อริยสัจจากพระโอษฐ์
ภาคปลาย

กองตำราคณะธรรมทาน

แปลและร้อยกรอง

ธรรมทานมูลนิธิ จัดพิมพ์ด้วยดอกผลทุนพระยาลัดพลีธรรมประคัลภ์
เป็นหนังสืออันดับที่สอง ในหนังสือชุด "ลัดพลีธรรมประคัลภ์อนุสรณ์"
เป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ของหนังสือนี้
จำนวน ๓,๐๐๐ ฉบับ

(ลิขสิทธิ์ไม่สงวนสำหรับการพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน, สงวนเฉพาะการพิมพ์จำหน่าย)

คำปรารภ

ข้าพเจ้าขอถือโอกาสนี้ ปรารภต่อท่านทั้งหลาย ผู้ได้รับประโยชน์จากการจัดพิมพ์หนังสือชุด "ลัดพลีธรรมประดิลกอนุสรณ์" นี้ขึ้น, โดยทั่วกัน.

หนังสือชุดนี้ มีชื่ออย่างนี้ เพราะจัดพิมพ์ขึ้นมาได้ ด้วยเงินดอกผลแห่งทุน "พระยาลัดพลีธรรมประดิลก" ในรูปหนังสืออนุสรณ์ระยะยาว ดังที่นิยมทำกันทั่วไปในต่างประเทศ ในลักษณะหนังสือชุด มีเลขหมายอันดับ เป็นลำดับไป เพื่อความสะดวก; คำเนินการพิมพ์โดยธรรมทานมูลนิธิ โชดา, เนื่องจากเรื่อง ที่ตามธรรมดาแล้ว ไม่สามารถจัดพิมพ์ขึ้นมาได้ เพราะไม่อยู่ในความต้องการของสามัญชนผู้อ่านทั่วไป เนื่องจากเป็นเรื่องที่ลึก หรือสูงเกินไปบ้าง มีความมุ่งหมายเฉพาะอย่างเกินไปบ้าง; แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ ประเภทพระไตรปิฎกแปลออกมาโดยตรง, ประเภทคำบรรยายพิเศษ, และประเภทหนังสือต่างประเทศ ที่ท่านผู้ล่วงลับไปแล้วได้ขอร้องให้ช่วยกันแปลออกมา. ทั้งหมดนี้ ล้วนแต่เพื่อการสั่งสอน หรือเพื่อการปฏิวัติ แต่การปฏิบัติธรรม ตามที่ควรสั่งสอน หรือควรปฏิวัติ แล้วแต่กรณี.

"ทุนพระยาลัดพลีธรรมประดิลก" นี้ เกิดขึ้นตามคำสั่งในพินัยกรรม ของท่านผู้นี้เอง ซึ่งมีข้อความตอนหนึ่งว่า "....ให้นำเงินมรดกอีกส่วนแสนบาท ตั้งเป็นทุนเกี่ยวกับการสาธารณะกุศล แล้วแต่ผู้รับมรดกจะปรึกษาตกลงกันเห็นสมควร ไม่ให้สร้างวัตถุ แต่ให้หนักไปในทางเผยแพร่พระพุทธศาสนา ให้ถวายหนังสือให้ท่านพุทธทาสเป็นผู้เลือก...." ดังนี้. ในที่สุด คณะทายาทแห่งกองมรดก ได้ตกลงกันให้ตั้งเป็นทุน ชื่อว่า "ทุนพระยาลัดพลีธรรมประดิลก" ขึ้นไว้ใน ธรรมทานมูลนิธิ โชดา. ข้าพเจ้าได้พยายามวางหลักการ แห่งการเผยแพร่พระพุทธศาสนา ด้วยทุนนี้ ขึ้นในลักษณะที่เชื่อว่า จะเป็นที่พอใจ ของท่านผู้ล่วงลับไปแล้ว อย่างมากที่สุดเท่าที่จะทำได้.

ข้าพเจ้าขอกล่าวไว้ในตอนนี้เสียเลยว่า ข้าพเจ้าถือว่า พระยาลัดพลีธรรมประดิลกผู้นี้ เป็นสหายธรรมทานหมายเลขหนึ่ง กล่าวคือ เป็นบุคคลแรก ที่มีความเข้าใจ และพอใจในกิจการของสวนโมกขพลาราม และคณะธรรมทานโชดา ที่ตั้งขึ้นเมื่อเดือน พฤษภาคม พ.ศ.๒๔๗๕ และการจัด

ออกหนังสือพิมพ์พุทธศาสนาทยตรีมาส ในปีถัดมา, มากถึงขนาดที่ขอปวาร-ณาตัวเพื่อรับใช้ทุกประการ จนถึงกับแม้จะให้ลาออกจากราชการในเวลานั้น มาช่วยกันทำงานให้พระศาสนา ก็ยินยอม ดังปรากฏอยู่ในจดหมายฉบับหนึ่งที่ส่งไป. ดังนั้นคณะธรรมทานจึงถือว่า ท่านเป็น "สหายหมายเลขหนึ่ง" ทั้งโดยกาลเวลา และโดยน้ำหนักแห่งความเสียสละ. บัดนี้ถึงคราวแล้ว ที่ข้าพเจ้าจะต้องรับใช้ท่านผู้นี้ ตามที่ระบุไว้ในพินัยกรรมนั้นบ้าง อย่างสุดความสามารถเช่นเดียวกัน เพื่อมันจะอยู่เป็นอนุสรณ์ในเมื่อเราล่วงลับกันไปหมดแล้ว.

ท่านทั้งหลาย ย่อมทราบได้ด้วยตนเองแล้ว ว่าวัตถุประสงค์ในพินัยกรรมนั้น ตรงเป็นอันเดียวกันกับวัตถุประสงค์ของธรรมทานมูลนิธิ กล่าวคือ การเผยแพร่ธรรมทาน โดยเนื้อหาที่เป็นการสั่งสมการปฏิบัติธรรม เพื่อความดับทุกข์โดยตรงแต่อย่างเดียว, เว้นเรื่องที่ทำให้เกิดการเห็นผิดแก่การปฏิบัติ, หรือเป็นปริยัติส่วนที่เพื่อหรือเพื่อความเป็นนักปราชญ์ที่เพ้อเจ้อแต่ตามตัวหนังสือ, เสียโดยเด็ดขาด. ดังนั้น ย่อมเป็นการชื่อได้ว่า นี้เป็นการเผยแพร่ธรรมในพระพุทธศาสนา ที่ตรงตามความประสงค์และอิทธิบาทวิธี ของท่านผู้ล่วงลับไปแล้วเป็นที่สุด อย่างแน่นอน.

หนังสือที่พิมพ์ขึ้น ด้วยทุนนี้ อย่างน้อยครั้งละ ๑,๐๐๐ฉบับ, ครั้งหนึ่งของจำนวนนั้น จะได้แจก หรือถวาย ไปตามบุคคลหรือสถาบันที่สมควร โดยเนื้อหาเช่นห้องสมุดของกระทรวงยุติธรรมทุกแห่ง หรือของศาลทุกจังหวัด, ตลอดถึงทุกสถาบัน ที่มีความสัมพันธ์กันอยู่กับธรรมทานมูลนิธิ ตามมติของคณะ-กรรมการที่จะได้ตั้งขึ้นเพื่อการนี้โดยเฉพาะ. ส่วนอีกประมาณครั้งหนึ่งนั้น จะได้จัดจำหน่ายด้วยราคาที่ "มีเหตุผลสำหรับบุคคลที่เป็นนักปฏิบัติผู้ขัดสน" ในลักษณะที่เป็นถาวรเผยแผ่, มิใช่ถาวรคั่ง, และนำไปได้ส่วนนี้ สมทบทุนนี้สืบต่อไป เพื่อเป็นการ "รักษาทุน-สมทบทุน" พร้อมกันไปในตัว.

ในที่สุดข้าพเจ้าขอถือโอกาสนี้ ขอร้องท่านทั้งหลาย โปรดช่วยใช้หนังสือเล่มนี้ให้ตรงตามความหวังของท่านผู้ล่วงลับไปแล้ว; ระลึกถึงด้วยความขอบคุณแล้วอุทิศส่วนกุศลให้ ทุกครั้งที่หยิบหนังสือนี้ขึ้นใช้สอย, แล้วทำความสำนึกไว้ในใจ ว่าได้มีส่วนช่วยให้การเผยแพร่ธรรมนี้ แพร่หลายกว้างขวางออกไปแล้วทุกท่าน.

โมกขพลาราม, ไชยา
๑๒ มกราคม ๒๕๑๓.

พุทธทาส อินฺทปญฺโญ

การร้อยกรองและจัดทำหนังสือเล่มนี้

อุทิศ

เป็นถามพลีบูชาแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า

เพื่อความดำรงมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา

และ

เพื่อสันติสุขแห่งบุคคลและสันติภาพของสังคมมนุษย์

ใจความสำคัญ

เป็นการรวบรวมเรื่องอริยสัจที่ตรัสเอง ไว้อย่างครบถ้วนที่สุด เพียงพอที่จะศึกษาเรื่องอริยสัจอย่างชัดแจ้ง ให้สมกับข้อที่ว่า อริยสัจเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา เป็นที่รวบรวมแห่งพระพุทธ-วจนะทั้งปวง ซึ่งพระพุทธองค์ทรงประสงค์ให้ช่วยกันเผยแผ่ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่มหาชนทั้งเทวดาและมนุษย์.

ผู้รวบรวม

มีตัวอย่างหลักธรรมล้ำลึก ๑๐๐ ข้อ,
มีวิธีใช้ให้เป็นประโยชน์ ๑๑๔ วิธี,
มีปทานุกรมคำสำคัญ ๖,๓๔๗ คำ,
และลำดับหมวดธรรม ๖๙๘ หมวด
อยู่ท้ายเล่ม.

อริยสัจจากพระโอษฐ์

ภาคปลาย

อักษรย่อ

(เพื่อความสะดวกแก่ผู้ที่ยังไม่เข้าใจเรื่องอักษรย่อที่ใช้หมายแทนชื่อคัมภีร์ ซึ่งมีอยู่โดยมาก)

มหาวิ. วิ.	มหาวิภังค์	วินัยปิฎก
ภิกขุนี. วิ.	ภิกขุนีวิภังค์	,,
มหา. วิ.	มหาวัคค์	,,
จุลฺล. วิ.	จุลลวัคค์	,,
ปริวาร. วิ.	ปริวารวัคค์	,,
สี. ที.	สีลักขันธวัคค์	ทีฆนิกาย
มหา. ที.	มหาวัคค์	,,
ปา. ที.	ปาฏิกวัคค์	,,
มู. ม.	มูลปัณณาสก์	มัชฌิมนิกาย
ม. ม.	มัชฌิมปัณณาสก์	,,
อุปริ. ม.	อุปริปัณณาสก์	,,
สคา. สํ.	สคาถวัคค์	สังยุตตนิกาย
นิทาน. สํ.	นิทานวัคค์	,,
ขนฺธ. สํ.	ขันธวารวัคค์	,,
สฬา. สํ.	สฬายตนวัคค์	,,
มหาวาร. สํ.	มหาวารวัคค์	,,
เอก. อํ.	เอกนิบาต	อังคุตตรนิกาย
ทุก. อํ.	ทุกนิบาต	,,
ติก. อํ.	ติกนิบาต	,,
จตุกฺก. อํ.	จตุกกนิบาต	,,
ปญฺจก. อํ.	ปัญจกนิบาต	,,
ฉกฺก. อํ.	ฉักกนิบาต	อังคุตตรนิกาย
สตฺตก. อํ.	สัตตกนิบาต	,,
อฏฺฐก. อํ.	อัฏฐกนิบาต	,,
นวก. อํ.	นวกนิบาต	,,
ทสก. อํ.	ทสกนิบาต	,,
เอกาทสก. อํ.	เอกาทสกนิบาต	,,
ขุ. ขุ.	ขุททกปาฐะ	ขุททกนิกาย
ธ. ขุ.	ธัมมบท	,,
อุ. ขุ.	อุทาน	,,
อิติวุ. ขุ.	อิติวุตตกะ	,,
สุ. ขุ.	สุตตนิบาต	,,
วิมาน. ขุ.	วิมานวัตถุ	,,
เปต. ขุ.	เปตวัตถุ	,,
เถร. ขุ.	เถรคาถา	,,
เถรี. ขุ.	เถรีคาถา	,,
ชา. ขุ.	ชาดก	,,
มหานิ. ขุ.	มหานิทเทส	,,
จูฬนิ. ขุ.	จูฬนิทเทส	,,
ปฏิสมฺ. ขุ.	ปฏิสัมภิทามัคค์	,,
อปท. ขุ.	อปทาน	,,
พุทฺธว. ขุ.	พุทธวงส์	,,
จริยา. ขุ.	จริยาปิฎก	,,

ตัวอย่างคำย่อ : ๑๔/๑๗๑/๒๔๕ ให้อ่านว่า ไตรปิฎก เล่มที่ ๑๔ หน้า ๑๗๑ ข้อที่ ๒๔๕

ไตรปิฎก = ไตรปิฎกฉบับบาลีสยามรัฐ ฉบับอนุสรณ์รัชกาลที่ ๗ ชุดพิมพ์ครั้งแรก

วิ. อภิ. = วิภังค์ อภิธรรมปิฎก

สุมงฺ. ภ. = สุมังคลวิลาสินี ภาค

พุ. โอ. = พุทธประวัติจากพระโอษฐ์

ขุ. โอ. = ขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์

อริย. โอ. = อริยสัจจากพระโอษฐ์

ปฏิจฺจ. โอ. = ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์

อิทัป. = อิทัปปัจจยตา

น. = หน้า ท. = ทั้งหลาย

อริยสัจจากพระโอษฐ์ เล่มปลายนี้ มีภาคมัคคอริยสัจ ภาคสรุปอริยสัจทั้งหมด และภาคผนวกท้ายเล่ม ซึ่งรวมทั้ง ปทานุกรม และลำดับหมวดธรรมด้วย.

ส่วน คำปรารภในการพิมพ์ แถลงการณ์คณะผู้จัดทำ คำนำในการพิมพ์ สารบัญย่อ สารบัญขยายความ และสารบัญ ละเอียด อันควรแก่การสนใจนั้น มีอยู่ในตอนต้น ๆ ของเล่ม ต้นแล้ว ผู้สนใจจะทราบในเรื่องเหล่านี้หาอ่านดูได้จากที่นั้น ๆ.

คำชี้ชวนวิงวอน

ภิกษุ ท.! โยคกรรม อันเธอพึงกระทำ เพื่อให้รู้ว่า
"นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับสนิทแห่งทุกข์
นี้ทางให้ถึงความดับสนิทแห่งทุกข์."

เทสิตํ โว มยา นิพฺพานํ เทสิโต นิพฺพานคามิมคฺโค
นิพพาน เราได้แสดงแล้ว,
ทางให้ถึงนิพพาน เราก็ได้แสดงแล้ว แก่เธอทั้งหลาย.

กิจใด ที่ศาสดาผู้เอ็นดู แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล
อาศัยความเอ็นดูแล้ว จะพึงทำแก่สาวกทั้งหลาย,
กิจนั้น เราได้ทำแล้วแก่พวกเธอ.

นั่น โคนไม้; นั่น เรือนว่าง.
พวกเธอจงเพียรเผากิเลส, อย่าได้ประมาท,
อย่าเป็นผู้ที่ต้องร้อนใจ ในภายหลังเลย.

อยํ โว อมฺหากํ อนุสาสนี
นี่แหละ วาจาเครื่องพร่ำสอนของเรา แก่เธอทั้งหลาย.

(มหาวาร. สํ. — สฬา. สํ.)

ภาค ๔

ว่าด้วย

มัคคอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐคือมรรค

ภาค ๔

มีเรื่อง :–	นิทเทศ ๑๓	ว่าด้วย *ข้อความนำมรรค*	๒๙ เรื่อง
	นิทเทศ ๑๔	ว่าด้วย สัมมาทิฏฐิ	๗๗ เรื่อง
	นิทเทศ ๑๕	ว่าด้วย สัมมาสังกัปปะ	๑๙ เรื่อง
	นิทเทศ ๑๖	ว่าด้วย สัมมาวาจา	๑๓ เรื่อง
	นิทเทศ ๑๗	ว่าด้วย สัมมากัมมันตะ	๘ เรื่อง
	นิทเทศ ๑๘	ว่าด้วย สัมมาอาชีวะ	๑๖ เรื่อง
	นิทเทศ ๑๙	ว่าด้วย สัมมาวายามะ	๒๖ เรื่อง
	นิทเทศ ๒๐	ว่าด้วย สัมมาสติ	๔๑ เรื่อง
	นิทเทศ ๒๑	ว่าด้วย สัมมาสมาธิ	๕๑ เรื่อง
	นิทเทศ ๒๒	ว่าด้วย *ข้อความสรุปมรรค*	๗๕ เรื่อง

อริยสัจจากพระโอษฐ์

ภาค ๔

ว่าด้วย

มัคคอริยสัจ
ความจริงอันประเสริฐคือมรรค

(มี ๑๐ นิทเทศ)

อุทเทศแห่งมัคคอริยสัจ

ภิกษุ ท.! ความจริงอันประเสริฐ คือทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! หนทางอันประเสริฐประกอบด้วยองค์แปดประการนั่นเอง ได้แก่ **ความเห็นถูกต้อง ความดำริถูกต้อง การพูดจาถูกต้อง การทำการงานถูกต้อง การดำรงชีพถูกต้อง ความพากเพียรถูกต้อง ความระลึกถูกต้อง ความตั้งใจมั่นคงถูกต้อง**; นี้เรียกว่า ความจริงอันประเสริฐคือทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของทุกข์.

—ทีก. อํ. ๒๐/๒๒๘/๕๐๑.

นิทเทศแห่งมัคคอริยสัจ

นิทเทศ ๑๓ ว่าด้วยข้อความนำเรื่องมรรค

(มี ๒๙ เรื่อง)

หมวด ก. ว่าด้วยอุทเทศ — นิทเทศของมรรค

อุทเทศแห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

ภิกษุ ท.! ความจริงอันประเสริฐ คือทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! หนทางอันประเสริฐประกอบด้วยองค์แปดประการนั่นเอง, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การดำรงชีพชอบ ความพยายามชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ; อันนี้เราเรียกว่า ความจริงอันประเสริฐ คือทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์.

— ทีก. อํ. ๒๐/๒๒๘/๕๐๑.

นิทเทศแห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

ภิกษุ ท.! ก็อริยสัจ คือหนทางเป็นเครื่องให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ นั้นเป็นอย่างไรเล่า? คือ หนทางอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนี้เอง, องค์แปดคือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ วาจาชอบ การงานชอบ อาชีวะชอบ ความเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ภิกษุ ท.! **ความเห็นชอบ** เป็นอย่างไร? ภิกษุ ท.! ความรู้ใน **ทุกข์** ความรู้ใน **เหตุให้เกิดทุกข์** ความรู้ใน **ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์** ความรู้ใน **หนทางเป็นเครื่องให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์** อันใด, นี้เราเรียกว่า ความเห็นชอบ.

ภิกษุ ท.! **ความดำริชอบ** เป็นอย่างไร? ภิกษุ ท.! ความดำริในการ **ออก (จากกาม)** ความดำริในการ **ไม่พยาบาท** ความดำริในการ **ไม่เบียดเบียน,** นี้เราเรียกว่า ความดำริชอบ.

ภิกษุ ท.! **วาจาชอบ** เป็นอย่างไร? ภิกษุ ท.! การเว้นจากการ **พูดเท็จ** การเว้นจากการ **พูดยุให้แตกกัน** การเว้นจากการ **พูดหยาบ** การเว้นจากการ **พูดเพ้อเจ้อ,** นี้เราเรียกว่า วาจาชอบ.

ภิกษุ ท.! **การงานชอบ** เป็นอย่างไร? ภิกษุ ท.! การเว้นจากการ **ฆ่าสัตว์** การเว้นจากการ **ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้** การเว้นจากการ **ประพฤติผิดในกามทั้งหลาย**[๑], นี้เราเรียกว่า การงานชอบ.

ภิกษุ ท.! **อาชีวะชอบ** เป็นอย่างไร? ภิกษุ ท.! อริยสาวกในศาสนานี้ **ละมิจฉาชีพเสีย สำเร็จความเป็นอยู่ด้วยสัมมาชีพ,** นี้เราเรียกว่า อาชีวะชอบ.

ภิกษุ ท.! **ความเพียรชอบ** เป็นอย่างไร? ภิกษุ ท.! ภิกษุในศาสนานี้ ย่อมปลูกความพอใจ ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อม

---

๑. คำกล่าวนี้ เป็นคำกล่าวที่เป็นกลาง ๆ ทั่วไป. แต่ในบางกรณีซึ่งมีน้อยมากกล่าวว่า เว้นจากกรรมอันมิใช่พรหมจรรย์ ก็มี; เข้าใจว่าเป็นการกล่าวมุ่งหมายบรรพชิต. (มหาวาร. สํ. ๑๙/๑๑/๓๗).

ประคองจิต ย่อมตั้งจิตไว้ **เพื่อความไม่บังเกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรม ท. อันลามกที่ยังไม่ได้บังเกิด;** ย่อมปลูกความพอใจ ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมประคองจิต ย่อมตั้งจิตไว้ **เพื่อการละเสียซึ่งอกุศลธรรม ท. อันลามกที่บังเกิดขึ้นแล้ว;** ย่อมปลูกความพอใจ ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมประคองจิต ย่อมตั้งจิตไว้ **เพื่อการบังเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรม ท. ที่ยังไม่ได้บังเกิด;** ย่อมปลูกความพอใจ ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมประคองจิต ย่อมตั้งจิตไว้ **เพื่อความยั่งยืน ความไม่เลอะเลือน ความงอกงามยิ่งขึ้น ความไพบูลย์ ความเจริญ ความเต็มรอบ แห่งกุศลธรรม ท. ที่บังเกิดขึ้นแล้ว.** ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า ความเพียรชอบ.

ภิกษุ ท.! **ความระลึกชอบ** เป็นอย่างไร? ภิกษุ ท.! ภิกษุในศาสนานี้ เป็นผู้มีปรกติพิจารณา **เห็นกายในกาย** อยู่, มีความเพียรเครื่องเผาบาป มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม มีสติ นำความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้; เป็นผู้มีปรกติพิจารณา **เห็นเวทนาในเวทนา ท.** อยู่, มีความเพียรเครื่องเผาบาป มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม มีสติ นำความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้; เป็นผู้มีปรกติพิจารณา **เห็นจิตในจิต** อยู่, มีความเพียรเครื่องเผาบาป มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม มีสติ นำความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้; เป็นผู้มีปรกติพิจารณา **เห็นธรรมในธรรม ท.** อยู่, มีความเพียรเครื่องเผาบาป มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม มีสติ นำความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้. ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า สัมมาสติ.

ภิกษุ ท.! **ความตั้งใจมั่นชอบ** เป็นอย่างไร? ภิกษุ ท.! ภิกษุในศาสนานี้ เพราะสงัดจากกาม ท. เพราะสงัดจากอกุศลธรรม ท., ย่อมเข้าถึง **ฌานที่หนึ่ง** อันมีวิตกวิจาร มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวกแล้วแลอยู่. เพราะ

วิตกวิจารรำงับลง, เธอเข้าถึง **ฌานที่สอง** อันเป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิแล้วแลอยู่. เพราะปีติจางหายไป, เธอเป็นผู้เพ่งเฉยอยู่ได้ มีสติ มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม และได้เสวยสุขด้วยนามกาย ย่อมเข้าถึง **ฌานที่สาม** อันเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุ ว่า "เป็นผู้เฉยอยู่ได้ มีสติ มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม" แล้วแลอยู่. เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ และเพราะความดับหายแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน, เธอย่อมเข้าถึง **ฌานที่สี่** อันไม่ทุกข์และไม่สุข มีแต่สติอันบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า สัมมาสมาธิ.

ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า อริยสัจคือหนทางเป็นเครื่องให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์.

—มหา. ที. ๑๐/๓๔๘/๒๙๙.

หมวด ข. ว่าด้วย อันตะ ๒ จากมรรค

ข้าศึกของมัชฌิมาปฏิปทา (อัฏฐังคิกมรรค)

ภิกษุ ท.! มีสิ่งที่แล่นดิ่งไปสุดโต่ง (อนฺตา) อยู่ ๒ อย่าง ที่บรรพชิตไม่ควรข้องแวะด้วย. สิ่งที่แล่นดิ่งไปสุดโต่งนั้นคืออะไร? คือ *การประกอบตนพัวพันอยู่ด้วยความใคร่ในกามทั้งหลาย (กามสุขัลลิกานุโยค)* อันเป็นการกระทำที่ยังต่ำ เป็นของชาวบ้าน เป็นของคนชั้นบุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยเจ้า ไม่ประกอบด้วยประโยชน์, และ *การประกอบความเพียรในการทรมานตนให้ลำบาก*

(อัตตกิลมถานุโยค) อันนำมาซึ่งความทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยเจ้า ไม่ประกอบด้วยประโยชน์, สองอย่างนี้แล.

ภิกษุ ท.! **ข้อปฏิบัติเป็นทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา)** ที่ไม่ดึงไปหาสิ่งสุดโต่งสองอย่างนั้น เป็นข้อปฏิบัติที่ตถาคตได้ตรัสรู้เฉพาะแล้ว เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดจักษุ เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อันยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม เพื่อนิพพาน.

ภิกษุ ท.! ข้อปฏิบัติที่เป็นทางสายกลาง ที่ไม่ดึงไปหาที่สุดโต่งสองอย่างนั้น เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลางนั้น คือ **ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางอันประเสริฐ ประกอบอยู่ด้วยองค์แปดประการ** นี่เอง. แปดประการคืออะไรเล่า? คือ สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นที่ถูกต้อง) สัมมาสังกัปปะ (ความดำริที่ถูกต้อง) สัมมาวาจา (การพูดจาที่ถูกต้อง) สัมมากัมมันตะ (การทำการงานที่ถูกต้อง) สัมมาอาชีวะ (การดำรงชีพที่ถูกต้อง) สัมมาวายามะ (ความพากเพียรที่ถูกต้อง) สัมมาสติ (ความรำลึกที่ถูกต้อง) สัมมาสมาธิ (ความตั้งใจมั่นคงที่ถูกต้อง).

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๕๒๘/๑๖๖๔.

อีกนัยหนึ่ง (ตามบาลีอรณวิภังคสูตรมัชฌิมนิกาย)

[ตอนอุทเทส]

บุคคลไม่พึงตามประกอบซึ่ง *กามสุข* อันเป็นสุขที่ต่ำทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของคนชั้นบุถุชน มิใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และไม่พึงตามประกอบซึ่ง *อัตตกิลมถานุโยค* อันนำมาซึ่งความทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยเจ้า ไม่ประกอบด้วยประโยชน์.

ต่อไปนี้เป็น **ข้อปฏิบัติเป็นทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา)** ที่ไม่ดึงไปหาสิ่งสุดโต่งสองอย่างนั้น เป็นข้อปฏิบัติที่ตถาคตได้ตรัสรู้เฉพาะแล้ว เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดจักษุ เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อันยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม เพื่อนิพพาน.

ควรรู้จักการกระทำที่เป็นการเชิดชู (อุสฺสาทน) และการกระทำที่เป็นการขับไล่ไสส่ง (อปสาทน), ครั้นรู้แล้ว ไม่พึงกระทำการแกล้งเชิดชู ไม่พึงกระทำการขับไล่ไสส่ง พึงแสดงแต่ที่เป็นธรรมเท่านั้น. ควรรู้จักวินิจฉัยในกรณีแห่งความสุข, ครั้นรู้แล้ว พึงตามประกอบซึ่งความสุขในภายใน. ไม่ควรกล่าวรโหวาทะ (การกล่าวในที่ลับหลัง) ที่ไม่ควรกล่าว, ไม่ควรกล่าวอติขีณวาท (การกล่าวใส่หน้า) ที่ไม่ควรกล่าว; ไม่ควรกล่าวอย่างรีบร้อนจนปากสั่นเสียงสั่น; ไม่พึงยึดถือภาษาพูดของชาวเมือง ไม่เพิกถอนโลกสมัญญา (ภาษาพูดของชาวโลก); ดังนี้.

นี้คือหัวข้อ (อุทฺเทส) แห่งอรณวิภังคะ (การแยกธรรมอันไม่เป็นข้าศึกออกเสียจากธรรมที่เป็นข้าศึก).

[ตอนนิทเทส]

ธรรมใดซึ่งเป็นการตามประกอบซึ่งโสมนัส ของผู้มีสุขอันเนื่องเฉพาะอยู่ด้วยกาม เป็นการกระทำต่ำทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของคนชั้นบุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์, ธรรมนั้น **ประกอบด้วยทุกข์** ประกอบด้วยความคับแค้น ประกอบด้วยความแห้งผากในใจ ประกอบด้วยความเผาลน **เป็นมิจฉาปฏิปทา** (เป็นข้าศึกต่อมัชฌิมาปฏิปทา).

ธรรมใดไม่เป็นการตามประกอบ ซึ่งการตามประกอบด้วยโสมนัสของผู้มีสุขอันเนื่องเฉพาะอยู่ด้วยกาม อันเป็นการตามประกอบด้วยโสมนัสซึ่งต่ำทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของคนชั้นบุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์, ธรรมนั้น ไม่ประกอบด้วยทุกข์ ไม่ประกอบด้วยความคับแค้น ไม่ประกอบด้วยความแห้งผากในใจ ไม่ประกอบด้วยความเผาลน **เป็นสัมมาปฏิปทา** (ไม่เป็นข้าศึกต่อมัชฌิมาปฏิปทา).

ธรรมใด เป็นการตามประกอบในการทำตนให้ลำบาก (อตฺตกิลมถานุโยค) อันเป็นการกระทำที่เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์, ธรรมนั้น ประกอบด้วยทุกข์ ประกอบด้วยความคับแค้น ประกอบด้วยความแห้งผากในใจ ประกอบด้วยความเผาลน **เป็นมิจฉาปฏิปทา** (เป็นข้าศึกแก่มัชฌิมาปฏิปทา).

ธรรมใด ไม่เป็นการตามประกอบ ซึ่งการตามประกอบในการทำตนให้ลำบาก อันเป็นการตามประกอบที่เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์, ธรรมนั้น ไม่ประกอบด้วยทุกข์ ไม่ประกอบด้วยความคับแค้น ไม่ประกอบด้วยความแห้งผากในใจ ไม่ประกอบด้วยความเผาลน **เป็นสัมมาปฏิปทา** (ไม่เป็นข้าศึกต่อมัชฌิมาปฏิปทา).

คำใด ที่เรากล่าวแล้วว่า "**บุคคลไม่พึงตามประกอบซึ่งกามสุข อันเป็นสุขที่ต่ำทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของคนชั้นบุถุชน มิใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และไม่พึงตามประกอบซึ่งอัตตกิลมถานุโยค อันนำมาซึ่งความทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยเจ้า ไม่ประกอบด้วยประโยชน์**" ดังนี้, คำนั้น เรา อาศัยเหตุผล (ดังกล่าวข้างบน) นี้ กล่าวแล้ว.

ก็คำที่เรากล่าวแล้วว่า **"ต่อไปนี้เป็นข้อปฏิบัติเป็นทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) ที่ไม่ดิ่งไปหาสิ่งสุดโต่งสองอย่างนั้น เป็นข้อปฏิบัติที่ตถาคตได้ตรัสรู้เฉพาะแล้ว เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดจักษุ เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อันยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม เพื่อนิพพาน"** ดังนี้นั้น (คำว่ามัชฌิมาปฏิปทาในที่นี้) เรากล่าวแล้วหมายถึงอะไร ? หมายถึง **อริยอัฏฐังคิกมรรคนี้** นั่นเทียว กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ....

ภิกษุ ท.! **มัชฌิมาปฏิปทานี้** ใด, อันเป็นข้อปฏิบัติที่ตถาคตได้ตรัสรู้เฉพาะแล้ว เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดจักษุ เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อันยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม เพื่อนิพพาน; ธรรม (มัชฌิมาปฏิปทา) นั้น **เป็นธรรมไม่ประกอบด้วยทุกข์** ไม่ประกอบด้วยความคับแค้น ไม่ประกอบด้วยความแห้งผากในใจ ไม่ประกอบด้วยความเผาลน **เป็นสัมมาปฏิปทา** เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่า **ธรรมไม่เป็นข้าศึก (อรณ).**

—อุปริ. ม. ๑๔/๔๒๒-๔๒๔, ๔๓๑/๖๕๔-๖๕๖, ๖๖๕.

อีกนัยหนึ่ง (ตามบาลี ติก.อํ.)

ภิกษุ ท.! ปฏิปทา ๓ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. สามอย่าง อย่างไรเล่า ? สามอย่างคือ อาคาฬหปฏิปทา (ปฏิปทาเบียกแฉะ), นิชฌามปฏิปทา (ปฏิปทาไหม้เกรียม), มัชฌิมาปฏิปทา.

ภิกษุ ท.! **อาคาฬหปฏิปทา** เป็นอย่างไรเล่า ? ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ มีวาทะอย่างนี้ มีทิฏฐิอย่างนี้ ว่า "โทษในกามทั้งหลายไม่มี"

ดังนี้ เขาย่อมถึงความตกจมอยู่ในกามทั้งหลาย : นี้เรียกว่า อาคาฬหปฏิปทา (มิใช่มัชฌิมาปฏิปทา).

ภิกษุ ท.! **นิชฌามปฏิปทา** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้ประพฤติเปลือยกาย มีมรรยาทอันปล่อยทิ้งเสียแล้ว เป็นผู้ประพฤติเช็ดอุจจาระของตนด้วยมือ ถือเป็นผู้ไม่รับอาหารที่เขาร้องเชิญว่า ท่านผู้เจริญจงมา ไม่รับอาหารที่เขาร้องนิมนต์ .... ฯลฯ .... (รายละเอียดต่อไปจากนี้ มีอีกมาก ดูได้จากข้อความในหนังสือพุทธประวัติจากพระโอษฐ์ ที่หัวข้อว่า "ทรงประพฤติอัตตกิลมถานุโยค" ที่หน้า ๕๖-๕๘ จนถึงคำว่า .... เราประกอบตามซึ่งความเพียรในการลงสู่น้ำเวลาเย็นเป็นครั้งที่สามบ้าง, เราประกอบตามซึ่งความเพียรในการทำ (กิเลสใน) กายให้เหือดแห้ง ด้วยวิธีต่าง ๆ เช่นนี้ ด้วยอาการอย่างนี้อยู่.). ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า นิชฌามปฏิปทา (มิใช่มัชฌิมาปฏิปทา).

ภิกษุ ท.! **มัชฌิมาปฏิปทา** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเจริญสัมมาทิฏฐิ ย่อมเจริญสัมมาสังกัปปะ ย่อมเจริญสัมมาวาจา ย่อมเจริญสัมมากัมมันตะ ย่อมเจริญสัมมาอาชีวะ ย่อมเจริญสัมมาวายามะ ย่อมเจริญสัมมาสติ ย่อมเจริญสัมมาสมาธิ : นี้เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล ปฏิปทา ๓ อย่าง.

—ทิก. อํ. ๒๐/๓๘๑-๓๘๒/๕๙๗.

(อาคาฬหปฏิปทา และ นิชฌามปฏิปทา สองอย่างนี้ แม้มีชื่อต่างจากกามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมถานุโยค ก็ต่างกันสักว่าชื่อ ส่วนใจความเป็นอย่างเดียวกัน. ทั้งสองอย่างนี้เป็นปฏิปักษ์ต่อมัชฌิมาปฏิปทา จึงนำมากล่าวไว้ในที่นี้ ในฐานะเป็นข้าศึกของมัชฌิมาปฏิปทา).

ลักษณะอีกปริยายหนึ่งแห่งกามสุขัลลิกานุโยค

พราหมณ์! ในกรณีนี้ ผู้ที่เรียกตนเองว่าสมณะหรือพราหมณ์บางคน ปฏิญญาตัวว่าเป็นพรหมจารีโดยชอบ เขาไม่เสพเมถุนกับมาตุคามก็จริงแล **แต่ว่าเขายินดีการลูบคลำ การนวดฟั้น การอาบ การถูตัว ที่ได้รับจากมาตุคาม. เขาปลาบปลื้มยินดีด้วยการบำเรอเช่นนั้นจากมาตุคาม.** .... เรากล่าวว่า **ผู้นี้ประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ ยังประกอบการเกี่ยวพันด้วยเมถุน.** ....

.... บางคน .... ไม่เสพเมถุนกับมาตุคาม และไม่ยินดีการลูบคลำ การนวดฟั้น เป็นต้น จากมาตุคาม **แต่เขายังพูดจาซิกซี้เล่นหัวสัพยอกกับมาตุคาม. เขาปลาบปลื้มยินดีด้วยการบำเรอเช่นนั้นจากมาตุคาม.** .... เรากล่าวว่า ผู้นี้ประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ ยังประกอบการเกี่ยวพันด้วยเมถุน. ....

.... บางคน .... ไม่เสพเมถุนกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ การนวดฟั้น เป็นต้น จากมาตุคาม ทั้งไม่ยินดีในการพูดจาซิกซี้เล่นหัวสัพยอกกับมาตุคาม **แต่เขายังสบตาต่อตากับมาตุคาม แล้วปลาบปลื้มยินดีด้วยการทำเช่นนั้น.** .... เรากล่าวว่า ผู้นี้ประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ ยังประกอบการเกี่ยวพันด้วยเมถุน. ....

.... บางคน .... ไม่เสพเมถุนกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ การนวดฟั้น เป็นต้น จากมาตุคาม ไม่ยินดีในการพูดจาซิกซี้เล่นหัวสัพยอกกับมาตุคาม ทั้งไม่ยินดีในการสบตาต่อตากับมาตุคาม **แต่เขายังชอบเสียงของมาตุคาม ที่หัวเราะอยู่ก็ดี พูดจาอยู่ก็ดี ขับร้องอยู่ก็ดี ร้องไห้อยู่ก็ดี ข้างนอกฝา**

ก็ตาม นอกกำแพงก็ตาม แล้วปลาบปลื้มยินดีด้วยการได้ฟังเสียงนั้น. .... เรากล่าวว่า ผู้นี้ประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ ยังประกอบการเกี่ยวพันด้วยเมถุน. ....

.... บางคน .... ไม่เสพเมถุนกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ การนวดฟั้น เป็นต้น จากมาตุคาม ไม่ยินดีในการพูดจาซิกซี้เล่นหัวสัพยอกกับมาตุคาม ไม่ยินดีในการสบตาต่อตากับมาตุคาม ทั้งไม่ยินดีในการฟังเสียงมาตุคาม **แต่เขาชอบตามระลึกถึงเรื่องเก่า ที่เคยหัวเราะ เล้าโลม เล่นหัวกันกับมาตุคาม แล้วก็ปลาบปลื้มยินดีด้วยการเฝ้าระลึกเช่นนั้น.** .... เรากล่าวว่า ผู้นี้ประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ ยังประกอบการเกี่ยวพันด้วยเมถุน. ....

.... บางคน .... ไม่เสพเมถุนกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ การนวดฟั้น เป็นต้น จากมาตุคาม ไม่ยินดีในการพูดจาซิกซี้เล่นหัวสัพยอกกับมาตุคาม ไม่ยินดีในการสบตาต่อตากับมาตุคาม ไม่ยินดีในการฟังเสียงมาตุคาม และทั้งไม่ชอบตามระลึกถึงเรื่องเก่าที่เคยหัวเราะเล้าโลมเล่นหัวกับมาตุคาม **แต่เขาเห็นพวกคหบดีหรือบุตรคหบดีอิ่มเอิบด้วยกามคุณ ได้รับการบำเรออยู่ด้วยกามคุณ ก็ปลาบปลื้มยินดีด้วยการได้เห็นการกระทำเช่นนั้น.** .... เรากล่าวว่า ผู้นี้ประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ ยังประกอบการเกี่ยวพันด้วยเมถุน. ....

.... บางคน .... ไม่เสพเมถุนกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ การนวดฟั้น เป็นต้น จากมาตุคาม ไม่ยินดีในการพูดจาซิกซี้เล่นหัวสัพยอกกับมาตุคาม ไม่ยินดีในการสบตาต่อตากับมาตุคาม ไม่ยินดีในการฟังเสียงมาตุคาม ไม่ชอบตามระลึกถึงเรื่องเก่าที่เคยหัวเราะเล้าโลมเล่นหัวกับมาตุคาม และทั้งไม่ยินดีที่จะเห็นพวกคหบดี หรือบุตรคหบดีที่อิ่มเอิบด้วยกามคุณ แล้วตนพลอยนึก

ปลื้มใจด้วยก็ตาม **แต่เขาประพฤติพรหมจรรย์ โดยตั้งความปรารถนาเพื่อไปเป็นเทพยดาพวกใดพวกหนึ่ง** ด้วยอธิษฐานว่า "ด้วยศีล ด้วยวัตร ด้วยตบะ หรือด้วยพรหมจรรย์นี้ เราจักเป็นเทวดาองค์ใดองค์หนึ่ง" ดังนี้. .... เรากล่าวว่าผู้นี้ประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ ยังประกอบการเกี่ยวพันด้วยเมถุน. ....

— สฬฺฬก. อํ. ๒๓/๕๖—๕๗/๔๗.

(การปฏิบัติ ๗ ประการนี้ เรียกโดยทั่วไปว่า เมถุนสังโยค แต่เพราะมีลักษณะเป็นกามสุขัลลิกานุโยค จึงนำมาใส่ไว้ในหมวดนี้.)

สิ่งที่เรียกว่ากามคุณและกามสุข

อานนท์! กามคุณ ๕ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. ห้าอย่าง อย่างไรเล่า? ห้าอย่างคือ รูปอันพึงรู้แจ้งด้วยจักษุ .... เสียงอันพึงรู้แจ้งด้วยโสตะ.... กลิ่นอันพึงรู้แจ้งด้วยฆานะ .... รสอันพึงรู้แจ้งด้วยชิวหา .... โผฏฐัพพะอันพึงผู้แจ้งด้วยกาย อันเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ มีลักษณะน่ารัก เป็นที่เข้าไปอาศัยอยู่แห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด : เหล่านี้แล ชื่อว่า **กามคุณ ๕.**

อานนท์! สุขโสมนัสอันใด อาศัยกามคุณ ๕ เหล่านี้ เกิดขึ้น; สุขโสมนัสอันนั้น เรียกว่า **กามสุข.**

— ม. ม. ๑๓/๙๖/๑๐๐.

(ความชุ่มอยู่ในกามสุข เรียกว่ากามสุขัลลิกะ, การประกอบตนอยู่ในกามสุขัลลิกะ เรียกว่า กามสุขัลลิกานุโยค; จัดเป็นอันตะฝ่ายหนึ่ง ซึ่งเป็นข้าศึกแก่มัชฌิมาปฏิปทา).

สุขัลลิกานุโยค ๒ แบบ

ก. สุขัลลิกานุโยคของมิจฉาทิฏฐิ

จุนทะ! อาจจะมีปริพพาชกผู้เป็นลัทธิอื่นทั้งหลาย กล่าวกะพวกเธออย่างนี้ ว่า *"พวกสมณศากยปุตติย์ อยู่กันอย่างตามประกอบด้วยสุขัลลิกานุโยค (ประกอบตนให้ชุ่มอยู่ด้วยความสุข)"* ดังนี้. จุนทะ! เมื่อปริพพาชกผู้เป็นลัทธิอื่นกล่าวอยู่อย่างนี้ พวกเธอพึงกล่าวกะเขาว่า "อาวุโส! สุขัลลิกานุโยคชนิดไหนกัน? ก็สุขัลลิกานุโยคมีอยู่มาก หลายอย่างหลายประการ" ดังนี้.

จุนทะ! *สุขัลลิกานุโยค ๔ อย่าง* เหล่านี้ *เป็นการกระทำที่ต่ำทราม* เป็นของชาวบ้าน เป็นของคนชั้นบุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนัด ไม่เป็นไปเพื่อความดับความสงบระงับ ไม่เป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง ความรู้พร้อม ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน. สี่อย่าง อย่างไรเล่า? สี่อย่างคือ คนบางคนในกรณีนี้ *เป็นคนพาล ฆ่าสัตว์มีชีวิตแล้ว เลี้ยงตัวเองให้เป็นสุขให้อิ่มหนำ* : นี้เป็นสุขัลลิกานุโยคข้อที่ ๑. จุนทะ! ข้ออื่นยังมีอีก : คนบางคนในโลกนี้ *ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้แล้ว เลี้ยงตัวเองให้เป็นสุขให้อิ่มหนำ* : นี้เป็นสุขัลลิกานุโยค ข้อที่ ๒. จุนทะ! ข้ออื่นยังมีอีก : คนบางคนในกรณีนี้ *กล่าวเท็จแล้ว เลี้ยงตัวเองให้เป็นสุขให้อิ่มหนำ* : นี้เป็นสุขัลลิกานุโยคข้อที่ ๓. จุนทะ! ข้ออื่นยังมีอีก : คนบางคนในกรณีนี้ *อิ่มเอิบเพียบพร้อมด้วยกามคุณทั้งห้า ให้เขาบำเรออยู่* : นี้เป็นสุขัลลิกานุโยคข้อที่ ๔.

ข. สุขัลลิกานุโยคของสัมมาทิฏฐิ

จุนทะ! อาจจะมีปริพพาชกผู้เป็นลัทธิอื่นทั้งหลาย กล่าวกะพวกเธออย่างนี้ ว่า *"พวกสมณศากยบุตติย์ อยู่กันอย่างตามประกอบด้วยสุขัลลิกานุโยค ๔ อย่างเหล่านั้น (เป็นแน่)"* ดังนี้; พวกเธอพึงกล่าวกะเขาว่า หาใช่อย่างนั้นไม่. ปริพพาชกเหล่านั้น ไม่ได้กล่าวแก่พวกเธอโดยชอบ แต่กล่าวตู่พวกเธอด้วยคำไม่จริงไม่แท้.

จุนทะ! **สุขัลลิกานุโยค ๔ อย่าง เหล่านี้ เป็นไปเพื่อความหน่าย** ความคลายกำหนัด เป็นไปเพื่อความดับ ความเข้าไปสงบรำงับ เป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้พร้อม เพื่อนิพพาน, โดยส่วนเดียว.

สี่อย่างเหล่าไหนเล่า? จุนทะ! สี่อย่างคือ ภิกษุในกรณีนี้ เพราะสงัดจากกามและอกุศลธรรม ท. **จึง บรรลุฌานที่ ๑** อันมีวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก แล้วแลอยู่ : นี้เป็นสุขัลลิกานุโยคที่หนึ่ง; จุนทะ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะสงบวิตกวิจารเสียได้ **จึง บรรลุฌานที่ ๒** เป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน นำให้เกิดสมาธิมีอารมณ์อันเดียว ไม่มีวิตกวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ แล้วแลอยู่ : นี้เป็นสุขัลลิกานุโยคที่สอง; จุนทะ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ จึงอยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ และย่อมเสวยสุขด้วยนามกาย **บรรลุฌานที่ ๓** อันเป็นฌานที่พระ-อริยเจ้ากล่าวว่า ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข, แล้วแลอยู่ : นี้เป็นสุขัลลิกานุโยคที่สาม; จุนทะ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะความดับหายไปแห่งโสมนัสและโทมนัส ท. ในกาลก่อน **จึง บรรลุฌานที่ ๔** อันไม่ทุกข์ไม่สุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์

เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่ : นี้เป็นสุขัลลิกานุโยคที่สี่. จุนทะ! สุขัลลิกานุโยค ๔ อย่างเหล่านี้แล เป็นไปเพื่อความหน่าย ความคลายกำหนัด ....ฯลฯ.... เพื่อนิพพาน, โดยส่วนเดียว.

จุนทะ! นั่นแหละ คือฐานะที่มีอยู่ คือฐานะที่ปริพพาชกผู้เป็นลัทธิอื่น ท. จะกล่าวอย่างนี้ ว่า *"พวกสมณศากยปุตติย์ อยู่กันอย่างประกอบด้วยสุขัลลิกานุโยค ๔ อย่างเหล่านี้"* ดังนี้. พวกเธอพึงกล่าวกะเขาว่า อย่างนั้นถูกแล้ว. **ปริพพาชกเหล่านั้นกล่าวกะพวกเธออยู่อย่างถูกต้อง ;** จะกล่าวตู่พวกเธอด้วยคำไม่จริง ไม่แท้ ก็หามิได้.

ผลแห่งสุขัลลิกานุโยคของสัมมาทิฏฐิ

จุนทะ! อาจจะมีปริพพาชกผู้เป็นลัทธิอื่นทั้งหลาย กล่าวกะพวกเธออย่างนี้ ว่า *"อาวุโส! เมื่อท่านทั้งหลาย ตามประกอบอยู่ซึ่งสุขัลลิกานุโยค ๔ อย่างเหล่านี้ ท่านหวังผลอะไร หวังอานิสงส์อะไร?"*. เมื่อพวกเขากล่าวอย่างนี้ เธอพึงกล่าวตอบเขาว่า "อาวุโส! **พวกเราตามประกอบอยู่ซึ่งสุขัลลิกานุโยค ๔ อย่างเหล่านี้ หวังผล ๔ อย่าง** หวังอานิสงส์ ๔ อย่าง. สี่อย่าง อย่างไรเล่า? สี่อย่างในกรณีนี้ คือ ภิกษุ เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์สาม เป็น **โสดาบัน** มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ต่อนิพพาน มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องหน้า : นี้เป็น **ผลที่หนึ่ง** เป็นอานิสงส์ที่หนึ่ง. อาวุโส! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์สาม และเพราะความที่ราคะโทสะโมหะเป็นธรรมชาติเบาบาง เป็น **สกทาคามี** มาสู่โลกนี้เพียงครั้งเดียว แล้วกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ : นี้เป็น **ผลที่สอง** เป็นอานิสงส์ที่สอง. อาวุโส! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์ในเบื้องต่ำทั้งห้าอย่าง เป็น **โอปปาติกะ**

(อนาคามี) มีการปรินิพพานในภพนั้น ไม่เวียนกลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา : นี้เป็น **ผลที่สาม** เป็นอานิสงส์ที่สาม. อาวุโส! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ กระทำให้แจ้งซึ่ง **เจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ** อันหาอาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิฏฐธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่ : นี้เป็น **ผลที่สี่** เป็นอานิสงส์ที่สี่. อาวุโส! เราทั้งหลายตามประกอบซึ่งสุขัลลิกานุโยค ๔ อย่างเหล่านี้อยู่ เพราะหวังผล ๔ อย่างเหล่านี้" ดังนี้.

—ปา. ที. ๑๑/๑๔๓ – ๑๔๕/๑๑๔ – ๑๑๖.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า คำว่า "กามสุขัลลิกานุโยค" กับคำว่า "สุขัลลิกานุโยค" มิใช่คำคำเดียวกัน และมีความหมายกว้างแคบกว่ากัน คือกามสุขัลลิกานุโยคนั้น มุ่งความสุขเกิดแต่กามอย่างเดียว ส่วนสุขัลลิกานุโยคนั้น รวมเอาความสุขของคนบาปก็ได้ ของคนบริโภคกามก็ได้ ของคนมีความสุขเกิดจากฌานหรือสมาธิก็ได้, กล่าวได้ว่า มีความหมายกว้างกว่ากามสุขัลลิกานุโยคสามเท่าตัวเป็นอย่างน้อย).

ตโปชิคุจฉิวัตร
เปรียบเสมือนการขี่ขอนสดท่อนกลมข้ามแม่น้ำ

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งบัญญัติการรื้อถอนซึ่งโอฆะโดยข้อปฏิบัติซึ่งประกอบด้วยธรรม ๒ อย่าง คือ ด้วยสีลวิสุทธิ์ และด้วยตโปชิคุจฉะ (การเกียจกันบาปด้วยตบะ). ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ในเรื่องนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่าอย่างไร?"

สาฬหะเอ๋ย! **เรากล่าวสีลวิสุทธิว่าเป็นองค์แห่งสามัญญปฏิบัติองค์ใดองค์หนึ่ง.** ส่วนสมณพราหมณ์พวกที่เป็นตโปชิคุจฉวาท (การสอนเกียจกันบาป

ด้วยตบะ) มีตโปชิคุจฉะเป็นสาระ เกลือกกลั้วพัวพันอยู่ในตโปชิคุจฉะ เป็นพวกที่ไม่สมควรที่จะรื้อถอนซึ่งโอฆะ ; ถึงแม้สมณพราหมณ์พวกที่มีกายสมาจารไม่บริสุทธิ์ มีวจีสมาจารไม่บริสุทธิ์ มีมโนสมาจารไม่บริสุทธิ์ มีอาชีวะไม่บริสุทธิ์ พวกนั้นก็ไม่ควรแก่ญาณทัสสนะ และแก่ความรู้พร้อมอันไม่มีอะไรยิ่งกว่า (อนุตฺตรสมฺโพธ).

สาฬ์หะ! เปรียบเหมือนบุรุษต้องการจะข้ามแม่น้ำ ถือขวานกุฏฐารีเข้าไปสู่ป่า เห็นต้นสาละใหญ่ ลำต้นตรง ยังหนุ่ม ไม่มีส่วนน่ารังเกียจ เขาตัดต้นไม้นั้นที่โคน แล้วตัดที่ปลาย ริดกิ่งและใบออกหมดจด แล้วถากด้วยขวานกุฏฐารี แล้วถากด้วยมีด ขูดด้วยเครื่องขูด ขัดให้เกลี้ยงด้วยก้อนหินกลม แล้วปล่อยลงน้ำ. สาฬ์หะ! เธอจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : บุรุษนั้นอาจจะข้ามแม่น้ำไปได้หรือหนอ? *"ข้อนั้นหามิได้ พระเจ้าข้า!"* ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? *"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เพราะท่อนไม้สาละนั้น ทำบริกรรมถูกต้องแต่ภายนอก ภายในไม่ถูกต้อง (สำหรับความที่จะเป็นเรือ) เลย สิ่งที่บุรุษนั้นจะหวังได้คือ ท่อนไม้สาละนั้นจักจมลง บุรุษนั้นจักถึงความพินาศ พระเจ้าข้า!"*

สาฬ์หะ! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : สมณพราหมณ์พวกที่เป็นตโปชิคุจฉวาทก็ไม่อาจที่จะถอนซึ่งโอฆะ แม้พวกที่มีสมาจารไม่บริสุทธิ์ ก็ไม่ควรแก่ญาณทัสสนะ และแก่อนุตตรสัมโพธะ ฉันนั้นเหมือนกัน.

(ต่อไปได้ตรัสข้อความอันเป็นปฏิปักขนัย ฝ่ายตรงข้าม ซึ่งผู้อ่านอาจจะเปรียบเทียบได้เองจนตลอดเรื่อง).

– จตุกฺก. อํ. ๒๑/๒๗๑ – ๒๗๔/๑๙๖.

หมวด ค. ว่าด้วย ลักษณะของมรรค

อัฏฐังคิกมรรคในฐานะเป็นทางแห่งอมตะ

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มีคำกล่าวกันอยู่ว่า 'อมตะ อมตะ (ความไม่ตาย ๆ)' ดังนี้ อมตะ เป็นอย่างไรเล่า พระเจ้าข้า? และหนทางให้ถึงซึ่งอมตะ (อมตคามิมคฺค) คืออะไร พระเจ้าข้า?"

ภิกษุ ท.! **ความสิ้นแห่งราคะ ความสิ้นแห่งโทสะ ความสิ้นแห่งโมหะ : นี้เรียกว่า อมตะ. อริยอัฏฐังคิกมรรคนี้นั่นแหละ คือหนทางให้ถึงซึ่งอมตะ;** ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๑๐/๓๒.

อัฏฐังคิกมรรคมีกระแสไหลไปสู่นิพพาน

ภิกษุ ท.! มหานทีไร ๆ เหล่านี้ คือ แม่น้ำคงคา แม่น้ำยมุนา แม่น้ำอจิรวดี แม่น้ำสรภู แม่น้ำมหี; แม่น้ำทั้งหมดนั้น ลาดไปทางปราจีนทิศ (ทิศตะวันออก) เอียงไปทางปราจีนทิศ เงื้อมไปทางปราจีนทิศ ฉันใด; ภิกษุ ท.! ภิกษุ **เจริญกระทำให้มากซึ่งอริยมรรคมีองค์แปดอยู่ ย่อมเป็นผู้มีความลาดไปทางนิพพาน เอียงไปทางนิพพาน เงื้อมไปทางนิพพาน** ฉันนั้นเหมือนกัน.

ภิกษุ ท.! ภิกษุเจริญกระทำให้มากซึ่งอริยมรรคมีองค์แปดอยู่ อย่างไรเล่า จึงเป็นผู้มีความลาดไปทางนิพพาน เอียงไปทางนิพพาน เงื้อมไปทางนิพพาน? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อม **เจริญสัมมาทิฏฐิ .... สัมมาสัง-**

กัปปะ .... สัมมาวาจา .... สัมมากัมมันตะ .... สัมมาอาชีวะ .... สัมมา-วายามะ .... สัมมาสติ .... สัมมาสมาธิ ชนิดที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความสละลง. ภิกษุ ท.! ภิกษุเจริญกระทำให้มากซึ่งอริยมรรคมีองค์แปดอยู่ อย่างนี้แล จึงเป็นผู้มีความลาดไปทางนิพพาน เอียงไปทางนิพพาน เงื้อมไปทางนิพพาน.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๔๙/๑๘๙-๑๙๐.

(คำที่ว่า เจริญกระทำให้มากซึ่งองค์มรรค ชนิดที่อาศัยวิเวกอาศัยวิราคะ เป็นต้น ดังที่กล่าวข้างบนนั้น ในบางสูตรตรัสว่า เจริญกระทำให้มากซึ่งองค์มรรคชนิดที่ **มีการนำออกซึ่งราคะ-โทสะ-โมหะ เป็นปริโยสาน** ดังนี้ก็มี —๑๙/๕๒/๒๐๕; ในบางสูตรตรัสว่า ชนิดที่ **มีการหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่ไปในเบื้องหน้า มีอมตะเป็นปริโยสาน** ดังนี้ก็มี —๑๙/๕๕/๒๒๐; และในบางสูตรตรัสว่า ชนิดที่ **ลาดไปสู่นิพพาน เอียงไปสู่นิพพาน เงื้อมไปสู่นิพพาน** ดังนี้ก็มี —๑๙/๕๘/๒๓๖.

คำที่ว่า ลาด เอียง เงื้อม ไปทางปราจีนทิศนั้น ในบางสูตรทรงใช้คำว่า ลาด เอียง เงื้อม ไปสู่สมุทร ก็มี —๑๙/๕๐, ๕๔, ๕๗, ๖๐/๑๙๗, ๒๑๒, ๒๒๗, ๒๔๓).

อัฏฐังคิกมรรคในฐานะหนทางให้ถึงจุดหมาย

ภิกษุ ท.! ถ้าพวกปริพพาชกเดียรถีย์อื่น จะพึงถามเธอทั้งหลายอย่างนี้ว่า *"อาวุโส ท.! ท่านทั้งหลายอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระสมณโคดม เพื่อประโยชน์อะไรกัน?"* ดังนี้. ภิกษุ ท.! เมื่อถูกถามอย่างนี้แล้ว พวกเธอพึงพยากรณ์แก่เขาว่า "อาวุโส ท.! เราอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค เพื่อประโยชน์แก่การ **สำรอกซึ่งราคะ** (ราควิราคตฺถํ). [และยังมีในสูตรอื่นที่ตรัสว่า :-

เพื่อประโยชน์แก่การ **ละสังโยชน์** (สญฺโญชนปหานตฺถํ) ดังนี้ก็มี;

เพื่อประโยชน์แก่การ **ถอนอนุสัย** (อนุสยสมุคฺฆาตนตฺถํ) ดังนี้ก็มี;

เพื่อประโยชน์แก่การ **กำหนดรู้ความที่สัตว์ ต้องเดินทางไกลด้วยอวิชชา** (อทฺธานปริญฺญตฺถํ) ดังนี้ก็มี;

เพื่อประโยชน์แก่ความ**สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย** (อาสวานํ ขยตฺถํ) ดังนี้ก็มี;

เพื่อประโยชน์แก่การ **ทำให้แจ้งซึ่งผลคือวิชชาและวิมุตติ** (วิชฺชาวิมุตฺติ-ผลสจฺฉิกิริยตฺถํ) ดังนี้ก็มี;

เพื่อประโยชน์แก่ **การรู้การเห็น** (ญาณทสฺสนตฺถํ) ดังนี้ก็มี;

เพื่อประโยชน์แก่การ **ดับเย็นในทิฏฐธรรมเพราะไม่ยึดมั่น** (อนุปาทา-ปรินิพฺพานตฺถํ) ดังนี้ก็มี].

ภิกษุ ท.! ถ้าพวกปริพพาชกเดียรถีย์อื่น จะพึงถามพวกเธออย่างนี้ว่า *"อาวุโส ท.! มรรคมีหรือ ปฏิปทามีหรือ เพื่อการสำรอกซึ่งราคะ ?"* ภิกษุ ท.! เมื่อถูกถามอย่างนี้แล้ว พวกเธอพึงพยากรณ์แก่เขาว่า **มรรคมีอยู่ ปฏิปทามีอยู่ เพื่อการสำรอกซึ่งราคะ.**

ภิกษุ ท.! มรรคนั้นเป็นอย่างไร ปฏิปทานั้นเป็นอย่างไร เพื่อการสำรอกซึ่งราคะ ? **อริยอัฏฐังคิกมรรคนั่นเอง,** ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมา-สังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ : ภิกษุ ท.! นี้แลมรรค นี้แลปฏิปทา เพื่อการสำรอกซึ่งราคะ.

(ข้อความสองย่อหน้าข้างบนนี้ มีต่อท้ายหลักธรรมที่เป็นจุดหมายของพรหมจรรย์ตามรายนามที่กล่าวไว้ข้างบนทุก ๆ ข้อ เช่นข้อว่า "เพื่อประโยชน์แก่การละสังโยชน์" เป็นต้น ผู้ศึกษาพึงกำหนดเอาเอง).

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๓๓ – ๓๕/๑๑๗ – ๑๒๘.

อัฏฐังคิกมรรคทำหน้าที่ เสมือนหนึ่งเสวียนรองก้นหม้อ

ภิกษุ ท.! หม้อ ที่ไม่มีเสวียนรองรับ ย่อมหมุนกลิ้งไปได้ง่าย, หมอที่มีเสวียนรองรับ ย่อมหมุนกลิ้งไปได้ยาก, ข้อนี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! จิตที่ไม่มีเชิงรองรับ ย่อมหมุนไปได้ง่าย, จิตที่มีเชิงรองรับ ย่อมหมุนไปได้ยาก, ฉันนั้นเหมือนกัน.

ภิกษุ ท.! **อะไร เป็นเชิงรองรับของจิต? อริยอัฏฐังคิกมรรค** นี้เอง กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. นี้คือ **เชิงรองรับของจิต.**

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๒๕/๗๘–๗๙.

อัฏฐังคิกมรรค เป็นยอดแห่งสังขตธรรมทั้งปวง

ภิกษุ ท.! สังขตธรรมทั้งหลาย มีประมาณเท่าใด, **อริยอัฏฐังคิกมรรค เรากล่าวว่า เป็นธรรมเลิศกว่าธรรมทั้งหลายเหล่านั้น.**

ภิกษุ ท.! ชนเหล่าใด เลื่อมใสแล้ว ในอริยอัฏฐังคิกมรรค, ชนเหล่านั้น ชื่อว่า เลื่อมใสแล้วในธรรมอันเลิศ. วิบากที่เลิศ ย่อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใสในธรรมอันเลิศ แล.

—จตุกฺก. อํ. ๒๑/๔๔/๓๔.

อัฏฐังคิกมรรค คือหนทางเก่าที่ทรงพบใหม่

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนบุรุษเที่ยวไปในป่าทึบ เกิดพบรอยทางซึ่งเคยเป็นหนทางเก่า ที่มนุษย์แต่กาลก่อนเคยใช้เดินแล้ว. บุรุษนั้นจึงเดินตาม

ทางนั้นไป เมื่อเดินไปตามทางนั้นอยู่ ได้พบซากนครซึ่งเป็นราชธานีโบราณ อันมนุษย์ทั้งหลายแต่กาลก่อนเคยอยู่อาศัยแล้ว เป็นที่อันสมบูรณ์ด้วยสวน สมบูรณ์ด้วยป่าไม้ สมบูรณ์ด้วยสระโบกขรณี มีซากกำแพงล้อม มีภูมิภาคน่ารื่นรมย์. ภิกษุ ท.! ลำดับนั้น บุรุษนั้นเข้าไปกราบทูลแจ้งข่าวนี้แก่พระราชา หรือแก่มหาอำมาตย์ของพระราชาว่า "ขอท้าวพระกรุณาจงทรงทราบเถิด : ข้าพระเจ้าเมื่อเที่ยวไปในป่าทึบ ได้เห็นรอยทางซึ่งเคยเป็นหนทางเก่า ที่มนุษย์แต่กาลก่อนเคยใช้เดินแล้ว. ข้าพระเจ้าได้เดินตามทางนั้นไป เมื่อเดินไปตามทางนั้นอยู่ ได้พบซากนครซึ่งเป็นราชธานีโบราณ อันมนุษย์ ท. แต่กาลก่อนเคยอยู่อาศัยแล้ว เป็นที่อันสมบูรณ์ด้วยสวน สมบูรณ์ด้วยป่าไม้ สมบูรณ์ด้วยสระโบกขรณี มีซากกำแพงล้อม มีภูมิภาคน่ารื่นรมย์. ขอพระองค์จงปรับปรุงสถานที่นั้นให้เป็นนครเถิด พระเจ้าข้า!" ดังนี้.

ภิกษุ ท.! ลำดับนั้น พระราชาหรืออำมาตย์ของพระราชานั้น จึงปรับปรุงสถานที่นั้นขึ้นเป็นนคร. สมัยต่อมา นครนั้นได้กลายเป็นนครที่มั่งคั่งและรุ่งเรือง มีประชาชนมาก เกลื่อนกล่นด้วยมนุษย์ ถึงแล้วซึ่งความเจริญไพบูลย์, นี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : **เราได้เห็นแล้วซึ่งรอยทางเก่า ที่เคยเป็นหนทางเก่า อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนเคยทรงดำเนินแล้ว.**

ภิกษุ ท.! **ก็รอยทางเก่า ที่เคยเป็นหนทางเก่า อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนเคยทรงดำเนินแล้ว นั้นเป็นอย่างไรเล่า? นั่นคือ อริยอัฏฐังคิกมรรคนั่นเทียว ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.**

ภิกษุ ท.! นี้แล รอยทางเก่าที่เป็นหนทางเก่า อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนเคยทรงดำเนินแล้ว. เรานั้น ได้ดำเนินไปตามแล้วซึ่งหนทางนั้น. เมื่อดำเนินไปตามซึ่งหนทางนั้นอยู่, เราได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งชรามรณะ, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ ;

(ข้อความต่อไปนี้ ได้ตรัสถึง ชาติ – ภพ – อุปาทาน – ตัณหา – เวทนา – ผัสสะ – สฬายตนะ – นามรูป – วิญญาณ – สุดลงเพียง – สังขาร (แต่ละอย่าง) โดยอาการทั้งสี่ ดังที่ได้ตรัสในกรณีแห่งชรามรณะ เหมือนกันทุกตัวอักษร เว้นแต่ชื่อของตัวปฏิจจสมุปบันธรรมนั้นๆเท่านั้น).

ภิกษุ ท.! เรานั้น, ครั้นรู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งหนทางนั้น, ได้บอกแล้วแก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ทั้งหลาย.

ภิกษุ ท.! พรหมจรรย์นี้ ที่เรากล่าวบอกแล้วนั้น ได้เป็นพรหมจรรย์ตั้งมั่น และรุ่งเรืองแล้ว เป็นพรหมจรรย์แผ่ไพศาล เป็นที่รู้แห่งชนมาก เป็นปึกแผ่นแน่นหนา จนกระทั่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายสามารถประกาศได้ด้วยดีแล้ว, ดังนี้.

– นิทาน. สํ. ๑๖/๑๒๘/๒๕๓.

อัฏฐังคิกมรรค
ในฐานะเป็นหนทางแห่งการกำหนดรู้ทุกข์

ภิกษุ ท.! ถ้าปริพพาชกเดียรถีย์อื่นถามเธออย่างนี้ ว่า *"มรรคมีไหม ปฏิปทามีไหม เพื่อกำหนดรู้ซึ่งทุกข์ ?"* ; เมื่อถูกถามอย่างนี้ พวกเธอพึงตอบแก่ปริพพาชกเดียรถีย์อื่นเหล่านั้น ว่า มรรคมีอยู่ ปฏิปทามีอยู่ เพื่อกำหนดรู้ซึ่งทุกข์นั้น.

ภิกษุ ท.! มรรคเป็นอย่างไร ปฏิปทาเป็นอย่างไร เพื่อกำหนดรู้ซึ่งทุกข์นั้น? **มรรคมีองค์แปดอันประเสริฐนี้,** กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ, มีอยู่. ภิกษุ ท.! **นี้แลมรรค นี้แลปฏิปทา เพื่อการกำหนดรู้ซึ่งทุกข์นั้น.**

ภิกษุ ท.! เมื่อเธอถูกถามอย่างนั้นแล้ว พึงพยากรณ์แก่ปริพพาชกเดียรถีย์อื่นเหล่านั้น อย่างนี้.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๘ – ๙/๒๗ – ๒๘.

มัชฌิมาปฏิปทา
ในฐานะเหตุให้เกิดจักษุและญาณเพื่อนิพพาน

ภิกษุ ท.! ข้อปฏิบัติเป็นทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) อันเป็นข้อปฏิบัติที่ตถาคตได้ตรัสรู้เฉพาะแล้ว เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดจักษุ เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อันยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม เพื่อนิพพาน นั้นเป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ข้อปฏิบัติเป็นทางสายกลางนั้น คือ ข้อปฏิบัติเป็นหนทางอันประเสริฐ ประกอบอยู่ด้วยองค์แปดประการนี่เอง; ได้แก่ **สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ** : ภิกษุ ท.! **นี้แล คือ ข้อปฏิบัติที่เป็นทางสายกลาง ที่ตถาคต**

ได้ตรัสรู้เฉพาะแล้ว เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดจักษุ ทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อันยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม เพื่อนิพพาน.

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๕๒๘/๑๖๖๔.

มัชฌิมาปฏิปทา ๓ ลำดับ

ก. มัชฌิมาปฏิปทา (พื้นฐานทั่วไป)

ภิกษุ ท.! มีสิ่งที่แล่นดิ่งไปสุดโต่งอยู่สองอย่าง ที่บรรพชิตไม่ควรข้องแวะด้วย. สิ่งที่แล่นดิ่งไปสุดโต่งนั้น คืออะไร? คือ *การประกอบตนพัวพันอยู่ด้วยความใคร่ในกามทั้งหลาย (กามสุขัลลิกานุโยค)* อันเป็นการกระทำที่ยังต่ำ เป็นของชาวบ้าน เป็นของคนชั้นบุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยเจ้า ไม่ประกอบด้วยประโยชน์; และ *การประกอบความเพียรในการทรมานตนให้ลำบาก (อัตตกิลมถานุโยค)* อันนำมาซึ่งความทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยเจ้า ไม่ประกอบด้วยประโยชน์.

ภิกษุ ท.! **มัชฌิมาปฏิปทา** (ข้อปฏิบัติเป็นทางสายกลาง) **ที่ไม่ดิ่งไปหาสุดโต่งสองอย่างนั้น เป็นข้อปฏิบัติที่ตถาคตได้ตรัสรู้เฉพาะแล้ว** เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดจักษุ เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อันยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม เพื่อนิพพาน.

ภิกษุ ท.! **มัชฌิมาปฏิปทานั้น** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! **มัชฌิมาปฏิปทานั้น คือข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางอันประเสริฐ ประกอบอยู่ด้วยองค์แปดประการ** นี้แล; กล่าวคือ ความเห็นที่ถูกต้อง (สัมมาทิฏฐิ) ความดำริ

ที่ถูกต้อง (สัมมาสังกัปโป) การพูดจาที่ถูกต้อง (สัมมาวาจา) การทำการงานที่ถูกต้อง (สัมมากัมมันโต) การอาชีพที่ถูกต้อง (สัมมาอาชีโว) ความพากเพียรที่ถูกต้อง (สัมมาวายาโม) ความรำลึกที่ถูกต้อง (สัมมาสติ) ความตั้งใจมั่นคงที่ถูกต้อง (สัมมาสมาธิ).

ภิกษุ ท.! นี้แล มัชฌิมาปฏิปทานั้น.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๕๒๘/๑๖๖๔.

ข. มัชฌิมาปฏิปทา (ในความหมายชั้นกว้าง)

.... ภิกษุ ท.! มัชฌิมาปฏิปทา เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเป็นผู้มีปกติ ตามเห็นกายในกาย อยู่เป็นประจำ .... มีปกติ ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย อยู่เป็นประจำ .... มีปกติ ตามเห็นจิตในจิต อยู่เป็นประจำ .... มีปกติ ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้.

ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา.

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตตั้งจิตไว้ เพื่อจะยังอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่ยังไม่เกิด ไม่ให้เกิดขึ้น; ....เพื่อละอกุศลธรรมอันเป็นบาป ที่เกิดขึ้นแล้ว; ....เพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น; ....เพื่อความตั้งอยู่ ความไม่เลอะเลือน ความงอกงามยิ่งขึ้น ความไพบูลย์ ความเจริญ ความเต็มรอบ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว.

ภิกษุ ท.! **นี้เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา.**

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อม **เจริญอิทธิบาท** อันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง **มีสมาธิอาศัยฉันทะ** เป็นปธานกิจ; ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง **มีสมาธิอาศัยวิริยะ** เป็นปธานกิจ; ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง **มีสมาธิอาศัยจิตตะ** เป็นปธานกิจ; ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง **มีสมาธิอาศัยวิมังสา** เป็นปธานกิจ; (กิจในที่นี้คือ กิจเกี่ยวกับการระวัง การละ การทำให้เกิดมี และการรักษา).

ภิกษุ ท.! **นี้เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา.**

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อม **เจริญสัทธินทรีย์** ย่อมเจริญ **วิริยินทรีย์** ย่อมเจริญ **สตินทรีย์** ย่อมเจริญ **สมาธินทรีย์** ย่อมเจริญ **ปัญญินทรีย์.**

ภิกษุ ท.! **นี้เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา.**

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อม **เจริญสัทธาพละ** ย่อมเจริญ **วิริยพละ** ย่อมเจริญ **สติพละ** ย่อมเจริญ **สมาธิพละ** ย่อมเจริญ **ปัญญาพละ.**

ภิกษุ ท.! **นี้เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา.**

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อม **เจริญสติสัมโพชฌงค์** ย่อมเจริญ **ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์** ย่อมเจริญ **วิริยสัมโพชฌงค์** ย่อมเจริญ **ปีติสัมโพชฌงค์** ย่อมเจริญ**ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์** ย่อมเจริญ**สมาธิสัมโพชฌงค์** ย่อมเจริญ**อุเบกขาสัมโพชฌงค์.**

ภิกษุ ท.! **นี้เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา.**

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อม **เจริญสัมมาทิฏฐิ** ย่อมเจริญ **สัมมาสังกัปปะ** ย่อมเจริญ **สัมมาวาจา** ย่อมเจริญ **สัมมากัมมันตะ** ย่อมเจริญ **สัมมาอาชีวะ** ย่อมเจริญ **สัมมาวายามะ** ย่อมเจริญ **สัมมาสติ** ย่อมเจริญ **สัมมาสมาธิ.**

ภิกษุ ท.! **นี้เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา.**

—ติก. อํ. ๒๐/๓๘๐ – ๓๘๒/๕๙๖ – ๕๙๗.

(มัชฌิมาปฏิปทาตามที่ทรงแสดงไว้ในสูตรนี้ เห็นได้ว่า ทรงแสดงส่วนสุดสองข้างไว้ด้วยอาคาฬหปฏิปทา คือความตกไปในกาม และนิชฌามปฏิปทา คือวัตตปฏิบัติของอเจลกะ ซึ่งเรียกกันโดยทั่ว ๆ ไปว่า อัตตกิลมถานุโยค หรือตบัสสีวัตร ซึ่งมีรายละเอียดหาดูได้ในหนังสือ พุ. โอ. ที่หน้า ๕๖ – ๕๗. ในที่นี้จะเห็นได้ว่า โพธิปักขิยธรรมทั้งสามสิบเจ็ดข้อนั่นแหละคือมัชฌิมาปฏิปทา; หรือถึงกับจะกล่าวได้ว่า ข้อปฏิบัติดีปฏิบัติชอบทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ซึ่งรวมกันแล้วเรียกได้ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา หรือพรหมจรรย์ทั้งสิ้น, นั่นแหละคือมัชฌิมาปฏิปทา).

ค. มัชฌิมาปฏิปทา (ในความหมายชั้นลึก)

(หลักเกณฑ์นี้ อาศัยพระบาลีที่ตรัสโต้ตอบแก่บุคคลผู้มาทูลถาม ซึ่งส่วนมากเป็นพราหมณ์ ได้ทูลถามเรื่องสิ่งตรงกันข้ามที่แยกกันเป็นคู่ ๆ; เช่นว่า สิ่งทั้งปวงมี หรือไม่มี; สิ่งทั้งปวงเหมือนกัน หรือต่างกัน; ตนเองหรือผู้อื่นเป็นผู้กระทำหรือเสวยผล; การกล่าวลงไปว่า สิ่งนั้น ๆ เป็นอย่างนั้นโดยส่วนเดียว หรือว่าเป็นอย่างอื่นจากความเป็นอย่างนั้นโดยส่วนเดียว; ดังนี้เป็นต้น. พระองค์ **ตรัสตอบโดยสายกลาง (มชฺเฌน) ไม่ยอมรับด้านใดด้านหนึ่ง,** โดยพระบาลีว่า "เอเต เต พฺราหฺมณ อุโภ อนฺเต อนุปคมฺม มชฺเฌน ตถาคโต ธมฺมํ เทเสติ ฯลฯ":–)

พราหมณ์! ตถาคต ย่อม **แสดงธรรมโดยสายกลาง (มชฺเฌน)** ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือตถาคตย่อมแสดงดังนี้ว่า :–

"เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย;
เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ;
เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป;
เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ;
เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;
เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา;
เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน;
เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ;
เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ;
เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสสะอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือ แห่งอวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร;

เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ;
เพราะมีความดับแห่งวิญญาณ จึงมีความดับแห่งนามรูป;
เพราะมีความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ;
เพราะมีความดับแห่งสฬายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ;
เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา;
เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา;
เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน;

เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ;
เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ;
เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นเอง, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-โทมนัสสะอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้", ดังนี้.

– นิทาน. สํ. ๑๖/๙๑, ๙๒, ๙๐, ๒๗, ๒๔, ๗๒ – ๗๔/๑๗๓, ๑๗๖, ๑๗๐, ๕๕, ๕๐, ๑๒๙ – ๑๓๒.

(คำว่า มชฺเฌน โดยพระบาลีข้างบนนี้ ก็คือคำว่า มัชฌิมาปฏิปทา นั่นเอง, มัชฌิมาปฏิปทาจึงได้แก่กระแสแห่งปฏิจจสมุปบาท ดังที่กล่าวแล้วในสูตรนี้ ซึ่งทำให้ไม่อาจกล่าวสิ่งใด ๆ โดยความเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยส่วนเดียว ที่เรียกว่าส่วนสุดข้างหนึ่ง ๆ. รายละเอียดเกี่ยวกับสุดโต่งเป็นคู่ ๆ นี้ หาดูได้จากหนังสือ พุ. โอ. ตั้งแต่หน้า ๒๔๗ ถึงหน้า ๒๕๒.

อยากจะแนะว่า ในการศึกษาเรื่องมัชฌิมาปฏิปทานั้น ควรจะศึกษามัชฌิมาปฏิปทาชั้นพื้นฐานทั่วไปคืออัฏฐังคิกมรรค เป็นลำดับแรก, แล้วศึกษามัชฌิมาปฏิปทาในความหมายชั้นกว้างคือโพธิปักขิยธรรมทั้งหมด เป็นลำดับที่สอง, แล้วจึงศึกษามัชฌิมาปฏิปทาในความหมายชั้นลึกคือปฏิจจสมุปบาท เป็นลำดับสุดท้าย; มิฉะนั้นจะลำบาก).

ลักษณะหนทางแห่งความหมดจด

ทางมีองค์แปด เป็นทางอันประเสริฐกว่าทางทั้งหลาย. บทแห่งอริยสัจสี่ ประเสริฐกว่าบททั้งหลาย. วิราคธรรม ประเสริฐกว่าธรรมทั้งหลาย. ผู้มีพุทธจักษุ ประเสริฐกว่าสัตว์สองเท้าทั้งหลาย. นี่แหละทางเพื่อความหมดจดแห่งทัสสนะ ทางอื่นมิได้มี.

เธอทั้งหลาย จงเดินตามทางนั้น อันเป็นที่หลงแห่งมาร; เธอทั้งหลาย เดินตามทางนั้นแล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้.

ทางเราบอกแล้วแก่เธอทั้งหลาย เพื่อการรู้จักการถอนซึ่งลูกศร ; ความเพียรเป็นกิจอันเธอทั้งหลายพึงกระทำ ตถาคตทั้งหลายเป็นเพียงผู้บอก (วิธีแห่งการกระทำ). ผู้มุ่งปฏิบัติแล้วย่อมพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร.

เมื่อใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า "สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง"; เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในสิ่งที่เป็นทุกข์ : นั่นแหละเป็นทางแห่งความหมดจด.

เมื่อใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า "สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์"; เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในสิ่งที่เป็นทุกข์ : นั่นแหละเป็นทางแห่งความหมดจด.

เมื่อใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า "ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นอนัตตา"; เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในสิ่งที่เป็นทุกข์ : นั่นแหละเป็นทางแห่งความหมดจด.

— ธ. ขุ. ๒๕/๕๑/๓๐.

ลำดับการปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล

ภิกษุ ท.! เราย่อมไม่กล่าวการประสบความพอใจในอรหัตตผล ด้วยการกระทำอันดับแรกเพียงอันดับเดียว. ภิกษุ ท.! ก็แต่ว่า **การประสบความพอใจในอรหัตตผล ย่อมมีได้เพราะการศึกษาโดยลำดับ เพราะการกระทำโดยลำดับ เพราะการปฏิบัติโดยลำดับ.**

ภิกษุ ท.! ก็การประสพความพอใจในอรหัตตผล ย่อมมีได้เพราะการศึกษาโดยลำดับ เพราะการกระทำโดยลำดับ เพราะการปฏิบัติโดยลำดับนั้นเป็นอย่างไรเล่า ?

ภิกษุ ท.! บุรุษบุคคลในกรณีนี้ :

เป็นผู้มีสัทธาเกิดขึ้นแล้ว ย่อม **เข้าไปหา(สัปบุรุษ)** ;

เมื่อเข้าไปหา ย่อม **เข้าไปนั่งใกล้** ;

เมื่อเข้าไปนั่งใกล้ ย่อม **เงี่ยโสตลงสดับ** ;

ผู้เงี่ยโสตลงสดับ ย่อม **ได้ฟังธรรม** ;

ครั้นฟังแล้ว ย่อม **ทรงจำธรรมไว้**, ย่อม **ใคร่ครวญพิจารณาซึ่งเนื้อความแห่งธรรม** ทั้งหลายที่ตนทรงจำไว้ ;

เมื่อเขาใคร่ครวญพิจารณา ซึ่งเนื้อความแห่งธรรมนั้นอยู่, **ธรรมทั้งหลายย่อมทนต่อการเพ่งพิสูจน์** ;

เมื่อธรรมทนต่อการเพ่งพิสูจน์มีอยู่ **ฉันทะ (ความพอใจ) ย่อมเกิด** ;

ผู้เกิดฉันทะแล้ว ย่อม **มีอุตสาหะ** ;

ครั้นมีอุตสาหะแล้ว ย่อม **ใช้ดุลยพินิจ** (เพื่อหาความจริง) ;

ครั้นใช้ดุลยพินิจ (พบ) แล้ว ย่อม **ตั้งตนไว้ในธรรมนั้น** ;

ผู้มีตนส่งไปแล้วในธรรมนั้นอยู่ ย่อม **กระทำให้แจ้ง** ซึ่งบรมสัจจ์ด้วยนามกาย ด้วย, ย่อม **เห็นแจ้งแทงตลอด** ซึ่งบรมสัจจ์นั้นด้วยปัญญา ด้วย.

— ม. ม. ๑๓/๒๓๓/๒๓๘.

หมวด ง. ว่าด้วย เหตุปัจจัยของมรรค

ธรรมเป็นรุ่งอรุณแห่งอัฏฐังคิกมรรค

ภิกษุ ท.! เมื่อดวงอาทิตย์กำลังขึ้น สิ่งที่มาก่อน เป็นนิมิตให้เห็นก่อน คือการขึ้นมาแห่งอรุณ ฉันใด; ภิกษุ ท.! เมื่อมีการเกิดขึ้นแห่งอริยอัฏฐังคิกมรรคของภิกษุ สิ่งที่มาก่อน เป็นนิมิตให้เห็นก่อน คือ **กัลยาณมิตตตา** (ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร) ฉันนั้นเหมือนกัน. ภิกษุ ท.! นี้คือความหวังของภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร คือเธอจักเจริญอริยอัฏฐังคิกมรรคได้ จักกระทำให้มากซึ่งอริยอัฏฐังคิกมรรคได้.

ภิกษุ ท.! ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร ย่อมเจริญอริยอัฏฐังคิกมรรค ย่อมกระทำให้มากซึ่งอริยอัฏฐังคิกมรรคได้ ชนิดไหนกันเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเจริญ**สัมมาทิฏฐิ** .... **สัมมาสังกัปปะ** .... **สัมมาวาจา** .... **สัมมากัมมันตะ** .... **สัมมาอาชีวะ** .... **สัมมาวายามะ** .... **สัมมาสติ** .... **สัมมาสมาธิ ชนิดที่ อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความสลัดลง.** ภิกษุ ท.! ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร ย่อมเจริญอริยอัฏฐังคิกมรรค ย่อมกระทำให้มากซึ่งอริยอัฏฐังคิกมรรคได้ อย่างนี้แล.

– มหาวาร. สํ. ๑๙/๓๖–๓๙/๑๒๙–๑๔๖.

[ในตำแหน่งแห่ง **กัลยาณมิตตตา** ในฐานะเป็นรุ่งอรุณแห่งอัฏฐังคิกมรรคนั้น ในสูตรอื่นทรงแสดงไว้ด้วยธรรมะชื่ออื่นอีกหลายชื่อ คือ:–

ศีลสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศีล) เป็นรุ่งอรุณ

ฉันทสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยฉันทะ–ความพอใจ) เป็นรุ่งอรุณ

อัตตสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยความเหมาะสมแห่งตน) เป็นรุ่งอรุณ
ทิฏฐิสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยทิฏฐิที่เป็นสัมมาทิฏฐิ) เป็นรุ่งอรุณ
อัปปมาทสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท) เป็นรุ่งอรุณ
โยนิโสมนสิการสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการกระทำไว้ในใจโดยแยบคาย) เป็นรุ่งอรุณ (รวมเป็นเจ็ดอย่างทั้งกัลยาณมิตตตา) และต่อท้ายด้วยคำว่าผู้มีกัลยาณมิตรเป็นต้น ย่อมเจริญกระทำให้มากซึ่งองค์แห่งมรรคชนิดอาศัยวิเวกอาศัยวิราคะเป็นต้น ด้วยกันทั้งนั้น.

ในสูตรอื่น ผู้มีกัลยาณมิตรเป็นต้น นอกจากจะเจริญกระทำให้มากซึ่งองค์แห่งมรรค ชนิดที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความสลัดลง ได้แล้ว, ยังสามารถเจริญองค์มรรค ชนิดที่มีการนำออกซึ่งราคะ–โทสะ–โมหะ เป็นปริโยสาน ได้, ดังนี้ก็มี.

สำหรับคำว่า ธรรมที่เป็นรุ่งอรุณแห่งการเกิดขึ้นของอัฏฐังคิกมรรค เจ็ดประการข้างบนนั้น ในสูตรอื่น ๆ ไม่เรียกว่า รุ่งอรุณ แต่เรียกว่า เป็น **ธรรมที่มีอุปการะมาก (พหุปการธมฺม) เพื่อการเกิดขึ้นแห่งอัฏฐังคิกมรรค** (๑๙/๔๐–๔๒/๑๔๗–๑๖๔) ก็มี; และในสูตรอื่น ๆ เรียกว่า เป็น **ธรรมะที่ทำอัฏฐังคิกมรรคที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ทำอัฏฐังคิกมรรคที่เกิดอยู่แล้วให้ถึงความเจริญบริบูรณ์** (๑๙/๔๔–๔๗/๑๖๕–๑๘๒) ก็มี; และตอนท้ายสูตร ก็มีต่อท้ายด้วยคำว่าผู้มีกัลยาณมิตรเป็นต้น ย่อมเจริญกระทำให้มากซึ่งองค์แห่งมรรค ชนิดอาศัยวิเวกเป็นต้น และชนิดที่มีการนำออกซึ่ง ราคะ–โทสะ–โมหะ เป็นปริโยสาน ด้วยกันทั้งนั้น.]

อัฏฐังคิกมรรคสำเร็จได้ด้วยอัปปมาทยอดแห่งกุศลธรรม

ภิกษุ ท.! สัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีเท้า มีสองเท้า มีสี่เท้า มีเท้ามากก็ดี, มีรูป ไม่มีรูป มีสัญญา ไม่มีสัญญา มีสัญญาก็หามิได้ไม่มีสัญญาก็หามิได้ก็ดี, มีประมาณเท่าใด; **ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะ** ย่อมปรากฏว่า เลิศกว่าบรรดาสัตว์เหล่านั้น. ภิกษุ ท.! กุศลธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งบรรดามี

กุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงนั้น มีความไม่ประมาทเป็นมูล มีความไม่ประมาทเป็นที่ประชุมลง. **ความไม่ประมาท ย่อมปรากฏว่าเป็นเลิศกว่าบรรดากุศลธรรมเหล่านั้น;** ฉันใดก็ฉันนั้น.

ภิกษุ ท.! ข้อนี้เป็นสิ่งที่ภิกษุ **ผู้ไม่ประมาทพึงหวังได้ คือ** เธอจัก**เจริญกระทำให้มากซึ่งอริยอัฏฐังคิกมรรค.**[๑]

[การที่ความไม่ประมาทเป็นยอดแห่งกุศลธรรมทั้งปวง ในสูตรนี้ทรงอุปมาด้วยพระตถาคตเป็นสัตว์เลิศกว่าสัตว์ทั้งปวง. ส่วนในสูตรอื่นอีกมากแห่ง :—

ทรงอุปมาด้วย **รอยเท้าช้าง** เลิศคือใหญ่กว่ารอยเท้าสัตว์ทั้งหลาย ดังนี้ก็มี;

ทรงอุปมาด้วย **ยอดเรือน** เลิศคืออยู่เหนือไม้โครงเรือนทั้งหลาย ดังนี้ก็มี;

ทรงอุปมาด้วย **รากไม้โกฏฐานุสาริยะ** (กลัมพัก ?) เลิศกว่ารากไม้หอมทั้งหลาย ดังนี้ก็มี;

ทรงอุปมาด้วย **แก่นจันทน์แดง** เลิศกว่าไม้แก่นหอมทั้งหลาย ดังนี้ก็มี;

ทรงอุปมาด้วย **ดอกวัสสิกะ** (มะลิ ?) เลิศกว่าดอกไม้หอมทั้งหลาย ดังนี้ก็มี;

ทรงอุปมาด้วย **ราชาจักรพรรดิ** เลิศกว่าพระราชาเมืองขึ้นเมืองออกทั้งหลาย ดังนี้ก็มี;

ทรงอุปมาด้วย **แสงจันทร์** เลิศคือรุ่งเรืองกว่าแสงดาวทั้งหลาย ดังนี้ก็มี;

ทรงอุปมาด้วย **แสงอาทิตย์** ภายหลังฝนไม่มีเมฆในฤดูสารท แจ่มใสกว่าความแจ่มใสทั้งปวงในอากาศ ดังนี้ก็มี;

ทรงอุปมาด้วย **ตักกาสี** เลิศกว่าบรรดาผ้าทอด้วยเส้นด้ายทั้งหลาย ดังนี้ก็มี].

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๖๒—๖๗/๒๔๕—๒๖๓.

---

๑. อริยอัฏฐังคิกมรรคมี ๔ รูปแบบ คือ ชนิดที่อาศัยวิเวก – วิราคะ – นิโรธ – และเป็นโวสสัคคปริณามี ๑; ชนิดที่มีการนำออกซึ่งราคะ – โทสะ – โมหะเป็นปริโยสาน ๑; ชนิดที่มีการหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นเบื้องหน้า มีอมตะเป็นปริโยสาน ๑; และชนิดที่ลาดเอียงเอื้อมไปสู่นิพพาน ๑.

หมวด จ. ว่าด้วย อานิสงส์ของมรรค

อัฏฐังคิกมรรค เป็นปฏิปทาเพื่อความเป็นอริยบุคคลสี่

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ภิกษุทั้งหลาย ย่อมประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค เพราะเหตุเพื่อจะทำให้แจ้งซึ่งสมาธิภาวนา (อันเป็นอิทธิวิธีมีประการต่าง ๆ) เหล่านั้นเสียละกระมัง?"

มหาลิ! ภิกษุทั้งหลาย ย่อมประพฤติพรหมจรรย์ในเรา เพราะเหตุเพื่อจะทำให้แจ้งซึ่งสมาธิภาวนาเหล่านั้น ก็หามิได้; แต่ธรรมะเหล่าอื่นที่ยิ่งกว่า ประณีตกว่า กว่าสมาธิภาวนาเหล่านั้น ก็มีอยู่; และ **ภิกษุทั้งหลายพากันประพฤติพรหมจรรย์ในเรา เพราะเหตุเพื่อจะทำให้แจ้ง ซึ่งธรรมทั้งหลายอันยิ่งกว่าประณีตกว่าเหล่านั้น.**

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลาย อันยิ่งกว่าประณีตกว่าเหล่านั้น เป็นอย่างไรเล่า?"

มหาลิ! ภิกษุในกรณีนี้ เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์สาม เป็นโสดาบัน เป็นผู้มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ต่อนิพพาน มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องหน้า. มหาลิ! นี้แล ธรรมที่ยิ่งกว่าประณีตกว่า.

มหาลิ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์สาม และเพราะความที่ราคะโทสะโมหะก็เบาบาง เป็น สกทาคามี มาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียว แล้วย่อมกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้. มหาลิ! แม้นี้แล ก็เป็นธรรมที่ยิ่งกว่าประณีตกว่า.

มหาลิ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์เบื้องต่ำทั้งห้า เป็นโอปปาติกะ (อนาคามี) มีการปรินิพพานในภพนั้น ไม่เวียนกลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา. มหาลิ! แม้นี้แล ก็เป็นธรรมที่ยิ่งกว่าประณีตกว่า.

มหาลิ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุกระทำให้แจ้งซึ่ง **เจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้** เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิฏฐธรรมเทียว เข้าถึงแล้วแลอยู่. มหาลิ! แม้นี้แล ก็เป็นธรรมที่ยิ่งกว่าประณีตกว่า.

มหาลิ! ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล เป็นธรรมยิ่งกว่าประณีตกว่า ที่ภิกษุทั้งหลายพากันประพฤติพรหมจรรย์ในเรา เพื่อกระทำให้แจ้ง.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มรรคมีอยู่หรือ ปฏิปทามีอยู่หรือ เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งธรรมเหล่านั้น?"

มหาลิ! มรรคมีอยู่ ปฏิปทามีอยู่ เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งธรรมเหล่านั้น.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มรรคเป็นอย่างไร ปฏิปทาเป็นอย่างไร เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งธรรมเหล่านั้น?"

อริยอัฏฐังคิกมรรคนี้นั่นแหละ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. มหาลิ! **นี้แล มรรค นี้แล ปฏิปทา เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งธรรมเหล่านั้น.**

—สี. ที. ๙/๑๙๙-๒๐๐/๒๕๐-๒๕๔.

อัฏฐังคิกมรรค ในฐานะธรรมเครื่องข้ามฝั่ง

ภิกษุ ท.! **ธรรม ๘ ประการ** เหล่านี้ อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ย่อม **เป็นไปเพื่อการไปจากที่มิใช่ฝั่ง** (วัฏฏสงสาร) **สู่ที่อันเป็นฝั่ง** (นิพพาน). แปดประการ อย่างไรเล่า? แปดประการคือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.! ธรรม ๘ ประการเหล่านี้แล อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการไปจากที่มิใช่ฝั่ง (วัฏฏสงสาร) สู่ที่อันเป็นฝั่ง (นิพพาน).

(คาถาผนวกท้ายพระสูตร)

ในหมู่มนุษย์ทั้งหลาย ผู้ที่ถึงฝั่งแห่งพระนิพพานมีน้อยนัก หมู่มนุษย์นอกนั้น ย่อมวิ่งเลาะอยู่ตามฝั่งในนี้เอง.

ก็ชนเหล่าใดประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม ในธรรมที่ตรัสไว้ชอบแล้ว ชนเหล่านั้นจักถึงฝั่งแห่งพระนิพพาน ข้ามพ้นบ่วงแห่งมัจจุที่ข้ามได้ยากนัก.

จงเป็นบัณฑิตละธรรมดำเสีย แล้วเจริญธรรมขาว จงมาถึงที่ไม่มีน้ำจากที่มีน้ำ จงละกามเสีย เป็นผู้ไม่มีความกังวล จงยินดีเฉพาะต่อพระนิพพานอันเป็นที่สงัด ซึ่งสัตว์ยินดีได้โดยยาก.

บัณฑิตพึงชำระตนให้หมดจด จากกิเลสแห่งจิต เหมือนจิตของพวกที่อบรมดีแล้วโดยชอบ ในองค์แห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้พร้อมทั้งหลาย.

ชนเหล่าใด ไม่ยึดมั่นแล้ว ยินดีในความสลัดคืนซึ่งความยึดมั่น ไม่มีอาสวะ มีความรู้เรื่องด้วยปัญญา, ชนเหล่านั้นเป็นผู้ดับเย็น (ปรินิพพุตา) ในโลก.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๒๙/๙๗ – ๙๘.

อัฏฐังคิกมรรค ในฐานะพรหมจรรย์

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงซึ่ง พรหมจรรย์ และ ผลแห่งพรหมจรรย์. เธอทั้งหลายจงฟัง.

ภิกษุ ท.! **พรหมจรรย์ เป็นอย่างไรเล่า?** คือ อริยอัฏฐังคิกมรรคนั้นนั่นเอง ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า พรหมจรรย์.

ภิกษุ ท.! **ผลแห่งพรหมจรรย์ เป็นอย่างไรเล่า?** คือ โสตาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล อรหัตตผล. ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า ผลแห่งพรหมจรรย์.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๓๑ – ๓๒/๑๑๑ – ๑๑๓.

อริยอัฏฐังคิกมรรค เป็นกรรมที่สิ้นกรรม

ภิกษุ ท.! กรรม ๔ อย่างเหล่านี้ เรากระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว ประกาศให้รู้ทั่วกัน.

กรรม ๔ อย่าง อย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! **กรรมดำ มีวิบากดำ** ก็มีอยู่. ภิกษุ ท.! **กรรมขาว มีวิบากขาว** ก็มีอยู่. ภิกษุ ท.! **กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว** ก็มีอยู่. ภิกษุ ท.! **กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม** ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท.! **กรรมดำ มีวิบากดำ เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ย่อมปรุงแต่ง **กายสังขารอันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน,** ย่อมปรุงแต่ง **วจีสังขาร** อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน, ย่อมปรุงแต่ง **มโนสังขาร** อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน. ครั้นเขาปรุงแต่งสังขาร (ทั้งสาม) ดังนี้แล้ว ย่อม **เข้าถึงโลก** อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน; **ผัสสะทั้งหลาย** อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน ย่อมถูกต้องเขาซึ่งเป็นผู้เข้าถึงโลกอันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน; เขาอันผัสสะที่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนถูกต้องแล้ว ย่อม **เสวยเวทนา** ที่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน อัน **เป็นทุกข์โดยส่วนเดียว,** ดังเช่นพวกสัตว์นรก. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า กรรมดำ มีวิบากดำ.

ภิกษุ ท.! **กรรมขาว มีวิบากขาว เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ย่อมปรุงแต่ง **กายสังขารอันไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน,** ย่อมปรุงแต่ง **วจีสังขาร** อันไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน, ย่อมปรุงแต่ง **มโนสังขาร** อันไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน. ครั้นเขาปรุงแต่งสังขาร (ทั้งสาม) ดังนี้แล้ว ย่อม **เข้าถึงโลก** อันไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน; **ผัสสะทั้งหลาย** ที่ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน ย่อมถูกต้องเขาผู้เข้าถึงโลกอันไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน; เขาอันผัสสะที่ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนถูกต้องแล้ว ย่อม **เสวยเวทนา** ที่ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน อัน

เป็นสุขโดยส่วนเดียว, ดังเช่นพวกเทพสุภกิณหา. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า กรรมขาว มีวิบากขาว.

ภิกษุ ท.! **กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ย่อมปรุงแต่ง **กายสังขารอันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง,** ย่อมปรุงแต่ง **วจีสังขาร** อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง, ย่อมปรุงแต่ง **มโนสังขาร** อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง. ครั้นเขาปรุงแต่งสังขาร (ทั้งสาม) ดังนี้แล้ว ย่อม **เข้าถึงโลก** อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง; **ผัสสะทั้งหลาย** ที่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ย่อมถูกต้องเขาผู้เข้าถึงโลกอันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง; เขาอันผัสสะที่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียดบ้าง ถูกต้องแล้ว ย่อม **เสวยเวทนา** ที่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง อัน**เป็นเวทนาที่เป็นสุขและทุกข์เจือกัน,** ดังเช่นพวกมนุษย์ พวกเทพบางพวก พวกวินิบาตบางพวก. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว.

ภิกษุ ท.! **กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** คือ **สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.** ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล กรรม ๔ อย่าง ที่เราทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วประกาศให้รู้ทั่วกัน.

– จตุกฺก. อํ. ๒๑/๓๒๐ – ๓๒๑/๒๓๗.

(ในสูตรนี้ ทรงแสดงกรรมไม่ดำไม่ขาว เป็นที่สิ้นกรรมไว้ด้วยอริยมรรคมีองค์แปด; ในสูตรอื่นทรงแสดงไว้ด้วย **โพชฌงค์เจ็ด** ก็มี – ๒๑/๓๒๒/๒๓๘, แสดงไว้ด้วย **เจตนาเป็นเครื่องละกรรมดำกรรมขาวและกรรมทั้งดำทั้งขาว** ก็มี – ๒๑/๓๑๘/๒๓๔.)

อานิสงส์พิเศษแห่งอัฏฐังคิกมรรค

(ทำให้รู้จักพระศาสดาอย่างถูกต้อง)

กัสสป! ข้ออื่น ที่เราจะต้องพูดกันอีก มีอยู่; คือวิญญูชนทั้งหลายจงลองหยิบขึ้นมาแยกแยะ จงลองสอบสวน จงลองซักซ้อม เปรียบเทียบกันระหว่างศาสดากับศาสดา ระหว่างสาวกกับสาวก ว่า ในบรรดาธรรมทั้งหลายที่ท่านผู้เจริญทั้งสองฝ่ายเหล่านี้ยอมรับตรงกัน ว่า เป็นกุศล นับเนื่องในกุศล, เป็นธรรมไม่มีโทษ นับเนื่องในธรรมไม่มีโทษ, เป็นธรรมควรเสพ นับเนื่องในธรรมที่ควรเสพ, เป็นธรรมควรแก่อริยะ นับเนื่องในธรรมควรแก่อริยะ, เป็นธรรมฝ่ายขาว นับเนื่องในธรรมฝ่ายขาว ดังนี้ ธรรมเหล่านี้ทั้งหมดนั้นคนพวกไหนสมาทานประพฤติธรรมเหล่านั้นได้ครบถ้วนไม่มีเหลือ คือจะเป็นพวกสาวกของพระสมณโคดม หรือจะเป็นพวกสาวกของคณาจารย์ผู้เจริญเหล่าอื่นเล่า?

กัสสป! ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้, คือเมื่อวิญญูชนทั้งหลาย ลองหยิบขึ้นมาแยกแยะ ลองสอบสวน ลองซักซ้อมดู ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ว่าจะเป็นพวกไหนที่ประพฤติได้หมดจดไม่มีส่วนเหลือ ดังนี้แล้ว วิญญูชนเหล่านั้น

ก็จะพากันสรรเสริญพวกเราเป็นส่วนมาก ในข้อนั้น; เพราะว่า **หนทางมีอยู่ ปฏิปทามีอยู่ ซึ่งผู้ปฏิบัติตามแล้ว จักรู้ได้เองเห็นได้เอง** ว่า "พระสมณโคดมเป็นผู้มีปรกติกล่าวตามกาล (กาลวาที) กล่าวถูกต้องตามที่เป็นจริง (ภูตวาที) กล่าวโดยอรรถ (อตฺถวาที) กล่าวโดยธรรม (ธมฺมวาที) กล่าวโดยวินัย (วินยวาที)" ดังนี้.

กัสสป! หนทางนั้นเป็นอย่างไร? ปฏิปทานั้นเป็นอย่างไร เล่า? หนทางนั้นคือ **หนทางอันประเสริฐ ประกอบด้วยองค์แปดประการ,** ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

กัสสป! นี้แลเป็นหนทาง เป็นปฏิปทา ซึ่งผู้ปฏิบัติตามนั้นแล้ว จักรู้ได้เอง จักเห็นได้เองทีเดียว ว่าพระสมณโคดมเป็นผู้มีปกติกล่าวตามกาล กล่าวถูกต้องตามที่เป็นจริง กล่าวโดยอรรถ กล่าวโดยธรรม กล่าวโดยวินัย ดังนี้.

–สี. ที. ๙/๒๐๙/๒๖๕.

หมวด ฉ. ว่าด้วย ปกิณณกะ

อัฏฐังคิกมรรคกับนิพพาน

"พระโคดมผู้เจริญ! ธรรมเท่าไรหนอ ที่บุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว มีนิพพานเป็นที่ไป มีนิพพานเป็นเบื้องหน้า มีนิพพานเป็นที่สุดจบ?"

นันทิยะ! **ธรรม ๘ ประการ** เหล่านี้แล อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว เป็นธรรม **มีนิพพานเป็นที่ไป** (นิพฺพานคม) **มีนิพพานเป็นเบื้องหน้า** (นิพฺพานปรายน) **มีนิพพานเป็นที่สุดจบ** (นิพฺพานปริโยสาน). แปดประการอย่างไรเล่า? แปดประการ คือ **สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.** นันทิยะ! ธรรมแปดประการเหล่านี้แล อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว **มีนิพพานเป็นที่ไป มีนิพพานเป็นเบื้องหน้า มีนิพพานเป็นที่สุดจบ.**

มหาวาร. **สํ. ๑๙/๑๔/๔๕.**

โพชฌงค์ในฐานะเป็นมรรค

ภิกษุ ท.! **มรรคใด ปฏิปทาใด เป็นไปเพื่อความสิ้นแห่งตัณหา พวกเธอจงเจริญซึ่งมรรคนั้นปฏิปทานั้น.**

ภิกษุ ท.! มรรคนั้น ปฏิปทานั้น เป็นอย่างไรเล่า? นั้นคือ **โพชฌงค์เจ็ด;** กล่าวคือ สติสัมโพชฌงค์ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปีติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์.

(ประโยชน์แห่งมรรคและปฏิปทาในสูตรนี้ ทรงแสดงเป็น **ความสิ้นแห่งตัณหา;** ในสูตรอื่นทรงแสดงเป็น **ความดับแห่งตัณหา** ก็มี).

เมื่อตรัสดังนี้แล้ว ท่านพระอุทายีทูลถามว่า เจริญโพชฌงค์เจ็ดนั้น ด้วยวิธีอย่างไร? ตรัสว่า :–

อุทายิ! ภิกษุในกรณีนี้ เจริญสติสัมโพชฌงค์ .... ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ .... วิริยสัมโพชฌงค์ .... ปีติสัมโพชฌงค์ .... ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

.... สมาธิสัมโพชฌงค์ .... อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ชนิดที่ **อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ เป็นโพชฌงค์อันไพบูลย์ ถึงซึ่งคุณอันใหญ่ หาประมาณมิได้ ไม่มีความลำบาก.** เมื่อเจริญสติสัมโพชฌงค์ (เป็นต้น) อย่างชนิดนี้อยู่, **ตัณหาย่อมละไป. เพราะตัณหาละไป กรรมก็ละไป; เพราะกรรมละไป ทุกข์ก็ละไป.** อุทายิ! ด้วยอาการอย่างนี้แล **ความสิ้นกรรมย่อมมีเพราะความสิ้นตัณหา ความสิ้นทุกข์ย่อมมีเพราะความสิ้นกรรม** แล.

(นอกจากจะทรงแสดงโพชฌงค์เจ็ดในฐานะเป็นมรรคปฏิปทาเพื่อความสิ้นตัณหา เพื่อความดับตัณหา ดังนี้แล้ว ยังทรงแสดงไว้โดยนัยอื่นอีก คือ :-)

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงมรรคอันเป็นส่วนเจาะแทงกิเลส (นิพฺเพธภาคิย); เธอทั้งหลายจงฟังให้ดี. **มรรคอันมีส่วนเจาะแทงกิเลส นั้นเป็นอย่างไรเล่า? คือ สัมโพชฌงค์เจ็ด.** เจ็ดคืออะไรเล่า? เจ็ดคือ สติสัมโพชฌงค์ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปีติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์.

ตรัสดังนี้แล้ว ท่านพระอุทายิได้ทูลถามว่า "การเจริญทำให้มากซึ่งโพชฌงค์เจ็ด อันมีส่วนแห่งการเจาะแทงกิเลส นั้นเจริญอย่างชนิดไหนกันเล่า พระเจ้าข้า?" ตรัสว่า :-

อุทายิ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์ .... ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ .... วิริยสัมโพชฌงค์ .... ปีติสัมโพชฌงค์ .... ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ .... สมาธิสัมโพชฌงค์ .... อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ชนิดที่ **อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ เป็นโพชฌงค์อันไพบูลย์ ถึงซึ่งคุณอันใหญ่ หาประมาณมิได้ ไม่มีความลำบาก.** ภิกษุนั้น ด้วยจิตมีสติสัมโพชฌงค์ .... ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ .... วิริยสัมโพชฌงค์ .... ปีติสัมโพชฌงค์ .... ปัสสัทธิสัม-

โพชฌงค์ ....สมาธิสัมโพชฌงค์ ....อุเบกขาสัมโพชฌงค์อันเจริญแล้ว ย่อมเจาะแทง ย่อมทำลาย ซึ่งกองแห่งโลภะ อันยังไม่เคยเจาะแทงอันยังไม่เคยทำลาย; **ย่อมเจาะแทง ย่อมทำลาย ซึ่งกองแห่งโทสะ** อันยังไม่เคยเจาะแทงอันยังไม่เคยทำลาย; **ย่อมเจาะแทง ย่อมทำลาย ซึ่งกองแห่งโมหะ** อันยังไม่เคยเจาะแทงอันยังไม่เคยทำลาย.

อุทายิ! โพชฌงค์เจ็ด เจริญอย่างนี้แล ทำให้มากอย่างนี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อการเจาะแทงกิเลส แล.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๑๒๓–๑๒๔/๔๔๙–๔๕๔.

ปรารภโพชฌงค์แล้ว มรรคก็เป็นอันปรารภด้วย

ภิกษุ ท.! โพชฌงค์ ๗ ประการ อันบุคคลใด ใครก็ตาม ปรารภผิดแล้ว, อริยมรรค อันเป็นทางให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ของบุคคลเหล่านั้น ก็เป็นอันปรารภผิดด้วย. ภิกษุ ท.! **โพชฌงค์ ๗ ประการ อันบุคคลใด ใครก็ตาม ปรารภถูกต้องแล้ว, อริยมรรคอันเป็นทางให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ของบุคคลเหล่านั้น ก็เป็นอันปรารภถูกต้องแล้วด้วย.**

โพชฌงค์เจ็ดประการ อย่างไรเล่า? เจ็ดประการ คือ **สติสัมโพชฌงค์ ธัมมวิจยสัมโพชฌงส์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปีติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์.**

ภิกษุ ท.! **โพชฌงค์ ๗ ประการ** เหล่านี้ อันบุคคลใด ใครก็ตาม **ปรารภผิดแล้ว, อริยมรรค** อันเป็นทางให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ของบุคคลเหล่านั้น **ก็เป็นอันปรารภผิดแล้วด้วย.** ภิกษุ ท.! โพชฌงค์ ๗ ประการ

เหล่านี้ อันบุคคลใด ใครก็ตาม ปรารภถูกต้องแล้ว, อริยมรรค อันเป็นทางให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ของบุคคลเหล่านั้น ก็เป็นอันปรารภถูกต้องแล้วด้วย.

ภิกษุ ท.! **โพชฌงค์ ๗ ประการเหล่านี้ อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว เป็นธรรมเครื่องนำออกอันประเสริฐ ย่อมนำบุคคลผู้ประพฤติโพชฌงค์นั้นไปเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ.**

ภิกษุ ท.! โพชฌงค์ ๗ ประการเหล่านี้ อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปโดยส่วนเดียว **เพื่อความเบื่อหน่าย ความคลายกำหนัด ความดับ ความเข้าไประงับ ความรู้ยิ่ง ความรู้พร้อม เพื่อนิพพาน.**

– มหาวาร. สํ. ๑๙/๑๑๗ – ๑๑๘/๔๓๑ – ๔๓๔.

ปรารภสติปัฏฐานแล้ว มรรคก็เป็นอันปรารภด้วย

ภิกษุ ท.! สติปัฏฐาน ๔ อย่าง อันบุคคลใดใครก็ตาม ปรารภผิดแล้ว, อริยอัฏฐังคิกมรรคอันเป็นทางให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบของบุคคลเหล่านั้น ก็เป็นอันปรารภผิดด้วย. ภิกษุ ท.! **สติปัฏฐาน ๔ อย่าง อันบุคคลใดใครก็ตาม ปรารภถูกต้องแล้ว, อริยอัฏฐังคิกมรรคอันเป็นทางให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบของบุคคลเหล่านั้น ก็เป็นอันปรารภถูกต้องแล้วด้วย.**

สติปัฏฐาน ๔ อย่าง อย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเป็นผู้มีปกติ **ตามเห็นกายในกาย** อยู่เป็นประจำ,.... มีปกติ **ตามเห็นเวทนาในเวทนา** ทั้งหลายอยู่เป็นประจำ.... มีปกติ **ตามเห็นจิตในจิต** อยู่เป็นประจำ.... มีปกติ **ตามเห็นธรรมในธรรม** ทั้งหลายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก.

ภิกษุ ท.! **สติปัฏฐาน ๔ อย่าง** เหล่านี้ อันบุคคลใดใครก็ตาม **ปรารภผิดแล้ว,** **อริยอัฏฐังคิกมรรค** อันเป็นทางให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบของบุคคลเหล่านั้น ก็เป็นอัน **ปรารภผิดแล้วด้วย.** ภิกษุ ท.! **สติปัฏฐาน ๔ อย่าง** เหล่านี้ อันบุคคลใดใครก็ตาม **ปรารภถูกต้องแล้ว,** **อริยอัฏฐังคิกมรรค** อันเป็นทางให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบของบุคคลเหล่านั้น ก็เป็นอัน **ปรารภถูกต้องแล้วด้วย.**

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๒๔๐/๘๐๑.

นิทเทศ ๑๓

ว่าด้วย ข้อความนำเรื่องมรรค

จบ

อุทเทสและนิทเทสแห่งอัฏฐังคิกมรรคแต่ละองค์

ภิกษุ ท.! เราจักแสดง จักจำแนก ซึ่งอริยอัฏฐังคิกมรรค แก่เธอทั้งหลาย. เธอทั้งหลายจงฟังความข้อนั้น จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์ เราจักกล่าว.

ภิกษุ ท.! อริยอัฏฐังคิกมรรค เป็นอย่างไรเล่า? อริยอัฏฐังคิกมรรค ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

ภิกษุ ท.! **สัมมาทิฏฐิ เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ความรู้อันใดเป็นความรู้ในทุกข์ เป็นความรู้ในเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นความรู้ในความดับแห่งทุกข์ เป็นความรู้ในทางดำเนินให้ถึงความดับแห่งทุกข์. ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาทิฏฐิ.

ภิกษุ ท.! **สัมมาสังกัปปะ เป็นอย่างไรเล่า?** ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในการไม่มุ่งร้าย ความดำริในการไม่เบียดเบียน. ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาสังกัปปะ.

ภิกษุ ท.! **สัมมาวาจา เป็นอย่างไรเล่า?** เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการพูดไม่จริง เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการพูดส่อเสียด เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการพูดหยาบ เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ. ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาวาจา.

ภิกษุ ท.! **สัมมากัมมันตะ เป็นอย่างไรเล่า?** เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการฆ่า เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้แล้ว เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากกรรมอันมิใช่พรหมจรรย์.[๑] ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมากัมมันตะ.

ภิกษุ ท.! **สัมมาอาชีวะ เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! สาวกของพระอริยเจ้า ในกรณีนี้ ละการเลี้ยงชีวิตที่ผิดเสีย ย่อมสำเร็จความเป็นอยู่ด้วยการเลี้ยงชีวิตที่ชอบ. ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาอาชีวะ.

ภิกษุ ท.! **สัมมาวายามะ เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองตั้งจิตไว้ เพื่อจะยังอกุศลธรรม อันเป็นบาปที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น; ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองตั้งจิตไว้ เพื่อจะละอกุศลธรรม อันเป็นบาป ที่เกิดขึ้นแล้ว; ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองตั้งจิตไว้ เพื่อจะยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น; ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองตั้งจิตไว้ เพื่อความตั้งอยู่ ความไม่เลอะเลือน ความงอกงามยิ่งขึ้น ความไพบูลย์ ความเจริญ ความเต็มรอบ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว. ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาวายามะ.

ภิกษุ ท.! **สัมมาสติ เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นกายในกายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผา

---

๑. ในที่บางแห่ง (มากแห่ง) ท่านใช้คำว่า "เว้นจากการประพฤติผิดในกามทั้งหลาย".

กิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ ถอนความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้; ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ ถอนความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้; ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ ถอนความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้; ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ ถอนความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้. ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาสติ.

ภิกษุ ท.! **สัมมาสมาธิ เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ สงัดแล้วจากกามทั้งหลาย สงัดแล้วจากธรรมที่เป็นอกุศลทั้งหลาย เข้าถึงปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่; เพราะความที่วิตกวิจารทั้งสองระงับลง เข้าถึงทุติยฌาน เป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดมีขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุข อันเกิดจากสมาธิ แล้วแลอยู่; อนึ่ง เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ ย่อมเป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติและสัมปชัญญะ และย่อมเสวยความสุขด้วยนามกาย ชนิดที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวสรรเสริญผู้นั้นว่า "เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติ อยู่เป็นปรกติสุข" ดังนี้ เข้าถึงตติยฌาน แล้วแลอยู่; เพราะละสุขเสียได้ และเพราะละทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสทั้งสอง ในกาลก่อน เข้าถึงจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาสมาธิ.

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๑๐–๑๒/๓๓–๔๑.

นิทเทศ ๑๔ ว่าด้วย สัมมาทิฏฐิ

(มี ๗๗ เรื่อง)

หมวด ก. ว่าด้วย อุทเทศ–วิภาค ของสัมมาทิฏฐิ

อุทเทสแห่งสัมมาทิฏฐิ

ภิกษุ ท.! สัมมาทิฏฐิ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ความรู้อันใด เป็นความรู้ใน ทุกข์ เป็นความรู้ใน เหตุให้เกิดทุกข์ เป็นความรู้ในความดับแห่งทุกข์ เป็นความรู้ใน ทางดำเนินให้ถึงความดับแห่งทุกข์. ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่าสัมมาทิฏฐิ.

–มหา. ที. ๑๐/๓๔๘/๒๙๙.

สัมมาทิฏฐิโดยปริยายสองอย่าง

(โลกิยะ – โลกุตตระ)

ภิกษุ ท.! สัมมาทิฏฐิ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! เรากล่าวแม้สัมมาทิฏฐิว่ามีอยู่โดยส่วนสอง คือ สัมมาทิฏฐิ ที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ (สาสว)[๑] เป็นส่วนแห่งบุญ (ปุญฺญภาคิย) มีอุปธิเป็นวิบาก (อุปธิเวปกฺก) ก็มีอยู่, สัมมาทิฏฐิ อันเป็นอริยะ (อริย) ไม่มีอาสวะ (อนาสว) เป็นโลกุตตระ (โลกุตฺตร) เป็นองค์แห่งมรรค (มคฺคงฺค) ก็มีอยู่.

---

๑. คำแปลของคำบัญญัติอันลึกซึ้ง เช่นคำว่า สาสว เป็นต้น เหล่านี้ ในที่นี้แปลไว้อย่างย่อ ๆ ตามที่เคยแปลกัน บางทีก็แปลอย่างขยายความให้แจ่มแจ้งชัดเจนก็มี ผู้สนใจหาดูได้จากคำแปลของคำเหล่านี้ อันมีอยู่ในหัวข้อว่า "การทำหน้าที่สัมพันธ์กันของบริขารเจ็ด" แห่งหมวดสัมมาสมาธิ แห่งหนังสือเล่มนี้ ที่หน้า ๑๒๘๗ บรรทัดที่แปด ไป.

ภิกษุ ท.! **สัมมาทิฏฐิ ที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีอุปธิเป็นวิบาก นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** คือสัมมาทิฏฐิที่ว่า "ทานที่ให้แล้ว มี (ผล), ยัญที่บูชาแล้ว มี (ผล), การบูชาที่บูชาแล้ว มี (ผล), ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่ว มี, โลกนี้ มี, โลกอื่น มี, มารดา มี, บิดา มี, โอปปาติกะสัตว์ มี, สมณพราหมณ์ที่ไปแล้วปฏิบัติแล้วโดยชอบ ถึงกับกระทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาโดยชอบเอง และประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็มีอยู่" ดังนี้. ภิกษุ ท.! นี้คือ สัมมาทิฏฐิ ที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีอุปธิเป็นวิบาก.

ภิกษุ ท.! **สัมมาทิฏฐิ อันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** คือสัมมาทิฏฐิที่ได้แก่ ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ และสัมมาทิฏฐิที่เป็นองค์แห่งมรรค ของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสวจิต ของผู้เป็นอริยมัคคสมังคี ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค. ภิกษุ ท.! นี้คือ สัมมาทิฏฐิ อันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค.

– อุปริ. ม. ๑๔/๑๘๑/๒๕๖–๒๕๘.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า สัมมาทิฏฐิ ๆ คำเดียวกันนี้ แยกออกไปได้อย่างตรงกันข้าม คือพวกหนึ่งมีอาสวะ เป็นไปเพื่ออาสวะ มีส่วนแห่งบุญอันเป็นอุปธิ มีลักษณะเป็นตัวตน หรือเนื่องด้วยตัวตน ส่วนสัมมาทิฏฐิอีกชนิดหนึ่งนั้นตรงกันข้ามอย่างสิ้นเชิง ไม่มีลักษณะแห่งตัวตน ไม่เกี่ยวข้องกับบุญ แถมยังนำไปสู่โลกุตระด้วย จึงแบ่งแยกเป็นโลกิยสัมมาทิฏฐิและโลกุตตรสัมมาทิฏฐิ ไม่พึงนำไปปนกัน หรือใช้แทนกันอย่างที่พูดกันอย่างสะเพร่าหรือหละหลวมจนเข้าใจธรรมะในพระพุทธศาสนาไม่ได้ ขอให้ช่วยกันระวังให้มากที่สุด).

หมวด ข. ว่าด้วย ลักษณะ—อุปมา—ไวพจน์ ของสัมมาทิฏฐิ

ลักษณะของสัมมาทิฏฐิ

ภิกษุ ท.! **ภิกษุเห็น จักษุ อันไม่เที่ยงนั่นแล ว่าไม่เที่ยง ความเห็นเช่นนั้น เป็นสัมมาทิฏฐิ** (การเห็นอยู่โดยถูกต้อง) **ของภิกษุนั้น.**

เมื่อเห็นอยู่โดยชอบ ย่อมเบื่อหน่าย;

เพราะความสิ้นไปแห่งนันทิ จึงมีความสิ้นไปแห่งราคะ;

เพราะความสิ้นไปแห่งราคะ จึงมีความสิ้นไปแห่งนันทิ;

เพราะความสิ้นไปแห่งนันทิและราคะ กล่าวได้ว่า "จิตหลุดพ้นแล้วด้วยดี" ดังนี้.

(ในกรณีแห่งอายตนะภายในที่เหลืออีก ๕ คือ **โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ มโน** และในกรณีแห่งอายตนะภายนอก ๖ คือ **รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์** ก็ตรัสอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งจักษุ ทุกประการ).

– สฬา. สํ. ๑๘/๑๗๙/๒๔๕ – ๒๔๖.

ลักษณะของสัมมาทิฏฐิ (อีกปริยายหนึ่ง)

(ระดับสูงสุด)

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! คำที่กล่าวกันว่า 'สัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิ' ดังนี้; สัมมาทิฏฐิ ย่อมมีด้วยเหตุเพียงเท่าไร พระเจ้าข้า?"

กัจจานะ! สัตว์โลกนี้ อาศัยแล้วซึ่งส่วนสุดทั้งสอง โดยมาก คือ *ส่วนสุดว่าสิ่งทั้งปวงมี (อตฺถิตา)* และ *ส่วนสุดว่าสิ่งทั้งปวงไม่มี (นตฺถิตา).*

กัจจานะ! **เมื่อบุคคลเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามที่เป็นจริง ซึ่งธรรมเป็นแดนเกิดขึ้นแห่งโลก (โลกสมุทย) อยู่, ทิฏฐิที่ว่าสิ่งทั้งปวงไม่มีในโลก ย่อมไม่มี.**

กัจจานะ! **เมื่อบุคคลเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามที่เป็นจริง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งโลก (โลกนิโรธ) อยู่, ทิฏฐิที่ว่าสิ่งทั้งปวงมีในโลก ย่อมไม่มี.**

กัจจานะ! สัตว์โลกนี้โดยมาก มีอุปายะ อุปาทานะ และอภินิเวส เป็นเครื่องผูกพัน[๑]; ส่วน **สัมมาทิฏฐินี้ ย่อมไม่เข้าไปหา ย่อมไม่ยึดมั่น ย่อมไม่ตั้งทับ** ซึ่งอุปายะและอุปาทานทั้งสองนั้น ในฐานะเป็นที่ตั้งทับเป็นที่ตามนอนแห่งอภินิเวส ของจิต ว่า "อัตตาของเรา" ดังนี้. **"ทุกข์นั่นแหละ เมื่อเกิดย่อมเกิด ทุกข์นั่นแหละ เมื่อดับย่อมดับ" ดังนี้ เป็นสัจจะที่ผู้มีสัมมาทิฏฐิไม่สงสัย ไม่ลังเล.** ญาณดังนี้นั้น ย่อมมีแก่เขา ในกรณีนี้ โดยไม่มีผู้อื่นเป็นปัจจัยเพื่อความเชื่อ.

กัจจานะ! สัมมาทิฏฐิ ย่อมมีด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล.

(สัมมาทิฏฐิชนิดนี้ เป็น **สัมมาทิฏฐิระดับโลกุตตระ** คือเป็นไปเพื่อโลกุตตระ ไม่เป็นไปเพื่ออาสวะ ไม่มีส่วนแห่งบุญ ไม่ค่อยผ่านสายตา ไม่ค่อยผ่านหูของผู้ศึกษาทั่ว ๆ ไป).

– นิทาน. สํ. ๑๖/๒๐ – ๒๑/๔๒ – ๔๓.

---

๑. คำนี้เป็นบาลีว่า อุปายุปาทานาภินิเวสวินิพนฺโธ : อุปาย คือตัณหาเครื่องนำเข้าไป, อุปาทาน คืออุปาทานเครื่องยึดมั่น, อภินิเวส คืออนุสัยเป็นเครื่องนอนตาม.

สัมมาทิฏฐิโลกุตตระ นานาแบบ

(ตามคำพระสารีบุตร)

(แม้จะเป็นสารีปุตตเถรภาษิต แต่ก็นำมาใส่ไว้ในที่นี้ด้วย เพื่อความสมบูรณ์แห่งการศึกษาเรื่องสัมมาทิฏฐิ)

ก. หมวดเนื่องด้วยกุศล – อกุศล

"ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวก **มารู้ชัดซึ่งอกุศลและอกุศลมูลด้วย มารู้ชัดซึ่งกุศลและกุศลมูลด้วย**; แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้.

"ท่านผู้มีอายุ ท.! **สิ่งที่เรียกว่า อกุศล นั้น เป็นอย่างไรเล่า?** ท่านผู้มีอายุ ท.! การทำสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วง เป็นอกุศล; การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ เป็นอกุศล; การประพฤติผิดในกาม เป็นอกุศล; การกล่าวเท็จ เป็นอกุศล; วาจาส่อเสียด เป็นอกุศล; วาจาหยาบ เป็นอกุศล; การกล่าวคำเพ้อเจ้อ เป็นอกุศล; อภิชฌา เป็นอกุศล; พยาบาท เป็นอกุศล; มิจฉาทิฏฐิ เป็นอกุศล. ท่านผู้มีอายุ ท.! เหล่านี้ท่านกล่าวว่า เป็นอกุศล.

"ท่านผู้มีอายุ ท.! **สิ่งที่เรียกว่า อกุศลมูล นั้น เป็นอย่างไรเล่า?** โลภะ เป็นอกุศลมูล; โทสะ เป็นอกุศลมูล; โมหะ เป็นอกุศลมูล. ท่านผู้มีอายุ ท.! เหล่านี้ท่านกล่าวว่า เป็นอกุศลมูล.

"ท่านผู้มีอายุ ท.! **สิ่งที่เรียกว่า กุศล นั้น เป็นอย่างไรเล่า?** ท่านผู้มีอายุ ท.! เจตนาเว้นจากปาณาติบาต เป็นกุศล; เจตนาเว้นจากอทินนาทาน เป็นกุศล; เจตนาเว้นจากกาเมสุมิจฉาจาร เป็นกุศล; เจตนาเว้นจากมุสาวาท เป็นกุศล; เจตนาเว้นจากปิสุณาวาท เป็นกุศล; เจตนาเว้นจากผรุสวาท เป็นกุศล; เจตนาเว้นจากสัมผัปปลาปวาท เป็นกุศล; อนภิชฌา เป็นกุศล; อัพ์ยาบาท เป็นกุศล; สัมมาทิฏฐิ เป็นกุศล. ท่านผู้มีอายุ ท.! เหล่านี้ท่านกล่าวว่า เป็นกุศล.

"ท่านผู้มีอายุ ท.! **สิ่งที่เรียกว่า กุศลมูล นั้น เป็นอย่างไรเล่า?** อโลภะ เป็นกุศลมูล; อโทสะ เป็นกุศลมูล; อโมหะ เป็นกุศลมูล. ท่านผู้มีอายุ ท.! เหล่านี้ท่านกล่าวว่า เป็นกุศลมูล.

"ท่านผู้มีอายุ ท.! ในกาลใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งอกุศลอย่างนี้, รู้ชัดซึ่งอกุศลมูลอย่างนี้, รู้ชัดซึ่งกุศลอย่างนี้, รู้ชัดซึ่งกุศลมูลอย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย ถอนอนุสัยแห่งทิฏฐิและมานะว่าเรามีเราเป็น ได้โดยประการทั้งปวง ละอวิชชาแล้ว ทำวิชชาให้เกิดขึ้น เธอกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ในทิฏฐธรรมนี้นั่นเทียว. ท่านผู้มีอายุ ท.! แม้ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้แล **อริยสาวกนั้นชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้."**

ข. หมวดเนื่องด้วยอาหารสี่

"ท่านผู้มีอายุ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้?"

"มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล **อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งอาหาร ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งอาหาร ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาหาร ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาหาร.** ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่านผู้มีอายุ ท.! อาหาร เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งอาหาร เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งอาหาร เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอาหาร เป็นอย่างไรเล่า?

ท่านผู้มีอายุ ท.! **อาหาร ๔ อย่าง** เหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของภูตสัตว์ทั้งหลาย หรือว่า เพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีทั้งหลาย. อาหาร ๔ อย่าง อย่างไรเล่า? สี่อย่างคือ **กพฬีการาหาร** ที่หยาบบ้าง ละเอียดบ้าง (เป็นที่หนึ่ง), **ผัสสาหาร** เป็นที่สอง, **มโนสัญเจตนาหาร** เป็นที่สาม, **วิญญาณาหาร** เป็นที่สี่.

ความก่อขึ้นพร้อมแห่งอาหาร ย่อมมีเพราะความก่อขึ้นพร้อมแห่งตัณหา.

ความดับไม่เหลือแห่งอาหาร ย่อมมีเพราะความดับไม่เหลือแห่งตัณหา.

มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนี้นั่นเอง เป็น **ข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาหาร;** ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

"ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งอาหาร อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งอาหาร อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาหาร อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาหาร อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย ถอนอนุสัยแห่งทิฏฐิและมานะว่าเรามีเราเป็น ได้โดยประการทั้งปวง ละอวิชชาแล้ว ทำวิชชาให้เกิดขึ้น เธอกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ในทิฏฐธรรมนี้ นั่นเทียว. ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้เพียงเท่านี้แล **อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้."**

ค. หมวดเนื่องด้วยอริยสัจสี่

"ท่านผู้มีอายุ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้?"

"มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล **อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งทุกข์ ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งทุกข์.** ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้.

"ท่านผู้มีอายุ ท.! **ทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า?** แม้ความเกิด ก็เป็นทุกข์, แม้ความแก่ ก็เป็นทุกข์, แม้ความตาย ก็เป็นทุกข์, แม้ความโศก

ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ ก็เป็นทุกข์, การประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รักที่พอใจ ก็เป็นทุกข์, ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักที่พอใจ ก็เป็นทุกข์, ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น ก็เป็นทุกข์; กล่าวโดยย่อ อุปาทานขันธ์ทั้งห้า เป็นทุกข์. ท่านผู้มีอายุ ท.! นี้ เรียกว่า ทุกข์.

"ท่านผู้มีอายุ ท.! **เหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า?** ตัณหานี้ใด อันเป็นเครื่องทำให้มีภพใหม่ อันประกอบอยู่ด้วยความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิน เป็นเครื่องทำให้เพลินอย่างยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ, ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา. ท่านผู้มีอายุ ท.! นี้ เรียกว่า เหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์.

"ท่านผู้มีอายุ ท.! **ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า?** ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นเอง เป็นความสละทิ้ง เป็นความสลัดคืน เป็นความปล่อย เป็นความทำไม่ให้มีที่อาศัย ซึ่งตัณหานั้น อันใด; ท่านผู้มีอายุ ท.! อันนี้ เรียกว่า ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์.

"ท่านผู้มีอายุ ท.! **ข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า?** มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐ นี้นั่นเอง, ได้แก่ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ. ท่านผู้มีอายุ ท.! นี้ เรียกว่า ข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งทุกข์.

"ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งทุกข์ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งทุกข์

อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย ถอนอนุสัยแห่งทิฏฐิและมานะว่าเรามีเราเป็น ได้โดยประการทั้งปวง ละอวิชชาแล้ว ทำวิชชาให้เกิดขึ้น เธอกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ในทิฏฐธรรมนี้ นั่นเทียว. ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้เพียงเท่านี้แล อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้."

ง. หมวดเนื่องด้วยปฏิจจสมุปบันนธรรมตามหลักแห่งปฏิจจสมุปบาท

ง. ๑ เกี่ยวกับชรามรณะ

"ท่านผู้มีอายุ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้?"

"มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งชรามรณะ ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งชรามรณะ ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ. ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่านผู้มีอายุ ท.! ชรามรณะ เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งชรามรณะ เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้ เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับชรามรณะ โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ พึงดูได้จากหนังสือ ปฏิจจ. โอ.

ที่หน้า ๕๓๓ ตั้งแต่คำว่า ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีฟันหลุด .... ถึงคำว่า .... ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

"ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งชรามรณะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งชรามรณะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย ....(ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) .... **ไม่หวั่นไหวในธรรมมาสู่พระสัทธรรมนี้.**"

ง. ๒ เกี่ยวกับชาติ

"ท่านผู้มีอายุ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้ ?"

"มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล **อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งชาติ ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งชาติ ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ.** ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่านผู้มีอายุ ท.! ชาติเป็นอย่างไรเล่า ? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งชาติ เป็นอย่างไรเล่า ? ความดับไม่เหลือแห่งชาติ เป็นอย่างไรเล่า ? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ เป็นอย่างไรเล่า ? (ต่อไปนี้ เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับชาติ โดยนัยแห่งอริยสัจสี่

พึงดูได้จากหนังสือปฏิจจ. โอ. ที่หน้า ๕๓๓ ตั้งแต่คำว่า การเกิด การกำเนิด การก้าวลง .... ถึงคำว่า .... ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

"ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งชาติ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งชาติ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย .... (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) .... **ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้.**"

ง. ๑. เกี่ยวกับภพ

"ท่านผู้มีอายุ ท.! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้?"

"มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล **อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งภพ ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งภพ ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งภพ ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งภพ.** ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้, อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่านผู้มีอายุ ท.! ภพ เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งภพ เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งภพ เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้ เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับภพ โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ พึงดู

ได้จากหนังสือ ปฏิจจ. โอ. ที่หน้า ๕๓๓–๕๓๔ ตั้งแต่คำว่า ภพทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ .... ถึงคำว่า .... ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

"ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งภพ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งภพ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งภพ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งภพ อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย .... (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) .... **ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้**."

ง. ๔ เกี่ยวกับอุปาทาน

"ท่านผู้มีอายุ ท.! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้?"

"มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล **อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งอุปาทาน ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งอุปาทาน ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน.** ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่านผู้มีอายุ ท.! อุปาทาน เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งอุปาทาน เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน เป็นอย่างไร-

เล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับอุปาทาน โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ พึงดูได้จากหนังสือ ปฏิจจ. โอ. ที่หน้า ๕๓๔ ตั้งแต่คำว่า อุปาทานทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้คือ .... ถึงคำว่า .... ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

"ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งอุปาทาน อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งอุปาทาน อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย .... (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) .... **ไม่หวั่นไหวในธรรมมาสู่พระสัทธรรมนี้.**"

ง. ๕ เกี่ยวกับตัณหา

"ท่านผู้มีอายุ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้?"

"มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล **อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งตัณหา ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งตัณหา ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งตัณหา ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งตัณหา.** ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่านผู้มีอายุ ท.! ตัณหา เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งตัณหา เป็นอย่าง

ไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งตัณหา เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งตัณหา เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้ เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับตัณหาโดยนัยแห่งอริยสัจสี่ พึงดูได้จากหนังสือ ปฏิจจ. โอ. ที่หน้า ๕๓๔ ตั้งแต่คำว่า หมู่แห่งตัณหาทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ .... ถึงคำว่า .... ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

"ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งตัณหา อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งตัณหา อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งตัณหา อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งตัณหา อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย .... (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) .... **ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้.**"

ง. ๖ เกี่ยวกับเวทนา

"ท่านผู้มีอายุ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้?"

"มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล **อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งเวทนา ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งเวทนา ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนา ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนา.** ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่าน

ผู้มีอายุ ท.! เวทนา เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งเวทนา เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งเวทนา เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนา เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้ เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับเวทนา โดยนัยแห่งอริสัจสี่ พึงดูได้จากหนังสือ ปฏิจจ. โอ. ที่หน้า ๕๓๕ ตั้งแต่คำว่า หมู่แห่งเวทนาทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ .... ถึงคำว่า .... ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

"ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งเวทนา อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งเวทนา อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนา อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนา อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย .... (ข้อความต่อไปนี้ เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) .... **ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้."**

ง. ๗ เกี่ยวกับผัสสะ

"ท่านผู้มีอายุ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้?"

"มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล **อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งผัสสะ ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งผัสสะ ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ.** ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบ

แล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่านผู้มีอายุ ท.! ผัสสะ เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งผัสสะ เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้ เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับผัสสะ โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ พึงดูได้จากหนังสือ ปฏิจจ. โอ. ที่หน้า ๕๓๕ ตั้งแต่คำว่า หมู่แห่งผัสสะทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้คือ .... ถึงคำว่า .... ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

"ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งผัสสะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งผัสสะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย .... (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) .... **ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้.**"

ง. ๘ เกี่ยวกับสฬายตนะ

"ท่านผู้มีอายุ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้?"

"มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล **อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งสฬายตนะ ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งสฬายตนะ ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ.** ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของ

เขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่านผู้มีอายุ ท.! สฬายตนะ เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งสฬายตนะ เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้ เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับสฬายตนะ โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ พึงดูได้จากหนังสือ ปฏิจฺจ. โอ. ที่หน้า ๕๓๕ ตั้งแต่คำว่า จักขฺวายตนะ โสตายตนะ .... ถึงคำว่า .... ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

"ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งสฬายตนะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งสฬายตนะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ อย่างนี้, อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย .... (ข้อความต่อไปนี้ เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) .... **ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้.**"

ง. ๙ เกี่ยวกับนามรูป

"ท่านผู้มีอายุ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้?"

"มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล **อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งนามรูป ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งนามรูป ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งนามรูป ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งนามรูป.** ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้มี

ประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่านผู้มีอายุ ท.! นามรูป เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งนามรูป เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งนามรูป เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้ เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับนามรูป โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ พึงดูได้จากหนังสือ ปฏิจจ. โอ. ที่หน้า ๕๓๖ ตั้งแต่คำว่า เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ .... ถึงคำว่า .... ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

"ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งนามรูป อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งนามรูป อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งนามรูป อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งนามรูป อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย .... (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) .... **ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้.**"

ง. ๑๐ เกี่ยวกับวิญญาณ

"ท่านผู้มีอายุ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้?"

"มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล **อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งวิญญาณ ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งวิญญาณ ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ ซึ่งข้อ**

ปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ. ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่านผู้มีอายุ ท.! วิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งวิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้ เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับวิญญาณ โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ พึงดูได้จากหนังสือ ปฏิจจ. โอ. หน้า ๕๓๖ ตั้งแต่คำว่า หมู่แห่งวิญญาณทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้คือ .... ถึงคำว่า .... ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

"ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งวิญญาณ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งวิญญาณ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย .... (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) .... **ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้.**"

ง. ๑๑ เกี่ยวกับสังขาร

"ท่านผู้มีอายุ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้?"

"มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล **อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งสังขาร ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งสังขาร ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร.** ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่านผู้มีอายุ ท.! สังขาร เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งสังขาร เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งสังขาร เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้ เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับสังขาร โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ พึงดูได้จากหนังสือ ปฏิจจ. โอ. ที่หน้า ๕๓๗ ตั้งแต่คำว่า สังขารทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้คือ .... ถึงคำว่า .... ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

"ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งสังขาร อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งสังขาร อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย .... (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) .... **ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้.**"

ง. ๑๒ เกี่ยวกับอวิชชา

"ท่านผู้มีอายุ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้?"

"มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล **อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งอวิชชา ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งอวิชชา ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา.** ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่านผู้มีอายุ ท.! อวิชชา เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งอวิชชา เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา เป็นอย่างไรเล่า?

"ท่านผู้มีอายุ ท.! **อวิชชาคือ** ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในเหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ ความไม่รู้ในความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ความไม่รู้ในข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งทุกข์. ท่านผู้มีอายุ ท.! นี้ เรียกว่า อวิชชา.

ความก่อขึ้นพร้อมแห่งอวิชชา ย่อมมีเพราะ **ความก่อขึ้นพร้อมแห่งอาสวะ.**

ความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา ย่อมมีเพราะ **ความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ.**

มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนี้นั่นเอง เป็น **ข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา;** ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

"ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งอวิชชา อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งอวิชชา อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย .... (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) .... **ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้.**"

ง. ๑๓ เกี่ยวกับอาสวะ

"ท่านผู้มีอายุ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้?"

"มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล **อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งอาสวะ ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งอาสวะ ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ.** ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่านผู้มีอายุ ท.! อาสวะ เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งอาสวะ เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ เป็นอย่างไรเล่า?

"ท่านผู้มีอายุ ท.! **อาสวะ ๓ อย่างนี้ มีอยู่ คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ.**

ความก่อขึ้นพร้อมแห่งอาสวะ ย่อมมีเพราะ ความก่อขึ้นพร้อมแห่งอวิชชา.

ความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ ย่อมมีเพราะ ความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา.

มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนี้นั่นเอง เป็น **ข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ ;** ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

"ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งอาสวะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งอาสวะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย ถอนอนุสัยแห่งทิฏฐิและมานะว่าเรามีเราเป็น ได้โดยประการทั้งปวง ละอวิชชาแล้ว ทำวิชชาให้เกิดขึ้น เธอกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ในทิฏฐธรรมนี้ นั่นเทียว. ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้เพียงเท่านี้แล อริยสาวกนั้น **ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้."**

– มู. ม. ๑๒/๘๗ – ๑๐๑/๑๑๓ – ๑๓๐.

สัมมาทิฏฐิเป็นรุ่งอรุณแห่งกุศลธรรม

ภิกษุ ท.! เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยขึ้นมา, นั่นเป็นสิ่งที่มาก่อน นั่นเป็นนิมิตล่วงหน้า กล่าวคือ **รุ่งอรุณ.** ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : นั่นเป็นสิ่งที่มาก่อน นั่นเป็นนิมิตล่วงหน้า แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย สิ่งนั้นก็คือ **สัมมาทิฏฐิ.** ภิกษุ ท.!

สัมมาสังกัปปะ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาทิฏฐิ;
สัมมาวาจา	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาสังกัปปะ;
สัมมากัมมันตะ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาวาจา;
สัมมาอาชีวะ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมากัมมันตะ;
สัมมาวายามะ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาอาชีวะ;
สัมมาสติ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาวายามะ;
สัมมาสมาธิ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาสติ;
สัมมาญาณะ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาสมาธิ;
สัมมาวิมุตติ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาญาณะ.

— ทสก. อํ. ๒๔/๒๕๔/๑๒๑.

สัมมาทิฏฐิเป็นรุ่งอรุณแห่งการรู้อริยสัจสี่

ภิกษุ ท.! เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยขึ้นมา, นั่นเป็นสิ่งที่มาก่อน นั่นเป็นนิมิตล่วงหน้า กล่าวคือ **รุ่งอรุณ.** ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : **นั่นเป็นสิ่งที่มาก่อน นั่นเป็นนิมิตล่วงหน้า เพื่อการรู้พร้อมอย่างยิ่งตามที่เป็นจริงซึ่งอริยสัจทั้งสี่ของภิกษุ** สิ่งนั้นก็คือ **สัมมาทิฏฐิ.** ภิกษุ ท.! สิ่งที่พึงหวังได้สำหรับภิกษุผู้มีสัมมาทิฏฐินั้น คือเธอจักรู้ชัดตามความเป็นจริง ว่า "นี้ ทุกข์"

รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า "นี้ เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์" รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า "นี้ ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์" รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า "นี้ ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์" ดังนี้.

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้ เธอพึงประกอบโยคกรรมอันเป็นเครื่องกระทำให้รู้ว่า "ทุกข์ เป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้, ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์เป็นอย่างนี้, ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้" ดังนี้.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๕๕๒/๑๗๒๐.

สัมมาทิฏฐิควรจะรวมไปถึงการสำนึกบาป

"ไพเราะนัก พระเจ้าข้า! ไพเราะนัก พระเจ้าข้า! เปรียบเหมือนการหงายของที่คว่ำ การเปิดของที่ปิด การชี้ทางแก่คนหลงทาง หรือการตามประทีปไว้ในที่มืดเพื่อคนมีตายังดีจะได้เห็นรูป, ฉันใด; ธรรมปริยายเป็นอันมาก ที่พระผู้มีพระภาคประกาศแล้ว ก็ฉันนั้น. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ขอถึงพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึ่ง รวมทั้งพระธรรมและพระภิกษุสงฆ์. ขอพระผู้มีพระภาค จงทรงจำข้าพระองค์ไว้ว่า เป็นอุบาสกผู้ถือเอาพระรัตนตรัยเป็นสรณะ จนตลอดชีวิต จำเดิมแต่วันนี้ไป. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! โทษได้ท่วมทับข้าพระองค์แล้ว ตามที่เป็นคนพาล ตามที่เป็นคนหลง ตามที่มีจิตเป็นอกุศล คือข้อที่ข้าพระองค์ได้ปลงพระชนม์พระบิดาผู้ประกอบด้วยธรรม เป็นธรรมราชา เสียจากชีวิต เพราะเหตุแห่งความต้องการเป็นใหญ่. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงรับซึ่งโทษโดยความเป็นโทษของข้าพระองค์ เพื่อความสำรวมระวังต่อไปเถิด พระเจ้าข้า!"

เอาละ มหาราช! โทษได้ท่วมทับมหาบพิตร ตามที่เป็นคนพาล ตามที่เป็นคนหลง ตามที่มีจิตเป็นอกุศล จนถึงกับปลงพระชนม์บิดาผู้ประกอบด้วยธรรม เป็นธรรมราชา เสียจากชีวิต เพราะเหตุแห่งความต้องการเป็นใหญ่. มหาราช! แต่เพราะเหตุที่มหาบพิตรเห็นโทษโดยความเป็นโทษแล้วทำคืนตามธรรม พวกเรายอมรับโทษนั้นของมหาบพิตร. มหาราช! ผู้ใดเห็นโทษโดยความเป็นโทษแล้วทำคืนตามธรรม ถึงความสำรวมต่อไป; ข้อนี้เป็นความเจริญในอริยวินัย ของผู้นั้น.

—สี. ที. ๙/๑๑๒/๑๓๙.

อริยสัจจญาณ เป็นญาณประเภทยิงเร็ว

ภิกษุ ท.! นักรบอาชีพที่ประกอบด้วยองค์ ๔ ประการ ย่อมเป็นผู้ควรแก่พระราชา เป็นผู้ที่พระราชาควรใช้สอย ถึงการนับว่าเป็นองค์อวัยวะของพระราชา. องค์สี่ประการ อย่างไรเล่า? สี่ประการ คือ นักรบอาชีพในกรณีนี้เป็นผู้ฉลาดในฐานที่ตั้ง เป็นผู้ยิงได้ไกล เป็นผู้ยิงได้เร็ว และเป็นผู้ทำลายกองทัพใหญ่ ๆได้.

ภิกษุ ท.! ภิกษุที่ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือ เป็นอาหุเนยยบุคคล ปาหุเนยยบุคคล ทักขิเณยยบุคคล อัญชลิกรณีย-บุคคล เป็นนาบุญของโลกไม่มีนาบุญอื่นยิ่งกว่า. ธรรมสี่ประการ อย่างไรเล่า? สี่ประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้ฉลาดในฐานที่ตั้ง เป็นผู้ยิงได้ไกล เป็นผู้ยิงได้เร็ว และเป็นผู้ทำลายกองทัพใหญ่ได้.

ภิกษุ ท.! **ภิกษุที่เป็นผู้ฉลาดในฐานที่ตั้ง เป็นอย่างไรเล่า?** คือ ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยปาติโมกขสังวร ถึงพร้อมด้วยมรรยาทและโคจร มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลายแม้ว่าเป็นโทษเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย. นี้แล ภิกษุผู้ฉลาดในฐานที่ตั้ง.

ภิกษุ ท.! **ภิกษุที่เป็นผู้ยิงได้ไกล เป็นอย่างไรเล่า?** คือภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเห็นตามที่เป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ ซึ่งรูปใด ๆ อันเป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ที่เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต มีในที่ใกล้หรือในที่ไกล อย่างนี้ว่า "รูปทั้งปวงนั้นไม่ใช่ของเรา ไม่เป็นเรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา" ดังนี้. (ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็มีข้อความที่ตรัสไว้อย่างเดียวกัน). นี้แล ภิกษุผู้ยิงได้ไกล.

ภิกษุ ท.! **ภิกษุที่เป็นผู้ยิงได้เร็ว เป็นอย่างไรเล่า?** คือ ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงว่า "นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์ นี้ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ นี้ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์" ดังนี้. นี้แล ภิกษุผู้ยิงได้เร็ว.

ภิกษุ ท.! **ภิกษุที่เป็นผู้ทำลายกองทัพใหญ่ได้ เป็นอย่างไรเล่า?** คือ ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมทำลายกองอวิชชาใหญ่ได้. นี้แล ภิกษุผู้ทำลายกองทัพใหญ่ได้.

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรมสี่ประการเหล่านี้แล ย่อมเป็นอาหุเนยยบุคคล ปาหุเนยยบุคคล ทักขิเณยยบุคคล อัญชลิกรณียบุคคล เป็นนาบุญของโลกไม่มีนาบุญอื่นยิ่งกว่า.

— จตุกฺก. อํ. ๒๑/๒๓๑/๑๘๑

(การรู้อริยสัจทั้งสี่ ท่านจัดเป็นสัมมาทิฏฐิ แต่เป็นสัมมาทิฏฐิที่รวดเร็วกว่าสัมมาทิฏฐิอื่น ๆ ในการทำลายกิเลส บรรลุนิพพาน ดังนั้นจึงเรียกในที่นี้ว่า ญาณประเภทยิงเร็ว.)

ทิ้งเสียนั่นแหละกลับจะเป็นประโยชน์

ภิกษุ ท.! สิ่งใด ไม่ใช่ของเธอ, สิ่งนั้น จงละมันเสีย; สิ่งนั้นอันเธอละเสียแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่เธอ. ภิกษุ ท.! อะไรเล่า ที่ไม่ใช่ของเธอ?

ภิกษุ ท.! **จักษุ**ไม่ใช่ของเธอ เธอจงละมันเสีย; จักษุนั้นอันเธอละเสียแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่เธอ.

(ในกรณีแห่ง **โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ** และ **มโน** ก็ได้ตรัสต่อไปด้วยข้อความอย่างเดียวกัน).

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน อะไร ๆในแคว้นนี้ ที่เป็นหญ้าเป็นไม้ เป็นกิ่งไม้ เป็นใบไม้ ที่คนเขาขนไปทิ้ง หรือเผาเสีย หรือทำตามปัจจัย; พวกเธอรู้สึกอย่างนี้บ้างหรือไม่ว่า คนเขาขนเราไป หรือเผาเรา หรือทำแก่เราตามปัจจัยของเขา? *"ไม่รู้สึกอย่างนั้นเลย พระเจ้าข้า!"* เพราะเหตุไรเล่า? *"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เพราะเหตุว่า ความรู้สึกว่าตัวตน (อตฺตา) ของตน (อตฺตนิยา) ของข้าพระองค์ไม่มีในสิ่งเหล่านั้น พระเจ้าข้า!"*

ภิกษุ ท.! ฉันใดก็ฉันนั้น : **จักษุ** .... **โสตะ** .... **ฆานะ** .... **ชิวหา** .... **กายะ** .... **มโน** ไม่ใช่ของเธอ เธอจงละมันเสีย สิ่งเหล่านั้นอันเธอละเสียแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่เธอ แล.

—สฬา. สํ. ๑๘/๑๖๑/๒๑๙.

[สำหรับสิ่งที่เรียกว่า "**ไม่ใช่ของเธอ**" นั้น ในสูตรอื่น (๑๘/๑๖๒/๒๒๐) ทรงแสดงด้วย **อายตนะภายนอกหก** คือ รูปะ .... สัททะ .... คันธะ ....รสะ .... โผฏฐัพพะ .... ธัมมารัมมณะ ดังนี้ก็มี; ในสูตรอื่นอีก (๑๒/๒๗๙/๒๘๗; ๑๗/๔๒/๗๑ - ๗๒.) ทรงแสดงด้วย **เบญจขันธ์** คือ รูป .... เวทนา .... สัญญา .... สังขาร .... วิญญาณ ดังนี้ก็มี; ในสูตรอื่นอีก (๑๘/๑๐๐/๑๔๙) ทรงแสดงด้วย **อายตนิกธรรมห้าหมวด** คืออายตนะภายในหก .... อายตนะภายนอกหก .... วิญญาณหก .... สัมผัสหก .... เวทนาหก, รวมเป็นสามสิบ ดังนี้ก็มี].

ฆ่ากิเลสอย่าฆ่าคน

ท่านทั้งหลาย จงตัดป่าเถิด อย่าตัดต้นไม้เลย; เพราะว่าภัยย่อมเกิดจากป่าต่างหาก. ภิกษุ ท.! เธอทั้งหลาย จงตัดป่าและความรกแห่งป่าเสีย แล้วเป็นคนไม่มีป่าเถิด.

เพราะว่า ตลอดเวลาที่กิเลสเพียงดังความรกของป่า ยังไม่ถูกตัดขาด เหลืออยู่แก่นระแม้สักว่าอณูเดียว ในนารีทั้งหลาย; นระนั้น จักมีจิตปฏิพัทธ์ในนารีนั้น ตลอดกาลเพียงนั้น เหมือนลูกวัวที่ยังกินนมแม่ ติดพันแม่วัวอยู่ ฉันใดก็ฉันนั้น.

ท่านจงถอนเยื่อใยแห่งจิตใจของตนเสีย เหมือนเขาถอนบัวสายในฤดูสารทด้วยมือ จงพอกพูนทางแห่งสันติเถิด เพราะว่านิพพานเป็นสิ่งที่พระสุคตแสดงไว้แล้ว.

—ธ. ขุ. ๒๕/๕๒/๓๐.

วิชชาเป็นตัวชักนำมาซึ่งองค์แปดแห่งสัมมามรรค

ภิกษุ ท.! **วิชชา** เป็นสิ่งที่มาล่วงหน้า เพื่อความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย อันติดตามมาด้วยหิริและโอตตัปปะ. ภิกษุ ท.!

สัมมาทิฏฐิ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้ถึงซึ่งวิชชา มีความเห็นแจ้ง;
สัมมาสังกัปปะ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีสัมมาทิฏฐิ;
สัมมาวาจา ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีสัมมาสังกัปปะ;
สัมมากัมมันตะ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีสัมมาวาจา;
สัมมาอาชีวะ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีสัมมากัมมันตะ;
สัมมาวายามะ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีสัมมาอาชีวะ;
สัมมาสติ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีสัมมาวายามะ;
สัมมาสมาธิ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีสัมมาสติ;

(เป็นอันว่า องค์แปดแห่งสัมมามรรคหรือสัมมัตตะ ย่อมมีครบบริบูรณ์. ในสูตรอื่น (๒๔/๒๒๘/๑๐๕) ได้ตรัสขยายออกไปอีก ๒ ข้อ คือ :-)

สัมมาญาณะ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีสัมมาสมาธิ;
สัมมาวิมุตติ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีสัมมาญาณะ.

–มหาวาร. สํ. ๑๙/๑/๓.

ธรรมเป็นส่วนแห่งวิชชา

ภิกษุ ท.! ธรรม ๒ อย่างเหล่านี้ เป็นส่วนแห่งวิชชา มีอยู่. สองอย่าง อะไรเล่า? สองอย่างคือ สมถะและวิปัสสนา.

ภิกษุ ท.! **สมถะ** เมื่ออบรมแล้ว จะได้ประโยชน์อะไร ? อบรมแล้ว **จิตจะเจริญ.** **จิต** เจริญแล้ว จะได้ประโยชน์อะไร ? เจริญแล้วจะ **ละราคะได้.**

ภิกษุ ท.! **วิปัสสนา** เล่า เมื่อเจริญแล้ว จะได้ประโยชน์อะไร ? เจริญแล้ว ปัญญาจะเจริญ. **ปัญญา** เจริญแล้ว จะได้ประโยชน์อะไร ? เจริญแล้วจะ **ละอวิชชาได้** แล.

–ทุก. อํ. ๒๐/๗๗/๒๗๕.

หมวด ค. ว่าด้วย อุปกรณ์ – เหตุปัจจัย ของสัมมาทิฏฐิ

ความกลัวเป็นเหตุแห่งสัมมาทิฏฐิ (ชนิคโลกิยะ)

ภิกษุ ท.! ความกลัว ๔ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่. สี่อย่าง อย่างไรเล่า? สี่อย่างคือ ความกลัวต่อการติเตียนตนด้วยตน ความกลัวต่อการติเตียนจากผู้อื่น ความกลัวต่ออาชญา ความกลัวต่อทุคติ.

ภิกษุ ท.! **ความกลัวต่อการติเตียนตนด้วยตน เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคลบางคน ย่อมใคร่ครวญเห็นอย่างนี้ว่า "ถ้าเราประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต, เราจะไม่พึงติเตียนเราโดยศีลได้อย่างไรกันเล่า?" ดังนี้. เขากลัวต่อภัยจากการติเตียนตนด้วยตนแล้วจึงละกายทุจริต เจริญกายสุจริต, ละวจีทุจริต เจริญวจีสุจริต, ละมโนทุจริต เจริญมโนสุจริต, บริหารตนให้บริสุทธิ์อยู่. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า **ความกลัวต่อการติเตียนตนด้วยตน.**

ภิกษุ ท.! **ความกลัวต่อการติเตียนจากผู้อื่น เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคลบางคน ย่อมใคร่ครวญเห็นอย่างนี้ว่า "ถ้าเราประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต, ชนเหล่าอื่นจะไม่พึงติเตียนเราโดยศีลได้อย่างไรกันเล่า" ดังนี้. เขากลัวต่อภัยจากการติเตียนจากผู้อื่นแล้ว จึงละกายทุจริต เจริญกายสุจริต, ละวจีทุจริต เจริญวจีสุจริต, ละมโนทุจริต เจริญมโนสุจริต, บริหารตนให้บริสุทธิ์อยู่. ภิกษุ ท.! **นี้เรากล่าวว่า ความกลัวต่อการติเตียนจากผู้อื่น.**

ภิกษุ ท.! **ความกลัวต่ออาชญา เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคลบางคน เห็นพระราชาจับโจรผู้ประพฤติชั่วร้ายมากระทำการลงโทษโดยวิธีต่าง ๆ คือ โบยด้วยแส้บ้าง เฆี่ยนด้วยหวายบ้าง หวดด้วยเชือกหนังบ้าง ทุบด้วยท่อนไม้บ้าง ตัดมือเสียบ้าง ตัดเท้าเสียบ้าง ตัดเสียทั้งมือและเท้าบ้าง ตัดหูบ้าง ตัดจมูกบ้าง ตัดเสียทั้งหูและจมูกบ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "หม้อเคี่ยวน้ำส้ม" บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "ขอดสังข์" บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "ปากราหู" บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "มาลัยไฟ" บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "มือคบเพลิง" บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "ริ้วส่าย" บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "นุ่งเปลือกไม้" บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "ยืนกวาง" บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "เกี่ยวเหยื่อเบ็ด" บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "เหรียญกษาปณ์" บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "ทาเกลือ" บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "แปรงแสบ" บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "เวียนหลัก" บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "ตั้งฟาง" บ้าง ย่อมราดด้วยน้ำมันร้อน ๆ บ้าง ย่อมปล่อยให้สุนัขทึ้งบ้าง ย่อมให้นอนหงายบนหลาวทั้งเป็น ๆ บ้าง

ย่อมตัดศีรษะด้วยดาบบ้าง[๑] เขาก็มานึกขึ้นได้ว่า "เพราะเหตุแห่งการทำกรรมอันลามกเช่นนี้ พระราชาจึงจับโจรอันชั่วร้ายมากระทำการลงโทษโดยวิธีต่าง ๆ เช่น โบยด้วยแส้บ้าง ....ฯลฯ.... ตัดศีรษะด้วยดาบบ้าง. ถ้าเราจะพึงกระทำกรรมอันลามกเช่นนั้น พระราชาก็จะจับแม้เราไปกระทำการลงโทษโดยวิธีต่าง ๆ เช่นนั้นเหมือนกัน คือ โบยด้วยแส้บ้าง ....ฯลฯ.... ตัดศีรษะด้วยดาบบ้าง" ดังนี้. เขากลัวต่อภัยจากอาชญาแล้ว จึงไม่ประพฤติการฉกชิงทรัพย์ของผู้อื่นอยู่. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า ความกลัวต่ออาชญา.

ภิกษุ ท.! ความกลัวต่อทุคติ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคลบางคน ย่อมใคร่ครวญเห็นอย่างนี้ว่า "วิบากของกายทุจริตอันชั่วร้าย จักมีข้างหน้า, วิบากของวจีทุจริตอันชั่วร้าย จักมีข้างหน้า, วิบากของมโนทุจริตอันชั่วร้าย จักมีข้างหน้า. ถ้าเราประพฤติทุจริตด้วยกาย ประพฤติทุจริตด้วยวาจา ประพฤติทุจริตด้วยใจ แล้วจะต้องสงสัยอะไรกันอีกเล่า ในข้อที่เราจะพึงเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ภายหลังแต่การตายเพราะการทำลายแห่งกาย". เขากลัวต่อภัยแห่งทุคติดังนี้แล้ว จึงละกายทุจริต เจริญกายสุจริต, ละวจีทุจริต เจริญวจีสุจริต, ละมโนทุจริต เจริญมโนสุจริต, บริหารตนให้บริสุทธิ์อยู่. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า ความกลัวต่อทุคติ.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล คือ ความกลัว ๔ อย่าง.

—จตุกฺก. อํ. ๒๑/๑๖๒-๑๖๔/๑๒๑.

(ความรู้ที่ทำให้รู้จักกลัวต่อสิ่งที่ควรกลัว จัดเป็นสัมมาทิฏฐิในชั้นต้น ๆ ได้ จึงนำมาใส่ไว้ในที่นี้).

---

๑. ดูรายละเอียดของการกระทำกรรมกรณ์เหล่านี้ ที่เชิงอรรถแห่งหน้า ๙๓๗ – ๙๓๘ แห่งหนังสือเล่มนี้ ที่หัวข้อว่า "อัสสาทะ – อาทีนวะ – นิสสรณะ ของกาม".

อริยสัจสี่ เป็นอารมณ์แห่งนิพเพธิกปัญญา

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มีคำที่กล่าวกันอยู่ว่า 'เป็นพหูสูตผู้ทรงธรรม เป็นพหูสูตผู้ทรงธรรม' ดังนี้ นั้นเป็นได้ด้วยเหตุเท่าไรหนอ พระเจ้าข้า?"

ดีจริง ดีจริง ภิกษุ! ปัญญาของเธอเฉียบแหลม ปฏิภาณงดงาม คำถามสวยสลวย. ภิกษุ! เธอถามเราว่า เป็นพหูสูต ทรงธรรม กันได้ด้วยเหตุเท่าไร ดังนั้นหรือ? *"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"*

ภิกษุ! เราแสดงธรรมแล้ว มากมายครบถ้วนขบวนความ เป็นสุตตะ เคยยะ เวยยากรณ์ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัพภูตธัมม์ เวทัลละ. ภิกษุ! **ผู้รู้อรรถรู้ธรรมแห่งคาถาแม้เพียงสี่บท แล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม นั่นแหละควรจะเรียกว่า เป็น พหูสูตผู้ทรงธรรม.** *"สาธุ พระเจ้าข้า!"*

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มีคำกล่าวกันอยู่ว่า 'ผู้มีการศึกษามีปัญญาเครื่องเจาะแทงกิเลส ผู้มีการศึกษามีปัญญาเครื่องเจาะแทงกิเลส' ดังนี้ นั้นเป็นได้ด้วยเหตุเท่าไรหนอ พระเจ้าข้า?"

ดีจริง ดีจริง ภิกษุ! ปัญญาของเธอเฉียบแหลม ปฏิภาณงดงาม คำถามสวยสลวย. ภิกษุ! เธอถามเราว่า ผู้มีการศึกษามีปัญญาเครื่องเจาะแทงกิเลส (นิพเพธิกปัญญา) เป็นกันได้ด้วยเหตุเท่าไร ดังนั้นหรือ? *"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"*

ภิกษุ! **ในกรณีนี้ ภิกษุ มีการศึกษาอยู่ว่า "อย่างนี้ เป็นความทุกข์" ดังนี้ แล้วแทงตลอดซึ่งเนื้อความแห่งสัจจะนั้น เห็นด้วยปัญญาอยู่ ก็ดี; มีการศึกษาอยู่ว่า "อย่างนี้ เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์" ดังนี้ แล้วแทงตลอดซึ่ง**

เนื้อความแห่งสัจจะนั้น เห็นด้วยปัญญาอยู่ ก็ดี; มีการศึกษาอยู่ว่า "อย่างนี้ เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์" ดังนี้ แล้วแทงตลอดซึ่งเนื้อความแห่งสัจจะนั้น เห็นด้วยปัญญาอยู่ ก็ดี; มีการศึกษาอยู่ว่า "อย่างนี้ เป็นหนทางให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์" ดังนี้ แล้วแทงตลอดซึ่งเนื้อความแห่งสัจจะนั้น เห็นด้วยปัญญาอยู่ ก็ดี. ภิกษุ! **อย่างนี้แล ชื่อว่า ผู้มีการศึกษา มีปัญญาเครื่องเจาะแทงกิเลส."** *"สาธุ พระเจ้าข้า!"*

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มีคำกล่าวกันอยู่ว่า 'ผู้เป็นบัณฑิตมีปัญญามาก ผู้เป็นบัณฑิตมีปัญญามาก' ดังนี้ นั้นเป็นได้ด้วยเหตุเท่าไรหนอ พระเจ้าข้า!"

ดีจริง ดีจริง ภิกษุ! ปัญญาของเธอเฉียบแหลม ปฏิภาณงดงาม คำถามสวยสลวย. ภิกษุ! เธอถามเราว่า ผู้เป็นบัณฑิต มีปัญญามาก เป็นกันได้ด้วยเหตุเท่าไร ดังนั้นหรือ? *"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"*

ภิกษุ! ในกรณีนี้ **ผู้เป็นบัณฑิตมีปัญญามาก ย่อมไม่คิดไปในทางทำตนเองให้ลำบากเลย ไม่คิดไปในทางทำผู้อื่นให้ลำบาก ไม่คิดไปในทางทำทั้งสองฝ่ายให้ลำบาก; เมื่อจะคิด ย่อมคิดอย่างเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนเอง เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้อื่น เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ทั้งสองฝ่าย คือเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่โลกทั้งปวงนั่นเอง.** ภิกษุ! อย่างนี้แล ชื่อว่า **ผู้เป็นบัณฑิตมีปัญญามาก.**

–จตุกฺก. อํ. ๒๑/๒๔๑/๑๘๖.

(**นิพเพธิกปัญญา** ในที่นี้ เป็นคำแทนชื่อของ **สัมมาทิฏฐิ** จึงนำมาใส่ไว้ในที่นี้).

ธรรมเป็นเครื่องเจริญแห่งปัญญา ฯลฯ

ภิกษุ ท.! ธรรมทั้งหลาย ๔ ประการเหล่านี้ เป็นไปพร้อมเพื่อความเจริญแห่งปัญญา (ปญฺญาวุฑฺฒิ). ธรรม ๔ ประการ อย่างไรเล่า? สี่ประการ คือ :—

การคบหากับสัปบุรุษ (สปฺปุริสสํเสว);
การฟังพระสัทธรรม (สทฺธมฺมสฺสวน);
การทำในใจโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ);
การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติ).

ภิกษุ ท.! ธรรม ๔ ประการ เหล่านี้แล เป็นไปพร้อมเพื่อความเจริญแห่งปัญญา.

—จตุกฺก. อํ. ๒๑/๓๓๒/๒๔๙.

[ธรรม ๔ ประการเหล่านี้ นอกจากจะเป็นเครื่องเจริญแห่งปัญญาแล้ว ยังได้ตรัสไว้ในบาลีแห่งอื่นอีก ดังนี้ ว่า :—

เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่มนุษย์ (มนุสฺสภูตพหุการ) (๒๑/๓๓๒/๒๔๙);
เป็นองค์คุณเครื่องให้ถึงกระแสแห่งพระนิพพาน (โสตาปตฺติยงฺค) (๑๙/๔๓๔/๑๔๒๙);
เป็นเครื่องทำให้แจ้งซึ่งโสตาปัตติผล (โสตาปตฺติผลสจฺฉิกิริยา) (๑๙/๕๑๖/๑๖๓๔);
เป็นเครื่องทำให้แจ้งซึ่งสกทาคามิผล (สกทาคามิผลสจฺฉิกิริยา) (๑๙/๕๑๗/๑๖๓๕);
เป็นเครื่องทำให้แจ้งซึ่งอนาคามิผล (อนาคามิผลสจฺฉิกิริยา) (๑๙/๕๑๗/๑๖๓๖);
เป็นเครื่องทำให้แจ้งซึ่งอรหัตตผล (อรหตฺตผลสจฺฉิกิริยา) (๑๙/๕๑๗/๑๖๓๗);
เป็นเครื่องให้ได้เฉพาะซึ่งปัญญา (ปญฺญาปฏิลาภ) (๑๙/๕๑๗/๑๖๓๘);
เป็นเครื่องให้มีความไพบูลย์แห่งปัญญา (ปญฺญาเวปุลฺล) (๑๙/๕๑๗/๑๖๔๐);

เป็นเครื่องให้มีปัญญาอันใหญ่หลวง (มหาปญฺญตา) (๑๙/๕๑๘/๑๖๔๑);
เป็นเครื่องให้มีปัญญาอันหนาแน่น (ปุถุปญฺญตา) (๑๙/๕๑๘/๑๖๔๒);
เป็นเครื่องให้มีปัญญาอันไพบูลย์ (วิปุลปญฺญตา) (๑๙/๕๑๘/๑๖๔๓);
เป็นเครื่องให้มีปัญญาอันลึกซึ้ง (คมฺภีรปญฺญตา) (๑๙/๕๑๘/๑๖๔๔);
เป็นเครื่องให้มีปัญญาอันหาประมาณมิได้ (อปฺปมตฺตปญฺญตา) (๑๙/๕๑๘/๑๖๔๕);
เป็นเครื่องให้มีปัญญาเสมือนแผ่นดิน (ภูริปญฺญตา) (๑๙/๕๑๘/๑๖๔๖);
เป็นเครื่องให้เป็นผู้มากด้วยปัญญา (ปญฺญาพาหุลฺล) (๑๙/๕๑๘/๑๖๔๗);
เป็นเครื่องให้เป็นผู้มีปัญญาฉับพลัน (สีฆปญฺญตา) (๑๙/๕๑๘/๑๖๔๘);
เป็นเครื่องให้เป็นผู้มีปัญญาไว (ลหุปญฺญตา) (๑๙/๕๑๘/๑๖๔๙);
เป็นเครื่องให้เป็นผู้มีปัญญาอันร่าเริง (หาสปญฺญตา) (๑๙/๕๑๘/๑๖๕๐);
เป็นเครื่องให้เป็นผู้มีปัญญาแล่น (ชวนปญฺญตา) (๑๙/๕๑๘/๑๖๕๑);
เป็นเครื่องให้เป็นผู้มีปัญญาคมกล้า (ติกฺขปญฺญตา) (๑๙/๕๑๘/๑๖๕๒);
เป็นเครื่องให้เป็นผู้มีปัญญาเครื่องเจาะแทง (นิพฺเพธิกปญฺญตา) (๑๙/๕๑๘/๑๖๕๓).]

เหตุที่ทำให้แสวงหานิพพาน

ภิกษุ ท.! การแสวงหาอย่างประเสริฐ ๔ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. สี่อย่าง อย่างไรเล่า? สี่อย่างคือ :—

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคลบางคน ตนเองเป็นผู้มีความแก่เป็นธรรมดา อยู่ ก็รู้ชัดซึ่งโทษในความแก่เป็นธรรมดานั้น แล้วแสวงหานิพพานอันเป็นธรรมไม่มีความแก่ อันเป็นธรรมเกษมจากโยคะ ไม่มีอื่นยิ่งกว่า;

บุคคลบางคน ตนเองเป็นผู้มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา อยู่ ก็รู้ชัดซึ่งโทษในความเจ็บไข้เป็นธรรมดานั้น แล้วแสวงหานิพพานอันเป็นธรรมไม่มีความเจ็บไข้ อันเป็นธรรมเกษมจากโยคะ ไม่มีอื่นยิ่งกว่า;

บุคคลบางคน ตนเองเป็นผู้มีความตายเป็นธรรมดา อยู่ ก็รู้ชัดซึ่งโทษในความตายเป็นธรรมดานั้น แล้วแสวงหานิพพาน อันเป็นธรรมไม่มีความตาย อันเป็นธรรมเกษมจากโยคะ ไม่มีอื่นยิ่งกว่า;

บุคคลบางคน ตนเองเป็นผู้มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา อยู่ ก็รู้ชัดซึ่งโทษในความเศร้าหมองเป็นธรรมดานั้น แล้วแสวงหานิพพาน อันเป็นธรรมไม่มีความเศร้าหมอง อันเป็นธรรมเกษมจากโยคะ ไม่มีอื่นยิ่งกว่า.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล การแสวงหาอย่างประเสริฐ ๔ อย่าง.

—จตุกฺก. อํ. ๒๑/๓๓๔/๒๕๕.

ฌาน (ที่มีสัญญา) ใช้เป็นฐานแห่งวิปัสสนาได้ในตัวเอง

ภิกษุ ท.! เรากล่าวความสิ้นอาสวะ เพราะอาศัยปฐมฌานบ้าง; เพราะอาศัยทุติยฌานบ้าง; เพราะอาศัยตติยฌานบ้าง; เพราะอาศัยจตุตถฌานบ้าง; เพราะอาศัยอากาสานัญจายตนะบ้าง; เพราะอาศัยวิญญาณัญจายตนะบ้าง; เพราะอาศัยอากิญจัญญายตนะบ้าง; เพราะอาศัยเนวสัญญานาสัญญายตนะบ้าง[๑].

ภิกษุ ท.! **คำที่เรากล่าวแล้วว่า "ภิกษุ ท.! เรากล่าวความสิ้นอาสวะ เพราะอาศัย ปฐมฌาน บ้าง" ดังนี้นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวเล่า? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุสงัดจากกามสงัดจากอกุศลธรรม เข้าถึง ปฐมฌาน**

๑. บาลีฉบับมอญ กล่าวเลยลงไปถึงว่า "เพราะอาศัยสัญญาเวทยิตนิโรธบ้าง" ฉบับไทยเราหยุดเสียเพียงแค่เนวสัญญานาสัญญายตนะนี้เท่านั้น.

อันมีวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่. ในปฐมฌานนั้น มีธรรมคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (ที่กำลังทำหน้าที่อยู่); **เธอนั้น ตามเห็นซึ่งธรรมเหล่านั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นหัวฝี เป็นลูกศร เป็นความยากลำบาก เป็นอาพาธ เป็นดังผู้อื่น (ให้ยืมมา) เป็นของแตกสลาย เป็นของว่าง เป็นของไม่ใช่ตน.** เธอดำรงจิตด้วยธรรม (คือขันธ์ทั้งห้า) เหล่านั้น (อันประกอบด้วยลักษณะ ๑๑ ประการ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น) แล้วจึงน้อมจิตไปสู่อมตธาตุ (คือนิพพาน) ด้วยการกำหนดว่า "นั่นสงบระงับ นั่นประณีต : นั่นคือธรรมชาติเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นความจางคลาย เป็นความดับ เป็นนิพพาน" ดังนี้. เธอดำรงอยู่ในวิปัสสนาญาณมีปฐมฌานเป็นบาทนั้น ย่อมถึง **ความสิ้นไปแห่งอาสวะ**; ถ้าไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ ก็เป็น **โอปปาติกะ** อนาคามีผู้ปรินิพพานในภพนั้น มีการไม่เวียนกลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์มีในเบื้องต่ำห้าประการ และเพราะอำนาจแห่ง ***ธัมมราคะ ธัมมนันทิ*** *(อันเกิดจากการกำหนดจิตในอมตธาตุ)* ***นั้น ๆ*** นั่นเอง.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนนายขมังธนูหรือลูกมือของเขา ประกอบการฝึกอยู่กะรูปหุ่นคนที่ทำด้วยหญ้าบ้าง กะรูปหุ่นดินบ้าง; สมัยต่อมา เขาก็เป็นนายขมังธนูผู้ยิงไกล ยิงเร็ว ทำลายหมู่พลอันใหญ่ได้. ภิกษุ ท.! ฉันใดก็ฉันนั้น ที่ภิกษุสงัดจากกามสงัดจากอกุศลธรรม เข้าถึงปฐมฌานอันมีวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่ (เธอนั้นกำหนดเบญจขันธ์โดยลักษณะ ๑๑ ประการ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น แล้วน้อมจิตไปสู่อมตธาตุคือนิพพาน ถึงความสิ้นอาสวะเมื่อดำรงอยู่ในวิปัสสนาญาณมีปฐมฌานเป็นบาทนั้น หรือมิฉะนั้นก็เป็นอนาคามี เพราะมีธัมมราคะ-ธัมมนันทิในนิพพานนั้น) ดังนี้. ภิกษุ ท.! ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า "ภิกษุ ท.!

เรากล่าวความสิ้นอาสวะ เพราะอาศัยปฐมฌานบ้าง" ดังนี้นั้น เราอาศัยความข้อนี้กล่าวแล้ว.

(ในกรณีแห่งการสิ้นอาสวะ เพราะอาศัย **ทุติยฌาน** บ้าง เพราะอาศัย **ตติยฌาน** บ้าง เพราะอาศัย **จตุตถฌาน** บ้าง ก็มีคำอธิบายที่ตรัสไว้โดยทำนองเดียวกันกับในกรณีแห่งปฐมฌานข้างบนนี้ ทุกตัวอักษรทั้งในส่วนอุปไมยและส่วนอุปมา ผิดกันแต่ชื่อแห่งฌานเท่านั้น ผู้ศึกษาอาจจะกำหนดรู้ได้เอง โดยอาศัยข้อความที่กล่าวแล้วข้างบนนี้ จะนำมาใส่ไว้เต็มตามข้อความนั้นก็ยืดยาวเกินไป จึงเว้นเสียสำหรับทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน; จะข้ามไปกล่าวถึงอรูปฌานในลำดับต่อไป :—)

ภิกษุ ท.! **คำที่เรากล่าวแล้วว่า "ภิกษุ ท.! เรากล่าวความสิ้นอาสวะ เพราะอาศัย อากาสานัญจายตนะ บ้าง" ดังนี้นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวเล่า?** ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ **เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาเสียได้โดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิฆสัญญา เพราะการไม่ใส่ใจซึ่งนานัตตสัญญา จึงเข้าถึง อากาสานัญจายตนะ** อันมีการทำในใจว่า "อากาศไม่มีที่สุด" ดังนี้ แล้วแลอยู่. **ในอากาสานัญจายตนะนั้น มีธรรมคือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ** (ที่กำลังทำหน้าที่อยู่)[๑]; **เธอนั้น ตามเห็นซึ่งธรรมเหล่านั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นหัวฝี เป็นลูกศร เป็นความยากลำบาก เป็นอาพาธ เป็นดังผู้อื่น (ให้ยืมมา) เป็นของแตกสลาย เป็นของว่าง เป็นของไม่ใช่ตน.** เธอดำรงจิตด้วยธรรม (คือขันธ์เพียงสี่) เหล่านั้น (อันประกอบด้วยลักษณะ ๑๑ ประการ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น) แล้วจึงน้อมจิตไปสู่อมตธาตุ (คือนิพพาน) ด้วยการกำหนดว่า "นั่นสงบระงับ นั่นประณีต : นั่นคือธรรมชาติเป็นที่สงบระงับ

---

๑. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ในพวก **รูปฌาน** มีขันธ์ครบห้า; ส่วนใน **อรูปฌาน** มีขันธ์เพียงสี่ คือขาดรูปขันธ์ไป.

แห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นความจางคลาย เป็นความดับ เป็นนิพพาน" ดังนี้. เธอดำรงอยู่ในวิปัสสนาญาณมีอากาสานัญจายตนะเป็นบาทนั้น ย่อมถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ; ถ้าไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ ก็เป็น โอปปาติกะ อนาคามีผู้ปรินิพพานในภพนั้น มีการไม่เวียนกลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์มีในเบื้องต่ำห้าประการ และเพราะอำนาจแห่ง *ธัมมราคะ ธัมมนันทิ (อันเกิดจากการกำหนดจิตในอมตธาตุ) นั้น ๆ* นั่นเอง.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนนายขมังธนู หรือลูกมือของเขา ประกอบการฝึกอยู่กะรูปหุ่นคนที่ทำด้วยหญ้าบ้าง กะรูปหุ่นดินบ้าง; สมัยต่อมา เขาก็เป็นนายขมังธนูผู้ยิงไกล ยิงเร็ว ทำลายหมู่พลอันใหญ่ได้. ภิกษุ ท.! ฉันใดก็ฉันนั้น ที่ภิกษุ เพราะก้าวล่วงซึ่งรูปสัญญาเสียได้โดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิฆสัญญา เพราะการไม่ทำไว้ในใจซึ่งนานัตตสัญญา จึงเข้าถึงอากาสานัญจายตนะ อันมีการทำในใจว่า "อากาศไม่มีที่สุด" ดังนี้ แล้วแลอยู่. (เธอนั้นกำหนดขันธ์เพียงสี่[๒] ว่าขันธ์แต่ละขันธ์ประกอบด้วยลักษณะ ๑๑ ประการ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น แล้วน้อมจิตไปสู่อมตธาตุคือนิพพาน ถึงความสิ้นอาสวะเมื่อดำรงอยู่ในวิปัสสนาญาณมีอากาสานัญจายตนะเป็นบาทนั้น หรือมิฉะนั้นก็เป็นอนาคามี เพราะมีธัมมราคะ ธัมมนันทิในนิพพานนั้น) ดังนี้. ภิกษุ ท.! ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า "ภิกษุ ท.! เรากล่าวความสิ้นอาสวะ เพราะอาศัยอากาสานัญจายตนะบ้าง" ดังนี้ นั้น เราอาศัยความข้อนี้กล่าวแล้ว.

---

๒. เพียงสี่ คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ประกอบอยู่ในอากาสานัญจายตนะ.

(ในกรณีแห่งการสิ้นอาสวะ เพราะอาศัย **วิญญาณัญจายตนะ** บ้าง เพราะอาศัย **อากิญจัญญายตนะ** บ้าง ก็มีคำอธิบายที่ตรัสไว้โดยทำนองเดียวกันกับในกรณีแห่งอากาสานัญจายตนะข้างบนนี้ ทุกตัวอักษรทั้งในส่วนอุปไมยและส่วนอุปมา ผิดกันแต่ชื่อแห่งฌานเท่านั้น ผู้ศึกษาอาจจะกำหนดรู้ได้เอง โดยข้อความที่กล่าวแล้วข้างบนนี้ จะนำมาใส่ไว้เต็มตามข้อความนั้นก็ยืดยาวเกินไป จึงเว้นเสียสำหรับวิญญาณัญจายตนะและอากิญจัญญายตนะ จนกระทั่งถึงคำว่า .... เราอาศัยความข้อนี้กล่าวแล้ว อันเป็นคำสุดท้ายของข้อความในกรณีแห่งอากิญจัญญายตนะ. ครั้นตรัสข้อความในกรณีแห่งอากิญจัญญายตนะจบแล้ว ได้ตรัสข้อความนี้ ต่อไปว่า :-)

ภิกษุ ท.! ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้แล เป็นอันกล่าวได้ว่า **สัญญาสมาบัติ** มีประมาณเท่าใด **อัญญาปฏิเวธ** (การแทงตลอดอรหัตตผล)[๑] ก็มีประมาณเท่านั้น.

ภิกษุ ท.! ส่วนว่า **อายตนะอีก ๒ ประการ** กล่าวคือ **เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ** และ **สัญญาเวทยิตนิโรธ** ซึ่งอาศัยสัญญาสมาบัติ (๗ ประการ) เหล่านั้น[๒] นั้นเรากล่าวว่า เป็นสิ่งที่ฌายีภิกษุผู้ฉลาดในการเข้า

---

๑. ข้อนี้หมายความว่า สัญญาสมาบัติเจ็ด คือ รูปฌานสี่ อรูปฌานสามข้างต้น รวมเป็นเจ็ด เรียกว่า สัญญาสมาบัติ เพราะเป็นสมาบัติที่ยังมีสัญญา. เมื่อสัญญาสมาบัติ มีเจ็ด อัญญาปฏิเวธก็มีเจ็ดเท่ากัน คือการแทงตลอดอรหัตตผลในกรณีของรูปฌานสี่ อรูปฌานสามนั่นเอง จึงตรัสว่า "สัญญาสมาบัติมีประมาณเท่าใด อัญญาปฏิเวธก็มีประมาณเท่านั้น".

๒. ข้อนี้หมายความว่า สัญญาสมาบัติ ๗ ประการ เกิดก่อนแล้ว ตั้งอยู่แล้ว จึงอาจจะเกิดสมาบัติที่ไม่มีสัญญาสองประการนี้ กล่าวคือ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติและสัญญาเวทยิตนิโรธ ดังนั้นจึงตรัสว่า "อายตนะสองอย่าง อาศัยสัญญาสมาบัติ ๗ อย่าง".

สมาบัติ ฉลาดในการออกจากสมาบัติ จะพึงเข้าสมาบัติ ออกจากสมาบัติ แล้ว กล่าวว่าเป็นอะไรได้เองโดยชอบ[๓] ดังนี้.

— นวก. อํ. ๒๓/๔๓๘ - ๔๔๔/๒๔๐.

(สำหรับหัวข้อเรื่องที่ว่า "ฌานที่มีสัญญานั้น ใช้เป็นฐานแห่งวิปัสสนาได้ในตัวเอง" ดังนี้ นั้น หมายความว่า ในฌานที่ยังมีสัญญาอยู่นั้น มีทางที่จะกำหนดขันธ์ตามที่ปรากฏอยู่ในฌานนั้น ว่ามีลักษณะ เช่นอนิจจลักษณะ เป็นต้น ซึ่งเมื่อกำหนดเข้าแล้ว ก็ย่อมเกิดวิปัสสนา. ส่วนฌานที่ไร้สัญญาคือเนวสัญญานาสัญญายตนะ และสัญญาเวทยิตนิโรธนั้น ไม่มีทางที่จะกำหนดขันธ์โดยลักษณะใด ๆ เพราะความไม่มีสัญญานั่นเอง แต่อาจจะรู้จักผลสุดท้ายแห่งฌานนั้น ๆ ได้ ว่ามีอาสวะเหลืออยู่หรือหาไม่).

เหตุให้เกิดและเจริญ แห่งอาทิพรหมจริยิกปัญญา

ภิกษุ ท.! **เหตุ ๘ ประการ ปัจจัย ๘ ประการ** เหล่านี้ มีอยู่ **เพื่อการได้เฉพาะซึ่งปัญญาอันเป็นอาทิพรหมจริยิกา** (ปัญญาที่ต้องมีในเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์) **ที่ยังไม่เคยได้,** เป็นไปพร้อม **เพื่อความงอกงามยิ่งขึ้น** ความไพบูลย์ ความทำให้เจริญ ความเต็มรอบ **แห่งปัญญาอันเป็นอาทิพรหมจริยิกาที่ได้แล้ว.** แปดประการ อย่างไรเล่า? แปดประการคือ :—

---

๓. ฌายีภิกษุ คือภิกษุผู้บำเพ็ญฌานอยู่ ครั้นเขาเข้าหรือออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติและสัญญาเวทยิตนิโรธแล้ว ก็จะมีความรู้ประจักษ์แก่ตนเอง ว่าเมื่ออาศัยสมาบัติทั้งสองนี้แล้ว จะมีการสิ้นอาสวะหรือไม่. ถ้าเป็นสมาบัติทั้งเจ็ดข้างต้น ทรงยืนยันว่ามีความสิ้นอาสวะ ส่วนในสมาบัติสุดท้ายทั้งสองนี้ ทรงปล่อยไว้ให้ผู้ที่ได้เข้าแล้ว ออกแล้ว เป็นผู้กล่าวเอง ว่ามีการสิ้นอาสวะหรือไม่ เพื่อให้ได้ใช้ความเป็นปัจจัตตังของธรรมะให้ถึงที่สุด เป็นคำตรัสที่แยบยลเหลือประมาณ ควรแก่การสังเกตอย่างยิ่ง.

๑. ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ **เข้าไปอาศัยซึ่งพระศาสดา หรือเพื่อนสพรหมจารีผู้เป็นที่ตั้งแห่งความเคารพ รูปใดรูปหนึ่ง** อันเป็นที่ซึ่งหิริและโอตตัปปะ ความรักและความเคารพ ของภิกษุนั้นจะตั้งอยู่อย่างแรงกล้า : ภิกษุ ท.! นี้ เป็น **เหตุปัจจัยประการที่หนึ่ง.**

๒. ภิกษุนั้น ครั้นเข้าไปอาศัยซึ่งพระศาสดา หรือเพื่อนสพรหมจารีผู้เป็นที่ตั้งแห่งความเคารพรูปใดรูปหนึ่ง จนกระทั่งหิริและโอตตัปปะ ความรักและความเคารพของภิกษุนั้น ตั้งอยู่อย่างแรงกล้าแล้ว เธอนั้น ก็ **เข้าไปซักไซ้สอบถามปัญหา** ตามกาละอันควร ว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ! ข้อนี้ เป็นอย่างไร ? ความหมายแห่งข้อนี้ เป็นอย่างไร ?" ดังนี้. ท่านผู้มีอายุเหล่านั้น ย่อมเปิดเผยสิ่งที่ยังไม่เปิดเผย ย่อมทำให้ตื้นสิ่งที่ยังไม่ได้ทำให้ตื้น ย่อมบรรเทาความสงสัยในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัยมีอย่างต่าง ๆ แก่ภิกษุนั้น : ภิกษุ ท.! นี้ เป็น **เหตุปัจจัยประการที่สอง.**

๓. ภิกษุนั้น **ครั้นฟังธรรมนั้นแล้ว ย่อมทำตนให้ถึงพร้อมด้วยการหลีกออก ๒ อย่าง** คือการหลีกออกทางกาย และการหลีกออกทางจิต : ภิกษุ ท.! นี้ เป็น **เหตุปัจจัยประการที่สาม.**

๔. ภิกษุนั้น **เป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยปาติโมกขสังวร ถึงพร้อมด้วยมรรยาทและโคจร มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลาย แม้ที่ถือกันว่าเป็นโทษเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย** : ภิกษุ ท.! นี้ เป็น **เหตุปัจจัยประการที่สี่.**

๕. ภิกษุนั้น เป็นพหูสูต ทรงจำธรรมที่ฟังแล้ว สั่งสมธรรมที่ฟังแล้ว : ธรรมเหล่าใด มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง มีความงามในที่สุด แสดงพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถะพร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง, ธรรมเหล่านั้น อันเธอนั้นได้ฟังมามากแล้ว จำได้ ว่าได้คล่องแคล่วด้วยวาจา มองเห็นตามด้วยใจ เจาะแทงตลอดอย่างดีด้วยความเห็น : ภิกษุ ท.! นี้ เป็นเหตุปัจจัยประการที่ห้า.

๖. ภิกษุนั้น เป็นผู้ปรารภความเพียร เพื่อละอกุศลธรรมทั้งหลาย เพื่อความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นผู้มีกำลัง (จิต) มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดทิ้งธุระในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่ : ภิกษุ ท.! นี้ เป็นเหตุปัจจัยประการที่หก.

๗. ภิกษุนั้น ไปสู่หมู่สงฆ์แล้ว ไม่พูดเรื่องนอกเรื่อง ไม่กล่าวดิรัจฉานกถา กล่าวธรรมเองบ้าง เชื้อเชิญผู้อื่นให้กล่าวบ้าง ไม่ดูหมิ่นความนิ่งอย่างพระอริยเจ้า[๑] : ภิกษุ ท.! นี้ เป็นเหตุปัจจัยประการที่เจ็ด.

๘. ภิกษุนั้น มีปกติตามเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ในอุปาทานขันธ์ทั้งห้า อยู่ว่า "รูป เป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิดรูป เป็นอย่างนี้, ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูป เป็นอย่างนี้; เวทนา เป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิดเวทนา เป็นอย่างนี้, ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งเวทนา เป็นอย่างนี้; สัญญา เป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิดสัญญา เป็นอย่างนี้, ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งสัญญา เป็นอย่างนี้; สังขาร เป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิดสังขาร เป็นอย่างนี้, ความ

---

๑. คือพร้อมที่จะนิ่ง ยินดีที่จะนิ่ง ไม่ชิงพูดพล่ามเหมือนคนทั่วไปโดยเห็นว่าเป็นเกียรติ.

ตั้งอยู่ไม่ได้แห่งสังขาร เป็นอย่างนี้; วิญญาณ เป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิดวิญญาณ เป็นอย่างนี้, ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งวิญญาณ เป็นอย่างนี้" ดังนี้ : ภิกษุ ท.! นี้ เป็น **เหตุปัจจัยประการที่แปด.**

.... ภิกษุ ท.! เหตุ ๘ ประการ ปัจจัย ๘ ประการ เหล่านี้แล มีอยู่ เพื่อการได้เฉพาะซึ่งปัญญาอันเป็นอาทิพรหมจริยิกา (ปัญญาที่ต้องมีในเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์) ที่ยังไม่เคยได้, เป็นไปพร้อมเพื่อความงอกงามยิ่งขึ้น ความไพบูลย์ ความทำให้เจริญ ความเต็มรอบ แห่งปัญญาอันเป็นอาทิพรหมจริยิกาที่ได้แล้ว.

— อฏฺฐก. อํ. ๒๓/๑๕๒ – ๑๕๖/๙๒.

ขั้นตอนอันจำกัดแห่งปัจจัยของปัญญาขันธ์

ภิกษุ ท.! ภิกษุนั้นหนอ ไม่มีความเคารพ ไม่มีความยำเกรง มีความประพฤติเข้ากันไม่ได้ ในเพื่อนสพรหมจารีทั้งหลาย จักบำเพ็ญอภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์ได้ ดังนี้นั้น นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้;[๑] ครั้นไม่บำเพ็ญอภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญเสขธรรม (ธรรมที่ควรศึกษาสูงขึ้นไป) ให้บริบูรณ์ได้ ดังนี้นั้น นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้; ครั้นไม่บำเพ็ญเสขธรรม

---

๑. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า อภิสมาจาริกธรรม กล่าวคือการปฏิบัติวัตรหรือมรรยาทที่สาธุชนทั่วไป จะพึงปฏิบัติในบ้านเรือน เพื่อนพ้อง และสังคมทั่วไป นี้ไม่ใช่เรื่องเล็กน้อยในการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุธรรมในขั้นสูง; กล่าวสรุปสั้น ๆ ก็ว่า ไม่กระทำให้เกิดความเหมาะสมในการที่จะเป็นนักศึกษา. ขอให้ทุกคนทำการชำระสะสางอภิสมาจาริกธรรมของตน ๆ ให้ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ เป็นเรื่องแรกเสียก่อน.

ให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญสีลขันธ์ให้บริบูรณ์ได้ ดังนี้นั้น นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้; ครั้นไม่บำเพ็ญสีลขันธ์ให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญสมาธิขันธ์ให้บริบูรณ์ได้ ดังนี้นั้น นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้; ครั้นไม่บำเพ็ญสมาธิขันธ์ให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญปัญญาขันธ์ให้บริบูรณ์ได้ ดังนี้นั้น นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้.

ภิกษุ ท.! ภิกษุนั้นหนอ มีความเคารพ มีความยำเกรง มีความประพฤติเข้ากันได้ ในเพื่อนสพรหมจารีทั้งหลาย จักบำเพ็ญ อภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์ได้ ดังนี้นั้น นั่นเป็นฐานะที่จะมีได้; ครั้นบำเพ็ญอภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญเสขธรรมให้บริบูรณ์ได้ ดังนี้นั้น นั่นเป็นฐานะที่จะมีได้; ครั้นบำเพ็ญเสขธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญ สีลขันธ์ ให้บริบูรณ์ได้ ดังนี้นั้น นั่นเป็นฐานะที่จะมีได้; ครั้นบำเพ็ญสีลขันธ์ให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญ สมาธิขันธ์ ให้บริบูรณ์ได้ ดังนี้นั้น นั่นเป็นฐานะที่จะมีได้; ครั้นบำเพ็ญสมาธิขันธ์ ให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญ ปัญญาขันธ์ ให้บริบูรณ์ได้ ดังนี้นั้น นั่นเป็นฐานะที่จะมีได้.

—ปญฺจก. อํ. ๒๒/๑๖/๒๒.

สิ่งสงเคราะห์สัมมาทิฏฐิให้ออกผล

ภิกษุ ท.! สัมมาทิฏฐิ อันองค์ธรรม ๕ ประการอนุเคราะห์แล้ว ย่อมมีเจโตวิมุตติเป็นผล เป็นอานิสงส์ และมีปัญญาวิมุตติเป็นผล เป็นอานิสงส์.

ห้าประการเหล่าไหนเล่า? ห้าประการ คือ ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ :

๑. สัมมาทิฏฐิ เป็นธรรมอันศีลอนุเคราะห์แล้ว;

๒. สัมมาทิฏฐิ เป็นธรรมอัน **สูตร**[๑] อนุเคราะห์แล้ว;

๓. สัมมาทิฏฐิ เป็นธรรมอัน **สากัจฉา**[๒] อนุเคราะห์แล้ว;

๔. สัมมาทิฏฐิ เป็นธรรมอัน **สมถะ** อนุเคราะห์แล้ว;

๕. สัมมาทิฏฐิ เป็นธรรมอัน **วิปัสสนา** อนุเคราะห์แล้ว.

ภิกษุ ท.! สัมมาทิฏฐิ อันองค์ธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล อนุเคราะห์แล้ว ย่อมมีเจโตวิมุตติเป็นผล เป็นอานิสงส์ และมีปัญญาวิมุตติเป็นผล เป็นอานิสงส์.

—ปญฺจก. อํ. ๒๒/๒๒/๒๕.

เหตุปัจจัยแห่งวิชชาและวิมุตติ

ภิกษุ ท.! การคบสัปบุรุษ เป็นไปบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำการฟังสัทธรรมให้บริบูรณ์;

การฟังสัทธรรม บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำสัทธาให้บริบูรณ์;

สัทธา บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำโยนิโสมนสิการให้บริบูรณ์;

โยนิโสมนสิการ บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะให้บริบูรณ์;

ความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำการสำรวมอินทรีย์ให้บริบูรณ์;

---

๑. สูตร มาจากบาลีว่า สุตฺต หมายถึงแนวธรรม หรือหลักธรรมที่จัดเป็นระบบหนึ่ง ๆ.

๒. สากัจฉา คือการสนทนาธรรมเพื่อตีความหมายแห่งธรรมให้ชัดเจนแจ่มแจ้ง.

การสำรวมอินทรีย์ บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำสุจริต ๓ ประการให้บริบูรณ์ ;

สุจริต ๓ ประการ บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำสติปัฏฐาน ๔ ประการให้บริบูรณ์ ;

สติปัฏฐาน ๔ ประการ บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำโพชฌงค์ ๗ ประการให้บริบูรณ์ ;

โพชฌงค์ ๗ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำ **วิชชาและวิมุตติ**ให้บริบูรณ์.

ภิกษุ ท.! **อาหารแห่งวิชชาและวิมุตตินี้ ย่อมมีได้** ด้วยอาการอย่างนี้ และ **บริบูรณ์แล้ว** ด้วยอาการอย่างนี้.

(ต่อจากนี้ตรัสอุปมาด้วยฝนตกลงในที่สูงแล้วไหลลงมาในที่ต่ำ ย่อมทำให้เต็มบริบูรณ์ต่อ ๆ กันลงมาตามลำดับ จนกระทั่งถึงทะเล).

—ทสก. อํ. ๒๔/๑๒๓/๖๑.

สัญญาเกิดก่อนญาณ

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! สัญญาเกิดก่อน ญาณเกิดทีหลัง, หรือว่าญาณเกิดก่อน สัญญาเกิดทีหลัง, หรือว่าสัญญาและญาณ เกิดไม่ก่อนไม่หลังกัน (พร้อมกัน)?"

โปฏฐปาทะ! **สัญญาแล เกิดก่อน ญาณเกิดทีหลัง, เพราะมีการเกิดแห่งสัญญา จึงมีการเกิดแห่งญาณ** ดังที่เขานั้น (แต่ละคน ๆ) รู้สึกได้อย่างนี้ ว่า "เพราะ (สัญญา) นี้เป็นปัจจัย ญาณจึงเกิดขึ้นแก่เรา" ดังนี้. โปฏฐปาทะ! เธอพึงทราบความข้อนี้ โดยนัยนี้ ว่า "สัญญาเกิดก่อน ญาณเกิดทีหลัง อย่างไร, เพราะมีการเกิดขึ้นแห่งสัญญา จึงมีการเกิดขึ้นแห่งญาณ อย่างนั้น" ดังนี้.

—สี. ที. ๙/๒๓๐/๒๘๘.

(โดยหลักจิตวิทยาตามธรรมชาติทั่วไป แห่งจิตวิทยาสมัยปัจจุบัน ทุกคนพอจะมองเห็นได้เองว่า **สัญญา** (PERCEPTION) **จะต้องเกิดก่อนความรู้** (KNOWLEDGE) **หรือญาณ** (WISDOM) **เสมอ**; คือเมื่อเรารู้จักหรือรู้สึกต่อสิ่งใดอย่างทั่วถึงแล้ว เราก็จะเกิดความรู้ว่าสิ่งนั้นมีเรื่องราว มีลักษณะ มีเหตุผล ฯลฯ เป็นอย่างไร, นี้สรุปว่า เมื่อเรารู้จักสิ่งนั้นแล้ว เราจึงจะมีความรู้เรื่องสิ่งนั้นโดยครบถ้วน. นี้คือ อาการที่สัญญาเกิดก่อนญาณ. ส่วนในทางธรรมะนั้น ต้องทำสัญญา (การกำหนด) ในสิ่งที่นำมาเป็นอารมณ์ของสมาธิหรือวิปัสสนานั้นเสียก่อนอย่างทั่วถึง แล้วก็จะเกิดความรู้เกี่ยวกับสิ่งนั้น เช่นรู้ว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างไรเป็นต้น ต่อภายหลัง ซึ่งเรียกว่าญาณ; มีสัญญาและญาณเป็นคู่ ๆ ดังนี้ เป็นลำดับ ๆ ขึ้นไปจนกระทั่งถึงสัญญาและญาณคู่สุดท้าย เช่น สัญญาในความหลุดพ้น ก็เกิดญาณว่าหลุดพ้นแล้วดังนี้ ซึ่งเป็นญาณสุดท้ายในทางธรรม).

การทำสมาธิ มีเคล็ดลับเหมือนแม่โคขึ้นภูเขาลาดชัน

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนโคหากินตามภูเขา โง่เขลา ไม่มีไหวพริบ ไม่รอบรู้ทิศทาง ไม่ฉลาดเพื่อจะเที่ยวไปตามภูเขาอันขรุขระ. มันได้คิดว่า "จะเที่ยวไปสู่ทิศทางที่ไม่เคยไป จะกินหญ้าที่ไม่เคยกิน จะดื่มน้ำที่ไม่เคยดื่ม" ดังนี้ มันวางเท้าหน้าอย่างไม่ถูกต้อง เมื่อยกเท้าหลัง (จึงพลาดล้ม) มันก็ไม่อาจไปถึงทิศทางที่ไม่เคยไป ไม่ได้กินหญ้าที่ไม่เคยกิน ไม่ได้ดื่มน้ำที่ไม่เคยดื่ม และทั้งไม่อาจกลับมาสู่ที่ที่มันเคยยืนคิดทีแรกโดยสวัสดีด้วย. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท.! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า โคตัวนั้นซึ่งหากินตามภูเขา เป็นโคโง่เขลา ไม่มีไหวพริบ ไม่รอบรู้ทิศทาง ไม่ฉลาดเพื่อจะเที่ยวไปตามภูเขาอันขรุขระ, นี้ฉันใด;

ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน : ภิกษุบางรูป ในกรณีนี้ เป็นพาล ไม่มีไหวพริบ ไม่รอบรู้ทิศทาง ไม่ฉลาดเพื่อจะสงัดจากกามสงัดจาก

อกุศลธรรม เข้าถึงปฐมฌานอันมีวิตกวิจาร มีปีติและสุข อันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่. เธอไม่เสพอย่างทั่วถึง ไม่ทำให้เจริญ ไม่กระทำให้มาก ซึ่งนิมิตนั้น ไม่ตั้งทับซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นนิมิตอันตนตั้งไว้ด้วยดี, เธอคิดว่า "ถ้ากระไร เพราะความเข้าไปสงบรำงับวิตกและวิจาร เราพึงเข้าถึงทุติยฌาน อันเป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดมีขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ แล้วแลอยู่ เถิด" ดังนี้; แต่เธอก็ไม่สามารถจะสงบระงับวิตกและวิจาร เข้าถึงทุติยฌาน .... แล้วแลอยู่ได้. เธอคิดต่อไปว่า "ถ้ากระไร เราจะ (ย้อนกลับ) เข้าสู่ปฐมฌาน อันมีวิตกวิจาร มีปีติและสุข อันเกิดจากวิเวก เพราะสงัดจากกามสงัดจากอกุศลธรรม แล้วแลอยู่เถิด" ดังนี้ แต่เธอก็ไม่สามารถจะสงัดจากกามสงัดจากอกุศลธรรม เข้าถึงปฐมฌาน .... แล้วแลอยู่ได้. ภิกษุ ท.! ภิกษุนี้ เรากล่าวว่า พังแล้วทั้งสองด้าน เสื่อมแล้วทั้งสองฝ่าย เช่นเดียวกับโคภูเขา อันโง่เขลา ไม่มีไหวพริบ ไม่รอบรู้ทิศทาง ไม่ฉลาดเพื่อจะเที่ยวไปตามภูเขาอันขรุขระ ตัวนั้น.

ภิกษุ ท.! **เปรียบเหมือนโคภูเขา ที่ฉลาดเฉลียว** มีไหวพริบ รอบรู้ทิศทาง ฉลาดเพื่อจะเที่ยวไปตามภูเขาอันขรุขระ. มันได้คิดว่า "จะเที่ยวไปสู่ทิศทางที่ไม่เคยไป จะกินหญ้าที่ไม่เคยกิน จะดื่มน้ำที่ไม่เคยดื่ม" ดังนี้ มันวางเท้าหน้าอย่างถูกต้อง แล้วจึงค่อยยกเท้าหลัง มันก็สามารถไปสู่ทิศทางที่ไม่เคยไป ได้กินหญ้าที่ไม่เคยกิน ดื่มน้ำที่ไม่เคยดื่ม และทั้งสามารถกลับมาสู่ที่ที่มันเคยยืนคิดทีแรกโดยสวัสดีได้ด้วย. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท.! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า โคภูเขาตัวนั้นเป็นโคฉลาดเฉลียว มีไหวพริบ รอบรู้ทิศทาง ฉลาดเพื่อจะเที่ยวไปตามภูเขาอันขรุขระ, นี้ฉันใด;

ภิกษุ ท.! **ภิกษุบางรูป** ในกรณีนี้ ก็ฉันนั้น : เธอเป็นบัณฑิต มีไหวพริบ รอบรู้ทิศทาง ฉลาดเพื่อจะสงัดจากกามสงัดจากอกุศลธรรม เข้าถึง **ปฐมฌาน** อันมีวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่. เธอเสพอย่างทั่วถึง ทำให้เจริญ ทำให้มาก ซึ่งนิมิตนั้น ตั้งทับซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นนิมิตอันตั้งไว้ด้วยดี.

เธอคิดต่อไปว่า "ถ้ากระไร เพราะความเข้าไปสงบระงับวิตกและวิจารเสียได้ เราพึงเข้าถึงทุติยฌาน อันเป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดมีขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ แล้วแลอยู่ เถิด" ดังนี้. เธอนั้น เมื่อไม่ข้องขัดอยู่กะทุติยฌาน ก็เข้าถึง **ทุติยฌาน** อันเป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดมีขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ เพราะความเข้าไปสงบระงับวิตกและวิจารเสียได้ แล้วแลอยู่; เธอเสพอย่างทั่วถึง ทำให้เจริญ ทำให้มาก ซึ่งนิมิตนั้น ตั้งทับซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นนิมิตอันตั้งไว้ด้วยดี.

เธอคิดต่อไปว่า "ถ้ากระไร เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ เราพึงเป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติและสัมปชัญญา และพึงเสวยความสุขด้วยนามกาย เข้าถึงตติยฌานอันเป็นฌานที่พระอริยเจ้ากล่าวว่า "ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติอยู่เป็นปกติสุข' ดังนี้ แล้วแลอยู่ เถิด" ดังนี้. เธอนั้น เมื่อไม่ข้องขัดอยู่กะตติยฌาน ก็เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติและสัมปชัญญะ และพึงเสวยความสุขด้วยนามกาย เข้าถึง **ตติยฌาน** อันเป็นฌานที่พระอริยเจ้ากล่าวว่า "ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติ อยู่เป็นปกติสุข" ดังนี้ เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ แล้วแลอยู่; เธอเสพอย่างทั่วถึง ทำให้เจริญ ทำให้มาก ซึ่งนิมิตนั้น ตั้งทับซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นนิมิตอันตั้งไว้ด้วยดี.

เธอคิดต่อไปว่า "ถ้ากระไร เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน เราพึงเข้าถึงจตุตถฌานอันไม่มีทุกข์และสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่ เถิด" ดังนี้. เธอนั้น เมื่อไม่ข้องขัดอยู่กะ**จตุตถฌาน** ก็เข้าถึง **จตุตถฌาน** อันไม่มีทุกข์และสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน แล้วแลอยู่; เธอเสพอย่างทั่วถึง ทำให้เจริญ ทำให้มาก ซึ่งนิมิตนั้น ตั้งทับซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นนิมิตอันตั้งไว้ด้วยดี.

เธอคิดต่อไปว่า "ถ้ากระไร เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งรูปสัญญา โดยประการทั้งปวง เพราะความดับแห่งปฏิฆสัญญา เพราะไม่ได้ทำในใจซึ่งนานัตตสัญญา เราพึงเข้าถึงอากาสานัญจายตนะ อันมีการกระทำในใจว่า 'อากาศไม่มีที่สุด' ดังนี้ แล้วแลอยู่ เถิด" ดังนี้. เธอนั้น เมื่อไม่ข้องขัดอยู่กะ**อากาสานัญจายตนะ** ก็เข้าถึง **อากาสานัญจายตนะ** อันมีการกระทำในใจว่า "อากาศไม่มีที่สุด" ดังนี้ เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิฆสัญญา เพราะไม่ได้ทำในใจซึ่งนานัตตสัญญา แล้วแลอยู่; เธอเสพอย่างทั่วถึง ทำให้เจริญ ทำให้มาก ซึ่งนิมิตนั้น ตั้งทับซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นนิมิตอันตั้งไว้ด้วยดี.

เธอคิดต่อไปว่า "ถ้ากระไร เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งอากาสานัญจายตนะโดยประการทั้งปวง เราพึงเข้าถึงวิญญาณัญจายตนะอันมีการทำในใจว่า 'วิญญาณไม่มีที่สุด' ดังนี้ แล้วแลอยู่เถิด" ดังนี้. เธอนั้น เมื่อไม่ข้องขัดอยู่กะ**วิญญาณัญจายตนะ** ก็เข้าถึง **วิญญาณัญจายตนะ** อันมีการทำในใจว่า 'วิญญาณไม่มีที่สุด'

ดังนี้ เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งอากาสานัญจายตนะโดยประการทั้งปวง แล้วแลอยู่; เธอเสพอย่างทั่วถึง ทำให้เจริญ ทำให้มาก ซึ่งนิมิตนั้น ตั้งทับซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นนิมิตอันตั้งไว้ด้วยดี.

เธอคิดต่อไปว่า "ถ้ากระไร เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งวิญญาณัญจายตนะโดยประการทั้งปวง เราพึงเข้าถึงอากิญจัญญายตนะอันมีการทำในใจว่า 'อะไร ๆ ไม่มี' ดังนี้ แล้วแลอยู่ เถิด" ดังนี้. เธอนั้น เมื่อไม่ข้องขัดอยู่กะอากิญจัญญายตนะ ก็เข้าถึง **อากิญจัญญายตนะ** อันมีการทำในใจว่า "อะไร ๆ ไม่มี" ดังนี้ เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งวิญญาณัญจายตนะโดยประการทั้งปวง แล้วแลอยู่; เธอเสพอย่างทั่วถึง ทำให้เจริญ ทำให้มาก ซึ่งนิมิตนั้น ตั้งทับซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นนิมิตอันตั้งไว้ด้วยดี.

เธอคิดต่อไปว่า "ถ้ากระไร เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งอากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวง เราพึงเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ แล้วแลอยู่ เถิด" ดังนี้. เธอนั้น เมื่อไม่ข้องขัดอยู่กะเนวสัญญานาสัญญายตนะ ก็เข้าถึง **เนวสัญญานาสัญญายตนะ** เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งอากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวง แล้วแลอยู่; เธอเสพอย่างทั่วถึง ทำให้เจริญ ทำให้มาก ซึ่งนิมิตนั้น ตั้งทับซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นนิมิตอันตั้งไว้ด้วยดี.

เธอคิดต่อไปว่า "ถ้ากระไร เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยประการทั้งปวง เราพึงเข้าถึงสัญญาเวทยิตนิโรธ แล้วแลอยู่ เถิด" ดังนี้. เธอนั้น เมื่อไม่ข้องขัดอยู่กะสัญญาเวทยิตนิโรธ ก็เข้าถึง **สัญญา-**

เวทยิตนิโรธ เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยประการทั้งปวง แล้วแลอยู่.

— นวก. อํ. ๒๓/๔๓๓ – ๔๓๗/๒๓๙.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า โคภูเขาที่ฉลาดย่อมรู้จักจรดเท้าหน้าลงในที่อันมั่นคงเสียก่อนแล้วจึงค่อยยกเท้าหลัง จึงจะไม่พลาดกลิ้งลงมา; เช่นเดียวกับภิกษุ ต้องมีความตั้งอยู่อย่างมั่นคงในฌานที่ถึงทับทีแรกเสียก่อน จึงค่อย "ยกเท้าหลัง" เพื่อก้าวไปสู่ฌานอันสูงขึ้นไป. อุปมาข้อนี้เป็นอุปมาที่แยบคายแปลกกว่าที่เคยได้ยินได้ฟัง เป็นที่น่าสนใจอยู่ มีลักษณะแห่งสัมมาทิฏฐิเต็มบริบูรณ์ จึงนำมาใส่ไว้ในหมวดนี้).

อนิจจสัญญาเป็นไปโดยสะดวก เมื่อผู้เจริญมุ่งอานิสงส์หกประการ

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุ **หวังอยู่ซึ่งอานิสงส์ ๖ ประการ ย่อมสมควรโดยแท้ เพื่อจะเข้าไปตั้งไว้ซึ่ง อนิจจสัญญา ในสังขารทั้งปวงอย่างไม่จำกัดขอบเขต.** หวังอยู่ซึ่งอานิสงส์ ๖ ประการ เหล่าไหนเล่า? หกประการคือ :–

สังขารทั้งปวง จักปรากฏโดยความเป็นของตั้งอยู่อย่างไม่มั่นคง;

ใจของเรา จักไม่ยินดีในโลกทั้งปวง;

ใจของเรา จักออกจากโลกทั้งปวง;

ใจของเรา จักเป็นใจน้อมไปในนิพพาน;

สังโยชน์ทั้งหลายของเรา จักถึงซึ่งการละขาด; และ

เราจักเป็นผู้ประกอบด้วยสามัญญคุณอันยอดเยี่ยม.

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุหวังอยู่ซึ่งอานิสงส์ ๖ ประการเหล่านี้แล ย่อมสมควรโดยแท้ เพื่อจะเข้าไปตั้งไว้ซึ่งอนิจจสัญญา ในสังขารทั้งปวงอย่างไม่จำกัดขอบเขต.

—ฉกฺก. อํ. ๒๒/๙๙๒/๓๗๓.

ทุกขสัญญาเป็นไปโดยสะดวก เมื่อผู้เจริญมุ่งอานิสงส์หกประการ

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุ หวังอยู่ซึ่งอานิสงส์ ๖ ประการ ย่อมสมควรโดยแท้ เพื่อจะเข้าไปตั้งไว้ซึ่ง **ทุกขสัญญา** ในสังขารทั้งปวงอย่างไม่จำกัดขอบเขต. หวังอยู่ซึ่งอานิสงส์ ๖ ประการ เหล่าไหนเล่า? หกประการ คือ :–

นิพพิทาสัญญา[๑] (สัญญาในความน่าเบื่อหน่าย) **ของเรา ในสังขารทั้งปวง จักปรากฏเหมือนมีเพชฌฆาตเงื้อดาบอยู่ต่อหน้าเรา;**

ใจของเรา จักออกจากโลกทั้งปวง;

เราจักเป็นผู้เห็นสันติ (ความสงบระงับ) **ในนิพพานอยู่เป็นประจำ;**

อนุสัยทั้งหลายของเรา จักถึงซึ่งการถูกถอนขึ้นจนหมดสิ้น;

เราจักเป็นผู้กระทำกิจ (ในการทำที่สุดทุกข์) **อยู่เป็นประจำ;** และ

พระศาสดาจักเป็นผู้ที่เราบำเรอแล้ว ด้วยวัตรอันประกอบด้วยเมตตา (ความรักอันประกอบด้วยธรรม).

---

๑. นิพพิทาสัญญา คำนี้ บาลีพระไตรปิฎกฉบับไทยเป็น นิพฺพานสญฺญา เห็นว่าไม่เข้าเค้าของเรื่องจึงถือเอาตามบาลีฉบับมอญที่ว่า นิพฺพิทาสญฺญา.

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุหวังอยู่ซึ่งอานิสงส์ ๖ ประการ เหล่านี้แล ย่อม**สมควรโดยแท้** เพื่อจะเข้าไปตั้งไว้ซึ่งทุกขสัญญา ในสังขารทั้งปวงอย่างไม่จำกัด**ขอบเขต.**

–ฉกฺก. อํ. ๒๒/๔๙๒/๓๗๔.

อนัตตสัญญาเป็นไปโดยสะดวก เมื่อผู้เจริญมุ่งอานิสงส์หกประการ

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุ หวังอยู่ซึ่งอานิสงส์ ๖ ประการ ย่อมสมควรโดยแท้ เพื่อจะเข้าไปตั้งไว้ซึ่ง **อนัตตสัญญา** ในธรรมทั้งปวงอย่างไม่จำกัดขอบเขต. หวังอยู่ซึ่งอานิสงส์ ๖ ประการเหล่าไหนเล่า? หกประการคือ :–

เราจักเป็นอตัมมโย[๑] ในโลกทั้งปวง ;

อหังการ[๒] ทั้งหลายของเรา จักเข้าถึงการดับ ;

มมังการ[๓] ทั้งหลายของเรา จักเข้าถึงการดับ ;

เราจักเป็นผู้ประกอบด้วยอสาธารณญาณ (อันไม่ทั่วไปแก่ปุถุชน);

---

๑. อตัมมโย คือผู้ไม่สำเร็จมาแต่ปัจจัยนั้น ๆ กล่าวคือ ปัจจัยนั้น ๆ ไม่อาจปรุงแต่งได้ หมายถึงผู้หลุดพ้นนั่นเอง.

๒. อหังการ คือการกระทำในใจด้วยความยึดถือว่าเรา ว่าตน.

๓. มมังการ คือ การกระทำในใจด้วยความยึดถือว่าของเรา ว่าของตน. ทั้งอหังการและมมังการ เป็นความรู้สึกที่มีอยู่ในสันดานของคนเรา เป็นกิเลสประเภทอนุสัย ทำงานร่วมกันทั้งสองอย่าง เรียกว่า อหังการะมมังการะมานานุสัย ; ผู้ใดถอนเสียได้เด็ดขาด ผู้นั้นเป็นพระอรหันต์.

ธรรมอันเป็นเหตุ จักเป็นสิ่งที่เราเห็นแล้วด้วยดี ; และ

ธรรมทั้งหลายอันเกิดแต่เหตุ จักเป็นสิ่งที่เราเห็นแล้วด้วยดี.

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุหวังอยู่ซึ่งอานิสงส์ ๖ ประการเหล่านี้แล ย่อมสมควรโดยแท้ เพื่อจะเข้าไปตั้งไว้ซึ่งอนัตตสัญญา ในธรรมทั้งปวงอย่างไม่จำกัดขอบเขต.

– ฉกฺก. อํ. ๒๒/๔๙๒/๓๗๕.

สิ่งทั้งปวงที่ต้องรู้จัก เพื่อความสิ้นทุกข์

ภิกษุ ท.! เมื่อไม่รู้ยิ่ง ไม่รอบรู้ ไม่คลายกำหนัด ไม่ละขาด ซึ่งสิ่งทั้งปวง ก็เป็นผู้ไม่ควรแก่ความสิ้นไปแห่งทุกข์. ภิกษุ ท.! สิ่งทั้งปวงนั้นคืออะไรเล่า ? ภิกษุ ท.! สิ่งทั้งปวงคือ :–

(อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖; ทรงจำแนกทีละหมวด และแยกอย่างในหมวดนั้น ๆ ในที่นี้ยกมากล่าวคราวเดียวกัน เพราะเห็นว่าเป็นที่รู้จักกันดีแล้ว).

(ต่อจากนี้ ได้ตรัสข้อความเป็นปฏิปักขนัย คือเมื่อรู้สิ่งทั้งปวงก็ควรแก่ความสิ้นไปแห่งทุกข์ อันผู้ศึกษาพึงเทียบเคียงได้ด้วยตนเอง.)

– สฬา. สํ. ๑๘/๒๑/๒๗ – ๒๘.

[ในสูตรถัดไป ทรงแสดงสิ่งทั้งปวงด้วยวิญญาณัพพธรรมทางจักษุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ และมนะ (๑๘/๒๒ – ๒๓/๒๙ – ๓๐).

อีกสูตรหนึ่ง ทรงแสดงสิ่งทั้งปวงด้วยขันธ์ห้า (๑๗/๓๓/๕๖ – ๕๗)].

ต้นเหตุแห่งมิจฉาทิฏฐิ – สัมมาทิฏฐิ

ก. แห่งมิจฉาทิฏฐิ

ภิกษุ ท.! **ปัจจัย ๒ อย่างเหล่านี้ เพื่อความเกิดขึ้นแห่งมิจฉาทิฏฐิ.** สองอย่างเหล่าไหนเล่า? สองอย่าง คือ :–

การโฆษณาของคนเหล่าอื่น (ปรโต โฆโส).

การกระทำในใจโดยไม่แยบคาย (อโยนิโส มนสิกาโร).

ภิกษุ ท.! ปัจจัยสองอย่างเหล่านี้แล เพื่อความเกิดขึ้นแห่งมิจฉาทิฏฐิ.

ข. แห่งสัมมาทิฏฐิ

ภิกษุ ท.! **ปัจจัย ๒ อย่างเหล่านี้ เพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฏฐิ.** สองอย่างเหล่าไหนเล่า? สองอย่าง คือ :–

การโฆษณาของคนเหล่าอื่น (ปรโต โฆโส).

การกระทำในใจโดยแยบคาย (โยนิโส มนสิกาโร).

ภิกษุ ท.! ปัจจัยสองอย่างเหล่านี้แล เพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฏฐิ.

–ทุก. อํ. ๒๐/๑๐๙ – ๑๑๐/๓๗๐ – ๓๗๑.

หมวด ง. ว่าด้วย หลักการปฏิบัติ ของสัมมาทิฏฐิ

รู้เวทนาเพื่อดับเสียได้ ดีกว่ารู้เพื่อเป็นปัจจัยแก่ตัณหา

ภิกษุ ท.! .... สมณพราหมณ์เหล่าใด เป็นปุพพันตกัปปิกวาท[๑] (บัญญัติทิฏฐิปรารภขันธ์ที่มีแล้วในกาลก่อน) ก็ดี เป็นอปรันตกัปปิกวาท (บัญญัติทิฏฐิ

๑. สมณพราหมณ์พวกปุพพันตกัปปิกวาทเป็นต้น ดูรายละเอียดได้จากหนังสือ ปฏิจจ. โอ. ตอนว่าด้วยเรื่องทิฏฐิ ๖๒ ในหมวดที่ ๑๑.

ปรารภขันธ์ที่มีในกาลเบื้องหน้า) ก็ดี เป็นปุพพันตาปรันตกัปปิกวาท (บัญญัติทิฏฐิปรารภขันธ์ที่เป็นปุพพันตะและอปรันตะ) ก็ดี ล้วนแต่เป็นผู้มีปุพพันตาปรันตานุทิฏฐิ (มีทิฏฐิไปตามขันธ์ที่มีในกาลก่อนและในกาลเบื้องหน้า) เขาปรารภขันธ์ที่เป็นปุพพันตะและอปรันตะแล้ว กล่าวอธิมุตติบท (ทางแห่งความน้อมใจเชื่อของสัตว์) มีอย่างต่าง ๆ กันเป็นอเนก ด้วยวัตถุ (ที่ตั้งแห่งทิฏฐิ) ๖๒ ประการ; สมณพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมด รู้สึกเสวยเวทนาตามทิฏฐิเฉพาะอย่าง ๆ ของตน ๆ ตามที่ถูกต้องแล้ว ๆ (ซึ่งอารมณ์) ด้วยผัสสายตนะหกประการ. เพราะเวทนา (อันเกิดจากสัมผัสนั้น) ของสมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย (แก่สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น).

ภิกษุ ท.! ในกาลใดแล ภิกษุย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริง ซึ่งความเกิดขึ้น (สมุทัย) ซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ (อัตถังคมะ) ซึ่งรสอร่อย (อัสสาทะ) ซึ่งโทษอันต่ำทราม (อาทีนวะ) ซึ่งอุบายเป็นเครื่องออกไปพ้น (นิสสรณะ) แห่งผัสสายตนะ ๖ ประการ; ภิกษุนี้ ชื่อว่าย่อมรู้ชัด (ซึ่งเรื่องอันเกี่ยวกับผัสสายตนะหกประการนั้น) ยิ่งกว่าสมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นทั้งหมดนั่นเทียว.

—สี. ที. ๙/๕๗/๙๐.

อัสสาทะ – อาทีนวะ – นิสสรณะ ของกาม

(ธรรมลักษณะ ๓ ประการของกาม : วัตถุแห่งสัมมาทิฏฐิ)

ภิกษุ ท.! อะไร เป็นอัสสาทะ (รสอร่อย) ของกามทั้งหลาย? ภิกษุ ท.! กามคุณ ๕ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. ห้าอย่าง อย่างไรเล่า? ห้าอย่าง

คือ รูป อันจะพึงรู้แจ้งด้วยตา เสียงอันจะพึงรู้แจ้งด้วยหู กลิ่นอันจะพึงรู้แจ้งด้วยจมูก รสอันจะพึงรู้แจ้งด้วยลิ้น โผฏฐัพพะอันจะพึงรู้แจ้งด้วยผิวกาย (แต่ละอย่าง ๆ) อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ มีลักษณะน่ารัก เป็นที่เข้าไปอาศัยอยู่แห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด มีอยู่. ภิกษุ ท.! เหล่านี้แลชื่อว่า กามคุณ (คุณค่าสำหรับกาม) ห้าอย่าง. ภิกษุ ท.! **สุขโสมนัสใด อาศัยกามคุณห้าเหล่านี้แล้วเกิดขึ้น, นี้เป็นอัสสาทะของกามทั้งหลาย.**

ภิกษุ ท.! **อะไร เป็นอาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) ของกามทั้งหลาย?**

(ก) ภิกษุ ท.! กุลบุตรในโลกนี้ **สำเร็จการเป็นอยู่ด้วยความพากเพียรในศิลปะ** คือ ด้วยศิลปะแห่งการใช้สัญญาด้วยมือ ศิลปะแห่งการคำนวณ ศิลปะแห่งการนับ ด้วยกสิกรรม ด้วยวาณิชกรรม ด้วยโครักขกรรม ด้วยศิลปะแห่งการใช้ศาตรา ด้วยการเป็นราชบุรุษ หรือด้วยศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่ง, **ต้องเผชิญกับความหนาว เผชิญกับความร้อน ต้องลำบากอยู่ด้วยสัมผัสอันเกิด**จากเหลือบยุงลมแดดและสัตว์เลื้อยคลานทั้งหลาย **อ่อนแรงอยู่** ด้วยความหิวระหายเพราะการไม่ได้บริโภคตามเวลา. ภิกษุ ท.! **ข้อนี้เป็นโทษแห่งกาม เป็นกองแห่งทุกข์ อันบุคคลเห็นได้เอง ว่ามีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั่นเทียว.**

(ข) ภิกษุ ท.! แม้เมื่อกุลบุตรนั้นพากเพียรอยู่อย่างนั้น สืบต่อพยายามอยู่อย่างนั้น **โภคะก็ยังไม่สำเร็จแก่เขา; เขาย่อมเศร้าโศก ย่อมลำบากใจ ร่ำไรรำพัน** ตีอกร่ำไห้ ถึงความคลั่งเพ้อว่า "ความพากเพียรของเราเป็นโมฆะเสียแล้วหนอ ความพยายามของเราไม่มีผลหนอ" ดังนี้เป็นต้น. ภิกษุ ท.! **แม้ข้อนี้ ก็เป็นโทษของกาม เป็นกองแห่งทุกข์ อันบุคคลเห็นได้เอง**

ว่ามีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั่นเทียว.

(ค) ภิกษุ ท.! ถึงแม้ว่าเมื่อกุลบุตรนั้น พากเพียรอยู่อย่างนั้น สืบต่อพยายามอยู่อย่างนั้น โภคะเกิดสำเร็จผลแก่เขาขึ้นมา. เขาก็ยังเสวยทุกข-โทมนัสเพราะการอารักขาโภคะเหล่านั้น โดยวิตกอยู่ว่า "ทำอย่างไรพระราชาจึงจะไม่ริบทรัพย์ของเราไป โจรจะไม่ปล้นทรัพย์ของเราไป ไฟจะไม่ไหม้ น้ำจะไม่พัดพาเอาไป ทายาทอันไม่เป็นที่รักจะไม่ยื้อแย่งเอาไป" ดังนี้เป็นต้น. เมื่อเขาอารักขาคุ้มครองอยู่อย่างนี้ พระราชาริบทรัพย์ของเขาไปบ้าง โจรปล้นเอาไปบ้าง ไฟไหม้เสียบ้าง น้ำพัดพาไปเสียบ้าง ทายาทไม่เป็นที่รักยื้อแย่งไปเสียบ้าง, เขาย่อมเศร้าโศก ย่อมลำบากใจ ร่ำไรรำพัน ตีอกร่ำไห้ ถึงความคลั่งเพ้อว่า "สิ่งที่เคยมีแก่เรา ฉิบหายไปหมดแล้วหนอ" ดังนี้เป็นต้น. ภิกษุ ท.! แม้ข้อนี้ก็เป็นโทษแห่งกาม เป็นกองแห่งทุกข์ อันบุคคลเห็นได้เอง ว่ามีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั่นเทียว.

(ง) ภิกษุ ท.! โทษอื่นยังมีอีก ที่มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั่นเอง; คือ ข้อที่ราชาวิวาทกับราชาบ้าง กษัตริย์วิวาทกับกษัตริย์บ้าง พราหมณ์วิวาทกับพราหมณ์บ้าง คหบดีวิวาทกับคหบดีบ้าง มารดาวิวาทแม้กับบุตร บุตรวิวาทแม้กับมารดา บิดาวิวาทแม้กับบุตร บุตรวิวาทแม้กับบิดา พี่น้องชายกับพี่น้องชาย พี่น้องหญิงกับพี่น้องหญิง แม้สหายกับสหายก็ยังวิวาทกัน, เขาเหล่านั้น ถึงการทะเลาะแก่งแย่งวิวาทกัน ในที่นั้น ๆ, ทำร้ายกันและกันด้วยฝ่ามือบ้าง ด้วยก้อนดินบ้าง ด้วยท่อนไม้บ้าง ด้วยศาตราบ้าง ถึงความตายบ้าง ได้รับทุกข์เจียนตายบ้าง

ในที่นั้น ๆ. ภิกษุ ท.! **แม้ข้อนี้ ก็เป็นโทษของกาม เป็นกองแห่งทุกข์ อันบุคคลเห็นได้เอง** ว่ามีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั่นเทียว.

(จ) ภิกษุ ท.! โทษอื่นยังมีอีก ที่มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั่นเอง; คือ ข้อที่คนทั้งหลายถือดาบและโล่หนัง ผูกสอดธนูและแล่งศร แล่นเข้าไปสู่สงครามอันตั้งขึ้นเป็นกองทัพสองฝ่าย ยิงศรอยู่บ้าง ซัดหอกอยู่บ้าง กวัดแกว่งดาบอยู่บ้าง, คนเหล่านั้น ถูกศรแทงบ้าง ถูกหอกแทงบ้าง ถูกดาบตัดศีรษะบ้าง ก็ถึงความตายบ้าง ได้รับทุกข์เจียนตายบ้าง อยู่ในที่นั้น ๆ. ภิกษุ ท.! **แม้ข้อนี้ ก็เป็นโทษของกาม เป็นกองแห่งทุกข์ อันบุคคลเห็นได้เอง** ว่ามีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั่นเทียว.

(ฉ) ภิกษุ ท.! โทษอื่นยังมีอีก ที่มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั่นเอง; คือ ข้อที่คนทั้งหลายถือดาบและโล่หนัง ผูกสอดธนูและแล่งศร แล่นเข้าประชิดเชิงเทินอันกระทำขึ้นด้วยกรรมวิธีที่เรียกว่าอัฏฏาวเลปนา[๑]. เมื่อมีการยิงลูกศรอยู่บ้าง ซัดหอกอยู่บ้าง กวัดแกว่งดาบอยู่บ้าง คนเหล่านั้นก็ ถูกลูกศรแทงบ้าง ถูกหอกแทงบ้าง ถูกรดอยู่ด้วยเถ้าถ่านโคมัยอันร้อนบ้าง ปล่อยของหนักให้ตกลงทับที่เดียวตายทั้งหมู่บ้าง ถูกตัดศีรษะด้วยดาบบ้าง ถึงความตายบ้าง ได้รับทุกข์เจียนตายบ้าง อยู่ในที่นั้น ๆ. ภิกษุ ท.! **แม้ข้อนี้ ก็เป็นโทษของกาม เป็นกองแห่งทุกข์ อันบุคคลเห็นได้เอง** ว่ามีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั่นเทียว.

---

๑. ตีนกำแพงที่ทำให้ขรุขระไว้ด้วยของมีคม ยากแก่การที่ข้าศึกจะเข้าไป หรือปีนกำแพงได้.

(ช) ภิกษุ ท.! โทษอื่นยังมีอีก ที่มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั่นเอง; คือ ข้อที่คนบางพวก ย่อมตัดช่อง ย่องเบา ปล้นสะดมในเรือนหลังเดียว คอยดักทำร้ายในที่เปลี่ยว และล่วงภรรยาผู้อื่น. **พระราชาจับคนเหล่านั้นมาแล้ว ให้กระทำกรรมกรณ์วิธีการลงโทษหลายวิธีด้วยกัน เช่นเฆี่ยนด้วยหวายบ้าง** หวดด้วยเชือกหนังบ้าง ทุบด้วยท่อนไม้บ้าง ตัดมือเสียบ้าง ตัดเท้าเสียบ้าง ตัดเสียทั้งมือและเท้าบ้าง ตัดหูบ้าง ตัดจมูกบ้าง ตัดเสียทั้งหูและจมูกบ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "หม้อเคี่ยวน้ำส้ม"[๑] บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "ขอดสังข์"[๒] บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "ปากราหู"[๓] บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "มาลัยไฟ"[๔] บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "มือคบเพลิง"[๕] บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "ริ้วส่าย"[๖] บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "นุ่งเปลือกไม้"[๗] บ้าง ย่อมกระทำ

---

๑. "**หม้อเคี่ยวน้ำส้ม**" คือต่อยหัวขมองแยกออก แล้วใช้คีมคีบก้อนเหล็กที่ลุกแดงใส่ลงไปให้มันสมองเดือดพลุ่งขึ้นเหมือนน้ำส้มเดือดล้นหม้อ.

๒. "**ขอดสังข์**" คือตัดหนังควั่นไปให้รอบจอนหูทั้งสองข้าง และหลุมคอ แล้วรวบผมทั้งหมดขมวดไว้ ใช้ไม้สอดหมุนยกขึ้น ให้หนังหลุดติดขึ้นมาพร้อมกับผมแล้วใช้ทรายหยาบขัดกระโหลกศีรษะล้างให้ขาว ดังสังข์.

๓. "**ปากราหู**" คือใช้ขอเหล็กงัดปากให้อ้าแล้วจุดไฟในปาก. อีกอย่างหนึ่ง ใช้สิ่วตอกเจาะตั้งแต่จอนหูเข้าไปจนถึงปาก ให้โลหิตไหลออกมาเต็มปาก ดูปากอ้า ดังปากราหู.

๔. "**มาลัยไฟ**" คือใช้ผ้าชุบน้ำมันพันจนทั่วตัวแล้วจุดไฟ.

๕. "**มือคบเพลิง**" คือใช้ผ้าชุบน้ำมันพันมือทั้งสองข้างจนทั่ว แล้วจุดไฟ.

๖. "**ริ้วส่าย**" คือเชือดหนังลอกออกเป็นริ้ว ๆ ตั้งแต่ใต้คอไปจนถึงข้อเท้า แล้วเอาเชือกผูกฉุดคร่าไป นักโทษเดินเหยียบริ้วหนังของตัวล้มลุกคลุกคลานไปกว่าจะตาย.

๗. "**นุ่งเปลือกไม้**" คือเชือดหนังเป็นริ้ว ๆ อย่างบทก่อน แต่ทำเป็นสองตอน ตั้งแต่ใต้คอจนถึงเอวตอนหนึ่ง ตั้งแต่เอวจนถึงข้อเท้าตอนหนึ่ง ริ้วหนังตอนบนห้อยคลุมลงมาปิดกายตอนล่าง ดูดังนุ่งเปลือกไม้.

กรรมกรณ์ชื่อ "ยืนกวาง"[๘] บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "เกี่ยวเหยื่อเบ็ด"[๙] บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "เหรียญกษาปณ์"[๑๐] บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "ทาเกลือ" บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "แปรงแสบ"[๑๑] บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "เวียนหลัก"[๑๒] บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ์ชื่อ "ตั้งฟาง"[๑๓] บ้าง ย่อมราดด้วยน้ำมันร้อน ๆ บ้าง ย่อมปล่อยให้สุนัขทึ้ง[๑๔] บ้าง ย่อมให้นอนหงายบนหลาวทั้งเป็น ๆ บ้าง ย่อมตัดศีรษะด้วยดาบบ้าง; เขาเหล่านั้น ย่อมถึงซึ่งความตายบ้าง ได้รับทุกข์เจียนตายบ้าง อยู่ในที่นั้น ๆ. ภิกษุ ท.! แม้ข้อนี้ก็เป็นโทษของกาม เป็นกองแห่งทุกข์ อันบุคคลเห็นได้เอง ว่ามีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั่นเทียว.

---

๘. "**ยืนกวาง**" คือใช้ห่วงเหล็กรัดศอกทั้งสอง และเข่าทั้งสอง ตรึงติดไว้กับหลักเหล็กสี่หลักบนพื้นดิน ดูดั่งกวางถูกตรึง แล้วก่อไฟล้อมลนไปกว่าจะตาย.

๙. "**เกี่ยวเหยื่อเบ็ด**" คือใช้เบ็ดมีเงี่ยงสองข้าง เกี่ยวตัวดึงเอาหนังเนื้อและเอ็นออกมาให้หมด.

๑๐. "**เหรียญกษาปณ์**" คือใช้มีดคมเชือดเนื้อออกเป็นแว่น ๆ ขนาดเท่าเงินเหรียญจนกว่าจะตาย.

๑๑. "**แปรงแสบ**" คือฟันสับเสียให้ยับทั่วกาย แล้วใช้แปรงชุบน้ำแสบ (มีน้ำเกลือเป็นต้น) ถูครูดสีไปมาให้หนังเนื้อเอ็นขาดหลุดออกมาหมด เหลือแต่กระดูก.

๑๒. "**เวียนหลัก**" คือให้นอนตะแคง แล้วใช้หลาวเหล็กตอกเข้าช่องหูให้ทะลุ ลงไปตรึงแน่นอยู่กับดิน แล้วจับเท้าทั้งสองยกเดินเวียน.

๑๓. "**ตั้งฟาง**" คือใช้ลูกหินบดทับตัว บดให้กระดูกแตกละเอียด แต่ไม่ให้หนังขาด แล้วจับผมรวบขึ้นเขย่า ๆ ให้เนื้อรวมเข้าเป็นกอง แล้วใช้ผมนั้นแหละพันตะล่อมวางไว้ เหมือนตั้งที่ทำด้วยฟางสำหรับเช็ดเท้า.

๑๔. "**ให้สุนัขทึ้ง**" คือขังฝูงสุนัขให้อดหิวโซหลายวัน แล้วปล่อยให้ออกมารุมทึ้ง พักเดียวเหลือแต่กระดูก.

–นัยแห่งอรรถกถาและพระไตรปิฎกแปลของ ม. อำไพจริต.

(ญ) ภิกษุ ท.! โทษอื่นยังมีอีก ที่มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั่นเอง; คือ ข้อที่คนทั้งหลายประพฤติทุจริตด้วยกาย ด้วยวาจา และด้วยใจ, **ครั้น ประพฤติทุจริตด้วยกาย ด้วยวาจา และด้วยใจ แล้ว,** เขาเหล่านั้น ย่อม **เข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก** เบื้องหน้าแต่การตาย **เพราะการแตกสลายแห่งกาย.** ภิกษุ ท.! **แม้ข้อนี้ ก็เป็นโทษของกาม เป็นกองแห่งทุกข์ อันบุคคลเห็นได้เอง ว่ามีกามเป็นเหตุ** มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั่นเทียว.

ภิกษุ ท.! **อะไร เป็นนิสสรณะ (อุบายเครื่องออก) จากกามทั้งหลาย?** ภิกษุ ท.! **การนำออกเสียได้ซึ่งฉันทราคะ การละเสียได้ซึ่งฉันทราคะ ในกามทั้งหลาย อันใด, อันนั้น เป็นนิสสรณะจากกามทั้งหลาย.**

ภิกษุ ท.! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ไม่รู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะแห่งกามทั้งหลายโดยความเป็นอัสสาทะด้วย ซึ่งอาทีนวะโดยความเป็นอาทีนวะด้วย ซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะด้วย โดยอาการอย่างนี้ อยู่; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นน่ะหรือ จักรอบรู้ซึ่งกามทั้งหลายด้วยตนเอง หรือว่าจักชักชวนผู้อื่นให้รอบรู้ซึ่งกามเหมือนผู้ที่เคยปฏิบัติแล้ว ดังนี้นั้น : นั่นไม่เป็นฐานะที่มีได้.

ภิกษุ ท.! ส่วน **สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด รู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะแห่งกามทั้งหลายโดยความเป็นอัสสาทะด้วย ซึ่งอาทีนวะโดยความเป็นอาทีนวะด้วย ซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะด้วย โดยอาการอย่างนี้ อยู่; สมณะหรือ**

พราหมณ์เหล่านั้นนั่นแหละ จักรอบรู้ซึ่งกามทั้งหลายด้วยตนเอง หรือว่าจักชักชวนผู้อื่นให้รอบรู้ซึ่งกามเหมือนผู้ที่เคยปฏิบัติแล้ว ดังนั้นนั้น : นั่นเป็นฐานะที่มีได้.

—มู. ม. ๑๒/๑๖๘ – ๑๗๓/๑๙๗ – ๒๐๐.

(ความรู้ดังกล่าวนี้สงเคราะห์ลงในสัมมาทิฏฐิ ดังนั้นจึงนำมารวมไว้ในที่นี้.)

อัสสาทะ – อาทีนวะ – นิสสรณะ ของรูปกาย

(ธรรมลักษณะ ๓ ประการของรูป : วัตถุแห่งสัมมาทิฏฐิ)

ภิกษุ ท.! **อะไร เป็นอัสสาทะ** (รสอร่อย) **ของรูป?** ภิกษุ ท.! เหมือนอย่างว่านางสาวน้อยแห่งกษัตริย์ก็ดี นางสาวน้อยแห่งพราหมณ์ก็ดี หรือนางสาวน้อยแห่งคหบดีก็ดี ที่แสดงลักษณะว่ามีอายุสิบห้าปีก็ดี หรือสิบหกปีก็ดี ซึ่งมีทรวดทรงไม่สูงนัก ไม่ต่ำนัก ไม่ผอมนัก ไม่อ้วนนัก ไม่ดำนัก ไม่ขาวนัก. ภิกษุ ท.! ในสมัยนั้น สีสรรวรรณะแห่งหญิงนั้น ย่อมงดงามอย่างยิ่ง มิใช่หรือ? *"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"* ภิกษุ ท.! **สุขโสมนัสที่อาศัยสีสรรวรรณะอันงดงามแล้วบังเกิดขึ้น อันใด, อันนั้น เป็นอัสสาทะของรูป.**

ภิกษุ ท.! **อะไร เป็นอาทีนวะ** (โทษอันต่ำทราม) **ของรูป?**

(ก) ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคล จะได้เห็นน้องสาว (ของตนเอง) นั่นแหละ โดยกาลต่อมา มีอายุได้ ๘๐ ปีบ้าง ๙๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง **ชราทรุดโทรมแล้ว มีหลังงอเหมือนโคปานสีแห่งหลังคา[๑] มีกายคดไปคดมา มีไม้เท้ายันไป**

---

๑. คำนี้เคยแปลกันว่า กลอนหรือจันทัน แต่ไม่สมเหตุสมผลคือมันไม่ได้โค้ง. รูปเรือนโบราณที่ปรากฏอยู่ในศิลาสลักของโบราณ เห็นโค้งอยู่แต่ส่วนที่เรียกว่าบั้นลม โค้งงอเป็นรูปคอกบัวพอจะเปรียบกับหลังโกงได้. หรือมิฉะนั้น ก็ต้องเป็นเรือนที่มีหลังคาเป็นรูปประทุนเรือ จันทันหรือกลอนจึงจะโค้งงอได้, ทำให้ไม่แน่ใจว่าจะแปลคำคำนี้ว่าอะไรดี จึงไม่แปลและคงไว้ตามเดิมว่า โคปานสี.

ในเบื้องหน้า เดินตัวสั่นเทิ้ม กระสับกระส่าย ผ่านวัยอันแข็งแกร่งไปแล้ว มีฟันหักแล้ว มีผมหงอกแล้ว มีผมตัดสั้นอย่างลวก ๆ มีผิวหนังหย่อนยาน และมีตัวเต็มไปด้วยจุด. ภิกษุ ท.! พวกเธอจะเข้าใจความข้อนี้ว่าอย่างไร : สีสรรวรรณะอันงดงามที่มีแต่เดิม อันตรธานไปแล้ว, โทษปรากฏชัดแล้ว มิใช่หรือ? *"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"* ภิกษุ ท.! **นั่นคือ อาทีนวะของรูป.**

(ข) ภิกษุ ท.! โทษอย่างอื่นยังมีอีก : บุคคล จะได้เห็นน้องสาว (ของตนเอง) นั่นแหละ อาพาธลง ได้รับทุกข์ทรมาน เป็นไข้หนัก นอนกลิ้งเกลือกอยู่ในมูตรและคูถของตนเอง อันบุคคลต้องช่วยพยุงให้ลุกและให้นอน. ภิกษุ ท.! พวกเธอจะเข้าใจความข้อนี้ว่าอย่างไร : สีสรรวรรณะอันงดงามที่มีแต่เดิม อันตรธานไปแล้ว, โทษปรากฏชัดแล้ว มิใช่หรือ? *"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"* ภิกษุ ท.! **แม้นั่น ก็คืออาทีนวะของรูป.**

(ค) ภิกษุ ท.! โทษอย่างอื่นยังมีอีก : บุคคล จะได้เห็นน้องสาว (ของตนเอง) นั่นแหละ บัดนี้เป็นสรีระร่างอันเขาทิ้งแล้ว ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ ตายแล้ววันหนึ่ง บ้าง ตายแล้วสองวัน บ้าง ตายแล้วสามวัน บ้าง กำลังขึ้นพอง บ้าง มีสีเขียว บ้าง มีหนองไหล บ้าง. ภิกษุ ท.! พวกเธอจะเข้าใจความข้อนี้ว่าอย่างไร : สีสรรวรรณะอันงดงามที่มีแต่เดิม อันตรธานไปแล้ว, โทษปรากฏชัดแล้ว มิใช่หรือ? *"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"* ภิกษุ ท.! **แม้นั่น ก็คืออาทีนวะของรูป.**

(ง) ภิกษุ ท.! โทษอย่างอื่นยังมีอีก : บุคคล จะได้เห็นน้องสาว (ของตนเอง) นั่นแหละ บัดนี้เป็นสรีระร่างอันเขาทิ้งแล้ว ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ

อัน ฝูงกาจิกกินอยู่ บ้าง อัน ฝูงแร้งจิกกินอยู่ บ้าง อัน ฝูงตะกรุมจิกกินอยู่ บ้าง อัน ฝูงสุนัขกัดกินอยู่ บ้าง อัน ฝูงสุนัขจิ้งจอกกัดกินอยู่ บ้าง และอัน หมู่หนอนต่างชนิดบ่อนกินอยู่ บ้าง. ภิกษุ ท.! พวกเธอจะเข้าใจความข้อนี้ว่าอย่างไร : สีสรรวรรณะอันงดงามที่มีแต่เดิม อันตรธานไปแล้ว, โทษปรากฏชัดแล้ว มิใช่หรือ? *"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"* ภิกษุ ท.! แม้นั่น ก็คืออาทีนวะของรูป.

(จ) ภิกษุ ท.! โทษอย่างอื่นยังมีอีก : บุคคล จะได้เห็นน้องสาว (ของตนเอง) นั่นแหละ บัดนี้เป็นสรีระร่างอันเขาทิ้งแล้ว ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ เป็นร่างกระดูก ยังมีเนื้อและเลือด และยังมีเอ็นเป็นเครื่องรึงรัดอยู่ บ้าง เป็นร่างกระดูกที่ ปราศจากเนื้อ แต่ยังมีเลือดเปื้อนอยู่ และยังมีเอ็นเป็นเครื่องรึงรัดไว้ บ้าง เป็นร่างกระดูกที่ปราศจากเนื้อและเลือด แต่ยังมีเอ็นเป็นเครื่องรึงรัดไว้ บ้าง เป็นท่อนกระดูกที่ปราศจากเอ็นเป็นเครื่องรึงรัด กระจัดกระจายไปคนละทิศละทาง คือกระดูกมือไปทางหนึ่ง กระดูกเท้าไปทางหนึ่ง กระดูกแข้งไปทางหนึ่ง กระดูกขาไปทางหนึ่ง กระดูกสะเอวไปทางหนึ่ง กระดูกข้อสันหลังไปทางหนึ่ง กระดูกสีข้างไปทางหนึ่ง กระดูกหน้าอกไปทางหนึ่ง กระดูกแขนไปทางหนึ่ง กระดูกไหล่ไปทางหนึ่ง กระดูกคอไปทางหนึ่ง กระดูกคางไปทางหนึ่ง ฟันไปทางหนึ่ง กระโหลกศีรษะไปทางหนึ่งบ้าง. ภิกษุ ท.! พวกเธอจะเข้าใจความข้อนี้ว่าอย่างไร : สีสรรวรรณะอันงดงามที่มีแต่เดิม อันตรธานไปแล้ว, โทษปรากฏชัดแล้ว มิใช่หรือ? *"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"* ภิกษุ ท.! แม้นั่นก็คืออาทีนวะของรูป.

(ฉ) ภิกษุ ท.! โทษอย่างอื่นยังมีอีก : บุคคล จะได้เห็นน้องสาว (ของตนเอง) นั่นแหละ บัดนี้เป็นสรีระร่างอันเขาทิ้งแล้ว ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ

เป็นชิ้นกระดูก มีสีขาวดังสีสังข์ บ้าง เป็นชิ้นกระดูก กองเรี่ยรายอยู่นานเกินกว่าปีหนึ่งไปแล้ว บ้าง เป็นกระดูก เปื่อยผงละเอียดไปแล้ว บ้าง. ภิกษุ ท.! พวกเธอจะเข้าใจความข้อนี้ว่าอย่างไร : สีสรรวรรณะอันงดงามที่มีแต่เดิม อันตรธานไปแล้ว, โทษปรากฏชัดแล้ว มิใช่หรือ? *"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"* ภิกษุ ท.! **แม้นั่น ก็คืออาทีนวะของรูป.**

ภิกษุ ท.! **อะไร เป็นนิสสรณะ (อุบายเครื่องออก) จากรูป?** ภิกษุ ท.! **การนำออกเสียได้ซึ่งฉันทราคะ การละเสียได้ซึ่งฉันทราคะ ในรูปอันใด, อันนั้น เป็นนิสสรณะของรูป.**

ภิกษุ ท.! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ไม่รู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะแห่งรูปโดยความเป็นอัสสาทะด้วย ซึ่งอาทีนวะโดยความเป็นอาทีนวะด้วย ซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะด้วย โดยอาการอย่างนี้ อยู่; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นน่ะหรือ จักรอบรู้ซึ่งรูปด้วยตนเอง หรือว่าจักชักชวนผู้อื่นให้รอบรู้ซึ่งรูปเหมือนผู้ที่เคยปฏิบัติแล้ว ดังนี้นั้น : นั่นไม่เป็นฐานะที่มีได้.

ภิกษุ ท.! ส่วน **สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด รู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะแห่งรูปโดยความเป็นอัสสาทะด้วย ซึ่งอาทีนวะโดยความเป็นอาทีนวะด้วย ซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะด้วย โดยอาการอย่างนี้ อยู่; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จักรอบรู้ซึ่งรูปด้วยตนเอง หรือว่าจักชักชวนผู้อื่นให้รอบรู้ซึ่งรูปเหมือนผู้ที่เคยปฏิบัติแล้ว ดังนี้นั้น : นั่นเป็นฐานะที่มีได้.**

—มู. ม. ๑๒/๑๗๓ – ๑๗๕/๒๐๑ – ๒๐๔.

(ความรู้ดังกล่าวนี้สงเคราะห์ลงในสัมมาทิฏฐิ ดังนั้นจึงนำมารวมไว้ในที่นี้.)

อัสสาทะ – อาทีนวะ – นิสสรณะ ของเวทนา

(ธรรมลักษณะ ๓ ประการของเวทนา : วัตถุแห่งสัมมาทิฏฐิ)

ภิกษุ ท. ! **อะไร เป็นอัสสาทะ** (รสอร่อย) **ของเวทนาทั้งหลาย ?**

(ก) ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ เพราะสงัดจากกามและสงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ย่อมบรรลุ **ฌานที่หนึ่ง** ซึ่งมีวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! ในสมัยใด ภิกษุ เพราะสงัดจากกามและสงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ย่อมบรรลุฌานที่หนึ่ง .... นั้นแล้วแลอยู่. ในสมัยนั้น เธอย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนเอง, ย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น, และย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนเองและผู้อื่นทั้งสองฝ่าย. ในสมัยนั้น เธอย่อมเสวยเวทนา **อันไม่ทำความเดือดร้อนแต่อย่างใดเลย.** ภิกษุ ท.! เรากล่าว อัสสาทะ (รสอร่อย) ของเวทนาทั้งหลาย ว่า มีการไม่ทำความเดือดร้อนแก่ผู้ใดเป็นอย่างยิ่ง.

(ข) ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะสงบวิตกวิจารเสียได้ ย่อมบรรลุ **ฌานที่สอง** อันเป็นเครื่องผ่องใสในภายใน นำให้เกิดสมาธิมีอารมณ์อันเดียวแห่งใจ ไม่มีวิตกวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! ในสมัยใด ภิกษุ, เพราะสงบวิตกวิจารเสียได้ ย่อมบรรลุฌานที่สอง .... นั้นแล้วแลอยู่. ในสมัยนั้น เธอย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนเอง ย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น, และย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนเองและผู้อื่นทั้งสองฝ่าย. ในสมัยนั้น เธอย่อมเสวยเวทนา อันไม่ทำความเดือดร้อนแต่อย่างใดเลย.

ภิกษุ ท.! เรากล่าว อัสสาทะ (รสอร่อย) ของเวทนาทั้งหลาย ว่า มีการไม่ทำความเดือดร้อนแก่ผู้ใดเป็นอย่างยิ่ง.

(ค) ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย ย่อมบรรลุ**ฌานที่สาม** อันเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวว่า "ผู้ได้บรรลุฌานนี้ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติ อยู่เป็นปกติสุข" ดังนี้ แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! ในสมัยใด ภิกษุ เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย ย่อมบรรลุฌานที่สาม .... นั้นแล้วแลอยู่. ในสมัยนั้น เธอย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนเอง, ย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น, และย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนเองและผู้อื่นทั้งสองฝ่าย. ในสมัยนั้น เธอย่อมเสวยเวทนาอันไม่ทำความเดือดร้อนแต่อย่างใดเลย. ภิกษุ ท.! เรากล่าวอัสสาทะ (รสอร่อย) ของเวทนาทั้งหลาย ว่า มีการไม่ทำความเดือดร้อนแก่ผู้ใดเป็นอย่างยิ่ง.

(ง) ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะละสุขเสียได้ และเพราะละทุกข์เสียได้ เพราะความดับหายไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน ย่อมบรรลุ**ฌานที่สี่** อันไม่ทุกข์ไม่สุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! ในสมัยใด ภิกษุ เพราะละสุขเสียได้ และเพราะละทุกข์เสียได้ เพราะความดับหายไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน ย่อมบรรลุฌานที่สี่ .... นั้นแล้วแลอยู่. ในสมัยนั้น เธอย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนเอง, ย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น, และย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่

ตนเองและผู้อื่นทั้งสองฝ่าย. ในสมัยนั้น เธอย่อมเสวยเวทนา **อันไม่ทำความเดือดร้อนแต่อย่างใดเลย.** ภิกษุ ท.! เรากล่าว อัสสาทะ (รสอร่อย) ของเวทนาทั้งหลายว่า มีการไม่ทำความเดือดร้อนแก่ผู้ใดเป็นอย่างยิ่ง.

ภิกษุ ท.! **อะไร เป็นอาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) ของเวทนาทั้งหลาย ? ภิกษุ ท.! เวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดาอันใด, อันนั้น เป็นอาทีนวะของเวทนาทั้งหลาย.**

ภิกษุ ท.! **อะไร เป็นนิสสรณะ (อุบายเครื่องออก) จากเวทนาทั้งหลาย ? ภิกษุ ท.! การนำออกเสียได้ซึ่งฉันทราคะ การละเสียได้ซึ่งฉันทราคะ ในเวทนาทั้งหลาย อันใด, อันนั้น เป็นนิสสรณะจากเวทนาทั้งหลาย.**

ภิกษุ ท.! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ไม่รู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะแห่งเวทนาทั้งหลายโดยความเป็นอัสสาทะด้วย ซึ่งอาทีนวะโดยความเป็นอาทีนวะด้วย ซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะด้วย โดยอาการอย่างนี้ อยู่; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นน่ะหรือ จักรอบรู้ซึ่งเวทนาทั้งหลายด้วยตนเอง หรือว่าจักชักชวนผู้อื่นให้รอบรู้ซึ่งเวทนาทั้งหลายเหมือนผู้ที่เคยปฏิบัติแล้ว ดังนี้นั้น : นั่นไม่เป็นฐานะที่มีได้.

ภิกษุ ท.! ส่วน **สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด รู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะแห่งเวทนาทั้งหลายโดยความเป็นอัสสาทะด้วย ซึ่งอาทีนวะโดยความเป็นอาทีนวะด้วย ซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะด้วย โดยอาการอย่างนี้ อยู่; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นนั่นแหละ จักรอบรู้ซึ่งเวทนาทั้งหลายด้วยตนเอง หรือว่าจักชักชวนผู้อื่นให้รอบรู้ซึ่งเวทนาทั้งหลายเหมือนผู้ที่เคยปฏิบัติแล้ว ดังนี้นั้น : นั่นเป็นฐานะที่มีได้.**

—มู. ม. ๑๒/๑๗๖ – ๑๗๗/๒๐๕ – ๒๐๘.

การทำให้เกิดสัมมาทิฏฐิเมื่อมีปัญหาระหว่างลัทธิ

(นัตถิก – อัตถิกวาท, อกิริย – กิริยวาท, อเหตุก – เหตุกวาท, อารุปปวาท, ภวนิโรธวาท)

(พราหมณ์และคหบดีชาวบ้านสาเลยยกะ ได้ยินเสียงเล่าลือว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นพระอรหันต์ รู้แจ้งโลกทั้งปวง แสดงธรรมงดงามบริบูรณ์ ประกาศพรหมจรรย์บริสุทธิ์ ก็พากันไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เสด็จมาถึงหมู่บ้านนี้แล้ว จนถึงที่ประทับ. บางพวกแสดงความเคารพ บางพวกไม่แสดงความเคารพ นั่งอยู่. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแก่ชาวบ้านสาเลยยกะเหล่านั้น ว่า :–)

คหบดี ท.! มีอยู่ไหม ศาสดาไร ๆ ซึ่งเป็นที่พอใจของท่าน จนถึงกับท่านปลงสัทธาลงไปแล้วอย่างมีเหตุผล ?

"ยังไม่มี พระเจ้าข้า!"

คหบดี ท.! สำหรับพวกท่านที่ยังไม่มีศาสดาอันเป็นที่พอใจ ธรรมะอันผิดไม่ได้ (อปัณณกธรรม) นี้ มีอยู่ สำหรับพวกท่านสมาทานแล้วปฏิบัติ. คหบดี ท.! **ธรรมะอันผิดไม่ได้นั้น เมื่อท่านสมาทานเต็มเปี่ยมแล้ว จักเป็นไปเพื่อหิตสุขแก่พวกท่านตลอดกาลนาน.** คหบดี ท.! **ธรรมะอันผิดไม่ได้นั้น เป็นอย่างไรเล่า ?**

คหบดี ท.! มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะมีทิฏฐิอย่างนี้ว่า *"ทานที่ให้แล้ว ไม่มี (ผล), ยัญที่บูชาแล้ว ไม่มี (ผล), การบูชาที่บูชาแล้ว ไม่มี (ผล), ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่ว ไม่มี, โลกนี้ ไม่มี, โลกอื่น ไม่มี, มารดา ไม่มี, บิดา ไม่มี, โอปปาติกะสัตว์ ไม่มี, สมณพราหมณ์ที่ไปแล้วปฏิบัติแล้วโดยชอบ ถึงกับกระทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาโดยชอบเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็ไม่มี"* ดังนี้.

คหบดี ท.! ยังมีสมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่ง ซึ่งมีวาทะเป็นข้าศึกโดยตรงต่อสมณพราหมณ์เหล่านั้น กล่าวอยู่อย่างนี้ว่า "**ทานที่ให้แล้ว มี (ผล), ยัญที่บูชาแล้ว มี (ผล), การบูชาที่บูชาแล้ว มี (ผล), ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่ว มี, โลกนี้ มี, โลกอื่น มี, มารดา มี, บิดา มี, โอปปาติกะ-สัตว์ มี, สมณพราหมณ์ที่ไปแล้วปฏิบัติแล้วโดยชอบ ถึงกับกระทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาโดยชอบเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็มี**" ดังนี้. คหบดี ท.! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : สมณพราหมณ์สองพวกนี้ เป็นผู้มีวาทะเป็นข้าศึกโดยตรงต่อกันและกัน มิใช่หรือ?

"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"

คหบดี ท.! ในบรรดาสมณพราหมณ์ทั้งสองพวกนั้น สมณพราหมณ์พวกใดมีวาทะมีทิฏฐิว่า *"ทานที่ให้แล้ว ไม่มี, ยัญที่บูชาแล้ว ไม่มี, ...ฯลฯ... ผู้ทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว ประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็ไม่มี"* ดังนี้นั้น พวกเขาพึงหวังได้ในข้อนี้ คือเลิกละกุศลธรรมสามประการนี้ กล่าวคือ กายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต เสีย แล้วสมาทานประพฤติอกุศลธรรมสามประการ กล่าวคือกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต เป็นแน่นอน. ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่า สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น ไม่มองเห็นโทษอันต่ำทรามเศร้าหมองของอกุศลธรรม และไม่มองเห็นอานิสงส์ในเนกขัมมะอันเป็นธรรมขาวผ่องฝ่ายกุศลธรรมทั้งหลาย เสียเลย. ทิฏฐิของเขา ต่อโลกอื่นซึ่งมีอยู่แท้ ๆ กลับไปเห็นเสียว่าโลกอื่นไม่มี ทิฏฐินั้นของเขาจึงเป็นมิจฉา-ทิฏฐิ. โลกอื่นซึ่งมีอยู่แท้ ๆ เขาดำริไปว่า โลกอื่นไม่มี ความดำรินั้นของเขาจึงเป็นมิจฉาสังกัปปะ. เขากล่าวซึ่งโลกอื่นอันมีอยู่แท้ ๆ ว่าโลกอื่นไม่มี วาจานั้นของเขา จึงเป็นมิจฉาวาจา. เขากล่าวซึ่งโลกอื่นอันมีอยู่แท้ ๆ ว่าโลก

อื่นไม่มี เช่นนี้ชื่อว่าเขาทำตนเป็นข้าศึกต่อพระอรหันต์ทั้งหลายผู้รู้แจ้งโลกอื่น. โลกอื่นมีอยู่แท้ ๆ เขาทำให้ผู้อื่นสำคัญว่าโลกอื่นไม่มี การกระทำของเขานั้น จึงเป็นอสัทธัมมสัญญัตติ (ทำให้ผู้อื่นหมายมั่นในอสัทธรรม) และด้วยอสัทธัมมสัญญัตติของเขานั่นเอง เขายกตนข่มผู้อื่น. ด้วยการกระทำอย่างนี้ ชื่อว่า **เขาละปกติภาวะอันดีงามในกาลก่อนของเขาเสีย มาตั้งอยู่ในปกติภาวะอันเลวทราม** คือ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา ความเป็นข้าศึกต่อพระอริยเจ้า อสัทธัมมสัญญัตติ การยกตน และการข่มผู้อื่น. ด้วยอาการอย่างนี้ อกุศลธรรมอันลามกเป็นอเนกเหล่านั้น ย่อมเกิดแก่เขา เพราะมีมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัย.

คหบดี ท.! ในบรรดาทิฏฐิทั้งสองอย่างนั้น บุรุษผู้วิญญูชน ย่อมใคร่ครวญเห็นอย่างนี้ว่า ถ้าโลกอื่นไม่มี บุรุษผู้เจริญ (ผู้ถืออยู่ว่าโลกอื่นไม่มี) นี้ หลังจากการตายเพราะการทำลายแห่งกาย จักทำความสวัสดีให้แก่ตนได้ เพราะเหตุนั้น ก็จริงอยู่; แต่ถ้าโลกอื่นมี บุรุษผู้เจริญนี้, หลังจากการตายเพราะการทำลายแห่งกาย จักเข้าถึงอบายทุคติวินิบาตนรก เพราะเหตุนั้น เป็นแน่แท้. เอาละ เป็นอันว่าโลกอื่นก็อย่ามี คำจริงของสมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้นก็ไม่ต้องเอามากล่าวอ้าง; ถึงกระนั้น บุรุษผู้เจริญนั้น ก็ยังจะถูกวิญญูชนติเตียนในทิฏฐธรรมนี้แหละ ว่าเป็นคนทุศีล เป็นมิจฉาทิฏฐิ เป็น**นัตถิกวาท** ดังนี้อยู่นั่นเอง. ถ้าว่าโลกอื่นเกิดมีขึ้นมาจริง ๆ แล้ว **การได้รับกระลี**[๑] **ทั้งสองฝ่าย** ย่อมมีแก่บุรุษผู้เจริญนั้น กล่าวคือ **ในทิฏฐธรรมนี้ก็ถูกวิญญูชนติเตียน และหลังจากการตายเพราะการทำลายแห่งกาย ก็เข้าถึงอบายทุคติวินิบาตนรก.**

---

๑. คำว่า กระลี (ในบทว่า กลิคฺคาโห) เป็นคำที่แปลเป็นภาษาไทยได้ยาก หมายถึงความชั่วร้ายที่มาจากผีชนิดหนึ่ง ในที่นี้ จึงแปลทับศัพท์ว่า "กระลี" ซึ่งแม้จะแปลว่า ความชั่ว ความเลว ความพ่ายแพ้ ฯลฯ ก็ไม่มีความหมายเต็มตามความหมายเดิมของคำคำนี้.

นี่แหละ คืออปัณณกธรรม (ธรรมอันผิดไม่ได้) นี้ ที่บุคคลนี้ถือเอาผิดโดยสิ้นเชิง ย่อมแผ่ไปโดยท่าเดียว ตั้งอยู่อย่างลิดรอนซึ่งรากฐานแห่งกุศล.

คหบดี ท.! ในบรรดาสมณพราหมณ์ทั้งสองพวกนั้น สมณพราหมณ์พวกใด มีวาทะมีทิฏฐิอย่างนี้ว่า "**ทานที่ให้แล้ว มี(ผล), ยัญที่บูชาแล้ว มี(ผล), ...ฯลฯ.... ผู้ทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้ว ประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็มี**" ดังนี้นั้น พวกเขาพึงหวังได้ในข้อนี้ คือพึงเลิกละอกุศลธรรมสามประการ กล่าวคือกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต เสีย แล้วสมาทานประพฤติกุศลธรรมสามประการ กล่าวคือ กายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต เป็นแน่นอน. ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่าสมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น มองเห็นโทษอันต่ำทรามเศร้าหมอง ของอกุศลธรรม และมองเห็นอานิสงส์ในเนกขัมมะ อันเป็นธรรมขาวผ่องฝ่ายกุศลธรรมทั้งหลาย. ทิฏฐิของเขา ต่อโลกอื่นซึ่งมีอยู่นั่นเทียว ก็เป็นทิฏฐิที่เห็นว่าโลกอื่นมีอยู่ ทิฏฐินั้นของเขาจึงเป็นสัมมาทิฏฐิ. โลกอื่นซึ่งมีอยู่นั่นเทียว เขาก็ดำริว่าโลกอื่นมีอยู่ ความดำรินั้นของเขา จึงเป็นสัมมาสังกัปปะ. เขากล่าวซึ่งโลกอื่นอันมีอยู่นั่นเทียว ว่าโลกอื่นมีอยู่ วาจานั้นของเขา จึงเป็นสัมมาวาจา. เขากล่าวซึ่งโลกอื่นอันมีอยู่นั่นเทียว ว่าโลกอื่นมีอยู่ เช่นนี้ชื่อว่าเขาไม่ทำตนเป็นข้าศึกต่อพระอรหันต์ทั้งหลายผู้รู้แจ้งโลกอื่น. โลกอื่นมีอยู่นั่นเทียว เขาทำให้ผู้อื่นสำคัญว่าโลกอื่นมีอยู่ การกระทำของเขานั้น จึงเป็นสัทธัมมสัญญัตติ (ทำให้ผู้อื่นหมายมั่นในสัทธรรม) และด้วยสัทธัมมสัญญัตติของเขานั่นเอง เขาย่อมไม่ยกตนข่มผู้อื่น. ด้วยการกระทำอย่างนี้ ชื่อว่า**เขาละปกติภาวะอันเลวทรามในกาลก่อนของเขาเสีย มาตั้งอยู่ในปกติภาวะอันดีงาม** คือสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา ความไม่เป็นข้าศึกต่อพระอริยเจ้า สัทธัมมสัญญัตติ การไม่ยกตัว และการไม่ข่มผู้อื่น. ด้วย

อาการอย่างนี้ กุศลธรรมเป็นอเนกเหล่านั้น ย่อมเกิดแก่เขาเพราะมีสัมมาทิฏฐิเป็นปัจจัย.

คหบดี ท.! ในบรรดาทิฏฐิทั้งสองอย่างนั้น บุรุษผู้วิญญูชน ย่อมใคร่ครวญเห็นอย่างนี้ว่า ถ้าโลกอื่นมีอยู่ บุรุษผู้เจริญนี้ หลังจากการตายเพราะการทำลายแห่งกาย จักเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เพราะเหตุนั้น. เอาละ เป็นอันว่าโลกอื่นก็อย่ามีกันเลย คำจริงของสมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น ก็ไม่ต้องเอามากล่าวอ้าง; ถึงกระนั้น บุรุษผู้เจริญนั้น ก็ยังจะเป็นผู้อันวิญญูชนสรรเสริญในทิฏฐธรรมนี้แหละ ว่าเป็นคนมีศีล เป็นสัมมาทิฏฐิ เป็น**อัตถิกวาท** ดังนี้ อยู่นั่นเอง. ถ้าว่าโลกอื่นเกิดมีขึ้นมาจริงๆแล้ว **การถือเอาซึ่งความสำเร็จทั้งสองฝ่าย** ย่อมมีแก่บุรุษผู้เจริญนั้น กล่าวคือ **ในทิฏฐธรรมนี้ก็เป็นผู้อันวิญญูชนสรรเสริญ** และ **หลังจากการตายเพราะการทำลายแห่งกายก็เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์.** นี่แหละคืออปัณณกธรรม (ธรรมอันผิดไม่ได้) นี้ ที่บุคคลนี้ถือเอาถูกโดยสิ้นเชิง ย่อมแผ่ไปโดยส่วนทั้งสอง ตั้งอยู่อย่างลิดรอนซึ่งรากฐานแห่งอกุศล.

— ม. ม. ๑๓/๑๐๑ – ๑๐๕/๑๐๔ – ๑๐๙.

(สัมมาทิฏฐิแห่งพระบาลีนี้ ยังเป็นประเภท **โลกิยสัมมาทิฏฐิ** คือยังมีอาสวะ มีความยึดมั่นว่าสัตว์ว่าบุคคล มีความดีความชั่ว มีนรกสวรรค์ เป็นต้น ซึ่งแบ่งได้เป็นสองฝ่าย.

เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้น ในลักษณะที่เป็นทิฏฐิ คือเป็นเพียงความเห็น ไม่มีประจักษ์พยานที่เป็นวัตถุสิ่งของมาแสดงให้เห็นชัดได้ ก็**มีความจำเป็นอย่างยิ่ง ที่จะต้องสร้างทิฏฐิขึ้นมาในลักษณะที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขโดยส่วนเดียว.** ตัวอย่างปัญหาเกิดขึ้นมาว่า *โลกอื่นมี หรือไม่มี* **เราจะต้องถือเอาข้างฝ่ายทิฏฐิที่ทำให้เกิดประโยชน์โดยส่วนเดียว** ซึ่งในที่นี้ได้แก่ทิฏฐิที่ถือว่าโลกอื่นมี ซึ่งเป็นเหตุให้ขวนขวายบำเพ็ญประโยชน์อันเป็นไปเพื่อโลกอื่น และได้รับประโยชน์

สุขในโลกอื่น; ถ้าเผอิญโลกอื่นไม่มี ตนก็ไม่เสียประโยชน์อะไร การกระทำเพื่อประโยชน์โลกอื่นก็ไม่เสียเปล่า คือเป็นความดีที่ได้รับการสรรเสริญจากวิญญูชนในโลกนี้ และได้รับประโยชน์สุขในโลกนี้อย่างเต็มที่. ดังนั้นจึงสรุปความว่า **การมีทิฏฐิว่าโลกอื่นมี ย่อมถือเอาได้ซึ่งประโยชน์โดยส่วนสอง** คือแม้โลกอื่นจะไม่มีก็ยังได้รับประโยชน์ ยิ่งโลกอื่นมีก็ยิ่งได้รับประโยชน์ **จึงเรียกทิฏฐิชนิดนี้ว่าเป็นอปัณณกธรรม คือธรรมที่ผิดไม่ได้ทั้งสองฝ่าย** เป็นสัมมาทิฏฐิที่ตัดปัญหาออกไปเสียได้โดยประการทั้งปวง ในเมื่อเกิดปัญหาที่แย้งกันอย่างตรงข้ามเป็นสองฝ่าย ดังที่กล่าวไว้ในพระบาลีนี้. **เราจึงถือว่า สัมมาทิฏฐิชนิดนี้ระงับผลร้ายเสียได้ในเมื่อเกิดการขัดแย้งในระหว่างลัทธิ.**

ในความขัดแย้งระหว่างทิฏฐิคู่อื่น ๆ เช่นทิฏฐิว่า *การกระทำไม่ชื่อว่าเป็นอันกระทำ หรือการกระทำชื่อว่าเป็นอันกระทำ* (ทำบุญทำบาปไม่ชื่อว่าเป็นอันกระทำ หรือทำบุญทำบาปชื่อว่าเป็นอันกระทำ) เกิดเป็นปัญหาขัดแย้งกันขึ้นมาแล้ว พึงเลือกถือเอาทิฏฐิข้างฝ่ายที่จะผิดไม่ได้อีกอย่างเดียวกัน คือทิฏฐิที่ว่า **การกระทำชื่อว่าเป็นอันกระทำ และเลือกกระทำแต่ฝ่ายข้างดี**; แม้สมมติว่าการกระทำนั้นจะไม่เป็นการกระทำ เขาก็ยังได้รับผลของการกระทำ คือเป็นที่สรรเสริญแห่งวิญญูชน และผู้นั้นก็ได้รับประโยชน์สุขอยู่นั่นเอง. นี้เป็น **สัมมาทิฏฐิที่ควรมี** หรือถือเป็นหลักในเมื่อเกิดการขัดแย้งขึ้นเกี่ยวกับลัทธิที่ต่างกันชนิดหนึ่ง. — ม. ม. ๑๓/๑๐๕ – ๑๑๐/๑๑๐ – ๑๑๔.

สำหรับทิฏฐิที่ว่า*มีเหตุหรือไม่มีเหตุแห่งความเศร้าหมองหรือความบริสุทธิ์ของสัตว์* นั้นก็มีหลักเกณฑ์ทำนองเดียวกัน คือถ้า**ถือว่า มีเหตุ ก็จะเป็นความปลอดภัยกว่าการถือว่าไม่มีเหตุ.** ผู้ที่ถือว่ามีเหตุ ย่อมกระทำการกระทำที่เป็นการสร้างเหตุดีเว้นเหตุชั่ว; สมมติว่าสิ่งทั้งหลายจะเป็นสิ่งที่ไม่มีเหตุขึ้นมา การกระทำของเขาก็ยังเป็นความดีทั้งสองสถาน คือวิญญูชนสรรเสริญ และเขาก็ได้รับผลดีแห่งการกระทำของเขา คือเป็นสุขทั้งโลกนี้และโลกอื่น. แม้นี้ก็คือ **สัมมาทิฏฐิที่ควรสร้างขึ้น** เมื่อมีการขัดแย้งระหว่างลัทธิ ด้วยเหมือนกัน. — ม. ม. ๑๓/๑๑๑ – ๑๑๕/๑๑๕ – ๑๑๙.

สำหรับทิฏฐิที่ว่า *อารุปปธรรม (คุณสมบัติที่เป็นสภาวะไม่มีรูป) เป็นสิ่งที่มีอยู่หรือไม่ได้มีอยู่* นั้น วิญญูชนจะเลือกถือเอาข้างที่ว่า มีอยู่ และปฏิบัติเพื่อให้ได้ซึ่งคุณธรรมประเภทที่

ไม่มีรูปนั้น เขาก็จะได้รับประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ; คือสมมติว่าถ้าอารุปปธรรมเป็นสิ่งที่มิได้มีอยู่ เขาก็ยังได้รับประโยชน์ที่รองลงมา คือ รุปปธรรม (คุณสมบัติหรือคุณค่าที่มีรูป), ถ้าหากว่า อารุปปธรรมมีจริง เขาก็จะได้รับคุณค่าหรือประโยชน์ชั้นที่เป็นอารุปปธรรรมนั้นตามความมุ่งหมาย. ดังนั้น **การที่ถือว่า อารุปปธรรมเป็นสิ่งที่มีอยู่นั้น จัดเป็นสัมมาทิฏฐิที่ไม่อาจจะผิดได้** ในเมื่อเกิดการขัดแย้งกันขึ้นในระหว่างลัทธิ. อนึ่ง **ถ้าอธิบายตามแบบเก่า ๆ อย่างในอรรถกถา** ก็คือให้ถือว่า อรูปพรหมมีอยู่ แล้วปฏิบัติเพื่ออรูปพรหมนั้น ถ้าสมมติว่าอรูปพรหมไม่มี ก็ยังได้รับผลเป็นรูปพรหมที่รองลงมา แต่ถ้าอรูปพรหมมีก็จะได้รับผลเต็มตามความหมายของอรูปพรหม จึงถือว่าเป็นทิฏฐิที่ถูกต้อง. อีกอย่างหนึ่ง **ถ้ากล่าวสำหรับผู้มีการศึกษาแห่งยุคปัจจุบัน** ก็ต้องกล่าวว่า คุณค่าหรือคุณสมบัติชนิดที่ไม่ต้องมีสภาวะเป็นรูปธรรม (คือไม่เป็นวัตถุนิยม) นั้นก็มีอยู่ และมีผลเป็นความสะดวกกว่าสบายกว่า เป็นสุขสงบกว่า ประเสริฐกว่า เพราะไม่ต้องมีการกระทบกระทั่งฝ่ายรูปธรรม เช่นการทะเลาะวิวาทหรือป่วยไข้ทางร่างกายเป็นต้น. —ม. ม. ๑๓/๑๑๕/๑๒๐.

สำหรับทิฏฐิว่า *ความดับแห่งภพโดยประการทั้งปวง เป็นสิ่งที่มีอยู่หรือไม่มี* นั้น วิญญูชนจะถือเอาข้างฝ่ายที่ถือว่า มีความดับแห่งภพ แล้วก็ปฏิบัติเพื่อความดับแห่งภพ เขาก็จะได้รับผลเป็นปรินิพพานในทิฏฐธรรมนี้ ; ส่วนพวกที่ถือว่า ความดับแห่งภพโดยประการทั้งปวงไม่มีนั้น เขาก็จะไปติดตันตายด้านอยู่เพียงแค่อรูปภพอันเป็นภพสูงสุด. ดังนั้น **การถือว่า ความดับแห่งภพโดยประการทั้งปวงมีอยู่ นั้นเป็นสัมมาทิฏฐิที่ไม่มีทางจะผิดได้** ในเมื่อมีการทุ่มเถียงขัดแย้งกันระหว่างลัทธิ. —ม. ม. ๑๓/๑๑๗/๑๒๑.

สรุปความว่า ปัญหาทางลัทธินั้น คือปัญหาเกี่ยวกับสิ่งที่ไม่อาจจะมองเห็นตัว หรือได้ยินเสียงโดยตรง จนถึงกับเรากล่าวว่ามันเป็นอย่างไร ๆ ได้ ดังนั้น **จึงต้องตั้งขึ้นเป็นลัทธิชนิดที่เป็นสัมมาทิฏฐิ** คือทำให้ได้รับประโยชน์โดยส่วนเดียวเกี่ยวกับสิ่งที่เขามองไม่เห็นตัวหรือฟังเสียงโดยตรงไม่ได้นั้น ๆ เราจึงต้องจัดต้องทำหรือต้องมีอย่างถูกต้องชนิดที่ผิดไม่ได้ ดังที่กล่าวไว้ในหัวข้อธรรมะเหล่านี้.)

การเห็นกายและเวทนาในระดับแห่งผู้หลุดพ้น

อัคคิเวสสนะ! **กายนี้ มีรูป ประกอบด้วยมหาภูตสี่** มีมารดาบิดาเป็นแดนเกิด เจริญขึ้นด้วยข้าวสุกและขนมสด ทั้งที่มีการขัดสีนวดฟั้นอยู่ก็ยังมีการแตกสลายกระจัดกระจายเพราะความไม่เที่ยงนั่นเองเป็นธรรมดา อันบุคคลควรตามเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นหัวฝี เป็นลูกศร เป็นความยากลำบาก เป็นอาพาธ เป็นดังผู้อื่น (ให้ยืมมา) เป็นของแตกสลาย เป็นของว่าง เป็นของไม่ใช่ตน. **เมื่อบุคคลนั้น ตามเห็นอยู่ซึ่งกายนี้ โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นหัวฝี เป็นลูกศร เป็นความยากลำบาก เป็นอาพาธ เป็นดังผู้อื่น(ให้ยืมมา) เป็นของแตกสลาย เป็นของว่าง เป็นของไม่ใช่ตน, ความพอใจในกาย ความสิเนหาในกาย ความตกอยู่ในอำนาจของกาย ที่มีอยู่ในกาย เขาย่อมละเสียได้.**

อัคคิเวสสนะ! **เวทนาสามอย่าง**เหล่านี้ มีอยู่ คือสุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา. อัคคิเวสสนะ! **สมัยใด บุคคลเสวยสุขเวทนา,** สมัยนั้นไม่ได้เสวยทุกขเวทนา ไม่ได้เสวยอทุกขมสุขเวทนา, สมัยนั้นคงเสวยแต่สุขเวทนาเท่านั้น. อัคคิเวสสนะ! **สมัยใด บุคคลเสวยทุกขเวทนา,** สมัยนั้นไม่ได้เสวยสุขเวทนา ไม่ได้เสวยอทุกขมสุขเวทนา, สมัยนั้นคงเสวยแต่ทุกขเวทนาเท่านั้น. อัคคิเวสสนะ! **สมัยใด บุคคลเสวยอทุกขมสุขเวทนา,** สมัยนั้นไม่ได้เสวยสุขเวทนา ไม่ได้เสวยทุกขเวทนา, สมัยนั้นคงเสวยแต่อทุกขมสุขเวทนาเท่านั้น.

อัคคิเวสสนะ! **สุขเวทนา** เป็นของไม่เที่ยง (อนิจฺจา) เป็นของปรุงแต่ง (สงฺขตา) เป็นของอาศัยกันเกิดขึ้น (ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา) มีความสิ้นไป

เป็นธรรมดา (ขยธมฺมา) มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา (วยธมฺมา) มีความจางคลายไปเป็นธรรมดา (วิราคธมฺมา) มีความดับไปเป็นธรรมดา (นิโรธธมฺมา). อัคคิเวสสนะ! แม้ทุกขเวทนา ก็เป็นของไม่เที่ยง เป็นของปรุงแต่ง เป็นของอาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา. อัคคิเวสสนะ! แม้**อทุกขมสุขเวทนา** ก็เป็นของไม่เที่ยง เป็นของปรุงแต่ง เป็นของอาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา.

อัคคิเวสสนะ! อริยสาวกผู้มีการสดับ เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสุขเวทนา แม้ในทุกขเวทนา แม้ในอทุกขมสุขเวทนา; เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว กิจอย่างอื่นที่จะต้องทำเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้ มิได้มีอีก" ดังนี้.

อัคคิเวสสนะ! **ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้แล ย่อมไม่กล่าวคำประจบใครๆ ย่อมไม่กล่าวคำขัดแย้งใครๆ และโวหารใดที่เขากล่าวกันอยู่ในโลก เธอก็กล่าวโดยโวหารนั้น ไม่ยึดมั่นความหมายไรๆ อยู่.**

(เมื่อจบพระพุทธดำรัสนี้ พระสารีบุตรผู้ถวายงานพัดอยู่เบื้องหลัง ได้บรรลุพระอรหันต์.)

— ม. ม. ๑๓/๒๖๖ – ๒๖๗/๒๗๒ – ๒๗๓.

สัมมาทิฏฐิในการเจริญธรรมสาม เพื่อละธรรมสาม

ภิกษุ ท.! ธรรม ๓ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่. สามอย่าง อย่างไรเล่า? สามอย่าง คือ ราคะ โทสะ โมหะ. ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล ธรรม ๓ อย่างนั้น.

ภิกษุ ท.! เพื่อละเสียซึ่งธรรมสามอย่างเหล่านี้ ควรเจริญซึ่งธรรม ๓ อย่าง. ธรรมสามอย่าง อย่างไรเล่า? สามอย่างคือ :–

เจริญ อสุภะ เพื่อละเสียซึ่ง ราคะ;
เจริญ เมตตา เพื่อละเสียซึ่ง โทสะ;
เจริญ ปัญญา เพื่อละเสียซึ่ง โมหะ.

ภิกษุ ท.! ธรรม ๓ อย่าง เหล่านี้ อันบุคคลควรเจริญเพื่อละเสียซึ่งธรรมสามอย่างเหล่าโน้นแล.

–ฉกฺก. อํ. ๒๒/๔๙๕/๓๗๘.

สัมมาทิฏฐิในการเจริญธรรมสาม เพื่อละธรรมสาม
(อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท.! ธรรม ๓ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่. สามอย่าง อย่างไรเล่า? สามอย่าง คือ กามสัญญา พ๎ยาปาทสัญญา วิหิงสาสัญญา. ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล ธรรม ๓ อย่างนั้น.

ภิกษุ ท.! เพื่อละเสียซึ่งธรรมสามอย่างเหล่านี้ ควรเจริญซึ่งธรรม ๓ อย่าง. ธรรมสามอย่าง อย่างไรเล่า? สามอย่างคือ :–

เจริญ เนกขัมมสัญญา เพื่อละเสียซึ่ง กามสัญญา;
เจริญ อพ๎ยาปาทสัญญา เพื่อละเสียซึ่ง พ๎ยาปาทสัญญา;
เจริญ อวิหิงสาสัญญา เพื่อละเสียซึ่ง วิหิงสาสัญญา.

ภิกษุ ท.! ธรรม ๓ อย่าง เหล่านี้ อันบุคคลควรเจริญเพื่อละเสียซึ่งธรรมสามอย่างเหล่าโน้นแล.

–ฉกฺก. อํ. ๒๒/๔๙๖/๓๘๑.

สัมมาทิฏฐิในการเจริญธรรมสาม เพื่อละธรรมสาม
(อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท.! ธรรม ๓ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่. สามอย่าง อย่างไรเล่า? สามอย่าง คือ กามวิตก พ๎ยาปาทวิตก วิหิงสาวิตก. ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล ธรรม ๓ อย่างนั้น.

ภิกษุ ท.! เพื่อละเสียซึ่งธรรมสามอย่างเหล่านี้ ควรเจริญธรรม ๓ อย่าง. ธรรมสามอย่าง อย่างไรเล่า? สามอย่างคือ :–

เจริญ เนกขัมมวิตก เพื่อละเสียซึ่ง กามวิตก;
เจริญ อัพ๎ยาปาทวิตก เพื่อละเสียซึ่ง พ๎ยาปาทวิตก;
เจริญ อวิหิงสาวิตก เพื่อละเสียซึ่ง วิหิงสาวิตก.

ภิกษุ ท.! ธรรม ๓ อย่าง เหล่านี้ อันบุคคลควรเจริญเพื่อละเสียซึ่งธรรมสามอย่างเหล่าโน้นแล.

–ฉกฺก. อํ. ๒๒/๔๙๕/๓๘๐.

สัมมาทิฏฐิในการเจริญธรรมสาม เพื่อละธรรมสาม
(อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท.! ธรรม ๓ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่. สามอย่าง อย่างไรเล่า? สามอย่าง คือ กามธาตุ พ๎ยาปาทธาตุ วิหิงสาธาตุ. ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล ธรรม ๓ อย่างนั้น.

ภิกษุ ท.! เพื่อละเสียซึ่งธรรมสามอย่างเหล่านี้ ควรเจริญซึ่งธรรม ๓ อย่าง. ธรรมสามอย่าง อย่างไรเล่า? สามอย่างคือ :–

เจริญเนกขัมมธาตุ เพื่อละเสียซึ่งกามธาตุ ;

เจริญอัพ๎ยาปาทธาตุ เพื่อละเสียซึ่งพ๎ยาปาทธาตุ ;

เจริญอวิหิงสาธาตุ เพื่อละเสียซึ่งวิหิงสาธาตุ.

ภิกษุ ท.! ธรรม ๓ อย่าง เหล่านี้ อันบุคคลควรเจริญเพื่อละเสียซึ่งธรรมสามอย่างเหล่าโน้นแล.

– ฉกฺก. อํ. ๒๒/๙๙๖/๓๘๒.

ข้อปฏิบัติเกี่ยวกับธาตุห้า

ราหุล! **รูป อย่างใดอย่างหนึ่ง** อันเป็นภายใน เฉพาะตน เป็นของหยาบ มีลักษณะแข้นแข็ง อันอุปาทาน (ของคนหรือสัตว์) เข้าไปถือเอาแล้ว, ตัวอย่างเช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ ลำไส้สุด อาหารในกระเพาะ อุจจาระ; หรือจะยังมีรูปแม้อื่น อันเป็นภายใน เฉพาะตน เป็นของหยาบ มีลักษณะแข้นแข็ง อันอุปาทาน (ของคนหรือสัตว์) เข้าไปถือเอาแล้ว อย่างเดียวกันนี้. ราหุล! นี้ เรียกว่า ปฐวีธาตุ อันเป็นภายใน. ปฐวีธาตุอันเป็นภายในด้วย ปฐวีธาตุอันเป็นภายนอกด้วย นั้นก็เป็นสักว่าปฐวีธาตุ เสมอกัน. ใคร ๆ **พึงเห็นปฐวีธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริง อย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา ;** ครั้นเห็นปฐวีธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริง อย่างนี้แล้ว จิตย่อมเบื่อหน่ายต่อปฐวีธาตุ ย่อมคลายกำหนัดจากปฐวีธาตุ.

ราหุล! **เธอจงอบรมจิตให้เสมอด้วยแผ่นดิน (ปฐวี) เถิด.** เมื่อเธออบรมจิตให้เสมอด้วยแผ่นดิน อยู่, ผัสสะทั้งหลายที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจอันเกิดขึ้นแล้ว จักไม่กลุ้มรุมจิตตั้งอยู่. ราหุล! เปรียบเหมือนเมื่อคนเขาทิ้งของสะอาดบ้าง ไม่สะอาดบ้าง ทิ้งคูถบ้าง มูตรบ้าง ทิ้งน้ำลายบ้าง หนองบ้าง โลหิตบ้าง ลงบนแผ่นดิน แผ่นดินก็ไม่รู้สึกอึดอัดระอารังเกียจ ด้วยสิ่งเหล่านั้น, นี้ฉันใด; ราหุล! เธอจงอบรมจิตให้เสมอด้วยแผ่นดินเถิด. เมื่อเธออบรมจิตให้เสมอด้วยแผ่นดินอยู่, ผัสสะทั้งหลายที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจอันเกิดขึ้นแล้ว จักไม่กลุ้มรุมจิตตั้งอยู่ ฉันนั้นเหมือนกัน.

ราหุล! **อาโปธาตุ** เป็นอย่างไรเล่า? อาโปธาตุมีทั้งที่เป็นภายในและเป็นภายนอก. ราหุล! อาโปธาตุที่เป็นภายใน เป็นอย่างไรเล่า? อาโปธาตุใด อันเป็นภายใน เฉพาะตน เป็นของเหลว อันอุปาทาน (ของคนหรือสัตว์) เข้าไปถือเอาแล้ว, ตัวอย่างเช่น น้ำดี เสลด หนอง โลหิต เหงื่อ มัน น้ำตา น้ำเหลือง น้ำลาย น้ำเมือก น้ำลื่นหล่อข้อ น้ำมูตร นี้ก็ดี; หรือจะยังมีอาโปธาตุ อันเป็นภายใน เฉพาะตน เป็นของเหลว อันอุปาทานเข้าไปถือเอาแล้ว ไร ๆ อื่นนอกไปจากนี้ อันใดก็ดี. ราหุล! อาโปธาตุทั้งสองประเภทนี้ เรียกว่า อาโปธาตุ อันเป็นภายใน. อาโปธาตุอันเป็นภายในด้วย อาโปธาตุอันเป็นภายนอกด้วย นั้นก็เป็น สักว่าอาโปธาตุ เท่านั้น. ใคร ๆ **พึงเห็นอาโปธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบ ตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา;** ครั้นเห็นอาโปธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริง อย่างนี้แล้ว จิตย่อมเบื่อหน่ายต่ออาโปธาตุ ย่อมคลายกำหนัดจากอาโปธาตุ.

ราหุล! เธอจงอบรมจิตให้เสมอด้วยน้ำ (อาโป) เถิด. เมื่อเธอ**อบรมจิตให้เสมอด้วยน้ำอยู่,** ผัสสะทั้งหลายที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจอันเกิดขึ้น**แล้ว จักไม่กลุ้มรุมจิตตั้งอยู่.** [ข้อความต่อไปจากนี้ ตรัสถึงการที่น้ำไม่อึดอัดระอาต่อสิ่งปฏิกูลและไม่ปฏิกูลนานาชนิด (ดังที่กล่าวแล้วในตอนที่ว่าด้วยธาตุดิน) ที่เขาล้างลงไปในน้ำ, อันเป็นอุปมาของจิตที่อบรมแล้วเสมอด้วยน้ำ ฉันใดก็ฉันนั้น].

ราหุล! **เตโชธาตุ** เป็นอย่างไรเล่า? เตโชธาตุมีทั้งที่เป็นภายในและเป็นภายนอก. ราหุล! เตโชธาตุที่เป็นภายใน เป็นอย่างไรเล่า? เตโชธาตุอันใด อันเป็นภายใน เฉพาะตน เป็นของเผาผลาญ อันอุปาทานเข้าไปถือเอาแล้ว, ตัวอย่างเช่น ไฟที่ยังกายให้อบอุ่น ไฟที่ยังกายให้ทรุดโทรม ไฟที่ยังกายให้กระวนกระวาย และไฟที่เผาอาหารอันกินแล้ว ดื่มแล้ว เคี้ยวแล้ว ลิ้มแล้ว ให้แปรไปโดยชอบ นี้ก็ดี; หรือจะยังมีเตโชธาตุ อันเป็นภายใน เฉพาะตน เป็นของเผาผลาญ อันอุปาทานเข้าไปถือเอาแล้ว ไร ๆ อื่นนอกไปจากนี้ อันใด ก็ดี. ราหุล! เตโชธาตุทั้งสองประเภทนี้ เรียกว่าเตโชธาตุอันเป็นภายใน. เตโชธาตุอันเป็นภายในด้วย เตโชธาตุอันเป็นภายนอกด้วย นั้นก็เป็น สักว่าเตโชธาตุ เท่านั้น. ใคร ๆ พึงเห็นเตโชธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริง อย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา; ครั้นเห็นเตโชธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้แล้ว จิตย่อมเบื่อหน่ายต่อเตโชธาตุ ย่อมคลายกำหนัดจากเตโชธาตุ.

ราหุล! **เธอจงอบรมจิตให้เสมอด้วยไฟ (เตโช) เถิด.** เมื่อเธอ**อบรมจิตเสมอด้วยไฟอยู่,** ผัสสะทั้งหลายที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ อันเกิดขึ้น**แล้ว จักไม่กลุ้มรุมจิตตั้งอยู่.** [ข้อความต่อไปจากนี้ ตรัสถึงการที่ไฟไม่อึดอัดระอาต่อสิ่ง

ปฏิกูลและไม่ปฏิกูลนานาชนิด (ดังที่กล่าวแล้วในตอนที่ว่าด้วยธาตุดิน) ที่เขาทิ้งลงไปให้มันไหม้, อันเป็นอุปมาของจิตที่อบรมแล้วเสมอด้วยไฟ ฉันใดก็ฉันนั้น].

ราหุล! **วาโยธาตุ** เป็นอย่างไรเล่า? วาโยธาตุมีทั้งที่เป็นภายในและเป็นภายนอก. ราหุล! เตโชธาตุที่เป็นภายใน เป็นอย่างไรเล่า? วาโยธาตุอันใด อันเป็นภายใน เฉพาะตน เป็นของพัดไปมา อันอุปาทานเข้าไปถือเอาแล้ว, ตัวอย่างเช่น ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก นี้ก็ดี; หรือจะยังมีวาโยธาตุ อันเป็นภายใน เฉพาะตน เป็นของพัดไปมา อันอุปาทานเข้าไปถือเอาแล้ว ไร ๆ อื่นนอกไปจากนี้ อันใด ก็ดี. ราหุล! วาโยธาตุทั้งสองประเภทนี้ เรียกว่าวาโยธาตุอันเป็นภายใน. วาโยธาตุอันเป็นภายในด้วยวาโยธาตุอันเป็นภายนอกด้วย นั้นก็เป็น สักว่าวาโยธาตุ เท่านั้น. ใคร ๆ พึง**เห็นวาโยธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริง อย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา**; ครั้นเห็นวาโยธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้แล้ว จิตย่อมเบื่อหน่ายต่อวาโยธาตุ ย่อมคลายกำหนัดจากวาโยธาตุ.

ราหุล! **เธอจงอบรมจิตให้เสมอด้วยลม (วาโย) เถิด.** เมื่อเธออบรมจิตให้เสมอด้วยลมอยู่, ผัสสะทั้งหลายที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ อันเกิดขึ้นแล้ว จักไม่กลุ้มรุมจิตตั้งอยู่. [ข้อความต่อไปจากนี้ ตรัสถึงการที่ลมไม่อึดอัดระอาต่อสิ่งปฏิกูลและไม่ปฏิกูลนานาชนิด (ดังกล่าวแล้วในตอนที่ว่าด้วยธาตุดิน) ที่ลมพัดผ่านเข้าไป, อันเป็นอุปมาของจิตที่อบรมแล้วเสมอด้วยลม ฉันใดก็ฉันนั้น].

ราหุล! **อากาสธาตุ** เป็นอย่างไรเล่า? อากาสธาตุมีทั้งที่เป็น**ภายในและเป็นภายนอก.** ราหุล! อากาสธาตุที่เป็นภายใน เป็นอย่างไรเล่า? **อากาสธาตุอันใด** อันเป็นภายใน เฉพาะตน เป็นของแสดงลักษณะแห่งความว่าง อันอุปาทานเข้าไปถือเอาแล้ว, ตัวอย่างเช่น ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก ที่ว่างที่อาหารอันกินแล้ว ดื่มแล้ว เคี้ยวแล้ว ลิ้มแล้ว ผ่านไป ที่ว่างที่อาหารอันกินแล้ว ดื่มแล้ว เคี้ยวแล้ว ลิ้มแล้ว ตั้งอยู่ ช่องที่อาหารอันกินแล้ว ดื่มแล้ว เคี้ยวแล้ว ลิ้มแล้ว ออกสู่เบื้องล่าง นี้ก็ดี; หรือจะยังมีอากาสธาตุ อันเป็นภายในเฉพาะตน เป็นของแสดงลักษณะแห่งความว่าง ไร ๆ อื่นนอกไปจากนี้ ซึ่งไม่ตัน มีลักษณะไม่ตัน เป็นของเปิด มีลักษณะเปิด อันเนื้อและเลือดไม่เข้าไปบรรจุอยู่ อันเป็นภายใน อันอุปาทานเข้าไปถือเอาแล้ว อันใดก็ดี. ราหุล! อากาสธาตุทั้งสองประเภทนี้ เรียกว่าอากาสธาตุอันเป็นภายใน. อากาสธาตุอันเป็นภายในด้วย อากาสธาตุอันเป็นภายนอกด้วย นั้นก็เป็น สักว่าอากาสธาตุ เท่านั้น. **ใคร ๆ พึงเห็นอากาสธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา;** ครั้นเห็นอากาสธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริง อย่างนี้แล้ว จิตย่อมเบื่อหน่ายต่ออากาสธาตุ ย่อมคลายกำหนัดจากอากาสธาตุ.

ราหุล! **เธอจงอบรมจิตให้เสมอด้วยอากาสเถิด.** เมื่อเธออบรมจิตให้เสมอด้วยอากาสอยู่, ผัสสะทั้งหลายที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจอันเกิดขึ้นแล้ว จักไม่กลุ้มรุมจิตตั้งอยู่. ราหุล! เปรียบเหมือนอากาส เป็นสิ่งมิได้ตั้งอยู่เฉพาะในที่ไร ๆ, นี้ฉันใด; ราหุล! เธอจงอบรมจิตให้เสมอด้วยอากาสเถิด. เมื่อเธออบรมจิตให้เสมอด้วยอากาสอยู่, ผัสสะทั้งหลายที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจอันเกิดขึ้นแล้ว จักไม่กลุ้มรุมจิตตั้งอยู่, ฉันนั้นเหมือนกัน.

—ม. ม. ๑๓/๑๓๕ – ๑๔๐/๑๓๕ + ๑๔๐, ๑๓๖ + ๑๔๑, ๑๓๗ + ๑๔๒, ๑๓๘ + ๑๔๓, ๑๓๙ + ๑๔๔.

สัมมาทิฏฐิในอาเนญชสัปปายปฏิปทา

ข้อที่หนึ่ง

ภิกษุ ท.! ในข้อที่กามเป็นอันตรายแก่อริยสาวกผู้ศึกษาอยู่ในธรรมวินัยนั้นนั้น อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นโดยประจักษ์ ดังนี้ว่า "กามและกามสัญญาอันเป็นไปในทิฏฐธรรม (ภพนี้) และเป็นไปในสัมปรายะ (ภพอื่น) ทั้งสองอย่างนั้นเป็นบ่วงมาร เป็นวิสัยแห่งมาร เป็นเหยื่อแห่งมาร เป็นที่เที่ยวแห่งมาร. ในบ่วงแห่งมารนี้ บาปอกุศลทางใจเหล่านี้ เป็นอภิชฌาบ้าง เป็นพยาบาทบ้าง เป็นสารัมภะ (ความแข่งดี) บ้าง ย่อมเป็นไป; บาปอกุศลเหล่านั้น ย่อมมีเพื่อเป็นอันตรายแก่อริยสาวกผู้ตามศึกษาอยู่ในธรรมวินัยนี้. ถ้าอย่างไร เราพึงมีจิตเป็นมหัคคตะอันไพบูลย์ อธิษฐานจิตครอบงำโลก อยู่เถิด; เมื่อเรามีจิตเป็นมหัคคตะอันไพบูลย์ อธิษฐานจิตครอบงำโลกอยู่, บาปอกุศลทางใจเป็นอภิชฌาบ้าง เป็นพยาบาทบ้าง เป็นสารัมภะบ้าง เหล่านั้น จักไม่มี; เพราะละบาปอกุศลเหล่านั้นเสียได้ จิตของเราก็จักเป็นจิตมีคุณไม่เล็กน้อย เป็นจิตไม่มีประมาณ เป็นจิตอันอบรมดีแล้ว" ดังนี้.

เมื่ออริยสาวกนั้น ปฏิบัติแล้วอย่างนี้ เป็นผู้มากด้วยการปฏิบัติอย่างนี้อยู่, จิตย่อมเลื่อมใสในอายตนะ[๑] เมื่อมีจิตเลื่อมใสสมบูรณ์ เขาก็จะเข้าถึง

---

๑. คำว่า อายตนะ ในที่นี้ ไม่หมายถึงนิพพาน อันเป็นอายตนะสูงสุด ซึ่งเป็นที่รู้จักกันทั่วไป แต่หมายถึงอายตนะคือภาวะแห่งอรูปฌานทั้งสี่ คือ อากาสานัญจายตนะ ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนะ โดยเฉพาะ เพราะไม่มีรูปหรือสัญญาในรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งความหวั่นไหว, แต่บางมติหมายต่ำลงมาถึงจตุตถฌานอันเป็นอาเนญชะในขั้นริเริ่ม ซึ่งยังไม่สมบูรณ์เพราะยังอาศัยสิ่งซึ่งมีรูปหรือรูปสัญญาอยู่. เพราะข้อปฏิบัติดังกล่าวแล้วข้างต้น ทำให้ง่ายและสะดวกแก่การลุถึงภพประเภทนี้ จึงได้ชื่อว่า อาเนญชสัปปายปฏิปทา. ข้อปฏิบัติเหล่านี้เป็นฝ่ายสมถะ ซึ่งเป็นปัจจัยแก่เจโตวิมุตติโดยตรง แต่ก็เป็นปัจจัยแก่วิปัสสนาได้ด้วย ดังนั้นท่านจึงกล่าวอานิสงส์ของคำนี้ว่า เพื่อเข้าถึงอาเนญชะ หรือน้อมไปเพื่อปัญญาก็ได้.

อาเนญช (สมาบัติ) ในกาลนั้น หรือน้อมไปเพื่อปัญญา. ภายหลังแต่การตาย **เพราะการทำลายแห่งกาย** ฐานะที่พึงมีได้ก็คือ วิญญาณที่เป็นไป ก็จะเป็น **วิญญาณที่เข้าถึงซึ่งภพในระดับอาเนญชะ.**

ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า เป็น **อาเนญชสัปปายปฏิปทาข้อที่หนึ่ง.**

ข้อที่สอง

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : อริยสาวก ย่อมพิจารณาเห็นโดยประจักษ์ ดังนี้ว่า **"กามและกามสัญญาอันเป็นไปในทิฏฐธรรมและเป็นไปในสัมปรายะ อันเป็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งหมดนั้นเป็นเพียงสักว่ารูป คือเป็นเพียงมหาภูตรูปสี่ และรูปอาศัยมหาภูตรูปสี่นั้นอยู่ เท่านั้น"** ดังนี้.

เมื่ออริยสาวกนั้น ปฏิบัติแล้วอย่างนี้ เป็นผู้มากด้วยการปฏิบัติอย่างนี้อยู่, จิตย่อมเลื่อมใสในอายตนะ. เมื่อมีจิตเลื่อมใสสมบูรณ์ เขาก็จะเข้าถึงอาเนญช (สมาบัติ) ในกาลนั้น หรือน้อมไปเพื่อปัญญา. ภายหลังแต่การตาย เพราะการทำลายแห่งกาย ฐานะที่พึงมีได้ก็คือ วิญญาณที่เป็นไป ก็จะเป็น วิญญาณที่เข้าถึงซึ่งภพในระดับอาเนญชะ.

ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า เป็น **อาเนญชสัปปายปฏิปทาข้อที่สอง.**

ข้อที่สาม

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นโดยประจักษ์ ดังนี้ว่า **"กามและกามสัญญา อันเป็นไปในทิฏฐธรรมและเป็นไปในสัมปรายะ ก็ดี รูปและรูปสัญญา อันเป็นไปในทิฏฐธรรมและเป็นไปในสัมปรายะ ก็ดี ทั้ง**

สองอย่างนั้น เป็นอนิจจัง สิ่งใดเป็นอนิจจัง สิ่งนั้นไม่ควรเพื่อจะเพลิดเพลินพร่ำสรรเสริญ สยบมัวเมา" ดังนี้.

เมื่ออริยสาวกนั้น ปฏิบัติแล้วอย่างนี้ เป็นผู้มากด้วยการปฏิบัติอย่างนี้อยู่, จิตย่อมเลื่อมใสในอายตนะ. เมื่อมีจิตเลื่อมใสสมบูรณ์ เขาก็จะเข้าถึงอาเนญช (สมาบัติ) ในกาลนั้น หรือน้อมไปเพื่อปัญญา. ภายหลังแต่การตายเพราะการทำลายแห่งกาย ฐานะที่พึงมีได้ก็คือ วิญญาณที่เป็นไป ก็จะเป็นวิญญาณที่เข้าถึงซึ่งภพในระดับอาเนญชะ.

ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า เป็น **อาเนญชสัปปายปฏิปทาข้อที่สาม.**

—อุปริ. ม. ๑๔/๗๔ - ๗๕/๘๒ - ๘๔.

สัมมาทิฏฐิในอากิญจัญญายตนสัปปายปฏิปทา

ข้อที่หนึ่ง

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นโดยประจักษ์ดังนี้ว่า "**กามและกามสัญญา อันเป็นไปในทิฏฐธรรมและเป็นไปในสัมปรายะก็ดี รูปและรูปสัญญา อันเป็นไปในทิฏฐธรรมและเป็นไปในสัมปรายะ ก็ดี อาเนญชสัญญา ก็ดี สัญญาทั้งหมดนั้น ดับไม่มีส่วนเหลือในธรรมใด ธรรมนั้นสงบ ธรรมนั้นประณีต กล่าวคืออากิญจัญญายตนะ**" ดังนี้.

เมื่ออริยสาวกนั้น ปฏิบัติแล้วอย่างนี้ เป็นผู้มากด้วยการปฏิบัติอย่างนี้อยู่, จิตย่อมเลื่อมใสในอายตนะ. เมื่อมีจิตเลื่อมใสสมบูรณ์ เขาก็จะเข้าถึงอากิญจัญญายตนะ (สมาบัติ) ในกาลนั้น หรือน้อมไปเพื่อปัญญา. ภายหลัง

แต่การตายเพราะการทำลายแห่งกาย ฐานะที่พึงมีได้ก็คือ วิญญาณที่เป็นไป ก็จะเป็นวิญญาณที่เข้าถึงอากิญจัญญายตนะ.

ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า เป็น **อากิญจัญญายตนะสัปปายปฏิปทา ข้อที่หนึ่ง.**

ข้อที่สอง

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : อริยสาวกไปแล้วสู่ป่าก็ตาม สู่โคนไม้ก็ตาม สู่เรือนว่างก็ตาม ย่อมพิจารณาเห็นโดยประจักษ์ ดังนี้ว่า **"อายตนะนี้ว่างจากอัตตา ว่างจากอัตตนิยา"** ดังนี้.

เมื่ออริยสาวกนั้น ปฏิบัติแล้วอย่างนี้ เป็นผู้มากด้วยการปฏิบัติอย่างนี้อยู่, จิตย่อมเลื่อมใสในอายตนะ. เมื่อมีจิตเลื่อมใสสมบูรณ์ เขาก็จะเข้าถึงอากิญจัญญายตนะ (สมาบัติ) ในกาลนั้น หรือน้อมไปเพื่อปัญญา. ภายหลังแต่การตายเพราะการทำลายแห่งกาย ฐานะที่พึงมีได้ก็คือ วิญญาณที่เป็นไป ก็จะเป็นวิญญาณที่เข้าถึงอากิญจัญญายตนะ.

ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า เป็น **อากิญจัญญายตนสัปปายปฏิปทา ข้อที่สอง.**

ข้อที่สาม

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : อริยสาวกไปแล้วสู่ป่าก็ตาม สู่โคนไม้ก็ตาม สู่เรือนว่างก็ตาม ย่อมพิจารณาเห็นโดยประจักษ์ ว่า **"ไม่มีอะไรที่เป็นตัวเรา, ความกังวลต่อสิ่งใด หรือในอะไร ๆ ว่าเป็นตัวเราก็ไม่มี ; และไม่มีอะไรที่เป็นของเรา, ความกังวลในสิ่งใด ๆ ว่าเป็นของเราก็ไม่มี"** ดังนี้.

เมื่ออริยสาวกนั้น ปฏิบัติแล้วอย่างนี้ เป็นผู้มากด้วยการปฏิบัติอย่างนี้อยู่, จิตย่อมเลื่อมใสในอายตนะ. เมื่อมีจิตเลื่อมใสสมบูรณ์ เขาก็จะเข้าถึงอากิญจัญญายตนะ (สมาบัติ) ในกาลนั้น หรือน้อมไปเพื่อปัญญา. ภายหลังแต่การตายเพราะการทำลายแห่งกาย ฐานะที่พึงมีได้ก็คือ วิญญาณที่เป็นไป ก็จะเป็นวิญญาณที่เข้าถึงอากิญจัญญายตนะ.

ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า เป็น **อากิญจัญญายตนสัปปายปฏิปทาข้อที่สาม.**

—อุปริ. ม. ๑๔/๗๖-๗๗/๘๕-๘๗.

[คำว่า อากิญจัญญายตนะ คำนี้ เป็นคำแปลกและกำกวม เคยใช้ให้มีความหมายเป็นนิพพาน มาแต่ก่อนพุทธศาสนา หรือนอกพุทธศาสนา เช่นในสำนักของพาวรีพราหมณ์ (ที่เป็นต้นเหตุให้เกิดโสฬสปัญหา) นั้นเขาถือว่าเป็นนิพพาน จึงมาทูลขอให้พระองค์ทรงแสดง-อากิญจัญญายตนะ ตามแบบของพระองค์ ในฐานะที่เป็นนิพพาน ดังนั้นในสูตรนี้ จึงมีบทพิจารณาทำนองเดียวกับนิพพาน เช่นคำว่า นั่นว่างจากอัตตาว่างจากอัตตนิยา หรือว่านั่นสงบนั่นประณีต ดังนี้เป็นต้น ผู้ศึกษาจะต้องมีความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง อย่าให้ปะปนกันเสีย จะมีความเข้าใจผิดอย่างใหญ่หลวง].

สัมมาทิฏฐิในเนวสัญญานาสัญญายตนสัปปายปฏิปทา

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นโดยประจักษ์ดังนี้ว่า **"กามและกามสัญญา อันเป็นไปในทิฏฐธรรมและเป็นไปในสัมปรายะก็ดี รูปและรูปสัญญา อันเป็นไปในทิฏฐธรรมและเป็นไปในสัมปรายะ ก็ดี อาเนญชสัญญา ก็ดี อากิญจัญญายตนสัญญา ก็ดี สัญญาทั้งหมดนั้น ดับไม่มี**

ส่วนเหลือ ในธรรมใด ธรรมนั้นสงบ ธรรมนั้นประณีต กล่าวคือ เนวสัญญา-นาสัญญายตนะ".

เมื่ออริยสาวกนั้น ปฏิบัติแล้วอย่างนี้ เป็นผู้มากด้วยการปฏิบัติอย่างนี้อยู่, จิตย่อมเลื่อมใสในอายตนะ. เมื่อมีจิตเลื่อมใสสมบูรณ์ เขาก็จะเข้าถึงเนว-สัญญานาสัญญายตนะ (สมาบัติ) ในกาลนั้น หรือน้อมไปเพื่อปัญญา. ภายหลังแต่การตายเพราะการทำลายแห่งกาย ฐานะที่พึงมีได้ก็คือ วิญญาณที่เป็นไป ก็จะเป็นวิญญาณที่เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ.

ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า เป็น **เนวสัญญานาสัญญายตนสัปปายปฏิปทา.**

—อุปริ. ม. *๑๔/๗๗/๘๘.*

สัมมาทิฏฐิต่อโอฆนิตถรณะ

อานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้ปฏิบัติ (ในปฏิปทาอันเป็นที่สบาย (สัปปายปฏิปทา) แก่อาเนญชามาตามลำดับ ๆ) อย่างนี้แล้ว ย่อมได้เฉพาะซึ่งอุเบกขา (ความเข้าไปเพ่งอยู่) ว่า **"ถ้า (ปัจจัย) ไม่เคยมี (ผล) ก็ต้องไม่มีอยู่แก่เรา; ถ้า (ปัจจัยเพื่ออนาคต) จักไม่มีอยู่ (ผลในอนาคต)ก็ต้องไม่มีแก่เรา. สิ่งใดมีอยู่ สิ่งใดเป็นแล้ว เราย่อมละได้ซึ่งสิ่งนั้น"** ดังนี้. ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพลิดเพลิน ไม่พร่ำสรรเสริญ ไม่สยบมัวเมา ซึ่งอุเบกขานั้น ดำรงอยู่. เมื่อภิกษุนั้น ไม่เพลิดเพลิน ไม่พร่ำสรรเสริญ ไม่สยบมัวเมา ซึ่งอุเบกขานั้น ดำรงอยู่, วิญญาณนั้นเป็นวิญญาณอันตัณหาไม่อาศัยแล้ว นั่นคือภาวะไม่มีอุปาทาน. อานนท์! **ภิกษุผู้ไม่มีอุปาทาน ย่อมปรินิพพาน (ดับเย็น).**

"น่าอัศจรรย์ พระเจ้าข้า! ไม่เคยมีแล้ว พระเจ้าข้า! ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ได้ทราบมาว่า พระผู้มีพระภาคทรงอาศัยแล้ว ทรงอาศัยแล้ว (ซึ่งปฏิปทาอันทรงแสดงมาแล้วตามลำดับ) ตรัสบอกซึ่งโอฆนิตถรณะ (การถอนตนขึ้นจากโอฆะ) แก่ข้าพระองค์ทั้งหลายแล้ว".

—อุปริ. ม. ๑๔/๗๙/๔๑.

(คำว่า โอฆนิตถรณะ ในที่นี้ คือ การถอนตนขึ้นจากโอฆะ (ความตกจมอยู่ในกิเลสและความทุกข์ ด้วยกาม – ทิฏฐิ – ภพ – อวิชชา) เป็นสิ่งที่มีได้ในภพปัจจุบัน กล่าวคือไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นทั้งหลาย อันมีเนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นสิ่งสูงสุดสำหรับการยึดมั่นถือมั่น และไม่ยึดมั่นแม้แต่ในการบรรลุธรรมของตน; เมื่อไม่ยึดมั่นถือมั่นก็ดับเย็น เป็นปรินิพพาน นี้เรียกว่า **โอฆนิตถรณะ** หรือ **อริยวิโมกข์** ก็เรียก *(ดูได้ในหัวข้อหรือเรื่องอัตไป)* เป็นสิ่งที่มีได้ในภพปัจจุบัน).

อริยวิโมกข์ หรือโอฆนิตถรณะ

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! อริยวิโมกข์ (ความพ้นพิเศษอันประเสริฐ) เป็นอย่างไรเล่า?"

อานนท์! อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ย่อมพิจารณาเห็นโทษโดยประจักษ์ดังนี้ว่า "กามทั้งหลายที่เป็นไปในภพปัจจุบันนี้ เหล่าใดด้วย, กามทั้งหลายที่เป็นไปในภพเบื้องหน้า เหล่าใดด้วย, กามสัญญาที่เป็นไปในภพปัจจุบันนี้ เหล่าใดด้วย, กามสัญญาที่เป็นไปในภพเบื้องหน้า เหล่าใดด้วย, รูปทั้งหลายที่เป็นไปในภพปัจจุบันนี้ เหล่าใดด้วย, รูปทั้งหลายที่เป็นไปในภพเบื้องหน้า เหล่าใดด้วย, รูปสัญญาทั้งหลายที่เป็นไปในภพปัจจุบันนี้ เหล่าใด

ด้วย, รูปสัญญาทั้งหลายที่เป็นไปในภพเบื้องหน้า เหล่าใดด้วย, อาเนญชสัญญา เหล่าใดด้วย, อากิญจัญญายตนสัญญา เหล่าใดด้วย, เนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา เหล่าใดด้วย, นั่นล้วนแต่เป็นสักกายะ เป็นแต่เพียงสักกายะ (เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือด้วยอุปาทาน); ส่วนอมตธรรมนั้น ได้แก่วิโมกข์แห่งจิต เพราะไม่มีอุปาทานในสักกายะนั้น ๆ นี่เอง.

อานนท์! ด้วยเหตุนี้แหละ เป็นอันว่า **อาเนญชสัปปายปฏิปทา** เราได้แสดงแล้ว, **อากิญจัญญายตนสัปปายปฏิปทา** เราก็ได้แสดงแล้ว, **เนวสัญญานาสัญญายตนสัปปายปฏิปทา** เราก็ได้แสดงแล้ว, การอาศัยปฏิปทานั้น ๆ ตามลำดับ ๆ แล้วข้ามโอฆะเสียได้ เราได้แสดงแล้ว, นั่นแหละคืออริยวิโมกข์.

อานนท์! กิจอันใด ที่ศาสดาผู้เอ็นดู แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล อาศัยความเอ็นดูแล้ว จะพึงทำแก่สาวกทั้งหลาย, กิจอันนั้นเราได้ทำแล้วแก่พวกเธอทั้งหลาย.

อานนท์! นั่น โคนไม้ทั้งหลาย, นั่น เรือนว่างทั้งหลาย.

อานนท์! พวกเธอทั้งหลายจงเพียรเผากิเลส, อย่าได้ประมาท. พวกเธอทั้งหลาย อย่าได้เป็นผู้ที่ต้องร้อนใจ ในภายหลังเลย.

นี่แหละ เป็นวาจาเครื่องพร่ำสอนแก่พวกเธอทั้งหลายของเรา.

—อุปริ. ม. ๑๔/๗๙/๙๐ – ๙๒.

วิธีพิจารณา เพื่อ "หมดปัญหา" เกี่ยวกับอาหาร

ภิกษุ ท.! กพฬีการาหาร เป็นสิ่งที่บุคคลควรเห็นอย่างไร? ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนภรรยาสามีสองคน ถือเอาสะเบียงสำหรับเดินทางเล็กน้อย เดินไปสู่หนทางอันกันดาร. สองภรรยาสามีนั้น มีบุตรน้อยคนเดียวผู้น่ารักน่าเอ็นดูอยู่คนหนึ่ง. เมื่อขณะเขาทั้งสองกำลังเดินไปตามทางอันกันดารอยู่นั้น สะเบียงสำหรับเดินทางที่เขามีอยู่เพียงเล็กน้อยนั้น ได้หมดสิ้นไป หนทางอันกันดารนั้นยังเหลืออยู่ เขาทั้งสองนั้นยังไม่เดินข้ามหนทางอันกันดารนั้นไปได้. ครั้งนั้นแล สองภรรยาสามีนั้นได้มาคิดกันว่า "สะเบียงสำหรับเดินทางของเราทั้งสองที่มีอยู่เพียงเล็กน้อยนี้ ได้หมดสิ้นลงแล้ว หนทางอันกันดารนี้ยังเหลืออยู่ ทั้งเราก็ยังไม่เดินข้ามหนทางอันกันดารนี้ไปได้; อย่ากระนั้นเลย เราทั้งสองคนพึงฆ่าบุตรน้อยคนเดียวผู้น่ารักน่าเอ็นดูนี้เสีย แล้วทำให้เป็นเนื้อเค็มและเนื้อย่าง บริโภคเนื้อบุตรนี้แหละ เดินข้ามหนทางอันกันดารที่ยังเหลืออยู่นี้กันเถิด เพราะถ้าไม่ทำเช่นนี้ พวกเราทั้งสามคนจะต้องพากันพินาศหมดแน่" ดังนี้. ครั้งนั้นแล ภรรยาสามีทั้งสองนั้น จึงฆ่าบุตรน้อยคนเดียวผู้น่ารักน่าเอ็นดูนั้น แล้วทำให้เป็นเนื้อเค็มและเนื้อย่าง บริโภคเนื้อบุตรนั้นเทียว เดินข้ามหนทางอันกันดารที่ยังเหลืออยู่นั้น. สองภรรยาสามีนั้น บริโภคเนื้อบุตรไปพลางพร้อมกับข้อนอกไปพลาง รำพันว่า "บุตรน้อยคนเดียวของเราไปไหนเสีย บุตรน้อยคนเดียวของเราไปไหนเสีย" ดังนี้.

ภิกษุ ท.! เธอจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : สองภรรยาสามีนั้นจะพึงบริโภคเนื้อบุตรเป็นอาหาร เพื่อความเพลิดเพลินสนุกสนานบ้าง เพื่อความมัวเมาบ้าง เพื่อความประดับประดาบ้าง หรือเพื่อตบแต่ง (ร่างกาย) บ้าง, หรือ

หนอ? *"ข้อนั้นหาเป็นเช่นนั้นไม่ พระเจ้าข้า!"* ถ้าอย่างนั้น สองภรรยาสามีนั้นจะพึงบริโภคเนื้อบุตรเป็นอาหาร เพียงเพื่อ (อาศัย) เดินข้ามหนทางอันกันดารเท่านั้น ใช่ไหม? *"ใช่ พระเจ้าข้า!"* ภิกษุ ท.! ข้อนี้มีอุปมาฉันใด; เรากล่าวว่ากพพีการาหารอันอริยสาวกควรเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนเนื้อบุตร) ฉันนั้น. ภิกษุ ท.! **เมื่อกพพีการาหารอันอริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว; ราคะ** (ความกำหนัด) **ที่มีเบญจกามคุณเป็นแดนเกิด ย่อมเป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้วด้วย. เมื่อราคะที่มีเบญจกามคุณเป็นแดนเกิด เป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้ว, สังโยชน์ชนิดที่อริยสาวกประกอบเข้าแล้ว จะพึงเป็นเหตุให้มาสู่โลกนี้ได้อีก ย่อมไม่มี.**

ภิกษุ ท.! **ผัสสาหาร เป็นสิ่งที่บุคคลควรเห็นอย่างไร?** ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนแม่โคนมที่ปราศจากหนังห่อหุ้ม : ถ้าแม่โคนมนั้นพึงยืนพิงฝาอยู่ไซร้, มันก็จะพึงถูกพวกตัวสัตว์ที่อาศัยฝาเจาะกิน; ถ้าแม่โคนมนั้นพึงยืนพิงต้นไม้อยู่ไซร้, มันก็จะพึงถูกพวกสัตว์ชนิดอาศัยต้นไม้ไชกิน; ถ้าหากแม่โคนมนั้นพึงลงไปแช่น้ำอยู่ไซร้, มันก็จะพึงถูกพวกสัตว์ที่อาศัยน้ำตอดกันกิน; ถ้าหากแม่โคนมนั้นจะพึงยืนอาศัยอยู่ในที่โล่งแจ้งไซร้, มันก็จะพึงถูกพวกสัตว์ที่อาศัยอยู่ในอากาศเกาะกัดจิกกิน. ภิกษุ ท.! แม่โคนมที่ปราศจากหนังห่อหุ้มจะพึงไปอาศัยอยู่สถานที่ใด ๆ ก็ตาม มันก็จะพึงถูกจำพวกสัตว์ที่อาศัยอยู่ในสถานที่นั้น ๆ กัดกินอยู่ร่ำไป, ข้อนี้มีอุปมาฉันใด; ภิกษุ ท.! เราย่อมกล่าวว่า **ผัสสาหาร อันอริยสาวกควรเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนแม่โคนมที่ปราศจากหนังห่อหุ้ม) ฉันนั้น.** ภิกษุ ท.! **เมื่อผัสสาหารอันอริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว เวทนาทั้งสาม ย่อมเป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้วด้วย, เมื่อเวทนาทั้งสามเป็นสิ่งที่อริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว เราย่อมกล่าวว่า "สิ่งไร ๆ ที่ควรกระทำให้ยิ่งขึ้นไป (กว่านี้) ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น" ดังนี้.**

ภิกษุ ท.! **มโนสัญเจตนาหาร เป็นสิ่งที่บุคคลควรเห็นอย่างไร?** ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง ลึกเกินกว่าชั่วบุรุษหนึ่ง เต็มด้วยถ่านเพลิงที่ปราศจากเปลวและปราศจากควัน มีอยู่. ครั้งนั้น บุรุษผู้หนึ่งผู้ต้องการเป็นอยู่ ไม่อยากตาย รักสุข เกลียดทุกข์ มาสู่ที่นั้น. และมีบุรุษที่มีกำลังกล้าแข็งอีกสองคน จับบุรุษนั้นที่แขนแต่ละข้าง แล้วฉุดคร่าไปยังหลุมถ่านเพลิงนั้น. ภิกษุ ท.! ครั้งนั้นแล บุรุษนั้นมีความคิด ความปรารถนา ความตั้งใจ ที่จะให้ห่างไกลหลุมถ่านเพลิงนั้น. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท.! ข้อนั้นเพราะเหตุว่าบุรุษนั้นย่อมรู้ว่า "ถ้าเราจะตกลงไปยังหลุมถ่านเพลิงนี้ไซร้ เราก็พึงถึงความตาย หรือได้รับทุกข์เจียนตาย เพราะข้อนั้นเป็นเหตุ" ดังนี้, ข้อนี้มีอุปมาฉันใด; ภิกษุ ท.! เราย่อมกล่าวว่า **มโนสัญเจตนาหารอันอริยสาวกควรเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนหลุมถ่านเพลิง)** ฉันนั้น. ภิกษุ ท.! **เมื่อมโนสัญเจตนาหารอันอริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, ตัณหาทั้งสาม ย่อมเป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้วด้วย; เมื่อตัณหาทั้งสามเป็นสิ่งที่อริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, เราย่อมกล่าวว่า "สิ่งไร ๆ ที่ควรกระทำให้ยิ่งขึ้นไป (กว่านี้) ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น"** ดังนี้.

ภิกษุ ท.! **วิญญาณาหาร เป็นสิ่งที่บุคคลควรเห็นอย่างไร?** ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนพวกเจ้าหน้าที่จับโจรผู้ประพฤติหยาบช้าได้แล้ว แสดงแก่พระราชาว่า "ข้าแต่สมมติเทพ! บุรุษนี้เป็นโจรประพฤติหยาบช้าต่อใต้ฝ่าพระบาท ขอใต้ฝ่าพระบาทจงโปรดให้ลงโทษโจรผู้นี้ตามประสงค์เถิด พระเจ้าข้า!". พระราชามีพระกระแสรับสั่งอย่างนี้ว่า "ท่านผู้เจริญทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงไปประหารบุรุษนั้น ด้วยหอกร้อยเล่มในเวลาเช้านี้". เจ้าหน้าที่เหล่านั้นจึงประหารนักโทษนั้นด้วยหอกร้อยเล่ม ในเวลาเช้า. ต่อมา ในเวลาเที่ยงวัน

พระราชาทรงซักถามพวกเจ้าหน้าที่นั้นว่า "ท่านผู้เจริญทั้งหลาย! บุรุษนั้นเป็นอย่างไรบ้าง?". พวกเขากราบทูลว่า "ข้าแต่สมมติเทพ! นักโทษนั้นยังมีชีวิตอยู่ พระเจ้าข้า!". พระราชาทรงมีพระกระแสรับสั่งอย่างนี้ว่า "ท่านผู้เจริญทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงไปประหารบุรุษนั้น ด้วยหอกร้อยเล่ม ในเวลาเที่ยง". พวกเจ้าหน้าที่เหล่านั้น จึงได้ประหารนักโทษนั้นด้วยหอกร้อยเล่มในเวลาเที่ยง. ต่อมา ในเวลาเย็น พระราชาทรงซักถามเจ้าหน้าที่เหล่านั้นอีกว่า "ท่านผู้เจริญทั้งหลาย! บุรุษนั้น เป็นอย่างไรบ้าง?". พวกเขากราบทูลว่า "ยังมีชีวิตอยู่ พระเจ้าข้า!". พระราชาทรงมีพระกระแสรับสั่งอีกว่า "ท่านทั้งหลาย! พวกท่านจงไปประหารบุรุษนั้น ด้วยหอกร้อยเล่ม ในเวลาเย็น" ดังนี้. พวกเจ้าหน้าที่นั้น จึงได้ประหารนักโทษนั้นด้วยหอกร้อยเล่ม ในเวลาเย็น.

ภิกษุ ท.! พวกเธอจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : บุรุษนักโทษนั้นถูกพวกเจ้าหน้าที่ประหารอยู่ด้วยหอกสามร้อยเล่ม ตลอดทั้งวัน เขาจะพึงเสวยแต่ทุกขโทมนัสที่มีข้อนั้นเป็นเหตุ มิใช่หรือ? ภิกษุ ท.! บุรุษนักโทษนั้น ถูกพวกเจ้าหน้าที่ประหารด้วยหอกเพียงเล่มเดียว ก็พึงเสวยทุกขโทมนัสที่มีข้อนั้นเป็นเหตุ (มากอยู่แล้ว) ก็จะกล่าวไปไยถึงการที่บุรุษนักโทษนั้นถูกประหารด้วยหอกสามร้อยเล่มเล่า, ข้อนี้มีอุปมาฉันใด; ภิกษุ ท.! เราย่อมกล่าวว่า วิญญาณาหารอันอริยสาวกควรเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนนักโทษถูกประหารนั้น) ฉันนั้น. ภิกษุ ท.! เมื่อวิญญาณาหารอันอริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, นามรูปย่อมเป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้วด้วย; เมื่อนามรูปเป็นสิ่งที่อริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, เราย่อมกล่าวว่า "สิ่งไร ๆ ที่ควรกระทำให้ยิ่งขึ้นไป (กว่านี้) ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น", ดังนี้แล.

– นิทาน. สํ. ๑๖/๑๑๙ – ๑๒๑/๒๔๑ – ๒๔๔.

(**คำข้าว** เรียกว่าอาหาร เพราะหล่อเลี้ยงร่างกาย; **ผัสสะ** เรียกว่าอาหาร เพราะทำให้เกิดเวทนา; **มโนสัญเจตนา** เรียกว่าอาหาร เพราะทำให้เกิดกรรม; **วิญญาณ** เรียกว่าอาหาร เพราะทำให้เกิดนามรูป. ถ้าบุคคลพิจารณาเห็นโทษแห่งอาหารแต่ละอย่าง ๆ ดังที่ตรัสไว้โดยอุปมาในข้อความข้างบนนี้แล้ว ก็จะสามารถควบคุมสิ่งที่เรียกว่าอาหาร ไม่ให้เป็นอาหารโดยความหมายนั้น ๆ ได้, จะดับทุกข์ได้จนถึงขั้นเป็นพระอรหันต์).

วิธีพิจารณาธรรมในภายใน เพื่อความสิ้นทุกข์

ภิกษุ ท.! เธอทั้งหลายพิจารณากันบ้างหรือไม่ ชนิดที่เป็นการพิจารณาในภายใน ?

ภิกษุรูปหนึ่งกราบทูลว่า *"ข้าพระองค์ย่อมพิจารณา ชนิดที่เป็นการพิจารณาในภายในอยู่ พระเจ้าข้า!"*

ภิกษุ! เธอ ย่อมพิจารณา ชนิดที่เป็นการพิจารณาในภายในอยู่อย่างไรเล่า ?

(ภิกษุนั้นกราบทูลให้ทรงทราบแล้ว ก็ไม่ทรงพอพระทัย พระอานนท์จึงทูลขอร้องให้พระองค์ทรงแสดง ภิกษุได้ฟังแล้วจักทรงจำไว้. ตรัสให้ภิกษุทั้งหลายตั้งใจฟัง แล้วตรัสว่า:-)

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุเมื่อพิจารณา ย่อม **พิจารณาชนิดที่เป็นการพิจารณาในภายใน** ว่า "ทุกข์มีอย่างมิใช่น้อย นานาประการ ย่อมเกิดขึ้นในโลก กล่าวคือชรามรณะ ใดแล; ทุกข์นี้หนอ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด ? เพราะอะไรมี ชรามรณะจึงมี ?" ดังนี้. ภิกษุนั้น **พิจารณาอยู่ ย่อมรู้** อย่างนี้ว่า "ทุกข์มีอย่างมิใช่น้อยนานาประการ ย่อมเกิดขึ้นในโลก กล่าวคือชรามรณะ ใดแล; **ทุกข์นี้หนอ มีอุปธิเป็นเหตุให้เกิด** มีอุปธิเป็นเครื่องก่อให้เกิด มี

อุปธิเป็นเครื่องกำเนิด มีอุปธิเป็นแดนเกิด; เพราะอุปธิมี ชรามรณะจึงมี; เพราะอุปธิไม่มี ชรามรณะจึงไม่มี;" ดังนี้. ภิกษุนั้น ย่อมรู้ชัด ซึ่งชรามรณะด้วย ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะด้วย ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะด้วย ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงซึ่งธรรมอันสมควรแก่ความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะด้วย และเป็นผู้ปฏิบัติแล้วอย่างสมควรแก่ธรรมด้วย. ภิกษุ ท.! ภิกษุนี้ เราเรียกว่า **เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ กล่าวคือเพื่อความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ โดยประการทั้งปวง.**

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุเมื่อพิจารณา ย่อม **พิจารณาชนิดที่เป็นการพิจารณาในภายใน** ว่า "ก็อุปธินี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด? เพราะอะไรมีอุปธิจึงมี เพราะอะไรไม่มีอุปธิจึงไม่มี?" ดังนี้. ภิกษุนั้น **พิจารณาอยู่ ย่อมรู้** อย่างนี้ว่า "**อุปธินี้ มีตัณหาเป็นเหตุให้เกิด** มีตัณหาเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีตัณหาเป็นเครื่องกำเนิด มีตัณหาเป็นแดนเกิด; เมื่อตัณหามีอุปธิจึงมี เมื่อตัณหาไม่มีอุปธิจึงไม่มี;" ดังนี้. ภิกษุนั้น **ย่อมรู้ชัด** ซึ่งอุปธิด้วย ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปธิด้วย ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปธิด้วย ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงซึ่งธรรมอันสมควรแก่ความดับไม่เหลือแห่งอุปธิด้วย และเป็นผู้ปฏิบัติแล้วอย่างสมควรแก่ธรรมด้วย. ภิกษุ ท.! ภิกษุนี้ เราเรียกว่า **เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ กล่าวคือเพื่อความดับไม่เหลือแห่งอุปธิ โดยประการทั้งปวง.**

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุเมื่อพิจารณา ย่อม **พิจารณาชนิดที่เป็นการพิจารณาในภายใน** ว่า "ก็ตัณหานี้ เมื่อจะเกิดย่อมเกิดขึ้น ณ ที่ไหน?

เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ ณ ที่ไหน ?" ดังนี้. ภิกษุนั้น พิจารณาอยู่ ย่อมรู้ อย่างนี้ว่า สิ่งใดมีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี (ปิยรูปสาตรูป) ในโลก; ตัณหานี้ เมื่อจะเกิดย่อมเกิดขึ้น ในสิ่งนั้น, เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ ในสิ่งนั้น. ก็สิ่งใดเล่า มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก ? จักษุ มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โสตะ .... ฆานะ .... ชิวหา .... กายะ .... มนะ มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก. **ตัณหานี้ เมื่อจะเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นในธรรมมีภาวะน่ารักน่ายินดีเหล่านี้, เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ในธรรมมีภาวะน่ารักน่ายินดีเหล่านี้.**

(ต่อจากนี้ ได้ตรัสถึงบุคคลบางพวกในอดีต อนาคต และปัจจุบัน เห็นปิยรูปสาตรูปโดยความเป็นของเที่ยง ของสุขเป็นต้น แล้วทำตัณหาให้เจริญ ทำอุปธิให้เจริญ เท่ากับทำทุกข์ให้เจริญ ไม่พ้นจากทุกข์ไปได้; และได้ตรัสฝ่ายตรงกันข้ามโดยปฏิปักขนัยไว้เป็นคู่กัน.

สำหรับปิยรูปสาตรูปนั้น ในที่อื่นกล่าวไว้เป็นหกหมวด ตามนัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร รวมกันเป็น ๖๐ อย่าง; ในที่นี้กล่าวไว้เพียง ๖ อย่าง ตามจำนวนแห่งอายตนะภายใน, แม้กระนั้นก็อาจจะขยายออกไปได้เป็น ๖๐ อย่าง เช่นเดียวกัน; ผู้สนใจพึงหาอ่านดูได้ จากมหาสติปัฏฐานสูตรเป็นต้น เองเถิด).

— นิทาน. สํ. ๑๖/๑๓๐ – ๑๓๕/๒๕๔ – ๒๖๒.

การพิจารณาเพื่อความสิ้นแห่งแดนเกิดของทุกขสมุทัย

ภิกษุ ท.! ภิกษุพึงพิจารณาใคร่ครวญ โดยประการที่เมื่อพิจารณาใคร่ครวญอยู่ วิญญาณ (จิต) ของเธอ อันเป็นวิญญาณซึ่งไม่ฟุ้งไป ไม่ซ่านไป

ในภายนอก และไปตั้งสยบอยู่ในภายใน แล้ว ก็จะไม่สะดุ้งเพราะไม่มีธรรมเป็นที่ยึดมั่น.

ภิกษุ ท.! เมื่อวิญญาณไม่ฟุ้งไป ไม่ซ่านไปในภายนอก และไม่ตั้งสยบอยู่ในภายใน เป็นวิญญาณไม่สะดุ้งเพราะไม่มีธรรมเป็นที่ยึดมั่นอยู่ ดังนี้แล้ว, **ธรรมเป็นแดนเกิดขึ้นแห่งทุกข์กล่าวคือชาติชรามรณะ ย่อมไม่มีอีกต่อไป.**

(ครั้นตรัสแต่โดยย่อดังนี้แล้ว เสด็จเข้าไปในวิหาร ภิกษุไม่เข้าใจเนื้อความนั้นโดยพิสดาร ได้เข้าไปขอคำอธิบายจากพระมหากัจจายนะ. ท่านได้อธิบายในข้อที่ว่า วิญญาณฟุ้งไปในภายนอกคืออย่างไร สยบอยู่ในภายในคืออย่างไร สะดุ้งนั้นคืออย่างไร ดังนี้เป็นต้น; หาดูรายละเอียดได้จากหนังสือ ปฏิจจ. โอ. หน้า ๒๙๕ – ๓๐๕)

– อุปริ. ม. ๑๔/๔๑๑ – ๔๒๒/๖๓๙ – ๖๕๒.

หมวด จ. ว่าด้วย อานิสงส์ของสัมมาทิฏฐิ

การเห็นชนิดที่ละมิจฉาทิฏฐิได้

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อบุคคลรู้อยู่อย่างไร เห็นอยู่อย่างไร มิจฉาทิฏฐิย่อมละไป พระเจ้าข้า?"

ภิกษุ! **เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง จักษุ โดยความเป็นของไม่เที่ยง มิจฉาทิฏฐิย่อมละไป.** เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง รูป ท. โดยความเป็นของไม่เที่ยง มิจฉาทิฏฐิย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง จักขุวิญญาณ โดยความเป็นของไม่เที่ยง มิจฉาทิฏฐิย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง จักขุ-

สัมผัส โดยความเป็นของไม่เที่ยง มิจฉาทิฏฐิย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง เวทนา อันเป็นสุขก็ตาม อันเป็นทุกข์ก็ตาม อันเป็นอทุกขมสุขก็ตาม ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย โดยความเป็นของไม่เที่ยง มิจฉาทิฏฐิย่อมละไป.

(ในกรณีแห่ง อายตนิกธรรมอีก ๕ หมวดถัดไป คือ **หมวดโสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ** และ **มนะ** ก็มีข้อความที่ตรัสไว้ด้วยข้อความอย่างเดียวกันกับข้างบนนี้ ต่างแต่ชื่อธรรมที่ต้องเปลี่ยนไปตามหมวดนั้น ๆ เท่านั้น; รวมเป็นธรรมที่ถูกรู้เห็นโดยความเป็นอนิจจัง ทั้งหมด ๓๐ อย่าง.

ภิกษุ! เมื่อบุคคล**รู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล มิจฉาทิฏฐิย่อมละไป.**

—สฬา. สํ. ๑๘/๑๘๕/๒๕๔.

การเห็นชนิดที่ละสักกายทิฏฐิได้

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อบุคคลรู้อยู่อย่างไร เห็นอยู่อย่างไร สักกายทิฏฐิย่อมละไป พระเจ้าข้า?"

ภิกษุ! เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง **จักษุ** โดยความเป็นทุกข์ สักกายทิฏฐิย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง รูป ท. โดยความเป็นทุกข์ สักกายทิฏฐิย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง **จักขุวิญญาณ** โดยความเป็นทุกข์ สักกายทิฏฐิย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง **จักขุสัมผัส** โดยความเป็นทุกข์ สักกายทิฏฐิย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง เวทนา อันเป็นสุขก็ตาม อันเป็นทุกข์ก็ตาม อันเป็นอทุกขมสุขก็ตาม ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย โดยความเป็นทุกข์ สักกายทิฏฐิย่อมละไป.

(ในกรณีแห่ง อายตนิกธรรมอีก ๕ หมวดถัดไป คือ **หมวดโสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ และมนะ** ก็มีข้อความที่ตรัสไว้ด้วยข้อความอย่างเดียวกันกับข้างบนนี้ ต่างแต่ชื่อธรรมที่ต้องเปลี่ยนไปตามหมวดนั้น ๆ เท่านั้น ; รวมเป็นธรรมที่ถูกรู้เห็นโดยความเป็นทุกขัง ทั้งหมด ๓๐ อย่าง).

ภิกษุ ! เมื่อบุคคล **รู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล สักกายทิฏฐิย่อมละไป.**

—สฬา. สํ. ๑๘/๑๘๕/๒๕๕.

การเห็นชนิดที่ละอัตตานุทิฏฐิได้

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! เมื่อบุคคลรู้อยู่อย่างไร เห็นอยู่อย่างไร อัตตานุทิฏฐิย่อมละไป พระเจ้าข้า ?"

ภิกษุ ! **เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่งจักษุ** โดยความเป็นอนัตตา **อัตตานุทิฏฐิย่อมละไป.** เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง **รูป ท.** โดยความเป็นอนัตตา อัตตานุทิฏฐิย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง **จักขุวิญญาณ** โดยความเป็นอนัตตา อัตตานุทิฏฐิย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง **จักขุสัมผัส** โดยความเป็นอนัตตา อัตตานุทิฏฐิย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง **เวทนา** อันเป็นสุขก็ตาม อันเป็นทุกข์ก็ตาม อันเป็นอทุกขมสุขก็ตาม ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย โดยความเป็นอนัตตา อัตตานุทิฏฐิย่อมละไป.

(ในกรณีแห่ง อายตนิกธรรมอีก ๕ หมวดถัดไป คือ **หมวดโสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ และมนะ** ก็มีข้อความที่ตรัสไว้ด้วยข้อความอย่างเดียวกันกับข้างบนนี้ ต่างแต่ชื่อธรรมที่ต้องเปลี่ยนไปตามหมวดนั้น ๆ เท่านั้น ; รวมเป็นธรรมที่ถูกรู้เห็นโดยความเป็นอนัตตา ทั้งหมด ๓๐ อย่าง).

ภิกษุ! เมื่อบุคคล**รู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อัตตานุทิฏฐิย่อมละไป.**

—สฬา. สํ. ๑๘/๑๘๖/๒๕๖.

(การพิจารณาเห็นอายตนิกธรรม โดยลักษณะทั้งสาม คืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ดังกล่าวมาใน ๓ หัวข้อข้างบนนี้ ก็จัดเป็นสัมมาทิฏฐิแบบหนึ่ง จึงนำมาใส่ไว้ในหมวดนี้).

การเห็นชนิดที่ละมิจฉาทิฏฐิที่ปรารภอัตตาและโลก

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! บรรดาทิฏฐิที่ประกอบด้วยวาทะว่า ตน หรือประกอบด้วยวาทะว่า โลก เกิดขึ้นในโลก มีอยู่. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ภิกษุ จะตั้งต้นกระทำในใจอย่างไร จึงจะละทิฏฐิเหล่านั้นได้ จึงจะสลัดคืนทิฏฐิเหล่านั้นได้ พระเจ้าข้า?"

จุนทะ! บรรดาทิฏฐิที่ประกอบด้วยวาทะว่าตน หรือประกอบด้วยวาทะว่าโลก เกิดขึ้นในโลก มีอยู่ มันเกิดขึ้นในอารมณ์ใด นอนตามอยู่ในอารมณ์ใด เรียกร้องอยู่ในอารมณ์ใด, **เมื่อภิกษุเห็นอยู่ด้วยปัญญาโดยชอบตามที่เป็นจริง ซึ่งอารมณ์เหล่านั้นอย่างนี้ว่า "นั่นมิใช่ของเรา นั่นมิใช่เรา นั่นมิใช่อัตตาของเรา" ดังนี้, การละซึ่งทิฏฐิเหล่านั้น การสลัดคืนซึ่งทิฏฐิเหล่านั้น ที่เกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ก็ย่อมมี.**

—มู. ม. ๑๒/๗๒/๑๐๐–๑๐๑.

การเห็นไตรลักษณ์ เป็นทางแห่งความหลุดพ้น

ก. ตามนัยแห่งอนัตตลักขณสูตร

ภิกษุ ท.! รูป .... เวทนา .... สัญญา .... สังขาร .... วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง อันเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน มีในภายในหรือภายนอก

ก็ตาม หยาบหรือละเอียดก็ตาม เลวหรือประณีตก็ตาม มีในที่ไกลหรือใกล้ก็ตาม; รูป .... เวทนา .... สัญญา .... สังขาร .... วิญญาณนั้นทั้งหมด บุคคลพึงเห็นด้วยยถาภูตสัมมัปปัญญา อย่างนี้ว่า "**นั่นไม่ใช่ของเรา, นั่นไม่ใช่เป็นเรา, นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา**" ดังนี้.

ภิกษุ ท.! อริยสาวกผู้มีการสดับ เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายทั้งในรูป .... เวทนา .... สัญญา .... สังขาร .... วิญญาณ; เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด; เพราะคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้นแล้วย่อมมีญาณรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้มิได้มีอีก" ดังนี้.

— ขนฺธ. สํ. ๑๗/๘๒ – ๘๔/๑๒๗ – ๑๓๐.

ข. ตามนัยแห่งบาลีอนิจจวรรคสฬายตนสังยุตต์

(พระบาลีนี้ แทนที่จะแสดงวัตถุแห่งการพิจารณา โดยนัยแห่งขันธ์ห้า แต่แสดงโดย **อายตนะภายในหก อายตนะภายนอกหก** มีหลักแห่งวิธีพิจารณาอย่างเดียวกับนัยบาลีอนัตตลักขณสูตรข้างบน. — สฬา. สํ. ๑๘/๑ – ๓/๑ – ๖).

ค. ตามนัยแห่งธัมมปทบาลี

เมื่อใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า "สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง"; เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในสิ่งที่เป็นทุกข์ที่ตนหลง : นั่นแหละเป็นทางแห่งพระนิพพานอันเป็นธรรมหมดจด.

เมื่อใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า "**สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์**"; เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในสิ่งที่เป็นทุกข์ที่ตนหลง : นั่นแหละเป็นทางแห่งพระนิพพานอันเป็นธรรมหมดจด.

เมื่อใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า "**ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา**"; เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในสิ่งที่เป็นทุกข์ที่ตนหลง : นั่นแหละเป็นทางแห่งพระนิพพานอันเป็นธรรมหมดจด.

—ธ. ขุ. ๒๕/๕๑/๓๐.

ความสะดวกสบายแก่การดับของกิเลส (นิพพาน)

ภิกษุ ท.! เราจักแสดง **ปฏิปทาเป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพาน** แก่พวกเธอ. พวกเธอจงฟัง จงทำในใจให้ดี เราจักกล่าว. ภิกษุ ท.! ปฏิปทาเป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพานนั้น เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเห็นซึ่งจักษุว่า ไม่เที่ยง; ย่อมเห็นซึ่งรูปทั้งหลายว่า ไม่เที่ยง; ย่อมเห็นซึ่งจักขุวิญญาณว่า ไม่เที่ยง; ย่อมเห็นซึ่งจักขุสัมผัสว่า ไม่เที่ยง; ย่อมเห็นซึ่งเวทนา อันเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นอทุกขมสุข ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยว่า ไม่เที่ยง.

(ในกรณีแห่ง **โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ** และ **มนะ** ก็ได้ตรัสต่อไปด้วยข้อความอย่างเดียวกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อเท่านั้น).

ภิกษุ ท.! นี้แล คือปฏิปทาเป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพาน นั้น.

—สฬา. สํ. ๑๘/๑๖๗/๒๓๒.

(อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท.! เราจักแสดง **ปฏิปทาเป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพาน** แก่พวกเธอ. พวกเธอจงฟัง จงทำในใจให้ดี เราจักกล่าว. ภิกษุ ท.! ปฏิปทาเป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพานนั้น เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเห็นซึ่ง**จักษุ**ว่า เป็นทุกข์; ย่อมเห็นซึ่ง**รูป**ทั้งหลายว่า เป็นทุกข์; ย่อมเห็นซึ่ง**จักขุวิญญาณ**ว่า เป็นทุกข์; ย่อมเห็นซึ่ง**จักขุสัมผัส**ว่า เป็นทุกข์; ย่อมเห็นซึ่ง**เวทนา** อันเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นอทุกขมสุข ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ว่า เป็นทุกข์.

(ในกรณีแห่ง **โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ** และ **มนะ** ก็ได้ตรัสต่อไปด้วยข้อความอย่างเดียวกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อเท่านั้น).

ภิกษุ ท.! นี้แล คือปฏิปทาเป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพาน นั้น.

— สฬา. สํ. ๑๘/๑๖๘/๒๓๓.

(อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท.! เราจักแสดง **ปฏิปทาเป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพาน** แก่พวกเธอ. พวกเธอจงฟัง จงทำในใจให้ดี เราจักกล่าว. ภิกษุ ท.! ปฏิปทาเป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพานนั้น เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเห็นซึ่ง**จักษุ**ว่า **เป็นอนัตตา**; ย่อมเห็นซึ่ง**รูป**ทั้งหลายว่า เป็นอนัตตา; ย่อมเห็นซึ่ง**จักขุวิญญาณ**ว่า เป็นอนัตตา; ย่อมเห็นซึ่ง**จักขุสัมผัส**ว่า เป็นอนัตตา; ย่อมเห็นซึ่ง**เวทนา**

อันเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นอทุกขมสุข ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ว่า เป็นอนัตตา.

(ในกรณีแห่ง **โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ** และ **มนะ** ก็ได้ตรัสต่อไปด้วยข้อความอย่างเดียวกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อเท่านั้น).

ภิกษุ ท.! นี้แล คือปฏิปทาเป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพาน นั้น.

— สฬา. สํ. ๑๘/๑๖๘/๒๓๔.

(อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท.! เราจักแสดง **ปฏิปทาเป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพาน** แก่เธอทั้งหลาย. พวกเธอจงฟัง จงทำในใจให้ดี เราจักกล่าว. ภิกษุ ท.! ปฏิปทาเป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพานนั้น เป็นอย่างไรเล่า? นั้น เป็นอย่างนี้ คือ :–

ภิกษุ ท.! พวกเธอจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : **จักษุ** เที่ยงหรือไม่เที่ยง? *"ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!"* สิ่งใดไม่เที่ยง, สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? *"เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!"* สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา, ควรหรือหนอที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่า "นั่นของเรา, นั่นเป็นเรา, นั่นเป็นอัตตาของเรา" ดังนี้? *"ไม่ควรตามเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า!"*

(ต่อไปได้ตรัสถามและภิกษุทูลตอบ เกี่ยวกับ **รูป .... จักขุวิญญาณ .... จักขุสัมผัส .... จักขุสัมผัสสชาเวทนา,** ซึ่งมีข้อความอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งจักษุนั้นทุกประการ ต่างกันแต่ชื่อเท่านั้น.

เมื่อตรัสข้อความในกรณีแห่งอายตนิกธรรมหมวดจักษุ จบลงดังนี้แล้ว ได้ตรัสข้อความในกรณีแห่ง **อายตนิกธรรมหมวดโสตะ หมวดฆานะ หมวดชิวหา หมวดกายะ** และ **หมวดมนะ**

ต่อไปอีก, ซึ่งมีข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งอายตนิกธรรมหมวดจักษุนั้นทุกประการ ต่างกันแต่เพียงชื่อเท่านั้น, ผู้ศึกษาพึงเทียบเคียงได้เอง).

ภิกษุ ท.! อริยสาวกผู้มีการสดับ เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อม **เบื่อหน่ายแม้ในจักษุ** ย่อมเบื่อหน่ายแม้ใน **รูป** ย่อมเบื่อหน่ายแม้ใน **จักขุวิญญาณ** ย่อมเบื่อหน่ายแม้ใน **จักขุสัมผัส** ย่อมเบื่อหน่ายแม้ใน **เวทนา** อันเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นอทุกขมสุข ที่เกิดเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย; (ในกรณีแห่ง **อายตนิกธรรมหมวดโสตะ – ฆานะ – ชิวหา – กายะ – มนะ** ก็ได้ตรัสต่อไปอีก โดยนัยอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งอายตนิกธรรมหมวดจักษุนี้); เมื่อเบื่อหน่าย ย่อม **คลายกำหนัด**; เพราะคลายกำหนัด ย่อม **หลุดพ้น**; เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อม **มีญาณหยั่งรู้** ว่าหลุดพ้นแล้ว. อริยสาวกนั้น ย่อม **รู้ชัด** ว่า "ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว กิจอื่นที่จะต้องทำเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้ มิได้มีอีก".

ภิกษุ ท.! นี้แล คือปฏิปทาเป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพาน นั้น.

– สฬา. สํ. ๑๘/๑๖๙/๒๓๕.

การรู้จักแสวงหาของมนุษย์

ก. การแสวงหาที่ไม่ประเสริฐ

ภิกษุ ท.! **การแสวงหาที่ไม่ประเสริฐ (อนริยปริเยสนา)** เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ตนเอง **มีความเกิด** เป็นธรรมดาอยู่แล้ว ก็ยัง **มัวหลงแสวงหาสิ่งที่มีความเกิด** เป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง. ตนเอง

มีความแก่ เป็นธรรมดาอยู่แล้ว ก็ยัง **มัวหลงแสวงหาสิ่งที่มีความแก่** เป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง, ตนเอง **มีความเจ็บไข้** เป็นธรรมดาอยู่แล้ว ก็ยัง **มัวหลงแสวงหาสิ่งที่มีความเจ็บไข้** เป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง, ตนเอง **มีความตาย** เป็นธรรมดาอยู่แล้ว ก็ยัง **มัวหลงแสวงหาสิ่งที่มีความตาย** เป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง, ตนเอง **มีความโศก** เป็นธรรมดาอยู่แล้ว ก็ยัง **มัวหลงแสวงหาสิ่งที่มีความโศก** เป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง, ตนเอง **มีความเศร้าหมองโดยรอบด้าน** เป็นธรรมดาอยู่แล้ว ก็ยัง **มัวหลงแสวงหาสิ่งที่มีความเศร้าหมองโดยรอบด้าน** เป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง.

ภิกษุ ท.! **ควรจะกล่าวซึ่งอะไรเล่า ว่ามีความเกิดเป็นธรรมดา?** ภิกษุ ท.! ควรจะกล่าวซึ่งบุตรภรรยา ทาสหญิงทาสชาย แพะแกะ ไก่สุกร ช้าง โคม้าลา ทองเงิน ว่ามีความเกิดเป็นธรรมดา. ภิกษุ ท.! สิ่งที่มีความเกิดเป็นธรรมดาเหล่านั้น เป็นของหนัก (อุปธิ); บุคคลในโลกนี้ พากันจมติดอยู่ พากันมัวเมาอยู่ พากันสยบอยู่ ในของหนักเหล่านั้น จึงทำให้ตนทั้งที่มีความเกิดเป็นธรรมดาอยู่เองแล้ว ก็ยังมัวหลงแสวงหาสิ่งที่มีความเกิดเป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง อีก.

ภิกษุ ท.! **ควรจะกล่าวซึ่งอะไรเล่า ว่ามีความแก่เป็นธรรมดา?** ภิกษุ ท.! ควรจะกล่าวซึ่งบุตรภรรยา ทาสหญิงทาสชาย แพะแกะ ไก่สุกร ช้าง โคม้าลา ทองเงิน ว่ามีความแก่เป็นธรรมดา. ภิกษุ ท.! สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดาเหล่านั้น เป็นของหนัก; บุคคลในโลกนี้ พากันจมติดอยู่ พากันมัวเมาอยู่ พากันสยบอยู่ ในของหนักเหล่านั้น จึงทำให้ตนทั้งที่มีความแก่เป็นธรรมดาอยู่เองแล้ว ก็ยังมัวหลงแสวงหาสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง อีก.

ภิกษุ ท.! **ควรจะกล่าวซึ่งอะไรเล่า ว่ามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา?** ภิกษุ ท.! ควรจะกล่าวซึ่งบุตรภรรยา ทาสหญิงทาสชาย แพะแกะ ไก่สุกร ช้าง โคม้าลา ทองเงิน ว่ามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา. ภิกษุ ท.! สิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดาเหล่านั้น เป็นของหนัก; บุคคลในโลกนี้ พากันจมติดอยู่ พากันมัวเมาอยู่ พากันสยบอยู่ ในของหนักเหล่านั้น จึงทำให้ตนทั้งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดาอยู่เองแล้ว ก็ยังมัวหลงแสวงหาสิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง อีก.

ภิกษุ ท.! **ควรจะกล่าวซึ่งอะไรเล่า ว่ามีความตายเป็นธรรมดา?** ภิกษุ ท.! ควรจะกล่าวซึ่งบุตรภรรยา ทาสหญิงทาสชาย แพะแกะ ไก่สุกร ช้าง โคม้าลา ทองเงิน ว่ามีความตายเป็นธรรมดา. ภิกษุ ท.! สิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดาเหล่านั้น เป็นของหนัก; บุคคลในโลกนี้ พากันจมติดอยู่ พากันมัวเมาอยู่ พากันสยบอยู่ ในของหนักเหล่านั้น จึงทำให้ตนทั้งที่มีความตายเป็นธรรมดาอยู่เองแล้ว ก็ยังมัวหลงแสวงหาสิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง อีก.

ภิกษุ ท.! **ควรจะกล่าวซึ่งอะไรเล่า ว่ามีความโศกเป็นธรรมดา?** ภิกษุ ท.! ควรจะกล่าวซึ่งบุตรภรรยา ทาสหญิงทาสชาย แพะแกะ ไก่สุกร ช้าง โคม้าลา ทองเงิน ว่ามีความโศกเป็นธรรมดา. ภิกษุ ท.! สิ่งที่มีความโศกเป็นธรรมดาเหล่านั้น เป็นของหนัก; บุคคลในโลกนี้ พากันจมติดอยู่ พากันมัวเมาอยู่ พากันสยบอยู่ ในของหนักเหล่านั้น จึงทำให้ตนทั้งที่มีความโศกเป็นธรรมดาอยู่เองแล้ว ก็ยังมัวหลงแสวงหาสิ่งที่มีความโศกเป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง อีก.

ภิกษุ ท.! **ควรจะกล่าวซึ่งอะไรเล่า ว่ามีความเศร้าหมองโดยรอบด้านเป็นธรรมดา?** ภิกษุ ท.! ควรจะกล่าวซึ่งบุตรภรรยา ทาสหญิงทาสชาย แพะแกะ ไก่สุกร ช้างโคม้าลา ทองเงิน ว่ามีความเศร้าหมองโดยรอบด้านเป็นธรรมดา. ภิกษุ ท.! สิ่งที่มีความเศร้าหมองโดยรอบด้านเป็นธรรมดาเหล่านั้นเป็นของหนัก; บุคคลในโลกนี้ พากันจมติดอยู่ พากันมัวเมาอยู่ พากันสยบอยู่ ในของหนักเหล่านั้น จึงทำให้ตนทั้งที่มีความเศร้าหมองโดยรอบด้านอยู่เองแล้ว ก็ยังมัวหลงแสวงหาสิ่งที่มีความเศร้าหมองโดยรอบด้านเป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง อีก.

ภิกษุ ท.! นี้คือ การแสวงหาที่ไม่ประเสริฐ.

ข. การแสวงหาที่ประเสริฐ

ภิกษุ ท.! **การแสวงหาที่ประเสริฐ (อริยปริเยสนา)** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ตนเองมีความเกิดเป็นธรรมดา ก็รู้จักโทษในสิ่งที่มีความเกิดเป็นธรรมดา แล้ว **แสวงหานิพพานอันเป็นธรรมไม่เกิด (อชาต)** เป็นธรรมเกษมจากโยคะไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า, ตนเองมีความแก่เป็นธรรมดา ก็รู้จักโทษในสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา แล้ว **แสวงหานิพพานอันเป็นธรรมไม่แก่ (อชร)** เป็นธรรมเกษมจากโยคะไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า, ตนเองมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ก็รู้จักโทษในสิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา แล้ว **แสวงหานิพพานอันเป็นธรรมไม่เจ็บไข้ (อพฺยาธิ)** เป็นธรรมเกษมจากโยคะไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า, ตนเองมีความตายเป็นธรรมดา ก็รู้จักโทษในสิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดา แล้ว **แสวงหานิพพานอันเป็นธรรมไม่ตาย (อมต)** เป็นธรรมเกษมจากโยคะไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า, ตนเองมีความโศกเป็นธรรมดา ก็รู้จักโทษในสิ่งที่มีความโศกเป็นธรรมดา แล้ว **แสวงหานิพพานอันเป็นธรรมไม่โศก (อโสก)** เป็นธรรมเกษมจากโยคะไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า, ตนเองมีความเศร้าหมองโดยรอบด้านเป็นธรรมดา

ก็รู้จักโทษในสิ่งที่มีความเศร้าหมองโดยรอบด้านเป็นธรรมดา แล้วแสวงหานิพพานอันเป็นธรรมไม่เศร้าหมองโดยรอบด้าน (อสํกิลิฏฺฐ) เป็นธรรมเกษมจากโยคะไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า.

ภิกษุ ท.! นี้คือ การแสวงหาที่ประเสริฐ.

–มู. ม. ๑๒/๓๑๖/๓๑๕.

อุบายเครื่องสิ้นตัณหาโดยสังเขป

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ว่าโดยสังเขป, ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่าใด ภิกษุจึงเป็นผู้พ้นวิเศษแล้วเพราะความสิ้นไปแห่งตัณหา มีความสำเร็จถึงที่สุดยิ่ง เกษมจากโยคะถึงที่สุดยิ่ง มีพรหมจรรย์ถึงที่สุดยิ่ง จบกิจถึงที่สุดยิ่ง เป็นผู้ประเสริฐกว่าเทพและมนุษย์ทั้งหลาย?"

ท่านผู้จอมเทพ! หลักธรรมอันภิกษุในธรรมวินัยนี้ได้สดับแล้วย่อมมีอยู่ว่า **"สิ่งทั้งปวงอันใคร ๆ ไม่ควรเข้าไปยึดมั่นถือมั่น** (ว่าเป็นตัวเรา – ของเรา)" ดังนี้. เมื่อเธอได้สดับดังนี้แล้ว ย่อม**รู้ยิ่งซึ่งธรรมทั้งปวง,** ครั้นรู้ยิ่งแล้ว ก็**รอบรู้ซึ่งธรรมทั้งปวง,** ครั้นรอบรู้แล้ว **ได้รู้สึกความรู้สึกอันใดอันหนึ่ง** จะเป็นสุข หรือทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุขก็ตาม เธอย่อม**มองเห็นความไม่เที่ยงแท้ ในความรู้สึก** (เวทนา) ทั้งหลายเหล่านั้น **มองเห็นความคลายกำหนัด มองเห็นความดับไม่เหลือ มองเห็นความสลัดคืน** อยู่. เมื่อเธอมองเห็นความไม่เที่ยงแท้ในเวทนาทั้งหลายเหล่านั้น มองเห็น (คือรู้สึก) ความคลายกำหนัด มองเห็นความดับไม่เหลือ มองเห็นความสลัดคืน (ของตน) อยู่เนืองนิจ ก็**ไม่ยึดถือด้วยใจ** ซึ่งอะไร ๆ ในโลก, เมื่อไม่ยึดถือก็ไม่สะดุ้งใจ, เมื่อไม่สะดุ้งใจ

ชื่อว่าดับสนิทรอบในภายใน นั่นเทียว, เธอย่อมรู้สึกตนชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว กิจอื่นที่จะต้องทำเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มีอีก" ดังนี้.

ท่านผู้จอมเทพ! ว่าโดยสังเขป, ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่านี้แล ภิกษุชื่อว่า พ้นวิเศษแล้วเพราะความสิ้นตัณหา มีความสำเร็จถึงที่สุดยิ่ง เกษมจากโยคะถึงที่สุดยิ่ง มีพรหมจรรย์ถึงที่สุดยิ่ง จบกิจถึงที่สุดยิ่ง เป็นผู้ประเสริฐกว่าเทพและมนุษย์ทั้งหลาย.

—มู. ม. ๑๒/๔๖๔/๔๓๔.

ความถูกต้องเกี่ยวกับความรู้สึกว่าปฏิกูลหรือไม่ปฏิกูล

ภิกษุ ท.! ๑. ภิกษุ เป็นผู้มีสัญญาว่าปฏิกูล ในสิ่งไม่ปฏิกูล ตามกาลอันควรอยู่ เป็นความถูกต้อง. ๒. ภิกษุ เป็นผู้มีสัญญาว่าไม่ปฏิกูล ในสิ่งปฏิกูล ตามกาลอันควรอยู่ เป็นความถูกต้อง. ๓. ภิกษุ เป็นผู้มีสัญญาว่าปฏิกูล ทั้งในสิ่งไม่ปฏิกูลและสิ่งปฏิกูล ตามกาลอันควรอยู่ ก็เป็นความถูกต้อง. ๔. ภิกษุ เป็นผู้มีสัญญาว่าไม่ปฏิกูล ทั้งในสิ่งปฏิกูลและสิ่งไม่ปฏิกูล ตามกาลอันควรอยู่ ก็เป็นความถูกต้อง. ๕. ภิกษุเว้นขาดจากความรู้สึกว่า สิ่งไม่ปฏิกูลและสิ่งปฏิกูลเสียทั้งสองอย่าง เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ ตามกาลอันควรอยู่ ก็เป็นความถูกต้อง.

๑. ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์อะไรเล่า ภิกษุจึงเป็นผู้มีสัญญาว่าปฏิกูลในสิ่งไม่ปฏิกูลอยู่? ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์

ข้อนี้ว่า "ราคะอย่าบังเกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งราคะ" ดังนี้ ภิกษุจึงเป็นผู้มีสัญญาว่าปฏิกูลในสิ่งไม่ปฏิกูลอยู่.

๒. ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์อะไรเล่า ภิกษุจึง **เป็นผู้มีสัญญาว่าไม่ปฏิกูลในสิ่งปฏิกูลอยู่?** ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์ข้อนี้ว่า "โทสะอย่าบังเกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโทสะ" ดังนี้ ภิกษุจึงเป็นผู้มีสัญญาว่าไม่ปฏิกูลในสิ่งปฏิกูลอยู่.

๓. ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์อะไรเล่า ภิกษุจึง **เป็นผู้มีสัญญาว่าปฏิกูลทั้งในสิ่งไม่ปฏิกูลและสิ่งปฏิกูลอยู่?** ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์ข้อนี้ว่า "ราคะอย่าบังเกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งราคะ. โทสะก็อย่าบังเกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโทสะ" ดังนี้ ภิกษุจึงเป็นผู้มีสัญญาว่าปฏิกูลทั้งในสิ่งไม่ปฏิกูลและสิ่งปฏิกูลอยู่.

๔. ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์อะไรเล่า ภิกษุจึง **เป็นผู้มีสัญญาว่าไม่ปฏิกูลทั้งในสิ่งปฏิกูลและสิ่งไม่ปฏิกูลอยู่?** ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์ข้อนี้ว่า "โทสะอย่าบังเกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโทสะ. ราคะก็อย่าบังเกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งราคะ" ดังนี้ ภิกษุจึงเป็นผู้มีสัญญาว่าไม่ปฏิกูลทั้งในสิ่งปฏิกูลและสิ่งไม่ปฏิกูลอยู่.

๕. ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์อะไรเล่า **ภิกษุจึงเว้นขาดจากความรู้สึกว่าสิ่งไม่ปฏิกูลและสิ่งปฏิกูลเสียทั้งสองอย่าง เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่?** ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์ข้อนี้ว่า

"ราคะอย่าบังเกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งราคะ ในส่วนไหน ๆ ในที่ไร ๆ ชนิดไร ๆ. โทสะก็อย่าบังเกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโทสะ ในส่วนไหน ๆ ในที่ไร ๆ ชนิดไร ๆ. โมหะก็อย่าบังเกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโมหะ ในส่วนไหน ๆ ในที่ไร ๆ ชนิดไร ๆ" ดังนี้ ภิกษุจึงเว้นขาดจากความรู้สึกว่าสิ่งไม่ปฏิกูลและสิ่งปฏิกูลเสียทั้งสองอย่าง เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่, ดังนี้แล.

— ปญฺจก. อํ. ๒๒/๑๘๙/๑๔๔.

ภิกษุมิได้เจริญภาวนาเพื่อได้รูปทิพย์เสียงทิพย์

(เมื่อพระผู้มีพระภาค ได้ตรัสตอบคำซักไซ้ไล่เลียง ของมหาลิลิจฉวีบุตร เกี่ยวกับ **สมาธิภาวนาเพื่อการเห็นรูปทิพย์และการฟังเสียงทิพย์** จนเป็นที่เข้าใจแจ่มแจ้ง ทุกแง่ทุกมุมแล้ว, มหาลิลิจฉวีบุตร ได้กราบทูลถามว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ประพฤติพรหมจรรย์กัน เพื่อทำให้แจ้งซึ่งสมาธิภาวนาเหล่านั้นหรือ, ได้ตรัสตอบว่า :-)

มหาลิ! ภิกษุทั้งหลาย จะประพฤติพรหมจรรย์ในเรา เพื่อการทำให้แจ้งซึ่งสมาธิภาวนาเหล่านั้น ก็หามิได้. มหาลิ! **ธรรมเหล่าอื่น อันยิ่งกว่า อันประณีตกว่า ที่ภิกษุพากันประพฤติพรหมจรรย์ในเราเพื่อการทำให้แจ้งธรรมเหล่านั้น ก็มีอยู่.**

"ธรรมเหล่าอื่นนั้น เป็นอย่างไร พระเจ้าข้า!"

มหาลิ! ในกรณีนี้ ภิกษุ เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์สาม เป็น **โสดาบัน** มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ต่อพระนิพพาน มีการตรัสรู้

พร้อมในเบื้องหน้า. มหาลิ! นี้แล ธรรมอันยิ่งกว่าประณีตกว่า ที่ภิกษุพากัน**ประพฤติพรหมจรรย์**ในเราเพื่อการทำให้แจ้ง.

มหาลิ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์สาม และเพราะความที่ราคะโทสะโมหะเบาบาง เป็น **สกทาคามี** มาสู่โลกนี้เพียงครั้งเดียว แล้วจักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้. มหาลิ! แม้นี้แล ก็เป็นธรรมอันยิ่งกว่าประณีตกว่า ที่ภิกษุพากันประพฤติพรหมจรรย์ในเราเพื่อการทำให้แจ้ง.

มหาลิ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์เบื้องต่ำทั้งห้า เป็น **โอปปาติกะ (อนาคามี)** มีการปรินิพพานในภพนั้น ไม่เวียนกลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา. มหาลิ! แม้นี้แล ก็เป็นธรรมอันยิ่งกว่าประณีตกว่า ที่ภิกษุพากันประพฤติพรหมจรรย์ในเรา เพื่อการทำให้แจ้ง.

มหาลิ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ กระทำให้แจ้งซึ่ง **เจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้** เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิฏฐธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่. มหาลิ! แม้นี้แล ก็เป็นธรรมอันยิ่งกว่าประณีตกว่า ที่ภิกษุพากันประพฤติพรหมจรรย์ในเรา เพื่อการทำให้แจ้ง.

มหาลิ! เหล่านี้แล ธรรมทั้งหลายอันยิ่งกว่าอันประณีตกว่า ที่ภิกษุพากันประพฤติพรหมจรรย์ในเราเพื่อการทำให้แจ้ง.

— สี. ที. ๙/๑๙๙ – ๒๐๐/๒๕๐ – ๒๕๓.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า **ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในสัมมาทิฏฐิ ย่อมไม่ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อสมาธิภาวนาอันนำมาซึ่งการได้เห็นรูปทิพย์ ฟังเสียงทิพย์** จึงเป็นสาวกอันแท้จริงของพระผู้มีพระภาคเจ้า).

การเห็นความปฏิกูลแห่งยศ – อาหาร – ความรัก – อสุภ – ผัสสะ – อุปาทาน

นาคิตะ! **เราอย่าต้องเกี่ยวข้องกับยศเลย; ยศก็อย่ามาเกี่ยวข้องกับเราเลย.** นาคิตะ! ผู้ใด เป็นผู้ไม่ได้ตามปรารถนา ไม่ได้โดยง่าย ไม่ได้โดยสะดวก ซึ่งเนกขัมมสุข ปวิเวกสุข อุปสมสุข สัมโพธิสุข เหมือนอย่างที่เราได้อยู่ตามปรารถนา ได้โดยง่าย ได้โดยสะดวก แล้ว เขาผู้นั้นก็จะพึงยินดีอยู่กะ *มิทธสุข*[๑] *มิทธสุข*[๒] และ *สุขอันเกิดจากลาภสักการะและเสียงสรรเสริญ.*

นาคิตะ! **อุจจาระปัสสาวะ เป็นผลของสิ่งที่บุคคลกินแล้ว ดื่มแล้ว เคี้ยวแล้ว ลิ้มแล้ว; นั่นแหละ คือผลไหลออกของสิ่งนั้น.**

นาคิตะ! **โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสสะอุปายาสะ ย่อมเกิดขึ้นจากความแปรปรวนเป็นอย่างอื่นของสิ่งอันเป็นที่รัก : นั่นแหละผลไหลออกของสิ่งนั้น.**

---

๑. คือ สุขอาศัยท่อปัสสาวะ.

๒. คือ สุขของคนนอนสยบบนสิ่งอสุจิปฏิกูล.

นาคิตะ! ความเป็นของปฏิกูล[๑] ในนิมิตอันสวยงาม ย่อมปรากฏขึ้น แก่บุคคลผู้ตามประกอบซึ่งความเพียรในอสุภนิมิต : นั่นแหละผลไหลออกแห่งการกระทำเช่นนั้น.

นาคิตะ! ความเป็นของปฏิกูลในผัสสะ ย่อมปรากฏขึ้น แก่บุคคลผู้ตามเห็นอยู่ซึ่งความไม่เที่ยงในผัสสายตนะหก : นั่นแหละเป็นผลแห่งการกระทำเช่นนั้น.

นาคิตะ! ความเป็นของปฏิกูลในอุปาทาน ย่อมปรากฏขึ้น แก่บุคคลผู้ตามเห็นอยู่ซึ่งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานขันธ์ทั้งห้าอยู่ : นั่นแหละเป็นผลไหลออกแห่งการกระทำเช่นนั้น.

– ปญฺจก. อํ. ๒๒/๓๒/๓๐.

โลกุตตรผลมีได้จากการตั้งจิตไว้ถูก

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนเดือยเมล็ดข้าวสาลี หรือเดือยเมล็ดข้าวยวะที่มันตั้งอยู่ในลักษณะผิดปกติ ถูกย่ำด้วยมือหรือเท้าแล้ว จักตำมือหรือเท้าที่ย่ำลงไป หรือจักทำโลหิตให้ห้อขึ้นมาได้ นี้ไม่เป็นฐานะที่มีได้. เพราะเหตุไรเล่า? เพราะเหตุว่าเดือยแห่งเมล็ดข้าวสาลีนั้นตั้งอยู่ผิดลักษณะ. ภิกษุ ท.! ฉันใดก็ฉันนั้น : ภิกษุมีจิตตั้งไว้ผิด จักทำลายอวิชชา จักทำวิชชาให้เกิดขึ้น หรือจักกระทำนิพพานให้แจ้งได้ นั้นไม่เป็นฐานะที่มีได้. เพราะเหตุไรเล่า? เพราะความที่จิตตั้งไว้ผิด แล.

---

๑. คำว่า ปฏิกูล ทั้ง ๓ คำนี้ เป็นภาษาธรรม หมายถึงภาวะแห่งความน่าเกลียดน่าชัง ที่จะต้องดูด้วยสติปัญญา ไม่ใช่ดูด้วยตาอย่างภาวะปฏิกูลในภาษาคน.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนเดือยเมล็ดข้าวสาลี หรือเดือยเมล็ดข้าวยวะที่มันตั้งอยู่ถูกลักษณะ ถูกย่ำด้วยมือหรือเท้าแล้ว จักตำมือหรือเท้าที่ย่ำลงไปหรือจักทำโลหิตให้ห้อขึ้นมาได้ นี้เป็นฐานะที่มีได้. เพราะเหตุไรเล่า? เพราะเหตุว่าเดือยแห่งเมล็ดข้าวสาลีนั้นตั้งอยู่ถูกลักษณะ. ภิกษุ ท.! ฉันใดก็ฉันนั้น : **ภิกษุมีจิตตั้งไว้ถูก จักทำลายอวิชชา จักทำวิชชาให้เกิดขึ้น หรือจักกระทำนิพพานให้แจ้งได้ นั้นเป็นฐานะที่มีได้.** เพราะเหตุไรเล่า? เพราะความที่จิตตั้งไว้ถูก แล.

–เอก. อํ. ๒๐/๙/๔๒–๔๓.

ความแน่ใจหลังจากการปฏิบัติ เป็นเครื่องตัดสินความผิด – ถูก

(นายบ้านชื่อปาฏลิยะ แห่งโกฬิยนิคม ชื่อ อุตตระ มาเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้ากราบทูลเรื่องที่เขาได้ฟังสมณพราหมณ์ศาสดาต่าง ๆ ๔ จำพวก : จำพวกที่ ๑ แสดงทิฏฐิว่าการให้ไม่มีผล การบูชาไม่มีผล กรรมดีกรรมชั่วไม่มีผล โลกนี้โลกอื่นไม่มี บิดามารดาไม่มี โอปปาติกสัตว์ไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติชอบ รู้แจ้งโลกนี้โลกอื่นแล้วประกาศก็ไม่มี; สมณพราหมณ์ศาสดาพวกที่ ๒ แสดงทิฏฐิอย่างตรงกันข้าม ว่าสิ่งเหล่านี้ล้วนแต่มี; สมณพราหมณ์ศาสดาพวกที่ ๓ แสดงทิฏฐิว่า การกระทำทั้งหลายไม่เป็นอันกระทำ แม้จะกระทำบาป เช่น ฆ่าสัตว์มีเนื้อกองเต็มแผ่นดิน ก็ไม่มีบาป ทำบุญเต็มฝั่งแม่น้ำคงคาก็ไม่มีบุญ; ส่วนสมณพราหมณ์ศาสดาพวกที่ ๔ แสดงทิฏฐิอย่างตรงกันข้ามจากพวกที่สาม คือแสดงว่าการกระทำเป็นอันกระทำ คือทำบาปมีผลบาป ทำบุญมีผลบุญ; แล้วกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าต่อไปว่า :–)

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! กังขาและวิจิกิจฉาได้เกิดขึ้นแก่ข้าพระองค์ว่า ในบรรดาสมณพราหมณ์ศาสดาเหล่านั้น สมณพราหมณ์พวกไหนพูดจริง พวกไหนพูดมุสา".

คามณิ! ควรแล้วที่ท่านจะมีกังขาจะมีวิจิกิจฉา วิจิกิจฉาได้เกิดขึ้นแล้วในฐานะที่ควรกังขา.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์เลื่อมใสแล้วในพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคสามารถที่จะแสดงธรรม เพื่อข้าพระองค์จะละธรรมเป็นที่กังขานั้นเสียได้".

คามณิ! **ธัมมสมาธิ** มีอยู่. **ถ้าท่านได้จิตตสมาธิในธัมมสมาธินั้นแล้ว ท่านก็จะละธรรมเป็นที่กังขานั้นเสียได้.** คามณิ! **ธัมมสมาธินั้น เป็นอย่างไรเล่า?**

คามณิ! **ธัมมสมาธิ ในกรณีนี้คือ** อริยสาวก ละขาดเว้นขาดจากปาณาติบาต ละขาดเว้นขาดจากอทินนาทาน ละขาดเว้นขาดจากกาเมสุมิจฉาจาร ละขาดเว้นขาดจากมุสาวาท ละขาดเว้นขาดจากปิสุณวาท ละขาดเว้นขาดจากผรุสวาท ละขาดเว้นขาดจากสัมผัปปลาปวาท ละอภิชฌาแล้ว เป็นผู้ไม่มีอภิชฌา ละโทษคือพยาบาทแล้ว เป็นผู้มีจิตไม่พยาบาท ละมิจฉาทิฏฐิแล้ว เป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ.

คามณิ! อริยสาวกนั้น ปราศจากอภิชฌา ปราศจากพยาบาท เป็นผู้ไม่ลืมหลง มีสัมปชัญญะ มีสติ อย่างนี้แล้ว มีจิตสหรคตด้วยเมตตา แผ่ไปสู่ทิศที่หนึ่ง แล้วแลอยู่, ในทิศที่สองก็อย่างเดียวกัน, ในทิศที่สามก็อย่างเดียวกัน, ในทิศที่สี่ก็อย่างเดียวกัน; คือมีจิตสหรคตด้วยเมตตา เป็นจิตอันไพบูลย์ เป็นมหัคคตจิต ไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท แผ่ไปแล้วสู่โลกมีที่สุดในทิศทั้งปวง เพราะการแผ่ไปสู่ที่ทั้งปวงในทิศทั้งปวง ทั้งโดยเบื้องบนเบื้องต่ำ เบื้องขวาง แล้วแลอยู่. (ในตอนที่กล่าวถึงการแผ่จิตอันสหรคตด้วย **กรุณา**

มุทิตา และ**อุเบกขา** ในตอนต่อไป ก็ได้ตรัสโดยข้อความทำนองเดียวกันนี้). อริยสาวกนั้นย่อมใคร่ครวญเห็นอยู่ ว่า "แม้จะมีศาสดาผู้มีวาทะมีทิฏฐิ ว่า *'ทานที่ให้แล้วไม่มี (ผล), ยัญที่บูชาแล้ว ไม่มี (ผล), การบูชาที่บูชาแล้วไม่มี (ผล), ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่ว ไม่มี, โลกนี้ ไม่มี, โลกอื่น ไม่มี, มารดา ไม่มี, บิดา ไม่มี, โอปปาติกสัตว์ ไม่มี, สมณพราหมณ์ที่ไปแล้วปฏิบัติแล้ว โดยชอบถึงกับกระทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาโดยชอบเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็ไม่มี'* ดังนี้อยู่ก็ตาม; แม้คำของศาสดานั้น เป็นคำจริง ความผิดก็มิได้มีแก่เรา (ผู้ปฏิบัติอยู่อย่างนี้) ผู้มิได้เบียดเบียนใคร ๆ ทั้งที่เป็นสัตว์สะดุ้งหวั่นไหวและสัตว์ที่มั่นคงไม่สะดุ้งหวั่นไหว และเราเป็นผู้ถือเอาได้ซึ่งความสำเร็จประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ในกรณีนี้คือ เป็นผู้สำรวมแล้วด้วยกายด้วยวาจาด้วยใจด้วย และจักเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เบื้องหน้าแต่การตายเพราะการทำลายแห่งกาย ด้วย" ดังนี้. (ครั้นพิจารณาเห็นอย่างนี้แล้ว) ความปราโมทย์ย่อมเกิดแก่อริยสาวกนั้น ปีติย่อมเกิดแก่ผู้ปราโมทย์แล้ว กายของผู้มีใจปีติแล้วย่อมรำงับ ผู้มีกายสงบรำงับแล้วย่อมเสวยสุข จิตของผู้มีสุขย่อมตั้งมั่น. คามณิเอ๋ย! **นี่แหละคือ ธัมมสมาธิ ละ.** ถ้าท่านได้จิตตสมาธิในธัมมสมาธินั้นแล้ว ท่านก็จะละเสียได้ซึ่งธรรมเป็นที่กังขานั้น.

(ต่อไปนี้ ได้ตรัสปรารภทิฏฐิของสมณพราหมณ์ *ศาสดาจำพวกที่สอง* ซึ่งกล่าว *อัตถิกทิฏฐิ*, และปรารภ *ศาสดาจำพวกที่สาม* ซึ่งกล่าว *อกิริยทิฏฐิ*, แล้วตรัสปรารภ *ศาสดาจำพวกที่สี่* ซึ่งกล่าว *กิริยทิฏฐิ*, โดยข้อความทำนองเดียวกันทั้งสี่พวก; หมายความว่าศาสดานั้น ๆ จะกล่าวว่าอย่างไรก็ตามใจ อริยสาวกนี้ยังคงมีธัมมสมาธิ ไม่มีความผิดใด ๆ เกี่ยวกับทิฏฐิเหล่านั้น แถมยังได้รับความสำเร็จประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ทั้งในโลกนี้และในโลกอื่นดังที่กล่าวแล้วข้างต้น. นี้แสดงว่า อริยสาวกนั้น รู้ความผิด–ถูกของทิฏฐินั้น ๆ ได้ด้วยตนเองหลังจากที่ได้ปฏิบัติธัมมสมาธิ จนได้รับผลปรากฏแก่ใจของตน; เราจึงถือว่า ความแน่ใจหลัง

จากการได้รับผลแห่งการปฏิบัติ เป็นเครื่องตัดสินความผิด – ถูกของธรรมอันเป็นเครื่องกังขาทั้งปวงได้.

ต่อจากนี้ ก็ได้ตรัสข้อความที่ปรารภ **การแผ่จิต อันสหรคตด้วยกรุณา ด้วยมุทิตา ด้วยอุเบกขา** โดยทำนองเดียวกันกับในกรณีแห่งเมตตา จนครบถ้วนทั้งสี่พรหมวิหารธรรม. ในที่สุดแห่งเทศนา นายบ้านชื่อปาฏลิยะ ได้สรรเสริญพระธรรมเทศนา และประกาศตนเป็นอุบาสกในพระพุทธศาสนา).

– สฬา. สํ. ๑๘/๔๒๗ – ๔๒๙/๖๖๔ – ๖๗๓.

(สัมมาทิฏฐิแห่งพระบาลีนี้ เป็นสัมมาทิฏฐิชนิดที่เป็นสันทิฏฐิโกคือเห็นได้ด้วยตนเองเป็นอย่างยิ่ง จึงทำให้ตัดสินความผิด – ถูกได้ด้วยตนเอง).

สรุปอานิสงส์ของสัมมาทิฏฐิ

ภิกษุ ท.! เราไม่มองเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือกุศลธรรมที่เกิดอยู่แล้วย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์โดยยิ่ง, เหมือน สัมมาทิฏฐินี้. ภิกษุ ท.! **เมื่อบุคคลมีสัมมาทิฏฐิแล้ว กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น และกุศลธรรมที่เกิดอยู่แล้ว ก็เป็นไปเพื่อความเจริญ ไพบูลย์ โดยยิ่ง.**

– เอก. อํ. ๒๐/๔๐/๑๘๒.

(ในสูตรอื่นแสดงอานิสงส์แห่งสัมมาทิฏฐิ ว่าทำให้ **อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดไม่เกิดขึ้น อกุศลธรรมที่เกิดอยู่แล้วเสื่อมสิ้นไป.** – ๒๐/๔๑/๑๘๔.

ในสูตรอื่นทรงแสดงว่า เป็นเหตุทำให้ **ผู้ที่สมาทานประพฤติบริบูรณ์ มีกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม เจตนา ปัตถนา ปณิธิ และสังขาร ที่ล้วนแต่เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขที่น่าปรารถนารักใคร่พอใจ.** – ๒๐/๔๓/๑๙๐.

ในสูตรอื่นทรงแสดงว่า **เป็นเหตุให้หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง.** – ๒๑/๖๘/๔๙.)

หมวด ฉ. ว่าด้วย โทษของการขาดสัมมาทิฏฐิ

โทษที่เกิดจากมิจฉาทิฏฐิในการพูด

โลหิจจะ! ผู้ใดกล่าวว่า *"โลหิจจพราหมณ์ปกครองบ้านสาลวติกคาม ผลประโยชน์ใดเกิดขึ้นทวีขึ้นในบ้านสาลวติกคาม โลหิจจพราหมณ์ผู้เดียวพึงบริโภคผลประโยชน์นั้น ไม่พึงให้แก่ชนเหล่าอื่นเลย"* ดังนี้. ผู้กล่าวอยู่อย่างนี้นั้น ชื่อว่าเป็นผู้กระทำอันตราย แก่หมู่ชนที่อาศัยโลหิจจพราหมณ์นั้นเป็นอยู่ (คือทำลายสิทธิอันชอบธรรมที่ประชาชนเหล่านั้นจะพึงได้รับ); เมื่อเป็นผู้กระทำอันตรายอยู่ ชื่อว่าเป็นผู้ไม่เอ็นดูด้วยประโยชน์เกื้อกูล; เมื่อไม่เอ็นดูด้วยประโยชน์เกื้อกูล ชื่อว่าเข้าไปตั้งไว้ซึ่งจิตอันเป็นข้าศึก; เมื่อเข้าไปตั้งไว้ซึ่งจิตอันเป็นข้าศึก ชื่อว่าเป็นผู้มีมิจฉาทิฏฐิ; นี้ ฉันใด;

โลหิจจะ! ข้อนี้ก็เป็นฉันนั้น คือ ผู้ใดกล่าวว่า ***"สมณะหรือพราหมณ์ในโลกนี้ ถึงทับซึ่งธรรมอันเป็นกุศล ครั้นถึงทับซึ่งธรรมอันเป็นกุศลแล้ว ไม่พึงบอกแก่ผู้อื่น เพราะใครอื่นจักทำอะไรให้แก่ใครได้, เปรียบเหมือนบุรุษตัดเครื่องจองจำอันเก่าแล้ว ไม่พึงกระทำเครื่องจองจำอันอื่นขึ้นมาใหม่. ข้าพเจ้ากล่าวสัมปทาอย่างนี้ นี้ ว่าเป็นกรรมอันลามก คือสิ่งที่กระทำด้วยความโลภ, เพราะใครอื่นจักทำอะไรให้แก่ใครได้"*** ดังนี้. (ข้อนี้ผู้กล่าวหมายความว่า เป็นการเลือกไปกระทำสิ่งนอกหน้าที่ด้วยความโลภ แล้วทำความผูกพันใหม่ให้แก่ตน). บุคคลผู้กล่าวอยู่อย่างนี้นั้น ชื่อว่าเป็นผู้ทำอันตราย แก่บรรดากุลบุตรผู้อาศัยธรรมวินัยอันตถาคตประกาศไว้แล้วถึงทับซึ่งคุณวิเศษอันโอฬารมีอย่างนี้เป็นรูป, คือกระทำให้แจ้งซึ่งโสตาปัตติผลบ้าง กระทำให้แจ้งซึ่งสกทาคามิผลบ้าง กระทำให้แจ้งซึ่งอนาคามิผลบ้าง กระทำให้แจ้งซึ่งอรหัตตผลบ้าง รวมกระทั่งถึงคนจำพวกที่สะสม

ธรรมเพื่อครรภ์อันเป็นทิพย์ เพื่อบังเกิดในภพอันเป็นทิพย์ทั้งหลายเข้าไปด้วยกัน. **เมื่อเป็นผู้กระทำอันตรายอยู่** ชื่อว่าเป็นผู้ไม่เอ็นดูด้วยประโยชน์เกื้อกูล; เมื่อไม่เอ็นดูด้วยประโยชน์เกื้อกูล ชื่อว่าเข้าไปตั้งไว้ซึ่งจิตอันเป็นข้าศึก; เมื่อเข้าไปตั้งไว้ซึ่งจิตอันเป็นข้าศึก ชื่อว่าเป็นผู้มีมิจฉาทิฏฐิ.

โลหิจจะเอ๋ย! **เรากล่าวคติอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาคติสองอย่าง คือ นรก หรือ กำเนิดเดรัจฉาน ว่าเป็นคติสำหรับบุคคลผู้มีมิจฉาทิฏฐินั้น.**[๑]

–สี. ที. ๙/๒๘๙/๓๕๘.

ทิฏฐิซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งการวิวาท

(สามจำพวก)

"ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ! ข้าพเจ้ามีวาทะมีความเห็นอย่างนี้ว่า ***สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่ข้าพเจ้า****".*

อัคคิเวสสนะ! (ถ้าอย่างนั้น) ความเห็นของท่านเองที่ว่า ***"สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่ข้าพเจ้า"*** ดังนี้ นั่นก็ต้องไม่ควรแก่ท่าน (ด้วยเหมือนกัน).

"ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ! ความเห็นแม้โน้นของข้าพเจ้า ต้องควรแก่ข้าพเจ้าว่าความเห็นของข้าพเจ้านั้นเป็นเช่นนั้นทีเดียว, ความเห็นของข้าพเจ้านั้น เป็นเช่นนั้นทีเดียว (คือถูกต้อง) ดังนี้".

---

๑. ข้อนี้หมายความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าสามารถทำประโยชน์ให้แก่บุคคลอื่น จนได้บรรลุมรรคผลหรือเข้าสู่โลกอันเป็นทิพย์ได้ ทำไมจึงมีมิจฉาทิฏฐิกล่าวว่า ใครอื่นจักทำอะไรให้แก่ใครได้; ผู้กล่าวเช่นนั้น จึงชื่อว่าเป็นผู้ทำอันตรายต่อบุคคลอื่น จึงจัดว่าเป็นมิจฉาทิฏฐิควรแก่คติอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาคติทั้งสอง, นี้เรียกว่า **โทษที่เกิดจากมิจฉาทิฏฐิในการพูด.**

อัคคิเวสสนะเอ๋ย! มันมีมากกว่ามาก กว่านี้นัก ในโลกนี้ คือพวกที่กล่าวอยู่ว่า *"ความเห็นของข้าพเจ้านั้น เป็นเช่นนั้นทีเดียว ความเห็นของข้าพเจ้านั้น เป็นเช่นนั้นทีเดียว (คือถูกต้อง)"* แล้วเขาไม่ละความเห็นนั้นเสีย แต่ไปทำความเห็นอื่นให้เกิดขึ้นอีก. อัคคิเวสสนะเอ๋ย! มันมีน้อยกว่าน้อย กว่านี้นักในโลกนี้ คือพวกที่กล่าวอยู่ว่า *"ความเห็นของข้าพเจ้านั้น เป็นเช่นนั้นทีเดียว ความเห็นของข้าพเจ้านั้น เป็นเช่นนั้นทีเดียว (คือถูกต้อง)"* แล้วเขาละความเห็นนั้นเสียได้ และไม่ทำความเห็นอื่นให้เกิดขึ้นอีก.

อัคคิเวสสนะ! มีสมณพราหมณ์ พวกหนึ่ง มีวาทะมีความเห็นอย่างนี้ว่า *"สิ่งทั้งปวง ควรแก่ข้าพเจ้า"* ดังนี้ก็มี. มีสมณพราหมณ์ พวกหนึ่ง มีวาทะมีความเห็นอย่างนี้ว่า *"สิ่งทั้งปวง ไม่ควรแก่ข้าพเจ้า"* ดังนี้ก็มี. มีสมณพราหมณ์ พวกหนึ่ง มีวาทะมีความเห็นอย่างนี้ว่า *"สิ่งบางสิ่งควรแก่ข้าพเจ้า สิ่งบางสิ่งไม่ควรแก่ข้าพเจ้า"* ดังนี้ก็มี.

อัคคิเวสสนะ! ในบรรดาสมณพราหมณ์สามพวกนั้น ทิฏฐิของสมณพราหมณ์พวกที่มีวาทะมีความเห็นว่า *"สิ่งทั้งปวง ควรแก่ข้าพเจ้า"* ดังนี้นั้น เป็นทิฏฐิที่กระเดียดไปในทางมีความกำหนัดย้อมใจ กระเดียดไปในทางประกอบตน (อยู่ในภพ) กระเดียดไปในทางเพลิดเพลิน (ต่อสิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความเพลิน) กระเดียดไปในทางสยบมัวเมา และกระเดียดไปในทางเข้าไปยึดมั่นถือมั่น.

อัคคิเวสสนะ! ในบรรดาสมณพราหมณ์สามพวกนั้น ทิฏฐิของสมณพราหมณ์พวกที่มีวาทะมีความเห็นว่า *"สิ่งทั้งปวง ไม่ควรแก่ข้าพเจ้า"* ดังนี้นั้น เป็นทิฏฐิที่กระเดียดไปในทางไม่มีความกำหนัดย้อมใจ กระเดียดไปในทางไม่

ประกอบตน (อยู่ในภพ) กระเดียดไปในทางไม่เพลิดเพลิน (ต่อสิ่งเป็นที่ตั้งแห่ง**ความเพลิน**) กระเดียดไปในทางไม่สยบมัวเมา และกระเดียดไปในทางไม่เข้าไป**ยึดมั่นถือมั่น**.

พอพระผู้มีพระภาคตรัสดังนี้เท่านั้น ทีฆนขะปริพพาชกได้ร้องขึ้นเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคว่า "พระโคดมสนับสนุนความเห็นของข้าพเจ้า. พระโคดมเชิดชูความเห็นของข้าพเจ้า."

อัคคิเวสสนะ! ในบรรดาสมณพราหมณ์สามพวกนั้น ทิฏฐิของสมณพราหมณ์พวกที่มีวาทะมีความเห็นว่า ***"บางสิ่งควรแก่ข้าพเจ้า บางสิ่งไม่ควรแก่ข้าพเจ้า"*** ดังนี้นั้น ทิฏฐิใดที่ว่า ***บางอย่างควรแก่เขาเหล่านั้น*** ทิฏฐินั้นกระเดียดไปในทางมีความกำหนัดย้อมใจ กระเดียดไปในทางประกอบตน (อยู่ในภพ) กระเดียดไปในทางเพลิดเพลิน (ต่อสิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความเพลิน) กระเดียดไปในทางสยบมัวเมา และกระเดียดไปในทางเข้าไปยึดมั่นถือมั่น. ทิฏฐิใดที่ว่า ***บางอย่างไม่ควรแก่เขาเหล่านั้น*** ทิฏฐินั้น ก็กระเดียดไปในทางไม่มีความกำหนัดย้อมใจ กระเดียดไปในทางไม่ประกอบตน (อยู่ในภพ) กระเดียดไปในทางไม่เพลิดเพลิน (ต่อสิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความเพลิน) กระเดียดไปในทางไม่สยบมัวเมา และกระเดียดไปในทางไม่เข้าไปยึดมั่นถือมั่น.

อัคคิเวสสนะ! ในบรรดาสมณพราหมณ์สามพวกนั้น สมณพราหมณ์พวกใด มีวาทะมีความเห็นว่า ***'สิ่งทั้งปวงควรแก่เรา'*** ดังนี้ มีอยู่. ในสมณพราหมณ์พวกนั้น บุรุษผู้วิญญูชน ย่อมใคร่ครวญเห็นอย่างนี้ว่า ถ้าเราถือเอาทิฏฐิของพวกที่ถือว่า ***'สิ่งทั้งปวงควรแก่เรา'*** ดังนี้ มากล่าวยืนยันอยู่อย่างแข็งแรง ว่า ***'นี้เท่านั้นจริง อื่นเปล่า'*** ดังนี้ไซร้ การถือเอาอย่างขัดแย้งกันต่อสมณพราหมณ์อีกสองพวก ก็จะพึงมีแก่เรา คือขัดแย้งกับพวกที่มีวาทะมีความเห็นว่า ***'สิ่งทั้งปวง***

ไม่ควรแก่เรา' และกับพวกที่มีวาทะมีความเห็นว่า *'บางสิ่งควรแก่เรา บางสิ่งไม่ควรแก่เรา'*. การถือเอาอย่างขัดแย้งกันต่อสมณพราหมณ์สองพวกเหล่าโน้น ก็มีแก่เราด้วยอาการอย่างนี้. เมื่อการถือเอาอย่างขัดแย้งกันมีอยู่ การวิวาทกันก็ย่อมมี, เมื่อการวิวาทกันมี การพิฆาตกันก็ย่อมมี, เมื่อการพิฆาตกันมี การเบียดเบียนกันก็ต้องมี, ด้วยอาการอย่างนี้. บุรุษวิญญูชนนั้น เห็นอยู่ซึ่งการถือเอาอย่างขัดแย้งกัน การวิวาทกัน การพิฆาตกัน และการเบียดเบียนกัน อันจะเกิดขึ้นในตน อยู่ดังนี้ เขาก็ละทิฏฐินั้นเสีย และไม่ถือเอาทิฏฐิอื่นขึ้นมาอีก. การละเสีย การสลัดคืนเสียซึ่งทิฏฐิเหล่านั้น ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

อัคคิเวสสนะ ! ในบรรดาสมณพราหมณ์สามพวกนั้น สมณพราหมณ์พวกใด มีวาทะมีความเห็นว่า *'สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่เรา'* ดังนี้ มีอยู่. ในสมณพราหมณ์พวกนั้น บุรุษผู้วิญญูชน ย่อมใคร่ครวญเห็นอย่างนี้ว่า ถ้าเราถือเอาทิฏฐิของพวกที่ถือว่า *'สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่เรา'* ดังนี้ มากล่าวยืนยันอยู่อย่างแข็งแรงว่า *'นี้เท่านั้นจริง อื่นเปล่า'* ดังนี้ไซร้ การถือเอาอย่างขัดแย้งกันต่อสมณพราหมณ์อีกสองพวก ก็จะพึงมีแก่เรา คือขัดแย้งกับพวกที่มีวาทะมีความเห็นว่า *'สิ่งทั้งปวงควรแก่เรา'* และกับพวกที่มีวาทะมีความเห็นว่า *'บางสิ่งควรแก่เรา บางสิ่งไม่ควรแก่เรา.'* การถือเอาอย่างขัดแย้งกันต่อสมณพราหมณ์สองพวกเหล่าโน้น ก็มีแก่เราด้วยอาการอย่างนี้. เมื่อการถือเอาอย่างขัดแย้งกันมีอยู่ การวิวาทกันก็ย่อมมี, เมื่อการวิวาทกันมี การพิฆาตกันก็ย่อมมี, เมื่อการพิฆาตกันมี การเบียดเบียนกันก็ต้องมี, ด้วยอาการอย่างนี้. บุรุษวิญญูชนนั้น เห็นอยู่ซึ่งการถือเอาอย่างขัดแย้งกัน การวิวาทกัน การพิฆาตกัน และการเบียดเบียนกัน อันจะเกิดขึ้นในตน อยู่ดังนี้ เขาก็ละทิฏฐินั้นเสีย และไม่ถือเอาทิฏฐิอื่นขึ้นมาอีก. การละเสีย การสลัดคืนเสียซึ่งทิฏฐิเหล่านั้น ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

อัคคิเวสสนะ! ในบรรดาสมณพราหมณ์สามพวกนั้น สมณพราหมณ์พวกใด มีวาทะมีความเห็นว่า *'บางสิ่งควรแก่เรา บางสิ่งไม่ควรแก่เรา'* ดังนี้ มีอยู่. ในสมณพราหมณ์พวกนั้น บุรุษผู้วิญญูชน ย่อมใคร่ครวญเห็นอย่างนี้ว่า ถ้าเราถือเอาทิฏฐิของพวกที่ถือว่า *'บางสิ่งควรแก่เรา บางสิ่งไม่ควรแก่เรา'* ดังนี้ มากล่าวยืนยันอยู่อย่างแข็งแรง ว่า *'นี้เท่านั้นจริง อื่นเปล่า'* ดังนี้ไซร้ การถือเอาอย่างขัดแย้งกันต่อสมณพราหมณ์อีกสองพวก ก็จะพึงมีแก่เรา คือขัดแย้งกับพวกที่มีวาทะมีความเห็นว่า *'สิ่งทั้งปวงควรแก่เรา'* และกับพวกที่มีวาทะมีความเห็นว่า *'สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่เรา.'* การถือเอาอย่างขัดแย้งกันต่อสมณพราหมณ์สองพวกเหล่าโน้น ก็มีแก่เราด้วยอาการอย่างนี้. เมื่อการถือเอาอย่างขัดแย้งกันมีอยู่ การวิวาทกันก็ย่อมมี, เมื่อการวิวาทกันมี การพิฆาตกันก็ย่อมมี, เมื่อการพิฆาตกันมี การเบียดเบียนกันก็ต้องมี, ด้วยอาการอย่างนี้. บุรุษวิญญูชนนั้นเห็นอยู่ซึ่งการถือเอาอย่างขัดแย่งกัน การวิวาทกัน การพิฆาตกัน และการเบียดเบียนกัน อันจะเกิดขึ้นในตน อยู่ดังนี้ เขาก็ละทิฏฐินั้นเสีย และไม่ถือเอาทิฏฐิอื่นขึ้นมาอีก. การละเสีย การสลัดคืนเสียซึ่งทิฏฐิเหล่านั้น ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

— ม. ม. ๑๓/๒๖๓ – ๒๖๖/๒๖๙ – ๒๗๑.

มิจฉาทิฏฐิที่ว่าวิญญาณเป็นผู้ท่องเที่ยว

สาติ! จริงหรือ ตามที่ได้ยินว่า เธอมี*ทิฏฐิอันลามก* เกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ว่า *"เราย่อมรู้ทั่วถึงธรรม ตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วว่า วิญญาณนี้นี่แหละ ย่อมแล่นไป ย่อมท่องเที่ยวไป, หาใช่สิ่งอื่นไม่"* ดังนี้?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ย่อมรู้ทั่วถึงธรรม ตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วเช่นนั้นว่า 'วิญญาณนี้นี่แหละ ย่อมแล่นไป ย่อมท่องเที่ยวไป, หาใช่สิ่งอื่นไม่' ดังนี้".

สาติ! วิญญาณนั้น เป็นอย่างไร?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! นั่นคือสภาพที่เป็นผู้พูด ผู้รู้สึก (ต่อเวทนา) ซึ่งเสวยวิบากแห่งกรรมดีกรรมชั่ว ท. ในภพนั้น ๆ".

โมฆบุรุษ! เธอรู้ทั่วถึงธรรมที่เราแสดงแล้วอย่างนี้ เมื่อแสดงแก่ใครเล่า. โมฆบุรุษ! เรา**กล่าววิญญาณ ว่าเป็นปฏิจจสมุปบันนธรรม** (สิ่งที่อาศัยปัจจัยแล้วเกิดขึ้น) โดยปริยายเป็นอันมาก; ถ้า**เว้นจากปัจจัยแล้ว ความเกิดแห่งวิญญาณ มิได้มี** ดังนี้มิใช่หรือ. โมฆบุรุษ! เมื่อเป็นอย่างนั้น เธอชื่อว่า ย่อมกล่าวตู่เราด้วยถ้อยคำที่ตนเองถือเอาผิดด้วย ย่อมขุดตนเองด้วย ย่อมประสบสิ่งมิใช่บุญเป็นอันมากด้วย; โมฆบุรุษ! ข้อนั้นแหละ จักเป็นไปเพื่อความทุกข์ ไม่เกื้อกูลแก่เธอตลอดกาลนาน ดังนี้.

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกภิกษุ ท. แล้วตรัสว่า :—

ภิกษุ ท.! พวกเธอจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : ภิกษุสาติเกวัฏฏ-บุตรนี้ ยังจะพอนับว่าเป็นพระเป็นสงฆ์ ในธรรมวินัยนี้ได้บ้างไหม?

"จะเป็นได้อย่างไร พระเจ้าข้า! หามิได้เลย พระเจ้าข้า!"

เมื่อภิกษุ ท. ทูลอย่างนี้แล้ว ภิกษุสาติผู้เกวัฏฏบุตร ก็เงียบเสียง เก้อเขิน คอตก ก้มหน้า ขบเขา ไม่มีปฏิภาณ นิ่งอยู่. พระผู้มีพระภาคทอดพระเนตรเห็นดังนั้นแล้ว ได้ตรัสว่า :—

โมฆบุรุษ! เธอจักปรากฏด้วยทิฏฐิอันลามกนั้นของตนเองแล; เราจักสอบถามภิกษุ ท. ในที่นี้. (แล้วทรงสอบถามภิกษุ ท. จนเป็นที่ปรากฏว่า พระองค์

มิได้ทรงแสดงธรรมดังที่สาติภิกษุกล่าว แล้วทรงแสดง การเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ โดยอาการแห่ง **ปฏิจจสมุปบาท** ครบทั้ง ๖ อายตนะ).

—มู. ม. ๑๒/๔๗๕-๔๗๗/๔๔๒-๔๔๔.

โทษแห่งอันตคาหิกทิฏฐิสิบ

วัจฉะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า *"โลกเที่ยง"* ดังนี้ นั้น เป็นการจับยึดด้วย **ทิฏฐิ (ทิฏฺฐิคหณํ)** เป็นความลำบากด้วยทิฏฐิ (ทิฏฺฐิกนฺตารํ) เป็นข้าศึกด้วยทิฏฐิ (ทิฏฺฐิสูกํ) เป็นความโยกโคลงด้วยทิฏฐิ (ทิฏฺฐิวิปฺผนฺทิตํ) เป็นความรึงรัดด้วย **ทิฏฐิ (ทิฏฺฐิสญฺโญชนํ)** เป็นไปกับด้วยทุกข์ (สทุกฺขํ) เป็นไปกับด้วยความยากลำบาก (สวิฆาตํ) เป็นไปกับด้วยความคับแค้น (สอุปายาสํ) เป็นไปกับด้วยความเร่าร้อน (สปริฬาหํ) ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ความคลายกำหนัด ไม่เป็นไปเพื่อความดับ ความสงบรำงับ ไม่เป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง ความรู้พร้อม ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน เอาเสียเลย.

(ในกรณีแห่งทิฏฐิที่เหลือนอกจากนี้ ก็ตรัสไว้ด้วยข้อความอย่างเดียวกันทุกตัวอักษร กล่าวคือ :—

วัจฉะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า *"โลกไม่เที่ยง"* .... ฯลฯ ....
วัจฉะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า *"โลกมีที่สุด"* .... ฯลฯ ....
วัจฉะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า *"โลกไม่มีที่สุด"* .... ฯลฯ ....
วัจฉะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า *"ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น"* .... ฯลฯ ....
วัจฉะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า *"ชีวะก็อันอื่น สรีระก็อันอื่น"* .... ฯลฯ ....
วัจฉะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า *"ตถาคตภายหลังแต่การตาย ย่อมมีอีก"* .... ฯลฯ ....

วัจฉะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า *"ตถาคตภายหลังแต่การตาย ย่อมไม่มีอีก"* .... ฯลฯ ....

วัจฉะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า *"ตถาคตภายหลังแต่การตาย ย่อมมีอีกก็มี ไม่มีอีกก็มี"* .... ฯลฯ ....

วัจฉะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า *"ตถาคตภายหลังแต่การตาย ย่อมมีอีกก็หามิได้ ไม่มีอีกก็หามิได้"* ดังนี้ นั้น เป็นการจับยึดด้วยทิฏฐิ เป็นความลำบากด้วยทิฏฐิ เป็นข้าศึกด้วยทิฏฐิ เป็นความโยกโคลงด้วยทิฏฐิ เป็นความรึงรัดด้วยทิฏฐิ เป็นไปกับด้วยทุกข์ เป็นไปกับด้วยความยากลำบาก เป็นไปกับด้วยความคับแค้น เป็นไปกับด้วยความเร่าร้อน ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ความคลายกำหนัด ไม่เป็นไปเพื่อความดับ ความสงบรำงับ ไม่เป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง ความรู้พร้อม ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน เอาเสียเลย.

วัจฉะ! **เราเห็นอยู่ซึ่งโทษนี้ แล จึงไม่เข้าถึงทิฏฐิที่มีอยู่เหล่านี้ โดยประการทั้งปวง.**

—ม. ม. ๑๓/๒๔๓/๒๔๗.

อวิชชาเป็นตัวชักนำมาซึ่งองค์แปดแห่งมิจฉามรรค

ภิกษุ ท.! **อวิชชา เป็นสิ่งที่มาล่วงหน้า เพื่อความถึงพร้อมแห่ง อกุศลธรรมทั้งหลาย** อันติดตามมาด้วยอหิริกะและอโนตตัปปะ. ภิกษุ ท.! :—

มิจฉาทิฏฐิ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้ถึงซึ่งอวิชชา ไม่มีความเห็นแจ้ง;
มิจฉาสังกัปปะ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีมิจฉาทิฏฐิ;
มิจฉาวาจา ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีมิจฉาสังกัปปะ;

มิจฉากัมมันตะ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีมิจฉาวาจา;
มิจฉาอาชีวะ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีมิจฉากัมมันตะ;
มิจฉาวายามะ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีมิจฉาอาชีวะ;
มิจฉาสติ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีมิจฉาวายามะ;
มิจฉาสมาธิ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีมิจฉาสติ.

(เป็นอันว่า องค์แปดแห่งมิจฉามรรคหรือมิจฉัตตะ ย่อมมีครบบริบูรณ์. ในสูตรอื่น (๒๔/๒๒๘/๑๐๕) ได้ตรัสขยายออกไปอีก ๒ ข้อ คือ :–)

มิจฉาญาณะ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีมิจฉาสมาธิ;
มิจฉาวิมุตติ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีมิจฉาญาณะ.

–มหาวาร. สํ. ๑๙/๑/๒.

หมวด ช. ว่าด้วย ปกิณณกะ

สัสสตทิฏฐิก็อยากอยู่ อุจเฉททิฏฐิก็อยากไป สัมมาทิฏฐิก็อยากดับ

ภิกษุ ท.! เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย อันทิฏฐิสองอย่างห่อหุ้มแล้ว บางพวก ทรุดลงอยู่ตรงนั้น บางพวก แล่นเตลิดไป ส่วน พวกที่มีจักษุ ย่อมเห็น (ตามที่เป็นจริง).

ภิกษุ ท.! **เทวดาและมนุษย์พวกที่ทรุดลงอยู่ที่ตรงนั้น เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! คือเทวดาและมนุษย์ พวกที่มีภพเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในภพ เพลิดเพลินในภพ, เมื่อบุคคลแสดงธรรมเพื่อความดับไม่เหลือแห่งภพ

แก่เทวดาและมนุษย์พวกนั้นอยู่, จิตของเขาก็ไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไป. ภิกษุ ท.! อย่างนี้เรียกว่า พวกที่ทรุดลงอยู่ที่ตรงนั้น.

ภิกษุ ท.! **เทวดาและมนุษย์พวกที่แล่นเตลิดไป เป็นอย่างไรเล่า?** คือพวกที่อึดอัดอยู่ เอือมระอาอยู่ เกลียดอยู่ ด้วยภพ (แต่) เพลิดเพลินอย่างยิ่งอยู่กะวิภพ (ภาวะปราศจากภพ) ด้วยคิดว่า "ท่านผู้เจริญทั้งหลายเอ๋ย! ได้ยินว่าอัตตานี้ ภายหลังแต่การตาย เพราะการทำลายแห่งกาย ย่อมขาดสูญ ย่อมวินาศ มิได้มีอยู่ภายหลังจากการตาย : นั่นแหละ เป็นภาวะสงบระงับ นั่นแหละ เป็นภาวะประณีต นั่นแหละ เป็นภาวะแน่นอนตายตัว" ดังนี้. ภิกษุ ท.! อย่างนี้เรียกว่า พวกที่แล่นเตลิดไป.

ภิกษุ ท.! ส่วน **พวกที่มีจักษุ ย่อมเห็น (ตามที่เป็นจริง) เป็นอย่างไรเล่า?** คือภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเห็นธรรมที่เกิดแล้วเป็นแล้ว โดยความเป็นสิ่งที่เกิดแล้วเป็นแล้ว; ครั้นเห็นธรรมที่เกิดแล้วเป็นแล้ว โดยความเป็นสิ่งที่เกิดแล้วเป็นแล้ว แล้วก็เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย ความคลายกำหนัด ความดับไม่เหลือ แห่งธรรมที่เกิดแล้วเป็นแล้ว. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล เรียกว่า พวกที่มีจักษุ ย่อมเห็น (ตามที่เป็นจริง).

— อิติวุ. ขุ. ๒๕/๒๖๓/๒๒๗.

(โดยพระบาลีนี้ ทำให้เกิดความเข้าใจว่า พวกที่ทรุดลงอยู่ตรงนั้น คือพวก **สัสสตทิฏฐิ**, พวกที่แล่นเตลิดเลยไปนั้น คือพวก **อุจเฉททิฏฐิ**, ส่วนพวกที่เห็นตามที่เป็นจริง คือพวก **สัมมาทิฏฐิ**; ต่างกันอยู่ดังนี้เป็นสามพวก ทั้งที่มีมูลมาจากเหตุอย่างเดียวกัน คือมีทิฏฐิสองอย่างห่อหุ้มแล้วด้วยกัน).

คนรวยก็มีธรรมะได้

(จิตตนิยมและวัตถุนิยมก็อยู่ด้วยกันได้)

ภิกษุ ท.! อริยสาวก เจริญอยู่ด้วยความเจริญ ๑๐ อย่าง ชื่อว่า ย่อมเจริญด้วย ความเจริญของพระอริยเจ้า ด้วย และเป็นผู้ ถือเอาแก่นสารและ ความประเสริฐทางฝ่ายกาย (วัตถุ) ได้ด้วย. สิบอย่าง อย่างไรเล่า? สิบอย่าง คือ :–

ย่อมเจริญด้วยนาและสวน,
ย่อมเจริญด้วยทรัพย์และข้าวเปลือก,
ย่อมเจริญด้วยบุตรและภรรยา,
ย่อมเจริญด้วยทาสและกรรมกรที่เต็มขนาดแห่งบุรุษ,
ย่อมเจริญด้วยสัตว์สี่เท้า,
ย่อมเจริญด้วยสัทธา,
ย่อมเจริญด้วยศีล,
ย่อมเจริญด้วยสุตะ,
ย่อมเจริญด้วยจาคะ,
ย่อมเจริญด้วยปัญญา.

ภิกษุ ท.! อริยสาวก เจริญอยู่ด้วยความเจริญ ๑๐ อย่างเหล่านี้แล ชื่อว่าย่อมเจริญด้วยความเจริญของพระอริยเจ้าด้วย และเป็นผู้ถือเอาแก่นสารและ ความประเสริฐทางฝ่ายกายได้ด้วย.

(คาถาผนวกท้ายพระสูตร)

บุคคลใดในโลกนี้ ย่อมเจริญด้วยทรัพย์ ข้าวเปลือก บุตร ภรรยา และสัตว์สี่เท้า, บุคคลนั้น ย่อมเป็นผู้มีโชค มียศ เป็นที่บูชาของญาติมิตรและแม้ของพระราชา.

บุคคลใดในโลกนี้ ย่อมเจริญด้วยสัทธา ศีล ปัญญา จาคะ สุตะ อันเป็นความเจริญทั้งสองฝ่าย, บุคคลเช่นนั้น เป็นสัตบุรุษ มีปัญญาเห็นโดยประจักษ์ ย่อมเจริญด้วยความเจริญทั้งสองฝ่าย ในทิฏฐธรรมนี้, ดังนี้แล.

— ทสก. อํ. ๒๔/๑๔๖/๗๔.

(พระบาลีนี้แสดงให้เห็นว่า คนเราสามารถเจริญพร้อมกันไปได้ทั้งฝ่ายโลกและฝ่ายธรรม ไม่ควรถูกล้อว่าชนมปังแผ่นเดียวทาเนยทั้งสองหน้า ซึ่งเป็นความเข้าใจผิดของบุคคลผู้รู้จักชีวิตแต่เพียงด้านเดียว จนกระทั่งพูดกันว่าถ้ารวยแล้วเป็นต้องโกง ไม่อาจจะมีธรรมะได้ หรือถ้ามีธรรมะแล้วจะรวยไม่ได้. พระบาลีนี้แสดงให้เห็นว่า ความเจริญ ๕ อย่างข้างต้น เป็นความเจริญทางโลกหรือทางวัตถุ ความเจริญ ๕ อย่างตอนหลังเป็นความเจริญทางธรรม ทางจิต ทางวิญญาณ ซึ่งมีทางที่จะสูงขึ้นไปได้ จนถึงการบรรลุมรรคผล หรืออย่างน้อยก็เป็นอริยบุคคลซึ่งเที่ยงแท้ต่อการบรรลุมรรคผล).

การใช้ความทุกข์ให้เป็นประโยชน์แก่บุถุชน

ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์อะไรเล่า สตรี บุรุษ คฤหัสถ์ หรือบรรพชิต จึงควรพิจารณาให้เห็นชัดอยู่เนือง ๆ ว่า **"เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้"** ดังนี้ ?

ภิกษุ ท.! **ความมัวเมาในความหนุ่ม** มีอยู่แก่สัตว์ทั้งหลาย อันเป็นเหตุให้ประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต, เมื่อเขามองเห็นชัดในข้อนี้อยู่เนือง ๆ เขาย่อมละความมัวเมาในความหนุ่มโดยประการทั้งปวง หรือว่าบรรเทาลงได้. เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์ข้อนี้แล สตรี บุรุษ คฤหัสถ์

หรือบรรพชิต จึงควรพิจารณาเห็นชัดในข้อนี้อยู่เนือง ๆ ว่า "เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้" ดังนี้.

(ในกรณีแห่งความ **มัวเมาในความไม่มีโรค** ก็ดี **มัวเมาในชีวิต** ก็ดี ความ **มีฉันทราคะในสิ่งเป็นที่รัก** ก็ดี ความที่ **ไม่รู้ว่ามีกรรมเป็นของตัว** ก็ดี แล้วประกอบทุจริตโดยทวารทั้งสาม ก็ได้ตรัสไว้โดยข้อความที่มีหลักเกณฑ์อย่างเดียวกัน. ข้อความนี้แสดงว่า พิจารณาทุกข์โดยประจักษ์แล้ว สัตว์เหล่านั้นย่อมละทุจริตเหล่านั้นเสียได้ จึงกล่าวว่า เป็นการใช้ความทุกข์ให้เป็นประโยชน์แก่บุถุชน.

สำหรับอริยสาวกนั้น เมื่อพิจารณาเห็นอย่างนี้แล้ว มรรคย่อมเกิด, เขาเสพเจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้นแล้ว ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยก็สิ้นไป).

– ปญฺจก. อํ. ๒๒/๘๒/๕๗.

ตรัสว่า ถ้าจะมีตัวตนกันบ้าง เอาร่างกายเป็นตัวตนดีกว่าจิต

ภิกษุ ท.! **บุถุชนผู้ไม่ได้มีการสดับ จะพึงเบื่อหน่ายได้บ้าง พึงคลายกำหนัดได้บ้าง พึงปล่อยวางได้บ้าง ในกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่นี้.** ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท.! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า การก่อขึ้นก็ดี การสลายลงก็ดี การถูกยึดครองก็ดี การทอดทิ้งซากไว้ก็ดี แห่งกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่นี้ ย่อมปรากฏอยู่. เพราะเหตุนั้น บุถุชนผู้ไม่ได้มีการสดับ จึงเบื่อหน่ายได้บ้าง จึงคลายกำหนัดได้บ้าง จึงปล่อยวางได้บ้างในกายนั้น. ภิกษุ ท.! ส่วนสิ่งที่เรียกกันว่า "จิต" ก็ดี ว่า "มโน" ก็ดี ว่า "วิญญาณ" ก็ดี **บุถุชนผู้ไม่ได้มีการสดับ ไม่อาจจะเบื่อหน่าย ไม่อาจจะคลายกำหนัด ไม่อาจจะปล่อยวาง ซึ่งจิตนั้น.** ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท.! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า สิ่งที่เรียกว่าจิตเป็นต้นนี้ เป็นสิ่งที่บุถุชนผู้ไม่ได้มีการสดับได้ถึงทับแล้วด้วยตัณหา ได้ยึดถือแล้วด้วยทิฏฐิโดยความเป็นตัวตน มาตลอดกาล

ช้านานว่า "นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา" ดังนี้; เพราะเหตุนั้น บุถุชนผู้ไม่ได้มีการสดับ จึงไม่อาจจะเบื่อหน่าย ไม่อาจจะคลายกำหนัด ไม่อาจจะปล่อยวาง ซึ่งสิ่งที่เรียกว่าจิตเป็นต้นนั้น.

ภิกษุ ท.! **บุถุชนผู้ไม่ได้มีการสดับ จะพึงเข้าไปยึดถือเอากายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่นี้ โดยความเป็นตัวตน ยังดีกว่า. แต่จะเข้าไปยึดถือเอาจิตโดยความเป็นตัวตน ไม่ดีเลย.** ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท.! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า กายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่นี้ ดำรงอยู่ ปีหนึ่งบ้าง สองปีบ้าง สามปีบ้าง สี่ปีบ้าง ห้าปีบ้าง สิบปีบ้าง ยี่สิบปีบ้าง สามสิบปีบ้าง สี่สิบปีบ้าง ห้าสิบปีบ้าง ร้อยปีบ้าง เกินกว่าร้อยปีบ้าง ปรากฏอยู่. ภิกษุ ท.! ส่วนสิ่งที่เรียกกันว่า "จิต" ก็ดี ว่า "มโน" ก็ดี ว่า "วิญญาณ" ก็ดี นั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไป ตลอดวัน ตลอดคืน.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน วานร เมื่อเที่ยวไปอยู่ในป่าใหญ่ ย่อมจับกิ่งไม้ : ปล่อยกิ่งนั้น จับกิ่งอื่น ปล่อยกิ่งที่จับเดิม เหนี่ยวกิ่งอื่น เช่นนี้เรื่อย ๆ ไป, ข้อนี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! สิ่งที่เรียกกันว่า "จิต" ก็ดี ว่า "มโน" ก็ดี ว่า "วิญญาณ" ก็ดี ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไป ตลอดวัน ตลอดคืน.

– นิทาน. สํ. ๑๖/๑๑๔ – ๑๑๕/๒๓๐ – ๒๓๒.

(ความรู้จักพิจารณาว่า ถ้าจะมีตัวตนกันบ้าง เอากายเป็นตัวตนดีกว่าเอาจิตเป็นตัวตน เป็นสัมมาทิฏฐิในข้อที่ว่ารู้จักเลือก, แต่ในที่นี้มิได้หมายความว่า กายนั้นเป็นตัวตนอันแท้จริงแต่ประการใด เป็นเพียงสัมมาทิฏฐิในการรู้จักแยกแยะและเลือกเท่านั้น).

การทำความรู้จักกับกาย ซึ่งมิใช่ของเราหรือของใครอื่น

ภิกษุ ท.! **กายนี้ ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย และทั้งไม่ใช่ของบุคคลเหล่าอื่น.** ภิกษุ ท.! กรรมเก่า (กาย) นี้ อันเธอทั้งหลาย พึงเห็นว่า เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น (อภิสงฺขต), เป็นสิ่งที่ปัจจัยทำให้เกิดความรู้สึกขึ้น (อภิสญฺเจตยิต), เป็นสิ่งที่มีความรู้สึกต่ออารมณ์ได้ (เวทนีย).

ภิกษุ ท.! ในกรณีของกายนั้น อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อมทำไว้ **ในใจโดยแยบคายเป็นอย่างดี ซึ่งปฏิจจสมุปบาท นั่นเทียว ดังนี้ว่า** "ด้วยอาการอย่างนี้ : *เพราะสิ่งนี้มี, สิ่งนี้จึงมี;* เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้, สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น. เพราะสิ่งนี้ไม่มี, สิ่งนี้จึงไม่มี; **เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้, สิ่งนี้จึงดับไป** : ข้อนี้ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ *เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย;* เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ....ฯลฯ....ฯลฯ.... ฯลฯ.... เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสสะ-อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งอวิชชานั้น นั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร, เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; ....ฯลฯ....ฯลฯ....ฯลฯ.... เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสสะอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้", ดังนี้ แล.

—นิทาน. สํ. ๑๖/๗๗/๑๔๓.

อุปมาแห่งการคำนวณความเป็นอนิจจัง

ภิกษุ ท.! **สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง (อนิจฺจ); ภิกษุ ท.! สังขารทั้งหลาย ไม่ยั่งยืน (อธุว); ภิกษุ ท.! สังขารทั้งหลาย เป็นสิ่งที่หวังอะไรไม่ได้ (อนสฺสาสิก). ภิกษุ ท.! เพียงเท่านี้ก็พอแล้วเพื่อจะเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง พอแล้วเพื่อจะคลายกำหนัด พอแล้วเพื่อจะปล่อยวาง.**

ภิกษุ ท.! ขุนเขาสิเนรุ โดยยาว ๘๔,๐๐๐ โยชน์ โดยกว้าง ๘๔,๐๐๐ โยชน์ หยั่งลงในมหาสมุทร ๘๔,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นจากผิวพื้นสมุทร ๘๔,๐๐๐ โยชน์ :–

ภิกษุ ท.! มีสมัยซึ่งล่วงไปหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี หลายแสนปี ที่ฝนไม่ตกเลย. เมื่อฝนไม่ตก (ตลอดเวลาเท่านี้), **ป่าใหญ่ ๆ อันประกอบด้วยพืชคามภูตคามไม้หยูกยาและหญ้าทั้งหลาย ย่อมเฉา ย่อมเหี่ยวแห้งมีอยู่ไม่ได้ (นี้ฉันใด);** ภิกษุ ท.! สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง ฉันนั้น, สังขารทั้งหลาย ไม่ยั่งยืน ฉันนั้น, สังขารทั้งหลาย เป็นสิ่งที่หวังอะไรไม่ได้ ฉันนั้น. ภิกษุ ท.! เพียงเท่านี้ก็พอแล้วเพื่อจะเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง พอแล้วเพื่อจะคลายกำหนัด พอแล้วเพื่อจะปล่อยวาง.

ภิกษุ ท.! มีสมัยซึ่งในกาลบางครั้งบางคราว โดยการล่วงไปแห่งกาลนานไกล อาทิตย์ดวงที่สอง ย่อมปรากฏ. เมื่อดวงอาทิตย์ดวงที่สองปรากฏ, แม่น้ำน้อย หนอง บึง ทั้งหมดก็งวดแห้งไป ไม่มีอยู่ (นี้ฉันใด); ภิกษุ ท.! สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง ฉันนั้น, สังขารทั้งหลาย ไม่ยั่งยืน ฉันนั้น, สังขารทั้งหลาย เป็นสิ่งที่หวังอะไรไม่ได้ ฉันนั้น. ภิกษุ ท.!

เพียงเท่านี้ก็พอแล้วเพื่อจะเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง พอแล้วเพื่อจะคลายกำหนัด พอแล้วเพื่อจะปล่อยวาง.

ภิกษุ ท.! มีสมัยซึ่งในกาลบางครั้งบางคราว โดยการล่วงไปแห่งกาลนานไกล อาทิตย์ดวงที่สาม ย่อมปรากฏ. เมื่อดวงอาทิตย์ดวงที่สามปรากฏ, แม่น้ำสายใหญ่ ๆ เช่นแม่น้ำคงคา ยมุนา อจิรวดี สรภู มหี ทั้งหมดก็งวดแห้งไป ไม่มีอยู่ (นี้ฉันใด); ภิกษุ ท.! สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง ฉันนั้น, สังขารทั้งหลาย ไม่ยั่งยืน ฉันนั้น, สังขารทั้งหลาย เป็นสิ่งที่หวังอะไรไม่ได้ ฉันนั้น. ภิกษุ ท.! เพียงเท่านี้ก็พอแล้วเพื่อจะเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง พอแล้วเพื่อจะคลายกำหนัด พอแล้วเพื่อจะปล่อยวาง.

ภิกษุ ท.! มีสมัยซึ่งในกาลบางครั้งบางคราว โดยการล่วงไปแห่งกาลนานไกล อาทิตย์ดวงที่สี่ ย่อมปรากฏ. เมื่อดวงอาทิตย์ดวงที่สี่ปรากฏ, มหาสระทั้งหลาย อันเป็นที่เกิดแห่งแม่น้ำใหญ่ ๆ เช่นแม่น้ำคงคา ยมุนา อจิรวดี สรภู มหี มหาสระเหล่านั้นทั้งหมดก็งวดแห้งไป ไม่มีอยู่ (นี้ฉันใด); ภิกษุ ท.! สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง ฉันนั้น, สังขารทั้งหลาย ไม่ยั่งยืน ฉันนั้น, สังขารทั้งหลาย เป็นสิ่งที่หวังอะไรไม่ได้ ฉันนั้น. ภิกษุ ท.! เพียงเท่านี้ก็พอแล้วเพื่อจะเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง พอแล้วเพื่อจะคลายกำหนัด พอแล้วเพื่อจะปล่อยวาง.

ภิกษุ ท.! มีสมัยซึ่งในกาลบางครั้งบางคราว โดยการล่วงไปแห่งกาลนานไกล อาทิตย์ดวงที่ห้า ย่อมปรากฏ. เมื่อดวงอาทิตย์ดวงที่ห้าปรากฏ, น้ำในมหาสมุทรอันลึกร้อยโยชน์ก็งวดลง น้ำในมหาสมุทรอันลึก สอง – สาม – สี่

– ห้า – หก – เจ็ดร้อยโยชน์ก็งวดลง เหลืออยู่เพียงเจ็ดชั่วต้นตาล ก็มี เหลืออยู่เพียง หก – ห้า – สี่ – สาม – สอง กระทั่ง หนึ่งชั่วต้นตาล ก็มี งวดลง เหลืออยู่เพียงเจ็ดชั่วบุรุษ ก็มี เหลืออยู่เพียง หก – ห้า – สี่ – สาม – สอง – หนึ่ง กระทั่งครึ่งชั่วบุรุษ ก็มี งวดลง เหลืออยู่เพียงแค่สะเอว เพียงแค่เข่า เพียงแค่ข้อเท้า กระทั่งเหลืออยู่ ลึกเท่าน้ำในรอยเท้าโคในที่นั้น ๆ เช่นเดียวกับน้ำในรอยเท้าโค เมื่อฝนเม็ดใหญ่เริ่มตกในฤดูสารท ลงมาในที่นั้น ๆ. ภิกษุ ท.! เพราะการปรากฏแห่งอาทิตย์ดวงที่ห้า น้ำในมหาสมุทรไม่มีอยู่แม้สักว่าองคุลีเดียว. (นี้ฉันใด); ภิกษุ ท.! สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง ฉันนั้น, สังขารทั้งหลายไม่ยั่งยืน ฉันนั้น, สังขารทั้งหลาย เป็นสิ่งที่หวังอะไรไม่ได้ ฉันนั้น. ภิกษุ ท.! เพียงเท่านี้ก็พอแล้วเพื่อจะเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง พอแล้วเพื่อจะคลายกำหนัด พอแล้วเพื่อจะปล่อยวาง.

ภิกษุ ท.! มีสมัยซึ่งในกาลบางครั้งบางคราว โดยการล่วงไปแห่งกาลนานไกล อาทิตย์ดวงที่หก ย่อมปรากฏ. เพราะความปรากฏแห่งอาทิตย์ดวงที่หก, มหาปฐพีนี้และขุนเขาสิเนรุ ก็มีควันขึ้น มีควันขึ้น ยิ่งขึ้นและยิ่งขึ้น เปรียบเหมือนเตาเผาหม้อ อันนายช่างหม้อสุมไฟแล้ว ย่อมมีควันขึ้นโขมง ยิ่งขึ้นและยิ่งขึ้น ฉะนั้น (นี้ฉันใด); ภิกษุ ท.! สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง ฉันนั้น, สังขารทั้งหลาย ไม่ยั่งยืน ฉันนั้น, สังขารทั้งหลายเป็นสิ่งที่หวังอะไรไม่ได้ ฉันนั้น. ภิกษุ ท.! เพียงเท่านี้ก็พอแล้วเพื่อจะเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง พอแล้วเพื่อจะคลายกำหนัด พอแล้วเพื่อจะปล่อยวาง.

ภิกษุ ท.! มีสมัยซึ่งในกาลบางครั้งบางคราว โดยการล่วงไปแห่งกาลนานไกล ดวงอาทิตย์ดวงที่เจ็ด ย่อมปรากฏ. เพราะความปรากฏแห่ง

อาทิตย์ดวงที่เจ็ด, มหาปฐพีนี้และขุนเขาสิเนรุ ย่อมมีไฟลุก โพลงๆ มีเปลว เป็นอันเดียวกัน. เมื่อมหาปฐพีนี้และขุนเขาสิเนรุ อันไฟเผาอยู่ ไหม้อยู่ อย่างนี้ เปลวไฟถูกลมซัดขึ้นไป จนถึงพรหมโลก. ภิกษุ ท.! **เมื่อขุนเขาสิเนรุถูกไฟเผาอยู่ ไหม้อยู่ วินาศอยู่ อันกองไฟท่วมทับแล้ว, ยอดทั้งหลาย อันสูงร้อยโยชน์บ้าง สอง – สาม – สี่ – ห้าร้อยโยชน์บ้าง ก็พังทำลายไป.** ภิกษุ ท.! **เมื่อมหาปฐพีนี้และขุนเขาสิเนรุอันไฟเผาอยู่ ไหม้อยู่, ขี้เถ้าและเขม่า ย่อมไม่ปรากฏ** เหมือนเมื่อเนยใส หรือน้ำมันถูกเผา ขี้เถ้าและเขม่าย่อมไม่ปรากฏ ฉะนั้น (นี้ฉันใด); ภิกษุ ท.! สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง ฉันนั้น, สังขารทั้งหลาย ไม่ยั่งยืน ฉันนั้น, สังขารทั้งหลาย เป็นสิ่งที่หวังอะไรไม่ได้ ฉันนั้น. ภิกษุ ท.! เพียงเท่านี้ก็พอแล้วเพื่อจะเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง พอแล้วเพื่อจะคลายกำหนัด พอแล้วเพื่อจะปล่อยวาง.

ภิกษุ ท.! **ในข้อความนั้น ใครจะคิด ใครจะเชื่อ ว่า "ปฐพีนี้และขุนเขาสิเนรุ จักลุกไหม้ จักวินาศ จักสูญสิ้นไปได้" นอกเสียจาก พวกมีบทอันเห็นแล้ว.**

– สตฺตก. อํ. ๒๓/๑๐๒ – ๑๐๕/๖๓.

รู้จักเลือก : "สังฆทานดีกว่า!"

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ทานประจำสกุลวงศ์ข้าพระองค์ยังให้อยู่ แต่ว่าทานนั้นข้าพระองค์ให้เฉพาะหมู่ภิกษุผู้เป็นอรหันต์ หรือผู้ปฏิบัติอรหัตตมรรค ที่อยู่ป่า ที่ถือบิณฑบาต ที่ถือผ้าบังสุกุล เป็นวัตร."

คหบดี! ข้อที่จะรู้ว่าคนเหล่านี้เป็นพระอรหันต์หรือปฏิบัติอรหัตต-มรรคนั้น เป็นสิ่งที่รู้ได้ยากสำหรับท่านผู้เป็นคฤหัสถ์ผู้บริโภคกาม ผู้ยังมีการนอนเบียดบุตร บริโภคใช้สอยกระแจะจันทน์และผ้าจากเมืองกาสี ทัดทรงมาลาและเครื่องกลิ่นและเครื่องผัดทา ยินดีอยู่ด้วยทองและเงิน.

คหบดี! ถึงแม้ภิกษุจะเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ถ้าเป็นผู้ฟุ้งซ่าน ถือตัว กลับกลอก พูดมาก มีวาจาไม่แน่นอน มีสติลืมหลง ปราศจากสัมปชัญญะ ไม่มีสมาธิ มีจิตหมุนไปผิด มีอินทรีย์อันปล่อยแล้ว : ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุนั้นควรถูกติเตียนด้วยองค์นั้น ๆ.

คหบดี! ถึงแม้ภิกษุจะเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ถ้าเป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ถือตัว ไม่กลับกลอก ไม่พูดมาก มีวาจาแน่นอน มีสติตั้งมั่น มีสัมปชัญญะ มีสมาธิ มีเอกัคคตาจิต สำรวมอินทรีย์ : ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุนั้นอันใคร ๆ ควรสรรเสริญด้วยองค์นั้น ๆ.

คหบดี! ถึงแม้ภิกษุจะเป็นผู้อยู่ใกล้บ้าน ก็ดี .... บิณฑบาตเป็นวัตร ก็ดี .... ฉันในที่นิมนต์ ก็ดี .... ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ก็ดี .... นุ่งห่มคหบดีจีวร ก็ดี ถ้าเป็นผู้ฟุ้งซ่าน ถือตัว กลับกลอก พูดมาก มีวาจาไม่แน่นอน มีสติลืมหลง ปราศจากสัมปชัญญะ ไม่มีสมาธิ มีจิตหมุนไปผิด มีอินทรีย์อันปล่อยแล้ว : ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุนั้น ควรถูกติเตียนด้วยองค์นั้น ๆ.

คหบดี! ถึงแม้ภิกษุจะเป็นผู้อยู่ใกล้บ้าน ก็ดี .... บิณฑบาตเป็นวัตร ก็ดี .... ฉันในที่นิมนต์ ก็ดี .... ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ก็ดี .... นุ่งห่ม

คหบดีจีวร ก็ดี ถ้าเป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ถือตัว ไม่กลับกลอก ไม่พูดมาก มีวาจาแน่นอน มีสติตั้งมั่น มีสัมปชัญญะ มีสมาธิ มีเอกัคคตาจิต สำรวมอินทรีย์ : ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุนั้นอันใคร ๆ ควรสรรเสริญด้วยองค์นั้น ๆ.

เอาละ, คหบดี! **ท่านจงถวายทานในสงฆ์เถิด.** เมื่อท่านถวายทานในสงฆ์อยู่, จิตจักเลื่อมใส; ท่านเป็นผู้มีจิตอันเลื่อมใสแล้ว ภายหลังแต่การตายเพราะการทำลายแห่งกาย จักเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! จำเดิมแต่วันนี้ไป ข้าพระองค์จะถวายทานในสงฆ์".

— ฉกฺก. อํ. ๒๒/๔๓๖ – ๔๓๘/๓๓๐.

(ข้อความทั้งหมดนี้แสดงว่า พระองค์ทรงแนะให้ถวายทานด้วยตั้งใจว่า ถวายแก่สงฆ์ คือ **ถวายเป็น "สังฆทาน"** อย่าไปเห็นว่าถวายแก่พระบ้านหรือพระป่า พระบิณฑบาตฉัน หรือพระฉันในที่นิมนต์ พระจีวรดำ หรือพระจีวรเหลือง; และไม่อยู่ในวิสัยที่คฤหัสถ์สามารถตัดสินเอาว่า องค์ไหนเป็นพระอรหันต์ องค์ไหนไม่เป็น; ดังนั้น จึงทรงแนะให้ทำในใจว่า "ถวายแก่สงฆ์" เป็นสังฆทาน ดีกว่า).

อาการที่อวิชชาทำให้มีการเกิดดับแห่งสังขาร

ภิกษุ ท.! เมื่อกาย (กายทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะกายสัญเจตนา (ความจงใจที่เป็นไปทางกาย) เป็นเหตุ; ภิกษุ ท.! หรือว่า เมื่อวาจา (วจีทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะวจีสัญเจตนา (ความจงใจที่เป็นไปทางวาจา) เป็นเหตุ; ภิกษุ ท.! หรือว่า เมื่อมโน (มโนทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะมโนสัญเจตนา (ความจงใจที่เป็นไปทางใจ) เป็นเหตุ.

ภิกษุ ท.! อนึ่ง **เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย** นั่นแหละ บุคคลย่อม**ปรุงแต่ง กายสังขาร** (อำนาจที่ให้เกิดการปรุงแต่งทางกาย) อันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตน ด้วยตนเอง ก็มี; หรือว่า เหตุปัจจัยอะไรอื่นเป็นเหตุให้บุคคลปรุงแต่งกายสังขาร อันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่เขา ก็มี; หรือว่า บุคคล รู้เรื่อง (เกี่ยวกับบุญบาป ดีชั่ว) นั้น ๆ อยู่ ย่อมปรุงแต่งกายสังขาร อันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตนอยู่ก็มี; หรือว่า บุคคลไม่มีความรู้เรื่อง (เกี่ยวกับบุญบาป ดีชั่ว) นั้น ๆ อยู่ ย่อมปรุงแต่งกายสังขาร อันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตนอยู่ก็มี.

ภิกษุ ท.! หรือว่า **เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย** นั่นแหละ บุคคลย่อม**ปรุงแต่ง วจีสังขาร** (อำนาจที่ให้เกิดการปรุงแต่งทางวาจา) อันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตน ด้วยตนเอง ก็มี; หรือว่า เหตุปัจจัยอะไรอื่น เป็นเหตุให้บุคคลปรุงแต่งวจีสังขารอันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่เขา ก็มี; หรือว่า บุคคลรู้เรื่อง (เกี่ยวกับบุญบาป ดีชั่ว) นั้น ๆ อยู่ ย่อมปรุงแต่งวจีสังขาร อันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตน อยู่ก็มี; หรือว่า บุคคลไม่มีความรู้เรื่อง (เกี่ยวกับบุญบาป ดีชั่ว) นั้น ๆ อยู่ ย่อมปรุงแต่งวจีสังขาร อันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตน อยู่ก็มี.

ภิกษุ ท.! หรือว่า **เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย** นั่นแหละ บุคคลย่อม**ปรุงแต่ง มโนสังขาร** (อำนาจที่ให้เกิดการปรุงแต่งทางใจ) อันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตน ด้วยตนเอง ก็มี; หรือว่า เหตุปัจจัยอะไรอื่นเป็นเหตุให้บุคคลปรุงแต่งมโนสังขาร อันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายใน

เกิดขึ้นแก่เขา ก็มี; หรือว่า บุคคล รู้เรื่อง (เกี่ยวกับบุญบาป ดีชั่ว) นั้น ๆ อยู่ ย่อม **ปรุงแต่งมโนสังขารอันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตน อยู่ก็มี**; หรือว่า บุคคล ไม่มีความรู้เรื่อง (เกี่ยวกับบุญบาป ดีชั่ว) นั้นๆ อยู่ ย่อม **ปรุงแต่งมโนสังขาร อันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตน อยู่ก็มี.**

ภิกษุ ท.! **อวิชชา เป็นตัวการที่แทรกแซงอยู่ในธรรมทั้งหลาย (ทั้งสิบสองประการ) เหล่านี้.** (คือหมวด **กายสังขารสี่** หมวด **วจีสังขารสี่** และหมวด **มโนสังขารสี่** ดังที่กล่าวแล้ว).

ภิกษุ ท.! **เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งอวิชชา นั้น** นั่นเทียว **กาย** (กายทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) **นั้น ก็ไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัย** ให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นแก่เขา; **วาจา** (วจีทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) **นั้น ก็ไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัย** ให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นแก่เขา; **มโน** (มโนทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) **นั้น ก็ไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัย** ให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นแก่เขา; **เขตต์** (กรรมที่เปรียบเสมือนเนื้อนาสำหรับงอก) **ก็ไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัย** ให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นแก่เขา; **วัตถุ** (พืชเพื่อการงอก) **ก็ไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัย** ให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นแก่เขา; **อายตนะ** (การสัมพันธ์เพื่อให้เกิดการงอก) **ก็ไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัย** ให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นแก่เขา; **อธิกรณะ** (กรรมเป็นเครื่องกระทำให้เกิดการงอก) **ก็ไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัย** ให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นแก่เขา.

—จตุกฺก. อํ. ๒๑/๒๑๓/๑๗๑.

รายละเอียดที่ควรเข้าใจให้ถูกต้องเกี่ยวกับเรื่องกรรม

ภิกษุ ท.! **กรรม** เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, **นิทานสัมภวะ** (เหตุเป็นแดนเกิดพร้อม) **แห่งกรรม** เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, **เวมัตตตา** (ความมีประมาณต่าง ๆ) **แห่งกรรม** เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, **วิบาก** (ผลสุกวิเศษ) **แห่งกรรม** เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, **กัมมนิโรธ** (ความดับไม่เหลือแห่งกรรม) เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, **กัมมนิโรธคามินีปฏิปทา** (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งกรรม) เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ. .... คำที่เรากล่าวแล้วดังนี้นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวเล่า?

ภิกษุ ท.! **เรากล่าวซึ่งเจตนา ว่าเป็นกรรม** เพราะว่าบุคคลเจตนาแล้ว ย่อมกระทำซึ่งกรรมด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ.

ภิกษุ ท.! **นิทานสัมภวะแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! นิทานสัมภวะแห่งกรรมทั้งหลาย คือผัสสะ.

ภิกษุ ท.! **เวมัตตตาแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! กรรมที่ทำสัตว์ให้เสวยเวทนาในนรก มีอยู่, กรรมที่ทำสัตว์ให้เสวยเวทนาในกำเนิดเดรัจฉาน มีอยู่, กรรมที่ทำสัตว์ให้เสวยเวทนาในเปรตวิสัย มีอยู่, กรรมที่ทำสัตว์ให้เสวยเวทนาในมนุษยโลก มีอยู่, กรรมที่ทำสัตว์ให้เสวยเวทนาในเทวโลก มีอยู่: ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า เวมัตตตาแห่งกรรมทั้งหลาย.

ภิกษุ ท.! **วิบากแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! เรากล่าววิบากแห่งกรรมทั้งหลายว่ามีอยู่ ๓ อย่าง คือ **วิบากในทิฏฐธรรม** (คือทันควัน) หรือว่า **วิบากในอุปะปัชชะ** (คือในเวลาต่อมา) หรือว่า **วิบากในอปรปริยายะ** (คือในเวลาต่อมาอีก). ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า วิบากแห่งกรรมทั้งหลาย.

ภิกษุ ท.! **กัมมนิโรธ เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ความดับแห่ง**กรรม** ย่อมมีเพราะความดับแห่งผัสสะ[๑].

อริยอัฏฐังคิกมรรค นี้นั่นเอง เป็นกัมมนิโรธคามินีปฏิปทา; ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

ภิกษุ ท.! เมื่อใด อริยสาวก ย่อมรู้ชัดซึ่งกรรม อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งนิทานสัมภวะแห่งกรรม อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเวมัตตตาแห่งกรรม อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งวิบากแห่งกรรม อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งกัมมนิโรธ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งกัมมนิโรธคามินีปฏิปทา อย่างนี้; อริยสาวกนั้น ย่อม**รู้ชัดซึ่งพรหมจรรย์นี้ว่าเป็นเครื่องเจาะแทงกิเลส เป็นที่ดับไม่เหลือแห่งกรรม.**

ภิกษุ ท.! ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า "กรรม เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, นิทานสัมภวะแห่งกรรม เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, เวมัตตตาแห่งกรรม เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, วิบากแห่งกรรม เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, กัมมนิโรธ

---

๑. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นใจความสำคัญที่สุด ในตอนนี้ ที่ตรัสว่า แดนเกิดแห่งกรรมคือผัสสะ แดนดับแห่งกรรม ก็คือผัสสะ ซึ่งแสดงว่า กรรมเกิดและดับ ในอัตภาพนี้ อยู่อย่างซ้ำๆ ซากๆ; ดังนั้น วิบากแห่งกรรม จึงมีได้ในอัตภาพนี้ อย่างซ้ำๆซากๆ ไม่ว่าจะเป็นชนิดทิฏฐธรรมหรืออุปะปัชชะ หรืออปรปริยายะ ซึ่งมักจะเข้าใจกันไปว่า สองชนิดหลังนั้นจะมีต่อตายเข้าโลงไปแล้วเท่านั้น, ความถูกต้องในเรื่องนี้ จะเป็นอย่างไร ขอจงพิจารณาดูเถิด.

เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, กัมมนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ" ดังนี้นั้น เราอาศัยความข้อนี้กล่าวแล้ว.

– ฉกฺก. อํ. ๒๒/๔๕๘, ๔๖๓ – ๔๖๔/๓๓๔.

(ความรู้เรื่องกรรม มีลักษณะเป็นสัมมาทิฏฐิ ดังนั้นจึงนำมารวมไว้ในที่นี้).

เห็นผิดจากธรรมชาติ ก็ไม่อาจทำให้แจ้งมรรคผล

ภิกษุ ท.! ภิกษุนั้นหนอ เมื่อ **ตามเห็นสังขารไร ๆ โดยความเป็นของเที่ยง** อยู่ จักเป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยอนุโลมิกขันติ (ความสมควรแก่อนุโลมิกญาณ) ดังนี้นั้น : **นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้ ;**

ผู้ไม่ประกอบพร้อมด้วยอนุโลมิกขันติ จักหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม (ระเบียบแห่งความถูกต้อง) ดังนี้นั้น : **นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้ ;**

เมื่อไม่หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามอยู่ จักกระทำให้แจ้งซึ่งโสตาปัตติผล หรือสกทาคามิผล อนาคามิผล อรหัตตผล ดังนี้นั้น : **นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้.**

(ปฏิปักขนัย – ฝ่ายตรงกันข้าม)

ภิกษุ ท.! ภิกษุนั้นหนอ เมื่อ **ตามเห็นสังขารทั้งปวงโดยความเป็นของไม่เที่ยง** อยู่ จักเป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยอนุโลมิกขันติ ดังนี้นั้น : **นั่นเป็นฐานะที่จะมีได้ ;**

ผู้ประกอบพร้อมด้วยอนุโลมิกขันติ จักหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม ดังนี้นั้น : **นั่นเป็นฐานะที่จะมีได้ ;**

เมื่อหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามอยู่ จักกระทำให้แจ้งซึ่งโสตาปัตติผล หรือสกทาคามิผล อนาคามิผล อรหัตตผล ดังนี้นั้น : นั่นเป็นฐานะที่จะมีได้.

—ฉกฺก. อํ. ๒๒/๔๙๐/๓๖๙.

(ในกรณีแห่ง การ **เห็นสังขารเป็นสุข – เป็นทุกข์ เห็นธรรมเป็นอัตตา – เป็นอนัตตา** ก็มีข้อความที่ตรัสไว้ในสูตรถัด ๆ ไป โดยนัยอย่างเดียวกัน.

การเห็นสังขารเป็นของเที่ยงเป็นของสุข เห็นธรรมเป็นอัตตา นั้นเรียกว่า เห็นผิดจากธรรมชาติ, ส่วนการเห็นโดยนัยตรงกันข้ามเรียกว่า เห็นถูกตามธรรมชาติ. **ความสมควรแก่อนุโลมิกญาณ** คือความสมควรแก่การที่จะเห็นแจ้งอริยสัจสี่ ตามที่เป็นจริง. **ระเบียบแห่งความถูกต้อง** คือความถูกต้องตามสัมมัตตะ ๑๐ ประการ ซึ่งเป็นองค์ประกอบแห่งการบรรลุมรรคผล).

นิทเทศ ๑๔

ว่าด้วยสัมมาทิฏฐิ

จบ

นิทเทศ ๑๕ ว่าด้วยสัมมาสังกัปปะ

(มี ๑๙ เรื่อง)

หมวด ก. ว่าด้วย อุทเทศ – วิภาค ของสัมมาสังกัปปะ

อุทเทศแห่งสัมมาสังกัปปะ

ภิกษุ ท.! สัมมาสังกัปปะ เป็นอย่างไรเล่า? ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในการไม่มุ่งร้าย ความดำริในการไม่เบียดเบียน. ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาสังกัปปะ.

– มหา. ที. ๑๐/๓๔๘/๒๙๙.

สัมมาสังกัปปะ โดยปริยายสองอย่าง

(โลกิยะ – โลกุตตระ)

ภิกษุ ท.! สัมมาสังกัปปะ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! เรากล่าวแม้สัมมาสังกัปปะว่ามีอยู่โดยส่วนสอง คือ สัมมาสังกัปปะที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ (สาสว) เป็นส่วนแห่งบุญ (ปุญฺญภาคิย) มีอุปธิเป็นวิบาก (อุปธิเวปกฺก) ก็มีอยู่, สัมมาสังกัปปะอันเป็นอริยะ (อริย) ไม่มีอาสวะ (อนาสว) เป็นโลกุตตระ (โลกุตฺตร) เป็นองค์แห่งมรรค (มคฺคงฺค) ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท.! สัมมาสังกัปปะที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีอุปธิเป็นวิบาก นั้นเป็นอย่างไรเล่า? คือ เนกขัมมสังกัปปะ อัพ์ยาปาทสังกัปปะ อวิหิงสาสังกัปปะ. ภิกษุ ท.! นี้คือ สัมมาสังกัปปะที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีอุปธิเป็นวิบาก.

ภิกษุ ท.! **สัมมาสังกัปปะอันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** คือ ตักกะ[๑] วิตักกะ สังกัปปะ อัปปนา พ๎ยัปปนา เจตโสอภินิโรปนา และวจีสังขาร[๑] ของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสวจิต ของผู้มีอริยมัคคสมังคี ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค. ภิกษุ ท.! นี้คือ สัมมาสังกัปปะอันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค.

—อุปริ. ม. ๑๔/๑๘๒/๓๖๑ – ๒๖๓.

วิตกโดยปริยายสองอย่าง

(เพื่อนิพพาน – ไม่เพื่อนิพพาน)

ภิกษุ ท.! **อกุศลวิตก ๓ อย่าง เหล่านี้ เป็นเครื่องกระทำให้มืดบอด ไม่เป็นเครื่องกระทำให้เกิดจักษุ ไม่เป็นเครื่องกระทำให้เกิดญาณ กระทำซึ่งความดับแห่งปัญญา เป็นฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน. สามอย่าง อย่างไรเล่า?** สามอย่างคือ **กามวิตก พ๎ยาปาทวิตก วิหิงสาวิตก.** ภิกษุ ท.! อกุศลวิตก ๓ อย่าง เหล่านี้แล เป็นเครื่องกระทำให้มืดบอด ไม่เป็นเครื่องกระทำให้เกิดจักษุ ไม่เป็นเครื่องกระทำให้เกิดญาณ กระทำซึ่งความดับแห่งปัญญา เป็นฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน.

---

๑ – ๑. คำเหล่านี้ทุกคำ มีความหมายเป็นความแน่วแน่แห่งจิตในอารมณ์ที่จิตกำหนดในรูปแห่งความคิดอย่างใดอย่างหนึ่ง และทำหน้าที่ปรุงแต่งการพูดด้วย คือ ตักกะ = ตริตรึก, วิตักกะ = วิตก, สังกัปปะ = ดำริ, อัปปนา = แน่วแน่, พ๎ยัปปนา = แน่วแน่อย่างวิเศษ, เจตโสอภินิโรปนา = งอกงามแห่งความคิดถึงที่สุดของจิต, วจีสังขาร = สิ่งปรุงแต่งการพูด.

ภิกษุ ท.! กุศลวิตก ๓ อย่าง เหล่านี้ ไม่เป็นเครื่องกระทำให้มืดบอด เป็นเครื่องกระทำให้เกิดจักษุ เป็นเครื่องกระทำให้เกิดญาณ กระทำซึ่งความเจริญแห่งปัญญา ไม่เป็นฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน. สามอย่าง อย่างไรเล่า? สามอย่างคือ เนกขัมมวิตก อัพ์ยาปาทวิตก อวิหิงสาวิตก. ภิกษุ ท.! กุศลวิตก ๓ อย่าง เหล่านี้แล ไม่เป็นเครื่องกระทำให้มืดบอด เป็นเครื่องกระทำให้เกิดจักษุ เป็นเครื่องกระทำให้เกิดญาณ กระทำซึ่งความเจริญแห่งปัญญา ไม่เป็นฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน.

(คาถาผนวกท้ายพระสูตร)

พึงวิตกกุศลวิตก ๓ ประการ ไม่พึงทำอกุศลวิตก ๓ ประการให้เกิดขึ้น, ท่านระงับวิตกอันแผ่ซ่านเสียได้ เหมือนฝนระงับฝุ่นอันฟุ้งขึ้น. ท่านมีจิตอันสงบจากวิตก ถึงทับสันติบทในโลกนี้ทีเดียว.

— อิติวุ. ขุ. ๒๕/๒๙๓ – ๒๙๔/๒๖๖ – ๒๖๗.

บุคคลเกี่ยวกับเนกขัมมะ ๔ ประเภท

ภิกษุ ท.! บุคคล ๔ จำพวก เหล่านี้ มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก. สี่จำพวก อย่างไรเล่า? สี่จำพวก คือ กายออกแต่จิตไม่ออก กายไม่ออกแต่จิตออก กายก็ไม่ออกจิตก็ไม่ออก กายก็ออกจิตก็ออก.

ภิกษุ ท.! **บุคคลที่ชื่อว่า กายออกแต่จิตไม่ออก เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคลบางคน เสพเสนาสนะอันสงัด คือป่าและป่าทึบ,

ในที่นั้น ๆ เขาวิตกซึ่งกามวิตกบ้าง ซึ่งพ์ยาปาทวิตกบ้าง ซึ่งวิหิงสาวิตกบ้าง. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล บุคคลที่กายออกแต่จิตยังไม่ออก.

ภิกษุ ท.! **บุคคลที่ชื่อว่า กายไม่ออกแต่จิตออก เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคลบางคน ไม่ได้เสพเสนาสนะอันสงัด คือป่าและป่าทึบ, ในที่นั้น ๆ เขาวิตกซึ่งเนกขัมมวิตกบ้าง ซึ่งอัพ์ยาปาทวิตกบ้าง ซึ่งอวิหิงสาวิตกบ้าง. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล บุคคลที่กายไม่ออกแต่จิตออก.

ภิกษุ ท.! **บุคคลที่ชื่อว่า กายก็ไม่ออกจิตก็ไม่ออก เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคลบางคน ไม่ได้เสพเสนาสนะอันสงัด คือป่าและป่าทึบ, ในที่นั้น ๆ เขาวิตกซึ่งกามวิตกบ้าง ซึ่งพ์ยาปาทวิตกบ้าง ซึ่งวิหิงสาวิตกบ้าง. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล บุคคลที่กายก็ไม่ออกจิตก็ไม่ออก.

ภิกษุ ท.! **บุคคลที่ชื่อว่า กายก็ออกจิตก็ออก เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคลบางคน เสพเสนาสนะอันสงัด คือป่าและป่าทึบ, ในที่นั้น ๆ เขาวิตกซึ่งเนกขัมมวิตกบ้าง ซึ่งอัพ์ยาปาทวิตกบ้าง ซึ่งอวิหิงสาวิตกบ้าง. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล บุคคลที่กายก็ออกจิตก็ออก.

ภิกษุ ท.! บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้แล มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก.

—จตุกฺก. อํ. ๒๑/๑๘๕/๑๓๘.

หมวด ข. ว่าด้วย ลักษณะของสัมมาสังกัปปะ

อริยสัจจวิตก
ในฐานะสัมมาสังกัปปะ

ภิกษุ ท.! เธอทั้งหลาย อย่าวิตกถึงอกุศลวิตกทั้งหลายอันเป็นบาป

กล่าวคือ กามวิตก พ๎ยาปาทวิตก วิหิงสาวิตก. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท.! เพราะเหตุว่า วิตกเหล่านี้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นอาทิพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนัด ไม่เป็นไปเพื่อความดับ ความสงบรำงับ ไม่เป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง ความรู้พร้อม ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน.

ภิกษุ ท.! **เธอทั้งหลาย เมื่อจะวิตก พึงกระทำวิตกต่อสัจจะที่ว่า "นี้ คือ ทุกข์, นี้ คือ เหตุให้เกิดทุกข์, นี้ คือ ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, นี้ คือ ทางให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์" ดังนี้.** ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท.! เพราะเหตุว่า วิตกเหล่านี้ **ประกอบด้วยประโยชน์ วิตกเหล่านี้ เป็นอาทิพรหมจรรย์ วิตกเหล่านี้ เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ความคลายกำหนัด เพื่อความดับ ความสงบรำงับ เพื่อความรู้ยิ่ง ความรู้พร้อม เป็นไปเพื่อนิพพาน.**

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้ เธอทั้งหลาย **พึงประกอบโยคกรรมอันเป็นเครื่องกระทำให้รู้ว่า** "ทุกข์ เป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิดทุกข์ เป็นอย่างนี้, ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้, ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้" ดังนี้.

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๕๒๓/๑๖๖๐.

อริยสัจจจินตนา
ในฐานะสัมมาสังกัปปะ

ภิกษุ ท.! เธอทั้งหลาย อย่ากระทำจินตนาซึ่งความคิดอันเป็นบาปอกุศลว่า*โลกเที่ยง* หรือว่า*โลกไม่เที่ยง,* ว่า*โลกมีที่สุด* หรือว่า*โลกไม่มีที่สุด,*

ว่า*ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น* หรือว่า*ชีวะก็อันอื่น สรีระก็อันอื่น,* ว่า*ตถาคตภายหลังแต่การตาย ย่อมมีอีก* หรือว่า*ตถาคตภายหลังแต่การตาย ย่อมไม่มีอีก,* ว่า*ตถาคตภายหลังแต่การตาย ย่อมมีอีกก็มีไม่มีอีกก็มี* หรือว่า*ตถาคตภายหลังแต่การตาย ย่อมมีอีกก็หามิได้ไม่มีอีกก็หามิได้,* ดังนี้. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท.! เพราะเหตุว่า จินดาเหล่านี้ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นอาทิพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนัด ไม่เป็นไปเพื่อความดับความสงบรำงับ ไม่เป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง ความรู้พร้อม ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน.

ภิกษุ ท.! เธอทั้งหลาย เมื่อจะทำจินตนา พึงกระทำจินตนาต่อสัจจะที่ว่า "นี้ คือ ทุกข์, นี้ คือ เหตุให้เกิดทุกข์, นี้ คือ ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, นี้ คือ ทางให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์" ดังนี้. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท.! เพราะเหตุว่า จินดาเหล่านี้ ประกอบด้วยประโยชน์ จินดาเหล่านี้ เป็นอาทิพรหมจรรย์ จินดาเหล่านี้ เป็นไปเพื่อความหน่าย ความคลายกำหนัด เพื่อความดับ ความสงบรำงับ เพื่อความรู้ยิ่ง ความรู้พร้อม เป็นไปเพื่อนิพพาน.

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้ เธอทั้งหลาย พึงประกอบโยคกรรมอันเป็นเครื่องกระทำให้รู้ว่า "ทุกข์ เป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิดทุกข์ เป็นอย่างนี้, ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้, ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้" ดังนี้.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๕๒๔/๑๖๖๑.

หมวด ค. ว่าด้วย อุปกรณ์ของสัมมาสังกัปปะ

สิ่งควรทราบเกี่ยวกับอกุศลสังกัปปะ

ดูก่อนถปติ! **อกุศลสังกัปปะ เป็นอย่างไรเล่า?** กามสังกัปปะ พ๎ยาปาทสังกัปปะ วิหิงสาสังกัปปะ : เหล่านี้ เรากล่าวว่า **อกุศลสังกัปปะ.**

ถปติ! **อกุศลสังกัปปะเหล่านี้ มีอะไรเป็นสมุฏฐาน** (ที่สำหรับตั้งขึ้น) ? สมุฏฐานแห่งอกุศลสังกัปปะเหล่านั้น เป็นสิ่งที่เขากล่าวกันไว้แล้ว; เป็นสิ่งที่ควรจะกล่าวว่า มีสัญญาเป็นสมุฏฐาน.

สัญญา เป็นอย่างไรเล่า? แม้สัญญา ก็มีมาก มิใช่อย่างเดียว มีนานาประการ. **อกุศลสังกัปปะทั้งหลาย มีสมุฏฐานมาจากกามสัญญา จาก พ๎ยาปาทสัญญา จากวิหิงสาสัญญา.**

ถปติ! **อกุศลสังกัปปะเหล่านี้ จะดับไปไม่มีส่วนเหลือ ในที่ไหน?** ความดับแห่งอกุศลสังกัปปะเหล่านั้น เป็นสิ่งที่เขากล่าวกันไว้แล้ว. ถปติ! ในกรณีนี้ ภิกษุ สงัดจากกามสงัดจากอกุศลธรรม เข้าถึงปฐมฌานอันมีวิตกและวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่. **อกุศลสังกัปปะเหล่านี้ ย่อมดับไป ไม่มีส่วนเหลือ ในปฐมฌานนั้น.**

ถปติ! **ผู้ปฏิบัติอย่างไร ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความดับไม่เหลือแห่ง อกุศลสังกัปปะทั้งหลาย?** ถปติ! ในกรณีนี้ ภิกษุย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อจะยังอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น เพื่อละอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่เกิดขึ้นแล้ว

เพื่อจะยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพื่อความตั้งอยู่ ความไม่เลอะเลือน ความงอกงามยิ่งขึ้น ความไพบูลย์ ความเจริญ ความเต็มรอบ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว. ถปติ! **ผู้ปฏิบัติอย่างนี้แล ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความดับไม่เหลือแห่งอกุศลสังกัปปะทั้งหลาย.**

—ม. ม. ๑๓/๓๔๙/๓๖๔.

สิ่งควรทราบเกี่ยวกับกุศลสังกัปปะ

ดูก่อนถปติ! **กุสลสังกัปปะ เป็นอย่างไรเล่า? เนกขัมมสังกัปปะ อัพ์ยาปาทสังกัปปะ อวิหิงสาสังกัปปะ** : เหล่านี้เรากล่าวว่า **กุศลสังกัปปะ.**

ถปติ! **กุศลสังกัปปะเหล่านี้ มีอะไรเป็นสมุฏฐาน** (ที่สำหรับตั้งขึ้น) ? สมุฏฐานแห่งกุศลสังกัปปะเหล่านั้น เป็นสิ่งที่เขากล่าวกันไว้แล้ว; เป็นสิ่งที่ควรจะกล่าวว่า มีสัญญาเป็นสมุฏฐาน.

สัญญา เป็นอย่างไรเล่า? แม้สัญญา ก็มีมาก มิใช่อย่างเดียว มีนานาประการ. **กุศลสังกัปปะทั้งหลาย มีสมุฏฐานมาจากเนกขัมมสัญญา อัพ์ยาปาทสัญญา อวิหิงสาสัญญา.**

ถปติ! **กุศลสังกัปปะเหล่านี้ จะดับไปไม่มีส่วนเหลือ ในที่ไหน?** ความดับไม่เหลือแห่งกุศลสังกัปปะเหล่านั้น เป็นสิ่งที่เขากล่าวกันไว้แล้ว. ถปติ! ในกรณีนี้ ภิกษุ เพราะความเข้าไปสงบรำงับแห่งวิตกและวิจารเสียได้ เข้าถึงทุติยฌาน เป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดมีขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุข อันเกิดจากสมาธิ แล้วแลอยู่. **กุศลสังกัปปะเหล่านี้ ย่อมดับไปไม่มีส่วนเหลือในทุติยฌานนั้น.**

ถปติ! **ผู้ปฏิบัติอย่างไร ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความดับไม่เหลือแห่งกุศลสังกัปปะทั้งหลาย?** ถปติ! ในกรณีนี้ ภิกษุ ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อจะยังอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น เพื่อละอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อจะยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพื่อความตั้งอยู่ ความไม่เลอะเลือน ความงอกงามยิ่งขึ้น ความไพบูลย์ ความเจริญ ความเต็มรอบ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว. ถปติ! **ผู้ปฏิบัติอย่างนี้ แล ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความดับไม่เหลือแห่งกุศลสังกัปปะทั้งหลาย.**

— ม. ม. ๑๓/๓๕๐/๓๖๕.

เนกขัมมะแท้ มีได้
เพราะได้รู้รสของสิ่งที่ประเสริฐกว่ากามรส

มหานาม! **กามทั้งหลาย ให้เกิดความยินดีน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก, โทษในเพราะกามนั้นมีเป็นอย่างยิ่ง;** แม้ข้อนี้จะเป็นสิ่งที่อริยสาวกเห็นแล้วด้วยดีด้วยปัญญาอันชอบตามที่เป็นจริงก็ตาม, แต่เขายังไม่ (เคย) ถึงทับปีติและสุขอันเว้นจากกาม อันเว้นจากอกุศลธรรมทั้งหลาย หรือไม่ถึงทับความสุขอย่างอื่นที่สงบระงับกว่ากามนั้น แล้ว เขาจะเป็นผู้ไม่เวียนกลับไปสู่กามทั้งหลายนั้น ยังเป็นไปไม่ได้.

มหานาม! **ถ้าเมื่อใด อริยสาวกเห็นด้วยดีด้วยปัญญาอันชอบตามที่เป็นจริง ในข้อนั้น ว่ากามทั้งหลาย ให้เกิดความยินดีน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในเพราะกามนั้นมีเป็นอย่างยิ่ง ดังนี้ด้วย,** และเธอก็ (ได้) ถึง

ทับปีติและสุขอันเว้นจากกาม อันเว้นจากอกุศลธรรมทั้งหลาย หรือถึงทับความสุขอย่างอื่นที่สงบระงับกว่ากามนั้น ด้วย; เมื่อนั้น เธอนั้นก็จะไม่เวียนกลับไปสู่กามทั้งหลายอีก.

(ต่อจากนี้ ได้ตรัสเล่าถึงเหตุการณ์ทำนองนี้ ที่ได้เกิดแก่พระองค์ในระยะก่อนการตรัสรู้ เป็นการยืนยันอีกครั้งหนึ่ง).

—มู. ม. ๑๒/๑๘๐/๒๑๑.

หมวด ง. ว่าด้วย หลักการปฏิบัติ ของสัมมาสังกัปปะ

วิธีพิจารณาเพื่อเกิดสัมมาสังกัปปะ

ภิกษุ ท.! ครั้งก่อนแต่การตรัสรู้ เมื่อเรายังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่, ได้เกิดความรู้สึกอันนี้ขึ้นว่า เราพึงทำวิตกทั้งหลายให้เป็นสองส่วนเถิด. ภิกษุ ท.! เราได้ทำ กามวิตก พ๎ยาปาทวิตก วิหิงสาวิตก สามอย่างนี้ ให้เป็นส่วนหนึ่ง, ได้ทำ เนกขัมมวิตก อัพ๎ยาปาทวิตก อวิหิงสาวิตก สามอย่างนี้ ให้เป็นอีกส่วนหนึ่งแล้ว.

ก. โทษแห่งมิจฉาสังกัปปะ

ภิกษุ ท.! เมื่อเราเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียร มีตนส่งไปอยู่อย่างนี้ กามวิตกเกิดขึ้น เราก็รู้ชัดอย่างนี้ว่า กามวิตกเกิดแก่เราแล้ว, กามวิตกนั้นย่อมเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งสองฝ่าย (คือทั้งตนและผู้อื่น) บ้าง, เป็นไปเพื่อความดับแห่งปัญญา เป็นฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น ไม่เป็นไปพร้อมเพื่อนิพพาน. ภิกษุ ท.! เมื่อเราพิจารณาเห็นอยู่

....ฯลฯ[๑].... อย่างนี้ กามวิตกย่อมถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้. ภิกษุ ท.! เราได้ละและบรรเทากามวิตกอันบังเกิดขึ้นแล้วและบังเกิดแล้ว กระทำให้สิ้นสุดได้แล้ว. (ในกรณีแห่ง **พ๎ยาปาทวิตก** และ **วิหิงสาวิตก** ก็มีแนวแห่งการพิจารณาอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่ง **กามวิตก** ไปจนกระทั่งถึงคำว่า ....กระทำให้สิ้นสุดได้แล้ว.).

ภิกษุ ท.! ภิกษุตรึกตามตรองตามถึงอารมณ์ใด ๆ มาก จิตย่อมน้อมไปโดยอาการอย่างนั้น ๆ : ถ้าภิกษุตรึกตามตรองตามถึง **กามวิตก** มาก ก็เป็นอันว่าละเนกขัมมวิตกเสีย กระทำแล้วอย่างมากซึ่งกามวิตก; จิตของเธอนั้นย่อมน้อมไปเพื่อความตรึกในกาม (กามวิตก). ถ้าภิกษุตรึกตามตรองตามถึง **พ๎ยาปาทวิตก** มาก ก็เป็นอันว่า ละอัพ๎ยาปาทวิตกเสีย กระทำแล้วอย่างมากซึ่งพ๎ยาปาทวิตก; จิตของเธอนั้นย่อมน้อมไปเพื่อความตรึกในการพยาบาท (พ๎ยาปาทวิตก). ถ้าภิกษุตรึกตามตรองตามถึง **วิหิงสาวิตก** มาก ก็เป็นอันว่าละอวิหิงสาวิตกเสีย กระทำแล้วอย่างมากซึ่งวิหิงสาวิตก; จิตของเธอนั้นย่อมน้อมไปเพื่อความตรึกในการทำสัตว์ให้ลำบาก (วิหิงสาวิตก).

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนในคราวฤดูสารท คือเดือนสุดท้ายแห่งฤดูฝน คนเลี้ยงโคต้องเลี้ยงฝูงโคในที่แคบเพราะเต็มไปด้วยข้าวกล้า เขาต้องตีต้อนห้ามกันฝูงโคจากข้าวกล้านั้นด้วยท่อนไม้ เพราะเขาเห็นโทษคือการถูกประหาร การถูกจับกุม การถูกปรับไหม การติเตียน เพราะมีข้าวกล้านั้นเป็นเหตุ, ข้อนี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! ถึงเราก็ฉันนั้น ได้เห็นแล้วซึ่งโทษความเลวทรามเศร้าหมองแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย, เห็นอานิสงส์ในการออกจากกาม ความเป็นฝักฝ่ายของความผ่องแผ้วแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย.

---

๑. เห็นอย่างนี้ คือเห็นอย่างว่ามาแล้ว เช่นมีการเบียดเบียนตนเป็นต้น.

ข. คุณแห่งสัมมาสังกัปปะ

ภิกษุ ท.! เมื่อเราเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียร มีตนส่งไปอยู่อย่างนี้ **เนกขัมมวิตก** ย่อมเกิดขึ้น ....[๑] **อัพ๎ยาปาทวิตก** ย่อมเกิดขึ้น .... **อวิหิงสาวิตก** ย่อมเกิดขึ้น. เราย่อมรู้แจ้งชัดว่า อวิหิงสาวิตกเกิดขึ้นแก่เราแล้ว, ก็อวิหิงสาวิตกนั้น ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน เบียดเบียนผู้อื่น หรือเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย, แต่เป็นไปพร้อมเพื่อความเจริญแห่งปัญญา ไม่เป็นฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น เป็นไปพร้อมเพื่อนิพพาน. **แม้เราจะตรึกตามตรองตามถึงอวิหิงสาวิตกนั้นตลอดคืน** ก็มองไม่เห็นภัยที่จะเกิดขึ้นเพราะอวิหิงสาวิตกนั้นเป็นเหตุ. **แม้เราจะตรึกตามตรองตามถึงอวิหิงสาวิตกนั้น** ตลอดวัน, **หรือตลอดทั้งกลางคืนกลางวัน ก็มองไม่เห็นภัยอันจะเกิดขึ้นเพราะอวิหิงสาวิตกนั้นเป็นเหตุ.**

ภิกษุ ท.! ก็แต่ว่า เมื่อเราตรึกตามตรองตามนานเกินไปนัก กายก็**เมื่อยล้า,** เมื่อกายเมื่อยล้า จิตก็อ่อนเพลีย, เมื่อจิตอ่อนเพลีย จิตก็ห่างจากสมาธิ, เพราะเหตุนั้น เราจึงดำรงจิตให้หยุดอยู่ในภายใน กระทำให้มีอารมณ์อันเดียวตั้งมั่นไว้. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? เพราะเราประสงค์อยู่ว่าจิตของเราอย่าฟุ้งขึ้นเลย ดังนี้.

ภิกษุ ท.! **ภิกษุตรึกตามตรองตามถึงอารมณ์ใด ๆ มาก จิตย่อมน้อมไปโดยอาการอย่างนั้น ๆ** : ถ้าภิกษุตรึกตามตรองตามถึง เนกขัมมวิตก มาก ก็เป็นอันว่าละกามวิตกเสีย กระทำแล้วอย่างมากซึ่งเนกขัมมวิตก; จิตของ

---

๑. ที่ละด้วยจุดนี้ หมายความว่าตรัสทีละวิตก แต่คำตรัสเหมือนกันหมด ผิดแต่ชื่อเท่านั้น, ทุก ๆ วิตกมีเนื้อความอย่างเดียวกัน, จะใส่เต็มเฉพาะอวิหิงสาวิตก ซึ่งเป็นวิตกข้อสุดท้ายเท่านั้น, สำหรับสองวิตกข้างต้น ก็มีแนวแห่งการพิจารณาและรู้สึกอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งอวิหิงสาวิตก.

เธอนั้นย่อมน้อมไปเพื่อความตรึกในการออกจากกาม (เนกขัมมวิตก). ถ้าภิกษุตรึกตามตรองตามถึง **อัพ์ยาปาทวิตก** มาก ก็เป็นอันว่าละพ์ยาปาทวิตกเสีย กระทำแล้วอย่างมากในอัพ์ยาปาทวิตก; จิตของเธอนั้นย่อมน้อมไปเพื่อความตรึกในการไม่พยาบาท (อัพ์ยาปาทวิตก) ถ้าภิกษุตรึกตามตรองตามถึง **อวิหิงสาวิตก** มาก ก็เป็นอันว่าละวิหิงสาวิตกเสีย กระทำแล้วอย่างมากในอวิหิงสาวิตก; จิตของเธอนั้นย่อมน้อมไปเพื่อความตรึกในการไม่ยังสัตว์ให้ลำบาก (อวิหิงสาวิตก)

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนในเดือนสุดท้ายแห่งฤดูร้อน ข้าวกล้าทั้งหมด เขาขนนำไปในบ้านเสร็จแล้ว คนเลี้ยงโคพึงเลี้ยงโคได้. เมื่อเขาไปพักใต้ร่มไม้ หรือไปกลางทุ่งแจ้งๆ พึงทำแต่ความกำหนดว่า นั่นฝูงโคดังนี้ (ก็พอแล้ว) ฉันใด; ภิกษุ ท.! ถึงภิกษุก็เพียงแต่ทำความระลึกว่า นั่นธรรมทั้งหลายดังนี้ (ก็พอแล้ว) ฉันนั้นเหมือนกัน.

— มู. ม. ๑๒/๒๓๒ – ๒๓๖/๒๕๒.

อาการเกิดแห่งเนกขัมมสังกัปปะ

ตถาคตนั้น แสดงธรรมไพเราะในเบื้องต้น ไพเราะในท่ามกลาง ไพเราะในที่สุด, ประกาศพรหมจรรย์บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง พร้อมทั้งอรรถะ พร้อมทั้งพยัญชนะ.

คฤหบดี หรือว่าคฤหบดีบุตร หรือบุคคลผู้เกิดแล้วในตระกูลใดตระกูลหนึ่ง ในภายหลัง ย่อมได้ฟังซึ่งธรรมนั้น. บุคคลนั้น ๆ ครั้นได้ฟังแล้วย่อมได้ซึ่งสัทธาใน ตถาคต, มาตามพร้อมแล้วด้วยการได้สัทธาในตถาคตแล้ว ย่อม

พิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า "ฆราวาสคับแคบ เป็นทางมาแห่งธุลี, บรรพชาเป็นโอกาสว่าง; มิใช่เป็นการง่าย ที่จะอยู่ครองเรือนแล้วประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์โดยส่วนเดียวดุจสังข์อันขัดดีแล้ว, ถ้ากระไร เราจะพึงปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสายะแล้ว ออกจากเรือนบวชสู่ความไม่มีเรือนเถิด" ดังนี้. บุคคลนั้น ครั้นถึงสมัยอื่น ละโภคะน้อยใหญ่ ละวงศ์ญาติน้อยใหญ่ ปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสายะแล้ว ออกบวชจากเรือนสู่ความไม่มีเรือน.

ภิกษุนั้น ผู้บวชแล้วอย่างนี้ สำรวมแล้วด้วยความสำรวมในปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยมรรยาทและโคจร, มีปรกติเห็นเป็นภัยในโทษแม้มีประมาณน้อย สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย, มาตามพร้อมแล้วด้วยกายกรรมวจีกรรมอันเป็นกุศล, มีอาชีวะบริสุทธิ์, ถึงพร้อมด้วยศีล, มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย, ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ, มีความสันโดษ.

–ที. ที. ๙/๘๒/๑๐๒.

วิธีพิจารณาเพื่อกำจัดอกุศลวิตกตามลำดับ

ภิกษุ ท.! **ภิกษุผู้ประกอบฝึกฝนเพื่อบรรลุอธิจิต พึงกระทำในใจถึง นิมิต ๕ ประการ ตามเวลาอันสมควร.** ห้าประการ อย่างไรเล่า? ห้าประการ คือ :–

ประการที่ ๑

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุในกรณีนี้ อาศัยนิมิตใด กระทำในใจซึ่งนิมิตใดอยู่ อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ประกอบอยู่ด้วยโทสะ

บ้าง ประกอบอยู่ด้วยโมหะบ้าง ได้บังเกิดขึ้น, ภิกษุนั้น พึงละนิมิตนั้นเสีย **กระทำในใจซึ่งนิมิตอื่นอันประกอบอยู่ด้วยกุศล.** เมื่อภิกษุนั้นกระทำในใจถึงนิมิตอื่นนอกไปจากนิมิตนั้น อันประกอบอยู่ด้วยกุศลอยู่, อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ประกอบอยู่ด้วยโทสะบ้าง ประกอบอยู่ด้วยโมหะบ้าง เหล่านั้น ย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้. เพราะละเสียได้ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น **จิตของเธอก็ตั้งอยู่ด้วยดี สงบรำงับอยู่ด้วยดี เป็นธรรมเอกผุดมีขึ้น เป็นสมาธิอยู่ ในภายในนั่นเทียว.**

ภิกษุ ท.! **เปรียบเหมือนช่างทำแผ่นไม้กระดาน หรือลูกมือของเขา ผู้ฉลาด** ตอก โยก ถอนลิ่มอันใหญ่ออกเสียได้ ด้วยลิ่มอันเล็ก นี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน (ที่ภิกษุนั้นอาศัยนิมิตแห่งกุศล เพื่อละเสียซึ่งนิมิตแห่งอกุศล ทำจิตให้เป็นสมาธิได้).

ประการที่ ๒

ภิกษุ ท.! ถ้าแม้ภิกษุนั้น ละนิมิตนั้นแล้ว กระทำในใจซึ่งนิมิตอื่นอันประกอบด้วยกุศลอยู่ อกุศลวิตกอันเป็นบาป ซึ่งประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง ก็ยังเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นอยู่นั่นเอง ดังนี้แล้วไซร้, ภิกษุนั้น พึง**เข้าไปใคร่ครวญซึ่งโทษแห่งอกุศลวิตกเหล่านั้น** ว่า "วิตกเหล่านี้เป็นอกุศล" ดังนี้บ้าง "วิตกเหล่านี้ ประกอบไปด้วยโทษ" ดังนี้บ้าง "วิตกเหล่านี้ มีทุกข์เป็นวิบาก" ดังนี้บ้าง. เมื่อภิกษุนั้นใคร่ครวญซึ่งโทษแห่งอกุศลวิตกเหล่านั้นอยู่, อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง เหล่านั้น ย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้. เพราะละเสียได้ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น **จิตของเธอก็ตั้งอยู่ด้วยดี** สงบรำงับอยู่ด้วยดี เป็นธรรมเอกผุดมีขึ้น เป็นสมาธิอยู่ ในภายในนั่นเทียว.

ภิกษุ ท.! **เปรียบเหมือนหญิงสาวหรือชายหนุ่ม** ชอบการประดับตกแต่ง เมื่อถูกเขาเอาซากงู ซากสุนัข หรือซากคน มาแขวนเข้าที่คอ ก็จะรู้สึกอึดอัด ระอา ขยะแขยง นี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน (ที่ภิกษุนั้นอึดอัด ระอา ขยะแขยง ต่อโทษของอกุศลวิตกอยู่).

ประการที่ ๓

ภิกษุ ท.! ถ้าแม้ภิกษุนั้น ใคร่ครวญซึ่งโทษแห่งอกุศลวิตกเหล่านั้นอยู่อย่างนี้ อกุศลวิตกอันเป็นบาป ซึ่งประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง ก็ยังเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นอยู่นั่นเอง ดังนี้แล้วไซร้, ภิกษุนั้น **อย่าพึงระลึกถึง อย่าพึงกระทำไว้ในใจซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น.** เมื่อภิกษุนั้นไม่ระลึกถึง ไม่กระทำไว้ในใจซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น อยู่, อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง เหล่านั้น ย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้. เพราะละเสียได้ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น **จิตของเธอก็ตั้งอยู่ด้วยดี** สงบรำงับอยู่ด้วยดี เป็นธรรมเอกผุดมีขึ้น เป็นสมาธิอยู่ในภายในนั่นเทียว.

ภิกษุ ท.! **เปรียบเหมือนบุรุษมีตา** แต่ไม่ต้องการจะเห็นรูปอันมาสู่คลองแห่งจักษุ เขาก็จะหลับตาเสีย หรือจะเหลียวมองไปทางอื่นเสีย นี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! ข้อนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน (ที่ภิกษุนั้นจะไม่ทำการระลึกถึง ไม่กระทำไว้ในใจถึงอกุศลวิตกเหล่านั้น).

ประการที่ ๔

ภิกษุ ท.! ถ้าแม้ภิกษุนั้น ไม่ระลึกถึง ไม่กระทำไว้ในใจซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้นอยู่อย่างนี้ อกุศลวิตกอันเป็นบาป ซึ่งประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง ก็ยังเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นอยู่นั่นเอง ดังนี้แล้วไซร้, ภิกษุนั้น พึง กระทำในใจซึ่งรูปพรรณสัณฐานแห่งการปรุงแต่งแห่งวิตก ของอกุศลวิตกทั้งหลายเหล่านั้น. เมื่อภิกษุนั้น กระทำในใจซึ่งรูปพรรณสัณฐานแห่งการปรุงแต่งแห่งวิตก ของอกุศลวิตกทั้งหลายเหล่านั้นอยู่, อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง เหล่านั้นย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้. เพราะละเสียได้ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น จิตของเธอก็ตั้งอยู่ด้วยดี สงบรำงับอยู่ด้วยดี เป็นธรรมเอกผุดมีขึ้น เป็นสมาธิอยู่ ในภายในนั่นเทียว.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนบุรุษเดินเร็ว ๆ แล้วฉุกคิดว่า เราจะเดินเร็ว ๆ ไปทำไม เดินค่อย ๆ ดีกว่า เขาก็เดินค่อย ๆ แล้วก็ฉุกคิดว่า จะเดินค่อย ๆ ไปทำไม ยืนเสียดีกว่า เขาก็ยืน แล้วฉุกคิดว่า จะยืนไปทำไม นั่งลงเสียดีกว่า เขาก็นั่งลง แล้วฉุกคิดว่า จะนั่งอยู่ทำไม นอนเสียดีกว่า เขาก็นอน : ภิกษุ ท.! อย่างนี้แหละที่บุรุษนั้นเปลี่ยนอิริยาบถหยาบ ๆ มาเป็นอิริยาบถละเอียด ๆ นี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน (ที่ภิกษุนั้น พิจารณารูปพรรณสัณฐานแห่งการปรุงแต่งแห่งวิตกไปตามลำดับ ๆ).

ประการที่ ๕

ภิกษุ ท.! ถ้าแม้ภิกษุนั้น กระทำในใจซึ่งรูปพรรณสัณฐานแห่งการปรุงแต่งแห่งวิตก ของอกุศลวิตกทั้งหลายเหล่านั้นอยู่อย่างนี้ อกุศลวิตกอัน

เป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง ก็ยังเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นอยู่นั่นเอง ดังนี้แล้วไซร้, ภิกษุนั้น พึง ขบฟันด้วยฟัน จรดเพดานด้วยลิ้น ข่มขี่จิตด้วยจิต บีบบังคับจิตด้วยจิต เผาจิตด้วยจิต ให้เป็นอย่างยิ่ง. เมื่อภิกษุนั้นกระทำอยู่ดังนี้ อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง เหล่านั้นย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้. เพราะละเสียได้ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น จิตของเธอก็ตั้งอยู่ด้วยดี สงบรำงับอยู่ด้วยดี เป็นธรรมเอกผุดมีขึ้น เป็นสมาธิอยู่ ในภายในนั่นเทียว.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนบุรุษแข็งแรง จับบุรุษอ่อนแอที่ศีรษะที่คอ หรือที่ลำตัว แล้วข่มขี่ บีบคั้น ทำให้เร่าร้อนเป็นอย่างยิ่ง นี้ ฉันใด; ภิกษุ ท.! ข้อนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน (ที่ภิกษุนั้น ข่มขี่จิตด้วยจิต บีบบังคับจิตด้วยจิต เผาจิตด้วยจิต ให้เป็นอย่างยิ่ง).

ผลสำเร็จแห่งการกำจัดอกุศลวิตก

ภิกษุ ท.! ในกาลใดแล เมื่อภิกษุอาศัยนิมิตใด กระทำในใจซึ่งนิมิตใดอยู่ อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ประกอบอยู่ด้วยโทสะบ้าง ประกอบอยู่ด้วยโมหะบ้าง ได้บังเกิดขึ้น. เมื่อภิกษุนั้นละนิมิตนั้น กระทำในใจซึ่งนิมิตอื่นอันประกอบด้วยกุศลอยู่, อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง เหล่านั้น ย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้. เพราะละเสียได้ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น จิตของเธอก็ตั้งอยู่ด้วยดี สงบรำงับอยู่ด้วยดี เป็นธรรมเอกผุดมีขึ้น เป็นสมาธิอยู่ ในภายในนั่นเทียว.

เมื่อภิกษุนั้น ใคร่ครวญซึ่งโทษแห่งอกุศลวิตกเหล่านั้นอยู่, อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง เหล่านั้น ย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้. เพราะละเสียได้ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น จิตของเธอก็ตั้งอยู่ด้วยดี สงบรำงับอยู่ด้วยดี เป็นธรรมเอกผุดมีขึ้น เป็นสมาธิอยู่ ในภายในนั่นเทียว.

เมื่อภิกษุนั้น ไม่ระลึกถึง ไม่กระทำไว้ในใจ ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้นอยู่, อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง เหล่านั้น ย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้. เพราะละเสียได้ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น จิตของเธอก็ตั้งอยู่ด้วยดี สงบรำงับอยู่ด้วยดี เป็นธรรมเอกผุดมีขึ้น เป็นสมาธิอยู่ ในภายในนั่นเทียว.

เมื่อภิกษุนั้น กระทำในใจซึ่งรูปพรรณสัณฐานแห่งการปรุงแต่งแห่งวิตกของอกุศลวิตกเหล่านั้นอยู่, อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง เหล่านั้น ย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้. เพราะละเสียได้ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น จิตของเธอก็ตั้งอยู่ด้วยดี สงบรำงับอยู่ด้วยดี เป็นธรรมเอกผุดมีขึ้น เป็นสมาธิอยู่ ในภายในนั่นเทียว.

เมื่อภิกษุนั้น ขบฟันด้วยฟัน จรดเพดานด้วยลิ้น ข่มขี่จิตด้วยจิต บีบบังคับจิตด้วยจิต เผาจิตด้วยจิต ให้เป็นอย่างยิ่งอยู่, อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง เหล่านั้น ย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้. เพราะละเสียได้ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น จิตของเธอก็ตั้งอยู่ด้วยดี สงบรำงับอยู่ด้วยดี เป็นธรรมเอกผุดมีขึ้น เป็นสมาธิอยู่ ในภายในนั่นเทียว.

ภิกษุ ท.! ภิกษุนี้ เรากล่าวว่า เป็นผู้มีอำนาจในคลองแห่งชนิดต่าง ๆ ของวิตก : เธอประสงค์จะตรึกถึงวิตกใด ก็ตรึกถึงวิตกนั้นได้ ไม่ประสงค์จะตรึกถึงวิตกใด ก็ไม่ตรึกถึงวิตกนั้นได้ เธอนั้นได้ตัดตัณหาขาดแล้ว รื้อถอนสังโยชน์แล้ว ได้กระทำที่สุดแห่งทุกข์แล้วเพราะรู้เฉพาะซึ่งมานะโดยชอบ แล.

– มู. ม. ๑๒/๒๔๑ – ๒๔๖/๒๕๗ – ๒๖๒.

หน้าที่ที่มนุษย์พึงปฏิบัติต่อ "กาม"

(เพื่อกำจัดกามวิตก)

ภิกษุ ท.! การเข้าถึงซึ่งกาม ๓ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่. สามอย่างอย่างไรเล่า? สามอย่างคือ ผู้มีกามอันตนเข้าไปดำรงอยู่ ผู้ยินดีในกามอันตนนิรมิตเอง ผู้ใช้อำนาจให้เป็นไปในกามที่ผู้อื่นนิรมิตให้. ภิกษุ ท.! เหล่านี้แลเป็นการเข้าถึงกาม ๓ อย่าง.

(คาถาผนวกท้ายพระสูตร)

พวกชนผู้มีกามอันตนเข้าไปดำรงอยู่ เทพยดาผู้ใช้อำนาจให้เป็นไปในกามที่ผู้อื่นนิรมิตให้ เทพยดาผู้ยินดีในกามอันตนนิรมิตเอง และผู้บริโภคกามเหล่าอื่นก็ดี ล้วนแต่ตั้งอยู่แล้วในการบริโภคกาม ทั้งชนิดนี้และชนิดอื่น.

บุคคลพึงเว้นซึ่งกามทั้งปวงเสีย ทั้งที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ พึงตัดซึ่งกระแสแห่งกามอันหยั่งลงในปิยรูปและสาตรูป อันเป็นกระแสที่ก้าวล่วงได้ยาก แล้วย่อมปรินิพพานไม่มี

ส่วนเหลือ ก้าวล่วงทุกข์ไม่มีส่วนเหลือ เป็นบัณฑิต เห็นธรรม-อันประเสริฐ ถึงเวทด้วยปัญญาอันชอบ, ไม่ถึงซึ่งความมีภพใหม่ เพราะรู้ยิ่งซึ่งความสิ้นไปแห่งชาติ.

— อิติวุ. ขุ. ๒๕/๓๐๒/๒๗๕.

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ประกอบด้วยกามโยคะ และประกอบด้วยภวโยคะ ย่อมเป็น อาคามี คือผู้มาสู่ความเป็นอย่างนี้ (ความเป็นมนุษย์ผู้บริโภคกาม).

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ปราศจากกามโยคะ แต่ยังประกอบด้วยภวโยคะ ย่อมเป็น อนาคามี คือผู้ไม่มาสู่ความเป็นอย่างนี้.

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ปราศจากกามโยคะ และ ปราศจากภวโยคะ ย่อมเป็น อรหันต์สิ้นอาสวะ, ดังนี้.

(คาถาผนวกท้ายพระสูตร)

สัตว์ทั้งหลาย ผู้ประกอบด้วยกามโยคะและภวโยคะทั้งสองอย่าง ย่อม **ไปสู่สังสาระ** อันเป็นเครื่องให้ถึงซึ่งชาติและมรณะ.

ส่วนสัตว์ผู้ละกามแล้ว แต่ยังไม่ถึงความสิ้นอาสวะ ยังประกอบอยู่ด้วยภวโยคะ นี้เรียกว่า **อนาคามี.**

ส่วนพวกที่ตัดความสงสัยได้แล้ว สิ้นมานะและภพใหม่ ก็**ถึงฝั่งนอกแห่งโลก** คือถึงความสิ้นอาสวะ.

— อิติวุ. ขุ. ๒๕/๓๐๓/๒๗๖.

หมวด จ. ว่าด้วย อานิสงส์ ของสัมมาสังกัปปะ

การหลีกจากกามเป็นบุรพภาคของพรหมจรรย์

ราชกุมาร! อุปมาข้อสาม ที่เป็นอัศจรรย์อันเราไม่เคยได้ยินมาแล้ว มาแจ่มแจ้งแก่เรา, ราชกุมาร! อุปมาว่าไม้แห้งสนิท ทั้งวางไว้บนบก ไกลจากน้ำ, หากบุรุษตั้งใจว่าเราจักนำไม้สีไฟอันบนมาสีกับไม้นั้น ให้ไฟเกิดปรากฏขึ้นดังนี้, ราชกุมาร! ท่านจะเข้าใจว่าอย่างไร บุรุษนั้นจักนำไม้สีไฟอันบนมาสีกับไม้นั้นให้ไฟเกิดปรากฏขึ้นได้หรือไม่? *"พระองค์ผู้เจริญ! ได้โดยแท้, เพราะเหตุว่าไม้นั้นเป็นไม้แห้งเกราะ ทั้งอยู่บนบกไกลจากน้ำด้วย"*. ราชกุมาร! ฉันใดก็ฉันนั้น : สมณะหรือพราหมณ์พวกใด มีกายละจากวัตถุกามแล้ว ทั้งใจก็ไม่ระคนอยู่ด้วยกิเลสกาม อันทำความพอใจ ความเยื่อใย ความเมาหมก ความกระหาย ความรุ่มร้อน ในวัตถุกามทั้งหลาย, เขาเป็นผู้ละได้ ระงับได้ซึ่งกิเลสกามอันเป็นภายใน เหล่านั้น. สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จะได้เสวยทุกขเวทนาอันกล้าแข็งเผ็ดร้อนเพราะทำความเพียรก็ดี หรือไม่ได้เสวยก็ดี ย่อมควรเพื่อเกิดปัญญารู้เห็นอันไม่มีปัญญาอื่นยิ่งไปกว่า ได้. ราชกุมาร! นี่เป็นอุปมาที่สามที่เป็นอัศจรรย์อันเราไม่เคยได้ยินมาแล้วแต่ก่อน ได้มาแจ่มแจ้งกะเราแล้ว.

—มู. ม. ๑๒/๔๔๙/๔๑๖.

(สำหรับอุปมาที่หนึ่ง และอุปมาที่สอง ที่กล่าวถึงความไม่ประสบความสำเร็จในพรหมจรรย์เพราะจมติดอยู่ในกาม โดยกายบ้าง โดยใจบ้าง, หาอ่านได้จากหนังสือพุทธประวัติจากพระโอษฐ์ ที่หัวข้อว่า "อุปมาปรากฏแจ่มแจ้ง" ที่หน้า ๖๑).

อาการเกิดแห่งกุศลวิตก หรือสัมมาสังกัปปะ

ภิกษุ ท.! เนกขัมมวิตก ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด (นิทาน) ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด. อัพ์ยาปาทวิตก ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด. อวิหิงสาวิตก ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด.

ก. กรณีเนกขัมมวิตก

ภิกษุ ท.! **เนกขัมมวิตก** [ความตริตรึกในเนกขัมมะ (ออกจากกาม)] ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด; นั้นเป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยเนกขัมมธาตุ จึงเกิดเนกขัมมสัญญา;

เพราะอาศัยเนกขัมมสัญญา จึงเกิดเนกขัมมสังกัปปะ;

เพราะอาศัยเนกขัมมสังกัปปะ จึงเกิดเนกขัมมฉันทะ;

เพราะอาศัยเนกขัมมฉันทะ จึงเกิดเนกขัมมปริฬาหะ-

(ความเร่าร้อนเพื่อจะได้เนกขัมมะ);

เพราะอาศัยเนกขัมมปริฬาหะ จึงเกิดเนกขัมมปริเยสนา.

ภิกษุ ท.! อริยสาวกผู้มีการสดับ เมื่อแสวงหาอยู่อย่างแสวงหาเนกขัมมะ ย่อมปฏิบัติถูกโดยฐานะสาม คือโดยกาย โดยวาจา โดยใจ.

ข. กรณีอัพ์ยาปาทวิตก

ภิกษุ ท.! **อัพ์ยาปาทวิตก** (ความตริตรึกในอัพ์ยาบาท) ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด; นั้นเป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยอัพ์ยาปาทธาตุ จึงเกิดอัพ์ยาปาทสัญญา;

เพราะอาศัยอัพ์ยาปาทสัญญา จึงเกิดอัพ์ยาปาทสังกัปปะ;

เพราะอาศัยอัพ์ยาปาทสังกัปปะ จึงเกิดอัพ์ยาปาทฉันทะ ;
เพราะอาศัยอัพ์ยาปาทฉันทะ จึงเกิดอัพ์ยาปาทปริฬาหะ-
(ความเร่าร้อนเพื่อจะได้อัพ์ยาบาท) ;
เพราะอาศัยอัพ์ยาปาทปริฬาหะ จึงเกิดอัพ์ยาปาทปริเยสนา.

ภิกษุ ท.! อริยสาวกผู้มีการสดับ เมื่อแสวงหาอยู่อย่างแสวงหาอัพ์ยาบาท ย่อมปฏิบัติถูกโดยฐานะสาม คือโดยกาย โดยวาจา โดยใจ.

ค. กรณีอวิหิงสาวิตก

ภิกษุ ท.! **อวิหิงสาวิตก** (ความตริตรึกในอวิหิงสา) ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด ; นั้นเป็นอย่างไรเล่า ?

ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยอวิหิงสาธาตุ จึงเกิดอวิหิงสาสัญญา ;
เพราะอาศัยอวิหิงสาสัญญา จึงเกิดอวิหิงสาสังกัปปะ ;
เพราะอาศัยอวิหิงสาสังกัปปะ จึงเกิดอวิหิงสาฉันทะ ;
เพราะอาศัยอวิหิงสาฉันทะ จึงเกิดอวิหิงสาปริฬาหะ-
(ความเร่าร้อนเพื่อจะได้อวิหิงสา) ;
เพราะอาศัยอวิหิงสาปริฬาหะ จึงเกิดอวิหิงสาปริเยสนา.

ภิกษุ ท.! อริยสาวกผู้มีการสดับ เมื่อแสวงหาอยู่อย่างแสวงหาอวิหิงสา ย่อมปฏิบัติถูกโดยฐานะสาม คือโดยกาย โดยวาจา โดยใจ.

– นิทาน. สํ. ๑๖/๑๘๒ – ๑๘๓/๓๕๘ – ๓๕๙.

สัมมาสังกัปปะทำให้เกิดสังฆสามัคคี

ภิกษุ ท.! **ในทิศใด พวกภิกษุ มีความพร้อมเพรียงกัน มีความบันเทิงต่อกันและกัน ไม่ทะเลาะวิวาทกัน เข้ากันและกันได้สนิทเหมือนน้ำนมกับน้ำ**

มองดูกันและกันด้วยสายตาแห่งความรัก อยู่; ภิกษุ ท.! ทิศนั้น เป็นที่ผาสุกแก่เรา แม้ต้องเดินไป (อย่างเหน็ดเหนื่อย) จะป่วยกล่าวไปไยถึงการที่เพียงแต่นึกถึง. ในกรณีนี้ เราเชื่อแน่แก่ใจว่า เป็นเพราะภิกษุเหล่านั้น ได้ละทิ้งธรรมสามอย่างเสียแล้ว และพากันมาถือกระทำให้มากในธรรมสามอย่าง. ธรรมสามอย่างอะไรบ้างเล่าที่เธอละทิ้งเสียแล้ว? สามอย่างคือ :–

๑. **กามวิตก** ความตรึกในทางกาม

๒. **พ๎ยาปาทวิตก** ความตรึกในทางมุ่งร้าย

๓. **วิหิงสาวิตก** ความตรึกที่ก่อให้เกิดความลำบากทั้งแก่ตนและผู้อื่น. ธรรม ๓ อย่างเหล่านี้แล ที่พวกภิกษุเหล่านั้นละทิ้งเสียแล้ว.

ก็ธรรมสามอย่างอย่างไรเล่า ที่พวกภิกษุเหล่านั้นพากันมาถือ กระทำเพิ่มพูนให้มาก? สามอย่างคือ :–

๑. **เนกขัมมวิตก** ความตรึกในการหลีกออกจากความพัวพันในกาม

๒. **อัพ๎ยาปาทวิตก** ความตรึกในการไม่ทำความมุ่งร้าย

๓. **อวิหิงสาวิตก** ความตรึกในการไม่ทำตนและผู้อื่นให้ลำบาก. ธรรม ๓ อย่างเหล่านี้แล ที่พวกภิกษุเหล่านั้นพากันมาถือ ทำเพิ่มพูนให้มาก.

ภิกษุ ท.! ในทิศใด พวกภิกษุ มีความพร้อมเพรียงกัน มีความบันเทิงต่อกันและกัน ไม่ทะเลาะวิวาทกัน เข้ากันและกันได้สนิทเหมือนน้ำนมกับน้ำ มองดูกันและกันด้วยสายตาแห่งความรัก อยู่; ภิกษุ ท.! ทิศนั้นเป็นที่ผาสุกแก่เรา แม้ต้องเดินไป (อย่างเหน็ดเหนื่อย) จะป่วยกล่าวไปไยถึงการที่เพียงแต่นึกถึง. ในกรณีนี้ เราเชื่อแน่แก่ใจว่า เป็นเพราะพวกภิกษุ

เหล่านั้น ได้ละทิ้งธรรมสามอย่างเหล่าโน้นเสียแล้ว และพากันมาถือ กระทำให้มากในธรรมสามอย่างเหล่านี้แทน.

–ติก. อํ. ๒๐/๓๕๕/๕๖๔.

(นี้เป็นเครื่องแสดงว่า สังฆสามัคคีนั้นเป็นพระพุทธประสงค์และเป็นที่สบพระอัธยาศัย).

หมวด ฉ. ว่าด้วย โทษของการขาดสัมมาสังกัปปะ

อาการเกิดแห่งอกุศลวิตกหรือมิจฉาสังกัปปะ

ภิกษุ ท.! กามวิตก ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด (นิทาน) ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด. พ๎ยาปาทวิตก ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด. วิหิงสาวิตก ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด.

ก. กรณีกามวิตก

ภิกษุ ท.! กามวิตก (ความตริตรึกในกาม) ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด; นั้นเป็นอย่างไรเล่า ?

ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยกามธาตุ จึงเกิดกามสัญญา;
เพราะอาศัยกามสัญญา จึงเกิดกามสังกัปปะ;
เพราะอาศัยกามสังกัปปะ จึงเกิดกามฉันทะ;
เพราะอาศัยกามฉันทะ จึงเกิดกามปริฬาหะ (ความเร่าร้อนเพื่อจะได้กาม);

เพราะอาศัยกามปริฬาหะ จึงเกิดกามปริเยสนา (การแสวงหากาม)

ภิกษุ ท.! บุถุชนผู้ไม่มีการสดับ เมื่อแสวงหาอยู่อย่างแสวงหากาม ย่อมปฏิบัติผิดโดยฐานะสาม คือโดยกาย โดยวาจา โดยใจ.

ข. กรณีพ๎ยาปาทวิตก

ภิกษุ ท.! **พ๎ยาปาทวิตก** [ความตริตรึกในพ๎ยาบาท (มุ่งร้าย)] ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด; นั้นเป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยพ๎ยาปาทธาตุ จึงเกิดพ๎ยาปาทสัญญา;
เพราะอาศัยพ๎ยาปาทสัญญา จึงเกิดพ๎ยาปาทสังกัปปะ;
เพราะอาศัยพ๎ยาปาทสังกัปปะ จึงเกิดพ๎ยาปาทฉันทะ;
เพราะอาศัยพ๎ยาปาทฉันทะ จึงเกิดพ๎ยาปาทปริฬาหะ-(ความเร่าร้อนเพื่อจะได้ทำการพยาบาท);
เพราะอาศัยพ๎ยาปาทปริฬาหะ จึงเกิดพ๎ยาปาทปริเยสนา.

ภิกษุ ท.! บุถุชนผู้ไม่มีการสดับ เมื่อแสวงหาอยู่อย่างแสวงหาพ๎ยาบาท ย่อมปฏิบัติผิดโดยฐานะสาม คือโดยกาย โดยวาจา โดยใจ.

ค. กรณีวิหิงสาวิตก

ภิกษุ ท.! **วิหิงสาวิตก** [ความตริตรึกในวิหิงสา (เบียดเบียน)] ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด; นั้นเป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยวิหิงสาธาตุ จึงเกิดวิหิงสาสัญญา;
เพราะอาศัยวิหิงสาสัญญา จึงเกิดวิหิงสาสังกัปปะ;
เพราะอาศัยวิหิงสาสังกัปปะ จึงเกิดวิหิงสาฉันทะ;
เพราะอาศัยวิหิงสาฉันทะ จึงเกิดวิหิงสาปริฬาหะ-
(ความเร่าร้อนเพื่อจะได้ทำการเบียดเบียน);
เพราะอาศัยวิหิงสาปริฬาหะ จึงเกิดวิหิงสาปริเยสนา.

ภิกษุ ท.! บุถุชนผู้ไม่มีการสดับ เมื่อแสวงหาอยู่อย่างแสวงหาวิหิงสา ย่อมปฏิบัติผิดโดยฐานะสาม คือโดยกาย โดยวาจา โดยใจ.

— นิทาน. สํ. ๑๖/๑๘๑/๓๕๕ – ๓๕๖.

หมวด ช. ว่าด้วย ปกิณณกะ

ธรรมชาติของกามแห่งกามวิตก

ภิกษุ ท.! ถูกแล้ว ๆ ที่พวกเธอทั้งหลายเข้าใจธรรมที่เราแสดงแล้วอย่างนั้น. ภิกษุ ท.! **ธรรมที่ทำอันตรายทั้งหลาย เราได้กล่าวไว้แล้วโดยอเนกปริยาย** แก่พวกเธอ และ **ธรรมเหล่านั้นก็สามารถที่จะทำอันตรายแก่ผู้ส้องเสพได้จริง. กามทั้งหลาย เรากล่าวแล้วว่ามีรสอร่อยน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.**

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย **ท่อนกระดูก** มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย **ชิ้นเนื้อ** มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย **คบเพลิงทำด้วยหญ้า** มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย **หลุมถ่านเพลิง** มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย **ของในความฝัน** มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย **ของยืมเขามา** มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย **ผลไม้ที่ฆ่าต้น** มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย **เขียงรองสับเนื้อ** มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย **หอกและหลาว** มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย **หัวงู** มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก ....

ภิกษุ ท.! โมฆบุรุษนั้นหนอ **จักเสพกามโดยเว้นจาก กาม(กิเลส) เว้นจาก กามสัญญา เว้นจาก กามวิตก ดังนี้นั้น มิใช่ฐานะที่จะมีได้.**

—มู. ม. ๑๒/๒๖๗/๒๗๗.

ความไม่มีเนกขัมมวิตกในจิตของสามัญสัตว์

วาเสฏฐะ! เปรียบเหมือนแม่น้ำอจิรวดีนี้ มีน้ำเต็มเปี่ยม กายืนดื่มได้. ครั้งนั้น มีบุรุษคนหนึ่งมาถึงเข้า เขามีประโยชน์ที่ฝั่งโน้น แสวงหา

ฝั่งโน้น มีการไปสู่ฝั่งโน้น ประสงค์จะข้ามไปสู่ฝั่งโน้น แต่เขา*ผูกมัดตนอย่างเหนียวแน่นด้วยเชือกอันมั่นคง ให้มีแขนไพล่หลังอยู่ที่ริมฝั่งนี้.* วาเสฏฐะ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : บุรุษนั้น จะไปจากฝั่งนี้สู่ฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำอจิรวดี ได้หรือหนอ? *"ไม่ได้แน่ ท่านพระโคดม!"*

วาเสฏฐะ! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน : **กามคุณ ๕ อย่าง เหล่านี้ เรียกกันในอริยวินัยว่า "ขื่อคา" บ้าง ว่า "เครื่องจองจำ" บ้าง.** ห้าอย่างอย่างไรเล่า? ห้าอย่างคือ รูปที่พึงรู้แจ้งด้วยจักษุ .... เสียงที่พึงรู้แจ้งด้วยหู .... กลิ่นที่พึงรู้แจ้งด้วยจมูก .... รสที่พึงรู้แจ้งด้วยลิ้น .... โผฏฐัพพะที่พึงรู้แจ้งด้วยกาย (แต่ละอย่าง ๆ) อันเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ มีลักษณะน่ารัก เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยอยู่แห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดย้อมใจ. วาเสฏฐะ! กามคุณ ๕ อย่าง เหล่านี้แล ซึ่งเรียกกันในอริยวินัยว่า "ขื่อคา" บ้าง ว่า "เครื่องจองจำ" บ้าง.

วาเสฏฐะ! พราหมณ์ไตรเพททั้งหลาย หยั่งลงอยู่ สยบอยู่ เมาหมกอยู่ ไม่มองเห็นโทษต่ำทราม ไม่มีปัญญาเครื่องสลัดออก บริโภคอยู่ ซึ่งกามคุณทั้งห้าเหล่านี้. วาเสฏฐะ! **พราหมณ์ไตรเพทเหล่านั้น ละธรรมะที่ทำความเป็นพราหมณ์เสีย สมาทานธรรมะที่ไม่ทำความเป็นพราหมณ์ ดำรงชีวิตให้เป็นไปอยู่ บริโภคกามคุณทั้งห้าอย่างจมลึกอยู่ สยบอยู่ เมาหมกอยู่ ไม่มองเห็นโทษต่ำทราม ไม่มีปัญญาเครื่องสลัดออก มีกามฉันทะผูกมัดแล้ว จักเป็นผู้เข้าถึงความเป็นสหายแห่งพรหม ภายหลังแต่การตายเพราะการทำลายแห่งกาย ดังนี้นั้น : นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะเป็นไปได้.**

วาเสฏฐะ! เปรียบเหมือนแม่น้ำอจิรวดีนี้ มีน้ำเต็มเปี่ยม กาฬีนดื่มได้. ครั้งนั้น มีบุรุษคนหนึ่งมาถึงเข้า เขามีประโยชน์ที่ฝั่งโน้น แสวงหาฝั่งโน้น มีการไปสู่ฝั่งโน้น ประสงค์จะข้ามไปสู่ฝั่งโน้น แต่เขา*นอนคลุมศีรษะของตนอยู่ที่ริมฝั่งนี้.* วาเสฏฐะ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : บุรุษนั้นจะไปจากฝั่งนี้สู่ฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำอจิรวดี ได้หรือหนอ? *"ไม่ได้แน่ท่านพระโคดม!"*

วาเสฏฐะ! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน : **นิวรณ์ ๕ อย่าง เหล่านี้เรียกกันในอริยวินัยว่า "เครื่องปิด" บ้าง ว่า "เครื่องกั้น" บ้าง ว่า "เครื่องคลุม" บ้าง ว่า "เครื่องร้อยรัด" บ้าง.** ห้าอย่างอย่างไรเล่า? ห้าอย่างคือ กามฉันทนิวรณ์ พ๎ยาปาทนิวรณ์ ถีนมิทธนิวรณ์ อุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์ วิจิกิจฉานิวรณ์. วาเสฏฐะ! นิวรณ์ ๕ อย่างเหล่านี้แล ซึ่งเรียกกันในอริยวินัยว่า "เครื่องปิด" บ้าง ว่า "เครื่องกั้น" บ้าง ว่า "เครื่องคลุม" บ้าง ว่า "เครื่องร้อยรัด" บ้าง.

วาเสฏฐะ! พราหมณ์ไตรเพททั้งหลาย ถูกนิวรณ์ ๕ อย่าง เหล่านี้ปิดแล้ว กั้นแล้ว คลุมแล้ว ร้อยรัดแล้ว. วาเสฏฐะ! **พราหมณ์ไตรเพทเหล่านั้น ละธรรมะที่ทำความเป็นพราหมณ์เสีย สมาทานธรรมะที่ไม่ทำความเป็นพราหมณ์ ดำรงชีวิตให้เป็นไปอยู่ อันนิวรณ์ทั้ง ๕ อย่างปิดแล้ว กั้นแล้ว คลุมแล้ว ร้อยรัดแล้ว จักเป็นผู้เข้าถึงความเป็นสหายแห่งพรหม ภายหลังแต่การตายเพราะการทำลายแห่งกาย ดังนี้นั้น : นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะเป็นไปได้.**

– สี. ที. ๙/๓๐๕ – ๓๐๗/๓๗๗ – ๓๗๙.

นิทเทศ ๑๕

ว่าด้วย สัมมาสังกัปปะ

จบ

นิทเทศ ๑๖ ว่าด้วย สัมมาวาจา

(มี ๑๓ เรื่อง)

หมวด ก. ว่าด้วย อุทเทศ—วิภาค ของสัมมาวาจา

อุทเทสแห่งสัมมาวาจา

ภิกษุ ท.! สัมมาวาจา เป็นอย่างไรเล่า? เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการพูดไม่จริง เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการพูดส่อเสียด เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการพูดหยาบ เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการพูดจาเพ้อเจ้อ. ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาวาจา.

—มหา. ที. ๑๐/๓๔๘/๒๙๙.

หลักวิธีการพูดจาที่เป็น อริยะและอนริยะ

ภิกษุ ท.! อนริยโวหาร (โวหารพูดที่มิใช่อริยะ แต่เป็นของคนพาล) ๘ ประการ เหล่านี้ มีอยู่. แปดประการ อย่างไรเล่า? แปดประการ คือ :—

ความมักกล่าวว่า ได้เห็นในสิ่งที่มิได้เห็น;
ความมักกล่าวว่า ได้ฟังในสิ่งที่มิได้ฟัง;
ความมักกล่าวว่า ได้รู้สึกในสิ่งที่มิได้รู้สึก;
ความมักกล่าวว่า ได้รู้แจ้งในสิ่งที่มิได้รู้แจ้ง;
ความมักกล่าวว่า มิได้เห็นในสิ่งที่ได้เห็น;
ความมักกล่าวว่า มิได้ฟังในสิ่งที่ได้ฟัง;

ความมักกล่าวว่า มิได้รู้สึกในสิ่งที่ได้รู้สึก ;
ความมักกล่าวว่า มิได้รู้แจ้งในสิ่งที่ได้รู้แจ้ง.

ภิกษุ ท.! อนริยโวหาร ๘ ประการ เหล่านี้ แล.

ภิกษุ ท.! อริยโวหาร (โวหารพูดที่เป็นอริยะ ไม่ใช่ของคนพาล) ๘ ประการ เหล่านี้ มีอยู่. แปดประการ อย่างไรเล่า? แปดประการ คือ :—

ความมักกล่าวว่า มิได้เห็นในสิ่งที่มิได้เห็น ;
ความมักกล่าวว่า มิได้ฟังในสิ่งที่มิได้ฟัง ;
ความมักกล่าวว่า มิได้รู้สึกในสิ่งที่มิได้รู้สึก ;
ความมักกล่าวว่า มิได้รู้แจ้งในสิ่งที่มิได้รู้แจ้ง ;
ความมักกล่าวว่า ได้เห็นในสิ่งที่ได้เห็น ;
ความมักกล่าวว่า ได้ฟังในสิ่งที่ได้ฟัง ;
ความมักกล่าวว่า ได้รู้สึกในสิ่งที่ได้รู้สึก ;
ความมักกล่าวว่า ได้รู้แจ้งในสิ่งที่ได้รู้แจ้ง.

ภิกษุ ท.! อริยโวหาร ๘ ประการ เหล่านี้ แล.

—อฏฺฐก. อํ. ๒๓/๓๑๖/๑๖๔–๑๖๕.

สัมมาวาจา โดยปริยายสองอย่าง

(โลกิยะ – โลกุตตระ)

ภิกษุ ท.! **สัมมาวาจา เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! เรากล่าวแม้สัมมาวาจาว่ามีโดยส่วนสอง คือ **สัมมาวาจาที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ** (สาสวา)

เป็นส่วนแห่งบุญ (ปุญฺญภาคิย) มีอุปธิเป็นวิบาก (อุปธิเวปกฺก) ก็มีอยู่; สัมมาวาจาอันเป็นอริยะ (อริย) ไม่มีอาสวะ (อนาสว) เป็นโลกุตตระ (โลกุตฺตร) เป็นองค์แห่งมรรค (มคฺคงฺค) ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท.! สัมมาวาจาที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีอุปธิเป็นวิบาก นั้นเป็นอย่างไรเล่า? เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากมุสาวาท (คำเท็จ) เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากปิสุณวาท (คำส่อเสียด) เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากผรุสวาท (คำหยาบ) เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากสัมผัปปลาปวาท (คำเพ้อเจ้อ). ภิกษุ ท.! นี้คือ สัมมาวาจาที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีอุปธิเป็นวิบาก.

ภิกษุ ท.! สัมมาวาจาอันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค นั้นเป็นอย่างไรเล่า? คือ การงด (อารติ) การเว้น (วิรติ) การเว้นขาด (ปฏิวิรติ) และเจตนาเป็นเครื่องเว้น (เวรมณี) จากวจีทุจริตทั้งสี่ (ตามที่กล่าวแล้วข้างบน) ของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสวจิต ของผู้เป็นอริยมัคคสมังคี ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค. ภิกษุ ท.! นี้คือ สัมมาวาจาอันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค.

– อุปริ. ม. ๑๔/๑๘๓ – ๑๘๔/๒๖๖ – ๒๖๘.

หลักวินิจฉัยวจีกรรม ๓ สถาน

หมวดที่ ๑ : เมื่อจะกระทำ

ราหุล! เธอใคร่จะทำกรรมใดด้วยวาจา พึงพิจารณากรรมนั้นเสียก่อนว่า "วจีกรรมที่เราใคร่จะกระทำนี้ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง

เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นวจีกรรมที่เป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก หรือไม่หนอ?" ดังนี้, **ราหุล! ถ้าเธอพิจารณารู้สึกอยู่ดังนั้นไซร้, เธอไม่พึงกระทำวจีกรรมชนิดนั้นโดยถ่ายเดียว.**

ราหุล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดังนี้ว่า "**วจีกรรมที่เราใคร่จะกระทำนี้ ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นวจีกรรมอันเป็นกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก**" ดังนี้ ไซร้, ราหุล! เธอ **พึงกระทำวจีกรรมชนิดนั้น.**

หมวดที่ ๒ : เมื่อกระทำอยู่

ราหุล! **เมื่อเธอกระทำกรรมใดด้วยวาจาอยู่ พึงพิจารณากรรมนั้น** ว่า "วจีกรรมที่เรากำลังกระทำอยู่นี้ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นวจีกรรมที่เป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก หรือไม่หนอ?" ดังนี้, ราหุล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดังนั้นไซร้, เธอ **พึงเลิกละวจีกรรมชนิดนั้นเสีย.**

ราหุล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดังนี้ว่า "วจีกรรมที่เรากำลังกระทำอยู่นี้ ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นวจีกรรมอันเป็นกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก" ดังนี้ ไซร้, ราหุล! เธอ **พึงเร่งเพิ่มการกระทำวจีกรรมชนิดนั้น.**

หมวดที่ ๓ : เมื่อกระทำแล้ว

ราหุล! **เมื่อเธอกระทำกรรมใดด้วยวาจาแล้ว** พึงพิจารณากรรมนั้นว่า "วจีกรรมที่เรากระทำแล้วนี้ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นวจีกรรมที่เป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก หรือไม่หนอ?" **ดังนี้,** ราหุล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดังนั้นไซร้, เธอพึง**แสดง พึงเปิดเผย พึงกระทำให้เป็นของหงาย ซึ่งวจีกรรมนั้น ในพระศาสดา หรือในเพื่อนสพรหมจารีผู้เป็นวิญญูชนทั้งหลาย, ครั้นแสดง ครั้นเปิดเผย ครั้นกระทำให้เป็นของหงายแล้ว พึงถึงซึ่งความระวังสังวรต่อไป.**

ราหุล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดังนี้ว่า "วจีกรรมที่เรากระทำแล้วนี้ **ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง** ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง **ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง** เป็นวจีกรรมอันเป็นกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก" **ดังนี้ ไซร้,** ราหุล! เธอ พึงอยู่ด้วยปีติและปราโมทย์ ตามศึกษาในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่ ทั้งกลางวันและกลางคืนเถิด.

— ม. ม. ๑๓/๑๒๘/๑๓๐.

ข้อควรสรรเสริญหรือควรติเตียนเกี่ยวกับสัมมาวาจา

โปตลิยะ! บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้ มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก. สี่จำพวกเหล่าไหนเล่า? สี่จำพวก คือ :—

โปตลิยะ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ กล่าวติเตียน บุคคลที่ควรติเตียนตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร แต่ไม่กล่าวสรรเสริญ บุคคลที่ควรสรรเสริญตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร.

โปตลิยะ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ **กล่าวสรรเสริญ** บุคคลที่ควรสรรเสริญตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร **แต่ไม่กล่าวติเตียน** บุคคลที่ควรติเตียนตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร.

โปตลิยะ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ **ไม่กล่าวติเตียน** บุคคลที่ควรติเตียนตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร **และไม่กล่าวสรรเสริญ** บุคคลที่ควรสรรเสริญตามเป็นจริง โดยกาลอันควร.

โปตลิยะ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ **กล่าวติเตียน** บุคคลที่ควรติเตียนตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร และกล่าวสรรเสริญ บุคคลที่ควรสรรเสริญตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร.

โปตลิยะ! บุคคลสี่จำพวกเหล่านี้ แล มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก. โปตลิยะเอ๋ย! ในบรรดาบุคคลสี่จำพวกเหล่านี้ บุคคลจำพวกไหนเล่า ควรจะเป็นบุคคลที่งดงามกว่า ประณีตกว่า สำหรับท่าน.

*"ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ! ในบรรดาบุคคลสี่จำพวกเหล่านั้น **บุคคลจำพวกที่ไม่กล่าวติเตียนบุคคลที่ควรติเตียนตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร และไม่กล่าวสรรเสริญบุคคลที่ควรสรรเสริญตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร,** บุคคลจำพวกนี้ แล ควรจะเป็นบุคคลที่งดงามกว่า ประณีตกว่า สำหรับข้าพระองค์. **ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า?** เพราะเหตุว่า นั่น **งดงามยิ่งด้วยอุเบกขา".***

โปตลิยะ! ในบรรดาบุคคลสี่จำพวกเหล่านั้น **บุคคลจำพวกใด กล่าวติเตียนบุคคลที่ควรติเตียนตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร และกล่าวสรรเสริญบุคคลที่ควรสรรเสริญตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร;** บุคคลจำพวกนี้ เป็น

บุคคลพวกที่งดงามกว่า ประณีตกว่า ในบรรดาบุคคลสี่จำพวกเหล่านั้น. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? โปตลิยะ! นั่นงดงามเพราะความเป็นผู้รู้กาละในกรณีนั้น ๆ.

—จตุกฺก. อํ. ๒๑/๑๓๑/๑๐๐.

หมวด ข. ว่าด้วย ลักษณะ ของสัมมาวาจา

คำไขความของสัมมาวาจาสี่

(อมุสาวาท) เธอนั้น ละมุสาวาท เว้นขาดจากมุสาวาท พูดแต่ความจริง รักษาความสัตย์ มั่งคงในคำพูด มีคำพูดควรเชื่อถือได้ ไม่แกล้งกล่าวให้ผิดต่อโลก.

(อปิสุณวาท) เธอนั้น ละคำส่อเสียด เว้นขาดจากคำส่อเสียด ได้ฟังจากฝ่ายนี้แล้ว ไม่เก็บไปบอกฝ่ายโน้น เพื่อแตกจากฝ่ายนี้; หรือได้ฟังจากฝ่ายโน้นแล้ว ไม่เก็บมาบอกแก่ฝ่ายนี้ เพื่อแตกจากฝ่ายโน้น; แต่จะสมานคนที่แตกกันแล้วให้กลับพร้อมเพรียงกัน อุดหนุนคนที่พร้อมเพรียงกันอยู่ให้พร้อมเพรียงกันยิ่งขึ้น; เป็นคนชอบในการพร้อมเพรียง เป็นคนยินดีในการพร้อมเพรียง เป็นคนพอใจในการพร้อมเพรียง กล่าวแต่วาจาที่ทำให้พร้อมเพรียงกัน.

(อผรุสวาท) เธอนั้น ละการกล่าวคำหยาบเสีย เว้นขาดจากการกล่าวคำหยาบ กล่าวแต่วาจาที่ไม่มีโทษ เสนาะโสต ให้เกิดความรัก เป็นคำฟูใจ เป็นคำสุภาพที่ชาวเมืองเขาพูดกัน เป็นที่ใคร่ที่พอใจของมหาชน กล่าวแต่วาจาเช่นนั้นอยู่.

(อสัมผัปปลาปวาท) เธอนั้น ละคำพูดเพ้อเจ้อ เว้นขาดจากคำพูดเพ้อเจ้อ กล่าวแต่ในเวลาอันสมควร กล่าวแต่คำจริง เป็นประโยชน์ เป็นธรรม เป็นวินัย กล่าวแต่วาจามีที่ตั้ง มีหลักฐานที่อ้างอิง มีเวลาจบ ประกอบด้วยประโยชน์ สมควรแก่เวลา.

—สี. ที. ๙/๘๓/๑๐๓.

สุภาษิตวาจา ในฐานะสัมมาวาจา

ภิกษุ ท.! วาจา อันประกอบด้วยองค์ ๕ ประการ เป็นวาจาสุภาษิต ไม่เป็นวาจาทุพภาษิต เป็นวาจาไม่มีโทษและวิญญูชนไม่ติเตียน. องค์ห้าประการ อย่างไรเล่า? ห้าประการ คือ :–

กล่าวแล้วควรแก่เวลา	(กาเลน ภาสิตา โหติ),
กล่าวแล้วตามสัจจ์จริง	(สจฺจา ภาสิตา โหติ),
กล่าวแล้วอย่างอ่อนหวาน	(สณฺหา ภาสิตา โหติ),
กล่าวแล้วอย่างประกอบด้วยประโยชน์	(อตฺถสญฺหิตา ภาสิตา โหติ),
กล่าวแล้วด้วยเมตตาจิต	(เมตฺตจิตฺเตน ภาสิตา โหติ).

ภิกษุ ท.! วาจา อันประกอบด้วยองค์ ๕ ประการเหล่านี้แล เป็นวาจาสุภาษิต ไม่เป็นวาจาทุพภาษิต เป็นวาจาไม่มีโทษและวิญญูชนไม่ติเตียน.

—ปญฺจก. อํ. ๒๒/๒๗๑/๑๙๘.

สุภาษิตวาจา ในฐานะสัมมาวาจา
(อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท.! วาจาอันประกอบด้วยองค์ ๔ ประการ เป็นวาจาสุภาษิต ไม่เป็นวาจาทุพภาษิต เป็นวาจาไม่มีโทษและวิญญูชนไม่ติเตียน. องค์สี่ประการ อย่างไรเล่า? สี่ประการ คือ :–

กล่าวเป็นสุภาษิตเท่านั้น ไม่กล่าวเป็นทุพภาษิต ;

กล่าวเป็นธรรมเท่านั้น ไม่กล่าวเป็นอธรรม ;

กล่าววาจาน่ารัก (แก่ผู้ฟัง) เท่านั้น ไม่กล่าววาจาไม่น่ารัก (แก่ผู้ฟัง) ;

กล่าววาจาสัจจ์เท่านั้น ไม่กล่าววาจาเหลาะแหละ.

ภิกษุ ท.! วาจา อันประกอบด้วยองค์ ๔ ประการเหล่านี้แล เป็นวาจาสุภาษิต ไม่เป็นวาจาทุพภาษิต เป็นวาจาไม่มีโทษและวิญญูชนไม่ติเตียน.

– สุตฺต. ขุ. ๒๕/๔๑๑/๓๕๖.

วาจาของสัตบุรุษและอสัตบุรุษ

๑. วาจาของอสัตบุรุษ

ภิกษุ ท.! บุคคลประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ เป็นที่รู้กันว่าเป็น **อสัตบุรุษ.** สี่ประการ อย่างไรเล่า? สี่ประการ คือ :–

ภิกษุ ท.! อสัตบุรุษในกรณีนี้ แม้ไม่มีใครถามถึง ความไม่ดีของบุคคลอื่น ก็นำมาเปิดเผยให้ปรากฏ ไม่ต้องกล่าวถึงเมื่อถูกใครถาม ; ก็เมื่อถูกใครถามถึงความไม่ดีของบุคคลอื่น ก็นำเอาปัญหาไปทำให้ไม่มีทางหลีกเลี้ยวลดหย่อน แล้วกล่าวความไม่ดีของผู้อื่นอย่างเต็มที่โดยพิสดาร. ภิกษุ ท.! ข้อนี้พึงรู้กันเถิดว่า คนคนนี้ เป็น **อสัตบุรุษ.**

ภิกษุ ท.! อสัตบุรุษอย่างอื่นยังมีอีก คือ แม้ถูกใครถามอยู่ถึง ความดีของบุคคลอื่น ก็ไม่เปิดเผยให้ปรากฏ ไม่ต้องกล่าวถึงเมื่อไม่ถูกใครถาม ;

ก็เมื่อถูกใครถามถึงความดีของบุคคลอื่น ก็นำเอาปัญหาไปทำให้ลดหย่อนไขว้เขว แล้วกล่าวความดีของผู้อื่นอย่างไม่พิสดารเต็มที่. ภิกษุ ท.! ข้อนี้พึงรู้กันเถิดว่า คนคนนี้ เป็น **อสัตบุรุษ.**

ภิกษุ ท.! อสัตบุรุษอย่างอื่นยังมีอีก คือ แม้ถูกใครถามถึง ความไม่ดีของตน ก็ปกปิดไม่เปิดเผยให้ปรากฏ ไม่ต้องกล่าวถึงเมื่อไม่ถูกใครถาม; ก็เมื่อถูกใครถามถึงความไม่ดีของตน ก็นำเอาปัญหาไปทำให้ลดหย่อนไขว้เขว แล้วกล่าวความไม่ดีของตนอย่างไม่พิสดารเต็มที่. ภิกษุ ท.! ข้อนี้พึงรู้กันเถิดว่า คนคนนี้ เป็น **อสัตบุรุษ.**

ภิกษุ ท.! อสัตบุรุษอย่างอื่นยังมีอีก คือ แม้ไม่มีใครถามถึงความดีของตน ก็นำมาโอ้อวดเปิดเผย จะต้องกล่าวทำไมถึงเมื่อถูกใครถาม; ก็เมื่อถูกใครถามถึงความดีของตน ก็นำเอาปัญหาไปทำให้ไม่ลดหย่อนหลีกเลี่ยว กล่าวความดีของตนอย่างเต็มที่โดยพิสดาร. ภิกษุ ท.! ข้อนี้พึงรู้กันเถิดว่า คนคนนี้ เป็น **อสัตบุรุษ.**

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการเหล่านี้ แล เป็นที่รู้กันว่าเป็นอสัตบุรุษ.

๒. วาจาของสัตบุรุษ

ภิกษุ ท.! บุคคลประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ เป็นที่รู้กันว่าเป็นสัตบุรุษ. สี่ประการ อย่างไรเล่า? สี่ประการ คือ :-

ภิกษุ ท.! สัตบุรุษในกรณีนี้ แม้มีใครถามถึง ความไม่ดีของบุคคลอื่น ก็ไม่เปิดเผยให้ปรากฏ จะกล่าวทำไมถึงเมื่อไม่ถูกใครถาม; ก็เมื่อถูก

ใครถามถึงความไม่ดีของบุคคลอื่น ก็นำเอาปัญหาไปทำให้หลีกเลี้ยวลดหย่อนลง กล่าวความไม่ดีของผู้อื่นอย่างไม่พิสดารเต็มที่. ภิกษุ ท.! ข้อนี้พึงรู้กันเถิดว่า คนคนนี้ เป็น **สัตบุรุษ.**

ภิกษุ ท.! สัตบุรุษอย่างอื่นยังมีอีก คือ แม้ไม่ถูกใครถามถึง ความดีของบุคคลอื่น ก็ยังนำมาเปิดเผยให้ปรากฏ จะต้องกล่าวทำไมถึงเมื่อถูกใครถาม; ก็เมื่อถูกใครถามถึงความดีของบุคคลอื่น ก็นำเอาปัญหาไปทำให้ไม่หลีกเลี้ยวลดหย่อน กล่าวความดีของผู้อื่นโดยพิสดารบริบูรณ์. ภิกษุ ท.! ข้อนี้พึงรู้กันเถิดว่า คนคนนี้ เป็น **สัตบุรุษ.**

ภิกษุ ท.! สัตบุรุษอย่างอื่นยังมีอีก คือ แม้ไม่มีใครถามถึง ความไม่ดีของตน ก็ยังนำมาเปิดเผยทำให้ปรากฏ ทำไมจะต้องกล่าวถึงเมื่อถูกถามเล่า; ก็เมื่อถูกใครถามถึงความไม่ดีของตน ก็ไม่นำเอาปัญหาไปหาทางทำให้ลดหย่อนบิดพลิ้ว แต่กล่าวความไม่ดีของตนโดยพิสดารเต็มที่. ภิกษุ ท.! ข้อนี้พึงรู้กันเถิดว่า คนคนนี้ เป็น **สัตบุรุษ.**

ภิกษุ ท.! สัตบุรุษอย่างอื่นยังมีอีก คือ แม้มีใครถามถึง ความดีของตน ก็ไม่เปิดเผยให้ปรากฏ ทำไมจะต้องกล่าวถึงเมื่อไม่ถูกใครถามเล่า; ก็เมื่อถูกใครถามถึงความดีของตน ก็นำเอาปัญหาไปกระทำให้ลดหย่อนหลีกเลี้ยวเสีย กล่าวความดีของตนโดยไม่พิสดารเต็มที่. ภิกษุ ท.! ข้อนี้พึงรู้กันเถิดว่า คนคนนี้ เป็น **สัตบุรุษ.**

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการเหล่านี้ แล เป็นที่รู้กันว่าเป็นสัตบุรุษ.

๓. วาจาของสะใภ้ใหม่ - สะใภ้เก่า

ภิกษุ ท.! **เปรียบเหมือนหญิงสะใภ้ใหม่** อันเขาเพิ่งนำมาชั่วคืนชั่ววัน ตลอดเวลาเท่านั้นก็ยังมีความละอายและความกลัวที่ดำรงไว้ได้อย่างเข้มแข็ง ในแม่ผัวบ้าง ในพ่อผัวบ้าง ในสามีบ้าง แม้ที่สุดแต่ในทาสกรรมกรคนใช้.

ครั้นล่วงไปโดยสมัยอื่น เพราะอาศัยความคุ้นเคยกัน หญิงสะใภ้นั้นก็ตวาดแม่ผัวบ้าง พ่อผัวบ้าง แม้แต่กะสามี ว่า *'หลีกไป ๆ พวกแกจะรู้อะไร'* ดังนี้, นี้ฉันใด;

ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ออกบวชจากเรือน เป็นผู้ไม่มีเรือนได้ชั่วคืนชั่ววัน ตลอดเวลาเพียงเท่านั้น หิริและโอตตัปปะของเธอนั้นยังดำรงอยู่อย่างเข้มแข็ง ในภิกษุ ในภิกษุณี ในอุบาสก ในอุบาสิกา แม้ที่สุดแต่ในคนวัดและสามเณร.

ครั้นล่วงไปโดยสมัยอื่น เพราะอาศัยความคุ้นเคยกัน เธอก็กล่าวตวาดอาจารย์บ้าง อุปัชฌาย์บ้าง ว่า *'หลีกไป ๆ พวกท่านจะรู้อะไร'* ดังนี้.

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้ เธอทั้งหลายพึงทำการศึกษาสำเหนียก อย่างนี้ว่า **"เราจักอยู่อย่างมีจิตเสมอกันกับหญิงสะใภ้ใหม่ผู้มาแล้วไม่นาน"** ดังนี้. ภิกษุ ท.! พวกเธอทั้งหลาย พึงทำการศึกษาสำเหนียกอย่างนี้ แล.

— จตุกฺก. อํ. ๒๑/๑๐๐/๗๓.

หลักเกณฑ์แห่งสัมมาวาจาขั้นสูงสุด

ราชกุมาร! ตถาคตรู้ชัดซึ่ง วาจาใด อันไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และ ไม่เป็นที่รักที่พึงใจของผู้อื่น ตถาคตย่อม ไม่กล่าววาจานั้น.

ตถาคตรู้ชัดซึ่ง วาจาใด อันจริง อันแท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และ ไม่เป็นที่รักที่พึงใจของผู้อื่น ตถาคตย่อม ไม่กล่าววาจานั้น.

ตถาคตรู้ชัดซึ่ง วาจาใด อันจริง อันแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ แต่ ไม่เป็นที่รักที่พึงใจของผู้อื่น ตถาคตย่อม **เลือกให้เหมาะกาล เพื่อกล่าววาจานั้น.**

ตถาคตรู้ชัดซึ่ง วาจาใด อันไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่เป็นที่รักที่พึงใจของผู้อื่น ตถาคตย่อม ไม่กล่าววาจานั้น.

ตถาคตรู้ชัดซึ่ง วาจาใด อันจริง อันแท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่ก็เป็นที่รักที่พึงใจของผู้อื่น ตถาคตย่อม ไม่กล่าววาจานั้น.

ตถาคตรู้ชัดซึ่ง วาจาใด อันจริง อันแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ และ เป็นที่รักที่พึงใจของผู้อื่น ตถาคตย่อมเป็นผู้ **รู้จักกาละที่เหมาะ เพื่อกล่าววาจานั้น.**

—ม. ม. ๑๓/๙๑/๙๔.

สัมมาวาจาชั้นสูงสุด (ระดับพระพุทธเจ้า)

ทัณฑปาณิสักกะได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า *"พระสมณะมีถ้อยคำอย่างไร มีการกล่าวอย่างไร อยู่เป็นประจำ?"*

เพื่อนเอ๋ย! คนเรามีการกล่าวอย่างไรแล้ว ไม่เกิดการทะเลาะวิวาท กับใคร ๆ ในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้ง

สมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์อยู่ ก็ดี, อีกอย่างหนึ่ง **คนเรามีปกติกล่าวอย่างไรแล้ว สัญญา** (เรื่องราวก่อน ๆ) **ไม่มาติดตามอยู่ในใจผู้นั้น ซึ่ง** (บัดนี้) เป็นผู้หมดบาป ไม่ประกอบตนอยู่ด้วยกาม ไม่ต้องกล่าวด้วยความสงสัยว่าอะไรเป็นอย่างไรอีกต่อไป มีความรำคาญทางกายและทางใจอันตนตัดขาดแล้ว ปราศจากตัณหาในภพไหน ๆ อยู่ ก็ดี; เพื่อนเอ๋ย! **เรามีถ้อยคำอย่างนี้ มีการกล่าวอย่างนี้ อยู่เป็นประจำ,** ดังนี้.

—มู. ม. ๑๒/๒๒๐/๒๔๓.

หมวด ค. ว่าด้วย โทษของการขาดสัมมาวาจา

ตัวอย่างแห่งสัมผัปปลาปวาทระดับครูบาอาจารย์

ตัวอย่างประการที่ ๑

"พระโคดมผู้เจริญ! ในเรื่องทางหรือมิใช่ทางนั้น, แม้พราหมณ์ทั้งหลายจะบัญญัติไว้ต่าง ๆ กัน คือพวกอัทธริยพราหมณ์ก็บัญญัติ พวกติตติริยพราหมณ์ก็บัญญัติ พวกฉันโทกพราหมณ์ก็บัญญัติ พวกพัวห์หริธาพราหมณ์ก็บัญญัติ แต่ทางทั้งหมดนั้นก็ล้วนแต่เป็นทางนำออก สามารถนำผู้ปฏิบัติตามทางนั้นไปสู่ความเป็นสหายแห่งพรหมได้ เปรียบเสมือนทางต่าง ๆ มีเป็นอันมากใกล้บ้านใกล้เมือง ก็ล้วนแต่ไปประชุมกันที่บ้านแห่งหนึ่งทุก ๆ ทาง ฉันใดก็ฉันนั้น."

วาเสฏฐะ! ในบรรดาพราหมณ์ไตรเพททั้งหลายเหล่านั้น มีพราหมณ์สักคนหนึ่งไหม ที่ได้เห็นพรหมโดยประจักษ์?

"ข้อนั้น หามีไม่ พระโคดม!"

วาเสฏฐะ! ถ้าอย่างนั้น มีอาจารย์สักคนหนึ่งไหม ของพราหมณ์ไตรเพทเหล่านั้น ที่ได้เห็นพรหมโดยประจักษ์?

"ข้อนั้น หามีไม่ พระโคดม!"

วาเสฏฐะ! ถ้าอย่างนั้น มีประธานอาจารย์แห่งอาจารย์สักคนหนึ่งของพราหมณ์ไตรเพทเหล่านั้นไหม ที่ได้เห็นพรหมโดยประจักษ์?

"ข้อนั้น หามีไม่ พระโคดม!"

วาเสฏฐะ! มีอาจารย์ที่สืบกันมาถึงเจ็ดชั่ว ของพราหมณ์ไตรเพทเหล่านั้น สักคนหนึ่งไหม ที่ได้เห็นพรหมโดยประจักษ์?

"ข้อนั้น หามีไม่ พระโคดม!"

วาเสฏฐะ! ในบรรดาฤษีเก่าแก่ทั้งหลาย คือ ฤษีอัฏฐกะ ฤษีวามกะ ฤษีวามเทวะ ฤษีเวสสามิตตะ ฤษียมตัคคี ฤษีอังคีรสะ ฤษีภารท์วาชะ ฤษีวาเสฏฐะ ฤษีกัสสปะ ฤษีภคุ ผู้ได้ประกอบมนต์ขึ้น บอกกล่าวแก่พราหมณ์ไตรเพททั้งหลาย ให้ขับตาม ให้กล่าวตาม ให้สวดตาม ให้บอกตาม กันสืบๆมาจนกระทั่งกาลนี้ เหล่านั้น มีฤษีสักตนหนึ่งไหมในบรรดาฤษีเหล่านั้น ที่กล่าวยืนยันอยู่ว่า เรารู้เราเห็น ว่าพรหมอยู่ที่ไหน ด้วยอาการอย่างไร ณ ที่ใด ดังนี้?

"ข้อนั้น หามีไม่ พระโคดม!"

วาเสฏฐะ! เมื่อไม่มีพราหมณ์ อาจารย์ของพราหมณ์ หรือฤษีผู้บอกมนต์แก่พราหมณ์ แม้สักคนหนึ่งที่เคยเห็นพรหมโดยประจักษ์ แล้วมาแสดงหนทางไปสู่ความเป็นสหายแห่งพรหม อยู่ดังนี้ ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : คำกล่าวของพราหมณ์ไตรเพทเหล่านั้น ย่อมถึงความเป็นคำกล่าวที่ไม่ประกอบด้วยปาฏิหาริย์[๑] (อปฺปาฏิหิริกตํ) มิใช่หรือ?

---

๑. ไม่ประกอบด้วยปาฏิหาริย์ คือไม่มีเหตุผลที่แสดงให้ผู้ฟังเห็นได้ว่าเป็นจริงตามที่เขากล่าว จนกระทั่งยอมเชื่อ.

"แน่แล้ว พระโคดม ! เมื่อเป็นเช่นนั้น คำกล่าวของพราหมณ์ไตรเพทเหล่านั้น ย่อมถึงความเป็นคำกล่าวที่ไม่ประกอบด้วยปาฏิหาริย์".

ถูกแล้ว, วาเสฏฐะ ! ข้อที่พราหมณ์ทั้งหลายผู้ไม่รู้ไม่เห็นพรหม จะมากล่าวแสดงหนทางไปสู่ความเป็นสหายกับพรหม ดังนี้นั้น นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้. วาเสฏฐะ ! เปรียบเหมือนแถวคนตาบอดเกาะหลังกัน คนต้นแถวก็ไม่เห็นอะไร คนกลางแถวก็ไม่เห็นอะไร คนปลายแถวก็ไม่เห็นอะไร นี้ฉันใด; วาเสฏฐะ ! คำกล่าวของพราหมณ์ไตรเพททั้งหลาย ก็มีอุปมาเหมือนแถวแห่งคนตาบอด ฉันนั้นแหละ คือผู้กล่าวพวกแรกก็ไม่เห็นพรหม ผู้กล่าวพวกต่อมาก็ไม่เห็นพรหม ผู้กล่าวพวกสุดท้ายก็ไม่เห็นพรหม; ดังนั้นคำกล่าวของเขาก็ถึงซึ่งความเป็นคำกล่าวที่น่าหัว (หสฺสก) คำกล่าวที่ต่ำต้อย (นามก) คำกล่าวเปล่า ๆ ปลี้ ๆ (ริตฺตก) คำกล่าวเหลวไหล (ตุจฺฉก).

(นี้เป็นตัวอย่างแห่งสัมผัปปลาปวาทระดับสูงชนิดที่หนึ่ง)

ตัวอย่างประการที่ ๒

วาเสฏฐะ ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : พราหมณ์ไตรเพททั้งหลาย ก็มองเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์อยู่ ชนเหล่าอื่นเป็นอันมาก ก็มองเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์อยู่, ว่าดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ขึ้นมาจากทิศไหน ตกลงไปทางทิศไหน พากันอ้อนวอนอยู่ ชมเชยอยู่ ประนมมือนมัสการเดินเวียนรอบ ๆ อยู่ ด้วยกันทั้งสองพวก มิใช่หรือ ?

"อย่างนี้แหละ พระโคดม !"

วาเสฏฐะ ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : เมื่อพวกพราหมณ์ไตรเพทก็เห็น พวกชนเหล่าอื่นเป็นอันมากก็เห็น ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ด้วย

กันทั้งสองพวก อยู่ดังนี้ พวกพราหมณ์ไตรเพทสามารถแสดงหนทางไปสู่ความ**เป็นอันเดียวกันกับดวงจันทร์ดวงอาทิตย์อยู่หรือ ?**

"ข้อนั้น หามิได้ พระโคดม !"

วาเสฏฐะ ! ก็เมื่อพวกพราหมณ์ไตรเพท และชนเป็นอันมากเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์อยู่ โดยประจักษ์ ก็ยังไม่สามารถแสดงทางไปสู่ความเป็นอันเดียวกันกับดวงจันทร์ดวงอาทิตย์อยู่ ดังนี้แล้ว พวกพราหมณ์ พวกอาจารย์ของพราหมณ์ และพวกฤษีผู้บอกมนต์แก่พราหมณ์ ซึ่งล้วนแต่ไม่เคยเห็นพรหมโดยประจักษ์เลย แล้วจะมาแสดงหนทางไปสู่ความเป็นสหายกับพรหมดังนี้นั้น ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : คำกล่าวของพราหมณ์ไตรเพทเหล่านั้นย่อมถึงความเป็นคำกล่าวที่ไม่ประกอบด้วยปาฏิหาริย์ มิใช่หรือ ?

"แน่แล้ว, พระโคดม ! เมื่อเป็นเช่นนั้น คำกล่าวของพราหมณ์ไตรเพทเหล่านั้น ย่อมถึงความเป็นคำกล่าวที่ไม่ประกอบด้วยปาฏิหาริย์"

ถูกแล้ว, วาเสฏฐะ ! ข้อที่พราหมณ์ทั้งหลายผู้ไม่รู้ไม่เห็นพรหมจะมากล่าวแสดงหนทางไปสู่ความเป็นสหายกับพรหม ดังนี้นั้น นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้.

ตัวอย่างประการที่ ๓

วาเสฏฐะ ! เปรียบเหมือน มีบุรุษกล่าวอยู่ว่า ***'ข้าพเจ้าปรารถนาใคร่จะได้นางชนบทกัลยาณีในชนบทนี้'*** ดังนี้. คนทั้งหลายถามเขาว่า *'บุรุษผู้เจริญ ! ท่านรู้จักนางชนบทกัลยาณีที่ท่านปรารถนานั้นไหม ว่าเป็นนางกษัตริย์หรือนางพราหมณี หรือเป็นนางในวรรณะแพศย์ หรือนางในวรรณะศูทร ?'* เขาตอบว่า ***'ไม่รู้จัก'***. คน

เหล่านั้นถามอีกว่า *'นางชนบทกัลยาณีที่ท่านประสงค์จะได้นั้น มีชื่ออะไร มีโคตรอะไร สูงหรือต่ำ หรือปูนกลาง ผิวดำ หรือผิวคล้ำ หรือผิวสีทอง อยู่ในหมู่บ้านโน้น อยู่ในนิคม หรือในนครเล่า?"* เขาตอบว่า *'ไม่ทราบเลย ท่าน!'* คนเหล่านั้นถามอีกว่า *'บุรุษผู้เจริญ! ท่านปรารถนาใคร่จะได้ผู้ที่ท่านไม่เคยรู้จัก ไม่เคยเห็น กระนั้นหรือ?'* เขาตอบว่า *'ถูกแล้ว ท่าน!'*. วาเสฏฐะ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : คำกล่าวของบุรุษนี้ ย่อมถึงความเป็นคำกล่าวที่ไม่ประกอบด้วยปาฏิหาริย์ มิใช่หรือ?

"แน่แล้ว, พระโคดม!"

ตัวอย่างประการที่ ๔

วาเสฏฐะ! เปรียบเหมือน บุรุษทำบันไดสำหรับจะพาดขึ้นสู่ปราสาท นำมาที่ถนนใหญ่สี่แพร่ง. คนทั้งหลายถามเขาว่า *'บุรุษผู้เจริญ! ท่านทำบันไดมาเพื่อจะพาดขึ้นสู่ปราสาท ท่านรู้จักปราสาทนั้นไหม ว่าอยู่ทางทิศตะวันออกหรือทิศใต้ ทางทิศตะวันตกหรือทิศเหนือ สูงหรือต่ำ หรือขนาดกลาง?'* บุรุษนั้นตอบว่า *'ไม่รู้จักเลย ท่าน!'* คนเหล่านั้นถามต่อไปว่า *'บุรุษผู้เจริญ! ท่านทำบันไดมาเพื่อจะพาดขึ้นสู่ปราสาทที่ท่านไม่เคยรู้จัก ไม่เคยเห็น กระนั้นหรือ?'* เขาตอบว่า *'ถูกแล้ว ท่าน!'*. วาเสฏฐะ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : คำกล่าวของบุรุษนี้ ย่อมถึงความเป็นคำกล่าวที่ไม่ประกอบด้วยปาฏิหาริย์ มิใช่หรือ?

"แน่แล้ว, พระโคดม!"

ตัวอย่างประการที่ ๕

วาเสฏฐะ! เปรียบเหมือน แม่น้ำอจิรวดีนี้ มีน้ำเต็มเปี่ยม กายืนดื่มได้. ครั้งนั้น มีบุรุษคนหนึ่งมาถึงเข้า เขามีประโยชน์ที่ฝั่งโน้น แสวงหาฝั่งโน้น มีการไปสู่ฝั่งโน้น ประสงค์จะข้ามไปฝั่งโน้น เขายืนอยู่ที่ฝั่งนี้ร้องเรียก

ฝั่งโน้น *ว่า 'ฝั่งโน้นจงมา ฝั่งโน้นจงมา'* ดังนี้. วาเสฏฐะ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : ฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำอจิรวดี จะมาสู่ฝั่งนี้ เพราะเหตุแห่งการร้องเรียก เพราะเหตุแห่งการขอ เพราะเหตุแห่งความปรารถนา หรือเพราะเหตุแห่งความพอใจ ของบุรุษนั้น ได้หรือหนอ?

"พระโคดมผู้เจริญ! ข้อนั้นเป็นไปไม่ได้เลย".

—สี. ที. ๙/๒๙๗ – ๓๐๔/๓๖๘ – ๓๗๖.

(**คำพูดที่ไม่ประกอบด้วยปาฏิหาริย์** และไร้ความหมาย เช่นคำพูดในตัวอย่างเหล่านี้ เป็น **ตัวอย่างแห่งสัมผัปปลาปวาทระดับครูบาอาจารย์**).

วิบากแห่งมิจฉาวาจา

ภิกษุ ท.! **มุสาวาท** ที่เสพทั่วแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อนรก เป็นไปเพื่อกำเนิดดิรัจฉาน เป็นไปเพื่อเปรตวิสัย. **วิบากแห่งมุสาวาทของผู้เป็นมนุษย์ที่เบากว่าวิบากทั้งปวง คือวิบากที่เป็นไปเพื่อ การถูกกล่าวตู่ด้วยคำไม่จริง.**

ภิกษุ ท.! **ปิสุณวาท** (คำยุยงให้แตกกัน) ที่เสพทั่วแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อนรก เป็นไปเพื่อกำเนิดดิรัจฉาน เป็นไปเพื่อเปรตวิสัย. **วิบากแห่งปิสุณวาทของผู้เป็นมนุษย์ที่เบากว่าวิบากทั้งปวง คือวิบากที่เป็นไปเพื่อ การแตกจากมิตร.**

ภิกษุ ท.! **ผรุสวาท** (คำหยาบ) ที่เสพทั่วแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อนรก เป็นไปเพื่อกำเนิดดิรัจฉาน เป็นไปเพื่อเปรตวิสัย.

วิบากแห่งผรุสวาทของผู้เป็นมนุษย์ที่เบากว่าวิบากทั้งปวง คือวิบากที่เป็นไปเพื่อการได้ฟังเสียงที่ไม่น่าพอใจ.

ภิกษุ ท.! **สัมผัปปลาปวาท** (คำเพ้อเจ้อ) **ที่เสพทั่วแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อนรก เป็นไปเพื่อกำเนิดดิรัจฉาน เป็นไปเพื่อเปรตวิสัย. วิบากแห่งผรุสวาทของผู้เป็นมนุษย์ที่เบากว่าวิบากทั้งปวง คือวิบากที่เป็นไปเพื่อ วาจาที่ไม่มีใครเชื่อถือ.**

– อฏฺฐก. อํ. ๒๓/๒๕๒/๑๓๐.

นิทเทส ๑๖

ว่าด้วย สัมมาวาจา

จบ

นิทเทศ ๑๗ ว่าด้วย สัมมากัมมันตะ

(มี ๘ เรื่อง)

หมวด ก. ว่าด้วย อุทเทศ—วิภาค ของสัมมากัมมันตะ

อุทเทสแห่งสัมมากัมมันตะ

ภิกษุ ท.! สัมมากัมมันตะ เป็นอย่างไรเล่า? เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการฆ่า เจตนาเป็นเครื่อง เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้แล้ว เจตนาเป็นเครื่อง เว้นจากการประพฤติผิดในกามทั้งหลาย. ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมากัมมันตะ.

—มหา. ที. ๑๐/๓๔๘/๒๙๙.

(บาลีแห่งอื่น มีข้อความแตกต่างออกไปว่า :—)

ภิกษุ ท.! สัมมากัมมันตะ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! การเว้นจากการฆ่าสัตว์ การเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ การเว้นจากกรรมอันมิใช่พรหมจรรย์ : นี้เราเรียกว่า สัมมากัมมันตะ.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๑๑/๓๗.

(บาลีสูตรบนแสดงด้วย **กาเมสุมิจฉาจาร** บาลีสูตรล่างแสดงด้วย **อพรหมจริยา** เข้าใจว่าสูตรบนแสดงสำหรับฆราวาส สูตรล่างแสดงสำหรับบรรพชิต; โดยทั่วไปแสดงอย่างสูตรบน เพราะแสดงอย่างสูตรล่างนี้มีน้อยมาก).

หลักวินิจฉัยกายกรรม ๓ สถาน

หมวดที่ ๑ : เมื่อจะกระทำ

ราหุล! เธอใคร่จะทำกรรมใดด้วยกาย พึงพิจารณากรรมนั้นเสียก่อนว่า "กายกรรมที่เราใคร่จะกระทำนี้ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นกายกรรมที่เป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก หรือไม่หนอ?" ดังนี้. ราหุล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดังนั้นไซร้, เธอ ไม่พึงกระทำกายกรรมชนิดนั้นโดยถ่ายเดียว.

ราหุล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดังนี้ว่า "กายกรรมที่เราใคร่จะกระทำนี้ ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นกายกรรมอันเป็นกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก" ดังนี้ไซร้, ราหุล! เธอ พึงกระทำกายกรรมชนิดนั้น.

หมวดที่ ๒ : เมื่อกระทำอยู่

ราหุล! เมื่อเธอกระทำกรรมใดด้วยกายอยู่ พึงพิจารณากรรมนั้นว่า "กายกรรมที่เรากำลังกระทำอยู่นี้ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นกายกรรมที่เป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก หรือไม่หนอ?" ดังนี้, ราหุล!. ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดังนั้นไซร้, เธอ พึงเลิกละกายกรรมชนิดนั้นเสีย.

ราหุล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดังนี้ว่า "กายกรรมที่เรากำลังกระทำอยู่นี้ ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นกายกรรมอันเป็นกุศล มีสุขเป็น

กำไร มีสุขเป็นวิบาก" ดังนี้ ไซร้, ราหุล! เธอ พึงเร่งเพิ่มการกระทำกายกรรมชนิดนั้น.

หมวดที่ ๓ : เมื่อกระทำแล้ว

ราหุล! เมื่อเธอกระทำกรรมใดด้วยกายแล้ว พึงพิจารณากรรมนั้นว่า "กายกรรมที่เรากระทำแล้วนี้ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นกายกรรมที่เป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก หรือไม่หนอ?" ดังนี้, ราหุล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดังนั้นไซร้, เธอ พึงแสดง พึงเปิดเผย พึงกระทำให้เป็นของหงาย ซึ่งกายกรรมนั้น ในพระศาสดา หรือในเพื่อนสพรหมจารีผู้เป็นวิญญูชนทั้งหลาย, ครั้นแสดง ครั้นเปิดเผย ครั้นกระทำให้เป็นของหงายแล้ว พึงถึงซึ่งความระวังสังวรต่อไป.

ราหุล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดังนี้ว่า "กายกรรมที่เรากระทำแล้วนี้ ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นกายกรรมอันเป็นกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก" ดังนี้ ไซร้, ราหุล! เธอ พึงอยู่ด้วยปีติและปราโมทย์ ตามศึกษาในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่ ทั้งกลางวันและกลางคืนเถิด.

—ม. ม. ๑๓/๑๒๖/๑๒๙.

สัมมากัมมันตะโดยปริยายสองอย่าง

(โลกิยะ – โลกุตตระ)

ภิกษุ ท.! สัมมากัมมันตะ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! เรากล่าวแม้สัมมากัมมันตะว่ามีโดยส่วนสอง คือ สัมมากัมมันตะที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ

(สาสว) เป็นส่วนแห่งบุญ (ปุญฺญภาคิย) มีอุปธิเป็นวิบาก (อุปธิเวปกฺก) ก็มีอยู่; **สัมมากัมมันตะอันเป็นอริยะ** (อริย) ไม่มีอาสวะ (อนาสว) เป็นโลกุตตระ (โลกุตฺตร) เป็นองค์แห่งมรรค (มคฺคงฺค) ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท.! **สัมมากัมมันตะที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีอุปธิเป็นวิบาก นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการทำสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงไป เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการประพฤติผิดในกามทั้งหลาย มีอยู่. ภิกษุ ท.! นี้คือ สัมมากัมมันตะที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีอุปธิเป็นวิบาก.

ภิกษุ ท.! **สัมมากัมมันตะอันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** คือ การงด การเว้น การเว้นขาด เจตนาเป็นเครื่องเว้น จากกายทุจริตทั้งสาม (ตามที่กล่าวแล้วข้างบน) ของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสวจิต ของผู้เป็นอริยมัคคสมังคี ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค. ภิกษุ ท.! นี้คือ สัมมากัมมันตะอันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค.

—อุปริ. ม. ๑๔/๑๘๔/๒๗๑ – ๒๗๓.

หมวด ข. ว่าด้วย ลักษณะ ของสัมมากัมมันตะ

คำไขความของสัมมากัมมันตะ

(ปาณาติปาตา เวรมณี) เธอนั้น **ละปาณาติบาต** เว้นขาดจากปาณาติบาต วางท่อนไม้และศัสตราเสียแล้ว มีความละอาย ถึงความเอ็นดูกรุณา หวังประโยชน์เกื้อกูลในบรรดาสัตว์ทั้งหลาย อยู่.

(อทินนาทานา เวรมณี) เธอนั้น **ละอทินนาทาน** เว้นขาดจากอทินนาทาน ถือเอาแต่ของที่เขาให้แล้ว หวังอยู่แต่ของที่เขาให้ ไม่เป็นขโมย มีตนเป็นคนสะอาดเป็นอยู่.

(กาเมสุ มิจฉาจารา เวรมณี – สำหรับฆราวาส) เธอนั้น **ละการประพฤติผิดในกาม** เว้นขาดจากการประพฤติผิดในกาม (คือเว้นขาดจากการประพฤติผิด) ในหญิงซึ่งมารดารักษา บิดารักษา พี่น้องชาย พี่น้องหญิง หรือญาติ รักษา อันธรรมรักษา เป็นหญิงมีสามี หญิงอยู่ในสินไหม โดยที่สุดแม้หญิงอันเขาหมั้นไว้ (ด้วยการคล้องพวงมาลัย) ไม่เป็นผู้ประพฤติผิดจารีตในรูปแบบเหล่านั้น.

(อพรหมจริยา เวรมณี – สำหรับบรรพชิต) เธอนั้น **ละกรรมอันไม่ใช่พรหมจรรย์** ประพฤติพรหมจรรย์โดยปกติ ประพฤติห่างไกล เว้นขาดจากการเสพเมถุนอันเป็นของชาวบ้าน.

– ที. ที. ๙/๘๓/๑๐๓.
– ที่มาเฉพาะข้อกาเมฯ : – ทสก. อํ. ๒๔/๒๘๗ – ๒๘๘/๑๖๕.

ลักษณะและวิบาก แห่งสัมมากัมมันตะ

ภิกษุ ท.! อริยสาวก ในกรณีนี้ **ละปาณาติบาต เว้นขาดจากปาณาติบาต.** ภิกษุ ท.! อริยสาวกเว้นขาดจากปาณาติบาตแล้ว ย่อมชื่อว่า **ให้อภัยทาน อเวรทาน อัพ๎ยาปัชฌทาน แก่สัตว์ทั้งหลายมากไม่มีประมาณ;** ครั้นให้อภัยทาน อเวรทาน อัพ๎ยาปัชฌทาน แก่สัตว์ทั้งหลายมากไม่มีประมาณแล้ว ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งความไม่มีภัย ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน อัน

ไม่มีประมาณ. ภิกษุ ท.! นี้ เป็น **(อภัย) ทานชั้นปฐม** เป็นมหาทาน รู้จักกันว่าเป็นของเลิศ เป็นของมีมานาน เป็นของประพฤติสืบกันมาแต่โบราณ ไม่ถูกทอดทิ้งเลย ไม่เคยถูกทอดทิ้งในอดีต ไม่ถูกทอดทิ้งอยู่ในปัจจุบัน และจักไม่ถูกทอดทิ้งในอนาคต อันสมณพราหมณ์ผู้รู้ไม่คัดค้าน. ภิกษุ ท.! ข้อนี้เป็นท่อธารแห่งบุญ (อันดับที่สี่) เป็นที่ไหลออกแห่งกุศล นำมาซึ่งสุข เป็นไปเพื่อยอดสุดอันดี มีสุขเป็นวิบาก เป็นไปเพื่อสวรรค์ เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขอันพึงปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ.

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : อริยสาวก **ละอทินนาทาน เว้นขาดจากอทินนาทาน.** ภิกษุ ท.! อริยสาวกเว้นขาดจากอทินนาทานแล้ว ย่อมชื่อว่า **ให้อภัยทาน อเวรทาน อัพ๎ยาปัชฌทาน แก่สัตว์ทั้งหลายมากไม่มีประมาณ;** ครั้นให้อภัยทาน อเวรทาน อัพ๎ยาปัชฌทาน แก่สัตว์ทั้งหลายมากไม่มีประมาณแล้ว ย่อมเป็นผู้ **มีส่วนแห่งความไม่มีภัย ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน อันไม่มีประมาณ.** ภิกษุ ท.! นี้ เป็น **(อภัย) ทานอันดับที่สอง** เป็นมหาทาน รู้จักกันว่าเป็นของเลิศ เป็นของมีมานาน เป็นของประพฤติสืบกันมาแต่โบราณ ไม่ถูกทอดทิ้งเลย ไม่เคยถูกทอดทิ้งในอดีต ไม่ถูกทอดทิ้งอยู่ในปัจจุบัน และจักไม่ถูกทอดทิ้งในอนาคต อันสมณพราหมณ์ผู้รู้ไม่คัดค้าน. ภิกษุ ท.! ข้อนี้เป็นท่อธารแห่งบุญ (อันดับที่ห้า) เป็นที่ไหลออกแห่งกุศล นำมาซึ่งสุข เป็นไปเพื่อยอดสุดอันดี มีสุขเป็นวิบาก เป็นไปเพื่อสวรรค์ เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขอันพึงปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ.

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : อริยสาวก **ละกาเมสุมิจฉาจาร เว้นขาดจากกาเมสุมิจฉาจาร.** ภิกษุ ท.! อริยสาวกเว้นขาดจากกาเมสุมิจฉาจารแล้ว

ย่อมชื่อว่า **ให้อภัยทาน อเวรทาน อัพ๎ยาปัชฌทาน แก่สัตว์ทั้งหลายมากไม่มีประมาณ; ครั้นให้อภัยทาน** อเวรทาน อัพ๎ยาปัชฌทาน แก่สัตว์ทั้งหลายมากไม่มีประมาณแล้ว **ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งความไม่มีภัย ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน อันไม่มีประมาณ.** ภิกษุ ท.! นี้ เป็น **(อภัย) ทานอันดับที่สาม เป็นมหาทาน รู้จักกันว่าเป็นของเลิศ** เป็นของมีมานาน เป็นของประพฤติสืบกันมาแต่โบราณ **ไม่ถูกทอดทิ้งเลย** ไม่เคยถูกทอดทิ้งในอดีต ไม่ถูกทอดทิ้งอยู่ในปัจจุบัน **และจักไม่ถูกทอดทิ้งในอนาคต** อันสมณพราหมณ์ผู้รู้ไม่คัดค้าน. ภิกษุ ท.! **ข้อนี้** เป็นท่อธารแห่งบุญ (อันดับที่หก) เป็นที่ไหลออกแห่งกุศล **นำมาซึ่งสุข** เป็นไปเพื่อยอดสุดอันดี มีสุขเป็นวิบาก เป็นไปเพื่อสวรรค์ เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขอันพึงปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ.

—อฏฺฐก. อํ. ๒๓/๒๕๐/๑๒๙.

หมวด ค. ว่าด้วย โทษและอานิสงส์ ของสัมมากัมมันตะ

วิบากของมิจฉากัมมันตะ

ภิกษุ ท.! ปาณาติบาต ที่เสพทั่วแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อนรก เป็นไปเพื่อกำเนิดดิรัจฉาน เป็นไปเพื่อเปรตวิสัย. **วิบากแห่งปาณาติบาตของผู้เป็นมนุษย์ที่เบากว่าวิบากทั้งปวง** คือวิบากที่เป็นไปเพื่อ**มีอายุสั้น.**

ภิกษุ ท.! อทินนาทาน ที่เสพทั่วแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อนรก เป็นไปเพื่อกำเนิดดิรัจฉาน เป็นไปเพื่อเปรตวิสัย. **วิบากแห่งอทินนาทานของผู้เป็นมนุษย์ที่เบากว่าวิบากทั้งปวง** คือวิบากที่เป็นไปเพื่อ**ความเสื่อมแห่งโภคะ.**

ภิกษุ ท.! **กาเมสุมิจฉาจาร ที่เสพทั่วแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อนรก เป็นไปเพื่อกำเนิดดิรัจฉาน เป็นไปเพื่อเปรตวิสัย. วิบากแห่งกาเมสุมิจฉาจารของผู้เป็นมนุษย์ที่เบากว่าวิบากทั้งปวง คือวิบากที่เป็นไปเพื่อ ก่อเวรด้วยศัตรู.**

– อฏฺฐก. อํ. ๒๓/๒๕๑/๑๓๐.

กรรมที่เป็นเหตุให้ได้รับผลเป็นความกระเสือกกระสน

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงธรรมปริยาย อันแสดงความกระเสือกกระสนไปตามกรรม (ของหมู่สัตว์) แก่พวกเธอ. เธอทั้งหลายจงตั้งใจฟังให้ดี. ธรรมปริยายอันแสดงความกระเสือกกระสนไปตามกรรม (ของหมู่สัตว์) เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! **สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กระทำกรรมใดไว้ดีก็ตามชั่วก็ตาม จักเป็นผู้รับผลแห่งกรรมนั้น.**

ภิกษุ ท.! คนบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้ **มีปกติทำปาณาติบาต** หยาบช้า มีฝ่ามือเปื้อนด้วยโลหิต มีแต่การฆ่าและการทุบตี ไม่มีความเอ็นดูในสัตว์มีชีวิต. เขากระเสือกกระสนด้วย (กรรมทาง) กาย กระเสือกกระสนด้วย (กรรมทาง) วาจา กระเสือกกระสนด้วย (กรรมทาง) ใจ; กายกรรมของเขาคด วจีกรรมของเขาคด มโนกรรมของเขาคด; คติของเขาคด อุปบัติของเขาคด. ภิกษุ ท.! สำหรับผู้มีคติคด มีอุปบัติคดนั้น เรากล่าวคติอย่างใด

อย่างหนึ่งในบรรดาคติสองอย่าง แก่เขา คือ เหล่าสัตว์นรกผู้มีทุกข์โดยส่วนเดียว, หรือว่า **สัตว์เดรัจฉานผู้มีกำเนิดกระเสือกกระสน** ได้แก่ งู แมลงป่อง ตะขาบ พังพอน แมว หนู นกเค้า หรือสัตว์เดรัจฉานเหล่าอื่น ที่เห็นมนุษย์แล้วกระเสือกกระสน. ภิกษุ ท.! ภูตสัตว์ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ คือ อุปบัติ (การเข้าถึงภพ) ย่อมมีแก่ภูตสัตว์, เขาทำกรรมใดไว้ เขาย่อมอุปบัติด้วยกรรมนั้น, ผัสสะทั้งหลายย่อมถูกต้องภูตสัตว์นั้นผู้อุปบัติแล้ว. ภิกษุ ท.! เรากล่าวว่า **สัตว์ทั้งหลายเป็นทายาทแห่งกรรม** ด้วยอาการอย่างนี้ ดังนี้.

— ทสก. อํ. ๒๔/๓๐๙/๑๙๓.

(ในกรณีแห่งบุคคลผู้ **กระทำอทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร** ก็ได้ตรัสไว้ด้วยข้อความอย่างเดียวกันกับในกรณีของผู้กระทำปาณาติบาตดังกล่าวมาแล้วข้างบนทุกประการ; และยังได้ตรัสเลยไปถึง **วจีทุจริตสี่ มโนทุจริตสาม** ด้วยข้อความอย่างเดียวกันอีกด้วย.

ต่อไปนี้ ได้ตรัสข้อความฝ่ายกุศล :-)

กรรมที่เป็นเหตุให้ได้รับผลเป็นความไม่กระเสือกกระสน

ภิกษุ ท.! **สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กระทำกรรมใดไว้ดีก็ตามชั่วก็ตาม จักเป็นผู้รับผลแห่งกรรมนั้น.**

ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ละปาณาติบาต เว้นขาดจากปาณาติบาต วางท่อนไม้ วางศัสตรา มีความละอาย ถึงความเอ็นดูกรุณาเกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลาย. เขาไม่กระเสือกกระสนด้วย (กรรมทาง) กาย ไม่กระเสือกกระสนด้วย (กรรมทาง) วาจา ไม่กระเสือกกระสนด้วย (กรรมทาง) ใจ; กาย-

กรรมของเขาตรง วจีกรรมของเขาตรง มโนกรรมของเขาตรง; คติของเขาตรง อุปบัติของเขาตรง. ภิกษุ ท.! สำหรับผู้มีคติตรง มีอุปบัติตรงนั้น เรากล่าวคติอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาคติสองอย่าง แก่เขา คือเหล่า สัตว์ผู้มีสุขโดยส่วนเดียว[๑] หรือว่า ตระกูลอันสูง ตระกูลขัตติยมหาศาล ตระกูลพราหมณ์มหาศาล หรือตระกูลคหบดีมหาศาลอันมั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก มีทองและเงินมาก มีอุปกรณ์แห่งทรัพย์มาก. ภิกษุ ท.! ภูตสัตว์ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ คืออุปบัติ (การเข้าถึงภพ) ย่อมมีแก่ภูตสัตว์, เขาทำกรรมใดไว้ เขาย่อมอุปบัติด้วยกรรมนั้น, ผัสสะทั้งหลายย่อมถูกต้องภูตสัตว์นั้นผู้อุปบัติแล้ว. ภิกษุ ท.! เรากล่าวว่า สัตว์ทั้งหลาย เป็นทายาทแห่งกรรม ด้วยอาการอย่างนี้ ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบุคคลผู้ **ไม่กระทำอทินนาทาน ไม่กระทำกาเมสุมิจฉาจาร** ก็ได้ตรัสไว้ด้วยข้อความอย่างเดียวกันกับในกรณีของผู้ไม่กระทำปาณาติบาต ดังกล่าวมาแล้วข้างบนทุกประการ; และยังได้ตรัสเลยไปถึง **วจีสุจริตสี่ มโนสุจริตสาม** ด้วยข้อความอย่างเดียวกันอีกด้วย).

ภิกษุ ท.! นี้แล คือ ธรรมปริยาย อันแสดงความกระเสือกกระสนไปตามกรรม (ของหมู่สัตว์)

—ทสก. อํ. ๒๔/๓๑๑/๑๙๓.

นิทเทศ ๑๗

ว่าด้วย สัมมากัมมันตะ

จบ

---

๑. คำนี้พระบาลีฉบับมอญและฉบับยุโรป ว่า สวรรค์อันมีสุขโดยส่วนเดียว.

นิทเทศ ๑๙ ว่าด้วย สัมมาอาชีวะ

(มี ๑๖ เรื่อง)

หมวด ก. ว่าด้วย อุทเทศ—วิภาค ของสัมมาอาชีวะ

อุทเทสแห่งสัมมาอาชีวะ

ภิกษุ ท.! สัมมาอาชีวะ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! สาวกของพระอริยเจ้า ในกรณีนี้ ละการเลี้ยงชีวิตที่ผิดเสีย ย่อมสำเร็จความเป็นอยู่ด้วยการเลี้ยงชีวิตที่ชอบ. ภิกษุ ท.! อันนี้เราเรียกว่า สัมมาอาชีวะ.

— มหา. ที. ๑๐/๓๔๘/๒๙๙.

สัมมาอาชีวะโดยปริยายสองอย่าง

(โลกิยะ – โลกุตตระ)

ภิกษุ ท.! สัมมาอาชีวะ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! เรากล่าวแม้สัมมาอาชีวะ ว่ามีโดยส่วนสอง คือ สัมมาอาชีวะที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ (สาสว) เป็นส่วนแห่งบุญ (ปุญฺญภาคิย) มีอุปธิเป็นวิบาก (อุปธิเวปกฺก) ก็มีอยู่ สัมมาอาชีวะ อันเป็นอริยะ (อริย) ไม่มีอาสวะ (อนาสว) เป็นโลกุตตระ (โลกุตฺตร), เป็นองค์แห่งมรรค (มงฺคงฺค) ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท.! สัมมาอาชีวะที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีอุปธิเป็นวิบาก นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ อริยสาวกละเสีย

ซึ่งการเลี้ยงชีวิตที่ผิด สำเร็จการเป็นอยู่ด้วยการเลี้ยงชีวิตที่ชอบ. ภิกษุ ท.! นี้คือ สัมมาอาชีวะที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีอุปธิเป็นวิบาก.

ภิกษุ ท.! **สัมมาอาชีวะอันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค** นั้นเป็นอย่างไรเล่า? คือ การงด การเว้น การงดเว้น เจตนาเป็นเครื่องเว้น จากการเลี้ยงชีวิตที่ผิด (มิจฉาอาชีว)[๑] ของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสวจิต ของผู้เป็นอริยมังคสมังคี ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค. ภิกษุ ท.! นี้คือ สัมมาอาชีวะอันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค.

—อุปริ. ม. ๑๔/๑๘๖/๒๗๖-๒๗๘.

หมวด ข. ว่าด้วย ลักษณะ—อุปมา ของสัมมาอาชีวะ

การดำรงชีพชอบ กินความไปถึงความสันโดษ

มหาราช! ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้สันโดษ (ยินดีตามที่มีอยู่) **ด้วยจีวรเป็นเครื่องบริหารกาย สันโดษด้วยบิณฑบาตเป็นเครื่องบริหารท้อง**; ภิกษุนั้น จะหลีกไปโดยทิศใด ๆ ย่อมถือเอาบาตรและจีวรนั้นหลีกไปได้, โดยทิศนั้น ๆ.

มหาราช! เปรียบเสมือนนกมีปีก จะบินไปโดยทิศใด ๆ มีปีกอย่างเดียวเป็นภาระบินไป ฉันใด; ภิกษุ ก็ฉันนั้น : เป็นผู้สันโดษด้วยจีวรเป็น

---

๑. มิจฉาอาชีวะในกรณีของภิกษุ มีตรัสไว้โดยละเอียด ในบาลีสามัญญผลสูตร (สี. ที. ๙/๘๙-๙๒/๑๑๔-๑๒๐) เป็นต้น มีอยู่หลายหมวดด้วยกัน ผู้ศึกษาพึงหาดูจากพระบาลีนั้น หรือจากหนังสือเล่มนี้ ที่หัวข้อว่า "ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย" ที่ภาคผนวก; หรือจากหนังสือขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์.

เครื่องบริหารกาย ด้วยบิณฑบาตเป็นเครื่องบริหารท้อง ถือเอาแล้วหลีกไปโดยทิศใด ๆได้.

มหาราช! ภิกษุเป็นผู้สันโดษ อย่างนี้แล.

–สี. ที. ๙/๙๔/๑๒๔.

(เมื่อขยายความหมายของคำว่าอาชีวะกว้างออกไปเป็นการดำรงชีพชอบ ความสันโดษในปัจจัยเครื่องอาศัยของชีวิต ก็มีลักษณะแห่งการดำรงชีพชอบด้วยเหมือนกัน, ผู้รวบรวมเรื่องนี้ จึงนำเรื่องความสันโดษมาใส่ไว้ในหมวดนี้ด้วย).

แม้อยู่ป่า ก็ยังต่างกันหลายความหมาย

ภิกษุ ท.! ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ๕ จำพวกเหล่านี้ มีอยู่ห้าจำพวก อย่างไรเล่า? ห้าจำพวกคือ **อยู่ป่าเพราะความโง่ เพราะความหลง ๑ อยู่ป่าเพราะเป็นผู้ปรารถนาลามก ถูกความปรารถนาครอบงำ ๑ อยู่ป่าเพราะจิตฟุ้งซ่านจนหลงใหล ๑ อยู่ป่าเพราะคิดว่า พระพุทธเจ้าและสาวกของพระพุทธเจ้าสรรเสริญ ๑ เป็นผู้อยู่ป่าเพราะอาศัยความปรารถนาน้อยโดยตรง เพราะอาศัยความสันโดษโดยตรง เพราะอาศัยความขัดเกลากิเลสโดยตรง เพราะอาศัยปวิเวกโดยตรง เพราะอาศัยความต้องการเช่นนั้นโดยตรง ๑.** ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ๕ จำพวก.

ภิกษุ ท.! ในบรรดาภิกษุผู้ถือการอยู่ป่า ๕ จำพวกเหล่านี้ **พวกที่อยู่ป่าเพราะอาศัยความปรารถนาน้อยโดยตรง เพราะอาศัยความสันโดษโดยตรง เพราะอาศัยความขัดเกลากิเลสโดยตรง เพราะอาศัยปวิเวกโดยตรง เพราะอาศัยความต้องการเช่นนั้นโดยตรง นี้เป็นพวกที่เลิศ ประเสริฐ เด่น สูงสุด ประเสริฐกว่าทั้งหมด แห่งภิกษุ**

ผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ๕ จำพวกเหล่านี้. เปรียบเหมือนนมสดได้มาจากแม่โค นมส้มได้มาจากนมสด เนยข้นได้มาจากนมส้ม เนยใสได้มาจากเนยข้น หัวเนยใสได้มาจากเนยใส. ในบรรดารสเกิดแต่แม่โคทั้งหลายเหล่านั้น หัวเนยใส ปรากฏว่าเป็นของเลิศ, ฉันใดก็ฉันนั้น.

(ต่อจากนี้ ได้ตรัสถึงธุดงควัตรข้ออื่น ๆ เช่น **การถือผ้าบังสุกุล อยู่โคนไม้ อยู่ป่าช้า อยู่กลางแจ้ง ไม่นอน อยู่ในเสนาสนะที่เขาจัดให้ ฉันหนเดียว ไม่ฉันอาหารที่นำมาถวายเมื่อลงมือฉันแล้ว** และ **การบิณฑบาตเป็นวัตร** ว่ามีทั้งชนิดงมงาย หลอกลวง และบริสุทธิ์ ครบทั้งห้าจำพวกด้วยกันทั้งนั้น; ผู้ที่นับถือบูชาแก่ภิกษุผู้ถือธุดงค์พึงสังวรไว้ โดยนัยนี้).

— ปญฺจก. อํ. ๒๒/๒๔๕ – ๒๔๗/๑๘๑ – ๑๙๐.

การดำรงชีพชอบโดยทิศหก ของพราวาส

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ในอริยวินัย มีการนอบน้อมทิศทั้งหกกันอย่างไร พระเจ้าข้า! ขอพระองค์จงทรงแสดงธรรมที่เป็นการนอบน้อมทิศทั้งหกในอริยวินัยเถิด"

คหบดีบุตร! เมื่อใด **อริยสาวกละเสียได้ซึ่งกรรมกิเลส ๔ ประการ ไม่กระทำกรรมอันเป็นบาปโดยฐานะทั้งสี่** และ **ไม่เสพทางเสื่อม** (อบายมุข) **แห่งโภคะ ๖ ทาง,** เมื่อนั้น เขาชื่อว่าเป็นผู้ปราศจากกรรมอันเป็นบาปรวม ๑๔ อย่าง **เป็นผู้ปิดกั้นทิศทั้งหกโดยเฉพาะแล้ว;** ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **เขาปฏิบัติแล้วเพื่อชนะโลกทั้งสอง,** ทั้งโลกนี้และโลกอื่น เป็นอันเขาปรารภกระทำครบถ้วนแล้ว (อารทฺโธ), เขาเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ภายหลังแต่การตายเพราะการทำลายแห่งกาย, ดังนี้.

กรรมกิเลส ๔ ประการอันอริยสาวกนั้น ละเสียได้แล้ว เป็นอย่างไรเล่า? คหบดีบุตร! *ปาณาติบาต* เป็นกรรมกิเลส, *อทินนาทาน* เป็นกรรมกิเลส, *กาเมสุมิจฉาจาร* เป็นกรรมกิเลส, *มุสาวาท* เป็นกรรมกิเลส. กรรมกิเลส ๔ ประการเหล่านี้ เป็นกรรมอันอริยสาวกนั้นละขาดแล้ว.

อริยสาวกไม่กระทำกรรมอันเป็นบาปโดยฐานะทั้งสี่ เป็นอย่างไรเล่า? ผู้ถึงซึ่ง*ฉันทาคติ* ชื่อว่ากระทำกรรมอันเป็นบาป, ผู้ถึงซึ่ง*โทสาคติ* ชื่อว่ากระทำกรรมอันเป็นบาป, ผู้ถึงซึ่ง*โมหาคติ* ชื่อว่ากระทำกรรมอันเป็นบาป, ผู้ถึงซึ่ง*ภยาคติ* ชื่อว่ากระทำกรรมอันเป็นบาป. คหบดีบุตร! เมื่อใด อริยสาวกไม่ถึงซึ่งฉันทาคติ ไม่ถึงซึ่งโทสาคติ ไม่ถึงซึ่งโมหาคติ ไม่ถึงซึ่งภยาคติ; เมื่อนั้น ชื่อว่า ไม่กระทำกรรมอันเป็นบาปโดยฐานะทั้งสี่เหล่านี้, ดังนี้.

อริยสาวก ไม่เสพทางเสื่อมแห่งโภคะ ๖ ทาง เป็นอย่างไรเล่า? คหบดีบุตร! *การตามประกอบในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทเนื่องด้วยของเมาคือสุราและเมรัย* เป็นทางเสื่อมแห่งโภคะ, *การตามประกอบในการเที่ยวตามตรอกซอกในเวลาวิกาล* เป็นทางเสื่อมแห่งโภคะ, *การเที่ยวไปในที่ชุมนุมแห่งความเมา (สมชฺชาภิจรณ)* เป็นทางเสื่อมแห่งโภคะ, *การตามประกอบในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทคือการพนัน* เป็นทางเสื่อมแห่งโภคะ, *การตามประกอบในบาปมิตร* เป็นทางเสื่อมแห่งโภคะ, *การตามประกอบในความเกียจคร้าน* เป็นทางเสื่อมแห่งโภคะ.

(ต่อไปนี้ ได้ตรัส **โทษแห่งอบายมุขทั้งหก** และ **ลักษณะแห่งมิตรแท้มิตรเทียม** โดยรายละเอียด, ผู้ประสงค์พึงหาอ่านดูได้จากหนังสือนวโกวาท หลักสูตรนักธรรมชั้นตรี ซึ่งมีอยู่ทุกวัดวาอาราม).

คหบดีบุตร! **อริยสาวก เป็นผู้ปิดกั้นทิศทั้งหกโดยเฉพาะแล้ว เป็นอย่างไรเล่า?** คหบดีบุตร! พึงทราบว่า ทิศทั้งหกเหล่านี้ มีอยู่ คือพึงทราบว่า **มารดาบิดา เป็นปุรัตถิมทิศ** (ทิศเบื้องหน้า), พึงทราบว่า **อาจารย์ เป็นทักขิณทิศ** (ทิศเบื้องขวา), พึงทราบว่า **บุตรภรรยา เป็นปัจฉิมทิศ** (ทิศเบื้องหลัง), พึงทราบว่า **มิตรสหาย เป็นอุตตรทิศ** (ทิศเบื้องซ้าย), พึงทราบว่า **ทาษกรรมกร เป็นเหฏฐิมทิศ** (ทิศเบื้องต่ำ), พึงทราบว่า **สมณพราหมณ์ เป็นอุปริมทิศ** (ทิศเบื้องบน).

(หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อทิศเบื้องหน้า)

คหบดีบุตร! **ทิศเบื้องหน้า คือ มารดาบิดา อันบุตรพึงปฏิบัติต่อโดยฐานะ ๕ ประการ** ดังนี้ว่า ท่านเลี้ยงเราแล้ว เราจักเลี้ยงท่าน ๑ เราจักทำกิจของท่าน ๑ เราจักดำรงวงศ์สกุล ๑ เราจักปฏิบัติตนเป็นทายาท ๑ เมื่อท่านทำกาละล่วงลับไปแล้ว เราจักกระทำทักษิณาอุทิศท่าน ๑.

คหบดีบุตร! **ทิศเบื้องหน้าคือมารดาบิดา อันบุตรปฏิบัติต่อโดยฐานะ ๕ ประการเหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์บุตรโดยฐานะ ๕ ประการ** คือ ห้ามเสียจากบาป ๑ ให้ตั้งอยู่ในความดี ๑ ให้ศึกษาศิลปะ ๑ ให้มีคู่ครองที่สมควร ๑ มอบมรดกให้ตามเวลา ๑.

เมื่อเป็นดังนี้ ทิศเบื้องหน้านั้น เป็นอันว่ากุลบุตรนั้นปิดกั้นแล้ว เป็นทิศเกษม ไม่มีภัยเกิดขึ้น.

(หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อทิศเบื้องขวา)

คหบดีบุตร! **ทิศเบื้องขวา คือ อาจารย์ อันศิษย์พึงปฏิบัติต่อโดยฐานะ ๕ ประการ** คือ ด้วยการลุกขึ้นยืนรับ ๑ ด้วยการเข้าไปยืนคอยรับใช้ ๑

ด้วยการเชื่อฟังอย่างยิ่ง ๑ ด้วยการปรนนิบัติ ๑ ด้วยการศึกษาศิลปวิทยาโดยเคารพ ๑.

คหบดีบุตร! ทิศเบื้องขวาคืออาจารย์ อันศิษย์ปฏิบัติต่อโดยฐานะ ๕ ประการเหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์ศิษย์โดยฐานะ ๕ ประการ คือ แนะนำดี ๑ ให้ศึกษาดี ๑ บอกศิลปวิทยาสิ้นเชิง ๑ ทำให้เป็นที่รู้จักในมิตรสหาย ๑ ทำการคุ้มครองให้ในทิศทั้งปวง ๑.

เมื่อเป็นดังนี้ ทิศเบื้องขวานั้น เป็นอันว่ากุลบุตรนั้นปิดกั้นแล้ว เป็นทิศเกษม ไม่มีภัยเกิดขึ้น.

(หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อทิศเบื้องหลัง)

คหบดีบุตร! ทิศเบื้องหลัง คือ ภรรยา อันสามีพึงปฏิบัติต่อโดยฐานะ ๕ ประการ คือ ด้วยการยกย่อง ๑ ด้วยการไม่ดูหมิ่น ๑ ด้วยการไม่ประพฤตินอกใจ ๑ ด้วยการมอบความเป็นใหญ่ในหน้าที่ให้ ๑ ด้วยการให้เครื่องประดับ ๑.

คหบดีบุตร! ทิศเบื้องหลังคือภรรยา อันสามีปฏิบัติต่อโดยฐานะ ๕ ประการเหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์สามีโดยฐานะ ๕ ประการ คือจัดแจงการงานดี ๑ สงเคราะห์คนข้างเคียงดี ๑ ไม่ประพฤตินอกใจ ๑ ตามรักษาทรัพย์ที่มีอยู่ ๑ ขยันขันแข็งในการงานทั้งปวง ๑.

เมื่อเป็นดังนี้ ทิศเบื้องหลังนั้น เป็นอันว่ากุลบุตรนั้นปิดกั้นแล้ว เป็นทิศเกษม ไม่มีภัยเกิดขึ้น.

(หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อทิศเบื้องซ้าย)

คหบดีบุตร! **ทิศเบื้องซ้าย** คือ **มิตรสหาย อันกุลบุตรพึงปฏิบัติต่อโดยฐานะ ๕ ประการ** คือ ด้วยการให้ปัน ๑ **ด้วยการพูดจาไพเราะ** ๑ ด้วยการประพฤติประโยชน์ ๑ ด้วยการวางตนเสมอกัน ๑ **ด้วยการไม่กล่าวคำอันเป็นเครื่องให้แตกกัน** ๑.

คหบดีบุตร! **ทิศเบื้องซ้ายคือมิตรสหาย อันกุลบุตรปฏิบัติต่อโดยฐานะ** ๕ ประการเหล่านี้แล้ว **ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรโดยฐานะ ๕ ประการ** คือ รักษามิตรผู้ประมาทแล้ว ๑ รักษาทรัพย์ของมิตรผู้ประมาทแล้ว ๑ **เป็นที่พึ่งแก่มิตรเมื่อมีภัย** ๑ ไม่ทอดทิ้งในยามมีอันตราย ๑ **นับถือสมาชิกในวงศ์ของมิตร** ๑.

เมื่อเป็นดังนี้ ทิศเบื้องซ้ายนั้น เป็นอันว่ากุลบุตรนั้นปิดกั้นแล้ว เป็นทิศเกษม ไม่มีภัยเกิดขึ้น.

(หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อทิศเบื้องต่ำ)

คหบดีบุตร! **ทิศเบื้องต่ำ** คือ **ทาษกรรมกร อันนายพึงปฏิบัติต่อโดยฐานะ ๕ ประการ** คือ ด้วยให้ทำการงานตามกำลัง ๑ **ด้วยการให้อาหารและรางวัล** ๑ ด้วยการรักษาพยาบาลยามเจ็บไข้ ๑ ด้วยการแบ่งของมีรสประหลาดให้ ๑ ด้วยการปล่อยให้อิสระตามสมัย ๑.

คหบดีบุตร! **ทิศเบื้องต่ำคือทาษกรรมกร** อันนายปฏิบัติต่อโดยฐานะ ๕ ประการเหล่านี้แล้ว **ย่อมอนุเคราะห์นายโดยฐานะ ๕ ประการ** คือ เป็นผู้ลุกขึ้นทำงานก่อนนาย ๑ เลิกงานทีหลังนาย ๑ ถือเอาแต่ของที่นายให้ ๑ กระทำการงานให้ดีที่สุด ๑ นำเกียรติคุณของนายไปร่ำลือ ๑.

เมื่อเป็นดังนี้ ทิศเบื้องต่ำนั้น เป็นอันว่ากุลบุตรนั้นปิดกั้นแล้ว เป็นทิศเกษม ไม่มีภัยเกิดขึ้น.

(หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อทิศเบื้องบน)

คหบดีบุตร! ทิศเบื้องบน คือ สมณพราหมณ์ อันกุลบุตรพึงปฏิบัติต่อโดยฐานะ ๕ ประการ คือ ด้วยเมตตากายกรรม ๑ ด้วยเมตตาวจีกรรม ๑ ด้วยเมตตามโนกรรม ๑ ด้วยการไม่ปิดประตู (คือยินดีต้อนรับ) ๑ ด้วยการคอยถวายอามิสทาน ๑.

คหบดีบุตร! ทิศเบื้องบนคือสมณพราหมณ์ อันกุลบุตรปฏิบัติต่อโดยฐานะ ๕ ประการเหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรโดยฐานะ ๖ ประการ คือ ห้ามเสียจากบาป ๑ ให้ตั้งอยู่ในความดี ๑ อนุเคราะห์ด้วยใจอันงาม ๑ ให้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง ๑ ทำสิ่งที่ได้ฟังแล้วให้แจ่มแจ้งถึงที่สุด ๑ บอกทางสวรรค์ให้ ๑.

เมื่อเป็นดังนี้ ทิศเบื้องบนนั้น เป็นอันว่ากุลบุตรนั้นปิดกั้นแล้ว เป็นทิศเกษม ไม่มีภัยเกิดขึ้น.

(คาถาสรุปความ)

มารดาบิดาเป็นทิศเบื้องหน้า	ครูบาอาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา
บุตรภรรยาเป็นทิศเบื้องหลัง	มิตรสหายเป็นทิศเบื้องซ้าย
ทาสกรรมกรเป็นทิศเบื้องต่ำ	สมณพราหมณ์เป็นทิศเบื้องบน
คฤหัสถ์ผู้สามารถในการครองเรือน	พึงนอบน้อมทิศ ท. เหล่านี้.

บัณฑิตผู้ถึงพร้อมด้วยศีล มีวาจาละเอียดอ่อน มีปฏิภาณ
มีความประพฤติถ่อมตัว ไม่กระด้าง เช่นนี้แล้ว ย่อมได้รับการบูชา.

ผู้ขยันลุกขึ้น ไม่เกียจคร้าน ไม่หวั่นไหวในอันตรายใด ๆ
ประพฤติตนไม่มีช่องโหว่ มีปัญญา เช่นนี้แล้ว ย่อมได้รับการบูชา.

ผู้ชอบสงเคราะห์ สร้างสรรค์มิตรภาพ รู้ความหมายแห่งถ้อยคำ ไม่ตระหนี่
เป็นผู้นำ – นำวิเศษ – นำไม่ขาดสาย เช่นนี้แล้ว ย่อมได้รับการบูชา.

การให้ทาน, การพูดจาไพเราะ, การประพฤติประโยชน์ใด ๆ เมื่อควรประพฤติ, ความวางตนเสมอกันในกิจกรรม ท. ตามสมควรในกรณีนั้น ๆ, สิ่งอย่างนี้ เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวโลก ดุจหมุดสลักยึดโยงรถที่กำลังแล่นอยู่.

ถ้าไม่มีเครื่องยึดเหนี่ยวเหล่านี้แล้ว มารดาก็จะไม่ได้รับอะไรจากบุตร
จะเป็นการนับถือ หรือการบูชาก็ตาม บิดาก็จะไม่ได้รับอะไรจากบุตร.

เพราะเหตุที่เครื่องยึดเหนี่ยวเหล่านี้ เป็นสิ่งที่บัณฑิตมุ่งกระทำ
ดังนั้น เขาจึงถึงซึ่งคุณอันใหญ่ มีความสรรเสริญ ท. เกิดขึ้นแก่เขา.

– ปา. ที. ๑๑/๑๙๕ – ๒๐๖/๑๗๔ – ๒๐๕.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ความหมายของคำว่า สัมมาอาชีวะ ซึ่งเคยแปลกันแต่เพียงว่า เลี้ยงชีวิตชอบ นั้น ที่แท้แล้วอาจจะขยายความออกไปได้ถึงคำว่า "การดำรงชีพชอบ" ซึ่งมีความหมายตั้งแต่ต่ำสุด ซึ่งเป็นเรื่องของฆราวาส สูงขึ้นไปตามลำดับ ๆ จนถึงการดำรงอยู่เพื่อการบรรลุมรรคผลนิพพานทีเดียว; ดังนั้นคำอธิบายในหมวดนี้ จึงมีตั้งแต่ชั้นต่ำสุด เช่น การปฏิบัติปิดกั้นทิศทั้งหก ซึ่งเป็นเรื่องของฆราวาส ดังที่ได้ยกมาใส่ไว้ในที่นี้ อยู่ในหมวดเดียวกันกับการปฏิบัติชั้นสูงอันมีผลถึงความสิ้นอาสวะที่เรียกว่า "โวหารสมุจเฉโท" เป็นต้นทีเดียว. ในบางกรณีก็มีการคาบเกี่ยวกันไปถึงความหมายของคำว่า สัมมาวาจา – วาจาชอบ สัมมากัมมันโต – การงานชอบ เพราะหลักธรรมเหล่านี้คาบเกี่ยวกันอยู่ โยงถึงกันอยู่เป็นธรรมดา).

การดำรงชีพชั้นเลิศ ของฆราวาส

คหบดี! ในบรรดากามโภคีเหล่านั้น **กามโภคีผู้ใด แสวงหาโภคทรัพย์โดยธรรม โดยไม่เครียดครัด** (เกินไปจนทรมานตน) **ด้วย, ครั้นแสวงหาโภคทรัพย์โดยธรรม โดยไม่เครียดครัดแล้ว ทำตนให้เป็นสุข ให้อิ่มหนำด้วย, แบ่งปันโภคทรัพย์บำเพ็ญบุญด้วย, ไม่กำหนัด ไม่มัวเมา ไม่ลุ่มหลง มีปกติเห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก บริโภคโภคทรัพย์เหล่านั้นอยู่ด้วย;**

คหบดี! **กามโภคีผู้นี้ ควรสรรเสริญโดยฐานะทั้งสี่** คือ ควรสรรเสริญโดย **ฐานะที่หนึ่ง** ในข้อที่เขา **แสวงหาโภคทรัพย์โดยธรรม โดยไม่เครียดครัด, ควรสรรเสริญโดย ฐานะที่สอง** ในข้อที่เขา **ทำตนให้เป็นสุข ให้อิ่มหนำ, ควรสรรเสริญโดย ฐานะที่สาม** ในข้อที่เขา **แบ่งปันโภคทรัพย์บำเพ็ญบุญ, ควรสรรเสริญโดย ฐานะที่สี่** ในข้อที่เขา **ไม่กำหนัด ไม่มัวเมา ไม่ลุ่มหลง มีปกติเห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก บริโภคโภคทรัพย์เหล่านั้น.** คหบดี! **กามโภคีผู้นี้** ควรสรรเสริญโดยฐานะทั้งสี่เหล่านี้.

คหบดี! **กามโภคีจำพวกนี้ เป็นกามโภคีชั้นเลิศ ชั้นประเสริฐ ชั้นหัวหน้า ชั้นสูงสุด ชั้นบวร กว่ากามโภคีทั้งหลาย,** เปรียบเหมือนนมสดเกิดจากแม่โค นมส้มเกิดจากนมสด เนยข้นเกิดจากนมส้ม เนยใสเกิดจากเนยข้น หัวเนยใสเกิดจากเนยใส; หัวเนยใสปรากฏว่าเลิศกว่าบรรดารสอันเกิดจากโคทั้งหลายเหล่านั้น, ข้อนี้ฉันใด; กามโภคีจำพวกนี้ ก็ปรากฏว่าเลิศกว่าบรรดากามโภคีทั้งหลายเหล่านั้น ฉันนั้น แล.

— ทสก. อํ. ๒๔/๑๙๔/๙๑.

การดำรงชีพชั้นรองเลิศ ของมราวาส

คหบดี! ในบรรดากามโภคีเหล่านั้น **กามโภคีผู้ใด แสวงหาโภคทรัพย์โดยธรรม โดยไม่เครียดครัด, ครั้นแสวงหาโภคทรัพย์โดยธรรมโดยไม่เครียดครัดแล้ว ทำตนให้เป็นสุข ให้อิ่มหนำ, แบ่งปันโภคทรัพย์บำเพ็ญบุญ;** แต่เขา*กำหนัด มัวเมา ลุ่มหลง ไม่มีปกติเห็นโทษ ไม่มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก บริโภคโภคทรัพย์เหล่านั้น;*

คหบดี! **กามโภคีผู้นี้ ควรสรรเสริญโดยฐานะสาม** *ควรติเตียนโดยฐานะหนึ่ง;* คือ ควรสรรเสริญโดยฐานะที่หนึ่ง ในข้อที่เขา **แสวงหาโภคทรัพย์โดยธรรมโดยไม่เครียดครัด,** ควรสรรเสริญโดย**ฐานะที่สอง** ในข้อที่เขา ทำตนให้เป็นสุข ให้อิ่มหนำ, ควรสรรเสริญโดย**ฐานะที่สาม** ในข้อที่เขา แบ่งปันโภคทรัพย์บำเพ็ญบุญ; แต่*ควรติเตียน* โดยฐานะหนึ่ง ในข้อที่เขา *กำหนัด มัวเมา ลุ่มหลง ไม่มีปกติเห็นโทษ ไม่มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก บริโภคโภคทรัพย์เหล่านั้น.* คหบดี! กามโภคีผู้นี้ ควรสรรเสริญโดยฐานะสามเหล่านี้ ควรติเตียนโดยฐานะหนึ่งนี้.

—ทสก. อํ. ๒๔/๑๙๓/๙๑.

การดำรงชีพชั้นธรรมดา ของมราวาส

คหบดี! ในบรรดากามโภคีเหล่านั้น **กามโภคีผู้ใด แสวงหาโภคทรัพย์โดยธรรม โดยไม่เครียดครัด, ครั้นแสวงหาโภคทรัพย์โดยธรรมโดยไม่เครียดครัดแล้ว ทำตนให้เป็นสุข ให้อิ่มหนำ** แต่*ไม่แบ่งปันโภคทรัพย์ ไม่บำเพ็ญบุญ;*

คหบดี! **กามโภคีผู้นี้ ควรสรรเสริญโดยฐานะสอง** ***ควรติเตียนโดยฐานะหนึ่ง;*** คือ **ควรสรรเสริญ** โดย **ฐานะที่หนึ่ง** ในข้อที่เขา **แสวงหาโภคทรัพย์โดยธรรม โดยไม่เครียดครัด,** ควรสรรเสริญโดย **ฐานะที่สอง** ในข้อที่เขา **ทำตนให้เป็นสุข ให้อิ่มหนำ;** แต่ ***ควรติเตียน*** โดยฐานะหนึ่ง ในข้อที่เขา***ไม่แบ่งปันโภคทรัพย์ ไม่บำเพ็ญบุญ.*** คหบดี! กามโภคีผู้นี้ ควรสรรเสริญโดยฐานะสองเหล่านี้ ควรติเตียนโดยฐานะหนึ่งนี้.

—ทสก. อํ. ๒๔/๑๙๓/๙๑.

หลักการดำรงชีพ เพื่อผลพร้อมกันทั้งสองโลก

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! พวกข้าพระองค์เป็นคฤหัสถ์ บริโภคกาม แออัดอยู่ด้วยบุตร ครองเรือน ใช้สอยจันทน์จากแคว้นกาสี ทัดทรงพวงดอกไม้ของหอมเครื่องลูบไล้ ยินดีทองและเงินอยู่. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ขอพระผู้มีพระภาค จงทรงแสดงธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข ทั้งในทิฏฐธรรมและในสัมปรายะ แก่พวกข้าพระองค์ผู้อยู่ในสถานะเช่นนี้ เถิด พระเจ้าข้า!"

(หลักดำรงชีพเพื่อประโยชน์สุขในทิฏฐธรรม)

พ์ยัคฆปัชชะ! **ธรรม ๔ ประการ** เหล่านี้ **เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข** แก่กุลบุตร **ในทิฏฐธรรม.** สี่ประการ อย่างไรเล่า? สี่ประการ คือ **อุฏฐานสัมปทา** (ถึงพร้อมด้วยความขยัน) **อารักขสัมปทา** (ถึงพร้อมด้วยการรักษา) **กัลยาณมิตตตา** (ความมีมิตรดี) **สมชีวิตา** (ความเลี้ยงชีพอย่างสม่ำเสมอ).

พ์ยัคฆปัชชะ! **อุฏฐานสัมปทา เป็นอย่างไรเล่า?** พ์ยัคฆปัชชะ! กุลบุตรในกรณีนี้ สำเร็จการเป็นอยู่ด้วยการลุกขึ้นกระทำการงาน คือด้วยกสิกรรม หรือวานิชกรรม โครักขกรรม อาชีพผู้ถืออาวุธ อาชีพราชบุรุษ หรือด้วยศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่ง. ในอาชีพนั้น ๆ เขาเป็นผู้เชี่ยวชาญ ไม่เกียจคร้าน ประกอบด้วยการสอดส่องในอุบายนั้น ๆ สามารถกระทำ สามารถจัดให้กระทำ. พ์ยัคฆปัชชะ! นี้ เรียกว่า อุฏฐานสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยความขยัน).

พ์ยัคฆปัชชะ! **อารักขสัมปทา เป็นอย่างไรเล่า?** พ์ยัคฆปัชชะ! กุลบุตรในกรณีนี้, โภคะอันกุลบุตรหาได้มาด้วยความเพียรเป็นเครื่องลุกขึ้นรวบรวมมาด้วยกำลังแขน มีตัวชุ่มด้วยเหงื่อ เป็นโภคทรัพย์ประกอบด้วยธรรมได้มาโดยธรรม, เขารักษาคุ้มครองอย่างเต็มที่ ด้วยหวังว่า "อย่างไรเสียพระราชาจะไม่ริบทรัพย์ของเราไป โจรจะไม่ปล้นเอาไป ไฟจะไม่ไหม้ น้ำจะไม่พัดพาไป ทายาทอันไม่รักใคร่เรา จะไม่ยื้อแย่งเอาไป" ดังนี้. พ์ยัคฆปัชชะ! นี้ เรียกว่า อารักขสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยการรักษา).

พ์ยัคฆปัชชะ! **กัลย์ยาณมิตตตา เป็นอย่างไรเล่า?** พ์ยัคฆปัชชะ! กุลบุตรในกรณีนี้ อยู่อาศัยในบ้านหรือนิคมใด, ถ้ามีบุคคลใด ๆ ในบ้านหรือนิคมนั้น เป็นคหบดีหรือบุตรคหบดีก็ดี เป็นคนหนุ่มที่เจริญด้วยศีล หรือเป็นคนแก่ที่เจริญด้วยศีลก็ดี ล้วนแต่ถึงพร้อมด้วยสัทธา ถึงพร้อมด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยจาคะ ถึงพร้อมด้วยปัญญา อยู่แล้วไซร้, กุลบุตรนั้นก็ดำรงตนร่วม พูดจาร่วม สากัจฉาร่วม กับชนเหล่านั้น เขาติดตามศึกษาความถึงพร้อมด้วยสัทธาโดยอนุรูปแก่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยสัทธา เขาติดตามศึกษาความถึงพร้อมด้วยศีลโดยอนุรูปแก่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยศีล เขาติดตามศึกษาความถึงพร้อมด้วยจาคะ

โดยอนุรูปแก่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยจาคะ เขาติดตามศึกษาความถึงพร้อมด้วยปัญญา โดยอนุรูปแก่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา อยู่ในที่นั้น ๆ. พ๎ยัคฆปัชชะ! นี้ เรียกว่า กัลยาณมิตตตา (ความมีมิตรดี).

พ๎ยัคฆปัชชะ! **สมชีวิตา เป็นอย่างไรเล่า?** พ๎ยัคฆปัชชะ! กุลบุตรในกรณีนี้ รู้จักความได้มาแห่งโภคทรัพย์ รู้จักความสิ้นไปแห่งโภคทรัพย์ แล้วดำรงชีวิตอยู่อย่างสม่ำเสมอ ไม่ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ฝืดเคืองนัก โดยมีหลักว่า "รายได้ของเราจักท่วมรายจ่าย และรายจ่ายของเราจักไม่ท่วมรายรับ ด้วยอาการอย่างนี้" ดังนี้. พ๎ยัคฆปัชชะ! เปรียบเหมือนคนถือตาชั่ง หรือลูกมือของเขา ยกตาชั่งขึ้นแล้ว ก็รู้ว่า "ยังขาดอยู่เท่านี้ หรือเกินไปแล้วเท่านี้" ดังนี้ ฉันใด; กุลบุตรนี้ ก็ฉันนั้น : เขารู้จักความได้มาแห่งโภคทรัพย์ รู้จักความสิ้นไปแห่งโภคทรัพย์ แล้วดำรงชีวิตอยู่อย่างสม่ำเสมอ ไม่ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ฝืดเคืองนัก โดยมีหลักว่า "รายได้ของเราจักท่วมรายจ่าย และรายจ่ายของเราจักไม่ท่วมรายรับ ด้วยอาการอย่างนี้" ดังนี้. พ๎ยัคฆปัชชะ! ถ้ากุลบุตรนี้ เป็นผู้มีรายได้น้อย แต่สำเร็จการเป็นอยู่อย่างฟุ่มเฟือยแล้วไซร้ ก็จะมีผู้กล่าวว่า กุลบุตรนี้ใช้จ่ายโภคทรัพย์ (อย่างสุรุ่ยสุร่าย) เหมือนคนกินผลมะเดื่อ ฉันใดก็ฉันนั้น. พ๎ยัคฆปัชชะ! แต่ถ้ากุลบุตร เป็นผู้มีรายได้มหาศาล แต่สำเร็จการเป็นอยู่อย่างแร้นแค้นแล้วไซร้ ก็จะมีผู้กล่าวว่า กุลบุตรนี้จักตายอดตายอยากอย่างคนอนาถา. พ๎ยัคฆปัชชะ! เมื่อใด กุลบุตรนี้ รู้จักความได้มาแห่งโภคทรัพย์ รู้จักความสิ้นไปแห่งโภคทรัพย์ แล้วดำรงชีวิตอยู่อย่างสม่ำเสมอ ไม่ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ฝืดเคืองนัก โดยมีหลักว่า "รายได้ของเราจักท่วมรายจ่าย และรายจ่ายของเราจักไม่ท่วมรายรับ ด้วยอาการอย่างนี้" ดังนี้; พ๎ยัคฆปัชชะ! นี้ เรียกว่า สมชีวิตา (ความเลี้ยงชีวิตอย่างสม่ำเสมอ).

(อปายมุขและอายมุขที่เกี่ยวกับประโยชน์ในทิฏฐธรรม)

พ๎ยัคฆปัชชะ! ปากทางแห่งความเสื่อม ๔ ประการ ของโภคะที่เกิดขึ้นพร้อมแล้วอย่างนี้ มีอยู่ คือ ความเป็นนักเลงหญิง นักเลงสุรา นักเลงการพนัน และมีมิตรสหายเพื่อนฝูงเลวทราม. พ๎ยัคฆปัชชะ! เปรียบเหมือนทางน้ำเข้า ๔ ทาง ทางน้ำออก ๔ ทาง ของบึงใหญ่ มีอยู่, บุรุษปิดทางน้ำเข้าเหล่านั้นเสีย และเปิดทางน้ำออกเหล่านั้นด้วย ทั้งฝนก็ไม่ตกลงมาตามที่ควร. พ๎ยัคฆปัชชะ! เมื่อเป็นอย่างนั้น ความเหือดแห้งเท่านั้นที่หวังได้สำหรับบึงใหญ่นั้น ความเต็มเปี่ยมไม่มีทางที่จะหวังได้ นี้ฉันใด; พ๎ยัคฆปัชชะ! ผลที่จะเกิดขึ้นก็ฉันนั้น สำหรับโภคะที่เกิดขึ้นพร้อมแล้วอย่างนี้ ที่มีปากทางแห่งความเสื่อม ๔ ประการ คือ ความเป็นนักเลงหญิง นักเลงสุรา นักเลงการพนัน และมีมิตรสหายเพื่อนฝูงเลวทราม.

พ๎ยัคฆปัชชะ! ปากทางแห่งความเจริญ ๔ ประการ ของโภคะที่เกิดขึ้นพร้อมแล้วอย่างนี้ มีอยู่ คือ ความไม่เป็นนักเลงหญิง ไม่เป็นนักเลงสุรา ไม่เป็นนักเลงการพนัน และมีมิตรสหายเพื่อนฝูงที่ดีงาม. พ๎ยัคฆปัชชะ! เปรียบเหมือนทางน้ำเข้า ๔ ทาง ทางน้ำออก ๔ ทาง ของบึงใหญ่ มีอยู่, บุรุษเปิดทางน้ำเข้าเหล่านั้นด้วย ปิดทางน้ำออกเหล่านั้นเสีย ทั้งฝนก็ตกลงมาตามที่ควรด้วย. พ๎ยัคฆปัชชะ! เมื่อเป็นอย่างนั้น ความเต็มเปี่ยมเท่านั้นที่หวังได้สำหรับบึงใหญ่นั้น ความเหือดแห้งเป็นอันไม่ต้องหวัง นี้ฉันใด; พ๎ยัคฆปัชชะ! ผลที่จะเกิดขึ้นก็ฉันนั้น สำหรับโภคะที่เกิดขึ้นพร้อมแล้วอย่างนี้ ที่มีปากทางแห่งความเจริญ ๔ ประการ คือ ความไม่เป็นนักเลงหญิง ไม่เป็นนักเลงสุรา ไม่เป็นนักเลงการพนัน และมีมิตรสหายเพื่อนฝูงที่ดีงาม.

พ์ยัคฆปัชชะ! ธรรม ๔ ประการ (ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น อันเว้นเสียจากอปายมุขสี่ และประกอบด้วยอายมุขสี่) เหล่านี้แล เป็นธรรมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความสุข ของกุลบุตร ในทิฏฐธรรม.

(หลักดำรงชีพเพื่อประโยชน์สุขในสัมปรายะ)

พ์ยัคฆปัชชะ! **ธรรมอีก ๔ ประการเหล่านี้ เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความสุข ของกุลบุตร ในสัมปรายะ.** สี่ประการ อย่างไรเล่า? สี่ประการคือ **สัทธาสัมปทา สีลสัมปทา จาคสัมปทา ปัญญาสัมปทา.**

พ์ยัคฆปัชชะ! **สัทธาสัมปทา เป็นอย่างไรเล่า?** พ์ยัคฆปัชชะ! กุลบุตรในกรณีนี้ เป็นผู้มีสัทธา เชื่อในการตรัสรู้ของตถาคตว่า "เพราะเหตุอย่างนี้ ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นผู้ไกลจากกิเลส เป็นผู้ตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์เอง เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ เป็นผู้ไปแล้วด้วยดี เป็นผู้รู้โลกอย่างแจ่มแจ้ง เป็นผู้สามารถฝึกบุรุษที่สมควรฝึกได้อย่างไม่มีใครยิ่งกว่า เป็นครูผู้สอน ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบานด้วยธรรม เป็นผู้มีความจำเริญ จำแนกธรรมสั่งสอนสัตว์" ดังนี้. พ์ยัคฆปัชชะ! นี้ เรียกว่า สัทธาสัมปทา.

พ์ยัคฆปัชชะ! **สีลสัมปทา เป็นอย่างไรเล่า?** พ์ยัคฆปัชชะ! กุลบุตรในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากปาณาติบาต เป็นผู้เว้นขาดจากอทินนาทาน เป็นผู้เว้นขาดจากกาเมสุมิจฉาจาร เป็นผู้เว้นขาดจากมุสาวาท เป็นผู้เว้นขาดจากสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน. พ์ยัคฆปัชชะ! นี้ เรียกว่า สีลสัมปทา.

พ์ยัคฆปัชชะ! **จาคสัมปทา เป็นอย่างไรเล่า?** พ์ยัคฆปัชชะ! กุลบุตรในกรณีนี้ มีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน อยู่ครองเรือน มีจาคะอันปล่อยอยู่เป็นประจำ มีฝ่ามืออันชุ่มเป็นปกติ ยินดีแล้วในการสละ ควรแก่การขอ ยินดีแล้วในการจำแนกทาน. พ์ยัคฆปัชชะ! นี้ เรียกว่า จาคสัมปทา.

พ์ยัคฆปัชชะ! **ปัญญาสัมปทา เป็นอย่างไรเล่า?** พ์ยัคฆปัชชะ! กุลบุตรในกรณีนี้ เป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาเครื่องให้ถึงสัจจะแห่งการเกิดดับ เป็นเครื่องไปจากข้าศึก เป็นเครื่องเจาะแทงกิเลส เป็นเครื่องถึงซึ่งความสิ้นไปแห่งทุกข์โดยชอบ. พ์ยัคฆปัชชะ! นี้ เรียกว่า ปัญญาสัมปทา.

พ์ยัคฆปัชชะ! ธรรม ๔ ประการเหล่านี้แล เป็นธรรมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความสุขของกุลบุตร ในสัมปรายะ.

– อฏฺฐก. อํ. ๒๓/๒๘๙ – ๒๙๓/๑๔๔.

การดำรงชีพชอบ ตามหลักอริยวงศ์

ภิกษุ ท.! **อริยวงศ์** (ธรรมที่เป็นเชื้อสายของพระอริยเจ้า) **สี่อย่าง** เหล่านี้ ปรากฏว่า **เป็นธรรมอันเลิศ ยั่งยืน เป็นแบบแผนมาแต่ก่อน ไม่ถูกทอดทิ้งแล้ว ไม่เคยถูกทอดทิ้งเลย ไม่ถูกทอดทิ้งอยู่ จักไม่ถูกทอดทิ้ง เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ทั้งหลายที่เป็นผู้รู้ไม่คัดค้านแล้ว.** อริยวงศ์สี่อย่าง อะไรบ้างเล่า? สี่อย่าง คือ :–

(๑) ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้**สันโดษด้วยจีวรตามมีตามได้** และ**เป็นผู้สรร**เสริญความสันโดษด้วยจีวรตามมีตามได้, ไม่ทำอเนสนา (การแสวงหาไม่สมควร) เพราะจีวรเป็นเหตุ, ไม่ได้จีวรก็ไม่ทุรนทุราย, ได้จีวรแล้วก็ไม่ยินดีเมาหมกพัวพัน, เห็นส่วนที่เป็นโทษแห่งสังสารวัฏฏ์, มีปัญญาในอุบายที่จะถอนตัวออกอยู่เสมอ, นุ่งห่มจีวรนั้น. อนึ่ง ไม่ยกตนไม่ข่มผู้อื่น เพราะความสันโดษด้วยจีวรตามมีตามได้นั้น. ก็ภิกษุใดเป็นผู้ฉลาด ไม่เกียจคร้าน มีสัมปชัญญะ มีสติมั่น ในความสันโดษด้วยจีวรตามมีตามได้นั้น เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้สถิตอยู่ในอริยวงศ์ อันปรากฏว่าเป็นธรรมเลิศมาแต่เก่าก่อน.

(๒) อีกอย่างหนึ่ง, ภิกษุเป็นผู้**สันโดษด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้** และเป็นผู้สรรเสริญความสันโดษด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้, ไม่ทำอเนสนา (การแสวงหาไม่สมควร) เพราะบิณฑบาตเป็นเหตุ, ไม่ได้บิณฑบาตก็ไม่ทุรนทุราย, ได้บิณฑบาตแล้วก็ไม่ยินดีเมาหมกพัวพัน, เห็นส่วนที่เป็นโทษแห่งสังสารวัฏฏ์, มีปัญญาในอุบายที่จะถอนตัวออกอยู่เสมอ, บริโภคบิณฑบาตนั้น. อนึ่ง ไม่ยกตนไม่ข่มผู้อื่น เพราะความสันโดษด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้นั้น. ก็ภิกษุใดเป็นผู้ฉลาด ไม่เกียจคร้าน มีสัมปชัญญะ มีสติมั่น ในความสันโดษด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้นั้น เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้สถิตอยู่ในอริยวงศ์ อันปรากฏว่าเป็นธรรมเลิศมาแต่เก่าก่อน.

(๓) อีกอย่างหนึ่ง, ภิกษุเป็นผู้**สันโดษด้วยเสนาสนะตามมีตามได้** และเป็นผู้สรรเสริญความสันโดษด้วยเสนาสนะตามมีตามได้, ไม่ทำอเนสนา (การแสวงหาไม่สมควร) เพราะเสนาสนะเป็นเหตุ, ไม่ได้เสนาสนะก็ไม่ทุรนทุราย, ได้เสนาสนะแล้วก็ไม่ยินดีเมาหมกพัวพัน, เห็นส่วนที่เป็นโทษแห่งสังสารวัฏฏ์,

มีปัญญาในอุบายที่จะถอนตัวออกอยู่เสมอ, ใช้สอยเสนาสนะนั้น. อนึ่ง ไม่ยกตนไม่ข่มผู้อื่น เพราะความสันโดษด้วยเสนาสนะตามมีตามได้นั้น. ก็ภิกษุใดเป็นผู้ฉลาด ไม่เกียจคร้าน มีสัมปชัญญะ มีสติมั่น ในความสันโดษด้วยเสนาสนะตามมีตามได้นั้น เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้สถิตอยู่ในอริยวงศ์ อันปรากฏว่าเป็นธรรมเลิศมาแต่เก่าก่อน.

(๔) อีกอย่างหนึ่ง, ภิกษุ **เป็นผู้มีใจยินดีในการบำเพ็ญสิ่งที่ควรบำเพ็ญ ยินดีแล้วในการบำเพ็ญสิ่งที่ควรบำเพ็ญ, เป็นผู้มีใจยินดีในการละสิ่งที่ควรละ ยินดีแล้วในการละสิ่งที่ควรละ.** อนึ่ง ไม่ยกตนไม่ข่มผู้อื่น เพราะเหตุดังกล่าวนั้น. ก็ภิกษุใดเป็นผู้ฉลาด ไม่เกียจคร้าน **มีสัมปชัญญะ มีสติมั่น** ในการบำเพ็ญสิ่งที่ควรบำเพ็ญและการละสิ่งที่ควรละนั้น เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้สถิตอยู่ในอริยวงศ์ อันปรากฏว่าเป็นธรรมเลิศมาแต่เก่าก่อน.

ภิกษุ ท.! อริยวงศ์สี่อย่างเหล่านี้แล ปรากฏว่า เป็นธรรมเลิศยั่งยืน เป็นแบบแผนมาแต่เก่าก่อน ไม่ถูกทอดทิ้งแล้ว ไม่เคยถูกทอดทิ้งเลย ไม่ถูกทอดทิ้งอยู่ จักไม่ถูกทอดทิ้ง เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ทั้งหลายที่เป็นผู้รู้ไม่คัดค้านแล้ว.

ภิกษุ ท.! ก็แลภิกษุผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยอริยวงศ์สี่อย่างเหล่านี้ แม้หากอยู่ในทิศตะวันออก .... ทิศตะวันตก .... ทิศเหนือ .... ทิศใต้ **เธอย่อมย่ำยีความไม่ยินดีเสียได้ข้างเดียว ความไม่ยินดีหาย่ำยีเธอได้ไม่.** ที่เป็นเช่นนั้น เพราะอะไร? เพราะเหตุว่า **ภิกษุผู้มีปัญญา ย่อมเป็นผู้ย่ำยีเสียได้ ทั้งความไม่ยินดีและความยินดี,** ดังนี้.

– จุตกฺก. อํ. ๒๑/๓๕/๒๘.

การดำรงชีพชอบ โดยหลักแห่งมหาปุริสวิตก (แปดอย่าง)

(หรือการดำรงชีพชอบของพระอริยเจ้า)

ดีละ ดีละ อนุรุทธะ! ดีละ ที่เธอตรึกแล้ว ซึ่งมหาปุริสวิตก ว่า :–

"๑. ธรรมะนี้ สำหรับผู้มีความปรารถนาน้อย, ธรรมะนี้ มิใช่สำหรับผู้ปรารถนาใหญ่.

๒. ธรรมะนี้ สำหรับผู้สันโดษ, ธรรมะนี้ มิใช่สำหรับผู้ไม่สันโดษ.

๓. ธรรมะนี้ สำหรับผู้สงบสงัด, ธรรมะนี้ มิใช่สำหรับผู้ยินดีด้วยการคลุกคลีในหมู่.

๔. ธรรมะนี้ สำหรับผู้ปรารภความเพียร, ธรรมะนี้ มิใช่สำหรับผู้เกียจคร้าน.

๕. ธรรมะนี้ สำหรับผู้มีสติอันเข้าไปตั้งไว้, ธรรมะนี้ มิใช่สำหรับผู้มีสติอันหลงลืม.

๖. ธรรมะนี้ สำหรับผู้มีจิตตั้งมั่น, ธรรมะนี้ มิใช่สำหรับผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น.

๗. ธรรมะนี้ สำหรับผู้มีปัญญา, ธรรมะนี้ มิใช่สำหรับผู้ทรามปัญญา" ดังนี้.

อนุรุทธะ! แต่เธอควรจะตรึกมหาปุริสวิตกข้อที่ ๘ นี้ด้วย ว่า :–

"๘. ธรรมะนี้ สำหรับผู้พอใจในความไม่เนิ่นช้า[๑] ผู้ยินดีในความไม่เนิ่นช้า, ธรรมะนี้ มิใช่สำหรับผู้พอใจในความเนิ่นช้า ผู้ยินดีในความเนิ่นช้า" ดังนี้.

---

๑. ธรรมที่ทำความเนิ่นช้าแก่การบรรลุพระนิพพาน คือตัณหา มานะ ทิฏฐิ. เขาเป็นผู้ยินดีพอใจในความปราศจากตัณหา มานะ ทิฏฐิ.

(อานิสงส์แห่งการดำรงชีพชอบ โดยหลักแห่งมหาปุริสวิตกแปด)

๑. อนุรุทธะ! เมื่อใด **เธอจักตรึกซึ่งมหาปุริสวิตกทั้ง ๘ ประการเหล่านี้,** เมื่อนั้น **เธอจักหวังได้** ซึ่งความเป็นผู้สงัดแล้วจากกาม สงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เข้าถึงซึ่ง **ปฐมฌาน** อันประกอบด้วยวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกแล้วแลอยู่ **ตามที่เธอหวัง.**

๒. อนุรุทธะ! เมื่อใด **เธอจักตรึกซึ่งมหาปุริสวิตกทั้ง ๘ ประการเหล่านี้,** เมื่อนั้น **เธอจักหวังได้** ซึ่งความเป็นผู้เข้าถึงซึ่ง **ทุติยฌาน** อันเป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน เป็นธรรมอันเอกผุดมีขึ้น มีปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ ไม่ประกอบด้วยวิตก ไม่ประกอบด้วยวิจาร เพราะความรำงับไปแห่งวิตกและวิจารทั้งหลาย แล้วแลอยู่ **ตามที่เธอหวัง.**

๓. อนุรุทธะ! เมื่อใด **เธอจักตรึกซึ่งมหาปุริสวิตกทั้ง ๘ ประการเหล่านี้,** เมื่อนั้น **เธอจักหวังได้** ซึ่งความเป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติ และสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย เพราะความจางคลายแห่งปีติ เข้าถึง **ตติยฌาน** อันเป็นฌานที่พระอริยเจ้ากล่าวว่า "ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติอยู่เป็นปกติสุข" ดังนี้ แล้วแลอยู่ **ตามที่เธอหวัง.**

๔. อนุรุทธะ! เมื่อใด **เธอจักตรึกซึ่งมหาปุริสวิตกทั้ง ๘ ประการเหล่านี้,** เมื่อนั้น **เธอจักหวังได้** ซึ่งความเป็นผู้เข้าถึงซึ่ง **จตุตถฌาน** อันไม่มีความทุกข์และความสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา เพราะละเสียได้ซึ่งสุขและเพราะละเสียได้ซึ่งทุกข์ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน แล้วแลอยู่ **ตามที่เธอหวัง.**

(อานิสงส์ที่ครอบคลุมไปถึงความหมายแห่งปัจจัยสี่)

๑. อนุรุทธะ! เมื่อใด **เธอจักตรึกซึ่งมหาปุริสวิตกทั้งแปดประการเหล่านี้** ด้วย และ **จักเป็นผู้ได้ตามปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก ซึ่งฌาน** อันเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม ประกอบด้วยจิตอันยิ่ง ทั้งสี่เหล่านี้ ด้วย ดังนี้แล้ว; อนุรุทธะ! เมื่อนั้น **ผ้าบังสุกุลจีวรจักปรากฏแก่เธอ** ผู้สันโดษ เป็นอยู่ด้วยความยินดี ด้วยความไม่สะดุ้ง ด้วยผาสุกวิหารอันก้าวลงสู่นิพพาน **เหมือนกับผ้าที่เต็มอยู่ในหีบผ้าที่ย้อมด้วยสีต่าง ๆ** ของคหบดีหรือคหบดีบุตร (เป็นที่น่ายินดีอย่างยิ่ง), ฉันใดก็ฉันนั้น.

๒. อนุรุทธะ! เมื่อใด **เธอจักตรึกซึ่งมหาปุริสวิตกทั้งแปดประการเหล่านี้** ด้วย และ **จักเป็นผู้ได้ตามปรารถนาได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก ซึ่งฌาน** อันเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม ประกอบด้วยจิตอันยิ่ง ทั้งสี่เหล่านี้ ด้วย ดังนี้แล้ว; อนุรุทธะ! เมื่อนั้น **ก้อนข้าวที่เธอได้มาด้วยลำแข้ง จักปรากฏแก่เธอ** ผู้สันโดษ เป็นอยู่ด้วยความยินดี ด้วยความไม่สะดุ้ง ด้วยผาสุกวิหารอันก้าวลงสู่นิพพาน **เหมือนกับข้าวสุกแห่งข้าวสาลีไม่มีเม็ดดำ มีแกงและกับเป็นอันมาก** ของคหบดีหรือคหบดีบุตร (เป็นที่น่ายินดีอย่างยิ่ง), ฉันใดก็ฉันนั้น.

๓. อนุรุทธะ! เมื่อใด **เธอจักตรึกซึ่งมหาปุริสวิตกทั้งแปดประการเหล่านี้** ด้วย และ **จักเป็นผู้ได้ตามปรารถนาได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก ซึ่งฌาน** อันเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม ประกอบด้วยจิตอันยิ่ง ทั้งสี่เหล่านี้ ด้วย ดังนี้แล้ว; อนุรุทธะ! เมื่อนั้น **รุกขมูลเสนาสนะจักปรากฏแก่เธอ** ผู้สันโดษ เป็นอยู่ด้วยความยินดี ด้วยความไม่สะดุ้ง ด้วยผาสุกวิหารอันก้าวลงสู่นิพพาน **เหมือนกับเรือนยอด** ของคหบดีหรือคหบดีบุตร อันเป็นเรือนยอดที่

ฉาบขึ้นฉาบลงดีแล้ว ลมผ่านไม่ได้ มีลิ่มสลักแน่นหนา มีหน้าต่างปิดได้สนิท (เป็นที่น่ายินดีอย่างยิ่ง), ฉันใดก็ฉันนั้น.

๔. อนุรุทธะ! เมื่อใด **เธอจักตรึกซึ่งมหาปุริสวิตกทั้งแปดประการเหล่านี้** ด้วย และ **จักเป็นผู้ได้ตามปรารถนาได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก ซึ่งฌาน** อันเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม ประกอบด้วยจิตอันยิ่ง ทั้งสี่เหล่านี้ด้วย ดังนี้แล้ว; อนุรุทธะ! เมื่อนั้น **ที่นั่งที่นอนอันทำด้วยหญ้าจักปรากฏแก่เธอ** ผู้สันโดษ เป็นอยู่ด้วยความยินดี ด้วยความไม่สะดุ้ง ด้วยผาสุกวิหารอันก้าวลงสู่นิพพาน **เหมือนกับบัลลังก์** ของคหบดีหรือคหบดีบุตร อันลาดด้วยผ้าโกเชาว์ขนยาว ลาดด้วยขนแกะสีขาว ลาดด้วยผ้าสัณฐานเป็นช่อดอกไม้ มีเครื่องลาดอย่างดีอันทำด้วยหนังชะมด มีเพดานข้างบน มีหมอนข้างแดงสองข้าง (เป็นที่น่ายินดีอย่างยิ่ง), ฉันใดก็ฉันนั้น.

๕. อนุรุทธะ! เมื่อใด **เธอจักตรึกซึ่งมหาปุริสวิตกทั้งแปดประการเหล่านี้** ด้วย และ **จักเป็นผู้ได้ตามปรารถนาได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก ซึ่งฌาน** อันเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม ประกอบด้วยจิตอันยิ่ง ทั้งสี่เหล่านี้ด้วย ดังนี้แล้ว; อนุรุทธะ! เมื่อนั้น **ปูติมุตตเภสัช** (ยาดองด้วยน้ำมูตรเน่า) **จักปรากฏแก่เธอ** ผู้สันโดษ เป็นอยู่ด้วยความยินดี ด้วยความไม่สะดุ้ง ด้วยผาสุกวิหารอันก้าวลงสู่นิพพาน **เหมือนกับเภสัชนานาชนิด** ของคหบดีหรือคหบดีบุตร อันได้แก่ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย (เป็นที่น่ายินดีอย่างยิ่ง), ฉันใดก็ฉันนั้น.

– อฏฺฐก. อํ. ๒๓/๒๓๓ – ๒๓๕/๑๒๐.

การดำรงชีพชอบ คือการลงทุนเพื่อนิพพาน

(พระผู้มีพระภาคเสร็จการบิณฑบาตในย่านตลาดแห่งอังคุตตราปนิคม แล้วเสด็จเข้าไปประทับเพื่อทิวาวิหาร ในพนาสณฑ์ใกล้นิคมนั้น ประทับนั่งอยู่ ณ โคนต้นไม้แห่งหนึ่ง. คฤหบดีคนหนึ่งชื่อโปตลิยะผู้อาศัยอยู่ในนิคมนั้น ซึ่งได้จัดตัวเองไว้ในฐานะเป็นผู้สำเร็จกิจแห่งชีวิต พ้นจากข้อผูกพันของฆราวาส ยกทรัพย์สมบัติให้ลูกหลานหมดแล้ว ดำรงชีวิตอย่างคนหลุดพ้น ตามที่เขาสมมติกัน นุ่งห่มอย่างคนที่ถือกันว่าหลุดพ้นแล้ว มีร่ม มีรองเท้า เดินเที่ยวหาความพักผ่อนตามราวป่า ได้เข้าไปสู่พนาสณฑ์ที่พระองค์กำลังประทับอยู่ ทักทายให้เกิดความคุ้นเคยกันแล้ว ยืนอยู่ ณ ที่ข้างหนึ่ง. พระผู้มีพระภาคได้ตรัสแก่โปตลิยคฤหบดีผู้ยืนอยู่อย่างนั้นว่า :-)

ท่านคฤหบดี! ที่นั่งนี้ก็มีอยู่ เชิญท่านนั่งตามประสงค์.

(โปตลิยคฤหบดี โกรธ ไม่พอใจ ในข้อที่พระพุทธองค์ตรัสเรียกเขาว่าเป็นคฤหบดี ในเมื่อเขาจัดตัวเองว่าเป็นผู้พ้นจากความเป็นผู้ประกอบกิจอย่างฆราวาส ซึ่งเป็นเสมือนหนึ่งการดูหมิ่นเขาอย่างมาก เขาก็ยืนเฉยเสียไม่นั่งลง; แม้พระผู้มีพระภาคจะตรัสเชื้อเชิญเขาเป็นครั้งที่สอง ด้วยถ้อยคำอย่างเดียวกัน เขาก็โกรธไม่พอใจ ยืนเฉยเสีย ไม่นั่งลง; ครั้นพระองค์ตรัสเชื้อเชิญเขาให้นั่งลงเป็นครั้งที่สาม ด้วยถ้อยคำอย่างเดียวกันอีก, เขาก็กล่าวตอบด้วยความโกรธไม่พอใจว่า :-)

"ท่านโคดมเอ๋ย! นั่นไม่ถูก นั่นไม่สมควร ในการที่ท่านจะมาเรียกข้าพเจ้า ว่าคฤหบดี".

ท่านคฤหบดีเอ๋ย! กิริยาอาการ ลักษณะ ท่าทางของท่าน แสดงว่าเป็นคฤหบดีนี่.

"ท่านโคดม! การงานต่าง ๆ ข้าพเจ้าเลิกหมดแล้ว; โวหาร (การลงทุนเพื่อผลกำไร) *ต่าง ๆ ข้าพเจ้าตัดขาดแล้ว".*

ท่านคฤหบดี! ท่านเลิกการงานต่าง ๆ ตัดขาดการลงทุนต่าง ๆ หมดสิ้นแล้วอย่างไรกันเล่า?"

"ท่านโคดม! ในเรื่องนี้นะหรือ; ทรัพย์ใด ๆ มีอยู่, ข้าวเปลือก เงิน ทอง มีอยู่; ทั้งหมดนั้นข้าพเจ้าได้มอบให้บุตรทั้งหลายไปหมดสิ้นแล้ว. ข้าพเจ้าไม่สั่งสอนบ่นว่าใครอีกต่อไป ในที่นั้น ๆ, ต้องการเพียงข้าวกินและเสื้อผ้าบ้างเป็นอย่างยิ่ง อยู่ดังนี้. ท่านโคดมเอ๋ย! นี่แหละคือการงานต่าง ๆ ที่ข้าพเจ้าเลิกหมดแล้ว; การลงทุนต่าง ๆ ข้าพเจ้าตัดขาดแล้ว".

ท่านคฤหบดี! การเลิกละโวหาร (การลงทุน) ตามที่ท่านกล่าวนั้น มันเป็นอย่างหนึ่ง; **การเลิกละโวหาร** (การลงทุน) **ในอริยวินัยนั้น มันเป็นอย่างอื่น.**

*"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ![๑] **การเลิกละโวหาร** (การลงทุน) **ในอริยวินัย** นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ดังข้าพระองค์ขอโอกาส ขอพระผู้มีพระภาคจงแสดงธรรมเรื่องการเลิกละโวหาร (การลงทุน) ในอริยวินัยเถิด".*

คฤหบดี! ถ้าอย่างนั้นท่านจงฟัง จงทำในใจให้ดี เราจักกล่าว.

คฤหบดี! **ธรรมทั้งหลาย ๘ ประการ เหล่านี้ เป็นไปเพื่อการตัดขาดซึ่งโวหาร** (การลงทุนเพื่อผลกำไรอย่างใดอย่างหนึ่ง) **ในอริยวินัย.** แปดประการอย่างไรเล่า? แปดประการ คือ :-

---

๑. พึงสังเกตว่า ต่อจากนี้ไป เขาเปลี่ยนคำพูดที่ไม่แสดงความเคารพ มาเป็นคำพูดแสดงความเคารพ คือแทนที่จะใช้คำว่า "พระโคดม!" ซึ่งไม่เป็นการแสดงความเคารพ ก็เปลี่ยนมาเป็นใช้คำว่า "พระผู้มีพระภาค" หรือ "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ!" ดังนี้ ซึ่งเป็นการแสดงความเคารพ.

๑. **อาศัยกรรมอันไม่เป็นปาณาติบาต ละเสียซึ่งกรรมอันเป็นปาณาติบาต**

๒. **อาศัยการถือเอาแต่สิ่งที่เขาให้ ละเสียซึ่งการถือเอาสิ่งซึ่งเขาไม่ได้ให้**

๓. **อาศัยวาจาสัจจ์ ละเสียซึ่งมุสาวาท**

๔. **อาศัยอปิสุณวาจา ละเสียซึ่งปิสุณวาจา**

๕. **อาศัยความไม่โลภด้วยความกำหนัด ละเสียซึ่งความโลภด้วยความกำหนัด**

๖. **อาศัยความไม่มีโทสะเพราะถูกนินทา ละเสียซึ่งโทสะเพราะถูกนินทา**

๗. **อาศัยความไม่คับแค้นเพราะความโกรธ ละเสียซึ่งความคับแค้นเพราะความโกรธ**

๘. **อาศัยความไม่ดูหมิ่นท่าน ละเสียซึ่งความดูหมิ่นท่าน.**

คฤหบดี! ธรรม ๘ ประการ เหล่านี้แล อันเรากล่าวแล้วโดยย่อ ไม่ได้จำแนกโดยพิสดาร แต่ก็เป็นไปเพื่อการตัดขาดโวหาร (การลงทุนเพื่อกำไร) ในอริยวินัย.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรม ๘ ประการที่พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วแต่โดยย่อ มิได้จำแนกแล้วโดยพิสดาร ก็ยังเป็นไปเพื่อการตัดขาดโวหาร (การลงทุนเพื่อกำไร) ในอริยวินัย นั้น, ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า จงจำแนกธรรม ๘ ประการเหล่านี้ โดยพิสดาร เพราะอาศัยความเอ็นดูแก่ข้าพระองค์เถิด".

คฤหบดี! ถ้าอย่างนั้นท่านจงฟัง จงทำในใจให้ดี เราจักกล่าว.

คฤหบดี! ข้อที่เรากล่าวว่า **"อาศัยกรรมอันไม่เป็นปาณาติบาต ละเสียซึ่งกรรมอันเป็นปาณาติบาต"** ดังนี้นั้น เรากล่าวเพราะอาศัยเหตุผลดังนี้

ว่า อริยสาวกในกรณีนี้ ย่อมใคร่ครวญเห็นดังนี้ว่า เราปฏิบัติแล้วดังนี้เพื่อละเสีย เพื่อตัดขาดเสีย ซึ่งสังโยชน์อันเป็นเหตุให้เรากระทำปาณาติบาต. อนึ่ง เมื่อเราประกอบกรรมอันเป็นปาณาติบาตอยู่ แม้เราเองก็ตำหนิตนเองได้เพราะปาณาติบาตเป็นปัจจัย, วิญญูชนใคร่ครวญแล้วก็ติเตียนเราได้เพราะปาณาติบาตเป็นปัจจัย, ภายหลังแต่การตายเพราะการทำลายแห่งกาย ทุคติก็หวังได้เพราะปาณาติบาตเป็นปัจจัย. ปาณาติบาตนั่นแหละ เป็นสังโยชน์ ปาณาติบาตนั่นแหละ เป็นนิวรณ์. อนึ่ง อาสวะเหล่าใดอันเป็นเครื่องกระทำความคับแค้นและเร่าร้อน เกิดขึ้นเพราะปาณาติบาตเป็นปัจจัย; ครั้นเว้นขาดจากปาณาติบาตเสียแล้ว อาสวะอันเป็นเครื่องกระทำความคับแค้นและเร่าร้อนเช่นนั้นเหล่านั้นย่อมไม่มี. **ดังนั้น พึงอาศัยกรรมอันไม่เป็นปาณาติบาต ละกรรมอันเป็นปาณาติบาตเสีย,** ดังนี้.

(สำหรับหัวข้อธรรมะที่ว่า **อาศัยการถือเอาแต่สิ่งที่เขาให้ ละอทินนาทานเสีย** ก็ดี **อาศัยสัจจวาจา ละมุสาวาทเสีย** ก็ดี **อาศัยอปิสุณวาจา ละปิสุณวาจาเสีย** ก็ดี **อาศัยอภิชฌิโลภละ ภิชฌิโลภเสีย** ก็ดี **อาศัยอนินทาโทส ละนินทาโทสเสีย** ก็ดี **อาศัยอโกธุปายาส ละโกธุปายาสเสีย** ก็ดี **อาศัยอนติมานะ ละอติมานะเสีย** ก็ดี ซึ่งมีคำแปลและความหมายดังที่กล่าวแล้วข้างต้นก็ได้ทรงอธิบายด้วยข้อความทำนองเดียวกันกับคำอธิบายของหัวข้อธรรมะที่ว่า "**อาศัยอปาณาติบาต ละปาณาติบาตเสีย**" ดังที่กล่าวแล้วข้างบนนี้; คือ อริยสาวกพิจารณาเห็นว่า มีสังโยชน์เป็นเหตุให้กระทำ ครั้นทำแล้วตนเองก็ตำหนิตนเองได้ ผู้รู้ใคร่ครวญก็ติเตียนได้ ตายแล้วไปสู่ทุคติจึงจัดการกระทำนั้น ๆ ว่า เป็นสังโยชน์ เป็นนิวรณ์ ครั้นละการกระทำนั้น ๆ เสียก็ไม่มีอาสวะอันเป็นเครื่องคับแค้นเดือดร้อน (ระคับนั้น) อีกต่อไป; แล้วได้ตรัสข้อความนี้สืบต่อไป ว่า :-)

คฤหบดี! ธรรมทั้งหลาย ๘ ประการ เหล่านี้ (อันเรากล่าวแล้วแม้อย่างนี้ ก็ยังเป็นการ) กล่าวแล้วโดยสังเขป ไม่ได้จำแนกโดยพิสดาร (แม้จะ) เป็นไป

เพื่อการตัดขาดโวหาร (การลงทุนเพื่อกำไร) ในอริยวินัย ก็จริง แต่ยังไม่ได้เป็นการตัดขาดซึ่งโวหารกรรมนั้น ๆ ทั้งหมดทั้งสิ้น โดยประการทั้งปวงในอริยวินัยนี้ ก่อน.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า จงทรงแสดงซึ่งธรรมอันเป็นการตัดขาดซึ่งโวหารกรรมนั้น ๆ ทั้งหมดทั้งสิ้น โดยประการทั้งปวงในอริยวินัย แก่ข้าพระองค์เถิด".

คฤหบดี! ถ้าอย่างนั้นท่านจงฟัง จงทำในใจให้ดี เราจักกล่าว.

(ต่อจากนี้ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถึง **กามและโทษอันเลวร้ายของกาม** ซึ่งเปรียบด้วย **ท่อนกระดูกไม่สามารถสนองความหิวของสุนัขหิว ชิ้นเนื้อในปากนกมีนกอื่นแย่ง จุดคบเพลิงถือทวนลม หลุมถ่านเพลิงอันน่ากลัว ของในฝันซึ่งตื่นแล้วก็หายไป ของยืมซึ่งต้องคืนเจ้าของ และเปรียบด้วยผลไม้ที่สุกแล้ว ย่อมฆ่าต้นของมันเอง** *(มีรายละเอียดหาดูได้ที่หน้า ๓๐๐ แห่งหนังสือเล่มนี้ โดยหัวข้อว่า "กามเปรียบด้วยท่อนกระดูก" เป็นต้นไป)* อันอริยสาวกใคร่ครวญเห็นโทษทุกข์อุปายาสอันยิ่ง ด้วยปัญญาอันชอบตามที่เป็นจริง แล้วละอุเบกขามีอารมณ์ต่าง ๆ เสียได้ แล้วเจริญอุเบกขามีอารมณ์เดียวอันเป็นที่ดับอุปาทานในโลกามิสโดยไม่มีส่วนเหลือ.

อริยสาวกนั้น อาศัยสติอันบริสุทธิ์เพราะอุเบกขามีอารมณ์เดียวอันไม่มีอื่นยิ่งกว่านี้แล้ว ระลึกได้ซึ่ง **ปุพเพนิวาสานุสสติญาณมีอย่างเป็นอเนก** และ **มีจักษุทิพย์เห็นสัตว์จุติอุบัติไปตามกรรมของตน** และในที่สุด **ได้กระทำให้แจ้ง ซึ่งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ** ในทิฏฐธรรม ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วแลอยู่; แล้วได้ตรัสต่อไปว่า :-)

คฤหบดี! ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล ชื่อว่ามี **การตัดขาดโวหารกรรม** (การลงทุนเพื่อกำไร) **นั้น ๆ ทั้งหมดทั้งสิ้น โดยประการทั้งปวง ในอริยวินัยนี้.** คฤหบดี! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : ท่านได้มองเห็นการตัดขาดซึ่งโวหารกรรมอย่างนี้เหล่านี้ ว่ามีอยู่ในท่านบ้างไหม?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! จะมีอะไรกันเล่าสำหรับข้าพระองค์ ข้าพระองค์ยังอยู่ห่างไกลจากการตัดขาดโวหารกรรมอย่างนี้ เหล่านี้ ในอริยวินัยนั้น.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ในกาลก่อน ข้าพระองค์ได้สำคัญพวกปริพพาชกเดียรถีย์เหล่าอื่น ซึ่งไม่ใช่ผู้รู้ทั่วถึง ว่าเป็นผู้รู้ทั่วถึง ได้คบพวกปริพพาชกเดียรถีย์เหล่าอื่นผู้ไม่รู้ทั่วถึง ในฐานะเป็นการคบผู้รู้ทั่วถึง ได้ตั้งผู้ไม่รู้ทั่วถึงไว้ในฐานะแห่งผู้รู้ทั่วถึง. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ได้สำคัญภิกษุทั้งหลายผู้รู้ทั่วถึง ว่าเป็นผู้ไม่รู้ทั่วถึง ได้คบภิกษุผู้รู้ทั่วถึง ในฐานะเป็นการคบผู้ไม่รู้ทั่วถึง ได้ตั้งผู้รู้ทั่วถึงไว้ในฐานะแห่งผู้ไม่รู้ทั่วถึง.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! บัดนี้ ข้าพระองค์จักรู้พวกปริพพาชกเดียรถีย์เหล่าอื่นซึ่งมิใช่ผู้รู้ทั่วถึง ว่าเป็นผู้ไม่รู้ทั่วถึง จักคบผู้ไม่รู้ทั่วถึงในฐานะเป็นการคบผู้ไม่รู้ทั่วถึง จักตั้งผู้ไม่รู้ทั่วถึงไว้ในฐานะแห่งผู้ไม่รู้ทั่วถึง. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์จักรู้จักภิกษุทั้งหลายผู้รู้ทั่วถึงว่าเป็นผู้รู้ทั่วถึง จักคบผู้รู้ทั่วถึงในฐานะเป็นการคบผู้รู้ทั่วถึง จักตั้งผู้รู้ทั่วถึงไว้ในฐานะแห่งผู้รู้ทั่วถึง.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! พระผู้มีพระภาคได้ทรงยังความรักสมณะของข้าพระองค์ให้เกิดขึ้นในหมู่สมณะ ยังความเลื่อมใสสมณะของข้าพระองค์ให้เกิดขึ้นในหมู่สมณะ ยังความเคารพสมณะของข้าพระองค์ให้เกิดขึ้นในหมู่สมณะ แล้ว.

ไพเราะนัก พระเจ้าข้า! ไพเราะนัก พระเจ้าข้า! เปรียบเหมือนการหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่คนหลงทาง หรือตั้งประทีปน้ำมันไว้ในที่มืด เพื่อว่าคนมีตาจะได้เห็นรูป ดังนี้" (ต่อจากนี้ไป เขาได้แสดงตนเป็นอุบาสก).

— ม. ม. ๑๓/๓๓ – ๔๗/๓๖ – ๕๕.

(คำว่า "**โวหาร**" ในที่นี้ คงจะเป็นคำแปลกประหลาดสำหรับผู้อ่านที่ไม่เคยทราบว่า คำคำนี้แปลได้หลายอย่าง คือแปลว่า คำพูด ก็ได้ สำนวน วิธีพูด ก็ได้ อรรถคดีในโรงศาล ก็ได้ การซื้อขาย ก็ได้ การลงทุนหากำไร ก็ได้ และความหมายอื่น ๆ อีก. ในพระบาลีนี้ หมายถึงการเป็นอยู่อย่างฆราวาสที่ทำหน้าที่ของตนจนถึงระดับสุดท้าย ซึ่งถือว่าเป็นผู้เสร็จกิจในหน้าที่ของมนุษย์คนหนึ่ง ๆ. ดังนั้น อาจจะถือได้ว่า การดำรงชีวิตของตนให้ดีจนกระทั่งบรรลุพระนิพพานนั้น ก็เป็น "โวหาร" ได้อย่างหนึ่งเหมือนกัน. แม้จะกล่าวตามธรรมชาติล้วน ๆ ชีวิตทุกชีวิต ย่อมเป็นการลงทุนอยู่ในตัวมันเอง เพื่อผลอย่างหนึ่ง คือจุดหมายปลายทางของชีวิต. พุทธบริษัททั่วไป ควรจะสนใจข้อความแห่งพระบาลีสูตรนี้เป็นอย่างยิ่ง เพื่อจะได้จัดให้ชีวิตของตน เป็นการลงทุนที่ประเสริฐที่สุด ได้ผลดีที่สุด ไม่เสียทีที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์และพบพระพุทธศาสนา.

การดำรงชีพชอบเพื่อบรรลุนิพพานนี้ มีความหมายแห่งสัมมาอาชีโว แม้จะเป็นสัมมาอาชีโวที่สูงเกินไป ก็ยังจัดได้ว่าเป็นสัมมาอาชีโวอยู่นั่นเอง จึงนำข้อความนี้ มารวมไว้ในหมวดนี้แห่งหนังสือนี้).

หมวด ค. ว่าด้วย หลักการปฏิบัติ ของสัมมาอาชีวะ

หลักการปฏิบัติเกี่ยวกับปัจจัยสี่

ก. เกี่ยวกับจีวร

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้ว จึงนุ่งห่มจีวร เพียงเพื่อบำบัดความหนาว เพื่อบำบัดความร้อน เพื่อบำบัดสัมผัสทั้งหลายอันเกิดจากเหลือบ ยุง ลม แดด สัตว์เสือกคลานทั้งหลาย เพียงเพื่อปกปิดอวัยวะที่ให้ความละอายกำเริบ.

– ฉกฺก. อํ. ๒๒/๔๓๔/๓๒๙.

ข. เกี่ยวกับบิณฑบาต

ภิกษุ ท.! **เราย่อมฉันโภชนะแต่ในที่นั่งแห่งเดียว** (คือฉันหนเดียว ลุกขึ้นแล้วไม่ฉันอีกในวันนั้น). ภิกษุ ท.! เมื่อเราฉันโภชนะแต่ในที่นั่งแห่งเดียวอยู่ ย่อมรู้สึกว่าเป็นผู้มีอาพาธน้อย มีโรคน้อย มีความเบากายกระปรี้กระเปร่า มีกำลัง และมีความผาสุกด้วย.

ภิกษุ ท.! มาเถิด แม้พวกเธอทั้งหลาย ก็จงฉันโภชนะแต่ในที่นั่งแห่งเดียว. ภิกษุ ท.! พวกเธอทั้งหลาย เมื่อฉันอยู่ซึ่งโภชนะแต่ในที่นั่งแห่งเดียว จักรู้สึกความที่เป็นผู้มีอาพาธน้อย มีโรคน้อย มีความเบากาย กระปรี้-กระเปร่า มีกำลัง และมีความผาสุกด้วย.

— ม. ม. ๑๓/๑๖๓/๑๖๐.

เธอพิจารณาโดยแยบคายแล้ว จึงบริโภคบิณฑบาต ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อมัวเมา ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง, แต่บริโภคเพียงเพื่อให้กายนี้ตั้งอยู่ได้ เพื่อให้ชีวิตเป็นไป เพื่อป้องกันความลำบาก เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์, ด้วยคิดว่า เราจักกำจัดเวทนาเก่า (คือหิว) เสียได้ ไม่ทำเวทนาใหม่ (คืออิ่มจนอึดอัด) ให้เกิดขึ้น, ความที่อายุดำเนินไปได้ ความไม่มีโทษเพราะอาหาร และความอยู่ผาสุกสำราญ จักมีแก่เรา.

ค. เกี่ยวกับเสนาสนะ

เธอพิจารณาโดยแยบคายแล้ว จึงใช้สอยเสนาสนะ เพียงเพื่อบำบัดความหนาว เพื่อบำบัดความร้อน เพื่อบำบัดสัมผัสทั้งหลายอันเกิดจากเหลือบ ยุง ลม แดด สัตว์เสือกคลานทั้งหลาย เพียงเพื่อบรรเทาอันตรายอันเกิดแต่ฤดู และเพื่อความเป็นผู้ยินดีในการหลีกเร้นอยู่.

ง. เกี่ยวกับคิลานเภสัช

เธอพิจารณาโดยแยบคายแล้ว **จึงบริโภคเภสัชซึ่งเป็นปัจจัยเกื้อกูลแก่คนไข้** เพียงเพื่อบำบัดทุกขเวทนาอันเกิดจากอาพาธต่าง ๆ และเพียงเพื่อความเป็นผู้ไม่ต้องทนทุกข์เป็นอย่างยิ่ง.

—ฉกฺก. อํ. ๒๒/๔๓๔/๓๒๙.

(ข้อความนี้ ตรัสสำหรับบรรพชิต แต่หลักเกณฑ์นี้ฤหัสถ์ก็นำไปปฏิบัติได้ตามควร).

หมวด ง. ว่าด้วย อานิสงส์ ของสัมมาอาชีวะ.

ผลสืบต่อของสัมมาอาชีวะ

มหาราช! **สัตบุรุษได้โภคะอันโอฬารแล้ว ย่อมทำตนให้เป็นสุข อิ่มหนำ ทำมารดาบิดาให้เป็นสุข อิ่มหนำ ทำบุตรภรรยาให้เป็นสุข อิ่มหนำ ทำทาสกรรมกรให้เป็นสุข อิ่มหนำ ทำมิตรอำมาตย์ให้เป็นสุข อิ่มหนำ; ย่อมตั้งไว้ซึ่งทักษิณา** อันอุทิศแก่สมณพราหมณ์ทั้งหลาย เป็นทักษิณาทานมีผลเลิศในเบื้องบน เป็นฝักฝ่ายดี มีสุขเป็นผลตอบแทน เป็นไปพร้อมเพื่อสวรรค์. เมื่อเขาบริโภคโภคะเหล่านั้นโดยชอบอยู่อย่างนี้ พระราชาก็ไม่ริบโภคะเหล่านั้นไปได้ โจรก็ไม่นำไปได้ ไฟก็ไม่ไหม้ได้ น้ำก็ไม่พัดไปได้ ทายาทอันไม่เป็นที่รักก็ไม่ยื้อแย่งไปได้. มหาราช! โภคะเหล่านั้น อันเขาบริโภคอยู่โดยชอบอย่างนี้ ย่อมถึงซึ่งการได้บริโภคใช้สอย, ไม่สูญเปล่า.

มหาราช! เปรียบเหมือนในที่ไม่ไกลจากบ้านหรือนิคม มีสระโบกขรณีมีน้ำใส เย็น น่าดื่ม สะอาด มีท่าขึ้นลงดี น่ารื่นรมย์. คนเขาขนน้ำนั้นไป

บ้าง ดื่มบ้าง อาบบ้าง ทำตามต้องการบ้าง. มหาราช! น้ำนั้นอันเขาบริโภคใช้สอยอยู่โดยชอบอย่างนี้ ย่อมถึงซึ่งการได้บริโภคใช้สอย ไม่สูญเปล่า, นี้ฉันใด; มหาราช! สัตบุรุษได้โภคะอันโอฬารแล้ว ย่อมทำตนให้เป็นสุข อิ่มหนำ ทำมารดาบิดาให้เป็นสุข อิ่มหนำ ทำบุตรภรรยาให้เป็นสุข อิ่มหนำ ทำทาสกรรมกรให้เป็นสุข อิ่มหนำ ทำมิตรอำมาตย์ให้เป็นสุข อิ่มหนำ; ย่อมตั้งไว้ซึ่งทักษิณาอันอุทิศแก่สมณพราหมณ์ทั้งหลาย เป็นทักษิณาทานที่มีผลเลิศในเบื้องบน เป็นฝักฝ่ายดี มีสุขเป็นผลตอบแทน เป็นไปพร้อมเพื่อสวรรค์. เมื่อเขาบริโภคโภคะเหล่านั้น โดยชอบอยู่อย่างนี้ พระราชาก็ไม่ริบโภคะเหล่านั้นไปได้ โจรก็ไม่นำไปได้ ไฟก็ไม่ไหม้ได้ น้ำก็ไม่พัดไปได้ ทายาทอันไม่เป็นที่รักก็ไม่ยื้อแย่งไปได้. มหาราช! โภคะเหล่านั้นอันเขาบริโภคอยู่โดยชอบอย่างนี้ ย่อมถึงซึ่งการได้บริโภคใช้สอย ไม่สูญเปล่า, ฉันนั้นเหมือนกัน.

—สคา. สํ. ๑๕/๑๓๑/๓๘๘.

สัมมาอาชีวะสมบูรณ์แบบสำหรับคฤหัสถ์

คบหดี! อริยสาวกนั้น **ใช้โภคทรัพย์** ที่ตนหาได้มาด้วยความเพียรเป็นเครื่องลุกขึ้น รวบรวมมาด้วยกำลังแขน มีตัวชุ่มด้วยเหงื่อ เป็นโภคทรัพย์ประกอบด้วยธรรม ได้มาโดยธรรม **เพื่อกระทำกรรมในหน้าที่ ๔ ประการ**. สี่ประการอย่างไรเล่า? คหบดี! สี่ประการในกรณีนี้คือ :—

๑. อริยสาวกนั้น ใช้โภคทรัพย์อันตนหาได้มาโดยชอบธรรม (ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น) ในการ **เลี้ยงตน** ให้เป็นสุข อิ่มหนำ บริหารตนให้อยู่เป็นสุขโดยถูกต้อง, ในการ **เลี้ยงมารดาและบิดา** ให้เป็นสุข อิ่มหนำ บริหาร

ท่านทั้งสองให้อยู่เป็นสุขโดยถูกต้อง, ในการ **เลี้ยงบุตร ภรรยา ทาสและกรรมกร ชายหญิง** ให้เป็นสุข อิ่มหนำ บริหารให้อยู่กันอย่างเป็นสุขโดยถูกต้อง, ในการ **เลี้ยงมิตรอำมาตย์** ให้เป็นสุข อิ่มหนำ บริหารให้อยู่เป็นสุขโดยถูกต้อง. นี้เป็นการบริโภคทรัพย์ **ฐานที่ ๑** อันอริยสาวกนั้นถึงแล้ว บรรลุแล้ว บริโภคแล้วโดยชอบด้วยเหตุผล (อายตนโส). คหบดี! ข้ออื่นยังมีอีก :

๒. อริยสาวกนั้น ใช้โภคทรัพย์อันตนหาได้มาโดยชอบธรรม (ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น) ในการ **ปิดกั้นอันตราย** ทั้งหลาย **ทำตนให้สวัสดีจากอันตราย** ทั้งหลาย ที่เกิดจากไฟ จากน้ำ จากพระราชา จากโจร หรือจากทายาทที่ไม่เป็นที่รัก นั้น ๆ. นี้เป็นการบริโภคทรัพย์ **ฐานที่ ๒** อันอริยสาวกนั้นถึงแล้ว บรรลุแล้ว บริโภคแล้วโดยชอบด้วยเหตุผล. คหบดี! ข้ออื่นยังมีอีก :

๓. อริยสาวกนั้น ใช้โภคทรัพย์อันตนหาได้มาโดยชอบธรรม (ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น) ในการ **กระทำพลีกรรม ๕ ประการ** คือ ญาติพลี (สงเคราะห์ญาติ) อติถิพลี (สงเคราะห์แขก) ปุพพเปตพลี (สงเคราะห์ผู้ล่วงลับไปแล้ว) ราชพลี (ช่วยชาติ) เทวตาพลี (บูชาเทวดา). นี้เป็นการบริโภคทรัพย์ **ฐานที่ ๓** อันอริยสาวกนั้นถึงแล้ว บรรลุแล้ว บริโภคแล้วโดยชอบด้วยเหตุผล. คหบดี! ข้ออื่นยังมีอีก :

๔. อริยสาวกนั้น ใช้โภคทรัพย์อันตนหามาได้โดยชอบธรรม (ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น) ในการ **ตั้งไว้ซึ่งทักษิณา** อุทิศแก่สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้งดเว้นแล้วจากความประมาทมัวเมา ผู้ตั้งมั่นอยู่ในขันติและโสรัจจะ ผู้ฝึกฝน ทำความสงบ ทำความดับเย็น แก่ตนเอง อันเป็นทักษิณาทานที่มีผลเลิศในเบื้องบน เป็นฝ่ายดี มีสุขเป็นผลตอบแทน เป็นไปพร้อมเพื่อสวรรค์. นี้เป็นการบริโภคทรัพย์ **ฐานที่ ๔** อันอริยสาวกนั้นถึงแล้ว บรรลุแล้ว บริโภคแล้วโดยชอบด้วยเหตุผล.

คหบดี! อริยสาวกนั้น ย่อมใช้โภคทรัพย์ที่ตนหาได้มาด้วยความเพียรเป็นเครื่องลุกขึ้น รวบรวมมาด้วยกำลังแขน มีตัวชุ่มด้วยเหงื่อ เป็นโภคทรัพย์ประกอบด้วยธรรม ได้มาโดยธรรม เพื่อกระทำกรรมในหน้าที่ ๔ ประการเหล่านี้.

คหบดี! โภคทรัพย์ทั้งหลายของบุคคลใด **ถึงความหมดสิ้นไป โดยเว้นจากกรรมในหน้าที่ ๔ ประการ** ดังกล่าวแล้วนี้ โภคทรัพย์เหล่านั้น เรากล่าวว่าเป็นโภคะอันบุคคลนั้นไม่ถึงแล้วโดยฐานะ ไม่บรรลุแล้ว **ไม่บริโภคแล้วโดยชอบด้วยเหตุผล.**

คหบดี! โภคทรัพย์ทั้งหลายของบุคคลใด **ถึงความหมดสิ้นไป โดยกรรมในหน้าที่ ๔ ประการ** ดังกล่าวแล้วนี้ โภคทรัพย์เหล่านั้น เรากล่าวว่าเป็นโภคะอันบุคคลนั้นถึงแล้วโดยฐานะ บรรลุแล้ว **บริโภคแล้วโดยชอบด้วยเหตุผล.**

— จตุกฺก. อํ. ๒๑/๘๘ – ๘๙/๖๑.

หมวด จ. ว่าด้วย ปกิณณกะ

การดำรงชีพสุจริต มิได้มีเฉพาะเรื่องปัจจัยสี่

ภิกษุ ท.! ภิกษุบางรูป ในกรณีนี้ เป็นผู้สงบเสงี่ยมเต็มที่อยู่ได้ อ่อนน้อมถ่อมตนเต็มที่อยู่ได้ เยือกเย็นเต็มที่อยู่ได้ เพียงชั่วเวลาที่ถ้อยคำอันไม่น่าพอใจยังไม่มากระทบเท่านั้น. ก็เมื่อใด ถ้อยคำอันไม่น่าพอใจมากระทบอยู่ ก็ยังสงบเสงี่ยมอยู่ได้ นั่นแหละจึงเป็นที่รู้กันได้ว่าสงบเสงี่ยมจริง, ยังอ่อนน้อม

ถ่อมตนอยู่ได้ จึงจะว่าอ่อนน้อมถ่อมตนจริง, ยังเยือกเย็นอยู่ได้ จึงจะว่าเยือกเย็นจริง.

ภิกษุ ท.! **ภิกษุใด เป็นผู้ว่าง่าย หรือถึงความเป็นผู้ว่าง่าย เพราะเหตุเพื่อจะได้จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานเภสัช เราไม่กล่าวภิกษุนั้นว่าเป็นผู้ว่าง่ายเลย.** ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ข้อนั้นเพราะเหตุว่า ภิกษุนี้เมื่อไม่ได้จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานเภสัช อยู่ ก็จะไม่เป็นผู้ว่าง่าย ไม่ถึงความเป็นผู้ว่าง่าย.

ภิกษุ ท.! ส่วนภิกษุใด สักการะธรรมะอยู่ เคารพธรรมะอยู่ นอบน้อมธรรมะอยู่ เป็นผู้ว่าง่าย ถึงความเป็นผู้ว่าง่าย อยู่ : นั่นแหละเรากล่าวว่า ผู้ว่าง่ายแท้จริง. ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ เธอทั้งหลาย พึงทำการศึกษาสำเหนียกอย่างนี้ว่า "**เราจักเป็นผู้สักการะธรรมะอยู่ เคารพธรรมะอยู่ นอบน้อมธรรมะอยู่ เป็นผู้ว่าง่าย ถึงความเป็นผู้ว่าง่าย**" ดังนี้.

—มู. ม. ๑๒/๒๕๔/๒๖๖.

นิทเทศ ๑๘

ว่าด้วย สัมมาอาชีวะ

จบ

นิทเทศ ๑๙ ว่าด้วย สัมมาวายามะ

(มี ๒๖ เรื่อง)

หมวด ก. ว่าด้วย อุทเทศ – วิภาค ของสัมมาวายามะ

อุทเทสแห่งสัมมาวายามะ

ภิกษุ ท.! สัมมาวายามะ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตตั้งจิตไว้ เพื่อจะยังอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่ยังไม่เกิด ไม่ให้เกิดขึ้น; ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตตั้งจิตไว้ เพื่อละอกุศลธรรมอันเป็นบาป ที่เกิดขึ้นแล้ว; ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตตั้งจิตไว้ เพื่อจะยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น; ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตตั้งจิตไว้ เพื่อความตั้งอยู่ ความไม่เลอะเลือน ความงอกงามยิ่งขึ้น ความไพบูลย์ ความเจริญ ความเต็มรอบ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว. ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาวายามะ.

— มหา. ที. ๑๐/๓๔๘/๒๙๙.

ปธานสี่ ในฐานะแห่งสัมมาวายาโม

ภิกษุ ท.! ปธาน ๔ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. สี่อย่าง อย่างไรเล่า? สี่อย่างคือ สังวรปธาน ปหานปธาน ภาวนาปธาน อนุรักขนาปธาน.

ภิกษุ ท.! **สังวรปธาน เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อจะยังอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่ยังไม่เกิด ไม่ให้เกิดขึ้น. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า **สังวรปธาน.**

ภิกษุ ท.! **ปหานปธาน เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อละอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่บังเกิดขึ้นแล้ว. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า **ปหานปธาน.**

ภิกษุ ท.! **ภาวนาปธาน เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อยังกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า **ภาวนาปธาน.**

ภิกษุ ท.! **อนุรักขนาปธาน เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อความตั้งอยู่ ความไม่เลอะเลือน ความงอกงามยิ่งขึ้น ความไพบูลย์ ความเจริญ ความเต็มรอบ แห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นแล้ว. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า **อนุรักขนาปธาน.**

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล ปธาน ๔ อย่าง.

—จตุกฺก. อํ. ๒๑/๙ /๖๙.

หมวด ข. ว่าด้วย ลักษณะ – ไวพจน์ – อุปมา ของสัมมาวายามะ

ลักษณะของผู้มีความเพียรสี่อิริยาบถ

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุ **เดินอยู่** ถ้า*เกิดมีกามวิตก* หรือ*พ๎ยาปาทวิตก* หรือ*วิหิงสาวิตก* ขึ้นมา และภิกษุนั้นก็ไม่รับเอาวิตกเหล่านั้นไว้ แต่สละทิ้งไป ถ่ายถอนออก ทำให้สิ้นสุดลงไปจนไม่มีเหลือ. ภิกษุที่เป็นเช่นนี้ แม้เดินอยู่ ก็เรียกว่า เป็นผู้ทำความเพียรเผากิเลส รู้สึกกลัว (ต่อสิ่งลามก) เป็นผู้ปรารภความเพียร อุทิศตนในการเผากิเลส อยู่เนืองนิจ.

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุ **ยืนอยู่** ถ้า*เกิดมีกามวิตก* หรือ*พ๎ยาปาทวิตก* หรือ*วิหิงสาวิตก* ขึ้นมา และภิกษุนั้นก็ไม่รับเอาวิตกเหล่านั้นไว้ แต่สละทิ้งไป ถ่ายถอนออก ทำให้สิ้นสุดลงไปจนไม่มีเหลือ. ภิกษุที่เป็นเช่นนี้ แม้ยืนอยู่ ก็เรียกว่า เป็นผู้ทำความเพียรเผากิเลส รู้สึกกลัว (ต่อสิ่งลามก) เป็นผู้ปรารภความเพียร อุทิศตนในการเผากิเลส อยู่เนืองนิจ.

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุ **นั่งอยู่** ถ้า*เกิดมีกามวิตก* หรือ*พ๎ยาปาทวิตก* หรือ*วิหิงสาวิตก* ขึ้นมา และภิกษุนั้นก็ไม่รับเอาวิตกเหล่านั้นไว้ แต่สละทิ้งไป ถ่ายถอนออก ทำให้สิ้นสุดลงไปจนไม่มีเหลือ. ภิกษุที่เป็นเช่นนี้ แม้นั่งอยู่ ก็เรียกว่า เป็นผู้ทำความเพียรเผากิเลส รู้สึกกลัว (ต่อสิ่งลามก) เป็นผู้ปรารภความเพียร อุทิศตนในการเผากิเลส อยู่เนืองนิจ.

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุ **นอนตื่นอยู่** ถ้า*เกิดมีกามวิตก* หรือ*พ๎ยาปาท-วิตก* หรือ*วิหิงสาวิตก* ขึ้นมา และภิกษุนั้นก็ไม่รับเอาวิตกเหล่านั้นไว้ แต่สละ

ทั้งไป ถ่ายถอนออก ทำให้สิ้นสุดลงไปจนไม่มีเหลือ. ภิกษุที่เป็นเช่นนี้ แม้นอนตื่นอยู่ ก็เรียกว่า เป็นผู้ทำความเพียรเผากิเลส รู้สึกกลัว (ต่อสิ่งลามก) เป็นผู้ปรารภความเพียร อุทิศตนในการเผากิเลส อยู่เนืองนิจ.

– จตุกฺก. อํ. ๒๑/๑๗/๑๑.

ลักษณะของผู้มีความเพียรสี่อริยาบถ
(อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท.! เมื่อเธอทั้งหลายมีศีลถึงพร้อมแล้ว มีปาติโมกข์ถึงพร้อมแล้ว สำรวมด้วยการสำรวมในปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยมารยาทและโคจร **มีปรกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลายแม้มีประมาณน้อย** สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย อยู่ดังนี้แล้ว ยังมีกิจอะไรที่เธอทั้งหลายต้องทำให้ยิ่งขึ้นไปอีกเล่า?

ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุ แม้**เดินอยู่** เป็นผู้ปราศจากอภิชฌา, ปราศจากพ์ยาบาท, ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา ก็เป็นนิวรณ์ที่เธอละขาดแล้ว, ความเพียรเป็นธรรมที่เธอปรารภแล้วไม่ย่อหย่อน, สติเป็นธรรมอันเธอเข้าไปตั้งไว้แล้วไม่ลืมหลง, กายสงบรำงับแล้วไม่กระวนกระวาย, จิตตั้งมั่นแล้วเป็นอารมณ์เดียว. ภิกษุ ท.! **ภิกษุที่เป็นเช่นนี้ แม้เดินอยู่ ก็เรียกว่า ผู้ทำความเพียรเผากิเลส ผู้กลัว (ต่อความเป็นทาสของกิเลส) เป็นผู้ปรารภความเพียร อุทิศตนในการเผากิเลสอยู่เนืองนิจ.**

ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุ แม้**ยืนอยู่** เป็นผู้ปราศจากอภิชฌา, ปราศจากพ์ยาบาท, ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา ก็เป็นนิวรณ์ที่เธอละขาดแล้ว,

ความเพียรเป็นธรรมที่เธอปรารภแล้วไม่ย่อหย่อน, สติเป็นธรรมอันเธอเข้าไปตั้งไว้แล้วไม่ลืมหลง, กายสงบรำงับแล้วไม่กระวนกระวาย, จิตตั้งมั่นแล้วเป็นอารมณ์เดียว. ภิกษุ ท.! **ภิกษุที่เป็นเช่นนี้ แม้ยืนอยู่ ก็เรียกว่า ผู้ทำความเพียรเผากิเลส ผู้กลัว (ต่อความเป็นทาสของกิเลส) เป็นผู้ปรารภความเพียร อุทิศตนในการเผากิเลสอยู่เนืองนิจ.**

ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุ แม้ **นั่งอยู่** เป็นผู้ปราศจากอภิชฌา, ปราศจากพ๎ยาบาท, ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา ก็เป็นนิวรณ์ที่เธอละขาดแล้ว, ความเพียรเป็นธรรมที่เธอปรารภแล้วไม่ย่อหย่อน สติเป็นธรรมอันเธอเข้าไปตั้งไว้แล้วไม่ลืมหลง กายสงบรำงับแล้วไม่กระวนกระวาย จิตตั้งมั่นแล้วเป็นอารมณ์เดียว. ภิกษุ ท.! **ภิกษุที่เป็นเช่นนี้ แม้นั่งอยู่ ก็เรียกว่า ผู้ทำความเพียรเผากิเลส ผู้กลัว (ต่อความเป็นทาสของกิเลส) เป็นผู้ปรารภความเพียร อุทิศตนในการเผากิเลสอยู่เนืองนิจ.**

ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุ แม้ **นอนตื่นอยู่** เป็นผู้ปราศจากอภิชฌา ปราศจากพ๎ยาบาท, ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา ก็เป็นนิวรณ์ที่เธอละขาดแล้ว, ความเพียรเป็นธรรมที่เธอปรารภแล้วไม่ย่อหย่อน สติเป็นธรรมอันเธอเข้าไปตั้งไว้แล้วไม่ลืมหลง กายสงบรำงับแล้วไม่กระวนกระวาย จิตตั้งมั่นแล้วเป็นอารมณ์เดียว. ภิกษุ ท.! **ภิกษุที่เป็นเช่นนี้ แม้นอนตื่นอยู่ ก็เรียกว่า ผู้ทำความเพียรเผากิเลส ผู้กลัว (ต่อความเป็นทาสของกิเลส) เป็นผู้ปรารภความเพียร อุทิศตนในการเผากิเลสอยู่เนืองนิจ.**

— จตุกฺก. อํ. ๒๑/๑๘/๑๒.

ไวพจน์ของสัมมาวายามะ คือสัมมัปปธาน

ภิกษุ ท.! **สัมมัปปธาน ๔ อย่าง** เหล่านี้ มีอยู่. สี่อย่าง อย่างไรเล่า? สี่อย่างคือ ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ :–

๑. ย่อม ทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อจะ ยังอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่ยังไม่เกิด ไม่ให้เกิดขึ้น.

๒. ย่อม ทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อ ละอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่บังเกิดขึ้นแล้ว.

๓. ย่อม ทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อ ยังกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น.

๔. ย่อม ทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อ ความตั้งอยู่ ความไม่เลอะเลือน ความงอกงามยิ่งขึ้น ความไพบูลย์ ความเจริญ ความเต็มรอบ แห่งกุศลธรรม ท. ที่บังเกิดขึ้นแล้ว.

–จตุกฺก. อํ. ๒๑/๑๙/๑๓.

ปธานสี่ ในฐานะสัมมัปปธาน

ภิกษุ ท.! ปธาน ๔ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่. สี่อย่าง อย่างไรเล่า? สี่อย่างคือ สังวรปธาน ปหานปธาน ภาวนาปธาน อนุรักขนาปธาน.

ภิกษุ ท.! สังวรปธาน เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เห็นรูปด้วยตาแล้ว ไม่เป็นผู้ถือเอาในลักษณะที่เป็นการรวบถือเอาทั้งหมด (รวมเป็นภาพเดียว) ไม่เป็นผู้ถือเอาในลักษณะที่เป็นการถือเอาโดยแยกเป็น

ส่วน ๆ; อกุศลธรรมอันลามก คือ อภิชฌาและโทมนัส จะพึงไหลไปตามบุคคลผู้ไม่สำรวมอยู่ซึ่งอินทรีย์อันเป็นต้นเหตุคือตา ใด, เธอย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมซึ่งอินทรีย์นั้น, ย่อมรักษาอินทรีย์คือตา ย่อมถึงการสำรวมในอินทรีย์คือตา. (ในกรณีแห่งอินทรีย์คือ **หู** อินทรีย์คือ **จมูก** อินทรีย์คือ **ลิ้น** อินทรีย์คือ **กาย** และอินทรีย์คือ **ใจ** ก็มีข้อความที่ได้ตรัสไว้ทำนองเดียวกัน). ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า **สังวรปธาน.**

ภิกษุ ท.! **ปหานปธาน เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ไม่รับเอาไว้ สละทิ้งไป ถ่ายถอนออก ทำให้สิ้นสุดเสีย ทำให้ถึงความไม่มี ซึ่ง*กามวิตก* ที่เกิดขึ้นแล้ว .... ซึ่ง*พ๎ยาบาทวิตก* ที่เกิดขึ้นแล้ว .... ซึ่ง*วิหิงสาวิตก* ที่เกิดขึ้นแล้ว .... ซึ่ง*อกุศลธรรมอันลามกทั้งหลาย* ที่บังเกิดขึ้นแล้ว ๆ. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า **ปหานปธาน.**

ภิกษุ ท.! **ภาวนาปธาน เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเจริญซึ่ง **สติสัมโพชฌงค์** .... ซึ่ง **ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์** .... ซึ่ง **วิริยสัมโพชฌงค์** .... ซึ่ง **ปีติสัมโพชฌงค์** .... ซึ่ง **ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์** .... ซึ่ง **สมาธิสัมโพชฌงค์** .... ซึ่ง **อุเบกขาสัมโพชฌงค์** อัน (แต่ละอย่าง ๆ) อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า **ภาวนาปธาน.**

ภิกษุ ท.! **อนุรักขนาปธาน เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมตามรักษาซึ่งสมาธินิมิตอันเจริญ ที่เกิดขึ้นแล้ว (คือรักษาความสำคัญรู้ในภาวะของซากศพต่าง ๆ กัน ๖ ชนิด) คือ อัฏฐิกสัญญา ปุฬวกสัญญา วินีลกสัญญา

วิปุพพกสัญญา วิจฉิททกสัญญา อุทธุมาตกสัญญา[๑]. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า **อนุรักขนาปธาน.**

ภิกษุ ท.! ปธาน ๔ อย่าง เหล่านี้ แล.

—จตุกฺก. อํ. ๒๑/๒๐/๑๔.

การทำความเพียรดุจผู้บำรุงรักษาป่า

ภิกษุ ท.! เธอทั้งหลาย จงละอกุศลเสีย **จงทำการประกอบความเพียรอย่างทั่วถึงในกุศลธรรมทั้งหลาย.** ด้วยการกระทำอย่างนี้ **เธอทั้งหลายจักถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ ในธรรมวินัยนี้.**

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนที่ไม่ไกลจากบ้านหรือนิคม มีป่าสาละใหญ่, ภูมิภาคปกคลุมไปด้วยต้นเอลัณฑะ. เกิดมีบุรุษคนใดคนหนึ่ง หวังประโยชน์เกื้อกูล ความปลอดภัย แก่ป่าสาละนั้น, เขาได้ตัดต้นสาละเล็ก ๆ คด ๆ งอ ๆ ที่คอยแย่งอาหารออกไปทิ้งเสียภายนอก ชำระบริเวณภายในให้ราบเตียน บำรุงรักษาต้นสาละเล็ก ๆ ที่ตรง ที่งอกงามดี เป็นอย่างดี. ภิกษุ ท.! ด้วยอาการอย่างนี้ โดยสมัยอื่น ป่าสาละนั้น ก็ถึงซึ่งความเจริญงอกงาม ไพบูลย์, ข้อนี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : เธอทั้งหลาย จงละอกุศลเสีย จงทำการประกอบความเพียรอย่างทั่วถึงในกุศลธรรมทั้งหลาย. ด้วยการกระทำอย่างนี้ เธอทั้งหลายจักถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ ในธรรมวินัยนี้.

—มู. ม. ๑๒/๒๕๒/๒๖๕.

---

๑. อัฏฐิก คือศพมีแต่กระดูก, ปุพวก คือศพมีแต่หนอน, วินีลก คือศพขึ้นเขียว, วิปุพพก คือศพมีหนองไหล, วิจฉิททก คือศพขาดเป็นชิ้นเป็นท่อน, อุทธุมาตก คือศพขึ้นพอง.

หมวด ค. ว่าด้วย อุปกรณ์ – เหตุปัจจัย ของสัมมาวายามะ

ความสังเวชเป็นเหตุให้ปรารภความเพียร

ภิกษุ ท.! **บุรุษอาชาไนยผู้เจริญ ๔ จำพวก เหล่านี้ มีอยู่ หาได้อยู่ในโลก.** สี่จำพวก เหล่าไหนเล่า? สี่จำพวก คือ :–

๑. ภิกษุ ท.! บุรุษอาชาไนยผู้เจริญบางคน ในกรณีนี้ **ได้ยินว่า "ในบ้านหรือนิคมโน้น มีหญิงหรือชายผู้ถึงความทุกข์ หรือทำกาลกิริยา" ดังนี้** แล้ว เขาก็สังเวช ถึงความสลดใจเพราะเหตุนั้น; **ครั้นสลดใจแล้ว ก็เริ่มตั้งความเพียรโดยแยบคาย มีตนส่งไปในแนวธรรมะ** ย่อมทำให้แจ้งซึ่งปรมัตถสัจจะด้วยนามกาย และเห็นแจ้งแทงตลอดด้วยปัญญา. ภิกษุ ท.! เรากล่าวบุรุษอาชาไนยผู้เจริญชนิดนี้ ว่ามีอุปมาเหมือนม้าอาชาไนยตัวเจริญที่พอเห็นเงาของปฏักก็สังเวชถึงความสลดใจ ฉะนั้น.

๒. ภิกษุ ท.! จำพวกอื่นยังมีอีก : บุรุษอาชาไนยผู้เจริญบางคนในกรณีนี้ ไม่ได้ยินว่า ในบ้านหรือนิคมโน้น มีหญิงหรือชายผู้ถึงความทุกข์หรือทำกาลกิริยา, **แต่เขาได้เห็นหญิงหรือชายผู้ถึงความทุกข์หรือทำกาลกิริยาด้วยตนเอง** เขาก็สังเวชถึงความสลดใจเพราะเหตุนั้น; **ครั้นสลดใจแล้ว ก็เริ่มตั้งความเพียรโดยแยบคาย มีตนส่งไปในแนวธรรมะ** ย่อมทำให้แจ้งซึ่งปรมัตถสัจจะด้วยนามกาย และเห็นแจ้งแทงตลอดด้วยปัญญา. ภิกษุ ท.! เรากล่าวบุรุษอาชาไนยผู้เจริญชนิดนี้ ว่ามีอุปมาเหมือนม้าอาชาไนยตัวเจริญที่ถูกเขาแทงด้วยปฏักที่ขุมขนแล้ว ก็สังเวชถึงความสลดใจ ฉะนั้น.

๓. ภิกษุ ท.! จำพวกอื่นยังมีอีก : บุรุษอาชาไนยผู้เจริญบางคน ในกรณีนี้ ไม่ได้ยินว่า ในบ้านหรือนิคมโน้น มีหญิงหรือชายผู้ถึงความทุกข์หรือทำกาลกิริยา ทั้งเขาไม่ได้เห็นหญิงหรือชายผู้ถึงความทุกข์หรือทำกาลกิริยาด้วยตนเอง, **แต่ญาติหรือสาโลหิตของเขาเป็นผู้ถึงความทุกข์หรือทำกาลกิริยา** เขาก็สังเวชถึงความสลดใจเพราะเหตุนั้น ; **ครั้นสลดใจแล้ว ก็เริ่มตั้งความเพียรโดยแยบคาย มีตนส่งไปในแนวธรรมะ** ย่อมทำให้แจ้งซึ่งปรมัตถสัจจะด้วยนามกาย และเห็นแจ้งแทงตลอดด้วยปัญญา. ภิกษุ ท.! เรากล่าวบุรุษอาชาไนยผู้เจริญชนิดนี้ ว่ามีอุปมาเหมือนม้าอาชาไนยตัวเจริญที่ถูกเขาแทงด้วยปฏักที่หนังก็สังเวชถึงความสลดใจ ฉะนั้น.

๔. ภิกษุ ท.! จำพวกอื่นยังมีอีก : บุรุษอาชาไนยผู้เจริญบางคน ในกรณีนี้ ไม่ได้ยินว่า ในบ้านหรือนิคมโน้น มีหญิงหรือชายผู้ถึงความทุกข์หรือทำกาลกิริยา และเขาไม่ได้เห็นหญิงหรือชายผู้ถึงความทุกข์ หรือทำกาลกิริยาด้วยตนเอง ทั้งญาติหรือสาโลหิตของเขาก็ไม่เป็นผู้ถึงความทุกข์หรือทำกาลกิริยา, **แต่ว่าตัวเขาเองถูกต้องแล้วด้วยทุกขเวทนาที่เป็นไปในสรีระ ซึ่งกล้าแข็ง แสบเผ็ด ไม่น่ายินดี ไม่น่าพอใจ แทบจะนำชีวิตไปเสีย** เขาก็สังเวชถึงความสลดใจเพราะเหตุนั้น ; **ครั้นสลดใจแล้ว ก็เริ่มตั้งความเพียรโดยแยบคาย มีตนส่งไปในแนวธรรมะ** ย่อมทำให้แจ้งซึ่งปรมัตถสัจจะด้วยนามกาย และเห็นแจ้งแทงตลอดด้วยปัญญา. ภิกษุ ท.! เรากล่าวบุรุษอาชาไนยผู้เจริญชนิดนี้ ว่ามีอุปมาเหมือนม้าอาชาไนยตัวเจริญที่ถูกแทงด้วยปฏักถึงกระดูก ก็สังเวชถึงความสลดใจ ฉะนั้น.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล บุรุษอาชาไนยผู้เจริญ ๔ จำพวก ซึ่งมีอยู่หาได้อยู่ ในโลก.

—จตุกฺก. อํ. ๒๑/๑๕๔/๑๑๓.

(ข้อความข้างบนนี้แสดงให้เห็นว่า ยิ่งมีความสลดสังเวชในเหตุการณ์ที่เป็นที่ตั้งแห่งความสลดสังเวช มากเท่าไร ก็ยิ่งมีกำลังใจเพื่อจะทำความเพียรมากขึ้นเท่านั้น).

บุพพภาคแห่งการทำความเพียรเพื่อความสิ้นอาสวะ

ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุไม่เป็นผู้ฉลาดในวาระจิตของผู้อื่น ไซร้, เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอพึงทำความสำเหนียกว่า "**เราจักเป็นผู้ฉลาดในวาระจิตแห่งตน**" ดังนี้เถิด.

ภิกษุ ท.! **ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในวาระจิตแห่งตน เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนชายหนุ่มหญิงสาว ที่ชอบแต่งตัว ส่องดูเงาหน้าของตนที่แว่นส่องหน้า หรือที่ภาชนะน้ำอันบริสุทธิ์หมดจดใสสะอาด ถ้าเห็นธุลีหรือต่อมที่หน้า ก็พยายามนำธุลีหรือต่อมนั้นออกเสีย ถ้าไม่เห็นธุลีหรือต่อม ก็ยินดีพอใจว่า เป็นลาภหนอ บริสุทธิ์ดีแล้วหนอ, ข้อนี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! การพิจารณาของภิกษุ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือจะมีอุปการะมากในกุศลธรรมทั้งหลาย ในเมื่อเธอพิจารณาว่า :–

"เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดย **มีอภิชฌา หรือไม่มีอภิชฌา;**
เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดย **มีจิตพยาบาท หรือไม่มีจิตพยาบาท;**
เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดย **มีถีนมิทธะกลุ้มรุมอยู่ หรือปราศจากถีนมิทธะ;**
เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดย **มีความฟุ้งซ่าน หรือไม่ฟุ้งซ่าน;**
เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดย **มีวิจิกิจฉา หรือหมดวิจิกิจฉา;**

เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดยเป็นผู้มักโกรธ หรือไม่มักโกรธ;

เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดยมีจิตเศร้าหมอง หรือไม่มีจิตเศร้าหมอง;

เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดยมีกายอันเครียดครัด ในการปฏิบัติธรรม หรือมีกายไม่เครียดครัด;

เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดยเป็นผู้เกียจคร้าน หรือเป็นผู้ปรารภความเพียร;

เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดยมีจิตตั้งมั่น หรือไม่มีจิตตั้งมั่น" ดังนี้.

ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ รู้สึกว่า "เราอยู่โดยมาก โดยความเป็นผู้มากด้วยอภิชฌา มีจิตพยาบาท ถีนมิทธะกลุ้มรุม ฟุ้งซ่าน มีวิจิกิจฉา มักโกรธ มีจิตเศร้าหมอง มีกายเครียดครัด เกียจคร้าน มีจิตไม่ตั้งมั่น" ดังนี้แล้ว, ภิกษุนั้น พึงกระทำซึ่งฉันทะ วายามะ อุสสาหะ อุสโสฬหี อัปปฏิวานี สติ และสัมปชัญญะ อย่างแรงกล้า เพื่อละเสียซึ่งธรรมอันเป็นบาปอกุศลเหล่านั้น เช่นเดียวกับบุคคลผู้มีเสื้อผ้าหรือศีรษะอันไฟลุกโพลงแล้ว จะพึงกระทำฉันทะ วายามะ อุสสาหะ อุสโสฬหี อัปปฏิวานี สติ และสัมปชัญญะ อันแรงกล้า เพื่อจะดับไฟที่เสื้อผ้าหรือที่ศีรษะนั้นเสีย, ฉันใดก็ฉันนั้น.

ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ รู้สึกว่า "เราอยู่โดยมาก โดยความเป็นผู้ไม่มีอภิชฌา มีจิตไม่พยาบาท ปราศจากถีนมิทธะ ไม่ฟุ้งซ่าน หมดวิจิกิจฉา ไม่มักโกรธ มีจิตไม่เศร้าหมอง มีกายไม่เครียดครัด ปรารภความเพียร มีจิต

ตั้งมั่น" ดังนี้แล้ว, ภิกษุนั้น พึงตั้งอยู่ในกุศลธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ แล้วประกอบโยคกรรม[๑] เพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลายให้ยิ่งขึ้นไป.

—ทสก. อํ. ๒๔/๙๗/๕๑.

บุพพภาคแห่งการทำความเพียรเพื่อความสิ้นอาสวะ

(อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุไม่เป็นผู้ฉลาดในวาระจิตของผู้อื่น ไซร้, เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอพึงทำความสำเหนียกว่า "เราจักเป็นผู้ฉลาดในวาระจิตแห่งตน" ดังนี้เถิด.

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในวาระจิตแห่งตน เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนชายหนุ่มหญิงสาว ที่ชอบแต่งตัว ส่องดูเงาหน้าของตนที่แว่นส่องหน้า หรือที่ภาชนะน้ำอันบริสุทธิ์หมดจดใสสะอาด ถ้าเห็นธุลีหรือต่อมที่หน้า ก็พยายามนำธุลีหรือต่อมนั้นออกเสีย ถ้าไม่เห็นธุลีหรือต่อม ก็ยินดีพอใจว่า เป็นลาภหนอ บริสุทธิ์ดีแล้วหนอ, ข้อนี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! การพิจารณาของภิกษุ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือจะมีอุปการะมากในกุศลธรรมทั้งหลายในเมื่อเธอพิจารณาว่า :—

---

๑. **โยคกรรม** คือ การกระทำความเพียรอย่างมีระบบ อย่างแข็งขันเต็มที่ ในรูปแบบหนึ่งๆ เพื่อให้สำเร็จประโยชน์ตามความมุ่งหมาย เรียกกันง่ายๆว่า **โยคะ**; เป็นคำกลางใช้กันได้ในระหว่างศาสนาทุกศาสนา.

"เราเป็นผู้ได้เจโตสมถะในภายใน[๑] หรือหนอ;
หรือว่า ไม่ได้เจโตสมถะในภายใน.
เราเป็นผู้ ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา[๒] หรือหนอ;
หรือว่า ไม่ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา." ดังนี้.

ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ รู้สึกว่า **"เราเป็นผู้ได้เจโตสมถะในภายใน แต่ยังไม่ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา"** ดังนี้แล้ว, ภิกษุนั้น **พึงตั้งอยู่ในเจโตสมถะในภายใน แล้วประกอบโยคกรรมเพื่อการได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา.** ภิกษุนั้น ครั้นสมัยอื่น ก็เป็นผู้ได้เจโตสมถะในภายในด้วย ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนาด้วย.

ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ รู้สึกว่า **"เราเป็นผู้ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา แต่ไม่ได้เจโตสมถะในภายใน"** ดังนี้แล้ว, ภิกษุนั้น **พึงตั้งอยู่ในอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา แล้วประกอบโยคกรรมเพื่อการได้เจโตสมถะในภายใน.** ภิกษุนั้น ครั้นสมัยอื่น ก็เป็นผู้ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนาด้วย ได้เจโตสมถะในภายในด้วย.

ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ รู้สึกว่า **"เรายังไม่ได้เจโตสมถะในภายใน ยังไม่ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา"** ดังนี้แล้ว, ภิกษุนั้น **พึงกระทำ**

---

๑. คำนี้ หมายถึงความสงบแห่งจิตด้วยอำนาจของสมาธิ ที่เป็นไปถึงที่สุดแห่งขั้นตอนที่อาจใช้เป็นรากฐานแห่งวิปัสสนาได้ เพราะเป็นเรื่องของจิตจึงเรียกว่า เป็นไปในภายใน.

๒. การเห็นแจ้งในธรรมด้วยอำนาจปัญญาอันยิ่ง ถึงขนาดเห็นความจริงในขั้นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แห่งสิ่งนั้น ๆ.

ซึ่งฉันทะ วายามะ อุสสาหะ อุสโสฬหี อัปปฏิวานี สติ และสัมปชัญญะ อย่างแรงกล้า เพื่อได้เฉพาะซึ่งกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้น นั่นเทียว เช่นเดียวกับบุคคลผู้มีเสื้อผ้าหรือศีรษะอันไฟลุกโพลงแล้ว จะพึงกระทำฉันทะ วายามะ อุสสาหะ อุสโสฬหี อัปปฏิวานี สติ และสัมปชัญญะ อันแรงกล้า เพื่อจะดับไฟที่เสื้อผ้าหรือที่ศีรษะนั้น, ฉันใดก็ฉันนั้น. ภิกษุนั้น ครั้นสมัยอื่นอีก ก็เป็นผู้ได้เจโตสมถะในภายในด้วย ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนาด้วย.

ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ รู้สึกว่า **"เราเป็นผู้ได้เจโตสมถะในภายใน ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา"** ดังนี้แล้ว, ภิกษุนั้น **พึงตั้งอยู่ในกุศลธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ แล้วประกอบโยคกรรมเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลายให้ยิ่งขึ้นไป.**

—ทสก. อํ. ๒๔/๑๐๔/๕๔.

อินทรียสังวรเป็นอุปกรณ์แก่สัมมาวายามะ

(ส่วนที่เป็นการพากเพียรปิดกั้นการเกิดอกุศล)

มหาราช! ภิกษุในกรณีนี้ เห็นรูปด้วยตาแล้ว ไม่เป็นผู้ถือเอาในลักษณะที่เป็นการรวบถือเอาทั้งหมด (รวมเป็นภาพเดียว) ไม่เป็นผู้ถือเอาในลักษณะที่เป็นการถือเอาโดยแยกเป็นส่วน ๆ; อกุศลธรรมอันลามก คือ อภิชฌาและโทมนัส จะพึงไหลไปตามบุคคลผู้ไม่สำรวมอยู่ซึ่ง **อินทรีย์อันเป็นต้นเหตุคือตา ใด** เธอย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมซึ่งอินทรีย์นั้น ย่อมรักษาอินทรีย์คือตา ย่อมถึงการสำรวมในอินทรีย์คือตา.

(ในกรณีแห่ง **อินทรีย์คือหู อินทรีย์คือจมูก อินทรีย์คือลิ้น อินทรีย์คือกาย** และ **อินทรีย์ คือใจ** ก็มีข้อความที่ได้ตรัสไว้ทำนองเดียวกัน).

—สี. ที. ๙/๙๓/๑๒๒.

เวทนาสามเกี่ยวกับความเพียรละอกุศลและเจริญกุศล

ท่านผู้จอมเทพ! เรา กล่าวโสมนัสว่ามีสอง อย่างคือ **โสมนัสที่ควรเสพ** และ **โสมนัสที่ไม่ควรเสพ.** กล่าว **โทมนัสว่ามีสอง** อย่างคือ **โทมนัสที่ควรเสพ** และ **โทมนัสที่ไม่ควรเสพ.** กล่าว **อุเบกขาว่ามีสอง** อย่างคือ **อุเบกขาที่ควรเสพ** และ **อุเบกขาที่ไม่ควรเสพ.**

บุคคลรู้โสมนัสใดว่าเมื่อเสพอยู่ อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม ดังนี้แล้ว **โสมนัสอย่างนี้ไม่ควรเสพ.** บุคคลรู้โสมนัสใดว่าเมื่อเสพอยู่ อกุศลเสื่อม กุศลเจริญ ดังนี้แล้ว **โสมนัสอย่างนี้ควรเสพ.** ในบรรดาโสมนัสที่ควรเสพนั้น มีทั้งโสมนัสที่มีวิตกมีวิจาร และโสมนัสที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร; **โสมนัสที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร เป็นโสมนัสที่ประณีตกว่า.** ท่านผู้จอมเทพ! เรากล่าวโสมนัสว่ามีสองอย่างคือ ควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี ดังนี้.

(ในกรณีแห่ง **โทมนัส** และ **อุเบกขา** ก็มีหลักเกณฑ์ที่ตรัสไว้อย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งโสมนัส. ที่กล่าวว่า 'ไม่ควรเสพเพราะทำให้อกุศลเจริญ' นั้น หมายถึงเวทนาที่เกิดจากการครองเรือน. ที่กล่าวว่า 'ควรเสพเพราะทำให้กุศลเจริญ' นั้น หมายถึง เวทนาที่อาศัยเนกขัมมะ ไม่เกี่ยวข้องกับเรือน. ที่กล่าวว่า 'มีวิตกวิจาร' นั้น หมายถึงเวทนาที่เกิดจากการปฏิบัตินับตั้งแต่ปฐมฌานลงมา. ที่กล่าวว่า 'ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร' นั้น หมายถึง เวทนาที่เกิดจากการปฏิบัตินับตั้งแต่ทุติยฌานขึ้นไป. ถ้าบุคคลเกี่ยวข้องกับเวทนาทั้งสามนี้อย่างถูกต้อง การทำความเพียรเพื่อละอกุศล และเจริญกุศล จักเป็นไปโดยง่าย).

—มหา. ที. ๑๐/๓๑๒/๒๕๗.

การเสพที่เป็นอุปกรณ์และไม่เป็นอุปกรณ์ แก่ความเพียรละอกุศลและเจริญกุศล

๑. การเสพกายสมาจาร

สารีบุตร ! เมื่อบุคคลเสพอยู่ซึ่งกายสมาจาร (การประพฤติประจำทางกาย) ชนิดไร อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม, กายสมาจารชนิดนี้บุคคลไม่ควรเสพ. สารีบุตร ! เมื่อบุคคลเสพอยู่ซึ่งกายสมาจารชนิดไร อกุศลธรรมเสื่อม กุศลธรรมเจริญ, กายสมาจารชนิดนี้บุคคลควรเสพ.

สารีบุตร ! **อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม แก่บุคคลผู้เสพอยู่ซึ่ง กายสมาจาร ชนิดไหนเล่า ?** สารีบุตร ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้มี *ปาณาติบาต* เป็นพราน มีมือเปื้อนเลือด วุ่นอยู่แต่การประหัตประหาร ไม่มีความเอ็นดูในสัตว์มีชีวิต, และเป็นผู้ *ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้* ถือเอาทรัพย์และอุปกรณ์แห่งทรัพย์อันเจ้าของไม่ได้ให้ ในบ้านก็ดี ในป่าก็ดี ด้วยอาการแห่งขโมย, และเป็นผู้ *ประพฤติผิดในกามทั้งหลาย* คือประพฤติผิดในหญิงทั้งหลาย ที่มีมารดารักษา บิดารักษา มารดาและบิดารักษา พี่น้องชายรักษา พี่น้องหญิงรักษา ญาติรักษา หญิงมีสามี หญิงมีสินไหม แม้ที่สุดแต่หญิงที่มีผู้สวมมาลาหมั้นไว้. สารีบุตร ! **เมื่อเสพกายสมาจารชนิดนี้แล อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม.**

สารีบุตร ! **อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ แก่บุคคลผู้เสพอยู่ซึ่ง กายสมาจาร ชนิดไหนเล่า ?** สารีบุตร ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้ **ละปาณาติบาต** เว้นขาดจากปาณาติบาต วางท่อนไม้และศาสตราเสียแล้ว

มีความละอาย ถึงความเอ็นดูกรุณาหวังประโยชน์เกื้อกูลในบรรดาสัตว์ทั้งหลาย, **และเป็นผู้ละอทินนาทาน** เว้นขาดจากอทินนาทาน ไม่ถือเอาทรัพย์และอุปกรณ์แห่งทรัพย์ อันเจ้าของไม่ได้ให้ ในบ้านก็ดี ในป่าก็ดี ด้วยอาการแห่งขโมย, **และเป็นผู้ละกาเมสุมิจฉาจาร** เว้นขาดจากกาเมสุมิจฉาจาร คือไม่ประพฤติผิดในหญิงทั้งหลายที่มีมารดารักษา บิดารักษา มารดาและบิดารักษา พี่น้องชายรักษา พี่น้องหญิงรักษา ญาติรักษา หญิงมีสามี หญิงมีสินไหม แม้ที่สุดแต่หญิงที่มีผู้สวมมาลาหมั้นไว้. สารีบุตร! **เมื่อเสพกายสมาจารชนิดนี้แล อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ.**

๒. การเสพวจีสมาจาร

สารีบุตร! **อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม แก่บุคคลผู้เสพอยู่ ซึ่ง วจีสมาจาร** (การประพฤติประจำทางวาจา) **ชนิดไหนเล่า?** สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้*มีปกติกล่าวเท็จ* ไปในสภาก็ดี ไปในที่ประชุมก็ดี ไปในหมู่ญาติก็ดี ไปในท่ามกลางคนหมู่มากก็ดี ไปในท่ามกลางราชสกุลก็ดี เขานำไปเป็นพยาน ถามว่า "ท่านผู้เจริญ! ท่านรู้อย่างไร ว่าไปอย่างนั้น" บุรุษนั้นเมื่อไม่รู้ก็บอกว่ารู้ เมื่อรู้ก็บอกว่าไม่รู้ ไม่เห็นก็บอกว่าเห็น เห็นก็บอกว่าไม่เห็น ดังนี้ กล่าวเท็จทั้งรู้อยู่ เพราะเหตุแห่งตนบ้าง เพราะเหตุแห่งผู้อื่นบ้าง เพราะเหตุเห็นแก่อามิสสินจ้างบ้าง, และเป็นผู้*กล่าวคำส่อเสียด* ได้ฟังจากฝ่ายนี้แล้ว เก็บไปบอกฝ่ายโน้น เพื่อแตกจากฝ่ายนี้ หรือได้ฟังจากฝ่ายโน้นแล้ว เก็บมาบอกแก่ฝ่ายนี้ เพื่อแตกจากฝ่ายโน้น ทำคนที่พร้อมเพรียงกันอยู่ให้แตกจากกัน อุดหนุนส่งเสริมคนที่แตกกันอยู่แล้วให้แตกจากกันยิ่งขึ้น เป็นคนชอบในการเป็นพวก ยินดีในการเป็นพวก เป็นคนพอใจในการเป็นพวก กล่าวแต่วาจาที่ทำให้เป็นพวก, และเป็นผู้*กล่าววาจาหยาบ* เป็นวาจาทิ่มแทง กักขฬะ เผ็ด

ร้อน ขัดใจผู้อื่น กลัดกลุ้มอยู่ด้วยความโกรธ ไม่เป็นไปด้วยสมาธิ, และเป็นผู้*กล่าววาจาเพ้อเจ้อ* ไม่กล่าวตามกาลอันควร ไม่กล่าวตามเป็นจริง ไม่กล่าวโดยอรรถ ไม่กล่าวโดยธรรม ไม่กล่าวโดยวินัย กล่าววาจาไม่มีที่ตั้งอาศัย ไม่ถูกกาละ ไม่ถูกเทศะ ไม่มีที่จบ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์. สารีบุตร! **เมื่อเสพวจีสมาจารชนิดนี้แล อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม.**

สารีบุตร! **อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ แก่บุคคลผู้เสพอยู่ซึ่ง วจีสมาจาร ชนิดไหนเล่า?** สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้ละ**มุสาวาท** เว้นขาดจากมุสาวาท ไปในสภาก็ดี ไปในที่ประชุมก็ดี ไปในหมู่ญาติก็ดี ไปในท่ามกลางคนหมู่มากก็ดี ไปในท่ามกลางราชสกุลก็ดี เขานำไปเป็นพยาน ถามว่า "ท่านผู้เจริญ! ท่านรู้อย่างไร ว่าไปอย่างนั้น" เขานั้นเมื่อรู้ก็บอกว่ารู้ เมื่อไม่รู้ก็บอกว่าไม่รู้ เห็นก็บอกว่าเห็น ไม่เห็นก็บอกว่าไม่เห็น ดังนี้ ไม่กล่าวเท็จทั้งรู้อยู่ เพราะเหตุแห่งตนบ้าง เพราะเหตุแห่งผู้อื่นบ้าง เพราะเหตุเห็นแก่อามิสสินจ้างบ้าง, และเป็นผู้ละ**ปิสุณวาจา** เว้นขาดจากปิสุณวาจา ได้ฟังจากฝ่ายนี้แล้ว ไม่เก็บไปบอกฝ่ายโน้น เพื่อแตกจากฝ่ายนี้ หรือได้ฟังจากฝ่ายโน้นแล้ว ไม่เก็บมาบอกแก่ฝ่ายนี้ เพื่อแตกจากฝ่ายโน้น แต่จะสมานคนที่แตกกันแล้วให้กลับพร้อมเพรียงกัน อุดหนุนคนที่พร้อมเพรียงกันอยู่ให้พร้อมเพรียงกันยิ่งขึ้น เป็นคนชอบในการพร้อมเพรียง ยินดีในการพร้อมเพรียง พอใจในการพร้อมเพรียง กล่าวแต่วาจาที่ทำให้พร้อมเพรียงกัน, และเป็นผู้ละ**ผรุสวาจา** เว้นขาดจากผรุสวาจา กล่าวแต่วาจาที่ไม่มีโทษ เสนาะโสต ให้เกิดความรัก เป็นคำฟูใจ เป็นคำสุภาพที่ชาวเมืองเขาพูดกัน เป็นที่ใคร่ที่พอใจของมหาชน กล่าวแต่วาจาเช่นนั้นอยู่, และเป็นผู้ละ**สัมผัปปลาปวาท** เว้นขาดจากสัมผัปปลาปวาท กล่าวแต่ในเวลาอันสมควร กล่าวแต่คำจริง เป็นประโยชน์ เป็นธรรม เป็นวินัย

กล่าวแต่วาจามีที่ตั้ง มีหลักฐานที่อ้างอิง มีเวลาจบ ประกอบด้วยประโยชน์ สมควรแก่เวลา. สารีบุตร! **เมื่อเสพวจีสมาจารชนิดนี้ แล อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ.**

๓. การเสพมโนสมาจาร

สารีบุตร! **อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม แก่บุคคลผู้เสพอยู่ ซึ่ง มโนสมาจาร** (การประพฤติประจำทางใจ) **ชนิดไหนเล่า?** สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้ *มากด้วยอภิชฌา* เพ่งต่อทรัพย์และอุปกรณ์แห่งทรัพย์ของผู้อื่น ว่า "ทรัพย์ใดของใคร จงมาเป็นของเรา" ดังนี้, และเป็นผู้ ***มีจิตพยาบาท*** มีความดำริแห่งใจเป็นไปในทางประทุษร้าย ว่า "ขอสัตว์เหล่านี้ จงถูกฆ่า จงถูกทำลาย จงขาดสูญ จงวินาศ อย่าได้มีอยู่" ดังนี้. สารีบุตร! **เมื่อเสพมโนสมาจารชนิดนี้ แล อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม.**

สารีบุตร! **อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ แก่บุคคลผู้เสพอยู่ซึ่ง มโนสมาจาร ชนิดไหนเล่า?** สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้ไม่มากด้วย**อภิชฌา** ไม่เพ่งต่อทรัพย์และอุปกรณ์แห่งทรัพย์ของผู้อื่น ว่า "ทรัพย์ใดของใคร จงมาเป็นของเรา" ดังนี้, และเป็นผู้ **ไม่มีจิตพยาบาท** ไม่มีความดำริแห่งใจเป็นไปในทางประทุษร้าย โดยมีความรู้สึกอยู่ว่า "ขอสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ จงไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความลำบาก จงมีสุข บริหารตนอยู่เถิด" ดังนี้. สารีบุตร! **เมื่อเสพมโนสมาจารชนิดนี้แล อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ.**

๔. การเสพจิตตุปบาท

สารีบุตร! **อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม แก่บุคคลผู้เสพอยู่ซึ่ง จิตตุปบาท** (ความมักเกิดขึ้นแห่งจิต) **ชนิดไหนเล่า?** สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้ *มากด้วยอภิชฌา* มีจิตสหรคตด้วยอภิชฌาอยู่, เป็นผู้ *มีพยาบาท* มีจิตสหรคตด้วยพยาบาทอยู่, เป็นผู้ *มีวิหิงสา* มีจิตสหรคตด้วยวิหิงสาอยู่. สารีบุตร! **เมื่อเสพจิตตุปบาทชนิดนี้ แล อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม.**

สารีบุตร! **อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ แก่บุคคลผู้เสพอยู่ ซึ่ง จิตตุปบาท ชนิดไหนเล่า?** สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ไม่เป็นผู้มากด้วยอภิชฌา มีจิตไม่สหรคตด้วยอภิชฌาอยู่, เป็นผู้ไม่มีพยาบาท มีจิตไม่สหรคตด้วยพยาบาทอยู่, เป็นผู้ไม่มีวิหิงสา มีจิตไม่สหรคตด้วยวิหิงสาอยู่. สารีบุตร! **เมื่อเสพจิตตุปบาทชนิดนี้ แล อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ.**

๕. การเสพสัญญาปฏิลาภ

สารีบุตร! **อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม แก่บุคคลผู้เสพอยู่ ซึ่ง สัญญาปฏิลาภ** (การได้ความหมายมั่นเฉพาะเรื่อง) **ชนิดไหนเล่า?** สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้ *มากด้วยอภิชฌา* อยู่ด้วยสัญญาอันสหรคตด้วยอภิชฌา, เป็นผู้ *มีพยาบาท* อยู่ด้วยสัญญาอันสหรคตด้วยพยาบาท, เป็นผู้ *มีวิหิงสา* อยู่ด้วยสัญญาอันสหรคตด้วยวิหิงสา. สารีบุตร! **เมื่อเสพสัญญาปฏิลาภชนิดนี้ แล อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม.**

สารีบุตร! **อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ แก่บุคคลผู้เสพอยู่ ซึ่ง สัญญาปฏิลาภ ชนิดไหนเล่า?** สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ไม่เป็นผู้มากด้วยอภิชฌา มีสัญญาไม่สหรคตด้วยอภิชฌาอยู่, เป็นผู้ไม่มีพยาบาท มีสัญญาไม่สหรคตด้วยพยาบาทอยู่, เป็นผู้ไม่มีวิหิงสา มีสัญญาไม่สหรคตด้วยวิหิงสาอยู่. สารีบุตร! **เมื่อเสพสัญญาปฏิลาภชนิดนี้แล อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ.**

๖. การเสพทิฏฐิปฏิลาภ

สารีบุตร! **อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม แก่บุคคลผู้เสพอยู่ ซึ่ง ทิฏฐิปฏิลาภ** (การได้ทิฏฐิเฉพาะเรื่อง) **ชนิดไหนเล่า?** สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้มีทิฏฐิอย่างนี้ ว่า "ทานที่ให้แล้ว ไม่มี (ผล), ยัญที่บูชาแล้ว ไม่มี (ผล), การบูชาที่บูชาแล้ว ไม่มี (ผล), ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่ว ไม่มี, โลกนี้ ไม่มี, โลกอื่น ไม่มี, มารดา ไม่มี, บิดา ไม่มี, โอปปาติกะสัตว์ ไม่มี, สมณพราหมณ์ที่ไปแล้วปฏิบัติแล้วโดยชอบถึงกับกระทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาโดยชอบเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็ไม่มี" ดังนี้. สารีบุตร! เมื่อเสพทิฏฐิปฏิลาภชนิดนี้แล อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม.

สารีบุตร! **อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ แก่บุคคลผู้เสพอยู่ ซึ่ง ทิฏฐิปฏิลาภ ชนิดไหนเล่า?** สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้มีทิฏฐิอย่างนี้ ว่า "ทานที่ให้แล้ว มี (ผล), ยัญที่บูชาแล้ว มี (ผล), การบูชาที่บูชาแล้ว มี (ผล), ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่ว มี, โลกนี้ มี, โลกอื่น มี, มารดา มี, บิดา มี, โอปปาติกะสัตว์ มี, สมณพราหมณ์ที่ไปแล้ว

ปฏิบัติแล้วโดยชอบ ถึงกับกระทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาโดยชอบเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็มี" ดังนี้. สารีบุตร! **เมื่อเสพทิฏฐิปฏิลาภชนิดนี้แล อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ.**

๗. การเสพอัตตภาวปฏิลาภ

สารีบุตร! **อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม แก่บุคคลผู้เสพอยู่ ซึ่ง อัตตภาวปฏิลาภ** (การได้อัตภาพเฉพาะชนิด) **ชนิดไหนเล่า?** สารีบุตร! เมื่อบุคคลเกิดด้วยการได้อัตตภาพที่ยังประกอบด้วยทุกข์ เพราะภพของเขายังไม่สิ้นไป อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม.

สารีบุตร! **อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ แก่บุคคลผู้เสพอยู่ ซึ่ง อัตตภาวปฏิลาภ ชนิดไหนเล่า?** สารีบุตร! เมื่อบุคคลเกิดด้วยการได้อัตตภาพที่ไม่ประกอบด้วยทุกข์ เพราะภพของเขาสิ้นไป อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ.

๘. การเสพอารมณ์หก

สารีบุตร! เมื่อบุคคล **เสพอยู่ ซึ่งรูป** ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักษุชนิดไร **อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม,** รูปที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักษุชนิดนี้ เป็นรูปอันบุคคล **ไม่ควรเสพ.**

สารีบุตร! เมื่อบุคคล **เสพอยู่ ซึ่งรูป** ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักษุชนิดไร **อกุศลธรรมเสื่อม กุศลธรรมเจริญ,** รูปที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักษุชนิดนี้ เป็นรูปอันบุคคล **ควรเสพ.**

(ในกรณีแห่งอารมณ์ห้าที่เหลือ คือ **เสียง** ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยหู **กลิ่น** ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจมูก **รส** ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยลิ้น **โผฏฐัพพะ** ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยผิวกาย และ **ธรรมารมณ์** ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยใจ ก็มีหลักเกณฑ์ที่ได้ตรัสไว้ทำนองเดียวกันกับในกรณีแห่ง รูปที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักษุ ข้างบนนี้).

๙. การเสพปัจจัยสาม

สารีบุตร! เมื่อบุคคลเสพอยู่ ซึ่ง **จีวร** ชนิดไร อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม, จีวรชนิดนี้ เป็นจีวรอันบุคคล **ไม่ควรเสพ.**

สารีบุตร! เมื่อบุคคลเสพอยู่ ซึ่ง **จีวร** ชนิดไร อกุศลธรรมเสื่อม กุศลธรรมเจริญ, จีวรชนิดนี้ เป็นจีวรอันบุคคล **ควรเสพ.**

(ในกรณีแห่งปัจจัย คือ **บิณฑบาต** และ **เสนาสนะ** ก็มีหลักเกณฑ์ที่ได้ตรัสไว้ทำนองเดียวกันกับในกรณีแห่ง **จีวร** ข้างบนนี้).

๑๐.-๑๓. การเสพคาม - นิคม - นคร - ชนบท

สารีบุตร! เมื่อบุคคลเสพอยู่ ซึ่ง **คาม** (หมู่บ้าน) ชนิดไร อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม, คามชนิดนี้ เป็นคามอันบุคคล **ไม่ควรเสพ.**

สารีบุตร! เมื่อบุคคลเสพอยู่ ซึ่ง **คาม** ชนิดไร อกุศลธรรมเสื่อม กุศลธรรมเจริญ, คามชนิดนี้ เป็นคามอันบุคคล **ควรเสพ.**

(ในกรณีแห่ง **นิคม - นคร - ชนบท** ก็มีหลักเกณฑ์ที่ได้ตรัสไว้ทำนองเดียวกันกับในกรณีแห่ง คาม ข้างบนนี้).

๑๔. การเสพบุคคล

สารีบุตร! เมื่อบุคคลเสพอยู่ ซึ่ง **บุคคล** ชนิดไร อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม, บุคคลชนิดนี้ เป็นบุคคลอันบุคคล **ไม่ควรเสพ.**

สารีบุตร ! เมื่อบุคคลเสพอยู่ ซึ่งบุคคลชนิดไร อกุศลธรรมเสื่อม กุศลธรรมเจริญ, บุคคลชนิดนี้ เป็นบุคคลอันบุคคลควรเสพ.

– อุปริ. ม. ๑๔/๑๕๕, ๑๕๗ – ๑๕๘, ๑๖๐ – ๑๖๑, ๑๖๓ – ๑๖๔/๒๒๑, ๒๒๔ – ๒๒๖, ๒๒๙, ๒๓๒.

ชาคริยานุโยคคือส่วนประกอบของความเพียร

ภิกษุ ท. ! **ภิกษุเป็นผู้ตามประกอบในธรรมเป็นเครื่องตื่น** เป็นอย่างไรเล่า ?

ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมชำระจิตให้หมดจดสิ้นเชิงจากอาวรณียธรรม (กิเลสที่กั้นจิต) ด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดวันยังค่ำไปจนสิ้นยามแรกแห่งราตรี, ครั้นยามกลางแห่งราตรี นอนอย่างราชสีห์ (คือ) ตะแคงข้างขวา เท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะในการลุกขึ้น, ครั้นยามสุดท้ายแห่งราตรี ลุกขึ้นแล้ว ชำระจิตให้หมดจดสิ้นเชิงจากอาวรณียธรรม ด้วยการเดินจงกรมและการนั่ง อีก.

ภิกษุ ท. ! อย่างนี้แล ชื่อว่าภิกษุเป็นผู้ตามประกอบในธรรมเป็นเครื่องตื่น.

– สฬา. สํ. ๑๘/๒๒๑/๓๑๙.

ศิลปะแห่งการปลุกเร้าความเพียร

ภิกษุ ท. ! **อารัพภวัตถุ** (ที่ตั้งแห่งการปรารภความเพียร) ๘ อย่าง เหล่านี้มีอยู่. แปดอย่าง อย่างไรเล่า ? แปดอย่างคือ :–

๑. ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ **การงานอันภิกษุจะต้องทำมีอยู่.** ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า "การงานเป็นสิ่งที่เราจักต้องกระทำ แต่เมื่อกระทำการงานอยู่ มันไม่เป็นการง่าย ที่จะกระทำในใจ ซึ่งคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า. เอาเถิด ถ้ากระไรเราจักรีบปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง" ดังนี้. เธอนั้นจึงปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น **อารัพภวัตถุข้อที่ ๑.**

๒. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : **การงานอันภิกษุกระทำเสร็จแล้วมีอยู่.** ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า "เราได้กระทำการงานแล้ว ก็เมื่อเราทำการงานอยู่นั้น เราไม่สามารถกระทำในใจซึ่งคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า. เอาเถิด ถ้ากระไรเราจักรีบปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง" ดังนี้. เธอนั้นจึงปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น **อารัพภวัตถุข้อที่ ๒.**

๓. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : **หนทางอันภิกษุต้องเดิน มีอยู่.** ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า "หนทางเป็นสิ่งที่เราจักต้องเดิน แต่เมื่อเราเดินทางอยู่ มันไม่เป็นการง่าย ที่จะกระทำในใจ ซึ่งคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า. เอาเถิด ถ้ากระไรเราจักรีบปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง" ดังนี้. เธอนั้นจึงปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น **อารัพภวัตถุข้อที่ ๓.**

๔. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : **หนทางอันภิกษุเดินแล้ว มีอยู่.** ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า "เราได้เดินทางแล้ว ก็เมื่อเราเดินทางอยู่ เราไม่สามารถกระทำในใจซึ่งคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า. เอาเถิด ถ้ากระไรเราจักรีบปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง" ดังนี้. เธอนั้นจึงปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น **อารัพภวัตถุข้อที่ ๔.**

๕. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : **ภิกษุเที่ยวบิณฑบาตในบ้านหรือนิคม ไม่ได้โภชนะเลวหรือประณีตเต็มตามที่ต้องการ.** ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า "เมื่อเราเที่ยวบิณฑบาตในบ้านหรือนิคม ไม่ได้โภชนะเลวหรือประณีตเต็มตามที่ต้องการ แต่กายของเรากลับเป็นกายที่เบา ควรแก่การงาน. เอาเถิด ถ้ากระไรเราจักอาศัยกายที่เบาควรแก่การประกอบการงานนั้น ๆ รีบปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง" ดังนี้. เธอนั้นจึงปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น **อารัพภวัตถุข้อที่ ๕.**

๖. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : **ภิกษุเที่ยวบิณฑบาตในบ้านหรือนิคม ได้โภชนะเลวหรือประณีตเต็มตามที่ต้องการ.** ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า "เมื่อเราเที่ยวบิณฑบาตในบ้านหรือนิคม ได้โภชนะเลวหรือประณีตเต็มตามที่ต้องการ แต่กายของเราก็ยังเป็นกายที่เบาควรแก่การงานอยู่. เอาเถิด ถ้ากระไรเราจักอาศัยกายที่เบาควรแก่การประกอบการงานนั้น ๆ รีบปรารภความ

เพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง" ดังนี้. เธอนั้นจึงปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น **อารัพภวัตถุข้อที่ ๖.**

๗. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : **อาพาธเล็กน้อยที่เกิดขึ้นแล้วแก่ภิกษุ มีอยู่.** ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า "อาพาธเล็กน้อยนี้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา แต่มันอาจเป็นไปได้ว่า อาพาธนั้นจักลุกลาม. เอาเถิด ถ้ากระไรเราจักรีบปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง" ดังนี้. เธอนั้นจึงปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น **อารัพภวัตถุข้อที่ ๗.**

๘. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : **ภิกษุเป็นผู้หายจากความเจ็บไข้แล้วไม่นาน มีอยู่.** ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า "เราหายจากความเจ็บไข้แล้วไม่นาน แต่มันอาจเป็นไปได้ว่า อาพาธนั้นจักหวนกลับมาอีก. เอาเถิด ถ้ากระไรเราจักรีบปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง" ดังนี้. เธอนั้นจึงปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น **อารัพภวัตถุข้อที่ ๘.**

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล อารัพภวัตถุ (ที่ตั้งแห่งการปรารภความเพียร) แปดอย่าง.

— อฏฺฐก. อํ. ๒๓/๓๔๕/๑๘๖.

ผู้มีลักษณะควรประกอบความเพียร

ภิกษุ ท.! **ปธานิยังคะ** (องค์แห่งผู้สมควรประกอบความเพียร) **๕ อย่าง** เหล่านี้ มีอยู่. ห้าอย่าง อย่างไรเล่า? ห้าอย่างคือ ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ :–

๑. เป็นผู้ **มีศรัทธา** ย่อมเชื่อความตรัสรู้ของตถาคต ว่า "แม้เพราะเหตุนี้ ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ชอบเอง สมบูรณ์ด้วยวิชชาและจรณะ ดำเนินไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกคนควรฝึก อย่างไม่มีใครยิ่งไปกว่า เป็นครูของเทวดาและมนุษย์ เป็นผู้เบิกบานแล้ว จำแนกธรรมออกสอนสัตว์" ดังนี้.

๒. เป็นผู้ **มีอาพาธน้อย** มีโรคน้อย มีไฟธาตุสำหรับย่อยอาหารที่ย่อยได้สม่ำเสมอ ปานกลาง ไม่ร้อนเกิน ไม่เย็นเกิน พอควรแก่การบำเพ็ญเพียร.

๓. เป็นผู้ **ไม่โอ้อวด** ไม่มีมารยา เป็นผู้เปิดเผยตนเองตามที่เป็นจริงในพระศาสดา, หรือในเพื่อนสพรหมจารีผู้รู้ทั้งหลาย ก็ตาม.

๔. เป็นผู้ **ปรารภความเพียร** เพื่อการละสิ่งอันเป็นอกุศล เพื่อถึงพร้อมด้วยสิ่งอันเป็นกุศล มีกำลัง มีความบากบั่น หนักแน่น ไม่ทอดทิ้งธุระในสิ่งทั้งหลายอันเป็นกุศล.

๕. เป็นผู้ **มีปัญญา** ประกอบด้วยปัญญาซึ่งสามารถกำหนดความเกิดขึ้นและความดับหายไป เป็นปัญญาอันประเสริฐ เป็นเครื่องเจาะแทงกิเลส เป็นเครื่องให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล ปธานิยังคะ ๕ อย่าง.

–ปญฺจก. อํ. ๒๒/๗๔/๕๓.

หมวด ง. ว่าด้วย หลักการปฏิบัติ ของสัมมาวายามะ

เพียรละอกุศลแข่งกับความตาย

ภิกษุ ท.! มรณสติ อันบุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่ เป็นธรรมหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นปริโยสาน.

ภิกษุ ท.! มรณสติ (อันบุคคลเจริญเห็นปานนั้น) เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ **ผ่านกลางวันมาถึงกลางคืนแล้ว** ย่อมพิจารณาเห็นว่า "ปัจจัยแห่งความตายของเรามีมาก คืองูฉกเรา แมลงป่อง[๑] ต่อยเรา หรือตะขาบ[๑] กัดเรา, หรือว่าเราเดินพลาดล้มลง อาหารไม่ย่อย ดีกำเริบ เสมหะกำเริบ หรือลมสัตถกวาตกำเริบ, หรือว่าพวกมนุษย์หรืออมนุษย์ทำร้ายเรา, ความตายก็จะมีแก่เรา : นั่นเป็นอันตรายของเรา" ดังนี้. ภิกษุนั้น พึงพิจารณาสืบไปว่า "มีอยู่หรือไม่หนอ บาปอกุศลธรรมที่เรายังละไม่ได้ แล้วเป็นอันตรายแก่เรา ผู้กระทำกาละลงไปในคืนนี้" ดังนี้. ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ รู้สึกว่า **บาปอกุศลธรรมอย่างนั้นมีอยู่,** ภิกษุนั้น พึง-**กระทำซึ่งฉันทะ วายามะ อุสสาหะ อุสโสฬหิ อัปปฏิวานี สติ และสัมปชัญญะอย่างแรงกล้า เพื่อละเสียซึ่งบาปอกุศลธรรมเหล่านั้น (โดยด่วน)** เช่นเดียวกับบุคคลผู้มีเสื้อผ้าหรือศีรษะอันไฟลุกโพลงแล้ว จะพึงกระทำฉันทะ วายามะ อุสสาหะ อุสโสฬหิ อัปปฏิวานี สติ และสัมปชัญญะ อันแรงกล้า เพื่อจะดับไฟที่เสื้อผ้าหรือที่ศีรษะนั้นเสีย, ฉันใดก็ฉันนั้น. ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุพิจารณา

---

๑. ศัพท์ว่า วิจฺฉิกา เคยแปลกันว่าแมลงป่อง ศัพท์ว่า สตปที เคยแปลกันว่าตะขาบ จะเป็นปัจจัยแห่งความตายได้อย่างไรนั้น ผู้ศึกษาพึงพิจารณาดูเอง.

อยู่ รู้สึกว่า บาปอกุศลธรรมอย่างนั้นไม่มีอยู่, ภิกษุนั้น พึงอยู่ด้วยปีติปราโมทย์นั้นนั่นแหละ ตามศึกษาอยู่ทั้งกลางวันและกลางคืน ในกุศลธรรมทั้งหลาย.

(ในกรณีแห่งภิกษุผู้ **ผ่านกลางคืนมาถึงกลางวัน** ก็มีข้อความที่ตรัสไว้ให้ปฏิบัติอย่างเดียวกัน, ผิดกันแต่เวลาเท่านั้น).

ภิกษุ ท.! มรณสติ อันบุคคลเจริญทำให้มากแล้ว อย่างนี้แล ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่ เป็นธรรมหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นปริโยสาน.

—อฏฺฐก. อํ. ๒๓/๓๓๗/๑๗๑.

(ธรรมที่มีอมโตคธะเป็นอานิสงส์นั้น ในสูตรอื่นแสดงไว้ด้วย **สัญญาสิบ** ก็มี :—)

ภิกษุ ท.! สัญญา ๑๐ ประการเหล่านี้ อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่ หยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นปริโยสาน.

สิบประการอย่างไรเล่า? สิบประการ คือ อสุภสัญญา (ความสำคัญรู้ในความไม่งาม) มรณสัญญา (ความสำคัญรู้ในความตาย) อาหาเรปฏิกูลสัญญา (ความสำคัญรู้ในปฏิกูลแห่งอาหาร) สัพพโลเกอนภิรตสัญญา (ความสำคัญรู้ในความไม่ยินดีในโลกทั้งปวง) อนิจจสัญญา (ความสำคัญรู้ในความไม่เที่ยง) อนิจเจทุกขสัญญา (ความสำคัญรู้ในความเป็นทุกข์แห่งความไม่เที่ยง) ทุกเขอนัตตสัญญา (ความสำคัญรู้ในความเป็นอนัตตาในทุกข์) ปหานสัญญา (ความสำคัญรู้ในการละเสีย) วิราคสัญญา (ความสำคัญรู้ในความคลายกำหนัด) นิโรธสัญญา (ความสำคัญรู้ในความดับไม่เหลือ).

ภิกษุ ท.! **สัญญา ๑๐ ประการเหล่านี้แล อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่ หยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นปริโยสาน.**

—ทสก. อํ. ๒๔/๑๑๒/๕๖.

(สัญญาสิบ อีกปริยายหนึ่ง)

ภิกษุ ท.! สัญญา ๑๐ ประการเหล่านี้ อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่ หยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นปริโยสาน.

สิบประการอย่างไรเล่า? สิบประการ คือ อนิจจสัญญา อนัตตสัญญา มรณสัญญา อาหาเรปฏิกูลสัญญา สัพพโลเกอนภิรตสัญญา อัฏฐิกสัญญา (ความสำคัญรู้ในศพมีแต่กระดูก) ปุฬวกสัญญา (ความสำคัญรู้ในศพมีแต่หนอน) วินีลกสัญญา (ความสำคัญรู้ในศพขึ้นเขียว) วิจฉิททกสัญญา (ความสำคัญรู้ในศพเป็นชิ้น ๆ ท่อน ๆ) อุทธุมาตกสัญญา (ความสำคัญรู้ในศพขึ้นพอง).

ภิกษุ ท.! **สัญญา ๑๐ ประการเหล่านี้แล อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่ หยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นปริโยสาน.**

—ทสก. อํ. ๒๔/๑๑๒ – ๑๑๓/๕๗.

การทำความเพียรแข่งกับอนาคตภัย

ภิกษุ ท.! **ภัยในอนาคตเหล่านี้ มีอยู่ ๕ ประการ ซึ่งภิกษุผู้มองเห็นอยู่ ควรแท้ที่จะเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียรเผากิเลส มีตนส่งไปแล้วในการทำเช่นนั้น อยู่ตลอดไป,** เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสียโดยเร็ว. ภัยในอนาคต ๕ ประการนั้น คืออะไรบ้างเล่า? ห้าประการคือ :–

๑. ภิกษุในกรณีนี้ พิจารณาเห็นชัดแจ้งว่า "บัดนี้ เรายังหนุ่ม ยังเยาว์วัย ยังรุ่นคะนอง มีผมยังดำสนิท ตั้งอยู่ในวัยกำลังเจริญ คือปฐมวัย;

แต่จะมีสักคราวหนึ่งที่ **ความแก่** จะมาถึงร่างกายนี้, ก็คนแก่ถูกความชราครอบงำแล้ว จะมนสิการถึงคำสอนของท่านผู้รู้ทั้งหลายนั้น ไม่ทำได้สะดวกเลย; และจะเสพเสนาสนะอันเงียบสงัด ซึ่งเป็นป่าชัฏ ก็ไม่ทำได้ง่าย ๆ เลย. ก่อนแต่สิ่งอันไม่เป็นที่ต้องการ ไม่น่าใคร่ ไม่น่าชอบใจ (คือความแก่) นั้นจะมาถึงเรา เราจะรีบทำความเพียร เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสียโดยเร็ว ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้ว แม้จะแก่เฒ่าก็จักอยู่เป็นผาสุก" ดังนี้.

๒. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพิจารณาเห็นชัดแจ้งว่า "บัดนี้เรามีอาพาธน้อย มีโรคน้อย มีไฟธาตุให้ความอบอุ่นสม่ำเสมอ ไม่เย็นนัก ไม่ร้อนนัก พอปานกลาง ควรแก่การทำความเพียร; แต่จะมีสักคราวหนึ่งที่ **ความเจ็บไข้** จะมาถึงร่างกายนี้, ก็คนที่เจ็บไข้ถูกพยาธิครอบงำแล้ว จะมนสิการถึงคำสอนของท่านผู้รู้ทั้งหลายนั้น ไม่ทำได้สะดวกเลย; และจะเสพเสนาสนะอันเงียบสงัด ซึ่งเป็นป่าชัฏก็ไม่ทำได้ง่าย ๆ เลย. ก่อนแต่สิ่งอันไม่เป็นที่ต้องการ ไม่น่าใคร่ ไม่น่าชอบใจ (คือความเจ็บไข้) นั้นจะมาถึงเรา เราจะรีบทำความเพียร เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสียโดยเร็ว ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้ว แม้จะเจ็บไข้ ก็จักอยู่เป็นผาสุก" ดังนี้.

๓. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพิจารณาเห็นชัดแจ้งว่า "บัดนี้ข้าวกล้างามดี บิณฑะ (ก้อนข้าว) หาได้ง่าย เป็นการสะดวกที่จะยังชีวิตให้เป็นไปด้วยความพยายามแสวงหาบิณฑบาต; แต่จะมีสักคราวหนึ่งที่ **ภิกษาหายาก** ข้าวกล้าเสียหาย บิณฑะหาได้ยาก ไม่เป็นการสะดวกที่จะยังชีวิตให้เป็นไปด้วยความพยายามแสวงหาบิณฑบาต, เมื่อภิกษาหายาก ที่ใดภิกษาหาง่าย คน

ทั้งหลายก็อพยพกันไป ที่นั้น, เมื่อเป็นเช่นนั้น ความอยู่คลุกคลีปะปนกันในหมู่คนก็จะมีขึ้น เมื่อมีการคลุกคลีปะปนกันในหมู่คน จะมนสิการถึงคำสอนของท่านผู้รู้ทั้งหลายนั้น ไม่ทำได้สะดวกเลย; และจะเสพเสนาสนะอันเงียบสงัดซึ่งเป็นป่าชัฏก็ไม่ทำได้ง่าย ๆ เลย. ก่อนแต่สิ่งอันไม่เป็นที่ต้องการ ไม่น่าใคร่ไม่น่าชอบใจ (คือภิกษาหายาก) นั้นจะมาถึงเรา เราจะรีบทำความเพียร เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสียโดยเร็วซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้ว จักอยู่เป็นผาสุก แม้ในคราวที่เกิดทุพภิกขภัย" ดังนี้.

๔. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพิจารณาเห็นชัดแจ้งว่า "บัดนี้คนทั้งหลายสมัครสมานชื่นบานต่อกัน ไม่วิวาทกัน เข้ากันได้ดุจดั่งนมผสมกับน้ำมองแลกันด้วยสายตาแห่งคนที่รักใคร่กัน เป็นอยู่; แต่จะมีสักคราวหนึ่งที่ **ภัย คือโจรป้ากำเริบ** ชาวชนบทผู้ขึ้นอยู่ในอาณาจักรแตกกระจัดกระจายแยกย้ายกันไป, เมื่อมีภัยเช่นนี้ ที่ใดปลอดภัย คนทั้งหลายก็อพยพกันไป ที่นั้น, เมื่อเป็นเช่นนั้น ความอยู่คลุกคลีปะปนกันในหมู่คนก็จะมีขึ้น เมื่อมีการอยู่คลุกคลีปะปนกันในหมู่คน จะมนสิการถึงคำสอนของท่านผู้รู้ทั้งหลายนั้น ไม่ทำได้สะดวกเลย; ก่อนแต่สิ่งอันไม่เป็นที่ต้องการ ไม่น่าใคร่ ไม่น่าชอบใจ (คือโจรภัย) นั้นจะมาถึงเรา เราจะรีบทำความเพียร เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสียโดยเร็ว ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้ว จักอยู่เป็นผาสุกแม้ในคราวที่เกิดโจรภัย" ดังนี้.

๕. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพิจารณาเห็นชัดแจ้งว่า "บัดนี้สงฆ์สามัคคีปรองดองกัน ไม่วิวาทกัน มีอุเทสเดียวกัน อยู่เป็นผาสุก; แต่จะมีสักคราวหนึ่งที่ **สงฆ์แตกกัน,** เมื่อสงฆ์แตกกันแล้ว จะมนสิการถึงคำสอนของ

ท่านผู้รู้ทั้งหลายนั้น ไม่ทำได้สะดวกเลย; และจะเสพเสนาสนะอันเงียบสงัดซึ่งเป็นป่าชัฏ ก็ไม่ทำได้ง่ายๆเลย. ก่อนแต่สิ่งอันไม่เป็นที่ต้องการ ไม่น่าใคร่ ไม่น่าชอบใจ (คือสงฆ์แตกกัน) นั้นจะมาถึงเรา เราจะรีบทำความเพียร เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสียโดยเร็ว ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้ว จักอยู่เป็นผาสุก แม้ในคราวเมื่อสงฆ์แตกกัน" ดังนี้.

ภิกษุ ท.! ภัยในอนาคต ๕ ประการเหล่านี้แล ซึ่งภิกษุผู้มองเห็นอยู่ ควรแท้ที่จะเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียรเผากิเลส มีตนส่งไปแล้วในการทำเช่นนั้น อยู่ตลอดไป, เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสียโดยเร็ว.

—ปญฺจก. อํ. ๒๒/๑๑๗/๗๘.

การทำความเพียรแข่งกับอนาคตภัย
(อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท.! ภัยในอนาคตเหล่านี้ มีอยู่ ๕ ประการ ซึ่งภิกษุผู้อยู่ป่ามองเห็นอยู่ ควรแท้ที่จะเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียรเผากิเลส มีตนส่งไปแล้วในการทำเช่นนั้นอยู่ตลอดไป, เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสียโดยเร็ว. ภัยในอนาคต ๕ ประการนั้น คืออะไรบ้างเล่า? ห้าประการคือ :–

๑. ภิกษุผู้อยู่ป่าในกรณีนี้ พิจารณาเห็นชัดแจ้งว่า "บัดนี้ เราอยู่ผู้เดียวในป่า งูพิษ หรือแมลงป่อง หรือตะขาบ จะพึงขบกัดเราผู้อยู่ผู้เดียว ในป่า,

กาลกิริยาของเราจะพึงมีได้เพราะเหตุนั้น, อันตรายอันนั้นจะพึงมีแก่เรา, เราจะรีบทำความเพียร เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสีย" ดังนี้.

๒. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุผู้อยู่ป่า พิจารณาเห็นชัดแจ้งว่า "บัดนี้ เราอยู่ผู้เดียวในป่า ก็เมื่อเราอยู่ผู้เดียวในป่า **เราจะพึงพลาดตกหกล้มบ้าง อาหารที่เราบริโภคแล้ว จะพึงเกิดเป็นพิษบ้าง น้ำดีของเรากำเริบบ้าง เสมหะของเรากำเริบบ้าง ลมสัตถกวาตของเรากำเริบบ้าง,** กาลกิริยาของเราจะพึงมีได้เพราะเหตุนั้น, อันตรายอันนั้นจะพึงมีแก่เรา, เราจะรีบทำความเพียร เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสีย" ดังนี้.

๓. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุผู้อยู่ป่า พิจารณาเห็นชัดแจ้งว่า "บัดนี้ เราอยู่ผู้เดียวในป่า ก็เมื่อเราอยู่ผู้เดียวในป่า จะพึง **มาร่วมทางกันด้วยสัตว์ทั้งหลาย มีสิงห์ เสือโคร่ง เสือเหลือง หมี หรือเสือดาว, สัตว์ร้ายเหล่านั้นจะพึงปลิดชีพเราเสีย,** กาลกิริยาของเราจะพึงมีได้เพราะเหตุนั้น, อันตรายอันนั้นจะพึงมีแก่เรา, เราจะรีบทำความเพียร เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสีย" ดังนี้.

๔. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุผู้อยู่ป่า พิจารณาเห็นชัดแจ้งว่า "บัดนี้ เราอยู่ผู้เดียวในป่า ก็เมื่อเราอยู่ผู้เดียวในป่า จะพึง **มาร่วมทางกันด้วยพวกคนร้าย ซึ่งทำโจรกรรมมาแล้วหรือยังไม่ได้ทำ (แต่เตรียมการจะไปทำ) ก็ตาม, พวกคนร้ายเหล่านั้นจะพึงปลิดชีพเราเสีย,** กาลกิริยาของเราจะพึงมีได้

เพราะเหตุนั้น, อันตรายอันนั้นจะพึงมีแก่เรา, เราจะรีบทำความเพียร เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสีย" ดังนี้.

๕. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุผู้อยู่ป่า พิจารณาเห็นชัดแจ้งว่า "บัดนี้ เราอยู่ผู้เดียวในป่า **พวกมนุษย์ดุร้ายก็มีอยู่ในป่า พวกมันจะพึงปลิดชีพเราเสีย,** กาลกิริยาของเราจะพึงมีได้เพราะเหตุนั้น, อันตรายอันนั้นจะพึงมีแก่เรา, เราจะรีบทำความเพียรเพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสีย" ดังนี้.

ภิกษุ ท.! ภัยในอนาคต ๕ ประการเหล่านี้ แล ซึ่งภิกษุผู้อยู่ป่ามองเห็นอยู่ ควรแท้ที่จะเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียรเผากิเลส มีตนส่งไปแล้วในการทำเช่นนั้นตลอดไป, เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสียโดยเร็ว.

—ปญฺจก. อํ. ๒๒/๑๑๕/๗๗.

บทอธิษฐานจิตเพื่อทำความเพียร

ภิกษุ ท.! เรายังรู้สึกได้อยู่ซึ่งธรรม ๒ อย่าง คือ **ความไม่รู้จักอิ่มจักพอ (สันโดษ) ในกุศลธรรมทั้งหลาย** และ **ความเป็นผู้ไม่ถอยกลับ (อัปปฏิวานี) ในการทำความเพียร.**

ภิกษุ ท.! เราย่อมตั้งไว้ซึ่งความเพียรอันไม่ถอยกลับ (ด้วยการอธิษฐานจิต) ว่า "**จงเหลืออยู่แต่หนัง เอ็น กระดูกเท่านั้น, เนื้อและเลือด**

ในสรีระจงเหือดแห้งไป; ประโยชน์ใด อันบุคคลจะบรรลุได้ด้วยกำลัง ด้วยความเพียร ด้วยความบากบั่น ของบุรุษ, ยังไม่บรรลุประโยชน์นั้นแล้ว จักหยุดความเพียรเสีย เป็นไม่มี" ดังนี้. ภิกษุ ท.! การตรัสรู้เป็นสิ่งที่เราถึงทับแล้วด้วยความไม่ประมาท อนุตตรโยคักเขมธรรม ก็เป็นสิ่งที่เราถึงทับแล้วด้วยความไม่ประมาท.

ภิกษุ ท.! ถ้าแม้พวกเธอ **พึงตั้งไว้ซึ่งความเพียรอันไม่ถอยกลับ (ด้วยการอธิษฐานจิต)** ว่า "จงเหลืออยู่แต่หนัง เอ็น กระดูกเท่านั้น, เนื้อและเลือดในสรีระจงเหือดแห้งไป; ประโยชน์ใด อันบุคคลจะบรรลุได้ด้วยกำลัง ด้วยความเพียร ด้วยความบากบั่น ของบุรุษ, ยังไม่บรรลุประโยชน์นั้นแล้ว จักหยุดความเพียรเสีย เป็นไม่มี" ดังนี้ แล้วไซร้; ภิกษุ ท.! พวกเธอ **ก็จักกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ซึ่งที่สุดแห่งพรหมจรรย์** อันไม่มีอะไรอื่นยิ่งกว่า อันเป็นประโยชน์ที่ต้องการของกุลบุตรผู้ออกบวชจากเรือนเป็นผู้ไม่มีเรือนโดยชอบ, **ได้ต่อกาลไม่นานในทิฏฐธรรม** เข้าถึงแล้วแลอยู่ **เป็นแน่นอน.**

—ทุก. อํ. ๒๐/๖๔/๒๕๑.

หมวด จ. ว่าด้วย ปกิณณกะ

อุปสรรคของการประกอบสัมมาวายามะ

ภิกษุ ท.! **ภิกษุใด ยังละเครื่องตรึงจิตห้าอย่างไม่ได้ ยังตัดเครื่องผูกพันจิตห้าอย่างไม่ได้; ภิกษุนั้นหนอ จักถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ในธรรมวินัยนี้ : นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้.**

ก. เครื่องตรึงจิต ๕ อย่าง

เครื่องตรึงจิตที่ภิกษุนั้นยังละไม่ได้ ๕ อย่างนั้น เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ ยังสงสัย **เคลือบแคลง ไม่ปลงใจเชื่อ ไม่เลื่อมใส ใน พระศาสดา.** ภิกษุใด เป็นดังกล่าวนี้ จิตของภิกษุนั้น ย่อมไม่น้อมไป เพื่อความเพียรเครื่องเผากิเลส เครื่องตามประกอบ เครื่องกระทำอย่างติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อสัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล **เครื่องตรึงจิตอย่างที่หนึ่ง ที่เธอนั้นยังละไม่ได้.**

ภิกษุ ท.! อย่างอื่นยังมีอีก : ภิกษุ **ยังสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจเชื่อ ไม่เลื่อมใส ใน พระธรรม.** ภิกษุใด เป็นดังกล่าวนี้ จิตของภิกษุนั้น ย่อมไม่น้อมไป เพื่อความเพียรเครื่องเผากิเลส เครื่องตามประกอบ เครื่องกระทำอย่างติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อสัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล **เครื่องตรึงจิตอย่างที่สอง ที่เธอนั้นยังละไม่ได้.**

ภิกษุ ท.! อย่างอื่นยังมีอีก : ภิกษุ **ยังสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจเชื่อ ไม่เลื่อมใส ใน พระสงฆ์.** ภิกษุใด เป็นดังกล่าวนี้ จิตของภิกษุนั้น ย่อมไม่น้อมไป เพื่อความเพียรเครื่องเผากิเลส เครื่องตามประกอบ เครื่องกระทำอย่างติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อสัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล **เครื่องตรึงจิตอย่างที่สาม ที่เธอนั้นยังละไม่ได้.**

ภิกษุ ท.! อย่างอื่นยังมีอีก : ภิกษุ **ยังสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจเชื่อ ไม่เลื่อมใส ใน สิกขา.** ภิกษุใด เป็นดังกล่าวนี้ จิตของภิกษุนั้น ย่อมไม่น้อมไป เพื่อความเพียรเครื่องเผากิเลส เครื่องตามประกอบ เครื่องกระทำ

อย่างติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อสัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล **เครื่องตรึงจิตอย่างที่สี่ ที่เธอนั้นยังละไม่ได้.**

ภิกษุ ท.! อย่างอื่นยังมีอีก : ภิกษุ **ยังเป็นผู้โกรธกรุ่นอยู่ในเพื่อนสพรหมจารี ไม่ชอบใจ มีจิตอันโทสะกระทบแล้ว มีเครื่องตรึงจิตเกิดแล้ว.** ภิกษุใด เป็นดังกล่าวนี้ จิตของภิกษุนั้น ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียรเครื่องเผากิเลส เครื่องตามประกอบ เครื่องกระทำอย่างติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อสัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล **เครื่องตรึงจิตอย่างที่ห้า ที่เธอนั้นยังละไม่ได้.**

เครื่องตรึงจิตห้าอย่างเหล่านี้แล ของภิกษุนั้น อันเธอยังละไม่ได้.

ข. เครื่องผูกพันจิต ๕ อย่าง

เครื่องผูกพันจิต ๕ อย่าง ที่ภิกษุยังตัดให้ขาดไม่ได้ เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ เป็นผู้**ไม่ปราศจากราคะ ไม่ปราศจากฉันทะ ไม่ปราศจากความรัก ไม่ปราศจากความกระหาย ไม่ปราศจากความเร่าร้อน ไม่ปราศจากตัณหา ในกาม.** ภิกษุใด เป็นดังกล่าวนี้ จิตของภิกษุนั้น ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียรเครื่องเผากิเลส เครื่องตามประกอบ เครื่องกระทำอย่างติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อสัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล เป็น **เครื่องผูกพันจิตอย่างที่หนึ่ง ที่เธอนั้นยังตัดให้ขาดไม่ได้.**

ภิกษุ ท.! อย่างอื่นยังมีอีก : ภิกษุ เป็นผู้**ไม่ปราศจากราคะ ไม่ปราศจากฉันทะ ไม่ปราศจากความรัก ไม่ปราศจากความกระหาย ไม่ปราศจากความเร่าร้อน ไม่ปราศจากตัณหา ในกาย.** ภิกษุใด เป็นดังกล่าวนี้ จิตของ

ภิกษุนั้น ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียรเครื่องเผากิเลส เครื่องตามประกอบเครื่องกระทำอย่างติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อสัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล **เป็นเครื่องผูกพันจิตอย่างที่สอง ที่เธอนั้นยังตัดให้ขาดไม่ได้.**

ภิกษุ ท.! อย่างอื่นยังมีอีก : ภิกษุ เป็นผู้ **ไม่ปราศจากราคะ ไม่ปราศจากฉันทะ ไม่ปราศจากความรัก ไม่ปราศจากความกระหาย ไม่ปราศจากความเร่าร้อน ไม่ปราศจากตัณหา ในรูป.** ภิกษุใด เป็นดังกล่าวนี้ จิตของภิกษุนั้น ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียรเครื่องเผากิเลส เครื่องตามประกอบเครื่องกระทำอย่างติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อสัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล เป็น **เครื่องผูกพันจิตอย่างที่สาม ที่เธอนั้นยังตัดให้ขาดไม่ได้.**

ภิกษุ ท.! อย่างอื่นยังมีอีก : ภิกษุ **ฉันอาหารอิ่มท้องแล้ว ตามประกอบความสุขในการนอน สุขในการเอน สุขในการซบเซา อยู่.** ภิกษุใดเป็นดังกล่าวนี้ จิตของภิกษุนั้น ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียรเครื่องเผากิเลส เครื่องตามประกอบ เครื่องกระทำอย่างติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อสัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล เป็น **เครื่องผูกพันจิตอย่างที่สี่ ที่เธอนั้นยังตัดให้ขาดไม่ได้.**

ภิกษุ ท.! อย่างอื่นยังมีอีก : ภิกษุ **ประพฤติพรหมจรรย์ โดยหวังเข้าสู่เทพนิกาย** พวกใดพวกหนึ่ง ว่า "ด้วยศีลนี้ วัตรนี้ ตบะนี้ พรหมจรรย์นี้ เราจักเป็นเทพเจ้า หรือเป็นเทพยดาอย่างใดอย่างหนึ่ง" ดังนี้. ภิกษุใด เป็นดังกล่าวนี้ จิตของภิกษุนั้น ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียรเครื่องเผากิเลส เครื่องตามประกอบ เครื่องกระทำอย่างติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อสัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล เป็น **เครื่องผูกพันจิตอย่างที่ห้า ที่เธอนั้นยังตัดให้ขาดไม่ได้.**

เครื่องผูกพันจิต ๕ อย่าง เหล่านี้แล ของภิกษุนั้น อันเธอยังตัดให้ขาดไม่ได้.

ภิกษุ ท.! ภิกษุใด ยังละเครื่องตรึงจิตห้าอย่างเหล่านี้ไม่ได้ ยังตัดเครื่องผูกพันจิตห้าอย่างเหล่านี้ไม่ได้, แล้ว; ภิกษุนั้นหนอ จักถึงความเจริญงอกงาม ไพบูลย์ ในธรรมวินัยนี้ : นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้.

(ยังมีการตรัสโดย **ปฏิปักขนัยฝ่ายตรงกันข้าม** ซึ่งเป็นการส่งเสริมการประกอบความเพียร ผู้ศึกษาพึงเทียบเคียงได้ด้วยตนเอง ไม่จำต้องนำมาใส่ไว้ในที่นี้.)

—มู. ม. ๑๒/๒๐๔ – ๒๑๐/๒๒๗ – ๒๓๒.

ข้อแก้ตัวของคนขี้เกียจ

ภิกษุ ท.! **กุสีตวัตถุ** (ที่ตั้งแห่งความเกียจคร้าน) ๘ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่แปดอย่าง อย่างไรเล่า? แปดอย่างคือ : –

๑. ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ **การงานอันภิกษุจะต้องทำมีอยู่.** ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า "การงานเป็นสิ่งที่เราจักต้องกระทำ แต่เมื่อกระทำการงานอยู่ กายจักเหน็ดเหนื่อย เอาเถิด ถ้ากระไรเราจะนอนเสีย" ดังนี้; เธอนั้นก็นอนเสีย ไม่ปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น**กุสีตวัตถุข้อที่ ๑.**

๒. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : **การงานอันภิกษุกระทำเสร็จแล้วมีอยู่.** ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า "เราได้กระทำการงานแล้ว ก็เมื่อเรากระทำการงานอยู่นั้น กายก็เหน็ดเหนื่อย เอาเถิด ถ้ากระไรเราจะนอนเสีย"

ดังนี้; เธอนั้นก็นอนเสีย ไม่ปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! **นี้เป็น กุสีตวัตถุ ข้อที่ ๒.**

๓. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : **หนทางอันภิกษุต้องเดิน มีอยู่.** ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า "หนทางเป็นสิ่งที่เราจักต้องเดิน แต่เมื่อเราเดินทางอยู่ กายจักเหน็ดเหนื่อย เอาเถิด ถ้ากระไรเราจะนอนเสีย" ดังนี้; เธอนั้นก็นอนเสีย ไม่ปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! **นี้เป็น กุสีตวัตถุ ข้อที่ ๓.**

๔. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : **หนทางอันภิกษุเดินแล้ว มีอยู่.** ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า "เราได้เดินทางแล้ว ก็เมื่อเราเดินทางอยู่ กายก็เหน็ดเหนื่อย เอาเถิด ถ้ากระไรเราจะนอนเสีย" ดังนี้; เธอนั้นก็นอนเสีย ไม่ปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! **นี้เป็น กุสีตวัตถุ ข้อที่ ๔.**

๕. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : **ภิกษุเที่ยวบิณฑบาตในบ้านหรือนิคม ไม่ได้โภชนะเลวหรือประณีตเต็มตามที่ต้องการ.** ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า "เมื่อเราเที่ยวบิณฑบาตในบ้านหรือนิคม ไม่ได้โภชนะเลวหรือประณีตเต็มตามที่ต้องการ กายของเราก็เหน็ดเหนื่อย ทำอะไรไม่ได้ เอาเถิด ถ้ากระไรเราจะนอนเสีย" ดังนี้; เธอนั้นก็นอนเสีย ไม่ปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! **นี้เป็น กุสีตวัตถุ ข้อที่ ๕.**

๖. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : **ภิกษุเที่ยวบิณฑบาตในบ้านหรือนิคม ได้โภชนะเลวหรือประณีตเต็มตามที่ต้องการ.** ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า "เมื่อเราเที่ยวบิณฑบาตในบ้านหรือนิคม ได้โภชนะเลวหรือประณีตเต็มตามที่ต้องการ กายของเราก็เป็นกายหนัก เหมือนเม็ดถั่วถูกแช่น้ำพอง ทำอะไรไม่ได้ เอาเถิดถ้ากระไรเราจะนอนเสีย" ดังนี้; เธอนั้นก็นอนเสีย ไม่ปรารภความเพียรเพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น **กุสีตวัตถุ ข้อที่ ๖.**

๗. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : **อาพาธเล็กน้อยที่เกิดขึ้นแล้วแก่ภิกษุ มีอยู่.** ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า "อาพาธเล็กน้อยนี้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา มีข้ออ้างเพื่อจะนอน มีเหตุผลควรที่จะนอน เอาเถิดถ้ากระไรเราจะนอนเสีย" ดังนี้; เธอนั้นก็นอนเสีย ไม่ปรารภความเพียรเพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น **กุสีตวัตถุ ข้อที่ ๗.**

๘. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : **ภิกษุเป็นผู้หายจากความเจ็บไข้แล้วไม่นาน มีอยู่.** ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า "เราหายจากความเจ็บไข้แล้วไม่นาน กายของเรายังอ่อนเพลีย ยังไม่ควรจะทำอะไร เอาเถิดถ้ากระไรเราจะนอนเสีย" ดังนี้; เธอนั้นก็นอนเสีย ไม่ปรารภความเพียรเพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น **กุสีตวัตถุ ข้อที่ ๘.**

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล กุสีตวัตถุ (ที่ตั้งแห่งความเกียจคร้าน) แปดอย่าง.

– อฏฺฐก. อํ. ๒๓/๓๔๓/๑๘๕. ■

สมัยที่ไม่เหมาะสมสำหรับการทำความเพียร

ภิกษุ ท.! **สมัยที่ไม่สมควรแก่การกระทำความเพียร ๕ อย่าง เหล่านี้** มีอยู่. ห้าอย่าง อย่างไรเล่า? ห้าอย่างคือ :–

๑. ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุเป็นผู้ **ชรา ถูกความชราครอบงำแล้ว.** ภิกษุ ท.! นี้เป็น **สมัยที่ ๑** ที่ไม่สมควรกระทำความเพียร.

๒. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุเป็นผู้ **เจ็บไข้ ถูกความเจ็บไข้ครอบงำแล้ว.** ภิกษุ ท.! นี้เป็น **สมัยที่ ๒** ที่ไม่สมควรกระทำความเพียร.

๓. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : เป็นสมัย **ทุพภิกขภัย** ข้าวกล้าเสียหาย บิณฑะ (ก้อนข้าว) หาได้ยาก ไม่เป็นการสะดวกที่จะเป็นอยู่ตามสบาย. ภิกษุ ท.! นี้เป็น **สมัยที่ ๓** ที่ไม่สมควรกระทำความเพียร.

๔. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : เป็นสมัยที่ **มีภัย มีการกำเริบในป่าดง** ประชาชนขึ้นล้อเลื่อนหนีไป. ภิกษุ ท.! นี้เป็น **สมัยที่ ๔** ที่ไม่สมควรกระทำความเพียร.

๕. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : เป็นสมัยที่ **สงฆ์แตกกัน** เมื่อสงฆ์แตกกันก็มีการด่ากันและกัน บริภาษกันและกัน ใส่ความกันและกัน ทอดทิ้งกันและกัน. ในที่นั้น ๆ ผู้ที่ยังไม่เลื่อมใสก็ไม่เลื่อมใส ผู้ที่เคยเลื่อมใสก็เปลี่ยนไปโดยประการอื่น. ภิกษุ ท.! นี้เป็น **สมัยที่ ๕** ที่ไม่สมควรกระทำความเพียร.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล เป็นสมัยที่ไม่สมควรกระทำความเพียร ๕ อย่าง.

ภิกษุ ท.! **สมัยที่สมควรกระทำความเพียร ๕ อย่าง เหล่านี้** มีอยู่. ห้าอย่าง อย่างไรเล่า? ห้าอย่างคือ :–

๑. ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุเป็นผู้ **หนุ่มแน่นกำยำ** มีผมดำสนิท ประกอบด้วยความหนุ่มอันเจริญแห่งปฐมวัย. ภิกษุ ท.! นี้เป็น **สมัยที่หนึ่ง** ที่สมควรกระทำความเพียร.

๒. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุเป็นผู้ **มีอาพาธน้อย** มีโรคน้อย มีไฟธาตุสำหรับย่อยอาหารที่ย่อยได้สม่ำเสมอ ปานกลาง ไม่ร้อนเกิน ไม่เย็นเกิน พอควรแก่การบำเพ็ญเพียร. ภิกษุ ท.! นี้เป็น **สมัยที่สอง** ที่สมควรกระทำความเพียร.

๓. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : เป็นสมัยที่ **ภิกษาหาง่าย** ข้าวกล้าไม่เสียหาย บิณฑะ (ก้อนข้าว) หาได้ง่าย เป็นการสะดวกที่จะเป็นอยู่ตามสบาย. ภิกษุ ท.! นี้เป็น **สมัยที่สาม** ที่สมควรกระทำความเพียร.

๔. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : **มนุษย์ทั้งหลายสมัครสมานชื่นบานต่อกัน** ไม่วิวาทกัน เข้ากันได้ดุจดั่งนมผสมกับน้ำ มองดูกันและกันด้วยสายตาแห่งคนที่รักใคร่กัน เป็นอยู่. ภิกษุ ท.! นี้เป็น **สมัยที่สี่** ที่สมควรกระทำความเพียร.

๕. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : **สงฆ์สามัคคี ปรองดองกัน** ไม่วิวาทกัน มีอุเทสเดียวกัน อยู่เป็นผาสุก; เมื่อสงฆ์สามัคคีกันก็ไม่มีการด่ากันและกัน ไม่มีบริภาษกันและกัน ไม่ใส่ความกันและกัน ไม่ทอดทิ้งกันและกัน. ในที่นั้น ๆ ผู้ที่ยังไม่เลื่อมใสก็เลื่อมใส ผู้ที่เคยเลื่อมใสก็มีความเลื่อมใสยิ่ง ๆ ขึ้นไป. ภิกษุ ท.! นี้เป็น **สมัยที่ห้า** ที่สมควรกระทำความเพียร.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล สมัยที่สมควรกระทำความเพียรห้าอย่าง.

—ปญฺจก. อํ. ๒๒/๗๕/๕๔.

ผู้อยู่อย่างคนมีทุกข์ก็ทำกุศลธรรมให้เต็มเปี่ยมได้

ภิกษุ ท.! .... ภิกษุ พิจารณาเห็นอยู่ ดังนี้ว่า "เมื่อเราอยู่ตามสบาย อกุศลธรรมยิ่งเจริญ กุศลธรรมเสื่อมไป; เมื่อเราดำรงตนอยู่ในความลำบาก อกุศลธรรมย่อมเสื่อมไป กุศลธรรมย่อมเจริญยิ่ง; ถ้ากระไรเราดำรงตนอยู่ในความลำบากเถิด". ภิกษุนั้น ดำรงตนอยู่ในความลำบาก; เมื่อดำรงตนอยู่ในความลำบาก อยู่, อกุศลธรรม ก็เสื่อมไป กุศลธรรมก็เจริญยิ่ง. สมัยต่อมา ภิกษุนั้น ไม่ต้องดำรงตนอยู่ในความลำบากอีก เพราะเหตุว่าประโยชน์ที่เธอจำนงหวังนั้นสำเร็จแล้วตามที่เธอประสงค์. เปรียบเสมือนลูกศรที่ช่างศรลนและดัดจนตรงใช้การได้แล้ว ไม่ต้องมีความลำบากด้วยการลนและดัดอีกต่อไปฉะนั้น. ....

ภิกษุ ท.! ความบากบั่น ความพากเพียร จะมีผลขึ้นมาได้ แม้ด้วยอาการอย่างนี้แล.

—อุปริ. ม. ๑๔/๑๖/๑๕.

ในการละกิเลสแม้ชั้นสูง ก็ยังมีการอยู่เป็นสุข

โปฏฐปาทะ! เราย่อมแสดงธรรม เพื่อละการได้ซึ่ง อัตตาแม้ชนิดหยาบ ซึ่งเมื่อท่านทั้งหลายปฏิบัติตามธรรมนั้นแล้ว สังกิเลสิกธรรมทั้งหลายจักละไป โวทานิยธรรมทั้งหลายจักเจริญโดยยิ่ง จักกระทำให้แจ้งซึ่งความบริบูรณ์ไพบูลย์แห่งปัญญา ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิฏฐธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่.

โปฏฐปาทะ! ความคิดอาจจะเกิดขึ้นแก่ท่าน อย่างนี้ว่า "การที่สังกิเลสิกธรรมทั้งหลายจักละไป โวทานิยธรรมทั้งหลายจักเจริญโดยยิ่ง จักกระทำ

ให้แจ้งซึ่งความบริบูรณ์ไพบูลย์แห่งปัญญาได้ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิฏฐธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่นั้น แต่การอยู่นั้นจักเป็นทุกข์ลำบาก" ดังนี้ ก็ได้. โปฏฐปาทะเอ๋ย! ข้อนั้นท่านอย่าเห็นอย่างนั้นเลย : **สังกิเลสิกธรรมทั้งหลายก็จักละได้ด้วย โวทานิยธรรมทั้งหลายก็จักเจริญโดยยิ่งด้วย จักกระทำให้แจ้งซึ่งความบริบูรณ์ไพบูลย์แห่งปัญญาได้ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิฏฐธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่ด้วย ปราโมทย์ ปีติ ปัสสัทธิ สติ สัมปชัญญะ ก็จักมี และการอยู่นั้นก็เป็นสุขด้วย.**

(ต่อไปนี้ได้ทรงแสดงธรรมเพื่อการละเสียซึ่งการได้ **อัตตาอันเป็นมโนมยะ** และ **อัตตาอันเป็นอรูปี** และทรงยืนยันว่าการปฏิบัติเพื่อการละนั้น ไม่เป็นการอยู่ที่เป็นทุกข์ แต่เป็นการอยู่ที่เป็นสุขเช่นเดียวกัน. พวกเราในบัดนี้มักจะเข้าใจไปว่า การปฏิบัติธรรมจะต้องเกิดเป็นความทุกข์ลำบากเสมอ).

—สี. ที. ๙/๒๔๑ – ๒๔๓/๓๐๓ – ๓๐๕.

เพียงแต่รู้ชัดอริยสัจ สัมมาวายามะยังไม่ใช่ถึงที่สุด

ภิกษุ ท.! บุคคล ๓ จำพวกเหล่านี้ มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก. สามจำพวก เหล่าไหนเล่า? สามจำพวกคือ คนมีจิตเหมือนแผลกลัดหนอง คนมีจิตเหมือนฟ้าแลบ คนมีจิตเหมือนเพชร.

๑. ภิกษุ ท.! **คนมีจิตเหมือนแผลกลัดหนอง** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคลบางคนเป็นผู้**มักโกรธ** มากด้วยความคับแค้น ถูกเขาว่ากล่าวเพียงเล็กน้อยก็ขัดใจมาก ก็โกรธ พยาบาท ขึ้งเคียด กระทำความโกรธความขัดเคืองให้ปรากฏมากกว่าเหตุ เปรียบเหมือนแผลกลัดหนอง ถูก

กระทบด้วยชิ้นไม้หรือเศษกระเบื้อง ย่อมมีหนองไหลออกเกินประมาณ ฉันใดก็ฉันนั้น. ภิกษุ ท.! นี้แล บุคคลผู้มีจิตเหมือนแผลกลัดหนอง.

๒. ภิกษุ ท.! **คนมีจิตเหมือนฟ้าแลบ** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคลบางคน ย่อม**รู้ชัดตามเป็นจริงว่า "นี้ ทุกข์, นี้ ทุกขสมุทัย, นี้ ทุกขนิโรธ, นี้ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา" ดังนี้ ชั่วขณะ** เหมือนบุรุษมีตาตามปกติ เห็นรูปทั้งหลายชั่วขณะฟ้าแลบในราตรีอันมืดมิด ฉันใดก็ฉันนั้น. ภิกษุ ท.! นี้แล บุคคลผู้มีจิตเหมือนฟ้าแลบ.

๓. ภิกษุ ท.! **คนมีจิตเหมือนเพชร** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคลบางคน **กระทำให้แจ้งได้ซึ่งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้** เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิฏฐธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่ (อาสวะใด ๆ เหล่าไหน ที่วิมุตติของท่านจะพึงทำลายไม่ได้นั้นไม่มี) เปรียบเหมือนแก้วมณีหรือหินไร ๆ ที่เพชรจะพึงทำลายไม่ได้นั้น ไม่มี ฉันใดก็ฉันนั้น. ภิกษุ ท.! นี้แล บุคคลผู้มีจิตเหมือนเพชร.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล บุคคล ๓ จำพวก ที่มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก.

—ติก. อํ. ๒๐/๑๕๕/๔๖๔.

นิทเทศ ๑๙

ว่าด้วย สัมมาวายามะ

จบ

นิทเทศ ๒๐ ว่าด้วย สัมมาสติ

(มี ๔๑ เรื่อง)

หมวด ก. ว่าด้วย อุทเทศ – วิภาค ของสัมมาสติ

อุทเทสแห่งสัมมาสติ

ภิกษุ ท.! สัมมาสติ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นกายในกาย อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ ถอนความพอใจและความไม่พอใจ ในโลกออกเสียได้; ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา ทั้งหลายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ ถอนความพอใจและความไม่พอใจ ในโลกออกเสียได้; ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นจิตในจิต อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ ถอนความพอใจและความไม่พอใจ ในโลกออกเสียได้; ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นธรรมในธรรม ทั้งหลายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ ถอนความพอใจและความไม่พอใจ ในโลกออกเสียได้. ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาสติ.

– มหา. ที. ๑๐/๓๔๙/๒๙๙.

สติปัฏฐานสี่ เป็นเอกายนมรรค

ภิกษุ ท.! หนทางนี้ เป็นหนทางเครื่องไปอันเอกทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์หมดจดของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงเสียซึ่งโสกะและปริเทวะ เพื่อความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อถึงทับซึ่งญายธรรม เพื่อทำพระ-

นิพพานให้แจ้ง; หนทางนี้คือ **สติปัฏฐานสี่.** สี่อย่างไรเล่า? สี่คือ ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ :-

๑. เป็นผู้ **ตามเห็นกายในกาย** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลก ออกเสียได้.

๒. เป็นผู้ **ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลก ออกเสียได้.

๓. เป็นผู้ **ตามเห็นจิตในจิต** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลก ออกเสียได้.

๔. เป็นผู้ **ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลก ออกเสียได้.

—มหา. ที. ๑๐/๓๒๕/๒๗๓.

หมวด ข. ว่าด้วย ลักษณะ – อุปมา ของสัมมาสติ

ลักษณะแห่งความมีสติสัมปชัญญะของภิกษุ

มหาราช! **ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ เป็นอย่างไรเล่า?**

มหาราช! ในกรณีนี้ ภิกษุ เป็นผู้ **กระทำความรู้ตัวรอบคอบ** ในการก้าวไปข้างหน้า การถอยกลับไปข้างหลัง, การแลดู การเหลียวดู, การคู้ การเหยียด, การทรงสังฆาฏิบาตรจีวร, การฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม, การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ, เป็นผู้กระทำความรู้ตัวรอบคอบในการไปการหยุด, การนั่ง การนอน, การหลับ การตื่น, การพูด การนิ่ง.

มหาราช! อย่างนี้แล ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ.

—สี. ที. ๙/๙๔/๑๒๓.

ลักษณะสัมปชัญญะระดับสูงสุด

ภิกษุ ท.! **ภิกษุเป็นผู้มีสัมปชัญญะ เป็นอย่างไรเล่า?**

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ (อาการที่) **เวทนา** เกิดขึ้นก็แจ่มแจ้ง (วิทิตา) แก่ภิกษุ, (อาการที่) เวทนาเข้าไปตั้งอยู่ก็แจ่มแจ้ง, (อาการที่) เวทนาดับลงก็แจ่มแจ้ง.

(อาการที่) **วิตก** เกิดขึ้นก็แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ, (อาการที่) วิตกเข้าไปตั้งอยู่ก็แจ่มแจ้ง, (อาการที่) วิตกดับลงก็แจ่มแจ้ง.

(อาการที่) **สัญญา** เกิดขึ้นก็แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ, (อาการที่) สัญญาเข้าไปตั้งอยู่ก็แจ่มแจ้ง, (อาการที่) สัญญาดับลงก็แจ่มแจ้ง.

ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล ชื่อว่าภิกษุเป็นผู้มีสัมปชัญญะ.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๒๔๒/๘๐๔.

(สัมปชัญญะในบาลีทั่ว ๆ ไป เป็นระดับธรรมดา ซึ่งหมายถึงการรู้สึกตัวอยู่ในการเปลี่ยนแปลงอิริยาบถหนึ่ง ๆ ดังข้อความที่กล่าวไว้ในหน้า ๗๘๘ แห่งหนังสือเล่มนี้. ส่วนสัมปชัญญะในกรณีนี้ เป็นระดับสูงสุด คือ **รู้สึกอย่างแจ่มแจ้งในเมื่อ เวทนา สัญญา และวิตก เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป**; มีผลในทางให้เกิดความสิ้นอาสวะได้มากกว่า).

สัมมาสติ ในฐานะเครื่องทำตนให้เป็นที่พึ่ง

อานนท์! **เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีตนเป็นประทีป มีตนเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ : มีธรรมเป็นประทีป มีธรรมเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ อยู่เถิด.**

อานนท์! **อย่างไรเล่า เรียกว่าภิกษุผู้มีตนเป็นประทีป มีตนเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ : มีธรรมเป็นประทีป มีธรรมเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ เป็นอยู่?**

อานนท์! ในกรณีนี้ ภิกษุเป็นผู้ **ตามเห็นซึ่งกายในกาย** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก; เป็นผู้ **ตามเห็นซึ่งเวทนาในเวทนาทั้งหลาย** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก; เป็นผู้ **ตามเห็นซึ่งจิตในจิต** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก; เป็นผู้ **ตามเห็นซึ่งธรรมในธรรมทั้งหลาย** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก.

อานนท์! อย่างนี้แล ภิกษุ ชื่อว่ามีตนเป็นประทีป มีตนเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ : มีธรรมเป็นประทีป มีธรรมเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ เป็นอยู่.

อานนท์! **ในกาลนี้ก็ดี ในกาลล่วงไปแล้วแห่งเราก็ดี ใครก็ตาม จักเป็นผู้มีตนเป็นประทีป มีตนเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ : มีธรรมเป็นประทีป มีธรรมเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ เป็นอยู่. คนเหล่านั้น จักเป็นภิกษุผู้อยู่ในสถานะอันเลิศที่สุด; ได้แก่พวกที่มีความใคร่ในสิกขา.**

— มหา. ที. ๑๐/๑๑๙/๙๓.

สติปัฏฐานสี่ เป็นโคจรสำหรับสมณะ

ภิกษุ ท.! **พวกเธอทั้งหลาย จงเที่ยวไปในที่ที่ควรเที่ยวไป ซึ่งเป็นวิสัยแห่งบิดาตนเถิด.** เมื่อพวกเธอเที่ยวไปในที่ที่ควรเที่ยวไป ซึ่งเป็นวิสัยแห่งบิดาตน, มารจักไม่ได้ช่องทาง และไม่ได้โอกาสที่จะทำตามอำเภอใจของมัน. ภิกษุ ท.! **ที่ที่ควรเที่ยวไปซึ่งเป็นวิสัยแห่งบิดาของตน คืออะไรเล่า?** คือ **สติปัฏฐานสี่.** สี่อย่างไรเล่า? สี่คือ ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ :–

๑. เป็นผู้ **ตามเห็นกายในกาย** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้.

๒. เป็นผู้ **ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้.

๓. เป็นผู้ **ตามเห็นจิตในจิต** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้.

๔. เป็นผู้ **ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้.

ภิกษุ ท.! นี้แล ที่ที่ควรเที่ยวไป ซึ่งเป็นวิสัยแห่งบิดาของตน.

–มหาวาร. สํ. ๑๙/๑๙๘/๗๐๐.

สติปัฏฐานสี่ที่ส่งผลถึงวิชชาและวิมุตติ

กุณฑลิยะ! **สติปัฏฐานสี่ อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้วอย่างไรเล่า จึงทำโพชฌงค์ทั้งเจ็ดให้บริบูรณ์?**

กุณฑลิยะ! ในกรณีนี้ ภิกษุเป็นผู้ตามเห็นกายในกาย อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก; (ในกรณีแห่ง **เวทนา จิต** และ **ธรรม** ก็มีข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกัน).

กุณฑลิยะ! สติปัฏฐานสี่ อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้วอย่างนี้แล ย่อมทำโพชฌงค์ทั้งเจ็ดให้บริบูรณ์.

กุณฑลิยะ! **โพชฌงค์เจ็ด อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้วอย่างไรเล่า จึงทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์?**

กุณฑลิยะ! ในกรณีนี้ ภิกษุย่อมเจริญ **สติสัมโพชฌงค์** อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความสลัดลง; (ในกรณีแห่ง**ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปีติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์** และ**อุเบกขาสัมโพชฌงค์** ก็มีข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกัน).

กุณฑลิยะ! โพชฌงค์เจ็ด อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้วอย่างนี้แล ย่อมทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์.

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๑๐๗ – ๑๐๘/๓๙๘ – ๓๙๙.

แบบการเจริญอานาปานสติที่มีผลมาก

ภิกษุ ท.! **ธรรมอันเอก** อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่. ธรรมอันเอกนั้น คืออะไรเล่า? คือ**อานาปานสติ**.

ภิกษุ ท.! **อานาปานสติ อันบุคคลเจริญแล้วอย่างไร กระทำให้มากแล้วอย่างไร จึงมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่?**

(แบบที่หนึ่ง)

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุไปแล้วสู่ป่า หรือโคนไม้ หรือเรือนว่าง ก็ตาม นั่งคู้ขาเข้ามาโดยรอบ (นั่งขัดสมาธิ) ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า. เธอนั้น มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก :

เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้สึกตัวทั่วถึงว่าเราหายใจเข้ายาว, หรือเมื่อหายใจออกยาว ก็รู้สึกตัวทั่วถึงว่าเราหายใจออกยาว ;

หรือว่า **เมื่อหายใจเข้าสั้น** ก็รู้สึกตัวทั่วถึงว่าเราหายใจเข้าสั้น, หรือเมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้สึกตัวทั่วถึงว่าเราหายใจออกสั้น ;

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้**รู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวง** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวง จักหายใจออก ดังนี้ ;

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ **ทำกายสังขารให้รำงับอยู่** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำกายสังขารให้รำงับอยู่ จักหายใจออก ดังนี้ ;

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้**รู้พร้อมเฉพาะซึ่งปีติ** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งปีติ จักหายใจออก ดังนี้ ;

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้**รู้พร้อมเฉพาะซึ่งสุข** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งสุข จักหายใจออก ดังนี้ ;

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้**รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิตตสังขาร** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิตตสังขาร จักหายใจออก ดังนี้;

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ **ทำจิตตสังขารให้รำงับอยู่** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตตสังขารให้รำงับอยู่ จักหายใจออก ดังนี้;

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ **รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิต** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิต จักหายใจออก ดังนี้;

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ **ทำจิตให้ปราโมทย์ยิ่งอยู่** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตให้ปราโมทย์ยิ่งอยู่ จักหายใจออก ดังนี้;

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ **ทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่ จักหายใจออก ดังนี้;

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ **ทำจิตให้ปล่อยอยู่** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตให้ปล่อยอยู่ จักหายใจออก ดังนี้;

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ **ตามเห็นซึ่งความไม่เที่ยงอยู่เป็นประจำ** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความไม่เที่ยงอยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้;

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ **ตามเห็นซึ่งความจางคลายอยู่เป็นประจำ** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความจางคลายอยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้;

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ **ตามเห็นซึ่งความดับไม่เหลืออยู่เป็นประจำ** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความดับไม่เหลืออยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้;

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ **ตามเห็นซึ่งความสลัดคืนอยู่เป็นประจำ** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความสลัดคืนอยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้.

ภิกษุ ท.! อานาปานสติ อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้วอย่างนี้แล ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๓๙๔/๑๓๐๕ – ๑๓๐๖.

(แบบที่สอง)

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ ย่อมเจริญ **สติสัมโพชฌงค์ อันสหรคตด้วยอานาปานสติ** อันเป็นสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อโวสสัคคะ (ความสลัดลง); ย่อมเจริญ **ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันสหรคตด้วยอานาปานสติ** อันเป็นสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อโวสสัคคะ; ย่อมเจริญ **วิริยสัมโพชฌงค์ อันสหรคตด้วยอานาปานสติ** อันเป็นสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อโวสสัคคะ; ย่อมเจริญ **ปีติสัมโพชฌงค์ อันสหรคตด้วยอานาปานสติ** อันเป็นสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อโวสสัคคะ; ย่อมเจริญ **ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ อันสหรคตด้วยอานาปานสติ** อันเป็นสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อโวสสัคคะ; ย่อมเจริญ **สมาธิสัมโพชฌงค์ อันสหรคตด้วยอานาปานสติ** อันเป็นสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก

อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อโวสสัคคะ; ย่อมเจริญ **อุเบกขาสัมโพชฌงค์ อันสหรคตด้วยอานาปานสติ** อันเป็นสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อโวสสัคคะ.

ภิกษุ ท.! อานาปานสติ อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว อย่างนี้แล ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๓๙๕/๑๓๐๘.

การเจริญสติปัฏฐานของคนฉลาด

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ **ภิกษุบางรูป เป็นคนเขลา** ไม่เฉียบแหลม ไม่ฉลาด เป็นผู้ตามเห็นกายในกาย มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่. เมื่อเธอนั้นตามเห็นกายในกายอยู่ (เพราะความเขลาแห่งตน) **ก็ทำจิตให้ตั้งมั่นไม่ได้ ทำอุปกิเลสให้ละไปไม่ได้ กำหนดนิมิตนั้นไม่ได้.** (ในกรณีแห่ง **เวทนา จิต** และ **ธรรม** ก็มีข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกัน).

ภิกษุ ท.! ภิกษุซึ่งเป็นคนเขลา ไม่เฉียบแหลม ไม่ฉลาด นั้น จึงเป็นผู้ไม่ได้สุขวิหารในทิฏฐธรรมเลย ไม่ได้สติสัมปชัญญะ. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท.! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า ภิกษุนั้นเป็นคนเขลา ไม่เฉียบแหลม ไม่ฉลาด **กำหนดนิมิตแห่งจิตของตนไม่ได้.**

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ **ภิกษุบางรูป เป็นบัณฑิต** เฉียบแหลม ฉลาด เป็นผู้ตามเห็นกายในกาย มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออก

ซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก อยู่. เมื่อเธอนั้นตามเห็นกายในกาย อยู่ (เพราะความฉลาดของตน) **ก็ทำจิตให้ตั้งมั่นได้ ทำอุปกิเลสให้ละไปได้ กำหนดนิมิตนั้นได้.** (ในกรณีแห่ง **เวทนา จิต** และ **ธรรม** ก็มีข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกัน).

ภิกษุ ท.! ภิกษุซึ่งเป็นบัณฑิต เฉียบแหลม ฉลาด นั้น จึงเป็นผู้ได้สุขวิหารในทิฏฐธรรมเทียว ได้สติสัมปชัญญะ. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท.! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า ภิกษุนั้นเป็นบัณฑิต เฉียบแหลม ฉลาด **กำหนดนิมิตแห่งจิตของตนได้.**

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๒๐๑, ๒๐๒/๗๐๕, ๗๐๗.

หมวด ค. ว่าด้วย อุปกรณ์—เหตุปัจจัยโดยอัตโนมัติ ของสัมมาสติ

ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งการเจริญสติ

ภิกษุ ท.! **ความไม่ประมาทอันเป็นธรรมเครื่องรักษาจิตด้วยสติ** อันบุคคลพึงกระทำโดยอนุรูปแก่ตน ในฐานะ ๔ อย่าง. สี่อย่าง อย่างไรเล่า? สี่อย่างคือ :—

๑. ความไม่ประมาทอันเป็นธรรมเครื่องรักษาจิตด้วยสติ อันบุคคลพึงกระทำโดยอนุรูปแก่ตน ว่า "**จิตของเราอย่ากำหนัดแล้ว ในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดทั้งหลาย**" ดังนี้.

๒. ความไม่ประมาทอันเป็นธรรมเครื่องรักษาจิตด้วยสติ อันบุคคลพึงกระทำโดยอนุรูปแก่ตน ว่า "**จิตของเราอย่าขัดเคืองแล้ว ในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคืองทั้งหลาย**" ดังนี้.

๓. ความไม่ประมาทอันเป็นธรรมเครื่องรักษาจิตด้วยสติ อันบุคคลพึงกระทำโดยอนุรูปแก่ตน ว่า "**จิตของเราอย่าหลงแล้ว ในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความหลงทั้งหลาย**" ดังนี้.

๔. ความไม่ประมาทอันเป็นธรรมเครื่องรักษาจิตด้วยสติ อันบุคคลพึงกระทำโดยอนุรูปแก่ตน ว่า "**จิตของเราอย่ามัวเมาแล้ว ในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมาทั้งหลาย**" ดังนี้.

ภิกษุ ท.! ในกาลใดแล จิตของภิกษุไม่กำหนัดในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดทั้งหลาย เพราะปราศจากราคะ, จิตไม่ขัดเคืองในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคืองทั้งหลาย เพราะปราศจากโทสะ, จิตไม่หลงในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความหลงทั้งหลาย เพราะปราศจากโมหะ, จิตไม่มัวเมาในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมาทั้งหลาย เพราะปราศจากความมัวเมา, ดังนี้แล้ว; ในกาลนั้น ภิกษุนั้น ย่อมไม่หวาดเสียว ไม่หวั่นไหว ไม่หวาดหวั่น ไม่ถึงความสะดุ้ง และก็มิใช่ถึงธรรมนี้แม้เพราะเหตุแห่งคำของสมณะ (แต่เป็นเพราะการตามรักษาจิตอย่างถูกต้อง ในฐานะทั้งสี่).

– จตุกฺก. อํ. ๒๑/๑๖๑/๑๑๗.

ธรรมเป็นอุปการะเฉพาะ แก่อานาปานสติภาวนา
(นัยที่หนึ่ง)

ภิกษุ ท.! ภิกษุ ผู้มุ่งประพฤติกระทำอานาปานสติ ซึ่งประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมแทงตลอดอกุปปธรรม (สมุจเฉทวิมุตติ) ได้ต่อกาลไม่นานเทียว. ห้าประการอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ห้าประการคือ ในกรณีนี้ ภิกษุ :

เป็นผู้มีความต้องการน้อย มีกิจน้อย เลี้ยงง่าย สันโดษในบริกขารแห่งชีวิต ๑;

เป็นผู้มีอาหารน้อย ประกอบตนอยู่ในความเป็นผู้มีท้องอันพร่อง ๑;

เป็นผู้ไม่มีความมึนชา ประกอบตนอยู่ในความตื่น ๑;

เป็นผู้มีสุตะมาก ทรงสุตะ สั่งสมสุตะ คือ ธรรมเหล่าใดอันงดงามในเบื้องต้น งดงามในท่ามกลาง งดงามในที่สุด แสดงอยู่ซึ่งพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง พร้อมทั้งอรรถะและพยัญชนะ ธรรมมีลักษณะเห็นปานนั้น เป็นธรรมที่เธอสดับแล้วมาก ทรงจำไว้ คล่องปาก ขึ้นใจ แทงตลอดด้วยดีด้วยทิฏฐิ ๑;

พิจารณาเห็นเฉพาะอยู่ซึ่งจิตอันหลุดพ้นแล้ว (ตามลำดับ) อย่างไร ๑.

ภิกษุ ท.! ภิกษุผู้มุ่งประพฤติกระทำอานาปานสติ ซึ่งประกอบด้วยธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล ย่อมแทงตลอดอกุปปธรรมได้ต่อกาลไม่นานเทียว.

—ปญฺจก. อํ. ๒๒/๑๓๕/๙๖.

(นัยที่สอง)

ภิกษุ ท.! ภิกษุผู้**เจริญอานาปานสติ** ซึ่งประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมแทงตลอดอกุปปธรรม (สมุจเฉทวิมุตติ) ได้ต่อกาลไม่นานเทียว. ห้าประการ อย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ห้าประการ คือ ในกรณีนี้ ภิกษุ :

เป็นผู้มีความต้องการน้อย มีกิจน้อย เลี้ยงง่าย สันโดษในบริกขารแห่งชีวิต ๑;

เป็นผู้มีอาหารน้อย ประกอบตนอยู่ในความเป็นผู้มีท้องอันพร่อง ๑;

เป็นผู้ไม่มีความมึนชา ประกอบตนอยู่ในความตื่น ๑;

เป็นผู้ได้ตามปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ไม่ลำบาก ซึ่งกถาอันเป็นไปเพื่อการขัดเกลากิเลส เป็นที่สบายแก่ธรรมเป็นเครื่องเปิดโล่งแห่งจิต กล่าวคือ อัปปิจฉกถา สันตุฏฐิกถา ปวิเวกกถา อสังสัคคกถา วิริยารัมภกถา สีลกถา สมาธิกถา ปัญญากถา วิมุตติกถา วิมุตติญาณทัสสนกถา ๑;

พิจารณาเห็นเฉพาะอยู่ซึ่งจิตอันหลุดพ้นแล้ว (ตามลำดับ) อย่างไร ๑.

ภิกษุ ท.! ภิกษุผู้เจริญอานาปานสติ ซึ่งประกอบด้วยธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล ย่อมแทงตลอดอกุปปธรรมได้ ต่อกาลไม่นานเทียว.

—ปญฺจก. อํ. ๒๒/๑๓๖/๙๗.

(นัยที่สาม)

ภิกษุ ท.! ภิกษุผู้กระทำให้มากซึ่งอานาปานสติ ซึ่งประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมแทงตลอดอกุปปธรรม (สมุจเฉทวิมุตติ) ได้ต่อกาลไม่นานเทียว. ห้าประการอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ห้าประการ คือ ในกรณีนี้ ภิกษุ :

เป็นผู้มีความต้องการน้อย มีกิจน้อย เลี้ยงง่าย สันโดษในบริกขารแห่งชีวิต ๑;

เป็นผู้มีอาหารน้อย ประกอบตนอยู่ในความเป็นผู้มีท้องอันพร่อง ๑;

เป็นผู้ไม่มีความมึนชา ประกอบตนอยู่ในความตื่น ๑;

เป็นผู้อยู่ป่า มีเสนาสนะอันสงัด ๑;

พิจารณาเห็นเฉพาะอยู่ซึ่งจิตอันหลุดพ้นแล้ว (ตามลำดับ) อย่างไร ๑.

ภิกษุ ท.! ภิกษุผู้กระทำให้มากซึ่งอานาปานสติ ซึ่งประกอบด้วย **ธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล** ย่อมแทงตลอดอกุปปธรรม ได้ต่อกาลไม่นานเทียว.

—ปญฺจก. อํ. ๒๒/๑๓๖/๙๘.

ฐานที่ตั้งแห่งความมีสัมปชัญญะ ๑๙ ฐาน

อานนท์! อย่างไรเล่า ชื่อว่า **ภิกษุกระทำจิตในภายในนั่นแหละ ให้เป็นจิตตั้งอยู่อย่างสม่ำเสมอ ให้เป็นจิตหยุดพัก ให้เป็นจิตมีอารมณ์เดียว ให้เป็นจิตตั้งมั่น**? อานนท์! ในกรณีนี้ ภิกษุ เพราะสงัดจากกามสงัดจากอกุศลธรรม จึง **เข้าถึงปฐมฌาน .... ทุติยฌาน .... ตติยฌาน .... จตุตถฌาน** แล้วแลอยู่. อานนท์! อย่างนี้แล ชื่อว่าภิกษุกระทำจิตในภายในนั่นแหละ ให้เป็นจิตตั้งอยู่อย่างสม่ำเสมอ ให้เป็นจิตหยุดพัก ให้เป็นจิตมีอารมณ์เดียว ให้เป็นจิตตั้งมั่น. ภิกษุนั้น ย่อมกระทำในใจซึ่ง **สุญญตาอันเป็นภายใน.**

เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นภายในอยู่, จิตไม่แล่นไปเพื่อสุญญตาอันเป็นภายใน ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไป. อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อม **รู้ชัดอย่างนี้ว่า "เมื่อเรากระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นภายในอยู่, จิตไม่แล่นไปเพื่อสุญญตาอันเป็นภายใน ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไป"** ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น **ชื่อว่าเป็นผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อม (สมฺปชาน) ในกรณีที่จิตไม่น้อมไปสู่สุญญตาอันเป็นภายในนั้น.** (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ **ฐานที่หนึ่ง**).

ภิกษุนั้น ย่อมกระทำในใจซึ่ง **สุญญตาอันเป็นภายนอก.** เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นภายนอกอยู่, จิตไม่แล่นไปเพื่อสุญญตาอันเป็น

ภายนอก ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไป. อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า **"เมื่อเรากระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นภายนอกอยู่, จิตไม่แล่นไปเพื่อสุญญตาอันเป็นภายนอก ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไป"** ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น **ชื่อว่าเป็นผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีที่จิตไม่น้อมไปสู่สุญญตาอันเป็นภายนอกนั้น.** (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ **ฐานที่สอง**).

ภิกษุนั้น ย่อมกระทำในใจซึ่ง **สุญญตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอก.** เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอกอยู่, จิตไม่แล่นไปเพื่อสุญญตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอก ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไป. อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า **"เมื่อเรากระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอกอยู่, จิตไม่แล่นไปเพื่อสุญญตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอก ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไป"** ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น **ชื่อว่า เป็นผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีที่จิตไม่น้อมไปสู่สุญญตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอกนั้น.** (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ **ฐานที่สาม**).

ภิกษุนั้น ย่อมกระทำในใจซึ่ง **อาเนญชะ.** เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งอาเนญชะอยู่, จิตไม่แล่นไปเพื่ออาเนญชะ ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไป. อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า **"เมื่อเรากระทำในใจซึ่งอาเนญชะอยู่, จิตไม่แล่นไปเพื่ออาเนญชะ ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไป"** ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น **ชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีที่จิตไม่น้อมไปสู่อาเนญชะนั้น.** (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ **ฐานที่สี่**).

อานนท์! ภิกษุนั้น **พึงกระทำจิตในภายในนั้นแหละให้ตั้งมั่นอยู่อย่างสม่ำเสมอ ในสมาธินิมิตที่เคยมีแล้วในกาลก่อน (คือในรูปฌานสี่ที่กล่าวแล้ว**

ข้างต้น) นั้น นั่นเทียว พึงให้เป็นจิตหยุดพัก พึงให้เป็นจิตมีอารมณ์เดียว พึงให้เป็นจิตตั้งมั่น.

ภิกษุนั้น กระทำในใจซึ่ง **สุญญตาอันเป็นภายใน** (ในรูปฌานทั้งสี่). เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นภายในอยู่, จิตก็แล่นไปเพื่อสุญญตาอันเป็นภายใน ย่อมเลื่อมใส ย่อมตั้งอยู่ ย่อมหลุดพ้น. อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อม **รู้ชัดอย่างนี้ว่า "เมื่อเรากระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นภายในอยู่, จิตก็แล่นไปเพื่อสุญญตาอันเป็นภายใน ย่อมเลื่อมใส ย่อมตั้งอยู่ ย่อมหลุดพ้น"** ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น **ชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีที่จิตน้อมไปสู่สุญญตาอันเป็นภายในนั้น.** (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ **ฐานที่ห้า**).

ภิกษุนั้น กระทำในใจซึ่ง **สุญญตาอันเป็นภายนอก.** เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นภายนอกอยู่, จิตก็แล่นไปเพื่อสุญญตาอันเป็นภายนอก ย่อมเลื่อมใส ย่อมตั้งอยู่ ย่อมหลุดพ้น. อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อม **รู้ชัดอย่างนี้ว่า "เมื่อเรากระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นภายนอกอยู่, จิตก็แล่นไปเพื่อสุญญตาอันเป็นภายนอก ย่อมเลื่อมใส ย่อมตั้งอยู่ ย่อมหลุดพ้น"** ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น **ชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีที่จิตน้อมไปสู่สุญญตาอันเป็นภายนอกนั้น.** (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ **ฐานที่หก**).

ภิกษุนั้น กระทำในใจซึ่ง **สุญญตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอก** เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอกอยู่, จิตก็แล่นไป

เพื่อสุญญตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอก ย่อมเลื่อมใส ย่อมตั้งอยู่ ย่อมหลุดพ้น. อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อม**รู้ชัดอย่างนี้ว่า "เมื่อเรากระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอกอยู่, จิตก็แล่นไปเพื่อสุญญตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอก ย่อมเลื่อมใส ย่อมตั้งอยู่ ย่อมหลุดพ้น"** ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น**ชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีที่จิตน้อมไปสู่สุญญตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอกนั้น.** (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ **ฐานที่เจ็ด**).

ภิกษุนั้น กระทำในใจซึ่ง **อาเนญชะ.** เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งอาเนญชะอยู่, จิตก็แล่นไปเพื่ออาเนญชะ ย่อมเลื่อมใส ย่อมตั้งอยู่ ย่อมหลุดพ้น. อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อม**รู้ชัดอย่างนี้ว่า "เมื่อเรากระทำในใจซึ่งอาเนญชะอยู่, จิตก็แล่นไปเพื่ออาเนญชะ ย่อมเลื่อมใส ย่อมตั้งอยู่ ย่อมหลุดพ้น"** ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น**ชื่อว่าเป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีที่จิตน้อมไปสู่อาเนญชะนั้น.** (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ **ฐานที่แปด**).

อานนท์! ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ จิตน้อมไปเพื่อ **การเดิน;** เธอก็**เดินด้วยการตั้งจิตว่า** "บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย กล่าวคืออภิชฌาและโทมนัส จักไม่ไหลไปตามเราผู้เดินอยู่ ด้วยอาการอย่างนี้" ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น**ชื่อว่าเป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งการเดินนั้น.** (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ **ฐานที่เก้า**).

อานนท์! ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ จิตน้อมไปเพื่อ **การยืน;** เธอก็**ยืนด้วยการตั้งใจว่า** "บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย กล่าวคืออภิชฌา

และโทมนัส จักไม่ไหลไปตามเราผู้ยืนอยู่ ด้วยอาการอย่างนี้" ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น **ชื่อว่าเป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งการยืนนั้น.** (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ **ฐานที่สิบ**).

อานนท์! ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ จิตน้อมไปเพื่อ **การนั่ง**; เธอก็ **นั่งด้วยการตั้งใจว่า** "บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย กล่าวคืออภิชฌาและโทมนัส จักไม่ไหลไปตามเราผู้นั่งอยู่ ด้วยอาการอย่างนี้" ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น **ชื่อว่าเป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งการนั่งนั้น.** (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ **ฐานที่สิบเอ็ด**).

อานนท์! ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ จิตน้อมไปเพื่อ **การนอน**; เธอก็ **นอนด้วยการตั้งใจว่า** "บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย กล่าวคืออภิชฌาและโทมนัส จักไม่ไหลไปตามเราผู้นอนอยู่ ด้วยอาการอย่างนี้" ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น **ชื่อว่าเป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งการนอนนั้น.** (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ **ฐานที่สิบสอง**).

อานนท์! ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ จิตน้อมไปใน **การพูด**; เธอก็ **ตั้งจิตว่า** "เราจักไม่พูดเรื่องเลวทราม เรื่องของชาวบ้าน เรื่องของบุถุชน ไม่ใช่เรื่องของพระอริยเจ้า ไม่ใช่เรื่องประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อเบื่อหน่าย คลายกำหนัด เพื่อดับ ไม่เป็นไปเพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง รู้พร้อม เพื่อนิพพาน เห็นปานนั้น; เช่นเรื่องพระราชา เรื่องโจร เรื่องมหาอำมาตย์ เรื่องกองทัพ เรื่องของน่ากลัว เรื่องการรบพุ่ง เรื่องข้าว น้ำ ผ้า ที่นอน ระเบียบดอกไม้ ของหอม ญาติ ยานพาหนะ หมู่บ้าน จังหวัด เมืองหลวง

บ้านนอก เรื่องหญิงชาย เรื่องคนกล้า เรื่องตรอกทางเดิน เรื่องท่าน้ำ เรื่องคนที่ตายไปแล้ว เรื่องต่างๆนานา เรื่องโลก เรื่องมหาสมุทร เรื่องความรุ่งเรือง เรื่องความทรุดโทรม" ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น **ชื่อว่าเป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งเรื่องไม่ควรพูดนั้น.** (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะฐานที่สิบสาม).

แต่ถ้า **กถาใด** เป็นเรื่องขูดเกลากิเลสอย่างยิ่ง เป็นที่สบายแก่การวิจารณญาณแห่งจิต เป็นไปเพื่อเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อคลายกำหนัด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อรู้พร้อม เพื่อนิพพาน, กล่าวคือ อัปปิจฉกถา สันตุฏฐิกถา ปวิเวกกถา อสังสัคคกถา วิริยารัมภกถา สีลกถา สมาธิกถา ปัญญากถา วิมุตติกถา วิมุตติญาณทัสสนกถา ดังนี้; เธอ **ตั้งจิตคิดว่า** "เราจักกล่าวกถาเห็นปานนั้น" ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น **ชื่อว่าเป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งกถาที่ควรพูดนั้น.** (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ **ฐานที่สิบสี่**).

อานนท์! ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ จิตน้อมไปใน **การตรึก**; เธอก็ **ตั้งจิตว่า** "วิตกเหล่านี้ใด ซึ่งเลวทราม เป็นของชาวบ้าน ของบุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยเจ้า ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อเบื่อหน่าย คลายกำหนัด เพื่อดับ ไม่เป็นไปเพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง รู้พร้อม เพื่อนิพพาน, กล่าวคือกามวิตก พ๎ยาปาทวิตก วิหิงสาวิตก; เราจักไม่ตรึกในวิตกเห็นปานนั้น" ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น **ชื่อว่าเป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งวิตกอันไม่ควรตรึกนั้น.** (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ ฐานที่สิบห้า).

แต่ถ้า **วิตกเหล่าใด** ซึ่งเป็นของพระอริยเจ้า เป็นเครื่องนำออก ย่อม **นำออกเพื่อความพ้นทุกข์โดยชอบแก่ผู้กระทำตามวิตกนั้น,** กล่าวคือ เนกขัมมวิตก อัพ์ยาปาทวิตก อวิหิงสาวิตก; เธอ **ตั้งจิตคิดว่า** "เราจักตรึกในวิตกเห็นปานนั้น" ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น **ชื่อว่าเป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งวิตกอันควรตรึกนั้น.** (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ **ฐานที่สิบหก**).

อานนท์! กามคุณ ๕ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. ห้าอย่าง อย่างไรเล่า? ห้าอย่างคือ รูป ท. อันจะพึงรู้แจ้งด้วยจักษุ .... เสียง ท. อันจะพึงรู้แจ้งด้วยโสตะ .... กลิ่น ท. อันจะพึงรู้แจ้งด้วยฆานะ .... รส ท. อันจะพึงรู้แจ้งด้วยชิวหา .... โผฏฐัพพะ ท. อันจะพึงรู้แจ้งด้วยกายะ อันเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ มีลักษณะน่ารัก เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยอยู่แห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด : เหล่านี้แล คือ **กามคุณ ๕ อย่าง;** ซึ่งในกามคุณเหล่านั้นภิกษุพึงพิจารณาจิตของตนอยู่เนือง ๆ ว่า "มีอยู่แก่เราหรือไม่หนอ ที่ความกำเริบแห่งจิตเกิดขึ้นในกามคุณทั้งห้าเหล่านี้ หรือว่าในอายตนะอย่างใดอย่างหนึ่ง" ดังนี้. อานนท์! ถ้าภิกษุเมื่อพิจารณาอยู่ ย่อม **รู้ชัดอย่างนี้ว่า** "มีอยู่แก่เราแล ที่ความกำเริบแห่งจิตเกิดขึ้นในกามคุณทั้งห้าเหล่านี้ หรือว่าในอายตนะอย่างใดอย่างหนึ่ง" ดังนี้; อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อม **รู้ชัดอย่างนี้ว่า** "ฉันทราคะในกามคุณทั้งห้าเหล่านี้ เรายังละไม่ได้" ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น **ชื่อว่าเป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งฉันทราคะในกามคุณที่ตนยังละมันไม่ได้นั้น.** (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ **ฐานที่สิบเจ็ด**).

อานนท์! แต่ถ้าว่าภิกษุ เมื่อพิจารณาอยู่ ย่อม **รู้ชัดอย่างนี้ว่า** "ไม่มีอยู่แก่เราเลย ที่ความกำเริบแห่งจิตเกิดขึ้นในกามคุณทั้งห้า หรือว่าใน

อายตนะอย่างใดอย่างหนึ่ง" ดังนี้; อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อม**รู้ชัดอย่างนี้ว่า** "ฉันทราคะในกามคุณทั้งห้าเหล่านี้ เราละได้แล้ว" ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น **ชื่อว่าเป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งฉันทราคะในกามคุณห้าที่ตนละได้แล้วนั้น.** (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ **ฐานที่สิบแปด**).

อานนท์! **อุปาทานขันธ์ ๕** เหล่านี้แล มีอยู่; ซึ่งในอุปาทานขันธ์ห้าเหล่านั้น ภิกษุพึงเป็นผู้มีปกติตามเห็นซึ่งความตั้งขึ้นและความเสื่อมไปอยู่ดังนี้ว่า "รูป .... เวทนา .... สัญญา .... สังขาร .... วิญญาณ เป็นอย่างนี้, ความเกิดขึ้นแห่งรูป....เวทนา.... สัญญา.... สังขาร....วิญญาณ เป็นอย่างนี้, ความดับแห่งรูป....เวทนา.... สัญญา.... สังขาร....วิญญาณ เป็นอย่างนี้," ดังนี้. เมื่อภิกษุนั้นมีปกติตามเห็นซึ่งความตั้งขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานขันธ์ห้าเหล่านี้อยู่, อัสมิมานะในอุปาทานขันธ์ทั้งห้า อันเธอย่อมละได้. อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อม**รู้ชัดอย่างนี้ว่า** "อัสมิมานะของเราในอุปาทานขันธ์ทั้งห้า, อันเราละได้แล้ว" ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น **ชื่อว่าเป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งอัสมิมานะในปัญจุปาทานขันธ์อันตนละได้แล้วนั้น.** (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ **ฐานที่สิบเก้า**).

อานนท์! ธรรมทั้งหลาย (อันเป็นที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ ๑๙ อย่าง) เหล่านี้แล เป็นไปเพื่อกุศลโดยส่วนเดียว เป็นของพระอริยเจ้า เป็นโลกุตตระ อันมารผู้มีบาปหยั่งลงไม่ได้.

—อุปริ. ม. ๑๔/๒๓๖ - ๒๔๐/๓๔๗ - ๓๕๐

(ที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ มีจำนวนนับได้ถึง ๑๙ อย่างเช่นนี้ โดยถือเอาตามหลักเกณฑ์ในบาลีฉบับมอญและยุโรป; ถ้าถือเอาตามที่ปรากฏอยู่ในบาลีฉบับไทย จะได้เพียง ๑๔ อย่างเท่านั้น. ทั้งหมดนี้ เป็นการแสดงลักษณะแห่งผู้มีสัมปชัญญะอย่างลึกซึ้งสูงสุดละเอียดลออกว่าที่แสดงไว้ในบาลีแห่งอื่น เท่าที่ผู้รวบรวมเคยพบมา. ยังมีข้อความบางอย่างที่ควรศึกษาแปลกออกไปอีกบางประการ ที่หัวข้อว่า "จิตหยั่งลงสู่อมตะเมื่อประกอบด้วยสัญญาอันเหมาะสม" ที่หน้า ๗๖๖ แห่งหนังสือเล่มนี้; และพึงดูที่หัวข้อว่า "ลักษณะสัมปชัญญะระดับสูงสุด" ที่หน้า ๑๑๗๘ ด้วย).

สติปัฏฐานสี่บริบูรณ์ เมื่ออานาปานสติบริบูรณ์

ภิกษุ ท.! **ก็อานาปานสติ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้วอย่างไรเล่า จึงทำสติปัฏฐานทั้ง ๔ ให้บริบูรณ์ได้?**

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุ (๑) **เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้สึกตัวทั่วถึง** ว่า เราหายใจเข้ายาว; หรือ **เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้สึกตัวทั่วถึง** ว่าเราหายใจออกยาว ดังนี้ก็ดี; (๒) **เมื่อหายใจเข้าสั้นก็รู้สึกตัวทั่วถึง** ว่าเราหายใจเข้าสั้น; หรือ **เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้สึกตัวทั่วถึง** ว่าเราหายใจออกสั้น ดังนี้ก็ดี; (๓) ย่อมทำในบทศึกษาว่า **เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวง** จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; (๔) ย่อมทำในบทศึกษาว่า **เราเป็นผู้ทำกายสังขารให้รำงับอยู่** จักหายใจเข้า, จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; ภิกษุ ท.! สมัยนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่าเป็นผู้**ตามเห็นกายในกายอยู่เป็นประจำ** เป็นผู้มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้. ภิกษุ ท.! เราย่อมกล่าวลมหายใจเข้า และลมหายใจออก ว่าเป็นกายอย่างหนึ่ง ๆ ในบรรดากายทั้งหลาย. ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในกรณีนี้ ภิกษุนั้น ย่อมชื่อว่า เป็นผู้ตามเห็นกายในกายอยู่เป็นประจำ.

(ข้อนี้อธิบายว่า การกำหนดลมหายใจทั้ง ๔ ขั้นนั้น ชื่อว่าการกำหนดกายในกาย เพราะพระองค์ทรงเรียกลมหายใจว่ากาย เมื่อกำหนดและพิจารณาลมหายใจอยู่ ก็ชื่อว่ากำหนดและพิจารณากายอยู่ ในบรรดากายทั้งหลาย อันนี้เรียกว่า กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน จัดเป็นสติปัฏฐานที่หนึ่ง).

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุ (๕) ย่อมทำในบทศึกษาว่า **เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งปีติ** จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; (๖) ย่อมทำในบทศึกษาว่า **เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งสุข** จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; (๗) ย่อมทำในบทศึกษาว่า **เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิตตสังขาร** จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; (๘) ย่อมทำในบทศึกษาว่า **เราเป็นผู้ทำจิตตสังขารให้รำงับอยู่** จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; ภิกษุ ท.! สมัยนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่าเป็นผู้**ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่เป็นประจำ** เป็นผู้มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้. ภิกษุ ท.! เราย่อมกล่าวว่า การทำในใจเป็นอย่างดี ถึงลมหายใจเข้า และลมหายใจออก ว่านั่นเป็นเวทนาอย่างหนึ่ง ๆ ในบรรดาเวทนาทั้งหลาย. ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในกรณีนี้ ภิกษุนั้น ย่อมชื่อว่า เป็นผู้ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่เป็นประจำ.

(ข้อนี้อธิบายว่า ความรู้สึกในใจต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมาจากการกำหนดลมหายใจนั้นแหละเรียกว่าเวทนา ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ฉะนั้นการกำหนดต่อความรู้สึกเหล่านั้นได้ชื่อว่าเป็นการกำหนดเวทนา และเรียกโดยบาลีว่า เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จัดเป็นสติปัฏฐานที่สอง).

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุ (๙) ย่อมทำในบทศึกษาว่า **เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิต** จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; (๑๐) ย่อมทำในบทศึกษาว่า **เราเป็นผู้ทำจิตให้ปราโมทย์ยิ่งอยู่** จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; (๑๑) ย่อมทำในบทศึกษาว่า **เราเป็นผู้ทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่** จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; (๑๒) ย่อมทำในบทศึกษาว่า **เราเป็นผู้ทำจิตให้ปล่อยอยู่** จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; ภิกษุ ท.! สมัยนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า เป็นผู้**ตามเห็นจิตในจิตอยู่เป็นประจำ** เป็นผู้มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้. ภิกษุ ท.! เราไม่กล่าวว่าอานาปานสติเป็นสิ่งที่มีได้ แก่บุคคลผู้มีสติอันลืมหลงแล้ว ผู้ไม่มีสัมปชัญญะ. ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในกรณีนี้ ภิกษุนั้น ย่อมชื่อว่าเป็นผู้ตามเห็นจิตในจิตอยู่เป็นประจำ.

(ข้อนี้อธิบายว่า ผู้มีสติลืมหลงหรือไม่มีสัมปชัญญะ ชื่อว่าไม่มีจิต ย่อมไม่สามารถกำหนดอานาปานสติ ซึ่งเป็นการกำหนดด้วยสติหรือจิต ซึ่งเรียกเป็นบาลีว่า จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน จัดเป็นสติปัฏฐานที่สาม.)

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุ (๑๓) ย่อมทำในบทศึกษาว่า **เราเป็นผู้ตามเห็นความไม่เที่ยงอยู่เป็นประจำ** จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; (๑๔) ย่อมทำในบทศึกษาว่า **เราเป็นผู้ตามเห็นความจางคลายอยู่เป็นประจำ** จักหากใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; (๑๕) ย่อมทำในบทศึกษาว่า **เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความดับไม่เหลืออยู่เป็นประจำ** จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; (๑๖) ย่อมทำในบทศึกษาว่า **เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความสลัดคืนอยู่เป็นประจำ** จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; ภิกษุ ท.! สมัยนั้น ภิกษุนั้น

ชื่อว่าเป็นผู้**ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่เป็นประจำ** เป็นผู้มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้. ภิกษุ ท.! ภิกษุนั้น เป็นผู้เข้าไปเพ่งเฉพาะเป็นอย่างดีแล้ว เพราะเธอเห็นการละอภิชฌาและโทมนัสทั้งหลายของเธอนั้นด้วยปัญญา. ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในกรณีนี้ ภิกษุนั้น ย่อมชื่อว่าเป็นผู้ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่เป็นประจำ.

(ข้อนี้อธิบายว่า ลักษณะแห่งความไม่เที่ยง ความจางคลาย ความดับไม่เหลือ และความสลัดคืนก็ดี ลักษณะแห่งอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หรือสุญญตาก็ดี ตลอดถึงลักษณะแห่งความหลุดพ้นจากกิเลส อันเป็นผลสุดท้ายที่เนื่องมาจากการเห็นลักษณะทั้งหลายข้างต้นก็ดี ล้วนแต่เรียกว่าธรรมในกรณีนี้ด้วยกันทั้งนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเล็งถึงผลแห่งการปฏิบัติหมวดนี้ว่าเป็นธรรม จึงได้ทรัสเอาการละอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ ว่าเป็นสิ่งที่ภิกษุนั้นตามเห็นอยู่ในกรณีนี้ และทรงบัญญัติว่านั่นเป็นการเห็นธรรมในบรรดาธรรมทั้งหลาย ซึ่งเรียกโดยบาลีว่า ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน จัดเป็นสติปัฏฐานที่สี่.)

ภิกษุ ท.! อานาปานสติ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้วอย่างนี้แล ย่อมทำสติปัฏฐานทั้ง ๔ ให้บริบูรณ์.

—อุปริ. ม. ๑๔/๑๙๕–๑๙๗/๒๘๙.

ทั้งหมดนี้ เป็นการแสดงให้เห็นว่า ในอานาปานสติทั้ง ๑๖ วัตถุนั้น มีสติปัฏฐาน ๔ รวมอยู่ด้วยในตัว หรือว่าเป็นสติปัฏฐาน ๔ อยู่ในตัวพร้อมกันไปในคราวเดียวกันโดยลักษณะอย่างไร. ต่อนี้ไป เป็นพระพุทธภาษิตที่แสดงว่า สติปัฏฐานทั้ง ๔ นั้น จะกระทำโพชฌงค์ทั้ง ๗ ให้บริบูรณ์ได้อย่างไรสืบไป : –

สติปัฏฐานสี่บริบูรณ์ ย่อมทำโพชฌงค์ให้บริบูรณ์

ภิกษุ ท.! ก็สติปัฏฐานทั้ง ๔ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้วอย่างไรเล่า จึงทำโพชฌงค์ทั้ง ๗ ให้บริบูรณ์ได้?

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุเป็นผู้ **ตามเห็นกายในกาย** อยู่เป็นประจำก็ดี; เป็นผู้ **ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย** อยู่เป็นประจำก็ดี; เป็นผู้ **ตามเห็นจิตในจิต** อยู่เป็นประจำก็ดี; เป็นผู้ **ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย** อยู่เป็นประจำก็ดี; มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้; สมัยนั้น สติที่ภิกษุเข้าไปตั้งไว้แล้ว ก็เป็นธรรมชาติไม่ลืมหลง. ภิกษุ ท.! สมัยใด สติที่ภิกษุเข้าไปตั้งไว้แล้ว เป็นธรรมชาติไม่ลืมหลง สมัยนั้น **สติสัมโพชฌงค์** ก็เป็นอันว่าภิกษุนั้นปรารภแล้ว; สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่า ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์; สมัยนั้น สติสัมโพชฌงค์ของภิกษุนั้นชื่อว่าถึงความเต็มรอบแห่งการเจริญ; ภิกษุนั้น เมื่อเป็นผู้มีสติเช่นนั้นอยู่ชื่อว่าย่อมทำการเลือก ย่อมทำการเพ้น ย่อมทำการใคร่ครวญ ซึ่งธรรมนั้นด้วยปัญญา.

(ข้อนี้อธิบายว่า เมื่อมีการตามเห็นกาย ตามเห็นเวทนา ตามเห็นจิต ตามเห็นธรรมอยู่ โดยนัยแห่งจตุกกะทั้ง ๔ แล้ว ก็ย่อมมีการกำหนดสติในสิ่งเหล่านั้นอยู่ สติที่เป็นการกำหนดนั้นเอง ชื่อว่าสติสัมโพชฌงค์ในที่นี้. สรุปความสั้น ๆ ว่า เมื่อมีการเจริญอานาปานสติมีวัตถุ ๑๖ อยู่ ก็ย่อมมีสติสัมโพชฌงค์หรือเป็นสติสัมโพชฌงค์อยู่ในตัว. ถ้าการเจริญอานาปานสติถึงที่สุดการเจริญสัมโพชฌงค์ ก็เป็นอันว่าถึงที่สุดด้วย นี่อย่างหนึ่ง; อีกอย่างหนึ่ง เมื่อมีสติสัมโพชฌงค์อยู่ด้วยอาการเช่นนั้น ย่อมชื่อว่า มีการเลือกเพ้นใคร่ครวญซึ่งธรรมนั้นด้วยปัญญา ดังจะเห็นได้ชัดในการพิจารณาองค์ฌานขั้นปีติและสุขเป็นต้น หรือพิจารณาในฐานะที่เป็นเวทนาก็ตาม โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาก็ดี โดยที่เวทนานั้น มีเหตุปัจจัยอะไรปรุงแต่งก็ดี หรือโดยที่เวทนานั้นปรุงแต่งสิ่งอื่นสืบไปก็ดี หรือแม้ที่สุดแต่การสโมธานมาซึ่งธรรม การรู้โคจรแห่งธรรมนั้น ๆ และการแทงตลอดสมัตถะแห่งธรรมนั้น ๆ ก็ดี มีรายละเอียดดังที่กล่าวแล้วในอานาปานสติขั้นที่ ๕; (ดูหนังสืออานาปานสติภาวนา ชุดธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส ที่หน้า ๒๔๐ ไป) นั่นแหละ คือการเลือกเพ้น ใคร่ครวญธรรม ซึ่งเป็นสิ่งที่มีอยู่โดยสมบูรณ์แล้ว ในการเจริญอานาปานสติ หรือในขณะที่เรียกว่ามีสติสัมโพชฌงค์ ดังที่กล่าวแล้ว. สรุปความว่า เมื่อมีสติ-

สัมโพชฌงค์โดยอาการของอานาปานสติ ก็ย่อมมีการใคร่ครวญธรรม เพราะสติที่สมบูรณ์ย่อมทำการกำหนดในเบื้องต้น แล้วทำการพิจารณาในฐานะเป็นอนุปัสสนาญาณในลำดับถัดมา อย่างที่เรียกว่าเนื่องกันไปในตัว. การกำหนดชื่อว่าสติ การพิจารณาชื่อว่าการเลือกเฟ้นใคร่ครวญในที่นี้. เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ภิกษุนั้น เมื่อเป็นผู้มีสติเช่นนั้นอยู่ ย่อมทำการเลือก ย่อมทำการเฟ้น ย่อมทำการใคร่ครวญอยู่ ซึ่งธรรมนั้นด้วยปัญญา" ดังที่กล่าวแล้ว).

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุเป็นผู้มีสติเช่นนั้นอยู่ ทำการเลือกเฟ้น ทำการใคร่ครวญ ซึ่งธรรมนั้นอยู่ด้วยปัญญา สมัยนั้น **ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์** ก็เป็นอันว่าภิกษุนั้นปรารภแล้ว; สมัยนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่าย่อมเจริญธรรมวิจยสัมโพชฌงค์; สมัยนั้น ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ของภิกษุนั้นชื่อว่าถึงความเต็มรอบแห่งการเจริญ. ภิกษุนั้น เมื่อเลือกเฟ้น ใคร่ครวญ ซึ่งธรรมนั้นด้วยปัญญาอยู่ ความเพียรอันไม่ย่อหย่อน ก็ชื่อว่าเป็นธรรมอันภิกษุนั้นปรารภแล้ว.

(ข้อนี้อธิบายว่า เมื่อมีการเจริญอานาปานสติมีวัตถุ ๑๖ อยู่ โดยลักษณะที่เป็นสติสัมโพชฌงค์ และธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น ก็ย่อมเห็นได้ว่า เป็นสิ่งที่ต้องกระทำอย่างขยันขันแข็ง ด้วยความบากบั่นเต็มที่เพียรไร. ข้อนี้ย่อมคำนวณดูได้จากความเพียรที่ใช้ไปในการเจริญอานาปานสติทั้ง ๑๖ วัตถุ ดังที่วินิจฉัยกันมาแล้วข้างต้น. เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ภิกษุนั้น เมื่อเลือกเฟ้นใคร่ครวญซึ่งธรรมนั้นด้วยปัญญาอยู่ ความเพียรอันไม่ย่อหย่อน ชื่อว่าเป็นธรรมอันภิกษุนั้นปรารภแล้ว" ดังนี้.)

ภิกษุ ท.! สมัยใด ความเพียรอันไม่ย่อหย่อน อันภิกษุผู้เลือกเฟ้นใคร่ครวญธรรมด้วยปัญญา ได้ปรารภแล้ว; สมัยนั้น **วิริยสัมโพชฌงค์** ก็เป็นอันว่าภิกษุนั้นปรารภแล้ว; สมัยนั้น ภิกษุนั้น ย่อมชื่อว่าเจริญวิริยสัมโพชฌงค์; สมัยนั้น วิริยสัมโพชฌงค์ของภิกษุนั้นก็เต็มรอบแห่งการเจริญ. ภิกษุนั้น เมื่อมีความเพียรอันปรารภแล้วเช่นนั้น ปีติอันเป็นนิรามิสก็เกิดขึ้น.

(ข้อนี้อธิบายว่า ในการเจริญอานาปานสติมีวัตถุ ๑๖ ที่เป็นไปด้วยดีนั้น ย่อมมีสติ – ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์อยู่ในตัว โดยนัยดังที่กล่าวแล้ว จากวิริยสัมโพชฌงค์นั่นเอง ปีติย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจธรรมฉันทะ ธรรมนันทิ กล่าวคือความพอใจในการกระทำของตน หรือในการประสบความสำเร็จแห่งการปฏิบัติธรรมขั้นหนึ่ง ๆ โดยอาการดังที่กล่าวในตอนที่ว่าด้วยการเกิดของปีติ ในอานาปานสติ ขั้นที่ ๕ เป็นต้น. (ดูหนังสืออานาปานสติภาวนา ชุดธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส ที่หน้า ๒๔๐ ไป) ปีติในที่นี้ชื่อว่าเป็นนิรามิส หมายความว่าไม่เจือด้วยอามิสกล่าวคือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส แต่เป็นปีติที่ประกอบด้วยเนกขัมมะ คือการเว้นจากกามโดยสิ้นเชิง และเป็นปีติอาศัยธรรม หรือความเป็นธรรมเกิดขึ้น เพราะเหตุฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ภิกษุนั้น เมื่อมีความเพียรอันปรารภแล้ว ปีติอันเป็นนิรามิสก็เกิดขึ้น" ดังนี้.)

ภิกษุ ท.! สมัยใด ปีติอันเป็นนิรามิส เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้มีความเพียรอันปรารภแล้ว; สมัยนั้น **ปีติสัมโพชฌงค์** ก็เป็นอันว่าภิกษุนั้นปรารภแล้ว; สมัยนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่าย่อมเจริญปีติสัมโพชฌงค์; สมัยนั้น ปีติสัมโพชฌงค์ของภิกษุนั้น ชื่อว่าถึงความเต็มรอบแห่งการเจริญ. ภิกษุนั้นเมื่อมีใจประกอบด้วยปีติ แม้กายก็รำงับ แม้จิตก็รำงับ.

(ข้อนี้อธิบายว่า การเจริญอานาปานสติมีวัตถุ ๑๖ เป็นโพชฌงค์อยู่ในตัว เป็นลำดับมาตั้งแต่สติสัมโพชฌงค์ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ และปีติสัมโพชฌงค์. โดยนัยดังที่กล่าวแล้ว ด้วยอำนาจของปีตินั่นเอง ย่อมเกิดความสงบรำงับ ดังที่กล่าวแล้วในอานาปานสติ ขั้นที่ ๔ โดยนัยว่าปีติเกิดขึ้น ลมหายใจยิ่งละเอียดลง ซึ่งหมายถึงอาการแห่งการรำงับโดยลักษณะแห่งสมถะนี้อย่างหนึ่ง และเมื่อมีการพิจารณาธรรม จนความเห็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาปรากฏขึ้นแล้วปีติเกิดขึ้นเพราะเหตุนั้น ทำลมหายใจให้ละเอียดยิ่งขึ้น ซึ่งเป็นอาการแห่งความรำงับนั่นเอง แต่เป็นความรำงับตามนัยแห่งวิปัสสนา. เมื่อรวมเข้าด้วยกัน ทั้งความรำงับโดยนัยแห่งสมถะและความรำงับโดยนัยแห่งวิปัสสนา ย่อมชื่อว่าความรำงับถึงที่สุด และเป็นความรำงับที่เกิดมาจากปีติโดยตรง เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า "ภิกษุนั้น เมื่อมีใจประกอบด้วยปีติ แม้กายก็รำงับ แม้จิตก็รำงับ" ดังนี้.)

ภิกษุ ท.! สมัยใด ทั้งกายและทั้งจิตของภิกษุผู้มีใจประกอบด้วยปีติ ย่อมรำงับ; สมัยนั้น **ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์** ก็เป็นอันว่าภิกษุนั้นปรารภแล้ว; สมัยนั้น ภิกษุนั้น ย่อมชื่อว่าเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์; สมัยนั้น ปัสสัทธิ-สัมโพชฌงค์ของภิกษุนั้น ชื่อว่าถึงความเต็มรอบแห่งการเจริญ. ภิกษุนั้น เมื่อมีกายอันรำงับแล้ว มีความสุขอยู่ จิตย่อมตั้งมั่นเป็นสมาธิ.

(ข้อนี้อธิบายว่า ในการเจริญอานาปานสติมีวัตถุ ๑๖ ย่อมประกอบอยู่ด้วยความเป็นสัมโพชฌงค์ต่าง ๆ โดยนัยดังที่กล่าวแล้วข้างต้น จนกระทั่งถึงปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ กล่าวคือ ความรำงับทั้งกายและจิต สิ่งที่เรียกว่าความสุขมีรวมอยู่ด้วย ในความรำงับนั้น ไม่จำเป็นจะต้องแยกออกมาเป็นโพชฌงค์อีกต่างหาก. เมื่อกายรำงับ ก็สุขกาย เมื่อใจรำงับ ก็สุขใจ ฉะนั้น ความสุขจึงถูกนับรวมอยู่ด้วย ในความรำงับ; ครั้นมีความรำงับแล้ว จิตย่อมมีความตั้งมั่น ซึ่งเรียกว่าสมาธิ. ความรำงับที่เป็นองค์ฌาน หมายถึงปีติและสุข ทำให้จิตตั้งมั่นอย่างสมถะ, ความรำงับที่เกิดมาจากความเห็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ย่อมทำให้จิตตั้งมั่น โดยนัยแห่งวิปัสสนา; เมื่อรวมกันทั้งความตั้งมั่น โดยนัยแห่งสมถะ และโดยนัยแห่งวิปัสสนา ย่อมเป็นความตั้งมั่นที่สมบูรณ์ ซึ่งเรียกว่าความตั้งมั่นในที่นี้. อานาปานสติขั้นที่หนึ่งถึงที่สี่ มีความตั้งมั่นโดยนัยแห่งสมถะ อานาปานสติขั้นที่ ๕ ขึ้นไป (ดูหนังสือ อานาปานสติภาวนา ชุดธรรมโฆษณ์ ของพุทธทาส ที่หน้า ๒๔๐ ไป) มีความตั้งมั่นโดยนัยแห่งวิปัสสนา เพราะทุกขั้นทำให้เกิดความรำงับ เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า "ภิกษุนั้น เมื่อมีกายอันรำงับแล้ว มีความสุขอยู่ จิตย่อมตั้งมั่น" ดังนี้).

ภิกษุ ท.! สมัยใด จิตของภิกษุผู้มีกายอันรำงับแล้ว มีความสุขอยู่ ย่อมเป็นจิตตั้งมั่น; สมัยนั้น **สมาธิสัมโพชฌงค์** ก็เป็นอันว่าภิกษุนั้นปรารภแล้ว; สมัยนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่าย่อมเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์; สมัยนั้น สมาธิสัมโพชฌงค์ของภิกษุนั้น ชื่อว่าถึงความเต็มรอบแห่งการเจริญ. ภิกษุนั้น ย่อมเป็นผู้เข้าไปเพ่งเฉพาะ ซึ่งจิตอันตั้งมั่นแล้วอย่างนั้น เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้อธิบายว่า อานาปานสติมีวัตถุ ๑๖ ย่อมทำให้เกิดสัมโพชฌงค์ต่าง ๆ กระทั่งสมาธิสัมโพชฌงค์ คือความที่จิตตั้งมั่นทั้งโดยนัยแห่งสมถะและวิปัสสนา. ความตั้งมั่นโดยนัยแห่งสมถะเป็นความสงบรำงับ ทำให้มีกำลังหนุนเนื่องอยู่ตลอดไป; ส่วนความตั้งมั่นโดยนัยแห่งวิปัสสนา นั้นเป็นความตั้งมั่นในการเห็นธรรม ทำให้กิเลสรำงับลง ด้วยอำนาจความรู้แจ้งเห็นแจ้ง ซึ่งมีความตั้งมั่นด้วยดีเหมือนกัน. การเพ่งต่อความตั้งมั่นทั้ง ๒ อย่างนี้ มีขึ้นต่อเมื่อมีความตั้งมั่นแล้วจริง ๆ แล้วคุมความตั้งมั่นให้แน่วแน่อยู่ตลอดเวลา จนกว่าจะมีการบรรลุธรรมในเบื้องสูง. การคุมความตั้งมั่นไว้นั่นเอง เรียกว่า การเข้าไปเพ่งเฉพาะซึ่งจิตอันตั้งมั่นแล้ว โดยอุปมาที่ได้กล่าวแล้วหลายครั้งหลายหนว่าเหมือนนายสารถีที่เพียงแต่คุมบังเหียนเฉยอยู่ ในเมื่อม้าและรถ และสิ่งต่าง ๆ ได้เป็นไปอย่างเรียบร้อยแล้ว ในอานาปานสติขั้นที่ ๕ และอานาปานสติขั้นที่ ๑๑ และขั้นอื่น ๆ อีกโดยปริยาย, (ดูหนังสือ อานาปานสติภาวนา ชุดธรรมโฆษณ์ ของพุทธทาส หน้า ๒๔๐ ไป และหน้า ๓๔๐ ไป). เมื่อจิตตั้งมั่นแล้วโดยนัยทั้ง ๒ คือทั้งโดยนัยแห่งสมถะและวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติมีหน้าที่แต่เพียงคุมความตั้งมั่นนั้น ให้เป็นไปอย่างนั้นอยู่ตลอดเวลา เป็นการเผาลนกิเลสอยู่ในตัวเรื่อยไป จนกว่าจะสิ้นสุด. เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ภิกษุนั้น ย่อมเป็นผู้เข้าไปเพ่งเฉพาะซึ่งจิตอันตั้งมั่นแล้วอย่างนั้นเป็นอย่างดี" ดังนี้).

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุเป็นผู้เข้าไปเพ่งเฉพาะ ซึ่งจิตอันตั้งมั่นแล้วอย่างนั้น เป็นอย่างดี; สมัยนั้น **อุเบกขาสัมโพชฌงค์** เป็นอันว่า ภิกษุนั้นปรารภแล้ว; สมัยนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า ย่อมเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์; สมัยนั้น อุเบกขาสัมโพชฌงค์ของภิกษุนั้น ชื่อว่าถึงความเต็มรอบแห่งการเจริญ.

(ข้อนี้อธิบายว่า อานาปานสติมีวัตถุ ๑๖ สมบูรณ์แล้ว เมื่อมีการเข้าไปเพ่งซึ่งจิตอันเป็นขึ้นมาแล้ว ในร่องรอยแห่งสมถะและวิปัสสนา แล้วควบคุมความเป็นอย่างนั้นอยู่ตลอดเวลา เราเรียกว่าความเพ่งในที่นี้ หรือเรียกโดยบาลีว่า อุเบกขา ซึ่งแปลว่า เข้าไปเพ่ง หรือเข้าไปดูอยู่ตลอดเวลา ที่ความตั้งมั่นนั้นเผาลนกิเลส และขณะที่กิเลสสูญสิ้นไปแล้ว ในที่สุดก็เพ่งความที่กิเลสสิ้นไปนั้นเอง เป็นอารมณ์ของสติ ซึ่งมีในอานาปานสติจตุกกะที่ ๔ ขั้นท้าย ๆ คือขั้นที่ ๑๔-๑๕-๑๖ อันเป็นขั้นที่สัมโพชฌงค์ทั้งหลาย ได้เป็นไปสมบูรณ์ถึงที่สุดจริง ๆ, (ดู

หนังสือ อานาปานสติภาวนา ชุดธรรมโฆษณ์ ของพุทธทาส หน้า ๓๙๒ – ๔๒๐). เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเพียงการเต็มรอบ ของอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ในฐานะที่เป็นการปฏิบัติขั้นสุดท้าย).

ภิกษุ ท.! สติปัฏฐานทั้ง ๔ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้วอย่างนี้แล ย่อมทำโพชฌงค์ทั้ง ๗ ให้บริบูรณ์ได้.

(ข้อนี้อธิบายว่า เมื่อมีการเจริญอานาปานสติมีวัตถุ ๑๖ อย่างเต็มที่ ก็ชื่อว่ามีการเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ อย่างเต็มที่ เมื่อมีการเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ อย่างเต็มที่ ก็เป็นการเจริญโพชฌงค์ทั้ง ๗ อย่างเต็มที่ เป็นอันว่าในสิ่งทั้ง ๓ นี้ โดยพฤตินัย เมื่อกล่าวถึงสิ่งใด ก็เป็นอันกล่าวถึงสิ่งที่กล่าวแล้วทั้ง ๒ ที่เหลือด้วย โดยไม่มีทางที่จะหลีกเลี่ยงได้).

– อุปริ. ม. ๑๔/๑๙๗ – ๒๐๑/๒๙๐.

เมื่อโพชฌงค์ทั้ง ๗ บริบูรณ์แล้ว ย่อมเป็นการง่าย ที่จะทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์; หากแต่ว่า การเจริญโพชฌงค์นั้น จักต้องเป็นไปโดยถูกวิธีอย่างยิ่ง ซึ่งท่านจำกัดความไว้ว่า โพชฌงค์ที่เจริญนั้น ต้องอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ ซึ่งทั้ง ๓ อย่างนั้น น้อมไปเพื่อโวสสัคคะ กล่าวคือ การสละหรือการสลัด สิ่งซึ่งเคยยึดถือไว้ด้วยอุปาทานโดยประการทั้งปวงเท่านั้น. อานาปานสติขั้นที่ ๑๖ เป็นไปเพื่อสิ่งเหล่านี้โดยตรง เพราะฉะนั้นโพชฌงค์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นด้วยการเจริญอานาปานสติ จึงเป็นโพชฌงค์ที่ตรงตามวัตถุประสงค์ ในการที่จะทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ ดังที่พระพุทธภาษิตตรัสไว้สืบไปว่า :–

โพชฌงค์บริบูรณ์ ย่อมทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์

ภิกษุ ท.! **โพชฌงค์ทั้ง ๗ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้วอย่างไรเล่า จึงจะทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์?**

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเจริญ **สติสัมโพชฌงค์** อันอาศัยวิเวก อันอาศัยวิราคะ อันอาศัยนิโรธ อันน้อมไปเพื่อโวสสัคคะ;

ย่อมเจริญ **ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์** อันอาศัยวิเวก อันอาศัยวิราคะ อันอาศัยนิโรธ อันน้อมไปเพื่อโวสสัคคะ.

ย่อมเจริญ **วิริยสัมโพชฌงค์** อันอาศัยวิเวก อันอาศัยวิราคะ อันอาศัยนิโรธ อันน้อมไปเพื่อโวสสัคคะ.

ย่อมเจริญ **ปีติสัมโพชฌงค์** อันอาศัยวิเวก อันอาศัยวิราคะ อันอาศัยนิโรธ อันน้อมไปเพื่อโวสสัคคะ.

ย่อมเจริญ **ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์** อันอาศัยวิเวก อันอาศัยวิราคะ อันอาศัยนิโรธ อันน้อมไปเพื่อโวสสัคคะ.

ย่อมเจริญ **สมาธิสัมโพชฌงค์** อันอาศัยวิเวก อันอาศัยวิราคะ อันอาศัยนิโรธ อันน้อมไปเพื่อโวสสัคคะ.

ย่อมเจริญ **อุเบกขาสัมโพชฌงค์** อันอาศัยวิเวก อันอาศัยวิราคะ อันอาศัยนิโรธ อันน้อมไปเพื่อโวสสัคคะ.

ภิกษุ ท.! โพชฌงค์ทั้ง ๗ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้วอย่างนี้แล ย่อมทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ได้ ดังนี้.

—อุปริ. ม. ๑๔/๒๐๑/๒๙๑.

หมวด ง. ว่าด้วย หลักการปฏิบัติ ของสัมมาสติ

การทำสติในรูปแห่งกายานุปัสสนา

๑. ตามนัยแห่งอานาปานสติสูตร

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุ (๑) เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้สึกตัวทั่วถึงว่าเราหายใจเข้ายาว ดังนี้, หรือว่า เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้สึกตัวทั่วถึง ว่าเราหายใจออกยาว ดังนี้ก็ดี; (๒) เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้สึกตัวทั่วถึง ว่าเรา

หายใจเข้าสั้น ดังนี้, หรือว่า เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้สึกตัวทั่วถึง ว่าเราหายใจออกสั้น ดังนี้ก็ดี; (๓) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้**รู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวง** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวง จักหายใจออก ดังนี้; (๔) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้**ทำกายสังขารให้รำงับอยู่** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำกายสังขารให้รำงับอยู่ จักหายใจออก ดังนี้; ภิกษุ ท.! สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้**ตามเห็นกายในกาย**[๑] อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลก ออกเสียได้.

ภิกษุ ท.! **เราย่อมกล่าวลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ว่าเป็นกายอันหนึ่ง** ๆ ในกายทั้งหลาย. ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ภิกษุนั้นย่อมชื่อว่าเป็นผู้ตามเห็นกายในกายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลก ออกเสียได้ ในสมัยนั้น.

๒. ตามนัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร

ภิกษุ ท.! **ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ นั้นเป็นอย่างไรเล่า?**

ก. หมวดลมหายใจเข้า – ออก (คือกาย)

---

๑. เห็นกายในกาย หมายถึงเห็นความจริงของกาย ที่กายนั่นเอง, และเห็นทุก ๆ ส่วนของกายที่เป็นกายส่วนย่อยในกายส่วนรวมคือทั้งหมด. ลมหายใจ ก็คือกายอย่างหนึ่ง และปรุงแต่งร่างกายทั้งหมด ดังนี้เป็นต้น, จนกระทั่งความสุข ทางนามกาย ในขณะแห่งฌานเป็นต้น; เห็นโดยความเป็นของปรุงแต่งอยู่ ดังนี้.

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุไปแล้วสู่ป่า หรือโคนไม้ หรือเรือนว่าง ก็ตาม, ย่อมนั่งคู้ขาเข้ามาโดยรอบ (ขัดสมาธิ) ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า, เธอผู้มีสตินั่นเทียว หายใจเข้า มีสติหายใจออก (๑) **เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัด** ว่าเราหายใจเข้ายาว, หรือเมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่าเราหายใจออกยาว; หรือว่า (๒) **เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัด** ว่าเราหายใจเข้าสั้น, หรือเมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่าเราหายใจออกสั้น; (๓) เธอย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ **รู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวง** จักหายใจเข้า, เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวง จักหายใจออก; (๔) เธอย่อมทำในบทศึกษาว่า เรา **ทำกายสังขาร** (คือลมหายใจเข้าออก) **ให้รำงับอยู่** จักหายใจเข้า, เราทำกายสังขารให้รำงับอยู่ จักหายใจออก; เช่นเดียวกับนายช่างกลึงหรือลูกมือของนายช่างกลึงผู้ชำนาญ เมื่อเขาชักเชือกกลึงยาว ก็รู้ชัดว่าเราชักเชือกกลึงยาว, เมื่อชักเชือกกลึงสั้น ก็รู้ชัดว่าเราชักเชือกกลึงสั้น, ฉันใดก็ฉันนั้น.

ด้วยอาการอย่าง (กล่าวมา) นี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้ **มีปกติพิจารณาเห็นกาย** ในกายอันเป็นภายใน (คือของตน) อยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง, ในกายทั้งภายในและภายนอกอยู่ บ้าง; และเป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นธรรมอันเป็นเหตุเกิดขึ้น (แห่งกาย) ในกาย (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นธรรมเป็นเหตุเสื่อมไป (แห่งกาย) ในกาย (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดขึ้นและเสื่อมไป (แห่งกาย) ในกาย (นี้) อยู่ บ้าง, ก็แหละ สติ (คือความระลึก) ว่า "กายมีอยู่" ดังนี้ของเธอนั้น เป็นสติที่เธอดำรงไว้เพียงเพื่อความรู้[๑] เพียงเพื่ออาศัยระลึก, ที่แท้เธอเป็นผู้ที่ตัณหาและทิฏฐิอาศัยไม่ได้

---

๑. เพียงเพื่อความรู้ คือระลึกยึดเอากายขึ้นเป็นอารมณ์สำหรับพิจารณาหาความรู้, ไม่ได้เข้าใจหรือยึดมั่นว่า กายเป็นธรรมชาติที่มีตัวตนอันจะเข้ายึดถือเป็นของตนได้. แม้ในเวทนา จิต ธรรม ก็เหมือนกัน.

และเธอไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกนี้. ภิกษุ ท.! ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

ข. หมวดอิริยาบถ (คือกาย)

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ (๑) **เมื่อเดินอยู่ ย่อมรู้ชัด** ว่า "เราเดินอยู่",[๑] (๒) **เมื่อยืน ย่อมรู้ชัด** ว่า "เรายืนอยู่", (๓) **เมื่อนั่ง ย่อมรู้ชัด** ว่า "เรานั่งอยู่", (๔) **เมื่อนอน ย่อมรู้ชัด** ว่า "เรานอนอยู่"; **เธอ ตั้งกายไว้ด้วยอาการอย่างใด ๆ ย่อมรู้ทั่วถึงกายนั้น ด้วยอาการอย่างนั้น ๆ.**

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้**มีปกติพิจารณาเห็นกาย** ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ... ฯลฯ .... (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า—ออก ตั้งแต่คำว่า "ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้".).

ค. หมวดสัมปชัญญะ (ในกาย)

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : (๑) ภิกษุย่อมเป็นผู้**มีปกติ**[๒] **ทำความรู้สึกตัวทั่วพร้อม** ในการก้าวไปข้างหน้า ในการถอยกลับข้างหลัง. (๒) เป็นผู้มีปกติทำความรู้สึกตัวทั่วพร้อม ในการแลดู ในการเหลียวดู. (๓) เป็น

---

๑. รู้ว่าเดินด้วยอนัตตานุปัสสนาญาณโดยปรมัตถ์ คือประชุมแห่งนามรูปเคลื่อนไหวไปอยู่ หาใช่สัตว์เดิน บุคคลเดิน เหมือนเสียงที่กล่าวกันไม่, นั่ง นอน ยืน ก็อย่างเดียวกัน.

๒. คำว่ามีปกติ คือมีการทำอย่างนั้น ๆ เป็นประจำไม่มีขาดระยะ ได้แก่ทำเสมอ, คำนี้ ท่านหมายความหนักยิ่งกว่าคำว่าทำจนชิน ทำชินแล้วอาจไม่ทำก็ได้ ส่วนคำนี้เป็นการทำเรื่อยอย่างที่เรียกว่าติดสันดานจนถึงดับลมหายใจ.

ผู้มีปกติทำความรู้สึกตัวทั่วพร้อม ในการคู้ ในการเหยียด (อวัยวะ). (๔) เป็นผู้มีปกติทำความรู้สึกตัวทั่วพร้อม ในการทรงสังฆาฏิ บาตร จีวร[๑]. (๕) เป็นผู้มีปกติทำความรู้สึกตัวทั่วพร้อม ในการกิน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม[๒]. (๖) เป็นผู้มีปกติทำความรู้สึกตัวทั่วพร้อม ในการถ่ายอุจจาระปัสสาวะ. (๗) เป็นผู้มีปกติทำความรู้สึกตัวทั่วพร้อม ในการไป การหยุด การนั่ง การนอน การหลับ การตื่น การพูด การนิ่ง.

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้ **มีปกติพิจารณาเห็นกาย** ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ... ฯลฯ .... (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า – ออก ตั้งแต่คำว่า "ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.").

ง. หมวดมนสิการในสิ่งปฏิกูล (คือกาย)

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ **พิจารณาเห็นกายนี้แล จากพื้นเท้าขึ้นไปสู่เบื้องบน จากปลายผมลงมาในเบื้องต่ำ** อันมีหนังหุ้มอยู่โดยรอบเต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ ว่า : ในกายนี้มีผม ท. ขน ท. เล็บ ท. ฟัน ท. หนัง เนื้อ เอ็น ท. กระดูก ท. เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าน ปอด ลำไส้ ลำไส้สุด อาหารในกระเพาะ อุจจาระ น้ำดี เสลด หนอง โลหิต

---

๑. ถ้าผู้ศึกษาเป็นคฤหัสถ์ เปลี่ยนเป็นการนุ่งห่มผ้านุ่งห่ม และใช้สอยภาชนะอันใดก็ได้ ในข้ออื่น ก็พึงรู้ความหมายอย่างเดียวกัน.

๒. กินคือกินอาหารมื้อประจำวัน เคี้ยวคือกินของกินเล่นจุบจิบ ดื่มกับลิ้มก็นัยเดียวกัน.

เหงื่อ มัน น้ำตา น้ำเหลือง น้ำลาย น้ำเมือก น้ำลื่นหล่อข้อ น้ำมูตร[๑] ดังนี้; เช่นเดียวกับไถ้[๒] มีปากสองข้าง เต็มไปด้วยธัญญชาติมีอย่างต่าง ๆ คือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วราชมาส งา ข้าวสาร. บุรุษผู้มีตาดี (ไม่บอด) แก้ไถ้นั้นออกแล้ว พิจารณาเห็นได้ว่า พวกนี้ข้าวสาลี พวกนี้ข้าวเปลือก พวกนี้ถั่วเขียว พวกนี้ถั่วราชมาส พวกนี้งา พวกนี้ข้าวสาร, ฉันใดก็ฉันนั้น.

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้ **มีปกติพิจารณาเห็นกาย** ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ... ฯลฯ .... (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า – ออก ตั้งแต่คำว่า "ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.").

จ. หมวดมนสิการในธาตุ (ซึ่งเป็นกาย)

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุย่อม **พิจารณาเห็นกายอันตั้งอยู่ ดำรงอยู่ ตามปกตินี้แล โดยความเป็นธาตุ** ว่า "ในกายนี้ มีปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ" ดังนี้; เช่นเดียวกับคนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ชำนาญ ฆ่าโคแล้วนั่งแบ่งออกเป็นส่วน ๆ ที่หนทางสี่แยก, ฉันใดก็ฉันนั้น.

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้ **มีปกติพิจารณาเห็นกาย** ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ... ฯลฯ ....

---

๑. จำนวนที่เราถือกันว่า ๓๒ อย่างนั้น เป็นการนับทำนองอรรถกถา หรือปกรณ์รุ่นหลัง โดยท่านแยกให้มีเยื่อสมองกระดูก (มันสมอง) ต่อท้ายเข้าอีกอันหนึ่ง จึงเป็น ๓๒. ส่วนในบาลีนับเยื่อในสมองนี้รวมเข้าในเยื่อในกระดูกเสีย จึงมีเพียง ๓๑.

๒. ถุงชนิดมีปากรูดได้สองข้าง ไม่มีนิยมว่าข้างไหนเป็นก้นเป็นปาก.

(คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า – ออก ตั้งแต่คำว่า "ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.").

ฉ. หมวดนวสีวถิกา (คือกาย)

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : (๑) ภิกษุพึง**เห็นซากศพ** ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าที่ทิ้งศพ **ตายแล้ววันหนึ่งบ้าง ตายแล้วสองวันบ้าง ตายแล้วสามวันบ้าง กำลังขึ้นพอง มีสีเขียวน่าเกลียด มีหนองไหลน่าเกลียด** ฉันใด, เธอพึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ฉันนั้นว่า "แม้กายนี้แล ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้" ดังนี้. ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้**มีปกติพิจารณาเห็นกาย** ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ... ฯลฯ .... (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า – ออก ตั้งแต่คำว่า "ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.").

(๒) ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพึง**เห็นซากศพ** ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าที่ทิ้งศพ **อันฝูงกาบ้าง เจาะกินอยู่, อันฝูงนกตะกรุมบ้าง จิกกินอยู่, อังฝูงแร้งบ้าง เจาะกินอยู่, อันฝูงสุนัขบ้าง กัดกินอยู่, อันฝูงสุนัขจิ้งจอกบ้าง กัดกินอยู่, อันหมู่หนอนต่างชนิดบ้าง บ่อนกินอยู่** ฉันใด, เธอก็พึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉันนั้นว่า "แม้กายนี้แล ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้" ดังนี้. ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้**มีปกติพิจารณาเห็นกาย** ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ... ฯลฯ .... (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า – ออก ตั้งแต่คำว่า "ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.").

(๓) ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพึง **เห็นซากศพ** ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ **เป็นร่างกระดูกมีเนื้อและเลือด ยังมีเอ็นเป็นเครื่องรึงรัด** ฉันใด, เธอพึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉันนั้นว่า "แม้กายนี้แล ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นจากความเป็นอย่างนี้ไปได้" ดังนี้. ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้**มีปรกติพิจารณาเห็นกาย** ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ... ฯลฯ .... (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า – ออก ตั้งแต่คำว่า "ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.").

(๔) ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพึง **เห็นซากศพ** ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ **เป็นร่างกระดูกปราศจากเนื้อ แต่ยังมีน้ำเลือดเปื้อนอยู่ ยังมีเอ็นเป็นเครื่องรึงรัด** ฉันใด, เธอพึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉันนั้นว่า "แม้กายนี้แล ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นจากความเป็นอย่างนี้ไปได้" ดังนี้. ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้**มีปรกติพิจารณาเห็นกาย** ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ... ฯลฯ .... (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า – ออก ตั้งแต่คำว่า "ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.").

(๕) ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพึง **เห็นซากศพ** ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ **เป็นร่างกระดูกปราศจากเนื้อและเลือด แต่ยังมีเอ็นรึงรัด** ฉันใด, เธอพึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉันนั้นว่า "แม้กายนี้แล ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นจากความเป็นอย่างนี้ไปได้"

ดังนี้. ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้**มีปรกติพิจารณาเห็นกาย**ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ... ฯลฯ .... (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า – ออก ตั้งแต่คำว่า "ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.").

(๖) ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพึงเห็นซากศพ ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ เป็นร่างกระดูกไม่มีเอ็นรึงรัด กระจัดกระจายไปในทิศต่าง ๆ กระดูกมือไปทาง กระดูกเท้าไปทาง กระดูกแข้งไปทาง กระดูกขาไปทาง กระดูกสะเอวไปทาง กระดูกหลังไปทาง[๑] กระดูกข้อสันหลังไปทาง[๑] กระดูกซี่โครงไปทาง กระดูกหน้าอกไปทาง กระดูกไหล่ไปทาง กระดูกแขนไปทาง[๒] กระดูกคอไปทาง กระดูกคางไปทาง กระดูกฟันไปทาง กระโหลกศีรษะไปทาง ฉันใด, เธอพึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉันนั้นว่า "แม้กายนี้แล ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นจากความเป็นอย่างนี้ไปได้" ดังนี้. ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้**มีปรกติพิจารณาเห็นกาย**ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ... ฯลฯ .... (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า – ออก ตั้งแต่คำว่า "ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.").

---

๑. นี้เป็นการแยกคงไว้ตามฉบับพระไตรปิฎก, ส่วนสวดมนต์ฉบับหลวง และฉบับหลักสูตรนักธรรมเอก รวมเป็นศัพท์เดียวกัน แปลว่ากระดูกสันหลังเลย.

๒. ฉบับสวดมนต์ยกเอากระดูกแขนไปไว้หน้ากระดูกไหล่.

(๗) ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพึงเห็นซากศพ ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ เป็นชิ้นกระดูกทั้งหลาย มีสีขาวเปรียบด้วยสีสังข์ ฉันใด, เธอพึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉันนั้นว่า "แม้กายนี้แล ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นจากความเป็นอย่างนี้ไปได้" ดังนี้. ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้**มีปรกติพิจารณาเห็นกาย** ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ... ฯลฯ .... (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า – ออก ตั้งแต่คำว่า "ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.").

(๘) ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพึงเห็นซากศพ ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ เป็นชิ้นกระดูกทั้งหลาย เป็นกอง ๆ เรี่ยรายอยู่นานเกินกว่าปีหนึ่ง ฉันใด, เธอพึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉันนั้นว่า "แม้กายนี้แล ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นจากความเป็นอย่างนี้ไปได้" ดังนี้. ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้**มีปรกติพิจารณาเห็นกาย** ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ... ฯลฯ .... (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า – ออก ตั้งแต่คำว่า "ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.").

(๙) ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพึงเห็นซากศพ ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ เป็นกระดูกทั้งหลาย เปื่อยเป็นผงละเอียด ฉันใด, เธอพึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉันนั้นว่า "แม้กายนี้แล ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นจากความเป็นอย่างนี้ไปได้" ดังนี้. ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้**มีปรกติพิจารณาเห็นกาย** ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง,

ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายในและภายนอกอยู่ บ้าง; และเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดขึ้น (แห่งกาย) ในกาย (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นธรรมเป็นเหตุเสื่อมไป (แห่งกาย) ในกาย (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดขึ้นและเสื่อมไป (แห่งกาย) ในกาย (นี้) อยู่ บ้าง. ก็แหละสติ (คือความระลึก) ว่า "กายมีอยู่" ดังนี้ของเธอนั้น เป็นสติที่เธอดำรงไว้เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่ออาศัยระลึก. ที่แท้เธอเป็นผู้ที่ตัณหาและทิฏฐิอาศัยไม่ได้ และเธอไม่ยึดมั่นอะไร ๆในโลกนี้. ภิกษุ ท.! ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

– นัยแห่งอานาปานสติสูตร : ๑๔/๑๙๕/๒๘๙.

– นัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร : ๑๐/๓๒๕ – ๓๓๒/๒๗๔ – ๒๘๗.

การทำสติในรูปแห่งเวทนานุปัสสนา

๑. ตามนัยแห่งอานาปานสติสูตร

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุ (๑) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้**รู้พร้อมเฉพาะซึ่งปีติ** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งปีติ จักหายใจออก ดังนี้; (๒) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้**รู้พร้อมเฉพาะซึ่งสุข** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งสุข จักหายใจออก ดังนี้; (๓) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้**รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิตตสังขาร** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิตตสังขาร จักหายใจออก ดังนี้; (๔) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้**ทำจิตตสังขารให้รำงับอยู่** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตตสังขารให้รำงับอยู่ จักหายใจออก ดังนี้; ภิกษุ ท.!

สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่า เป็นผู้**ตามเห็นเวทนาในเวทนา**[๑] **ทั้งหลาย** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้.

ภิกษุ ท.! **เราย่อมกล่าวการทำในใจเป็นอย่างดีต่อลมหายใจเข้าและลมหายใจออกทั้งหลาย ว่าเป็นเวทนาอันหนึ่ง ๆ ในเวทนาทั้งหลาย.** ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ภิกษุนั้น ย่อมชื่อว่าเป็นผู้ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้ ในสมัยนั้น.

๒. ตามนัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร

ภิกษุ ท.! **ภิกษุเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา ท. อยู่นั้นเป็นอย่างไรเล่า?**

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ : (๑) **เมื่อเสวยเวทนาอันเป็นสุขก็ตาม ย่อมรู้ชัด** ว่า "เราเสวยเวทนาอันเป็นสุข". (๒) เมื่อเสวยเวทนาอันเป็นทุกข์ก็ตาม ย่อมรู้ชัดว่า "เราเสวยเวทนาอันเป็นทุกข์." (๓) เมื่อเสวยเวทนาอันไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม ย่อมรู้ชัดว่า "เราเสวยเวทนาอันไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข." (๔) เมื่อเสวยเวทนาอันเป็นสุขเป็นไปกับด้วยอามิสก็ตาม ย่อมรู้ชัดว่า "เราเสวยสุขเวทนาเป็นไปกับด้วยอามิส." (๕) เมื่อเสวยเวทนาอันเป็นสุขปราศจากอามิสก็ตาม ย่อมรู้ชัดว่า "เราเสวยสุขเวทนาอันปราศจากอามิส." (๖) เมื่อเสวย

---

๑. เห็นโดยวิธีเดียวกับการเห็นกายในกาย ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น หากแต่ในที่นี้ เห็นเวทนาคือปีติและสุข.

เวทนาอันเป็นทุกข์เป็นไปกับด้วยอามิสก็ตาม ย่อมรู้ชัดว่า "เราเสวยทุกขเวทนาเป็นไปกับด้วยอามิส." (๗) เมื่อเสวยเวทนาอันเป็นทุกข์ปราศจากอามิสก็ตาม ย่อมรู้ชัดว่า "เราเสวยทุกขเวทนาอันปราศจากอามิส." (๘) เมื่อเสวยเวทนาอันไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข อันเป็นไปกับด้วยอามิสก็ตาม ย่อมรู้ชัดว่า "เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาเป็นไปกับด้วยอามิส." (๙) เมื่อเสวยเวทนาอันไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข อันปราศจากอามิสก็ตาม ย่อมรู้ชัดว่า "เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาปราศจากอามิส."

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้**มีปรกติพิจารณาเห็นเวทนา**ในเวทนา ท. อันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในเวทนา ท. อันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ในเวทนา ท. ทั้งภายในและภายนอกอยู่ บ้าง; และเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดขึ้น (แห่งเวทนา) ในเวทนา ท. (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นธรรมเป็นเหตุเสื่อมไป (แห่งเวทนา) ในเวทนา ท. (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นทั้งธรรมอันเป็นเหตุเกิดขึ้นและเสื่อมไป (แห่งเวทนา) ในเวทนา ท. (นี้) อยู่ บ้าง. ก็แหละสติ (คือความระลึก) ว่า "เวทนา ท. มีอยู่" ดังนี้ของเธอนั้น เป็นสติที่เธอดำรงไว้เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่ออาศัยระลึก. ที่แท้ เธอเป็นผู้ที่ตัณหาและทิฏฐิอาศัยไม่ได้ และเธอไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกนี้. ภิกษุ ท.! ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

—นัยแห่งอานาปานสติสูตร : ๑๔/๑๙๖/๒๘๙.
—นัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร : ๑๐/๓๓๒/๒๘๘.

การทำสติในรูปแห่งจิตตานุปัสสนา

๑. ตามนัยแห่งอานาปานสติสูตร

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุ (๑) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิต จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้

พร้อมเฉพาะซึ่งจิต จักหายใจออก ดังนี้; (๒) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ **ทำจิตให้ปราโมทย์ยิ่งอยู่** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตให้ปราโมทย์ยิ่งอยู่ จักหายใจออก ดังนี้; (๓) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ **ทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่ จักหายใจออก ดังนี้; (๔) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ **ทำจิตให้ปล่อยอยู่** จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตให้ปล่อยอยู่ จักหายใจออก ดังนี้; ภิกษุ ท.! สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้ **ตามเห็นจิตในจิต**[๑] อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้.

ภิกษุ ท.! **เราไม่กล่าวอานาปานสติ ว่าเป็นสิ่งที่มีได้แก่บุคคลผู้มีสติอันลืมหลงแล้ว ไม่มีสัมปชัญญะ.** ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ภิกษุนั้นย่อมชื่อว่าเป็นผู้ตามเห็นจิตในจิตอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้ ในสมัยนั้น.

๒. ตามนัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร

ภิกษุ ท.! **ภิกษุเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ นั้นเป็นอย่างไรเล่า?**

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ (๑) **รู้ชัดซึ่งจิตอันมีราคะ** ว่า "จิตมีราคะ", (๒) รู้ชัดซึ่งจิตอันปราศจากราคะ ว่า "จิตปราศจากราคะ", (๓)

---

๑. เห็นโดยวิธีเดียวกับการเห็นกายในกาย ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น หากแต่ในที่นี้ เห็นจิต.

รู้ชัดซึ่งจิตอันมีโทสะ ว่า "จิตมีโทสะ", (๔) รู้ชัดซึ่งจิตอันปราศจากโทสะ ว่า "จิตปราศจากโทสะ", (๕) รู้ชัดซึ่งจิตอันมีโมหะ ว่า "จิตมีโมหะ", (๖) รู้ชัดซึ่งจิตอันปราศจากโมหะ ว่า "จิตปราศจากโมหะ", (๗) รู้ชัดซึ่งจิตอันหดหู่ ว่า "จิตหดหู่", (๘) รู้ชัดซึ่งจิตอันฟุ้งซ่าน ว่า "จิตฟุ้งซ่าน", (๙) รู้ชัดซึ่งจิตอันถึงความเป็นจิตใหญ่ ว่า "จิตถึงแล้วซึ่งความเป็นจิตใหญ่", (๑๐) รู้ชัดซึ่งจิตอันไม่ถึงความเป็นจิตใหญ่ ว่า "จิตไม่ถึงความเป็นจิตใหญ่", (๑๑) รู้ชัดซึ่งจิตอันยังมีจิตอื่นยิ่งกว่า ว่า "จิตยังมีจิตอื่นยิ่งกว่า", (๑๒) รู้ชัดซึ่งจิตอันไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ว่า "จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า", (๑๓) รู้ชัดซึ่งจิตอันตั้งมั่น ว่า "จิตตั้งมั่น", (๑๔) รู้ชัดซึ่งจิตอันไม่ตั้งมั่น ว่า "จิตไม่ตั้งมั่น", (๑๕) รู้ชัดซึ่งจิตอันหลุดพ้นแล้ว ว่า "จิตหลุดพ้นแล้ว", (๑๖) รู้ชัดซึ่งจิตอันยังไม่หลุดพ้น ว่า "จิตยังไม่หลุดพ้น".

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้**มีปรกติพิจารณาเห็นจิต** ในจิตอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในจิตอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ในจิตทั้งภายในและภายนอกอยู่ บ้าง; และเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดขึ้น (แห่งจิต) ในจิต (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นธรรมเป็นเหตุเสื่อมไป (แห่งจิต) ในจิต (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดขึ้นและเสื่อมไป (แห่งจิต) ในจิต (นี้) อยู่ บ้าง. ก็แหละ สติ (คือความระลึก) ว่า "จิตมีอยู่" ดังนี้ของเธอนั้น เป็นสติที่เธอดำรงไว้เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่อความอาศัยระลึก. ที่แท้เธอเป็นผู้ที่ตัณหาและทิฏฐิ

---

๑. จิตถึงความเป็นจิตใหญ่คือ จิตตั้งอยู่ในรูปฌานและอรูปฌาน. ที่ไม่ถึงความเป็นจิตใหญ่ ได้แก่จิตอันยังอยู่ในกาม.

อาศัยไม่ได้ และเธอไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกนี้. ภิกษุ ท.! ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มีปรกติตามเห็นจิตในจิตอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

– นัยแห่งอานาปานสติสูตร : ๑๔/๑๙๖/๒๘๙.

– นัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร : ๑๐/๓๓๔/๒๘๙.

การทำสติในรูปแห่งธัมมานุปัสสนา

๑. ตามนัยแห่งอานาปานสติสูตร

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุ (๑) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้**ตามเห็นซึ่งความไม่เที่ยง** อยู่เป็นประจำ จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความไม่เที่ยงอยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้; (๒) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ **ตามเห็นซึ่งความจางคลาย** อยู่เป็นประจำ จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความจางคลายอยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้; (๓) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ **ตามเห็นซึ่งความดับไม่เหลือ** อยู่เป็นประจำ จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความดับไม่เหลืออยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้; (๔) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ **ตามเห็นซึ่งความสลัดคืน** อยู่เป็นประจำ จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความสลัดคืนอยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้; ภิกษุ ท.! สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้ **ตามเห็นธรรมในธรรม**[๑] **ทั้งหลาย** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้.

---

๑. เห็นความจริงของธรรม ในธรรมทั้งหลาย จนไม่ยึดมั่นธรรมใด ๆ, ตั้งแต่ต่ำที่สุด จนถึงสูงสุด มีนิพพานเป็นต้น.

ภิกษุ ท.! **ภิกษุนั้น เป็นผู้เข้าไปเพ่งเฉพาะเป็นอย่างดีแล้ว เพราะเธอเห็นการละอภิชฌาและโทมนัสทั้งหลายของเธอนั้นด้วยปัญญา.** ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ภิกษุนั้นย่อมชื่อว่าเป็นผู้ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้ ในสมัยนั้น.

๒. ตามนัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร

ภิกษุ ท.! **ภิกษุ เป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรม ท. อยู่นั้นเป็นอย่างไรเล่า ?**

ก. หมวดนิวรณ์ (คือธรรม)

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุเป็นผู้ **มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือนิวรณ์ ๕ อย่าง** อยู่. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายคือนิวรณ์ห้าอย่างอยู่ นั้นเป็นอย่างไรเล่า ? ภิกษ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ :–

รู้ชัดซึ่ง **กามฉันทะ** อันมีอยู่ในภายใน	ว่า มีอยู่ ;
รู้ชัดซึ่งกามฉันทะอันไม่มีอยู่ในภายใน	ว่า ไม่มีอยู่ ;
รู้ชัดซึ่งการเกิดขึ้นแห่งกามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้น	ว่า เกิดขึ้นอย่างไร ;
รู้ชัดซึ่งการละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว	ว่า ละไปแล้วอย่างไร ;
รู้ชัดซึ่งการไม่เกิดขึ้นอีกแห่งกามฉันทะที่ละแล้ว	ว่า ไม่เกิดขึ้นอีกอย่างไร.

(ในกรณีแห่งนิวรณ์คือ **พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ** และ**วิจิกิจฉา** ก็มีข้อความที่ตรัสว่า ภิกษุรู้ชัดทำนองเดียวกันกับในกรณีแห่งกามฉันทนิวรณ์ข้างบนนี้).

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้**มีปรกติพิจารณาเห็นธรรม**ในธรรม ท. อันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในธรรม ท. อันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ในธรรม ท. อันเป็นทั้งภายในและภายนอกอยู่ บ้าง ; และเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดขึ้น (แห่งธรรม) ในธรรม ท. (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นธรรมเป็นเหตุเสื่อมไป (แห่งธรรม) ในธรรม ท. (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดขึ้นและเสื่อมไป (แห่งธรรม) ในธรรม ท. (นี้) อยู่ บ้าง. ก็แหละสติ (คือความระลึก) ว่า "ธรรม ท. มีอยู่" ดังนี้ของเธอนั้น เป็นสติที่เธอดำรงไว้เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่ออาศัยระลึก, ที่แท้เธอเป็นผู้ที่ตัณหาและทิฏฐิอาศัยไม่ได้ และเธอไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกนี้. ภิกษุ ท.! ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายคือนิวรณ์ห้าอย่าง แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

ข. หมวดขันธ์ (คือธรรม)

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุเป็นผู้**มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คืออุปาทานขันธ์ ๕ อย่าง** อยู่. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคืออุปาทานขันธ์ห้าอย่างอยู่ นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็น ว่า "**รูป**เป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิดแห่งรูปเป็นอย่างนี้, ความสลายแห่งรูปเป็นอย่างนี้. **เวทนา**เป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิดแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้, ความสลายแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้. **สัญญา**เป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิดแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้, ความสลายแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้. **สังขาร ท.** เป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิดแห่งสังขาร ท. เป็นอย่างนี้, ความสลายแห่งสังขาร ท. เป็นอย่างนี้. **วิญญาณ**เป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิดแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้, ความสลายแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้," ดังนี้.

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้**มีปรกติพิจารณาเห็นธรรม** ในธรรมทั้งหลายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในธรรมทั้งหลายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ... ฯลฯ .... (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยนิวรณ์ ตั้งแต่คำว่า "ในธรรมทั้งหลายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "ไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกนี้."). ภิกษุ ท.! ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คืออุปาทานขันธ์ห้าอย่างอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

ค. หมวดอายตนะ (คือธรรม)

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุเป็นผู้**มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คืออายตนะภายในและภายนอก ๖ อย่าง** อยู่. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คืออายตนะภายในและภายนอกหกอย่างอยู่ นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ :–

รู้ชัดซึ่ง **จักษุ** ;

รู้ชัดซึ่งรูปทั้งหลาย ;

รู้ชัดซึ่งสัญโญชน์ (คือกิเลสเป็นเครื่องผูก) อันอาศัยจักษุและรูปทั้งสองอย่างแล้วเกิดขึ้น ;

รู้ชัดซึ่งการเกิดขึ้นแห่งสัญโญชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้น ว่า เกิดขึ้นอย่างไร ;

รู้ชัดซึ่งการละสัญโญชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว ว่า ละไปแล้วอย่างไร ;

รู้ชัดซึ่งการไม่เกิดขึ้นอีกแห่งสัญโญชน์ที่ละแล้ว ว่า ไม่เกิดขึ้นอีกอย่างไร.

(ในกรณีแห่งอายตนะหมวด **โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ** และ **มนะ** ก็มีข้อความที่ตรัสว่า ภิกษุรู้ชัดทำนองเดียวกันกับในกรณีแห่งอายตนะหมวดจักษุ ข้างบนนี้).

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้**มีปรกติพิจารณาเห็นธรรม** ในธรรมทั้งหลายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในธรรมทั้งหลายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง,

.... ฯลฯ .... (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยนิวรณ์ ตั้งแต่คำว่า "ในธรรมทั้งหลายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "ไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกนี้.").
ภิกษุ ท.! ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อายตนะภายในและภายนอกหกอย่างอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

ง. หมวดโพชฌงค์ (คือธรรม)

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุเป็นผู้ **มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือโพชฌงค์ ๗ อย่าง** อยู่. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายคือโพชฌงค์เจ็ดอย่างอยู่ นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ :–

รู้ชัดซึ่ง สติสัมโพชฌงค์ อันมีอยู่ในภายใน ว่า มีอยู่;
รู้ชัดซึ่งสติสัมโพชฌงค์อันไม่มีอยู่ในภายใน ว่า ไม่มีอยู่;
รู้ชัดซึ่งการเกิดขึ้นแห่งสติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น ว่า เกิดขึ้นอย่างไร;
รู้ชัดซึ่งการเจริญเต็มรอบแห่งสติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ว่า เจริญเต็มรอบแล้วอย่างไร.

(ในกรณีแห่งโพชฌงค์คือ **ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปีติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์** และ **อุเบกขาสัมโพชฌงค์** ก็มีข้อความที่ตรัสว่าภิกษุรู้ชัดอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่ง**สติสัม**โพชฌงค์ ข้างบนนี้).

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้ **มีปรกติพิจารณาเห็นธรรม** ในธรรมทั้งหลายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในธรรมทั้งหลายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ... ฯลฯ .... (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยนิวรณ์ ตั้งแต่คำว่า "ในธรรมทั้งหลายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "ไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกนี้.").

ภิกษุ ท.! ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายคือโพชฌงค์เจ็ดอย่างอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

จ. หมวดอริยสัจ (คือธรรม)

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุเป็นผู้ **มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คืออริยสัจ ๔ อย่าง** อยู่. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายคืออริยสัจสี่อย่างอยู่ นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุย่อม**รู้ชัดตามเป็นจริง ว่า "นี้คือทุกข์"**, ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง ว่า **"นี้คือเหตุให้เกิดทุกข์"**, ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง ว่า **"นี้คือความดับไม่เหลือแห่งทุกข์"**, ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง ว่า **"นี้คือหนทางเป็นเครื่องให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์"**.

จ. — ๑ : ทุกขอริยสัจ

ภิกษุ ท.! ก็ **อริยสัจคือทุกข์ นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** ความเกิดก็เป็นทุกข์, ความแก่ก็เป็นทุกข์, ความตายก็เป็นทุกข์, ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ ก็เป็นทุกข์, ความระคนด้วยสิ่งไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์, ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์, ความที่ตนปรารถนาแล้วไม่ได้สิ่งนั้นสมหวัง ก็เป็นทุกข์, กล่าวโดยย่อ ขันธ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือทั้ง ๕ เป็นทุกข์.

ภิกษุ ท.! ความเกิด เป็นอย่างไรเล่า? .... ฯลฯ .... [ข้อความพิสดารต่อไปนี้ ดูที่หน้า ๑๒๖ ถึงหน้า ๑๒๙ แห่งหนังสือเล่มนี้ หัวข้อว่า "อริยสัจสี่ที่ทรงแสดงโดยพิสดาร (นัยที่หนึ่ง)"].

จ. — ๒ : ทุกขสมุทยอริยสัจ

ภิกษุ ท.! **ก็อริยสัจ คือเหตุให้เกิดทุกข์ นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** ตัณหานี้ใด ทำความเกิดใหม่เป็นปรกติ เป็นไปกับด้วยความกำหนัดเพราะความเพลิน มักเพลินยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ, นี้คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา.

ภิกษุ ท.! ก็ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่ไหน? เมื่อจะจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ในที่ไหน? สิ่งใดในโลกมีภาวะเป็นที่รักมีภาวะเป็นที่ยินดี; ตัณหานั้น เมื่อจะเกิดย่อมเกิดในสิ่งนั้น, ... ฯลฯ .... [ข้อความพิสดารต่อไปนี้ดูได้ที่หน้า ๑๒๙ ถึงหน้า ๑๓๒ แห่งหนังสือเล่มนี้ หัวข้อว่า "อริยสัจสี่ที่ทรงแสดงโดยพิสดาร (นัยที่หนึ่ง)"].

จ. — ๓ : ทุกขนิโรธอริยสัจ

ภิกษุ ท.! **ก็อริยสัจคือความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** คือความคลายคืนโดยไม่มีเหลือและความดับไม่เหลือ ความละวาง ความสลัดคืน ความผ่านพ้ ความไม่อาลัย ซึ่งตัณหานั้น นั่นเทียว.

ภิกษุ ท.! ก็ตัณหานั้น เมื่อบุคคลจะละได้ ย่อมละได้ในที่ไหน? เมื่อจะดับ ย่อมดับได้ในที่ไหน? สิ่งใดมีภาวะเป็นที่รัก มีภาวะเป็นที่ยินดีในโลก; ตัณหานั้น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละได้ในสิ่งนั้น, ... ฯลฯ .... [ข้อความพิสดารต่อไปนี้ดูได้ที่หน้า ๑๓๒ ถึงหน้า ๑๓๔ แห่งหนังสือเล่มนี้ หัวข้อว่า "อริยสัจสี่ที่ทรงแสดงโดยพิสดาร (นัยที่หนึ่ง)"].

จ. — ๔ : ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

ภิกษุ ท.! **ก็อริยสัจคือหนทางเป็นเครื่องให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** คือ หนทางอันประเสริฐ ประกอบด้วยองค์แปด

นี้เอง, องค์แปดคือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ วาจาชอบ การงานชอบ อาชีวะชอบ ความเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ภิกษุ ท.! ความเห็นชอบ เป็นอย่างไร? ภิกษุ ท.! ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในเหตุให้เกิดทุกข์ .... ฯลฯ .... [ข้อความพิสดารต่อไปนี้ดูได้ที่หน้า ๑๓๕ ถึงหน้า ๑๓๗ แห่งหนังสือเล่มนี้ หัวข้อว่า "อริยสัจสี่ที่ทรงแสดงโดยพิสดาร (นัยที่หนึ่ง)"].

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้**มีปรกติพิจารณาเห็นธรรม**ในธรรม ท. อันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในธรรม ท. อันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ในธรรม ท. ทั้งภายในและภายนอกอยู่ บ้าง; และเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดขึ้น (แห่งธรรม) ในธรรม ท. (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นธรรมเป็นเหตุเสื่อมไป (แห่งธรรม) ในธรรม ท. (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดขึ้นและเสื่อมไป (แห่งธรรม) ในธรรม ท. (นี้) อยู่ บ้าง. ก็แหละสติ (คือความระลึก) ว่า "ธรรม ท. มีอยู่" ดังนี้ของเธอนั้น เป็นสติที่เธอดำรงไว้เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่ออาศัยระลึก, ที่แท้เธอเป็นผู้ที่ตัณหาและทิฏฐิอาศัยไม่ได้ และเธอไม่ยึดมั่นอะไร ๆในโลกนี้. ภิกษุ ท.! ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายคืออริยสัจสี่อย่างอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

– นัยแห่งอานาปานสติสูตร : ๑๔/๑๙๗/๒๘๙.

– นัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร : ๑๐/๓๓๕ – ๓๔๘/๒๙๐ – ๒๙๙.

อุบายแห่งการดำรงจิตในสติปัฏฐาน

อานนท์! ข้อนั้นเป็นอย่างที่เธอกล่าว. อานนท์! ข้อนั้นเป็นอย่างที่เธอกล่าว. อานนท์! ภิกษุหรือภิกษุณีรูปใด มีจิตตั้งมั่นดีแล้วในสติ-

ปัฏฐานทั้งสี่ อยู่, ข้อที่ภิกษุหรือภิกษุณีนั้น จะพึงหวังได้ก็คือ จักบรรลุคุณ-วิเศษอันโอฬารยิ่งกว่าที่บรรลุอยู่ก่อน. สติปัฏฐานสี่อย่าง อย่างไรเล่า? สี่อย่าง คือ :–

อานนท์! ในกรณีนี้ ภิกษุ **เป็นผู้มีปรกติตามเห็นกายในกาย** มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่. เมื่อเธอนั้นตามเห็นกายในกายอยู่, ความเร่าร้อนมีอารมณ์ทางกายเกิดขึ้นในกายก็ดี ความหดหู่แห่งจิตเกิดขึ้นก็ดี จิตฟุ้งไปในภายนอกก็ดี อานนท์! ภิกษุนั้น พึงตั้งจิตไว้ในนิมิตอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสอย่างใดอย่างหนึ่ง. เมื่อเธอนั้นตั้งจิตไว้ในนิมิต อันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสอย่างใดอย่างหนึ่ง อยู่, ปราโมทย์ย่อมเกิด; ปีติย่อมเกิดแก่ผู้มีจิตปราโมทย์; กายของผู้มีใจปีติ ย่อมระงับ; ผู้มีกายระงับ ย่อมเสวยสุข; จิตของผู้มีสุข ย่อมตั้งมั่น.

ภิกษุนั้น ย่อมพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า "เราตั้งไว้ซึ่งจิตเพื่อประโยชน์ใด ประโยชน์นั้นสำเร็จแล้วแก่เรา, ถ้ากระไร บัดนี้เราจะเพิกถอน (ซึ่งจิตอันตั้งไว้ในนิมิตอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส)" ดังนี้. ภิกษุนั้น จึงเพิกถอน คือไม่กระทำซึ่งวิตก ไม่กระทำซึ่งวิจาร รู้ชัดว่า "บัดนี้ เราเป็นผู้ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีสติเป็นสุขอยู่ในภายใน" ดังนี้.

(ในกรณีแห่ง **เวทนา** ก็ดี **จิต** ก็ดี และ **ธรรม** ก็ดี ก็มีข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกัน).

อานนท์! อย่างนี้แล ชื่อว่า ภาวนาย่อมมีด้วยการดำรงจิตไว้.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๒๐๗ - ๒๐๘/๗๑๖ - ๗๑๘.

ข้อควรระวัง ในการเจริญสติปัฏฐานสี่

อัคคิเวสสนะ! ....ครั้นภิกษุประกอบพร้อมด้วยสติสัมปชัญญะแล้ว ตถาคตย่อมแนะนำเธอให้ยิ่งขึ้นไปว่า "มาเถิดภิกษุ! เธอจง **เสพเสนาสนะอันสงัด** คือป่าละเมาะ โคนไม้ ภูเขา ซอกห้วย ท้องถ้ำ ป่าช้า ป่าชัฏ ที่แจ้ง หรือลอมฟาง เถิด" ดังนี้. ภิกษุนั้นย่อมเสพเสนาสนะอันสงัด, ครั้นก้าวกลับจากบิณฑบาต ในกาลเป็นปัจฉาภัต นั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า, เธอย่อม **ละอภิชฌา** ในโลก มีจิตปราศจากอภิชฌา คอยชำระจิตจากอภิชฌาอยู่, **ละพยาบาท** มีจิตปราศจากพยาบาท เป็นผู้กรุณามีจิตหวังความเกื้อกูลในสัตว์ทั้งหลาย คอยชำระจิตจากพยาบาทอยู่, **ละถีนมิทธะ** มีจิตปราศจากถีนมิทธะ มุ่งอยู่แต่ความสว่างในใจ มีสติสัมปชัญญะ คอยชำระจิตจากถีนมิทธะอยู่, **ละอุทธัจจกุกกุจจะ** ไม่ฟุ้งซ่าน มีจิตสงบอยู่ในภายใน คอยชำระจิตจากอุทธัจจกุกกุจจะอยู่, **ละวิจิกิจฉา** ข้ามล่วงวิจิกิจฉาเสียได้ ไม่ต้องกล่าวถามว่า "นี่อะไร นี่อย่างไร" ในกุศลธรรมทั้งหลาย คอยชำระจิตจากวิจิกิจฉาอยู่.

ภิกษุนั้น ครั้นละนิวรณ์ ๕ ประการ อันเป็นเครื่องเศร้าหมองจิต ทำปัญญาให้ถอยกำลังเหล่านี้ได้แล้ว, เธอ เป็นผู้มีปรกติ **ตามเห็นกาย** ในกายอยู่ .... มีปกติ **ตามเห็นเวทนา** ในเวทนา ท. อยู่ .... มีปกติ **ตามเห็นจิต** ในจิตอยู่ .... มีปรกติ **ตามเห็นธรรม** ในธรรม ท. อยู่ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก.

ตถาคต ย่อมแนะนำเธอนั้นให้ยิ่งขึ้นไปว่า :–

"มาเถิด ภิกษุ! เธอจงเป็นผู้มีปกติ **ตามเห็นกายในกาย** อยู่ **แต่อย่าตรึกซึ่งวิตกอันเข้าไปประกอบอยู่กับกายเลย** (มา จ กายูปสญฺหิตํ วิตกฺกํ วิตกฺเกสิ);

มาเถิด ภิกษุ! เธอจงเป็นผู้มีปกติ **ตามเห็นเวทนาในเวทนา ท.** อยู่ **แต่อย่าตรึกซึ่งวิตกอันเข้าไปประกอบอยู่กับเวทนาเลย;**

มาเถิด ภิกษุ! เธอจงเป็นผู้มีปรกติ **ตามเห็นจิตในจิต** อยู่ **แต่อย่าตรึกซึ่งวิตกอันเข้าไปประกอบอยู่กับจิตเลย;**

มาเถิด ภิกษุ! เธอจงเป็นผู้มีปกติ **ตามเห็นธรรมในธรรม ท.** อยู่ **แต่อย่าตรึกซึ่งวิตกอันเข้าไปประกอบอยู่กับธรรมเลย**" ดังนี้.

ภิกษุนั้น เพราะเข้าไปสงบระงับเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร จึงเข้าถึงทุติยฌาน อันเป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน นำให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดมีขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ แล้วแลอยู่. (....แล้วได้ตรัสถึง **ตติยฌาน** .... **จตุตถฌาน** .... **ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ** .... **จุตูปปาตญาณ** .... **อาสวักขยญาณ** จนกระทั่ง **วิมุตติญาณ** ตามหลักที่มีกล่าวอยู่ในบาลีทั่ว ๆ ไปที่กล่าวถึงเรื่องนี้).

— อุปริ. ม. ๑๔/๒๖๘ – ๒๗๐/๓๙๖ – ๔๐๑.

(ที่ว่า **มีข้อที่ควรระวังในการเจริญสติปัฏฐานสี่** ก็คือ อย่าเอาอารมณ์แห่งสติปัฏฐานสี่ เช่นกายเป็นต้น มาทำให้เป็นอารมณ์ของวิตกอันเป็นองค์ฌานที่หนึ่งแห่งองค์ฌานทั้งห้า เพราะว่าจะต้องละสิ่งที่เรียกว่าวิตก จึงจะเลื่อนจากปฐมฌานเป็นทุติยฌาน หรือฌานที่สูงขึ้นไป อันไม่มีวิตก ได้; ถ้าเอากายเป็นต้นมาเป็นอารมณ์แห่งวิตก มันก็จะเลื่อนลำดับแห่งฌานไม่ได้; เพราะกายเป็นสิ่งที่ต้องพิจารณาอยู่ตลอดไป จึงควรพิจารณากายในฐานะเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา อย่าเอามาเป็นอารมณ์แห่งวิตก การเจริญภาวนาจึงจะเป็นไปได้ตามที่ตรัสไว้ในพระบาลีนี้ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการเจริญสติปัฏฐานสี่โดยตรง).

กายคตาสติ เป็นอุปกรณ์แก่อินทริยสังวร

ก. โทษของการไม่มีกายคตาสติ

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนบุรุษจับสัตว์หกชนิด อันมีที่อยู่อาศัยต่างกัน มีที่เที่ยวหากินต่างกัน มาผูกรวมกันด้วยเชือกอันมั่นคง; คือเขาจับงูมาผูกด้วยเชือกเหนียวเส้นหนึ่ง, จับจระเข้, จับนก, จับสุนัขบ้าน, จับสุนัขจิ้งจอก, จับลิง, มาผูกด้วยเชือกเหนียวเส้นหนึ่ง ๆ แล้วผูกรวมเข้าด้วยกันเป็นปมเดียวในท่ามกลาง ปล่อยแล้ว. ภิกษุ ท.! ครั้งนั้น สัตว์เหล่านั้นทั้งหกชนิด มีที่อาศัยและที่เที่ยวต่าง ๆ กัน ก็ยื้อแย่งฉุดดึงกัน เพื่อจะไปสู่ที่อาศัยที่เที่ยวของตน ๆ : **งูจะเข้าจอมปลวก, จระเข้จะลงน้ำ, นกจะบินขึ้นไปในอากาศ, สุนัขจะเข้าบ้าน, สุนัขจิ้งจอกจะไปป่าช้า, ลิงก็จะไปป่า.** ครั้นเหนื่อยล้ากันทั้งหกสัตว์แล้ว สัตว์ใดมีกำลังกว่า สัตว์นอกนั้นก็ต้องถูกลากติดตามไปตามอำนาจของสัตว์นั้น. ข้อนี้ฉันใด;

ภิกษุ ท.! ภิกษุใดไม่อบรมทำให้มากในกายคตาสติแล้ว **ตา ก็จะฉุดเอาภิกษุนั้นไปหารูปที่น่าพอใจ,** รูปที่ไม่น่าพอใจก็กลายเป็นสิ่งที่เธอรู้สึกอึดอัดขยะแขยง; **หู ก็จะฉุดเอาภิกษุนั้นไปหาเสียงที่น่าฟัง,** เสียงที่ไม่น่าฟังก็กลายเป็นสิ่งที่เธอรู้สึกอึดอัดขยะแขยง; **จมูก ก็จะฉุดเอาภิกษุนั้นไปหากลิ่นที่น่าสูดดม,** กลิ่นที่ไม่น่าสูดดมก็กลายเป็นสิ่งที่เธอรู้สึกอึดอัดขยะแขยง; **ลิ้น ก็จะฉุดเอาภิกษุนั้นไปหารสที่ชอบใจ,** รสที่ไม่ชอบใจก็กลายเป็นสิ่งที่เธอรู้สึกอึดอัดขยะแขยง; **กาย ก็จะฉุดเอาภิกษุนั้นไปหาสัมผัสที่ยั่วยวนใจ,** สัมผัสที่ไม่ยั่วยวนใจก็กลายเป็นสิ่งที่เธอรู้สึกอึดอัดขยะแขยง; และ **ใจ ก็จะฉุดเอาภิกษุนั้นไปหาธรรมารมณ์ที่ถูกใจ,** ธรรมารมณ์ที่ไม่ถูกใจก็กลายเป็นสิ่งที่เธอรู้สึกอึดอัดขยะแขยง; ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน.

ข. คุณของกายคตาสติ

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนบุรุษจับสัตว์หกชนิด อันมีที่อยู่อาศัยต่างกัน มีที่เที่ยวหากินต่างกัน มาผูกรวมกันด้วยเชือกอันมั่นคง คือ เขาจับงูมาผูกด้วยเชือกเหนียวเส้นหนึ่ง, จับจระเข้, จับนก, จับสุนัขบ้าน, จับสุนัขจิ้งจอก, และจับลิง, มาผูกด้วยเชือกเหนียวเส้นหนึ่ง ๆ ครั้นแล้ว นำไปผูกไว้กับเสาเขื่อนหรือเสาหลักอีกต่อหนึ่ง. ภิกษุ ท.! ครั้งนั้น สัตว์ทั้งหกชนิดเหล่านั้น มีที่อาศัยและที่เที่ยวต่าง ๆ กัน ก็ยื้อแย่งฉุดดึงกัน เพื่อจะไปสู่ที่อาศัยและที่เที่ยวของตน ๆ : งูจะเข้าจอมปลวก, จระเข้จะลงน้ำ, นกจะบินขึ้นไปในอากาศ, สุนัขจะเข้าบ้าน, สุนัขจิ้งจอกจะไปป่าช้า, และลิงก็จะไปป่า. ภิกษุ ท.! ในกาลใดแล ความเป็นไปภายในของสัตว์ทั้งหกชนิดเหล่านั้น มีแต่ความเมื่อยล้าแล้ว; ในกาลนั้น มันทั้งหลายก็จะพึงเข้าไปยืนเจ่า นั่งเจ่า นอนเจ่า อยู่ข้างเสาเขื่อนหรือเสาหลักนั้นเอง. ข้อนี้ฉันใด;

ภิกษุ ท.! **ภิกษุรูปใดได้อบรมกระทำให้มากในกายคตาสติแล้ว** ตาก็จะไม่ฉุดเอาภิกษุนั้นไปหารูปที่น่าพอใจ, **รูปที่ไม่น่าพอใจ** ก็ไม่เป็นสิ่งที่เธอรู้สึกอึดอัดขยะแขยง; หู ก็จะไม่ฉุดเอาภิกษุนั้นไปหาเสียงที่น่าฟัง, **เสียงที่ไม่น่าฟัง** ก็ไม่เป็นสิ่งที่เธอรู้สึกอึดอัดขยะแขยง; **จมูก** ก็จะไม่ฉุดเอาภิกษุนั้นไปหากลิ่นที่น่าสูดดม, **กลิ่นที่ไม่น่าสูดดม** ก็ไม่เป็นสิ่งที่เธอรู้สึกอึดอัดขยะแขยง; **ลิ้น** ก็จะไม่ฉุดเอาภิกษุนั้นไปหารสที่ชอบใจ, **รสที่ไม่ชอบใจ** ก็ไม่เป็นสิ่งที่เธอรู้สึกอึดอัดขยะแขยง; **กาย** ก็จะไม่ฉุดเอาภิกษุนั้นไปหาสัมผัสที่ยั่วยวนใจ, **สัมผัสที่ไม่ยั่วยวนใจ** ก็ไม่เป็นสิ่งที่เธอรู้สึกอึดอัดขยะแขยง; และ **ใจ** ก็จะไม่ฉุดเอาภิกษุนั้นไปหาธรรมารมณ์ที่ถูกใจ, **ธรรมารมณ์ที่ไม่ถูกใจ** ก็ไม่เป็นสิ่งที่เธอรู้สึกอึดอัดขยะแขยง; ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน.

ภิกษุ ท.! **คำว่า "เสาเขื่อน หรือเสาหลัก"** นี้เป็นคำเรียกแทนชื่อแห่ง **กายคตาสติ.**

ภิกษุ ท.! เพราะฉะนั้น ในเรื่องนี้ พวกเธอทั้งหลายพึงสำเหนียกใจไว้ว่า **"กายคตาสติของเราทั้งหลาย จักเป็นสิ่งที่เราอบรม กระทำให้มาก กระทำให้เป็นยานเครื่องนำไป กระทำให้เป็นของที่อาศัยได้ เพียรตั้งไว้เนือง ๆ เพียรเสริมสร้างโดยรอบคอบ เพียรปรารภสม่ำเสมอด้วยดี"** ดังนี้. ภิกษุ ท.! พวกเธอทั้งหลาย พึงสำเหนียกใจไว้ด้วยอาการอย่างนี้แล.

—สฬา. สํ. ๑๘/๒๔๖, ๒๔๘/๓๔๘, ๓๕๐.

หลักสำคัญสำหรับผู้หลีกออกเจริญสติปัฏฐานอยู่ผู้เดียว

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ขอโอกาส ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงแสดงธรรมนั้นโดยย่อ อันเป็นธรรมที่เมื่อข้าพระองค์ฟังแล้ว จะเป็นผู้ผู้เดียวหลีกออกไปสู่ที่สงัด เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลส มีตนส่งไปแล้วในธรรมเบื้องบน แล้วแลอยู่เถิด พระเจ้าข้า!"

ก็เรื่องอย่างเดียวกันนี่แหละ โมฆบุรุษบางพวกขอร้องให้เรากล่าวธรรมอย่างที่เธอถาม ครั้นเรากล่าวธรรมนั้นแล้วเขาก็ยังสำคัญแต่ในอันที่จะติดตามเราเท่านั้น (ไม่สนใจที่จะหลีกออกอยู่ปฏิบัติผู้เดียว).

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงแสดงธรรมโดยย่อแก่ข้าพระองค์ ขอพระสุคตจงทรงแสดงธรรมโดยย่อแก่ข้าพระองค์ ในลักษณะที่ข้าพระองค์

จะเข้าใจเนื้อความแห่งภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า จะเป็นทายาท (ผู้รับมรดกธรรม) *แห่งภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น".*

ภิกษุ! ถ้าอย่างนั้น ในกรณีนี้ **เธอจงชำระธรรมอันเป็นเบื้องต้นอย่างยิ่งในบรรดากุศลธรรมทั้งหลาย.** ก็อะไรเล่าเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย? ธรรมอันเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลายคือ **ศีลอันบริสุทธิ์หมดจด ๑, ทิฏฐิอันเป็นไปตรง ๑.** ภิกษุ! เมื่อศีลของเธอบริสุทธิ์หมดจด ทิฏฐิของเธอไปตรงแล้ว, เธอจงอาศัยศีลตั้งอยู่ในศีล แล้วจง **เจริญสติปัฏฐานทั้งสี่** โดย **วิธีทั้งสาม** เถิด. เจริญสติปัฏฐานทั้งสี่โดยวิธีทั้งสาม นั้นเป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ! ในกรณีนี้ เธอจงเป็นผู้มีปกติตามเห็นกายในกาย **อันเป็นภายใน** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก อยู่เถิด; และจงเป็นผู้มีปกติตามเห็นกายในกาย **อันเป็นภายนอก** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก อยู่เถิด; และจงเป็นผู้มีปกติตามเห็นกายในกาย **ทั้งภายในและภายนอก** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก อยู่เถิด.

(ในกรณีแห่ง **เวทนา จิต** และ **ธรรม** ก็มีข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกัน).

ภิกษุ! **เมื่อเธออาศัยศีลตั้งอยู่ในศีล แล้วเจริญสติปัฏฐานทั้งสี่โดยวิธีทั้งสาม อย่างนี้แล้ว ความเจริญในกุศลธรรมทั้งหลายเท่านั้น เป็นสิ่งที่เธอหวังได้ ตลอดคืนหรือวันอันจักมาถึง หาความเสื่อมมิได้เลย.**

ภิกษุนั้น ยินดีรับพระพุทธภาษิต ลุกจากอาสนะ ถวายอภิวาท กระทำประทักษิณหลีกไปแล้ว เป็นผู้ผู้เดียวหลีกออกไปสู่ที่สงัด ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลส มีตนส่งไปแล้วในธรรมเบื้องสูงอยู่ ไม่นานนักก็กระทำให้แจ้งได้ ซึ่งที่สุดแห่งพรหมจรรย์อันไม่มีอะไรยิ่งกว่า ในทิฏฐธรรมนี้ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงแล้วแลอยู่ อันเป็นประโยชน์ที่พึงประสงค์ของกุลบุตรผู้ออกจากเรือนบวชเป็นผู้ไม่มีเรือน ดังนี้แล.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๑๙๒ – ๑๙๓/๖๘๖ – ๖๙๐.

ตรัสให้มีสติคู่กันไปกับสัมปชัญญะ

ภิกษุ ท.! ภิกษุ พึงเป็นผู้มีสติอยู่ **อย่างมีสัมปชัญญะ** : นี้เป็นอนุสาสนีของเราแก่พวกเธอทั้งหลาย.

ภิกษุ ท.! **ภิกษุเป็นผู้มีสติ เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้ตามเห็นกายในกายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก; เป็นผู้ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก; เป็นผู้ตามเห็นจิตในจิตอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก; เป็นผู้ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล เรียกว่า ภิกษุเป็นผู้มีสติ.

ภิกษุ ท.! **ภิกษุเป็นผู้มีสัมปชัญญะ เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้รู้ตัวรอบคอบในการก้าวไปข้างหน้า การถอยกลับไปข้างหลัง, การแลดู การเหลียวดู, การคู้ การเหยียด, การทรงสังฆาฏิ บาตร จีวร, การฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม, การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ, การไป

การหยุด การนั่ง การนอน การหลับ การตื่น การพูด การนิ่ง. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล เรียกว่า ภิกษุเป็นผู้มีสัมปชัญญะ.

ภิกษุ ท.! ภิกษุ พึงเป็นผู้มีสติอยู่ อย่างมีสัมปชัญญะ : นี้เป็นอนุสาสนีของเราแก่พวกเธอทั้งหลาย.

– มหา. ที. ๑๐/๑๑๒/๙๐.

การฝึกเพื่อความสมบูรณ์แห่งสติสัมปชัญญะ

ภิกษุ ท.! **สมาธิภาวนา อันเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะ** นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ เวทนาเกิดขึ้น (หรือ) ตั้งอยู่ (หรือ) ดับไป ก็เป็นที่แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ; สัญญาเกิดขึ้น (หรือ) ตั้งอยู่ (หรือ) ดับไป ก็เป็นที่แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ; วิตกเกิดขึ้น (หรือ) ตั้งอยู่ (หรือ) ดับไป ก็เป็นที่แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ. ภิกษุ ท.! นี้คือ สมาธิภาวนา อันเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะ.

– จตุกฺก. อํ. ๒๑/๕๘/๔๑.

การฝึกเพื่อมีสติสัมปชัญญะโดยอ้อมและโดยตรง

อานนท์! ฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ มีเท่าไร?

"มีห้าอย่าง พระเจ้าข้า!"

ห้าอย่าง อย่างไรเล่า?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ภิกษุในกรณีนี้ สงัดแล้วจากกาม สงัดแล้วจากอกุศลธรรม **เข้าถึงปฐมฌาน** .... เข้าถึง **ทุติยฌาน** .... เข้าถึง **ตติยฌาน** แล้วแลอยู่. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! นี้เป็นฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ ซึ่งเมื่อบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อม **เป็นไปเพื่อความอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม.**

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ **กระทำไว้ในใจซึ่งอาโลกสัญญา อธิษฐานทิวาสัญญา** ว่า กลางวันฉันใด กลางคืนฉันนั้น, กลางคืนฉันใด กลางวันฉันนั้น, เธอมีจิตอันเปิดแล้ว ด้วยอาการอย่างนี้ ไม่มีอะไรห่อหุ้ม ยังจิตที่มีแสงสว่างทั่วพร้อมให้เจริญอยู่. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! นี้เป็นฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ ซึ่งเมื่อบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อม **เป็นไปเพื่อการได้เฉพาะซึ่งญาณทัสสนะ.**

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ ย่อม **พิจารณาเห็นกายนี้ จากพื้นเท้าขึ้นไปสู่เบื้องบน จากปลายผมลงมาในเบื้องต่ำ อันมีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ** ว่า : ในกายนี้มี ผม ท. ขน ท. เล็บ ท. ฟัน ท. หนัง เนื้อ เอ็น ท. กระดูก ท. เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ ลำไส้สุด อาหารในกระเพาะ อุจจาระ น้ำดี เสลด หนอง โลหิต เหงื่อ มัน น้ำตา น้ำเหลือง น้ำลาย น้ำเมือก น้ำลื่นหล่อข้อ น้ำมูตร ดังนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! นี้เป็นฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ ซึ่งเมื่อบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อม **เป็นไปเพื่อการละซึ่งกามราคะ.**

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ พึง **เห็นซากศพ** ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าที่ทิ้งศพ **ตายแล้ววันหนึ่ง** บ้าง ตายแล้ว **สองวัน** บ้าง ตายแล้ว

สามวันบ้าง กำลังขึ้นพอง มีสีเขียวน่าเกลียด มีหนองไหลน่าเกลียด ฉันใด, เธอนั้น พึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ฉันนั้น ว่า แม้กายนี้ ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังนี้; หรือว่า ภิกษุ พึงเห็นซากศพ ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าที่ทิ้งศพ อันฝูงกาบ้าง จิกกินอยู่ อันฝูงนกตะกรุมบ้าง จิกกินอยู่ อันฝูงแร้งบ้าง เจาะกินอยู่ อันฝูงสุนัขบ้าง กัดกินอยู่ อันฝูงสุนัขจิ้งจอกบ้าง กัดกินอยู่ อันหมู่หนอนต่างชนิดบ้าง บ่อนกินอยู่ ฉันใด, เธอนั้น ก็พึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉันนั้น ว่า แม้กายนี้ ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังนี้; หรือว่า ภิกษุพึงเห็นซากศพ ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ เป็นร่างกระดูกมีเนื้อและเลือด ยังมีเอ็นเป็นเครื่องรึงรัด, เป็นร่างกระดูก ปราศจากเนื้อ แต่ยังมีน้ำเลือดเปื้อนอยู่ ยังมีเอ็นเป็นเครื่องรึงรัด, เป็นร่างกระดูก ปราศจากเนื้อและเลือด แต่ยังมีเอ็นรึงรัด, เป็น ท่อนกระดูกทั้งหลาย ไม่มีเอ็นรึงรัด กระจัดกระจายไปในทิศต่าง ๆ กระดูกมือไปทาง กระดูกเท้าไปทาง กระดูกแข้งไปทาง กระดูกขาไปทาง กระดูกสะเอวไปทาง กระดูกสันหลังไปทาง กระโหลกศีรษะไปทาง, ฉันใด, เธอนั้นก็พึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉันนั้นว่า แม้กายนี้ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังนี้; หรือว่า ภิกษุ พึงเห็นซากศพ ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ เป็นชิ้นกระดูกทั้งหลาย มีสีขาวเปรียบด้วยสีสังข์, เป็น ชิ้นกระดูกทั้งหลาย เป็นกอง ๆ เรี่ยรายอยู่นานเกินกว่าปีหนึ่ง เป็น กระดูกทั้งหลาย เปื่อยเป็นผงละเอียด, ฉันใด, เธอนั้นก็พึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉันนั้นว่า แม้กายนี้ ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังนี้. ภิกษุ ท.! นี้เป็นฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ ซึ่งเมื่อบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อม เป็นไปเพื่อถอนขึ้นซึ่งอัสมิมานะ.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะละสุขเสียได้ และเพราะละทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสทั้งสองในกาลก่อน **เข้าถึงจตุตถฌาน** ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! นี้เป็นฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ ซึ่งเมื่อบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อม **เป็นไปเพื่อการแทงตลอดซึ่งธาตุเป็นอเนก.**

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เหล่านี้แล ฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ ๕ อย่าง."

ดีละ ดีละ อานนท์! อานนท์! ถ้าอย่างนั้น เธอจงทรงจำ **ฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติที่หก** นี้ไว้ คือ ภิกษุในกรณีนี้ **มีสติก้าวไป มีสติถอยกลับ มีสติยืนอยู่ มีสตินั่งอยู่ มีสติสำเร็จการนอนอยู่ มีสติอธิษฐานการงาน.** อานนท์! นี้เป็นฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ ซึ่งเมื่อบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อม **เป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะ.**

– ฉกฺก. อํ. ๒๒/๓๖๐ – ๓๖๒/๓๐๐.

(ฐานะแห่งอนุสสติ ๕ ข้อ ข้างต้น เป็นสติสัมปชัญญะโดยอ้อม แม้จะเป็นสาวกภาษิต แต่ก็เป็นคำกล่าวแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า จนพระองค์ทรงรับรอง ถือว่ามีน้ำหนักเท่ากับพระพุทธภาษิต จึงนำมาใส่ไว้ในที่นี้. ส่วนสติสัมปชัญญะโดยตรงนั้น ได้แก่ อนุสสติฐานะที่หก มีความหมายชัดแจ้งอยู่ในพุทธภาษิตนั้นแล้ว).

โอวาทแห่งการทำสติ เมื่อถูกติหรือถูกชม

ก. ฝ่ายถูกติ

ภิกษุ ท.! **จะพึงมีฝ่ายตรงข้ามกล่าวติเตียนเรา ติเตียนธรรม ติเตียนสงฆ์,** ในกรณีเช่นนี้ **เธอทั้งหลายไม่พึงทำความอาฆาต เกลียดชัง เจ็บใจในชนเหล่านั้น.**

ภิกษุ ท.! จะพึงมีฝ่ายตรงข้ามกล่าวติเตียนเรา ติเตียนธรรม ติเตียนสงฆ์, ในกรณีเช่นนั้น **ถ้าเธอทั้งหลายจักโกรธ ไม่พอใจ ในชนเหล่านั้นแล้วไซร้ อันตรายจะมีแก่เธอเพราะเหตุนั้น.**

ภิกษุ ท.! จะพึงมีฝ่ายตรงข้ามกล่าวติเตียนเรา ติเตียนธรรม ติเตียนสงฆ์, ในกรณีเช่นนั้น ถ้าเธอทั้งหลายจักโกรธ ไม่พอใจ ในชนเหล่านั้นแล้วไซร้ เธอจะรู้ได้ไหมว่า คำกล่าวของเขานั้นเป็นสุภาษิตหรือทุพภาษิต? *"ไม่มีทางที่จะรู้ได้เลย พระเจ้าข้า!"*

ภิกษุ ท.! จะพึงมีฝ่ายตรงข้ามกล่าวติเตียนเรา ติเตียนธรรม ติเตียนสงฆ์, ในกรณีเช่นนั้น **เธอพึงแถลงให้เห็นเรื่องไม่จริง โดยความเป็นเรื่องไม่จริง** ว่า "นี่ไม่จริงเพราะเหตุนี้ ๆ นี่ไม่ใช่อย่างนั้นเพราะเหตุนี้ ๆ สิ่งอย่างนี้ไม่มีในพวกเรา สิ่งชนิดนั้นหาไม่ได้ในพวกเรา" ดังนี้.

ข. ฝ่ายถูกชม

ภิกษุ ท.! หรือว่า **จะมีฝ่ายตรงข้ามกล่าวสรรเสริญเรา สรรเสริญธรรม สรรเสริญสงฆ์,** ในกรณีเช่นนั้น **เธอทั้งหลายไม่พึงกระทำความเพลิดเพลิน ยินดี ไม่พึงกระทำความตื่นเต้นแห่งใจ ในคำกล่าวสรรเสริญนั้น.**

ภิกษุ ท.! จะมีฝ่ายตรงข้ามกล่าวสรรเสริญเรา สรรเสริญธรรม สรรเสริญสงฆ์, ในกรณีเช่นนั้น **ถ้าเธอทั้งหลายจักทำความเพลิดเพลิน ยินดี มีความตื่นเต้นแห่งใจ แล้วไซร้ อันตรายจะมีแก่เธอเพราะเหตุนั้น.**

ภิกษุ ท.! จะมีฝ่ายตรงข้ามกล่าวสรรเสริญเรา สรรเสริญธรรม สรรเสริญสงฆ์, ในกรณีเช่นนั้น **เธอพึงกระทำให้เขาทราบเรื่องจริงโดยความเป็นเรื่องจริง** ว่า "นี่จริงเพราะเหตุนี้ ๆ นี่เป็นอย่างนั้นเพราะเหตุนี้ ๆ สิ่งอย่างนี้มีอยู่ในพวกเรา สิ่งชนิดนั้นหาได้ในพวกเรา" ดังนี้.

–ที. ที. ๙/๓/๑.

ความมีสติเมื่อถูกประทุษร้าย

ผัคคุนะ! **ถ้ามีใครกล่าวติเตียนเธอต่อหน้า;** ผัคคุนะ! **ในกรณีเช่นนั้น เธอพึงละฉันทะและวิตกชนิดที่เป็นวิสัยแห่งชาวบ้านเสีย.** ผัคคุนะ! ในกรณีเช่นนั้น **เธอพึงทำความสำเหนียกอย่างนี้ว่า** "จิตของเราจักไม่วิปริต เราจักไม่เปล่งวาจาชั่วหยาบ และเราจักยังคงเป็นผู้มีความเอ็นดูเกื้อกูล มีเมตตาจิต ไม่มีโทษอยู่ในภายใน" ดังนี้. ผัคคุนะ! เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้.

ผัคคุนะ! **ถ้ามีใครประหารเธอด้วยฝ่ามือ ด้วยก้อนหิน ด้วยท่อนไม้ หรือด้วยศาตรา;** ผัคคุนะ! **ในกรณีแม้เช่นนั้น เธอก็พึงละฉันทะและวิตกชนิดที่เป็นวิสัยแห่งชาวบ้านเสีย.** ผัคคุนะ! ในกรณีเช่นนั้น **เธอพึงทำความสำเหนียกอย่างนี้ว่า** "จิตของเราจักไม่วิปริต เราจักไม่เปล่งวาจาชั่วหยาบ และเราจักยังคงเป็นผู้มีความเอ็นดูเกื้อกูล มีเมตตาจิต ไม่มีโทษอยู่ในภายใน" ดังนี้. ผัคคุนะ! เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้ แล.

–มู. ม. ๑๒/๒๕๐/๒๖๔.

(ฉันทะและวิตกที่เป็นวิสัยแห่งชาวบ้านเมื่อถูกประทุษร้ายนั้น คือพอใจที่จะแก้แค้น คิดที่จะแก้แค้น; ส่วนที่เป็นวิสัยแห่งบรรพชิตนั้น กลับทำอย่างที่ตรัสไว้ในพระบาลีนี้ ซึ่งจัดว่าเป็นความมีสติด้วยเหมือนกัน).

ทรงขอให้มีสติเร็วเหมือนม้าอาชาไนย

ภิกษุ ท.! อนุสาสนี เป็นสิ่งที่เราไม่ต้องกระทำในภิกษุเหล่านั้นอีกแล้ว เพราะว่า **กิจที่ต้องกระทำด้วยการเกิดขึ้นแห่งสติ ได้มีอยู่แล้วในภิกษุเหล่านั้น.**

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน **รถเทียมด้วยม้าอาชาไนยที่ฝึกดีแล้ว** ผูกเครื่องผูกครบถ้วนแล้ว เป็นรถที่จอดอยู่ที่หนทางสี่แพร่ง มีภูมิภาคอันดี สารถีผู้เชี่ยวชาญในการฝึกม้า เป็นชั้นอาจารย์ ขยันขันแข็ง ขึ้นสู่รถนั้นแล้ว จับเชือกด้วยมือซ้าย จับปฏักด้วยมือขวา **เพียงแต่ยกปฏักขึ้นเป็นสัญญาณ ก็สามารถให้ม้าพารถไปข้างหน้า หรือให้ถอยกลับไปข้างหลัง ได้ตามที่ตนปรารถนา,** นี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! อนุสาสนีเป็นสิ่งที่เราไม่ต้องกระทำในภิกษุเหล่านั้นอีกแล้ว เพราะว่ากิจที่ต้องกระทำด้วยการเกิดขึ้นแห่งสติ ได้มีอยู่แล้วในภิกษุเหล่านั้นฉันนั้นเหมือนกัน. ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้น ในกรณีนี้ **เธอทั้งหลายพึงละอกุศลเสีย พึงกระทำความเพียรอย่างทั่วถึงในกุศลธรรมทั้งหลายเถิด** : ด้วยการกระทำอย่างนี้ เธอทั้งหลายจักถึงซึ่งความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ ในธรรมวินัยนี้.

–มู. ม. ๑๒/๒๕๑/๒๖๕.

สติในการเผชิญโลกธรรมของอริยสาวก

ภิกษุ ท.! **ลาภเกิดขึ้นแก่บุถุชนผู้ไม่มีการสดับ เขาไม่พิจารณาเห็นโดยประจักษ์** จึงไม่รู้ชัดตามเป็นจริงว่า "ลาภนี้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา แต่มันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา" ดังนี้. (ในกรณีแห่ง **ความเสื่อมลาภ ยศ ความเสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข** และ **ทุกข์** ก็มีข้อความที่ตรัสไว้อย่างเดียวกัน).

ลาภ ก็ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ ; **ความเสื่อมลาภ** ก็ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ ;

ยศ ก็ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ ; **ความเสื่อมยศ** ก็ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ ;

นินทา ก็ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ ; **สรรเสริญ** ก็ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ ;

สุข ก็ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ ; **ทุกข์** ก็ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่.

บุถุชนนั้น ย่อมยินดีในลาภ ย่อมยินร้ายใน **ความเสื่อมลาภ** อันเกิดขึ้นแล้ว ;

ย่อมยินดีใน **ยศ** ย่อมยินร้ายใน **ความเสื่อมยศ** อันเกิดขึ้นแล้ว ;

ย่อมยินดีใน **สรรเสริญ** ย่อมยินร้ายใน **นินทา** อันเกิดขึ้นแล้ว ;

ย่อมยินดีใน **สุข** ย่อมยินร้ายใน **ทุกข์** อันเกิดขึ้นแล้ว.

เขาถึงพร้อมด้วยความยินดียินร้าย อยู่ดังนี้ ย่อมไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสทั้งหลาย. เรากล่าวว่า "เขาไม่หลุดพ้นจากทุกข์" ดังนี้.

ภิกษุ ท.! **ลาภเกิดขึ้นแก่อริยสาวกผู้มีการสดับ เขาพิจารณาเห็นโดยประจักษ์** จึงรู้ชัดตามเป็นจริง ว่า "ลาภนี้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา แต่มันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา" ดังนี้. (ในกรณีแห่ง **ความเสื่อมลาภ ยศ ความเสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข** และ **ทุกข์** ก็มีข้อความที่ตรัสไว้อย่างเดียวกัน).

ลาภก็ไม่ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ ; ความเสื่อมลาภ ก็ไม่ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ ;

ยศ ก็ไม่ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ ; **ความเสื่อมยศ** ก็ไม่ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ ;

นินทา ก็ไม่ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ ; **สรรเสริญ** ก็ไม่ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ ;

สุข ก็ไม่ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ ; **ทุกข์** ก็ไม่ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่.

อริยสาวกนั้น ย่อมไม่ยินดีในลาภ ย่อมไม่ยินร้ายใน **ความเสื่อมลาภ** อันเกิดขึ้นแล้ว ;

ย่อมไม่ยินดีใน **ยศ** ย่อมไม่ยินร้ายใน **ความเสื่อมยศ** อันเกิดขึ้นแล้ว ;

ย่อมไม่ยินดีใน**สรรเสริญ** ย่อมไม่ยินร้ายใน **นินทา** อันเกิดขึ้นแล้ว ;

ย่อมไม่ยินดีใน **สุข** ย่อมไม่ยินร้ายใน **ทุกข์** อันเกิดขึ้นแล้ว.

เขามีความยินดีและยินร้ายอันละได้แล้ว อยู่ดังนี้ ย่อมหลุดพ้นจาก ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสทั้งหลาย, เรากล่าวว่า "เขาหลุดพ้นได้จากทุกข์" ดังนี้.

(คาถาผนวกท้ายพระสูตร)

มีลาภ เสื่อมลาภ มียศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข และทุกข์ แปดอย่างนี้ เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงในหมู่มนุษย์ ไม่ยั่งยืน มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา.

ผู้มีปัญญา มีสติ รู้ความข้อนี้แล้ว ย่อมเพ่งอยู่ในความแปรปรวนเป็นธรรมดาของโลกธรรมนั้น.

– อฏฐก. อํ. ๒๓/๑๕๙/๙๖.

หมวด จ. ว่าด้วย อานิสงส์ ของสัมมาสติ

อานิสงส์ตามปกติ แห่งอานาปานสติ

ก. อานิสงส์อย่างสังเขปที่สุด ๒ ประการ

(เมื่อได้ตรัสการกระทำอานาปานสติตามลำดับครบ ๑๖ ขั้น ดังที่กล่าวไว้ที่หน้า ๑๑๘๑ ถึง ๑๑๘๔ บรรทัดที่แปด แห่งหนังสือนี้ หัวข้อว่า "แบบการเจริญอานาปานสติที่มีผลมาก" ดังนี้แล้ว ได้ตรัสอานิสงส์แห่งอานาปานสตินี้ว่า :-)

ภิกษุ ท.! เมื่ออานาปานสติ อันบุคคลเจริญทำให้มากแล้วอยู่อย่างนี้ ผลอานิสงส์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาผล ๒ ประการ เป็นสิ่งที่หวังได้; คือ **อรหัตตผลในทิฏฐธรรม** เทียว หรือว่าถ้ายังมีอุปาทิเหลืออยู่ ก็จักเป็น **อนาคามี.**
— มหาวาร. สํ. ๑๙/๓๙๖ – ๓๙๗/๑๓๑๑ – ๑๓๑๓.

ข. อานิสงส์ตามปกติ ๗ ประการ

(เมื่อได้ตรัสการกระทำอานาปานสติตามลำดับครบ ๑๖ ขั้น ดังที่กล่าวไว้ที่หน้า ๑๑๘๑ – ๔ แห่งหนังสือนี้ หัวข้อว่า "แบบการเจริญอานาปานสติที่มีผลมาก" ดังนี้แล้ว ได้ตรัสอานิสงส์แห่งอานาปานสตินี้ว่า :-)

ภิกษุ ท.! เมื่ออานาปานสติ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้วอยู่อย่างนี้ ผลอานิสงส์ ๗ ประการ ย่อมเป็นสิ่งที่หวังได้. ผลอานิสงส์ ๗ ประการ เป็นอย่างไรเล่า? ผลอานิสงส์ ๗ ประการ คือ :-

๑. การบรรลุ **อรหัตตผลทันที** ในทิฏฐธรรมนี้.

๒. ถ้าไม่เช่นนั้น ย่อมบรรลุ **อรหัตตผล ในกาลแห่งมรณะ.**

๓. ถ้าไม่เช่นนั้น เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัญโญชน์ ๕ ย่อมเป็น **อันตราปรินิพพายี.**

๔. ถ้าไม่เช่นนั้น เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัญโญชน์ ๕ ย่อมเป็น **อุปหัจจปรินิพพายี.**

๕. ถ้าไม่เช่นนั้น เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัญโญชน์ ๕ ย่อมเป็น **อสังขารปรินิพพายี.**

๖. ถ้าไม่เช่นนั้น เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัญโญชน์ ๕ ย่อมเป็น **สสังขารปรินิพพายี.**

๗. ถ้าไม่เช่นนั้น เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัญโญชน์ ๕ ย่อมเป็น **อุทธังโสโตอกนิฏฐคามี.**

ภิกษุ ท.! อานาปานสติ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว อย่างนี้แล ผลอานิสงส์ ๗ ประการเหล่านี้ ย่อมหวังได้ ดังนี้.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๓๙๗/๑๓๑๔ – ๑๓๑๖.

ค. ทำสติปัฏฐานสี่ – โพชฌงค์เจ็ด – วิชชาและวิมุตติ ให้บริบูรณ์

ภิกษุ ท.! ธรรมอันเอกนั้นมีอยู่ ซึ่งเมื่อบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมทำธรรมทั้ง ๔ ให้บริบูรณ์; ครั้นธรรมทั้ง ๔ นั้น อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมทำธรรมทั้ง ๗ ให้บริบูรณ์; ครั้นธรรมทั้ง ๗ นั้น อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมทำธรรมทั้ง ๒ ให้บริบูรณ์ได้.

ภิกษุ ท.! **อานาปานสติสมาธินี้แล เป็นธรรมอันเอกซึ่งเมื่อบุคคลเจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมทำสติปัฏฐานทั้ง ๔ ให้บริบูรณ์; สติปัฏฐาน ๔ อันบุคคลเจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมทำโพชฌงค์ทั้ง ๗ ให้บริบูรณ์; โพชฌงค์ทั้ง ๗ อันบุคคลเจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์**

ได้. (เนื้อเรื่องต่อไปนี้ดูรายละเอียดที่หน้า ๑๑๙๘ ถึงหน้า ๑๒๐๘ แห่งหนังสือเล่มนี้ หัวข้อว่า "สติปัฏฐานสี่บริบูรณ์ เมื่ออานาปานสติบริบูรณ์", "สติปัฏฐานสี่บริบูรณ์ ย่อมทำโพชฌงค์ให้บริบูรณ์", "โพชฌงค์บริบูรณ์ ย่อมทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์").

– มหาวาร. สํ. ๑๙/๔๒๔/๑๔๐๒ – ๑๔๐๓.

ง. อานิสงส์ตามที่เคยปรากฏแก่พระองค์เอง

(เมื่อได้ตรัสการกระทำอานาปานสติตามลำดับครบ ๑๖ ขั้น ดังที่กล่าวไว้ที่หน้า ๑๑๘๑ – ๔ แห่งหนังสือนี้ หัวข้อว่า "แบบการเจริญอานาปานสติที่มีผลมาก" ดังนี้แล้ว ได้ตรัสอานิสงส์แห่งอานาปานสตินี้ว่า :–)

ภิกษุ ท.! แม้เราเอง เมื่อยังไม่ตรัสรู้ ก่อนการตรัสรู้ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ ย่อมอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้เป็นอันมาก. ภิกษุ ท.! **เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้เป็นอันมาก กายก็ไม่ลำบาก ตาก็ไม่ลำบาก และจิตของเราก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่นด้วยอุปาทาน.**

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า **"กายของเราไม่พึงลำบาก ตาของเราไม่พึงลำบาก และจิตของเราพึงหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่นด้วยอุปาทาน"** ดังนี้แล้วไซร้; อานาปานสติสมาธินี่แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า การปฏิบัติอานาปานสติไม่ทำร่างกายให้ลำบากเหมือนกัมมัฏฐานอื่นบางอย่าง เช่นไม่มีความรบกวนทางตา ไม่ต้องใช้สายตาเหมือนการเพ่งกสิณ เป็นต้น; แล้วยังสามารถทำจิตให้หลุดพ้นได้ด้วย).

จ. ละความดำริอันอาศัยเรือน

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า **"ความระลึกและดำริอันอาศัยเรือนเหล่าใดของเรามีอยู่ ความระลึกและความดำริเหล่านั้น**

พึงสิ้นไป" ดังนี้แล้วไซร้; อานาปานสติสมาธินี่แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า อานาปานสติป้องกันการดำริที่น้อมไปในทางกาม มีแต่ที่จะให้น้อมไปในทางเนกขัมมะ).

ฉ. สามารถควบคุมความรู้สึกเกี่ยวกับความปฏิกูล

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า **"เราพึงเป็นผู้มีสัญญาว่าปฏิกูลในสิ่งที่ไม่เป็นปฏิกูลอยู่เถิด"** ดังนี้แล้วไซร้; อานาปานสติสมาธินี่แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า การเจริญอานาปานสติช่วยให้พิจารณาเห็นสังขารที่ไม่เป็นปฏิกูลโดยสีและกลิ่นเป็นต้น แต่มีความเป็นปฏิกูลโดยความเป็นมายา ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และปรุงแต่งให้เกิดทุกข์ ดังนี้เป็นต้น).

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า **"เราพึงเป็นผู้มีสัญญาว่า ไม่ปฏิกูลในสิ่งที่ปฏิกูลอยู่เถิด"** ดังนี้แล้วไซร้; อานาปานสติสมาธินี่แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า อานาปานสติทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องว่าการปฏิกูลนั้นที่แท้ไม่ใช่ปฏิกูลเพราะกลิ่นและสีน่าเกลียด หากแต่ว่าเป็นปฏิกูลตรงที่เป็นมายา และทำให้เกิดทุกข์ ฉะนั้น สิ่งที่มีสีและกลิ่นอันน่าเกลียด ถ้ามิได้เป็นเหตุให้เกิดกิเลสหรือเกิดทุกข์แล้ว ก็หาใช่สิ่งที่ปฏิกูลไม่).

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า **"เราพึงเป็นผู้มีสัญญาว่า ปฏิกูลทั้งในสิ่งที่ไม่ปฏิกูล และทั้งในสิ่งที่ปฏิกูลอยู่เถิด"** ดังนี้แล้วไซร้; อานาปานสติสมาธินี่แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า สติและญาณ ในอานาปานสติสามารถทำให้เห็นความน่าขยะแขยง เพราะทำให้เกิดความทุกข์ทรมาน ว่ามีอยู่ทั้งในสิ่งที่ตามธรรมดาถือกันว่าปฏิกูลและไม่ปฏิกูล หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็ได้ว่า ไม่ควรถือเป็นตัวตนหรือของตน ทั้งในสิ่งที่ปฏิกูลและในสิ่งที่ไม่ปฏิกูล).

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า **"เราพึงเป็นผู้มีสัญญาว่า ไม่ปฏิกูลทั้งในสิ่งที่ปฏิกูลและในสิ่งไม่ปฏิกูลอยู่เถิด"** ดังนี้แล้วไซร้; อานาปานสติสมาธินี้แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า สติและญาณในอานาปานสติขั้นสูง ที่สามารถทำให้เห็นสุญญตาย่อมสามารถทำให้วางเฉยได้ทั้งในสิ่งที่ปฏิกูล และสิ่งที่ไม่ปฏิกูลอยู่โดยเสมอกัน).

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า **"เราพึงเป็นผู้เว้นขาดจากความรู้สึกว่าปฏิกูล และความรู้สึกว่าไม่เป็นปฏิกูลทั้ง ๒ อย่างเสียโดยเด็ดขาดแล้ว เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่เถิด"** ดังนี้แล้วไซร้; อานาปานสติสมาธินี้แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า ในขั้นที่มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์ และอยู่ด้วยอุเบกขาจริง ๆ นั้น ย่อมไม่มีความรู้สึกว่าปฏิกูลและไม่ปฏิกูลทั้ง ๒ อย่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นผลของอานาปานสติขั้นสูง กล่าวคือจตุกกะที่ ๔ ที่ทำให้เห็นความว่างจากตัวตน หรือว่างจากความหมายอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ โดยประการทั้งปวงจริง ๆ แล้ว).

ช. เป็นเหตุให้ได้รูปฌานทั้งสี่

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า "เราพึงเป็นผู้สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เข้าถึง**ปฐมฌาน** อันมีวิตกวิจาร มีปีติและสุข อันเกิดจากวิเวกแล้วแลอยู่เถิด" ดังนี้แล้วไซร้; อานาปานสติสมาธินั่นแหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า อานาปานาสติ สามารถช่วยให้เกิดปฐมฌานได้สมตามความปรารถนา).

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า "เพราะวิตกวิจารระงับไป เราพึงเข้าถึง **ทุติยฌาน** อันเป็นเครื่องผ่องใสแห่งจิตในภายในเพราะธรรมอันเอก คือสมาธิผุดมีขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ แล้วแลอยู่เถิด" ดังนี้แล้วไซร้; อานาปานสติสมาธินี้แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า อานาปานสติ สามารถอำนวยให้เกิดทุติยฌานได้ตามความปรารถนา).

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า "เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ เราพึงเป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะเสวยสุขด้วยนามกาย ชนิดที่พระอริยเจ้ากล่าวว่าผู้นั้นเป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติ มีการอยู่เป็นสุข, เข้าถึง **ตติยฌาน** แล้วแลอยู่เถิด" ดังนี้แล้วไซร้; อานาปานสติสมาธินี้แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า อานาปานสติ สามารถอำนวยให้เกิดตติยฌานได้ตามความปรารถนา).

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า "เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน เราพึงเข้าถึง **จตุตถฌาน** อันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีแต่ความบริสุทธิ์แห่งสติเพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่เถิด" ดังนี้แล้วไซร้; อานาปานสติสมาธินี้แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า อานาปานสติ สามารถอำนวยให้เกิดจตุตถฌานได้ตามความปรารถนา).

ญ. เป็นเหตุให้ได้อรูปฌานทั้งสี่

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า "เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาเสียโดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิฆสัญญาทั้งหลาย เพราะการไม่กระทำในใจ ซึ่งนานัตตสัญญามีประการต่าง ๆ เราพึงเข้าถึง **อากาสานัญจายตนะ** อันมีการทำในใจว่าอากาศไม่มีที่สุด ดังนี้แล้วแลอยู่เถิด" ดังนี้แล้วไซร้; อานาปานสติสมาธินี่แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า อานาปานสติสมาธิ สามารถอำนวยให้เกิดอากาสานัญจายตนะได้ โดยเมื่อทำรูปฌานให้เกิดขึ้นแล้ว กำหนดนิมิตคือลมหายใจ โดยประจักษ์แล้ว ทำการเพิกถอนลมหายใจออกไปเสียจากนิมิตเหลือความว่างอยู่แทน และความว่างนั้น ตั้งอยู่ในฐานะเป็นอารมณ์อรูปฌานขั้นที่หนึ่งในที่นี้ แม้ทำอย่างนี้ ก็กล่าวได้ว่าอากาสานัญจายตนะนั้น สืบเนื่องมาจากอานาปานสตินี้โดยตรง. ถ้าจำเป็นจะต้องสงเคราะห์อรูปฌานเข้าในอานาปานสติอันมีวัตถุ ๑๖ แล้ว พึงสงเคราะห์เข้าในอานาปานสติขั้นที่ ๔ คือการทำกายสังขารให้รำงับ. เท่าที่กล่าวมาแล้วข้างต้น (ในหนังสืออานาปานสติชุดธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส) ไม่มีการกล่าวถึงอรูปฌาน ก็เพราะไม่เป็นที่มุ่งหมายโดยตรงของการทำอานาปานสติที่เป็นไปเพื่อความสิ้นอาสวะโดยเฉพาะ.)

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า "เราพึงก้าวล่วงอากาสานัญจายตนะโดยประการทั้งปวงเสียแล้ว พึงเข้าถึง **วิญญาณัญจายตนะ** อันมีการทำในใจว่า วิญญาณไม่มีที่สุด ดังนี้แล้วแลอยู่เถิด" ดังนี้แล้วไซร้; อานาปานสติสมาธินี่แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า ต้องมีการทำอากาสานัญจายตนะ ดังที่กล่าวแล้วในข้อบนให้เกิดขึ้นอย่างมั่นคงเสียก่อน แล้วจึงเพิกถอนการกำหนดอากาศมากำหนดวิญญาณแทน หมายถึงวิญญาณธาตุที่ไม่มีรูปร่างซึ่งจัดเป็นนามธาตุหรือนามธรรม; เนื่องจากทำสืบต่อมาจากอานาปานสติ จึงกล่าวว่าสำเร็จมาจากอานาปานสติ.)

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า "เราพึงก้าวล่วงวิญญาณัญจายตนะเสียโดยประการทั้งปวง เข้าถึง **อากิญจัญญายตนะ** อันมีการทำในใจว่าไม่มีอะไร แล้วแลอยู่เถิด" ดังนี้แล้วไซร้; อานาปานสติสมาธินี่แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า เมื่อทำวิญญาณัญจายตนะให้เกิดขึ้นอย่างมั่นคงแล้ว เพิกถอนการกำหนดอารมณ์ว่าวิญญาณไม่มีที่สุดเสีย มากำหนดความไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์. เนื่องจากมีอานาปานสติเป็นมูล จึงกล่าวว่าสำเร็จมาจากอานาปานสติ.)

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า "เราพึงก้าวล่วงอากิญจัญญายตนะเสียโดยประการทั้งปวง เข้าถึง **เนวสัญญานาสัญญายตนะ** แล้วแลอยู่เถิด" ดังนี้แล้วไซร้; อานาปานสติสมาธินี่แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า ได้มีการทำอากิญจัญญายตนะให้เกิดขึ้นแล้วอย่างมั่นคง แล้วเพิกถอนการกำหนดความไม่มีอะไรเป็นอารมณ์นั้นเสีย หน่วงเอาความรำงับที่ประณีตยิ่งขึ้นไปคือความไม่ทำความรู้สึกอะไรเลย แต่ก็ไม่ใช่สลบหรือตาย จึงเรียกว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะซึ่งหมายความว่า จะว่ามีสัญญาอยู่ก็ไม่ใช่ จะว่าไม่มีสัญญาเลยก็ไม่ใช่. เพราะมีอานาปานสติเป็นมูลในขั้นต้นด้วยกันทั้ง ๔ ขั้น จึงเรียกว่าสำเร็จมาแต่อานาปานสติ อีกอย่างหนึ่งอาจจะกล่าวได้ว่าในขณะแห่งรูปฌานแม้ไม่มีการหายใจอยู่โดยตรง ก็ต้องถือว่า มีการหายใจอยู่โดยอ้อมคือไม่รู้สึก

ฉะนั้นเป็นอันกล่าวสืบไปว่า เพราะมีความชำนาญ หรือมีความเคยชินในการกำหนดสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่ทุกลมหายใจเข้า – ออกมาแล้วแต่ในขั้นก่อน ในขั้นนี้ ย่อมมีการกำหนดอารมณ์แห่งอรูปฌานและความสงบอันเกิดจากอรูปฌาน ตลอดถึงการพิจารณาหรือปัจจเวกขณ์ในอาการทั้งหลายแห่งอรูปฌาน อยู่ทุกลมหายใจเข้า – ออก ทั้งโดยมีความรู้สึกตัวและไม่มีความรู้สึกตัว คือทั้งโดยตรงและโดยอ้อมอีกนั่นเอง.)

ฎ. เป็นเหตุให้ได้สัญญาเวทยิตนิโรธ

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า "เราพึงก้าวล่วงซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะเสียได้โดยประการทั้งปวง เข้าถึง **สัญญาเวทยิตนิโรธ** แล้วแลอยู่เถิด" ดังนี้แล้วไซร้; อานาปานสติสมาธินั่นแหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า มีการทำเนวสัญญานาสัญญายตนะให้เกิดขึ้นได้อย่างมั่นคง แล้วละความรู้สึกที่เป็นเนวสัญญานาสัญญายตนะนั้นเสีย น้อมจิตไปสู่ความรำงับ ที่ยิ่งไปกว่านั้นอีก คือการดับสัญญาและเวทนาเสีย ด้วยการทำไม่ให้เจตสิกชื่อสัญญาและเจตสิกชื่อเวทนาได้ทำหน้าที่ของตนตามปรกติแต่ประการใดเลย. ความรู้สึกที่เป็นสัญญาและเวทนาตามปรกติธรรมดาจึงไม่ปรากฏ. เรียกว่าเป็นสัญญาเวทยิตนิโรธ คือความดับไปแห่งสัญญาและเวทนา ตลอดเวลาเหล่านั้น ซึ่งเรียกกันสั้น ๆ ว่า เข้าสู่นิโรธสมาบัติ หรือเรียกสั้นจนถึงกับว่าเข้านิโรธเฉย ๆ. การกระทำอันนี้ตั้งต้นขึ้นด้วยอานาปานสติสมาธิ ดังนั้นจึงกล่าวว่าสำเร็จมาจากอานาปานสติ.)

ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงว่า อานาปานสติภาวนานั้น นอกจากจะใช้เป็นเครื่องมือสำหรับปฏิบัติเพื่อทำอาสวะให้สิ้นโดยตรงแล้ว ยังสามารถใช้เป็นเครื่องมือ เพื่อการปฏิบัติที่ดำเนินไปในทางฝ่ายจิต หรือฝ่ายสมถะโดยส่วนเดียว จนกระทั่งถึงสัญญาเวทยิตนิโรธได้ด้วยอาการอย่างนี้ และพร้อมกันนั้นซึ่งไม่จำเป็นต้องกล่าวว่าเป็นไปในทางไหน แต่เป็นประโยชน์ทั่วไปสำหรับการปฏิบัติทุกแนวก็คือ การอยู่ด้วยอานาปานสตินั้นไม่ลำบากกาย และไม่ลำบากตา

ซึ่งนับว่าเป็นการพักผ่อนอยู่ในตัวเองเป็นอย่างยิ่งอยู่แล้ว นับว่าเป็นอานิสงส์พิเศษส่วนหนึ่งของอานาปานสติ.

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๔๐๐ – ๔๐๔/๑๓๒๗ – ๑๓๔๕.

ฏ. สามารถกำจัดบาปอกุศลทุกทิศทาง

อานนท์! เปรียบเหมือนกองฝุ่นใหญ่มีอยู่ที่หนทางใหญ่ ๔ แพร่ง ถ้าเกวียนหรือรถมาจากทางทิศตะวันออก ก็บดขยี้กองฝุ่นนั้น ถ้าเกวียนหรือรถมาจากทางทิศตะวันตก ก็บดขยี้กองฝุ่นนั้น ถ้าเกวียนหรือรถมาจากทางทิศเหนือ ก็บดขยี้กองฝุ่นนั้น ถ้าเกวียนหรือรถมาจากทางทิศใต้ ก็บดขยี้กองฝุ่นนั้น, นี้ฉันใด; อานนท์! เมื่อบุคคลมีปกติ **ตามเห็นกายในกาย** อยู่เป็นประจำ ย่อม **กำจัดบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย** โดยแท้, เมื่อบุคคลมีปกติ **ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย** อยู่เป็นประจำ ย่อม **กำจัดบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย** โดยแท้, เมื่อบุคคลมีปกติ **ตามเห็นจิตในจิต** อยู่เป็นประจำ ย่อม **กำจัดบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย** โดยแท้, เมื่อบุคคลมีปกติ **ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย** อยู่เป็นประจำ ย่อม**กำจัดบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย** โดยแท้, ฉันนั้นเหมือนกัน.

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๔๑๑/๑๓๖๒.

อานิสงส์พิเศษ แห่งอานาปานสติ

ก. กายไม่โยกโคลง

(ครั้งหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทอดพระเนตรเห็นพระมหากัปปินะ ผู้มีกายไม่โยกโคลง แล้วได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า :–)

ภิกษุ ท.! พวกเธอเห็นความหวั่นไหว หรือความโยกโคลงแห่งกายของมหากัปปินะบ้างหรือไม่ ?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! เวลาใดที่ข้าพระองค์ทั้งหลาย เห็นท่านผู้มีอายุนั่งในที่ท่ามกลางสงฆ์ก็ดี นั่งในที่ลับคนเดียวก็ดี ในเวลานั้น ๆ ข้าพระองค์ทั้งหลายไม่ได้เห็นความหวั่นไหว หรือความโยกโคลงแห่งกายของท่านผู้มีอายุรูปนั้นเลย พระเจ้าข้า !"

ภิกษุ ท. ! ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งกายก็ตาม ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งจิตก็ตาม มีขึ้นไม่ได้เพราะการเจริญทำให้มากซึ่งสมาธิใด ; ภิกษุ มหากัปปินะนั้น เป็นผู้ได้ตามปรารถนา ได้ไม่ยาก ได้ไม่ลำบาก ซึ่งสมาธินั้น.

ภิกษุ ท. ! ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งกายก็ตาม ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งจิตก็ตาม มีขึ้นไม่ได้เพราะการเจริญทำให้มากซึ่งสมาธิเหล่าไหนเล่า? ภิกษุ ท. ! **ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งกายก็ตาม ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งจิตก็ตาม ย่อมมีไม่ได้เพราะการเจริญทำให้มากซึ่งอานาปานสติสมาธิ.**

ภิกษุ ท. ! เมื่ออานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญทำให้มากแล้วอย่างไรเล่า ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งกายก็ตาม ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งจิตก็ตาม จึงไม่มี ?

ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ ไปแล้วสู่ป่าก็ตาม ไปแล้วสู่โคนไม้ก็ตาม ไปแล้วสู่เรือนว่างก็ตาม นั่งคู้ขาเข้ามาโดยรอบแล้ว ตั้งกายตรง ดำรงสติมั่น ; ภิกษุนั้นมีสติอยู่นั่นเทียว หายใจเข้า มีสติอยู่ หายใจออก : เมื่อหายใจเข้ายาวก็รู้สึกตัวทั่วถึงว่าหายใจเข้ายาว, ... ฯลฯ .... (ตรัสอานาปานสติ อันมีวัตถุ ๑๖ ดังที่มีปรากฏที่หน้า ๑๑๘๑ แห่งหนังสือเล่มนี้ หัวข้อว่า "แบบการเจริญอานาปานสติที่มีผลมาก" ตั้งแต่หน้า ๑๑๘๒ ถึงหน้า ๑๑๘๔) ....เห็นความสลัดคืนอยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้.

ภิกษุ ท.! เมื่ออานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญทำให้มากแล้วอย่างนี้แล ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งกายก็ตาม ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งจิตก็ตาม ย่อมมีไม่ได้ ดังนี้.

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๓๙๙ – ๔๐๐/๑๓๒๒ – ๑๓๒๖.

ข. รู้ต่อเวทนาทุกประการ

ภิกษุ ท.! เมื่ออานาปานสติสมาธิ อันภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มากแล้วอยู่อย่างนี้;

ถ้าภิกษุนั้นเสวย**เวทนาอันเป็นสุข** เธอย่อมรู้ตัวว่า เวทนานั้นไม่เที่ยง เธอย่อมรู้ตัวว่าเวทนานั้น อันเราไม่สยบมัวเมาแล้ว ย่อมรู้ตัวว่าเวทนานั้น อันเราไม่เพลิดเพลินเฉพาะแล้ว ดังนี้.

ถ้าภิกษุนั้นเสวย**เวทนาอันเป็นทุกข์** เธอย่อมรู้ตัวว่า เวทนานั้นไม่เที่ยง เธอย่อมรู้ตัวว่าเวทนานั้น อันเราไม่สยบมัวเมาแล้ว ย่อมรู้ตัวว่าเวทนานั้น อันเราไม่เพลิดเพลินเฉพาะแล้ว ดังนี้.

ถ้าภิกษุนั้นเสวย**เวทนาอันเป็นอทุกขมสุข** เธอย่อมรู้ตัวว่า เวทนานั้นไม่เที่ยง เธอย่อมรู้ตัวว่าเวทนานั้น อันเราไม่สยบมัวเมาแล้ว ย่อมรู้ตัวว่าเวทนานั้น อันเราไม่เพลิดเพลินเฉพาะแล้ว ดังนี้.

ภิกษุนั้น ถ้าเสวย**เวทนาอันเป็นสุข** ก็เป็นผู้ไม่ติดใจพัวพันเสวยเวทนานั้น; ถ้าเสวย**เวทนาอันเป็นทุกข์** ก็เป็นผู้ไม่ติดใจพัวพันเสวยเวทนา

นั้น; ถ้าเสวย **เวทนาอันเป็นอทุกขมสุข** ก็เป็นผู้ไม่ติดใจพัวพันเสวยเวทนานั้น.

ภิกษุนั้น เมื่อเสวย **เวทนาอันเป็นที่สุดรอบแห่งกาย** เธอย่อมรู้ตัวว่าเราเสวยเวทนาอันเป็นที่สุดรอบแห่งกาย ดังนี้. เมื่อเสวย **เวทนาอันเป็นที่สุดรอบแห่งชีวิต** เธอย่อมรู้ตัวว่าเราเสวยเวทนา อันเป็นที่สุดรอบแห่งชีวิต ดังนี้; จนกระทั่งการทำลายแห่งกาย ในที่สุดแห่งการถือเอารอบซึ่งชีวิต เธอย่อมรู้ตัวว่า **เวทนาทั้งปวง อันเราไม่เพลิดเพลินเฉพาะแล้ว จักเป็นของดับเย็นในที่นั้นนั่นเทียว** ดังนี้.

ภิกษุ ท.! ประทีปน้ำมันลุกอยู่ได้เพราะอาศัยน้ำมันด้วย เพราะอาศัยไส้ด้วย เมื่อหมดน้ำมันหมดไส้ ก็เป็นประทีปที่หมดเชื้อดับไป, ข้อนี้ฉันใด; ภิกษุนั้น ก็ฉันนั้น กล่าวคือเมื่อเสวยเวทนาอันเป็นที่สุดรอบแห่งกาย ย่อมรู้ตัวว่าเราเสวยเวทนาอันเป็นที่สุดรอบแห่งกาย; เมื่อเสวยเวทนาอันเป็นที่สุดรอบแห่งชีวิต ย่อมรู้ตัวว่าเราเสวยเวทนา อันเป็นที่สุดรอบแห่งชีวิต; จนกระทั่งการทำลายแห่งกาย ในที่สุดแห่งการถือเอารอบซึ่งชีวิต เธอย่อมรู้ตัวว่า เวทนาทั้งปวง อันเราไม่เพลิดเพลินเฉพาะแล้ว จักเป็นของดับเย็นในที่นั้นนั่นเทียว ดังนี้.

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๔๐๔/๑๓๔๖ – ๑๓๔๗.

ค. มีสุขวิหารอันสงบเย็น

ภิกษุ ท.! อานาปานสติสมาธินี้แล อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว **ย่อมเป็นของรำงับ เป็นของประณีต เป็นของเย็น เป็นสุขวิหาร** และ

ย่อมยังอกุศลธรรมอันลามก อันเกิดขึ้นแล้ว และเกิดขึ้นแล้ว ให้อันตรธานไป ให้รำงับไป โดยควรแก่ฐานะ.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนฝุ่นธุลีฟุ้งขึ้นแห่งเดือนสุดท้ายของฤดูร้อน ฝนหนักที่ผิดฤดูตกลงมา ย่อมทำฝุ่นธุลีเหล่านั้นให้อันตรธานไป ให้รำงับไปได้ โดยควรแก่ฐานะ, ข้อนี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! อานาปานสติสมาธิอันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ก็เป็นของรำงับ เป็นของประณีต เป็นของเย็น เป็นสุขวิหาร และย่อมยังอกุศลธรรมอันลามก ที่เกิดขึ้นแล้ว และเกิดขึ้นแล้วให้อันตรธานไป โดยควรแก่ฐานะได้ ฉันนั้น.

ภิกษุ ท.! ก็อานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว อย่างไรเล่า? ที่เป็นของรำงับ เป็นของประณีต เป็นของเย็น เป็นสุขวิหาร และย่อมยังอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว และเกิดขึ้นแล้ว ให้อันตรธานไป โดยควรแก่ฐานะได้.

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ไปแล้วสู่ป่าก็ตาม ไปแล้วสู่โคนไม้ก็ตาม ไปแล้วสู่เรือนว่างก็ตาม นั่งคู้ขาเข้ามาโดยรอบแล้ว ตั้งกายตรง ดำรงสติมั่น. ภิกษุนั้น .... ฯลฯ .... (ตรัสอานาปานสติ อันมีวัตถุ ๑๖ ดังที่มีปรากฏที่หน้า ๑๑๘๑ แห่งหนังสือเล่มนี้ หัวข้อว่า "แบบการเจริญอานาปานสติที่มีผลมาก" ตั้งแต่หน้า ๑๑๘๒ ถึงหน้า ๑๑๘๔) .... เห็นความสลัดคืนอยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้.

ภิกษุ ท.! อานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเป็นของรำงับ เป็นของประณีต เป็นของเย็น เป็นสุข-

วิหาร และย่อมยังอกุศลธรรมอันลามก ที่เกิดขึ้นแล้ว และเกิดขึ้นแล้ว ให้อันตรธานไป โดยควรแก่ฐานะ ดังนี้ แล.

(ข้อนี้สรุปความว่า อานาปานสติ เป็นเครื่องทำให้เกิดความเย็นใจหรือสุขวิหาร สำหรับบุคคลผู้มีความกระวนกระวาย หรือความฟุ้งซ่านรำคาญ ไม่พอใจในการเป็นอยู่หรือชีวิตประจำวันของตน อันเกิดมาแต่ความเบื่อระอาสิ่งต่าง ๆ หรือความไม่ประสบความสำเร็จในสิ่งที่ตนกระทำ เป็นต้น).

– มหาวาร. สํ. ๑๙/๔๐๗/๑๓๕๒ – ๑๓๕๔.

ง. เป็นสุขแล้วดำเนินไปในตัวเอง จนสิ้นอาสวะ

ภิกษุ ท.! ถ้าพวกปริพพาชกเดียรถีย์ลัทธิอื่นถามพวกเธอว่า สมณโคดมอยู่ตลอดพรรษากาลเป็นอันมาก ด้วยวิหารธรรมอย่างไหน ดังนี้แล้ว พวกเธอพึงตอบว่า *"ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงอยู่ตลอดพรรษากาลเป็นอันมาก ด้วยอานาปานสติสมาธิ."*

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ เราเป็นผู้มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก : เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ว่าหายใจเข้ายาว; หรือเมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ว่าหายใจออกยาว .... ฯลฯ ....

(ตรัสอานาปานสติ อันมีวัตถุ ๑๖ ดังที่มีปรากฏที่หน้า ๑๑๘๑ แห่งหนังสือเล่มนี้ หัวข้อว่า "แบบการเจริญอานาปานสติที่มีผลมาก" ตั้งแต่หน้า ๑๑๘๒ ถึงหน้า ๑๑๘๔)

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นความสลัดคืนอยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้.

ภิกษุ ท.! **เมื่อใครผู้ใด จะกล่าวสิ่งใดให้ถูกต้องชอบธรรม ว่าเป็นอริยวิหารก็ดี ว่าเป็นพรหมวิหารก็ดี ว่าเป็นตถาคตวิหารก็ดี เขาพึงกล่าวอานาปานสติสมาธินี่แหละ ว่าเป็นอริยวิหาร ว่าเป็นพรหมวิหาร ว่าเป็นตถาคตวิหาร.**

ภิกษุ ท.! ภิกษุเหล่าใดยังเป็น **เสขะ** ยังไม่ลุถึงธรรมที่ต้องประสงค์แห่งใจ ปรารถนาอยู่ซึ่งโยคเขมธรรมอันไม่มีอะไรยิ่งกว่า; ภิกษุเหล่านั้น **เมื่อเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ซึ่งอานาปานสติสมาธิ ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย.**

ส่วนภิกษุทั้งหลายเหล่าใด เป็น **อรหันต์** สิ้นอาสวะแล้ว มีพรหมจรรย์อยู่จบแล้ว มีสิ่งที่ต้องทำอันตนทำเสร็จแล้ว มีภาระอันปลงลงแล้ว มีประโยชน์ตนอันลุถึงแล้ว มีสัญโญชน์ในภพทั้งหลายสิ้นรอบแล้ว เป็นผู้หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ; ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น **เมื่อเจริญทำให้มากแล้ว ซึ่งอานาปานสติสมาธิ ย่อมเป็นสุขวิหารในทิฏฐธรรมนี้ด้วย เพื่อความสมบูรณ์แห่งสติสัมปชัญญะ** ด้วย.

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๔๑๒/๑๓๖๔ – ๑๓๖๗.

จ. ควรแก่นามว่า อริยวิหาร – พรหมวิหาร – ตถาคตวิหาร

ภิกษุ ท.! **ฉะนั้น เมื่อใครจะกล่าวสิ่งใดให้ถูกต้องชอบธรรม ว่าเป็นอริยวิหาร ก็ดี ว่าเป็นพรหมวิหาร ก็ดี ว่าเป็นตถาคตวิหาร ก็ดี เขาพึงกล่าว อานาปานสติสมาธิ นี่แหละ ว่าเป็น อริยวิหาร ว่าเป็น พรหมวิหาร ว่าเป็นตถาคตวิหาร ดังนี้.**

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๔๑๓/๑๓๖๘.

ฉ. ทำสังโยชน์ให้สิ้น – กำจัดอนุสัย – รู้ทางไกล – สิ้นอาสวะ

ภิกษุ ท.! อานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่อการละ **สัญโญชน์** ทั้งหลาย.

ภิกษุ ท.! อานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว อย่างไรเล่า จึงเป็นไปเพื่อการละสัญโญชน์ทั้งหลาย ?

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ไปแล้วสู่ป่าก็ตาม ไปแล้วสู่โคนไม้ก็ตาม ไปแล้วสู่เรือนว่างก็ตาม นั่งคู้ขาเข้ามาโดยรอบแล้ว ตั้งกายตรง ดำรงสติมั่น; ภิกษุนั้นมีสติอยู่นั่นเทียว หายใจเข้า มีสติอยู่นั่นเทียว หายใจออก .... (มีรายละเอียดแห่งอานาปานสติ ๑๖ ขั้น ดังที่เคยกล่าวให้ดูเนื้อความเต็มแล้วในข้อ ก. เป็นต้น จนกระทั่งถึงคำว่า) .... ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความสลัดคืน อยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้.

ภิกษุ ท.! อานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว อย่างนี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อการละสัญโญชน์ทั้งหลาย.

ภิกษุ ท.! อานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการ **กำจัดเสียซึ่งอนุสัย** .... (มีใจความเต็มเหมือนข้อสัญโญชน์).

ภิกษุ ท.! อานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความ **รอบรู้ซึ่งทางไกล (อวิชชา).** .... (มีใจความเต็มเหมือนข้อสัญโญชน์).

ภิกษุ ท.! อานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความ **สิ้นไปแห่งอาสวะ** ทั้งหลาย. .... (มีใจความเต็มเหมือนข้อสัญโญชน์).

(ข้อความทั้งหมดนี้ แสดงให้เห็นโดยสรุปว่า อานาปานสติ มีผลทำให้ละสัญโญชน์ได้, ทำให้กำจัดอนุสัยได้, ทำให้รอบรู้ทางไกลคืออวิชชา เหตุให้เกิดอวิชชา ความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา และทางปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา, ในที่สุดย่อมทำอาสวะให้สิ้นไป; ซึ่งโดยใจความแล้ว ก็มีความหมายอย่างเดียวกัน คือการดับกิเลสสิ้นเชิงนั่นเอง. ทั้งนี้เพราะอานาปานสติภาวนา ทำสติปัฏฐาน ๔ ให้สมบูรณ์; สติปัฏฐาน ๔ สมบูรณ์แล้ว ย่อมทำโพชฌงค์ ๗ ให้สมบูรณ์; โพชฌงค์ ๗ สมบูรณ์แล้ว ย่อมทำวิชชาและวิมุตติให้สมบูรณ์; ดังมีพุทธภาษิตตรัสไว้ ซึ่งนำมาใส่ไว้ในหนังสือเล่มนี้ โดยหัวข้อว่า "อานิสงส์ตามปกติแห่งอานาปานสติ" ข้อ ค. ที่หน้า ๑๒๔๙, และหัวข้อว่า "สติปัฏฐานสี่บริบูรณ์ เมื่ออานาปานสติบริบูรณ์", "สติปัฏฐานสี่บริบูรณ์ ย่อมทำโพชฌงค์ให้บริบูรณ์", "โพชฌงค์บริบูรณ์ ย่อมทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์" ที่หน้า ๑๑๙๘ ถึงหน้า ๑๒๐๘).

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๔๒๕ - ๔๒๖/๑๔๐๖ - ๑๔๑๐.

ช. รู้จักลมหายใจอันจักมีเป็นครั้งสุดท้ายแล้วดับจิต

(เมื่อได้ตรัสการกระทำอานาปานสติตามลำดับครบ ๑๖ ขั้น ดังที่กล่าวไว้ที่หน้า ๑๑๘๑ ถึง ๑๑๘๔ บรรทัดที่แปด แห่งหนังสือนี้ หัวข้อว่า "แบบการเจริญอานาปานสติที่มีผลมาก" ดังนี้แล้ว ได้ตรัสอานิสงส์แห่งอานาปานสตินี้ ว่า :-)

ราหุล! เมื่อบุคคลเจริญกระทำให้มากซึ่งอานาปานสติอย่างนี้แล้ว **ลมอัสสาสะปัสสาสะอันจะมีเป็นครั้งสุดท้ายเมื่อจะดับจิตนั้น จะเป็นสิ่งที่เขารู้แจ้งแล้วดับไป** หาใช่เป็นสิ่งที่เขาไม่รู้แจ้งไม่ ดังนี้. (รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ ดูได้จากหนังสืออานาปานสติ (ชุดธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส) หน้า ๕๑๕).

— ม. ม. ๑๓/๑๔๐ - ๑๔๒/๑๔๖.

ญ. เหตุปัจจัยที่พระศาสนาจะตั้งอยู่นานภายหลังพุทธปรินิพพาน

"ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ! อะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัย ที่เมื่อพระตถาคตปรินิพพานแล้ว พระสัทธรรมจะไม่ตั้งอยู่นาน? ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ! อะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัย ที่เมื่อพระตถาคตปรินิพพานแล้ว พระสัทธรรมจะตั้งอยู่นาน พระเจ้าข้า?"

พราหมณ์! เพราะไม่มีการทำให้เจริญ เพราะไม่มีการกระทำให้มาก ซึ่งสติปัฏฐานทั้งสี่ ในเมื่อตถาคตปรินิพพานแล้ว สัทธรรมย่อมไม่ตั้งอยู่นาน.

แต่พราหมณ์เอ๋ย! **เพราะมีการกระทำให้เจริญ เพราะมีการกระทำให้มาก ซึ่งสติปัฏฐานทั้งสี่ ในเมื่อตถาคตปรินิพพานแล้ว สัทธรรมย่อมตั้งอยู่นาน.** สติปัฏฐานสี่อย่างไรเล่า? พราหมณ์! ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้มีปกติตามเห็นกายในกายอยู่เป็นประจำ (ข้อความต่อจากนี้ไป ก็เหมือนกับข้อความที่ตรัสไว้ในที่อื่น ๆ).

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๒๓๒/๗๗๘ – ๗๗๙.

อานิสงส์ แห่งความไม่ประมาทคือสติ

ภิกษุ ท.! เราไม่มองเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรืออกุศลธรรมที่เกิดอยู่แล้วย่อมเสื่อมสิ้นไป, เหมือน **ความไม่ประมาท** นี้. ภิกษุ ท.! เมื่อบุคคลไม่ประมาทแล้ว, **กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดอยู่แล้ว ก็เสื่อมสิ้นไป.**

—เอกก. อํ. ๒๐/๑๓/๖๐.

(ในสูตรอื่นทรงแสดงอานิสงส์แห่งความไม่ประมาท ว่าทำให้เป็นไปเพื่อประโยชน์อันใหญ่หลวง (มหโต อตฺถาย สํวตฺตติ). —๒๐/๑๘/๘๔.

ในสูตรอื่นทรงแสดงว่า เป็นสิ่งที่เป็นไปเพื่อความตั้งอยู่ความไม่เลอะเลือนความไม่สูญหายแห่งพระสัทธรรม (สทฺธมฺมสฺส ฐิติยา อสมฺโมสาย อนนฺตรธานาย สํวตฺตติ). — ๒๐/๒๓/๑๑๖.

ในสูตรอื่นทรงแสดงว่า เป็นเหตุให้เกิดประโยชน์อันใหญ่หลวงชนิดที่เป็นไปในภายใน. — ๒๐/๒๑/๑๐๐).

สติปัฏฐานสี่เป็นเครื่องละปุพพันตอปรันตสหคตทิฏฐินิสสัย

จุนทะ! สติปัฏฐาน ๔ ประการ เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วอย่างนี้ เพื่อละเสีย เพื่อก้าวล่วงเสีย ซึ่งทิฏฐินิสสัยทั้งหลาย ทั้งประเภทที่สหรคตด้วยปุพพันตขันธ์ และประเภทที่สหรคตด้วยอปรันตขันธ์[๑] เหล่านั้น.

สติปัฏฐาน ๔ ประการ เหล่าไหนเล่า? จุนทะ! สี่ประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้มีปรกติ **ตามเห็นกายในกาย** อยู่ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้; เป็นผู้มีปรกติ **ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย** อยู่ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้; เป็นผู้มีปรกติ **ตามเห็นจิตในจิต** อยู่ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้; เป็นผู้มีปรกติ **ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย** อยู่ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้.

---

๑. คำว่า "ทิฏฐินิสสัยที่สหรคตด้วยปุพพันตขันธ์" และ "ทิฏฐินิสสัยที่สหรคตด้วยอปรันตขันธ์" ดูรายละเอียดในข้อความตอนที่ว่า [*หมวด ๑ ปุพพันตกัปปิกวาท ๑๘ ประการ*] และข้อความตอนที่ว่า [*หมวด ๒ อปรันตกัปปิกวาท ๔๔ ประการ*] ในหนังสือ ปฏิจจ. โอ. ที่หน้า ๗๓๒ – ๗๔๗ และที่หน้า ๗๕๐ – ๗๖๕.

จุนทะ! สติปัฏฐาน ๔ ประการเหล่านี้แล อันเราแสดงแล้ว บัญญัติแล้ว เพื่อละเสีย เพื่อก้าวล่วงเสีย ซึ่งทิฏฐินิสสัยทั้งหลาย ทั้งประเภทที่สหรคตด้วยปุพพันตขันธ์ และประเภทที่สหรคตด้วยอปรันตขันธ์ เหล่านั้น ด้วยอาการอย่างนี้.

—ปา. ที. ๑๑/๑๕๕/๑๒๘.

(ภิกษุผู้มีสติปัฏฐานทั้งสี่อยู่ ย่อมไม่มีความรู้สึกว่ามีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา; ดังนั้น จึงไม่มีทางที่จะเกิดความเห็นว่า อัตตาและโลกเป็นของเที่ยง ดังนี้เป็นต้น ซึ่งทำให้เกิดทิฏฐิว่าอัตตามีในภพก่อน อัตตามีในภพหลัง).

การเจริญสติปัฏฐาน เป็นการอารักขาทั้งตนเองและผู้อื่น

ภิกษุ ท.! เรื่องเคยมีมาแล้วในกาลก่อน : บุรุษจัณฑาลวังสิกะ[๑] ยกไม้จัณฑาลวังสะตั้งขึ้นแล้ว ร้องสั่งผู้ช่วยซึ่งทำหน้าที่ถือถาดน้ำมันของเขา ด้วยคำว่า *"เพื่อนถาดน้ำมัน! จงมา, จงขึ้นไปสู่ไม้จัณฑาลวังสะ แล้วทรงตัวอยู่ในเบื้องบนแห่งลำตัวของเรา"* ดังนี้. ภิกษุ ท.! บุรุษเมทกถาลิกะผู้ช่วยของเขารับคำว่า *"ขอรับอาจารย์"* แล้วขึ้นไปสู่ไม้จัณฑาลวังสะ ดำรงตัวอยู่เบื้องบนแห่งลำตัวของอาจารย์.

ภิกษุ ท.! ลำดับนั้น จัณฑาลวังสิกบุรุษผู้เป็นอาจารย์ ได้กล่าวแก่เมทกถาลิกบุรุษซึ่งเป็นผู้ช่วยของเขาว่า *"สหายเมทกถาลิกะเอ๋ย! ท่านจงรักษาซึ่งเรา เราก็จักรักษาซึ่งท่าน; เราคุ้มครองรักษาซึ่งกันและกันอยู่อย่างนี้ จักได้แสดงซึ่งศิลปะด้วย จักได้ลาภด้วย และจักลงจากไม้จัณฑาลวังสะได้โดยสวัสดีด้วย."*

---

๑. นักแสดงกายกรรมด้วยการยกไม้ไผ่ชูตั้งขึ้น โคนไม้จดอยู่ที่ศีรษะหรือออกตามที่ตนต้องการแสดง แล้วมีบุรุษถือถาดน้ำมันขึ้นไปทรงตัวอยู่บนปลายไม้; เป็นศิลปะหาเลี้ยงชีพของคนนอกวรรณะหรือวรรณะต่ำ ซึ่งเรียกกันว่าพวกจัณฑาล.

ภิกษุ ท.! เมทกถาลิกบุรุษซึ่งเป็นผู้ช่วยได้ฟังดังนั้นแล้ว ได้กล่าวกะจัณฑาลวังสิกบุรุษผู้เป็นหัวหน้าของเขาว่า *"ทำอย่างนั้นไม่ได้ดอก ท่านอาจารย์! ท่านอาจารย์จงรักษาตัวเอง ผมก็จักรักษาตัวผม; เมื่อเราต่างฝ่ายต่างคุ้มครองรักษาตนของตนอยู่อย่างนี้ จึงจักแสดงศิลปะได้ด้วย จักได้ลาภด้วย จักลงจากไม้จัณฑาลวังสะได้โดยสวัสดีด้วย."*

นี่คือ **เคล็ดอันเป็นใจความสำคัญของเรื่องที่เราจักต้องเข้าใจ.** *คือพระผู้มีพระภาคได้กล่าวเช่นเดียวกับที่เมทกถาลิกบุรุษซึ่งเป็นผู้ช่วยได้กล่าวกะอาจารย์ของเขา; คือได้ตรัสว่า :—*

ภิกษุ ท.! **เธอพึงเจริญสติปัฏฐานด้วยคิดว่า 'เราจักรักษาซึ่งตน'; เธอพึงเจริญสติปัฏฐานด้วยคิดว่า 'เราจักรักษาซึ่งผู้อื่น'.** ภิกษุ ท.! **เมื่อรักษาตนก็คือรักษาผู้อื่น : เมื่อรักษาผู้อื่นก็คือรักษาตน**[๑].

ภิกษุ ท.! **เมื่อรักษาตนก็คือรักษาผู้อื่น** นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ข้อนี้หมายความว่า รักษาตนด้วยการเสพธรรมะ ด้วยการเจริญธรรมะ ด้วยการทำให้มากซึ่งธรรมะ. นี่แหละคือ **เมื่อรักษาตนอยู่ จะมีผลเป็นการรักษาผู้อื่น.**

ภิกษุ ท.! **เมื่อรักษาผู้อื่นก็คือรักษาตน** นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ข้อนี้หมายความว่า รักษาผู้อื่นด้วยการอดทน ด้วยการไม่เบียดเบียน ด้วยเมตตาจิต ด้วยความรักใคร่เอ็นดู. นี่แหละคือ **เมื่อรักษาผู้อื่นอยู่ จะมีผลเป็นการรักษาตนด้วย.**

ภิกษุ ท.! เมื่อคิดว่าเราจักรักษาตน ก็จงเจริญสติปัฏฐานเถิด, เมื่อคิดว่าเราจักรักษาผู้อื่น ก็จงเจริญสติปัฏฐานเถิด; เพราะว่าเมื่อเจริญสติปัฏฐาน

---

๑. คำนี้หมายความว่า เมื่อเจริญสติปัฏฐานเพื่อประโยชน์แก่ตน ก็จักมีประโยชน์ถึงผู้อื่นเนื่องกันไปในตัวด้วย เหมือนกับที่บุรุษผู้รักษาโคนไม้กับบุรุษผู้อยู่บนปลายไม้ ต่างฝ่ายต่างมุ่งรักษาตนดีแล้วก็จะเป็นการรักษาซึ่งกันและกันให้ไม่พลาดพลั้งลงไป, ฉันใดก็ฉันนั้น.

เพื่อรักษาตน ก็เป็นการรักษาผู้อื่น : เมื่อเจริญสติปัฏฐานเพื่อรักษาผู้อื่นก็เป็นการรักษาตนด้วย; อย่างนี้แล. (ข้อนี้หมายความว่า การทำให้เกิดสติปัฏฐานชื่อว่ารักษาตน. ในสติปัฏฐานนั้นมีการระลึกด้วยพรหมวิหาร จึงถือว่ามีการรักษาผู้อื่นด้วย.)

– มหาวาร. สํ. ๑๙/๒๒๔ – ๒๒๕/๗๕๘ – ๗๖๒.

หมวด ฉ. ว่าด้วย โทษของการขาดสัมมาสติ

จิตที่ปราศจากสติ ย่อมปรารถนาลาภได้ทั้งที่ชอบอยู่ป่า

ภิกษุ ท.! บุคคล ๘ จำพวกเหล่านี้ มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก. แปดจำพวก อย่างไรเล่า? แปดจำพวก คือ :–

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ เมื่อภิกษุอยู่อย่างผู้สงัด แต่ไม่ประพฤติสำรวมอย่างติดต่อ ความปรารถนาลาภก็เกิดขึ้น เธอหมั่นเพียรพยายามเพื่อลาภอยู่ ลาภก็ไม่เกิดขึ้น เพราะไม่ได้ลาภเธอก็เศร้าโศก ลำบากใจ คร่ำครวญ ตีอก ร่ำไห้หลงใหล. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า **ภิกษุผู้ปรารถนาลาภ หมั่นเพียรพยายามเพื่อลาภอยู่ ไม่ได้ลาภ เศร้าโศก คร่ำครวญ และเคลื่อนจากสัทธรรม.**

ภิกษุ ท.! อนึ่ง เมื่อภิกษุอยู่อย่างผู้สงัด แต่ไม่ประพฤติสำรวมอย่างติดต่อ ความปรารถนาลาภก็เกิดขึ้น เธอหมั่นเพียรพยายามเพื่อลาภอยู่ ลาภก็เกิดขึ้น เพราะได้ลาภ เธอก็มัวเมา ประมาท ถึงความประมาทเต็มที่. ภิกษุ ท.! **นี้เรียกว่า ภิกษุผู้ปรารถนาลาภ หมั่นเพียรพยายามเพื่อลาภอยู่ ได้ลาภ มัวเมาประมาท และเคลื่อนจากสัทธรรม (ด้วยเหมือนกัน).**

ภิกษุ ท.! อนึ่ง เมื่อภิกษุอยู่อย่างผู้สงัด แต่ไม่ประพฤติสำรวมอย่างติดต่อ ความปรารถนาลาภก็เกิดขึ้น เธอไม่หมั่นเพียรพยายามเพื่อลาภอยู่ ลาภไม่เกิดขึ้น เพราะไม่ได้ลาภ เธอก็เศร้าโศก ลำบากใจ คร่ำครวญ ตีอก ร่ำไห้หลงใหล. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า **ภิกษุผู้ปรารถนาลาภ ไม่หมั่นเพียรพยายามเพื่อลาภอยู่ ไม่ได้ลาภ เศร้าโศก คร่ำครวญ และเคลื่อนจากสัทธรรม (ด้วยเหมือนกัน).**

ภิกษุ ท.! อนึ่ง เมื่อภิกษุอยู่อย่างผู้สงัด แต่ไม่ประพฤติสำรวมอย่างติดต่อ ความปรารถนาลาภก็เกิดขึ้น เธอไม่หมั่นเพียรพยายามเพื่อลาภอยู่ แต่ลาภก็เกิดขึ้น เพราะได้ลาภเธอก็มัวเมา ประมาท ถึงความประมาทเต็มที่. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า **ภิกษุผู้ปรารถนาลาภ ไม่หมั่นเพียรพยายามเพื่อลาภอยู่ แต่มีลาภ มัวเมา ประมาท และเคลื่อนจากสัทธรรม (ด้วยเหมือนกัน).**

(ต่อไปได้ตรัสถึง ภิกษุ ๔ จำพวก โดยปฏิปักขนัย เป็นผู้อยู่ในที่สงัด ปรารถนาลาภ ได้ลาภหรือไม่ได้ลาภ ก็ไม่ประมาทมัวเมา หรือไม่โศกเศร้าคร่ำครวญเป็นทุกข์ และไม่เคลื่อนจากสัทธรรม ทั้ง ๔ จำพวก).

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล บุคคล ๘ จำพวก ที่มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก (แม้อยู่ในที่สงัดก็ยังปรารถนาลาภ).

— อฏฺฐก. อํ. ๒๓/๓๐๒ – ๓๐๔/๑๕๑.

หมวด ช. ว่าด้วย ปกิณณกะ

ลักษณะของผู้อาจและไม่อาจเจริญสติปัฏฐานสี่

ภิกษุ ท.! บุคคลไม่อาจเพื่อเป็นผู้มีปกติตามเห็นกายในกาย อยู่ เพราะเขาไม่ละธรรม ๖ อย่าง. หกอย่าง อย่างไรเล่า? หกอย่างคือ **ความเป็นผู้ยินดีในการงาน ความเป็นผู้ยินดีในการคุยพุ้ง ความเป็นผู้ยินดีในการหลับ**

ความเป็นผู้ยินดีในการคลุกคลีกันเป็นหมู่ ความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในการบริโภค. ภิกษุ ท.! เพราะไม่ละธรรม ๖ อย่าง เหล่านี้แล บุคคลจึงเป็นผู้ไม่อาจเพื่อเป็นผู้มีปกติตามเห็นกายในกายอยู่.

(ในกรณีที่ไม่อาจเป็นผู้ **มีปกติตามเห็นกายในกายในภายใน – ในภายนอก – ในภายในและภายนอก** และเป็นผู้ไม่อาจเป็นผู้ **มีปกติตามเห็นเวทนาในเวทนา – ตามเห็นจิตในจิต – ตามเห็นธรรมในธรรม** ก็ดี ล้วนแต่มีข้อความที่ตรัสไว้อย่างเดียวกัน).

ภิกษุ ท.! บุคคลอาจเพื่อเป็นผู้ **มีปกติตามเห็นกายในกาย** อยู่ เพราะเขาละธรรม ๖ อย่าง. หกอย่าง อย่างไรเล่า? หกอย่างคือ ความเป็นผู้ยินดีในการงาน ความเป็นผู้ยินดีในการคุยฟุ้ง ความเป็นผู้ยินดีในการหลับ ความเป็นผู้ยินดีในการคลุกคลีกันเป็นหมู่ ความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในการบริโภค. ภิกษุ ท.! เพราะละธรรม ๖ อย่าง เหล่านี้แล บุคคลจึงเป็นผู้อาจเพื่อเป็นผู้มีปกติตามเห็นกายในกาย อยู่.

(ในกรณีที่อาจเป็นผู้ **มีปกติตามเห็นกายในกายในภายใน – ในภายนอก – ในภายในและภายนอก** และเป็นผู้อาจเป็นผู้ **มีปกติตามเห็นเวทนาในเวทนา – ตามเห็นจิตในจิต – ตามเห็นธรรมในธรรม** ก็ดี ล้วนแต่มีข้อความที่ตรัสไว้อย่างเดียวกัน).

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๔๙๙ – ๕๐๐/๓๘๘ – ๓๙๔.

ทั้งนวกะ – เสขะ – อเสขะ ก็พึงเจริญสติปัฏฐาน

(ก. พวกนวกะ)

ภิกษุ ท.! ภิกษุเหล่าใด เป็นผู้ใหม่บวชแล้วไม่นาน เพิ่งมาสู่ธรรมวินัยนี้, ภิกษุเหล่านั้นอันเธอทั้งหลายพึงชักชวน พึงให้เข้าอยู่ พึงให้ตั้งมั่นในการเจริญซึ่งสติปัฏฐานสี่. สี่อย่างไรเล่า? (พึงชักชวนว่า :–)

มาเถิดท่านผู้มีอายุ ท.! จงเป็นผู้มีปกติตามเห็นกายในกาย อยู่เถิด เป็นผู้มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ ให้สมาธิเป็นธรรมเอกผุดขึ้น มีจิตผ่องใส มีจิตตั้งมั่น เป็นจิตมีอารมณ์เดียว เพื่อรู้ตามเป็นจริงซึ่งกาย; (ในกรณีแห่ง **เวทนา จิต** และ **ธรรม** ก็มีข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกัน).

(ข. สำหรับพระเสขะ)

ภิกษุ ท.! ภิกษุเหล่าใด เป็นเสขะ มีความประสงค์แห่งใจอันยังไม่บรรลุแล้ว ปรารถนาอยู่ซึ่งธรรมอันเกษมจากโยคะไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า อยู่; ถึงแม้ภิกษุเหล่านั้น ก็ยังจะเป็นผู้มีปกติตามเห็นกายในกาย อยู่ เป็นผู้มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ ให้สมาธิเป็นธรรมเอกผุดขึ้น มีจิตผ่องใส มีจิตตั้งมั่น เป็นจิตมีอารมณ์เดียว เพื่อรอบรู้ซึ่งกาย; (ในกรณีแห่ง **เวทนา จิต** และ **ธรรม** ก็มีข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกัน).

(ค. สำหรับพระอเสขะ)

ภิกษุ ท.! ภิกษุเหล่าใด เป็นอรหันต์ขีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ มีกิจที่ควรทำกระทำเสร็จแล้ว มีภาระปลงลงแล้ว มีประโยชน์แห่งตนอันตามบรรลุแล้ว มีสัญโญชน์ในภพสิ้นไปรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ; ถึงแม้ภิกษุเหล่านั้น ก็ยังจะเป็นผู้มีปกติตามเห็นกายในกาย อยู่ เป็นผู้อยู่อย่างมีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ ให้สมาธิเป็นธรรมเอกผุดขึ้น มีจิตผ่องใส มีจิตตั้งมั่น เป็นจิตมีอารมณ์เดียว (เพื่อความเป็น) ผู้ไม่เกี่ยวข้องอยู่ด้วยกาย; (ในกรณีแห่ง **เวทนา จิต** และ **ธรรม** ก็มีข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกัน).

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๑๙๔ – ๑๙๕/๒๙๑ – ๒๙๔.

(พุทธบริษัทพึงทราบถึงหลักการพิเศษที่มีอยู่ว่า แม้เป็นพระอรหันต์แล้วก็ยังปฏิบัติธรรมที่ทำความเป็นพระอรหันต์ ที่ตนเคยปฏิบัติอยู่เพื่อความเป็นพระอรหันต์ ก่อนการบรรลุความเป็นพระอรหันต์; การทำเช่นนั้นก็เพื่อเป็นตัวอย่าง หรือกำลังใจ แก่ผู้ที่ยังไม่บรรลุความเป็นพระอรหันต์บ้าง เพื่อความอยู่เป็นสุขของตนเองบ้าง. ส่วนในกรณีแห่งสูตรนี้ เพื่อมีชีวิตอยู่อย่างแยกตัวห่างจากสิ่งซึ่งเคยเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นถือมั่น หรือแห่งอภิชฌาและโทมนัส ดังนี้แล้วนับประสาอะไรกับผู้ที่ยังไม่บรรลุความเป็นพระอรหันต์ จะไม่พึงขะมักเขม้นในการปฏิบัติเพื่อบรรลุความเป็นพระอรหันต์ด้วยเล่า. และพึงมองเห็นความน่าอัศจรรย์แห่งพระธรรมที่มีลักษณะอย่างนี้.)

สติปัฏฐานสี่เหมาะสมทั้งแก่อเสขะ–เสขะ–และคฤหัสถ์

กันทรกะ! ข้อนั้นเป็นอย่างนั้นจริง. กันทรกะ! ข้อนั้นเป็นอย่างนั้นจริง. พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ได้มีแล้วในอดีตกาลนานไกล; พระผู้มีพระภาคเหล่านั้น ทรงยังภิกษุสงฆ์ให้ดำเนินไปชอบอย่างยิ่งเพียงเท่านั้น เหมือนภิกษุสงฆ์ที่เราให้ดำเนินไปชอบในบัดนี้. กันทรกะ! พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย จักมีอยู่ในอนาคตกาลนานไกล; พระผู้มีพระภาคเหล่านั้น ก็จักทรงยังภิกษุสงฆ์ให้ดำเนินไปชอบอย่างยิ่งเพียงเท่านั้น เหมือนภิกษุสงฆ์ที่เราให้ดำเนินไปชอบในบัดนี้.

กันทรกะ! ในภิกษุสงฆ์หมู่นี้ มี**ภิกษุที่เป็นอรหันต์ขีณาสพ** อยู่จบพรหมจรรย์ มีกิจที่ควรทำอันกระทำแล้ว มีภาระอันปลงลงแล้ว มีประโยชน์แห่งตนอันตามถึงแล้ว มีสัญโญชน์ในภพสิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ. กันทรกะ! อนึ่ง ในภิกษุสงฆ์หมู่นี้ มี**ภิกษุผู้เป็นเสขะ** (กำลังปฏิบัติเพื่อความเป็นพระอรหันต์) มีศีลไม่ขาดสาย มีความประพฤติไม่ขาดสาย มีปัญญาเครื่อง

รักษาตน มีความประพฤติเป็นไปด้วยปัญญาเครื่องรักษาตน. ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น[๑] **เป็นผู้มีจิตตั้งไว้เฉพาะด้วยดีในสติปัฏฐานทั้งสี่** อยู่. สี่อย่างไรเล่า? สี่คือ ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้มีปรกติตามเห็นกายในกาย.... มีปรกติตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย.... มีปรกติตามเห็นจิตในจิต.... มีปรกติตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่.

(เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ นายเปสสหัตถาโรหบุตร กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า :-)

"น่าอัศจรรย์ พระเจ้าข้า! ไม่เคยมี พระเจ้าข้า! คือข้อที่สติปัฏฐานสี่เหล่านี้พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ดีแล้ว เพื่อความหมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงโสกะปริเทวะ เพื่อความดับแห่งทุกขโทมนัส เพื่อถึงทับซึ่งญายธรรม เพื่อการกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มีพวกข้าพเจ้าทั้งหลายผู้เป็นคฤหัสถ์นุ่งขาว ก็มีจิตตั้งไว้ดีแล้วในสติปัฏฐานทั้งสี่เหล่านี้ ตลอดกาลอันควรอยู่; คือข้าพเจ้าทั้งหลายเป็นผู้มีปรกติตามเห็นกายในกาย.... มีปรกติตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย.... มีปรกติตามเห็นจิตในจิต.... มีปรกติตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่. น่าอัศจรรย์ พระเจ้าข้า! ไม่เคยมี พระเจ้าข้า! คือข้อที่เมื่อมนุษย์เป็นสัตว์ไม่เปิดเผย เมื่อมนุษย์เป็นสัตว์เดนกาก เมื่อมนุษย์เป็นสัตว์โอ้อวด เป็นไปอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงทราบสิ่งอันเป็นประโยชน์และไม่

---

๑. นี้หมายความว่า ภิกษุทั้งหมดทั้งที่เป็นพระอรหันต์และยังเป็นเสขะ ล้วนแต่เจริญสติปัฏฐานสี่. คำถามอาจจะมีว่า เป็นพระอรหันต์แล้ว เจริญสติปัฏฐานไปทำไมกัน? คำตอบคือ เพื่อความอยู่เป็นผาสุกของท่าน เช่นนั้นเอง.

*เป็นประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย (ทุกจำพวก). ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! **สัตว์ลึกลับคือพวกมนุษย์ สัตว์เปิดเผย คือพวกปสุสัตว์.** ....”*

—ม. ม. ๑๓/๒ – ๓/๒ – ๓.

(ข้อนี้เป็นหลักการณ์ที่ยอมรับได้ว่า แม้ฆราวาสก็สมควรเจริญสติปัฏฐานทั้งสี่ ดังที่บรรพบุรุษชาวไทยได้เคยกระทำกันมาแต่ก่อน).

กองอกุศลและกองกุศลชนิดแท้จริง

ภิกษุ ท.! **ผู้ที่กล่าวอยู่ว่านิวรณ์ทั้งห้า คืออกุสลราสี** (กองอกุศล) **นั่นแหละคือผู้ที่กล่าวอยู่โดยถูกต้อง.** ภิกษุ ท.! อกุสลราสีทั้งกองนี้ ได้แก่ นิวรณ์ทั้งห้า. ห้าอย่างไรกันเล่า? ห้าคือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา.

ภิกษุ ท.! **ผู้ที่กล่าวอยู่ว่าสติปัฏฐานทั้งสี่ คือกุสลราสี** (กองกุศล) **นั่นแหละคือผู้ที่กล่าวอยู่โดยถูกต้อง.** ภิกษุ ท.! กุสลราสีทั้งกองนี้ ได้แก่สติปัฏฐานทั้งสี่. สี่อย่างไรกันเล่า? สี่ ในกรณีนี้ คือ ภิกษุเป็นผู้มีปกติ ตามเห็น **กายในกาย** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก อยู่. (ในกรณีแห่ง **เวทนา จิต** และ **ธรรม** ก็มีข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกัน).

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๑๙๖/๖๙๖ – ๖๙๗.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า เมื่อกล่าวถึงกองอกุศล คนทั่วไปก็เล็งถึงการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ฉ้อโกง เป็นต้นต่างๆ นานา; และเมื่อกล่าวถึงกองกุศล คนทั่วไปก็พากันเล็งไปยังการทำบุญสุนทรทาน ทอดกฐินผ้าป่า เป็นต้นต่างๆ นานา. ส่วนในกรณีนี้ ตรัสระบุให้เห็นว่า นิวรณ์ที่รบกวนอยู่ในจิตใจของแต่ละคนแต่ละวันนั่นแหละเป็นกองอกุศล; และว่าการเจริญสติปัฏฐานสี่เป็นกองกุศล. และน่าสนใจในข้อที่ว่ากองกุศลชนิดนี้ ไม่ต้องใช้เบี้ยหอยเงินทองแม้แต่สักเบี้ยเดียว, ขอให้ช่วยกันพิจารณาด้วย).

ธัมมสงเคราะห์ที่ทุกคนควรกระทำ

ภิกษุ ท.! **เมื่อเธอคิดจะสงเคราะห์ชนเหล่าใด ซึ่งเป็นผู้สำคัญเธอว่าเป็นผู้ที่เขาควรเชื่อฟัง จะเป็นมิตร อำมาตย์ ญาติสาโลหิต ก็ตาม ภิกษุ ท.! เธอพึงสงเคราะห์ชนเหล่านั้นด้วยการชักชวน ให้เข้าไปตั้งอยู่เฉพาะ ในการเจริญสติปัฏฐานทั้งสี่ เถิด.** สี่อย่างไรเล่า? สี่ ในกรณีนี้ คือ เป็นผู้ **ตามเห็นกายในกาย** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก; เป็นผู้ **ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก; เป็นผู้ **ตามเห็นจิตในจิต** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก; เป็นผู้ **ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก.

ภิกษุ ท.! นี่แหละคือข้อที่ ถ้าเธอคิดจะสงเคราะห์ชนเหล่าใด ซึ่งเป็นผู้สำคัญเธอว่าเป็นผู้ที่เขาควรเชื่อฟัง จะเป็นมิตร อำมาตย์ ญาติสาโลหิต ก็ตาม เธอพึงสงเคราะห์ชนเหล่านั้น ด้วยการชักชวนให้เข้าไปตั้งอยู่เฉพาะในการเจริญสติปัฏฐานทั้งสี่ ดังนี้.

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๒๕๑/๘๓๔.

(โดยทั่วไป เราคิดจะสงเคราะห์กันแต่ด้วยวัตถุสิ่งของเงินทอง ญาติมิตรสหายของเราจึงยังคงจมอยู่ในกองทุกข์. ถ้าอย่างไร เราจะคิดสงเคราะห์กันด้วยธรรมสงเคราะห์อย่างนี้บ้าง โลกนี้ก็จะมีความสุขยิ่งขึ้น).

นิทเทศ ๒๐

ว่าด้วย สัมมาสติ

จบ

นิทเทศ ๒๑ ว่าด้วย สัมมาสมาธิ

(มี ๕๑ เรื่อง)

หมวด ก. ว่าด้วย อุทเทศ—วิภาค ของสัมมาสมาธิ

อุทเทสแห่งสัมมาสมาธิ

ภิกษุ ท.! สัมมาสมาธิ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ สงัดแล้วจากกามทั้งหลาย สงัดแล้วจากธรรมที่เป็นอกุศลทั้งหลาย เข้าถึงปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่; เพราะความที่วิตกวิจารทั้งสองระงับลง เข้าถึงทุติยฌาน เป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดมีขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ แล้วแลอยู่; อนึ่ง เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ ย่อมเป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติและสัมปชัญญะ และย่อมเสวยความสุขด้วยนามกายชนิดที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวสรรเสริญผู้นั้นว่า "เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติ อยู่เป็นปรกติสุข" ดังนี้ เข้าถึงตติยฌาน แล้วแลอยู่; เพราะละสุขเสียได้ และเพราะละทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสทั้งสองในกาลก่อน เข้าถึงจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาสมาธิ.

—มหา. ที. ๑๐/๓๔๙/๒๙๙.

สมาธิภาวนา มีประเภทสี่

ภิกษุ ท.! สมาธิภาวนา ๔ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่. สี่อย่าง อย่างไรเล่า? สี่อย่างคือ ภิกษุ ท.! มีสมาธิภาวนา อันบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว

ย่อมเป็นไปเพื่อความอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม (ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาร). ภิกษุ ท.! มีสมาธิภาวนา อันบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการได้เฉพาะซึ่งญาณทัสสนะ (ญาณทสฺสนปฏิลาภ). ภิกษุ ท.! มีสมาธิภาวนา อันบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะ (สติสมฺปชญฺญ). ภิกษุ ท.! มีสมาธิภาวนา อันบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นแห่งอาสวะ (อาสวกฺขย).

ภิกษุ ท.! **สมาธิภาวนา อันเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม;** นั่นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ สงัดแล้วจากกามทั้งหลาย สงัดแล้วจากธรรมที่เป็นอกุศลทั้งหลาย เข้าถึงปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่; เพราะความที่วิตกวิจารทั้งสองระงับลง เข้าถึงทุติยฌาน เป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดมีขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ แล้วแลอยู่; อนึ่ง เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ ย่อมเป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติและสัมปชัญญะ และย่อมเสวยความสุขด้วยนามกาย ชนิดที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวสรรเสริญผู้นั้นว่า "เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติ อยู่เป็นปกติสุข" ดังนี้ เข้าถึงตติยฌาน แล้วแลอยู่; เพราะละสุขเสียได้ และเพราะละทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสทั้งสองในกาลก่อน เข้าถึงจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! นี้คือ สมาธิภาวนา อันเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม.

ภิกษุ ท.! **สมาธิภาวนา อันเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการได้เฉพาะซึ่งญาณทัสสนะ;** นั่นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุ

ในกรณีนี้ กระทำไว้ในใจซึ่งอาโลกสัญญา อธิษฐานทิวาสัญญา ว่า กลางวันฉันใด กลางคืนฉันนั้น, กลางคืนฉันใด กลางวันฉันนั้น, เธอมีจิตอันเปิดแล้วด้วยอาการอย่างนี้ ไม่มีอะไรห่อหุ้ม ยังจิตที่มีแสงสว่างทั่วพร้อมให้เจริญอยู่. ภิกษุ ท.! นี้คือ สมาธิภาวนา อันเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการได้เฉพาะซึ่งญาณทัสสนะ.

ภิกษุ ท.! **สมาธิภาวนา อันเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะ;** นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ **เวทนา เกิดขึ้น (หรือ) ตั้งอยู่ (หรือ) ดับไป ก็เป็นที่แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ; สัญญา** เกิดขึ้น (หรือ) ตั้งอยู่ (หรือ) ดับไป ก็เป็นที่แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ; **วิตก** เกิดขึ้น (หรือ) ตั้งอยู่ (หรือ) ดับไป ก็เป็นที่แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ. ภิกษุ ท.! นี้คือ สมาธิภาวนา อันเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะ.

ภิกษุ ท.! **สมาธิภาวนา อันเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นแห่งอาสวะ;** นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ **มีปกติตามเห็นความตั้งขึ้นและเสื่อมไป ในอุปาทานขันธ์ทั้งห้า** ว่า "**รูป** เป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งรูป เป็นอย่างนี้ ความดับไปแห่งรูป เป็นอย่างนี้; **เวทนา** เป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้ ความดับไปแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้; **สัญญา** เป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้ ความดับไปแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้; **สังขาร** เป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งสังขารเป็นอย่างนี้ ความดับไปแห่งสังขารเป็นอย่างนี้; **วิญญาณ**เป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้ ความดับไปแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้" ดังนี้. ภิกษุ ท.!

นี้คือ สมาธิภาวนา อันเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นแห่งอาสวะ.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล คือ สมาธิภาวนา ๔ อย่าง.

— จตุกฺก. อํ. ๒๑/๕๗/๔๑.

หมวด ข. ว่าด้วย ลักษณะ – อุปมา ของสัมมาสมาธิ

ลักษณะแห่งสัมมาสมาธิชั้นเลิศ ๕ ประการ

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงการเจริญสัมมาสมาธิที่ประกอบด้วยองค์ห้า อันเป็นอริยะ. ภิกษุ ท.! **การเจริญสัมมาสมาธิที่ประกอบด้วยองค์ห้า อันเป็นอริยะ นั้นเป็นอย่างไรเล่า?**

๑. ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ เพราะสงัดจากกามและสงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย จึงบรรลุ **ฌานที่หนึ่ง** ซึ่งมีวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก แล้วแลอยู่. เธอ **ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก** นั้น, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกนั้น ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน **นายช่างอาบ** ก็ดี หรือลูกมือของเขาก็ดี เป็นคนฉลาด โรยผงที่ใช้สำหรับถูตัวในเวลาอาบน้ำลงในขันสำริด แล้วพรมน้ำหมักไว้, ครั้นเวลาเย็น ก้อนผงออกยางเข้ากัน ซึมทั่วกันแล้ว จับกันทั้งภายในภายนอก ไม่ไหลหยด ฉันใด; ภิกษุ ท.! ภิกษุ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก, ส่วนใดส่วนหนึ่ง

ของกายเธอ ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ฉันนั้นเหมือนกัน. ภิกษุ ท.! นี้คือ **การเจริญสัมมาสมาธิ** ที่ประกอบด้วยองค์ห้าอันเป็นอริยะ **ประการที่หนึ่ง**.

๒. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะสงบวิตกวิจารเสียได้ จึงบรรลุ **ฌานที่สอง** อันเป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน นำให้เกิดสมาธิมีอารมณ์อันเดียว ไม่มีวิตกวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ แล้วแลอยู่. เธอ **ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ,** ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน **ห้วงน้ำอันลึก** มีน้ำพลุ่งขึ้น ไม่มีปากทางน้ำเข้าทางทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ แห่งห้วงน้ำนั้น และฝนก็ไม่ตกตามฤดูกาล แต่ขณะนั้นท่อน้ำเย็นพลุ่งขึ้นจากห้วงน้ำนั้น ไหลทับไหลท่วม แผ่ทั่วเต็มไปหมดซึ่งห้วงน้ำนั้นเอง ด้วยน้ำอันเย็น, ส่วนไหน ๆ ของห้วงน้ำนั้นที่น้ำเย็นไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ข้อนี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! ภิกษุประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ, ส่วนใดส่วนหนึ่งในกายเธอ ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ฉันนั้นเหมือนกัน. ภิกษุ ท.! นี้คือ **การเจริญสัมมาสมาธิ** ที่ประกอบด้วยองค์ห้า อันเป็นอริยะ **ประการที่สอง**.

๓. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย จึงบรรลุ **ฌานที่สาม**

อันเป็นฌานที่พระอริยเจ้ากล่าวว่า "ผู้ได้บรรลุฌานนี้ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข" ดังนี้ แล้วแลอยู่. เธอ **ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยสุขหาปีติมิได้,** ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่สุขหาปีติมิได้ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนใน **หนองบัวอุบล** หนองบัวปทุม หนองบัวบุณฑริก มีดอกอุบล ดอกปทุม ดอกบุณฑริก บางเหล่าที่เกิดอยู่ในน้ำ เจริญอยู่ในน้ำ ยังขึ้นไม่พ้นน้ำ จมอยู่ภายใต้อันน้ำเลี้ยงไว้, ดอกบัวเหล่านั้นถูกน้ำเย็นแช่ชุ่ม ถูกต้องตั้งแต่ยอดตลอดราก, ส่วนไหน ๆ ของดอกบัวเหล่านั้นทั่วทั้งดอก ที่น้ำเย็นไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี. ข้อนี้เป็นฉันใด; ภิกษุ ท.! ภิกษุ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยสุขหาปีติมิได้, ส่วนใดส่วนหนึ่งในกายเธอ ที่สุขหาปีติมิได้ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ฉันนั้นเหมือนกัน. ภิกษุ ท.! นี้คือ **การเจริญสัมมาสมาธิ** ที่ประกอบด้วยองค์ห้า อันเป็นอริยะ **ประการที่สาม.**

๔. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ, เพราะละสุขและละทุกข์เสียได้, เพราะความดับหายไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน, จึงบรรลุ**ฌานที่สี่** อันไม่ทุกข์ไม่สุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาแล้วแลอยู่. เธอนั้น **นั่งแผ่ไปตลอดกายนี้ ด้วยใจอันบริสุทธิ์ผ่องใส,** ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ใจอันบริสุทธิ์ผ่องใส ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน **ชายคนหนึ่ง นั่งคลุมตัว** ด้วยผ้าขาวตลอดศีรษะ, ส่วนไหน ๆ ในกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ผ้าขาวไม่ถูกต้องแล้ว (คือไม่คลุมแล้ว)

มิได้มี. ข้อนี้เป็นฉันใด; ภิกษุ ท.! ภิกษุนั่งแผ่ใจอันบริสุทธิ์ผ่องใสไปตลอดกายนี้, ส่วนใดส่วนหนึ่งในกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ใจอันบริสุทธิ์ผ่องใส ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ฉันนั้นเหมือนกัน. ภิกษุ ท.! นี้คือ **การเจริญสัมมาสมาธิ** ที่ประกอบด้วยองค์ห้า อันเป็นอริยะ **ประการที่สี่.**

๕. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : **ปัจจเวกขณนิมิต** เป็นสิ่งที่ภิกษุนั้นถือเอาแล้วด้วยดี กระทำในใจแล้วด้วยดี เข้าไปทรงไว้ดีแล้ว แทงตลอดดีแล้วด้วยปัญญา (ชัดเจน) เปรียบเหมือน คนคนหนึ่งเห็นคนอีกคนหนึ่ง หรือว่าเหมือน คนยืนเห็นคนนั่ง หรือว่าเหมือน คนนั่งเห็นคนนอน, ฉันใดก็ฉันนั้น ที่ปัจจเวกขณนิมิต เป็นสิ่งที่ภิกษุนั้นถือเอาแล้วด้วยดี กระทำในใจแล้วด้วยดี เข้าไปทรงไว้ดีแล้ว แทงตลอดดีแล้ว ด้วยปัญญา. ภิกษุ ท.! นี้คือ **การเจริญสัมมาสมาธิ** ที่ประกอบด้วยองค์ห้า อันเป็นอริยะ **ประการที่ห้า.**

ภิกษุ ท.! เมื่อสัมมาสมาธิที่ประกอบด้วยองค์ห้า อันเป็นอริยะ อันภิกษุเจริญกระทำให้มากแล้ว อย่างนี้ ภิกษุย่อมน้อมจิตไปเพื่อกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมใด ๆ ที่ควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งอยู่ ในธรรมอันควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งนั้น ๆ นั่นแหละ เธอนั้นย่อมลุถึงซึ่งความสามารถทำได้จนเป็นสักขีพยาน ในเมื่ออายตนะยังมีอยู่ ๆ. ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน หม้อน้ำมีหูจับ ตั้งอยู่บนเชิงรอง เต็มด้วยน้ำเสมอขอบปากกาดื่มได้ บุรุษมีกำลังจับหม้อน้ำนั้นหมุนไปทางใด ๆ น้ำย่อมกระฉอกไปทางนั้น ๆ มิใช่หรือ? *"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"* ภิกษุ ท.! ฉันใดก็ฉันนั้น ที่เมื่อสัมมาสมาธิที่ประกอบด้วยองค์ห้า อันเป็นอริยะ อันภิกษุเจริญกระทำให้มากแล้ว อย่างนี้ ภิกษุย่อมน้อมจิตไปเพื่อกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมใด ๆ ที่ควรกระทำให้แจ้ง

ด้วยปัญญาอันยิ่งอยู่ ในธรรมอันควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งนั้น ๆ นั่นแหละ เธอนั้นย่อมลุถึงซึ่งความสามารถทำได้จนเป็นสักขีพยาน ในเมื่ออายตนะยังมีอยู่ ๆ.

ภิกษุ ท.! หรือเปรียบเหมือน **สระโบกขรณี** สี่เหลี่ยม กั้นไว้ด้วยขอบคัน เต็มด้วยน้ำเสมอขอบปากกาดื่มได้ มีบุรุษผู้มีกำลังมาเจาะขอบคันที่ใด ๆ น้ำย่อมไหลออกมาโดยที่นั้น ๆ มิใช่หรือ? *"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"* ภิกษุ ท.! ฉันใดก็ฉันนั้น ที่เมื่อสัมมาสมาธิที่ประกอบด้วยองค์ห้า อันเป็นอริยะ อันภิกษุเจริญ กระทำให้มากแล้ว อย่างนี้ ภิกษุย่อมน้อมจิตไปเพื่อกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมใด ๆ ที่ควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งอยู่ ในธรรมอันควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งนั้น ๆ นั่นแหละ เธอนั้นย่อมลุถึงซึ่งความสามารถทำได้จนเป็นสักขีพยาน ในเมื่ออายตนะยังมีอยู่ ๆ.

ภิกษุ ท.! หรือเปรียบเหมือน **รถเทียมด้วยม้าอาชาไนยที่ฝึกดีแล้ว** ผูกเครื่องผูกครบถ้วนแล้ว เป็นรถที่จอดอยู่ที่หนทางสี่แพร่ง มีภูมิภาคอันดี สารถีผู้เชี่ยวชาญในการฝึกม้า เป็นชั้นอาจารย์ ขยันขันแข็ง ขึ้นสู่รถนั้นแล้ว จับเชือกด้วยมือซ้าย จับปฏักด้วยมือขวา เพียงแต่ยกปฏักขึ้นเป็นสัญญาณ ก็สามารถให้ม้าพารถไปข้างหน้า หรือให้ถอยกลับไปข้างหลัง ได้ตามที่ตนปรารถนา, นี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือเมื่อสัมมาสมาธิที่ประกอบด้วยองค์ห้า อันเป็นอริยะ อันภิกษุเจริญ กระทำให้มากแล้ว อย่างนี้ ภิกษุย่อมน้อมจิตไปเพื่อกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมใด ๆ ที่ควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งอยู่ ในธรรมอันควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งนั้น ๆ

นั่นแหละ เธอนั้นย่อมลุถึงซึ่งความสามารถทำได้จนเป็นสักขีพยาน ในเมื่ออายตนะยังมีอยู่ ๆ.

—ปญฺจก. อํ. ๒๒/๒๖ – ๓๐/๒๘.

อริยสัมมาสมาธิมีบริขารเจ็ด

ภิกษุ ท.! เราจักแสดง **อริยสัมมาสมาธิที่มีที่ตั้งอาศัย ที่มีบริขาร.** เธอจงฟังซึ่งธรรมนั้น จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์ เราจักกล่าว.

ภิกษุ ท.! **อริยสัมมาสมาธิที่มีที่ตั้งอาศัย ที่มีบริขาร เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! องค์แห่งมรรคเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ เหล่าใด อันเป็นองค์ ๗ ประการ ที่แวดล้อมเอกัคคตาจิตอยู่; **เอกัคคตาจิตชนิดนี้ เราเรียกว่าเป็นอริยสัมมาสมาธิที่มีที่ตั้งอาศัย ดังนี้บ้าง ที่มีบริขาร ดังนี้บ้าง.**

—อุปริ. ม. ๑๔/๑๘๐/๒๕๒ – ๒๕๓.

การทำหน้าที่สัมพันธ์กันของบริขารเจ็ด

๑. กลุ่มสัมมาทิฏฐิ

ภิกษุ ท.! ในบรรดาองค์เจ็ดแห่งอริยสัมมาสมาธินั้น **สัมมาทิฏฐิเป็นธรรมนำหน้า.** นำหน้าอย่างไรเล่า? คือ เขารู้มิจฉาทิฏฐิ ว่าเป็นมิจฉาทิฏฐิ, รู้สัมมาทิฏฐิ ว่าเป็นสัมมาทิฏฐิ; ความรู้ของเขานั้น เป็น **สัมมาทิฏฐิ.**

ภิกษุ ท.! **มิจฉาทิฏฐิ นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** นั้นคือทิฏฐิที่เห็นว่า "ทานที่ให้แล้ว ไม่มี (ผล), ยัญที่บูชาแล้ว ไม่มี (ผล), การบูชาที่บูชาแล้ว

ไม่มี (ผล), ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่ว ไม่มี, โลกนี้ ไม่มี, โลกอื่น ไม่มี, มารดา ไม่มี, บิดา ไม่มี, โอปปาติกะสัตว์ ไม่มี, สมณพราหมณ์ที่ไปแล้วปฏิบัติแล้วโดยชอบ ถึงกับกระทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่นด้วยปัญญาโดยชอบเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็ไม่มีอยู่" ดังนี้. ภิกษุ ท.! **นี้คือ มิจฉาทิฏฐิ.**

ภิกษุ ท.! **สัมมาทิฏฐิ เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! เรากล่าวแม้สัมมาทิฏฐิว่ามีอยู่ ๒ ชนิด คือ **สัมมาทิฏฐิที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ (สาสว)** เป็นส่วนแห่งบุญ (ปุญฺญภาคิย) มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก (อุปธิเวปกฺก) ก็มีอยู่; **สัมมาทิฏฐิ อันเป็นอริยะ (อริย)** ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ (อนาสว) **นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก** (โลกุตฺตร) เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน (มคฺคงฺค) ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท.! **สัมมาทิฏฐิ ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ** เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก **นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** นั้นคือสัมมาทิฏฐิที่ว่า "ทานที่ให้แล้ว มี (ผล), ยัญที่บูชาแล้ว มี (ผล), การบูชาที่บูชาแล้ว มี (ผล), ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่ว มี, โลกนี้ มี, โลกอื่น มี, มารดา มี, บิดา มี, โอปปาติกะสัตว์ มี, สมณพราหมณ์ที่ไปแล้วปฏิบัติแล้วโดยชอบ ถึงกับกระทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาโดยชอบเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็มีอยู่" ดังนี้. ภิกษุ ท.! **นี้คือ สัมมาทิฏฐิที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก.**

ภิกษุ ท.! **สัมมาทิฏฐิ อันเป็นอริยะ** ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน **นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** นั้นคือสัมมาทิฏฐิที่ได้แก่ ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ สัมมาทิฏฐิที่เป็นองค์แห่งมรรค ของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสวจิต ของผู้เป็นอริยมัคคสมังคี ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค ใดแล; ภิกษุ ท.! **นี้คือ สัมมาทิฏฐิ อันเป็นอริยะ** ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน.

เขานั้น เพียรพยายามเพื่อละเสียซึ่งมิจฉาทิฏฐิ ทำสัมมาทิฏฐิให้ถึงพร้อม; การกระทำของเขานั้นเป็น **สัมมาวายามะ.** เขามีสติละเสียซึ่งมิจฉาทิฏฐิ มีสติทำสัมมาทิฏฐิให้ถึงพร้อม แล้วแลอยู่; สติของเขานั้นเป็น **สัมมาสติ.**

ด้วยอาการอย่างนี้ เป็นอันว่า **ธรรม ๓ อย่าง นั้น ย่อม ติดตามแวดล้อมซึ่งสัมมาทิฏฐิ**[๑]; สามอย่างนั้นได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ.

๒. กลุ่มสัมมาสังกัปปะ

ภิกษุ ท.! ในบรรดาองค์เจ็ดแห่งอริยสัมมาสมาธินั้น **สัมมาทิฏฐิ เป็นธรรมนำหน้า.** นำหน้าอย่างไร? คือ เขารู้มิจฉาสังกัปปะ ว่าเป็นมิจฉา-

---

๑. คำกล่าวที่ว่า ธรรม ๓ อย่าง มีสัมมาทิฏฐิรวมอยู่ด้วย ติดตามแวดล้อมสัมมาทิฏฐิ นั้น หมายความว่า มีสัมมาทิฏฐิพื้นฐานเป็นการเริ่มต้น ช่วยให้เกิดสัมมาทิฏฐิสมบูรณ์แบบ เต็มตามความหมายของคำคำนั้น.

สังกัปปะ, รู้สัมมาสังกัปปะ ว่าเป็นสัมมาสังกัปปะ; ความรู้ของเขานั้นเป็น **สัมมาทิฏฐิ.**

ภิกษุ ท.! **มิจฉาสังกัปปะ เป็นอย่างไรเล่า?** กามสังกัปปะ พ๎ยาปาทสังกัปปะ วิหิงสาสังกัปปะ. ภิกษุ ท.! **นี้คือ มิจฉาสังกัปปะ.**

ภิกษุ ท.! **สัมมาสังกัปปะ เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! เรากล่าวแม้สัมมาสังกัปปะว่ามีอยู่ ๒ ชนิด คือ **สัมมาสังกัปปะ ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ** เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก ก็มีอยู่; **สัมมาสังกัปปะอันเป็นอริยะ** ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท.! **สัมมาสังกัปปะ ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ** เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก **นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** นั้นคือ เนกขัมมสังกัปปะ อัพ๎ยาปาทสังกัปปะ อวิหิงสาสังกัปปะ. ภิกษุ ท.! **นี้คือ สัมมาสังกัปปะ ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ** เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก.

ภิกษุ ท.! **สัมมาสังกัปปะ อันเป็นอริยะ** ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน **นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ธรรมคือ ความตรึก (ตกฺก) ความตรอง (วิตกฺก) ความดำริ (สงฺกปฺป) ความคิดแน่วแน่ (อปฺปนา) ความคิดแน่วแน่ถึงที่สุด (พฺยปฺปนา) การงอกงามแห่งความคิดถึงที่สุดของจิต (เจตโส อภินิโรปนา) และเจตสิกธรรมเครื่องปรุงแต่งการพูดจา (วจีสงฺขาโร) ของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสว-

จิต ของผู้เป็นอริยมัคคสมังคี ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค ใดแล; ภิกษุ ท.! **นี้คือ สัมมาสังกัปปะ อันเป็นอริยะ** ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน.

เขานั้น เพียรพยายามเพื่อละเสียซึ่งมิจฉาสังกัปปะ เพื่อทำสัมมาสังกัปปะให้ถึงพร้อม; ความเพียรพยายามของเขานั้น เป็น **สัมมาวายามะ.** เขามีสติละเสียซึ่งมิจฉาสังกัปปะ มีสติทำสัมมาสังกัปปะให้ถึงพร้อม แล้วแลอยู่; สติของเขานั้นเป็น **สัมมาสติ.**

ด้วยอาการอย่างนี้ เป็นอันว่า **ธรรม ๓ อย่างนั้น** ย่อม **ติดตามแวดล้อมซึ่งสัมมาสังกัปปะ;** สามอย่างนั้นได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ.

๓. กลุ่มสัมมาวาจา

ภิกษุ ท.! ในบรรดาองค์เจ็ดแห่งอริยสัมมาสมาธินั้น **สัมมาทิฏฐิ เป็นธรรมนำหน้า.** นำหน้าอย่างไร? คือ เขารู้มิจฉาวาจา ว่าเป็นมิจฉาวาจา, รู้สัมมาวาจา ว่าเป็นสัมมาวาจา; ความรู้ของเขานั้น เป็น **สัมมาทิฏฐิ.**

ภิกษุ ท.! **มิจฉาวาจา เป็นอย่างไรเล่า?** มุสาวาท ปิสุณวาท ผรุสวาท สัมผัปปลาปวาท. ภิกษุ ท.! **นี้คือ มิจฉาวาจา.**

ภิกษุ ท.! **สัมมาวาจา เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! เรากล่าว แม้สัมมาวาจาว่ามีอยู่ ๒ ชนิด คือ **สัมมาวาจาที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ** เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก ก็มีอยู่; **สัมมาวาจา อันเป็นอริยะ** ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท.! **สัมมาวาจา ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ** เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก **นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** นั้นคือ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากมุสาวาท เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากปิสุณวาท เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากผรุสวาท เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากสัมผัปปลาปวาท. ภิกษุ ท.! **นี้คือ สัมมาวาจา ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ** เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก.

ภิกษุ ท.! **สัมมาวาจา อันเป็นอริยะ** ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน **นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ธรรมคือ การงด (อารติ) การเว้น (วิรติ) การเว้นขาด (ปฏิวิรติ) และเจตนาเป็นเครื่องเว้น (เวรมณี) จากวจีทุจริตทั้งสี่ (ตามที่กล่าวแล้วข้างบน) ของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสวจิต ของผู้เป็นอริยมัคคสมังคี ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรคไดแล; ภิกษุ ท.! **นี้คือ สัมมาวาจา อันเป็นอริยะ** ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน.

เขานั้น เพียรพยายามเพื่อละเสียซึ่งมิจฉาวาจา เพื่อทำสัมมาวาจาให้ถึงพร้อม; ความเพียรพยายามของเขานั้น เป็น **สัมมาวายามะ.** เขามีสติละเสียซึ่งมิจฉาวาจา มีสติทำสัมมาวาจาให้ถึงพร้อม แล้วแลอยู่; สติของเขานั้น เป็น **สัมมาสติ.**

ด้วยอาการอย่างนี้ เป็นอันว่า ธรรม ๓ อย่าง นั้น ย่อม **ติดตามแวดล้อมซึ่งสัมมาวาจา;** สามอย่างนั้นได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ.

๙. กลุ่มสัมมากัมมันตะ

ภิกษุ ท.! ในบรรดาองค์เจ็ดแห่งอริยสัมมาสมาธินั้น **สัมมาทิฏฐิ เป็นธรรมนำหน้า**. นำหน้าอย่างไร? คือเขารู้มิจฉากัมมันตะ ว่าเป็นมิจฉากัมมันตะ, รู้สัมมากัมมันตะ ว่าเป็นสัมมากัมมันตะ; ความรู้ของเขานั้นเป็น **สัมมาทิฏฐิ**.

ภิกษุ ท.! **มิจฉากัมมันตะ เป็นอย่างไรเล่า?** ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร. ภิกษุ ท.! **นี้คือ มิจฉากัมมันตะ**.

ภิกษุ ท.! **สัมมากัมมันตะ เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! เรากล่าวแม้สัมมากัมมันตะว่ามีอยู่ ๒ ชนิด คือ **สัมมากัมมันตะ ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ** เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก ก็มีอยู่; **สัมมากัมมันตะ อันเป็นอริยะ** ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท.! **สัมมากัมมันตะ ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ** เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก **นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** นั้นคือ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากปาณาติบาต เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากอทินนาทาน เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากกาเมสุมิจฉาจาร. ภิกษุ ท.! **นี้คือ สัมมากัมมันตะ ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ** เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก.

ภิกษุ ท.! **สัมมากัมมันตะ อันเป็นอริยะ** ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ **นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก** เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน **นั้นเป็น**

อย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ธรรมคือ การงด การเว้น การเว้นขาด และเจตนาเป็นเครื่องเว้น จากกายทุจริตทั้งสาม (ตามที่กล่าวแล้วข้างบน) ของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสวจิต ของผู้เป็นอริยมัคคสมังคี ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค ใดแล; ภิกษุ ท.! **นี้คือ สัมมากัมมันตะ อันเป็นอริยะ** ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน.

เขานั้น เพียรพยายามเพื่อละเสียซึ่งมิจฉากัมมันตะ เพื่อทำสัมมากัมมันตะให้ถึงพร้อม; ความเพียรพยายามของเขานั้น **เป็น สัมมาวายามะ.** เขามีสติละเสียซึ่งมิจฉากัมมันตะ มีสติทำสัมมากัมมันตะให้ถึงพร้อม แล้วแลอยู่; สติของเขานั้นเป็น **สัมมาสติ.**

ด้วยอาการอย่างนี้ เป็นอันว่า **ธรรม ๓ อย่าง** นั้น ย่อม **ติดตามแวดล้อมซึ่งสัมมากัมมันตะ;** สามอย่างนั้นได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ.

๕. กลุ่มสัมมาอาชีวะ

ภิกษุ ท.! ในบรรดาองค์เจ็ดแห่งอริยสัมมาสมาธินั้น **สัมมาทิฏฐิเป็นธรรมนำหน้า.** นำหน้าอย่างไร? คือ เขารู้มิจฉาอาชีวะ ว่าเป็นมิจฉาอาชีวะ, รู้สัมมาอาชีวะ ว่าเป็นสัมมาอาชีวะ; ความรู้ของเขานั้น เป็น**สัมมาทิฏฐิ.**

ภิกษุ ท.! **มิจฉาอาชีวะ เป็นอย่างไรเล่า?** การพูดโกหก (กุหนา) การพูดหลอกลวง (ลปนา) การพูดหว่านล้อม (เนมิตฺตกตา) การพูดท้าให้เจ็บใจจนต้องยอมตกลง (นิปฺเปสิกตา) การล่อลาภด้วยลาภ (ลาเภนลาภํชิคีสนตา). ภิกษุ ท.! **นี้คือ มิจฉาอาชีวะ.**

ภิกษุ ท.! **สัมมาอาชีวะ เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! เรากล่าว **แม้สัมมาอาชีวะว่ามีอยู่ ๒ ชนิด คือ สัมมาอาชีวะ ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก ก็มีอยู่; สัมมาอาชีวะอันเป็นอริยะ ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นไปสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน ก็มีอยู่.**

ภิกษุ ท.! **สัมมาอาชีวะ ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ** เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก **นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! อริยสาวกในกรณีนี้ ละมิจฉาอาชีวะแล้ว สำเร็จการเป็นอยู่ด้วยสัมมาอาชีวะ. ภิกษุ ท.! **นี้คือ สัมมาอาชีวะ ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ** เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก.

ภิกษุ ท.! **สัมมาอาชีวะ อันเป็นอริยะ** ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน **นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ธรรมคือ การงด การเว้น การเว้นขาด และเจตนาเป็นเครื่องเว้นจากมิจฉาอาชีวะ ของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสวจิต ของผู้เป็นอริยมัคคสมัคคี ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค ใดแล; ภิกษุ ท.! **นี้คือ สัมมาอาชีวะ อันเป็นอริยะ** ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน.

เขานั้น เพียรพยายามเพื่อละเสียซึ่งมิจฉาอาชีวะ เพื่อทำสัมมาอาชีวะให้ถึงพร้อม; ความเพียรพยายามของเขานั้น เป็น **สัมมาวายามะ.** เขามีสติละเสียซึ่งมิจฉาอาชีวะ มีสติทำสัมมาอาชีวะให้ถึงพร้อม แล้วแลอยู่; สติของเขานั้น เป็น **สัมมาสติ.**

ด้วยอาการอย่างนี้ เป็นอันว่า **ธรรม ๓ อย่าง นั้น** ย่อมติดตาม **แวดล้อมซึ่งสัมมาอาชีวะ;** สามอย่างนั้นได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ.

—อุปริ. ม. ๑๔/๑๘๑ – ๑๘๖/๒๕๔ – ๒๗๘.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างสลับซับซ้อน ว่าองค์มรรคเจ็ดองค์ข้างต้น ถูกจัดให้เป็นบริวารขององค์สุดท้ายคือสัมมาสมาธิ แล้วทำให้สัมมาสมาธินั้นได้นามสูงขึ้นไปว่าอริยสัมมาสมาธิ. องค์ห้าองค์ข้างต้นคือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ถูกจัดให้แวดล้อมด้วย สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ. โดยเหตุที่สัมมาวายามะและสัมมาสติไปทำหน้าที่แวดล้อมองค์ห้าองค์ข้างต้นเสีย จึงไม่ถูกยกขึ้นมาจัดเป็นกลุ่มเฉพาะของตน จึงไม่มีกลุ่มที่หกที่เจ็ด. ส่วนสัมมาทิฏฐินั้น มีความสำคัญจนจัดเป็นกลุ่ม ๆ กลุ่มหนึ่งของตัวเอง แล้วยังไปทำหน้าที่เป็นผู้แวดล้อมในกลุ่มทั้งห้าอีกด้วยทุกกลุ่ม. ส่วนสัมมาวายามะก็ดี สัมมาสติก็ดี ซึ่งไม่มีกลุ่มของตน เพราะเข้าไปแทรกทำหน้าที่อยู่ในกลุ่มนั้น ๆ ทุกกลุ่มเพื่อให้หน้าที่ในกลุ่มนั้น ๆ สมบูรณ์ ราวกะว่าซ่อนตัวอยู่อย่างลึกลับ แต่ก็มิได้หายไปไหน. สัมมาทิฏฐิได้ชื่อว่าเป็นผู้นำหน้าของทุกกลุ่ม เพราะเข้าไปรู้ลักษณะขององค์ธรรมอันเป็นชื่อประจำกลุ่มนั้น ๆ ซึ่งได้ทรงจำแนกไว้ทั้งสองประเภท คือประเภทเป็นไปกับด้วยอาสวะ และประเภทที่ไม่เป็นไปกับด้วยอาสวะ และยังรู้ถึงฝ่ายตรงกันข้าม คือเป็นฝ่าย "มิจฉา" หรือฝ่ายผิด อย่างครบถ้วนอีกด้วย จึงทำให้สัมมาวายามะและสัมมาสติแห่งกลุ่มนั้น ๆ ดำเนินไปโดยถูกทาง ดังนั้นจึงได้ชื่อว่าเป็น "ผู้นำหน้า".

ผู้ศึกษาพึงสังเกตจนเข้าใจความสัมพันธ์กันดังกล่าวนี้อย่างแจ่มแจ้งแล้ว จะเป็นเหตุให้ท่านทราบว่า กิจแห่งองค์มรรคทั้งหลาย สัมพันธ์กันด้วยคืออย่างไร มรรคจึงจะเป็นไปถึงขนาดที่ดับทุกข์ได้โดยไม่เหลือ).

สัมมาทิฏฐิเป็นผู้นำในการละมิจฉัตตะ

ภิกษุ ท.! ในบรรดาองค์แห่งมรรคเหล่านั้น **สัมมาทิฏฐิเป็นองค์นำหน้า.** นำหน้าอย่างไร? ภิกษุ ท.!

สัมมาสังกัปปะ ย่อมมีเพียงพอ แก่ผู้มี **สัมมาทิฏฐิ** ;
สัมมาวาจา ย่อมมีเพียงพอ แก่ผู้มี**สัมมาสังกัปปะ** ;
สัมมากัมมันตะ ย่อมมีเพียงพอ แก่ผู้มี**สัมมาวาจา** ;
สัมมาอาชีวะ ย่อมมีเพียงพอ แก่ผู้มี**สัมมากัมมันตะ** ;
สัมมาวายามะ ย่อมมีเพียงพอ แก่ผู้มี**สัมมาอาชีวะ** ;
สัมมาสติ ย่อมมีเพียงพอ แก่ผู้มี**สัมมาวายามะ** ;
สัมมาสมาธิ ย่อมมีเพียงพอ แก่ผู้มี**สัมมาสติ** ;
สัมมาญาณะ ย่อมมีเพียงพอ แก่ผู้มี**สัมมาสมาธิ** ;
สัมมาวิมุตติ ย่อมมีเพียงพอ แก่ผู้มี**สัมมาญาณะ**.

ภิกษุ ท.! ด้วยอาการอย่างนี้แล **พระเสขะผู้ประกอบด้วยองค์แปด ย่อมเป็นพระอรหันต์ผู้ประกอบด้วยองค์สิบ.**

ภิกษุ ท.! ในบรรดา **องค์แห่งมรรคเหล่านั้น สัมมาทิฏฐิเป็นองค์นำหน้า.** นำหน้าอย่างไร ?

ภิกษุ ท.! **มิจฉาทิฏฐิ** ของผู้มีสัมมาทิฏฐิ ย่อมสลายไปไม่มีเหลือ; และ **บาปอกุศลธรรม** ทั้งหลายเป็นอเนกที่เกิดมีขึ้นเพราะมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัย ของผู้นั้น ก็พลอยสลายไปไม่มีเหลือด้วย; และ **กุศลธรรม** ทั้งหลายเป็นอเนก ที่มีสัมมาทิฏฐิเป็นปัจจัย ก็จะถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งการงอกงามขึ้นมาด้วย.

(ในกรณีที่เกี่ยวกับ **สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ** ก็ตรัสไว้ด้วยข้อความทำนองเดียวกัน จนกระทั่งถึง :-)

ภิกษุ ท.! **มิจฉาญาณะ** ของผู้มีสัมมาญาณะ ย่อมสลายไปไม่มีเหลือ; และ **บาปอกุศลธรรม** ทั้งหลายเป็นอเนกที่เกิดมีขึ้นเพราะมิจฉาญาณะเป็นปัจจัย ของผู้นั้น ก็พลอยสลายไปไม่มีเหลือด้วย; และ **กุศลธรรม** ทั้งหลายเป็นอเนก ที่มีสัมมาญาณะเป็นปัจจัย ก็จะถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งการงอกงามขึ้นมาด้วย.

ภิกษุ ท.! **มิจฉาวิมุตติ** ของผู้มีสัมมาวิมุตติ ย่อมสลายไปไม่มีเหลือ; และ **บาปอกุศลธรรม** ทั้งหลายเป็นอเนก ที่เกิดมีขึ้นเพราะมิจฉาวิมุตติเป็นปัจจัย ของผู้นั้น ก็พลอยสลายไปไม่มีเหลือด้วย; และ **กุศลธรรม** ทั้งหลายเป็นอเนก ที่มีสัมมาวิมุตติเป็นปัจจัย ก็จะถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งการงอกงามขึ้นมาด้วย.

ภิกษุ ท.! ด้วยอาการอย่างนี้แล ธรรมเป็นฝักฝ่ายแห่งกุศล มีปริมาณยี่สิบ ธรรมเป็นฝักฝ่ายแห่งอกุศล มีปริมาณยี่สิบ : **ธรรมปริยายมีปริมาณสี่สิบ อันกว้างขวาง** เป็นธรรมปริยายอันเราให้หมุนไปแล้ว, อันสมณะหรือพราหมณ์ หรือเทพ หรือมาร หรือพรหม หรือใคร ๆ ในโลก ให้หมุนกลับไม่ได้.

—อุปริ. ม. ๑๔/๑๘๗/๒๗๙ - ๒๘๐.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า อัฏฐังคิกมรรคมีองค์แปด ครั้นเติมเข้าอีกสององค์คือ สัมมาญาณะ แล สัมมาวิมุตติ กลายเป็นสัมมัตตะมีองค์สิบ, ตลอดทั้งสายนี้ มีสัมมาทิฏฐิเป็นองค์นำหน้า. องค์ที่เป็น "มิจฉา" ใด ๆ ก็ตาม จะกลายเป็น "สัมมา" ขึ้นมาได้ ก็ล้วนแต่ต้องอาศัยสัมมาทิฏฐิเป็นธรรมนำหน้าด้วยกันทั้งนั้น. **องค์แปดเป็นธรรมสำหรับพระเสขะ องค์สิบเป็นธรรมสำหรับพระอรหันต์** เป็นหลักที่ผู้ศึกษาควรกำหนดไว้ให้ดี).

สัมมาสมาธิชนิดที่มีพรหมวิหารเป็นอารมณ์

วาเสฏฐะ! เมื่อภิกษุนั้นมองเห็นนิวรณ์ทั้งห้าเหล่านี้ ที่ตนละได้แล้วอยู่ ปราโมทย์ย่อมเกิด; เมื่อปราโมทย์เกิด ปีติย่อมเกิด; กายของผู้มีใจปีติย่อมสงบรำงับ; ผู้มีกายสงบรำงับ ย่อมเสวยสุข; จิตของผู้มีสุข ย่อมเป็นสมาธิ. เธอนั้น ด้วยจิตอันเป็นไปกับด้วยเมตตา ย่อมแผ่ไปสู่ทิศที่หนึ่ง และทิศที่สอง ที่สาม ที่สี่ ก็เหมือนอย่างนั้น, เธอแผ่ไปตลอดโลกทั้งหมดทั้งสิ้นในที่ทั้งปวง ทั้งเบื้องบนเบื้องต่ำและเบื้องขวาง ด้วยจิตอันเป็นไปกับด้วย **เมตตา** เป็นจิตไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท กว้างขวาง ประกอบด้วยคุณอันใหญ่หลวง ไม่มีขีดจำกัด แล้วแลอยู่. วาเสฏฐะ! เปรียบเหมือนคนเป่าสังข์ผู้มีกำลัง ย่อมเป่าสังข์ให้ได้ยินได้ทั้งสี่ทิศโดยไม่ยาก ฉันใด; **ในเมตตาเจโตวิมุตติ[๑] ที่เจริญแล้วอย่าง (ข้างบน) นี้ กรรมชนิดที่ทำอย่างมีขีดจำกัด[๒] ย่อมไม่มีเหลืออยู่ ไม่ตั้งอยู่ใน (เมตตาเจโตวิมุตติอันเป็นกรรมที่ไม่มีขีดจำกัด) นั้น, ก็ฉันนั้น.** วาเสฏฐะ! นี้ เป็นทางเพื่อความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพรหมทั้งหลาย.

(ต่อไปนี้ ทรงแสดงข้อ **กรุณา, มุทิตา, อุเบกขา,** อีก โดยเนื้อความอย่างเดียวกัน. ทุก ๆ ข้อเป็นหนทางเหมือนกัน โดยพระบาลีว่า แม้นี้ ๆ ก็เป็นหนทางเพื่อความอยู่ร่วมกับพรหมทั้งหลาย).

— **สี. ที.** ๙/๓๑๐/๓๘๓ – ๓๘๔.

---

๑. **เมตตาเจโตวิมุตติ** คือ อัปปนาสมาธิ ที่ประกอบด้วยเมตตา.

๒. **ที่มีขีดจำกัด** หมายเอา เมตตาที่จำกัดที่, และยังเป็นกามาวจรกุศล, ยังไม่เป็นรูปาวจรกุศลเหมือนที่กล่าวมา. สุมงฺ. ๑/๔๖๓.

วิโมกข์ แปด

ภิกษุ ท.! วิโมกข์แปดเหล่านี้ มีอยู่. แปดเหล่าไหนเล่า? แปดเหล่านี้คือ :–

(๑) ผู้มีรูป (ซึ่งเป็นอารมณ์ของสมาธิ) ย่อมเห็นรูปทั้งหลาย (อันเป็นสมาธินิมิตเหล่านั้น) : นี้คือ วิโมกข์ที่หนึ่ง.

(ย่อมมีวิโมกข์ คือพ้นจากอิทธิพลของนิวรณ์ทั้งหลาย).

(๒) ผู้ไม่มีสัญญาในรูปซึ่งเป็นภายใน (เพื่อเป็นอารมณ์ของสมาธิ) ย่อมเห็นรูปทั้งหลายอันเป็นภายนอก (เพื่อเป็นอารมณ์ของสมาธิ) : นี้คือ วิโมกข์ที่สอง.

(ย่อมมีวิโมกข์ คือพ้นจากอิทธิพลของนิวรณ์ทั้งหลาย).

(๓) เป็นผู้น้อมใจ (ไปในรูปนิมิตแห่งสมาธิ) ด้วยความรู้สึกว่า "งาม" เท่านั้น : นี้คือ วิโมกข์ที่สาม.

(ย่อมมีวิโมกข์ คือพ้นจากอิทธิพลของนิวรณ์ทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากการรบกวนของความรู้สึกว่าเป็นปฏิกูลในสิ่งที่เป็นปฏิกูล).

(๔) เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งรูปสัญญาทั้งหลายโดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิฆสัญญาทั้งหลาย เพราะไม่ใส่ใจนานัตตสัญญาทั้งหลาย **เป็นผู้เข้าถึงอากาสานัญจายตนะ** อันมีการทำในใจว่า "อากาศไม่มีที่สุด" ดังนี้แล้วแลอยู่ : **นี้คือ วิโมกข์ที่สี่.**

(ย่อมมีวิโมกข์ คือพ้นจากอิทธิพลของรูปสัญญา ซึ่งทำความผูกพันอยู่ในรูปทั้งหลายอันให้เกิดการกระทบกระทั่งกับสิ่งที่เป็นรูปนั่นเอง).

(๕) เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งอากาสานัญจายตนะโดยประการทั้งปวง **เป็นผู้เข้าถึงวิญญาณัญจายตนะ** อันมีการทำในใจว่า "วิญญาณไม่มีที่สุด" ดังนี้ แล้วแลอยู่ : **นี้คือ วิโมกข์ที่ห้า.**

(ย่อมมีวิโมกข์ คือพ้นจากอิทธิพลของอากาสานัญจายตนสัญญา ซึ่งทำความผูกพันอยู่ในอรูปประเภทแรกคืออากาสานัญจายตนะนั่นเอง).

(๖) เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งวิญญาณัญจายตนะโดยประการทั้งปวง **เป็นผู้เข้าถึงอากิญจัญญายตนะ** อันมีการทำในใจว่า "อะไร ๆ ไม่มี" ดังนี้ แล้วแลอยู่ : **นี้คือ วิโมกข์ที่หก.**

(ย่อมมีวิโมกข์ คือพ้นจากอิทธิพลของวิญญาณัญจายตนสัญญา ซึ่งทำความผูกพันอยู่ในอรูปประเภทที่สองคือวิญญาณัญจายตนะนั่นเอง).

(๗) เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งอากิญจัญญายตนะ โดยประการทั้งปวง **เป็นผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ** แล้วแลอยู่ : **นี้คือ วิโมกข์ที่เจ็ด.**

(ย่อมมีวิโมกข์ คือพ้นจากอิทธิพลของอากิญจัญญายตนสัญญา ซึ่งทำความผูกพันอยู่ในอรูปประเภทที่สามคืออากิญจัญญายตนะนั่นเอง).

(๘) เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ โดยประการทั้งปวง **เป็นผู้เข้าถึงสัญญาเวทยิตนิโรธ** แล้วแลอยู่ : **นี้คือ วิโมกข์ที่แปด.**

(ย่อมมีวิโมกข์ คือพ้นจากอิทธิพลของเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา ซึ่งทำความผูกพันอยู่ในอรูปประเภทที่สี่คือเนวสัญญานาสัญญายตนะนั่นเอง).

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล วิโมกข์แปดนั้น.

– อฏฺฐก. อํ. ๒๓/๓๑๕/๑๖๓.

รูปฌานและอรูปฌาน ยังมิใช่ธรรมชั้นที่เป็นเครื่องขูดเกลา

จุนทะ! ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ คือ ภิกษุบางรูปในกรณีนี้ เพราะสงัดแล้วจากกามทั้งหลาย สงัดแล้วจากธรรมที่เป็นอกุศลทั้งหลาย เข้าถึง **ปฐมฌาน**

ประกอบด้วยวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่. ความคิดอาจจะมีแก่เธอนั้น อย่างนี้ว่า "เราอยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องขูดเกลา" ดังนี้. จุนทะ! แต่ธรรมคือ **ปฐมฌานนี้ เรายังไม่กล่าวว่าเป็นธรรมเครื่องขูดเกลา ในอริยวินัย** ก่อน; กล่าวแต่เพียงว่า เป็นธรรม **เครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม ในอริยวินัย.**

จุนทะ! อนึ่ง ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ คือ ภิกษุบางรูปในกรณีนี้ เพราะความที่วิตกวิจารทั้งสองระงับลง เข้าถึง **ทุติยฌาน** เป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดมีขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ แล้วแลอยู่. ความคิดอาจจะมีแก่เธอนั้น อย่างนี้ว่า "เราอยู่ด้วยธรรมเครื่องขูดเกลา" ดังนี้. จุนทะ! แต่ธรรมคือ **ทุติยฌานนี้ เรายังไม่กล่าวว่าเป็นธรรมเครื่องขูดเกลา ในอริยวินัย** ก่อน; กล่าวแต่เพียงว่า เป็นธรรม **เครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม ในอริยวินัย.**

จุนทะ! อนึ่ง ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ คือ ภิกษุบางรูปในกรณีนี้ เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ ย่อมเป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติและสัมปชัญญะ และย่อมเสวยความสุขด้วยนามกาย ชนิดที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวสรรเสริญผู้นั้นว่า "เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติ อยู่เป็นปกติสุข" ดังนี้ เข้าถึง **ตติยฌาน** แล้วแลอยู่. ความคิดอาจจะมีแก่เธอนั้น อย่างนี้ว่า "เราอยู่ด้วยธรรมเครื่องขูดเกลา" ดังนี้. จุกทะ! แต่ธรรมคือ **ตติยฌานนี้ เรายังไม่กล่าวว่าเป็นธรรมเครื่องขูดเกลา ในอริยวินัย** ก่อน; กล่าวแต่เพียงว่า เป็นธรรม **เครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม ในอริยวินัย.**

จุนทะ! อนึ่ง ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ คือ ภิกษุบางรูปในกรณีนี้ เพราะละสุขเสียได้ และเพราะละทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและ

โทมนัสทั้งสองในกาลก่อน เข้าถึง **จตุตถฌาน** ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. ความคิดอาจจะมีแก่เธอนั้นอย่างนี้ว่า "เราอยู่ด้วยธรรมเครื่องขูดเกลา" ดังนี้. จุนทะ! แต่ธรรมคือ **จตุตถฌานนี้ เรายังไม่กล่าวว่าเป็นธรรมเครื่องขูดเกลา ในอริยวินัย** ก่อน; กล่าวแต่เพียงว่า เป็นธรรม **เครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม ในอริยวินัย**.

จุนทะ! อนึ่ง ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ คือ ภิกษุบางรูปในกรณีนี้ เพราะผ่านพ้นรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง, เพราะความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งปฏิฆสัญญา, เพราะไม่ได้ทำในใจซึ่งความกำหนดหมายในภาวะต่าง ๆ, พึงบรรลุ **อากาสานัญจายตนะ** อันมีการทำในใจว่า "อากาศไม่มีที่สิ้นสุด" แล้วแลอยู่. ความคิดอาจจะมีแก่เธอนั้น อย่างนี้ว่า "เราอยู่ด้วยธรรมเครื่องขูดเกลา" ดังนี้. จุนทะ! แต่ธรรมคือ **อากาสานัญจายตนะนี้ เรายังไม่กล่าวว่าเป็นธรรมเครื่องขูดเกลา ในอริยวินัย** ก่อน; กล่าวแต่เพียงว่า เป็นธรรม **เครื่องอยู่สงบ ในอริยวินัย**.

จุนทะ! อนึ่ง ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ คือ ภิกษุบางรูปในกรณีนี้ เพราะผ่านพ้นอากาสานัญจายตนะโดยประการทั้งปวงเสียแล้ว พึงบรรลุ **วิญญาณัญจายตนะ** อันมีการทำในใจว่า "วิญญาณไม่มีที่สิ้นสุด" แล้วแลอยู่. ความคิดอาจจะมีแก่เธอนั้น อย่างนี้ว่า "เราอยู่ด้วยธรรมเครื่องขูดเกลา" ดังนี้. จุนทะ! แต่ธรรมคือ **วิญญาณัญจายตนะนี้ เรายังไม่กล่าวว่าเป็นธรรมเครื่องขูดเกลา ในอริยวินัย** ก่อน; กล่าวแต่เพียงว่า เป็นธรรม **เครื่องอยู่สงบ ในอริยวินัย.**

จุนทะ! อนึ่ง ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ คือ ภิกษุบางรูปในกรณีนี้ เพราะผ่านพ้นวิญญาณัญจายตนะโดยประการทั้งปวงเสียแล้ว พึงบรรลุ **อากิญจัญ-**

ญายตนะ อันมีการทำในใจว่า "อะไร ๆ ไม่มี" แล้วแลอยู่. ความคิดอาจจะมีแก่เธอนั้น อย่างนี้ว่า "เราอยู่ด้วยธรรมเครื่องขูดเกลา" ดังนี้. จุนทะ! แต่ธรรมคือ **อากิญจัญญายตนะนี้ เรายังไม่กล่าวว่าเป็นธรรมเครื่องขูดเกลา ในอริยวินัย** ก่อน; กล่าวแต่เพียงว่า เป็นธรรม **เครื่องอยู่สงบ ในอริยวินัย.**

จุนทะ! อนึ่ง ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ คือ ภิกษุบางรูปในกรณีนี้ เพราะผ่านพ้นอากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวงเสียแล้ว พึงบรรลุ **เนวสัญญานาสัญญายตนะ** แล้วแลอยู่. ความคิดอาจจะมีแก่เธอนั้น อย่างนี้ว่า "เราอยู่ด้วยธรรมเครื่องขูดเกลา" ดังนี้. จุนทะ! แต่ธรรมคือ **เนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ เรายังไม่กล่าวว่าเป็นธรรมเครื่องขูดเกลา ในอริยวินัย** ก่อน; กล่าวแต่เพียงว่าเป็นธรรม **เครื่องอยู่สงบ ในอริยวินัย.**

—มู. ม. ๑๒/๗๒ – ๗๔/๑๐๒ – ๑๐๓.

อุปมาแห่งจิตที่ปราศจากนิวรณ์ห้า

มหาราช! เปรียบเหมือนชายผู้หนึ่ง **กู้หนี้เขา**ไปทำการงานสำเร็จผล ใช้หนี้ต้นทุนเดิมหมดแล้ว กำไรยังเหลือพอเลี้ยงภรรยาได้ถมไป; เขาคงคะนึงถึงโชคลาภว่า "เมื่อก่อนเรากู้หนี้เขาไปทำการงานสำเร็จผล ใช้หนี้ต้นทุนเดิมหมดแล้ว กำไรยังเหลือพอเลี้ยงภรรยาได้ถมไป" ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์บันเทิงใจโสมนัสเพราะข้อนั้นเป็นเหตุ ฉันใด, (นี้อย่างหนึ่ง),

มหาราช! เปรียบเหมือนชายอีกผู้หนึ่ง **ป่วยไข้หนัก** ทนทุกข์อาหารไม่ตก กำลังน้อย. ครั้นเวลาอื่นเขาหายจากไข้นั้น อาหารก็ตั้ง กำลัง

ก็มี; เขาต้องนึกถึงกาลเก่าว่า "เมื่อก่อน เราป่วยไข้หนัก ทนทุกข์ อาหารก็ไม่ตก กำลังน้อยลง บัดนี้เราหายจากไข้นั้น อาหารก็ตั้ง กำลังก็มีมา" ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์บันเทิงใจโสมนัสเพราะข้อนั้นเป็นเหตุ ฉันใด, (นี้อีกอย่างหนึ่ง),

มหาราช! เปรียบเหมือนชายอีกผู้หนึ่ง **ติดเรือนจำ** ครั้นเวลาอื่น เขาหลุดจากเรือนจำโดยสะดวก ไม่มีภัย ไม่เสียทรัพย์; เขาต้องนึกถึงกาลเก่าอย่างนี้ว่า "เมื่อก่อน เราติดเรือนจำ บัดนี้ เราหลุดมาได้โดยสะดวก ไม่มีภัย ไม่เสียทรัพย์" ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์บันเทิงใจโสมนัสเพราะข้อนั้นเป็นเหตุ ฉันใด, (นี้อีกอย่างหนึ่ง),

มหาราช! เปรียบเหมือนชายอีกผู้หนึ่ง **เป็นทาสเขา** พึ่งตัวเองไม่ได้ ต้องพึ่งผู้อื่น เที่ยวตามอำเภอใจไม่ได้. ครั้นถึงสมัยอื่น เขาพ้นจากการเป็นทาส พึ่งตัวเองได้ ไม่ต้องพึ่งผู้อื่น เที่ยวตามอำเภอใจได้; เขาต้องนึกถึงกาลเก่าอย่างนี้ว่า "เมื่อก่อนเราเป็นทาส พึ่งตัวเองไม่ได้ ต้องพึ่งผู้อื่น เที่ยวตามอำเภอใจไม่ได้ ครั้นถึงสมัยอื่น เราพ้นจากการเป็นทาส พึ่งตัวเองได้ ไม่ต้องพึ่งผู้อื่น เที่ยวตามอำเภอใจได้" ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์บันเทิงใจโสมนัสเพราะข้อนั้นเป็นเหตุ ฉันใด, (นี้อีกอย่างหนึ่ง),

มหาราช! เปรียบเหมือนชายอีกผู้หนึ่ง **นำทรัพย์เดินทางไกล** อันกันดาร ภิกษาหายาก ประกอบด้วยภัย ครั้นสมัยอื่น พ้นทางกันดารได้โดยสะดวก ลุถึงหมู่บ้านอันเกษม ไม่มีภัย (ไม่ต้องเสียโภคทรัพย์). เขาต้องนึกถึงกาลเก่าอย่างนี้ว่า "เมื่อก่อน เรานำทรัพย์เดินทางไกลอันกันดาร ภิกษา

หายาก ประกอบด้วยภัย ครั้นบัดนี้ เราพ้นทางกันดารได้โดยสะดวก ลุถึงหมู่บ้านอันเกษม ไม่มีภัย" ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์บันเทิงใจโสมนัสเพราะข้อนั้นเป็นเหตุ ฉันใด, (นี้อีกอย่างหนึ่ง);

มหาราช! ภิกษุ **พิจารณาเห็นนิวรณ์ ๕ ประการ ที่ตนยังละไม่ได้ว่าเป็นเช่นกับการกู้หนี้ เช่นกับการเป็นโรค เช่นกับการติดเรือนจำ เช่นกับการเป็นทาส และการนำทรัพย์ข้ามทางกันดาร. และเธอพิจารณาเห็นนิวรณ์ ๕ ประการที่ละเสียได้แล้วในตนเอง เป็นเช่นกับการหมดหนี้ การหมดโรค การหลุดจากเรือนจำ การพ้นจากทาส การบรรลุถึงที่พ้นภัย** ฉันนั้นเหมือนกันแล.

—สี. ที. ๙/๙๖-๙๗/๑๒๖.

การบรรลุปฐมฌานพร้อมทั้งอุปมา

มหาราช! เมื่อภิกษุนั้น มองเห็นนิวรณ์ทั้งห้าเหล่านี้ ที่ตนละได้แล้ว อยู่ ปราโมทย์ย่อมเกิด; เมื่อปราโมทย์เกิด ปีติย่อมเกิด; กายของผู้มีใจปีติ ย่อมสงบรำงับ; ผู้มีกายสงบรำงับ ย่อมเสวยสุข; จิตของผู้มีสุขย่อมตั้งมั่น. ภิกษุนั้น เพราะสงัดจากกามและสงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย จึง**บรรลุฌานที่หนึ่ง** ซึ่งมีวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก แล้วแลอยู่. เธอประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกนั้น, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกนั้น ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

มหาราช! เปรียบเหมือน **นายช่างอาบ** ก็ดี หรือ **ลูกมือของเขา** ก็ดี เป็นคนฉลาด โรยผงที่ใช้สำหรับถูตัวในเวลาอาบน้ำลงในขันสำริด แล้ว

พรมน้ำหมักไว้, ครั้นเวลาเย็น ก้อนผงออกยางเข้ากัน ซึมทั่วกันแล้ว จับกันทั้งภายในภายนอก ไม่ไหลหยด ฉันใด; มหาราช! ภิกษุ ประพรมกายนี้ ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอ ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ฉันนั้นเหมือนกัน.

—สี. ที. ๙/๙๘/๑๒๗.

การบรรลุทุติยฌานพร้อมทั้งอุปมา

มหาราช! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะสงบวิตกวิจารเสียได้ จึง**บรรลุฌานที่สอง** อันเป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน นำให้เกิดสมาธิมีอารมณ์อันเดียว ไม่มีวิตกวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ แล้วแลอยู่. เธอประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

มหาราช! เปรียบเหมือน **ห้วงน้ำอันลึก** มีน้ำอันพลุ่ง ไม่มีปากทางน้ำเข้าทางทิศตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือ และฝนก็ไม่ตก[๑] เพิ่มน้ำให้แก่ห้วงน้ำนั้น ตลอดกาลโดยกาล, ท่อน้ำเย็นพลุ่งขึ้นจากห้วงน้ำ ประพรมทำให้ชุ่มถูกต้องห้วงน้ำนั้นเอง, ส่วนไหน ๆ ของห้วงน้ำนั้นที่น้ำเย็นไม่

---

๑. บาลีคำนี้ว่า อนุปฺปเวจฺเฉยฺย (อนุปเวจฺเฉยฺย ก็มี —มู. ม. ๑๒ น. ๕๐๖); โดยอาศัยหลักบาลีแห่งอื่นที่มีข้อความอย่างเดียวกัน ซึ่งใช้คำว่า นานุปฺปเวจฺเฉยฺย เป็นหลัก จึงแปลว่า ไม่ตก (—ปญฺจก. อํ. ๒๒/๒๗/๒๘).

ถูกต้องแล้ว มิได้มี. ข้อนี้ฉันใด; มหาราช! ภิกษุ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ, ส่วนใดส่วนหนึ่งในกายเธอ ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ฉันนั้นเหมือนกัน.

—ที. ที. ๙/๙๘/๑๒๘.

การบรรลุตติยฌานพร้อมทั้งอุปมา

มหาราช! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย **จึง บรรลุฌานที่สาม** อันเป็นฌานที่พระอริยเจ้ากล่าวว่า "ผู้ได้บรรลุฌานนี้ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข" ดังนี้ แล้วแลอยู่. เธอ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยสุขหาปีติมิได้, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่สุขหาปีติมิได้ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

มหาราช! เปรียบเหมือน **ในหนองบัวอุบล หนองบัวปทุม หนองบัวบุณฑริก** มีดอกอุบล ดอกปทุม ดอกบุณฑริก บางเหล่าที่เกิดอยู่ในน้ำ เจริญอยู่ในน้ำ ยังขึ้นไม่พ้นน้ำ จมอยู่ภายใต้อันน้ำเลี้ยงไว้, ดอกบัวเหล่านั้นถูกน้ำเย็นแช่ชุ่ม ถูกต้องตั้งแต่ยอดตลอดราก, ส่วนไหน ๆ ของดอกบัวเหล่านั้นทั่วทั้งดอก ที่น้ำเย็นไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี. ข้อนี้เป็นฉันใด; มหาราช! ภิกษุ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยสุขหาปีติมิได้, ส่วนใดส่วนหนึ่งในกายเธอ ที่สุขหาปีติมิได้ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ฉันนั้นเหมือนกัน.

—ที. ที. ๙/๙๙/๑๒๙.

การบรรลุจตุตถฌานพร้อมทั้งอุปมา

มหาราช! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะละสุขและทุกข์เสียได้, เพราะความดับหายไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน, จึง **บรรลุฌานที่สี่** อันไม่ทุกข์ไม่สุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. เธอนั้น นั่งแผ่ไปตลอดกายนี้ ด้วยใจอันบริสุทธิ์ผ่องใส, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ใจอันบริสุทธิ์ผ่องใส ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

มหาราช! เปรียบเหมือน **ชายคนหนึ่ง** นั่งคลุมตัวด้วยผ้าขาวตลอดศีรษะ, ส่วนไหน ๆ ในกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ผ้าขาวไม่ถูกต้องแล้ว (คือไม่คลุมแล้ว) มิได้มี. ข้อนี้เป็นฉันใด; มหาราช! ภิกษุนั่งแผ่ใจอันบริสุทธิ์ผ่องใสไปตลอดกายนี้, ส่วนใดส่วนหนึ่งในกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ใจอันบริสุทธิ์ผ่องใสไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ฉันนั้นเหมือนกัน.

–ที. ที. ๙/๑๐๐/๑๓๐.

อาการที่อยู่ในฌาน เรียกว่าตถาคตไสยา

ภิกษุ ท.! การนอน ๔ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่. สี่อย่าง อย่างไรเล่า? สี่อย่างคือ เปตไสยา กามโภคิไสยา สีหไสยา ตถาคตไสยา.

ภิกษุ ท.! **เปตไสยา (นอนอย่างเปรต) เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! โดยมาก พวกเปรต ย่อมนอนหงาย. นี้เรียกว่า **เปตไสยา.**

ภิกษุ ท.! **กามโภคิไสยา (นอนอย่างคนบริโภคกาม) เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! โดยมาก คนบริโภคกาม ย่อมนอนตะแคงโดยข้างเบื้องซ้าย. นี้เรียกว่า **กามโภคิไสยา.**

ภิกษุ ท.! **สีหไสยา (นอนอย่างสีหะ) เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! สีหะเป็นพญาสัตว์ ย่อมสำเร็จการนอนโดยข้างเบื้องขวา เท้าเหลื่อมเท้า สอดหางไว้ที่ระหว่างแห่งขา. สีหะนั้นครั้นตื่นขึ้น ย่อมชะเง้อกายตอนหน้าขึ้น สังเกตกายตอนท้าย ถ้าเห็นความดิ้นเคลื่อนที่ของกาย (ในขณะหลับ) ย่อมมีความเสียใจเพราะข้อนั้น. ถ้าไม่เห็น ย่อมมีความดีใจ. นี้เรียกว่า **สีหไสยา.**

ภิกษุ ท.! **ตถาคตไสยา (นอนอย่างตถาคต) เป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ สงัดแล้วจากกาม สงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เข้าถึง **ฌานที่ ๑** ซึ่งมีวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกแล้วแลอยู่. เพราะวิตกวิจารรำงับไป เธอเข้าถึง **ฌานที่ ๒** อันเป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน สามารถให้สมาธิผุดขึ้นเป็นธรรมเอก ไม่มีวิตกวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิแล้วแลอยู่. เพราะปีติจางหายไป เธอเป็นผู้เพ่งเฉยอยู่ได้ มีสติ มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม และได้เสวยสุขด้วยนามกาย เข้าถึง **ฌานที่ ๓** อันเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า "เป็นผู้เฉยอยู่ได้ มีสติอยู่เป็นสุข" แล้วแลอยู่. เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะความดับหายไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน เธอเข้าถึง **ฌานที่ ๔** อันไม่ทุกข์และไม่สุข มีแต่สติอันบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. นี้เรียกว่า **ตถาคตไสยา.**

ภิกษุ ท.! เหล่านี้ แล การนอน ๔ อย่าง.

—จตุกฺก. อํ. ๒๑/๓๓๑/๒๔๖.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตความผิดแผกแตกต่างกันอย่างมาก ระหว่างการนอนทั้งสี่อย่างนี้ ก็จะเข้าใจได้ว่าวิญญาณหรือหัวใจของธรรมะมุ่งหมายอย่างไร สูงกว่าธรรมชาติเพียงใด จนกระทั่งว่า **การอยู่ในฌานก็เรียกว่าการนอนอย่างหนึ่งด้วย เป็นการนอนทางวิญญาณ** แม้กำลังอยู่

ในอิริยาบถอื่นซึ่งมิใช่อิริยาบถนอน ดังที่กล่าวอยู่ในหัวข้อว่า "ที่นั่ง - นอน - ยืน - เดิน อันเป็นทิพย์" ที่หน้า ๑๓๔๕ แห่งหนังสือเล่มนี้).

หมวด ค. ว่าด้วย อุปกรณ์ – เหตุปัจจัย ของสัมมาสมาธิ

ความรู้ที่ทำให้มีการอบรมจิต

ภิกษุ ท.! **จิตนี้ เป็นธรรมชาติประภัสสร แต่จิต**(ที่มีธรรมชาติประภัสสร) **นั้นแล เข้าถึงความเศร้าหมองแล้ว เพราะอุปกิเลสอันเป็นอาคันตุกะจรมา.** เรากล่าวว่า บุถุชนผู้ไม่มีการสดับ ย่อมไม่รู้ชัดตามที่เป็นจริง ซึ่งความจริงข้อนั้น เพราะเหตุนั้น จิตตภาวนา ย่อมไม่มีแก่บุถุชนผู้ไม่มีการสดับ ดังนี้.

ภิกษุ ท.! **จิตนี้ เป็นธรรมชาติประภัสสร แต่จิต**(ที่มีธรรมชาติประภัสสร) **นั้นแล เป็นจิตพ้นวิเศษจากอุปกิเลสอันเป็นอาคันตุกะจรมานั้นได้.** เรากล่าวว่า อริยสาวกผู้มีการสดับ ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริงซึ่งความจริงข้อนั้น เพราะเหตุนั้น จิตตภาวนา ย่อมมีแก่อริยสาวกผู้มีการสดับ ดังนี้.

–เอก. อํ. ๒๐/๑๑ – ๑๒/๕๒ – ๕๓.

(พระพุทธภาษิตนี้ มีความหมายลึกอยู่บางประการ จนทำให้มีผู้เข้าใจผิดไปว่า ถ้าจิตมีความเป็นประภัสสรตามธรรมชาติแล้ว ทำไมจึงเศร้าหมองได้เพราะอุปกิเลส; และว่า ถ้าจิตพ้นจากอุปกิเลสกลับไปสู่ความเป็นจิตประภัสสรอย่างเดิมแล้ว มันก็จะกลับเป็นจิตเศร้าหมองเพราะอุปกิเลสได้อีกในภายหลัง สลับกันไปไม่รู้สิ้นสุด ดังนี้. แต่ความจริงมีอยู่ว่า ประภัสสรตามธรรมชาตินั้น ถูกครอบงำด้วยอุปกิเลสได้ จึงต้องทำการภาวนา คืออบรมจิตให้เปลี่ยนสภาพเป็นประภัสสรสมุจเฉท ซึ่งอุปกิเลสจะครอบงำไม่ได้อีกต่อไป. เพราะเหตุนั้นจึงตรัสว่า ผู้รู้ความจริงเรื่องนี้เท่านั้น จึงประสงค์การเจริญภาวนาอบรมจิต และอบรมจิตได้ตามประสงค์).

บริขารเจ็ดของอริยสัมมาสมาธิ

ภิกษุ ท.! **สมาธิบริขาร ๗ ประการ** เหล่านี้ มีอยู่. เจ็ดประการอย่างไรเล่า? เจ็ดประการ คือ **สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ.**

ภิกษุ ท.! **เอกัคคตาจิตที่แวดล้อมอยู่ด้วยองค์เจ็ดประการเหล่านี้** เราเรียกว่า **อริยสัมมาสมาธิ ที่มีที่ตั้งอาศัย** บ้าง **ที่มีบริขาร** บ้าง ดังนี้.

– สฬฺฐก. อํ. ๒๓/๔๒/๔๒.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า การที่พระองค์ทรงจัดให้องค์มรรคทั้งเจ็ดข้างต้น ตั้งอยู่ในฐานะเป็นบริวารขององค์สุดท้ายคือสัมมาสมาธิ นี้มีความหมายลึกซึ้ง เป็นเคล็ดลับของการปฏิบัติธรรมอย่างยิ่ง; ผู้ศึกษาพึงศึกษาจากหัวข้อว่า "อริยสัมมาสมาธิมีบริขารเจ็ด", "การทำหน้าที่สัมพันธ์กันของบริขารเจ็ด" ที่หน้า ๑๒๘๖ – ๑๒๙๕ แห่งหนังสือเล่มนี้เป็นเครื่องประกอบด้วย).

ธรรมเครื่องทำความเต็มเปี่ยมแห่งกำลังของสมาธิ

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการแล้ว เป็นผู้ไม่ควรเพื่อจะถึงความมีกำลังในสมาธิ. หกประการอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! หกประการในกรณีนี้ คือ :–

๑. ภิกษุ ไม่เป็นผู้ฉลาดในการเข้าสู่สมาธิ;
๒. ภิกษุ ไม่เป็นผู้ฉลาดในการดำรงอยู่ในสมาธิ;
๓. ภิกษุ ไม่เป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาธิ;
๔. ภิกษุ ไม่เป็นผู้มีปกติกระทำ (สมาธิ) โดยเอื้อเฟื้อ;
๕. ภิกษุ ไม่เป็นผู้มีปกติกระทำ (สมาธิ) โดยติดต่อ;
๖. ภิกษุ ไม่เป็นผู้มีปกติกระทำด้วยธรรมเป็นที่สบาย (แก่สมาธิ).

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบแล้วด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้ไม่ควรเพื่อจะถึงความมีกำลังในสมาธิ.

ภิกษุ ท.! **ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ แล้ว เป็นผู้ควรเพื่อจะถึงความมีกำลังในสมาธิ.** หกประการอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! หกประการในกรณีนี้ คือ :–

๑. ภิกษุ เป็นผู้ **ฉลาดในการเข้าสู่สมาธิ;**
๒. ภิกษุ เป็นผู้ **ฉลาดในการดำรงอยู่ในสมาธิ;**
๓. ภิกษุ เป็นผู้ **ฉลาดในการออกจากสมาธิ;**
๔. ภิกษุ เป็นผู้ **มีปกติกระทำ (สมาธิ) โดยเอื้อเฟื้อ;**
๕. ภิกษุ เป็นผู้ **มีปกติกระทำ (สมาธิ) โดยติดต่อ;**
๖. ภิกษุ เป็นผู้ **มีปกติกระทำด้วยธรรมเป็นที่สบาย (แก่สมาธิ).**

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบแล้วด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้ควรเพื่อจะถึงความมีกำลังในสมาธิ.

– ฉกฺก. อํ. ๒๒/๔๗๗/๓๔๓.

สมาธิจากการเดิน (จงกรม) ย่อมตั้งอยู่นาน

ภิกษุ ท.! **อานิสงส์ในการเดิน (จงฺกม) ๕ อย่าง** เหล่านี้ มีอยู่. ห้าอย่าง อย่างไรเล่า? ห้าอย่าง คือ เป็นผู้อดทนต่อการเดินทางไกล ๑, เป็นผู้อดทนต่อการกระทำความเพียร ๑, เป็นผู้มีอาพาธน้อย ๑, สิ่งที่กินแล้ว ดื่มแล้ว เคี้ยวแล้ว ลิ้มแล้ว ย่อมถึงการย่อยด้วยดี ๑, สมาธิที่ได้ในขณะแห่งการเดิน ย่อมตั้งอยู่ได้นาน ๑.

ภิกษุ ท.! อานิสงส์ในการเดิน ห้าอย่างเหล่านี้ แล.

— ปญฺจก. อํ. ๒๒/๓๑/๒๙.

ลักษณะของผู้ง่ายต่อการเข้าอยู่ในสมาธิ

ภิกษุ ท.! ภิกษุที่ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ เป็นผู้ไม่ควรเพื่อเข้าถึงสัมมาสมาธิ แล้วแลอยู่. ห้าประการ อย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ห้าประการ คือ ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้ไม่อดทนต่อรูปทั้งหลาย ๑, ไม่อดทนต่อเสียงทั้งหลาย ๑, ไม่อดทนต่อกลิ่นทั้งหลาย ๑, ไม่อดทนต่อรสทั้งหลาย ๑, ไม่อดทนต่อโผฏฐัพพะทั้งหลาย ๑. ภิกษุ ท.! ภิกษุที่ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้ไม่ควรเพื่อเข้าถึงสัมมาสมาธิ แล้วแลอยู่.

ภิกษุ ท.! **ภิกษุที่ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ เป็นผู้ควรเพื่อเข้าถึงสัมมาสมาธิ** แล้วแลอยู่. ห้าประการ อย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ห้าประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้ **อดทนต่อรูป** ทั้งหลาย ๑, **อดทนต่อเสียง** ทั้งหลาย ๑, **อดทนต่อกลิ่น** ทั้งหลาย ๑, **อดทนต่อรส** ทั้งหลาย ๑, **อดทนต่อโผฏฐัพพะ** ทั้งหลาย ๑. ภิกษุ ท.! ภิกษุที่ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้ **ควรเพื่อเข้าถึงสัมมาสมาธิ** แล้วแลอยู่.

— ปญฺจก. อํ. ๒๒/๑๕๕/๑๑๓.

หมวด ง. ว่าด้วย หลักการปฏิบัติ ของสัมมาสมาธิ

บุพพภาคแห่งการเจริญสมาธิ ห้าขั้น

มหาราช! ภิกษุนั้น (๑) ประกอบแล้วด้วย **ศีลขันธ์อันเป็นอริยะ** นี้ด้วย (๒) ประกอบแล้วด้วย **อินทรียสังวรอันเป็นอริยะ** นี้ด้วย (๓) ประกอบแล้ว

ด้วย สติสัมปชัญญะอันเป็นอริยะ นี้ด้วย (๔) ประกอบแล้วด้วย **สันโดษอันเป็นอริยะ** นี้ด้วย (๕) **เสพเสนาสนะอันสงัด** คือป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกห้วย ท้องถ้ำ ป่าช้า ป่าชัฏ ที่แจ้ง ลอมฟาง. เธอนั้น ในเวลาภายหลังอาหาร กลับจากบิณฑบาตแล้ว นั่งคู้บัลลังก์ (ขัดสมาธิ) ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า, เธอละ ***อภิชฌา*** ในโลก มีจิตปราศจากอภิชฌา คอยชำระจิตจากอภิชฌา อยู่; ละ ***พยาบาทเครื่องประทุษร้าย*** มีจิตปราศจากพยาบาท เป็นผู้กรุณามีจิตหวังความเกื้อกูลในสัตว์ทั้งหลาย คอยชำระจิตจากพยาบาทเครื่องประทุษร้ายอยู่; ละ ***ถีนมิทธะ*** มุ่งอยู่แต่ความสว่างในใจ มีจิตปราศจากถีนมิทธะ มีสติมีสัมปชัญญะรู้สึกตัว คอยชำระจิตจากถีนมิทธะ อยู่; ละ ***อุทธัจจกุกกุจจะ*** ไม่ฟุ้งซ่าน มีจิตสงบอยู่ในภายใน คอยชำระจิตจากอุทธัจจกุกกุจจะ อยู่; ละ ***วิจิกิจฉา*** ข้ามล่วงวิจิกิจฉาเสียได้ ไม่ต้องกล่าวว่านี่อะไรนี่อย่างไร ในกุศลธรรมทั้งหลาย (เพราะความสงสัย) คอยชำระจิตจากวิจิกิจฉา อยู่.

—ที. ที. ๙/๙๕/๑๒๕.

ขั้นตอนอันจำกัดแห่งปัจจัยของสัมมาสมาธิ

ภิกษุ ท.! ภิกษุนั้นหนอ ไม่มีความเคารพ ไม่มีความยำเกรง ไม่ประพฤติความเสมอกัน ในเพื่อนสพรหมจารีทั้งหลายแล้ว จักทำอาภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์ ดังนี้นั้น : นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้;[๑]

---

๑. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า อาภิสมาจาริกธรรม กล่าวคือการปฏิบัติวัตรหรือมรรยาทที่สาธุชนทั่วไป จะพึงปฏิบัติในบ้านเรือน เพื่อนพ้อง และสังคมทั่วไป นี้ไม่ใช่สิ่งเล็กน้อยในการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุธรรมในขั้นสูง; กล่าวสรุปสั้น ๆ ก็ว่า ไม่กระทำให้เกิดความเหมาะสมในการที่จะเป็นนักศึกษา. ขอให้ทุกคนทำการชำระสะสางอาภิสมาจาริกธรรมของตน ๆ ให้ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้เป็นเรื่องแรกเสียก่อน.

ครั้นไม่ทำอาภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักทำเสขธรรม (ธรรมที่ควรศึกษาสูงขึ้นไป) ให้บริบูรณ์ ดังนี้นั้น : นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้;

ครั้นไม่ทำเสขธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักทำศีลทั้งหลายให้บริบูรณ์ ดังนี้นั้น : นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้;

ครั้นไม่ทำศีลทั้งหลายให้บริบูรณ์แล้ว จักทำสัมมาทิฏฐิให้บริบูรณ์ ดังนี้นั้น : นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้;

ครั้นไม่ทำสัมมาทิฏฐิให้บริบูรณ์แล้ว จักทำสัมมาสมาธิให้บริบูรณ์ ดังนี้นั้น : นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้.

ภิกษุ ท.! ภิกษุนั้นหนอ **มีความเคารพ มีความยำเกรง ประพฤติความเสมอกัน ในเพื่อนสพรหมจารีทั้งหลายแล้ว จักทำอาภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์** ดังนี้นั้น : นั่นเป็นฐานะที่มีได้;

ครั้นทำอาภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์แล้ว **จักทำเสขธรรมให้บริบูรณ์** ดังนี้นั้น : นั่นเป็นฐานะที่มีได้.

ครั้นทำเสขธรรมให้บริบูรณ์แล้ว **จักทำศีลทั้งหลายให้บริบูรณ์** ดังนี้นั้น : นั่นเป็นฐานะที่มีได้;

ครั้นทำศีลทั้งหลายให้บริบูรณ์แล้ว **จักทำสัมมาทิฏฐิให้บริบูรณ์** ดังนี้นั้น : นั่นเป็นฐานะที่มีได้;

ครั้นทำสัมมาทิฏฐิให้บริบูรณ์แล้ว **จักทำสัมมาสมาธิให้บริบูรณ์** ดังนี้นั้น : นั่นเป็นฐานะที่มีได้.

—ปญฺจก. อํ. ๒๒/๑๕-๑๖/๒๑.

การกระทำที่ถูกต้องตามกาละ

สำหรับสมาธินิมิต – ปัคคาหนิมิต – อุเบกขานิมิต

ภิกษุ ท.! ภิกษุ ผู้ตามประกอบในอธิจิต พึงทำในใจซึ่งนิมิตทั้งสาม โดยกาลอันควร คือ :–

พึงทำในใจซึ่ง สมาธินิมิต โดยกาลอันควร
พึงทำในใจซึ่ง ปัคคาหนิมิต โดยกาลอันควร
พึงทำในใจซึ่ง อุเปกขานิมิต โดยกาลอันควร.

ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุผู้ตามประกอบในอธิจิต พึงกระทำในใจแต่เพียงสมาธินิมิตโดยส่วนเดียว เท่านั้นไซร้, ฐานะเช่นนั้น จะทำให้เป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน.

ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุผู้ตามประกอบในอธิจิต พึงกระทำในใจแต่เพียงปัคคาหนิมิตโดยส่วนเดียว เท่านั้นไซร้, ฐานะเช่นนั้น จะทำจิตให้เป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน.

ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุผู้ตามประกอบในอธิจิต พึงกระทำในใจแต่เพียงอุเปกขานิมิตโดยส่วนเดียว เท่านั้นไซร้, ฐานะเช่นนั้น จะไม่ทำจิตให้ตั้งมั่นโดยชอบ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย.

ภิกษุ ท.! ในกาลใดแล ภิกษุผู้ตามประกอบในอธิจิต กระทำในใจซึ่งสมาธินิมิต โดยกาลอันควร, กระทำในใจซึ่งปัคคาหนิมิต โดยกาลอันควร, กระทำในใจซึ่งอุเปกขานิมิต โดยกาลอันควร; ในกาลนั้น จิตนั้น ย่อมเป็น

จิตอ่อนโยน ควรแก่การงาน เป็นจิตประภัสสร ไม่รวนเร ย่อมตั้งมั่นโดยชอบ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนช่างทองหรือลูกมือของช่างทอง ประกอบตัวเบ้าแล้วฉาบปากเบ้า แล้วจับแท่งทองด้วยคีม วางที่ปากเบ้า แล้วสูบลมโดยกาลอันควร พรมน้ำโดยกาลอันควร ตรวจดูโดยกาลอันควร. ภิกษุ ท.! ถ้าช่างทองหรือลูกมือของช่างทอง จะพึง **สูบลมตะพึดไปโดยส่วนเดียว** กะทองนั้น ฐานะเช่นนั้น ก็ **จะทำทองให้ไหม้** (สุกเกิน); ถ้า **พรมน้ำตะพึดไป** กะทองนั้น ฐานะเช่นนั้น ก็ **จะทำทองนั้นให้เย็น**[๑] (อยู่เช่นเดิม); ถ้า **ตรวจดูตะพึดโดยส่วนเดียว** กะทองนั้น ฐานะเช่นนั้น ก็ **จะทำให้ทองนั้นไม่ถึงซึ่งความสุกอย่างพอดี.** ภิกษุ ท.! ในกาลใด ช่างทองหรือลูกมือของช่างทอง สูบลมโดยกาลอันควรกะทองนั้น, พรมน้ำโดยกาลอันควรกะทองนั้น, ตรวจดูโดยกาลอันควรกะทองนั้น; ในกาลนั้น ทองนั้น ย่อมเป็นทองมีเนื้ออ่อน ควรแก่การงานของช่างทอง มีรัศมีเนื้อไม่ร่วน และเหมาะสมแก่การกระทำของช่างทอง. ถ้าใครปรารถนาจะกระทำเครื่องประดับต่าง ๆ เช่น ตาบ ตุ้มหู สร้อยคอ หรือสุวรรณมาลาก็ตาม ก็สำเร็จประโยชน์แก่เขานั้น, นี้ฉันใด;

ภิกษุ ท.! ภิกษุผู้ตามประกอบในอธิจิต พึงทำในใจซึ่งนิมิตทั้งสามโดยกาลอันควร คือ พึงทำในใจซึ่งสมาธินิมิต โดยกาลอันควร พึงทำในใจซึ่งปัคคาหนิมิต โดยกาลอันควร พึงทำในใจซึ่งอุเปกขานิมิต โดยกาลอันควร, ฉันนั้นเหมือนกัน .... ฯลฯ .... ถ้าภิกษุน้อมจิตไปเพื่อกระทำให้แจ้งด้วย

---

๑. คำว่าเย็นคำนี้ คำบาลีว่า นิพพาน (ชาตรูป นิพฺพาเปยฺย) ขอผู้ที่ไม่ทราบว่านิพพานแปลว่าเย็น พึงทราบเสียในที่นี้ด้วย. —ติก. อํ. ๒๐/๓๓๐/๕๔๒.

ปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมที่ควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง ใด ๆ เธอย่อมลุถึงซึ่งความสามารถทำได้จนเป็นสักขีพยาน ในธรรมนั้น ๆ นั่นเทียว ในเมื่ออายตนะยังมีอยู่ ๆ.

—ติก. อํ. ๒๐/๓๒๙-๓๓๑/๕๔๒.

สิ่งที่ต้องย้ำวันละ ๓ หน ในวงการสมาธิ

ภิกษุ ท.! ชาวร้านตลาดที่ประกอบด้วยองค์ ๓ ประการ เป็นผู้ควรเพื่อจะได้ผลกำไรที่ยังไม่ได้ หรือเพื่อทำผลกำไรที่ได้รับอยู่แล้วให้งอกงามออกไป. สามประการ อย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! สามประการ คือ ชาวร้านตลาด ในกรณีนี้ ย่อมจัดย่อมทำกิจการงานอย่างดีที่สุด ในเวลาเช้า; ย่อมจัดย่อมทำกิจการงานอย่างดีที่สุด ในเวลากลางวัน; ย่อมจัดย่อมทำกิจการงานอย่างดีที่สุด ในเวลาเย็น. ภิกษุ ท.! ชาวร้านตลาดที่ประกอบด้วยองค์ ๓ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้ควรเพื่อจะได้ผลกำไรที่ยังไม่ได้ หรือเพื่อทำผลกำไรที่ได้รับอยู่แล้วให้งอกงามออกไป, นี้ฉันใด;

ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน : ภิกษุที่**ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ เป็นผู้ควรเพื่อจะบรรลุกุศลธรรมที่ยังไม่บรรลุ หรือเพื่อทำกุศลธรรมที่บรรลุแล้วให้งอกงามยิ่งขึ้นไป.** สามประการ อย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! สามประการ คือ ภิกษุในกรณีนี้ ย่อม**กำหนดสมาธินิมิตโดยเอื้อเฟื้อ ในเวลาเช้า;** ย่อม**กำหนดสมาธินิมิตโดยเอื้อเฟื้อ ในเวลากลางวัน;** ย่อม**กำหนดสมาธินิมิตโดยเอื้อเฟื้อ ในเวลาเย็น.** ภิกษุ ท.! ภิกษุที่ประกอบด้วยธรรม ๓

ประการเหล่านี้แล ย่อมเป็นผู้ควรเพื่อจะบรรลุกุศลธรรมที่ยังไม่บรรลุ หรือเพื่อทำกุศลธรรมที่บรรลุแล้วให้งอกงามยิ่งขึ้นไป.

—ทิก. อํ. ๒๐/๑๔๕/๔๕๘.

อนุสสติภาวนา เป็นสิ่งที่เจริญได้ในทุกอิริยาบถ

มหานาม! เธอ พึงตามระลึกถึงตถาคต ว่า "แม้เพราะเหตุอย่างนี้ ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นผู้ไกลจากกิเลส เป็นผู้ตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์เอง เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ เป็นผู้ไปแล้วด้วยดี เป็นผู้รู้โลกอย่างแจ่มแจ้ง เป็นผู้สามารถฝึกบุรุษที่สมควรฝึกได้อย่างไม่มีใครยิ่งกว่า เป็นครูผู้สอน ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบานด้วยธรรม เป็นผู้มีความจำเริญ จำแนกธรรมสั่งสอนสัตว์" ดังนี้.

มหานาม! สมัยใด อริยสาวกตามระลึกถึงตถาคตอยู่; สมัยนั้น จิตของอริยสาวกนั้น ไม่มีราคะกลุ้มรุม ไม่มีโทสะกลุ้มรุม ไม่มีโมหะกลุ้มรุม, สมัยนั้นจิตของเธอนั้น เป็นจิตดำเนินไปตรงทีเดียว. มหานาม! **อริยสาวกผู้มีจิตดำเนินไปตรงเพราะปรารภตถาคต ย่อมได้ความรู้สึกต่ออรรถ (อตฺถเวท) ย่อมได้ความรู้สึกต่อธรรม (ธมฺมเวท) ย่อมได้ปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรม.** เมื่อปราโมทย์แล้ว ปีติย่อมเกิด; เมื่อใจมีปีติ กายย่อมรำงับ; ผู้มีกายรำงับย่อมเสวยสุข; เมื่อมีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ.

มหานาม! เธอ พึงเจริญพุทธานุสสตินี้ แม้ **เมื่อเดินอยู่** พึงเจริญ แม้ **เมื่อยืนอยู่** พึงเจริญ **แม้เมื่อนั่งอยู่** พึงเจริญแม้ **เมื่อนอนอยู่** พึงเจริญแม้ **เมื่อกำลังทำงานอยู่** พึงเจริญ **แม้เมื่อนอนเบียดบุตรอยู่บนที่นอน.**

—เอกาทสก. อํ. ๒๔/๓๖๑/๒๑๙.

(ในกรณีแห่งการเจริญธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ และเทวตานุสสติ ก็มีข้อความที่ตรัสไว้อย่างเดียวกัน ผู้ปรารถนาโดยรายละเอียด พึงดูจากที่มาแห่งกรณีนั้น ๆ.

สิ่งซึ่งอาจจะเป็นที่ประหลาดใจแก่พวกเรา ในที่นี้ ก็คือข้อที่ว่า *อนุสสติภาวนานั้นเป็นสิ่งที่อาจเจริญได้ในทุกอิริยาบถ แม้ในขณะที่ผู้ที่เป็นพ่อแม่นอนกกลูกอยู่*).

สมาธิภาวนาแต่ละอย่าง ๆ อาจทำได้ถึง ๗ ระดับ

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ขอโอกาส ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงแสดงธรรมนั้นโดยย่อ อันเป็นธรรมที่เมื่อข้าพระองค์ฟังแล้ว จะเป็นผู้ผู้เดียวหลีกออกไปสู่ที่สงัด เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลส มีตนส่งไปแล้วในธรรมเบื้องสูง แล้วแลอยู่เถิด พระเจ้าข้า!"

ก็เรื่องอย่างเดียวกันนี่แหละ โมฆบุรุษบางพวกขอร้องให้เรากล่าวธรรมอย่างที่เธอถาม ครั้นเรากล่าวธรรมนั้นแล้วเขาก็ยังสำคัญแต่ในอันที่จะติดตามเราเท่านั้น (ไม่สนใจที่จะหลีกออกอยู่ปฏิบัติผู้เดียว).

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงแสดงธรรมโดยย่อแก่ข้าพระ-องค์ ขอพระสุคตจงทรงแสดงธรรมโดยย่อแก่ข้าพระองค์ ในลักษณะที่ข้าพระองค์จะเข้าใจเนื้อความแห่งภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า จะเป็นทายาท (ผู้รับมรดกธรรม) *แห่งภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเถิด พระเจ้าข้า!".*

ภิกษุ! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้ เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้ว่า :–

(๑. หมวดตระเตรียม)

"จิตของเรา จักเป็นจิตตั้งอยู่ ดำรงอยู่ด้วยดี ในภายใน; และบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย จักไม่เกิดขึ้นครอบงำจิตตั้งอยู่" ดังนี้. ภิกษุ! เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้แล.

(๒. หมวดพรหมวิหาร)

ภิกษุ! ในกาลใดแล จิตของเธอ เป็นจิตตั้งอยู่ ดำรงอยู่ด้วยดีในภายใน, และบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่เกิดขึ้นครอบงำจิตตั้งอยู่; ในกาลนั้น เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้ว่า "เราจักเจริญ **เมตตาเจโตวิมุตติ** จักกระทำให้มาก ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้มีที่ตั้งอาศัย ไม่ให้หยุดชะงัก ให้สั่งสมรอบแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้วด้วยดี" ดังนี้. ภิกษุ! เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้แล.

ภิกษุ! ในกาลใดแล สมาธินี้ เป็นธรรมอันเธอเจริญ กระทำให้มากแล้ว อย่างนี้; ในกาลนั้น เธอ พึงเจริญซึ่งสมาธินี้ :–

๑. **ให้เป็นธรรมมีวิตกมีวิจาร** บ้าง;

๒. **พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีวิตก มีแต่เพียงวิจาร** บ้าง;

๓. **พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีวิตกไม่มีวิจาร** บ้าง;

๔. **พึงเจริญให้เป็นธรรมเป็นไปกับด้วยปีติ** บ้าง;

๕. **พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีปีติ** บ้าง;

๖. **พึงเจริญให้เป็นธรรมสหรคตด้วยความยินดี** บ้าง;

๗. **พึงเจริญให้เป็นธรรมสหรคตด้วยอุเบกขา** บ้าง.

ภิกษุ! ในกาลใดแล สมาธินี้ เป็นธรรมอันเธอเจริญ เจริญด้วยดีแล้วอย่างนี้; ในกาลนั้น เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้ว่า "เราจักเจริญ

กรุณาเจโตวิมุตติ จักกระทำให้มาก ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้มีที่ตั้งอาศัย ไม่ให้หยุดชะงัก ให้สั่งสมรอบแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้วด้วยดี" ดังนี้. ภิกษุ! เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้แล.

ภิกษุ! ในกาลใดแล สมาธินี้ เป็นธรรมอันเธอเจริญ กระทำให้มากแล้ว อย่างนี้; ในกาลนั้น เธอพึงเจริญซึ่งสมาธินี้ :–

ให้เป็นธรรมมีวิตกมีวิจาร บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีวิตก มีแต่เพียงวิจาร บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีวิตกไม่มีวิจาร บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมเป็นไปกับด้วยปีติ บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีปีติ บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมสหรคตด้วยความยินดี บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมสหรคตด้วยอุเบกขา บ้าง.

(ในกรณีแห่ง **มุทิตาเจโตวิมุตติ** และ **อุเบกขาเจโตวิมุตติ** ก็มีข้อความที่ตรัสไว้มีลำดับ ๗ อย่าง อย่างเดียวกันกับข้างบนนี้).

(๓. หมวดสติปัฏฐาน)

ภิกษุ! ในกาลใดแล สมาธินี้ (ในพรหมวิหารทั้งสี่ ดังที่กล่าวมาแล้วนี้) อันเธอเจริญ เจริญแล้วด้วยดีอย่างนี้; ในกาลนั้น เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้ว่า "เราจักเป็นผู้มีปกติ **ตามเห็นกายในกาย** อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่" ดังนี้. ภิกษุ! เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้แล.

ภิกษุ! ในกาลใดแล สมาธินี้ อันเธอเจริญ กระทำให้มากแล้วอย่างนี้; ในกาลนั้น เธอ พึงเจริญซึ่งสมาธินี้ :–

ให้เป็นธรรมมีวิตกมีวิจาร บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีวิตก มีแต่เพียงวิจาร บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีวิตกไม่มีวิจาร บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมเป็นไปกับด้วยปีติ บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีปีติ บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมสหรคตด้วยความยินดี บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมสหรคตด้วยอุเบกขา บ้าง.

ภิกษุ! ในกาลใดแล สมาธินี้ อันเธอเจริญ เจริญด้วยดีแล้วอย่างนี้; ในกาลนั้นเธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้ว่า "เราจักเป็นผู้มีปกติ **ตามเห็นเวทนาในเวทนา** ทั้งหลายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก อยู่" ดังนี้. ภิกษุ! เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้ แล.

ภิกษุ! ในกาลใดแล สมาธินี้ อันเธอเจริญ กระทำให้มากแล้วอย่างนี้; ในกาลนั้น เธอ พึงเจริญซึ่งสมาธินี้ :–

ให้เป็นธรรมมีวิตกมีวิจาร บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีวิตก มีแต่เพียงวิจาร บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีวิตกไม่มีวิจาร บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมเป็นไปกับด้วยปีติ บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีปีติ บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมสหรคตด้วยความขินดี บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมสหรคตด้วยอุเบกขา บ้าง.

(ในกรณีแห่ง **จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน** และ **ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน** ก็มีข้อความที่ตรัสไว้ มีลำดับ ๗ อย่าง อย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งกายา-เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน).

(หมวดอานิสงส์)

ภิกษุ! ในกาลใดแล สมาธินี้ อันเธอเจริญ เจริญด้วยดีแล้วอย่างนี้; ในกาลนั้น เธอจักไปโดยทิศาภาคใด ๆ ก็จักไปเป็นผาสุก; จักยืนในที่ใด ๆ ก็จักยืนเป็นผาสุก; จักนั่งในที่ใด ๆ ก็จักนั่งเป็นผาสุก; จักสำเร็จการนอนในที่ใด ๆ ก็จักสำเร็จการนอนเป็นผาสุก แล.

—อฏฺฐก. อํ. ๒๓/๓๐๘-๓๑๐/๑๖๐.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า สมาธิภาวนาอย่างหนึ่ง ๆ สามารถเจริญให้สมบูรณ์ออกไปได้ถึง ๗ ระดับ ดังที่แสดงไว้ในสูตรนี้ เป็นที่น่าสนใจอย่างยิ่ง. อีกอย่างหนึ่ง พึงสังเกตให้เห็นว่า สมาธิที่มีนิมิตเป็นนามธรรม เช่นการเจริญเมตตา ก็ดี และที่มีลักษณะเป็นวิปัสสนาเช่นกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ก็ดี สามารถนำมาเจริญในรูปแบบของสมาธิที่มีลักษณะแบ่งได้เป็น ๗ ระดับ อย่างในสูตรนี้; ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า ตั้งต้นเจริญภาวนาในรูปแบบของวิปัสสนา แล้วอาจจะย้ำให้แน่นลงไปโดยอาการแห่งสมถะ ๗ ระดับนี้; อาจจะเรียกได้ว่ามีวิปัสสนานำหน้าสมถะได้กระมัง).

ญาณ เกิดจากสมาธิของผู้ที่มีสติปัญญารักษาตน

ภิกษุ ท.! พวกเธอจงเจริญสมาธิมีคุณอันไม่มีประมาณ เป็นผู้มีปัญญารักษาตัว มีสติเฉพาะหน้า อยู่เถิด. เมื่อเธอเจริญสมาธิมีคุณอันไม่มี

ประมาณ เป็นผู้มีปัญญารักษาตัว มีสติเฉพาะหน้าอยู่, ญาณ ๕ ประการ ย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนนั่นเทียว. ห้าประการอย่างไรเล่า? ห้าประการ คือ :—

ญาณย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนนั่นเทียว ดังนี้ว่า **"สมาธินี้ ให้เกิดสุขในปัจจุบันด้วย มีสุขเป็นวิบากต่อไปด้วย";**

ญาณย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนนั่นเทียว ดังนี้ว่า **"สมาธินี้ เป็นธรรมอันประเสริฐ ปราศจากอามิส";**

ญาณย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนนั่นเทียว ดังนี้ว่า **"สมาธินี้ คนชั่วคนถ่อยเสพไม่ได้";**

ญาณย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนนั่นเทียว ดังนี้ว่า **"สมาธินี้ รำงับประณีต ได้แล้วด้วยปฏิปัสสัทธิ ถึงทับแล้วด้วยเอโกทิภาวะ** (ความที่จิตมีธรรมอันเอก) **ไม่ใช่บรรลุได้เพราะการข่มขี่และการห้ามด้วยสสังขารธรรม** (เครื่องปรุงแต่ง);

ญาณย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนนั่นเทียว ดังนี้ว่า **"เรามีสติเข้าถึงสมาธินี้ มีสติออกจากสมาธินี้".**

ภิกษุ ท.! พวกเธอจงเจริญสมาธิมีคุณอันไม่มีประมาณ เป็นผู้มีปัญญารักษาตัว มีสติเฉพาะหน้า. เมื่อเธอเจริญสมาธิมีคุณอันไม่มีประมาณ เป็นผู้มีปัญญารักษาตัว มีสติเฉพาะหน้าอยู่, ญาณ ๕ ประการเหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนนั่นเทียว อย่างนี้แล.

—ปญฺจก. อํ. ๒๒/๒๕/๒๗.

การดำรงสมาธิจิต เมื่อถูกเบียดเบียนทั้งทางวาจาและทางกาย

ภิกษุ ท.! **ทางแห่งถ้อยคำที่บุคคลอื่นจะพึงกล่าวหาเธอ ๕ อย่าง** เหล่านี้ มีอยู่ คือ ๑. กล่าวโดยกาลหรือโดยมิใช่กาล ๒. กล่าวโดยเรื่องจริงหรือโดยเรื่องไม่จริง ๓. กล่าวโดยอ่อนหวานหรือโดยหยาบคาย ๔. กล่าวด้วยเรื่องมีประโยชน์หรือไม่มีประโยชน์ ๕. กล่าวด้วยมีจิตเมตตาหรือมีโทสะในภายใน.

ภิกษุ ท.! เมื่อเขากล่าวอยู่อย่างนั้น ในกรณีนั้นๆ เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้ว่า **"จิตของเราจักไม่แปรปรวน, เราจักไม่กล่าววาจาอันเป็นบาป, เราจักเป็นผู้มีจิตเอ็นดูเกื้อกูล มีจิตประกอบด้วยเมตตา ไม่มีโทสะในภายใน อยู่, จักมีจิตสหรคตด้วยเมตตาแผ่ไปยังบุคคลนั้น อยู่ และจักมีจิตสหรคตด้วยเมตตา อันเป็นจิตไพบูล ใหญ่หลวง ไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท แผ่ไปสู่โลกถึงที่สุดทุกทิศทาง มีบุคคลนั้นเป็นอารมณ์ แล้วแลอยู่"** ดังนี้. ภิกษุ ท.! เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้.

(๑. อุปมาที่หนึ่ง)

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน **บุรุษถือจอบและกะทอ** (สมัยนี้คือบุ้งกี๋) มาแล้วกล่าวว่า "เราจักกระทำแผ่นดินใหญ่นี้ ให้ไม่เป็นแผ่นดิน" ดังนี้; เขาขุดในที่นั้นๆ เรี่ยรายดินในที่นั้นๆ ขากฤยอยู่ในที่นั้นๆ กระทืบเท้าอยู่ในที่นั้นๆ ปากพูดอยู่ว่า "มึงไม่ต้องเป็นแผ่นดินอีกต่อไป มึงไม่ต้องเป็นแผ่นดินอีกต่อไป" ดังนี้. ภิกษุ ท.! เธอจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : บุรุษนั้น จะทำแผ่นดินใหญ่นี้ ให้ไม่เป็นแผ่นดิน ได้แลหรือ? *"ข้อนั้นหามิได้ พระเจ้าข้า!"* เพราะเหตุ

ไรเล่า? *"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! แผ่นดินใหญ่นี้ลึกหาประมาณมิได้ ไม่เป็นการง่ายที่ใคร ๆ จะทำให้ไม่เป็นแผ่นดิน รังแต่บุรุษนั้นจะเป็นผู้มีส่วนแห่งความลำบากคับแค้นเสียเปล่า พระเจ้าข้า!"*

ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน : ในบรรดาทางแห่งถ้อยคำสำหรับการกล่าวหาห้าประการนั้น **เมื่อเขากล่าวหาเธอ** ด้วยทางแห่งถ้อยคำประการใดประการหนึ่งอยู่ **เธอพึงทำการสำเหนียกในกรณีนั้นอย่างนี้ว่า** "จิตของเราจักไม่แปรปรวน, เราจักไม่กล่าววาจาอันเป็นบาป, เราจักเป็นผู้มีจิตเอ็นดูเกื้อกูล มีจิตประกอบด้วยเมตตา ไม่มีโทสะในภายใน อยู่, จักมีจิตสหรคตด้วยเมตตาแผ่ไปยังบุคคลนั้น อยู่ และจักมีจิตสหรคตด้วยเมตตา อันเป็นจิตไพบูลใหญ่หลวง ไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท แผ่ไปสู่โลกถึงที่สุดทุกทิศทางมีบุคคลนั้นเป็นอารมณ์ แล้วแลอยู่" ดังนี้. (คือมีจิตเหมือนแผ่นดินใหญ่อันใคร ๆ จะกระทบกระทั่งให้เปลี่ยนแปลงไม่ได้ ฉันใดก็ฉันนั้น). ภิกษุ ท.! เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้แล.

(๒. อุปมาที่สอง)

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน **บุรุษถือเอาสี มา** เป็นสีครั่งบ้าง สีเหลืองบ้าง สีเขียวบ้าง สีแสดบ้าง กล่าวอยู่ว่า "เราจักเขียนรูปต่าง ๆ ในอากาศนี้ ทำให้มีรูปปรากฏอยู่" ดังนี้. ภิกษุ ท.! เธอจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : บุรุษนั้นจะเขียนรูปต่าง ๆ ในอากาศนี้ ทำให้มีรูปปรากฏอยู่ ได้แลหรือ? *"ข้อนั้นหามิได้ พระเจ้าข้า!"* เพราะเหตุไรเล่า? *"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เพราะเหตุว่าอากาศนี้ เป็นสิ่งที่มีรูปไม่ได้ แสดงออกซึ่งรูปไม่ได้. ในอากาศนั้น ไม่เป็นการง่ายที่ใคร ๆ จะเขียนรูป ทำให้มีรูปปรากฏอยู่ได้ รังแต่บุรุษนั้นจะเป็นผู้มีส่วนแห่งความลำบากคับแค้นเสียเปล่า พระเจ้าข้า!"*

ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน : ในบรรดาทางแห่งถ้อยคำ**สำหรับการกล่าวหาห้าประการนั้น เมื่อเขากล่าวหาเธอ** ด้วยทางแห่งถ้อยคำประการใดประการหนึ่งอยู่ **เธอพึงทำการสำเหนียกในกรณีนั้น อย่างนี้ว่า** "จิตของเราจักไม่แปรปรวน, เราจักไม่กล่าววาจาอันเป็นบาป, เราจักเป็นผู้มีจิตเอ็นดูเกื้อกูล มีจิตประกอบด้วยเมตตา ไม่มีโทสะในภายใน อยู่, จักมีจิตสหรคตด้วยเมตตาแผ่ไปยังบุคคลนั้น อยู่ และจักมีจิตสหรคตด้วยเมตตา อันเป็นจิตไพบูล ใหญ่หลวง ไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท แผ่ไปสู่โลกถึงที่สุดทุกทิศทาง มีบุคคลนั้นเป็นอารมณ์ แล้วแลอยู่" ดังนี้. (คือมีจิตเหมือนอากาศ อันใคร ๆ จะเขียนให้เป็นรูปปรากฏไม่ได้ ฉันใดก็ฉันนั้น). ภิกษุ ท.! เธอพึงทำการสำเหนียก อย่างนี้แล.

(๓. อุปมาที่สาม)

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน **บุรุษถือคบหญ้า** ที่กำลังลุกโพลงมา กล่าวอยู่ว่า "เราจักเผาแม่น้ำคงคาให้ร้อนจัด ให้เดือดพล่าน ด้วยคบหญ้าอันลุกโพลงนี้" ดังนี้. ภิกษุ ท.! เธอจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : บุรุษนั้นจะเผาแม่น้ำคงคาให้ร้อนจัด ให้เดือดพล่าน ด้วยคบหญ้าอันลุกโพลง ได้แลหรือ? *"ข้อนั้นหามิได้ พระเจ้าข้า!"* เพราะเหตุไรเล่า? *"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เพราะเหตุว่า แม่น้ำคงคาลึกหาประมาณมิได้ ไม่เป็นการง่ายที่ใคร ๆ จะเผาให้ร้อนจัด ให้เดือดพล่านด้วยคบหญ้าอันลุกโพลง รังแต่บุรุษนั้นจะเป็นผู้มีส่วนแห่งความลำบากคับแค้นเสียเปล่า ดังนี้."*

ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน : ในบรรดาทางแห่งถ้อยคำสำหรับการกล่าวหาห้าประการนั้น **เมื่อเขากล่าวหาเธอ** ด้วยทางแห่งถ้อยคำประการใดประการหนึ่งอยู่ **เธอพึงทำการสำเหนียกในกรณีนั้น อย่างนี้ว่า** "จิตของ

เราจักไม่แปรปรวน, เราจักไม่กล่าววาจาอันเป็นบาป, **เราจักเป็นผู้มีจิตเอ็นดูเกื้อกูล มีจิตประกอบด้วยเมตตา ไม่มีโทสะในภายใน อยู่, จักมีจิตสหรคตด้วยเมตตาแผ่ไปยังบุคคลนั้น อยู่ และจักมีจิตสหรคตด้วยเมตตา อันเป็นจิตไพบูลใหญ่หลวง ไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท แผ่ไปสู่โลกถึงที่สุดทุกทิศทาง มีบุคคลนั้นเป็นอารมณ์ แล้วแลอยู่**" ดังนี้. (คือมีจิตเหมือนแม่น้ำคงคา อันใคร ๆ จะเผาให้ร้อนเดือดด้วยคบหญ้าไม่ได้ ฉันใดก็ฉันนั้น). ภิกษุ ท.! เธอพึงทำการสำเหนียก อย่างนี้แล.

(๔. อุปมาที่ ๔)

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน **แผ่นหนังแมวป่าขนฟู**[๑] ฟอกนวดแล้ว นวดทุบอย่างดี นวดทุบอย่างทั่วถึง อ่อนนิ่ม เหมือนปุยนุ่น ไม่ส่งเสียง ไม่ส่งกังวานเสียง. ลำดับนั้น มีบุรุษถือท่อนไม้หรือไม้หัวโหม่งมา พลางพูดว่า "เราจักทำให้หนังแมวป่าขนฟูแผ่นนี้ ส่งเสียง มีเสียงพรึม ๆ ด้วยท่อนไม้หรือไม้หัวโหม่งนี้" ดังนี้. ภิกษุ ท.! เธอจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : บุรุษนั้นจะทำหนังแมวป่าขนฟูแผ่นนั้นให้ส่งเสียงพรึม ๆ ด้วยท่อนไม้หรือไม้หัวโหม่งนั้นได้แลหรือ? *"ข้อนั้นหามิได้ พระเจ้าข้า!"* เพราะเหตุไรเล่า? *"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เพราะเหตุว่า หนังแมวป่าขนฟูแผ่นนั้น เป็นของฟอกนวดแล้ว นวดทุบอย่างดี นวดทุบอย่างทั่วถึง อ่อนนิ่ม เหมือนปุยนุ่น ไม่ส่งเสียง ไม่ส่งกังวานเสียง ไม่เป็นการง่ายที่ใคร ๆ จะทำให้มันส่งเสียงดังพรึม ๆ ด้วยท่อนไม้หรือไม้หัวโหม่ง รังแต่บุรุษนั้นจะเป็นผู้มีส่วนแห่งความลำบากคับแค้นเสียเปล่า ดังนี้."*

---

๑. คำนี้ยังเป็นที่สงสัยอยู่ว่า จะเป็นแผ่นหนังฟอกใช้ห่มคลุมเล่น หรือแผ่นหนังที่ทำเป็นถุงสำหรับใส่เสื้อผ้า ยังเป็นที่สงสัยอยู่, ขอให้ถือเอาแต่ใจความว่า มันเป็นสิ่งที่ส่งเสียงไม่ได้ก็แล้วกัน.

ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน : ในบรรดาทางแห่งถ้อยคำ **สำหรับการกล่าวหาห้าประการนั้น เมื่อเขากล่าวหาเธอ** ด้วยทางแห่งถ้อยคำประการใดประการหนึ่งอยู่, **เธอพึงทำการสำเหนียกในกรณีนั้น อย่างนี้ว่า** "จิตของเราจักไม่แปรปรวน, เราจักไม่กล่าววาจาอันเป็นบาป, เราจักเป็นผู้มีจิตเอ็นดูเกื้อกูล มีจิตประกอบด้วยเมตตา ไม่มีโทสะในภายใน อยู่, จักมีจิตสหรคตด้วยเมตตาแผ่ไปยังบุคคลนั้น อยู่ และจักมีจิตสหรคตด้วยเมตตา อันเป็นจิตไพบูล ใหญ่หลวง ไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท แผ่ไปสู่โลกถึงที่สุดทุกทิศทาง มีบุคคลนั้นเป็นอารมณ์ แล้วแลอยู่" ดังนี้. (คือมีจิตเหมือนแผ่นหนังแมวป่าขนฟูที่ฟอกดีแล้วเห็นปานนั้น อันใคร ๆ จะทำให้มันส่งเสียงดังพรึม ๆ ไม่ได้ฉันใดก็ฉันนั้น). ภิกษุ ท.! เธอพึงทำการสำเหนียก อย่างนี้แล.

(๕. อุปมาที่ห้า)

ภิกษุ ท.! ถ้า **โจรผู้คอยหาช่อง** พึงเลื่อยอวัยวะน้อยใหญ่ของใครด้วยเลื่อยมีด้ามสองข้าง; **ผู้ใดมีใจประทุษร้ายในโจรนั้น ผู้นั้นชื่อว่าไม่ทำตามคำสอนของเรา** เพราะเหตุที่มีใจประทุษร้ายต่อโจรนั้น. ภิกษุ ท.! ในกรณีนั้นเธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้ว่า "จิตของเราจักไม่แปรปรวน, เราจักไม่กล่าววาจาอันเป็นบาป, เราจักเป็นผู้มีจิตเอ็นดูเกื้อกูล มีจิตประกอบด้วยเมตตา ไม่มีโทสะในภายใน อยู่, จักมีจิตสหรคตด้วยเมตตาแผ่ไปยังบุคคลนั้นอยู่ และจักมีจิตสหรคตด้วยเมตตา อันเป็นจิตไพบูล ใหญ่หลวง ไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท แผ่ไปสู่โลกถึงที่สุดทุกทิศทาง มีบุคคลนั้นเป็นอารมณ์ แล้วแลอยู่" ดังนี้. ภิกษุ ท.! เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้แล.

ภิกษุ ท.! เธอพึงกระทำในใจถึงโอวาทอันเปรียบด้วยเลื่อยนี้ อยู่เนือง ๆ เถิด. ภิกษุ ท.! เมื่อเธอทำในใจถึงโอวาทนั้นอยู่ เธอจะได้เห็นทาง

แห่งการกล่าวหาเล็กหรือใหญ่ที่เธออดกลั้นไม่ได้ อยู่อีกหรือ? *"ข้อนั้นหามิได้ พระเจ้าข้า!"* ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ **พวกเธอทั้งหลายจงกระทำในใจถึงโอวาทอันเปรียบด้วยเลื่อยนี้ อยู่เป็นประจำเถิด : นั่นจักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่เธอทั้งหลาย ตลอดกาลนาน.**

—มู. ม. ๑๒/๒๕๕ – ๒๖๐/๒๖๗ – ๒๗๓.

สัญญาในสิ่งไม่เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือก็มีอยู่

(โลกุตตรสมาธิ)

"มีอยู่หรือหนอ พระเจ้าข้า! การที่ภิกษุได้เฉพาะซึ่งสมาธิชนิดที่ไม่มีปฐวีสัญญาในดิน ไม่มีอาโปสัญญาในน้ำ ไม่มีเตโชสัญญาในไฟ ไม่มีวาโยสัญญาในลม ไม่มีอากาสานัญจายตนสัญญาในความไม่มีที่สุดแห่งอากาศ ไม่มีวิญญาณัญจายตนสัญญาในความไม่มีที่สุดแห่งวิญญาณ ไม่มีอากิญจัญญายตนสัญญาในความไม่มีที่สุดแห่งความไม่มีอะไร ไม่มีเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญาในความมีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีอิธโลกสัญญาในโลกนี้ ไม่มีปรโลกสัญญาในโลกอื่น ไม่มีสัญญาแม้ในสิ่งที่เห็นแล้ว สิ่งที่ได้ยินแล้ว สิ่งที่รู้สึกแล้ว สิ่งที่รู้แจ้งแล้ว สิ่งที่บรรลุแล้ว สิ่งที่แสวงหาแล้ว สิ่งที่ใจติดตามแล้ว นั้น ๆ เลย; แต่ก็ยังเป็นผู้มีสัญญาอยู่?"

อานนท์! การที่ภิกษุได้สมาธิชนิดที่เธอถามนั้น มีอยู่.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! การที่ภิกษุได้สมาธิชนิดนั้น เป็นอย่างไร พระเจ้าข้า!"

อานนท์! ในกรณีนี้ ภิกษุ เป็นผู้**มีสัญญาอย่างนี้ว่า "นั่น สงบรำงับ นั่น ประณีต : นั่นคือธรรมชาติเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่**

สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นความจางคลาย เป็นความดับ เป็นนิพพาน"[๑] ดังนี้.

อานนท์! อย่างนี้แล ชื่อว่า **การที่ภิกษุได้เฉพาะซึ่งสมาธิชนิดที่ไม่มีปฐวีสัญญาในดิน** ไม่มีอาโปสัญญาในน้ำ ไม่มีเตโชสัญญาในไฟ ไม่มีวาโยสัญญาในลม ไม่มีอากาสานัญจายตนสัญญาในความไม่มีที่สุดแห่งอากาศ ไม่มีวิญญาณัญจายตนสัญญาในความไม่มีที่สุดแห่งวิญญาณ ไม่มีอากิญจัญญายตนสัญญาในความไม่มีที่สุดแห่งความไม่มีอะไร ไม่มีเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญาในความมีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีอิธโลกสัญญาในโลกนี้ ไม่มีปรโลกสัญญาในโลกอื่น ไม่มีสัญญาแม้ในสิ่งที่เห็นแล้ว สิ่งที่ได้ยินแล้ว สิ่งที่รู้สึกแล้ว สิ่งที่รู้แจ้งแล้ว สิ่งที่บรรลุแล้ว สิ่งที่แสวงหาแล้ว สิ่งที่ใจติดตามแล้ว นั้น ๆ เลย; **แต่ก็ยังเป็นผู้มีสัญญาอยู่.**

—เอกาทสก. อํ. ๒๔/๓๔๓/๒๑๔.

[ต่อไปนี้เป็นคำตอบของพระสารีบุตรต่อคำถามของพระอานนท์ ซึ่งถามอย่างเดียวกันกับที่ทูลถามพระพุทธเจ้า พระสารีบุตรก็ได้ตอบอย่างเดียวกันกับที่พระพุทธเจ้าตรัสตอบ จนกระทั่งพระอานนท์สรรเสริญว่า พระศาสดาและสาวกมีคำกล่าวตรงกัน ทั้งโดยอรรถและโดยพยัญชนะ เป็นที่น่าอัศจรรย์ยิ่งนัก.

แต่ในที่อื่นในคราวอื่น (ทสก. อํ. ๒๔/๑๐/๗) พระสารีบุตรได้ตอบคำถามของพระอานนท์ซึ่งถามเรื่องเดียวกันนี้ คือเรื่องสมาธิที่ไม่มีสัญญาในสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ หากแต่ถามเว้นอารมณ์จำพวกสุดท้าย คือ สิ่งที่ได้เห็น สิ่งที่ได้ฟัง สิ่งที่ได้รู้สึก สิ่งที่ได้รู้แจ้ง สิ่งที่ได้

---

๑. บาลีว่า "เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณีตํ ยทิทํ สพฺพสงฺขารสมโถ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ".

บรรลุ สิ่งที่ได้แสวงหา สิ่งที่ใจติดตาม เสียเท่านั้น, ซึ่งโดยหลักเกณฑ์นี้แล้ว ท่านควรจะตอบด้วยคำตอบเดียวกัน คือตอบว่าการได้สมาธิที่มีสัญญาในนิพพานดังบทว่า นั่นสงบระงับ นั่นประณีต ดังนี้เป็นต้น, แต่ท่านกลับไปตอบว่าได้แก่ **การได้สมาธิที่มีสัญญาว่า การดับไม่เหลือแห่งภพคือนิพพาน (ภวนิโรโธ นิพฺพานํ)** ซึ่งเป็นสัญญาที่เคยเกิดแก่ท่านซ้ำ ๆ กันไปไม่ขาดสายเหมือนเปลวไฟที่เกิดขึ้นทยอยกันฉันนั้น อันเป็นการได้สมาธิที่ได้เมื่อท่านอาศัยอยู่ที่ป่าอันธวันใกล้เมืองสาวัตถี.

ขอให้ผู้ศึกษาสังเกตให้เห็นว่า **คำตอบอย่างแรกโน้น บรรยายลักษณะของนิพพานในหลายแง่หลายมุม.** ส่วนคำตอบในสูตรนี้ **ระบุแต่เพียงแง่เดียวประเด็นเดียว ว่าได้แก่การดับไม่เหลือแห่งภพ.** และขอให้เห็นลึกลงไปถึงว่า **นิพพาน ไม่ได้เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ** แต่ก็เป็นอารมณ์แห่งสัญญาได้เหมือนกัน สัญญาจึงเป็นสิ่งที่มีได้ทั้งในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือและในสิ่งที่มิได้เป็นอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ กล่าวคือ ในพระนิพพานนั่นเอง. สรุปความว่า สัญญามีได้ทั้งในสิ่งที่เป็นสังขตะและอสังขตะ โดยลักษณะที่ตรงกันข้ามทีเดียว].

สมาธิที่เป็นอสังขตมนสิการ

"มีอยู่หรือหนอ พระเจ้าข้า! การที่ภิกษุได้เฉพาะซึ่งสมาธิชนิดที่ไม่กระทำในใจซึ่งจักษุ (และ) รูป ซึ่งโสตะ (และ) เสียง ซึ่งฆานะ (และ) กลิ่น ซึ่งชิวหา (และ) รส ซึ่งกาย (และ) โผฏฐัพพะ ไม่กระทำในใจซึ่งดิน ซึ่งน้ำ ซึ่งไฟ ซึ่งลม ไม่กระทำในใจซึ่งอากาสานัญจายตนะ ซึ่งวิญญาณัญจายตนะ ซึ่งอากิญจัญญายตนะ ซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ ไม่กระทำในใจซึ่งโลกนี้ ซึ่งโลกอื่น ไม่กระทำในใจแม้สิ่งซึ่งได้เห็น ได้ยิน ได้รู้สึก ได้รู้แจ้ง ได้บรรลุ ได้แสวงหา ได้ติดตามด้วยใจ นั้น ๆ แม้กระนั้นก็ยังกระทำในใจอยู่?"

อานนท์! การที่ภิกษุได้สมาธิชนิดที่เธอถามนั้น มีอยู่.

"มีอยู่อย่างไร พระเจ้าข้า!"

อานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อม**กระทำในใจอย่างนี้ว่า "นั่นสงบระงับ นั่นประณีต : นั่นคือธรรมชาติเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นความจางคลาย เป็นความดับ เป็นนิพพาน"**[๑] ดังนี้.

อานนท์! อย่างนี้แล ชื่อว่า **การที่ภิกษุได้เฉพาะซึ่งสมาธิชนิดที่ไม่กระทำในใจ** ซึ่งจักษุ (และ) รูป ซึ่งโสตะ (และ) เสียง ซึ่งฆานะ (และ) กลิ่น ซึ่งชิวหา (และ) รส ซึ่งกาย (และ) โผฏฐัพพะ ไม่กระทำในใจซึ่งดิน ซึ่งน้ำ ซึ่งไฟ ซึ่งลม ไม่กระทำในใจซึ่งอากาสานัญจายตนะ ซึ่งวิญญาณัญจายตนะ ซึ่งอากิญจัญญายตนะ ซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ ไม่กระทำในใจซึ่งโลกนี้ ซึ่งโลกอื่น ไม่กระทำในใจแม้สิ่งซึ่งได้เห็น ได้ยิน ได้รู้สึก ได้รู้แจ้ง ได้บรรลุ ได้แสวงหา ได้ติดตามด้วยใจ นั้น ๆ เลย; **แต่ก็ยังมีการกระทำในใจอยู่.**

—เอกาทสก. อํ. ๒๔/๓๔๖/๒๑๕.

(ข้อความนี้ มีลักษณะแห่ง**การเจริญสมาธิที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ อาจจะใช้เป็นคำอธิบายแห่งคำว่า "อุปสมานุสสติ" แห่งอนุสสติสิบ ได้ดี** ดีกว่าที่อธิบายกันอยู่อย่างคลุมเครือ. ยิ่งกว่านั้นยังมีความวิเศษตรงที่ว่า **ง่ายสำหรับทุกคนที่จะแยกจิตออกมาเสียจากสิ่งทั้งปวง มากำหนดอยู่เฉพาะสิ่งที่เป็นอสังขตะนี้เพียงสิ่งเดียว** ทำให้แสวงหาความสุขหรือความเย็นจากพระนิพพานได้ง่ายขึ้น).

---

๑. บาลีว่า "เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณีตํ ยทิทํ สพฺพสงฺขารสมโถ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ".

จากรูปฌานไปสู่อาสวักขยญาณโดยตรง

ภิกษุ ท.! ภิกษุเข้าไปอาศัยหมู่บ้านหรือนิคมแห่งใดแห่งหนึ่งอยู่, เวลาเช้า เธอครองจีวร ถือบาตร เข้าไปสู่หมู่บ้านหรือนิคมนั้นเพื่อบิณฑบาต. ด้วยการรักษากาย, รักษาวาจา, รักษาจิต, ตั้งสติไว้มั่น, และด้วยการสำรวมอินทรีย์ทั้งหลาย, เธอได้ **เห็นรูปด้วยตาแล้ว ไม่เป็นผู้ถือเอาในลักษณะที่เป็นการรวบถือเอาทั้งหมด** (รวมเป็นภาพเดียว) **ไม่เป็นผู้ถือเอาในลักษณะที่เป็นการถือเอาโดยแยกเป็นส่วน ๆ;** อกุศลธรรมอันลามก คือ อภิชฌาและโทมนัสจะพึงไหลไปตามบุคคลผู้ไม่สำรวมอยู่ซึ่งอินทรีย์อันเป็นต้นเหตุคือตาใด เธอย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมซึ่งอินทรีย์นั้น ย่อมรักษา **อินทรีย์คือตา** ย่อมถึงการสำรวมในอินทรีย์คือตา.

(ในกรณีแห่ง **อินทรีย์คือหู อินทรีย์คือจมูก อินทรีย์คือลิ้น อินทรีย์คือกาย** และ **อินทรีย์คือใจ** ก็มีข้อความที่ได้ตรัสไว้ทำนองเดียวกัน).

ภิกษุนั้น ภายหลังอาหาร กลับจากบิณฑบาตแล้ว ย่อมเสพเสนาสนะอันสงัด คือป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกห้วย ท้องถ้ำ ป่าช้า ป่าชัฏ ที่แจ้ง ลอมฟาง (อย่างใดอย่างหนึ่ง). เธออยู่ป่า หรืออยู่โคนไม้ หรืออยู่เรือนว่าง ย่อมนั่งคู้ขาเข้าเป็นบัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า, เธอละ **อภิชฌา**ในโลก มีจิตปราศจากอภิชฌา ชำระจิตจากอภิชฌา อยู่; ละ **พยาบาท** อันเป็นเครื่องประทุษร้าย มีจิตปราศจากพยาบาท เป็นผู้กรุณามีจิตหวังความเกื้อกูลในสัตว์ทั้งปวง ชำระจิตจากพยาบาทอันเป็นเครื่องประทุษร้าย อยู่; ละ **ถีนมิทธะ** มุ่งอยู่แต่ความสว่างในใจ มีจิตปราศจากถีนมิทธะ มีสติสัมปชัญญะรู้สึกตัว ชำระจิตจากถีนมิทธะ อยู่; ละ **อุทธัจจกุกกุจจะ** ไม่ฟุ้งซ่าน มีจิตสงบอยู่ในภายใน ชำระจิตจากอุทธัจจกุกกุจจะ อยู่; ละ **วิจิกิจฉา** ข้ามล่วงวิจิกิจฉาเสียได้ ไม่ต้องกล่าวว่า "นี่อะไร นี่อย่างไร" ในกุศลธรรมทั้งหลาย คอยชำระจิตจากวิจิกิจฉาอยู่.

ภิกษุนั้น ครั้นละนิวรณ์ห้าประการอันเป็นเครื่องเศร้าหมองจิต และทำปัญญาให้ถอยกำลังเหล่านี้ได้แล้ว, เพราะสงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม **เธอเข้าถึงปฐมฌาน** อันมีวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก แล้วแลอยู่. **เข้าถึงทุติยฌาน .... ตติยฌาน .... จตุตถฌาน** แล้วแลอยู่. (ดูรายละเอียดเกี่ยวกับรูปฌานทั้งสี่นี้ได้ จากเรื่องที่มีรูปฌานทั้งสี่ เช่นที่หน้า ๑๒๗๘ แห่งหนังสือเล่มนี้).

เธอนั้น ครั้นจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่ได้ ถึงความไม่หวั่นไหว เช่นนี้แล้ว ก็น้อมจิตไปเฉพาะต่อ **อาสวักขยญาณ.** เธอ ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริงว่า นี้ทุกข์, นี้เหตุให้เกิดทุกข์, นี้ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์; และย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริงว่า เหล่านี้อาสวะ, นี้เหตุให้เกิดอาสวะ, นี้ความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ, นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไปเหลือแห่งอาสวะ. เมื่อรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็หลุดพ้นทั้งจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ; ครั้นจิตหลุดพ้นแล้วก็เกิดญาณว่าหลุดพ้นแล้ว. เธอย่อมรู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว กิจอื่นที่จะต้องทำเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มีอีก" ดังนี้.

– ปญฺจก. อํ. ๒๒/๑๑๓ – ๑๑๔/๗๖.

หมวด จ. ว่าด้วย อานิสงส์ ของสัมมาสมาธิ

ประโยชน์ของการเจริญสมาธิ

นัยที่หนึ่ง : เห็นความไม่เที่ยงของอายตนิกธรรม

ภิกษุ ท.! **เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิเถิด.** ภิกษุ ท.! **เมื่อภิกษุมีจิตเป็นสมาธิแล้ว** (ธรรมลักษณะ)**ย่อมปรากฏตามที่เป็นจริง.** ภิกษุ ท.! อะไรเล่า จะปรากฏตามที่เป็นจริง?

จักษุ จะปรากฏตามที่เป็นจริงว่า เป็น **อนิจจัง** ดังนี้;
รูปทั้งหลาย จะปรากฏตามที่เป็นจริงว่า เป็น **อนิจจัง** ดังนี้;
จักขุวิญญาณ จะปรากฏตามที่เป็นจริงว่า เป็น **อนิจจัง** ดังนี้;
จักขุสัมผัส จะปรากฏตามที่เป็นจริงว่า เป็น **อนิจจัง** ดังนี้;
เวทนา อันเกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี เป็นอทุกขมสุขก็ดี ย่อมปรากฏตามที่เป็นจริงว่า เป็น **อนิจจัง** ดังนี้.

(ในกรณีแห่งหมวด **โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ** และ **มนะ** ก็มีข้อความที่ตรัสไว้อย่างเดียวกัน).

ภิกษุ ท.! เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิเถิด. เมื่อภิกษุมีจิตเป็นสมาธิแล้ว (ธรรมลักษณะ) ย่อมปรากฏตามที่เป็นจริง.

– สฬา. สํ. ๑๘/๑๘๑/๒๔๙.

นัยที่สอง : เห็นความเกิดดับของเบญจขันธ์

ภิกษุ ท.! **เธอทั้งหลาย จงเจริญสมาธิเถิด.** ภิกษุ ท.! **ภิกษุผู้มีจิตเป็นสมาธิแล้ว ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริง.** ภิกษุนั้น ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริงซึ่งอะไรเล่า? ภิกษุนั้น ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริงซึ่ง**ความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งรูป ....แห่งเวทนา ....แห่งสัญญา ....แห่งสังขาร ....แห่งวิญญาณ.**

ภิกษุ ท.! **การเกิดขึ้นแห่งรูป** ....แห่ง **เวทนา** ....แห่ง**สัญญา** ....แห่ง **สังขาร** ....แห่ง **วิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า?**

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อม **เพลิดเพลิน** ย่อม **พร่ำสรรเสริญ** ย่อม **เมาหมกอยู่.** ภิกษุนั้น ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพร่ำสรรเสริญ ย่อมเมาหมกอยู่ ซึ่งอะไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ภิกษุนั้น ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพร่ำสรรเสริญ ย่อมเมาหมกอยู่ซึ่ง รูป. **เมื่อภิกษุนั้น เพลิดเพลิน พร่ำสรรเสริญ เมาหมกอยู่ ซึ่งรูป, นันทิ** (ความเพลิน) **ย่อมเกิดขึ้น. ความเพลินใด ในรูป, ความเพลินนั้นคืออุปาทาน. เพราะอุปาทานของภิกษุนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะ-ทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน** : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(ในกรณีของ **การเกิดขึ้นแห่งเวทนา** แห่ง **สัญญา** แห่ง **สังขาร** แห่ง **วิญญาณ** ก็มีข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกัน เปลี่ยนแต่ชื่อขันธ์เท่านั้น).

ภิกษุ ท.! นี้คือ ความเกิดขึ้นแห่งรูป ....แห่งเวทนา ....แห่งสัญญา ....แห่งสังขาร ....แห่งวิญญาณ.

ภิกษุ ท.! **ความดับแห่งรูป** ....แห่ง **เวทนา** ....แห่ง **สัญญา** ....แห่ง **สังขาร** ....แห่ง **วิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า?**

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อม **ไม่เพลิดเพลิน** ย่อม **ไม่พร่ำสรร-เสริญ** ย่อม **ไม่เมาหมกอยู่.** ภิกษุนั้นย่อมไม่เพลิดเพลิน ย่อมไม่พร่ำสรรเสริญ ย่อมไม่เมาหมกอยู่ ซึ่งอะไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพลิดเพลิน ย่อมไม่พร่ำสรรเสริญ ย่อมไม่เมาหมกอยู่ซึ่ง รูป. **เมื่อภิกษุนั้น ไม่เพลิดเพลิน ไม่พร่ำสรรเสริญ ไม่เมาหมกอยู่ ซึ่งรูป, นันทิ** (ความเพลิน) **ใด ในรูป, นันทินั้นย่อมดับไป. เพราะความดับแห่งนันทิของภิกษุนั้น จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมี**

ความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะ-ทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

(ในกรณีของ **การดับแห่งเวทนา** แห่ง **สัญญา** แห่ง **สังขาร** และแห่ง **วิญญาณ** ก็มีข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกัน เปลี่ยนแต่ชื่อขันธ์เท่านั้น).

ภิกษุ ท.! นี้คือ ความดับแห่งรูป ....แห่งเวทนา ....แห่งสัญญา ....แห่งสังขาร ....แห่งวิญญาณ, แล.

– ขนฺธ. สํ. ๑๗/๑๘ – ๑๙/๒๗ – ๒๙.

อานุภาพแห่งสมาธิ

ภิกษุ ท.! พวกเธอจงเจริญสมาธิเถิด. ภิกษุ ท.! ภิกษุผู้ **มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้ว ย่อมรู้ได้ตามเป็นจริง.** รู้ได้ตามเป็นจริงซึ่งอะไรเล่า? รู้ได้ตามเป็นจริงซึ่งความจริงอันประเสริฐ ว่า "นี้เป็นทุกข์, นี้เป็นเหตุให้เกิดทุกข์, นี้เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, และนี้เป็นทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์," ดังนี้. ภิกษุ ท.! พวกเธอจงเจริญสมาธิเถิด. ภิกษุ ท.! ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้ว ย่อมรู้ได้ตามเป็นจริง.

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้น ในกรณีนี้ พวกเธอพึง **กระทำความเพียรเพื่อให้รู้ว่า** "นี้ เป็นทุกข์, นี้ เป็นเหตุให้เกิดทุกข์, นี้ เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, นี้ เป็นทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของทุกข์," ดังนี้เถิด.

– มหาวาร. สํ. ๑๙/๕๒๐/๑๖๕๔.

(ในสูตรอื่นทรงแสดงอานุภาพแห่งสมาธิ ด้วยการรู้ชัดความเกิดขึ้นและความดับไป **แห่งขันธ์ห้า** ก็มี. –๑๗/๑๘/๒๗. (ดูรายละเอียดของความเกิดและความดับแห่งขันธ์ห้า ใน **หนังสือ** ปฏิจจ. โอ. หน้า ๑๒๗ – ๑๓๑ และที่หน้า ๓๓๘ – ๓๔๑)

ในสูตรอื่นแสดงไว้ด้วยการรู้ชัดอายตนิกธรรม ๖ หมวด ๆ ละ ๕ อย่างคือ จักษุ รูป จักขุวิญญาณ จักขุสัมผัส เวทนาที่เกิดขึ้นจากจักขุสัมผัส ฯลฯ รวมเป็นรู้ชัดอายตนิกธรรม ๓๐ อย่าง ว่าเป็นอนิจจัง ก็มี. –๑๘/๙๙/๑๔๗. อีกสูตรหนึ่ง แสดงไว้ด้วยการปรากฏของอายตนิกธรรมทั้ง ๖ หมวดนั้น โดยความเป็นอนิจจัง ก็มี. –๑๘/๑๘๐/๒๔๙).

อานิสงส์ของการหลีกเร้น

ภิกษุ ท.! เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีความหลีกเร้น (ปฏิสลฺลาณ) เป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในความหลีกเร้น จงเป็นผู้ตามประกอบเจโตสมถะในภายในมีฌานอันตนไม่ละเลย ประกอบพร้อมด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนความยินดีในสุญญาคารอยู่เถิด. ภิกษุ ท.! เมื่อประพฤติกระทำเช่นนั้นอยู่, ผลอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาผลทั้งสอง เป็นอันเธอหวังได้ คือ **อรหัตตผลในทิฏฐธรรมนี้** หรือว่าเมื่อเชื้อ (อุปาทิ) เหลืออยู่ ก็มี **ความเป็นอนาคามี.**

–อิติวุ. ขุ. ๒๕/๒๕๙/๒๒๓.

(ในสูตรอื่นแสดงอานิสงส์แห่งการหลีกเร้นไว้ด้วยการ **รู้ชัดความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งขันธ์ห้า** ก็มี. –๑๗/๒๐/๓๐. (ดูรายละเอียดของความเกิดและความดับของขันธ์ห้าในหนังสือปฏิจจ. โอ. หน้า ๒๕๙ – ๒๖๒ และที่หน้า ๓๓๘ – ๓๔๑.

ในสูตรอื่นแสดงไว้ด้วยการ **รู้ชัดอริยสัจจ์** ก็มี ดังที่ได้ยกมาไว้ในภาคนำแห่งหนังสือเล่มนี้ ที่หน้า ๗๕.

ในสูตรอื่นแสดงไว้ด้วยการ **รู้ชัดอายตนิกธรรม** ๖ หมวด ๆ ละ ๕ อย่างคือ จักษุ รูป จักขุวิญญาณ จักขุสัมผัส เวทนาที่เกิดเพราะจักขุสัมผัส ฯลฯ รวมเป็นรู้ชัดอายตนิกธรรม ๓๐ อย่าง ว่าเป็นอนิจจัง ก็มี. –๑๘/๑๐๐/๑๔๘.

ในสูตรอื่นแสดงไว้ด้วยการปรากฏของอายตนิกธรรมทั้ง ๖ หมวดนั้น โดยความเป็นอนิจจัง ก็มี. –๑๘/๑๘๑/๒๕๐).

แม้เพียงปฐมฌาน ก็ชื่อว่าเป็นที่หลบพ้นภัยจากมาร

(พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสข้อความปรารภการสงครามระหว่างเทวดากับอสูร : ถ้าฝ่ายใดแพ้ถูกไล่ติดตามไปจนถึงภพเป็นที่อยู่แห่งตน ก็พ้นจากการถูกไล่ติดตาม ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายไหน. สรุปความว่า ภพแห่งตนเป็นที่พึ่งที่ต้านทานของตน สำหรับชนสามัญทั่วไป; ส่วนสำหรับภิกษุนั้น ตรัสว่า :–)

ภิกษุ ท.! ฉันใดก็ฉันนั้น : ในสมัยใด ภิกษุ สงัดจากกามสงัดจากอกุศลธรรม เข้าถึง **ปฐมฌาน** อันมีวิตกมีวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่; ภิกษุ ท.! ในสมัยนั้น ภิกษุย่อมคิดอย่างนี้ว่า "ในกาลนี้ เรา **มีตนอันถึงแล้ว ซึ่งที่ต้านทานสำหรับสัตว์ผู้กลัว อยู่ มารจะไม่ทำอะไรได้**". ภิกษุ ท.! แม้มารผู้มีบาปก็คิดอย่างนี้ ว่า "ในกาลนี้ ภิกษุมีตนอันถึงแล้วซึ่งที่ต้านทานสำหรับสัตว์ผู้กลัว อยู่ เราจะทำอะไรไม่ได้".

(ในกรณีแห่ง **ทุติยฌาน ตติยฌาน** และ **จตุตถฌาน** ก็ได้ตรัสข้อความทำนองเดียวกัน ผิดกันแต่ชื่อแห่งฌาน ไม่จำเป็นต้องนำมาใส่ไว้ในที่นี้ให้ยืดยาว จักข้ามไปยังข้อความที่กล่าวถึง อากาสานัญจายตนะ :–)

ภิกษุ ท.! ในสมัยใด ภิกษุ เพราะก้าวล่วงซึ่งรูปสัญญาเสียได้โดยประการทั้งปวง เพราะการดับไปแห่งปฏิฆสัญญา เพราะการไม่ทำไว้ในใจซึ่งนานัตตสัญญา จึงเข้าถึง **อากาสานัญจายตนะ** อันมีการทำในใจว่า "อากาศ

ไม่มีที่สุด" ดังนี้ แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! ภิกษุนี้เรากล่าวว่า **ได้กระทำมารให้ถึงที่สุด ให้ไม่มีทางไป ได้ถึงที่ซึ่งจักษุของมารผู้มีบาปมองไม่เห็น.**

(ในกรณีแห่งฌานที่ถัดไป คือ **วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ** และ **เนวสัญญานาสัญญายตนะ** ก็ได้ตรัสข้อความทำนองเดียวกัน ผิดกันแต่ชื่อแห่งฌาน ไม่จำเป็นต้องนำมาใส่ไว้ในที่นี้ให้ยืดยาว. ส่วนในกรณีแห่ง สัญญาเวทยิตนิโรธ นั้น ได้ตรัสว่า :-)

ภิกษุ ท.! ในสมัยใด ภิกษุ เพราะก้าวล่วงซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะเสียได้โดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึง **สัญญาเวทยิตนิโรธ** แล้วแลอยู่. **อาสวะของเธอก็สิ้นสุดไป เพราะเห็นแล้วด้วยปัญญา.** ภิกษุ ท.! ภิกษุนี้เรากล่าวว่า **ได้กระทำมารให้ถึงที่สุด ให้ไม่มีทางไป ได้ถึงที่ซึ่งจักษุของมารผู้มีบาปมองไม่เห็น, ข้ามได้แล้วซึ่งเครื่องข้อง** (คือตัณหา) **ในโลก** ดังนี้.

– นวก. อํ. ๒๓/๔๕๐ – ๔๕๓/๒๔๓.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า เมื่อจิตอยู่ในปฐมฌาน, เพียงเท่านั้นจิตก็พ้นจากการรบกวนทำร้ายของมาร คือนิวรณ์ กิเลส และความรู้สึกอันเป็นทุกข์อื่น ๆ เพราะอำนาจของปฐมฌานมีมากพอที่จะระงับความรู้สึกอันเป็นทุกข์นั้นเสียได้ แม้ไม่ตลอดไปก็ต้องได้ในระยะหนึ่ง ๆ เพื่อเป็นโอกาสให้ได้ปฏิบัติสูงขึ้นไป จนถึงที่สุด. ดังนั้น เราควรฝึกฝนอย่างน้อยที่สุดในปฐมฌาน สำหรับเป็นที่หลบภัยจากมารเมื่อไรก็ได้ ดังกล่าวแล้ว).

แม้เพียงปฐมฌาน ก็บำบัดกิเลสอันเป็นเครื่องระคายใจได้

(ในตอนต้นแห่งพระบาลีสูตรนี้ ตรัสเล่าถึงช้างจ่าโขลงรำคาญอยู่ด้วยการรบกวนของช้างพลาย ช้างพัง ช้างรุ่น และลูกช้าง ที่ติดตามห้อมล้อม โดยกินหญ้าอ่อนเสียก่อนบ้าง กินยอดไม้ที่หักลงมาได้เสียก่อนบ้าง ลงไปทำน้ำให้ขุ่นเสียก่อนบ้าง ถูกเดินเบียดเสียดเมื่อขึ้นมา

จากน้ำบ้าง จึงตัดสินใจหลีกไปอยู่ผู้เดียว ไม่ต้องทนความรำคาญอีกต่อไป หักกิ่งไม้ฟาดตัวระงับความคันทั่วตัวอยู่อย่างสบาย เป็นอุปมาดังนี้แล้ว ได้ตรัสถึงภิกษุในกรณีนี้ ดังต่อไปนี้ :-)

ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : ในสมัยใด ภิกษุ[๑] เป็นผู้เกลื่อนกล่นอยู่ด้วยภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา กษัตริย์ มหาอำมาตย์ของราชา เดียรถีย์ทั้งหลาย; ภิกษุ ท.! ในสมัยนั้น ภิกษุนั้นได้มีความคิดว่า "เดี๋ยวนี้เราเกลื่อนกล่นอยู่ด้วยภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา กษัตริย์ มหาอำมาตย์ของราชา เดียรถีย์ และสาวกของเดียรถีย์ ทั้งหลาย. ถ้าไฉน, เขาพึงหลีกออกจากหมู่คณะ ไปอยู่ผู้เดียวเถิด" ดังนี้.

ภิกษุนั้น เสพเสนาเสนะอันสงัด คือป่าละเมาะ โคนไม้ ภูเขา ซอกห้วย ท้องถ้ำ ป่าช้า ป่าชัฏ ที่แจ้ง ลอมฟาง. เธอนั้น ไปแล้วสู่ป่าก็ตาม สู่โคนไม้ก็ตาม สู่เรือนว่างก็ตาม นั่งคู้ขาเข้ามาโดยรอบแล้ว ตั้งกายตรงดำรงสติเฉพาะหน้า, เธอ **ละอภิชฌา**ในโลก มีจิตปราศจากอภิชฌา ชำระจิตจากอภิชฌาอยู่; **ละพยาบาท** อันเป็นเครื่องประทุษร้าย มีจิตปราศจากพยาบาท เป็นผู้กรุณามีจิตหวังความเกื้อกูลในสัตว์ทั้งปวง ชำระจิตจากพยาบาทอันเป็นเครื่องประทุษร้าย อยู่; **ละถีนมิทธะ** มุ่งอยู่แต่ความสว่างในใจ มีจิตปราศจากถีนมิทธะ มีสติสัมปชัญญะรู้สึกตัว ชำระจิตจากถีนมิทธะ อยู่; **ละอุทธัจจะกุกกุจจะ** ไม่ฟุ้งซ่าน มีจิตสงบอยู่ในภายใน ชำระจิตจากอุทธัจจกุกกุจจะ อยู่; **ละวิจิกิจฉา** ข้ามล่วงวิจิกิจฉาเสียได้ ไม่ต้องกล่าวว่า "นี่อะไร นี่อย่างไร" ในกุศลธรรมทั้งหลาย ชำระจิตจากวิจิกิจฉา อยู่.

---

๑. คำว่า "ภิกษุ" ในที่นี้ มีความหมายกว้าง รวมทั้งพระองค์เอง และผู้ปฏิบัติธรรมะอยู่เพราะความเห็นภัยในวัฏฏสงสารทุกท่าน, ในที่นี้แปลตามบาลี ซึ่งมีอยู่แต่เพียงคำว่า ภิกษุ คำเดียว.

ภิกษุนั้น ละนิวรณ์ทั้งห้าอย่างอันเป็นเครื่องเศร้าหมองจิตทำปัญญาให้ถอยกำลังเหล่านี้ ได้แล้ว สงัดจากกามสงัดจากอกุศลธรรม เข้าถึง **ปฐมฌาน** อันมีวิตกมีวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่. ภิกษุนั้น **บำบัดกิเลสเป็นเครื่องระคายใจได้ อย่างเป็นที่พอใจของตน.**

(ในกรณีแห่งการบรรลุ **ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน อากาสานัญจายตนะ** กระทั่งถึง **เนวสัญญานาสัญญายตนะ** ก็ได้ตรัสไว้ด้วยข้อความทำนองเดียวกันกับในกรณีแห่งการบรรลุปฐมฌานข้างบนนี้ ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อฌาน. ส่วนในกรณีแห่งการบรรลุ **สัญญาเวทยิตนิโรธ** นั้น ตรัสว่า :-)

ภิกษุนั้น เพราะก้าวล่วง ซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ เสียได้โดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึง **สัญญาเวทยิตนิโรธ** แล้วแลอยู่. **เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะของเธอนั้น ก็สูญสิ้นไป.** เธอนั้น **บำบัดกิเลสเป็นเครื่องระคายใจได้ อย่างเป็นที่พอใจของตน** แล.

– นวก. อํ. ๒๓/๔๕๓ – ๔๕๖/๒๔๔.

เจโตสมาธิที่สามารถเพิ่มผาสุกทางกาย

อานนท์! สมัยใด ตถาคต **เข้าถึงเจโตสมาธิอันไม่มีนิมิต เพราะไม่กระทำในใจซึ่งนิมิตทั้งปวง และเพราะดับเสียซึ่งเวทนาบางพวก** แล้วแลอยู่; สมัยนั้น **กายของตถาคต ก็เป็นกายที่ผาสุกกว่า.**

อานนท์! เพราะเหตุนั้น เธอทั้งหลาย จงมีตนเป็นที่พึ่ง มีตนเป็นสรณะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นสรณะ อย่ามีสิ่งอื่นเป็นสรณะเลย. (ต่อไปนี้ได้ตรัส **การปฏิบัติสติปัฏฐานสี่** ในฐานะเป็นการมีตนเป็นที่พึ่งมีตนเป็นสรณะ, แล้วตรัสว่า :–)

อานนท์! ในกาลบัดนี้ก็ตาม ในกาลเป็นที่ล่วงไปแล้วแห่งเราก็ตาม **ภิกษุใด มีตนเป็นที่พึ่งมีตนเป็นสรณะ มีธรรมเป็นที่พึ่งมีธรรมเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ แล้ว, ภิกษุนั้น ชื่อว่าเป็นผู้เลิศที่สุด แห่งภิกษุผู้ใคร่ในสิกขา.**

– มหา. ที. ๑๐/๑๑๘/๙๓.

ที่นั่ง – นอน – ยืน – เดิน อันเป็นทิพย์

"ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ! ที่นั่งนอนสูงใหญ่อันเป็นทิพย์ ซึ่งในบัดนี้ พระโคดมผู้เจริญได้ตามปรารถนา ได้โดยไม่ยาก โดยไม่ลำบาก นั้นเป็นอย่างไรเล่า?"

พราหมณ์! ในกรณีนี้ เราเข้าอาศัยบ้านหรือนิคมใดอยู่ เวลาเช้าครองจีวร เที่ยวไปบิณฑบาตในบ้านหรือนิคมนั้น. ครั้นเวลาหลังอาหารกลับจากบิณฑบาตแล้ว เที่ยวไปตามแนวป่า. เรานั้น, วัตถุใดมีอยู่ในที่นั้น ๆ จะเป็นหญ้าหรือใบไม้ก็ตาม, คร่ามาแล้ว (ทำเป็นที่รองนั่ง) นั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า, เรานั้นสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ย่อมเข้าถึง **ฌานที่ ๑ ....[๑] ที่ ๒ .... ที่ ๓ .... ที่ ๔** อันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีแต่สติอันบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาแล้วแลอยู่, พราหมณ์! เราขณะเมื่อเป็นอย่างนี้ ถ้าเดินอยู่, ในสมัยนั้น สถานที่ตรงนั้น ก็ชื่อว่า **ที่เดินอันเป็นทิพย์,** ถ้ายืนอยู่ สถานที่ตรงนั้น ในสมัยนั้น ก็ชื่อว่า **ที่ยืนอันเป็นทิพย์,** ถ้านั่งอยู่ สถานที่ตรงนั้น ในสมัยนั้น ก็ชื่อว่า **อาสนะทิพย์,** ถ้าสำเร็จการนอนอยู่ สถานที่ตรงนั้น ในสมัยนั้น ก็ชื่อว่า **ที่นอนอันเป็นทิพย์.** พราหมณ์! นี้แล ที่นั่งนอน

---

๑. ที่ละไว้ด้วยจุด ดูคำเต็มเรื่องรูปฌานทั้งสี่ เช่นในหัวข้อว่า "อาการที่อยู่ในฌาน เรียกว่า ตถาคตไสยา" ที่หน้า ๑๓๐๙ แห่งหนังสือเล่มนี้.

สูงใหญ่อันเป็นทิพย์ ซึ่งในบัดนี้ เราได้ตามปรารถนา ได้โดยไม่ยาก โดยไม่ลำบากเลย.

—ทีก. อํ. ๒๐/๒๓๔/๕๐๓.

ธรรมที่ทำความเป็นผู้มีอำนาจเหนือจิต

ภิกษุ ท.! ภิกษุ ประกอบด้วยธรรม ๗ ประการ แล้ว ย่อม ทำจิตให้อยู่ในอำนาจ (ของตน) ได้ และภิกษุนั้นก็ ไม่ตกอยู่ในอำนาจของจิต. เจ็ดประการอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! เจ็ดประการ ในกรณีนี้ คือ :—

๑. ภิกษุเป็นผู้ **ฉลาดในสมาธิ;**
๒. ภิกษุเป็นผู้ **ฉลาดในการเข้าสู่สมาธิ;**
๓. ภิกษุเป็นผู้ **ฉลาดในการดำรงอยู่ในสมาธิ;**
๔. ภิกษุเป็นผู้ **ฉลาดในการออกจากสมาธิ;**
๕. ภิกษุเป็นผู้ **ฉลาดในความเหมาะสมแห่งสมาธิ;**
๖. ภิกษุเป็นผู้ **ฉลาดในธรรมเป็นโคจรแห่งสมาธิ;**
๗. ภิกษุเป็นผู้ **ฉลาดในอภินิหารแห่งสมาธิ.**

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบแล้วด้วยธรรมเจ็ดประการเหล่านี้แล ย่อมทำจิตให้อยู่ในอำนาจ (ของตน) ได้ และภิกษุนั้นก็ไม่ตกอยู่ในอำนาจของจิต.

—สตฺตก. อํ. ๓๒/๓๕/๓๗.

(ในสูตรอื่น (ฉกฺก. อํ. ๒๒/๓๔๘/๒๙๖) ตรัสว่า การระลึกถึง **ตถาคต** ถึง **พระธรรม** ถึง **พระสงฆ์** ถึง **ศีล** ถึง **จาคะ** ถึง **ธรรมทำความเป็นเทวดา** ๖ ประการนี้ ทำให้จิตไม่ถูกกลุ้มรุมด้วยราคะ – โทสะ – โมหะ เป็นจิตไปตรง ก้าวออก หลุดพ้น ออกจากตัณหาซึ่งเป็นการเปลื้องจิตออกมาเสียจากการครอบงำของกิเลส ด้วยเหมือนกัน; ผู้สนใจพึงอ่านดูจากที่มานั้น)

ฌานระงับความรัก – เกลียดที่มีอยู่ตามธรรมชาติ

ภิกษุ ท.! ธรรมารมณ์ทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมเกิดอยู่เป็น ๔ ประการ. สี่ประการอย่างไรเล่า? สี่ประการ คือ ความรักเกิดจากความรัก ความเกลียดเกิดจากความรัก ความรักเกิดจากความเกลียด ความเกลียดเกิดจากความเกลียด.

ภิกษุ ท.! **อย่างไรเล่า เรียกว่า ความรักเกิดจากความรัก?** ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ มีบุคคลซึ่งเป็นที่ปรารถนารักใคร่พอใจของบุคคลคนหนึ่ง, มีบุคคลพวกอื่นมาประพฤติกระทำต่อบุคคลนั้น ด้วยอาการที่น่าปรารถนาน่ารักใคร่น่าพอใจ; บุคคลโน้นก็จะเกิดความพอใจขึ้นมาอย่างนี้ว่า "บุคคลเหล่านั้นประพฤติกระทำต่อบุคคลที่เราปรารถนารักใคร่พอใจ ด้วยอาการที่น่าปรารถนาน่ารักใคร่น่าพอใจ" ดังนี้; บุคคลนั้นชื่อว่าย่อมทำความรักให้เกิดขึ้นในบุคคลเหล่านั้น. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล เรียกว่า ความรักเกิดจากความรัก.

ภิกษุ ท.! **อย่างไรเล่า เรียกว่า ความเกลียดเกิดจากความรัก?** ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ มีบุคคลซึ่งเป็นที่ปรารถนารักใคร่พอใจของบุคคลคนหนึ่ง, มีบุคคลพวกอื่นมาประพฤติกระทำต่อบุคคลนั้น ด้วยอาการที่ไม่น่าปรารถนาไม่น่ารักใคร่พอใจ; บุคคลโน้นก็จะเกิดความไม่พอใจขึ้นมาอย่างนี้ ว่า "บุคคลเหล่านั้นประพฤติกระทำต่อบุคคลที่เราปรารถนารักใคร่พอใจ ด้วยอาการที่ไม่น่าปรารถนาไม่น่ารักใคร่พอใจ" ดังนี้; บุคคลนั้นชื่อว่า ย่อมทำความเกลียดให้เกิดขึ้นในบุคคลเหล่านั้น. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล เรียกว่า ความเกลียดเกิดจากความรัก.

ภิกษุ ท.! **อย่างไรเล่า เรียกว่า ความรักเกิดจากความเกลียด?** ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ มีบุคคลซึ่งไม่เป็นที่ปรารถนารักใคร่พอใจของบุคคลคนหนึ่ง, มีบุคคลพวกอื่นมาประพฤติกระทำต่อบุคคลนั้น ด้วยอาการที่ไม่น่าปรารถนาไม่น่ารักใคร่พอใจ; บุคคลโน้นก็จะเกิดความพอใจขึ้นมาอย่างนี้ว่า "บุคคลเหล่านั้นประพฤติกระทำต่อบุคคลที่เราไม่ปรารถนารักใคร่พอใจ ด้วยอาการที่ไม่น่าปรารถนาไม่น่ารักใคร่พอใจ" ดังนี้; บุคคลนั้นชื่อว่า ย่อมทำความรักให้เกิดขึ้นในบุคคลเหล่านั้น. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล เรียกว่า ความรักเกิดจากความเกลียด.

ภิกษุ ท.! **อย่างไรเล่า เรียกว่า ความเกลียดเกิดจากความเกลียด?** ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ มีบุคคลซึ่งไม่เป็นที่ปรารถนารักใคร่พอใจของบุคคลคนหนึ่ง, มีบุคคลพวกอื่นมาประพฤติกระทำต่อบุคคลนั้น ด้วยอาการที่น่าปรารถนาน่ารักใคร่น่าพอใจ; บุคคลโน้นก็จะเกิดความไม่พอใจขึ้นมาอย่างนี้ ว่า "บุคคลเหล่านั้นประพฤติกระทำต่อบุคคลที่เราไม่ปรารถนารักใคร่พอใจ ด้วยอาการที่น่าปรารถนาน่ารักใคร่น่าพอใจ" ดังนี้; บุคคลนั้นชื่อว่า ย่อมทำความเกลียดให้เกิดในบุคคลเหล่านั้น. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล เรียกว่า ความเกลียดเกิดจากความเกลียด.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล คือธรรมารมณ์ ย่อมเกิดอยู่เป็น ๔ ประการ.

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม **เข้าถึงปฐมฌาน** อันมีวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก แล้วแลอยู่; สมัยนั้น ความรักใดที่เกิดจากความรัก ความรักนั้นก็ไม่มี, ความเกลียดใดที่เกิดจากความรัก ความเกลียดนั้นก็ไม่มี, ความรักใดที่เกิดจากความเกลียด ความรักนั้นก็ไม่มี, ความเกลียดใดที่เกิดจากความเกลียด ความเกลียดนั้นก็ไม่มี.

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุ **เข้าถึงทุติยฌาน .... ตติยฌาน .... จตุตถฌาน** .... แล้วแลอยู่; สมัยนั้น ความรักใดที่เกิดจากความรัก ความรักนั้นก็ไม่มี, ความเกลียดใดที่เกิดจากความรัก ความเกลียดนั้นก็ไม่มี, ความรักใดที่เกิดจากความเกลียด ความรักนั้นก็ไม่มี, ความเกลียดใดที่เกิดจากความเกลียด ความเกลียดนั้นก็ไม่มี.

(ข้อความตอนต่อไปจากนี้ กล่าวถึงการบรรลุวิมุตติ ซึ่งระงับความรักและความเกลียดอย่างถอนราก พึงดูรายละเอียดจากหัวข้อ ว่า "ผู้ถอนรากแห่งความรักและความเกลียดได้แล้ว" ที่หน้า ๖๓๗ แห่งหนังสือนี้).

– จตุกฺก. อํ. ๒๑/๒๙๐ – ๒๙๒/๒๐๐.

ญาณในตถาคตพลญาณ มีได้เฉพาะแก่ผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ

ภิกษุ ท.! ในบรรดาตถาคตพลญาณ ๖ ประการเหล่านั้น เรากล่าว **ยถาภูตญาณในสิ่งซึ่งเป็นฐานะโดยความเป็นฐานะ และในสิ่งซึ่งเป็นอฐานะโดยความเป็นอฐานะ** ว่าญาณนั้น **มีได้สำหรับผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ** ไม่ใช่สำหรับผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น.

เรากล่าว **ยถาภูตญาณในสิ่งซึ่งเป็นวิบากโดยฐานะโดยเหตุ ของกัมมสมาทาน** อันเป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ว่าญาณนั้น **มีได้สำหรับผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ** ไม่ใช่สำหรับผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น.

เรากล่าว **ยถาภูตญาณในความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้ว ความออกแห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติ** ว่าญาณนั้น **มีได้สำหรับผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ** ไม่ใช่สำหรับผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น.

เรากล่าว ยถาภูตญาณในปุพเพนิวาสานุสสติ ว่าญาณนั้น **มิได้สำหรับผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ** ไม่ใช่สำหรับผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น.

เรากล่าว ยถาภูตญาณในการจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย ว่าญาณนั้น **มิได้สำหรับผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ** ไม่ใช่สำหรับผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น.

เรากล่าว ยถาภูตญาณในความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ว่าญาณนั้น **มิได้สำหรับผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ** ไม่ใช่สำหรับผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น.

ภิกษุ ท.! ด้วยอาการอย่างนี้แล สมาธิ เป็นมรรค (แท้) อสมาธิ เป็นมรรคลวง.

— ฉกฺก. อํ. ๒๒/๔๖๙/๓๓๕.

ธรรมสัญญาในฐานะแห่งธรรมโอสถโดยธรรมปีติ
(การรักษาโรคด้วยอำนาจสมาธิ)

อานนท์! ถ้าเธอจะเข้าไปหาภิกษุคิริมานนท์ แล้วกล่าวสัญญา ๑๐ ประการ แก่เธอแล้ว **ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมิได้ คือภิกษุคิริมานนท์ฟังสัญญาสิบประการแล้ว อาพาธอันเป็นทุกข์หนักของเธอก็จะระงับไป โดยควรแก่ฐานะ.** สัญญา ๑๐ ประการนั้นคือ อนิจจสัญญา อนัตตสัญญา อสุภสัญญา อาทีนวสัญญา ปหานสัญญา วิราคสัญญา นิโรธสัญญา สัพพโลเกอนภิรตสัญญา สัพพสังขาเรสุอนิจจสัญญา อานาปานสติ.

อานนท์! **อนิจจสัญญา** เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ ไปสู่ป่า สู่โคนไม้ หรือสู่เรือนว่าง พิจารณาอยู่โดยประจักษ์อย่างนี้ ว่า

"รูป ไม่เที่ยง; เวทนา ไม่เที่ยง; สัญญา ไม่เที่ยง; สังขาร ไม่เที่ยง; วิญญาณ ไม่เที่ยง" ดังนี้ เป็นผู้ตามเห็นซึ่งความไม่เที่ยง ในอุปาทานขันธ์ทั้งห้าเหล่านี้ อยู่ ด้วยอาการอย่างนี้ : นี้เรียกว่า อนิจจสัญญา.

อานนท์! **อนัตตสัญญา** เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ ไปสู่ป่า สู่โคนไม้ หรือสู่เรือนว่าง พิจารณาอยู่โดยประจักษ์อย่างนี้ว่า "ตา เป็นอนัตตา รูป เป็นอนัตตา; หูเป็นอนัตตา เสียงเป็นอนัตตา; จมูกเป็นอนัตตา กลิ่นเป็นอนัตตา; ลิ้นเป็นอนัตตา รสเป็นอนัตตา; กายเป็นอนัตตา โผฏฐัพพะเป็นอนัตตา; ใจเป็นอนัตตา ธรรมารมณ์เป็นอนัตตา" ดังนี้ เป็นผู้ตามเห็นซึ่งความเป็นอนัตตา ในอายตนะทั้งภายในและภายนอกหกเหล่านี้ อยู่ ด้วยอาการอย่างนี้ : นี้เรียกว่า อนัตตสัญญา.

อานนท์! **อสุภสัญญา** เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ เห็นโดยประจักษ์ซึ่งกายนี้นี่แหละ แต่พื้นเท้าขึ้นไปถึงเบื้องบน แต่ปลายผมลงมาถึงเบื้องล่าง ว่ามีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มด้วยของอสุจิมีประการต่าง ๆ; คือในกายนี้มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ ลำไส้สุด อาหารในกระเพาะ อุจจาระ น้ำดี เสลด หนอง โลหิต เหงื่อ มัน น้ำตา น้ำเหลือง น้ำลาย น้ำเมือก น้ำลื่นหล่อข้อ น้ำมูตร; เป็นผู้ตามเห็นความไม่งาม ในกายนี้ อยู่ ด้วยอาการอย่างนี้ : นี้เรียกว่า อสุภสัญญา.

อานนท์! **อาทีนวสัญญา** เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ ไปสู่ป่า สู่โคนไม้ หรือสู่เรือนว่าง พิจารณาอยู่โดยประจักษ์อย่างนี้ว่า

"กายนี้มีทุกข์มาก มีโทษมาก; คือในกายนี้มีอาพาธต่างๆ เกิดขึ้น, กล่าวคือ โรคตา โรคหู โรคจมูก โรคลิ้น โรคกาย โรคที่ศีรษะ โรคที่หู โรคที่ปาก โรคที่ฟัน โรคไอ โรคหืด ไข้หวัด ไข้มีพิษร้อน ไข้เซื่องซึม โรคกระเพาะ โรคลมสลบ ลงแดง จุกเสียด เจ็บเสียว โรคเรื้อรัง โรคผี โรคกลาก โรคมองคร่อ ลมบ้าหมู โรคหิดเปื่อย โรคหิดด้าน คุดทะราด โรคละออง โรคโลหิต โรคดีซ่าน เบาหวาน โรคเริม โรคพุพอง ริดสีดวงทวาร อาพาธมีดีเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีเสมหะเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีลมเป็นสมุฏฐาน ไข้สันนิบาต ไข้เพราะฤดูแปรปรวน ไข้เพราะบริหารกายไม่สม่ำเสมอ ไข้เพราะออกกำลังเกิน ไข้เพราะวิบากกรรม ความไม่สบายเพราะความหนาว ความร้อน ความหิว ความระหาย การถ่ายอุจจาระ การถ่ายปัสสาวะ" ดังนี้; เป็นผู้ตามเห็นโทษในกายนี้อยู่ ด้วยอาการอย่างนี้ : นี้เรียกว่า อาทีนวสัญญา.

อานนท์! **ปหานสัญญา** เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ ไม่ยอมรับไว้ซึ่ง*กามวิตก* ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมละ ย่อมบรรเทา กระทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีอีกต่อไป; ไม่ยอมรับไว้ซึ่ง*พ๎ยาบาทวิตก* ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมละ ย่อมบรรเทา กระทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีอีกต่อไป; ไม่ยอมรับไว้ซึ่ง*วิหิงสาวิตก* ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมละ ย่อมบรรเทา กระทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีอีกต่อไป; ไม่ยอมรับไว้ซึ่ง*อกุศลธรรมทั้งหลาย* อันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ ย่อมละ ย่อมบรรเทา กระทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีอีกต่อไป : นี้เรียกว่า ปหานสัญญา.

อานนท์! **วิราคสัญญา** เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ ไปสู่ป่า สู่โคนไม้ หรือสู่เรือนว่าง พิจารณาอยู่โดยประจักษ์ อย่างนี้ว่า

"ธรรมชาตินั่น สงบ ธรรมชาตินั่น ประณีต : กล่าวคือ ธรรมชาติอันเป็นที่ระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นความ **จางคลาย** เป็นความดับเย็น" ดังนี้ : นี้เรียกว่า วิราคสัญญา.

อานนท์! **นิโรธสัญญา** เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ ไปสู่ป่า สู่โคนไม้ หรือสู่เรือนว่าง พิจารณาอยู่โดยประจักษ์ อย่างนี้ว่า "ธรรมชาตินั่น สงบ ธรรมชาตินั่น ประณีต : กล่าวคือ ธรรมชาติอันเป็นที่ระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็น **ความดับ** เป็นความดับเย็น" ดังนี้ : นี้เรียกว่า นิโรธสัญญา.

อานนท์! **สัพพโลเกอนภิรตสัญญา** เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ อนุสัย (ความเคยชิน) ในการตั้งทับในการฝังตัวเข้าไปยึดมั่นแห่งจิตด้วยตัณหาอุปาทาน ใดๆ ในโลก มีอยู่, เธอละอยู่ซึ่งอนุสัยนั้นๆ งดเว้นไม่เข้าไปยึดถืออยู่ : นี้เรียกว่า สัพพโลเกอนภิรตสัญญา (ความสำคัญในโลกทั้งปวงว่าเป็นสิ่งไม่น่ายินดี).

อานนท์! **สัพพสังขาเรสุอนิจจสัญญา** เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมอึดอัด ย่อมระอา ย่อมเกลียดชัง ต่อสังขารทั้งหลายทั้งปวง : นี้เรียกว่า สัพพสังขาเรสุอนิจจสัญญา (ความสำคัญว่าไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง).

(สัญญาข้อที่เก้านี้ ควรจะมีชื่อว่า สัพพโลเกอนภิรตสัญญา หรือมิฉะนั้นก็ควรจะมีชื่อว่า สัพพสังขาเรสุทุกขสัญญา จึงจะสมกับเนื้อความตามที่กล่าวอยู่, และสัญญาข้อที่แปดข้างบนแห่งข้อนี้ ที่มีชื่อว่า สัพพโลเกอนภิรตสัญญานั้น น่าจะมีชื่อว่า สัพพโลเกอนุปาทานสัญญามากกว่า จึงจะมีความสมชื่อ, ด้วยเหตุผลอย่างเดียวกัน).

อานนท์! **อานาปานสติ** เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ ไปแล้วสู่ป่า สู่โคนไม้ หรือสู่เรือนว่าง ก็ตาม นั่งคู้ขาเข้ามาโดยรอบ ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก.

เมื่อ**หายใจเข้า ยาว** ก็รู้ว่าหายใจเข้า ยาว, เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ว่าหายใจออกยาว; เมื่อ**หายใจเข้าสั้น** ก็รู้ว่าหายใจเข้าสั้น, เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ว่าหายใจออกสั้น; ทำการศึกษาว่า เรา**รู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวง** หายใจเข้า, รู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวงหายใจออก; ทำการศึกษาว่า เรา**ทำกายสังขารให้ระงับอยู่** หายใจเข้า, ทำกายสังขารให้ระงับอยู่ หายใจออก.

ทำการศึกษาว่า เรา**รู้พร้อมเฉพาะซึ่งปีติ** หายใจเข้า, รู้พร้อมเฉพาะซึ่งปีติ หายใจออก; ทำการศึกษาว่า เรา**รู้พร้อมเฉพาะซึ่งสุข** หายใจเข้า, รู้พร้อมเฉพาะซึ่งสุข หายใจออก; ทำการศึกษาว่า เรา**รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิตตสังขาร** หายใจเข้า, รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิตตสังขาร หายใจออก; ทำการศึกษาว่า เรา**ทำจิตตสังขารให้ระงับอยู่** หายใจเข้า, ทำจิตตสังขารให้ระงับอยู่ หายใจออก.

ทำการศึกษาว่า เรา**รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิต** หายใจเข้า, รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิต หายใจออก; ทำการศึกษาว่า เรา**ทำจิตให้ปราโมทย์ยิ่งอยู่** หายใจเข้า, ทำจิตให้ปราโมทย์ยิ่งอยู่ หายใจออก; ทำการศึกษาว่า เรา**ทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่** หายใจเข้า, ทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่ หายใจออก; ทำการศึกษาว่า เรา**ทำจิตให้ปล่อยอยู่** หายใจเข้า, ทำจิตให้ปล่อยอยู่ หายใจออก.

ทำการศึกษาว่า เรา **ตามเห็นความไม่เที่ยง** หายใจเข้า, ตามเห็นความไม่เที่ยง หายใจออก; ทำการศึกษาว่า เรา **ตามเห็นความจางคลาย** หายใจเข้า, ตามเห็นความจางคลาย หายใจออก; ทำการศึกษาว่า เรา **ตามเห็นความดับไม่เหลือ** หายใจเข้า, ตามเห็นความดับไม่เหลือ หายใจออก; ทำการศึกษาว่า เรา **ตามเห็นความสลัดคืน** หายใจเข้า, ตามเห็นความสลัดคืน หายใจออก.

นี้เรียกว่า อานาปานสติ.

อานนท์! ถ้าเธอจะเข้าไปหาภิกษุคิริมานนท์ แล้วกล่าวสัญญาสิบประการเหล่านี้ แก่เธอแล้ว ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้ คือภิกษุคิริมานนท์ฟังสัญญาสิบประการเหล่านี้แล้ว อาพาธอันเป็นทุกข์หนักของเธอก็จะระงับไปโดยควรแก่ฐานะ.

ลำดับนั้นแล ท่านอานนท์จำเอาสัญญาสิบประการเหล่านี้ ในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วเข้าไปหาท่านคิริมานนท์ แล้วกล่าวสัญญาสิบประการแก่ท่าน เมื่อท่านพระคิริมานนท์ฟังสัญญาสิบประการแล้ว อาพาธก็ระงับไปโดยฐานะอันควร. ท่านพระคิริมานนท์หายแล้วจากอาพาธ และอาพาธก็เป็นเสมือนละไปแล้วด้วย แล.

—ทสก. อํ. ๒๔/๑๑๕ – ๑๒๐/๖๐.

(บาลีพระสูตรนี้ ได้ทำให้เกิดประเพณีสวดคิริมานนทสูตร ให้คนเจ็บฟัง เพื่อจะได้หายเจ็บไข้ เช่นเดียวกับโพชฌงคสูตร. บางคนอาจจะสงสัยว่า มิเป็นการผิดหลักกรรมหรือเหตุปัจจัยไปหรือ ที่ความทุกข์ดับไปโดยไม่มีการดับเหตุแห่งทุกข์ ตามหลักแห่งจตุราริยสัจ. ข้อนี้ขอให้เข้าใจว่า การฟังธรรมของพระคิริมานนท์ ทำให้มีธรรมปีติอย่างแรงกล้า อำนาจของธรรมปีตินั้นสามารถระงับเสียได้ซึ่งทุกขเวทนา ทุกขเวทนาจึงระงับไป ดุจดังว่าหายจากอาพาธ; กล่าวได้ว่ามีเหตุปัจจัยเพื่อการดับแห่งทุกข์อริยสัจ; ไม่ผิดไปจากกฎเกณฑ์แห่งกรรมหรือกฎเกณฑ์แห่งเหตุปัจจัยเลย; เป็นการดับทุกข์ได้วิธีหนึ่ง จึงนำข้อความนี้ มาใส่ไว้ในหมวดนี้).

หมวด ฉ. ว่าด้วย โทษของการขาดสัมมาสมาธิ

นิวรณ์ – ข้าศึกแห่งสมาธิ

วาเสฏฐะ! เปรียบเหมือนแม่น้ำอจิรวดีนี้ มีน้ำเต็มเปี่ยม กาฬีนดื่มได้. ครั้งนั้น มีบุรุษคนหนึ่งมาถึงเข้า เขามีประโยชน์ที่ฝั่งโน้น แสวงหาฝั่งโน้น มีการไปสู่ฝั่งโน้น ประสงค์จะข้ามไปสู่ฝั่งโน้น แต่เขานอนคลุมศีรษะของตนอยู่ที่ริมฝั่งนี้. วาเสฏฐะ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : บุรุษนั้นจะไปจากฝั่งในสู่ฝั่งนอกแห่งแม่น้ำอจิรวดีได้หรือหนอ? *"ไม่ได้แน่ ท่านพระโคดม!"*

วาเสฏฐะ! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน : **นิวรณ์ ๕ อย่าง เหล่านี้** เรียกกันในอริยวินัย ว่า "เครื่องปิด" บ้าง ว่า "เครื่องกั้น" บ้าง ว่า "เครื่องคลุม" บ้าง ว่า "เครื่องร้อยรัด" บ้าง. ห้าอย่าง อย่างไรเล่า? ห้าอย่างคือ **กามฉันทนิวรณ์ พ๎ยาปาทนิวรณ์ ถีนมิทธนิวรณ์ อุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์ วิจิกิจฉานิวรณ์.** วาเสฏฐะ! นิวรณ์ ๕ อย่าง เหล่านี้แล ซึ่งเรียกกันในอริยวินัยว่า "เครื่องปิด" บ้าง ว่า "เครื่องกั้น" บ้าง ว่า "เครื่องคลุม" บ้าง ว่า "เครื่องร้อยรัด" บ้าง.

วาเสฏฐะ! พราหมณ์ไตรเพททั้งหลาย ถูกนิวรณ์ ๕ อย่างเหล่านี้ปิดแล้ว กั้นแล้ว คลุมแล้ว ร้อยรัดแล้ว. วาเสฏฐะ! พราหมณ์ไตรเพทเหล่านั้นละธรรมะที่ทำความเป็นพราหมณ์เสีย สมาทานธรรมะที่ไม่ทำความเป็นพราหมณ์ดำรงชีวิตให้เป็นไปอยู่ อัน **นิวรณ์ทั้ง ๕ อย่างเปิดแล้ว กั้นแล้ว คลุมแล้ว ร้อยรัดแล้ว จักเป็นผู้เข้าถึงความเป็นสหายแห่งพรหม ภายหลังแต่การตายเพราะการทำลายแห่งกาย ดังนั้นนั้น : นั่นไม่เป็นฐานะที่จะเป็นไปได้.**

—สี. ที. ๙/๓๐๖ – ๓๐๗/๓๗๘ – ๓๗๙.

นิวรณ์เป็นเครื่องทำกระแสจิตไม่ให้รวมกำลัง

ภิกษุ ท.! **นิวรณ์เป็นเครื่องกางกั้น ๕ อย่างเหล่านี้ ท่วมทับจิตแล้ว ทำปัญญาให้ถอยกำลัง** มีอยู่. ห้าอย่าง อย่างไรเล่า? ห้าอย่าง คือ :–

นิวรณ์เครื่องกางกั้นคือ **กามฉันทะ** ครอบงำจิตแล้ว ทำปัญญาให้ถอยกำลัง;

นิวรณ์เครื่องกางกั้นคือ **พยาบาท** ครอบงำจิตแล้ว ทำปัญญาให้ถอยกำลัง;

นิวรณ์เครื่องกางกั้นคือ **ถีนมิทธะ** ครอบงำจิตแล้ว ทำปัญญาให้ถอยกำลัง;

นิวรณ์เครื่องกางกั้นคือ **อุทธัจจกุกกุจจะ** ครอบงำจิตแล้ว ทำปัญญาให้ถอยกำลัง;

นิวรณ์เครื่องกางกั้นคือ **วิจิกิจฉา** ครอบงำจิตแล้ว ทำปัญญาให้ถอยกำลัง.

ภิกษุ ท.! **ภิกษุที่ไม่ละนิวรณ์อันเป็นเครื่องกางกั้นจิต ๕ อย่างเหล่านี้แล้ว จักรู้ซึ่งประโยชน์ตน หรือประโยชน์ผู้อื่น หรือประโยชน์ทั้งสองฝ่าย หรือจักกระทำให้แจ้งซึ่งญาณทัสสนะอันวิเศษอันควรแก่ความเป็นอริยะ ยิ่งกว่าธรรมดาแห่งมนุษย์ ด้วยปัญญาอันทุพพลภาพ ไร้กำลัง ดังนี้ นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้.** ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนแม่น้ำที่ไหลลงจากภูเขา ไหลไปสู่ที่ไกล มีกระแสเชี่ยว พัดพาสิ่งต่าง ๆไปได้ มีบุรุษมาเปิดช่องทั้งหลายที่เขาขุดขึ้น ด้วยเครื่องไถทั้งสองฝั่งแม่น้ำนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ กระแสกลางแม่น้ำนั้น ก็ซัดส่าย ไหลผิดทาง ไม่ไหลไปสู่ที่ไกล ไม่มีกระแสเชี่ยว ไม่พัดสิ่งต่าง ๆไปได้, นี้ฉันใด;

ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน : ภิกษุ ที่ไม่ละนิวรณ์อันเป็นเครื่องกางกั้นจิต ๕ อย่างเหล่านี้แล้ว จักรู้ซึ่งประโยชน์ตน หรือประโยชน์ผู้อื่น หรือประโยชน์ทั้งสองฝ่าย หรือจักกระทำให้แจ้งซึ่งญาณทัสสนะอันวิเศษอันควรแก่ความเป็นอริยะ ยิ่งกว่าธรรมดาแห่งมนุษย์ ด้วยปัญญาอันทุพพลภาพ ไร้กำลังดังนี้ นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้.

(ต่อไปนี้ ได้ตรัสโดยปฏิปักขนัย คือ ภิกษุละนิวรณ์ แล้วทำญาณวิเศษให้แจ้งได้ด้วยปัญญาอันมีกำลัง เหมือนแม่น้ำที่เขาอุดรูรั่วทั้งสองฝั่งเสียแล้ว มีกระแสเชี่ยวแรงมาก ฉะนั้น).

—ปญฺจก. อํ. ๒๒/๗๒/๕๑.

จิตตระหนี่ เป็นสิ่งที่ต่ำเกินไป สำหรับการบรรลุฌาน และทำให้แจ้งมรรคผล

ภิกษุ ท.! เพราะไม่ละธรรม ๕ อย่าง บุคคลจึงไม่ควรเข้าอยู่ ซึ่งปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ไม่ควรเพื่อกระทำให้แจ้ง ซึ่งโสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล อรหัตตผล. ธรรม ๕ อย่าง อย่างไรเล่า? ห้าอย่างคือ ความตระหนี่อาวาส ความตระหนี่ตระกูล ความตระหนี่ลาภ ความตระหนี่วรรณะ (ความดี) ความตระหนี่ธรรม (เครื่องให้บรรลุมรรคผล).

(ต่อจากนี้ ได้ตรัสโดยนัยตรงกันข้ามถึงการละธรรม ๕ อย่างนั้นแล้ว ควรเพื่อเข้าอยู่ในฌานและกระทำให้แจ้งซึ่งมรรคผล).

—ปญฺจก. อํ. ๒๒/๓๐๒/๒๕๖ – ๓๕๗.

หมวด ข. ว่าด้วย ปกิณณกะ

สนิมจิต เทียบสนิมทอง

ภิกษุ ท.! **สนิมแห่งทอง ๕ ประการ** เหล่านี้ มีอยู่ เป็นสนิมทำให้ทองเศร้าหมอง มีเนื้อไม่อ่อน ไม่ควรแก่การงานของช่างทอง ไม่ส่งรัศมี มีเนื้อร่วน และไม่เหมาะสมแก่การกระทำของช่างทอง. สนิม ๕ ประการนั้นอย่างไรเล่า? ห้าประการ คือ **เหล็ก โลหะ ดีบุก ตะกั่ว เงิน.** ภิกษุ ท.! เมื่อใด ทองปราศจากสนิม ๕ ประการ เหล่านี้แล้ว ทองนั้น ย่อมเป็นทองมีเนื้ออ่อน ควรแก่การงานของช่างทอง มีรัศมี เนื้อไม่ร่วน และเหมาะสมแก่การกระทำของช่างทอง. ถ้าใครปรารถนาจะกระทำเครื่องประดับต่างๆ เช่น แหวน ตุ้มหู สร้อยคอ หรือสุวรรณมาลา ก็ตาม ก็สำเร็จประโยชน์แก่เขานั้น, นี้ฉันใด;

ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน : **สนิมแห่งจิต ๕ ประการ**เหล่านี้ มีอยู่ เป็นสนิมทำจิตให้เศร้าหมอง ไม่อ่อนโยน ไม่ควรแก่การงานของจิต ไม่ประภัสสร รวนเร และไม่ตั้งมั่นโดยชอบเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะ. สนิมแห่งจิต ๕ ประการนั้นอย่างไรเล่า? ห้าประการคือ **กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา.** ภิกษุ ท.! เมื่อใด จิตปราศจากเครื่องเศร้าหมอง ๕ ประการเหล่านี้แล้ว จิตนั้นย่อมเป็นจิตอ่อนโยน ควรแก่การงานของจิต เป็นจิตประภัสสร ไม่รวนเร และตั้งมั่นโดยชอบเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะ.

—ปญฺจก. อํ. ๒๒/๑๘/๒๓.

สิ่งที่เป็นเสียงหนามต่อกันโดยธรรมชาติ

ภิกษุ ท.! ถูกแล้ว ถูกแล้ว ตามที่มหาสาวกเหล่านั้น เมื่อพยากรณ์ก็พยากรณ์โดยชอบ. ภิกษุ ท.! เรากล่าวฌานว่า มีเสียงเป็นเสียนหนาม จริง.

ภิกษุ ท.! เสี้ยนหนาม ๑๐ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. สิบอย่างอย่างไรเล่า? สิบอย่าง คือ :–

ความยินดีในการระคนด้วยหมู่ เป็นเสี้ยนหนามแก่ **ผู้ยินดีในปวิเวก;**

การตามประกอบในสุภนิมิต เป็นเสี้ยนหนามแก่ **ผู้ตามประกอบในอสุภนิมิต;**

การดูการเล่น เป็นเสี้ยนหนามแก่ **ผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย;**

การเกี่ยวข้องกับมาตุคาม เป็นเสี้ยนหนามแก่ **พรหมจรรย์;**

เสียง เป็นเสี้ยนหนามแก่ **ปฐมฌาน;**

วิตกวิจาร เป็นเสี้ยนหนามแก่ **ทุติยฌาน;**

ปีติ เป็นเสี้ยนหนามแก่ **ตติยฌาน;**

อัสสาสะปัสสาสะ เป็นเสี้ยนหนามแก่ **จตุตถฌาน;**

สัญญาและเวทนา เป็นเสี้ยนหนามแก่ **สัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ;**

ราคะ เป็นเสี้ยนหนาม **โทสะ** เป็นเสี้ยนหนาม.

ภิกษุ ท.! **พวกเธอจงเป็นผู้ไม่มีเสี้ยนหนาม อยู่เถิด. ภิกษุ ท.! พวกเธอจงเป็นผู้หมดเสี้ยนหนาม อยู่เถิด. ภิกษุ ท.! พระอรหันต์ทั้งหลายเป็นผู้ไม่มีเสี้ยนหนาม หมดเสี้ยนหนาม** แล.

–ทสก. อํ. ๒๔/๑๔๕/๗๒.

(หนามที่สิบ คือราคะและโทสะเป็นหนาม แต่ไม่ระบุว่าเป็นหนามแก่สิ่งใดเหมือนข้อบน ๆ; เข้าใจว่าเป็นหนามแก่ธรรมทั่วไป. การที่ไม่ระบุโมหะว่าเป็นหนามด้วย เข้าใจว่าเป็นเพราะโมหะไม่มีลักษณะเสียบแทงเหมือนหนาม หรือเหมือนกับราคะและโทสะ).

การอยู่ป่ากับการเจริญสมาธิสำหรับภิกษุบางรูป

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ข้าพระองค์ มีความประสงค์จะเสพเสนาสนะอันสงัดคือป่าหรือป่าเปลี่ยว".

อุบาลี ! เสนาสนะอันสงัด คือป่าหรือป่าเปลี่ยว อยู่ได้ยาก ปวิเวกทำได้ยาก ความอยู่คนเดียว เป็นสิ่งที่ยินดีได้ยาก ป่ามักจะนำไปเสีย ซึ่งใจของภิกษุผู้ไม่ได้สมาธิอยู่. อุบาลี ! ผู้ใด พูดว่า *"เราไม่ได้สมาธิ เราจักไปอยู่ในเสนาสนะอันสงัดคือป่าหรือป่าเปลี่ยว"* ดังนี้ เขานั้น พึงหวังผลข้อนี้ คือ จิตจักจมลงหรือจิตจักปลิวไป.

อุบาลี ! เปรียบเหมือนห้วงน้ำใหญ่ มีอยู่. ช้างพลายสูงเจ็ดรัตน์[๑] หรือเจ็ดรัตน์ครึ่ง มาสู่ที่นั้นแล้วคิดว่า "เราจะลงสู่ห้วงน้ำนี้ แล้วเล่นน้ำ ล้างหูบ้าง เล่นน้ำ ล้างหลังบ้าง แล้วพึงอาบพึงดื่ม พึงขึ้นจากห้วงน้ำแล้วหลีกไปตามปรารถนา" ดังนี้; ช้างนั้น กระทำได้ดังนั้น, เพราะเหตุไร ? อุบาลี ! เพราะเหตุว่า ช้างนั้นตัวใหญ่ จึงอาจหยั่งลงในห้วงน้ำลึกได้. ครั้งนั้น กระต่ายหรือแมวป่า มาเห็นช้างนั้นแล้วคิดว่า "ช้างจะเป็นอะไรที่ไหนมา เราก็จะเป็นอะไรที่ไหนไป ดังนั้น เราจะลงสู่ห้วงน้ำนี้แล้วเล่นน้ำ ล้างหูบ้าง เล่นน้ำ ล้างหลังบ้าง แล้วพึงอาบพึงดื่ม พึงขึ้นจากห้วงน้ำแล้วหลีกไปตามปรารถนา" ดังนี้; กระต่าย หรือแมวป่านั้น กระโจนลงสู่ห้วงน้ำนั้น โดยไม่พิจารณา ผลที่มันหวังได้ก็คือ จมดิ่งลงไป หรือลอยไปตามกระแสน้ำ. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า ?

---

๑. หนึ่งรัตน์ เท่ากับ ๒ วิทัตถิ, เท่าที่ทดสอบกันในประเทศไทยแล้ว ปรากฏว่า หนึ่งวิทัตถิประมาณเท่ากับ ๑ ฟุต.

เพราะว่ากระต่ายหรือแมวป่านั้นตัวมันเล็ก จึงไม่อาจหยั่งลงในห้วงน้ำลึก, นี้ฉันใด; อุบาลี! ข้อนี้ก็ฉันนั้น กล่าวคือ ผู้ใด พูดว่า *"เราไม่ได้สมาธิ เราจักไปอยู่ในเสนาสนะอันสงัดคือป่า หรือป่าเปลี่ยว"* ดังนี้ เขานั้น พึงหวังผลข้อนี้คือ จิตจักจมลง หรือจิตจักปลิวไป.

(เนื้อความข้อนี้แสดงว่า การออกไปอยู่ป่ามิได้เหมาะสำหรับทุกคน. ผู้ใดคิดว่าจักบรรลุปฐมฌาน ทุติยฌาน กระทั่งถึงสัญญาเวทยิตนิโรธอันไม่มีอาสวะ ด้วยเหตุเพียงสักว่าอยู่ป่าอย่างเดียวนั้น ไม่อาจจะสำเร็จได้ เพราะไม่ชื่อว่า เป็นผู้ตามถึงประโยชน์ตน (อนุปฺปตฺตสทตฺถ) ได้ด้วยเหตุสักว่าการอยู่ป่า; ดังนั้นพระองค์จึงตรัสกะภิกษุอุบาลีว่า :–)

อุบาลี! **เธอ จงอยู่ในหมู่สงฆ์เถิด ความผาสุกจักมีแก่เธอผู้อยู่ในหมู่สงฆ์, ดังนี้.**

—ทสก. อํ. ๒๔/๒๑๖/๙๙.

ลำดับพฤติจิตของผู้ที่จะเป็นอยู่ด้วยความไม่ประมาท

ภิกษุ ท.! บุคคลเป็นผู้มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! เมื่อบุคคลสำรวมจักขุนทรีย์ อยู่ จิตย่อมไม่เกลือกกลั้วในรูปทั้งหลายที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักษุ; เมื่อเขามีจิตไม่เกลือกกลั้ว ปราโมทย์ย่อมเกิด; เมื่อปราโมทย์แล้ว ปีติย่อมเกิด; เมื่อมีใจปีติ กายย่อมสงบ; ผู้มีกายสงบ ย่อมอยู่เป็นสุข; จิตของผู้มีสุข ย่อมตั้งมั่น; **เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว ธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏ;** เพราะธรรมทั้งหลายปรากฏ บุคคลนั้น ย่อมถึงซึ่งการนับว่า เป็นผู้มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท โดยแท้.

(ในกรณีแห่ง **โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ** และ **มนะ** ก็มีข้อความที่ตรัสไว้อย่างเดียวกัน).

ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล ชื่อว่าบุคคลเป็นผู้มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท.

(ในกรณีแห่งผู้ **มีปกติอยู่ด้วยความประมาท** ก็ตรัสไว้โดยนัยตรงกันข้าม).

— สฬา. สํ. ๑๘/๙๘/๑๔๔.

สัจจสัญญาอันสุขุมยิ่งขึ้นไปตามลำดับในรูปฌานสี่

[กรณีของปฐมฌาน]

โปฏฐปาทะ! เมื่อภิกษุนั้นมองเห็นนิวรณ์ทั้งห้าเหล่านี้ ที่ตนละได้แล้ว อยู่ ปราโมทย์ย่อมเกิด; เมื่อปราโมทย์เกิด ปีติย่อมเกิด; กายของผู้มีใจปีติ ย่อมสงบรำงับ; ผู้มีกายสงบรำงับ ย่อมเสวยสุข; จิตของผู้มีสุขย่อมตั้งมั่น. ภิกษุนั้น เพราะสงัดจากกามสงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย จึงบรรลุ**ฌานที่หนึ่ง** อันมีวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่. สัญญาในกามอันมีในกาลก่อนของเธอนั้น ย่อมดับไป; **สัจจสัญญาอันละเอียดในปีติและสุขที่เกิดจากวิเวก** ย่อมมีขึ้นในสมัยนั้น, เธอย่อมเป็นผู้มีสัจจสัญญาอันละเอียดในปีติและสุขที่เกิดจากวิเวก ในสมัยนั้น. เพราะการศึกษาอย่างนี้ สัญญาอย่างหนึ่งย่อมเกิดขึ้น, สัญญาอย่างหนึ่งย่อมดับไป. แม้นี้ ก็เป็นการศึกษา.

[กรณีของทุติยฌาน]

โปฏฐปาทะ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะสงบวิตกวิจารเสียได้ จึงบรรลุ**ฌานที่สอง** อันเป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน นำให้เกิดสมาธิ

มีอารมณ์อันเดียว ไม่มีวิตกวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ แล้วแลอยู่. สัจจสัญญาอันละเอียดในปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก ที่มีในกาลก่อน ของเธอนั้น ย่อมดับไป; **สัจจสัญญาอันละเอียดในปีติและสุขที่เกิดจากสมาธิ** ย่อมมีขึ้นในสมัยนั้น, เธอย่อมเป็นผู้มีสัจจสัญญาอันละเอียดในปีติและสุขที่เกิดจากสมาธิ ในสมัยนั้น. เพราะการศึกษาอย่างนี้ สัญญาอย่างหนึ่งย่อมเกิดขึ้น, สัญญาอย่างหนึ่ง ย่อมดับไป. แม้นี้ ก็เป็นการศึกษา.

[กรณีของตติยฌาน]

โปฏฐปาทะ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย จึงบรรลุ**ฌานที่สาม** อันเป็นฌานที่พระอริยเจ้ากล่าวว่า "ผู้ได้บรรลุฌานนี้ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข" ดังนี้ แล้วแลอยู่. สัจจสัญญาอันละเอียดในปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ ที่มีในกาลก่อน ของเธอนั้น ย่อมดับไป; **สัจจสัญญาอันละเอียดในอุเปกขาสุข** ย่อมมีขึ้นในสมัยนั้น, เธอย่อมเป็นผู้มีสัจจสัญญาอันละเอียดในอุเปกขาสุข ในสมัยนั้น. เพราะการศึกษาอย่างนี้ สัญญาอย่างหนึ่งย่อมเกิดขึ้น, สัญญาอย่างหนึ่ง ย่อมดับไป. แม้นี้ ก็เป็นการศึกษา,

[กรณีของจตุตถฌาน]

โปฏฐปาทะ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะละสุขและละทุกข์เสียได้, เพราะความดับหายไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน, จึงบรรลุ**ฌานที่สี่** อันไม่ทุกข์ไม่สุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. สัจจสัญญาอันละเอียดในอุเปกขาสุข ที่มีในกาลก่อน ของเธอนั้น ย่อมดับไป; **สัจจสัญญาอันละเอียดในอทุกขมสุข** ย่อมมีขึ้นในสมัยนั้น, เธอ

ย่อมเป็นผู้มีสัจจสัญญาอันละเอียดในอทุกขมสุข ในสมัยนั้น. เพราะการศึกษาอย่างนี้ สัญญาอย่างหนึ่ง ย่อมเกิดขึ้น, สัญญาอย่างหนึ่ง ย่อมดับไป. แม้นี้ก็เป็นการศึกษา.

(ในกรณีแห่ง **อากาสานัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ** และ **อากิญจัญญายตนะ** ก็มีข้อความที่ตรัสไว้ทำนองเดียวกัน).

—สี. ที. ๙/๒๒๖ – ๒๒๗/๒๗๙ – ๒๘๒.

เจโตวิมุตติชนิดที่ยังมีอุปสรรค

ภิกษุ ท.! บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้ มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก. สี่จำพวกอย่างไรเล่า? สี่จำพวก คือ :–

๑. ภิกษุ ท.! ภิกษุ ในกรณีนี้ **เข้าถึงเจโตวิมุตติอันสงบ** อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วแลอยู่. เธอย่อม (อาศัยเจโตวิมุตตินั้น) **กระทำในใจซึ่งสักกายนิโรธ** (ความดับแห่งสักกายะ), เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งสักกายนิโรธอยู่, **จิตของเธอ (ก็ยัง) ไม่แล่นไป** ไม่เลื่อมใส ไม่ดำรงอยู่ ไม่น้อมไป ในสักกายนิโรธ. ความเป็นอย่างนี้ของภิกษุนั้น **ทำให้เธอหวังสักกายนิโรธไม่ได้.** เปรียบเหมือนบุรุษมือเปื้อนตังเหนียว จับกิ่งไม้, มือของเขาก็ข้องอยู่ จับอยู่ ติดอยู่ (ไม่เป็นอิสระ), นี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! ภิกษุที่เข้าถึงเจโตวิมุตติอันสงบอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วแลอยู่. เธอย่อมกระทำในใจซึ่งสักกายนิโรธ, เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งสักกายนิโรธอยู่, จิตของเธอ (ก็ยัง) ไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ดำรงอยู่ ไม่น้อมไป ในสักกายนิโรธ. ความเป็นอย่างนี้ของภิกษุนั้น ทำให้เธอหวังสักกายนิโรธไม่ได้, ฉันนั้นเหมือนกัน.

๒. ภิกษุ ท.! ภิกษุ ในกรณีนี้ **เข้าถึงเจโตวิมุตติอันสงบ** อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วแลอยู่. เธอย่อม (อาศัยเจโตวิมุตตินั้น) **กระทำในใจซึ่ง สักกายนิโรธ,** เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งสักกายนิโรธอยู่, **จิตของเธอก็แล่นไป** เลื่อมใส ดำรงอยู่ น้อมไป ในสักกายนิโรธ, ความเป็นอย่างนี้ของภิกษุนั้น **ทำให้เธอหวังสักกายนิโรธได้.** เปรียบเหมือนบุรุษมือสะอาด จับกิ่งไม้, มือของเขาก็ไม่ข้องอยู่ ไม่จับอยู่ ไม่ติดอยู่ (ยังเป็นอิสระ), นี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! ภิกษุที่เข้าถึงเจโตวิมุตติอันสงบ อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วแลอยู่. เธอย่อมกระทำในใจซึ่งสักกายนิโรธ, เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งสักกายนิโรธอยู่, จิตของเธอก็แล่นไป เลื่อมใส ดำรงอยู่ น้อมไป ในสักกายนิโรธ. ความเป็นอย่างนี้ของภิกษุนั้น ทำให้เธอหวังสักกายนิโรธได้, ฉันนั้นเหมือนกัน.

๓. ภิกษุ ท.! ภิกษุ ในกรณีนี้ **เข้าถึงเจโตวิมุตติอันสงบ** อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วแลอยู่. เธอย่อม (อาศัยเจโตวิมุตตินั้น) **กระทำในใจซึ่ง อวิชชาปเภท** (การทำลายแห่งอวิชชา), เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งอวิชชาปเภทอยู่, **จิตของเธอ (ก็ยัง) ไม่แล่นไป** ไม่เลื่อมใส ไม่ดำรงอยู่ ไม่น้อมไป ในอวิชชาปเภท. ความเป็นอย่างนี้ของภิกษุนั้น **ทำให้เธอหวังอวิชชาปเภทไม่ได้.** เปรียบเหมือนชัมพาลี[๑] อันสร้างมาแล้วหลายปี คนเขาปิดทางน้ำไหลเข้าของมันเสีย และเปิดทางน้ำไหลออกไว้ทั้งหมด ทั้งฝนก็ไม่ตกตามฤดูกาล เมื่อเป็นอย่างนี้ การที่จะมีน้ำไหลออกจากขอบคันแห่งตระพังนั้น ก็เป็นอันไม่มีหวัง, นี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! ภิกษุที่เข้าถึงเจโตวิมุตติอันสงบ อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วแลอยู่. เธอย่อมกระทำในใจซึ่งอวิชชาปเภท, เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งอวิชชาปเภทอยู่, จิตของเธอ (ก็ยัง) ไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ดำรงอยู่ ไม่

---

๑. ตระพังใหญ่ที่ทั้งของโสโครกประจำเมือง มีขอบคัน.

น้อมไป ในอวิชชาปเภท. ความเป็นอย่างนี้ของภิกษุนั้น ทำให้เธอหวังอวิชชาปเภทไม่ได้, ฉันนั้นเหมือนกัน.

๔. ภิกษุ ท.! ภิกษุ ในกรณีนี้ **เข้าถึงเจโตวิมุตติอันสงบ** อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วแลอยู่. เธอย่อม (อาศัยเจโตวิมุตตินั้น) **กระทำในใจซึ่งอวิชชาปเภท,** เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งอวิชชาปเภทอยู่, **จิตของเธอ ก็แล่นไป** เลื่อมใส ดำรงอยู่ น้อมไป ในอวิชชาปเภท. ความเป็นอย่างนี้ของภิกษุนั้น **ทำให้เธอหวังอวิชชาปเภทได้.** เปรียบเหมือนชัมพาลี อันสร้างมาแล้วหลายปี คนเขาเปิดทางน้ำไหลเข้าของมัน และปิดทางน้ำไหลออกไว้ทั้งหมด ทั้งฝนก็ตกตามฤดูกาล เมื่อเป็นอย่างนี้ การที่จะมีน้ำไหลออกจากขอบคันแห่งตระพังนั้นก็เป็นอันหวังได้, นี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! ภิกษุที่เข้าถึงเจโตวิมุตติอันสงบอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วแลอยู่. เธอย่อมกระทำในใจซึ่งอวิชชาปเภท, เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งอวิชชาปเภทอยู่, จิตของเธอ ก็แล่นไป เลื่อมใส ดำรงอยู่ น้อมไป ในอวิชชาปเภท. ความเป็นอย่างนี้ของภิกษุนั้น ทำให้เธอหวังอวิชชาปเภทได้, ฉันนั้นเหมือนกัน.

ภิกษุ ท.! บุคคล ๔ จำพวก เหล่านี้แล มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก.

—จตุกฺก. อํ. ๒๑/๒๒๓ – ๒๒๕/๑๗๘.

นิทเทศ ๒๑

ว่าด้วย สัมมาสมาธิ

จบ

นิทเทศ ๒๒ ว่าด้วย ข้อความสรุปเรื่องมรรค

(มี ๗๕ เรื่อง)

หมวด ก. ว่าด้วย ไวพจน์

อริยอัฏฐังคิกมัคคอธิวจนะ

(ไวพจน์แห่งอัฏฐังคิกมรรค)

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงซึ่ง สามัญญะ .... ภิกษุ ท.! **สามัญญะ**นั้นเป็นอย่างไรเล่า? สามัญญะนั้นคือ อริยอัฏฐังคิกมรรคนี้ นั่นเอง ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.! นี้ เราเรียกว่า สามัญญะ.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๓๐/๙๙–๑๐๐.

[ในสูตรอื่น (๑๙/๓๐/๑๐๕) ตรัสเรียกอัฏฐังคิกมรรคว่า **พรหมัญญะ.**
ในสูตรอื่น (๑๙/๓๑/๑๑๑) ตรัสเรียกอัฏฐังคิกมรรคว่า **พรหมจริยะ.**
ในสูตรอื่น (๑๙/๒๐/๖๑) ตรัสเรียกอัฏฐังคิกมรรคว่า **สัมมัตตะ.**
ในสูตรอื่น (๑๙/๒๐/๖๔) ตรัสเรียกอัฏฐังคิกมรรคว่า **กุสลธัมม.**
ในสูตรอื่น (๑๙/๒๐/๖๗) ตรัสเรียกอัฏฐังคิกมรรคว่า **สัมมาปฏิปทา.**
ในสูตรอื่น (๑๙/๒๐/๙๑) ตรัสเรียกอัฏฐังคิกมรรคว่า **สัมมาปฏิปัตติ.**
ในสูตรอื่น (๑๙/๕๒๘/๑๖๖๔) ตรัสเรียกอัฏฐังคิกมรรคว่า **มัชฌิมาปฏิปทา.**
ในสูตรอื่น (๑๔/๕๒๔/๘๒๙) ตรัสเรียกอัฏฐังคิกมรรคว่า **สมถะและวิปัสสนา**].

อัฏฐังคิกมรรคในฐานะแห่งธัมมยานอันประเสริฐ

(พระอานนท์ได้เห็นชาณุสโสณีพราหมณ์ นั่งรถขาวเทียมด้วยม้าขาว เครื่องประดับประดาทุกส่วนขาว ถือพัดวาลวีชนีขาว จนกระทั่งประชาชนเห็นแล้วร้องว่า พรหมยาน ว่าลักษณะแห่งพรหมยาน, ดังนี้แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วทูลถามว่า :–)

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! พระผู้มีพระภาค อาจจะบัญญัติพรหมยานขึ้น ในธรรมวินัยนี้ ได้หรือไม่หนอ?"

อาจซิ อานนท์! **คำว่า พรหมยาน นั้น เป็นอธิวจนะ** (คำแทนชื่อ) **แห่งอริยอัฏฐังคิกมรรคนี้เอง;** เรียกว่า **พรหมยาน** บ้าง **ธรรมยาน** บ้าง **อนุตตรสังคามวิชัย** บ้าง.

อานนท์! **สัมมาทิฏฐิ** อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว เป็นธรรมมีการนำออกซึ่งราคะเป็นปริโยสาน มีการนำออกซึ่งโทสะเป็นปริโยสาน มีการนำออกซึ่งโมหะเป็นปริโยสาน.

สัมมาสังกัปปะ .... สัมมาวาจา .... สัมมากัมมันตะ .... สัมมาอาชีวะ .... สัมมาวายามะ .... สัมมาสติ .... สัมมาสมาธิ อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว เป็นธรรมมีการนำออกซึ่งราคะเป็นปริโยสาน มีการนำออกซึ่งโทสะเป็นปริโยสาน มีการนำออกซึ่งโมหะเป็นปริโยสาน.

อานนท์! พึงทราบโดยปริยายนี้แล ว่าคำว่า พรหมยาน นั้น เป็นอธิวจนะแห่งอริยอัฏฐังคิกมรรคนี้เอง; เรียกว่า พรหมยาน บ้าง ธรรมยาน บ้าง อนุตตรสังคามวิชัย บ้าง.

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๖ – ๗/๑๓ – ๒๓.

(ผู้ศึกษาพึงทราบว่า คำว่า พรหมยาน เป็นคำสูงสุดในฝ่ายศาสนาพราหมณ์ พระอานนท์อยากจะมีคำเช่นนั้นในพระพุทธศาสนานี้บ้าง จึงทูลถาม; แต่พระองค์ตรัสตอบอย่างธัมมาธิษฐาน ระบุเอาอัฏฐังคิกมรรคเป็นพรหมยาน, และแถมยังมีคำว่า ธรรมยาน และอนุตตรสังคามวิชัย อีกด้วย. เราเห็นว่า คำว่า ธรรมยาน สำคัญกว่า จึงยกเอามาเป็นชื่อแห่งหัวข้อนี้.

อนึ่ง อัฏฐังคิกมรรคนี้ จำแนกความหมายได้หลายอย่าง เช่นจำแนกเป็น วิเวกนิสฺสิตํ วิราคนิสฺสิตํ นิโรธนิสฺสิตํ โวสฺสคฺคปริณามี ดังในหัวข้อ ที่จัด อัฏฐังคิกมรรคเป็นกัลยาณมิตร เป็นต้น บ้าง, และในหัวข้อนี้ทรงจำแนกเป็น ราค – โทส – โมหวินยปริโยสาน บ้าง, ในหัวข้อว่า "อัฏฐังคิกมรรคชนิดที่เจริญแล้ว ทำกิจแห่งอริยสัจสี่พร้อมกันไปในตัว" เป็นต้น ซึ่งได้กล่าวไว้ในหมายเหตุท้ายหัวข้อนั้น ๆ ที่หน้า ๑๔๑๙, ๑๔๒๑, ๑๔๕๘ แห่งหนังสือนี้ ทรงจำแนกว่า อมโตคธ อมตปรายน อมตปริโยสาน บ้าง, นิพฺพานนินฺน นิพฺพานโปณ นิพฺพานปพฺภาร บ้าง).

อัฏฐังคิกมรรค เป็นสัมมาปฏิปทา

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงซึ่ง มิจฉาปฏิปทา และสัมมาปฏิปทา แก่พวกเธอ. เธอทั้งหลาย จงฟังซึ่งข้อความนั้น.

ภิกษุ ท.! **มิจฉาปฏิปทา** เป็นอย่างไรเล่า? มิจฉาปฏิปทานี้คือ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า มิจฉาปฏิปทา.

ภิกษุ ท.! **สัมมาปฏิปทา** เป็นอย่างไรเล่า? สัมมาปฏิปทานี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า สัมมาปฏิปทา.

– มหาวาร. สํ. ๑๙/๒๒/๖๕ – ๖๗.

[สูตรข้างบนนี้ ตรัสเรียกอัฏฐังคิกมรรค ว่าสัมมาปฏิปทา; ในสูตรอื่น (๑๙/๒๘/๘๙ – ๙๑) ตรัสเรียกว่า สัมมาปฏิบัติ ก็มี.

อนึ่ง สูตรข้างบนนั้นตรัสเรียกอัฏฐังคิกมรรค ว่า สัมมาปฏิปทา ในสูตรบางแห่ง (นิทาน. สํ. ๑๖/๕/๑๙ – ๒๑) ตรัสเรียก ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายนิโรธวาร ว่าเป็นสัมมาปฏิปทา ก็มี

(ตรัสเรียกปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร ว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ ก็มี —ทีก. อํ. ๒๐/๒๒๗/๕๐๑). เป็นอันว่า **ทั้งอริยอัฏฐังคิกมรรค และปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร ต่างก็เป็นสัมมาปฏิปทาด้วยกัน**; ควรที่นักศึกษาจะสนใจอย่างยิ่ง].

สัมมัตตะในนามว่า อริยมรรค

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงซึ่งธรรมอันเป็นอริยมรรค และธรรมอันเป็นอนริยมรรค แก่พวกเธอ. เธอทั้งหลายจงฟัง.

ภิกษุ ท.! **อนริยมรรค** เป็นอย่างไรเล่า? คือ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาญาณะ มิจฉาวิมุตติ. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า อนริยมรรค.

ภิกษุ ท.! **อริยมรรค** เป็นอย่างไรเล่า? คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณะ สัมมาวิมุตติ. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า อริยมรรค.

—ทสก. อํ. ๒๔/๒๖๒/๑๔๕ – ๑๔๖.

(ในพระบาลีข้างบนนี้ ทรงแสดง **สัมมัตตะสิบ** และ **มิจฉัตตะสิบ** ว่าเป็นอริยมรรคและอนริยมรรค. ในบาลีแห่งอื่น ๆ แสดงเป็นคู่ ๆ แปลกออกไปอีก คือในสูตรอื่น ๆ ทรงเรียกชื่อของธรรมหมวดนี้ว่า สุกกมรรค – กัณหมรรค ก็มี, เป็นสาธุธรรม – อสาธุธรรม, อริยธรรม – อนริยธรรม, กุศลธรรม – อกุศลธรรม, ธรรมมีประโยชน์ – ธรรมไม่มีประโยชน์, เป็นธรรม – เป็นอธรรม, ไม่เป็นไปเพื่ออาสวะ – เป็นไปเพื่ออาสวะ, เป็นธรรมไม่มีโทษ – เป็นธรรมมีโทษ, เป็นธรรมไม่แผดเผา – เป็นธรรมแผดเผา, ไม่เป็นเครื่องสั่งสมกิเลส – เป็นเครื่องสั่งสมกิเลส, มีสุขเป็นกำไร – มีทุกข์เป็นกำไร, มีสุขเป็นผลตอบแทน – มีทุกข์เป็นผลตอบแทน, เป็นธรรมทำความสงบ – ไม่เป็นธรรมทำความสงบ, เป็นธรรมของสัตบุรุษ –

ไม่เป็นธรรมของสัตบุรุษ, ธรรมที่ควรทำให้เกิดขึ้น – ธรรมที่ไม่ควรทำให้เกิดขึ้น, ธรรมที่ควรเสพ – ธรรมที่ไม่ควรเสพ, ธรรมที่ควรเจริญ – ธรรมที่ไม่ควรเจริญ, ธรรมที่ควรทำให้มาก – ธรรมที่ไม่ควรทำให้มาก, ธรรมที่ควรระลึกถึง – ธรรมที่ไม่ควรระลึกถึง, ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง – ธรรมที่ไม่ควรทำให้แจ้ง, ดังนี้ก็มี. –๒๔/๒๕๘ – ๒๖๕/๑๓๔ – ๑๕๔.)

ธรรมที่เป็นนิพพานคามิมัคคะ

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงซึ่งนิพพานคามิมรรค แก่เธอทั้งหลาย. เธอทั้งหลายจงฟังความข้อนั้น.

ภิกษุ ท.! ก็ **นิพพานคามิมรรค เป็นอย่างไรเล่า?** (ต่อไปนี้ทรงแสดงสิ่งที่เรียกว่า นิพพานคามิมรรค โดยสูตรหลายสูตรเป็นลำดับไป ในที่นี้จะยกมาเฉพาะชื่อธรรมที่ทรงแสดงเท่านั้น :–)

กายคตาสติ : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

สมถะและวิปัสสนา : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

สวิตักกสวิจารสมาธิ อวิตักกวิจารมัตตสมาธิ อวิตักกอวิจารสมาธิ : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

สุญญตสมาธิ อนิมิตตสมาธิ อัปปณิหิตสมาธิ : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

สติปัฏฐานสี่ : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

สัมมัปปธานสี่ : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

อิทธิบาทสี่ : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

อินทรีย์ห้า : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

พละห้า : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

โพชฌงค์เจ็ด : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.
อริยอัฏฐังคิกมรรค : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

ภิกษุ ท.! ด้วยอาการอย่างนี้ นิพพานคามิมรรค เป็นอันว่าเราแสดงแล้ว. ภิกษุ ท.! กิจอันใด ที่ศาสดาผู้เอ็นดู แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล อาศัยความเอ็นดูแล้ว จะพึงทำแก่สาวกทั้งหลาย, กิจอันนั้น เราได้ทำแล้วแก่พวกเธอทั้งหลาย. ภิกษุ ท.! นั่น โคนไม้ทั้งหลาย, นั่น เรือนว่างทั้งหลาย. ภิกษุ ท.! พวกเธอทั้งหลายจงเพียรเผากิเลส, อย่าได้ประมาท. พวกเธอทั้งหลาย อย่าได้เป็นผู้ที่ต้องร้อนใจ ในภายหลังเลย. นี้แล เป็นวาจาเครื่องพร่ำสอนพวกเธอทั้งหลายของเรา.

—สฬา. สํ. ๑๘/๔๔๑-๔๔๒, ๔๕๐-๔๕๓/๖๗๔-๖๘๔, ๗๒๐-๗๕๑.

ทางโล่งอันแน่นอนไปสู่สัมมัตตนิยาม

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ แม้ฟังสัทธรรมอยู่ก็ไม่อาจก้าวลงสู่นิยามธรรม (บทสรุปอันแน่นอน) อันเป็นสัมมัตตะ (ภาวะแห่งความถูกต้อง) ในกุศลธรรมทั้งหลาย.[๑] หกประการ อย่างไรเล่า? หกประการคือ เป็นผู้ :-

ประกอบด้วยกัมมาวรณภาวะ (มีกรรมเป็นเครื่องกั้น);
ประกอบด้วยกิเลสาวรณภาวะ (มีกิเลสเป็นเครื่องกั้น);

---

๑. ภาวะแห่งความถูกต้องในกุศลธรรมทั้งหลาย ในที่นี้หมายถึงอัฏฐังคิกมรรคมีองค์แปดประการ หรือจะขยายออกไปถึงสัมมาญาณะและสัมมาวิมุตติ อีก ๒ ประการ รวมเป็น ๑๐ ประการด้วยก็ได้. กล่าวโดยย่อว่า ธรรม ๖ ประการแห่งสูตรนี้ เป็นทางโล่งเปิดตรงไปสู่หัวใจอัฏฐังคิกมรรค.

ประกอบด้วยวิปากาวรณภาวะ (มีวิบากเป็นเครื่องกั้น);
ไม่ประกอบด้วยศรัทธา;
ไม่ประกอบด้วยฉันทะ; และ
เป็นผู้มีปัญญาทราม.

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้แล แม้ฟังสัทธรรมอยู่ก็ไม่อาจก้าวลงสู่นิยามธรรม อันเป็นสัมมัตตะ ในกุศลธรรมทั้งหลาย.

ภิกษุ ท.! **บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ ฟังสัทธรรมอยู่ก็อาจก้าวลงสู่นิยามธรรม อันเป็นสัมมัตตะ ในกุศลธรรมทั้งหลาย.** หกประการอย่างไรเล่า? หกประการคือ เป็นผู้ :-

ไม่ประกอบด้วยกัมมาวรณภาวะ;
ไม่ประกอบด้วยกิเลสาวรณภาวะ;
ไม่ประกอบด้วยวิปากาวรณภาวะ;
ประกอบด้วยศรัทธา;
ประกอบด้วยฉันทะ; และ
เป็นผู้มีปัญญา.

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้แล แม้ฟังสัทธรรมอยู่ ก็อาจก้าวลงสู่นิยามธรรม อันเป็นสัมมัตตะ ในกุศลธรรมทั้งหลาย.
—ฉกฺก. อํ. ๒๒/๔๘๕/๓๕๗.

(กัมมาวรณภาวะ – มีกรรมเป็นเครื่องกั้น หมายถึงวิปฏิสารแห่งจิต เพราะได้ทำกรรมชั่วไว้, กิเลสาวรณภาวะ – มีกิเลสเป็นเครื่องกั้น หมายถึงกิเลส โดยเฉพาะคือมิจฉาทิฏฐิที่เป็นพื้นฐานแห่งจิต, วิปากาวรณภาวะ – หมายถึง วิบากที่ทำให้มาเกิดเป็นสัตว์ที่ไม่อาจจะเข้าใจธรรมได้).

อริยมรรค ซึ่งมิใช่อริยอัฏฐังคิกมรรค

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงซึ่งอริยมรรคและอนริยมรรค แก่พวกเธอ. เธอทั้งหลายจงฟังความข้อนั้น.

ภิกษุ ท.! **อนริยมรรค** เป็นอย่างไรเล่า? คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท ปิสุณวาท ผรุสวาท สัมผัปปลาปวาท อภิชฌา พ์ยาบาท มิจฉาทิฏฐิ : ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า อนริยมรรค.

ภิกษุ ท.! **อริยมรรค** เป็นอย่างไรเล่า? เว้นจากปาณาติบาต เว้นจากอทินนาทาน เว้นจากกาเมสุมิจฉาจาร เว้นจากมุสาวาท เว้นจากปิสุณวาท เว้นจากผรุสวาท เว้นจากสัมผัปปลาปวาท อนภิชฌา อัพ์ยาบาท สัมมาทิฏฐิ : ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า อริยมรรค.

—ทสก. อํ. ๒๔/๒๙๙/๑๗๘.

(กุศลกัมมบถสิบ และ อกุศลกัมมบถสิบ ซึ่งเรียกชื่อว่า อริยมรรค และ อนริยมรรค ในที่นี้, ในสูตรอื่นเรียกว่า สุกกมรรค—กัณหมรรค ก็มี —๒๔/๓๐๐/๑๗๙).

หมวด ข. ว่าด้วย การสงเคราะห์องค์มรรค

องค์แปดแห่งอริยมรรค สงเคราะห์ลงในสิกขาสาม

"ข้าแต่แม่เจ้า! อริยอัฏฐังคิกมรรค เป็นอย่างไรเล่า?"

"อาวุโสวิสาขะ! อริยอัฏฐังคิกมรรคนั้น ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ."

"ข้าแต่แม่เจ้า! อริยอัฏฐังคิกมรรค เป็นสังขตธรรม หรืออสังขตธรรม?"

"อาวุโสวิสาขะ! อริยอัฏฐังคิกมรรค เป็นสังขตธรรม."

"ข้าแต่แม่เจ้า! ขันธ์ทั้งสาม (ศีล – สมาธิ – ปัญญาขันธ์) สงเคราะห์ด้วยอริยอัฏฐังคิกมรรคหรือ, หรือว่าอริยอัฏฐังคิกมรรค สงเคราะห์ด้วยขันธ์สาม?"

"อาวุโสวิสาขะ! ขันธ์ทั้งสาม ไม่ได้สงเคราะห์ในอริยอัฏฐังคิกมรรค; แต่ **อริยอัฏฐังคิกมรรค** ต่างหาก **สงเคราะห์ในขันธ์ทั้งสาม,** คือสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สามอย่างนี้ สงเคราะห์ใน **ศีลขันธ์**; สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สามอย่างนี้ สงเคราะห์ใน **สมาธิขันธ์**; สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สองอย่างนี้ สงเคราะห์ใน **ปัญญาขันธ์.** .... ฯลฯ .... ."

—มู. ม. ๑๒/๕๔๙, ๕๕๕/๕๐๘, ๕๑๓.

(ข้อความข้างบนนี้ เป็นคำของธัมมทินนาเถรี กล่าวตอบแก่วิสาขอุบาสก ครั้นอุบาสกนำข้อความนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า "วิสาขะ! ธัมมทินนาภิกษุณีเป็นบัณฑิต มีปัญญามาก; ถ้าเธอถามข้อความนั้นกะเรา เราก็จะพยากรณ์กะเธอเช่นเดียวกับที่ธัมมทินนาภิกษุณีพยากรณ์แล้วแก่เธอ เธอจงทรงจำเนื้อความนั้นไว้." ดังนั้นเป็นอันว่า ข้อความของธรรมทินนาเถรีมีค่าเท่ากับพระพุทธภาษิต จึงนำมาใส่ไว้ในหนังสือนี้ ในลักษณะเช่นนี้).

ลักษณะแห่งสิกขาสามโดยละเอียด

๑. ศีลขันธ์ โดยละเอียด

*"ท่านอานนท์ผู้เจริญ! **อริยศีลขันธ์** นั้นเป็นอย่างไรเล่า ที่พระสมณโคดมทรงสรรเสริญ และทรงชักชวนมหาชนนี้ ให้สมาทาน ให้เข้าไปอยู่ ให้ตั้งไว้เฉพาะ?"*

มาณพ! ตถาคตเกิดขึ้นในโลกนี้ เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ชอบเอง สมบูรณ์ด้วยวิชชาและจรณะ ดำเนินไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกคนควรฝึก ไม่มีใครยิ่งไปกว่า เป็นครูของเทวดาและมนุษย์ เป็นผู้เบิกบานแล้ว จำแนกธรรมออกสอนสัตว์. ตถาคตนั้นทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้ กับทั้งเทวดา มาร พรหม หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาพร้อมทั้งมนุษย์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว สอนผู้อื่นให้รู้แจ้งตาม. ตถาคตนั้น แสดงธรรมไพเราะในเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด, ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถะและพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์ สิ้นเชิง.

คหบดีหรือบุตรคหบดี หรือผู้เกิดในตระกูลใดตระกูลหนึ่งในภายหลัง ก็ดี ได้ฟังธรรมนั้นแล้ว เกิดศรัทธาในตถาคต. เขาผู้ประกอบด้วยศรัทธา ย่อมพิจารณาเห็น ว่า "ฆราวาสคับแคบ เป็นทางมาแห่งธุลี, บรรพชาเป็น โอกาส (คือที่โปร่งโล่ง) อันยิ่ง; การที่คนอยู่ครองเรือน จะประพฤติพรหม-จรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์โดยส่วนเดียวเหมือนสังข์ที่เขาขัดแล้วนั้น ไม่ทำได้โดย ง่าย. ถ้ากระไรเราจะปลงผมและหนวด ครองผ้ากาสายะ ออกจากเรือนบวช เป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องด้วยเรือนเถิด", ดังนี้.

โดยสมัยอื่นต่อมา เขาละกองสมบัติน้อยใหญ่ และวงศ์ญาติน้อยใหญ่ ปลงผมและหนวด ออกจากเรือนบวช เป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องด้วยเรือนแล้ว.

กุลบุตรนั้น ครั้นบวชแล้วอย่างนี้ เป็นผู้สำรวมแล้วด้วยการสำรวม ในปาติโมกข์อยู่ ถึงพร้อมด้วยมรรยาทและโคจร มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษ ทั้งหลายแม้มีประมาณน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ประกอบ ด้วยกายกรรมวจีกรรมอันเป็นกุศล มีอาชีวะบริสุทธิ์ ถึงพร้อมด้วยศีล ....

มาณพ! **ภิกษุ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล เป็นอย่างไรเล่า?** มาณพ! ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้ละปาณาติบาต เว้นขาดจากปาณาติบาต วางท่อนไม้และศัสตราเสียแล้ว มีความละอาย ถึงความเอ็นดูกรุณา หวังประโยชน์เกื้อกูลในบรรดาสัตว์ทั้งหลายอยู่ .... ฯลฯ .... (ข้อความต่อไปนี้ ดูได้ที่ภาคผนวกแห่งหนังสือเล่มนี้ ที่หน้า ๑๕๔๑ ตั้งแต่คำว่า เป็นผู้ละอทินนาทาน เว้นขาดจากอทินนาทาน... ไปจนถึงคำว่า .... (จบอริยศีลขันธ์) .... ที่หน้า ๑๕๕๑).

๒. สมาธิขันธ์ โดยละเอียด

"ท่านอานนท์ผู้เจริญ! **อริยสมาธิขันธ์ นั้น** *เป็นอย่างไรเล่า ที่พระสมณโคดมทรงสรรเสริญ และทรงชักชวนมหาชนให้สมาทาน ให้เข้าไปอยู่ ให้ตั้งไว้เฉพาะ?"*

(บุรพภาคแห่งการเจริญสมาธิ)

มาณพ! **ภิกษุ เป็นผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า?**

มาณพ! ภิกษุในกรณีนี้ เห็นรูปด้วยตาแล้ว ไม่เป็นผู้ถือเอาในลักษณะที่เป็นการรวบถือเอาทั้งหมด (รวมเป็นภาพเดียว) ไม่เป็นผู้ถือเอาในลักษณะที่เป็นการถือเอาโดยแยกเป็นส่วน ๆ; อกุศลธรรมอันลามกคืออภิชฌาและโทมนัส จะพึงไหลไปตามบุคคลผู้ไม่สำรวมอยู่ซึ่งอินทรีย์อันเป็นต้นเหตุคือตาใด, เธอย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมซึ่งอินทรีย์นั้น ย่อมรักษาอินทรีย์คือตา ย่อมถึงการสำรวมในอินทรีย์คือตา.

(ในกรณีแห่งอินทรีย์คือหู อินทรีย์คือจมูก อินทรีย์คือลิ้น อินทรีย์คือกาย และอินทรีย์คือใจ ก็มีข้อความที่ได้ตรัสไว้ทำนองเดียวกัน).

.... มาณพ! ภิกษุเป็นผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้ว ในอินทรีย์ทั้งหลาย ด้วยอาการอย่างนี้แล.

มาณพ! **ภิกษุ เป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ เป็นอย่างไรเล่า?** มาณพ! ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้กระทำความรู้ตัวรอบคอบในการก้าวไปข้างหน้า การถอยกลับไปข้างหลัง, การแลดู การเหลียวดู, การคู้ การเหยียด, การทรงสังฆาฏิบาตรจีวร, การฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม, การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ, เป็นผู้กระทำความรู้ตัวรอบคอบในการไป การหยุด, การนั่ง การนอน, การหลับ การตื่น, การพูด การนิ่ง.

.... มาณพ! ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ ด้วยอาการอย่างนี้แล.

มาณพ! **ภิกษุ เป็นผู้สันโดษ เป็นอย่างไรเล่า?** มาณพ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเป็นผู้สันโดษ (ยินดีตามที่มีอยู่) ด้วยจีวรเป็นเครื่องบริหารกาย สันโดษด้วยบิณฑบาตเป็นเครื่องบริหารท้อง ภิกษุนั้น จะหลีกไปโดยทิศใด ๆ ย่อมถือเอาบาตรและจีวรนั้นหลีกไปได้ โดยทิศนั้น ๆ.

มาณพ! เปรียบเสมือนนกมีปีก จะบินไปโดยทิศใด ๆ มีปีกอย่างเดียวเป็นภาระบินไป ฉันใด; ภิกษุก็ฉันนั้น : เป็นผู้สันโดษด้วยจีวรเป็นเครื่องบริหารกาย ด้วยบิณฑบาตเป็นเครื่องบริหารท้อง ถือเอาแล้วหลีกไปโดยทิศใด ๆ ได้.

.... มาณพ! ภิกษุ เป็นผู้สันโดษ ด้วยอาการอย่างนี้แล.

(การเจริญสมาธิ)

ภิกษุนั้น ประกอบด้วยอริยสีลขันธ์ (ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น) นี้ด้วย ประกอบด้วยอริยอินทรีย์นี้ด้วย ประกอบด้วยอริยสติสัมปชัญญะนี้ด้วย ประกอบด้วยอริยสันตุฏฐินี้ด้วย แล้ว, เธอเสพเสนาสนะอันสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกห้วย ท้องถ้ำ ป่าช้า ป่าชัฏ ที่แจ้ง ลอมฟาง (อย่างใดอย่างหนึ่ง), ในเวลาภายหลังอาหาร กลับจากบิณฑบาตแล้ว เธอนั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า .... ฯลฯ .... (ข้อความตอนต่อจากนี้ ดูได้ที่ภาคผนวกที่หน้า ๑๕๕๓ แห่งหนังสือเล่มนี้ ตั้งแต่คำว่า ละอภิชฌาโลภะแล้ว มีจิตปราศจากอภิชฌาอยู่ .... ไปถึงคำว่า .... (จบอริยสมาธิขันธ์) .... ที่หน้า ๑๕๕๘).

๓. ปัญญาขันธ์ โดยละเอียด

*"ท่านอานนท์ผู้เจริญ! **อริยปัญญาขันธ์** นั้น เป็นอย่างไรเล่า ที่พระสมณโคดมทรงสรรเสริญ และทรงชักชวนมหาชนนี้ให้สมาทาน ให้เข้าไปอยู่ ให้ตั้งไว้เฉพาะ?"*

ภิกษุนั้น ครั้นจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่อย่างไม่หวั่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอชักนำจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ. เธอย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า กายของเรานี้ มีรูปประกอบอยู่ด้วยมหาภูตทั้งสี่ มีมารดาบิดาเป็นแดนเกิด เจริญขึ้นด้วยข้าวสุกและขนมสด ต้องห่อหุ้มนวดฟั้นอยู่เนืองนิจแต่ก็ยังมีการแตกทำลายสึกกร่อนเป็นธรรมดา, แต่วิญญาณของเรานี้ อาศัยอยู่ในกายนั้น เนื่องอยู่ในกายนั้น; (เธอรู้เห็นอย่างชัดเจน) เปรียบเหมือนมณีไพฑูรย์อันสวยงาม สมชาติแก้ว แปดเหลี่ยม เจียระไนดีแล้ว สดใส ผ่องใส ถึงพร้อมด้วยคุณค่าทั้งปวง, ในแก้วนั้นมีด้ายร้อยอยู่ สีเขียวบ้าง สีเหลืองบ้าง สีแดงบ้าง สีขาวบ้าง สีส้มบ้าง, บุรุษ

ผู้มีตาดี วางแก้วนั้นลงในมือแล้ว ก็จะเห็นโดยประจักษ์ว่า มณีไพฑูรย์นี้ เป็นของสวยงาม สมชาติแก้ว แปดเหลี่ยม เจียระไนดีแล้ว สดใส ผ่องใส ถึงพร้อมด้วยคุณค่าทั้งปวง. ในแก้วนี้มีด้ายร้อยอยู่ สีเขียวบ้าง สีเหลืองบ้าง สีแดงบ้าง สีขาวบ้าง สีส้มบ้าง, ฉันนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ ก็เป็นปัญญาของเธอประการหนึ่ง. .... ฯลฯ .... (ข้อความตอนต่อจากนี้ไป ดูได้ที่ภาคผนวกแห่งหนังสือเล่มนี้ ที่หน้า ๑๕๕๙ ตั้งแต่คำว่า ภิกษุนั้น ครั้นจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่อย่างไม่หวั่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอชักนำจิตไปเพื่อการนิรมิตกายอันสำเร็จด้วยใจ. เธอถอดกายอื่นออกจากกายนี้ .... ไปจนถึงคำว่า .... (จบอริยปัญญาขันธ์)., ที่หน้า ๑๕๖๔).

— สี. ที. ๙/๒๕๒ – ๒๗๒/๓๑๘ – ๓๓๗.

สิกขาสาม เป็นสิ่งที่ส่งเสริมกันตามลำดับ

(เมื่อพระผู้มีพระภาค ประทับอยู่ที่อุทยานอัมพลัฏฐิกา ในราชอาคาร ทรงกระทำธรรมีกถาเป็นอันมากแก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้ว่า :—)

ศีล เป็นอย่างนี้, สมาธิ เป็นอย่างนี้, ปัญญา เป็นอย่างนี้. **สมาธิ** ที่ศีลอบรมแล้ว ย่อมมีผลใหญ่มีอานิสงส์ใหญ่; **ปัญญา** ที่สมาธิอบรมแล้ว ย่อมมีผลใหญ่มีอานิสงส์ใหญ่; **จิต** ที่ปัญญาอบรมแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายโดยชอบเทียว, คือพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ.

— มหา. ที. ๑๐/๙๖/๗๖.

อธิสิกขาสาม

ภิกษุ ท.! สิกขา ๓ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. สามอย่าง อย่างไรเล่า? สามอย่างคือ อธิสีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา.

ภิกษุ ท.! **อธิสีลสิกขา** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยการสำรวมในปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยมรรยาทและโคจร มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลายแม้ว่าเป็นโทษเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า อธิสีลสิกขา.

ภิกษุ ท.! **อธิจิตตสิกขา** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เข้าถึงปฐมฌาน .... ทุติยฌาน .... ตติยฌาน .... จตุตถฌาน แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า อธิจิตตสิกขา.

ภิกษุ ท.! **อธิปัญญาสิกขา** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงว่า **"นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ นี้ทางให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์"** ดังนี้. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า อธิปัญญาสิกขา.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล สิกขา ๓ อย่าง.

—ติก. อํ. ๒๐/๓๐๓/๕๒๙.

อธิสิกขาสาม (อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท.! สิกขา ๓ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. สามอย่าง อย่างไรเล่า? สามอย่างคือ อธิสีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา.

ภิกษุ ท.! **อธิสีลสิกขา** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยการสำรวมในปาติโมกข์ .... ฯลฯ .... สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า อธิสีลสิกขา.

ภิกษุ ท.! **อธิจิตตสิกขา** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เข้าถึงปฐมฌาน .... ทุติยฌาน .... ตติยฌาน .... จตุตถฌาน แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า อธิจิตตสิกขา.

ภิกษุ ท.! **อธิปัญญาสิกขา** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ **กระทำให้แจ้งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิฏฐธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่.** ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า อธิปัญญาสิกขา.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล สิกขา ๓ อย่าง.

(คาถาผนวกท้ายพระสูตร)

พึงเป็นผู้มีความเพียร มีกำลัง มีความตั้งมั่น มีความเพ่ง มีสติ
สำรวมอินทรีย์ ประพฤติอธิศีลอธิจิตและอธิปัญญาเถิด พึงแผ่จิตครอบ
งำทิศทั้งปวง ด้วยสมาธิอันหาประมาณมิได้ เช่นเดียวกันทั้งข้างหน้า
ข้างหลัง ทั้งข้างหลังข้างหน้า เช่นเดียวกันทั้งเบื้องต่ำเบื้องสูง ทั้ง
เบื้องสูงเบื้องต่ำ เช่นเดียวกันทั้งกลางวันกลางคืน ทั้งกลางคืนกลางวัน.
นั่นท่านกล่าวกันว่าเป็นเสขปฏิปทา หรือการประพฤติธรรมหมดจด
ด้วยดี. นั่นท่านกล่าวกันว่าเป็นผู้รู้พร้อมในโลก มีปัญญา ถึงที่สุด
แห่งการปฏิบัติ.

วิโมกข์แห่งจิต ย่อมมีแก่บุคคลนั้นผู้หลุดพ้นแล้วเพราะสิ้นตัณหา เพราะความดับสนิทแห่งวิญญาณ เหมือนความดับสนิทแห่งไฟฉะนั้น.

—ทีก. อํ. ๒๐/๓๐๓/๕๓๐.

ลักษณะความสมบูรณ์แห่งศีล

ดูก่อนจุนที! ศีลทั้งหลายมีประมาณเท่าไร, ผู้รู้กล่าวกันว่า **อริยกันตศีล** (ศีลเป็นที่ชอบใจของพระอริยเจ้า) เลิศกว่าศีลเหล่านั้น; กล่าวคือ **ศีลที่ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย เป็นไทแก่ตัว วิญญูชนสรรเสริญ ไม่ถูกตัณหาทิฏฐิลูบคลำ เป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิ.**

จุนที! บุคคลเหล่าใด กระทำให้บริบูรณ์ในอริยกันตศีล, บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่ากระทำให้บริบูรณ์ในสิ่งอันเลิศ; ก็วิบากอันเลิศ ย่อมมีแก่ผู้กระทำให้บริบูรณ์ในสิ่งอันเลิศ แล.

—ปญฺจก. อํ. ๒๒/๓๘/๓๒.

เมื่อตีความคำบัญญัติผิด แม้ทารกนอนเบาะก็มีศีลโดยอัตโนมัติ

(อุคคาหมานปริพพาชก ได้กล่าวกะช่างไม้ชื่อปัญจกังคะว่า *"ถปติ! เราบัญญัติบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ ว่าเป็นผู้มีกุศลสมบูรณ์ มีกุศลอย่างยิ่ง เป็นสมณะผู้บรรลุถึงการบรรลุอันอุดม อันใคร ๆ รบให้แพ้ไม่ได้. สี่อย่างอย่างไรเล่า? สี่อย่างคือ บุคคลในกรณีนี้ ย่อมไม่กระทำกรรมอันเป็นบาปด้วยกาย ๑ ย่อมไม่กล่าววาจาอันเป็นบาป ๑ ย่อมไม่ดำริ*

ความดำริอันเป็นบาป ๑ ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยอาชีพอันเป็นบาป ๑." ช่างไม้ไม่ยินดีไม่คัดค้านถ้อยคำนั้น เข้าไปเฝ้าแล้วกราบทูลข้อความนั้นแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าทุกประการ. ตรัสว่า :—)

ถปติ! ถ้าเป็นอย่างที่ปริพพาชกนั้นกล่าวแล้ว เด็กอ่อนนอนหงายอยู่บนเบาะ ก็จะกลายเป็นผู้มีกุศลสมบูรณ์ มีกุศลอย่างยิ่ง เป็นสมณะผู้บรรลุถึงการบรรลุอันอุดม อันใคร ๆ รบให้แพ้ไม่ได้ ไปเสีย. ถปติ! **สำหรับเด็กอ่อนนอนหงายอยู่บนเบาะนั้น** แม้แต่ความรู้จักว่า "กาย ๆ" ดังนี้ ก็ยังมิได้มี แล้ว **จักกระทำกรรมอันเป็นบาปด้วยกายได้แต่ที่ไหน** อย่างมากก็เพียงกลิ้งไปกลิ้งมาอยู่บนเบาะ. ถปติ! สำหรับเด็กอ่อนนอนหงายอยู่บนเบาะนั้น แม้แต่ความรู้จักว่า "วาจา ๆ" ดังนี้ ก็ยังมิได้มี แล้ว **จักกล่าววาจาอันเป็นบาปได้แต่ที่ไหน** อย่างมากก็เพียงส่งเสียงร้องไห้. ถปติ! สำหรับเด็กอ่อนนอนหงายอยู่บนเบาะนั้น แม้แต่ความรู้จักว่า "ดำริ ๆ" ดังนี้ ก็ยังมิได้มี แล้ว **จักดำริความดำริอันเป็นบาปได้แต่ที่ไหน** อย่างมากก็เพียงแสดงอาการอึดอัด (ตามประสาเด็ก). ถปติ! สำหรับเด็กอ่อนนอนหงายอยู่บนเบาะนั้น แม้แต่ความรู้จักว่า "อาชีพ ๆ" ดังนี้ ก็ยังมิได้มี แล้ว **จักเลี้ยงชีวิตด้วยอาชีพอันเป็นบาปได้แต่ที่ไหน** อย่างมากทำได้ก็แต่เพียงกินนมแม่. ถปติ! เมื่อเป็นอย่างนี้แล้ว เด็กอ่อนนอนหงายอยู่บนเบาะ **จักเป็นผู้มีกุศลสมบูรณ์ มีกุศลอย่างยิ่ง เป็นสมณะผู้บรรลุถึงการบรรลุอันอุดม อันใคร ๆ รบให้แพ้ไม่ได้ ดังคำกล่าวของอุคคาหมานปริพพาชกนั้นได้อย่างไร.**

ถปติ! เราบัญญัติบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ อย่าง (ตามที่อุคคาหมานปริพพาชกกล่าวนั้น) ว่า ยังไม่ใช่ผู้มีกุศลสมบูรณ์ ยังไม่ใช่ผู้มีกุศลอย่างยิ่ง ยังไม่ใช่สมณะผู้บรรลุถึงการบรรลุอันอุดมอันใคร ๆ รบให้แพ้ไม่ได้ อย่างมาก **บุคคลนั้นเพียงแต่จะดีกว่าเด็กอ่อนนอนหงายอยู่บนเบาะบ้างเท่านั้น.**

—ม. ม. ๑๓/๓๔๓-๓๔๕/๓๕๘-๓๖๐.

ธรรม – อธรรม – อรรถ – อนรรถ ที่ควรทราบ

ภิกษุ ท.! **อธรรม** เป็นสิ่งที่ควรทราบ, **อนรรถ** ก็เป็นสิ่งที่ควรทราบ. **ธรรม** เป็นสิ่งที่ควรทราบ, **อรรถ** ก็เป็นสิ่งที่ควรทราบ. **รู้แจ้งทั้งอธรรมและอนรรถ, รู้แจ้งทั้งธรรมและอรรถแล้ว บุคคลพึงปฏิบัติตามที่เป็นธรรมตามที่เป็นอรรถ.**

ภิกษุ ท.! อะไรเป็น **อธรรม** และเป็น **อนรรถ**? มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาญาณะ มิจฉาวิมุตติ. ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า อธรรม เรียกว่า อนรรถ.

ภิกษุ ท.! อะไรเป็น **ธรรม** อะไรเป็น **อรรถ**? สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณะ สัมมาวิมุตติ. ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า ธรรม เรียกว่า อรรถ.

ภิกษุ ท.! เราอาศัยเหตุผลดังกล่าวมานี้แล เราจึงกล่าวว่า "ภิกษุ ท.! อธรรมเป็นสิ่งที่ควรทราบ, อนรรถก็เป็นสิ่งที่ควรทราบ. ธรรมเป็นสิ่งที่ควรทราบ, อรรถก็เป็นสิ่งที่ควรทราบ. รู้แจ้งทั้งอธรรมและอนรรถ, รู้แจ้งทั้งธรรมและอรรถแล้ว บุคคลพึงปฏิบัติตามที่เป็นธรรมตามที่เป็นอรรถ" ดังนี้.

– ทสก. อํ. ๒๔/๒๓๘/๑๑๓.

(ในสูตรถัดไป (๒๔/๒๓๘/๑๑๔). ทรงแสดงสิ่งที่เรียกว่า **อธรรม** ด้วยมิจฉัตตะ, ทรงแสดงสิ่งที่เรียกว่า **ธรรม** ด้วยสัมมัตตะ; ทรงแสดงสิ่งที่เรียกว่า **อนรรถ** ด้วยบาปอกุศลธรรมต่าง ๆ ที่เกิดจากมิจฉัตตะแต่ละอย่าง ๆ เป็นปัจจัย, และทรงแสดงสิ่งที่เรียกว่า **อรรถ** ด้วยกุศลธรรมต่าง ๆ ที่เกิดแต่สัมมัตตะแต่ละอย่าง ๆ เป็นปัจจัย.

ในสูตรอื่นอีก (๒๔/๒๗๓/๑๖๐) ทรงแสดง **อธรรม** และ **อนรรถ** ด้วยอกุศลกัมมบถสิบ และทรงแสดง **ธรรม** และ **อรรถ** ด้วยกุศลกัมมบถสิบ.

ในอีกสูตรหนึ่ง (๒๔/๒๘๑/๑๖๒) ทรงแสดง **อธรรม** ด้วยอกุศลกัมมบถ แสดง **ธรรม** ด้วยกุศลกัมมบถ แสดง **อนรรถ** ด้วยวิบากแห่งอกุศลกัมมบถ และแสดง **อรรถ** ด้วยวิบากแห่งกุศลกัมมบถ).

หมวด ค. ว่าด้วย คุณค่าของมรรค

อัฏฐังคิกมรรคในฐานะแห่งตัวพรหมจรรย์

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มีคำกล่าวกันอยู่ว่า 'พรหมจรรย์ พรหมจรรย์' ดังนี้ พรหมจรรย์ เป็นอย่างไรเล่า พระเจ้าข้า? และที่สุดแห่งพรหมจรรย์ คืออะไร พระเจ้าข้า?"

ภิกษุ! **อริยอัฏฐังคิกมรรคนี้แล คือพรหมจรรย์;** กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

ภิกษุ! **ความสิ้นแห่งราคะ** (ราคกฺขโย) **ความสิ้นแห่งโทสะ** (โทสกฺขโย) **ความสิ้นแห่งโมหะ** (โมหกฺขโย) : **นี้คือ ที่สุดแห่งพรหมจรรย์** แล.

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๙/๒๙ – ๓๐.

ระบบพรหมจรรย์ทรงแบ่งไว้เป็น ๒ แผนก

ภิกษุ ท.! เราไม่กล่าว สำหรับภิกษุทั้งปวง ว่า **ยังมีกิจอะไร ๆ (เหลืออยู่) ที่จะต้องทำด้วยความไม่ประมาท** และเราก็ไม่กล่าว สำหรับภิกษุทั้งปวง ว่า **มีกิจอะไร ๆ ที่ไม่ต้องทำด้วยความไม่ประมาท.**

ก. สำหรับผู้ถึงที่สุดแห่งทุกข์แล้ว

ภิกษุ ท.! ภิกษุเหล่าใด เป็น **อรหันต์ขีณาสพ** อยู่จบพรหมจรรย์ มีกิจที่ควรทำอันกระทำแล้ว มีภาระอันปลงลงแล้ว มีประโยชน์ตนอันตามถึงแล้ว มีสัญโญชน์ในภพสิ้นไปรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ; ภิกษุ ท.! สำหรับภิกษุเหล่านั้น เราไม่กล่าวว่า ยังมีกิจอะไร ๆ (เหลืออยู่) ที่เธอต้องทำด้วยความไม่ประมาท. ข้อนี้เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่า กิจที่ต้องทำด้วยความไม่ประมาท เธอทำเสร็จแล้ว และเธอเป็นผู้ไม่อาจที่จะเป็นผู้ประมาทได้อีกต่อไป.

ข. สำหรับผู้ยังไม่ถึงที่สุดแห่งทุกข์

ภิกษุ ท.! ส่วนภิกษุเหล่าใด เป็น **เสขะ** มีความประสงค์แห่งใจอันยังไม่บรรลุแล้ว ปรารถนาอยู่ซึ่งธรรมอันเกษมจากโยคะ ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่าอยู่; ภิกษุ ท.! สำหรับภิกษุเหล่านั้น เรากล่าวว่ายังมีกิจอะไร ๆ (เหลืออยู่) ที่เธอต้องทำด้วยความไม่ประมาท. ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่า ถ้าไฉนท่านผู้มีอายุนี้ จะเสพอยู่ซึ่งเสนาสนะอันสมควร จะคบอยู่ซึ่งกัลยาณมิตร จะบ่มอยู่ซึ่งอินทรีย์ทั้งหลาย ก็จะทำให้แจ้งซึ่งที่สุดแห่งพรหมจรรย์ อันไม่มีอะไรยิ่งกว่าซึ่งเป็นประโยชน์ที่ต้องการของกุลบุตรผู้ออกบวชจากเรือน ไม่เกี่ยวข้องด้วยเรือน

โดยชอบ ได้ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิฏฐธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! เรามองเห็นผลแห่งความไม่ประมาทข้อนี้ สำหรับภิกษุนี้อยู่ จึงกล่าวว่ายังมีกิจอะไร ๆ (เหลืออยู่) ที่เธอนั้นต้องทำด้วยความไม่ประมาท ดังนี้.

—ม. ม. ๑๓/๒๒๘/๒๒๙.

จุดมุ่งหมายแท้จริงของพรหมจรรย์

ภิกษุ ท.! พรหมจรรย์นี้ มิใช่มีลาภสักการะและเสียงเยินยอเป็นอานิสงส์, พรหมจรรย์นี้ มิใช่มีความถึงพร้อมด้วยศีลเป็นอานิสงส์, พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อมด้วยสมาธิเป็นอานิสงส์, พรหมจรรย์นี้ มิใช่มีความถึงพร้อมด้วยญาณทัสสนะเป็นอานิสงส์.

ภิกษุ ท.! ก็เจโตวิมุตติที่ไม่กำเริบอันใด มีอยู่, **พรหมจรรย์นี้มีเจโตวิมุตตินั่นแหละเป็นประโยชน์ที่มุ่งหมาย มีเจโตวิมุตตินั่นแหละเป็นแก่นสาร มีเจโตวิมุตตินั่นแหละเป็นผลสุดท้ายของพรหมจรรย์** แล.

—มู. ม. ๑๒/๓๗๓/๓๕๒.

อัฏฐังคิกมรรคเป็นพรหมจรรย์เป็นไปเพื่อนิพพาน

ปัญจสิขะ! **พรหมจรรย์ ของเรานี้ เป็นไปเพื่อนิพพิทาโดยส่วนเดียว เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธะ เพื่ออุปสมะ เพื่ออภิญญา เพื่อสัมโพธะ เพื่อนิพพาน.**

ปัญจสิขะ! พรหมจรรย์ ที่เป็นไปเพื่อนิพพิทาโดยส่วนเดียว เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธะ เพื่ออุปสมะ เพื่ออภิญญา เพื่อสัมโพธะ เพื่อนิพพาน นั้นเป็นอย่างไรเล่า? **พรหมจรรย์นั้น คือ อริยอัฏฐังคิกมรรคนี้เอง** ได้แก่สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

ปัญจสิขะ! นี้แล คือพรหมจรรย์นั้น ที่เป็นไปเพื่อนิพพิทาโดยส่วนเดียว เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธะ เพื่ออุปสมะ เพื่ออภิญญา เพื่อสัมโพธะ เพื่อนิพพาน.

ปัญจสิขะ! สาวกเหล่าใด **รู้ทั่วถึงคำสั่งสอนของเราทั้งปวงโดยครบถ้วนแล้ว,** สาวกเหล่านั้น ย่อม **ทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้** เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในทิฏฐธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่.

สาวกเหล่าใด รู้ทั่วถึงคำสั่งสอนของเราทั้งปวงโดย **ไม่ครบถ้วน,** สาวกเหล่านั้น เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์มีส่วนในเบื้องต่ำห้าประการ ย่อม **เป็นโอปปาติกะ (อนาคามี)** มีการปรินิพพานในภพนั้น ไม่กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา.

สาวกเหล่าใด รู้ทั่วถึงคำสั่งสอนของเราทั้งปวงโดย **ไม่ครบถ้วน,** สาวกเหล่านั้น บางพวก เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์สาม เพราะความเบาบางแห่ง ราคะ โทสะ โมหะ ย่อม **เป็นสกทาคามี** มาสู่โลกนี้เพียงครั้งเดียว ก็จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้.

สาวกเหล่าใด รู้ทั่วถึงคำสั่งสอนของเราทั้งปวงโดย ไม่ครบถ้วน, สาวกเหล่านั้น บางพวก เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์สาม ย่อมเป็นโสดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เที่ยงแท้ (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องหน้า.

ปัญจสิขะ! ด้วยอาการอย่างนี้แล การบรรพชา (ในธรรมวินัยนี้) ของกุลบุตรเหล่านี้ทั้งหมดนั่นเทียว เป็นบรรพชาไม่เป็นหมัน ไม่มีโทษ แต่มีผลมีกำไร แล.

—มหา. ที. ๑๐/๒๘๕/๒๓๔.

(ผู้รวบรวมหนังสือเล่มนี้ ชี้ให้ผู้ศึกษาเห็นว่า :-)

มรรคมีองค์แปดรวมอยู่ในพรหมจรรย์ตลอดสาย

๑. สัมมาทิฏฐิ คือกุลบุตรฟังธรรม จนเกิดสัมมาทิฏฐิในอาสวักขยกรรมทั้งหลาย.

(ดูรายละเอียดที่หัวข้อว่า "ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย" ที่ภาคผนวกท้ายเล่ม ที่หน้า ๑๕๔๐ บรรทัดที่ ๑๓ เป็นต้นไป).

๒. สัมมาสังกัปโป คือกุลบุตรอยากบวช แล้วออกบวช.

(ดูรายละเอียดที่หัวข้อว่า "ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย" ที่ภาคผนวกท้ายเล่ม ที่หน้า ๑๕๔๐ บรรทัดที่ ๑๔ เป็นต้นไป).

๓. สัมมาวาจา คือกุลบุตรมีการพูดซึ่งเว้นจากวจีทุจริตและเดรัจฉานกถาทั้งหลาย.

(ดูรายละเอียดที่หัวข้อว่า "ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย" ที่ภาคผนวกท้ายเล่ม ที่หน้า ๑๕๔๑ บรรทัดที่ ๑๗ เป็นต้นไป).

๔. สัมมากัมมันโต คือกุลบุตรเว้นจากกรรมอันเป็นอกุศล.

(ดูรายละเอียดที่หัวข้อว่า "ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย" ที่ภาคผนวกท้ายเล่ม ที่หน้า ๑๕๔๑ บรรทัดที่ ๑๐ เป็นต้นไป).

๕. สัมมาอาชีโว คือกุลบุตรเว้นจากการหาเลี้ยงชีพด้วยเดรัจฉานวิชา และมีสันโดษเป็นต้น. (ดูรายละเอียดที่หัวข้อว่า "ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย" ที่ภาคผนวกท้ายเล่ม ที่หน้า ๑๕๔๒ บรรทัดที่ ๑๑ เป็นต้นไป).

๖. สัมมาวายาโม คือกุลบุตรทำความเพียรอยู่ในที่ทุกสถานทั้งหลับและตื่น ตามหลักแห่งการทำความเพียรทั่วไป. (ดูรายละเอียดที่หัวข้อว่า "ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย" ที่ภาคผนวกท้ายเล่ม ที่หน้า ๑๕๕๓ บรรทัดที่ ๕ เป็นต้นไป).

๗. สัมมาสติ คือกุลบุตรมีสติสัมปชัญญะ.

(ดูรายละเอียดที่หัวข้อว่า "ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย" ที่ภาคผนวกท้ายเล่ม ที่หน้า ๑๕๕๑ บรรทัดที่ ๑๑ เป็นต้นไป).

๘. สัมมาสมาธิ คือกุลบุตรตั้งต้นเจริญสมาธิและได้รูปฌานสี่.

(ดูรายละเอียดที่หัวข้อว่า "ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย" ที่ภาคผนวกท้ายเล่ม ที่หน้า ๑๕๕๓ บรรทัดที่ ๕ เป็นต้นไป).

อัฏฐังคิกมัคคพรหมจรรย์ ให้ผลอย่างเครื่องจักร

ภูมิชะ! ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง จะเป็นสมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เป็นผู้ที่มีความเห็นถูกต้อง มีความมุ่งหมายถูกต้อง มีการพูดจาถูกต้อง มีการทำงานถูกต้อง มีการดำรงชีพถูกต้อง มีความพยายามถูกต้อง มีความระลึกถูกต้อง มีความตั้งจิตมั่นไว้อย่างถูกต้อง; ชนเหล่านั้น ถ้าแม้ประพฤติพรหมจรรย์ โดยหวังผล ก็ต้องได้รับผล; ถ้าแม้ประพฤติพรหมจรรย์ โดยไม่หวังผล ก็

ต้องได้รับผล; ถ้าแม้ประพฤติพรหมจรรย์ **ทั้งโดยหวังผลและไม่หวังผล** ก็ต้องได้รับผล; ถ้าแม้ประพฤติพรหมจรรย์ **โดยหวังผลก็มิใช่ ไม่หวังผลก็มิใช่** ก็ยังต้องได้รับผล. ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะเหตุแห่งการได้รับผลนั้น เป็นสิ่งที่เขาทั้งหลายเหล่านั้น ได้ทำแล้วโดยรากเหง้า (โยนิโส).

ภูมิชะ! เช่นเดียวกับบุรุษผู้ต้องการน้ำมัน เสาะหาน้ำมัน เที่ยวแสวงหาน้ำมัน อยู่, เขาเกลี่ยเยื่อเมล็ดงาลงในราง ประพรมด้วยน้ำแล้วคั้นเรื่อยไป; แม้บุรุษนั้น **ทำความหวัง.... ทำความไม่หวัง.... ทั้งทำความหวังและความไม่หวัง.... ทั้งทำความหวังก็หามิได้ ความไม่หวังก็หามิได้** ก็ตาม, เมื่อเขาเกลี่ยเยื่อเมล็ดงาลงในราง ประพรมด้วยน้ำ แล้วคั้นอยู่เรื่อยไป บุรุษนั้นก็ต้องได้น้ำมันอยู่เอง. ข้อนี้เพราะเหตุไร? เพราะเหตุแห่งการได้น้ำมันนั้น เป็นสิ่งที่บุรุษนั้นได้ทำแล้ว โดยลึกซึ้งแยบคาย ฉันใดก็ฉันนั้น. (ทรงให้อุปมาทำนองนี้อีกสามข้อ คือ บุรุษผู้ **ต้องการน้ำนม** รีดน้ำนมจากนมแม่โคลูกอ่อน, บุรุษผู้ **ต้องการเนย** ปั่นเนยจากนมที่หมักเป็นเยื่อแล้ว, บุรุษผู้ **ต้องการไฟ** สีไฟจากไม้แห้ง, ก็ย่อมได้ผลตามที่ตนต้องการ. แม้จะทำความหวังหรือความไม่หวังก็ตาม ผลนั้น ๆ ก็ย่อมมีให้เอง เพราะได้มีการกระทำที่ถูกต้องลงไปแล้ว).

—อุปริ. ม. ๑๔/๒๗๙/๔๑๔.

ความแตกต่างระหว่าง
คนเขลาและบัณฑิตในการประพฤติพรหมจรรย์

ภิกษุ ท.! กายนี้เกิดมีขึ้นแล้ว แก่คนเขลา ผู้ถูกอวิชชาใดห่อหุ้มแล้วด้วย ผู้พัวพันแล้วด้วยตัณหาใดด้วย, อวิชชานั้นแหละ ที่คนเขลายังละไม่ได้ และตัณหานั้นเทียว ก็ยังไม่หมดสิ้นไป. ข้อนั้นเพราะเหตุไร? ภิกษุ

ท.! เพราะว่า **คนเขลาไม่ได้ประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ.** เพราะเหตุนั้น คนเขลา จึงเป็นผู้เข้าถึงกาย (อื่น) เพราะการแตกสลายแห่งกาย (นี้). คนเขลานั้น เมื่อเข้าถึงกายอยู่ เรากล่าวว่า "เขาไม่หลุดพ้นจากความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ และไม่หลุดพ้นจากทุกข์" ดังนี้.

ภิกษุ ท.! กายนี้ เกิดมีขึ้นแล้ว แก่บัณฑิต ผู้ถูกอวิชชาใดห่อหุ้มแล้วด้วย ผู้พัวพันแล้วด้วยตัณหาใดด้วย, อวิชชานั้นแหละ อันบัณฑิตละได้แล้ว และตัณหานั้นเทียว ก็หมดสิ้นไปแล้ว. ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะว่า **บัณฑิตได้ประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ.** เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงเป็นผู้ไม่เข้าถึงกาย (อื่น) เพราะการแตกสลายแห่งกาย (นี้). บัณฑิตนั้นเมื่อไม่เข้าถึงกายอยู่ เรากล่าวว่า "เขาย่อมหลุดพ้นได้จากความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ และย่อมหลุดพ้นได้จากทุกข์" ดังนี้แล.

– นิทาน. สํ. ๑๖/๒๙/๕๙.

อานุภาพแห่งอัฏฐังคิกมรรคในการทำให้เกิด :

ก. เกิดความปรากฏแห่งตถาคต

ภิกษุ ท.! **ธรรม ๘ ประการเหล่านี้ อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว** ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ไม่ยกเว้น (แม้แต่) **ความปรากฏแห่งตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะ.** แปดประการ อย่างไรเล่า? แปดประการ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมา-

วายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.! ธรรม ๘ ประการเหล่านี้แล อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ไม่ยกเว้น (แม้แต่) ความปรากฏแห่งตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะ.

ภิกษุ ท.! **ธรรม ๘ ประการเหล่านี้ บริสุทธิ์ ขาวผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากอุปกิเลสแล้ว** ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น **ไม่ยกเว้น (แม้แต่) ความปรากฏแห่งตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะ.** แปดประการอย่างไรเล่า? แปดประการ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.! ธรรม ๘ ประการเหล่านี้แล บริสุทธิ์ ขาวผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากอุปกิเลสแล้ว ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ไม่ยกเว้น (แม้แต่) ความปรากฏแห่งตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะ.

ข. เกิดสุดตวินัย

ภิกษุ ท.! **ธรรม ๘ ประการเหล่านี้ อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว** ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น **ไม่ยกเว้น (แม้แต่การเกิดแห่ง) สุดตวินัย.** แปดประการ อย่างไรเล่า? แปดประการ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.! ธรรม ๘ ประการเหล่านี้แล อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ไม่ยกเว้น (แม้แต่การเกิดแห่ง) สุดตวินัย.

ภิกษุ ท.! **ธรรม ๘ ประการเหล่านี้ บริสุทธิ์ ขาวผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากอุปกิเลส แล้ว ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ไม่ยกเว้น (แม้แต่การเกิดแห่ง) สุคตวินัย.** แปดประการอย่างไรเล่า? แปดประการ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.! ธรรม ๘ ประการเหล่านี้แล บริสุทธิ์ ขาวผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากอุปกิเลส แล้ว ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ไม่ยกเว้น (แม้แต่การเกิดแห่ง) สุคตวินัย.

– มหาวาร. สํ. ๑๙/๑๘ – ๑๙/๕๒, ๕๔, ๕๓, ๕๕.

อัฏฐังคิกมรรคเพื่อการรู้และการละซึ่งธรรมที่ควรรู้และควรละ

ภิกษุ ท.! **ธรรม ๘ ประการเหล่านี้ อันบุคคลพึงเจริญ** เพื่อการรู้ยิ่ง .... เพื่อการรู้รอบ .... เพื่อการสิ้นไปรอบ .... เพื่อการละ .... เพื่อความสิ้นไป .... เพื่อความเสื่อมไป .... เพื่อความจางคลาย .... เพื่อความดับ .... เพื่อความสละทิ้ง .... เพื่อความสลัดคืน .... ซึ่งราคะ .... ซึ่งโทสะ .... ซึ่งโมหะ .... ซึ่งโกธะ .... อุปนาหะ .... มักขะ .... ปลาสะ .... อิสสา .... มัจฉริยะ .... มายา .... สาเถยยะ .... ถัมภะ .... สารัมภะ .... มานะ .... อติมานะ .... มทะ .... ปมาทะ. แปดประการนั้น เป็นอย่างไรเล่า? แปดประการคือ **สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.** ภิกษุ ท.! ธรรม ๘ ประการเหล่านี้แล อันบุคคลพึงเจริญเพื่อการรู้ยิ่ง ฯลฯ ซึ่งราคะ ฯลฯ แล.

– อฏฺฐก. อํ. ๒๓/๓๕๙, ๓๖๑/๒๐๑, ๒๐๔.

(ข้อความทั้งหมดนี้ ในบาลีประสงค์จะให้แยกเป็นสูตร ๆ เป็นเรื่อง ๆ ตามความแตกต่าง แห่งกิริยาอาการ เช่นการรู้ยิ่ง ก็สูตรหนึ่ง; และแยกตามชื่อของกิเลสที่ต้องละ กิเลส

ชื่อหนึ่ง ก็สูตรหนึ่ง เช่นรู้ยิ่งซึ่งราคะเป็นต้น ก็สูตรหนึ่ง; รวมกันเป็น ๑๗๐ สูตร คือมีกิริยาอาการสิบ มีชื่อกิเลสที่ต้องละสิบเจ็ดชื่อ คูณกันเข้าเป็น ๑๗๐ ในที่นี้นำมาทำเป็นสูตรเดียวเพื่อง่ายแก่การศึกษาและประหยัดเวลา).

อัฏฐังคิกมรรคช่วยระงับภัยที่แม่ลูกก็ช่วยกันไม่ได้

ภิกษุ ท.! บุถุชนผู้ไม่มีการสดับ ย่อมกล่าวภัยที่มารดาและบุตรช่วยกันไม่ได้ (อมาตาปุตฺติกภย) ว่ามีอยู่ ๓ อย่าง. สามอย่างคือ มีสมัยที่ไฟไหม้ใหญ่ตั้งขึ้น ไหม้หมู่บ้าน ไหม้นิคม ไหม้นคร. ในสมัยนั้น มารดาไม่ได้บุตร (เป็นผู้ช่วยเหลืออะไรได้), บุตรก็ไม่ได้มารดา (เป็นผู้ช่วยเหลืออะไรได้). ภิกษุ ท.! บุถุชนไม่มีการสดับ ย่อมเรียกภัยนี้ว่าเป็นอมาตาปุตติกภัย อย่างที่หนึ่ง.

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก คือมีสมัยที่มหาเมฆตั้งขึ้น เกิดน้ำท่วมใหญ่ พัดพาไปทั้งหมู่บ้าน ทั้งนิคม ทั้งนคร. ในสมัยนั้น มารดาไม่ได้บุตร (เป็นผู้ช่วยเหลืออะไรได้), บุตรก็ไม่ได้มารดา (เป็นผู้ช่วยเหลืออะไรได้). ภิกษุ ท.! บุถุชนไม่มีการสดับ ย่อมเรียกภัยนี้ว่าเป็นอมาตาปุตติกภัย อย่างที่สอง.

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก คือมีสมัยที่มีภัยคือการกำเริบ (กปฏ) มาจากป่า ประชาชนขึ้นยานมีล้อ หนีกระจัดกระจายไป. เมื่อภัยอย่างนี้เกิดขึ้นสมัยนั้น มารดาไม่ได้บุตร (เป็นผู้ช่วยเหลืออะไรได้), บุตรก็ไม่ได้มารดา (เป็นผู้ช่วยเหลืออะไรได้). ภิกษุ ท.! บุถุชนไม่มีการสดับ ย่อมเรียกภัยนี้ว่าเป็นอมาตาปุตติกภัย อย่างที่สาม.

ภิกษุ ท.! บุถุชนผู้ไม่มีการสดับ ย่อมกล่าวภัยที่มารดาและบุตรช่วยกันไม่ได้ ว่ามีอยู่ ๓ อย่าง เหล่านี้.

ภิกษุ ท.! **บุถุชนผู้ไม่มีการสดับ กล่าวสมาตาปุตติกภัย** (ภัยที่มารดาและบุตรช่วยกันได้) **แท้ ๆ ๓ อย่างนี้ ว่าเป็น อมาตาปุตติกภัย** (ภัยที่มารดาและบุตรช่วยกันไม่ได้) **ไปเสีย.** ภิกษุ ท.! ภัย ๓ อย่าง ที่มารดาและบุตรช่วยกันได้นั้น เป็นอย่างไรเล่า? สามอย่าง คือ สมัยที่ไฟไหม้ใหญ่ เป็นอย่างหนึ่ง, สมัยที่น้ำท่วมใหญ่ เป็นอย่างที่สอง, สมัยที่หนีโจรขบถ เป็นอย่างที่สาม; เหล่านี้บางคราวมารดาและบุตรก็ช่วยกันและกันได้ แต่บุถุชนผู้ไม่มีการสดับมากล่าวว่าเป็นภัยที่มารดาและบุตรก็ช่วยกันไม่ได้ไปเสียทั้งหมด.

ภิกษุ ท.! **ภัยที่มารดาและบุตรช่วยกันไม่ได้ (โดยแท้จริง) ๓ อย่างเหล่านี้ มีอยู่.** สามอย่าง คือ **ภัยเกิดจากความแก่** (ชราภยํ), **ภัยเกิดจากความเจ็บไข้** (พฺยาธิภยํ), **ภัยเกิดจากความตาย** (มรณภยํ). ภิกษุ ท.! มารดาไม่ได้ตามปรารถนากะบุตรผู้แก่อยู่ อย่างนี้ว่า **เราแก่เองเถิด** บุตรของเราอย่าแก่เลย; หรือบุตรก็ไม่ได้ตามปรารถนากะมารดาผู้แก่อยู่ อย่างนี้ว่า เราแก่เองเถิด มารดาอย่าแก่เลย ดังนี้. มารดาก็ไม่ได้ตามปรารถนาว่า **เราเจ็บไข้เองเถิด** บุตรของเราอย่าเจ็บไข้เลย; หรือบุตรก็ไม่ได้ตามปรารถนาว่าเราเจ็บไข้เองเถิด มารดาของเราอย่าเจ็บไข้เลย ดังนี้. มารดาก็ไม่ได้ตามปรารถนาว่า **เราตายเองเถิด** บุตรของเราอย่าตายเลย; หรือบุตรก็ไม่ได้ตามปรารถนาว่า เราตายเองเถิด มารดาของเราอย่าตายเลย ดังนี้. ภิกษุ ท.! เหล่านี้แลเป็นภัยที่มารดาและบุตรช่วยกันไม่ได้ ๓ อย่าง.

ภิกษุ ท.! **หนทางมีอยู่ ปฏิปทามีอยู่ ย่อมเป็นไปเพื่อเลิกละ ก้าวล่วงเสีย ซึ่งภัยทั้งที่เป็นสมาตาปุตติกภัยและอมาตาปุตติกภัยอย่างละสาม ๆ เหล่านั้น.** ภิกษุ ท.! หนทางหรือปฏิปทานั้น เป็นอย่างไรเล่า? นั่นคือ อริยอัฏฐังคิกมรรคนั่นเอง ได้แก่ **สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.** ภิกษุ ท.! นี้แหละหนทาง นี้แหละปฏิปทา เป็นไปเพื่อเลิกละ ก้าวล่วงเสีย ซึ่งภัยทั้งที่เป็นสมาตาปุตติกภัยและอมาตาปุตติกภัยอย่างละสาม ๆ เหล่านั้น.

—ทิก. อํ. ๒๐/๒๒๘ – ๒๓๑/๕๐๒.

อัฏฐังคิกมรรค ในฐานะเป็นกัมมนิโรธคามินีปฏิปทา

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงซึ่ง กรรมทั้งหลายทั้งใหม่และเก่า (นวปุราณกัมม) กัมมนิโรธ และกัมมนิโรธคามินีปฏิปทา. ....

ภิกษุ ท.! **กรรมเก่า** (ปุราณกัมม) เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! จักษุ .... โสตะ .... ฆานะ .... ชิวหา .... กายะ .... มนะ อันเธอ ท. พึงเห็นว่าเป็นปุราณกัมม (กรรมเก่า) อภิสังขตะ (อันปัจจัยปรุงแต่งขึ้น) อภิสัญเจตยิตะ (อันปัจจัยทำให้เกิดความรู้สึกขึ้น) เวทนียะ (มีความรู้สึกต่ออารมณ์ได้). ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า กรรมเก่า.

ภิกษุ ท.! **กรรมใหม่** (นวกัมม) เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ข้อที่บุคคลกระทำกรรมด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ ในกาลบัดนี้ อันใด, อันนี้ เรียกว่า กรรมใหม่.

ภิกษุ ท.! **กัมมนิโรธ** (ความดับแห่งกรรม) เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ข้อที่บุคคลถูกต้องวิมุตติ เพราะความดับแห่งกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันใด, อันนี้เรียกว่า กัมมนิโรธ.

ภิกษุ ท.! **กัมมนิโรธคามินีปฏิปทา** (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งกรรม) เป็นอย่างไรเล่า? **กัมมนิโรธคามินีปฏิปทานั้น คืออริยอัฏฐังคิกมรรคนี้นั่นเอง** ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า กัมมนิโรธคามินีปฏิปทา.

ภิกษุ ท.! ด้วยประการดังนี้แล (เป็นอันว่า) กรรมเก่า เราได้แสดงแล้ว แก่เธอ ท., กรรมใหม่ เราก็แสดงแล้ว, กัมมนิโรธ เราก็แสดงแล้ว, กัมมนิโรธคามินีปฏิปทา เราก็แสดงแล้ว. ภิกษุ ท.! กิจอันใด ที่ศาสดาผู้เอ็นดู แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล อาศัยความเอ็นดูแล้ว จะพึงทำแก่สาวกทั้งหลาย, กิจอันนั้น เราได้ทำแล้วแก่พวกเธอทั้งหลาย. ภิกษุ ท.! นั่นโคนไม้ทั้งหลาย, นั่น เรือนว่างทั้งหลาย. ภิกษุ ท.! พวกเธอทั้งหลายจงเพียรเผากิเลส, อย่าได้ประมาท. พวกเธอทั้งหลาย อย่าได้เป็นผู้ที่ต้องร้อนใจในภายหลังเลย. นี่แล เป็นวาจาเครื่องพร่ำสอนพวกเธอทั้งหลายของเรา.

— สฬา. สํ. ๑๘/๑๖๖/๒๒๗ – ๒๓๑.

อัฏฐังคิกมรรคเป็นอิทธิปาทภาวนาคามินีปฏิปทา

อานนท์! **อิทธิบาท เป็นอย่างไรเล่า?** อานนท์! มรรคใด ปฏิปทาใด เป็นไปเพื่อการได้ซึ่งอิทธิ การได้เฉพาะซึ่งอิทธิ. อานนท์! **นี้เราเรียกว่า อิทธิบาท.**

อานนท์! **อิทธิบาทภาวนา เป็นอย่างไรเล่า?** อานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเจริญอิทธิบาท อันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัยฉันทะเป็นปธานกิจ ๑; ย่อมเจริญอิทธิบาท อันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัยวิริยะเป็นปธานกิจ ๑; ย่อมเจริญอิทธิบาท อันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัยจิตตะเป็นปธานกิจ ๑; ย่อมเจริญอิทธิบาท อันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัยวิมังสาเป็นปธานกิจ (กิจในที่นี้คือ กิจเกี่ยวกับ การระวัง, การละ, การทำให้เกิดมี และการรักษา) ๑. อานนท์! **นี้เราเรียกว่า อิทธิบาทภาวนา.**

อานนท์! **อิทธิบาทภาวนาคามินีปฏิปทา** (ข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความเจริญแห่งอิทธิบาท) **เป็นอย่างไรเล่า?** อริยอัฏฐังคิกมรรคนี้ นั่นแหละ, กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. อานนท์! **นี้เราเรียกว่า อิทธิบาทภาวนาคามินีปฏิปทา.**

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๓๖๗/๑๒๒๓ – ๑๒๒๕.

อัฏฐังคิกมรรคเป็นสัญญลักษณ์ของศาสนาที่มีความหลุดพ้น

สุภัททะ! อริยอัฏฐังคิกมรรค หาไม่ได้ในธรรมวินัย (ศาสนา) ใด; สมณะก็หาไม่ได้ในธรรมวินัยนั้น สมณะที่สองก็หาไม่ได้ในธรรมวินัยนั้น สมณะที่สามก็หาไม่ได้ในธรรมวินัยนั้น สมณะที่สี่ก็หาไม่ได้ในธรรมวินัยนั้น.

สุภัททะ! อริยอัฏฐังคิกมรรค หาได้ในธรรมวินัยใด; สมณะก็หาได้ในธรรมวินัยนั้น สมณะที่สองก็หาได้ในธรรมวินัยนั้น สมณะที่สามก็หาได้ในธรรมวินัยนั้น สมณะที่สี่ก็หาได้ในธรรมวินัยนั้น.

สุภัททะ! **อริยอัฏฐังคิกมรรค หาได้ในธรรมวินัยนี้แล สมณะ**หาได้ในธรรมวินัยนี้ทีเดียว **สมณะที่สอง** หาได้ในธรรมวินัยนี้ **สมณะที่สาม**หาได้ในธรรมวินัยนี้ **สมณะที่สี่หาได้ในธรรมวินัยนี้.** วาทะเครื่องสอนของพวกอื่นว่างจากสมณะของพวกอื่น (จากพวกนั้น).

สุภัททะ! **ถ้าภิกษุทั้งหลายเหล่านี้ จะพึงอยู่โดยชอบไซร้ โลกก็จะไม่ว่างจากพระอรหันต์ทั้งหลาย.**

– มหา. ที. ๑๐/๑๗๕/๑๓๘.

องค์แห่งมรรค ใช้เป็นหลักจำแนกความเป็นสัตบุรุษ – อสัตบุรุษ

ภิกษุ ท.! เราจักแสดง ซึ่งอสัตบุรุษและอสัตบุรุษที่ยิ่งกว่าอสัตบุรุษ; จักแสดง ซึ่งสัตบุรุษและสัตบุรุษที่ยิ่งกว่าสัตบุรุษ. ....

ภิกษุ ท.! **อสัตบุรุษ** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้มี มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่าอสัตบุรุษ.

ภิกษุ ท.! **อสัตบุรุษที่ยิ่งกว่าอสัตบุรุษ** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ตนเองเป็นผู้มีมิจฉาทิฏฐิด้วย ชักชวนผู้อื่นให้เป็นมิจฉาทิฏฐิด้วย .... (โดยนัยนี้เรื่อยไปจนถึง) .... ตนเองเป็นผู้มีมิจฉาสมาธิด้วย ชักชวนผู้อื่นให้มีมิจฉาสมาธิด้วย : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า อสัตบุรุษที่ยิ่งกว่าอสัตบุรุษ.

ภิกษุ ท.! **สัตบุรุษ** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่าสัตบุรุษ.

ภิกษุ ท.! **สัตบุรุษที่ยิ่งกว่าสัตบุรุษ** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ตนเองเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิด้วย ชักชวนผู้อื่นให้มีสัมมาทิฏฐิด้วย ... (โดยนัยนี้เรื่อยไปจนถึง) .... ตนเองเป็นผู้มีสัมมาสมาธิด้วย ชักชวนผู้อื่นให้มีสัมมาสมาธิด้วย : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า สัตบุรุษที่ยิ่งกว่าสัตบุรุษ.

— จตุกฺก. อํ. ๒๑/๓๐๒/๒๐๕.

(ในสูตรอื่น ขยายองค์ประกอบที่ทำบุคคลให้เป็นสัตบุรุษและอสัตบุรุษมากออกไปจากองค์แปดแห่งสัมมามรรคหรือมิจฉามรรค ออกไปเป็นสัมมัตตะสิบ หรือ มิจฉัตตะสิบ โดยเนื้อความที่มีหลักเกณฑ์อย่างเดียวกันจนครบทั้งสี่จำพวก ดังนี้ก็มี. — ๒๑/๓๐๓/๒๐๖.

ในสูตรอื่น แทนที่จะทรงจำแนกบุคคลเป็นอสัตบุรุษและสัตบุรุษ แต่ได้ทรงจำแนกบุคคลเป็นบาปชนและกัลยาณชน จัดเป็นคู่หนึ่ง ก็มี — ๒๑/๓๐๔ – ๓๐๕/๒๐๗ – ๒๐๘, และ

ทรงจำแนกเป็นชนผู้มีปาปธรรมและชนผู้มีกัลยาณธรรม เป็นอีกคู่หนึ่ง ก็มี —๒๑/๓๐๖ - ๓๐๗/ ๒๐๙ — ๒๑๐ ; ทั้งนี้เป็นไปโดยหลักเกณฑ์อันเดียวกันกับที่ทรงจำแนก อสัตบุรุษและสัตบุรุษ จนครบทั้งสี่จำพวกเช่นเดียวกันอีก.

ในสูตรอื่น แทนที่จะใช้องค์แปดแห่งมรรคหรือสัมมัตตะสิบ หรือมัจฉัตตะสิบ เป็นเครื่องจำแนกบุคคลให้เป็นคู่ตรงกันข้ามกันเช่นข้างบนนี้ แต่ได้ทรงใช้หลักแห่งกุศลกรรมบถสิบ อกุศลกรรมบถสิบ เป็นต้น เป็นเครื่องจำแนก จนครบทั้งสี่จำพวก โดยหลักเกณฑ์อย่างเดียวกันก็มี. —๒๑/๒๙๗ - ๓๐๑/๒๐๑ - ๒๐๔.)

อัฏฐังคิกมรรคชนิดที่แน่นอนว่าป้องกันการแสวงหาผิด

ภิกษุ ท.! การแสวงหา (เอสนา) ๓ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. สามอย่างอย่างไรเล่า? สามอย่างคือ การแสวงหากาม (กาเมสนา) การแสวงหาภพ (ภเวสนา) การแสวงหาพรหมจรรย์ (พฺรหฺมจริเยสนา). ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล การแสวงหา ๓ อย่าง.

ภิกษุ ท.! **เพื่อความรู้ยิ่ง (อภิญฺญา) ซึ่งการแสวงหา ๓ อย่างเหล่านี้ บุคคลควรเจริญอริยอัฏฐังคิกมรรค.** อริยอัฏฐังคิกมรรค ชนิดไหนกันเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อม**เจริญสัมมาทิฏฐิ .... สัมมาสังกัปปะ .... สัมมาวาจา .... สัมมากัมมันตะ .... สัมมาอาชีวะ .... สัมมาวายามะ .... สัมมาสติ .... สัมมาสมาธิ ชนิดที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อการสลัดลง.** ภิกษุ ท.! เพื่อความรู้ยิ่ง ซึ่งการแสวงหา ๓ อย่างเหล่านี้แล บุคคลควรเจริญอริยอัฏฐังคิกมรรค.

[คำว่า "เพื่อรู้ยิ่ง" ในสูตรนี้ ในสูตรอื่นทรงแสดงไว้ด้วยคำว่า "**เพื่อความรอบรู้ (ปริญญา)**" ก็มี ด้วยคำว่า "**เพื่อความสิ้นไปรอบ (ปริกฺขย)**" ก็มี ด้วยคำว่า "**เพื่อการละเสีย (ปหาน)**" ก็มี.

สำหรับคำว่า เจริญอริยอัฏฐังคิกมรรคชนิดที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ เป็นต้นนั้น ในกรณีนี้ ในสูตรอื่นตรัสว่า เจริญอริยอัฏฐังคิกมรรคชนิดที่ **มีการนำออกซึ่ง ราคะ – โทสะ – โมหะ เป็นปริโยสาน** ชนิดที่ **มีการหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นเบื้องหน้า มีอมตะเป็นปริโยสาน** หรือชนิดที่ **มีการลาด – เอียง – เงื้อมไปสู่นิพพาน** ทำนองเดียวกับหลายหัวข้อหลังจากหัวข้อนี้ไป ก็มี.

สำหรับคำว่า พรหมจรรย์ ในกรณีนี้แห่งการแสวงหานี้ หมายถึงพรหมจรรย์ฝ่ายผิด ซึ่งเป็นสีลัพพัตตปรามาส เพราะมาในเครือเดียวกันกับกามและภพ.

สำหรับสิ่งที่ต้องกำหนดรู้แล้วละเสีย ซึ่งเรียกว่า **เอสนา** (การแสวงหา) ในสูตรนี้นั้น ในสูตรอื่นทรงแสดงไว้โดยชื่ออื่น สำหรับการกำหนดรู้แล้วละเสียเช่นเดียวกัน ได้แก่ :–

วิธา (ความรู้สึกยึดถือที่ทำให้เกิดการเปรียบเทียบว่า เลวกว่า เสมอกัน ดีกว่า) **๓ อย่าง** ดังนี้ก็มี;

อาสวะ (คือกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ) **๓ อย่าง** ดังนี้ก็มี;

ภพ (คือกามภพ รูปภพ อรูปภพ) **๓ อย่าง** ดังนี้ก็มี;

ทุกขตา (คือทุกข์เพราะทุกข์ ทุกข์เพราะปรุงแต่ง ทุกข์เพราะแปรปรวน) **๓ อย่าง** ดังนี้ก็มี;

ขีละ (ตะปูตรึงจิต คือ ราคะ โทสะ โมหะ) **๓ อย่าง** ดังนี้ก็มี;

มละ (มลทินของจิต คือราคะ โทสะ โมหะ) **๓ อย่าง** ดังนี้ก็มี;

นิฆะ (สิ่งกระทบจิต คือราคะ โทสะ โมหะ) **๓ อย่าง** ดังนี้ก็มี;

เวทนา (คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา) **๓ อย่าง** ดังนี้ก็มี;

ตัณหา (คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา) **๓ อย่าง** ดังนี้ก็มี;

โอฆะ (กิเลสท่วมจิต คือกาม ภพ ทิฏฐิ อวิชชา) **๔ อย่าง** ดังนี้ก็มี;

โยคะ (กิเลสรัดรึงจิต คือ กาม ภพ ทิฏฐิ อวิชชา) **๔ อย่าง** ดังนี้ก็มี;

อุปาทาน (ความยึดมั่นด้วยกาม – ทิฏฐิ – สีลพรต – อัตตวาท) **๔ อย่าง** ดังนี้ก็มี;

คันถะ (สิ่งร้อยรัดนามกาย คือ อภิชฌา – พยาบาท – สีลพรต – สัจจะเฉพาะตน) **๔ อย่าง** ดังนี้ก็มี;

อนุสัย (กิเลสเคยชินอยู่ในสันดาน คือ กามราคะ ปฏิฆะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา มานะ ภวราคะ อวิชชา) **๗ อย่าง** ดังนี้ก็มี;

กามคุณ (คือรูป – เสียง – กลิ่น – รส – โผฏฐัพพะ อันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด) **๕ อย่าง** ดังนี้ก็มี;

นิวรณ์ (กิเลสปิดกั้นจิต คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา) **๕ อย่าง** ดังนี้ก็มี;

อุปาทานขันธ์ (ขันธ์คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันมีอุปาทานยึดครอง) **๕ อย่าง** ดังนี้ก็มี;

โอรัมภาคิยสังโยชน์ (กิเลสเครื่องร้อยรัดสัตว์เป็นไปในภพเบื้องต่ำ คือสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพัตตปรามาส กามฉันทะ พยาบาท) **๕ อย่าง** ดังนี้ก็มี;

อุทธัมภาคิยสังโยชน์ (กิเลสเครื่องร้อยรัดสัตว์เป็นไปในภพเบื้องบน คือรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา) **๕ อย่าง** ดังนี้ก็มี.]

– มหาวาร. สํ. ๑๙/๘๑ – ๙๒/๒๙๘ – ๓๕๔.

มัชฌิมาปฏิปทาสำหรับธรรมกถึกแห่งยุค

(๑ พอตัวทั้งเพื่อตนและผู้อื่น)

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้สามารถพอตัว ในการช่วยตนเอง พอตัวในการช่วยผู้อื่น. หกประการ อย่างไรเล่า? หกประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้จับฉวยได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย ๑ มีธรรมชาติแห่งความทรงจำธรรมที่ได้ฟังแล้ว ๑ มีปกติใคร่ครวญเนื้อความแห่งธรรมที่

ทรงจำไว้แล้ว ๑ รู้อรรถรู้ธรรมแล้ว ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๑ มีคำพูดไพเราะ กระทำการพูดให้ไพเราะ ประกอบด้วยวาจาแห่งชาวเมือง อันสละสลวย แจ่มใสชัดเจน อาจให้รู้เนื้อความได้ ๑ สามารถชี้แจงชักจูงสพรหมจารีทั้งหลายให้อาจหาญ ร่าเริง ๑. ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้สามารถพอตัวทั้งเพื่อตนเองและผู้อื่น.

(๒. พอตัวทั้งเพื่อตนและผู้อื่น)

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ เป็นผู้สามารถพอตัวในการช่วยตนเอง พอตัวในการช่วยผู้อื่น. ห้าประการ อย่างไรเล่า? ห้าประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ ไม่เป็นผู้จับฉวยได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย แต่มี**ธรรมชาติแห่งความทรงจำธรรมที่ได้ฟังแล้ว ๑ มีปกติใคร่ครวญเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้แล้ว ๑ รู้อรรถรู้ธรรมแล้ว ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๑ มีคำพูดไพเราะ กระทำการพูดให้ไพเราะ ประกอบด้วยวาจาแห่งชาวเมือง อันสละสลวย แจ่มใสชัดเจน อาจให้รู้เนื้อความได้ ๑ สามารถชี้แจงชักจูงสพรหมจารีทั้งหลายให้อาจหาญ ร่าเริง ๑.** ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้สามารถพอตัวทั้งเพื่อตนเองและผู้อื่น.

(๓. พอตัวเพื่อตน แต่ไม่พอตัวเพื่อผู้อื่น)

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ เป็นผู้สามารถพอตัวในการช่วยตัวเอง แต่**ไม่พอตัวในการช่วยผู้อื่น.** สี่ประการ อย่างไรเล่า? สี่ประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้จับฉวยได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย ๑ มีธรรมชาติแห่งความทรงจำธรรมที่ได้ฟังแล้ว ๑ มีปกติใคร่ครวญเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้แล้ว ๑ รู้อรรถรู้ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๑ แต่เขาหา

เป็นผู้มีคำพูดไพเราะ กระทำการพูดให้ไพเราะ ประกอบด้วยวาจาแห่งชาวเมือง อันสละสลวย แจ่มใสชัดเจน อาจให้รู้เนื้อความได้ ไม่ และทั้งไม่สามารถชี้แจง-ชักจูงสพรหมจารีทั้งหลายให้อาหาญ ร่าเริง. ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๔ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้สามารถพอตัวเพื่อตนเอง แต่ไม่พอตัวเพื่อผู้อื่น.

(๔. พอตัวเพื่อผู้อื่น แต่ไม่พอตัวเพื่อตน)

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ เป็นผู้สามารถพอตัวในการช่วยผู้อื่น แต่ไม่พอตัวในการช่วยตนเอง. สี่ประการ อย่างไรเล่า? สี่ประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้จับฉวยได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย ๑ มีธรรมชาติแห่งความทรงจำธรรมที่ได้ฟังแล้ว แต่เขา ไม่มีปกติใคร่ครวญเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้แล้ว และทั้ง ไม่รู้อรรถรู้ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๑ มีคำพูดไพเราะ กระทำการพูดให้ไพเราะ ประกอบด้วยวาจาแห่งชาวเมือง อันสละสลวย แจ่มใสชัดเจน อาจให้รู้เนื้อความได้ ๑ สามารถชี้แจงชักจูงสพรหมจารีทั้งหลายให้อาจหาญ ร่าเริง ๑. ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๔ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้สามารถพอตัวเพื่อผู้อื่น แต่ไม่พอตัวเพื่อตนเอง.

(๕. พอตัวเพื่อตน แต่ไม่พอตัวเพื่อผู้อื่น)

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ เป็นผู้สามารถพอตัวในการช่วยตนเอง แต่ไม่พอตัวในการช่วยผู้อื่น. สามประการ อย่างไรเล่า? สามประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ ไม่เป็นผู้จับฉวยได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย แต่เขา มีธรรมชาติแห่งความทรงจำธรรมที่ได้ฟังแล้ว ๑ มีปกติใคร่ครวญเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้แล้ว ๑ รู้อรรถรู้ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม แต่เขาหาเป็นผู้มีคำพูดไพเราะ กระทำการพูดให้ไพเราะ ประกอบด้วยวาจาแห่ง

ชาวเมืองอันสละสลวย แจ่มใสชัดเจน อาจให้รู้เนื้อความได้ ไม่ และทั้งเขาไม่สามารถชี้แจงชักจูงสพรหมจารีทั้งหลายให้อาจหาญ ร่าเริง ๑. ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๓ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้สามารถพอตัวเพื่อตนเอง แต่ไม่พอตัวเพื่อผู้อื่น.

(๖. พอตัวเพื่อผู้อื่น แต่ไม่พอตัวเพื่อตน)

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ เป็นผู้สามารถ พอตัวในการช่วยผู้อื่น แต่ไม่พอตัวเพื่อช่วยตนเอง. สามประการ อย่างไรเล่า? สามประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ ไม่เป็นผู้จับฉวยได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย แต่เขา มีธรรมชาติแห่งความทรงจำธรรมที่ได้ฟังแล้ว ๑ เขา ไม่มีปกติใคร่ครวญเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้แล้ว และทั้งเขา ไม่รู้อรรถรู้ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม แต่เขา มีคำพูดไพเราะ กระทำการพูดให้ไพเราะ ประกอบด้วยวาจาแห่งชาวเมืองอันสละสลวย แจ่มใสชัดเจน อาจให้รู้เนื้อความได้ ๑ สามารถชี้แจงชักจูงสพรหมจารีทั้งหลายให้อาจหาญร่าเริง ๑. ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๓ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้สามารถพอตัวเพื่อผู้อื่น แต่ไม่พอตัวเพื่อตนเอง.

(๗. พอตัวเพื่อตน แต่ไม่พอตัวเพื่อผู้อื่น)

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ เป็นผู้สามารถ พอตัวในการช่วยตนเอง แต่ไม่พอตัวในการช่วยผู้อื่น. สองประการ อย่างไรเล่า? สองประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ ไม่เป็นผู้จับฉวยได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย และ ไม่มีธรรมชาติแห่งความทรงจำธรรมที่ได้ฟังแล้ว แต่เขา มีปกติใคร่ครวญ

เนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้แล้ว ๑ รู้อรรถรู้ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม แต่เขาหาเป็นผู้มีคำพูดไพเราะ กระทำการพูดให้ไพเราะ ประกอบด้วยวาจาแห่งชาวเมืองอันสละสลวย แจ่มใสชัดเจน อาจให้รู้เนื้อความได้ ไม่ และทั้งเขาไม่สามารถชี้แจงชักจูงสพรหมจารีทั้งหลายให้อาจหาญ ร่าเริง ด้วย ๑. ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๒ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้สามารถพอตัวเพื่อตนเอง แต่ไม่พอตัวเพื่อผู้อื่น.

(๘. พอตัวเพื่อผู้อื่น แต่ไม่พอตัวเพื่อตน)

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ เป็นผู้สามารถพอตัวในการช่วยผู้อื่น แต่ไม่พอตัวในการช่วยตนเอง. สองประการ อย่างไรเล่า? สองประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ ไม่เป็นผู้จับฉวยได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย และไม่มีธรรมชาติแห่งความทรงจำธรรมที่ได้ฟังแล้ว ไม่มีปกติใคร่ครวญเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้แล้ว และทั้งไม่รู้อรรถรู้ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม แต่ว่าเขามีคำพูดไพเราะ กระทำการพูดให้ไพเราะ ประกอบด้วยวาจาแห่งชาวเมืองอันสละสลวย แจ่มใสชัดเจน อาจให้รู้เนื้อความได้ ๑ และทั้งเขาสามารถชี้แจงชักจูงสพรหมจารีทั้งหลายให้อาจหาญร่าเริง ด้วย ๑. ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๒ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้สามารถพอตัวเพื่อผู้อื่น แต่ไม่พอตัวเพื่อตนเอง.

—อฏฺฐก. อํ. ๒๓/๓๐๕ – ๓๐๘/๑๕๒ – ๑๕๙.

(องค์คุณทั้งหกประการนี้ จำเป็นแก่ผู้เป็นธรรมกถึกทุกประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับธรรมกถึกแห่งยุคนี้ ขอได้โปรดพิจารณาปรับปรุงตนเองให้มีคุณธรรมเหล่านี้ครบถ้วนเถิด).

ธรรมอันเป็นที่สุดของสมณะปฏิบัติ

ถปติ! เราบัญญัติบุรุษบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการ เหล่าไหนเล่า ว่าเป็นสมณะผู้มีกุศลถึงพร้อม มีกุศลอย่างยิ่ง ถึงธรรมที่ควรบรรลุอันอุดม ไม่แพ้ใคร? ถปติ! ภิกษุในกรณีนี้ :–

ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิ อันเป็นอเสขะ;
ประกอบด้วยสัมมาสังกัปปะ อันเป็นอเสขะ;
ประกอบด้วยสัมมาวาจา อันเป็นอเสขะ;
ประกอบด้วยสัมมากัมมันตะ อันเป็นอเสขะ;
ประกอบด้วยสัมมาอาชีวะ อันเป็นอเสขะ;
ประกอบด้วยสัมมาวายามะ อันเป็นอเสขะ;
ประกอบด้วยสัมมาสติ อันเป็นอเสขะ;
ประกอบด้วยสัมมาสมาธิ อันเป็นอเสขะ;
ประกอบด้วยสัมมาญาณ อันเป็นอเสขะ;
ประกอบด้วยสัมมาวิมุตติ อันเป็นอเสขะ.

ถปติ! เราบัญญัติบุรุษบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้แล ว่าเป็นสมณะผู้มีกุศลถึงพร้อม มีกุศลอย่างยิ่ง ถึงธรรมที่ควรบรรลุอันอุดม ไม่แพ้ใคร.

—ม. ม. ๑๓/๓๕๑/๓๖๖.

ปฏิปทาเพื่อละโอรัมภาคิยสังโยชน์ก็คือมรรค

อานนท์! มรรคใด ปฏิปทาใด เป็นไปเพื่อละเสียซึ่งโอรัมภาคิยสังโยชน์ห้า มีอยู่; การที่บุคคลจะไม่อาศัย ซึ่งมรรคนั้น ซึ่งปฏิปทานั้น แล้ว

จักรู้จักเห็นหรือว่าจักละ ซึ่งโอรัมภาคิยสังโยชน์ห้านั้น : นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้; เช่นเดียวกับการที่บุคคลไม่ถากเปือก ไม่ถากกระพี้ ของต้นไม้ใหญ่มีแก่นยืนต้นอยู่ เสียก่อน แล้วจักไปถากเอาแก่นนั้น : นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้, ฉันใดก็ฉันนั้น. ....

อานนท์! **มรรค และ ปฏิปทา เพื่อละเสียซึ่งโอรัมภาคิยสังโยชน์ห้านั้นเป็นอย่างไรเล่า?**

อานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ **เพราะสงัดจากอุปธิ เพราะละเสียซึ่งอกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะความระงับเฉพาะแห่งความหยาบกระด้างทางกายโดยประการทั้งปวง** ก็สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย **เข้าถึงปฐมฌาน** อันมีวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่. ในปฐมฌานนั้น มีธรรมคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (ที่กำลังทำหน้าที่อยู่); เธอนั้น **ตามเห็นซึ่งธรรมเหล่านั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง** โดยความเป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นหัวฝี เป็นลูกศร เป็นความยากลำบาก เป็นอาพาธ เป็นดังผู้อื่น (ให้ยืมมา) เป็นของแตกสลาย เป็นของว่าง เป็นของไม่ใช่ตน. เธอดำรงจิตด้วยธรรม (คือขันธ์ทั้งห้า) เหล่านั้น (อันประกอบด้วยลักษณะ ๑๑ ประการ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น) แล้วจึง **น้อมจิตไปสู่อมตธาตุ** (คือนิพพาน) ด้วยการกำหนดว่า "นั่นสงบระงับ นั่นประณีต : นั่นคือธรรมชาติเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นความจางคลาย เป็นความดับ เป็นนิพพาน" ดังนี้ เขาดำรงอยู่ในวิปัสสนาญาณมีปฐมฌานเป็นบาทนั้น ย่อมถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ; ถ้าไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ ก็เป็น **โอปปาติกะ อนาคามี** ผู้ปรินิพพานในภพนั้น มีการไม่เวียน

กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์มีในเบื้องต่ำห้าประการ และเพราะอำนาจแห่งธัมมราคะ ธัมมนันทิ (อันเกิดจากการกำหนดจิตในอมตธาตุ) นั้น ๆ นั่นเอง.

อานนท์! แม้นี้แล ก็เป็นมรรค เป็นปฏิปทา เพื่อละเสียซึ่งโอรัมภาคิยสังโยชน์ห้านั้น.

อานนท์! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ **เพราะความเข้าไปสงบระงับเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร จึงเข้าถึงทุติยฌาน** เป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดมีขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุข อันเกิดจากสมาธิ แล้วแลอยู่. .... ฯลฯ .... (ข้อความตรงที่ละเปยยาลไว้นี้ มีเนื้อความเต็มเหมือนในตอนที่กล่าวถึงปฐมฌานข้างบนนั้น ทุกตัวอักษร แปลกแต่คำว่าปฐมฌานเป็นทุติยฌานเท่านั้น แม้ข้อความที่ละเปยยาลไว้ในตอนตติยฌานและจตุตถฌาน ก็พึงทราบโดยนัยนี้ ผู้ศึกษาพึงเติมให้เต็มเอาเอง; จนกระทั่งถึงข้อความว่า) .... อานนท์! แม้นี้แล ก็เป็นมรรค เป็นปฏิปทา เพื่อละเสียซึ่งโอรัมภาคิยสังโยชน์ห้านั้น.

อานนท์! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ **เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ** ย่อมเป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติและสัมปชัญญะ และย่อมเสวยความสุขด้วยนามกายชนิดที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวสรรเสริญผู้นั้นว่า "เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติอยู่เป็นปรกติสุข" ดังนี้ **เข้าถึงตติยฌาน** แล้วแลอยู่. .... ฯลฯ .... (มีเนื้อความเต็มดุจในตอนปฐมฌาน) .... อานนท์! แม้นี้แล ก็เป็นมรรค เป็นปฏิปทา เพื่อละเสียซึ่งโอรัมภาคิยสังโยชน์ห้านั้น.

อานนท์! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ **เพราะละสุข** เสียได้ และ **เพราะละทุกข์** เสียได้ เพราะ **ความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสทั้งสอง ในกาลก่อน เข้าถึงจตุตถฌาน** ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. ....ฯลฯ.... (มีเนื้อความเต็มดุจในตอนปฐมฌาน) .... อานนท์! แม้นี้แล ก็เป็นมรรค เป็นปฏิปทา เพื่อละเสียซึ่งโอรัมภาคิยสังโยชน์ห้านั้น.

อานนท์! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ **เพราะก้าวล่วงรูปสัญญา** เสียได้โดยประการทั้งปวง **เพราะความดับไปแห่งปฏิฆสัญญา เพราะการไม่ใส่ใจซึ่งนานัตตสัญญา จึงเข้าถึงอากาสานัญจายตนะ** อันมีการทำในใจว่า อากาศไม่มีที่สุด ดังนี้ แล้วแลอยู่. ในอากาสานัญจายตนะนั้น มีธรรม คือเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (ที่กำลังทำหน้าที่อยู่)[๑]; เธอนั้น **ตามเห็นซึ่งธรรมเหล่านั้นโดยความเป็นของไม่เที่ยง** โดยความเป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นหัวฝี เป็นลูกศร เป็นความยากลำบาก เป็นอาพาธ เป็นดังผู้อื่น (ให้ยืมมา) เป็นของแตกสลาย เป็นของว่าง เป็นของไม่ใช่ตน เธอดำรงจิตด้วยธรรม (คือขันธ์เพียงสี่) เหล่านั้น (อันประกอบด้วยลักษณะ ๑๑ ประการ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น) แล้วจึง **น้อมจิตไปสู่อมตธาตุ** (คือนิพพาน) ด้วยการกำหนดว่า "นั่นสงบระงับ นั่นประณีต : นั่นคือธรรมชาติเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นความจางคลาย เป็นความดับ เป็นนิพพาน" ดังนี้. เธอดำรงอยู่ในวิปัสสนาญาณมีอากาสานัญจายตนะเป็นบาทนั้น ย่อม **ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ**; ถ้าไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ ก็เป็น **โอปปาติกะ อนาคามี**

---

๑. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ในพวกรูปฌานมีขันธ์ครบห้า; ส่วนในอรูปฌานมีขันธ์เพียงสี่ คือขาดรูปขันธ์ไป.

ผู้ปรินิพพานในภพนั้น มีการไม่เวียนกลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์ มีในเบื้องต่ำห้าประการ และเพราะอำนาจแห่งธัมมราคะ ธัมมนันทิ (อันเกิดจากการกำหนดจิตในอมตธาตุ) นั้น ๆ นั่นเอง. อานนท์! แม้นี้แล ก็เป็นมรรค เป็นปฏิปทา เพื่อละเสียซึ่งโอรัมภาคิยสังโยชน์ห้านั้น.

อานนท์! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ **เพราะผ่านพ้นอากาสานัญจายตนะ** โดยประการทั้งปวงเสียแล้ว จึง**เข้าถึงวิญญาณัญจายตนะ** อันมีการทำในใจว่า "วิญญาณไม่มีที่สิ้นสุด" แล้วแลอยู่. ....ฯลฯ.... (ข้อความตรงละเปยยาลไว้นี้ มีข้อความที่ตรัสไว้เหมือนในตอนที่ตรัสถึงเรื่องอากาสานัญจายตนะข้างบนนี้ ทุกตัวอักษร แปลกแต่เปลี่ยนจากอากาสานัญจายตนะ มาเป็นวิญญาณัญจายตนะเท่านั้น แม้ในตอนอากิญจัญญายตนะที่ละไว้ ก็พึงทราบโดยนัยนี้, จนกระทั่งถึงข้อความว่า) .... อานนท์! แม้นี้แล ก็เป็นมรรค เป็นปฏิปทา เพื่อละเสียซึ่งโอรัมภาคิยสังโยชน์ห้านั้น.

อานนท์! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ **เพราะผ่านพ้นวิญญาณัญจายตนะ** โดยประการทั้งปวงเสียแล้ว จึง**เข้าถึงอากิญจัญญายตนะ** อันมีการทำในใจว่า "อะไร ๆ ไม่มี" ดังนี้ แล้วแลอยู่. ....ฯลฯ.... (มีเนื้อความเต็มดุจในตอนอากาสานัญจายตนะ) .... อานนท์! แม้นี้แล ก็เป็นมรรค เป็นปฏิปทา เพื่อละเสียซึ่งโอรัมภาคิยสังโยชน์ห้านั้น.

— ม. ม. ๑๓/๑๕๗ – ๑๖๑/๑๕๖ – ๑๕๘.

(สรุปความว่า มรรคหรือปฏิปทานี้ ละโอรัมภาคิยสังโยชน์ได้ เพราะการเห็นอนิจจตา กระทั่งถึง อนัตตตา รวมเป็น ๑๑ ลักษณะ ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันปรากฏอยู่ในขณะแห่งรูปฌานทั้งสี่ แต่ละฌาน ๆ; และเห็นธรรม ๑๑ อย่างนั้นอย่างเดียวกัน ในเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันปรากฏอยู่ในขณะแห่งอรูปฌานสามข้างต้น แต่ละฌาน ๆ

เว้นเนวสัญญานาสัญญายตนะเสีย; นับว่าเป็นธรรมที่ละเอียดสุขุมที่สุด. ผู้ศึกษาพึงใคร่ครวญให้เป็นอย่างดีตรงที่ว่า มีขันธ์ห้า หรือ ขันธ์สี่ อยู่ที่จิตในขณะที่มีฌาน ดังนี้).

การเป็นอยู่ที่น้อมไปเพื่อนิพพานอยู่ในตัว

(มัชฌิมาปฏิปทาโดยอัตโนมัติ)

ภิกษุ ท.! **ธรรม ๕ ประการเหล่านี้** เมื่อบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว (เอกนฺตนิพฺพิท) เพื่อความคลายกำหนัด (วิราค) เพื่อความดับ (นิโรธ) เพื่อความสงบ (อุปสม) เพื่อความรู้ยิ่ง (อภิญฺญ) เพื่อความรู้พร้อม (สมฺโพธ) เพื่อนิพพาน. ห้าประการอย่างไรเล่า? ห้าประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ :-

เป็นผู้มีปกติตามเห็นความไม่งามในกาย อยู่;
เป็นผู้มีความสำคัญว่าปฏิกูลในอาหาร อยู่;
เป็นผู้มีความสำคัญว่าเป็นสิ่งไม่น่ายินดีในโลกทั้งปวง อยู่;
เป็นผู้มีปกติตามเห็นว่าไม่เที่ยง ในสังขารทั้งปวง อยู่; และ
มรณสัญญา เป็นสิ่งที่ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งไว้ดีแล้วในภายใน อยู่.

ภิกษุ ท.! ธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล เมื่อบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้พร้อม เพื่อนิพพาน.

– ปญฺจก. อํ. ๒๒/๙๔/๖๙.

(ข้อนี้หมายความว่า เมื่อมีการปฏิบัติอยู่อย่างนี้ ผลย่อมเกิดขึ้นเป็นการน้อมไปเพื่อนิพพานอยู่ในตัวโดยไม่ต้องเจตนา เหมือนแม่ไก่ฟักไข่อย่างดีแล้ว ลูกไก่ย่อมออกมาเป็นตัวโดยที่แม่ไก่ไม่ต้องเจตนาให้ออกมา, ฉันใดก็ฉันนั้น. ขอให้พิจารณาดูให้ดี จงทุกคนเถิด).

หมวด ง. ว่าด้วย การทำหน้าที่ของมรรค

อัฏฐังคิกมรรคชนิดที่เจริญแล้ว ทำกิจแห่งอริยสัจสี่พร้อมกันไปในตัว

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนเรือนรับรองแขก มีอยู่. ณ เรือนนั้น มีแขกมาจากทิศตะวันออก พักอาศัยอยู่บ้าง มาจากทิศตะวันตกพักอาศัยอยู่บ้าง มาจากทิศเหนือพักอาศัยอยู่บ้าง มาจากทิศใต้พักอาศัยอยู่บ้าง มีแขกวรรณะ-กษัตริย์มาพักอยู่ก็มี มีแขกวรรณะพราหมณ์มาพักอยู่ก็มี มีแขกวรรณะแพศย์มาพักอยู่ก็มี มีแขกวรรณะศูทรมาพักอยู่ก็มี (ในเรือนหลังเดียวพักกันอยู่ได้ถึงสี่วรรณะ จากสี่ทิศ ดังนี้), นี้ฉันใด;

ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้น กล่าวคือ ภิกษุเมื่อเจริญทำให้มากอยู่ ซึ่งอริยอัฏฐังคิกมรรค :–

ย่อม **กำหนดรู้** ซึ่งธรรมอันพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่งได้;

ย่อม **ละ** ซึ่งธรรมอันพึงละด้วยปัญญาอันยิ่งได้;

ย่อม **ทำให้แจ้ง** ซึ่งธรรมอันพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งได้;

ย่อม **ทำให้เจริญ** ซึ่งธรรมอันพึงทำให้เจริญด้วยปัญญาอันยิ่งได้. (หมายความว่า ในการเจริญอริยมรรคเพียงอย่างเดียวนั้น ย่อมมี **การกระทำ** และ **ผลแห่งการกระทำ** รวมอยู่ถึงสี่อย่าง เช่นเดียวกับเรือนหลังเดียวมีคนพักรวมอยู่ ๔ พวก, ฉันใดก็ฉันนั้น).

ภิกษุ ท.! ธรรมเหล่าไหนเล่า เป็น **ธรรมอันพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง?** คำตอบพึงมีว่า **ปัญจุปาทานขันธ์;** กล่าวคือ ขันธ์เป็นที่ยึดมั่นคือ

รูป, ขันธ์เป็นที่ยึดมั่นคือ เวทนา, ขันธ์เป็นที่ยึดมั่นคือ สัญญา, ขันธ์เป็นที่ยึดมั่นคือ สังขาร, ขันธ์เป็นที่ยึดมั่นคือ วิญญาณ.

ภิกษุ ท.! ธรรมเหล่าไหนเล่า เป็น **ธรรมอันพึงละด้วยปัญญาอันยิ่ง?** คำตอบพึงมีว่า **อวิชชา** และ **ภวตัณหา.**

ภิกษุ ท.! ธรรมเหล่าไหนเล่า เป็น **ธรรมอันพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง?** คำตอบพึงมีว่า **วิชชา** และ **วิมุตติ.**

ภิกษุ ท.! ธรรมเหล่าไหนเล่า เป็น **ธรรมอันพึงทำให้เจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง?** คำตอบพึงมีว่า **สมถะ** และ **วิปัสสนา.**

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุ **เจริญทำให้มากซึ่งอริยอัฏฐังคิกมรรคอยู่ อย่างไรเล่า** (จึงจะมีผล ๔ ประการนั้น)?

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุย่อมเจริญสัมมาทิฏฐิ .... สัมมาสังกัปปะ .... สัมมาวาจา .... สัมมากัมมันตะ .... สัมมาอาชีวะ .... สัมมาวายามะ .... สัมมาสติ .... สัมมาสมาธิ ชนิดที่ **มีวิเวกอาศัยแล้ว มีวิราคะอาศัยแล้ว มีนิโรธอาศัยแล้ว มีปกตินอมไปเพื่อการสลัดลง.**

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุเจริญทำให้มากซึ่งอริยอัฏฐังคิกมรรคอยู่ อย่างนี้แล (จึงมีผล ๔ ประการนั้น).

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๗๗–๗๘/๒๙๐–๒๙๕.

(ธรรม ๔ อย่างในสูตรนี้ เรียงลำดับไว้เป็น **ธรรมควรกำหนดรู้ ควรละ ควรทำให้แจ้ง ควรทำให้เจริญ** ตรงกับหลักธรรมดาทั่วๆไป ของอริยสัจสี่; แต่มีสูตรอื่น (อุปริ. ม. ๑๔/๕๒๔/๘๒๙) เรียงลำดับไว้เป็นอย่างอื่นคือ **ธรรมควรกำหนดรู้ ควรละ ควรทำให้เจริญ ควรทำให้แจ้ง,** ดังนี้ก็มี; แต่ก็ยังคงเป็นอริยสัจสี่ได้อยู่นั่นเอง ไม่มีผลเป็นการขัดแย้งกันแต่ประการใด.

พระบาลีในสูตรนี้ แสดงลักษณะของอริยอัฏฐังคิกมรรคไว้เป็น **วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามี** ; มีสูตรอื่น ๆ แสดงลักษณะของอริยอัฏฐังคิกมรรคในกรณีเช่นนี้ แปลกออกไปเป็น **ราควินยปริโยสาน** : มีการนำออกซึ่งราคะเป็นปริโยสาน, **โทสวินยปริโยสาน** : มีการนำออกซึ่งโทสะเป็นปริโยสาน, **โมหวินยปริโยสาน** : มีการนำออกซึ่งโมหะเป็นปริโยสาน (๑๙/๖๙/๒๖๗); **อมโตคธ** : หยั่งลงสู่อมตะ, **อมตปรายน** : มีเบื้องหน้าเป็นอมตะ, **อมตปริโยสาน** : มีอมตะเป็นปริโยสาน (๑๙/๖๙/๒๖๙); **นิพฺพานนินฺน** : เอียงไปสู่นิพพาน, **นิพฺพานโปณ** : โน้มไปสู่นิพพาน **นิพฺพานปพฺภาร** : เงื้อมไปสู่นิพพาน (๑๙/๗๐/๒๗๑); ดังนี้ก็มี; แม้โดยพยัญชนะจะต่างกัน แต่ก็มุ่งไปยังความหมายอย่างเดียวกัน.

ข้อควรสังเกตอีกอย่างหนึ่งก็คือ วัตถุแห่งกิจของอริยสัจในสูตรนี้ แสดงไว้ต่างจากสูตรที่รู้กันอยู่ทั่วไป, คือสูตรทั่ว ๆ ป **วัตถุแห่งการกำหนดรู้** แสดงไว้ด้วยความทุกข์ทุกชนิด สูตรนี้แสดงไว้ด้วยปัญจุปาทานขันธ์เท่านั้น; **วัตถุแห่งการละ** สูตรทั่ว ๆ ไปแสดงไว้ด้วยตัณหาสาม สูตรนี้แสดงไว้ด้วยอวิชชาและภวตัณหา; **วัตถุแห่งการทำให้แจ้ง** สูตรทั่ว ๆ ไปแสดงไว้ด้วยการดับแห่งตัณหา สูตรนี้แสดงไว้ด้วยวิชชาและวิมุตติ; **วัตถุแห่งการทำให้เจริญ** สูตรทั่ว ๆ ไปแสดงไว้ด้วยอริยอัฏฐังคิกมรรค ส่วนในสูตรนี้แสดงไว้ด้วยสมถะและวิปัสสนา. ถ้าผู้ศึกษาเข้าใจความหมายของคำที่แสดงไว้แต่ละฝ่ายอย่างทั่วถึงแล้ว ก็จะเห็นได้ว่าไม่ขัดขวางอะไรกัน).

อัฏฐังคิกมรรคชนิดที่เจริญแล้ว ทำให้โพธิปักขิยธรรมสมบูรณ์ไปในตัว

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนลมชนิดต่าง ๆ ย่อมพัดไปในอากาศ; คือลมทางทิศตะวันออกพัดไปบ้าง ลมทางทิศตะวันตกพัดไปบ้าง ลมทางทิศเหนือพัดไปบ้าง ลมทางทิศใต้พัดไปบ้าง ลมมีธุลีพัดไปบ้าง ลมไม่มีธุลีพัดไปบ้าง ลมหนาวพัดไปบ้าง ลมร้อนพัดไปบ้าง ลมอ่อนพัดไปบ้าง ลมแรงพัดไปบ้าง, นี้ฉันใด;

ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้น, กล่าวคือ เมื่อภิกษุเจริญทำให้มากอยู่ ซึ่งอริยอัฏฐังคิกมรรค :

แม้ **สติปัฏฐานสี่** ก็ถึงซึ่งความบริบูรณ์แห่งภาวนา ;
แม้ **สัมมัปปธานสี่** ก็ถึงซึ่งความบริบูรณ์แห่งภาวนา ;
แม้ **อิทธิบาทสี่** ก็ถึงซึ่งความบริบูรณ์แห่งภาวนา ;
แม้ **อินทรีย์ห้า** ก็ถึงซึ่งความบริบูรณ์แห่งภาวนา ;
แม้ **พละห้า** ก็ถึงซึ่งความบริบูรณ์แห่งภาวนา ;
แม้ **โพชฌงค์เจ็ด** ก็ถึงซึ่งความบริบูรณ์แห่งภาวนา. (ธรรมเหล่านี้ ครบอยู่ทั้ง ๖ ชนิด เช่นเดียวกับที่ในอากาศ มีลมพัดอยู่ ครบทุกชนิด, ฉันใดก็ฉันนั้น).

ภิกษุ ท.! **เมื่อภิกษุเจริญกระทำให้มากซึ่งอริยอัฏฐังคิกมรรคอยู่อย่างไรเล่า (ธรรม ๖ ชนิดนั้น จึงถึงความบริบูรณ์แห่งภาวนา) ?**

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุย่อมเจริญสัมมาทิฏฐิ .... สัมมาสังกัปปะ .... สัมมาวาจา .... สัมมากัมมันตะ .... สัมมาอาชีวะ .... สัมมาวายามะ .... สัมมาสติ .... สัมมาสมาธิ ชนิดที่ **มีวิเวกอาศัยแล้ว มีวิราคะอาศัยแล้ว มีนิโรธอาศัยแล้ว มีปกตินอ้อมไปเพื่อการสลัดลง.**

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุเจริญกระทำให้มากซึ่งอริยอัฏฐังคิกมรรคอยู่อย่างนี้แล (ธรรม ๖ ชนิดนั้น จึงถึงความบริบูรณ์แห่งภาวนา).

– มหาวาร. สํ. ๑๙/๗๔/๒๘๒ – ๒๘๔.

(ในพระบาลีสูตรอื่น ๆ แสดงลักษณะแห่งสัมมาทิฏฐิ ฯลฯ อันเป็นองค์แห่งอัฏฐังคิกมรรคในกรณีเช่นนี้ แปลกออกไปคือ ราคปริโยสาน : **มีการนำออกซึ่งราคะเป็นปริโยสาน,** โทสวินยปริโยสาน : **มีการนำออกซึ่งโทสะเป็นปริโยสาน,** โมหวินยปริโยสาน : **มีการนำออกซึ่งโมหะเป็นปริโยสาน** (๑๙/๖๙/๒๖๗); อมโตคธ : **ทยังลงสู่อมตะ,** อมตปรายน : **มีเบื้องหน้าเป็นอมตะ,** อมตปริโยสาน : **มีอมตะเป็นปริโยสาน** (๑๙/๖๙/๒๖๙); นิพฺพานนินฺน : **เอียงไปสู่นิพพาน,** นิพฺพานโปณ : **โน้มไปสู่นิพพาน,** นิพฺพานปพฺภาร : **เงื้อมไปสู่นิพพาน** (๑๙/๖๙/๒๗๑); ดังนี้ก็มี).

การทำกิจของอินทรีย์ ในขณะบรรลุธรรม

ถูกแล้ว ถูกแล้ว สารีบุตร! สารีบุตร! อริยสาวกใด **มีความเลื่อมใสอย่างยิ่งในตถาคตถึงที่สุดโดยส่วนเดียว,** เขาย่อมไม่สงสัยหรือลังเลในตถาคตหรือในคำสอนของตถาคต. สารีบุตร! เมื่ออริยสาวกเป็นผู้มีสัทธาแล้ว พึงหวังข้อนี้สืบไปว่า **เขาจักเป็นผู้ปรารภความเพียร** เพื่อละอกุศลธรรมทั้งหลาย เพื่อความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นผู้มีกำลัง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย. สารีบุตร! ความเพียรเช่นนั้นของอริยสาวกนั้น ย่อมเป็น **วิริยินทรีย์** ของเธอนั้น.

สารีบุตร! เมื่ออริยสาวกเป็นผู้มีสัทธา เป็นผู้ปรารภความเพียรอยู่แล้ว พึงหวังข้อนี้สืบไปว่า **เขาจักเป็นผู้มีสติ** ประกอบพร้อมด้วยสติเป็นเครื่องระวังรักษาตนเป็นอย่างยิ่ง เป็นผู้ระลึกได้ ตามระลึกได้ ซึ่งสิ่งที่ทำและคำที่พูดแม้นานได้. สารีบุตร! ความระลึกเช่นนั้นของอริยสาวกนั้น ย่อมเป็น **สตินทรีย์** ของเธอนั้น.

สารีบุตร! เมื่ออริยสาวกเป็นผู้มีสัทธา เป็นผู้ปรารภความเพียร เป็นผู้มีสติเข้าไปตั้งไว้ แล้ว พึงหวังข้อนี้สืบไปว่า **เขาจักเป็นผู้กระทำแล้วได้ซึ่ง**

โวสสัคคารมณ์ **จักได้ซึ่งความตั้งมั่นแห่งจิต** กล่าวคือความที่จิตมีอารมณ์เป็นอันเดียว. สารีบุตร! ความตั้งมั่นแห่งจิตเช่นนั้นของอริยสาวกนั้น ย่อมเป็น **สมาธินทรีย์** ของเธอนั้น.

สารีบุตร! เมื่ออริยสาวกเป็นผู้มีสัทธา ปรารภความเพียร มีสติเข้าไปตั้งไว้ มีจิตตั้งมั่นโดยชอบ แล้ว พึงหวังข้อนี้สืบไปว่า **เขาจักเป็นผู้รู้ชัดอย่างนี้ว่า "สังสารวัฏฏ์ เป็นสิ่งที่มีที่สุดอันบุคคลรู้ไม่ได้, ที่สุดฝ่ายข้างต้นย่อมไม่ปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูกกำลังแล่นไป ท่องเที่ยวไป. ความจางคลายดับไปโดยไม่มีเหลือแห่งอวิชชาอันเป็นกองแห่งความมืดนั้นเสียได้ มีอยู่ : นั่นเป็นบทที่สงบ นั่นเป็นบทที่ประณีต กล่าวคือธรรมเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นความจางคลาย เป็นความดับ เป็นนิพพาน".** สารีบุตร! ความรู้ชัดเช่นนั้นของอริยสาวกนั้น ย่อมเป็น **ปัญญินทรีย์** ของเธอนั้น.

สารีบุตร! อริยสาวกนั้นนั่นแหละ ตั้งไว้แล้ว ตั้งไว้แล้ว (ซึ่งวิริยะ) ด้วยอาการอย่างนี้, ระลึกแล้ว ระลึกแล้ว (ด้วยสติ) ด้วยอาการอย่างนี้, ตั้งมั่นแล้ว ตั้งมั่นแล้ว (ด้วยสมาธิ) ด้วยอาการอย่างนี้, รู้ชัดแล้ว รู้ชัดแล้ว (ด้วยปัญญา) ด้วยอาการอย่างนี้, **เขาย่อมเชื่ออย่างยิ่ง อย่างนี้ว่า** "ธรรมเหล่าใด เป็นธรรมที่เราเคยฟังแล้วในกาลก่อน, ในบัดนี้ เราถูกต้องธรรมเหล่านั้นด้วยนามกายแล้วแลอยู่ ด้วย และแทงตลอดธรรมเหล่านั้นด้วยปัญญาแล้วเห็นอยู่ ด้วย" ดังนี้.

สารีบุตร! ความเชื่อเช่นนั้นของอริยสาวกนั้น ย่อมเป็น **สัทธินทรีย์** ของเธอนั้น, ดังนี้แล.

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๒๙๙ – ๓๐๐/๑๐๑๗ – ๑๐๒๒.

(ข้อควรสังเกตอย่างยิ่งในกรณีนี้ คือข้อที่สัทธินทรีย์ทำกิจของตน เมื่ออินทรีย์ทั้งสี่นอกนั้นทำกิจเสร็จแล้ว. ข้อนี้หมายความว่า สิ่งที่เรียกว่าสัทธาหรือความเชื่อนั้น จะถึงที่สุดก็ต่อเมื่อทำกิจอันบุคคลนั้นจะต้องทำนั้น ๆ ประสบผลสำเร็จแล้ว. สัทธาที่เกิดขึ้นเป็นตัวนำในเบื้องต้น ดังที่แสดงอยู่ในหมวดธรรมต่าง ๆ นั้น ยังมิใช่สัทธาที่สมบูรณ์; ทำให้กล่าวได้ว่าสัทธาสมบูรณ์ปรากฏแก่จิตใจต่อเมื่อบรรลุมรรคผลแล้ว คือประกอบอยู่ในญาณที่เห็นความหลุดพ้นของตนแล้ว).

สัมมัตตะ เป็นธรรมเครื่องสิ้นอาสวะ

ภิกษุ ท.! ธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้ อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลาย.

สิบประการอย่างไรเล่า? สิบประการคือ **สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณ สัมมาวิมุตติ.**

ภิกษุ ท.! **ธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้** อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ย่อม**เป็นไปเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลาย.**

—ทสก. อํ. ๒๔/๒๕๔/๑๒๒.

หมวด จ. ว่าด้วย ธรรมชื่ออื่น (ความหมายเกี่ยวกับมรรค)

บทธรรมเก่าที่อยู่ในรูปขององค์มรรค

ภิกษุ ท.! **ธรรมบท ๔ อย่าง** เหล่านี้ เป็นธรรมที่รับรู้กันว่าเลิศ รับรู้กันว่ามีมานาน รับรู้ว่าสืบกันมาแต่โบราณ ไม่กระจัดกระจาย ไม่เคยกระจัด

กระจาย ไม่ถูกเพิกถอน จักไม่ถูกเพิกถอน อันสมณพราหมณ์ผู้วิญญูชนไม่คัดค้าน. สี่อย่าง อย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! สี่อย่างคือ :-

อนภิชฌา เป็นธรรมบทที่รับรู้กันว่าเลิศ มีมานาน สืบกันมาแต่โบราณ ไม่กระจัดกระจาย ไม่เคยกระจัดกระจาย ไม่ถูกเพิกถอน จักไม่ถูกเพิกถอน สมณพราหมณ์ผู้รู้ไม่คัดค้าน.

อัพ๎ยาบาท เป็นธรรมบทที่รับรู้กันว่าเลิศ มีมานาน สืบกันมาแต่โบราณ ไม่กระจัดกระจาย ไม่เคยกระจัดกระจาย ไม่ถูกเพิกถอน จักไม่ถูกเพิกถอน สมณพราหมณ์ผู้รู้ไม่คัดค้าน.

สัมมาสติ เป็นธรรมบทที่รับรู้กันว่าเลิศ มีมานาน สืบกันมาแต่โบราณ ไม่กระจัดกระจาย ไม่เคยกระจัดกระจาย ไม่ถูกเพิกถอน จักไม่ถูกเพิกถอน สมณพราหมณ์ผู้รู้ไม่คัดค้าน.

สัมมาสมาธิ เป็นธรรมบทที่รับรู้กันว่าเลิศ มีมานาน สืบกันมาแต่โบราณ ไม่กระจัดกระจาย ไม่เคยกระจัดกระจาย ไม่ถูกเพิกถอน จักไม่ถูกเพิกถอน สมณพราหมณ์ผู้รู้ไม่คัดค้าน.

ภิกษุ ท.! ธรรมบท ๔ อย่างเหล่านี้แล เป็นธรรมที่รับรู้กันว่าเลิศ รับรู้กันว่ามีมานาน รับรู้ว่าสืบกันมาแต่โบราณ ไม่กระจัดกระจาย ไม่เคยกระจัดกระจาย ไม่ถูกเพิกถอน จักไม่ถูกเพิกถอน อันสมณพราหมณ์ผู้วิญญูชนไม่คัดค้าน แล.

—จตุกฺก. อํ. ๒๑/๓๗/๒๙.

(การที่ทรงยืนยันว่า ธรรมบท ๔ อย่างเหล่านี้ มีมาแต่โบราณ ติดต่อสืบกันมาไม่ขาดสาย โดยไม่มีใครคัดค้าน จนถึงทุกวันนี้ ย่อมเป็นการแสดงว่าต้องมีมารวมอยู่ในคำสอนของพระองค์ ในบัดนี้ : อนภิชฌา และอัพ๎ยาบาท คือสัมมาสังกัปปะ รวมกันกับสัมมาสติและ

สัมมาสมาธิ เป็นสามองค์ในบรรดาองค์มรรคทั้งแปด จึงได้นำข้อความนี้มารวมไว้ในหมวดนี้ อันเป็นหมวดที่รวมแห่งมรรค).

ข้อปฏิบัติที่เป็นสักกายนิโรธคามินีปฏิปทา

ภิกษุ ท.! สักกายนิโรธคามินีปฏิปทา (ทางดำเนินแห่งจิตให้ถึงซึ่งการดับไปแห่งสักกายะ) เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ **อริยสาวกผู้มีการสดับ** ได้เห็นพระอริยเจ้า ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า ได้เห็นสัตบุรุษ ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ :-

ย่อม**ไม่ตามเห็นซึ่งรูปโดยความเป็นตน** หรือไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีรูป หรือไม่ตามเห็นซึ่งรูปว่ามีอยู่ในตน หรือไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีอยู่ในรูป บ้าง;

ย่อม**ไม่ตามเห็นซึ่งเวทนาโดยความเป็นตน** หรือไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีเวทนา หรือไม่ตามเห็นซึ่งเวทนาว่ามีอยู่ในตน หรือไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีอยู่ในเวทนา บ้าง;

ย่อม**ไม่ตามเห็นซึ่งสัญญาโดยความเป็นตน** หรือไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีสัญญา หรือไม่ตามเห็นซึ่งสัญญาว่ามีอยู่ในตน หรือไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีอยู่ในสัญญา บ้าง;

ย่อม**ไม่ตามเห็นซึ่งสังขารโดยความเป็นตน** หรือไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีสังขาร หรือไม่ตามเห็นซึ่งสังขารว่ามีอยู่ในตน หรือไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีอยู่ในสังขาร บ้าง;

ย่อม ไม่ตามเห็นซึ่งวิญญาณโดยความเป็นตน หรือไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีวิญญาณ หรือไม่ตามเห็นซึ่งวิญญาณว่ามีอยู่ในตน หรือไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีอยู่ในวิญญาณ บ้าง.

ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า สักกายนิโรธคามินีปฏิปทา ดังนี้.

ภิกษุ ท.! ข้อนี้อธิบายว่า ข้อ (ที่กล่าวมาทั้งหมด) นั้น เรียกว่า การตามเห็นอันเป็นเครื่องให้ถึงซึ่งการดับไปแห่งทุกข์ (ทุกฺขนิโรธคามินี สมนุปสฺสนา)

— ขนฺธ. สํ. ๑๗/๕๕/๙๐.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ทุกขนิโรธคามินีสมนุปัสสนานั้นแหละ คือสักกายนิโรธคามินีปฏิปทา (ทางดำเนินแห่งจิตให้ถึงซึ่งการดับไปแห่งสักกายะ). คำว่า ปฏิปทา ในกรณีเช่นนี้ หมายถึงทางดำเนินแห่งจิต มิใช่การปฏิบัติด้วยเจตนา; ได้แก่ความเห็นไม่ผิดเหล่านั้นนั่นเองเป็นตัวปฏิปทา.

ในบาลีแห่งอื่น (อุปริ. ม. ๑๔/๕๑๖/๘๒๑) แทนที่จะยกเอาเบญขันธ์มาเป็นวัตถุแห่งการเห็น แต่ได้ตรัสยกเอาอายตนิกธรรม ๖ หมวด คือ อายตนะภายในหก อายตนะภายนอกหก วิญญาณหก ผัสสะหก เวทนาหก ตัณหาหก มาเป็นวัตถุแห่งการตามเห็นเกี่ยวกับไม่มีตัวตน; และทรงเรียกการตามเห็นนั้นว่า ทางดำเนินแห่งจิตให้ถึงซึ่งการดับไปแห่งสักกายะ อย่างเดียวกับสูตรข้างบน).

อานิสงส์แห่งการปฏิบัติโดยหลักพื้นฐาน (เช่นเดียวกับอานิสงส์แห่งมรรค)

ราหุล! เธอจงเจริญเมตตาภาวนาเถิด. เมื่อเธอเจริญเมตตาภาวนาอยู่, พยาบาท จักละไป.

ราหุล! เธอจง **เจริญกรุณาภาวนา** เถิด. เมื่อเธอเจริญกรุณาภาวนาอยู่, **วิหิงสา (ความคิดเบียดเบียน) จักละไป.**

ราหุล! เธอจง **เจริญมุทิตาภาวนา** เถิด. เมื่อเธอเจริญมุทิตาภาวนาอยู่, **อรติ (ความไม่ยินดีด้วยใคร ๆ) จักละไป.**

ราหุล! เธอจง **เจริญอุเบกขา** เถิด. เมื่อเธอเจริญอุเบกขาอยู่, **ปฏิฆะ (ความหงุดหงิดแห่งจิต) จักละไป.**

ราหุล! เธอจง **เจริญอสุภะภาวนา** อยู่, เมื่อเธอเจริญอสุภะภาวนาอยู่, **ราคะ จักละไป.**

ราหุล! เธอจง **เจริญอนิจจสัญญาภาวนา** เถิด. เมื่อเธอเจริญอนิจจสัญญาภาวนาอยู่, **อัสมิมานะ (ความสำคัญว่าตัวตนและของตน) จักละไป.**

— ม. ม. ๑๓/๑๔๐/๑๔๕.

ปฏิปทาเพื่อสิ้นอาสวะ ๔ แบบ

ภิกษุ ท.! ปฏิปทา ๔ ประการเหล่านี้ มีอยู่; คือ ปฏิบัติลำบาก รู้ได้ช้า ๑ ปฏิบัติลำบาก รู้ได้เร็ว ๑ ปฏิบัติสบาย รู้ได้ช้า ๑ ปฏิบัติสบาย รู้ได้เร็ว ๑.

ก. แบบปฏิบัติลำบาก ประสพผลช้า

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ **เป็นผู้มีปกติตามเห็นความไม่งามในกาย มีสัญญาว่าปฏิกูลในอาหาร มีสัญญาในโลกทั้งปวงโดยความเป็นของไม่น่ายินดี เป็นผู้มีปกติตามเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง มรณสัญญาก็เป็นสิ่งที่เขาตั้งไว้ดีแล้วใน**

ภายใน. ภิกษุนั้นเข้าไปอาศัยธรรมเป็นกำลังของพระเสขะ ๕ ประการเหล่านี้อยู่ คือสัทธาพละ หิริพละ โอตตัปปพละ วิริยพละ ปัญญาพละ; แต่ **อินทรีย์ ๕ ประการเหล่านี้ของเธอนั้น ปรากฏว่าอ่อน** คือสัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์. เพราะเหตุที่ **อินทรีย์ทั้งห้าเหล่านี้ยังอ่อน** ภิกษุนั้น **จึงบรรลุอนันตริยกิจ**[๑] เพื่อความสิ้นอาสวะ **ได้ช้า** : ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า **ปฏิบัติลำบาก รู้ได้ช้า.**

ข. แบบปฏิบัติลำบาก ประสพผลเร็ว

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ เป็นผู้มีปกติตามเห็นความไม่งามในกาย **มีสัญญาว่าปฏิกูลในอาหาร มีสัญญาในโลกทั้งปวงโดยความเป็นของไม่น่ายินดี เป็นผู้มีปกติตามเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง มรณสัญญาก็เป็นสิ่งที่เขาตั้งไว้ดีแล้วใน ภายใน.** ภิกษุนั้นเข้าไปอาศัยธรรมเป็นกำลังของพระเสขะ ๕ ประการเหล่านี้อยู่ คือสัทธาพละ หิริพละ โอตตัปปพละ วิริยพละ ปัญญาพละ; แต่ **อินทรีย์ ๕ ประการเหล่านี้ของเธอนั้นปรากฏว่ามีประมาณยิ่ง** (แก่กล้า) คือสัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์. เพราะเหตุที่ **อินทรีย์ทั้งห้าเหล่านี้มีประมาณยิ่ง** ภิกษุนั้นจึง **บรรลุอนันตริยกิจ** เพื่อความสิ้นอาสวะ **ได้เร็ว** : ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า **ปฏิบัติลำบาก รู้ได้เร็ว.**

ค. แบบปฏิบัติสบาย ประสพผลช้า

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ **เพราะสงัดจากกามและสงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย จึงบรรลุปฐมฌาน .... ทุติยฌาน .... ตติยฌาน .... จตุตถฌาน**

---

๑. อนันตริยกิจ คือสมถะและวิปัสสนารวมกำลังกันทำหน้าที่ของอริยมรรค ตัดกิเลสบรรลุมรรคผลขึ้นไปตามลำดับจนถึงขั้นสูงสุด ไม่มีระยะว่างขั้น.

(มีรายละเอียดดังที่แสดงแล้วในที่ทั่วไป) แล้วแลอยู่. ภิกษุนั้นเข้าไปอาศัยธรรมเป็นกำลังของพระเสขะ ๕ ประการเหล่านี้อยู่ คือสัทธาพละ หิริพละ โอตตัปปพละ วิริยพละ ปัญญาพละ; แต่ **อินทรีย์ ๕ ประการเหล่านี้ของเธอนั้น ปรากฏว่าอ่อน** คือสัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์. เพราะเหตุที่ **อินทรีย์ทั้งห้าเหล่านี้ยังอ่อน** ภิกษุนั้นจึง **บรรลุอนันตริยกิจ** เพื่อความสิ้นอาสวะ **ได้ช้า** : ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า ปฏิบัติสบาย **รู้ได้ช้า.**

ง. แบบปฏิบัติสบาย ประสพผลเร็ว

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ **เพราะสงัดจากกามและสงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย จึงบรรลุปฐมฌาน .... ทุติยฌาน .... ตติยฌาน .... จตุตถฌาน** .... แล้วแลอยู่. ภิกษุนั้นเข้าไปอาศัยธรรมเป็นกำลังของพระเสขะ ๕ ประการเหล่านี้อยู่ คือสัทธาพละ หิริพละ โอตตัปปพละ วิริยพละ ปัญญาพละ; แต่ **อินทรีย์ ๕ ประการเหล่านี้ของเธอนั้น ปรากฏว่ามีประมาณยิ่ง** คือสัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์. เพราะเหตุที่ **อินทรีย์ทั้งห้าเหล่านี้มีประมาณยิ่ง** ภิกษุนั้นจึง **บรรลุอนันตริยกิจ** เพื่อความสิ้นอาสวะ **ได้เร็ว** : ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า **ปฏิบัติสบาย รู้ได้เร็ว.**

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล ปฏิปทา ๔ ประการ.

– จตุกฺก. อํ. ๒๑/๒๐๒/๑๖๓.

(บาลีนี้ แบ่งการปฏิบัติออกเป็น ๒ จำพวก : พวกหนึ่งปฏิบัติลำบาก ยุ่งยาก อย่างที่เรียกว่าทุลักทุเล น่าหวาดเสียวปฏิกูล ไม่สะดวกสบาย ที่ระบุในสูตรนี้ว่าการตามเห็นความไม่งามในกาย เป็นต้น; ส่วนอีกจำพวกหนึ่งนั้น เป็นการปฏิบัติที่เยือกเย็น เป็นสุข สบายไปแต่ต้นมือ ที่ระบุในสูตรนี้เรียกว่าเป็นการได้ฌานทั้งสี่; ต่างกันอยู่อย่างตรงกันข้าม.

คนบางพวกเหมาะสำหรับระบบปฏิบัติลำบาก บางพวกเหมาะสำหรับระบบปฏิบัติสบาย แต่จะ **ประสพผลเร็วหรือช้านั้น ขึ้นอยู่กับอินทรีย์ทั้งห้าของเขา**).

ปฏิปทาการอบรมอินทรีย์ ๓ ระดับ

ก. ลักษณะแห่งอินทรียภาวนาชั้นเลิศ

อานนท์! **อินทรียภาวนาชั้นเลิศ (อนุตฺตรา อินฺทฺริยภาวนา) ใน อริยวินัย** เป็นอย่างไรเล่า ?

อานนท์! ในกรณีนี้ **อารมณ์อันเป็นที่ชอบใจ – ไม่เป็นที่ชอบใจ – เป็นที่ชอบใจและไม่เป็นที่ชอบใจ เกิดขึ้นแก่ภิกษุ เพราะเห็นรูปด้วยตา. ภิกษุนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า** "อารมณ์ที่เกิดขึ้นแล้วแก่เรานี้ เป็นสิ่งมีปัจจัยปรุงแต่ง (สงฺขต) เป็นของหยาบ ๆ (โอฬาริก) เป็นสิ่งที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น (ปฏิจฺจ สมุปฺปนฺน); แต่มีสิ่งโน้นซึ่งรำงับและประณีต, กล่าวคือ อุเบกขา" ดังนี้. (เมื่อรู้ชัดอย่างนี้) อารมณ์อันเป็นที่ชอบใจ – ไม่เป็นที่ชอบใจ – เป็นที่ชอบใจและไม่เป็นที่ชอบใจ อันบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น ย่อมดับไป, อุเบกขายังคงดำรงอยู่.

อานนท์! อารมณ์อันเป็นที่ชอบใจ – ไม่เป็นที่ชอบใจ – เป็นที่ชอบใจและไม่เป็นที่ชอบใจ อันบังเกิดขึ้นแล้วแก่ภิกษุนั้น ย่อม **ดับไปเร็วเหมือนการกะพริบตาของคน** ส่วนอุเบกขายังคงเหลืออยู่.

อานนท์! นี้แล เราเรียกว่า อินทรียภาวนาชั้นเลิศในอริยวินัย ในกรณีแห่ง **รูปที่รู้แจ้งด้วยจักษุ.**

(ในกรณีแห่ง **เสียงที่รู้แจ้งด้วยโสตะ กลิ่นที่รู้แจ้งด้วยฆานะ รสที่รู้แจ้งด้วยชิวหา โผฏฐัพพะที่รู้แจ้งด้วยผิวกาย** และ **ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งด้วยใจ** ก็ได้ตรัสไว้โดยหลักเกณฑ์อย่าง

เดียวกัน; ต่างกันแต่อุปมาแห่งความเร็วในการดับแห่งอารมณ์นั้น ๆ, คือในกรณีแห่งเสียงเปรียบด้วยความเร็วแห่ง **การดีดนิ้วมือ**, ในกรณีแห่งกลิ่นเปรียบด้วยความเร็วแห่ง **หยดน้ำตกจากใบบัว**, ในกรณีแห่งรสเปรียบด้วยความเร็วแห่ง **น้ำลายที่ถ่มจากปลายลิ้นของคนแข็งแรง**, ในกรณีแห่งโผฏฐัพพะเปรียบด้วยความเร็วแห่ง **การเหยียดแขนพับแขนของคนแข็งแรง**, ในกรณีแห่งธรรมารมณ์เปรียบด้วยความเร็วแห่ง **การแห้งของหยดน้ำที่หยดลงบนกระทะเหล็กที่ร้อนแดงอยู่ตลอดวัน**, ฉันใดก็ฉันนั้น; แล้วทรงสรุปในสุดท้ายว่า นี้แลเรียกว่าอินทรียภาวนาชั้นเลิศในอริยวินัย).

– อปริ. ม. ๑๔/๕๔๒ – ๕๔๕/๘๕๖ – ๘๖๑.

(การที่เรียกว่า อินทรียภาวนาชั้นเลิศ นั้น หมายถึงการดับไปอย่างเร็วที่สุดของอารมณ์ และด้วยอำนาจความรู้ชัดว่าอารมณ์นั้น ๆ เป็นเพียงสังขตะอันเป็นของหยาบ และเป็นเพียงสิ่งอาศัยกันเกิดขึ้นตามธรรมชาติ. และมีสิ่งตรงกันข้ามคืออุเบกขาอันเป็นของละเอียด ประณีต รำงับ; ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นธรรมะชั้นลึก จึงจัดเป็นชั้นเลิศสุดของอินทรียภาวนาในธรรมวินัยของพระองค์.)

ข. ลักษณะแห่งผู้เป็นเสขปาฏิบท

อานนท์! บุคคลผู้มีธรรมเครื่องดำเนินเฉพาะตนในระดับเสขะ (เสขปาฏิปท) เป็นอย่างไรเล่า?

อานนท์! ในกรณีนี้ ความพอใจ – ความไม่พอใจ – ความพอใจและไม่พอใจ เกิดขึ้นแก่ภิกษุ เพราะเห็นรูปด้วยจักษุ .... ฟังเสียงด้วยโสตะ .... ดมกลิ่นด้วยฆานะ .... ลิ้มรสด้วยชิวหา .... ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยผิวกาย .... รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจ. ภิกษุนั้น ย่อม**รู้สึกอึดอัด กระทบกระทั่ง รังเกียจอยู่ด้วยความพอใจ – ความไม่พอใจ – ความพอใจและไม่พอใจนั้น.**

อานนท์! อย่างนี้แล ชื่อว่า **บุคคลผู้มีธรรมเครื่องดำเนินเฉพาะตน ในระดับเสขะ.**

– อุปริ. ม. ๑๔/๕๔๖/๘๖๒.

(พระอริยบุคคลระดับเสขะ ยังไม่เป็นพระอรหันต์ ยังรู้สึกอึดอัดกระทบกระทั่งต่ออารมณ์ที่มากระทบ; แม้จะเป็นอิฏฐารมณ์ฝ่ายกุศล เป็นที่ตั้งแห่งความยินดีพอใจ ก็อึดอัดในฐานะที่เป็นอารมณ์อันมากระทบตน เพราะยังมีความยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) บางส่วนที่เหลืออยู่; กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ยังมีตัวตนเหลืออยู่สำหรับรับการกระทบกระทั่ง จึงไม่ว่าง ไม่เกลี้ยง ไม่สงบเย็น).

ค. ลักษณะแห่งผู้เจริญอินทรีย์ขั้นอริยะ

อานนท์! บุคคลผู้มีอินทรีย์อันอบรมแล้ว ในขั้นอริยะ (อริยภาวิตินฺทฺริย) เป็นอย่างไรเล่า?

อานนท์! ในกรณีนี้ ความพอใจ – ความไม่พอใจ – ความพอใจและไม่พอใจ เกิดขึ้นแก่ภิกษุเพราะเห็นรูปด้วยจักษุ .... ฟังเสียงด้วยโสตะ .... ดมกลิ่นด้วยฆานะ .... ลิ้มรสด้วยชิวหา .... ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยผิวกาย .... รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจ. ภิกษุนั้น :—

ถ้าเธอหวังว่า จะเป็นผู้อยู่อย่างมีความรู้สึกว่าไม่ปฏิกูล ในสิ่งที่เป็นปฏิกูล (คือไม่น่าพอใจ หรือเป็นที่ตั้งของโทสะ) ดังนี้ เธอก็ **อยู่อย่างผู้มีความรู้สึกว่าไม่ปฏิกูลในสิ่งที่เป็นปฏิกูลนั้นได้.**

ถ้าเธอหวังว่า จะเป็นผู้อยู่อย่างมีความรู้สึกว่าปฏิกูล ในสิ่งที่ไม่ปฏิกูล (คือไม่เป็นที่ตั้งแห่งโทสะ รังแต่จะเป็นที่ตั้งแห่งราคะ) ดังนี้ เธอก็ **อยู่อย่างผู้มีความรู้สึกว่าปฏิกูลในสิ่งที่ไม่ปฏิกูลนั้นได้.**

ถ้าเธอหวังว่า จะเป็นผู้อยู่อย่างมีความรู้สึกว่าไม่ปฏิกูล ทั้งในสิ่งที่เป็นปฏิกูลและไม่เป็นปฏิกูล ดังนี้ เธอก็ **อยู่อย่างผู้มีความรู้สึกว่าไม่ปฏิกูลทั้งในสิ่งที่เป็นปฏิกูลและไม่ปฏิกูลนั้นได้.**

ถ้าเธอหวังว่า จะเป็นผู้อยู่อย่างมีความรู้สึกว่าปฏิกูล ทั้งในสิ่งที่ไม่ปฏิกูลและสิ่งที่เป็นปฏิกูล ดังนี้ เธอก็ **อยู่อย่างผู้มีความรู้สึกว่าปฏิกูลทั้งในสิ่งที่ไม่ปฏิกูลและสิ่งที่เป็นปฏิกูลนั้นได้.**

และถ้าเธอหวังว่า จะเป็นผู้อยู่อย่างเว้นขาดจากความรู้สึกว่าปฏิกูลและไม่ปฏิกูลทั้งสองอย่างเสีย แล้วอยู่อย่างผู้อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ ดังนี้ เธอก็ **อยู่อย่างผู้อุเบกขามีสติสัมปชัญญะในสิ่งเป็นปฏิกูลและไม่ปฏิกูลทั้งสองอย่างนั้นได้.**

อานนท์! อย่างนี้แล ชื่อว่า **บุคคลผู้มีอินทรีย์อันเจริญแล้ว ในขั้นอริยะ.**

(ข้อนี้หมายถึงผู้เจริญอินทรีย์จนบังคับจิตได้ ในกรณีที่เกี่ยวกับความเป็นปฏิกูลความไม่ปฏิกูล และความพ้นจากความหมายแห่งความเป็นปฏิกูลและไม่ปฏิกูล จึงสามารถบังคับจิต ควบคุมจิตไม่ให้เกิดความยินดียินร้าย แต่อยู่ด้วยอุเบกขาได้ถึงที่สุด. เข้าใจว่า แม้ยังไม่เป็นพระอรหันต์ก็สามารถกระทำได้.

อนึ่ง ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็น **ความหมายของคำว่าเสขะ** จากข้อความในเรื่องข้างบน และ **ความหมายของคำว่าอริยะ** จากข้อความในเรื่องนี้, ว่าจะต่างกันอย่างไร).

อานนท์! ด้วยอาการอย่างนี้แล เป็นอันว่า **อนุตตรอินทรียภาวนาในอริยวินัย** เราแสดงแล้วแก่เธอ. **เสขปาฏิบท** เราก็แสดงแล้วแก่เธอ. **อริยภาวิตินทริยะ** เราก็แสดงแล้วแก่เธอ. อานนท์! กิจอันใด ที่ศาสดาผู้เอ็นดูแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล อาศัยความเอ็นดูแล้ว จะพึงทำแก่สาวกทั้งหลาย ;

กิจอันนั้น เราได้ทำแล้วแก่พวกเธอทั้งหลาย. อานนท์! นั่น โคนไม้ทั้งหลายนั่น เรือนว่างทั้งหลาย. อานนท์! พวกเธอจงเพียรเผากิเลส, อย่าได้ประมาท. พวกเธอทั้งหลายอย่าได้เป็นผู้ที่ต้องร้อนใจ ในภายหลังเลย. **นี่แล เป็นวาจาเครื่องพร่ำสอนพวกเธอทั้งหลายของเรา.**

—อุปริ. ม. ๑๔/๕๔๖–๕๔๗/๘๖๓–๘๖๕.

ปฏิปทาเพื่อบรรลุอรหัตตผลของคนเจ็บไข้

ภิกษุ ท.! ถ้า **ธรรมห้าประการ ไม่เว้นห่างไปเสียจากคนเจ็บไข้ทุพพลภาพคนใด** ข้อนี้เป็นสิ่งที่เขาผู้นั้นพึงหวังได้ คือ **เขาจักกระทำให้แจ้งได้ซึ่งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้** เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิฏฐธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่ต่อกาลไม่นานเทียว. ธรรมห้าประการนั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ :–

เป็นผู้มีปกติตามเห็นความไม่งามในกาย อยู่;
เป็นผู้มีปกติสำคัญว่าปฏิกูลในอาหาร อยู่;
เป็นผู้มีปกติสำคัญว่าไม่น่ายินดีในโลกทั้งปวง อยู่;
เป็นผู้มีปกติตามเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง อยู่;
มรณสัญญาอันเขาตั้งไว้ดีแล้วในภายใน อยู่.

ภิกษุ ท.! ธรรมห้าประการเหล่านี้ ไม่เว้นห่างไปเสียจากคนเจ็บไข้ทุพพลภาพคนใด ข้อนี้เป็นสิ่งที่เขาผู้นั้นพึงหวังได้ คือเขาจักกระทำให้แจ้งได้ซึ่งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิฏฐธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่ ต่อกาลไม่นานเทียว.

—ปญฺจก. อํ. ๒๒/๑๖๐/๑๒๑.

[ธรรมทั้งห้าประการนี้ ในสูตรอื่น (ปญฺจก. อํ. ๒๒/๙๔/๖๙) ตรัสไว้ไม่เฉพาะคนเจ็บไข้ แต่ตรัสไว้สำหรับคนทั่วไป ว่าเป็นธรรมที่เมื่อเจริญทำให้มากแล้ว จะเป็นไปพร้อมเพื่อเบื่อหน่าย คลายกำหนัด ดับสนิท สงบรำงับ รู้ยิ่ง รู้พร้อม และนิพพาน โดยส่วนเดียว.

สูตรถัดไปอีก (๒๒/๙๕/๗๐) ตรัสว่า เมื่อเจริญทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่อสิ้นอาสวะทั้งหลาย.

อีกสูตรถัดไป (๒๒/๙๕/๗๑) ตรัสว่า เมื่อเจริญทำให้มากแล้ว มีเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติเป็นผลเป็นอานิสงส์].

องค์สิบห้าเพื่อการทำลายกระเปาะของอวิชชา

(มุ่งผลอย่างเดียวกับมัชฌิมาปฏิปทา)

(ภิกษุ **ละตะปูตรึงจิตทั้งห้า** ประการเสียได้ คือไม่สงสัยในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา มีจิตไม่ขัดแค้นในเพื่อนสพรหมจารี; และ **ถอนสิ่งผูกพันจิตห้า** ประการเสียได้ คือไม่กำหนัดในกาม ไม่กำหนัดในกาย ไม่กำหนัดในรูป ไม่เห็นแก่นอน ไม่ประพฤติพรหมจรรย์เพราะปรารถนาความเป็นเทพ; **รวมสิบประการ** ได้แล้ว :—)

ภิกษุนั้น เจริญอิทธิบาท (สี่ประการ) อันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัยฉันทะ – วิริยะ – จิตตะ – วิมังสา เป็นปธานกิจ มี อุสโสฬหี (ความเพียรมีประมาณโดยยิ่ง) เป็นที่ห้า.

ภิกษุ ท.! ภิกษุนั้น **ประกอบพร้อมด้วยองค์สิบห้า รวมทั้งอุสโสฬหีดังนี้แล้ว เป็นผู้ควรเพื่อเจาะแทงกิเลส เพื่อรู้พร้อม เพื่อถึงทับโยคักเขมธรรมอันไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า.**

ภิกษุ ท.! เปรียบเสมือนฟองไข่ ๘ ฟอง ๑๐ ฟอง ๑๒ ฟอง อันแม่ไก่นอนทับ กก ฟักด้วยดีแล้ว, โดยที่แม่ไก่ไม่ต้องทำความปรารถนาว่า "ลูกไก่เหล่านี้จงทำลายกระเปาะฟอง ด้วยเล็บเท้า ด้วยจะงอยปาก แล้วออกมาโดยสวัสดีเถิด" ดังนี้ ลูกไก่เหล่านั้นก็สามารถทำลายกระเปาะด้วยเล็บเท้าจะงอยปาก ออกมาได้โดยสวัสดี, ฉันใด; ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์สิบห้าพร้อมทั้งอุสโสฬหีอย่างนี้แล้ว ก็สามารถเพื่อเจาะแทงกิเลส เพื่อรู้พร้อม เพื่อถึงทับโยคักเขมธรรมอันไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่าได้เอง, ฉันนั้นเหมือนกัน.

—มู. ม. ๑๒/๒๑๐/๒๓๓.

สุขโสมนัสที่เป็นไปเพื่อสิ้นอาสวะ

(มัชฌิมาปฏิปทาที่แสนสุข)

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นผู้มากไปด้วยสุขและโสมนัส ในทิฏฐธรรมเทียว; และการกำเนิดของเธอนั้น จักเป็นการปรารภเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะด้วย. ธรรม ๖ ประการ เหล่าไหนเล่า? ภิกษุ ท.! ธรรมหกประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ :—

เป็น **ธัมมาราโม** (มีธรรมเป็นที่มายินดี);

เป็น **ภาวนาราโม** (มีการเจริญภาวนาเป็นที่มายินดี);

เป็น **ปหานาราโม** (มีการละกิเลสเป็นที่มายินดี);

เป็น **ปวิเวการาโม** (มีความสงัดจากโยคธรรมเป็นที่มายินดี);

เป็น **อัพยาปัชฌาราโม** (มีธรรมอันไม่เบียดเบียนเป็นที่มายินดี);

เป็น **นิปปปัญจาราโม** (มีธรรมอันไม่ทำความเนิ่นช้าเป็นที่มายินดี).

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เหล่านี้แล ย่อมเป็นผู้มากไปด้วยสุขและโสมนัส ในทิฏฐธรรมเทียว; และการกำเนิดของเธอนั้น จักเป็นการปรารภเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะด้วย.

— ฉกฺก. อํ. ๒๒/๔๘๐/๓๔๙.

ความเย็นที่ไม่มีอะไรเย็นยิ่งไปกว่า

ก. พวกที่ไม่ทำความเย็น

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้ไม่ควรเพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งความเย็นอันไม่มีอื่นยิ่งกว่า. ธรรม ๖ ประการ เหล่าไหนเล่า? ภิกษุ ท.! ธรรมหกประการ คือ ภิกษุในกรณีนี้ :—

ไม่ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม (น นิคฺคเหตพฺพํ);

ไม่ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง (น ปคฺคเหตพฺพํ);

ไม่ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรทำจิตให้ร่าเริง (น สมฺปหํสิตพฺพํ);

ไม่เข้าไปเพ่งอย่างยิ่งซึ่งจิตในสมัยที่ควรเข้าไปเพ่งอย่างยิ่ง (น อชฺฌุเปกฺขิตพฺพํ);

เป็นผู้มีจิตน้อมไปในธรรมทราม (หีนาธิมุตฺติโก); และ

เป็นผู้ยินดียิ่งใน **สักกายะ** (สกฺกายาภิรโต).

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เหล่านี้แล้ว เป็นผู้ไม่ควรเพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งความเย็นอันไม่มีอื่นยิ่งกว่า.

ข. พวกที่ทำความเย็น

ภิกษุ ท.! **ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้ควรเพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งความเย็นอันไม่มีอื่นยิ่งกว่า.** ธรรม ๖ ประการ เหล่าไหนเล่า? ภิกษุ ท.! ธรรมหกประการ คือ ภิกษุในกรณีนี้ :—

ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม (นิคฺคเหตพฺพํ);

ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง (ปคฺคเหตพฺพํ);

ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรทำจิตให้ร่าเริง (สมฺปหํสิตพฺพํ);

เข้าไปเพ่งอย่างยิ่งซึ่งจิตในสมัยที่ควรเข้าไปเพ่งอย่างยิ่ง (อชฺฌุเปกฺขิตพฺพํ);

เป็นผู้มีจิตน้อมไปในธรรมประณีต (ปณีตาธิมุตฺตีโก); และ

เป็นผู้ยินดียิ่งใน นิพพาน (นิพฺพานาภิรโต).

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้แล้ว เป็นผู้ควรเพื่อกระทำให้แจ้งซึ่ง **ความเย็นอันไม่มีอื่นยิ่งกว่า** แล.

—ฉกฺก. อํ. ๒๒/๔๘๔/๓๕๖.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ในที่นี้ทรงแสดง **ลักกายะ** ไว้ในฐานะเป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามจาก **นิพพาน**, ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ทั้งสองอย่างเป็นที่ตั้งแห่งความยินดีได้โดยเท่ากัน แล้วแต่ว่าจะเป็นฝ่ายผิดหรือฝ่ายถูก).

ปฏิปทาการบรรลุอรหัตต์หรืออนาคามีในภพปัจจุบัน

ภิกษุ ท.! บุคคลใดบุคคลหนึ่ง จะเป็นภิกษุหรือภิกษุณีก็ตาม เจริญกระทำให้มาก ซึ่งธรรม ๕ ประการ; ผู้นั้น พึงหวังผลอย่างใดอย่างหนึ่งได้

ในบรรดาผลทั้งหลายสองอย่าง กล่าวคือ **อรหัตตผลในทิฏฐธรรม** (ภพปัจจุบัน) นั่นเทียว, หรือว่า **อนาคามิผล** เมื่อยังมีอุปาทิ (เชื้อ) เหลืออยู่.

ภิกษุ ท.! ธรรม ๕ ประการนั้น เป็นอย่างไรเล่า? ห้าประการ คือ ภิกษุในกรณีนี้ :–

มีสติอันตนเข้าไปตั้งไว้ดีแล้วในภายในนั่นเทียว เพื่อเกิดปัญญารู้ความเกิดขึ้นและดับไปแห่งธรรมทั้งหลาย ๑;

มีปกติตามเห็นความไม่งามในกาย ๑;

มีความสำคัญว่าปฏิกูลในอาหาร ๑;

มีความสำคัญว่าในโลกทั้งปวงไม่มีอะไรที่น่ายินดี ๑;

มีปกติเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง ๑.

ภิกษุ ท.! บุคคลใดบุคคลหนึ่ง จะเป็นภิกษุหรือภิกษุณีก็ตาม เจริญกระทำให้มาก ซึ่งธรรม ๕ ประการเหล่านี้; ผู้นั้น พึงหวังผลอย่างใดอย่างหนึ่งได้ ในบรรดาผลทั้งหลายสองอย่าง กล่าวคือ อรหัตตผลในทิฏฐธรรม (ภพปัจจุบัน) นั่นเทียว, หรือว่า อนาคามิผล เมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ แล.

—ปญฺจก. อํ. ๒๒/๑๖๑/๑๒๒.

หมวด ฉ. ว่าด้วย อุปมาธรรมของมรรค

ระวังมัคคภาวนา : มีทั้งผิดและถูก

(ฝ่ายผิด)

ภิกษุ ท.! เดือยแห่งเมล็ดข้าวสาลี หรือเดือยแห่งเมล็ดข้าวยวะที่วางไว้ไม่ถูกท่า จักตำมือ หรือตำเท้าที่เหยียบกดลงไป หรือจักทำโลหิตให้ห้อขึ้นมา ได้นั้น : นั่นไม่เป็นฐานะที่มีได้. ข้อนั้น เพราะเหตุไรเล่า? เพราะ

เหตุว่า เดือยแห่งเมล็ดข้าวเหล่านั้น วางไว้ไม่ถูกท่า (สำหรับที่จะตำ), ข้อนี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! **เมื่อทิฏฐิเป็นสิ่งที่ตั้งไว้ผิด มัคคภาวนาเป็นสิ่งที่ตั้งไว้ผิด แล้ว ภิกษุนั้นจักทำลายอวิชชา จักทำวิชชาให้เกิดขึ้น หรือจักกระทำนิพพานให้แจ้ง** ได้นั้น : นั่นไม่เป็นฐานะที่มีได้. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? เพราะเหตุว่า ทิฏฐิเป็นสิ่งที่ตั้งไว้ผิด, ฉันนั้นเหมือนกัน.

(ตำยถูก)

ภิกษุ ท.! เดือยแห่งเมล็ดข้าวสาลี หรือเดือยแห่งเมล็ดข้าวยวะที่วางอยู่ถูกท่า จักตำมือ หรือตำเท้าที่เหยียบกดลงไป หรือจักทำโลหิตให้ห้อขึ้นมา ได้นั้น : นั่นเป็นฐานะที่มีได้. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? เพราะเหตุว่า เดือยแห่งเมล็ดข้าวเหล่านั้น วางอยู่ถูกท่า (สำหรับที่จะตำ), ข้อนี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! **เมื่อทิฏฐิเป็นสิ่งที่ตั้งไว้ถูก มัคคภาวนาเป็นสิ่งที่ตั้งไว้ถูก แล้ว ภิกษุนั้นจักทำลายอวิชชา จักทำวิชชาให้เกิดขึ้น หรือจักกระทำนิพพานให้แจ้ง** ได้นั้น : นั่นเป็นฐานะที่มีได้. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? เพราะเหตุว่า ทิฏฐิเป็นสิ่งที่ตั้งไว้ถูก, ฉันนั้นเหมือนกัน.

ภิกษุ ท.! **อย่างไรเล่า ที่เรียกว่า เมื่อทิฏฐิตั้งไว้ถูก มัคคภาวนาตั้งไว้ถูก แล้ว ภิกษุนั้นจักทำลายอวิชชา จักทำวิชชาให้เกิดขึ้น หรือจักกระทำนิพพานให้แจ้ง ได้?** ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เจริญสัมมาทิฏฐิ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อการสลัดลง (ซึ่งอุปาทานขันธ์); เจริญสัมมาสังกัปปะ ....; เจริญสัมมาวาจา ....; เจริญสัมมากัมมันตะ ....; เจริญสัมมาอาชีวะ ....; เจริญสัมมาวายามะ ....; เจริญสัมมาสติ ....; เจริญสัมมาสมาธิ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อการ

สลัดลง (ซึ่งอุปาทานขันธ์). ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล คือข้อที่กล่าวว่า เมื่อทิฏฐิตั้งไว้ถูก มัคคภาวนาตั้งไว้ถูก แล้ว ภิกษุนั้นจักทำลายอวิชชา จักทำวิชชาให้เกิดขึ้น หรือจักกระทำนิพพานให้แจ้ง ได้.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๑๓/๔๒ – ๔๔.

ภาวะแห่งความถูก – ผิด

ภิกษุ ท.! เราจักแสดง **ภาวะแห่งความผิด** (มิจฺฉตฺต) และ **ภาวะแห่งความถูก** (สมฺมตฺต). พวกเธอจงฟัง.

ภิกษุ ท.! **ภาวะแห่งความผิด เป็นอย่างไรเล่า?** ได้แก่สิ่งเหล่านี้ คือ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า ภาวะแห่งความผิด.

ภิกษุ ท.! **ภาวะแห่งความถูก เป็นอย่างไรเล่า?** ได้แก่สิ่งเหล่านี้ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า ภาวะแห่งความถูก.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๒๒/๕๙ – ๖๑.

[ภาวะแห่งความผิดและภาวะแห่งความถูก ฝ่ายละแปดประการนี้ ในที่อื่นเรียกว่า อกุศลธรรมและกุศลธรรม ก็มี (๑๙/๒๒/๖๒ – ๖๔); ในที่อื่นเรียกว่า มิจฉาปฏิปทาและสัมมาปฏิปทา ก็มี (๑๙/๒๒ – ๒๓/๖๕ – ๖๗); และในที่อื่นอีกเรียกว่า มิจฉาปฏิบัติและสัมมาปฏิบัติ ก็มี (๑๙/๒๘/๘๙ – ๙๑).

สำหรับสิ่งที่เรียกว่า มิจฉัตตะและสัมมัตตะ ในที่นั้นนั้น แสดงไว้ด้วยองค์แปด; ในที่อื่นแสดงไว้ด้วยองค์สิบ ก็มี คือเพิ่ม มิจฉาญาณะ – รู้ผิด มิจฉาวิมุตติ – หลุดพ้นผิด เข้ากับมิจฉัตตะแปด เป็นมิจฉัตตะสิบ ก็มี (ทสก. อํ. ๒๔/๒๕๗/๑๓๒), และเพิ่มสัมมาญาณะ –

รู้ถูก สัมมาวิมุตติ – หลุดพ้นถูก เข้ากับสัมมัตตะแปด เป็นสัมมัตตะสิบ ก็มี (ทสก. อํ. ๒๔/๒๕๗/๑๓๓), ดังมีข้อความตรัสไว้ในหัวข้อข้างล่างนี้ :–].

ภาวะแห่งความเป็นผิด – ถูก

ภิกษุ ท.! มิจฉัตตะ (ภาวะแห่งความเป็นผิด) ๑๐ ประการเหล่านี้ มีอยู่. สิบประการอย่างไรเล่า? สิบประการคือ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาญาณะ มิจฉาวิมุตติ. ภิกษุ ท.! **เหล่านี้แล มิจฉัตตะสิบ.**

ภิกษุ ท.! สัมมัตตะ (ภาวะแห่งความเป็นถูก) ๑๐ ประการเหล่านี้ มีอยู่. สิบประการอย่างไรเล่า? สิบประการ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณะ สัมมาวิมุตติ. ภิกษุ ท.! **เหล่านี้แล สัมมัตตะสิบ.**

– ทสก. อํ. ๒๔/๒๕๗/๑๓๒ – ๑๓๓.

อเสขธรรมสิบ ในฐานะพิธีเครื่องชำระบาป

ภิกษุ ท.! ในบรรดาชนบททางทิศใต้ มี*พิธีกรรม*ชื่อ*โธวนะ*. ในพิธีกรรมนั้น มีข้าว มีน้ำ มีของเคี้ยว ของบริโภค มีของควรลิ้ม ของควรดื่ม มีการพ้อน การขับ และการประโคม. ภิกษุ ท.! พิธีกรรมชื่อโธวนะนั้นมีอยู่ มิใช่เรากล่าวว่าไม่มี แต่ว่าพิธีกรรมชื่อโธวนะนั้น เป็นของต่ำ เป็นของชาวบ้าน ควรแก่บุถุชน ไม่ใช่ของอารยชน ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็น

ไปพร้อมเพื่อความหน่ายทุกข์ เพื่อความคลายกำหนัด ความดับ ความรำงับ ความรู้ยิ่ง ความรู้พร้อม และนิพพาน.

ภิกษุ ท.! เราจักแสดง **โธวนะอันประเสริฐ ที่เป็นไปพร้อมเพื่อความหน่ายทุกข์โดยส่วนเดียว เพื่อความคลายกำหนัด ความดับ ความรำงับ ความรู้ยิ่ง ความรู้พร้อม และนิพพาน** เป็นโธวนะที่เมื่อสัตว์ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดาได้อาศัยแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากความเกิด, ผู้มีความแก่เป็นธรรมดาได้อาศัยแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากความแก่, ผู้มีความตายเป็นธรรมดาได้อาศัยแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากความตาย, ผู้มีความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจได้อาศัยแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ. พวกเธอจงฟังคำนั้น จงทำในใจให้ดี เราจักกล่าว. (ต่อจากนั้น ทรงแสดงอเสขธรรม ๑๐ ประการ คือ **สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณะ สัมมาวิมุตติ**).

— ทสก. อํ. ๒๔/๒๓๑/๑๐๗

อัฏฐังคิกมรรค
มีความหมายแห่งความเป็นกัลยาณมิตร

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมนี้ เป็นครึ่งหนึ่งของพรหมจรรย์, กล่าวคือ ความเป็นผู้มีมิตรดี ความเป็นผู้มีสหายดี ความเป็นผู้มีพวกพ้องดี".

อานนท์! อย่ากล่าวอย่างนั้น; อานนท์! อย่ากล่าวอย่างนั้น. อานนท์! ธรรมนี้ เป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว, กล่าวคือ **ความเป็นผู้มีมิตรดี ความเป็นผู้มีสหายดี ความเป็นผู้มีพวกพ้องดี.**

อานนท์! **สำหรับภิกษุผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีพวกพ้องดี นั้น ข้อนี้เป็นสิ่งที่พึงหวังได้ คือ จักทำอริยอัฏฐังคิกมรรคให้เจริญได้ จักกระทำอริยอัฏฐังคิกมรรคให้มากได้.** ข้อนั้น เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ข้อนั้นคือ ภิกษุในกรณีนี้ เจริญสัมมาทิฏฐิอันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อการสลัดลง (ซึ่งอุปาทานขันธ์), เจริญสัมมาสังกัปปะ .... เจริญสัมมาวาจา .... เจริญสัมมากัมมันตะ .... เจริญสัมมาอาชีวะ .... เจริญสัมมาวายามะ .... เจริญสัมมาสติ .... เจริญสัมมาสมาธิอันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อการสลัดลง (ซึ่งอุปาทานขันธ์). อานนท์! อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่ามีมิตรดี (กลฺยาณมิตฺต) มีสหายดี (กลฺยาณสหาย) มีพวกพ้องดี (กลฺยาณสมฺปวงฺก) ทำอริยอัฏฐังคิกมรรคให้เจริญได้ กระทำอริยอัฏฐังคิกมรรคให้มากได้.

อานนท์! **ข้อที่ว่าความเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีพวกพ้องดี เป็นพรหมจรรย์ทั้งสิ้นทีเดียว นั้น อันใคร ๆ พึงทราบโดยปริยายแม้นี้ : อานนท์! เพราะอาศัยเราแล เป็นกัลยาณมิตร สัตว์ที่มีความเกิดเป็นธรรมดา ย่อมหลุดพ้นจากความเกิด สัตว์ที่มีความแก่เป็นธรรมดา ย่อมหลุดพ้นจากความแก่ สัตว์ที่มีความตายเป็นธรรมดา ย่อมหลุดพ้นจากความตาย สัตว์ที่มีโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสสะอุปายาสเป็นธรรมดา ย่อมหลุดพ้นจากโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสสะอุปายาส.** อานนท์! โดยปริยายนี้แล อันใคร ๆ พึงทราบว่า ความเป็นผู้มีมิตรดี ความเป็นผู้มีสหายดี ความเป็นผู้มีพวกพ้องดี นี้เป็นพรหมจรรย์ทั้งสิ้นทีเดียว ดังนี้.

– มหาวาร. สํ. ๑๙/๒ – ๓/๔ – ๗.

(ตรัสแก่พระสารีบุตร :-)

ถูกแล้ว ถูกแล้ว สารีบุตร! **ความเป็นผู้มีมิตรดี ความเป็นผู้มีสหายดี ความเป็นผู้มีพวกพ้องดี นี้เป็นพรหมจรรย์ทั้งสิ้น.**

สารีบุตร! สำหรับภิกษุผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีพวกพ้องดี นั้น ข้อนี้เป็นสิ่งที่พึงหวังได้ คือ จักทำอริยอัฏฐังคิกมรรคให้เจริญได้ จักกระทำอริยอัฏฐังคิกมรรคให้มากได้. (ต่อจากนั้นตรัสจำแนกองค์แห่งอัฏฐังคิกมรรคที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความสลัดลง แล้วตรัสความที่สัตว์อาศัยพระองค์เป็นกัลยาณมิตรแล้ว พ้นจากชาติชรามรณะและทุกข์ทั้งปวงได้ เช่นเดียวกับข้อความที่กล่าวแล้วข้างต้น).

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๓-๔/๘-๑๑.

นาบุญหรือนาบาป เนื่องอยู่กับองค์แห่งมรรค

ก. นาบาป

ภิกษุ ท.! **พืชที่หว่านลงในนาที่ประกอบด้วยลักษณะ ๘ อย่าง ย่อมไม่ให้ผลมาก ไม่ให้ความพอใจมาก ไม่ให้กำไรมาก.** ประกอบด้วยลักษณะ ๘ อย่าง อย่างไรเล่า? แปดอย่าง คือ นาในกรณีนี้ พื้นที่ลุ่ม ๆ ดอน ๆ เต็มไปด้วยก้อนหินและกรวด ดินเค็ม ไถให้ลึกไม่ได้ ไม่มีทางน้ำเข้า ไม่มีทางน้ำออก ไม่มีเหมือง ไม่มีหัวคันนา, นี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน : **ทานที่บุคคลให้ในสมณพราหมณ์ที่ประกอบด้วยองค์แปดอย่างเหล่านี้ เป็นทานไม่มีผลมาก ไม่มีอานิสงส์มาก ไม่มีความรุ่งเรืองมาก ไม่แผ่ไพศาลมาก.** ที่ว่าประกอบด้วยองค์แปดอย่างนั้น เป็นอย่างไรเล่า? แปดอย่าง คือ สมณพราหมณ์ในกรณีนี้ เป็นผู้มีมิจฉาทิฏฐิ มีมิจฉาสังกัปปะ มีมิจฉาวาจา มีมิจฉา-

กัมมันตะ มีมิจฉาอาชีวะ มีมิจฉาวายามะ มีมิจฉาสติ มีมิจฉาสมาธิ. ภิกษุ ท.! ทานที่บุคคลให้ในสมณพราหมณ์ที่ประกอบด้วยองค์แปดอย่างอย่างนี้ เป็นทานไม่มีผลมาก ไม่มีอานิสงส์มาก ไม่มีความรุ่งเรืองมาก ไม่แผ่ไพศาลมาก.

ข. นาบุญ

ภิกษุ ท.! **พืชที่หว่านลงในนาที่ประกอบด้วยลักษณะ ๘ อย่าง ย่อมให้ผลมาก ให้ความพอใจมาก ให้กำไรมาก.** ประกอบด้วยลักษณะ ๘ อย่างอย่างไรเล่า? แปดอย่าง คือ นาในกรณีนี้ พื้นที่ไม่ลุ่ม ๆ ดอน ๆ ไม่เต็มไปด้วยก้อนหินและกรวด ดินไม่เค็ม ไถให้ลึกได้ มีทางน้ำเข้า มีทางน้ำออก มีเหมือง มีหัวคันนา, นี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน : **ทานที่บุคคลให้ในสมณพราหมณ์ที่ประกอบด้วยองค์แปดอย่างเหล่านี้ เป็นทานมีผลมาก มีอานิสงส์มาก มีความรุ่งเรืองมาก แผ่ไพศาลมาก.** ที่ว่าประกอบด้วยองค์แปดอย่างนั้น เป็นอย่างไรเล่า? แปดอย่าง คือ สมณพราหมณ์ในกรณีนี้ เป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ มีสัมมาสังกัปปะ มีสัมมาวาจา มีสัมมากัมมันตะ มีสัมมาอาชีวะ มีสัมมาวายามะ มีสัมมาสติ มีสัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.! ทานที่บุคคลให้ในสมณพราหมณ์ที่ประกอบด้วยองค์แปดอย่างอย่างนี้ เป็นทานมีผลมาก มีอานิสงส์มาก มีความรุ่งเรืองมาก แผ่ไพศาลมาก แล.

— อฏฺฐก. อํ. ๒๓/๒๔๑/๑๒๔.

พิธีปลงบาปด้วยสัมมัตตปฏิปทา

พราหมณ์! อะไรกันหนอ ท่านจึงสระเกล้าในวันอุโบสถ นุ่งห่มผ้าโขมพัสตร์คู่ใหม่ กำหญ้ากุสะสด มายืนอยู่ ณ ที่นี้? วันนี้เป็นวันอะไรของพวกสกุลพราหมณ์?

"พระโคดมผู้เจริญ! วันนี้เป็นวันปัจโจโรหณี (ปลงบาป) ของพวกสกุลพราหมณ์".

พราหมณ์! พิธีปัจโจโรหณีของพวกพราหมณ์ เป็นอย่างไรกันเล่า?

"พระโคดมผู้เจริญ! ในกรณีนี้ พราหมณ์ทั้งหลายสระเกล้าในวันอุโบสถ นุ่งห่มผ้าโขมพัสตร์คู่ใหม่ ฉาบแผ่นดินด้วยโคมัยสด ปูลาดด้วยหญ้ากุสะสด แล้วสำเร็จการนอนระหว่างกองกูณฑ์และเรือนไฟ ลุกขึ้นประคองอัญชลีต่อไฟนั้นสามครั้ง ในราตรีนั้นกล่าวอยู่ว่า "ข้าพเจ้าปลงบาปกะท่านผู้เจริญ, ข้าพเจ้าปลงบาปกะท่านผู้เจริญ" ดังนี้ หล่อเลี้ยงไฟไว้ด้วยเนยใส น้ำมัน เนยข้น อันเพียงพอ; ล่วงราตรีนั้นแล้ว เลี้ยงดูพราหมณ์ทั้งหลายให้อิ่มหนำ ด้วยขาทนียโภชนียะอันประณีต. พระโคดมผู้เจริญ! พิธีปัจโจโรหณีของพวกพราหมณ์ เป็นอย่างนี้แล".

พราหมณ์! **พิธีปัจโจโรหณีของพวกพราหมณ์** เป็นอย่างหนึ่ง. ส่วน **พิธีปัจโจโรหณีในอริยวินัย** เป็นอย่างอื่น; กล่าวคือ พราหมณ์! อริยสาวกในกรณีนี้ พิจารณาเห็นโดยประจักษ์ว่า "วิบากแห่งมิจฉาทิฏฐินี้แล เป็นธรรมลามกทั้งในทิฏฐธรรม (ขณะนี้) และอภิสัมปรายะ (ขณะอื่น)". ครั้นพิจารณาเห็นดังนี้แล้ว ก็**ละเสียซึ่งมิจฉาทิฏฐิ ปลงลงเสียซึ่งมิจฉาทิฏฐิ.** (ในกรณีแห่งมิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาญาณะ มิจฉาวิมุตติ ก็ได้ตรัสไว้ด้วยข้อความอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งมิจฉาทิฏฐิ). พราหมณ์! **ปัจโจโรหณีในอริยวินัย เป็นอย่างนี้ แล.**

"พระโคดมผู้เจริญ! ปัจโจโรหณีของพวกพราหมณ์เป็นอย่างหนึ่ง ในอริยวินัยเป็นอย่างอื่น. ***ปัจโจโรหณีของพวกพราหมณ์ มีค่าไม่เข้าถึงส่วนเสี้ยวที่สิบหกของปัจโจโรหณีในอริยวินัยนี้".***

— ทสก. อํ. ๒๔/๒๕๑ – ๒๕๓/๑๑๙.

[ในสูตรนี้ตรัสเรียกพิธีกรรมนี้ว่า "**ปัจโจโรหณีในอริยวินัย**": ส่วนในสูตรอื่น ๆ (๒๔/๒๕๓, ๒๖๙/๑๒๐, ๑๕๗) ตรัสเรียกว่า "**ปัจโจโรหณีอันเป็นอริยะ**" ก็มี.

ในสูตรอื่นทรงยกเอากุศลกรรมบถสิบ มาเป็นธรรมเครื่องปลงบาปแทนสัมมัตตะสิบ ก็มี (๒๔/๒๖๗ – ๒๖๙/๑๕๖)].

หมวด ข. ว่าด้วย อุปกรณ์การปฏิบัติมรรค

รายชื่อแห่งธรรมเป็นที่ตั้งแห่งการขูดเกลา

จุนทะ! สัลเลขธรรม (ความขูดเกลา) เป็นสิ่งที่เธอทั้งหลายพึงกระทำในธรรมทั้งหลายเหล่านี้ กล่าวคือ :–

ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ **เบียดเบียน** เราจักเป็นผู้ **ไม่เบียดเบียน**;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น **กระทำปาณาติบาต** เราจัก **เว้นขาดจากปาณาติบาต**;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น **กระทำอทินนาทาน** เราจัก **เว้นขาดจากอทินนาทาน**;
ทำสัลเลขะว่าเมื่อผู้อื่น**ไม่ประพฤติพรหมจรรย์** เราจักเป็นผู้**ประพฤติพรหมจรรย์**;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น **พูดเท็จ** เราจัก **เว้นขาดจากการพูดเท็จ**;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น **พูดส่อเสียด** เราจัก **เว้นขาดจากการพูดส่อเสียด**;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น **พูดคำหยาบ** เราจัก **เว้นขาดจากการพูดคำหยาบ**;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น **พูดเพ้อเจ้อ** เราจัก **เว้นขาดจากการพูดเพ้อเจ้อ**;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น **มากด้วยอภิชฌา** เราจักเป็นผู้ **ไม่มากด้วยอภิชฌา**;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น **มีจิตพยาบาท** เราจักเป็นผู้ **ไม่มีจิตพยาบาท**;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น **มีมิจฉาทิฏฐิ** เราจักเป็นผู้ **มีสัมมาทิฏฐิ**;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น **มีมิจฉาสังกัปปะ** เราจักเป็นผู้ **มีสัมมาสังกัปปะ**;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น **มีมิจฉาวาจา** เราจักเป็นผู้ **มีสัมมาวาจา**;

ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น มีมิจฉากัมมันตะ เราจักเป็นผู้ มีสัมมากัมมันตะ ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น มีมิจฉาอาชีวะ เราจักเป็นผู้ มีสัมมาอาชีวะ ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น มีมิจฉาวายามะ เราจักเป็นผู้ มีสัมมาวายามะ ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น มีมิจฉาสติ เราจักเป็นผู้ มีสัมมาสติ ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น มีมิจฉาสมาธิ เราจักเป็นผู้ มีสัมมาสมาธิ ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น มีมิจฉาญาณะ เราจักเป็นผู้ มีสัมมาญาณะ ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น มีมิจฉาวิมุตติ เราจักเป็นผู้ มีสัมมาวิมุตติ ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น มีถีนมิทธะกลุ้มรุม เราจักเป็นผู้ ปราศจากถีนมิทธะ ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ ฟุ้งซ่าน เราจักเป็นผู้ ไม่ฟุ้งซ่าน ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่น มีวิจิกิจฉา เราจักเป็นผู้ ข้ามพ้นวิจิกิจฉา ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ มักโกรธ เราจักเป็นผู้ ไม่มักโกรธ ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ ผูกโกรธ เราจักเป็นผู้ ไม่ผูกโกรธ ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ ลบหลู่คุณ เราจักเป็นผู้ ไม่ลบหลู่คุณ ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ แข่งดี เราจักเป็นผู้ ไม่แข่งดี ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ ริษยา เราจักเป็นผู้ ไม่ริษยา ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ ตระหนี่ เราจักเป็นผู้ ไม่ตระหนี่ ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ โอ้อวด เราจักเป็นผู้ ไม่โอ้อวด ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ มีมารยา เราจักเป็นผู้ ไม่มีมารยา ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ กระด้าง เราจักเป็นผู้ ไม่กระด้าง ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ ดูหมิ่นท่าน เราจักเป็นผู้ ไม่ดูหมิ่นท่าน ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ ว่ายาก เราจักเป็นผู้ ว่าง่าย ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ มีมิตรชั่ว เราจักเป็นผู้ มีมิตรดี ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ ประมาท เราจักเป็นผู้ ไม่ประมาท ;

ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ไม่มีสัทธา เราจักเป็นผู้มีสัทธา;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ไม่มีหิริ เราจักเป็นผู้มีหิริ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ไม่มีโอตตัปปะ เราจักเป็นผู้มีโอตตัปปะ;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้มีสุตะน้อย เราจักเป็นผู้มีสุตะมาก;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ขี้เกียจ เราจักเป็นผู้ปรารภความเพียร;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้มีสติหลงลืม เราจักเป็นผู้มีสติตั้งมั่น;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้มีปัญญาทราม เราจักเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา;
ทำสัลเลขะว่า เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ลูบคลำด้วยทิฏฐิของตน (สนฺทิฏฺฐิปรามาสี) เป็นผู้ยึดถืออย่างเหนียวแน่น (อาธานคาหี) และเป็นผู้ยากที่จะสลัดคืนซึ่งอุปาทาน (ทุปฺปฏินิสฺสคฺคี) เราจักเป็นผู้ไม่ลูบคลำด้วยทิฏฐิของตน (อสนฺทิฏฺฐิปรามาสี) เป็นผู้ไม่ยึดถืออย่างเหนียวแน่น (อนาธานคาหี) และเป็นผู้ง่ายที่จะสลัดคืนซึ่งอุปาทาน (สุปฺปฏินิสฺสคฺคี).

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ธรรมที่ทรงแสดงไว้ในบาลีเกี่ยวกับการขูดเกลานี้ มีอยู่ ๔๔ คู่ เป็นคู่แห่งความตรงกันข้าม คือฝ่ายหนึ่งเป็นอกุศลไม่ควรกระทำ ฝ่ายหนึ่งเป็นกุศลที่ควรกระทำ ดังนั้นจึงเป็นการขูดเกลากันอยู่ในตัว เพราะความเป็นของตรงกันข้าม เรียกว่าธรรมเป็นเครื่องขูดเกลา ๔๔ อย่าง กับธรรมที่ควรถูกขูดเกลา ๔๔ อย่างเป็นคู่กันไป. โดยอาศัยหลักที่มีอยู่ ๔๔ คู่นี้ พระองค์ได้ตรัสถึงธรรมปริยายอื่น ๆ ต่อไปอีกคือ :–)

ก. จิตตุปปาทปริยาย

การทำจิตให้เกิดขึ้นโดยนัย ๔๔ คู่ เป็นต้นว่า "เมื่อผู้อื่นเป็นผู้เบียดเบียน เราจักเป็นผู้ไม่เบียดเบียน" เรื่อยไปจนกระทั่งถึงคู่สุดท้าย ว่า "เมื่อผู้อื่นเป็นผู้ลูบคลำด้วยทิฏฐิของตน (สนฺทิฏฺฐิปรามาสี) เป็นผู้ยึดถืออย่างเหนียวแน่น (อาธานคาหี) และเป็นผู้ยากที่จะสลัดคืนซึ่งอุปาทาน (ทุปฺปฏินิสฺสคฺคี) เราจักเป็นผู้ไม่ลูบคลำ

ด้วยทิฏฐิของตน (อสนฺทิฏฺฐิปรามาสี) เป็นผู้ไม่ยึดถืออย่างเหนียวแน่น (อนาธาน-คาหี) และเป็นผู้ง่ายที่จะสลัดคืนซึ่งอุปาทาน (สุปฺปฏินิสฺสคฺคี)" ดังนั้นนั้น ยังได้ตรัสอีกว่า เพียงแต่**ตั้งจิตตุปบาทไว้ดังนี้ ก็เป็นการทำที่มีอุปการะมาก** เสียแล้ว ไม่ต้องกล่าวถึงการที่ได้ทำสำเร็จลงไปตามนั้นด้วยกายและด้วยวาจา. การเอาธรรม ๔๔ คู่นั้นมาทำไว้ในความคิด เรียกว่า จิตตุปปาทธัมมปริยาย.

ข. ปริกกมนปริยาย

การทำจิตให้หลีกออกมาเสียจากธรรมฝ่ายอกุศล มาอยู่ในธรรมฝ่ายกุศล เช่นคนหลีกทางผิดมาเดินอยู่ในทางถูก ดังนี้เรียกว่า ปริกกมนา. ธรรม ๔๔ คู่ ดังกล่าวมาแล้วข้างต้นนั้นเอง ฝ่ายแรกเป็นฝ่ายผิด ฝ่ายหลังเป็นฝ่ายถูก จึงมีพระบาลีวางไว้เป็นคู่แรก ว่า "ความไม่เบียดเบียน เป็นการหลีกออกจากทางผิดของบุคคลผู้มีการเบียดเบียน" เรื่อยไปจนถึงคู่สุดท้ายที่ว่า ความเป็นผู้ไม่ลูบคลำด้วยทิฏฐิของตน ไม่ยึดถืออย่างเหนียวแน่นและง่ายที่จะสลัดคืนซึ่งอุปาทาน เป็นการหลีกออกจากทางผิดของบุคคลผู้ลูบคลำด้วยทิฏฐิของตน ยึดถืออย่างเหนียวแน่น และยากที่จะสลัดคืนซึ่งอุปาทาน". การกระทำอย่างนี้ทั้ง ๔๔ คู่ เรียกว่า ปริกกมนธัมมปริยาย.

ค. อุปริภาวังคมนปริยาย

ในธรรม ๔๔ คู่ ดังกล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น ฝ่ายแรกหรือฝ่ายผิด เป็น อโธภาวังคมนียธรรม (นำไปสู่ฝ่ายต่ำ) ฝ่ายหลังหรือฝ่ายถูก เป็น อุปริภาวังคมนียธรรม (นำไปสู่ฝ่ายสูง) จึงมีพระบาลีวางไว้เป็นคู่แรกว่า "ความไม่เบียดเบียน เป็นธรรมนำไปสู่ภาวะฝ่ายสูงของบุคคลผู้มีการเบียดเบียน" ดังนี้เรื่อยไปจนถึงคู่สุดท้ายว่า "ความเป็นผู้ไม่ลูบคลำด้วยทิฏฐิของตน ไม่ยึดถืออย่างเหนียวแน่น และง่ายที่จะสลัดคืนซึ่งอุปาทานเป็นธรรมนำไปสู่ภาวะฝ่ายสูงของบุคคลผู้ลูบคลำด้วยทิฏฐิของตน ยึดถืออย่าง

เหนียวแน่น และยากที่จะสลัดคืนซึ่งอุปาทาน" การกระทำอย่างนี้ทั้ง ๔๔ คู่ เรียกว่า อุปริภาวังคมนธัมมปริยาย.

ง. ปรินิพพานปริยาย

ธรรม ๔๔ คู่ ดังกล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น ฝ่ายแรกหรือฝ่ายผิดเป็นฝ่ายไม่ดับเย็น ฝ่ายหลังหรือฝ่ายถูกเป็นฝ่ายดับเย็น (ปรินิพพาน) ดังนั้นจึงมีพระบาลีวางไว้เป็นคู่แรก ว่า "ความไม่เบียดเบียน เป็นไปเพื่อความดับเย็นของบุคคลผู้มีการเบียดเบียน" ดังนี้เรื่อยไปจนถึงคู่สุดท้าย ว่า "ความเป็นผู้ไม่ลูบคลำด้วยทิฏฐิของตน ไม่ยึดถืออย่างเหนียวแน่น และง่ายที่จะสลัดคืนซึ่งอุปาทาน เป็นไปเพื่อความดับเย็นของบุคคลผู้ลูบคลำด้วยทิฏฐิของตน ยึดถืออย่างเหนียวแน่น และยากที่จะสลัดคืนซึ่งอุปาทาน". การกระทำอย่างนี้ทั้ง ๔๔ คู่ เรียกว่า ปรินิพพานธัมมปริยาย. ข้อความตอนนี้มีตรัสไว้พิเศษ ว่า ผู้ไม่ดับเย็นจะช่วยผู้อื่นให้ดับเย็นนั้นเป็นไปไม่ได้ เช่นเดียวกับผู้ติดหล่มจะยกผู้อื่นขึ้นจากหล่มไม่ได้ ฉันใดก็ฉันนั้น.

—มู. ม. ๑๒/๗๕–๘๓/๑๐๔–๑๐๘

(รายชื่อแห่งธรรมเป็นเครื่องขูดเกลา ๔๔ คู่นี้ ไม่ได้ใช้เพื่ออธิบายเกี่ยวกับการขูดเกลาอย่างเดียว แต่ใช้เพื่ออธิบายในการประพฤติกระทำอย่างอื่นด้วย ดังที่ได้แยกไว้เป็น ข้อ ก. ข. ค. ง. ในตอนท้าย; ผู้ที่ตั้งใจจะศึกษาจริง ๆ พึงกำหนดให้ชัดเจนว่ามีลำดับอย่างไร เป็นฝ่ายผิดหรือฝ่ายถูกอย่างไร ก็จะสามารถเข้าใจข้อความที่สะไว้ โดยไม่นำมาใส่ไว้ให้เต็ม เช่นอ้างถึงแต่ข้อต้น และ ข้อสุดท้าย เป็นต้น, ก็จะสำเร็จประโยชน์ได้ตามปรารถนา).

องค์คุณที่ทำให้เจริญงอกงามไพบูลย์ในพรหมจรรย์

(อุปกรณ์แห่งการปฏิบัติมรรค)

ภิกษุ ท.! คนเลี้ยงโค ที่ประกอบด้วยองคคุณ ๑๑ อย่างแล้ว ย่อมเหมาะสมที่จะเลี้ยงโค ทำให้เพิ่มกำไรได้. องคคุณ ๑๑ อย่าง อะไรบ้างเล่า?

สิบเอ็ดอย่างคือ คนเลี้ยงโคในกรณีนี้ **เป็นผู้รู้จักเรื่องร่างกายของโค, เป็นผู้ฉลาดในลักษณะของโค, เป็นผู้เขี่ยไข่ขาง, เป็นผู้ปิดแผล, เป็นผู้สุมควัน, เป็นผู้รู้จักท่าที่ควรนำโคไป, เป็นผู้รู้จักน้ำที่โคควรดื่ม, เป็นผู้รู้จักทางที่โคควรเดิน, เป็นผู้ฉลาดในที่ที่โคควรไป, เป็นผู้รู้จักรีดนมโคให้มีเหลือไว้บ้าง, เป็นผู้ให้เกียรติแก่โคอุสภ อันเป็นโคพ่อฝูง เป็นโคนำฝูง ด้วยการเอาใจใส่เป็นพิเศษ.** ภิกษุ ท.! คนเลี้ยงโคที่ประกอบด้วยองคคุณ ๑๑ อย่างนี้แล้ว ย่อมเหมาะสมที่จะเลี้ยงโค ทำให้เพิ่มกำไรได้. ข้อนี้ฉันใด;

ภิกษุ ท.! ภิกษุ ที่ประกอบด้วยองคคุณ ๑๑ ประการแล้ว ย่อมเหมาะสมที่จะถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ ในธรรมวินัย (พรหมจรรย์) นี้ได้ฉันนั้น. องคคุณ ๑๑ ประการ อย่างไรบ้างเล่า? สิบเอ็ดประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ **เป็นผู้รู้จักรูป, เป็นผู้ฉลาดในลักษณะ, เป็นผู้คอยเขี่ยไข่ขาง, เป็นผู้ปิดแผล, เป็นผู้สุมควัน, เป็นผู้รู้จักท่าที่ควรไป, เป็นผู้รู้จักน้ำที่ควรดื่ม, เป็นผู้รู้จักทางที่ควรเดิน, เป็นผู้ฉลาดในที่ที่ควรไป, เป็นผู้รู้จักรีด "นมโค" ให้มีส่วนเหลือไว้บ้าง, เป็นผู้บูชาอย่างยิ่งในภิกษุทั้งหลาย ผู้เถระ มีพรรษายุกาล บวชนาน เป็นบิดาสงฆ์ เป็นผู้นำสงฆ์ ด้วยการบูชาเป็นพิเศษ.**

พวกรู้จักรูป

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้รู้จักรูป เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริงว่า "รูปชนิดใดก็ตาม ทั้งหมดนั้น ชื่อว่ารูป คือ มหาภูตรูปมี ๔ และอุปาทายรูปคือรูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้งสี่" ดังนี้. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้รู้จักรูป เป็นอย่างนี้แล.

พวกฉลาดในลักษณะ

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในลักษณะ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริงว่า "คนพาล มีกรรม (การกระทำ) เป็นเครื่องหมาย, บัณฑิต ก็มีกรรม (การกระทำ) เป็นเครื่องหมาย" ดังนี้เป็นต้น. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในลักษณะ เป็นอย่างนี้แล.

พวกคอยเขี่ยไข่ขาง

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้คอยเขี่ยไข่ขาง เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ อดกลั้นได้ ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ทำให้หมดสิ้น ซึ่งความตรึกเกี่ยวด้วยกาม, ความตรึกเกี่ยวด้วยความมุ่งร้าย, ความตรึกเกี่ยวด้วยการทำความลำบากให้แก่ตนเองและผู้อื่นแม้โดยไม่เจตนา ที่เกิดขึ้นแล้ว; และอดกลั้นได้ ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ทำให้หมดสิ้น ซึ่งสิ่งอันเป็นอกุศลลามกทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นแล้ว. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้คอยเขี่ยไข่ขาง เป็นอย่างนี้แล.

พวกปิดแผล

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้ปิดแผล เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เห็นรูปด้วยตา, ฟังเสียงด้วยหู, ดมกลิ่นด้วยจมูก, ลิ้มรสด้วยลิ้น, สัมผัสโผฏฐัพพะด้วยกาย, รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ, แล้วก็ไม่มีจิตยึดถือเอาทั้งโดยลักษณะที่เป็นการรวบถือทั้งหมด และการถือเอาโดยการแยกเป็นส่วน ๆ, สิ่งที่เป็นอกุศลลามกคืออภิชฌาและโทมนัส จะพึงไหลไปตามผู้ที่ไม่สำรวม ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เพราะการไม่สำรวมอินทรีย์ใดเป็นเหตุ, เธอ

ก็ปฏิบัติ เพื่อปิดกั้นอินทรีย์นั้นไว้, เธอรักษาและถึงการสำรวม ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้ปิดแผล เป็นอย่างนี้แล.

พวกสุมควัน

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้ **สุมควัน** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้แสดงธรรม ตามที่ได้ฟัง ได้เล่าเรียนมาแล้ว แก่ผู้อื่นโดยพิสดาร. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้สุมควัน เป็นอย่างนี้แล.

พวกรู้จักท่าที่ควรไป

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้ **รู้จักท่าที่ควรไป** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เมื่อเข้าไปหาพวกภิกษุผู้เป็นพหุสูต คล่องแคล่วในหลักพระพุทธวจนะ ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกา (แม่บท), ก็ไต่ถาม ไล่เลียงโดยทำนองนี้ว่า "ท่านผู้เจริญทั้งหลาย! พระพุทธวจนะนี้ เป็นอย่างไร? ความหมายแห่งพระพุทธวจนะนี้มีอย่างไร?" ดังนี้เป็นต้น ตามเวลาอันสมควร; ท่านพหุสูตเหล่านั้น จึงทำข้อความที่ยังลี้ลับให้เปิดเผย ทำข้อความอันลึกซึ้งให้ตื้น และบรรเทา ถ่ายถอน ความสงสัยในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัยนานาประการให้แก่ภิกษุนั้นได้. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้รู้จักท่าที่ควรไป เป็นอย่างนี้แล.

พวกที่รู้จักน้ำที่ควรดื่ม

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้ **รู้จักน้ำที่ควรดื่ม** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เมื่อธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้แล้ว อันผู้ใดผู้หนึ่งแสดง

อยู่ เธอก็ได้ความรู้อรรถ ได้ความรู้ธรรม และได้ความปราโมทย์อันอาศัยธรรม. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้รู้จักน้ำที่ควรดื่ม เป็นอย่างนี้แล.

พวกรู้จักทางที่ควรเดิน

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้รู้จักทางที่ควรเดิน เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ชัดแจ้งตามที่เป็นจริง ซึ่งอริยมรรคมีองค์ ๘. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้รู้จักทางที่ควรเดิน เป็นอย่างนี้แล.

พวกฉลาดในที่ที่ควรไป

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในที่ที่ควรไป เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมรู้ชัดแจ้งตามที่เป็นจริง ซึ่งสติปัฏฐาน ๔. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในที่ที่ควรไป เป็นอย่างนี้แล.

พวกรีด "นมโค" ให้มีส่วนเหลือ

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้รู้จักรีด "นมโค" ให้มีส่วนเหลือไว้บ้าง เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! พวกคฤหัสถ์ผู้มีศรัทธา ย่อมปวารณาไม่มีขีดขั้นแก่ภิกษุในกรณีนี้ ด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริกขาร. ในการที่เขาปวารณาเช่นนั้น, ภิกษุ เป็นผู้รู้จักประมาณในการรับปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้นเหล่านั้น. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้รู้จักรีด "นมโค" ให้มีส่วนเหลือไว้บ้าง เป็นอย่างนี้แล.

พวกบูชาผู้เฒ่า

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้**บูชาอย่างยิ่งในภิกษุทั้งหลายผู้เถระ ฯลฯ ด้วยการบูชาเป็นพิเศษ** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เข้าไปตั้งไว้ซึ่งการกระทำทางกาย การกระทำทางวาจา และการกระทำทางใจ อันประกอบด้วยเมตตา ในภิกษุทั้งหลายผู้เถระ มีพรรษายุกาล บวชนาน เป็นบิดาสงฆ์ เป็นผู้นำสงฆ์ ทั้งในที่แจ้งและทั้งในที่ลับ. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้บูชาอย่างยิ่งในภิกษุทั้งหลายผู้เถระ ฯลฯ ด้วยการบูชาเป็นพิเศษ เป็นอย่างนี้แล.

ภิกษุ ท.! ภิกษุ ที่ประกอบด้วยองคคุณ ๑๑ ประการเหล่านี้แล้ว ย่อมเหมาะสมที่จะถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ ในธรรมวินัย (พรหมจรรย์) นี้ได้แท้.

—มู. ม. ๑๒/๔๑๓–๔๑๔/๓๘๖–๓๘๗.

อัฏฐังคิกมัคคปฏิบัติ ต้องอาศัยที่ตั้งคือศีล

ภิกษุ ท.! การงานใด ๆ ที่ต้องกระทำด้วยกำลัง, การงานเหล่านั้นทั้งหมดที่ต้องกระทำด้วยกำลัง กระทำได้เมื่ออาศัยซึ่งแผ่นดิน ยืนอยู่บนแผ่นดิน, ข้อนี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! **ภิกษุอาศัยศีล ตั้งอยู่ในศีล ย่อมเจริญ กระทำให้มากได้ ซึ่งอริยอัฏฐังคิกมรรค,** ฉันนั้นเหมือนกัน.

ภิกษุ ท.! อย่างไรเล่า เรียกว่า ภิกษุอาศัยศีล ตั้งอยู่ในศีล ย่อมเจริญ กระทำให้มากได้ ซึ่งอริยอัฏฐังคิกมรรค?

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเจริญสัมมาทิฏฐิ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อการสลัดคืน (ซึ่งอุปาทานขันธ์); เจริญสัมมาสังกัปปะ .... เจริญสัมมาวาจา .... เจริญสัมมากัมมันตะ .... เจริญสัมมาอาชีวะ .... เจริญสัมมาวายามะ .... เจริญสัมมาสติ .... เจริญสัมมาสมาธิ อัน **อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อการสลัดคืน** (ซึ่งอุปาทานขันธ์).

ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล เรียกว่า ภิกษุอาศัยศีล ตั้งอยู่ในศีล ย่อมเจริญ กระทำให้มากได้ ซึ่งอริยอัฏฐังคิกมรรค.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๖๘/๒๖๔ – ๒๖๕.

[ศีลอันเป็นที่ตั้งพื้นฐานในที่นี้ มิได้หมายถึงศีลที่มีรวมอยู่แล้วในอัฏฐังคิกมรรค, หากแต่เป็นศีลพื้นฐาน เช่นศีลห้า อุโบสถศีล อันยังมิได้ปรารภวิเวก – วิราค – นิโรธ – โวสสัคคะ.

ลักษณะแห่งการเจริญอริยมรรคนั้น กล่าวไว้หลายวิธี : ในที่อื่น กล่าวว่า เจริญองค์แห่งมรรคแต่ละองค์ ๆ อย่างที่ **มีการนำออกซึ่งราคะเป็นที่สุดรอบ** (ราควินยปริโยสาน) **มีการนำออกซึ่งโทสะเป็นที่สุดรอบ** (โทสวินยปริโยสาน) **มีการนำออกซึ่งโมหะเป็นที่สุดรอบ** (โมหวินยปริโยสาน) (๑๙/๖๘ – ๖๙/๒๖๖ – ๒๖๗); ในที่อื่นว่า เจริญองค์แห่งอริยมรรค อย่างที่ **มีอมตะเป็นที่หยั่งลง** (อมโตคธ) **มีอมตะเป็นที่ไปในเบื้องหน้า** (อมตปรายน) **มีอมตะเป็นที่สุดรอบ** (อมตปริโยสาน) (๑๙/๖๙/๒๖๘ – ๒๖๙); ในที่อื่นแสดงลักษณะแห่งองค์อริยมรรคว่า **เอียงไปสู่นิพพาน** (นิพฺพานนินฺน) **น้อมไปสู่นิพพาน** (นิพฺพานโปณ) **ลาดลุ่มไปสู่นิพพาน** (นิพฺพานปพฺภาร) (๑๙/๖๙ – ๗๐/๒๗๐ – ๒๗๑); ต่างกันอยู่เป็นสี่รูปแบบดังนี้ ล้วนแต่เป็นที่น่าสนใจนำไปพิจารณา.

กิริยาที่ผู้ปฏิบัติต้องอาศัยศีลเป็นที่ตั้ง มีอุปมาเหมือนการทำงานต้องอาศัยเหยียบแผ่นดินเป็นที่ตั้ง นั้น ยังอุปมาแปลกออกไป **เหมือนการที่พฤกษาชาติทั้งหลายต้องอาศัยแผ่นดินเป็นที่งอกงาม** ก็มี (๑๙/๗๐/๒๗๒ – ๒๗๓) และ **เหมือนพวกนาคอาศัยชอกเขาหิมพานต์เป็นที่เกิดเป็นที่เจริญ** ก็มี (๑๙/๗๑/๒๗๔ – ๒๗๕); ล้วนแต่มีความหมายอย่างเดียวกัน ว่าต้องมีที่ตั้งที่อาศัย].

หลักเกณฑ์การเลือกสถานที่และบุคคลที่ควรเสพไม่ควรเสพ (อันเป็นอุปกรณ์แห่งมรรค)

การเลือกที่อยู่ในป่า (วนปัตถ์)

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เข้าไปอาศัย **วนปัตถ์** (ป่าทึบ) แห่งใดแห่งหนึ่งอยู่, **สติที่ยังตั้งขึ้นไม่ได้ ก็ไม่ตั้งขึ้นได้, จิตที่ยังไม่ตั้งมั่นก็ไม่ตั้งมั่น, อาสวะที่ยังไม่สิ้นก็ไม่ถึงความสิ้น, และอนุตตรโยคักเขมธรรมที่ยังไม่บรรลุก็ไม่บรรลุ, ทั้งจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจยเภสัชชบริขาร อันบรรพชิตพึงแสวงหามาเพื่อเป็นบริขารของชีวิต ก็หามาได้โดยยาก.** ภิกษุ ท.! ภิกษุนั้น พิจารณาเห็นโดยประจักษ์ดังนี้แล้ว ไม่ว่าจะเป็นเวลากลางวันหรือกลางคืน **พึงหลีกไปเสียจากวนปัตถ์นั้น, อย่าอยู่เลย.**

ภิกษุ ท.! อนึ่ง ภิกษุในกรณีนี้ เข้าไปอาศัย **วนปัตถ์** แห่งใดแห่งหนึ่งอยู่, สติที่ยังตั้งขึ้นไม่ได้ ก็ไม่ตั้งขึ้นได้, จิตที่ยังไม่ตั้งมั่นก็ไม่ตั้งมั่น, อาสวะที่ยังไม่สิ้นก็ไม่ถึงความสิ้น, และอนุตตรโยคักเขมธรรมที่ยังไม่บรรลุก็ไม่บรรลุ; แต่ว่า **จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจยเภสัชชบริขาร อันบรรพชิตพึงแสวงหามาเพื่อเป็นบริขารของชีวิต หามาได้โดยไม่ยาก.** ภิกษุ ท.! ภิกษุนั้น พิจารณาเห็นโดยประจักษ์ดังนี้แล้ว คิดว่า "เราเป็นผู้ออกจากเรือนบวชเพราะเหตุแห่งจีวรก็หามิได้ เพราะเหตุแห่งบิณฑบาตก็หามิได้ เพราะเหตุแห่งเสนาสนะก็หามิได้ เพราะเหตุแห่งคิลานปัจจยเภสัชชบริขารก็หามิได้"; ครั้นพิจารณาเห็นดังนี้แล้ว ภิกษุนั้น **พึงหลีกไปจากวนปัตถ์นั้น, อย่าอยู่เลย.**

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เข้าไปอาศัย **วนปัตถ์** แห่งใดแห่งหนึ่งอยู่, **สติที่ยังตั้งขึ้นไม่ได้ก็ตั้งขึ้นได้, จิตที่ยังไม่ตั้งมั่นก็ตั้งมั่น, อาสวะที่ยังไม่สิ้น**

ก็ถึงความสิ้น, และอนุตตรโยคักเขมธรรมที่ยังไม่บรรลุก็บรรลุ; แต่จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจยเภสัชชบริขาร อันบรรพชิตพึงแสวงหาเพื่อเป็นบริขารของชีวิตนั้น หามาได้โดยยาก. ภิกษุ ท.! ภิกษุนั้น พิจารณาเห็นโดยประจักษ์ดังนี้แล้ว คิดว่า "เรามิได้ออกจากเรือนบวช เพราะเหตุแห่งจีวร เพราะเหตุแห่งบิณฑบาต เพราะเหตุแห่งเสนาสนะ เพราะเหตุแห่งคิลานปัจจยเภสัชชบริขาร"; ครั้นพิจารณาเห็นดังนี้แล้ว ภิกษุนั้น **พึงอยู่ในวนปัตถ์นั้น. อย่าหลีกไปเสียเลย.**

ภิกษุ ท.! อนึ่ง ภิกษุในกรณีนี้ เข้าไปอาศัย วนปัตถ์ แห่งใดแห่งหนึ่งอยู่, **สติที่ยังตั้งขึ้นไม่ได้ก็ตั้งขึ้นได้, จิตที่ยังไม่ตั้งมั่นก็ตั้งมั่น, อาสวะที่ยังไม่สิ้นก็ถึงความสิ้น, และอนุตตรโยคักเขมธรรมที่ยังไม่บรรลุก็บรรลุ, ทั้งจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจยเภสัชชบริขาร อันบรรพชิตจะแสวงหาเพื่อเป็นบริขารของชีวิตนั้น ก็หาได้โดยไม่ยาก.** ภิกษุ ท.! ภิกษุนั้น พิจารณาเห็นโดยประจักษ์ดังนี้แล้ว **พึงอยู่ในวนปัตถ์นั้น จนตลอดชีวิต,** อย่าหลีกไปเสียเลย.

(ในกรณีแห่ง **การเลือกหมู่บ้าน นิคม นคร ชนบท และบุคคล** ที่ควรเสพหรือไม่ควรเสพ ก็ได้ตรัสไว้โดยหลักเกณฑ์อย่างเดียวกัน.)

—มู. ม. ๑๒/๒๑๒ – ๒๑๘/๒๓๕ – ๒๔๒.

(ในสูตรอื่น ถือเอา **การเกิดแห่งกุศลและการไม่เกิดแห่งอกุศล เป็นหลักเกณฑ์สำหรับการเลือก** ว่าควรเสพหรือไม่ควรเสพ : ถ้าได้ผลเป็นกุศลถือว่าควรเสพ, ถ้าได้ผลเป็นอกุศลถือว่าไม่ควรเสพ. และถือเอาหลักเกณฑ์นี้สำหรับการเลือกสิ่งเหล่านี้คือ **กายสมาจาร วจีสมาจาร มโนสมาจาร จิตตุปบาท สัญญาปฏิลาภ ทิฏฐิปฏิลาภ อัตตภาวปฏิลาภ อารมณ์แต่ละอารมณ์ทางอายตนะทั้งหก จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คาม นิคม นคร ชนบท** และ **บุคคล.** ผู้ปรารถนารายละเอียดพึงดูจากที่มานั้น ๆ : อุปริ. ม. ๑๔/๑๔๔ – ๑๖๔/๑๙๙ – ๒๓๒; หรือดูที่หัวข้อว่า

"การเสพที่เป็นอุปกรณ์และไม่เป็นอุปกรณ์ แก่ความเพียรละอกุศลและเจริญกุศล" ที่หน้า ๑๑๔๓ แห่งหนังสือนี้).

อาการที่เรียกว่า อัฏฐังคิกมรรคบริบูรณ์ได้โดยวิธีลัด

ภิกษุ ท.! **เมื่อรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่งจักษุตามที่เป็นจริง ;**
เมื่อรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง **รูป ท.** ตามที่เป็นจริง;
เมื่อรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง **จักขุวิญญาณ** ตามที่เป็นจริง ;
เมื่อรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง **จักขุสัมผัส** ตามที่เป็นจริง ;
เมื่อรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง **เวทนา** อันเกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย สุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม อทุกขมสุขก็ตาม, ตามที่เป็นจริง; บุคคล **ย่อมไม่กำหนัดยินดีในจักษุ** ย่อมไม่กำหนัดยินดี **ในรูป ท.** ย่อมไม่กำหนัดยินดี **ในจักขุวิญญาณ** ย่อมไม่กำหนัดยินดี **ในจักขุสัมผัส** ย่อมไม่กำหนัดยินดี **ในเวทนา**อันเกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย สุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม อทุกขมสุขก็ตาม.

เมื่อบุคคลนั้นไม่กำหนัดยินดีแล้ว ไม่ประกอบพร้อมแล้ว ไม่หลงใหลแล้ว มีปกติเห็นโทษ อยู่; ***ปัญจุปาทานขันธ์*** ย่อมถึงซึ่งความไม่ก่อขึ้นอีกต่อไป และ ***ตัณหา*** อันเป็นเครื่องนำมาซึ่งภพใหม่ ประกอบอยู่ด้วยความกำหนัดด้วยอำนาจแห่งความเพลิน ทำให้เพลินอย่างยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ ของบุคคลนั้น ย่อมละไป. ***ความกระวนกระวาย*** ทางกายและทางจิต ก็ละไป; ***ความแผดเผา*** ทางกายและทางจิต ก็ละไป; ***ความเร่าร้อน*** ทางกายและทางจิต ก็ละไป. บุคคลนั้นย่อมเสวยความสุขทั้งทางกายและทางจิต.

ทิฏฐิของผู้รู้ผู้เห็นอยู่เช่นนั้น เป็น **สัมมาทิฏฐิ,** ความดำริของผู้รู้ผู้เห็นอยู่เช่นนั้น เป็น **สัมมาสังกัปปะ,** ความเพียรของผู้รู้ผู้เห็นอยู่เช่นนั้น เป็น

สัมมาวายามะ, สติของผู้รู้ผู้เห็นอยู่เช่นนั้น เป็น สัมมาสติ, สมาธิของผู้รู้ผู้เห็นอยู่เช่นนั้น เป็น สัมมาสมาธิ. ส่วน กายกรรม วจีกรรม และอาชีวะ **ของเขา บริสุทธิ์ดีแล้วมาแต่เดิม ;** (ดังนั้นเป็นอันว่า สัมมากัมมันตะ สัมมาวาจา สัมมาอาชีวะ มีอยู่แล้วอย่างเต็มที่ ในบุคคลผู้รู้อยู่เห็นอยู่เช่นนั้น). ด้วยอาการอย่างนี้ เป็นอันว่า **อริยอัฏฐังคิกมรรคแห่งบุคคลผู้รู้อยู่เห็นอยู่อย่างนั้น ย่อมถึงซึ่งความบริบูรณ์แห่งภาวนา ด้วยอาการอย่างนี้.**

– อุปริ. ม. ๑๔/๕๒๓ – ๕๒๕/๘๒๘ – ๘๓๐.

(ผู้ยึดการปฏิบัติอริยอัฏฐังคิกมรรคเป็นหลัก พึงมองให้เห็นความสำคัญที่สุดแห่งพระบาลีนี้ ที่แสดงให้เห็นว่า ถ้าปฏิบัติในชั้นลึกคือการรู้เห็นอย่างถูกต้องเกี่ยวกับอายตนะอันเป็นที่ตั้งแห่งตัณหาอุปาทานแล้ว ย่อมเป็นเคล็ดลับในการปฏิบัติอัฏฐังคิกมรรคอย่างครบถ้วนขึ้นมาโดยอัตโนมัติ ไม่เสียเวลามากเหมือนผู้ปฏิบัติชนิดแจกแจงเป็นองค์ ๆ และองค์ละหลาย ๆ อย่าง ซึ่งโดยมากปฏิบัติจนตายหรือเกือบตายก็ไม่เคยประสบความสำเร็จ จึงขอเน้นความสำคัญอย่างยิ่งแห่งพระบาลีนี้ แก่ผู้ปฏิบัติทุกคน.

ข้อความที่ยกมานี้ ยกมาแต่ข้อความที่แสดงด้วยเรื่องของจักษุ ผู้ศึกษาพึงเทียบเคียงเอาเองออกไปถึงเรื่องของ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ และมโน. แต่ละอย่าง ๆ แยกออกเป็นห้าประเด็น เหมือนอย่างที่แสดงไว้ในกรณีแห่งจักษุข้างต้นนั้น, ก็จะได้อายตนิกธรรม ๖ หมวด ๆ ละ ๕ อย่าง ; รวมเป็น ๓๐ อย่าง โดยบริบูรณ์).

วิธีการสืบต่อความไม่ประมาทของอริยสาวก

นันทิยะ! **อริยสาวก เป็นผู้มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท เป็นอย่างไรเล่า?**

นันทิยะ! ในกรณีนี้คือ อริยสาวก เป็นผู้ประกอบด้วย **ความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าอย่างไม่หวั่นไหว (พุทธอเวจจัปปสาทะ)** ดังนี้ว่า "แม้เพราะ

เหตุอย่างนี้ ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์เอง เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ เป็นผู้ไปแล้วด้วยดี เป็นผู้รู้โลกอย่างแจ่มแจ้ง เป็นผู้สามารถฝึกบุรุษที่สมควรฝึกได้อย่างไม่มีใครยิ่งกว่า เป็นครูผู้สอนของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้รู้ผู้ตื่นผู้เบิกบานด้วยธรรม เป็นผู้มีความจำเริญจำแนกธรรมสั่งสอนสัตว์" ดังนี้. อริยสาวกนั้น **ไม่มีความพอใจ**หยุดอยู่ เพียงแค่ความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าอย่างไม่หวั่นไหว แต่ **พยายามให้ยิ่งขึ้นไป** คือเพื่อความวิเวกในกลางวัน เพื่อความหลีกเร้นในกลางคืน.

เมื่ออริยสาวกนั้น เป็นผู้ไม่ประมาทอยู่อย่างนี้, ปราโมทย์ (ความบันเทิงใจ) ย่อมเกิดขึ้น; เมื่อปราโมทย์แล้ว ปีติ (ความอิ่มใจ) ย่อมเกิดขึ้น; เมื่อมีใจปีติ กายก็สงบระงับ; ผู้มีกายสงบระงับ ย่อมรู้สึกเป็นสุข; จิตของผู้มีสุข ย่อมตั้งมั่น (เป็นสมาธิ); **เมื่อจิตตั้งมั่น ธรรม (ที่ยังไม่เคยปรากฏ) ย่อมปรากฏ; เพราะความปรากฏแห่งธรรม อริยสาวกนั้น ย่อมถึงซึ่งการนับได้ว่า เป็นผู้มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท โดยแท้.**

(ในกรณีแห่งโสตาปัตติยังคะที่สอง คือ **ความเลื่อมใสในพระธรรมอย่างไม่หวั่นไหว** ก็ดี ที่สามคือ **ความเลื่อมใสในพระสงฆ์อย่างไม่หวั่นไหว** ก็ดี ที่สี่คือ **ความมีศีลที่พระอริยเจ้าพอใจ** (อริยกันตศีล) ก็ดี ก็ได้ตรัสไว้มีข้อความอย่างเดียวกันกับข้อความข้างบนที่กล่าวถึงความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า)

นันทิยะ! อย่างนี้แล อริยสาวกชื่อว่า เป็นผู้มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท.

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๕๐๑/๑๖๐๒.

(ขอให้สังเกตเห็นใจความสำคัญที่ว่า แม้จะเป็น **เตรียมพระโสดาบัน** (คือธัมมานุสารีและสัทธานุสารีก็ตาม) หรือเป็นพระโสดาบันแล้วก็ตาม ยังมีกิจคือความไม่ประมาทที่จะต้องกระทำสืบต่อยิ่งขึ้นไป ตามข้อความในพระสูตรนี้ ให้ได้ชื่อว่าเป็นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาทอยู่เสมอ. ข้อปฏิบัติเหล่านั้นมีใจความสำคัญอยู่ที่ว่า **กลางวันมีวิเวก** คือสงัดจากความรบกวนภายนอก **กลางคืนมีปฏิสัลลาณะ** คือจิตไม่ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ แต่มากำหนดอยู่ที่ธรรมอันควรกำหนดอยู่ตลอดเวลา จนเกิดผลตามลำดับ นับตั้งแต่ความปราโมทย์ ไปจนถึงความปรากฏแห่งธรรมที่ยังไม่เคยปรากฏ. อริยสาวกชั้นที่สูงขึ้นไปก็มีหลักปฏิบัติทำนองนี้ คือกลางวันมีวิเวก กลางคืนมีปฏิสัลลาณะ เพื่อบรรลุธรรมชั้นที่สูงขึ้นไปกว่าที่บรรลุอยู่ จนกระทั่งถึงชั้นพระอรหันต์. แม้ชั้นพระอรหันต์ซึ่งเป็นชั้นที่ถึงที่สุดแห่งความไม่ประมาทแล้ว ก็ยังมีวิเวกในกลางวัน มีปฏิสัลลาณะในกลางคืน เพื่อความอยู่เป็นผาสุกของบุคคลผู้ถึงที่สุดแห่งพรหมจรรย์.

ขอให้ทุกคนเห็นความสำคัญของการอยู่อย่างมีวิเวกและปฏิสัลลาณะ ว่าเป็นฐานรากในการสืบต่อความไม่ประมาทให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปในตัวเอง โดยไม่ต้องลำบากมากมายนัก).

พึงทำความสมดุลย์ของสมถะและวิปัสสนา

ภิกษุ ท.! บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้ มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก. สี่จำพวก อย่างไรเล่า? สี่คือ บุคคลบางคน ได้เจโตสมถะในภายใน แต่ไม่ได้ธัมมวิปัสสนาด้วยอธิปัญญา; บุคคลบางคน ได้ธัมมวิปัสสนาด้วยอธิปัญญา แต่ไม่ได้เจโตสมถะในภายใน; บุคคลบางคน ไม่ได้ทั้งเจโตสมถะในภายในและไม่ได้ธัมมวิปัสสนาด้วยอธิปัญญา; บุคคลบางคน ได้ทั้งเจโตสมถะในภายในด้วยและได้ธัมมวิปัสสนาด้วยอธิปัญญาด้วย.

ภิกษุ ท.! ในบรรดาบุคคล ๔ จำพวกนั้น ๑. **บุคคลผู้ได้เจโตสมถะในภายใน แต่ไม่ได้ธัมมวิปัสสนาด้วยอธิปัญญานั้น** บุคคลนั้น **ควรดำรงตนอยู่ในเจโตสมถะในภายใน แล้วประกอบความเพียรในธัมมวิปัสสนาด้วยอธิปัญญา**

เถิด. สมัยต่อมาเขาก็จะเป็นผู้ได้ทั้งเจโตสมถะในภายใน และได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนาด้วย.

๒. ภิกษุ ท.! **บุคคลผู้ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา แต่ไม่ได้เจโตสมถะในภายในนั้น** บุคคลนั้น **ควรดำรงตนอยู่ในอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา แล้วประกอบความเพียรในเจโตสมถะในภายใน.** สมัยต่อมา เขาก็จะเป็นผู้ได้ทั้งอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา และได้เจโตสมถะในภายในด้วย.

๓. ภิกษุ ท.! **บุคคลผู้ไม่ได้ทั้งเจโตสมถะในภายใน และไม่ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนานั้น** บุคคลนั้น **เพื่อให้ได้ซึ่งกุศลธรรมทั้งสองนั้น พึงกระทำโดยประมาณอันยิ่งซึ่งฉันทะ** (ความพอใจ) **วายามะ** (ความพยายาม) **อุสสาหะ อุสโสฬ์หี** (ความขะมักเขม้น) **อัปปฏิวาณี** (ความไม่ถอยหลัง) **สติ และสัมปชัญญะ** ให้เหมือนกับคนมีไฟลุกโพลงที่เสื้อผ้าหรือที่ศีรษะ พึงกระทำซึ่งฉันทะ วายามะ อุสสาหะ อุสโสฬ์หี อัปปฏิวาณี สติ และสัมปชัญญะ โดยประมาณอันยิ่ง เพื่อจะดับไฟอันลุกโพลงที่เสื้อผ้าหรือที่ศีรษะนั้นเสีย, ฉันใดก็ฉันนั้น. สมัยต่อมาเขาก็จะเป็นผู้ได้ทั้งเจโตสมถะในภายใน และได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนาด้วย.

๔. ภิกษุ ท.! ส่วน **บุคคลผู้ได้ทั้งเจโตสมถะในภายในด้วย และได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนาด้วยนั้น** บุคคลนั้น **ควรดำรงตนอยู่ในกุศลธรรมทั้งสองนั้น แล้วประกอบความเพียร เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ให้ยิ่งขึ้นไป.**

ภิกษุ ท.! บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้แล มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก.

—จตุกฺก. อํ. ๒๑/๑๒๑/๙๓.

(ในพระบาลีบางแห่ง (๑๔/๕๒๔/๘๒๙) ตรัสระบุมรรคหรืออริยสัจที่สี่ว่าได้แก่สมถะและวิปัสสนา. ข้อความข้างบนนี้เกี่ยวกับสมถะและวิปัสสนา จึงนำมาใส่ไว้ในหมวดนี้).

การปฏิบัติเพื่อความสมดุลย์แห่งสมถะและวิปัสสนา

ภิกษุ ท.! ในบรรดาบุคคลสี่จำพวกนั้น ๑. **บุคคลผู้ได้เจโตสมถะในภายใน แต่ไม่ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา** นั้น บุคคลนั้น **พึงเข้าไปหาบุคคลผู้ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา** แล้วถามว่า "ท่านผู้มีอายุ! เราควรเห็นสังขารกันอย่างไร? ควรพิจารณาสังขารกันอย่างไร? ควรเห็นแจ้งสังขารกันอย่างไร?" ดังนี้. ผู้ถูกถามนั้น จะพยากรณ์ตามที่ตนเห็นแล้ว แจ่มแจ้งแล้วอย่างไร แก่บุคคลนั้น ว่า "ท่านผู้มีอายุ! สังขารควรเห็นกันอย่างนี้ ๆ, สังขารควรพิจารณากันอย่างนี้ ๆ, สังขารควรเห็นแจ้งกันอย่างนี้ ๆ" ดังนี้. สมัยต่อมา บุคคลนั้นก็จะเป็นผู้ได้ทั้งเจโตสมถะในภายใน และอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา.

๒. ภิกษุ ท.! **บุคคลผู้ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา แต่ไม่ได้เจโตสมถะในภายใน** นั้น บุคคลนั้น **พึงเข้าไปหาบุคคลผู้ได้เจโตสมถะในภายใน** แล้วถามว่า "ท่านผู้มีอายุ! จิต เป็นสิ่งที่ควรดำรงไว้ (สณฐเปตพฺพ) อย่างไร? ควรถูกชักนำไป (สนฺนิยาเทตพฺพ) อย่างไร? ควรทำให้เป็นจิตมีอารมณ์เดียว (เอโกทิกตฺตพฺพ) อย่างไร? ควรทำให้ตั้งมั่น (สมาทหาตพฺพ) อย่างไร?" ดังนี้. ผู้ถูกถามนั้นจะพยากรณ์ ตามที่ตนเห็นแล้ว แจ่มแจ้งแล้วอย่างไร แก่บุคคลนั้น ว่า "ท่านผู้มีอายุ! จิต เป็นสิ่งที่ควรดำรงไว้ ด้วยอาการอย่างนี้ ๆ, ควรถูกชักนำไป ด้วยอาการอย่างนี้ ๆ, ควรทำให้เป็นจิตมีอารมณ์เดียว ด้วยอาการอย่างนี้ ๆ, ควรทำให้ตั้งมั่น ด้วยอาการอย่างนี้ ๆ" ดังนี้. สมัยต่อมา บุคคลนั้น ก็จะเป็นผู้ได้ทั้งอธิปัญญาธัมมวิปัสสนาและเจโตสมถะในภายใน.

๓. ภิกษุ ท.! **บุคคลผู้ไม่ได้ทั้งเจโตสมถะในภายใน และอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา** นั้น บุคคลนั้น **พึงเข้าไปหาบุคคลผู้ได้ทั้งเจโตสมถะในภายในและ**

อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา แล้วถามว่า "ท่านผู้มีอายุ! จิตเป็นสิ่งที่ควรดำรงไว้อย่างไร? ควรถูกชักนำไปอย่างไร? ควรทำให้เป็นจิตมีอารมณ์เดียวอย่างไร? ควรทำให้ตั้งมั่นอย่างไร? สังขารเป็นสิ่งที่ควรเห็นอย่างไร? ควรพิจารณาอย่างไร? ควรเห็นแจ้งอย่างไร?" ดังนี้. ผู้ถูกถามนั้นจะพยากรณ์ ตามที่ตนเห็นแล้วแจ่มแจ้งแล้วอย่างไร แก่บุคคลนั้น ว่า "ท่านผู้มีอายุ! จิตเป็นสิ่งที่ควรดำรงไว้ด้วยอาการอย่างนี้ ๆ, ควรถูกชักนำไป ด้วยอาการอย่างนี้ ๆ, ควรทำให้เป็นจิตมีอารมณ์เดียว ด้วยอาการอย่างนี้ ๆ, ควรทำให้ตั้งมั่น ด้วยอาการอย่างนี้ ๆ; สังขารเป็นสิ่งที่ควรเห็นกันอย่างนี้ ๆ, ควรพิจารณากันอย่างนี้ ๆ, ควรเห็นแจ้งกันอย่างนี้ ๆ" ดังนี้. สมัยต่อมา บุคคลนั้น ก็จะเป็นผู้ได้ทั้งเจโตสมถะในภายในและอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา.

๔. ภิกษุ ท.! **บุคคลผู้ได้ทั้งเจโตสมถะในภายใน และอธิปัญญาธัมมวิปัสสนานั้น** บุคคลนั้น **พึงดำรงตนไว้ในธรรมทั้งสองนั้น แล้วประกอบความเพียรเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ให้ยิ่งขึ้นไป.**

ภิกษุ ท.! บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้ มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก.

—จตุกฺก. อํ. ๒๑/๑๒๒ - ๑๒๔/๙๔.

ความสมประสงค์สูงสุด มีได้เพราะสัมมัตตะ

ภิกษุ ท.! **เพราะอาศัยสัมมัตตะ อาราธนา** (ความสำเร็จสูงสุดชนิดเป็นที่พอใจของพระอริยเจ้า) ย่อมมี มิใช่มีวิราธนา (ความไม่ประสพความสำเร็จฯ). ข้อนั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.!

สำหรับผู้มีสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะย่อมมีเพียงพอ ;
สำหรับผู้มีสัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจาย่อมมีเพียงพอ ;
สำหรับผู้มีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะย่อมมีเพียงพอ ;.
สำหรับผู้มีสัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะย่อมมีเพียงพอ ;
สำหรับผู้มีสัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะย่อมมีเพียงพอ ;
สำหรับผู้มีสัมมาวายามะ สัมมาสติย่อมมีเพียงพอ ;
สำหรับผู้มีสัมมาสติ สัมมาสมาธิย่อมมีเพียงพอ ;
สำหรับผู้มีสัมมาสมาธิ สัมมาญาณะย่อมมีเพียงพอ ;
สำหรับผู้มีสัมมาญาณะ สัมมาวิมุตติย่อมมีเพียงพอ.

ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล เรียกว่า เพราะอาศัยสัมมัตตะ จึงมีอาราธนา มิใช่มีวิราธนา.

—ทสก. อํ. ๒๔/๒๒๖/๑๐๔, ๑๐๓.

(ความไม่สมประสงค์ (วิราธนา) มีได้เพราะอาศัยมิจฉัตตะ ตรัสไว้โดยนัยตรงกันข้าม ผู้ศึกษาพึงเทียบเคียงได้เอง. คำขยายความที่กว้างขวางออกไป มีอยู่ในข้อความต่อไปจากข้อความตอนนี้).

การให้ผลของมิจฉัตตะและสัมมัตตะ

ภิกษุ ท.! เมื่อบุคคลมีมิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา .... ฯลฯ .... มิจฉาญาณะ มิจฉาวิมุตติ เสียแล้ว, **กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม** ที่เขากระทำเต็มที่ตามทิฏฐินั้น ใด ๆ ก็ดี **เจตนา** ก็ดี **ความปรารถนา** ก็ดี **ปณิธาน** ก็ดี **สังขาร** (การปรุงแต่ง) ใด ๆ ก็ดี ธรรมเหล่านั้นทั้งหมดของบุคคลนั้น **ย่อมเป็นไปเพื่อความทุกข์อันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ ไม่เป็นประโยชน์**

เกื้อกูล. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท.! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า **ทิฏฐินั้นเป็นทิฏฐิชั่ว** (ปาปิก). ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน พรรณไม้สะเดา พรรณไม้บวบขม พรรณไม้น้ำเต้าขม ที่เขาปลูกลงไปในดินเปียก; พืชนั้นเข้าไปจับเอารสแห่งดินและรสแห่งน้ำใด ๆ รสแห่งดินและรสแห่งน้ำทั้งหมดนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นของขม ของเผ็ดร้อน ของไม่อร่อย. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ข้อนั้นเพราะเหตุว่าพืชนั้นเป็นพืชชั่ว, ฉันใดก็ฉันนั้น.

ภิกษุ ท.! เมื่อบุคคลมีสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา .... ฯลฯ .... สัมมาญาณะ สัมมาวิมุตติ แล้ว, **กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม** ที่เขากระทำเต็มที่ตามทิฏฐินั้น ใด ๆ ก็ดี **เจตนา** ก็ดี **ความปรารถนา** ก็ดี **ปณิธาน** ก็ดี **สังขาร** ใด ๆ ก็ดี ธรรมเหล่านั้นทั้งหมดของบุคคลนั้น **ย่อมเป็นไปเพื่อความสุขอันน่าปรารถนา** น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นประโยชน์เกื้อกูล. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ข้อนั้นเพราะเหตุว่า **ทิฏฐินั้นเป็นทิฏฐิดี** (ภทฺทิก). ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน พืชพรรณอ้อย พืชพรรณข้าวสาลี พืชพรรณองุ่น (มุทฺทิก) ที่เขาปลูกลงไปในดินเปียก; พืชนั้นเข้าไปจับเอารสแห่งดินและรสแห่งน้ำใด ๆ รสแห่งดินและรสแห่งน้ำทั้งหมดนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นรสน่ายินดี รสหวาน รสชุ่มฉ่ำ. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ข้อนั้นเพราะเหตุว่า พืชนั้นเป็นพืชดี, ฉันใดก็ฉันนั้น.

– ทสก. อํ. ๒๔/๒๒๖ – ๒๒๘/๑๐๔.

รีบปฏิบัติให้สุดเหวี่ยงแต่ไม่ต้องร้อนใจว่าจงสำเร็จ

(นั่นแหละคือมัชฌิมาปฏิปทา)

ภิกษุ ท.! กิจของคฤหบดีชาวนาที่เขาจะต้องรีบทำมีสามอย่างเหล่านี้. สามอย่างอะไรบ้างเล่า? สามอย่างคือ คฤหบดีชาวนารีบ ๆ ไถ คราด พื้นที่นา

ให้ดีเสียก่อน, ครั้นแล้ว ก็รีบ ๆ ปลูกพืช, ครั้นแล้ว ก็รีบ ๆ ไขน้ำเข้าบ้าง ไขน้ำออกบ้าง. ภิกษุ ท.! กิจของคฤหบดีชาวนาที่เขาจะต้องรีบทำมีสามอย่างเหล่านี้แล; แต่ว่า **คฤหบดีชาวนานั้น ไม่มีฤทธิ์หรืออานุภาพที่จะบันดาลว่า "ข้าวของเราจงงอกในวันนี้, ตั้งท้องพรุ่งนี้, สุกมะรืนนี้" ดังนี้ได้เลย,** ที่ถูก ย่อมมีเวลาที่ข้าวนั้น เปลี่ยนแปรสภาพไปตามฤดูกาล ย่อมจะงอกบ้าง ตั้งท้องบ้าง สุกบ้าง;

ภิกษุ ท.! ฉันใดก็ฉันนั้น : กิจของภิกษุที่เธอจะต้องรีบทำมีสามอย่างเหล่านี้. สามอย่างอะไรบ้างเล่า? สามอย่างคือ การสมาทานการปฏิบัติในศีลอันยิ่ง, การสมาทานการปฏิบัติในจิตอันยิ่ง และการสมาทานการปฏิบัติในปัญญาอันยิ่ง. ภิกษุ ท.! กิจของภิกษุที่เธอจะต้องรีบทำมีสามอย่างเหล่านี้แล; แต่ว่า **ภิกษุนั้น ก็ไม่มีฤทธิ์หรืออานุภาพที่จะบันดาลว่า "จิตของเราจงหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่มีอุปาทานในวันนี้ หรือพรุ่งนี้ หรือมะรืนนี้" ดังนี้ได้เลย,** ที่ถูก ย่อมมีเวลาที่เหมาะสม ซึ่งเมื่อภิกษุนั้นปฏิบัติไปแม้ใน **ศีลอันยิ่ง,** ปฏิบัติไปแม้ใน **จิตอันยิ่ง** และปฏิบัติไปแม้ใน **ปัญญาอันยิ่ง** จิตก็จะ**หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่มีอุปาทาน ได้เอง.**

ภิกษุ ท.! เพราะฉะนั้น ในเรื่องนี้ พวกเธอทั้งหลายพึงสำเหนียกใจไว้ว่า **"ความพอใจของเราจักต้องเข้มงวดพอ ในการสมาทานการปฏิบัติในศีลอันยิ่ง, ในการสมาทานการปฏิบัติในจิตอันยิ่ง และในการสมาทานการปฏิบัติในปัญญาอันยิ่ง"** ดังนี้. ภิกษุ ท.! พวกเธอทั้งหลาย พึงสำเหนียกใจไว้อย่างนี้แล.

— ทิก. อํ. ๒๐/๓๐๙/๕๓๒.

ภาวะบริสุทธิ์แห่งการประพฤติตบะพรหมจรรย์ โดย ๑๖ ประการ

(ก. ภาวะไม่บริสุทธิ์สำหรับเปรียบเทียบ)

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! เมื่อการเกียดกันกิเลสด้วยตบะบริบูรณ์อย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคยังจะกล่าวถึงอุปกิเลสมีอย่างต่าง ๆ แห่งการบำเพ็ญตบะนั้นอย่างไรอีกเล่า ?"

๑. นิโค์รธ ! ในกรณีนี้ คือ ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาเป็นผู้พอใจด้วยตบะนั้น ว่าบริบูรณ์แล้วตามประสงค์ (เป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อตัวกู, มิใช่เพื่อธรรมะ). นิโค์รธ ! ข้อที่เขา **พอใจด้วยตบะว่า บริบูรณ์แล้วตามประสงค์** นั้น แม้ข้อนี้ก็ยังเป็นอุปกิเลส (เครื่องเศร้าหมอง) ของผู้บำเพ็ญตบะ.

๒. นิโค์รธ ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขายกตนข่มผู้อื่นด้วยตบะนั้น. นิโค์รธ ! ข้อที่เขา **ยกตนข่มผู้อื่นด้วยตบะ** นั้น แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ.

๓. นิโค์รธ ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาเมาตบะ หลงตบะ ถึงความมัวเมาด้วยตบะนั้น. นิโค์รธ ! ข้อที่เขา **เมาตบะ หลงตบะ ถึงความมัวเมาด้วยตบะ** นั้น แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ,

๔. นิโค์รธ ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาทำลาภสักการะและเสียงสรรเสริญให้เกิดขึ้นด้วยตบะนั้น เขาพอใจด้วยลาภสักการะและเสียงสรรเสริญนั้น ว่าบริบูรณ์แล้วตามประสงค์. นิโค์รธ ! ข้อที่

เขา พอใจด้วยลาภสักการะและเสียงสรรเสริญ ว่าบริบูรณ์แล้วตามประสงค์ นั้น แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ.

๕. นิโค์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาทำลาภสักการะและเสียงสรรเสริญให้เกิดขึ้นด้วยตบะนั้น เขายกตนข่มผู้อื่น ด้วยลาภสักการะและเสียงสรรเสริญนั้น. นิโค์รธ! ข้อที่เขา ยกตนข่มผู้อื่น ด้วยลาภสักการะและเสียงสรรเสริญ นั้น แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ.

๖. นิโค์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาทำลาภสักการะและเสียงสรรเสริญให้เกิดขึ้นด้วยตบะนั้น เขาเมาลาภ หลงลาภ ถึงความมัวเมาด้วยลาภสักการะและเสียงสรรเสริญนั้น. นิโค์รธ! ข้อที่เขา เมาลาภ หลงลาภ ถึงความมัวเมาด้วยลาภสักการะและเสียงสรรเสริญ นั้น แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ.

๗. นิโค์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขา ถึงการแบ่งแยกในโภชนะ ทั้งหลายว่า "นี้ควรแก่เรา นี้ไม่ควรแก่เรา" ดังนี้. เขาไม่ชอบสิ่งใด เขาสะบัดหน้าไม่สนใจ ละมันไปเสีย; เขา ชอบสิ่งใด เขา ก็จดจ่อมัวเมา หมายมั่นซึ่งสิ่งนั้น ไม่มองเห็นโทษ ไม่มีปัญญาเป็นเครื่องออก (จากอัสสาทะแห่งสิ่งนั้น) กินเอา ๆ. นิโค์รธ! แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของผู้ บำเพ็ญตบะ.

๘. นิโค์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ ด้วยคิดว่า พระราชา มหาอำมาตย์ กษัตริย์ พราหมณ์ คหบดี เดียรถีย์ ทั้งหลาย

จักสักการะเรา เพราะเหตุแห่งความใคร่จะได้ลาภสักการะและเสียงสรรเสริญ. นิโคร์รธ! แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ.

๙. นิโคร์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ เป็นผู้ **เที่ยวรุกราน สมณะหรือพราหมณ์ใด ๆ ไม่ว่าในที่ไหน ๆ** ว่า "อะไรกันนะ ท่านผู้นี้ มีอาชีพ (ดำรงชีพ) สำส่อน กินเสียหมดทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นพืชเกิดจากราก พืชเกิดจากข้อ พืชเกิดจากผล พืชเกิดจากยอด และพืชเกิดจากลำต้นเป็นที่ห้า" ดังนี้ **ด้วยวาทะย่ำยีสมณะราวกะว่ามีคมแห่งฟันดังสายฟ้า.** นิโคร์รธ! การกระทำแม้นี้ก็เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ.

๑๐. นิโคร์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ **เห็นสมณะหรือพราหมณ์ใด ๆ ที่คนพากันสักการะอยู่** เคารพอยู่ นับถืออยู่ บูชาอยู่ ในตระกูลทั้งหลาย ก็ **มีความคิดว่า** "คนทั้งหลายพากันสักการะเคารพนับถือบูชาซึ่งสมณ-พราหมณ์นี้ผู้มีอาชีพสำส่อนอยู่ ในตระกูลทั้งหลาย แต่กลับไม่สักการะเคารพ-นับถือบูชาเราผู้บำเพ็ญตบะ ดำรงชีวิตอยู่อย่างมี **ลูข[๑] ปฏิปทา** อยู่ในตระกูลทั้งหลาย" ดังนี้ เขา **เกิดมีความริษยาและตระหนี่ในตระกูลทั้งหลายขึ้นมา ด้วยอาการอย่างนี้.** นิโคร์รธ! แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ.

---

๑. **ลูขะ** คำนี้ แปลยากสำหรับภาษาไทย เคยแปลกันว่าเศร้าหมองบ้าง ปอน ๆ บ้าง เป็นคำแปลที่อาจให้เกิดความเข้าใจผิดจากความหมายอันแท้จริง ซึ่งสูงหรือลึกไปกว่านั้น กล่าวคือ มีชีวิตอยู่ด้วยสิ่งที่ไร้ค่า ไร้ความสวยงาม ไร้ความสะดวกสบาย เป็นชีวิตแบบต่ำสุดสำหรับนักบวช ซึ่งเราเรียกกันโดยทั่วไปว่าเคร่งครัดอย่างยิ่ง. ขอให้ใช้คำว่า ลูขะ นี้เป็นคำคำหนึ่งในภาษาไทยสืบไปในภายหน้าด้วย.

๑๑. นิโค์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ **ชอบนั่งแสดงตัวตามทางที่คนผ่าน (เพื่ออวดคน).** นิโค์รธ! แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ.

๑๒. นิโค์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ **ไม่เปิดเผยตน (ตามที่เป็นจริง) เที่ยวไปในตระกูลทั้งหลาย ประกาศอยู่ว่า** "อย่างนี้ ๆ เป็นตบะของฉัน, มีในตบะของฉัน" ดังนี้ เป็นต้น. นิโค์รธ! แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ.

๑๓. นิโค์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ **มีปกตินิสัยทำสิ่งไร ๆ ให้เป็นของปกปิด** เมื่อถูกถามอยู่ว่า สิ่งนี้ควรแก่ท่านไหม ก็ **กล่าวสิ่งที่ไม่ควรว่าควร กล่าวสิ่งที่ควรว่าไม่ควร เป็นผู้กล่าวมุสาทั้งที่รู้อยู่แก่ใจ** ดังนี้. นิโค์รธ! แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ.

๑๔. นิโค์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ, เมื่อตถาคต **หรือสาวกของตถาคตแสดงธรรมอยู่, เขาไม่ยอมรับ** (ว่าถูกว่าจริง) **ต่อปริยายที่ควรยอมรับ** (ว่าถูกว่าจริง) **แม้มีอยู่แท้.** นิโค์รธ! แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ.

๑๕. นิโค์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ เป็นคน **ขี้โกรธ มักผูกโกรธ.** นิโค์รธ! แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ.

๑๖. นิโค์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ เป็นคน **ลบหลู่คุณท่าน ตีตนเสมอท่าน** เป็นคน **ริษยา ตระหนี่** เป็นคน **โอ้อวด มีมายา** เป็น

คนหัวดื้อ ดูหมิ่นท่าน เป็นคนปรารถนาลามก ตกอยู่ในอำนาจแห่งความปรารถนาลามก เป็นมิจฉาทิฏฐิ ประกอบอยู่ด้วยอันตคาหิกทิฏฐิ เป็นคนลูบคลำสิ่งต่าง ๆ ตามทิฏฐิของตน ยึดถือไว้เหนียวแน่น สลัดคืนได้ยาก. นิโคร์ธ! แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ.

นิโคร์ธ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : การเกียดกันกิเลสด้วยตบะในรูปแบบอย่างที่ว่ามานี้ (ทุกข้อ) เป็นอุปกิเลส หรือไม่เป็นอุปกิเลสเล่า?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! การเกียดกันกิเลสด้วยตบะเหล่านี้ เป็นอุปกิเลสแน่แท้ ไม่เป็นอุปกิเลส หามิได้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้อนี้เป็นฐานะที่มีอยู่ คือผู้บำเพ็ญตบะบางคนในกรณีนี้ ประกอบด้วยอุปกิเลสเหล่านี้ครบทุกอย่างแล้ว ทำไมจะไม่ประกอบด้วยอุปกิเลสแต่ละอย่าง ๆ เล่า".

(ข. ภาวะบริสุทธิ์ที่สำหรับถือเป็นหลัก)

๑. นิโคร์ธ! ในกรณีนี้ ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาไม่เป็นผู้พอใจไม่รู้สึกว่าบริบูรณ์แล้วตามประสงค์ด้วยตบะนั้น (ไม่ได้บำเพ็ญตบะเพื่อความพอใจแห่งตัวกู). นิโคร์ธ! ข้อที่เขา ไม่ได้บำเพ็ญตบะเพื่อความพอใจแห่งตนนั้น นั่นแหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

๒. นิโคร์ธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาไม่ยกตนไม่ข่มผู้อื่นด้วยตบะนั้น. นิโคร์ธ! ข้อที่เขาไม่ยกตนไม่ข่มผู้อื่นด้วยตบะนั้น ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

๓. นิโค์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาไม่เมาตบะ ไม่หลงตบะ ไม่ถึงความมัวเมาด้วยตบะนั้น. นิโค์รธ! ข้อที่เขาไม่เมาตบะ ไม่หลงตบะ ไม่ถึงความมัวเมาด้วยตบะ นั้น ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

๔. นิโค์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาทำลาภสักการะและเสียงสรรเสริญให้เกิดขึ้นด้วยตบะนั้น เขาไม่เป็นผู้พอใจด้วยลาภสักการะและเสียงสรรเสริญนั้น ว่าบริบูรณ์แล้วตามประสงค์. นิโค์รธ! ข้อที่เขาไม่เป็นผู้พอใจด้วยลาภสักการะและเสียงสรรเสริญ ว่าบริบูรณ์แล้วตามประสงค์ นั้น ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

๕. นิโค์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาทำลาภสักการะและเสียงสรรเสริญให้เกิดขึ้นด้วยตบะนั้น เขาไม่ยกตนไม่ข่มผู้อื่นด้วยลาภสักการะและเสียงสรรเสริญนั้น. นิโค์รธ! ข้อที่เขาไม่ยกตนไม่ข่มผู้อื่นด้วยลาภสักการะและเสียงสรรเสริญ นั้น ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

๖. นิโค์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาทำลาภสักการะและเสียงสรรเสริญให้เกิดขึ้น เขาไม่เมาลาภ ไม่หลงลาภ ไม่ถึงความมัวเมาลาภสักการะและเสียงสรรเสริญนั้น. นิโค์รธ! ข้อที่เขาไม่เมาลาภไม่หลงลาภไม่ถึงความมัวเมาลาภสักการะและเสียงสรรเสริญ นั้น ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

๗. นิโค์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาไม่ถึงการแบ่งแยกในโภชนะทั้งหลาย ว่า "นี้ควรแก่เรา นี้ไม่ควรแก่เรา" ดังนี้ เขาไม่ชอบสิ่งใด เขาไม่ได้สะบัดหน้าแสดงความไม่สนใจ ละมันไปเสีย เขาชอบสิ่งใด เขาก็ไม่จดจ่อ ไม่มัวเมา ไม่หมายมั่นสิ่งนั้น มองเห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องออก (จากอัสสาทะแห่งสิ่งนั้น) บริโภคอยู่. ด้วยเหตุนี้แหละ เขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

๘. นิโค์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาไม่คิดอย่างนี้ว่า พระราชา มหาอำมาตย์ กษัตริย์ พราหมณ์ คหบดี เดียรถีย์ ทั้งหลาย จักสักการะเรา เพราะเหตุแห่งความใคร่จะได้ลาภสักการะและเสียงสรรเสริญ. ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

๙. นิโค์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ ไม่เป็นผู้เที่ยวรุกรานสมณะหรือพราหมณ์ใด ๆ ว่า "อะไรกันนะ ท่านผู้นี้มีอาชีพ (ดำรงชีพ) สำส่อนกินเสียหมดทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นพืชเกิดจากราก พืชเกิดจากข้อ พืชเกิดจากผล พืชเกิดจากยอด และพืชเกิดจากลำต้นเป็นที่ห้า" ดังนี้ ด้วยวาทะย่ำยีสมณะ-ราวกะว่ามีคมแห่งฟันดังสายฟ้า. ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

๑๐. นิโค์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ เห็นสมณะหรือพราหมณ์ใด ๆ ที่คนเขาพากันสักการะอยู่ เคารพอยู่ นับถืออยู่ บูชาอยู่ ในตระกูลทั้งหลาย เขาไม่มีความคิดอย่างนี้ว่า "คนทั้งหลายพากันสักการะเคารพ-นับถือบูชาซึ่งสมณะพราหมณ์นี้ผู้มีอาชีวะสำส่อนอยู่ ในตระกูลทั้งหลาย แต่กลับไม่สักการะเคารพนับถือบูชาเราผู้ดำรงชีพอยู่อย่างมีลูขปฏิปทา อยู่ในตระกูล

ทั้งหลาย" ดังนี้ เขาไม่เกิดมีความริษยาและตระหนี่ ในตระกูลทั้งหลายขึ้นมาอย่างนี้. ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

๑๑. นิโคร์ธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ ไม่ชอบนั่งแสดงตนตามทางที่คนผ่าน (เพื่ออวดคน). ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

๑๒. นิโคร์ธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ จะไม่เปิดเผยตน (ตามที่เป็นจริง) เที่ยวไปในตระกูลทั้งหลายก็หามิได้ (เขาเป็นคนจริงและเปิดเผย) ประกาศอยู่ว่า "อย่างนี้ ๆ เป็นตบะของฉัน, มีในตบะของฉัน" ดังนี้เป็นต้น. ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

๑๓. นิโคร์ธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ ไม่มีปกตินิสัยทำสิ่งไร ๆ ให้เป็นของปกปิด เมื่อถูกถามอยู่ว่า สิ่งนี้ควรแก่ท่านไหม ก็กล่าวสิ่งที่ไม่ควรว่าไม่ควร กล่าวสิ่งที่ควรว่าควร ไม่เป็นผู้กล่าวมุสาทั้งที่รู้อยู่แก่ใจ ดังนี้. ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

๑๔. นิโคร์ธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ, เมื่อตถาคตหรือสาวกของตถาคตแสดงธรรมอยู่, เขายอมรับ (ว่าถูกว่าจริง) ต่อปริยายที่ควรยอมรับ (ว่าถูกว่าจริง) ซึ่งมีอยู่แท้. ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

๑๕. นิโคร์ธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ ไม่เป็นคนขี้โกรธไม่ผูกโกรธ. นิโคร์ธ! ข้อที่เขาเป็นคนไม่ขี้โกรธ ไม่ผูกโกรธนั้น ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

๑๖. นิโค์รธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ ไม่เป็นคนลบหลู่คุณท่าน ไม่ตีตนเสมอท่าน ไม่เป็นคนริษยา ไม่ตระหนี่ ไม่เป็นคนโอ้อวด ไม่มีมายา ไม่เป็นคนหัวดื้อ ไม่ดูหมิ่นท่าน ไม่เป็นคนปรารถนาลามก ไม่ตกอยู่ในอำนาจแห่งความปรารถนาลามก ไม่เป็นมิจฉาทิฏฐิ ไม่ประกอบอยู่ด้วยอันตคาหิกทิฏฐิ ไม่เป็นคนลูบคลำสิ่งต่าง ๆ ตามทิฏฐิของตน ไม่ยึดถือไว้เหนียวแน่น สลัดคืนได้ง่าย. ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

นิโค์รธ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : เมื่อเป็นอย่างนี้ มันเป็นการเกียดกันกิเลสด้วยตบะที่บริสุทธิ์ หรือไม่บริสุทธิ์เล่า?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อเป็นอย่างนี้ มันเป็นการเกียดกันกิเลสด้วยตบะที่บริสุทธิ์โดยแท้ หาใช่ไม่บริสุทธิ์ไม่ ทั้งยังเป็นการบรรลุถึงยอดถึงแก่นอีกด้วย พระเจ้าข้า!"

นิโค์รธเอ๋ย! การเกียดกันกิเลสด้วยตบะเพียงเท่านี้ ยังไม่ถึงยอดถึงแก่น เป็นเพียงถึงเปลือกแห้ง ๆ เท่านั้น.

—ปา. ที. ๑๑/๔๔ – ๕๕/๒๔ – ๒๘.

การต่อสู้ของผู้เกลียดกลัวความทุกข์โดยละเอียด

ถ้าผาสุกธรรมใด ๆ มีอยู่ สำหรับผู้เกลียดต่อทุกข์ ผู้เสพที่นั่งนอนอันสงัด ใคร่จะตรัสรู้ธรรมตามที่เป็นจริง แล้วไซร้ เราจักบอกผาสุกธรรมนั้น ๆ แก่เธอ ตามที่เรารู้.

ภิกษุผู้ฉลาด พึงเป็นผู้มีสติ ประพฤติธรรมถึงที่สุดรอบด้าน ไม่พึงเกรงต่อภัย ๕ อย่าง คือภัยจากเหลือบ สัตว์กัดต่อย สัตว์เสือกคลาน การกระทบของมนุษย์ และสัตว์สี่เท้า.

ภิกษุนั้น ไม่พึงครั่นคร้าม ต่อชนเหล่าอื่นผู้มีธรรมเป็นปรปักษ์ แม้เห็นความน่ากลัวเป็นอันมากจากชนเหล่านั้น หรืออันตรายอย่างอื่นๆ ก็แสวงหาซึ่งธรรมอันเป็นกุศล ครอบงำความกลัวเหล่านั้นเสียได้.

ถูกกระทบแล้วด้วยผัสสะแห่งโรค ความหิว ความหนาว ความร้อน ก็อดกลั้นได้. ผัสสะเหล่านั้นถูกต้องแล้ว มากมายเท่าไร ก็ยังไม่มีกิเลสท่วมทับใจ ยังคงบากบั่นกระทำความเพียรอยู่อย่างมั่นคง.

ไม่พึงกระทำการขโมย ไม่พึงกล่าวเท็จ พึงถูกต้องสัตว์ทั้งที่ยังสะดุ้งและมั่นคง ด้วยเมตตา. พึงรู้ชัดความขุ่นมัวแห่งใจ แล้วบรรเทาเสียด้วยคิดว่า นั่นเป็นธรรมฝ่ายดำ.

ไม่พึงไปสู่อำนาจแห่งความโกรธ และจองหอง พึงขุดรากแห่งกิเลสเหล่านั้น ดำรงตนอยู่ เป็นผู้ครอบงำเสียซึ่งอำนาจของสิ่งอันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักโดยตรง.

พึงเป็นผู้มีกัลยาณปิติ มุ่งปัญญาเป็นเบื้องหน้า ครอบงำเสียซึ่งอันตรายเหล่านั้น พึงข่มขี่ความไม่ยินดีในที่อยู่อันสงัด ข่มขี่ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งปริเทวะทั้งสี่อย่างเสีย คือปริเทวะว่า เราจักกินอะไร, จักได้กินที่ไหน, เมื่อคืนนอนเป็นทุกข์, คืนนี้จักนอนที่ไหน. วิตกอันเป็นที่ตั้งแห่งปริเทวะเหล่านี้ เธอพึงนำออกเสีย เป็นเสขะไม่มีที่อยู่ที่อาศัยเที่ยวไปเถิด.

เมื่อได้อาหารและที่อยู่ในกาลอันสมควรแล้ว พึงเป็นผู้รู้ประมาณ เพื่อความเป็นผู้สันโดษในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้คุ้มครองตนในปัจจัยเหล่านั้น เป็นผู้สำรวมเที่ยวไปในหมู่บ้าน แม้ถูกด่าก็ไม่กล่าวคำหยาบ.

พึงเป็นผู้ทอดสายตาต่ำ ไม่หลุกหลิกด้วยเท้า ตามประกอบอยู่ในฌาน เป็นผู้มากด้วยความตื่นอยู่ มีตนส่งไปในสมาธิ ปรารภอุเบกขา ตัดเสียซึ่งเหตุแห่งวิตกและธรรมเครื่องส่งเสริมกุกกุจจะ.

เมื่อถูกว่ากล่าวตักเตือน ก็เป็นผู้มีสติขินดีรับคำตักเตือน พึงทำลายข้อขัดแย้ง (ขีล) ในเพื่อนสพรหมจารีทั้งหลาย กล่าววาจาที่เป็นกุศล ไม่เกินขอบเขต ไม่ตริตรึกไปในทางที่จะว่ากล่าวผู้อื่น; ต่อแต่นั้น พึงเป็นผู้มีสติศึกษาเพื่อนำออกเสียซึ่งธุลี ๕ อย่างในโลก คือ ข่มขี่ซึ่งราคะ ในรูป ในเสียง ในรส ในกลิ่น ในผัสสะ ทั้งหลาย.

พึงนำออกซึ่งความพอใจในอารมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น เป็นภิกษุ มีสติ มีจิตหลุดพ้นด้วยดี ใคร่ครวญอยู่ ซึ่งสัมมาธรรมะโดยกาลอันควร เป็นผู้มีธรรมอันเอก กำจัดความมืดเสียได้ แล.

—สุตฺต. ขุ. ๒๕/๕๒๑/๔๒๓.

(ข้อปฏิบัติตามอัฏฐังคิกมรรค อาจจะแยกแยะออกไปเป็นรายละเอียด ได้อย่างมากมาย ด้วยพระพุทธภาษิตที่ตรัสแก่พระสารีบุตรในที่นี้ กล่าวได้ว่า เป็นคำขยายความของอริยมรรคมีองค์แปดรวมกันได้เป็นอย่างดี จึงได้นำข้อความนี้มาใส่ไว้ในหมวดนี้).

หมวด ข. ว่าด้วย มรรคกับอาหุเนยยบุคคล

สักว่าดำเนินอยู่ในอัฏฐังคิกมรรค ก็เป็นอาหุเนยยบุคคลฯ แล้ว

ภิกษุ ท.! ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๘ ประการเหล่านี้แล้ว ย่อมเป็นอาหุเนยยบุคคล ปาหุเนยยบุคคล ทักขิเณยยบุคคล อัญชลิกรณียบุคคล

เป็นนาบุญของโลกไม่มีนาบุญอื่นยิ่งกว่า. แปดประการ อย่างไรเล่า? แปดประการ คือ ภิกษุในกรณีนี้ :-

๑. **เป็นผู้มีศีล** สำรวมด้วยการสำรวมในปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยมรรยาทและโคจร มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลายแม้มีประมาณเล็กน้อย สมาทานศึกษา ในสิกขาบททั้งหลาย อยู่.

๒. เขาถวายโภชนะใด ๆ แก่เธอ เศร้าหมอง หรือประณีต ก็ตาม **เธอฉันโภชนะนั้น ๆ โดยเคารพเอื้อเฟื้อ** ไม่เดือดร้อนกระวนกระวาย.

๓. **เป็นผู้เกลียดต่อกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต** เกลียดต่อการถึงพร้อมด้วยอกุศลธรรมอันลามกทั้งหลาย.

๔. **เป็นผู้ยินดีในความสงบ** มีการอยู่ร่วมกันเป็นสุข ไม่ทำภิกษุเหล่าอื่นให้หวาดกลัว.

๕. **เป็นผู้เปิดเผยความโอ้อวด ความโกง ความพยศ ความคดของเธอ** ในพระศาสดา หรือในเพื่อนสพรหมจารีผู้เป็นวิญญูชน ตามเป็นจริง พระศาสดาหรือเพื่อนสพรหมจารีผู้วิญญูชนเหล่านั้น ย่อมพยายามเพื่อกำจัดโทษเหล่านั้นของเธอเสีย.

๖. **เป็นผู้มีสิกขา** ตั้งจิตว่า "ภิกษุเหล่าอื่นจะศึกษาหรือไม่ศึกษาก็ตามใจ เราจักศึกษาในบทแห่งการศึกษานั้น ๆ" ดังนี้.

๗. **เมื่อเธอไปก็ไปตรง;** นี้คือ **ทางตรงในกรณีนั้น คือสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ; สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ; สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.**

๘. **เป็นผู้มีความเพียรอันปรารภแล้วอยู่** ว่า "หนัง เอ็น กระดูก จงเหลืออยู่ เนื้อและโลหิตในสรีระจงเหือดแห้งไป ก็ตามที ประโยชน์ใดอันบุคคลจะพึงลุถึงได้ด้วยกำลัง ด้วยความเพียร ความบากบั่น ของบุรุษ ถ้ายังไม่บรรลุประโยชน์นั้นแล้ว จักหยุดความเพียรเสีย เป็นไม่มี" ดังนี้.

ภิกษุ ท.! ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๘ ประการเหล่านี้แล ย่อมเป็นอาหุเนยยบุคคล ปาหุเนยยบุคคล ทักขิเณยยบุคคล อัญชลิกรณียบุคคล เป็นนาบุญของโลก ไม่มีนาบุญอื่นยิ่งกว่า.

—อฏฺฐก. อํ. ๒๓/๑๙๓/๑๐๓.

องค์แห่งมรรคที่เป็นเสขะของเสขบุคคล

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มีคำกล่าวกันอยู่ว่า 'เสขะ (บุคคล) เสขะ (บุคคล)' ดังนี้; บุคคลเป็นเสขะ ด้วยเหตุมีประมาณเท่าไรเล่า พระเจ้าข้า?"

ภิกษุ! บุคคลในกรณีนี้ :—

เป็นผู้ประกอบด้วย **สัมมาทิฏฐิ**	**อันเป็นเสขะ**
เป็นผู้ประกอบด้วย **สัมมาสังกัปปะ**	**อันเป็นเสขะ**
เป็นผู้ประกอบด้วย **สัมมาวาจา**	**อันเป็นเสขะ**
เป็นผู้ประกอบด้วย **สัมมากัมมันตะ**	**อันเป็นเสขะ**
เป็นผู้ประกอบด้วย **สัมมาอาชีวะ**	**อันเป็นเสขะ**
เป็นผู้ประกอบด้วย **สัมมาวายามะ**	**อันเป็นเสขะ**
เป็นผู้ประกอบด้วย **สัมมาสติ**	**อันเป็นเสขะ**
เป็นผู้ประกอบด้วย **สัมมาสมาธิ**	**อันเป็นเสขะ.**

ภิกษุ ! ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้แล บุคคลชื่อว่าเป็นเสขะ.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๑๘/๕๑.

(ผู้ศึกษาพึงคำนวณดูเองโดยปฏิปักขนัยว่า จักต้องมีองค์แห่งมรรคที่เป็นอเสขะที่เป็นองค์มรรคของพระอรหันต์.)

ประโยชน์อันสูงสุดของสัมมัตตะสิบ

ถปติ ! เราบัญญัติบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการ ว่า เป็นผู้**มีกุศลสมบูรณ์ มีกุศลอย่างยิ่ง เป็นสมณะผู้บรรลุถึงการบรรลุอันอุดม อันใคร ๆ รบให้แพ้ไม่ได้.** สิบประการ นั้นเป็นอย่างไรเล่า ที่บุคคลประกอบพร้อมแล้ว เราบัญญัติว่าเขาเป็นผู้มีกุศลสมบูรณ์ มีกุศลอย่างยิ่ง เป็นสมณะผู้บรรลุถึงการบรรลุอันอุดม อันใคร ๆ รบให้แพ้ไม่ได้ ? ถปติ ! ภิกษุในกรณีนี้ :—

เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิอันเป็นอเสขะ
เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาสังกัปปะอันเป็นอเสขะ
เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาวาจาอันเป็นอเสขะ
เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมากัมมันตะอันเป็นอเสขะ
เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาอาชีวะอันเป็นอเสขะ
เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาวายามะอันเป็นอเสขะ
เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาสติอันเป็นอเสขะ
เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาสมาธิอันเป็นอเสขะ
เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาญาณอันเป็นอเสขะ
เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาวิมุตติอันเป็นอเสขะ.

ถปติ! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการ เหล่านี้แล เราบัญญัติว่าเป็นผู้มีกุศลสมบูรณ์ มีกุศลอย่างยิ่ง เป็นสมณะผู้บรรลุถึงการบรรลุอันอุดม อันใคร ๆ รบให้แพ้ไม่ได้.

—ม. ม. ๑๓/๓๔๖, ๓๕๑/๓๖๑, ๓๖๖.

หมวด ฌ. ว่าด้วย มรรคกับพระพุทธองค์

อริยอัฏฐังคิกมรรค คือมัชฌิมาปฏิปทาที่ตรัสรู้เอง

ภิกษุ ท.! **มัชฌิมาปฏิปทา (ข้อปฏิบัติเป็นทางสายกลาง)** ที่ไม่ดิ่งไปหาที่สุดโต่งสองอย่างนั้น เป็นข้อปฏิบัติที่ตถาคตได้ตรัสรู้เฉพาะแล้ว เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดจักษุ เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อันยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม เพื่อนิพพาน.

ภิกษุ ท.! มัชฌิมาปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่เป็นทางสายกลาง) ที่ไม่ดิ่งไปหาที่สุดโต่งสองอย่างนั้น เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลางนั้น คือ **ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางอันประเสริฐ ประกอบอยู่ด้วยองค์แปดประการ** นี่เอง. แปดประการคืออะไรเล่า? คือความเห็นที่ถูกต้อง ความดำริที่ถูกต้อง การพูดจาที่ถูกต้อง การทำการงานที่ถูกต้อง การดำรงชีพที่ถูกต้อง ความพากเพียรที่ถูกต้อง ความรำลึกที่ถูกต้อง ความตั้งใจมั่นคงที่ถูกต้อง.

ภิกษุ ท.! **นี้แล คือข้อปฏิบัติที่เป็นทางสายกลาง ที่ตถาคตได้ตรัสรู้เฉพาะแล้ว เป็นข้อปฏิบัติ ทำให้เกิดจักษุ ทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อันยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม เพื่อนิพพาน.**

– มหาวาร. สํ. ๑๙/๕๒๘/๑๖๖๔.

ทรงกำชับเรื่องการทำลายอหังการมมังการ

สารีบุตร! เราจะแสดงธรรมโดยย่อก็ได้ เราจะแสดงธรรมโดยพิสดารก็ได้ เราจะแสดงธรรมทั้งโดยย่อและโดยพิสดาร ก็ได้ แต่ว่าผู้รู้ทั่วถึงธรรมหายาก.

"ข้าแต่พระผู้มีพระภาค! ถึงเวลาแล้ว ข้าแต่พระสุคต! ถึงเวลาแล้ว ที่พระผู้มีพระภาค จะพึงแสดงธรรมโดยย่อบ้าง จะพึงแสดงธรรมโดยพิสดารบ้าง จะพึงแสดงธรรมทั้งโดยย่อและโดยพิสดารบ้าง ผู้รู้ทั่วถึงธรรมจักมี".

สารีบุตร! ถ้าอย่างนั้น ในเรื่องนี้ เธอพึงทำการศึกษาอย่างนี้ว่า "(ธรรมที่เราแสดงนั้น จะมีดังนี้ว่า :–) อหังการมมังการมานานุสัยทั้งหลาย ต้องไม่มีในกายอันประกอบอยู่ด้วยวิญญาณนี้ (นี้อย่างหนึ่ง); อหังการมมังการมานานุสัยทั้งหลาย ต้องไม่มีในนิมิตทั้งหลายทั้งปวงในภายนอก (นี้อย่างหนึ่ง); เราจักเข้าถึงแล้วแลอยู่ ซึ่งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันเข้าถึงแล้วแลอยู่ แล้ว อหังการมมังการมานานุสัยทั้งหลาย ย่อมไม่มี ดังนี้ (นี้อีกอย่างหนึ่ง)."

สารีบุตร! **เมื่อใด อหังการมมังการมานานุสัยของภิกษุ ไม่มีในกายอันประกอบด้วยวิญญาณนี้ ก็ดี, อหังการมมังการมานานุสัยของภิกษุ ไม่มี**

ในนิมิตทั้งหลายทั้งปวงในภายนอก ก็ดี, ภิกษุเข้าถึงแล้วแลอยู่ ซึ่งเจโตวิมุตติ-ปัญญาวิมุตติอันเข้าถึงแล้วแลอยู่ แล้ว อหังการมมังการมานานุสัย ย่อมไม่มี ก็ดี; สารีบุตร! เมื่อนั้น ภิกษุนี้ เรากล่าวว่า ได้ตัดขาดแล้วซึ่งตัณหา รื้อถอนแล้วซึ่งสังโยชน์ กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้เพราะรู้ซึ่งมานะโดยชอบ.

—ติก. อํ. ๒๐/๑๗๐/๔๗๒.

(ตรัสว่า ทรงแสดงธรรมโดย ๓ ลักษณะ คือย่อ พิสดาร ทั้งย่อและพิสดาร แล้วก็ทรงแสดงลักษณะแห่งการปฏิบัติไว้ ๓ ลักษณะ คือทำให้ไม่มีหังการมมังการ ในกายนี้; ไม่มีหังการมมังการ ในนิมิตภายนอกทั้งปวง; และการเข้าอยู่ในเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติที่ไม่มีหังการมมังการ. นี่พอจะเห็นได้ว่า โดยย่อก็คือ ไม่ให้มีหังการมมังการในกายนี้, โดยพิสดารก็คือ ไม่ให้มีหังการมมังการในนิมิตภายนอกทั่วไป, ที่ทั้งโดยย่อและพิสดารก็คือ เข้าอยู่ในวิมุตติที่ไม่มีหังการมมังการ. รวมความว่า **จะโดยย่อหรือโดยพิสดารหรือทั้งโดยย่อและพิสดาร ก็มุ่งไปสู่ความไม่มีแห่งอหังการมมังการด้วยกันทั้งนั้น.** นี่พอที่จะถือเป็นหลักได้ว่า **ข้อปฏิบัติอย่างไรและเท่าไร ระดับไหน ก็ล้วนแต่มุ่งหมายทำลายอหังการมมังการมานานุสัย (ความสำคัญว่าตัวกู-ของกู) ด้วยกันทั้งนั้น.** ในที่นี้ถือว่า อัฏฐังคิกมรรค จะในระดับไหนก็ตาม ล้วนแต่มุ่งหมายทำลายเสียซึ่งอหังการมมังการ เป็นหลักสำคัญ จึงนำข้อความนี้มาใส่ไว้ในหมวดนี้).

อริยมรรครวมอยู่ในพรหมจรรย์ที่ทรงฝากไว้กับพวกเรา

(โพธิปักขิยธรรม ๓๗)

ภิกษุ ท.! ธรรมเหล่าใดที่เราแสดงแล้ว ด้วยปัญญาอันยิ่ง; ธรรมเหล่านั้น พวกเธอพึงเรียนเอาให้ดี พึงเสพให้ทั่ว พึงเจริญ ทำให้มาก โดยอาการที่พรหมจรรย์ (คือศาสนา) นี้ จักมั่นคง ตั้งอยู่ได้ตลอดกาลนาน. ข้อนั้นจักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่มหาชน เพื่อความสุขแก่มหาชน เพื่ออนุเคราะห์

โลก, เพื่อประโยชน์ เพื่อความเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.

ภิกษุ ท.! ธรรมเหล่าไหนเล่า ที่เราแสดงแล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งพวกเธอควรเรียนเอาให้ดี ....ฯลฯ.... เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย? ธรรมเหล่านั้น คือ **สติปัฏฐานสี่ สัมมัปปธานสี่ อิทธิบาทสี่ อินทรีย์ห้า พละห้า โพชฌงค์เจ็ด อริยมรรคมีองค์แปด.**

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล คือ ธรรมที่เราแสดงแล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง อันพวกเธอพึงเรียนเอาให้ดี พึงเสพให้ทั่ว พึงเจริญ ทำให้มาก โดยอาการที่พรหมจรรย์ (ศาสนา) นี้ จักมั่นคง ตั้งอยู่ได้ตลอดกาลนาน; และข้อนั้น จักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่มหาชน เพื่อความสุขแก่มหาชน เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อความเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.

– มหา. ที. ๑๐/๑๔๐/๑๐๗.

อัฏฐังคิกมรรคในฐานกัลยาณมิตรที่ทรงฝากไว้

อานนท์! ก็ **กัลยาณวัตรอันเราตั้งไว้ในกาลนี้ นี้ เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อคลายกำหนัด เพื่อดับ เพื่อความสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อรู้พร้อม เพื่อนิพพาน.** อานนท์! กัลยาณวัตรนี้ เป็นอย่างไรเล่า? นี้คือ **อริยอัฏฐังคิกมรรค,** กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ; สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ; สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

อานนท์! เกี่ยวกับกัลยาณวัตรนั้น เราขอกล่าวกะเธอ โดยประการที่เธอทั้งหลายจะพากันประพฤติตามกัลยาณวัตรที่เราตั้งไว้แล้วนี้ : **เธอทั้งหลายอย่าเป็นบุรุษพวกสุดท้ายของเราเลย.** อานนท์! **ความขาดสูญแห่งกัลยาณวัตรนี้ มีในยุคแห่งบุรุษใด; บุรุษนั้นชื่อว่าบุรุษคนสุดท้ายแห่งบุรุษทั้งหลาย.** อานนท์! เกี่ยวกับกัลยาณวัตรนั้น เราขอกล่าว (ย้ำ) กะเธอ โดยประการที่เธอทั้งหลายจะพากันประพฤติตามกัลยาณวัตรที่เราตั้งไว้แล้วนี้ : **เธอทั้งหลายอย่าเป็นบุรุษพวกสุดท้ายของเราเลย.**

— ม. ม. ๑๓/๔๒๗/๔๖๓.

(ก่อนแต่จะตรัสเรื่องนี้ ได้ตรัสถึงการที่พระองค์ได้เป็นราชฤาษีในกาลก่อน กล่าวสอนวัตรปฏิบัติที่เป็นไปเพียงเพื่อพรหมโลก ไม่ถึงนิพพาน ก็ยังมีผู้พากันปฏิบัติตาม. ส่วนกัลยาณวัตรนี้เป็นไปเพื่อนิพพาน จึงควรที่คนทั้งหลายจะพึงปฏิบัติตาม. อีกข้อหนึ่ง ที่พวกเราควรจะให้ความสนใจเป็นอย่างยิ่งนั้น คือข้อที่พวกเราอย่าเป็นพวกสุดท้ายแห่งการประพฤติกัลยาณวัตรนี้ ตามพระพุทธประสงค์).

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นสิ่งที่ควรทำให้เกิดมี

ภิกษุ ท.! อริยสัจมีสี่อย่างเหล่านี้. สี่อย่างเหล่าไหนเล่า? สี่อย่างคือ :— ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ. ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล คือ อริยสัจสี่อย่าง.

ภิกษุ ท.! ในบรรดาอริยสัจสี่อย่างเหล่านี้, อริยสัจที่ใคร ๆ ควรรอบรู้ มีอยู่, อริยสัจที่ใคร ๆ ควรละ มีอยู่, อริยสัจที่ใคร ๆ ควรทำให้แจ้ง มีอยู่, อริยสัจที่ใคร ๆ ควรทำให้เกิดมี มีอยู่. ภิกษุ ท.! อริยสัจที่ใคร ๆ

ควรรอบรู้นั้น ได้แก่ **อริยสัจ คือ ทุกข์**; อริยสัจที่ใคร ๆ ควรละนั้น ได้แก่ **อริยสัจ คือ เหตุให้เกิดทุกข์**; อริยสัจที่ใคร ๆ ควรทำให้แจ้งนั้น ได้แก่ **อริยสัจ คือ ความดับไม่เหลือของทุกข์**; อริยสัจที่ใคร ๆ ควรทำให้เกิดมีนั้น ได้แก่ **อริยสัจ คือ ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของทุกข์.**

ภิกษุ ท.! เพราะฉะนั้น ในกรณีนี้, พวกเธอทั้งหลาย พึงทำความเพียรเพื่อให้รู้ตามที่เป็นจริง ว่า "ทุกข์ เป็นเช่นนี้ ๆ," ดังนี้; ว่า "เหตุให้เกิดทุกข์ เป็นเช่นนี้ ๆ," ดังนี้; ว่า "ความดับไม่เหลือของทุกข์ เป็นเช่นนี้ ๆ," ดังนี้; ว่า "ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของทุกข์ เป็นเช่นนี้ ๆ;" ดังนี้เถิด.

– มหาวาร. สํ. ๑๙/๕๔๖/๑๗๐๙.

นิทเทศ ๒๒

ว่าด้วย ข้อความสรุปเรื่องมรรค

จบ

ภาค ๔

ว่าด้วยมัคคอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐคือมรรค

จบ

คำชี้ชวนวิงวอน

ภิกษุ ท.! โยคกรรม อันเธอพึงกระทำ เพื่อให้รู้ว่า
"นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับสนิทแห่งทุกข์
นี้ทางให้ถึงความดับสนิทแห่งทุกข์."

เทสิตํ โว มยา นิพฺพานํ เทสิโต นิพฺพานคามิมคฺโค

นิพพาน เราได้แสดงแล้ว,
ทางให้ถึงนิพพาน เราก็ได้แสดงแล้ว แก่เธอทั้งหลาย.

กิจใด ที่ศาสดาผู้เอ็นดู แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล
อาศัยความเอ็นดูแล้ว จะพึงทำแก่สาวกทั้งหลาย,
กิจนั้น เราได้ทำแล้วแก่พวกเธอ.

นั่น โคนไม้; นั่น เรือนว่าง.
พวกเธอจงเพียรเผากิเลส, อย่าได้ประมาท,
อย่าเป็นผู้ที่ต้องร้อนใจ ในภายหลังเลย.

อยํ โว อมฺหากํ อนุสาสนี

นี่แหละ วาจาเครื่องพร่ำสอนของเรา แก่เธอทั้งหลาย.

(มหาวาร. สํ. — สฬา. สํ.)

ภาคสรุป

ว่าด้วย

ข้อความสรุปท้ายเกี่ยวกับจตุราริยสัจ

๑๔๕๓

ภาคสรุป

มีเรื่อง ๒๓ หัวข้อ :–

๑. ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ

๒. โอกาสแห่งโยคกรรมในการเห็นอริยสัจ บัดนี้ถึงพร้อมแล้ว

๓. การเรียนปริยัติ มิใช่การรู้อริยสัจ

๔. เห็นพระรัตนตรัยแท้จริง ก็ต่อเมื่อเห็นอริยสัจ และหลุดพ้นจากอาสวะแล้ว

๕. ปฏิบัติเพื่อรู้อริยสัจ ต้องเป็นธัมมาธิปไตย

๖. การแทงตลอดอริยสัจ เป็นงานละเอียดอ่อนยิ่งกว่าการแทงตลอดขนทราย

๗. การปฏิบัติอริยสัจ ไม่มีทางที่จะขัดต่อหลักกาลามสูตร

๘. บริษัทที่เกี่ยวกับอริยสัจ

๙. เมื่ออริยสัจสี่ ถูกแยกออกเป็นสองซีก

๑๐. หลักวิธีการศึกษาอริยสัจสี่ ใช้ได้กับหลักทั่วไป

๑๑. อริยสัจสี่ เป็นที่ตั้งแห่งการแสดงตัวของปัญญินทรีย์

๑๒. อริยสัจสี่ เป็นวัตถุแห่งกิจของปัญญินทรีย์

๑๓. เบญจพิธพรที่ทรงระบุไว้สำหรับภิกษุ

๑๔. การทำบุคคลให้รู้อริยสัจ จัดเป็นอนุศาสนีปาฏิหาริย์

๑๕. อริยสัจ ทรงบัญญัติไว้ในกายที่ยังมีสัญญาและใจ

๑๖. อริยสัจ ทรงบัญญัติสำหรับสัตว์ที่อาจมีเวทนา

๑๗. เวทนา โดยปัจจัยสี่สิบเอ็ดชนิด

๑๘. ผู้รู้อริยสัจ ไม่จำเป็นต้องแตกฉานอภิธรรมและรวยลาภ

๑๙. จงกระทำเหตุทั้งภายในและภายนอก

๒๐. อัฏฐังคิกมรรค ในฐานะเพชรพลอยเม็ดหนึ่งแห่งพระศาสนา

๒๑. พระคุณของผู้ที่ทำให้รู้แจ้งอริยสัจสี่

๒๒. ประมวลปัญหาอันจะพึงตอบเกี่ยวกับธรรมทั้งปวง

๒๓. การจบกิจแห่งอริยสัจ กำหนดด้วยความสมบูรณ์แห่งญาณสาม

อริยสัจจากพระโอษฐ์

ภาคสรุป

ว่าด้วย

ข้อความสรุปท้ายเกี่ยวกับจตุราริยสัจ

(มี ๒๓ หัวข้อ)

ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ

ภิกษุ ท.! เรากล่าวความสิ้นอาสวะ ว่ามีได้สำหรับบุคคลผู้รู้อยู่เห็นอยู่ (ชานโต ปสฺสโต), ไม่ใช่สำหรับผู้ไม่รู้อยู่ไม่เห็นอยู่.

ภิกษุ ท.! รู้อยู่เห็นอยู่ซึ่งอะไรเล่า? ภิกษุ ท.! **ความสิ้นอาสวะย่อมมีแก่ผู้รู้อยู่เห็นอยู่** ว่า "นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธ-คามินีปฏิปทา" ดังนี้. ภิกษุ ท.! ความสิ้นอาสวะ ย่อมมีแก่ผู้รู้อยู่เห็นอยู่อย่างนี้แล.

—อิติวุ. ขุ. ๒๕/๓๐๙/๒๘๒.

โอกาสแห่งโยคกรรมในการเห็นอริยสัจ บัดนี้ถึงพร้อมแล้ว

ภิกษุ ท.! ถ้าสมมติว่า มหาปฐพีอันใหญ่หลวงนี้ มีน้ำท่วมถึงเป็นอันเดียวกันทั้งหมด; บุรุษคนหนึ่ง ทิ้งแอก (ไม้ไผ่?) ซึ่งมีรูเจาะได้เพียงรูเดียวลงไปในน้ำนั้น; ลมตะวันออกพัดให้ลอยไปทางทิศตะวันตก, ลมตะวันตกพัดให้ลอยไปทางทิศตะวันออก, ลมทิศเหนือพัดให้ลอยไปทางทิศใต้, ลมทิศใต้พัดให้ลอยไปทางทิศเหนือ, อยู่ดังนี้. ในน้ำนั้นมีเต่าตัวหนึ่ง ตาบอดล่วงไปร้อย ๆ ปี มันจะผุดขึ้นมาครั้งหนึ่ง ๆ. ภิกษุ ท.! เธอ ท. จะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : จะเป็นไปได้ไหม ที่เต่าตาบอด ร้อยปีจึงจะผุดขึ้นสักครั้งหนึ่ง จะพึงยื่นคอเข้าไปในรูซึ่งมีอยู่เพียงรูเดียวในแอกนั้น ?

"ข้อนี้ ยากที่จะเป็นไปได้ พระเจ้าข้า! ที่เต่าตาบอดนั้น ร้อยปีผุดขึ้นเพียงครั้งเดียว จะพึงยื่นคอเข้าไปในรูซึ่งมีอยู่เพียงรูเดียวในแอกนั้น".

ภิกษุ ท.! **ยากที่จะเป็นไปได้ ฉันเดียวกัน ที่ใคร ๆ จะพึงได้ความเป็นมนุษย์; ยากที่จะเป็นไปได้ ฉันเดียวกัน ที่ตถาคตผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธะจะเกิดขึ้นในโลก; ยากที่จะเป็นไปได้ ฉันเดียวกัน ที่ธรรมวินัยอันตถาคตประกาศแล้วจะรุ่งเรืองไปทั่วโลก.** ภิกษุ ท.! **แต่ว่า บัดนี้ ความเป็นมนุษย์ก็ได้แล้ว; ตถาคตผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธะก็บังเกิดขึ้นในโลกแล้ว; และธรรมวินัยอันตถาคตประกาศแล้ว ก็รุ่งเรืองไปทั่วโลกแล้ว.**

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้น ในกรณีนี้ **พวกเธอพึงกระทำโยคกรรมเพื่อให้รู้** ว่า "นี้ ทุกข์; นี้ เหตุให้เกิดทุกข์; นี้ ความดับแห่งทุกข์; นี้ หนทางให้ถึงความดับแห่งทุกข์" ดังนี้แล.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๕๖๘/๑๗๔๔.

การเรียนปริยัติ มิใช่การรู้อริยสัจ

ภิกษุ ท.! บุคคลเปรียบด้วย **เมฆฝน ๔ จำพวก** เหล่านี้ มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก. สี่ อย่างไรเล่า? สี่ คือ บุคคลเปรียบเหมือนเมฆฝนที่คำรามแล้วไม่ตก ๑ ที่ตกแต่ไม่คำราม ๑ ทั้งไม่คำรามและไม่ตก ๑ ทั้งคำรามทั้งตก ๑.

ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ **เล่าเรียนธรรม** คือ สุตตะ เคยยะ เวยยากรณ์ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัพภูตธัมมะ เวทัลละ แต่เขา**ไม่รู้ตามที่เป็นจริงว่า** "ทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ, ทุกขสมุทัย เป็นอย่างนี้ ๆ, ทุกขนิโรธ เป็นอย่างนี้ ๆ, ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นอย่างนี้ ๆ" ดังนี้ : ภิกษุ ท.! เราเรียก**บุคคลนี้** ว่า **เปรียบด้วยเมฆฝนที่คำรามแล้วไม่ตก.**

ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ **ไม่ได้เล่าเรียนธรรม** คือ สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัพภูตธัมมะ เวทัลละ **แต่เขารู้ชัดตามเป็นจริงว่า** "ทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ, ทุกขสมุทัย เป็นอย่างนี้ ๆ, ทุกขนิโรธ เป็นอย่างนี้ ๆ, ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นอย่างนี้ ๆ" ดังนี้ : ภิกษุ ท.! เราเรียก**บุคคลนี้** ว่า **เปรียบด้วยเมฆฝนที่ตกแต่ไม่คำราม.**

ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ **ไม่ได้เล่าเรียนธรรม** คือ สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัพภูตธัมมะ เวทัลละ **และไม่รู้ชัดตามเป็นจริงว่า** "ทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ, ทุกขสมุทัย เป็นอย่างนี้ ๆ, ทุกขนิโรธ เป็นอย่างนี้ ๆ, ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นอย่างนี้ ๆ" ดังนี้ : ภิกษุ ท.! เราเรียก**บุคคลนี้** ว่า **เปรียบด้วยเมฆฝนที่ทั้งไม่คำรามและไม่ตก.**

ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ **เล่าเรียนธรรม** คือ สุตตะ เคยยะ เวยยากรณ์ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัพภูตธัมมะ เวทัลละ ด้วย; **และเขารู้ชัดตามเป็นจริงว่า** "ทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ, ทุกขสมุทัย เป็นอย่างนี้ ๆ, ทุกขนิโรธ เป็นอย่างนี้ ๆ, ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นอย่างนี้ ๆ" ดังนี้ด้วย : ภิกษุ ท.! เราเรียก **บุคคลนี้ว่า เปรียบด้วยเมฆฝนที่ทั่งคำรามทั่งตก.**

—จตุกฺก. อํ. ๒๑/๑๓๖/๑๐๒.

(ในสูตรอื่น (๒๑/๑๓๘/๑๐๓) ตรัสเปรียบลักษณะอาการสี่อย่างแห่งข้อความข้างบนนี้ ด้วย **หม้อสี่ชนิด** คือหม้อเปล่า-บีด เปรียบด้วยภิกษุไม่รู้อริยสัจแต่มีสมณสารูป; หม้อเต็ม-เปิด คือรู้อริยสัจแต่ไม่มีสมณสารูป; หม้อเปล่า-เปิด คือไม่รู้อริยสัจและไม่มีสมณสารูป; หม้อเต็ม-บีด คือรู้อริยสัจและมีสมณสารูป.

ในสูตรอื่น (๒๑/๑๔๐/๑๐๔) ตรัสเปรียบด้วย **ห้วงน้ำสี่ชนิด** คือห้วงน้ำตื้น เงาลึก = ไม่รู้อริยสัจแต่มีสมณสารูป; ห้วงน้ำลึก เงาตื้น = รู้อริยสัจ แต่ไม่มีสมณสารูป; ห้วงน้ำตื้น เงาตื้น = ไม่รู้อริยสัจ และไม่มีสมณสารูป; ห้วงน้ำลึก เงาลึก = รู้อริยสัจและมีสมณสารูป.

ในสูตรอื่น (๒๑/๑๔๒/๑๐๕) ตรัสเปรียบด้วย **มะม่วงสี่ชนิด** คือมะม่วงดิบ สีเหมือนสุก ได้แก่ ไม่ได้รู้อริยสัจ แต่มีสมณสารูป; มะม่วงสุก สีเหมือนดิบ ได้แก่ รู้อริยสัจ แต่ไม่มีสมณสารูป; มะม่วงดิบ สีเหมือนดิบ ได้แก่ ไม่รู้อริยสัจและไม่มีสมณสารูป; มะม่วงสุก สีเหมือนสุก ได้แก่ รู้อริยสัจและมีสมณสารูป.

ผู้สนใจในส่วนรายละเอียด ดูได้จากที่มานั้น ๆ).

เห็นพระรัตนตรัยแท้จริง
ก็ต่อเมื่อเห็นอริยสัจ และหลุดพ้นจากอาสวะแล้ว

(ข้อปฏิบัติของกุลบุตรผู้บวชแล้ว ดำเนินมาตั้งแต่ ถึงพร้อมด้วยศีล สันโดษ อินทรียสังวร สติสัมปชัญญะ เสพเสนาสนะสงัด ละนิวรณ์ห้า บรรลุปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน น้อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ เพื่อจุตูปปาตญาณ :—)

ภิกษุนั้น ครั้นจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อนโยนควรแก่การงาน ถึงความไม่หวั่นไหว ตั้งอยู่เช่นนี้แล้ว น้อมจิตไปเพื่อ **ญาณเป็นเครื่องสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย.** เธอย่อม**รู้ชัดตามที่เป็นจริงว่า** "นี้ ทุกข์, นี้ เหตุให้เกิดทุกข์, นี้ ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, นี้ หนทางให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์; เหล่านี้ อาสวะ, นี้ เหตุให้เกิดอาสวะ, นี้ ความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ, นี้ หนทางเข้าถึงความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ" ดังนี้ : พราหมณ์! แม้ **(อาสวักขยญาณ)** นี้ เราก็เรียกว่า "**รอยเท้าแห่งตถาคต**" บ้าง, ว่า "**รอยสีตัวแห่งตถาคต**" บ้าง, ว่า "**รอยแซะงาแห่งตถาคต**"[๑] บ้าง; แต่อริยสาวกนั้น ก็ยังไม่ถึงซึ่งความแน่ใจก่อนอยู่นั่นเอง แต่ **กำลังจะถึงความแน่ใจ** ว่า "พระผู้มีพระภาค เป็นพระสัมมาสัมพุทธะ, พระธรรม เป็นสวากขาตะ, สาวกสงฆ์ของพระผู้มีพระภาค เป็นสุปฏิปันนะ" ดังนี้.

เมื่ออริยสาวกนั้น **รู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็หลุดพ้นแม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากอวิชชาสวะ;** เมื่อหลุดพ้นแล้ว ก็มีญาณรู้ว่า "หลุดพ้นแล้ว" ดังนี้; ย่อมรู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้กระทำสำเร็จแล้ว, กิจอื่นที่ต้องกระทำเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก" ดังนี้. พราหมณ์! แม้ (ความหลุดพ้น) นี้ เราก็เรียกว่า "**รอยเท้าแห่งตถาคต**" บ้าง, ว่า "**รอยสีตัวแห่งตถาคต**" บ้าง, ว่า "**รอยแซะ**

---

๑. สูตรนี้ตรัสเปรียบพระองค์เองด้วยช้างมหานาคในป่า ซึ่งมีผู้ติดตามหาตามลำดับด้วยการปฏิบัติธรรมะมาตามลำดับ บรรลุธรรมตามลำดับ จนบรรลุอาสวักขยญาณ ซึ่งเปรียบด้วยการเห็นรอยเท้าที่พื้นดิน เห็นรอยสีตัวที่ต้นไม้ เห็นรอยแซะงาที่กิ่งไม้; และจะได้พบตัวช้างคือพระองค์ ในอันดับที่มีการหลุดพ้นจากอาสวะแล้วเท่านั้น.

งาแห่งตถาคต" บ้าง. พราหมณ์! ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล อริยสาวกนั้น ย่อมเป็นผู้ถึงแล้วซึ่งความแน่ใจว่า "พระผู้มีพระภาค เป็นสัมมาสัมพุทธะ, พระธรรม เป็นสวากขาตะ, สาวกสงฆ์ของพระผู้มีพระภาค เป็นสุปฏิปันนะ" ดังนี้.

—มู. ม. ๑๒/๓๔๗/๓๓๘.

ปฏิบัติเพื่อรู้อริยสัจ ต้องเป็นธัมมาธิปไตย

ภิกษุ ท.! ธัมมาธิปไตย (ความมีธรรมเป็นใหญ่) เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุไปสู่ป่าก็ตาม โคนไม้ก็ตาม หรือเรือนว่างก็ตาม พิจารณาเห็นอยู่ว่า "เราออกจากเรือนบวชเป็นผู้ไม่มีเรือน เพราะเหตุจะได้จีวรก็หามิได้ เพราะเหตุจะได้บิณฑบาตก็หามิได้ เพราะเหตุจะได้เสนาสนะก็หามิได้ เพราะเหตุจะได้เป็นอย่างนั้นจะได้เป็นอย่างนี้ก็หามิได้; แต่ว่าเราบวชแล้วโดยพิจารณาเห็นว่า 'เราถูกชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส หยั่งเอาแล้ว เป็นผู้มีทุกข์หยั่งลงแล้ว มีทุกข์เป็นเบื้องหน้าแล้ว, ทำไฉนการทำที่สุดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ จะพึงปรากฏแก่เรา' ดังนี้. อนึ่ง พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เป็นสิ่งที่ผู้ศึกษาและปฏิบัติพึงเห็นได้ด้วยตนเอง เป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้และให้ผลได้ไม่จำกัดกาล เป็นสิ่งที่ควรกล่าวกะผู้อื่นว่าท่านจงมาดูเถิด เป็นสิ่งที่ควรน้อมเข้ามาใส่ตน เป็นสิ่งที่ผู้รู้ก็รู้ได้เฉพาะตน : สพรหมจารีผู้รู้อยู่เห็นอยู่ซึ่งธรรมนั้น ว่าเป็นดังนี้ก็มีอยู่. ก็เราบวชแล้วในธรรมวินัยอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วอย่างนี้ จะเป็นผู้เกียจคร้านประมาทอยู่ : ข้อนั้นไม่สมควรแก่เรา" ดังนี้. ภิกษุนั้นพิจารณาอยู่ว่า "ความเพียรที่เราปรารภแล้วจักเป็นความเพียรไม่ย่อหย่อน, สติที่เข้าไปตั้งไว้แล้วจักไม่

หลงลืม, กายอันรำงับแล้ว ไม่กำเริบ, จิตตั้งมั่นแล้ว มีอารมณ์อันเดียว," ดังนี้. ภิกษุนั้น กระทำพระธรรมให้เป็นใหญ่ ละอกุศลเจริญกุศล ละกรรมที่มีโทษเจริญกรรมที่ไม่มีโทษ บริหารตนให้บริสุทธิ์อยู่.

ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า ธัมมาธิปไตย.

—ทิก. อํ. ๒๐/๑๘๘/๔๗๙.

(อธิปไตยอย่างอื่นก็มีอยู่ คือปรารภประโยชน์ตนแล้วประพฤติไม่ย่อหย่อน เรียกว่าอัตตาธิปไตย; และปรารภการติเตียนของผู้อื่นแล้วประพฤติไม่ย่อหย่อน เรียกว่าโลกาธิปไตย. ทั้งสองอย่างนี้ไม่ประกอบด้วยธรรม ไม่ควรถือเอาเป็นเครื่องเกื้อหนุนการปฏิบัติ; แต่ให้ถือเอาธัมมาธิปไตยดังที่กล่าวแล้วข้างบน เป็นเครื่องเกื้อหนุนการปฏิบัติ จึงจะถูกต้องตามหลักของการทำที่สุดทุกข์ในพระพุทธศาสนา หรือตรงตามพระพุทธประสงค์).

การแทงตลอดอริยสัจ
เป็นงานละเอียดอ่อนยิ่งกว่าการแทงทะลุขนทรายด้วยขนทราย

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อเช้านี้ ข้าพระองค์ ครองจีวรถือบาตรเข้าไปบิณฑบาต ในเมืองเวสาลี ได้เห็นพวกลิจฉวีกุมารเป็นอันมาก ทำการฝึกยิงศรอยู่ที่สัณฐาคาร ยิงลูกศรรอดช่องดาลที่เจาะไว้แต่พอดีจากที่ไกล ลูกไหนลูกนั้นไม่มีผิดเลย; ครั้นเห็นแล้ว ข้าพระองค์คิดว่า ลิจฉวีกุมารเหล่านี้ ฝึกแล้ว ฝึกดีแล้วหนอ คือข้อที่สามารถยิงลูกศรรอดช่องดาลที่เจาะไว้แต่พอดีจากที่ไกล ลูกไหนลูกนั้นไม่มีผิดเลย".

อานนท์! เธอจะสำคัญความข้อนี้ ว่าอย่างไร : อย่างไหนทำได้ยากหรือมีได้ยากกว่ากัน คือข้อที่คนยิงลูกศรรอดช่องดาลที่เจาะไว้แต่พอดีจากที่ไกล ลูกไหนลูกนั้นไม่มีผิดเลย กับคนที่แทงทะลุปลายขนทรายด้วยปลายขนทรายที่ผ่าแล้วเจ็ดแล่ง?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ข้อนี้ทำได้ยากกว่า มีได้ยากกว่า คือข้อที่คนแทงทะลุปลายขนทรายด้วยปลายขนทรายที่ผ่าแล้วเจ็ดแล่ง"

อานนท์ ! ยังมีคนผู้แทงตลอด ซึ่งการแทงตลอดอันยากไปกว่า, คือบรรดาคนที่แทงตลอด ซึ่งอริยสัจตามที่เป็นจริง ว่า "นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ นี้ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์." อานนท์ ! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้ **เธอพึงประกอบโยคกรรมอันเป็นเครื่องกระทำให้รู้ว่า** "ทุกข์ เป็นอย่างนี้, ทุกขสมุทัย เป็นอย่างนี้, ทุกขนิโรธ เป็นอย่างนี้, ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นอย่างนี้" ดังนี้.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๕๖๕/๑๗๓๘.

การปฏิบัติอริยสัจ ไม่มีทางที่จะขัดต่อหลักกาลามสูตร

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มาสู่เกสปุตตนิคมนี้ แสดงวาทะอันเป็นลัทธิแห่งตน กล่าวบริภาษข่มขี่ครอบงำย่ำยีวาทะอันเป็นลัทธิอันเป็นของสมณพราหมณ์เหล่าอื่น แม้สมณพราหมณ์พวกอื่นมาอีก ก็ยกย่องลัทธิของตน ข่มขี่ลัทธิของสมณพราหมณ์เหล่าอื่นเช่นเดียวกันอีก. พวกข้าพระองค์มีความข้องใจ มีความสงสัยว่าสมณพราหมณ์เหล่านั้น พวกไหนพูดจริง พวกไหนพูดเท็จ พระเจ้าข้า !"

กาลามเอ๋ย ! ควรแล้วที่ท่านจะข้องใจ ควรแล้วที่ท่านจะสงสัย, ความสงสัยของท่านเกิดแล้ว ในฐานะที่ควรข้องใจ.

(ก. ฝ่ายอกุศล)

กาลามทั้งหลายเอ๋ย! มา (พูดกัน) เถิด ท่านทั้งหลาย :–

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าฟังตาม ๆ กันมา (อนุสฺสว);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่ากระทำตาม ๆ กันมา (ปรมฺปร);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าเล่าลือกันอยู่ (อิติกิร);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่ามีที่อ้างในปิฎก (ปิฏกสมฺปทาน);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่า การใช้เหตุผลทางตรรกคาดคะเน (ตกฺกเหตุ);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่า การใช้เหตุผลทางนัยะสันนิฏฐาน (นยเหตุ);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าการตรึกตามอาการ (อาการปริวิตกฺก);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าทนต่อการเพ่งแห่งทิฏฐิ (ทิฏฺฐินิชฺฌานกฺขนฺติ);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าฟังดูน่าเชื่อ (ภพฺพรูปตา);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าสมณะผู้พูดเป็นครูของตน (สมโณ โน ครุ).

กาลาม ท.! เมื่อใดท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า "ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล, ธรรมเหล่านี้ มีโทษ, ธรรมเหล่านี้ วิญญูชนติเตียน, ธรรมเหล่านี้ กระทำถึงมาตรฐานของมันแล้ว เป็นไปเพื่อความทุกข์ ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล," ดังนี้แล้ว; เมื่อนั้น ท่านพึงละธรรมเหล่านั้นเสีย.

กาลาม ท.! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : **ความโลภ** เกิดขึ้นในบุคคลแล้ว เกิดเพื่อประโยชน์เกื้อกูลหรือมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล? *"เพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล พระเจ้าข้า!"* บุคคลนั้นโลภแล้ว ความโลภครอบงำแล้ว ความโลภกลุ้มรุมจิตแล้ว ย่อมฆ่าสัตว์บ้าง ย่อมลักทรัพย์บ้าง ย่อมล่วงเกินภรรยาผู้อื่นบ้าง พูดเท็จบ้าง ชักชวนผู้อื่นในการกระทำเช่นนั้นบ้าง ซึ่งเป็นการกระทำเพื่อความทุกข์ ไม่เกื้อกูลตลอดกาลนาน มิใช่หรือ? *"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"*

กาลาม ท.! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : **โทสะ** เกิดขึ้นในบุคคลแล้ว เกิดเพื่อประโยชน์เกื้อกูลหรือมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล? *"เพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล พระเจ้าข้า!"* บุคคลนั้นมีโทสะแล้ว โทสะครอบงำแล้ว โทสะกลุ้มรุมจิตแล้ว ย่อมฆ่าสัตว์บ้าง ย่อมลักทรัพย์บ้าง ย่อมล่วงเกินภรรยาผู้อื่นบ้าง พูดเท็จบ้าง ชักชวนผู้อื่นในการกระทำเช่นนั้นบ้าง ซึ่งเป็นการกระทำเพื่อความทุกข์ ไม่เกื้อกูลตลอดกาลนาน มิใช่หรือ? *"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"*

กาลาม ท.! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : **โมหะ** เกิดขึ้นในบุคคลแล้ว เกิดเพื่อประโยชน์เกื้อกูลหรือมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล? *"เพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล พระเจ้าข้า!"* บุคคลนั้นมีโมหะแล้ว โมหะครอบงำแล้ว โมหะกลุ้มรุมจิตแล้ว ย่อมฆ่าสัตว์บ้าง ย่อมลักทรัพย์บ้าง ย่อมล่วงเกินภรรยาผู้อื่นบ้าง พูดเท็จบ้าง ชักชวนผู้อื่นในการกระทำเช่นนั้นบ้าง ซึ่งเป็นการกระทำเพื่อความทุกข์ ไม่เกื้อกูลตลอดกาลนาน มิใช่หรือ? *"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"*

กาลาม ท.! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : ธรรมทั้งหลาย (ตามที่กล่าวมา) เหล่านี้ เป็นกุศลหรือเป็นอกุศล? *"เป็นอกุศล พระเจ้าข้า!"*

มีโทษหรือไม่มีโทษ ? *"มีโทษ พระเจ้าข้า!"* วิญญูชนติเตียน หรือวิญญูชนสรรเสริญ ? *"วิญญูชนติเตียน พระเจ้าข้า!"* เมื่อประพฤติกระทำเต็มตามมาตรฐานของมันแล้ว เป็นไปเพื่อความทุกข์ ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล หรือไม่ ? หรือว่าในเรื่องนี้ท่านมีความเห็นอย่างไร ? *"เมื่อประพฤติกระทำเต็มตามมาตรฐานของมันแล้ว เป็นไปเพื่อความทุกข์ ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ในเรื่องนี้พวกข้าพระองค์มีความเห็นอย่างนี้ พระเจ้าข้า!"*

กาลาม ท.! เรา (อาศัยเหตุผลดังกล่าวมาแล้วข้างบนทั้งหมดนั้น) จึงกล่าวข้อความที่กล่าวว่า "กาลามทั้งหลายเอ๋ย! มา (พูดกัน) เถิด ท่านทั้งหลาย :—

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าฟังตาม ๆ กันมา (อนุสฺสว);
อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่ากระทำตาม ๆ กันมา (ปรมฺปร);
อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าเล่าลือกันอยู่ (อิติกิร);
อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่ามีที่อ้างในปิฎก (ปิฎกสมฺปทาน);
อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าการใช้เหตุผลทางตรรก (ตกฺกเหตุ);
อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าการใช้เหตุผลทางนัยะ (นยเหตุ);
อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าการตรึกตามอาการ (อาการปริวิตกฺก);
อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าทนต่อการเพ่งแห่งทิฏฐิ (ทิฏฺฐินิชฺฌานกฺขนฺติ);
อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าฟังดูน่าเชื่อ (ภพฺพรูปตา);
อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าสมณะผู้พูดเป็นครูของตน (สมโณ โน ครุ).

กาลาม ท.! เมื่อใดท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า 'ธรรมเหล่านี้ เป็นอกุศล, ธรรมเหล่านี้ มีโทษ, ธรรมเหล่านี้ วิญญูชนติเตียน, ธรรมเหล่านี้ กระทำถึงมาตรฐานของมันแล้ว เป็นไปเพื่อความทุกข์ ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล' ดังนี้แล้ว; เมื่อนั้น ท่านพึงละธรรมเหล่านั้นเสีย" ดังนี้ ซึ่งเรากล่าวแล้วเพราะอาศัยเหตุผลข้างต้นนั้น.

(ข. ฝ่ายกุศล)

กาลามทั้งหลายเอ๋ย! มา (พูดกัน) เถิด ท่านทั้งหลาย :–

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าฟังตาม ๆ กันมา (อนุสฺสว);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่ากระทำตาม ๆ กันมา (ปรมฺปร);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าเล่าลือกันอยู่ (อิติกิร);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่ามีที่อ้างในปิฎก (ปิฎกสมฺปทาน);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่า การใช้เหตุผลทางตรรกคาดคะเน (ตกฺกเหตุ);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่า การใช้เหตุผลทางนัยะสันนิฏฐาน (นยเหตุ);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าการตรึกตามอาการ (อาการปริวิตกฺก);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าทนต่อการเพ่งแห่งทิฏฐิ (ทิฏฺฐินิชฺฌานกฺขนฺติ);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าฟังดูน่าเชื่อ (ภพฺพรูปตา);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าสมณะผู้พูดเป็นครูของตน (สมโณ โน ครุ).

กาลาม ท.! เมื่อใดท่านทั้งหลาย **รู้ด้วยตนเองว่า** "ธรรมเหล่านี้ เป็นกุศล, ธรรมเหล่านี้ ไม่มีโทษ, ธรรมเหล่านี้ วิญญูชนสรรเสริญ, ธรรมเหล่านี้ กระทำถึงมาตรฐานของมันแล้ว เป็นไปเพื่อความสุข เป็นประโยชน์เกื้อกูล," ดังนี้แล้ว; เมื่อนั้น ท่าน **พึงเข้าถึงธรรมเหล่านั้น** แล้วแลอยู่เถิด.

กาลาม ท.! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : **ความไม่โลภ** เกิดขึ้นในบุคคลแล้ว เกิดเพื่อประโยชน์เกื้อกูล หรือมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล? *"เพื่อประโยชน์เกื้อกูล พระเจ้าข้า!"* บุคคลนั้นไม่โลภแล้ว ความโลภไม่ครอบงำแล้ว ความโลภไม่กลุ้มรุมจิตแล้ว เขาย่อมไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ล่วงเกินภรรยาผู้อื่น ไม่พูดเท็จ ชักชวนผู้อื่นในการกระทำเช่นนั้น ซึ่งเป็นการกระทำเพื่อความสุข เป็นประโยชน์เกื้อกูล ตลอดกาลนาน มิใช่หรือ? *"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"*

กาลาม ท.! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : **อโทสะ** เกิดขึ้นในบุคคลแล้ว เกิดเพื่อประโยชน์เกื้อกูล หรือมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล? *"เพื่อประโยชน์เกื้อกูล พระเจ้าข้า!"* บุคคลนั้นไม่มีโทสะแล้ว โทสะไม่ครอบงำแล้ว โทสะไม่กลุ้มรุมจิตแล้ว เขาย่อมไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ล่วงเกินภรรยาผู้อื่น ไม่พูดเท็จ ชักชวนผู้อื่นในการกระทำเช่นนั้น ซึ่งเป็นการกระทำเพื่อความสุข เป็นประโยชน์เกื้อกูล ตลอดกาลนาน มิใช่หรือ? *"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"*

กาลาม ท.! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : **อโมหะ** เกิดขึ้นในบุคคลแล้ว เกิดเพื่อประโยชน์เกื้อกูล หรือมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล? *"เพื่อประโยชน์เกื้อกูล พระเจ้าข้า!"* บุคคลนั้นไม่มีโมหะแล้ว โมหะไม่ครอบงำแล้ว

โมหะไม่กลุ้มรุมจิตแล้ว เขาย่อมไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ล่วงเกินภรรยาผู้อื่น ไม่พูดเท็จ ชักชวนผู้อื่นในการกระทำเช่นนั้น ซึ่งเป็นการกระทำเพื่อความสุข เป็นประโยชน์เกื้อกูล ตลอดกาลนาน มิใช่หรือ? *"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"*

กาลาม ท.! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : ธรรมทั้งหลาย (ตามที่กล่าวมา) เหล่านี้ เป็นกุศลหรือเป็นอกุศล? *"เป็นกุศล พระเจ้าข้า!"* มีโทษหรือไม่มีโทษ? *"ไม่มีโทษ พระเจ้าข้า!"* วิญญูชนติเตียน หรือวิญญูชนสรรเสริญ? *"วิญญูชนสรรเสริญ พระเจ้าข้า!"* เมื่อประพฤติกระทำเต็มตามมาตรฐานของมันแล้ว เป็นไปเพื่อความสุข เป็นประโยชน์เกื้อกูล หรือไม่? หรือว่า ในเรื่องนี้ท่านมีความเห็นอย่างไร? *"เมื่อประพฤติกระทำเต็มตามมาตรฐานของมันแล้ว เป็นไปเพื่อความสุข เป็นประโยชน์เกื้อกูล ในเรื่องนี้พวกข้าพระองค์มีความเห็นอย่างนี้ พระเจ้าข้า!"*

กาลาม ท.! เรา (อาศัยเหตุผลดังกล่าวมาแล้วข้างบนทั้งหมดนั้น) จึงกล่าวข้อความที่กล่าวว่า "กาลามทั้งหลายเอ๋ย! มา (พูดกัน) เถิด ท่านทั้งหลาย :–

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าฟังตาม ๆ กันมา (อนุสฺสว);
อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่ากระทำตาม ๆ กันมา (ปรมฺปร);
อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าเล่าลือกันอยู่ (อิติกิร);
อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่ามีที่อ้างในปิฎก (ปิฏกสมฺปทาน);
อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าการใช้เหตุผลทางตรรก (ตกฺกเหตุ);
อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าการใช้เหตุผลทางนัยะ (นยเหตุ);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าการตรึกตามอาการ (อาการปริวิตกฺก);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าทนต่อการเพ่งแห่งทิฏฐิ (ทิฏฺฐินิชฺฌานกฺขนฺติ);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าฟังดูน่าเชื่อ (ภพฺพรูปตา);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าสมณะผู้พูดเป็นครูของตน (สมโณ โน ครุ).

กาลาม ท.! เมื่อใด ท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า 'ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล, ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ, ธรรมเหล่านี้ วิญญูชนสรรเสริญ, ธรรมเหล่านี้ กระทำถึงมาตรฐานของมันแล้ว เป็นไปเพื่อความสุข เป็นประโยชน์เกื้อกูล' ดังนี้แล้ว; เมื่อนั้น ท่านพึงเข้าถึงธรรมเหล่านั้น แล้วแลอยู่เถิด" ดังนี้ ซึ่งเรากล่าวแล้วเพราะอาศัยเหตุผลข้างต้นนั้น.

กาลาม ท.! อริยสาวกนั้น **ปราศจากอภิชฌาอย่างนี้ ปราศจากพยาบาทอย่างนี้ ไม่มีโมหะ มีสัมปชัญญะ มีสติเฉพาะหน้า มีจิตสหรคตด้วยเมตตา** แผ่ไปสู่ทิศ (ที่) หนึ่ง และทิศที่สอง ที่สาม ที่สี่ ก็เหมือนอย่างนั้น, เธอแผ่ไปตลอดโลกทั้งสิ้น ในที่ทั้งปวง ทั้งเบื้องบนเบื้องต่ำและเบื้องขวาง ด้วยจิตอันเป็นไปกับด้วยเมตตา เป็นจิตไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท กว้างขวาง ประกอบด้วยคุณอันใหญ่หลวงไม่มีขีดจำกัด แล้วแลอยู่; **มีจิตสหรคตด้วยกรุณา** แผ่ไปสู่ทิศ (ที่) หนึ่ง และทิศที่สอง ที่สาม ที่สี่ ก็เหมือนอย่างนั้น, เธอแผ่ไปตลอดโลกทั้งสิ้น ในที่ทั้งปวง ทั้งเบื้องบนเบื้องต่ำและเบื้องขวาง ด้วยจิตอันเป็นไปกับด้วยกรุณา เป็นจิตไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท กว้างขวาง ประกอบด้วยคุณอัน

ใหญ่หลวงไม่มีขีดจำกัด แล้วแลอยู่; **มีจิตสหรคตด้วยมุทิตา** แผ่ไปสู่ทิศ (ที่) หนึ่ง และทิศที่สอง ที่สาม ที่สี่ ก็เหมือนอย่างนั้น, เธอแผ่ไปตลอดโลกทั้งสิ้น ในที่ทั้งปวง ทั้งเบื้องบนเบื้องต่ำและเบื้องขวาง ด้วยจิตอันเป็นไปกับด้วยมุทิตา เป็นจิตไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท กว้างขวาง ประกอบด้วยคุณอันใหญ่หลวงไม่มีขีดจำกัด แล้วแลอยู่; **มีจิตสหรคตด้วยอุเบกขา** แผ่ไปสู่ทิศ (ที่) หนึ่ง และทิศที่สอง ที่สาม ที่สี่ ก็เหมือนอย่างนั้น, เธอแผ่ไปตลอดโลกทั้งสิ้น ในที่ทั้งปวง ทั้งเบื้องบนเบื้องต่ำและเบื้องขวาง ด้วยจิตอันเป็นไปกับด้วยอุเบกขา เป็นจิตไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท กว้างขวาง ประกอบด้วยคุณอันใหญ่หลวงไม่มีขีดจำกัด แล้วแลอยู่.

กาลาม ท.! อริยสาวกนั้น **มีจิตไม่มีเวรอย่างนี้ มีจิตไม่พยาบาทอย่างนี้ มีจิตไม่เศร้าหมองอย่างนี้ มีจิตหมดจดวิเศษอย่างนี้** แล้ว **ความเบาใจ ๔ ประการ** ย่อมเกิดมีแก่อริยสาวกนั้น ในทิฏฐธรรมเทียว ว่า "๑. **ถ้าปรโลกมี** ผลวิบากแห่งกรรมดีกรรมชั่วมี, ฐานะที่จะมีได้ก็คือ เราจักเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ภายหลังแต่การตาย เพราะการทำลายแห่งกาย เพราะเหตุนั้น ดังนี้ : นี้เป็นความเบาใจประการที่หนึ่ง ที่เกิดมีแก่อริยสาวกนั้น. ๒. **ถ้าปรโลกไม่มี** ผลวิบากแห่งกรรมดีกรรมชั่วไม่มี, เรา ที่นี่ ในทิฏฐธรรมนี้แหละ ก็บริหารตนอยู่เป็นสุข ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท ไม่มีทุกข์ ดังนี้ : นี้เป็นความเบาใจประการที่สอง ที่เกิดมีแก่อริยสาวกนั้น. ๓. **ถ้าบาปเป็นอันกระทำสำหรับผู้กระทำ,** ส่วนเราไม่ได้คิดจะทำบาปไร ๆ ทุกข์จักถูกต้องเราผู้มิได้ทำบาปอยู่ แต่ที่ไหน ดังนี้ : นี้เป็นความเบาใจประการที่สาม ที่เกิดมีแก่อริยสาวกนั้น. ๔. **ถ้าบาปไม่เป็นอันกระทำสำหรับผู้กระทำ** อยู่แล้วไซร้, ที่นี่ เราก็มองเห็นตนว่าบริสุทธิ์หมดจดอยู่ โดยโลกทั้งสอง ดังนี้ : นี้เป็นความเบาใจประการที่สี่ ที่

เกิดมีแก่อริยสาวกนั้น. กาลาม ท.! อริยสาวกนั้น มีจิตไม่มีเวรอย่างนี้ มีจิตไม่พยาบาทอย่างนี้ มีจิตไม่เศร้าหมองอย่างนี้ มีจิตหมดจดวิเศษอย่างนี้ แล้ว ความเบาใจ ๔ ประการเหล่านี้ ย่อมเกิดมีแก่อริยสาวกนั้น ในทิฏฐธรรมเทียว.

"ข้าแต่พระผู้มีพระภาค! ข้อนั้นเป็นอย่างนั้น. ข้าแต่พระสุคต! ข้อนั้นเป็นอย่างนั้น...." *(ชาวกาลามเหล่านั้น รับสนองพระพุทธดำรัสกล่าวย้ำข้อความนี้อีกครั้งหนึ่ง ด้วยตนเอง, แล้วทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา ประกาศตนเป็นอุบาสก).*

—ติก. อํ. ๒๐/๒๔๒ - ๒๔๘/๕๐๕.

(ผู้ศึกษาอาจจะสังเกตเห็นได้เองว่า การศึกษาและปฏิบัติตามหลักอริยสัจสี่ประการนั้น จะไม่เป็นการกระทำที่ขัดต่อหลักกาลามสูตรทั้งสิบประการแต่อย่างใด เพราะมีเหตุผลที่แสดงชัดอยู่ในตัวเองว่าทุกข์เป็นอย่างไร เหตุให้เกิดทุกข์เป็นอย่างไร ความดับทุกข์เป็นอย่างไร มรรคอาจจะดับทุกข์ได้แท้จริงอย่างไร โดยไม่ต้องเชื่อคำบอกตาม ๆ กันมา ไม่ต้องดูการประพฤติตาม ๆ กันมา หรือเชื่อตามคำเล่าลือ หรืออ้างว่ามีอยู่ในตำรา หรือใช้เหตุผลตามทางตรรก หรือตามทางนัยะคือปรัชญา หรือตรึกตามสามัญสำนึก หรือเพราะเข้ากันได้กับเหตุผลของตน หรือผู้พูดอยู่ในฐานะน่าเชื่อ หรือผู้พูดเป็นครูของตน ซึ่งพระองค์เองก็ได้ตรัสย้ำในข้อนี้อยู่เสมอ. เป็นอันกล่าวได้ว่า ความรู้และการปฏิบัติในอริยสัจทั้งสี่นี้ ไม่มีทางที่จะเป็นเรื่องงมงาย หรือสีลัพพัตตปรามาส อันขัดต่อหลักกาลามสูตร แต่อย่างใด).

บริษัทที่เกี่ยวกับอริยสัจ

ภิกษุ ท.! บริษัท ๒ จำพวกเหล่านี้ มีอยู่. สองจำพวก อย่างไรเล่า? สองจำพวกคือ บริษัทไม่ประเสริฐ (อนริย) บริษัทประเสริฐ (อริย).

ภิกษุ ท.! **บริษัทไม่ประเสริฐ** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในบริษัทใด ในกรณีนี้ ล้วนแต่ไม่รู้ตามเป็นจริงว่า "นี้ ทุกข์, นี้ ทุกขสมุทัย, นี้ ทุกขนิโรธ, นี้ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา" ดังนี้; บริษัทนี้ เรากล่าวว่า บริษัทไม่ประเสริฐ.

ภิกษุ ท.! **บริษัทประเสริฐ** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในบริษัทใด ในกรณีนี้ ล้วนแต่รู้ตามเป็นจริงว่า "นี้ ทุกข์, นี้ ทุกขสมุทัย, นี้ ทุกขนิโรธ, นี้ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา" ดังนี้; บริษัทนี้ เรากล่าวว่า บริษัทประเสริฐ.

ภิกษุ ท.! บริษัทมี ๒ จำพวกเหล่านี้แล. บริษัทที่เลิศในบรรดาบริษัททั้งสองนี้ คือบริษัทประเสริฐ (อริยปริส).

—ทุก. อํ. ๒๐/๙๐/๒๙๐.

เมื่ออริยสัจสี่ถูกแยกออกเป็นสองซีก

ภิกษุ ท.! ธรรมทั้งหลายอันเป็นกุศลเหล่าใด ซึ่งเป็นอริยะ เป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ เป็นเครื่องยังสัตว์ให้ลุถึงความตรัสรู้พร้อม มีอยู่. ภิกษุ ท.! ถ้าหากว่าบุคคลผู้ชอบถาม จะพึงถามพวกเธออย่างนี้ว่า *"วิธีการณ์เพื่อให้ได้รับประโยชน์ถึงที่สุด (อุปนิสา[๑]) ในการฟังซึ่งธรรมอันเป็นกุศล ซึ่งเป็นอริยะ เป็นเครื่องนำออก*

---

๑. อุปนิสา คำนี้ ในที่บางแห่ง (ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์ หน้า ๕๔๙ บรรทัดที่ ๗) ได้แปลว่า "ประโยชน์" นั้นไม่ถูก, ที่ถูกต้องแปลว่า "วิธีที่จะเข้าถึงประโยชน์"; ขอให้เข้าใจตามนี้ด้วย.

จากทุกข์ เป็นเครื่องยังสัตว์ให้ลุถึงความตรัสรู้พร้อม เหล่านั้น มีอยู่อย่างไรเล่า?" ดังนี้ไซร้, พึงตอบแก่เขาอย่างนี้ว่า วิธีการณ์นั้นก็คือ (การฟัง) เพื่อให้รู้ตามเป็นจริงซึ่งธรรมเหล่านั้น อันจะพึงแบ่งออกได้เพียงสองหมวด. สองหมวดอย่างไรกันเล่า? สองหมวดคือ การแยกฟังให้รู้ว่า "**นี้คือทุกข์ นี้คือทุกขสมุทัย**" ดังนี้ : นี้เป็นอนุปัสสนา(การตามเห็น) หมวดที่หนึ่ง; และ "**นี้คือทุกขนิโรธ นี้คือทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา**" ดังนี้ นี้เป็นอนุปัสสนาหมวดที่สอง.

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรม อันจะพึงแบ่งออกได้เป็นสองหมวดโดยชอบ อย่างนี้ เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลส มีตนส่งไปแล้วในธรรม อยู่; ผลที่เธอพึงหวังได้อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาผลสองอย่างคือการ **บรรลุอรหัตตผลในทิฏฐธรรม** นั่นเทียว, หรือว่าถ้าอุปาทิ (เชื้อ) ยังเหลืออยู่ ก็ย่อม **เป็นอนาคามี.**

—สุตฺต. ขุ. ๒๕/๔๗๓/๓๙๐.

หลักวิธีการศึกษาอริยสัจสี่ ใช้ได้กับหลักทั่วไป

ตัวอย่าง ก. เกี่ยวกับอกุศลศีล

ถปติ! **อกุศลศีลเหล่านี้** : นั่นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! **อกุศลศีลมีสิ่งนี้ ๆ เป็นสมุฏฐาน** : นั่นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! **อกุศลศีลดับไปไม่มีเหลือ ในที่นี้ ๆ** : นั่นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! **ผู้ปฏิบัติอย่างนี้ ปฏิบัติเพื่อดับไม่เหลือแห่งอกุศลศีล** : นั่นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ตัวอย่าง ข. เกี่ยวกับกุศลศีล

ถปติ! **กุศลศีลเหล่านี้** : นั่นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! **กุศลศีลมีสิ่งนี้ ๆ เป็นสมุฏฐาน** : นั่นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! **กุศลศีลดับไม่เหลือ ในที่นี้ ๆ** : นั่นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! **ผู้ปฏิบัติอย่างนี้ ปฏิบัติเพื่อดับไม่เหลือแห่งกุศลศีล** : นั่นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ตัวอย่าง ค. เกี่ยวกับอกุศลสังกัปปะ

ถปติ! **อกุศลสังกัปปะเหล่านี้** : นั่นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! **อกุศลสังกัปปะมีสิ่งนี้ ๆ เป็นสมุฏฐาน** : นั่นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! **อกุศลสังกัปปะดับไปไม่มีเหลือ ในที่นี้ ๆ** : นั่นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! **ผู้ปฏิบัติอย่างนี้ ปฏิบัติเพื่อดับไม่เหลือแห่งอกุศลสังกัปปะ** : นั่นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ตัวอย่าง ง. เกี่ยวกับกุศลสังกัปปะ

ถปติ! **กุศลสังกัปปะเหล่านี้** : นั่นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! **กุศลสังกัปปะมีสิ่งนี้ ๆ เป็นสมุฏฐาน** : นั่นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! **กุศลสังกัปปะดับไม่เหลือ ในที่นี้ ๆ** : นั่นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! **ผู้ปฏิบัติอย่างนี้ ปฏิบัติเพื่อดับไม่เหลือแห่งกุศลสังกัปปะ** นั้นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

—ม. ม. ๑๓/๓๔๖/๓๖๑.

(ผู้ศึกษาจะสังเกตเห็นได้เองว่า หลักการศึกษาตามแบบของอริยสัจสี่ซึ่งแยกออกไปได้ ว่า **คืออะไร? จากอะไร? เพื่ออะไร? โดยวิธีใด?** ดังนี้นั้น ใช้เป็นหลักศึกษาธรรมะอะไรก็ได้ ดังในตัวอย่างเหล่านี้).

อริยสัจสี่เป็นที่ตั้งแห่งการแสดงตัวของปัญญินทรีย์

ภิกษุ ท.! อินทรีย์ ๕ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. ห้าอย่างเหล่าไหนเล่า? ห้าอย่างคือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ และปัญญินทรีย์.

ภิกษุ ท.! สัทธินทรีย์ จะเห็นได้ในที่ไหนเล่า? **สัทธินทรีย์ เห็นได้ใน โสตาปัตติยังคะสี่.**

ภิกษุ ท.! วิริยินทรีย์ จะเห็นได้ในที่ไหนเล่า? **วิริยินทรีย์ เห็นได้ใน สัมมัปปธานสี่.**

ภิกษุ ท.! สตินทรีย์ จะเห็นได้ในที่ไหนเล่า? **สตินทรีย์ เห็นได้ใน สติปัฏฐานสี่.**

ภิกษุ ท.! สมาธินทรีย์ จะเห็นได้ในที่ไหนเล่า? **สมาธินทรีย์ เห็นได้ใน ฌานสี่.**

ภิกษุ ท.! ปัญญินทรีย์ จะเห็นได้ในที่ไหนเล่า? **ปัญญินทรีย์ เห็นได้ใน อริยสัจจ์สี่.**

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล อินทรีย์ ๕ อย่าง. ....

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๒๕๙/๘๕๒ – ๘๕๗.

อริยสัจสี่เป็นวัตถุแห่งกิจของปัญญินทรีย์

ภิกษุ ท.! ปัญญินทรีย์ เป็นอย่างไรเล่า? ในกรณีนี้คือ อริยสาวกเป็นผู้มีปัญญา ประกอบพร้อมแล้วด้วยปัญญาเครื่องให้ถึงซึ่งสัจจะแห่งการเกิดดับอันเป็นอริยะ เป็นเครื่องชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นไปแห่งทุกข์โดยชอบ. **อริยสาวกนั้น รู้ชัดตามที่เป็นจริงว่า "ทุกข์ เป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิดทุกข์ เป็นอย่างนี้, ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้, ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้"** ดังนี้. ภิกษุ ท.! การรู้นี้ เรากล่าวว่า ปัญญินทรีย์.[๑]

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๒๖๓/๘๖๙.

[ในสูตรอื่น ได้ทรงแสดง**ลักษณะแห่งปัญญินทรีย์** ไว้ว่า :—]

สารีบุตร! .... อริยสาวกจักเป็นผู้รู้ชัดอย่างนี้ว่า "สังสารวัฏฏ์เป็นสิ่งมีเบื้องต้นและที่สุดอันบุคคลไปตามอยู่รู้ไม่ได้ เบื้องต้นที่สุดย่อมไม่ปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลายผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูก กำลังเล่นไปท่องเที่ยวไป. ความจางคลายดับไปโดยไม่มีเหลือแห่งอวิชชาอันเป็นกองแห่งความมืดนั้น มีอยู่; นั่น เป็นบทที่สงบ นั่น เป็นบทที่ประณีต, กล่าวคือเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหาเป็นความจางคลาย เป็นความดับ เป็นนิพพาน". สารีบุตร! ความรู้ชัดเช่นนั้น ของอริยสาวกนั้น ย่อมเป็นปัญญินทรีย์ของเธอนั้น.

—มหาวาร. สํ. ๑๙/๓๐๐/๑๐๒๐.

เบญจพิธพรที่ทรงระบุไว้สำหรับภิกษุ
(ไม่เกี่ยวกับตัณหาเหมือนจตุพิธพรของชาวบ้าน)

ภิกษุ ท.! เมื่อพวกเธอเที่ยวไปในโคจรอันเป็นวิสัยแห่งบิดาตน ก็

---

๑. ในสูตรอื่น (๒๒/๑๒/๑๕) แทนที่จะเรียกว่าปัญญินทรีย์ ตรัสเรียกว่าปัญญาพละก็มี ซึ่งมีใจความอย่างเดียวกัน.

จักเจริญแม้ด้วยอายุ แม้ด้วยวรรณะ แม้ด้วยสุขะ แม้ด้วยโภคะ แม้ด้วยพละ.

ภิกษุ ท.! อะไรเล่า เป็นความหมายในคำว่า **อายุ** สำหรับภิกษุ? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้คือ ภิกษุย่อม **เจริญอิทธิบาท อันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัยฉันทะเป็นปธานกิจ;** ย่อมเจริญอิทธิบาท อันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัย **วิริยะ** เป็นปธานกิจ; ย่อมเจริญอิทธิบาท อันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัย **จิตตะ** เป็นปธานกิจ; ย่อมเจริญอิทธิบาท อันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัย **วิมังสา** เป็นปธานกิจ. (กิจในที่นี้ คือ กิจเกี่ยวกับ การระวัง, การละ, การทำให้เกิดมี และการรักษา). ภิกษุนั้น, เพราะเจริญกระทำให้มาก ซึ่งอิทธิบาท ๔ ประการเหล่านี้, เมื่อหวังอยู่ ก็จะพึงดำรงอยู่ได้ตลอดเวลากัปป์หนึ่งหรือเกินกว่ากัปป์. ภิกษุ ท.! นี้แล เป็นความหมายในคำว่า อายุ สำหรับภิกษุ.

ภิกษุ ท.! อะไรเล่า เป็นความหมายในคำว่า **วรรณะ** สำหรับภิกษุ? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้คือ ภิกษุเป็นผู้ **มีศีล สำรวมด้วยปาติโมกขสังวร** ถึงพร้อมแล้วด้วยมรรยาทและโคจร มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลาย แม้เป็นโทษเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย. ภิกษุ ท.! นี้แล เป็นความหมายในคำว่า วรรณะ สำหรับภิกษุ.

ภิกษุ ท.! อะไรเล่า เป็นความหมายในคำว่า **สุข** สำหรับภิกษุ? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้คือ ภิกษุ **เข้าถึงปฐมฌาน .... ทุติยฌาน .... ตติยฌาน .... จตุตถฌาน** .... แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! นี้แล เป็นความหมายในคำว่า สุข สำหรับภิกษุ.

ภิกษุ ท.! อะไรเล่า เป็นความหมายในคำว่า **โภคะ** สำหรับภิกษุ? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้คือ ภิกษุ **มีจิตอันประกอบด้วยเมตตา, กรุณา, มุทิตา, อุเบกขา,** แผ่ไปยังทิศที่หนึ่ง ที่สอง ที่สาม ที่สี่ ทิศเบื้องบน เบื้องต่ำ และด้านขวาง แผ่ไปยังโลกทั้งสิ้น ในที่ทั้งปวง ด้วยจิตที่ประกอบด้วยเมตตา, กรุณา, มุทิตา, อุเบกขา, ชนิดที่ไพบูลย์ ถึงความเป็นจิตใหญ่ หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท อยู่. ภิกษุ ท.! นี้แล เป็นความหมายในคำว่า โภคะ สำหรับภิกษุ.

ภิกษุ ท.! อะไรเล่า เป็นความหมายในคำว่า **พละ** สำหรับภิกษุ? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้คือ ภิกษุ **กระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้** เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิฏฐธรรม เข้าถึงแล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! นี้แล เป็นความหมายในคำว่า พละ สำหรับภิกษุ.

–ปา. ที. ๑๑/๘๕/๕๐.

การทำบุคคลให้รู้อริยสัจ จัดเป็นอนุศาสนีปาฏิหาริย์

เกวัฏฏะ! นี่ปาฏิหาริย์สามอย่าง ที่เราได้ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้. สามอย่างอะไรเล่า? สามอย่างคือ อิทธิปาฏิหาริย์ อาเทสนาปาฏิหาริย์ และอนุศาสนีปาฏิหาริย์.

(๑) เกวัฏฏะ! **อิทธิปาฏิหาริย์นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** เกวัฏฏะ! ภิกษุในกรณีนี้ กระทำอิทธิวิธีมีอย่างต่างๆ : ผู้เดียวแปลงรูปเป็นหลายคน,

หลายคนเป็นคนเดียว, ทำที่กำบังให้เป็นที่แจ้ง ทำที่แจ้งให้เป็นที่กำบัง, ไปได้ไม่ขัดข้อง ผ่านทะลุฝา ทะลุกำแพง ทะลุภูเขา ดุจไปในอากาศว่างๆ, ผุดขึ้นและดำรงอยู่ในแผ่นดินได้เหมือนในน้ำ, เดินไปได้เหนือน้ำ เหมือนเดินบนแผ่นดิน, ไปได้ในอากาศเหมือนนกมีปีก ทั้งที่ยังนั่งสมาธิคู้บัลลังก์. ลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์อานุภาพมาก ได้ด้วยฝ่ามือ. และแสดงอำนาจทางกายเป็นไปตลอดถึงพรหมโลกได้. เกวัฏฏะ! กุลบุตรผู้มีศรัทธาเลื่อมใสได้เห็นการแสดงนั้นแล้ว เขาบอกเล่าแก่กุลบุตรอื่นบางคน ที่ไม่ศรัทธาเลื่อมใสว่าน่าอัศจรรย์นัก. กุลบุตรผู้ไม่มีศรัทธาเลื่อมใสนั้น ก็จะพึงตอบว่า *วิชา* ชื่อ *คันธารี*[๑] มีอยู่ ภิกษุนั้นแสดงอิทธิวิธีด้วยวิชานั้นเท่านั้น (หาใช่มีปาฏิหาริย์ไม่), เกวัฏฏะ! ท่านจะเข้าใจว่าอย่างไร : ก็คนไม่เชื่อ ไม่เลื่อมใส ย่อมกล่าวตอบผู้เชื่อผู้เลื่อมใสได้อย่างนั้น มิใช่หรือ?

"พึงตอบได้, พระองค์!"

เกวัฏฏะ! เราเห็นโทษในการแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ดังนี้แล จึงอึดอัดขยะแขยง เกลียดชัง ต่ออิทธิปาฏิหาริย์.

(๒) เกวัฏฏะ! **อาเทสนาปาฏิหาริย์นั้น เป็นอย่างไรเล่า?** เกวัฏฏะ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมทายจิต ทายความรู้สึกของจิต ทายความตรึก ทายความตรองของสัตว์เหล่าอื่น ของบุคคลเหล่าอื่นได้ ว่า ใจของท่านเช่นนี้ ใจของท่านมีประการนี้ ใจของท่านมีด้วยอาการอย่างนี้. .... ฯลฯ .... กุลบุตรผู้ไม่เชื่อไม่เลื่อมใส ย่อมค้านกุลบุตรผู้เชื่อผู้เลื่อมใส ว่า *วิชา* ชื่อ *มณิกา* มีอยู่ ภิกษุนั้นกล่าวทายใจได้เช่นนั้นๆ ก็ด้วยวิชานั้น (หาใช่มีปาฏิหาริย์ไม่), เกวัฏฏะ! ท่าน

---

๑. คันธารี ชื่อมนต์ แต่งโดยฤษีมีนามคันธาระ, อีกอย่างหนึ่งว่าในแคว้นคันธาระ.

จะเข้าใจว่าอย่างไร : ก็คนไม่เชื่อไม่เลื่อมใส ย่อมกล่าวตอบผู้เชื่อผู้เลื่อมใสได้อย่างนั้น มิใช่หรือ ?

"พึงตอบได้, พระองค์ !"

เกวัฏฏะ ! เราเห็นโทษในการแสดงอาเทสนาปาฏิหาริย์ดังนี้แล จึงอึดอัด ขยะแขยง เกลียดชัง ต่ออาเทสนาปาฏิหาริย์.

(๓) เกวัฏฏะ ! **อนุศาสนีปาฏิหาริย์** นั้น เป็นอย่างไรเล่า ? เกวัฏฏะ ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมสั่งสอนว่า "ท่านจงตรึกอย่างนี้ ๆ อย่าตรึกอย่างนั้น ๆ, จงทำไว้ในใจอย่างนี้ ๆ อย่าทำไว้ในใจอย่างนั้น ๆ, จงละสิ่งนี้ ๆ เสีย, จงเข้าถึงสิ่งนี้ ๆ แล้วแลอยู่" ดังนี้. เกวัฏฏะ ! นี้เราเรียกว่า อนุศาสนีปาฏิหาริย์.

เกวัฏฏะ ! ข้ออื่นยังมีอีก : ตถาคตเกิดขึ้นในโลกนี้ เป็นพระอรหันต์ตรัสรู้ชอบเอง สมบูรณ์ด้วยวิชชาและจรณะ ดำเนินไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกคนควรฝึกไม่มีใครยิ่งไปกว่า เป็นครูของเทวดาและมนุษย์ เป็นผู้เบิกบานแล้ว จำแนกธรรมออกสอนสัตว์. ตถาคตนั้น ทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้ กับทั้งเทวดา มาร พรหม หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาพร้อมทั้งมนุษย์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว สอนผู้อื่นให้รู้แจ้งตาม. ตถาคตนั้นแสดงธรรมไพเราะในเบื้องต้น – ท่ามกลาง – ที่สุด, ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถะและพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง. คหบดีหรือบุตรคหบดี หรือผู้เกิดในตระกูลใดตระกูลหนึ่งในภายหลังก็ดี ได้ฟังธรรมนั้นแล้ว เกิดศรัทธาในตถาคต. เขาผู้ประกอบด้วยศรัทธา ย่อมพิจารณาเห็นว่า "ฆราวาสคับแคบ เป็นทางมาแห่งธุลี, บรรพชาเป็นโอกาสว่าง ; การที่คนอยู่ครองเรือน จะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์โดยส่วนเดียวเหมือนสังข์ที่เขาขัดแล้วนั้น ไม่ทำได้โดยง่าย. ถ้า

กระไร เราจะปลงผมและหนวด ครองผ้ากาสายะ ออกจากเรือนบวช เป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องด้วยเรือนเถิด", ดังนี้. โดยสมัยอื่นต่อมา เขาละกองสมบัติน้อยใหญ่และวงศ์ญาติน้อยใหญ่ ปลงผมและหนวด ออกจากเรือนบวชเป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องด้วยเรือนแล้ว. ภิกษุนั้น ผู้บวชแล้วอย่างนี้ สำรวมแล้วด้วยความสำรวมในปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยมรรยาทและโคจร, มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลายแม้ว่าเป็นโทษเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย, ประกอบแล้วด้วยกายกรรมวจีกรรมอันเป็นกุศล, มีอาชีวะบริสุทธิ์, ถึงพร้อมด้วยศีล, มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย, ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ, มีความสันโดษ.

เกวัฏฏะ! ภิกษุถึงพร้อมด้วยศีล เป็นอย่างไรเล่า? เกวัฏฏะ! ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ละการทำสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงไป เป็นผู้เว้นขาดจากปาณาติบาต วางท่อนไม้และศาสตราเสียแล้ว มีความละอาย ถึงความเอ็นดูกรุณาหวังประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงอยู่. เกวัฏฏะ! นี้เราเรียกว่าอนุศาสนีปาฏิหาริย์.

(ต่อไปนี้ ทรงแสดงด้วยจุลศีล – มัชฌิมศีล – มหาศีล – อินทรียสังวร – สติสัมปชัญญะ – การสันโดษด้วยปัจจัยสี่ – การชำระจิตจากนิวรณ์ในที่สงัดแล้วได้ปฐมฌาน – ทุติยฌาน – ตติยฌาน – จตุตถฌาน – ญาณทัสสนะ – มโนมยิทธิ – อิทธิวิธี – ทิพพโสต – เจโตปริยญาณ – ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ – จุตูปปาตญาณ และตรัสเรียกความสำเร็จในการสอนแต่ละขั้นว่า อนุศาสนีปาฏิหาริย์อย่างหนึ่ง ๆ จนกระทั่งถึงอาสวักขยญาณซึ่งมีข้อความว่า :–)

เกวัฏฏะ! ภิกษุนั้น ครั้นจิตตั้งมั่นบริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลสปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อนโยนควรแก่การงาน ตั้งอยู่ได้อย่างไม่หวั่น-

ไหว เช่นนี้แล้ว, เธอก็น้อมจิตไปเฉพาะต่ออาสวักขยญาณ. เธอย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริงว่า "นี้ทุกข์, นี้เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์, นี้ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, นี้ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์"; และรู้ชัดตามที่เป็นจริงว่า "เหล่านี้อาสวะ, นี้เหตุเกิดขึ้นแห่งอาสวะ, นี้ความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ, นี้ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ". เมื่อเธอรู้อยู่อย่างนี้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็พ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ. ครั้นจิตหลุดพ้นแล้วก็เกิดญาณหยั่งรู้ว่า "จิตพ้นแล้ว". เธอรู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว กิจอื่นที่จะต้องทำเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มีอีก" ดังนี้. เกวัฏฏะ! เปรียบเหมือนห้วงน้ำใสที่ไหลเขาไม่ขุ่นมัว, คนมีจักษุดียืนอยู่บนฝั่งในที่นั้น, เขาเห็นหอยต่าง ๆ บ้าง กรวดและหินบ้าง ฝูงปลาบ้าง อันหยุดอยู่และว่ายไปในห้วงน้ำนั้น, เขาจะสำเหนียกใจอย่างนี้ว่า "ห้วงน้ำนี้ใส ไม่ขุ่นเลย หอย ก้อนกรวด ปลาทั้งหลายเหล่านี้หยุดอยู่บ้าง ว่ายไปบ้าง ในห้วงน้ำนั้น" ดังนี้; ฉันใดก็ฉันนั้น. เกวัฏฏะ! นี้เราเรียกว่า อนุศาสนีปาฏิหาริย์.

เกวัฏฏะ! เหล่านี้แล ปาฏิหาริย์ ๓ อย่าง ที่เราได้ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ตามด้วย.

—สี. ที. ๙/๒๗๓ – ๒๗๖/๓๓๙ – ๒๔๒.

อริยสัจ (หรือโลกสัจ)
ทรงบัญญัติไว้ในกายที่ยังมีสัญญาและใจ

ภิกษุ ท.! เราได้กล่าวกะโรหิตัสสเทวบุตรนั้นว่า "แน่ะเธอ! ที่สุดโลกแห่งใด อันสัตว์ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ, เราไม่กล่าว

การรู้ การเห็น การถึงที่สุดโลกนั้น เพราะการไป. แน่ะเธอ! เมื่อยังไม่ถึงที่สุดแห่งโลกแล้ว เราย่อมไม่กล่าวซึ่งการกระทำที่สุดแห่งทุกข์. แน่ะเธอ! **ในกายที่ยาววาหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยสัญญาและใจนี่เอง เราได้บัญญัติโลก เหตุเกิดของโลก ความดับไม่เหลือของโลก และทางให้ถึงความดับไม่เหลือของโลกไว้"** ดังนี้.

– จตุกฺก. อํ. ๒๑/๖๔/๔๖.

อริยสัจ ทรงบัญญัติสำหรับสัตว์ที่อาจมีเวทนา

ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยซึ่งธาตุ ๖ ประการ การก้าวลงสู่ครรภ์ ย่อมมี; เมื่อการก้าวลงสู่ครรภ์ มีอยู่, นามรูป ย่อมมี; เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา. ภิกษุ ท.! **เราย่อมบัญญัติว่า "นี้ เป็นความทุกข์" ดังนี้; ว่า "นี้ เป็นเหตุเกิดของความทุกข์" ดังนี้; ว่า "นี้ เป็นความดับไม่เหลือของความทุกข์" ดังนี้; ว่า "นี้ เป็นทางให้ถึงความดับไม่เหลือของความทุกข์" ดังนี้; แก่สัตว์ผู้สามารถเสวยเวทนา.**

(ต่อไปได้ตรัสรายละเอียด ของอริยสัจทั้งสี่ หาดูได้ในภาคนำ แห่งหนังสือเล่มนี้ ที่หัวข้อว่า "อริยสัจสี่ ที่ทรงแสดงโดยพิสดาร (นัยที่สอง)" หน้า ๑๓๘.

– ติก. อํ. ๒๐/๒๒๗/๕๐๑.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ข้อเท็จจริงอันนี้มีความสำคัญอย่างยิ่ง กล่าวคือ ต้องมีการเสวยเวทนาจริง ๆ จึงจะเห็นทุกขอริยสัจที่เกิดจากตัณหาอันเกิดจากเวทนานั้น และความที่ทุกข์ดับไปในขณะที่ตัณหาดับไปในเวทนานั้น ในเมื่อจิตประกอบอยู่ด้วยธัมมสมังคีแห่งอัฏฐัง-

คิกมรรค โดยอัตโนมัติ; ดังนั้น ถ้าปราศจากเวทนาเสียเพียงอย่างเดียวแล้ว อริยสัจสี่ก็ยังมิได้เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง; ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่า "อริยสัจ ทรงบัญญัติสำหรับสัตว์ที่อาจเสวยเวทนา" ดังนี้ โดยนัยดังที่พระพุทธองค์ตรัสแล้วข้างบน).

เวทนาโดยปัจจัยสี่สิบเอ็ดชนิด

ภิกษุ ท.! เราได้อยู่แล้วโดยประเทศแห่งวิหารธรรม อย่างเดียวกันกับวิหารธรรมที่เราเคยอยู่แล้วเมื่อตรัสรู้แล้วใหม่ ๆ. เมื่ออยู่โดยวิหารธรรมอย่างนี้ เราย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า :–

"เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ **มิจฉาทิฏฐิ** บ้าง; — ความเข้าไปสงบงำงับ แห่งมิจฉาทิฏฐิบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ **สัมมาทิฏฐิ** บ้าง; — ความเข้าไปสงบรำงับ แห่งสัมมาทิฏฐิบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ **มิจฉาสังกัปปะ** บ้าง; — ความเข้าไปสงบรำงับ แห่งมิจฉาสังกัปปะบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ **สัมมาสังกัปปะ** บ้าง; — ความเข้าไปสงบรำงับ แห่งสัมมาสังกัปปะบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ **มิจฉาวาจา** บ้าง; — ความเข้าไปสงบรำงับ แห่งมิจฉาวาจาบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ **สัมมาวาจา** บ้าง; — ความเข้าไปสงบรำงับ แห่งสัมมาวาจาบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ **มิจฉากัมมันตะ** บ้าง; — ความเข้าไปสงบรำงับ แห่งมิจฉากัมมันตะบ้าง;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ **สัมมากัมมันตะ** บ้าง ; — ความเข้าไป
สงบรำงับ แห่งสัมมากัมมันตะบ้าง ;
เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ **มิจฉาอาชีวะ** บ้าง ; — ความเข้าไป
สงบรำงับ แห่งมิจฉาอาชีวะบ้าง ;
เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ **สัมมาอาชีวะ** บ้าง ; — ความเข้าไป
สงบรำงับ แห่งสัมมาอาชีวะบ้าง ;
เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ **มิจฉาวายามะ** บ้าง ; — ความเข้าไป
สงบรำงับ แห่งมิจฉาวายามะบ้าง ;
เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ **สัมมาวายามะ** บ้าง ; — ความเข้าไป
สงบรำงับ แห่งสัมมาวายามะบ้าง ;
เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ **มิจฉาสติ** บ้าง ; — ความเข้าไป
สงบรำงับ แห่งมิจฉาสติบ้าง ;
เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ **สัมมาสติ** บ้าง ; — ความเข้าไป
สงบรำงับ แห่งสัมมาสติบ้าง ;
เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ **มิจฉาสมาธิ** บ้าง ; — ความเข้าไป
สงบรำงับ แห่งมิจฉาสมาธิบ้าง ;
เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ **สัมมาสมาธิ** บ้าง ; — ความเข้าไป
สงบรำงับ แห่งสัมมาสมาธิบ้าง ;
เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ **ฉันทะ** บ้าง ; — ความเข้าไป
สงบรำงับ แห่งฉันทะบ้าง ;
เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ **วิตก** บ้าง ; — ความเข้าไป
สงบรำงับ แห่งวิตกบ้าง ;
เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ **สัญญา** บ้าง ; — ความเข้าไป
สงบรำงับ แห่งสัญญาบ้าง ;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ ฉันทะ วิตก และสัญญาที่ยังไม่เข้าไปสงบรำงับ บ้าง ;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ ฉันทะ วิตก และสัญญา ที่เข้าไปสงบรำงับแล้ว บ้าง ;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ การบรรลุถึงฐานะที่ได้พยายามเพื่อจะบรรลุถึง บ้าง" ดังนี้.

– มหาวาร. สํ. ๑๙/๑๗/๕๐.

ผู้รู้อริยสัจ
ไม่จำเป็นต้องแตกฉานอภิธรรมและรวยลาภ

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงม้าแกลบ[๑] ๓ ชนิด และบุรุษพริก[๒] ๓ ชนิด.

ภิกษุ ท.! ม้าแกลบ ๓ ชนิด เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ม้าแกลบบางตัวในกรณีนี้ มีความเร็ว ไม่มีสีสวย ไม่มีรูปร่างขึงขัง; บางตัวมีความเร็ว มีสีสวย แต่ไม่มีรูปร่างขึงขัง; บางตัวมีความเร็ว มีสีสวย มีรูปร่างขึงขัง. ภิกษุ ท.! นี่แหละ ม้าแกลบ ๓ ชนิด.

---

๑. คำนี้บาลีว่า อสฺสขลุงฺก เคยแปลกันมาว่าม้ากระจอก แต่เห็นว่าไม่สมกับเค้าเรื่อง เพราะม้ากระจอกขาเขยกวิ่งไม่ได้เร็ว และจะมีความสง่าผ่าเผยขึงขังไม่ได้ จึงไม่แปลว่าม้ากระจอก แต่แปลว่า ม้าแกลบ คือม้าพันธุ์เล็กรองจากม้าพันธุ์สินธพ.

๒. คำนี้บาลีว่า ปุริสขลุงฺก ก็เคยแปลกันมาว่า บุรุษกระจอก ซึ่งไม่เข้ากับเรื่องราวที่แสดง เพราะคนกระจอกงองกง่อยจะมีลักษณะอย่างนั้นไม่ได้ เชื่อว่าหมายถึงคนร่างเล็กพันธุ์หนึ่ง ซึ่งมีสมรรถนะสูง ในที่นี้จึงแปลว่า คนพริก โดยโวหารในภาษาไทยว่า "ถึงเล็กก็เล็กพริก" ดังนี้.

ภิกษุ ท.! **บุรุษพริก ๓ ชนิด** เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! บุรุษพริกบางคน มีความเร็ว (ชวสมฺปนฺน) แต่ไม่มีผิวพรรณ (น วณฺณสมฺปนฺน) ไม่มีท่าทางสง่าผ่าเผย (น อาโรหปริณาหสมฺปนฺน); บางคนมีความเร็ว มีผิวพรรณ แต่ไม่มีท่าทางสง่าผ่าเผย; บางคนมีความเร็วด้วย มีผิวพรรณด้วย มีท่าทางสง่าผ่าเผยด้วย.

ภิกษุ ท.! **บุรุษพริก มีความเร็ว แต่ไม่มีผิวพรรณ ไม่มีท่าทางสง่าผ่าเผย นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง ว่า "ทุกข์ เป็นอย่างนี้, ทุกขสมุทัย เป็นอย่างนี้, ทุกขนิโรธ เป็นอย่างนี้, ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นอย่างนี้" ดังนี้ : นี้เป็นความเร็วของเธอ; แต่เมื่อถูกถามปัญหาในอภิธรรมในอภิวินัย ก็นิ่ง ตอบไม่ได้ : นี้เป็นความไม่มีผิวพรรณของเธอ; และเป็นผู้ไม่รวยลาภด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจยเภสัชชบริกขารทั้งหลาย : นี้เป็นความไม่สง่าผ่าเผยของเธอ. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล เรียกว่า บุรุษพริก ที่มีความเร็ว แต่ไม่มีผิวพรรณ ไม่มีท่าทางสง่าผ่าเผย.

ภิกษุ ท.! **บุรุษพริก มีความเร็ว มีผิวพรรณ แต่ไม่มีท่าทางสง่าผ่าเผย นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง ว่า "ทุกข์ เป็นอย่างนี้, ทุกขสมุทัย เป็นอย่างนี้, ทุกขนิโรธ เป็นอย่างนี้, ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นอย่างนี้" ดังนี้ : นี้เป็นความเร็วของเธอ; และเมื่อถูกถามปัญญาในอภิธรรมในอภิวินัย ก็ตอบได้ ไม่นิ่ง : นี้เป็นความมีผิวพรรณของเธอ; แต่เป็นผู้ไม่รวยลาภด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจยเภสัชชบริกขารทั้งหลาย : นี้เป็นความไม่สง่าผ่าเผยของเธอ.

ซึ่งเมื่อ กระทำให้เป็นองค์ธรรมในภายใน แล้ว จะมีอุปการะมาก เหมือนอย่าง **โยนิโสมนสิการ** นี้.

ภิกษุ ท.! ภิกษุกระทำโยนิโสมนสิการอยู่ ย่อมละอกุศล และทำกุศลให้เจริญ.

โยนิโสมนสิการธรรม มีอยู่สำหรับภิกษุผู้เสขะ, ไม่มีธรรมอื่นมีอุปการะมากเหมือนอย่างนั้น สำหรับการบรรลุประโยชน์อันสูงสุด. ภิกษุตั้งจิตไว้โดยแยบคาย พึงบรรลุความสิ้นไปแห่งทุกข์.

ข. เหตุภายนอก

ภิกษุ ท.! สำหรับภิกษุเสขะผู้มีความปรารถนาแห่งใจอันยังไม่บรรลุ ยังปรารถนาอนุตตรโยคักเขมธรรมอยู่นั้น เราไม่มองเห็นองค์ธรรมอื่นแม้หนึ่ง ซึ่งเมื่อ กระทำให้เป็นองค์ธรรมในภายนอก แล้ว จะมีอุปการะมาก เหมือนอย่าง **กัลยาณมิตตตา** นี้.

ภิกษุ ท.! ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร ย่อมละอกุศล และทำกุศลให้เจริญ.

ภิกษุใด มีกัลยาณมิตรเป็นที่พึ่งเป็นที่เคารพ กระทำตามคำของมิตรอยู่ อย่างรู้สึกตัว อย่างมีสติ, ภิกษุนั้น พึงบรรลุความสิ้นไปแห่งสังโยชน์ทั้งปวง โดยลำดับ.

— อิติว. ขุ. ๒๕/๒๓๖, ๒๓๗/๑๙๔, ๑๙๕.

อัฏฐังคิกมรรค
ในฐานะเพชรพลอยเม็ดหนึ่งแห่งพระศาสนา

ปหาราทะ! มหาสมุทร มีรัตนะเป็นอันมาก มีรัตนะเป็นอเนก ในมหาสมุทรนั้น มีรัตนะเหล่านี้คือ แก้วมุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ สังข์ แก้วศิลา แก้วประพาฬ เงิน ทอง โกเมน (โลหิตงฺก) แก้วลาย (มสารคลฺล) ฉันใด; ปหาราทะ! ธรรมวินัยนี้ก็ฉันนั้น มีรัตนะเป็นอันมาก มีรัตนะเป็นอเนก; ในธรรมวินัยนั้น มีรัตนะเหล่านี้คือ **สติปัฏฐานสี่ สัมมัปปธานสี่ อิทธิบาทสี่ อินทรีย์ห้า พละห้า โพชฌงค์เจ็ด อริยมรรคมีองค์แปด.**

ปหาราทะ! ข้อที่ธรรมวินัยนี้มีรัตนะเป็นอันมาก มีรัตนะเป็นอเนก ธรรมวินัยนี้จึงเป็นสิ่งน่าอัศจรรย์ ไม่เป็นสิ่งธรรมดา เมื่อภิกษุทั้งหลายเห็นแล้ว ย่อมยินดีอย่างยิ่งในธรรมวินัยนี้.

– อฏฺฐก. อํ. ๒๓/๒๐๖/๑๐๙.

พระคุณของผู้ที่ทำให้รู้แจ้งอริยสัจสี่

อานนท์! **บุคคลอาศัยบุคคลใดแล้ว หมดความสงสัยในทุกข์ หมดความสงสัยในทุกขสมุทัย หมดความสงสัยในทุกขนิโรธ หมดความสงสัยในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา;** การที่จะทำปฏิการคุณแก่บุคคลนั้น ด้วยการอภิวาท ด้วยการลุกรับ ด้วยการทำอัญชลี ด้วยการทำสามีจิกรรม ด้วยการให้จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจยเภสัชชบริขาร นั้น เราไม่กล่าวว่าเป็นการกระทำปฏิการคุณที่สมกัน (สุปฏิการ).

(เพราะว่าการทำให้รู้แจ้งอริยสัจสี่นั้น เป็นการให้ทางฝ่ายจิตฝ่ายวิญญาณ. ส่วนการตอบแทนด้วยกิริยาอาการและวัตถุสิ่งของนี้ เป็นการให้ฝ่ายวัตถุ จึงไม่เป็นการตอบแทนที่สมควรแก่กัน. มีทางที่จะตอบแทนให้สมควรแก่กันก็คือ **การช่วยให้ผู้อื่นรู้อริยสัจเช่นนั้นต่อ ๆ กันไปอีก**).

— อุปริ. ม. ๑๔/๔๕๘/๗๐๙.

ประมวลปัญหาอันจะพึงตอบเกี่ยวกับธรรมทั้งปวง

(เกี่ยวกับใจความของอริยสัจโดยทั่วไป)

ภิกษุ ท.! ถ้าปริพพาชกเดียรถีย์เหล่าอื่น พึงถามอย่างนี้ว่า *"อาวุโส! ธรรมทั้งปวง มีอะไรเป็นมูลราก? ธรรมทั้งปวง มีอะไรเป็นแดนเกิด? ธรรมทั้งปวง มีอะไรเป็นสมุทัย? ธรรมทั้งปวง มีอะไรเป็นที่ประชุมลง (สโมสรณ)? ธรรมทั้งปวง มีอะไรเป็นประมุข? ธรรมทั้งปวง มีอะไรเป็นอธิบดี (อธิปเตยฺย)? ธรรมทั้งปวง มีอะไรเป็นอันดับสูงสุด (อุตฺตร)? มีอะไรเป็นแก่น (สาร)? มีอะไรเป็นที่หยั่งลง (โอคธ)? มีอะไรเป็นที่สุดจบ (ปริโยสาน)?"* ดังนี้แล้วไซร้;

ภิกษุ ท.! พวกเธอถูกถามอย่างนี้แล้ว พึงพยากรณ์แก่ปริพพาชกเดียรถีย์อื่นเหล่านั้น อย่างนี้ว่า "อาวุโส ท.!

ธรรมทั้งปวง มี **ฉันทะ** (ความพอใจหรือสนใจ) เป็น **มูลราก.**

ธรรมทั้งปวง มี **มนสิการ** (การเอามากระทำไว้ในใจ) เป็น **แดนเกิด.**

ธรรมทั้งปวง มี **ผัสสะ** (การกระทบแห่งอายตนะ) เป็น **สมุทัย** (เครื่องก่อให้ตั้งขึ้น).

ธรรมทั้งปวง มี **เวทนา** เป็น **ที่ประชุมลง** (แห่งผล).

ธรรมทั้งปวง มี **สมาธิ** เป็น **ประมุข** (หัวหน้า).

ธรรมทั้งปวง มีสติ เป็น อธิบดี (ตามสายงาน).
ธรรมทั้งปวง มีปัญญา เป็น อันดับสูงสุด (แห่งความรู้).
ธรรมทั้งปวง มีวิมุตติ เป็น แก่น (แห่งผลที่ได้รับ).
ธรรมทั้งปวง มีอมตะ (ความไม่ตาย) เป็นที่หยั่งลง (แห่งวัตถุประสงค์).
ธรรมทั้งปวง มีนิพพาน เป็น ที่สุดจบ (แห่งพรหมจรรย์)".

ภิกษุ ท.! พวกเธอถูกถามอย่างนี้แล้ว พึงพยากรณ์แก่ปริพพาชกอัญญเดียรถีย์เหล่านั้น อย่างนี้แล.

—ทสก. อํ. ๒๔/๑๑๓/๕๘.

การจบกิจแห่งอริยสัจ
กำหนดด้วยความสมบูรณ์แห่ง ญาณสาม

๑. ภิกษุ ท.! ดวงตา ญาณ ปัญญา วิชชา และแสงสว่างของเราได้เกิดขึ้นแล้ว ในธรรมที่เราไม่เคยได้ยินได้ฟังมาแต่ก่อน ว่า ๑. **นี้** เป็นความจริงอันประเสริฐคือ **ทุกข์** (นี้ ท่านเรียกกันว่า **สัจจญาณ**), ว่า ๒. ความจริงอันประเสริฐคือ **ทุกข์นี้ ควรกำหนดรอบรู้** (นี้ ท่านเรียกกันว่า **กิจจญาณ**), ว่า ๓. ความจริงอันประเสริฐคือ **ทุกข์นี้** เราได้ **กำหนดรอบรู้แล้ว** (นี้ ท่านเรียกกันว่า **กตญาณ**).

๒. ภิกษุ ท.! ดวงตา ฯลฯ แสงสว่างของเรา ได้เกิดขึ้นแล้ว ในธรรมที่เราไม่เคยได้ยินได้ฟังมาแต่ก่อน ว่า ๑. **นี้** เป็นความจริงอันประเสริฐคือ **เหตุให้เกิดทุกข์** (นี้ ท่านเรียกกันว่า **สัจจญาณ**), ว่า ๒. ความจริงอันประเสริฐคือ **เหตุให้เกิดทุกข์นี้ ควรละเสีย** (นี้ ท่านเรียกกันว่า **กิจจญาณ**), ว่า ๓. ความจริงอันประเสริฐคือ **เหตุให้เกิดทุกข์นี้** เราได้ **ละเสียแล้ว** (นี้ ท่านเรียกกันว่า **กตญาณ**).

๓. ภิกษุ ท.! ดวงตา ฯลฯ แสงสว่างของเรา ได้เกิดขึ้นแล้ว ในธรรมที่เราไม่เคยได้ยินได้ฟังมาแต่ก่อน ว่า ๑. **นี้** เป็นความจริงอันประเสริฐ คือ **ความดับไม่เหลือของทุกข์** (นี้ท่านเรียกกันว่า **สัจจญาณ**), ว่า ๒. ความจริงอันประเสริฐคือ **ความดับไม่เหลือของทุกข์นี้ ควรทำให้แจ้ง** (นี้ท่านเรียกกันว่า **กิจจญาณ**), ว่า ๓. ความจริงอันประเสริฐคือ **ความดับไม่เหลือของทุกข์นี้** เราได้ **ทำให้แจ้งแล้ว** (นี้ ท่านเรียกกันว่า **กตญาณ**).

๔. ภิกษุ ท.! ดวงตา ฯลฯ แสงสว่างของเรา ได้เกิดขึ้นแล้วในธรรมที่เราไม่เคยได้ยินได้ฟังมาแต่ก่อน ว่า ๑. **นี้** เป็นความจริงอันประเสริฐคือ **ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของทุกข์** (นี้ ท่านเรียกกันว่า **สัจจญาณ**), ว่า ๒. ความจริงอันประเสริฐคือ **ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของทุกข์นี้ ควรทำให้เจริญ** (นี้ท่านเรียกกันว่า **กิจจญาณ**), ว่า ๓. ความจริงอันประเสริฐคือ **ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของทุกข์นี้** เราได้ **ทำให้เจริญแล้ว** (นี้ท่านเรียกกันว่า **กตญาณ**).

ภิกษุ ท.! **ปัญญาเครื่องรู้เห็นตามที่เป็นจริง อัน มีรอบ (ปริวัฏฏ์) สาม มีอาการสิบสอง** เช่นนั้น ในอริยสัจทั้งสี่เหล่านี้ ยังไม่เป็นของบริสุทธิ์หมดจดด้วยดีแก่เรา อยู่เพียงใด; ตลอดกาลเพียงนั้น เรายังไม่ปฏิญญาว่าได้ตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ซึ่งอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์.

ภิกษุ ท.! เมื่อใด ปัญญาเครื่องรู้เห็นตามที่เป็นจริง อัน **มีรอบ สาม มีอาการสิบสอง** เช่นนั้น ในอริยสัจทั้งสี่เหล่านี้ เป็นของบริสุทธิ์หมดจด

ด้วยดีแก่เรา; เมื่อนั้น เราปฏิญญาว่าได้ตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้วซึ่งอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์.

ก็แหละ ญาณและทัสสนะได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ว่า "ความหลุดพ้นของเราไม่กลับกำเริบ, ความเกิดนี้ เป็นความเกิดครั้งสุดท้าย, บัดนี้ ความเกิดอีกอย่างไม่มี" ดังนี้.

— มหาวาร. สํ. ๑๙/๕๒๙ – ๕๓๐/๑๖๖๖ – ๑๖๗๐.

ภาคสรุป

ว่าด้วยข้อความสรุปท้ายเกี่ยวกับจตุราริยสัจ

จบ

คำชี้แจงเพิ่มเติม

เกี่ยวกับถ้อยคำและอักขรวิธี ฯลฯ ในหนังสือเล่มนี้

---

๑. หัวข้อว่า "อริยสัจสี่ เป็นสิ่งคงที่ไม่รู้จักเปลี่ยนตัว" ที่หน้า ๑๑ แห่งหนังสือเล่มนี้นั้น แทนที่จะไปเรียงไว้ในภาคสรุป หรือในภาคตอนที่กล่าวถึงลักษณะของอริยสัจ แต่ได้นำมาใส่ไว้ในภาคตอนกล่าวถึงสัตว์โลกกับจตุราริยสัจ ต่อท้ายหัวข้อว่า "ความมืดบอดของสัตว์ มีตลอดเวลาที่พระตถาคตไม่เกิดขึ้น" เช่นนี้ มีจุดประสงค์เพื่อให้ขยายความบอกความหมายของข้อความในหัวข้อติดกันข้างต้น อันกล่าวถึงอริยสัจที่ทรงนำมาเปิดเผยประกาศ, ว่าเป็นตถา คือคงที่อย่างนั้น เป็นอวิตถา—ไม่เปลี่ยนไปจากความเป็นอย่างนั้น และเป็นอนัญญถา—ไม่มีความเป็นอย่างอื่น นอกจากเป็นแต่อย่างนั้น คืออย่างที่ตรัสประกาศนั้นเท่านั้น, เพื่อเป็นการให้ศึกษาคู่กันไปเลย จึงไม่แยกไปใส่ไว้ในภาคอื่นดังกล่าว.

๒. รายละเอียดเกี่ยวกับการบรรลุทุติยฌาน ตติยฌาน กระทั่งถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ ซึ่งกล่าวย่อไว้ที่หน้า ๓๓ แห่งหนังสือเล่มนี้นั้น หาดูได้ในหนังสือนี้ที่หัวข้อว่า "รูปฌานและอรูปฌาน ยังมิใช่ธรรมชั้นที่เป็นเครื่องขูดเกลา" ที่หน้า ๑๓๐๐, หรือค้นจากปทานุกรมท้ายเล่มแห่งหนังสือนี้ ที่คำว่า ฌานที่ ๒ ฌานที่ ๓ เป็นต้น.

๓. ข้อความว่าด้วยเรื่องการแสวงหาความตรัสรู้ ที่ละไว้ด้วยจุด(....) ที่หน้า ๕๒—๕๓ แห่งหนังสือนี้นั้น ดูเนื้อความเต็มได้จากหนังสือ พุ.โอ. ที่หน้า ๕๑ ถึงหน้า ๕๖.

๔. เรื่องอาหารแห่งภวตัณหา ที่ละไว้ด้วยเปยยาลใหญ่ (.... ฯลฯ....) ที่หน้า ๓๑๔ บรรทัดที่ ๖ *(จากบรรทัดเลขหน้า)* แห่งหนังสือนั้นนั้น ดูเนื้อความเต็มได้อีกในหนังสือ ปฏิจจ.โอ. ที่หน้า ๖๒๓ ตั้งแต่บรรทัดที่ ๑๐ *(จากบรรทัดเลขหน้า)* เป็นต้นไป จนจบหน้า ๖๒๔, เป็นข้อความ ๒๗ บรรทัด. และเรื่องอาหารแห่งอวิชชา ที่ละไว้ด้วยเปยยาลใหญ่ ที่หน้า ๓๓๔ บรรทัดที่ ๘ *(จากบรรทัดเลขหน้า)* แห่งหนังสือนั้นนั้น ดูข้อความเต็มได้อีก ในหนังสือ ปฏิจจ.โอ. ที่หน้า ๖๒๓ ตั้งแต่บรรทัดที่ ๑๓ *(จากบรรทัดเลขหน้า)* เป็นต้นไปจนจบหน้า ๖๒๔, เป็นข้อความ ๒๔ บรรทัด.

๕. คำว่า "เป็นผู้ปฏิบัติ (ในปฏิปทาอันเป็นที่สบายแก่เนวสัญญานาสัญญายตนะ) อย่างนั้นแล้ว" ที่หน้า ๔๗๗ และหน้า ๕๐๗ แห่งหนังสือนั้นนั้น มีรายละเอียดของการปฏิบัติระบบนี้ ที่หน้า ๙๖๗ ภายใต้หัวข้อว่า "สัมมาทิฏฐิในเนวสัญญานาสัญญายตนสัปปายปฏิปทา" แห่งหนังสือเล่มนี้.

๖. สำหรับคำว่า "อาเนญชสัปปายปฏิปทา .... ฯลฯ.... นั่นแหละคืออริยวิโมกข์" ที่หน้า ๕๐๔ แห่งหนังสือเล่มนั้นนั้น มีคำอธิบายโดยละเอียดอยู่ที่หน้า ๙๖๓—๙๗๐ โดยหัวข้อว่า "สัมมาทิฏฐิในอาเนญชสัปปายปฏิปทา" เป็นต้น แห่งหนังสือเล่มนี้.

๗. ข้อความโดยย่อเกี่ยวกับเรื่องผู้อาบด้วยเครื่องอาบ ในวงเล็บ ๒ บรรทัดใต้หัวข้อที่หน้า ๖๓๕ แห่งหนังสือนั้นนั้น ดูเนื้อความโดยละเอียดได้ในหนังสือ ขุ.โอ. ที่หน้า ๓๒๒—๓๒๗ โดยหัวข้อว่า "ผู้หมดราคี".

๘. คำว่า "มีใจความอย่างเดียวกันกับสันทิฏฐิกนิพพานข้างต้น" ที่หน้า ๖๗๔ แห่งหนังสือนั้นนั้น คือนิพพานและปรินิพพานตามคำของพระอานนท์

ก็มีเนื้อเรื่องอย่างเดียวกันกับหัวข้อว่า "นิพพานที่เห็นได้เอง (สันทิฏฐิกนิพพาน) ตามคำของพระอานนท์" ที่หน้า ๔๘๒ แห่งหนังสือเล่มนี้.

๙. คำว่า "สัญโญชนิยธรรม" ที่หน้า ๗๗๑ แห่งหนังสือนี้นั้น คือธรรมอะไรบ้าง หาดูได้ในปทานุกรมท้ายเล่มแห่งหนังสือนี้ ทุก ๆ เลขหน้าที่บอกไว้ท้ายคำ.

๑๐. คำว่า "โวหารสมุจเฉโท" ที่หน้า ๑๐๙๙ แห่งหนังสือนี้นั้น หาดูคำอธิบายละเอียดได้ในหนังสือนี้ที่หัวข้อเรื่องว่า "การดำรงชีพชอบ คือการลงทุนเพื่อนิพพาน" ที่หน้า ๑๑๑๔ จนตลอดทั้งเรื่อง.

๑๑. คำว่า "เลิศกว่าบรรดากามโภคีทั้งหลายเหล่านั้น" ที่หน้า ๑๑๐๐ แห่งหนังสือเล่มนี้นั้น หมายความว่ามีกามโภคีบุคคลอยู่ ๑๐ จำพวก กามโภคีที่กล่าวถึงในหัวข้อนี้ เป็นจำพวกที่สิบ ซึ่งเลิศประเสริฐกว่า ๙ จำพวกข้างต้น. กามโภคีทั้งสิบจำพวกนั้น หาดูรายละเอียดได้จากหนังสืออิทัปปัจจยตา ชุดธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส ที่หน้า ๒๗๙ ฯลฯ.

๑๒. คำว่า "ดังที่วินิจฉัยกันมาแล้วข้างต้น" ที่หน้า ๑๒๐๓ บรรทัดที่แปดจากล่างแห่งหนังสือเล่มนี้นั้น เพื่อความรู้ชัดเจนพิสดารเกี่ยวกับข้อนี้อีก ควรดูหนังสืออานาปานสติ ชุดธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส ตอนที่กล่าวถึงเรื่องความเพียรเนื่องในการเจริญอานาปานสติทั้ง ๑๖ ขั้น ซึ่งได้กล่าวไว้หลายตอนประกอบ เช่นที่หน้า ๑๗๔ ฯลฯ.

๑๓. ลักษณะแห่งการบรรลุ ตติยฌาน จตุตถฌาน ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ อาสวักขยญาณ กระทั่งวิมุตติญาณ ซึ่งกล่าวย่อไว้ที่หน้า ๑๒๓๓ แห่งหนังสือนี้นั้น นอกจากจะดูรายละเอียดได้จากพระบาลีตามที่

บอกที่มาไว้ท้ายเรื่องนั้นเป็นต้นแล้ว ยังอาจหาดูได้จากปทานุกรมท้ายเล่มแห่งหนังสือนี้ *(เฉพาะตติยฌาน จตุตถฌาน ดูที่คำว่า ฌานที่ ๓ ฌานที่ ๔)*; หรือดูได้จากหนังสือ พุ.โอ. ที่หน้า ๑๑๕—๑๑๗, หนังสือ ขุ.โอ. ที่หน้า ๓๙๐—๓๙๔, ซึ่งมีใจความอย่างเดียวกัน.

๑๔. รายละเอียดของการรอบรู้ทางไกลคืออวิชชา โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ ซึ่งกล่าวไว้ในหนังสือนี้ที่หน้า ๑๒๖๕ นั้น ดูรายละเอียดได้ในนิทเทศแห่งสัมมาทิฏฐิ หน้า ๘๙๔ แห่งหนังสือเล่มนี้ ที่หัวข้อว่า "สัมมาทิฏฐิโลกุตตระนานาแบบ ข้อ ง. ๑๒".

๑๕. เมื่อตรัสข้อความแห่งหัวข้อว่า "รูปฌานและอรูปฌาน ยังมิใช่ธรรมชั้นที่เป็นเครื่องขูดเกลา" ที่หน้า ๑๓๐๐ แห่งหนังสือนี้ จบแล้ว ต่อไปได้ตรัสถึงธรรมเครื่องขูดเกลาเป็นต้น ดังมีข้อความที่ตรัสนำมาใส่ไว้ในหัวข้อเรื่องว่า "รายชื่อแห่งธรรมเป็นที่ตั้งแห่งการขูดเกลา" ที่หน้า ๑๔๔๘ แห่งหนังสือนี้.

๑๖. คำว่า "ศีลขันธ์อันเป็นอริยะ" "อินทรียสังวรอันเป็นอริยะ" "สติสัมปชัญญะอันเป็นอริยะ" และ "สันโดษอันเป็นอริยะ" ที่หน้า ๑๓๑๓—๕ แห่งหนังสือนี้นั้น ดูเนื้อความเต็มของคำทั้งสี่นี้ได้ จากหัวข้อเรื่องในหนังสือเล่มนี้ที่ว่า "ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย" ที่หน้า ๑๕๔๑ บรรทัดที่เก้าจากบรรทัดเลขหน้าลงไปตามลำดับ จนถึงจบหน้า ๑๕๕๒.

๑๗. ข้อความที่ละเปยยาลใหญ่ (....ฯลฯ....) ไว้ที่หน้า ๑๓๑๗ บรรทัดที่ ๓ จากล่าง คือตรงที่คำว่า "ฉันนั้นเหมือนกัน ....ฯลฯ...." แห่งหนังสือนี้นั้น มีความเต็มเหมือนที่หน้า ๑๓๑๖ ตั้งแต่บรรทัดที่ ๙ *(จากบรรทัดเลขหน้า)* ลงมา จบที่หน้า ๑๓๑๗ บรรทัดที่ ๓ *(จากบรรทัดเลขหน้า)*.

๑๘. เพื่อความเข้าใจอันดีว่า คำที่ตรัสระบุว่า ภิกษุ เฉย ๆ ในบางกรณีเล็งถึงพระองค์เองด้วยก็มี ดังกล่าวไว้ในเชิงอรรถที่หน้า ๑๓๔๓ แห่งหนังสือนั้นนั้น ควรดูหนังสือ พุ.โอ. หน้า ๑๖๓ หัวข้อว่า "ทรงยืนยันให้ทดสอบความเป็นสัมมาสัมพุทธะของพระองค์" ตลอดทั้งข้อประกอบด้วย จะได้ความรู้ที่ชัดและแปลก ซึ่งไม่ค่อยเคยทราบกัน.

๑๙. คำว่า "ถึงพร้อมด้วยศีล สันโดษ อินทริยสังสร ฯลฯ จุตูปปาตญาณ ที่หน้า ๑๔๙๘ แห่งหนังสือนี้ ซึ่งกล่าวไว้แต่โดยชื่อนั้น หาดูรายละเอียดได้จากภาคผนวกท้ายเล่มแห่งหนังสือนี้ ที่หัวข้อว่า "ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย" ที่หน้า ๑๕๔๑ เป็นต้นไป.

๒๐. หัวข้อว่า "หลักวิธีการศึกษาอริยสัจสี่ใช้ได้กับหลักทั่วไป" ตอนที่ว่า "ตัวอย่าง ค. เกี่ยวกับอกุศลสังกัปปะ" และว่า "ตัวอย่าง ง. เกี่ยวกับกุศลสังกัปปะ" ที่หน้า ๑๕๑๔ แห่งหนังสือนี้นั้น ดูรายละเอียดได้ที่หน้า ๑๐๓๕ — ๑๐๓๖ แห่งหนังสือนี้.

๒๑. คำว่า "โคจรอันเป็นวิสัยแห่งบิดาตน" ที่หน้า ๑๕๑๖ แห่งหนังสือนี้ ได้แก่ธรรมคือสติปัฏฐานสี่ ; ดูหัวข้อว่า "สติปัฏฐานสี่ เป็นโคจรสำหรับสมณะ" ที่หน้า ๑๑๘๐ ประกอบ.

๒๒. ข้อความเกี่ยวกับ จุลศีล มัชฌิมศีล มหาศีล ฯลฯ จุตูปปาตญาณ ที่หน้า ๑๕๒๑ ในหนังสือเล่มนี้ กล่าวไว้แต่โดยชื่อนั้น หาดูรายละเอียดได้ที่หน้า ๑๕๔๑ ภายใต้หัวข้อว่า "ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย".

คำชี้ชวนวิงวอน

ภิกษุ ท.! โยคกรรม อันเธอพึงกระทำ เพื่อให้รู้ว่า
"นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับสนิทแห่งทุกข์
นี้ทางให้ถึงความดับสนิทแห่งทุกข์."

เทสิตํ โว มยา นิพฺพานํ เทสิโต นิพฺพานคามิมคฺโค

นิพพาน เราได้แสดงแล้ว,
ทางให้ถึงนิพพาน เราก็ได้แสดงแล้ว แก่เธอทั้งหลาย.

กิจใด ที่ศาสดาผู้เอ็นดู แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล
อาศัยความเอ็นดูแล้ว จะพึงทำแก่สาวกทั้งหลาย,
กิจนั้น เราได้ทำแล้วแก่พวกเธอ.

นั่น โคนไม้; นั่น เรือนว่าง.
พวกเธอจงเพียรเผากิเลส, อย่าได้ประมาท,
อย่าเป็นผู้ที่ต้องร้อนใจ ในภายหลังเลย.

อยํ โว อมฺหากํ อนุสาสนี

นี่แหละ วาจาเครื่องพร่ำสอนของเรา แก่เธอทั้งหลาย.

(มหาวาร. สํ. — สฬา. สํ.)

ภาคผนวก

ว่าด้วย

เรื่องนำมาผนวกเพื่อความสะดวกแก่การอ้างอิง สำหรับเรื่องที่ตรัสซ้ำ ๆ บ่อย ๆ

๑๕๓๗

ภาคผนวก

มีเรื่อง ๒ หัวข้อ :—

๑. ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย

๒. ลักษณะความสะอาด — ไม่สะอาดในอริยวินัย

อริยสัจจากพระโอษฐ์

ภาคผนวก

ว่าด้วย

เรื่องนำมาผนวก เพื่อความสะดวกแก่การอ้างอิง สำหรับเรื่องที่ตรัสซ้ำ ๆ บ่อย ๆ

(มี ๒ หัวข้อ)

ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย (ที่แสดงไว้โดยขันธ์สาม)

(ข้อความต่อไปนี้ เป็นคำของพระอานนท์ แต่ก็ตรงเป็นอันเดียวกันกับพระพุทธภาษิต ดังที่ทรงแสดงไว้ในสามัญญผลสูตร อัมพัฏฐสูตร โสณทัณฑสูตร เป็นต้น จึงถือว่ามีค่าเท่ากับพระพุทธภาษิต และนำมารวมไว้ในเรื่องจากพระโอษฐ์; หากแต่ถ้อยคำของพระอานนท์เรียบเรียงไว้อย่างสะดวกง่ายดายแก่การอ้างอิงยิ่งกว่า จึงยกเอาสำนวนนี้มาใช้ในการอ้างอิง :-)

๑. ศีลขันธ์

"ท่านอานนท์ผู้เจริญ! อริยศีลขันธ์ นั้นเป็นอย่างไรเล่า ที่พระสมณโคดมทรงสรรเสริญ และทรงชักชวนมหาชนนี้ ให้สมาทาน ให้เข้าไปอยู่ ให้ตั้งไว้เฉพาะ?"

ตถาคตเกิดขึ้นในโลกแสดงธรรม

มาณพ! **ตถาคตเกิดขึ้นในโลกนี้** เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ชอบเอง สมบูรณ์ด้วยวิชชาและจรณะ ดำเนินไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกคนควรฝึก ไม่มีใครยิ่งไปกว่า เป็นครูของเทวดาและมนุษย์ เป็นผู้เบิกบานแล้ว จำแนกธรรมออกสอนสัตว์. ตถาคตนั้น **ทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้** กับทั้งเทวดา มาร พรหม หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาพร้อมทั้งมนุษย์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว สอนผู้อื่นให้รู้แจ้งตาม. ตถาคตนั้น **แสดงธรรมไพเราะ** ในเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด, **ประกาศพรหมจรรย์** พร้อมทั้งอรรถะและพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง.

กุลบุตรฟังธรรม ออกบวช

คหบดีหรือบุตรคหบดี หรือผู้เกิดในตระกูลใดตระกูลหนึ่งในภายหลังก็ดี **ได้ฟังธรรมนั้นแล้ว เกิดศรัทธาในตถาคต.** เขาผู้ประกอบด้วยศรัทธา ย่อม**พิจารณาเห็นว่า** "ฆราวาสคับแคบ เป็นทางมาแห่งธุลี, บรรพชาเป็นโอกาส (คือที่โปร่งโล่ง) อันยิ่ง; การที่คนอยู่ครองเรือน จะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์โดยส่วนเดียว เหมือนสังข์ที่เขาขัดแล้วนั้น ไม่ทำได้โดยง่าย. ถ้ากระไร เราจะปลงผมและหนวด ครองผ้ากาสายะ ออกจากเรือนบวชเป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องด้วยเรือนเถิด", ดังนี้.

โดยสมัยอื่นต่อมา เขา**ละกองสมบัติน้อยใหญ่** และวงศ์ญาติน้อยใหญ่ ปลงผมและหนวด ออกจากเรือนบวช เป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องด้วยเรือนแล้ว.

แนวปฏิบัติสำหรับผู้บวชใหม่

กุลบุตรนั้น ครั้นบวชแล้วอย่างนี้ เป็นผู้สำรวมแล้วด้วยการสำรวมในปาติโมกข์อยู่ ถึงพร้อมด้วยมรรยาทและโคจร มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลายแม้มีประมาณน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ประกอบด้วยกายกรรมวจีกรรมอันเป็นกุศล มีอาชีวะบริสุทธิ์ ถึงพร้อมด้วยศีล มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ เป็นผู้สันโดษ.

ก. อาการที่ถึงพร้อมด้วยศีล (ขั้นจุลศีล)

มาณพ! ภิกษุเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล เป็นอย่างไรเล่า? มาณพ! ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้ละปาณาติบาต เว้นขาดจากปาณาติบาต วางท่อนไม้และศัสตราเสียแล้ว มีความละอาย ถึงความเอ็นดูกรุณา หวังประโยชน์เกื้อกูลในบรรดาสัตว์ทั้งหลายอยู่; แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง. เป็นผู้ละอทินนาทาน เว้นขาดจากอทินนาทาน ถือเอาแต่ของที่เขาให้แล้ว หวังอยู่แต่ของที่เขาให้ เป็นคนสะอาด ไม่เป็นขโมยอยู่; แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง. เป็นผู้ละกรรมอันมิใช่พรหมจรรย์ ประพฤติพรหมจรรย์โดยปกติประพฤติห่างไกล เว้นขาดจากการเสพเมถุนอันเป็นของชาวบ้าน; แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง. เป็นผู้ละมุสาวาท เว้นขาดจากมุสาวาท พูดแต่ความจริง รักษาความสัตย์ มั่นคงในคำพูดควรเชื่อถือได้ ไม่แกล้งกล่าวให้ผิดต่อโลก; แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง. เป็นผู้ละคำส่อเสียด เว้นขาดจากคำส่อเสียด ได้ฟังจากฝ่ายนี้แล้วไม่เก็บไปบอกฝ่ายโน้น เพื่อให้ฝ่ายนี้แตกร้าวกัน หรือได้ฟังจากฝ่ายโน้นแล้ว ไม่นำมาบอกแก่ฝ่ายนี้ เพื่อให้ฝ่ายโน้นแตกร้าวกัน แต่จะสมานคนที่แตกกันแล้วให้กลับพร้อมเพรียงกัน อุดหนุนคนที่พร้อมเพรียงกันอยู่ให้พร้อมเพรียงกันยิ่งขึ้น เป็นคนชอบในการพร้อมเพรียง เป็นคนยินดีใน

การพร้อมเพรียง เป็นคนพอใจในการพร้อมเพรียง กล่าวแต่วาจาที่ทำให้พร้อมเพรียงกัน; แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง. เป็นผู้ละการกล่าวคำหยาบเสีย เว้นขาดจากการกล่าวคำหยาบ กล่าวแต่วาจากที่ไม่มีโทษ เสนาะโสต ให้เกิดความรัก เป็นคำฟูใจ เป็นคำสุภาพที่ชาวเมืองเขาพูดกัน เป็นที่ใคร่ที่พอใจของมหาชน; แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง. เป็นผู้ละคำพูดที่โปรยประโยชน์ทิ้งเสีย เว้นขาดจากการพูดเพ้อเจ้อ กล่าวแต่ในเวลาอันสมควร กล่าวแต่คำจริง เป็นประโยชน์ เป็นธรรม เป็นวินัย กล่าวแต่วาจามีที่ตั้ง มีหลักฐานที่อ้างอิง มีเวลาจบ ประกอบด้วยประโยชน์ สมควรแก่เวลา; แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง ๆ.

ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการล้างผลาญพืชคามและภูตคาม. เป็นผู้ฉันอาหารวันหนึ่งเพียงหนเดียว เว้นจากการฉันในราตรีและวิกาล. เป็นผู้เว้นขาดจากการฟ้อนรำ การขับร้อง การประโคม และการดูการเล่นชนิดเป็นข้าศึกแก่กุศล. เป็นผู้เว้นขาดจากการประดับประดา คือทัดทรงตกแต่งด้วยมาลาและของหอมและเครื่องลูบทา. เป็นผู้เว้นขาดจากการนอนบนที่นอนสูงใหญ่. เป็นผู้เว้นขาดจากการรับเงินและทอง. เป็นผู้เว้นขาดจากการรับข้าวเปลือก. เป็นผู้เว้นขาดจากการรับเนื้อดิบ. เป็นผู้เว้นขาดจากการรับหญิงและเด็กหญิง. เป็นผู้เว้นขาดจากการรับทาสหญิงและทาสชาย. เป็นผู้เว้นขาดจากการรับแพะแกะ ไก่ สุกร ช้าง โค ม้า ลา ทั้งผู้และเมีย. เป็นผู้เว้นขาดจากการรับที่นาที่สวน. เป็นผู้เว้นขาดจากการรับใช้เป็นทูต ไปในที่ต่าง ๆ (ให้คฤหัสถ์). เป็นผู้เว้นจากการซื้อและการขาย. เป็นผู้เว้นขาดจากการโกงด้วยตาชั่ง การลวงด้วยของปลอมและการฉ้อด้วยเครื่องนับ (เครื่องตวงและเครื่องวัด). เป็นผู้เว้นขาดจากการโกง ด้วยการรับสินบนและล่อลวง. เป็นผู้เว้นขาดจาก การตัด การ

ฆ่า การจำจอง การซุ่มทำร้าย การปล้น และการกรรโชก. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง ๆ. (จบจุลศีล)

ข. อาการที่ถึงพร้อมด้วยศีล (ขั้นมัชฌิมศีล)

(หมวดพืชคามภูตคาม)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันโภชนะที่ทายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังทำพืชคามและภูตคามให้กำเริบ กล่าวคือพืชที่เกิดแต่ราก พืชที่เกิดแต่ต้น พืชที่เกิดแต่ผล พืชที่เกิดแต่ยอด และพืชที่เกิดแต่เมล็ดเป็นที่ห้า. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการทำพืชคามและภูตคามเห็นปานนั้นให้กำเริบแล้ว. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดการบริโภคสะสม)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันโภชนะที่ทายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังเป็นผู้บริโภคสะสมอยู่ กล่าวคือสะสมข้าว สะสมน้ำ สะสมผ้า สะสมยานพาหนะ สะสมเครื่องนอน สะสมเครื่องหอม สะสมอามิส. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการบริโภคสะสมเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดดูการเล่น)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันโภชนะที่ทายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังเป็นผู้ประกอบการดูสิ่งแสดง อันเป็นข้าศึกต่อกุศลอยู่ กล่าวคือการฟ้อน การขับ การประโคม ไม้ลอย การเล่านิยาย การปรบมือ ตีฆ้อง ตีกลอง ประดับบ้านเมือง กายกรรมจัณฑาล เล่นหน้าศพ

ชนช้าง ชนม้า ชนกระบือ ชนโค ชนแพะ ชนแกะ ชนไก่ ชนนกกระทา เพลงกระบอง มวยหมัด การรบ การตรวจพล การยกพล กองทัพ. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการดูสิ่งแสดงอันเป็นข้าศึกต่อกุศลเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดการพนัน)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันโภชนะที่ทายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังเป็นผู้ตามประกอบการกระทำในการพนัน อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทกันอยู่ กล่าวคือหมากรุก ๘ ตา หมากรุก ๑๐ ตา หมากเก็บ ชิงนาง หมากไหว โยนห่วง ไม้หึ่ง ฟาดให้เป็นรูปต่างๆ สะกาเป่าใบไม้ ไถน้อยๆ หกคะเมน กังหัน ตวงทราย รถน้อย ธนูน้อย เขียนทายกันทายใจ ล้อคนพิการ. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการกระทำในการพนัน อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดที่นั่งนอนสูงใหญ่)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันโภชนะที่ทายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังเป็นผู้ตามประกอบการนั่งนอนบนที่นั่งนอนสูงใหญ่กันอยู่ กล่าวคือเตียงเท้าสูง เตียงเท้าคู้ เครื่องลาดขนยาว เครื่องลาดลายวิจิตร เครื่องลาดพื้นขาว เครื่องลาดลายดอกไม้ เครื่องลาดบุนุ่น เครื่องลาดมีรูปสัตว์ พรมขนตั้ง พรมขนเอน เครื่องลาดไหมแกมทอง เครื่องลาดไหมล้วน เครื่องลาดใหญ่สำหรับฟ้อน เครื่องลาดหลังช้าง เครื่องลาดหลังม้า เครื่องลาด

บนรถ เครื่องลาดหนังอชินะ เครื่องลาดหนังชะมด เครื่องลาดใต้เพดาน เครื่องลาดมีหมอนแดงสองข้าง. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากที่นั่งนอนสูงใหญ่เห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดประดับตกแต่งกาย)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันโภชนะที่ทายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังเป็นผู้ตามประกอบการประดับตกแต่งร่างกายกันอยู่ กล่าวคือการอบ การนวด การอาบ การคลึง การส่องกระจก การหยอดตา พวงมาลา เครื่องกลิ่น เครื่องลูบทา ผัดหน้า ทาปาก กำไลมือ เกี้ยวผม ไม้ถือเล่น ห้อยกลักกล่อง ห้อยดาบ ห้อยพระขรรค์ ร่มสวย รองเท้าวิจิตร กรอบหน้าแก้วมณี พัดขนสัตว์ ผ้าขาวชายเฟื้อย. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการประดับตกแต่งร่างกายเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดดิรัจฉานกถา)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันโภชนะที่ทายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังเป็นผู้ตามประกอบเดรัจฉานกถา (เรื่องขวางหนทางธรรมสำหรับบรรพชิต) กันอยู่ กล่าวคือเรื่องเจ้า เรื่องนาย เรื่องโจร เรื่องมหาอมาตย์ เรื่องเสนา เรื่องของน่ากลัว เรื่องการรบ เรื่องข้าว เรื่องน้ำ เรื่องผ้า เรื่องที่นอน เรื่องมาลา เรื่องเครื่องกลิ่น เรื่องญาติ เรื่องยาน เรื่องบ้าน เรื่องนิคม เรื่องนคร เรื่องชนบท เรื่องหญิง เรื่องชาย เรื่องคนกล้า เรื่องตรอก เรื่องชุมนุมหญิงตักน้ำตามบ่อสาธารณะ เรื่องคนตายแล้ว เรื่องแปลกประหลาด เรื่องสนุกของชาวโลก เรื่องของนักท่องสมุทร เรื่องความเจริญและความเสื่อม. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการประกอบเดรัจฉานกถาเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดการชอบทำความขัดแย้ง)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันโภชนะที่ทายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังเป็นผู้ตามประกอบถ้อยคำเครื่องขัดแย้งกันอยู่ กล่าวคือขัดแย้งกันว่า ท่านไม่รู้ทั่วถึงธรรมวินัยนี้ ข้าพเจ้ารู้ทั่วถึงธรรมวินัยนี้ ท่านจะรู้ทั่วถึงธรรมวินัยนี้อย่างไรได้ ท่านปฏิบัติผิด ข้าพเจ้าปฏิบัติถูก ถ้อยคำของข้าพเจ้าเป็นประโยชน์ ถ้อยคำของท่านไม่เป็นประโยชน์ เรื่องควรพูดก่อนท่านเอามาพูดทีหลัง เรื่องควรพูดทีหลังท่านเอามาพูดก่อน ข้อที่ท่านเคยเชี่ยวชาญนั้นเปลี่ยนเป็นพ้นสมัยไปแล้ว วาทะของท่านถูกเพิกถอนแล้วถูกข่มขี่แล้ว จงเปลื้องวาทะของท่านเสียใหม่ หรือถ้าสามารถก็จงแยกแยะให้เห็น. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากถ้อยคำเครื่องขัดแย้งเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดการรับใช้เป็นทูต)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันโภชนะที่ทายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังเป็นผู้ตามประกอบในการไป เพราะถูกส่งไปเพื่อความเป็นทูต กันอยู่ กล่าวคือรับใช้พระราชา รับใช้อมาตย์ของพระราชา รับใช้กษัตริย์ รับใช้พราหมณ์ รับใช้คหบดี รับใช้เด็กๆ ที่ส่งไปด้วยคำว่า "ท่านจงไปที่นี้ ท่านจงไปที่โน้น ท่านจงนำสิ่งนี้ไปที่โน้น ท่านจงนำสิ่งนี้มา" ดังนี้เป็นต้น. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการตามประกอบในการไปเพราะถูกส่งไปเพื่อความเป็นทูตเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดโกหกหลอกลวงเพื่อลาภ)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันโภชนะที่ทายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังเป็นคนโกหก ใช้คำพิรี้พิไร การพูดล่อด้วย

เลศต่างๆ การพูดให้ทายกเกิดมานะมุทะลุในการให้ และการใช้ของ (มีค่าน้อย) ต่อเอาของ (มีค่ามาก). ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการโกหกหลอกลวงเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง. (จบมัชฌิมศีล)

ค. อาการที่ถึงพร้อมด้วยศีล (ขั้นมหาศีล)

(หมวดการทำพิธีรีตอง)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันโภชนะที่ทายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังสำเร็จการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชา กันอยู่ กล่าวคือทายอวัยวะ ทายนิมิต ทายของตก ทำนายฝัน ทายลักษณะการถูกหนูกัด โหมเพลิง เบิกแว่น ซัดแกลบ ซัดปลายข้าว ซัดข้าวสาร บูชาด้วยเปรียง บูชาด้วยน้ำมัน เจิมหน้า เซ่นด้วยโลหิต วิชาดูอวัยวะ ดูที่สวน ดูที่นา วิชาสะเดาะเคราะห์ วิชาขับผี วิชาดูพื้นที่ หมองู หมอดับพิษ หมอสัตว์กัดต่อย วิชาว่าด้วยหนู วิชาว่าด้วยนก วิชาว่าด้วยกา คำนวณอายุ กันลูกศร ดูรอยสัตว์. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดทายลักษณะ)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันโภชนะที่ทายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังสำเร็จการเลี้ยวชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชากันอยู่ กล่าวคือทายลักษณะแก้วมณี ลักษณะผ้า ลักษณะไม้เท้า ลักษณะศาสตรา ลักษณะดาบ ลักษณะลูกศร ลักษณะธนู ลักษณะอาวุธ ลักษณะหญิง ลักษณะชาย ลักษณะเด็กชาย ลักษณะเด็กหญิง ลักษณะทาส ลักษณะทาสี ลักษณะช้าง ลักษณะม้า ลักษณะกระบือ ลักษณะโคอุสภ ลักษณะโค ลักษณะ

แพะ ลักษณะแกะ ลักษณะไก่ ลักษณะนกกระทา ลักษณะเหี้ย ลักษณะตุ่น ลักษณะเต่า ลักษณะเนื้อ. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ เพราะเดรัจฉานวิชาเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดทายฤกษ์การรบพุ่ง)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันโภชนะที่ทายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังสำเร็จการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ เพราะเดรัจฉานวิชากันอยู่ กล่าวคือการให้ฤกษ์ว่า พระราชาควรยกออก พระราชาไม่ควรยกออก, พระราชาภายในจักรุก พระราชาภายนอกจักถอย, พระราชาภายนอกจักรุก พระราชาภายในจักถอย, พระราชาภายในจักชนะ พระราชาภายนอกจักแพ้, พระราชาภายนอกจักชนะ พระราชาภายในจักแพ้, องค์นี้จักชนะ องค์นี้จักแพ้. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดทายโคจรแห่งนักษัตร)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันโภชนะที่ทายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังสำเร็จการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชากันอยู่ กล่าวคือทำนายว่า จักมีจันทรคราส จักมีสุริยคราส จักมีนักษัตรคราส ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์จักเดินในทาง ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์จักเดินนอกทาง ดาวนักษัตรจักเดินในทาง ดาวนักษัตรจักเดินนอกทาง จักมีอุกกาบาต จักมีฮูมเพลิง จักมีแผ่นดินไหว จักมีฟ้าร้อง จักมีการขึ้น การตก การเศร้าหมอง การผ่องแผ้ว

ของดวงจันทร์ดวงอาทิตย์และดาวนักษัตร, จันทรคราส จักมีผลอย่างนี้ สุริยคราสจักมีผลอย่างนี้ นักขัตตคราส จักมีผลอย่างนี้ การเดินในทางของดวงจันทร์ดวงอาทิตย์จักมีผลอย่างนี้ การเดินนอกทางของดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ จักมีผลอย่างนี้ การเดินในทางของดาวนักษัตรจักมีผลอย่างนี้ การเดินนอกทางของดาวนักษัตร จักมีผลอย่างนี้ อุกกาบาตจักมีผลอย่างนี้ ฮูมเพลิงจักมีผลอย่างนี้ แผ่นดินไหวจักมีผลอย่างนี้ ฟ้าร้องจักมีผลอย่างนี้ การขึ้นการตกการเศร้าหมองการผ่องแผ้วของดวงจันทร์ดวงอาทิตย์และนักษัตร จักมีผลอย่างนี้. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดทำนายข้าวยากหมากแพง)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันโภชนะที่ทายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังสำเร็จการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชากันอยู่ กล่าวคือทำนายว่า จักมีฝนดี จักมีฝนแล้ง อาหารหาง่าย อาหารหายาก จักมีความเกษมสำราญ จักมีภัยอันตราย จักมีโรค จักไม่มีโรค โดยการคิดคำนวณจากคัมภีร์สางขยะ กาเวยยะ โลกายตะ. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดฤกษ์ยามและเข้าทรง)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันโภชนะที่ทายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังสำเร็จการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชากันอยู่ กล่าวคือกำหนดฤกษ์อาวาหะ กำหนดฤกษ์วิวาหะ กำหนดฤกษ์

ประสานมิตร ฤกษ์แตกร้าวแห่งมิตร ฤกษ์รวมทรัพย์ ฤกษ์หว่านทรัพย์ พิธีกระทำให้เป็นคนเลี้ยงง่าย พิธีกระทำให้เป็นคนเลี้ยงยาก การกระทำให้ครรภ์พิรุธ ทำให้พูดไม่ได้ ทำให้คางแข็ง ทำให้มือติด ทำให้หูหนวก ทรงผีกระจกเงา ทรงผีด้วยเด็กหญิง ทรงผีถามเทพเจ้า บวงสรวงดวงอาทิตย์ บวงสรวงมหาพรหม ร่ายมนต์พ่นไฟ ทำพิธีเรียกขวัญ. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดหมอผีหมอยา)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันโภชนะที่ทายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังสำเร็จการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชากันอยู่ กล่าวคือพิธีกรรมเพื่อสันติสุข พิธีกรรมเพื่อความมั่นคง พิธีกรรมเกี่ยวกับแผ่นดิน พิธีกรรมเพื่อการขยายออกไป พิธีกรรมเพื่อความเป็นชายของกะเทย พิธีกรรมเพื่อความเป็นกะเทยของชาย พิธีกรรมพื้นที่ การประพรมพื้นที่ การพรมน้ำมนต์ การอาบน้ำมนต์ การประกอบยาให้ร้อน การประกอบยาให้อาเจียน การประกอบยาถ่าย ยาถ่ายโทษเบื้องบน ยาถ่ายโทษเบื้องต่ำ ยาถ่ายโทษในศีรษะ น้ำมันหยอดหู ยาหยอดตา ยานัตถุ์ ยาหยอด ยาหยอดเฉพาะ ยาแก้โรคตา การผ่าตัด หมอกุมาร การพอกยา การแก้ยาออก. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง. (จบมหาศีล) ....

มาณพ ! ภิกษุเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ด้วยอาการอย่างนี้แล.

มาณพ! นี้แล อริยศีลขันธ์นั้นที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงสรรเสริญ และทรงชักชวนมหาชนนี้ให้สมาทาน ให้เข้าไปอยู่ ให้ตั้งไว้เฉพาะ. (จบอริยศีลขันธ์) ....

๒. สมาธิขันธ์

"ท่านอานนท์ผู้เจริญ! อริยสมาธิขันธ์ นั้น เป็นอย่างไรเล่า ที่พระสมณโคดมทรงสรรเสริญ และทรงชักชวนมหาชนนี้ให้สมาทาน ให้เข้าไปอยู่ ให้ตั้งไว้เฉพาะ?"

(หมวดอินทรียสังวร)

มาณพ! ภิกษุ เป็นผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย นั้นเป็นอย่างไรเล่า?

มาณพ! ภิกษุในกรณีนี้ เห็นรูปด้วยตาแล้ว ไม่เป็นผู้ถือเอาในลักษณะที่เป็นการรวบถือเอาทั้งหมด (รวมเป็นภาพเดียว) ไม่เป็นผู้ถือเอาในลักษณะที่เป็นการถือเอาโดยแยกเป็นส่วน ๆ; อกุศลธรรมอันลามกคืออภิชฌาและโทมนัสจะพึงไหลไปตามบุคคลผู้ไม่สำรวมอยู่ซึ่งอินทรีย์อันเป็นต้นเหตุคือตาใด, เธอย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมซึ่งอินทรีย์นั้น ย่อมรักษาอินทรีย์คือตา ย่อมถึงการสำรวมในอินทรีย์คือตา.

(ในกรณีแห่งอินทรีย์คือหู อินทรีย์คือจมูก อินทรีย์คือลิ้น อินทรีย์คือกาย และอินทรีย์คือใจ ก็มีข้อความที่ได้ตรัสไว้ทำนองเดียวกัน).

.... มาณพ! ภิกษุเป็นผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลายด้วยอาการอย่างนี้แล.

(หมวดสติสัมปชัญญะ)

มาณพ! **ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ เป็นอย่างไรเล่า?** มาณพ! ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้กระทำความรู้ตัวรอบคอบในการก้าวไปข้างหน้า การถอยกลับไปข้างหลัง, การแลดู การเหลียวดู, การคู้ การเหยียด, การทรงสังฆาฏิบาตรจีวร, การฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม, การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ, เป็นผู้กระทำความรู้ตัวรอบคอบในการไปการหยุด, การนั่ง การนอน, การหลับ การตื่น, การพูด การนิ่ง.

.... มาณพ! ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ ด้วยอาการอย่างนี้แล.

(หมวดสันโดษ)

มาณพ! **ภิกษุ เป็นผู้สันโดษ เป็นอย่างไรเล่า?** มาณพ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเป็นผู้สันโดษ (ยินดีตามที่มีอยู่) ด้วยจีวรเป็นเครื่องบริหารกาย สันโดษด้วยบิณฑบาตเป็นเครื่องบริหารท้อง ภิกษุนั้น จะหลีกไปโดยทิศใด ๆ ย่อมถือเอาบาตรและจีวรนั้นหลีกไปได้โดยทิศนั้น ๆ.

มาณพ! เปรียบเสมือนนกมีปีก จะบินไปโดยทิศใด ๆ มีปีกอย่างเดียวเป็นภาระบินไป ฉันใด; ภิกษุก็ฉันนั้น : เป็นผู้สันโดษด้วยจีวรเป็นเครื่องบริหารกาย ด้วยบิณฑบาตเป็นเครื่องบริหารท้อง ถือเอาแล้วหลีกไปโดยทิศใด ๆได้.

....มาณพ! ภิกษุเป็นผู้สันโดษ ด้วยอาการอย่างนี้แล.

(หมวดเสนาสนะสงัด–ละนิวรณ์)

ภิกษุนั้น ประกอบด้วย **อริยสีลขันธ์** นี้ด้วย ประกอบด้วย **อริยอินทรีย-สังวร** นี้ด้วย ประกอบด้วย **อริยสติสัมปชัญญะ** นี้ด้วย ประกอบด้วย **อริยสันตุฏฐิ** นี้ด้วย แล้ว, เธอเสพเสนาสนะอันสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกห้วย ท้องถ้ำ ป่าช้า ป่าชัฏ ที่แจ้ง ลอมฟาง (อย่างใดอย่างหนึ่ง), ในเวลาภายหลังอาหาร กลับจากบิณฑบาตแล้ว เธอนั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า **ละอภิชฌา-โลภะ** แล้ว มีจิตปราศจากอภิชฌาอยู่ คอยชำระจิตจากอภิชฌา; **ละพยาบาท** อันเป็นเครื่องประทุษร้ายแล้ว มีจิตปราศจากพยาบาทอยู่ เป็นผู้กรุณาหวังประโยชน์เกื้อกูลในสัตว์ทั้งหลาย คอยชำระจิตจากพยาบาทอันเป็นเครื่องประทุษร้าย; **ละถีนมิทธะ** แล้ว มีจิตปราศจากถีนมิทธะอยู่ เป็นผู้มุ่งอยู่แต่ความสว่างในใจ มีสติรู้สึกตัวทั่วพร้อม คอยชำระจิตจากถีนมิทธะ; **ละอุทธัจจ-กุกกุจจะ** แล้ว ไม่ฟุ้งซ่าน มีจิตสงบอยู่ในภายในอยู่ คอยชำระจิตจากอุทธัจจ-กุกกุจจะ, **ละวิจิกิจฉา** แล้ว ก้าวล่วงวิจิกิจฉาเสียได้อยู่ ไม่ต้องกล่าวว่านี่อะไร นี่อย่างไร ในกุศลธรรมทั้งหลาย (เพราะความสงสัย) คอยชำระจิตจากวิจิกิจฉา.

มาณพ! เปรียบเหมือนชายผู้หนึ่ง **กู้หนี้เขา** ไปทำการงานสำเร็จผล ใช้หนี้ต้นทุนเดิมหมดแล้ว กำไรยังเหลือพอเลี้ยงภรรยาได้ถมไป; เขาคงคะนึงถึงโชคลาภว่า "เมื่อก่อนเรากู้หนี้เขาไปทำการงานสำเร็จผล ใช้หนี้ต้นทุนเดิมหมดแล้ว กำไรยังเหลือพอเลี้ยงภรรยาได้ถมไป" ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์บันเทิงใจโสมนัสเพราะข้อนั้นเป็นเหตุ ฉันใด, (นี้อย่างหนึ่ง),

มาณพ! เปรียบเหมือนชายอีกผู้หนึ่ง **ป่วยไข้หนัก** ทนทุกข์ อาหารไม่ตก กำลังน้อย. ครั้นเวลาอื่นเขาหายจากไข้นั้น อาหารก็ตั้ง กำลัง

ก็มี; เขาต้องนึกถึงกาลเก่าว่า "เมื่อก่อน เราป่วยไข้หนัก ทนทุกข์ อาหารก็ไม่ตก กำลังน้อยลง บัดนี้เราหายจากไข้นั้น อาหารก็ตั้ง กำลังก็มีมา" ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์บันเทิงใจโสมนัสเพราะข้อนั้นเป็นเหตุ ฉันใด, (นี้อีกอย่างหนึ่ง),

มาณพ! เปรียบเหมือนชายอีกผู้หนึ่ง **ติดเรือนจำ** ครั้นเวลาอื่นเขาหลุดจากเรือนจำโดยสะดวก ไม่มีภัย ไม่เสียทรัพย์; เขาต้องนึกถึงกาลเก่าอย่างนี้ว่า "เมื่อก่อน เราติดเรือนจำ บัดนี้ เราหลุดมาได้โดยสะดวก ไม่มีภัย ไม่เสียทรัพย์" ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์บันเทิงใจโสมนัสเพราะข้อนั้นเป็นเหตุ ฉันใด, (นี้อีกอย่างหนึ่ง),

มาณพ! เปรียบเหมือนชายอีกผู้หนึ่ง **เป็นทาสเขา** พึ่งตัวเองไม่ได้ ต้องพึ่งผู้อื่น เที่ยวตามอำเภอใจไม่ได้, ครั้นถึงสมัยอื่น เขาพ้นจากการเป็นทาส พึ่งตัวเองได้ ไม่ต้องพึ่งผู้อื่น เที่ยวตามอำเภอใจได้; เขาต้องนึกถึงกาลเก่าอย่างนี้ว่า "เมื่อก่อนเราเป็นทาส พึ่งตัวเองไม่ได้ ต้องพึ่งผู้อื่น เที่ยวตามอำเภอใจไม่ได้ ครั้นถึงสมัยอื่น เราพ้นจากการเป็นทาส พึ่งตัวเองได้ ไม่ต้องพึ่งผู้อื่น เที่ยวตามอำเภอใจได้" ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์บันเทิงใจโสมนัสเพราะข้อนั้นเป็นเหตุ ฉันใด, (นี้อีกอย่างหนึ่ง),

มาณพ! เปรียบเหมือนชายอีกผู้หนึ่ง **นำทรัพย์เดินทางไกล** อันกันดาร ภิกษาหายาก ประกอบด้วยภัย ครั้นสมัยอื่น พ้นทางกันดารได้โดยสะดวก ลุถึงหมู่บ้านอันเกษม ไม่มีภัย (ไม่ต้องเสียโภคทรัพย์). เขาต้องนึกถึงกาลเก่าอย่างนี้ว่า "เมื่อก่อน เรานำทรัพย์เดินทางไกลอันกันดาร ภิกษาหายาก

ประกอบด้วยภัย ครั้นบัดนี้ เราพ้นทางกันดารได้โดยสะดวก ลุถึงหมู่บ้านอันเกษม ไม่มีภัย" ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์บันเทิงใจโสมนัสเพราะข้อนั้นเป็นเหตุฉันใด, (นี้อีกอย่างหนึ่ง);

มาณพ! ภิกษุ พิจารณาเห็นนิวรณ์ ๕ ประการ ที่ตนยังละไม่ได้ว่าเป็นเช่นกับการกู้หนี้ เช่นกับการเป็นโรค เช่นกับการติดเรือนจำ เช่นกับการเป็นทาส และการนำทรัพย์ข้ามทางกันดาร, และเธอพิจารณาเห็นนิวรณ์ ๕ ประการ ที่ละเสียได้แล้วในตนเอง เป็นเช่นกับการหมดหนี้ การหมดโรค การหลุดจากเรือนจำ การพ้นจากทาส การบรรลุถึงที่พ้นภัย ฉันนั้นเหมือนกันแล.

(หมวดปฐมฌาน)

เมื่อภิกษุนั้นมองเห็นนิวรณ์ทั้งห้าเหล่านี้ที่ละได้แล้วในตนอยู่, ปราโมทย์ ย่อมเกิดขึ้น; เมื่อปราโมทย์แล้ว ปีติย่อมเกิดขึ้น; กายของผู้มีใจปีติย่อมสงบ; ผู้มีกายสงบแล้ว ย่อมเสวยสุข; จิตของผู้มีสุข ย่อมตั้งมั่นเป็นสมาธิ. เธอนั้น เพราะสงัดจากกามและสงัดจากอกุศลธรรม จึง **บรรลุฌานที่หนึ่ง** ซึ่งมีวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก แล้วแลอยู่. เธอประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกนั้น, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกนั้น ไม่ถูกต้องแล้วมิได้มี.

มาณพ! เปรียบเหมือนนายช่างอาบก็ดี หรือลูกมือของเขาก็ดี เป็นคนฉลาด โรยผงที่ใช้สำหรับถูกตัวในเวลาอาบน้ำลงในขันสำริด แล้วพรมน้ำหมักไว้, ครั้นเวลาเย็น ก้อนผงออกยางเข้ากัน ซึมทั่วกันแล้ว จับกันทั้งภายใน

ภายนอก ไม่ไหลหยด ฉันใด; มาณพ! ภิกษุ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอ ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ฉันนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ ก็เป็นสมาธิของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดทุติยฌาน)

มาณพ! ข้ออื่นยังมีอีก : เพราะสงบวิตกวิจารเสียได้ ภิกษุจึง **บรรลุฌานที่สอง** อันเป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน นำให้เกิดสมาธิมีอารมณ์อันเดียว ไม่มีวิตกวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ แล้วแลอยู่. เธอ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

มาณพ! เปรียบเหมือนห้วงน้ำอันลึก มีน้ำอันพลุ่ง ไม่มีปากทาง น้ำเข้าทางทิศตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือ และฝนก็ไม่ตกเพิ่มน้ำให้แก่ห้วงน้ำนั้น ตลอดกาลโดยกาล, ท่อน้ำเย็นพลุ่งขึ้นจากห้วงน้ำ ประพรมทำให้ชุ่มถูกต้องห้วงน้ำนั้นเอง, ส่วนไหน ๆ ของห้วงน้ำนั้นที่น้ำเย็นไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี. ข้อนี้ฉันใด; มาณพ! ภิกษุ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ, ส่วนใดส่วนหนึ่งในกายเธอ ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ฉันนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ ก็เป็นสมาธิของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดตติยฌาน)

มาณพ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย จึง **บรรลุฌานที่สาม** อันเป็นฌานที่พระอริยเจ้ากล่าวว่า "ผู้ได้บรรลุฌานนี้ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข" ดังนี้ แล้วแลอยู่. เธอ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยสุขหาปีติมิได้, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่สุขหาปีติมิได้ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

มาณพ! เปรียบเหมือนในหนองบัวอุบล หนองบัวปทุม หนองบัวบุณฑริก มีดอกอุบล ดอกปทุม ดอกบุณฑริก บางเหล่าที่เกิดอยู่ในน้ำ เจริญอยู่ในน้ำ ยังขึ้นไม่พ้นน้ำ จมอยู่ภายใต้อันน้ำเลี้ยงไว้, ดอกบัวเหล่านั้นถูกน้ำเย็นแช่ชุ่ม ถูกต้องตั้งแต่ยอดตลอดราก, ส่วนไหน ๆ ของดวกบัวเหล่านั้นทั่วทั้งดอก ที่น้ำเย็นไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี. ข้อนี้เป็นฉันใด; มาณพ! ภิกษุ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยสุขหาปีติมิได้, ส่วนใดส่วนหนึ่งในกายเธอ ที่สุขหาปีติมิได้ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ฉันนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ ก็เป็นสมาธิของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดจตุตถฌาน)

มาณพ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะละสุขและละทุกข์เสียได้, เพราะความดับหายไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน, จึง **บรรลุฌานที่สี่** อันไม่ทุกข์ไม่สุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. เธอนั้น นั่งแผ่ไปตลอดกายนี้ ด้วยใจอันบริสุทธิ์ผ่องใส, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ใจอันบริสุทธิ์ผ่องใส ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

มาณพ! เปรียบเหมือนชายคนหนึ่ง นั่งคลุมตัวด้วยผ้าขาวตลอดศีรษะ, ส่วนไหน ๆ ในกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ผ้าขาวไม่ถูกต้องแล้ว (คือไม่คลุมแล้ว) มิได้มี. ข้อนี้เป็นฉันใด; มาณพ! ภิกษุ นั่งแผ่ใจอันบริสุทธิ์ผ่องใสไปตลอดกายนี้, ส่วนใดส่วนหนึ่งในกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ใจอันบริสุทธิ์ผ่องใส ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ฉันนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ ก็เป็นสมาธิของเธอประการหนึ่ง.

มาณพ ! นี้แล อริยสมาธิขันธ์นั้น ที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงสรรเสริญ และทรงชักชวนมหาชนนี้ให้สมาทาน ให้เข้าไปอยู่ ให้ตั้งไว้เฉพาะ. (จบอริยสมาธิขันธ์) ....

๓. ปัญญาขันธ์

*"ท่านอานนท์ผู้เจริญ! **อริยปัญญาขันธ์** นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ที่พระสมณะโคดมทรงสรรเสริญ และทรงชักชวนมหาชนนี้ให้สมาทาน ให้เข้าไปตั้งอยู่ ให้ตั้งไว้เฉพาะ?"*

(หมวดญาณทัสสนะ)

ภิกษุนั้น ครั้นจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่อย่างไม่หวั่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอชักนำจิตไปเพื่อ **ญาณทัสสนะ.** เธอย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า กายของเรานี้ มีรูปประกอบด้วยมหาภูตทั้งสี่ มีมารดาบิดาเป็นแดนเกิด เจริญขึ้นด้วยข้าวสุกและขนมสด ต้องห่อหุ้มนวดฟั้นอยู่เนื่องนิจแต่ก็ยังมีการแตกทำลายสึกกร่อนเป็นธรรมดา, แต่วิญญาณของเรานี้ อาศัยอยู่ในกายนั้น เนื่องอยู่ในกายนั้น; (เธอรู้เห็นอย่างชัดเจน) เปรียบเหมือนมณีไพฑูรย์อันสวยงาม สมชาติแก้ว แปด

เหลี่ยม เจียระไนดีแล้ว สดใส ผ่องใส ถึงพร้อมด้วยคุณค่าทั้งปวง, ในแก้วนั้นมีด้ายร้อยอยู่ สีเขียวบ้าง สีเหลืองบ้าง สีแดงบ้าง สีขาวบ้าง สีส้มบ้าง, บุรุษผู้มีตาดีวางแก้วนั้นลงในมือแล้ว ก็จะเห็นโดยประจักษ์ว่า มณีไพฑูรย์นี้ เป็นของสวยงาม สมชาติแก้ว แปดเหลี่ยม เจียระไนดีแล้ว สดใส ผ่องใส ถึงพร้อมด้วยคุณค่าทั้งปวง, ในแก้วนั้นมีด้ายร้อยอยู่ สีเขียวบ้าง สีเหลืองบ้าง สีแดงบ้าง สีขาวบ้าง สีส้มบ้าง, ฉันนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ ก็เป็นปัญญาของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดในมัชฌิม)

ภิกษุนั้น ครั้นจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่อย่างไม่หวั่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอชักนำจิตไปเพื่อการ นิรมิตกายอันสำเร็จด้วยใจ. เธอถอดกายอื่นออกจากกายนี้ เป็นกายมีรูป สำเร็จจากใจ มีอวัยวะน้อยใหญ่ มีอินทรีย์ไม่เสื่อมทราม; (ถอดออกมาได้) เปรียบเหมือนชายผู้หนึ่งชักไส้หญ้าปล้องออกจากหญ้าปล้อง เขากำหนดได้ว่า นี่หญ้าปล้อง นี่ไส้หญ้าปล้อง, หญ้าปล้องเป็นอย่างหนึ่ง ไส้หญ้าปล้องเป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่ไส้นั้น ชักออกมาจากหญ้าปล้องนั้นเอง, อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนชายผู้หนึ่งชักดาบออกจากฝัก เขากำหนดได้ว่า นี่ดาบ นี่ฝัก ดาบเป็นอย่างหนึ่ง ฝักเป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่ดาบชักออกจากฝักนั้นเอง, อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนชายคนหนึ่ง ยกงูขึ้นจากข้อง เขากำหนดได้ว่า นี่งู นี่ข้อง งูเป็นอย่างหนึ่ง ข้องเป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่งูยกมาจากข้องนั้นเอง, ฉันนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ ก็เป็นปัญญาของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดอิทธิวิธี)

ภิกษุนั้น ครั้นจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่อย่างไม่หวั่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอชักนำจิตไปเพื่อ **อิทธิวิธี** (คือวิธีเครื่องแสดงฤทธิ์). เธอย่อมบรรลุวิธีเครื่องแสดงฤทธิ์หลายประการ : ทำคนเดียวเป็นคนมากบ้าง ทำคนมากกลับเป็นคนเดียวบ้าง ทำที่กำบังให้เป็นที่แจ้ง ทำที่แจ้งให้เป็นที่กำบัง ไปได้ไม่ขัดข้องทะลุฝา ทะลุกำแพง ทะลุภูเขา เหมือนไปในที่อากาศ, ผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดินได้เหมือนในน้ำ ไปได้เหนือน้ำเหมือนบนแผ่นดิน ลอยไปในอากาศได้ทั้งที่ยังนั่งคู้ขาเหมือนนกมีปีก, ลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์อานุภาพมากได้ด้วยฝ่ามือ แสดงอำนาจด้วยกายเป็นไปตลอดถึงพรหมโลก. (ทำได้ด้วยความเชี่ยวชาญ) เปรียบเหมือนนายช่างหม้อ หรือลูกมือของนายช่างหม้อ ผู้เชี่ยวชาญ เมื่อขยำดินไว้ดีแล้วปรารถนาจะทำภาชนะดินชนิดต่าง ๆ กัน ก็พึงทำภาชนะดินชนิดต่าง ๆ นั้นได้สำเร็จ, อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนนายช่างงาหรือลูกมือของนายช่างงาผู้เชี่ยวชาญ เมื่อแต่งงาดีแล้ว ถ้าปรารถนาวัตถุงาชนิดต่าง ๆ ก็ทำวัตถุนั้นให้สำเร็จได้, อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนนายช่างทอง หรือลูกมือของนายช่างทอง ผู้เชี่ยวชาญ เมื่อแต่งเนื้อทองคำดีแล้ว ตนปรารถนาเครื่องทองชนิดต่าง ๆ ก็ทำเครื่องทองรูปต่าง ๆ ให้สำเร็จได้, ฉันนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ ก็เป็นปัญญาของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดทิพพโสต)

ภิกษุนั้น ครั้นจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่อย่างไม่หวั่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอชักนำจิตไปเพื่อ **โสตธาตุอันเป็นทิพย์.** เธอมีโสตธาตุเป็นทิพย์ หมดจดวิเศษ

ล่วงเกินโสตธาตุของสามัญมนุษย์ ได้ยินเสียงทั้งสองชนิด คือทั้งเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งจากที่ใกล้และไกล (ได้ชัดเจนว่าเป็นเสียงอะไร) เช่นเดียวกับชายเดินทางไกล เขาได้ยินเสียงกลองบ้าง เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบัณเฑาะว์ เสียงเบิ่งมางบ้าง (จากในเมือง) เขาย่อมสามารถกำหนดได้ว่า นั่นเสียงกลอง นั่นเสียงตะโพน นั่นเสียงสังข์ เสียงบัณเฑาะว์ เสียงเบิ่งมาง, ฉันนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ ก็เป็นปัญญาของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดเจโตปริยญาณ)

ภิกษุนั้น ครั้นจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่อย่างไม่หวั่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอชักนำจิตไปเพื่อ **ญาณเครื่องกำหนดรู้ใจผู้อื่น.** เธอย่อมกำหนดรู้ใจสัตว์เหล่าอื่นบุคคลเหล่าอื่น ด้วยใจของตน : รู้จิตของผู้ที่มีราคะว่ามีราคะ ไม่มีราคะว่าไม่มีราคะ มีโทสะว่ามีโทสะ ไม่มีโทสะว่าไม่มีโทสะ มีโมหะว่ามีโมหะ ไม่มีโมหะว่าไม่มีโมหะ หดหู่ว่าหดหู่ ฟุ้งซ่านว่าฟุ้งซ่าน มีจิตเป็นมหรคต (จิตใหญ่) ว่าเป็นมหรคต ไม่มีจิตเป็นมหรคตว่าไม่เป็นมหรคต มีจิตอื่นยิ่งกว่าว่ามีจิตอื่นยิ่งกว่า ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าว่าไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า มีจิตตั้งมั่นว่ามีจิตตั้งมั่น ไม่มีจิตตั้งมั่นว่าไม่มีจิตตั้งมั่น มีจิตหลุดพ้นว่ามีจิตหลุดพ้น ไม่มีจิตหลุดพ้นว่าไม่มีจิตหลุดพ้น ; (แต่ละอย่าง รู้ได้ชัดเจน) เปรียบเหมือนชายหนุ่มหญิงสาว รักการแต่งตัว เมื่อส่องดูเงาแห่งหน้าของตนในกระจกเงาอันหมดจดผ่องใส หรือในน้ำอันใส ถ้ามีไฝฝ้าก็รู้ว่ามีไฝฝ้า ถ้าไม่มีไฝฝ้าก็รู้ว่าไม่มีไฝฝ้า, ฉันนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ ก็เป็นปัญญาของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดปุพเพนิวาสานุสสติญาณ)

ภิกษุนั้น ครั้นจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่อย่างไม่หวั่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอชักนำจิตไปเพื่อ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ. เธอย่อมระลึกถึงขันธ์ที่เคยอยู่อาศัยในภพก่อนได้หลายประการ คือระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติ สามชาติ สี่ชาติ ห้าชาติบ้าง, สิบชาติ ยี่สิบชาติ สามสิบชาติ สี่สิบชาติ ห้าสิบชาติบ้าง, ร้อยชาติ พันชาติ แสนชาติบ้าง, ตลอดหลายสังวัฏฏกัปป์ หลายวิวัฏฏกัปป์ หลายสังวัฏฏกัปป์และวิวัฏฏกัปป์บ้าง, ว่าเมื่อเราอยู่ในภพโน้น มีชื่ออย่างนั้น มีโคตรมีวรรณะ มีอาหาร อย่างนั้น ๆ, เสวยสุขและทุกข์เช่นนั้น ๆ มีอายุสุดลงเท่านั้น; ครั้นจุติจากภพนั้นแล้ว ได้เกิดในภพโน้น มีชื่อ โคตร วรรณะ อาหารอย่างนั้น ๆ, ได้เสวยสุขและทุกข์เช่นนั้น ๆ มีอายุสุดลงเท่านั้น; ครั้นจุติจากภพนั้น ๆ ๆ ๆ แล้ว มาเกิดในภพนี้. เธอนั้นระลึกถึงขันธ์ที่เคยอยู่อาศัยในภพก่อนได้หลายประการ พร้อมทั้งอาการและลักษณะ ดังนี้; (ระลึกได้ชัดเจน) เปรียบเหมือนชายผู้หนึ่ง ออกจากบ้านตนไปบ้านอื่น แล้วออกจากบ้านนั้น ไปสู่บ้านอื่นอีก แล้วออกจากบ้านนั้น ๆ กลับมาสู่บ้านของตน เขาจะระลึกได้อย่างนี้ว่า เราออกจากบ้านตนไปสู่บ้านโน้น ที่บ้านโน้นนั้น เราได้ยืน ได้นั่ง ได้พูด ได้นิ่งอย่างนี้ ๆ, ครั้นออกจากบ้านนั้นแล้ว ได้ไปสู่บ้านโน้นอีก, แม้ที่บ้านโน้นนั้นเราได้ยืน ได้นั่ง ได้พูด ได้นิ่ง อย่างนั้น ๆ, เราออกจากบ้านนั้นแล้ว กลับมาสู่บ้านของตนนั่นเทียว, ฉันนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ ก็เป็นปัญญาของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดจุตูปปาตญาณ)

ภิกษุนั้น ครั้นจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่อย่างไม่หวั่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอชักนำจิตไปเพื่อ **ญาณเครื่องรู้ซึ่งจุติและอุปะปาตะของสัตว์ทั้งหลาย.** เธอมีจักขุทิพย์บริสุทธิ์กว่าจักขุของสามัญมนุษย์, ย่อมแลเห็นสัตว์ทั้งหลายจุติอยู่ บังเกิดอยู่, เลว ทราม ประณีต, มีวรรณะดี มีวรรณะเลว, มีทุกข์ มีสุข. เธอรู้แจ้งชัด หมู่สัตว์ผู้เข้าถึงตามกรรมว่า "ผู้เจริญทั้งหลาย! สัตว์เหล่านี้หนอ ประกอบกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต พูดติเตียนพระอริยเจ้าทั้งหลาย เป็นมิจฉาทิฏฐิ ประกอบการงานด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ, เบื้องหน้าแต่กายแตกตายไป ย่อมพากันเข้าสู่อบายทุคติวินิบาตนรก. ท่านผู้เจริญทั้งหลาย! ส่วนสัตว์เหล่านี้หนอ ประกอบกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอริยเจ้า, เป็นสัมมาทิฏฐิ ประกอบการงานด้วยอำนาจสัมมาทิฏฐิ, เบื้องหน้าแต่กายแตกตายไป ย่อมพากันเข้าสู่สุคติโลกสวรรค์." เธอมีจักขุทิพย์ บริสุทธิ์ล่วงจักขุสามัญมนุษย์ เห็นเหล่าสัตว์ผู้จุติอยู่ บังเกิดอยู่ เลว ประณีต มีวรรณะดี วรรณะทราม มีทุกข์ มีสุข. เธอรู้ชัดหมู่สัตว์ผู้เข้าถึงตามกรรมได้ ดังนี้; (เห็นชัดแจ้ง) เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีจักษุยืนอยู่บนปราสาทที่ทางสามแพร่งกลางนคร เขาจะเห็นมนุษย์เข้าไปในเรือนบ้าง ออกมาจากเรือนบ้าง เที่ยวไปตามถนนด้วยรถบ้าง นั่งอยู่กลางทางสามแพร่งบ้าง, เขาเห็นชัดเจนอย่างนี้ว่า มนุษย์พวกนี้เข้าไปในเรือน พวกนี้ออกจากเรือน พวกนี้เที่ยวไปตามถนนด้วยรถบ้าง พวกนี้นั่งอยู่กลางทางสามแพร่ง ดังนี้ ฉันนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ ก็เป็นปัญญาของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดอาสวักขยญาณ)

ภิกษุนั้น ครั้นจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่อย่างไม่หวั่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอ

ชักนำจิตไปเพื่อ อาสวักขยญาณ. เธอย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี่ทุกข์, นี่เหตุแห่งทุกข์, นี่ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, นี่ทางให้ถึงความดับไม่มีเหลือแห่งทุกข์; และเหล่านี้เป็นอาสวะทั้งหลาย, นี่เหตุแห่งอาสวะทั้งหลาย, นี่ความดับไม่มีเหลือแห่งอาสวะทั้งหลาย, นี่เป็นทางให้ถึงความดับไม่มีเหลือแห่งอาสวะทั้งหลาย." เมื่อเธอรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็พ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ. ครั้นจิตพ้นวิเศษแล้วก็เกิดญาณหยั่งรู้ว่า จิตพ้นแล้ว. เธอรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์จบแล้ว กิจที่ต้องทำได้ทำสำเร็จแล้ว กิจอื่นที่จะต้องทำเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก; (รู้ชัดแจ้ง) เปรียบเหมือนห้วงน้ำใสที่ไหลเขา ใสสะอาด ไม่ขุ่นมัว, คนมีจักษุยืนอยู่บนฝั่งในที่นั้น เขาจะเห็นหอยตัวกลมบ้างตัวแบนบ้าง ก้อนกรวดก้อนหินบ้าง ฝูงปลาบ้าง อันหยุดอยู่และว่ายไปในห้วงน้ำนั้น, เขาจะเห็นชัดจนรู้สึกว่า "ห้วงน้ำนี้ ใสไม่ขุ่นเลย หอย ก้อนกรวด ก้อนหิน ปลาทั้งหลาย เหล่านี้ หยุดอยู่บ้าง เที่ยวไปบ้าง ในห้วงน้ำนั้น, ฉันนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ ก็เป็นปัญญาของเธอประการหนึ่ง.

มาณพ! นี้แล อริยปัญญาขันธ์นั้น ที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงสรรเสริญและทรงชักชวนมหาชนนี้ให้สมาทาน ให้เข้าไปอยู่ ให้ตั้งไว้เฉพาะ. (จบอริยปัญญาขันธ์). ....

–สี. ที. ๙/๒๕๒ – ๒๗๒/๓๑๘ – ๓๓๗.

ลักษณะความสะอาด – ไม่สะอาด ในอริยวินัย

ก. ความไม่สะอาด

จุนทะ! ความไม่สะอาดทางกาย มี ๓ อย่าง ความไม่สะอาดทางวาจา มี ๔ อย่าง ความไม่สะอาดทางใจ มี ๓ อย่าง.

จุนทะ! **ความไม่สะอาดทางกาย มี ๓ อย่าง เป็นอย่างไรเล่า ?** จุนทะ! คนบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้**มีปกติทำสัตว์มีปาณะให้ตกล่วง** หยาบช้า มีผ่ามือเปื้อนด้วยโลหิต มีแต่การฆ่าและการทุบตี ไม่มีความเอ็นดูในสัตว์มีชีวิต ๑ เป็นผู้**มีปกติถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้** คือวัตถุอุปกรณ์แห่งทรัพย์ของบุคคลอื่นที่อยู่ในบ้านหรือในป่าก็ตาม เป็นผู้ถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ได้ให้ด้วยอาการแห่งขโมย ๑ เป็นผู้**มีปกติประพฤติผิดในกาม** (คือประพฤติผิด) ในหญิง ซึ่งมารดารักษา บิดารักษา พี่น้องชาย พี่น้องหญิง หรือญาติรักษา อันธรรมรักษา เป็นหญิงมีสามี หญิงอยู่ในสินไหม โดยที่สุดแม้หญิงอันเขาหมั้นไว้ (ด้วยการคล้องพวงมาลัย) เป็นผู้ประพฤติผิดจารีตในรูปแบบเหล่านั้น ๑ : จุนทะ! อย่างนี้แล เป็นความไม่สะอาดทางกาย ๓ อย่าง.

จุนทะ! **ความไม่สะอาดทางวาจา มี ๔ อย่าง เป็นอย่างไรเล่า ?** จุนทะ! คนบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้**มีปกติกล่าวเท็จ** ไปสู่สภาก็ดี ไปสู่บริษัทก็ดี ไปสู่ท่ามกลางหมู่ญาติก็ดี ไปสู่ท่ามกลางศาลาประชาคมก็ดี ไปสู่ท่ามกลางราชสกุลก็ดี อันเขานำไปเป็นพยาน ถามว่า "บุรุษผู้เจริญ! ท่านรู้อย่างไร ท่านจงกล่าวไปอย่างนั้น" ดังนี้, บุรุษนั้น เมื่อไม่รู้ก็กล่าวว่ารู้ เมื่อรู้ก็กล่าวว่าไม่รู้ เมื่อไม่เห็นก็กล่าวว่าเห็น เมื่อเห็นก็กล่าวว่าไม่เห็น, เพราะเหตุตนเอง เพราะเหตุผู้อื่น หรือเพราะเหตุเห็นแก่อามิสไร ๆ ก็เป็นผู้กล่าวเท็จทั้งที่รู้อยู่ ๑ เป็นผู้**มีวาจาส่อเสียด** คือฟังจากฝ่ายนี้แล้วไปบอกฝ่ายโน้น เพื่อทำลายฝ่ายนี้ หรือฟังจากฝ่ายโน้นแล้วมาบอกฝ่ายนี้เพื่อทำลายฝ่ายโน้น เป็นผู้ทำคนที่สามัคคีกันให้แตกกัน หรือทำคนที่แตกกันแล้วให้แตกกันยิ่งขึ้น พอใจ ยินดี เพลิดเพลินในการแตกกันเป็นพวก เป็นผู้กล่าววาจาที่กระทำให้แตกกันเป็นพวก ๑ เป็นผู้**มีวาจาหยาบ** อันเป็นวาจาหยาบคาย กล้าแข็ง แสบเผ็ด ต่อผู้อื่น กระทบกระเทียบผู้อื่น แวด-

ล้อมอยู่ด้วยความโกรธ ไม่เป็นไปเพื่อสมาธิ เขาเป็นผู้กล่าววาจามีรูปลักษณะเช่นนั้น ๑ เป็นผู้**มีวาจาเพ้อเจ้อ** คือเป็นผู้กล่าวไม่ถูกกาล ไม่กล่าวตามจริง กล่าวไม่อิงอรรถไม่อิงธรรม ไม่อิงวินัย เป็นผู้กล่าววาจาไม่มีที่ตั้งที่อาศัย ไม่ถูกกาลเทศะ ไม่มีจุดจบ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ๑ : จุนทะ! อย่างนี้แล เป็นความไม่สะอาดทางวาจา ๔ อย่าง.

จุนทะ! **ความไม่สะอาดทางใจ มี ๓ อย่าง เป็นอย่างไรเล่า?** จุนทะ! คนบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้**มากด้วยอภิชฌา** (ความโลภเพ่งเล็ง) เป็นผู้โลภเพ่งเล็งวัตถุอุปกรณ์แห่งทรัพย์ของผู้อื่น ว่า "สิ่งใดเป็นของผู้อื่น สิ่งนั้นจงเป็นของเรา" ดังนี้ ๑ เป็นผู้**มีจิตพยาบาท** มีความดำริในใจเป็นไปในทางประทุษร้าย ว่า "สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้จงเดือดร้อน จงแตกทำลาย จงขาดสูญ จงพินาศ อย่าได้มีอยู่เลย" ดังนี้เป็นต้น ๑ เป็นผู้**มีความเห็นผิด** มีทัสสนะวิปริตว่า "ทานที่ให้แล้ว ไม่มี (ผล), ยัญที่บูชาแล้ว ไม่มี (ผล), การบูชาที่บูชาแล้ว ไม่มี (ผล), ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่ว ไม่มี, โลกนี้ ไม่มี, โลกอื่น ไม่มี, มารดา ไม่มี, บิดา ไม่มี, โอปปาติกะสัตว์ ไม่มี, สมณพราหมณ์ที่ไปแล้วปฏิบัติแล้วโดยชอบ ถึงกับกระทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่นด้วยปัญญาโดยชอบเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็ไม่มี" ดังนี้ ๑ : จุนทะ! อย่างนี้แล เป็นความไม่สะอาดทางใจ ๓ อย่าง.

จุนทะ! **เหล่านี้แล เรียกว่า อกุศลกรรมบถสิบ.**

จุนทะ! บุคคลประกอบด้วยอกุศลกรรมบถสิบเหล่านี้ ลุกจากที่นอนตามเวลาแห่งตนแล้ว แม้จะลูบแผ่นดิน ก็เป็นคนสะอาดไปไม่ได้, แม้จะไม่ลูบแผ่นดิน ก็เป็นคนสะอาดไปไม่ได้; แม้จะจับโคมัยสด ก็เป็นคนสะอาด

ไปไม่ได้, แม้จะไม่จับโคมัยสด ก็เป็นคนสะอาดไปไม่ได้; แม้จะจับหญ้าเขียว ก็เป็นคนสะอาดไปไม่ได้, แม้จะไม่จับหญ้าเขียว ก็เป็นคนสะอาดไปไม่ได้; แม้จะบำเรอไฟ ก็เป็นคนสะอาดไปไม่ได้, แม้จะไม่บำเรอไฟ ก็เป็นคนสะอาดไปไม่ได้; แม้จะไหว้ดวงอาทิตย์ ก็เป็นคนสะอาดไปไม่ได้, แม้จะไม่ไหว้ดวงอาทิตย์ ก็เป็นคนสะอาดไปไม่ได้; แม้จะลงน้ำในเวลาเย็นเป็นครั้งที่สาม ก็เป็นคนสะอาดไปไม่ได้, แม้จะไม่ลงน้ำในเวลาเย็นเป็นครั้งที่สาม ก็เป็นคนสะอาดไปไม่ได้.

ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? จุนทะ ! เพราะเหตุว่า **อกุศลกรรมบถสิบประการเหล่านี้ เป็นตัวความไม่สะอาด และเป็นเครื่องกระทำความไม่สะอาด.** จุนทะ ! อนึ่ง เพราะมีการประกอบด้วยอกุศลกรรมบถทั้งสิบประการเหล่านี้เป็นเหตุ นรกย่อมปรากฏ กำหนดเดรัจฉานย่อมปรากฏ เปรตวิสัยย่อมปรากฏ หรือว่าทุคคติใด ๆ แม้อื่นอีก ย่อมมี.

(การปฏิบัติมีการจับแผ่นดิน จับของเขียว ในเวลาตื่นนอน เป็นต้น เพื่อเป็นผู้มีความบริสุทธิ์สะอาดนั้น เป็นลัทธิคำสอนของพราหมณ์ชาวบ้านปัจฉาภูมิ ผู้ถือกมัณฑลุ (ภาชนะใส่น้ำมีพวย) สวมพวงมาลัยเสวาล (กรองด้วยหญ้ามอสและพืชในน้ำ) บำเรอไฟ ลงน้ำเป็นวัตร อันเป็นลัทธิที่นายจุนทกัมมารบุตรเคยชอบใจมาก่อน ครั้นมาเฝ้าพระพุทธเจ้า, ได้ตรัสว่า นั่นมิใช่ความสะอาดในอริยวินัย, ครั้นนายจุนทะทูลขอให้ตรัสความสะอาดในอริยวินัย ก็ได้ตรัสข้อความดังกล่าวมาข้างต้น ซึ่งเป็นเรื่องความไม่สะอาด; แล้วได้ตรัสเรื่องของความสะอาดอีกดังต่อไปนี้ :–)

ข. ความสะอาด

จุนทะ ! ความสะอาดทางกายมี ๓ อย่าง ความสะอาดทางวาจามี ๔ อย่าง ความสะอาดทางใจมี ๓ อย่าง.

จุนทะ! **ความสะอาดทางกาย มี ๓ อย่าง นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** จุนทะ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ **ละการทำสัตว์มีปาณะให้ตกล่วง** เว้นขาดจากปาณาติบาต วางท่อนไม้ วางศัสตรา มีความละอายถึงความเอ็นดูกรุณาเกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลายอยู่; **ละการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้** เว้นขาดจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ ไม่ถือเอาทรัพย์และอุปกรณ์แห่งทรัพย์อันเจ้าของไม่ได้ให้ ในบ้านก็ดี ในป่าก็ดี ด้วยอาการแห่งขโมย; **ละการประพฤติผิดในกาม** เว้นขาดจากการประพฤติผิดในกาม, (คือเว้นจากการประพฤติผิด) ในหญิงซึ่งมารดารักษา บิดารักษา พี่น้องชาย พี่น้องหญิง หรือญาติรักษา อันธรรมรักษาเป็นหญิงมีสามี หญิงอยู่ในสินไหม โดยที่สุดแม้หญิงอันเขาหมั้นไว้ (ด้วยการคล้องพวงมาลัย) ไม่เป็นผู้ประพฤติผิดจารีตในรูปแบบเหล่านั้น. จุนทะ! อย่างนี้แล เป็นความสะอาดทางกาย ๓ อย่าง.

จุนทะ! **ความสะอาดทางวาจา มี ๔ อย่าง นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** จุนทะ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ **ละมุสาวาท** เว้นขาดจากมุสาวาท ไปสู่สภาก็ดี ไปสู่บริษัทก็ดี ไปสู่ท่ามกลางหมู่ญาติก็ดี ไปสู่ท่ามกลางศาลาประชาคมก็ดี ไปสู่ท่ามกลางราชสกุลก็ดี อันเขานำไปเป็นพยาน ถามว่า "บุรุษผู้เจริญ! ท่านรู้อย่างไร ท่านจงกล่าวไปอย่างนั้น" ดังนี้, บุรุษนั้น เมื่อไม่รู้ก็กล่าวว่าไม่รู้ เมื่อรู้ก็กล่าวว่ารู้ เมื่อไม่เห็นก็กล่าวว่าไม่เห็น เมื่อเห็นก็กล่าวว่าเห็น, เพราะเหตุตนเอง เพราะเหตุผู้อื่น หรือเพราะเหตุเห็นแก่อามิสไร ๆ ก็ไม่เป็นผู้กล่าวเท็จทั้งที่รู้อยู่; **ละคำส่อเสียด** เว้นขาดจากคำส่อเสียด ได้ฟังจากฝ่ายนี้แล้วไม่เก็บไปบอกฝ่ายโน้น เพื่อแตกจากฝ่ายนี้ หรือได้ฟังจากฝ่ายโน้นแล้วไม่เก็บมาบอกแก่ฝ่ายนี้ เพื่อแตกจากฝ่ายโน้น แต่จะสมานคนที่แตกกันแล้วให้กลับพร้อมเพรียงกัน อุดหนุนคนที่พร้อมเพรียงกันอยู่ให้พร้อมเพรียงกันยิ่งขึ้น

เป็นคนชอบในการพร้อมเพรียง เป็นคนยินดีในการพร้อมเพรียง เป็นคนพอใจในการพร้อมเพรียง กล่าวแต่วาจาที่ทำให้พร้อมเพรียงกัน; **ละการกล่าวคำหยาบเสีย** เว้นขาดจากการกล่าวคำหยาบ กล่าวแต่วาจาที่ไม่มีโทษ เสนาะโสตให้เกิดความรัก เป็นคำฟูใจ เป็นคำสุภาพที่ชาวเมืองเขาพูดกัน เป็นที่ใคร่ที่พอใจของมหาชน กล่าวแต่วาจาเช่นนั้นอยู่; **ละคำพูดเพ้อเจ้อ** เว้นขาดจากคำพูดเพ้อเจ้อ กล่าวแต่ในเวลาอันสมควร กล่าวแต่คำจริง เป็นประโยชน์ เป็นธรรม เป็นวินัย กล่าวแต่วาจามีที่ตั้ง มีหลักฐานที่อ้างอิง มีเวลาจบ ประกอบด้วยประโยชน์ สมควรแก่เวลา. จุนทะ! อย่างนี้แล เป็นความสะอาดทางวาจา ๔ อย่าง.

จุนทะ! **ความสะอาดทางใจ มี ๓ อย่าง นั้นเป็นอย่างไรเล่า?** จุนทะ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้**ไม่มากด้วยอภิชฌา** คือเป็นผู้ไม่โลภเพ่งเล็งวัตถุอุปกรณ์แห่งทรัพย์ของผู้อื่น ว่า "สิ่งใดเป็นของผู้อื่น สิ่งนั้นจงเป็นของเรา" ดังนี้; เป็นผู้**ไม่มีจิตพยาบาท** มีความดำริแห่งใจอันไม่ประทุษฐร้าย ว่า "สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีทุกข์ มีสุขบริหารตนอยู่เถิด" ดังนี้ เป็นต้น; เป็นผู้**มีความเห็นถูกต้อง** มีทัสสนะไม่วิปริต ว่า "ทานที่ให้แล้ว มี (ผล), ยัญที่บูชาแล้ว มี (ผล), การบูชาที่บูชาแล้ว มี (ผล), ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่ว มี, โลกนี้ มี, โลกอื่น มี, มารดา มี, บิดา มี, โอปปาติกะสัตว์ มี, สมณพราหมณ์ที่ไปแล้วปฏิบัติแล้วโดยชอบ ถึงกับกระทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาโดยชอบเองแล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็มี" ดังนี้. จุนทะ! อย่างนี้แล เป็นความสะอาดทางใจ ๓ อย่าง.

จุนทะ! **เหล่านี้แล เรียกว่า กุศลกรรมบถสิบ.**

จุนทะ! บุคคลประกอบด้วยกุศลกรรมบถสิบประการเหล่านี้ ลุกจากที่นอนตามเวลาแห่งตนแล้ว แม้จะลูบแผ่นดิน ก็เป็นคนสะอาด, แม้จะไม่ลูบแผ่นดิน ก็เป็นคนสะอาด; แม้จะจับโคมัยสด ก็เป็นคนสะอาด, แม้จะไม่จับโคมัยสด ก็เป็นคนสะอาด; แม้จะจับหญ้าเขียว ก็เป็นคนสะอาด, แม้จะไม่จับหญ้าเขียว ก็เป็นคนสะอาด; แม้จะบำเรอไฟ ก็เป็นคนสะอาด, แม้จะไม่บำเรอไฟ ก็เป็นคนสะอาด; แม้จะไหว้ดวงอาทิตย์ ก็เป็นคนสะอาด, แม้จะไม่ไหว้ดวงอาทิตย์ ก็เป็นคนสะอาด; แม้จะลงน้ำในเวลาเย็นเป็นครั้งที่สามก็เป็นคนสะอาด แม้จะไม่ลงน้ำในเวลาเย็นเป็นครั้งที่สาม ก็เป็นคนสะอาด.

ข้อนั้นเพราะเหตุไร? จุนทะ! เพราะเหตุว่า **กุศลกรรมบถสิบประการเหล่านี้ เป็นตัวความสะอาด และเป็นเครื่องกระทำความสะอาด.** จุนทะ! อนึ่ง เพราะมีการประกอบด้วยกุศลกรรมบถทั้งสิบประการเหล่านี้เป็นเหตุ พวกเทพจึงปรากฏ พวกมนุษย์จึงปรากฏ หรือว่าสุคติใด ๆ แม้อื่นอีก ย่อมมี.
—ทสก. อํ. ๒๔/๒๘๓ – ๒๘๙/๑๖๕.

ผู้ไม่สะอาด เป็นผู้ที่เหมือนกับถูกนำไปเก็บไว้ในนรก

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการ ย่อมเป็นเหมือนบุคคลผู้ถูกนำตัวไปเก็บไว้ในนรก. ธรรม ๑๐ ประการ อย่างไรเล่า? สิบประการ คือ คนบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้มีปกติทำสัตว์มีปาณะให้ตกล่วง หยาบช้า มีฝ่ามือเปื้อนด้วยโลหิต มีแต่การฆ่าและการทุบตี ไม่มีความเอ็นดูในสัตว์มีชีวิต ๑; (ต่อไปนี้ ได้ตรัสถึงบุคคลผู้ **กระทำอทินนาทาน กระทำกาเมสุมิจฉาจาร พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ มากด้วยอภิชฌา มีพยาบาท เป็นมิจฉาทิฏฐิ**; ซึ่งแต่ละอย่าง ๆ มีรายละเอียดหาดูได้จากหัวข้อว่า "ลักษณะความสะอาด – ไม่สะอาด ในอริยวินัย" เฉพาะฝ่ายชั่วหรือฝ่ายความไม่สะอาด ที่หน้า ๑๕๖๕–๖ แห่งหนังสือเล่มนี้; แล้วตรัสจบลงด้วยคำว่า :–)

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้แล ย่อมเป็นเหมือนบุคคลผู้ถูกนำตัวไปเก็บไว้ในนรก.

—ทสก. อํ. ๒๔/๓๐๕/๑๘๙.

ตู้สะอาด เป็นตู้ที่เหมือนกับถูกนำตัวไปเก็บไว้ในสวรรค์

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการ ย่อมเป็นเหมือนบุคคลผู้ถูกนำตัวไปเก็บไว้ในสวรรค์. ธรรม ๑๐ ประการอย่างไรเล่า? สิบประการ คือ บุคคลบางคนในกรณีนี้ ละการทำสัตว์มีปาณะให้ตกล่วง เว้นขาดจากปาณาติบาต วางท่อนไม้ วางศัสตรา มีความละอาย ถึงความเอ็นดูกรุณาเกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลายอยู่ ๑; (ต่อไปนี้ได้ตรัสถึงบุคคลผู้ **เว้นจากอทินนาทาน เว้นจากกาเมสุมิจฉาจาร เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อ ไม่มากด้วยอภิชฌา ไม่มีพยาบาท เป็นสัมมาทิฏฐิ**; ซึ่งแต่ละอย่าง ๆ มีรายละเอียดหาดูได้จากหัวข้อว่า "ลักษณะความสะอาด – ไม่สะอาด ในอริยวินัย" เฉพาะฝ่ายดี ที่หน้า ๑๕๖๘ – ๙ แห่งหนังสือเล่มนี้; แล้วตรัสจบลงด้วยคำว่า :-)

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้แล ย่อมเป็นเหมือนบุคคลผู้ถูกนำตัวไปเก็บไว้ในสวรรค์.

—ทสก. อํ. ๒๔/๓๐๖/๑๘๙.

(ในสูตรอื่น แทนที่จะเรียกผู้เป็นเจ้าของกรณีว่า บุคคล แต่ไปทรงเรียกเสียว่า มาตุคามก็มี อุบาสิกาก็มี. — ๒๔/๓๐๘/๑๙๐ – ๑๙๑.

สูตรอื่น ๆ แทนที่จะนับจำนวนกรรมบถว่ามี สิบ ได้ทรงขยายออกไปเป็น ๒๐ คือ ทำเองสิบ ชักชวนผู้อื่นให้ทำอีกสิบ, และทรงขยายออกไปเป็น ๓๐ คือทำเองสิบ ชักชวนผู้อื่น

ให้ทำสิบ ยินดีเมื่อเขาทำสิบ, และทรงขยายออกไปเป็น ๔๐ คือ ทำเองสิบ ชักชวนผู้อื่นให้ทำสิบ ยินดีเมื่อเขาทำสิบ สรรเสริญผู้กระทำสิบ; จึงมีกรรมบถ สิบ ยี่สิบ สามสิบ สี่สิบ. — ๒๔/๓๕๒ – ๓๓๒/๑๙๘ – ๒๐๑.

ในสูตรอื่น แสดงผลแห่งการกระทำแปลกออกไป จากคำว่า เหมือนถูกนำไปเก็บไว้ในนรก เป็นว่า "เป็นผู้ขุดรากตนเอง" ก็มี "ตายแล้วไปทุคติ" ก็มี "เป็นพาล" ก็มี; ส่วนผู้ที่เหมือนถูกนำไปเก็บไว้ในสวรรค์นั้น ทรงแสดงด้วยคำว่า "ผู้ไม่ขุดรากตนเอง" ก็มี "ตายแล้วไปสุคติ" ก็มี "เป็นบัณฑิต" ก็มี. — ๒๔/๓๓๒ – ๓๓๓/๒๐๒ – ๒๐๓.)

ภาคผนวก

ว่าด้วยเรื่องนำมาผนวกเพื่อความสะดวกแก่การอ้างอิง สำหรับเรื่องที่ตรัสซ้ำ ๆ บ่อย ๆ

จบ

อริยสัจจากพระโอษฐ์

จบ

ตัวอย่างหลักธรรมล้ำลึก

ที่หาพบได้จากหนังสือเล่มนี้

ดูหนังสือนี้
ที่หน้า

การปฏิบัติเพื่อรู้อริยสัจมิใช่เรื่องต้องทุกข์ทรมานแต่มีความสุขพร้อมกันไปในตัว : ๙๙,๑๑๗๓

การรู้อริยสัจต้องทำกันที่นี่เดี๋ยวนี้โดยสมบูรณ์ ไม่ใช่เรื่องของชีวิตหลังตายแล้ว : ๑๕๒๓

การรู้อริยสัจเพียงระดับโสดาบัน ก็มีอานิสงส์เหลือที่จะกล่าวเสียแล้ว : ๒๒

การปฏิบัติเพื่อรู้อริยสัจเป็นงานละเอียดอ่อนยิ่งกว่าการแทงร้อยขนทรายด้วยขนทราย : ๑๕๐๑

การรู้อริยสัจเป็นงานรีบด่วนยิ่งกว่าการรีบดับไฟที่ไหม้อยู่บนศีรษะ : ๙๘

นรกที่ยิ่งกว่านรกทั้งหลาย คือความทุกข์ที่เกิดมาจากการไม่รู้อริยสัจ : ๒๕

การรู้อริยสัจเป็นสิ่งที่ควรแลกเอาแม้ด้วยการถูกแทงวันละ ๓๐๐ ครั้ง ๑๐๐ ปี : ๙๙

จะไม่ตายเสียก่อนการบรรลุโสดาบันเป็นแน่ ถ้าแน่ใจในอนิจจังของสังขารธรรม : ๕๙๒

สัญชาตญาณแห่งสามัญสัตว์ย่อมรู้สึกตรงกันข้ามต่อหลักอริยสัจอยู่เป็นธรรมดา : ๑๒

การฟังอริยสัจรู้เรื่อง เป็นของง่ายสำหรับจิตที่ฟอกแล้วเท่านั้น : ๑๔

ผู้ไม่รู้อริยสัจ ย่อมหลงสร้างเหวให้แก่ตัวเองโดยไม่รู้สึกตัวอยู่ร่ำไป : ๑๙

พอสักว่ารู้อริยสัจ ทุกข์เหลือน้อยเท่าขี้ฝุ่นปลายเล็บเทียบกับมหาปฐพี : ๒๒

มีวิธีการบริโภคกามโดยไม่ต้องจมกาม เหมือนกินเหยื่อไม่ติดเบ็ดติดบ่วง : ๓๔

ผู้ยึดหลักอริยสัจอยู่ในใจ ย่อมไม่สะดุ้งสะเทือนในการโต้วาทะ : ๓๖

แม้ธรรมที่เป็นกุศล ก็ถือเอาได้เพียงเป็นเครื่องมือ มิใช่ผลงาน : ๔๖

จงรู้จักพระตถาคตทั้งหลาย ว่าเป็นเพียงผู้ชี้ทาง ให้เดินทางด้วยตนเอง : ๘๕๒,๔๗๕,๕๐

เมื่อท่านพูดกะคนก็ต้องพูดภาษาคน แต่ไม่ยึดถือความหมายอย่างที่คนเขายึดถือกัน : ๖๕
ผู้มีพระคุณที่สุดกว่าผู้มีพระคุณชนิดใด ๆ คือผู้มีพระคุณในการช่วยให้รู้อริยสัจ : ๗๐
เมื่อดำเนินไปถูกทาง การปฏิบัติธรรมก็เคลื่อนไปอย่างเบาสบายเหมือนไม้ลอยน้ำ : ๗๗
เรื่องอริยสัจมีความประเสริฐถึงกับเป็นเรื่องควรแสดงโดยส่วนเดียวไม่มีทางเสียหาย : ๙๕
เมื่อไม่มีความรู้เรื่องอริยสัจเป็นหลัก, ความรู้ของเขาจะกวัดแกว่งอยู่เรื่อยไป : ๑๐๐
ต้องเป็นสัตว์วินิบาต (เคี้ยวกินกันเองอยู่) นั่นเพราะไม่รู้เรื่องอริยสัจ : ๑๐๑
คนสมัยนี้มีตาข้างเดียวเพื่อทำมาหากิน แต่ไม่มีตาอีกข้างหนึ่งเพื่อการรู้อริยสัจ : ๑๐๓
อริยสัจทั้งสี่เป็นสิ่งที่เนื่องติดกันอยู่ จนไม่อาจแยกเห็นเพียงอย่างเดียวได้ : ๑๒๐
บาดาลที่น่ากลัวอันแท้จริงมีอยู่ในคน คือทุกขเวทนาที่เกิดอยู่ทางอายตนะ : ๑๗๑
มหาสมุทรที่แท้จริงมีอยู่ที่อายตนะในตัวคน มิใช่ทะเลอันกว้างใหญ่ : ๖๘๕
สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา ล้วนสรุปลงในคำว่าทุกข์ (เพราะอนิจจัง) : ๑๘๒
รสอร่อยชั้นเลิศทางเวทนา คือรสเกิดแต่ฌาน มิใช่เกิดจากกามคุณ : ๑๘๔
ที่โคจรแห่งจิตของสัตว์ มีอยู่ ๓๖ แห่ง ทั้งในเมืองและนอกเมือง : ๑๘๖
สังขารธรรมทุกชนิดและทุกชื่อ นำมาแยกดูได้โดยหลักเกณฑ์แห่งอริยสัจสี่ : ๑๕๑๔+๑๐๓๕
ขันธ์ อุปาทานขันธ์ วิสุทธิขันธ์ มิใช่สิ่งเดียวกัน พึงแยกแยะดูให้ดี : ๑๕๔, ๒๐๘
อุปาทานกับอุปาทานขันธ์ มิใช่สิ่งเดียวกัน แต่ก็มิใช่อื่นจากกัน พึงสังเกตดูให้ดี : ๒๑๓
เพราะมีเบญจขันธ์ จึงเกิดมีทั้งผู้ตายและผู้ทำให้ตาย : ๒๔๖
การละสิ่งใดหมายถึงละฉันทราคะในสิ่งนั้น ไม่ต้องละตัวสิ่งนั้นก็ได้ : ๒๕๒, ๔๑๙, ๔๒๐
ไม่มีทุกข์และผู้ทุกข์ มีเพียงกระแสการปรุงแต่งแห่งจิตตามปัจจัย : ๒๖๒
เจ้าเหนือหัวอันแท้จริงของสัตว์โลกคือตัณหา หาใช่อย่างที่สัตว์โลกเข้าใจกันไม่ : ๒๘๒
ขึ้นชื่อว่ากามแล้ว ไม่มีความเย็นจริง มีแต่ความเย็นหลอก : ๒๙๒, ๒๙๘
เข้าไปหาความตาย โดยไม่รู้จักความตาย เพราะกามปิดบัง : ๒๙๕
ความลวงแห่งกามตำตาเกินไป จนไม่มีใครมองเห็น : ๒๙๙ – ๓๐๖

ภพของโพธิไม่มี มีแต่ของตัณหา จึงแม้แต่มีนิดหนึ่งก็เป็นทุกข์ : ๓๑๙
ทารกตั้งต้นมีปัจจยาการแห่งทุกข์ เมื่อโตพอที่จะยินดียินร้ายต่ออารมณ์เท่านั้น : ๓๕๕
พอมีตัณหาในสิ่งใด ก็เกิดมีการแบกของหนักเพราะสิ่งนั้นในขณะนั้น : ๓๕๘
มิจฉาทิฏฐินั่นแหละ คืออวนที่วงล้อมปลามนุษย์ให้ดำผุดอยู่ภายใน : ๓๗๐
มิจฉาทิฏฐิมีทั้งชนิดบวกและชนิดลบ แต่ก็ให้ทุกข์โทษเสมอกัน แม้ตรงกันข้าม : ๓๗๑
ตั้งแต่ขี้ฝุ่นเม็ดหนึ่งขึ้นไปจนถึงนิพพานล้วนแต่อาจเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่าตัวตน: ๓๗๘
กิเลสทั้งหลาย เป็นได้ทั้งตัวอกุศลมูลและตัวอกุศลเสียเอง แต่คนไม่ค่อยสังเกตเห็น : ๓๘๔
ทุกขเวทนาอย่างเดียว ทำให้เกิดอนุสัยได้ทั้งสามชนิด ควรพิจารณาดูอย่างยิ่ง : ๓๙๔
ไม่รู้สึกต่อนิพพานน้อยๆชนิดที่รู้สึกได้ด้วยตน เพราะมีอุปาทานในอารมณ์ที่มากระทบ: ๔๐๐
การละนันทิราคะในสิ่งใด หมายถึงการดับแห่งสิ่งนั้นไม่จำเป็นต้องดับตัวสิ่งนั้น: ๔๑๓,๔๑๘
นิพพานที่ใคร ๆ กำหนดความหมายเอาเอง เรียกว่านิพพานของคนตาบอด : ๔๗๕
ปุพเพนิวาสานุสสติญาณที่แท้ ซึ่งไม่มีลักษณะแห่งสัสสตทิฏฐินั้นมีอยู่ในบาลีบางแห่ง : ๔๙๘
บริษัทชั้นเลิศ คือบริษัทที่สนใจสุตตันตะที่เกี่ยวกับสุญญตาอันเป็นตถาคตภาษิต : ๕๐๖
เมื่อไม่หมายมั่น โดยอาการสี่ ในขันธ์ธาตุอายตนะก็ปรินิพพานเฉพาะตน : ๕๑๒
เมื่อเห็นโลกทั้งปวงเสมือนเศษหญ้าเศษไม้ไม่มีอะไรน่าเอา จิตก็น้อมไปหานิพพาน : ๕๔๒
หมุนได้เพราะกลม หมดกลมหยุดหมุน นี่แหละหัวใจของเรื่องสังสารวัฏ : ๕๔๒
จงรับรู้ไว้ว่า โลกุตตรธรรมเป็นทรัพย์ที่ทรงบัญญัติไว้สำหรับคนทั้งปวง : ๕๕๐
พระอรหันต์คือผู้ไม่ถือตัว ไม่ตอบโต้ ไม่อัดควัน ไม่ลุกโพลง ไม่ไหม้เกรียม : ๖๓๙
ผู้พ้นทุกข์ ย่อมเกิดความรู้สึกชนิดที่เยาะเย้ยมูลเหตุแห่งความทุกข์ : ๖๕๗
วิชชาที่นำไปสู่วิมุตติอันแท้จริง คือการรู้ขันธ์ห้าโดยหลักเกณฑ์แห่งอริยสัจสี่ : ๖๘๑
กายนครของแต่ละคน ต้องประกอบด้วยสัทธรรม ๗ และฌาน ๔ จึงจะปลอดภัย : ๖๘๙
คนเราจะต้องมีหนามยอกตำจิตใจอยู่เรื่อยไป จนกว่าจะเป็นพระอรหันต์ : ๖๙๕
ไม่อาลัยอดีต ไม่หวังอนาคต ไม่ติดในภาวะปัจจุบัน คือการอยู่วิเวกที่ทรงแนะให้ทำ : ๖๙๖

สักกายนิโรธ สักกายนิโรธันตะ นี้เป็นไวพจน์ของทุกขนิโรธ มีความหมายเดียวกัน : ๗๔๔
ทิฏฐธัมมปรินิพพาน มีได้ในขณะไม่ยึดมั่นซึ่งรชนียธรรมทั้งหลาย : ๗๔๙, ๗๕๐
จะรอบรู้ในสิ่งใดได้ ก็ต่อเมื่อจัดการในกรณีที่เกี่ยวกับสิ่งนั้นทุกอย่างถึงที่สุดแล้ว : ๗๖๐
กฎอิทัป.ย่อมบังคับเหตุให้เกิดผลอยู่ตามธรรมชาติโดยที่ผู้เกี่ยวข้องไม่ต้องเจตนา : ๗๘๐–๑
ผู้ปฏิบัติธรรมพึงปฏิบัติอย่างม้าอาชาไนย อย่าปฏิบัติอย่างม้ากระจอก : ๗๘๒
แม้เสวยทุกขเวทนาอยู่ก็มีทางปฏิบัติไม่ให้เกิดราคานุสัย ปฏิฆานุสัย อวิชชานุสัย : ๗๘๕–๖
สุขัลลิกานุโยคมีความหมายกว้างกว่ากามสุขัลลิกานุโยค ระวังอย่าใช้ให้สับสน : ๘๓๔–๗
โพชฌงค์กับอริยอัฏฐังคิกมรรคมีเนื้อหาสาระอย่างเดียวกัน ถึงกับใช้แทนกันได้ : ๘๖๕–๘
ผู้กล่าวว่า "วิญญาณนี้ไปเกิด" เป็นคนกล่าวตู่พระพุทธองค์และอยู่นอกพุทธศาสนา : ๑๐๐๗
ฆราวาสอาจจะเจริญทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ พร้อมกันไปในคราวเดียวได้ : ๑๐๑๒
อาการที่อวิชชาปรุงแต่งให้เกิดสังขารอย่างชัดเจน ในต้นเงื่อนแห่งปฏิจจสมุปบาท : ๑๐๒๓
การรู้หลักธรรมที่ถูกต้อง ต้องตรงกับสัจจะทั่วไปของธรรมชาติ : ๑๐๒๗
เมื่อทำอริยอัฏฐังคิกมรรคให้บริบูรณ์ โพธิปักขิยธรรมทั้งหมดก็บริบูรณ์โดยอัตโนมัติ : ๗๙๑
การถือว่ามีวิญญาณสำหรับท่องเที่ยวไปในภพนั้น มิใช่หลักพระพุทธศาสนา : ๑๐๐๗
ชีวิตนี้ไม่อาจมีใครเป็นเจ้าของ เพราะเป็นเพียงกระแสแห่งอิทัปปัจจยตาเท่านั้น : ๑๐๑๖
ถวายเป็น "สังฆทาน" ดีกว่า เพราะไม่อาจรู้ว่าผู้รับองค์ไหนเป็นอรหันต์หรือไม่เป็น : ๑๐๒๒
ตรัสว่าจงตริตรึกคิดกันแต่เรื่องอันเกี่ยวกับอริยสัจเถิด เว้นเรื่องนอกจากนั้นเสีย: ๓๘, ๑๐๓๓-๔
ลำดับแห่งอุบายเครื่องกำจัดอกุศลวิตกที่มักเกิดในการปฏิบัติธรรม ห้าลำดับ : ๑๐๔๒–๑๐๔๘
เมื่อยังอยู่ใต้อำนาจของกรรมชั่วหรือกรรมดีก็ตามก็ยังต้องกระเสือกกระสนไปตามกรรม ๑๐๘๘
การปฏิบัติธุดงค์ มีทั้งโดยเจตนาทุจริตและสุจริต มหาชนจึงต้องระวัง : ๑๐๙๒ และ ๑๒๗๐
อากัปปกิริยาที่น่าเลื่อมใส อาจจะมีเพียงชั่วเวลาที่วิสภาคารมณ์ยังไม่มากระทบ : ๑๑๒๕
ยังมีกามโภคีบางพวก อยู่ในฐานะที่ทรงสรรเสริญว่ามีความประเสริฐ : ๑๑๐๐
บำรุงจิตใจของตนให้ครบถ้วน เหมือนผู้ปลูกป่ามีวิธีบำรุงป่า ฉันใดก็ฉันนั้น : ๑๑๓๔

ความสลดใจในเหตุการณ์ ช่วยให้เกิดสำนึกเพื่อก้าวหน้าในหน้าที่ของตน : ๑๑๓๖
จงดับไฟกิเลสที่ไหม้อยู่ในจิตก่อนกว่าดับไฟที่ไหม้อยู่ที่ศีรษะหรือที่เนื้อตัว : ๑๑๓๘
มีเคล็ดแห่งการทำให้ไม่มีอุปสรรคใด ๆ ในการทำความเพียรหรือหน้าที่ : ๑๑๕๒,๑๑๕๘,๑๑๖๑
ดำรงชีวิตอย่างปอน ๆ ส่งเสริมการละอกุศลเจริญกุศลยิ่งกว่าชีวิตที่สำราญหรูหรา : ๑๑๗๓
เมื่อถูกด่าถูกตี อย่าตอบโต้ด้วยกิเลสของชาวบ้าน แต่ด้วยสติปัญญาของชาววัด: ๑๒๔๔,๑๓๒๖
เมื่อโลกธรรมกระทบ จงเพ่งอยู่ที่ความไม่เที่ยงของโลกธรรมนั้น จะมีผลถึงวิมุตติ : ๑๒๔๖
ความมีสติในหน้าที่ของตน สตินั้นจะคุ้มครองรักษาทั้งตนและผู้อื่นที่เกี่ยวข้อง : ๑๒๖๙
มีสติปัฏฐานสี่ก็เพื่อวิสังยุตต์ คือพรากจิตจากความยึดมั่นในกาย-เวทนา-จิต-ธรรม : ๑๒๗๒
อนุสสติกัมมัฏฐาน ท. เจริญได้ทุกอิริยาบถแม้ขณะกำลังนอนกกลูกหรือทำการงานอยู่: ๑๓๑๙
นิพพานมิใช่สำหรับยึดถือด้วยอุปาทาน แต่สำหรับทำในใจหรือกำหนดรู้ : ๔๙๖,๑๓๓๑–๔
การหลีกเร้นเป็นสิ่งที่พระพุทธองค์ทรงแนะนำให้กระทำเพราะมิใช่เป็นการหลีกงาน :๑๓๔๐
ในกรณีที่มีการหลุดพ้นนั้น จิตเป็นสิ่งหลุดพ้น มิใช่บุคคลหรือตัวตนหลุดพ้น : ๑๓๘๑,ฯลฯ
พระพุทธเจ้าตรัสว่าของรักให้เกิดความโศก แต่บุถุชนเห็นว่าของรักให้เกิดความสุข : ๑๓
คำอธิบายที่ละเอียดและชัดเจนของอินทรีย์ทั้งห้า ที่เราไม่ค่อยรู้กัน นั้นมีอยู่ : ๑๔๒๑
พรหมจรรย์ที่ผู้ปฏิบัติจับฉวยเอาไม่ดี จะกลายเป็นสิ่งที่ทำความวินาศให้ก็ได้ : ๑๔๗๑

ข้อความทั้งหมด จำนวน ๑๐๐ ข้อนี้ เป็นตัวอย่างของหลักธรรมล้ำลึกที่จะหาพบได้ จากหนังสือเล่มนี้. หวังว่าท่านทั้งหลาย จะสามารถใช้ตัวอย่างเหล่านี้ เป็นเครื่องมือในการขุดค้นให้พบประโยชน์ในทำนองนี้ อีกมากมายหลายร้อยข้อทีเดียว.

จบตัวอย่างหลักธรรมล้ำลึก แห่งหนังสือเล่มนี้

คำชี้แจงวิธีการใช้หนังสือเล่มนี้
ให้เป็นประโยชน์กว้างขวางออกไป

[สำหรับนักศึกษาทั่วไป ครูบาอาจารย์ ผู้ร้อยกรองตำรับตำรา และผู้ปฏิบัติธรรม]

---

๑. หนังสือเล่มนี้ ทำขึ้นอย่างสมบูรณ์ในลักษณะเช่นนี้ ก็เพื่อสนองพระพุทธประสงค์ : พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงมีพระประสงค์ให้พวกเราเหล่าสาวกช่วยกันเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่งมีหลักแห่งการดับทุกข์ในรูปแบบของอริยสัจสี่ หรืออริยมรรคมีองค์แปด เพื่อเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่มหาชนทั้งเทวดาและมนุษย์ ตลอดกาลนาน *(ดังข้อความที่หน้า ๑๔๘๗ แห่งหนังสือนี้).* ขอท่านผู้ศึกษา ผู้อ่าน ผู้ใช้หนังสือเล่มนี้ จงใช้อย่างเป็นการร่วมมือกันสนองพระพุทธประสงค์นั้น.

๒. รูปโครงของเรื่องจตุราริยสัจ ในหนังสือเล่มนี้ : โครงเรื่องแห่งหนังสือเล่มนี้ แบ่งเป็น ๗ ภาค : ภาคนำมี ๖ ตอน ภาคทุกขอริยสัจมี ๓ นิทเทศ ภาคสมุทยอริยสัจมี ๕ นิทเทศ ภาคนิโรธอริยสัจมี ๔ นิทเทศ ภาคมัคคอริยสัจมี ๑๐ นิทเทศ ภาคสรุปมี ๒๓ หัวข้อ และภาคผนวกท้ายเล่มมี ๒ เรื่อง รวมทั้งสิ้นมี ๙๖๒ หัวข้อสำหรับการศึกษา เป็นหน้าหนังสือจำนวน ๑,๕๗๒ หน้า มีคำปทานุกรมเพื่อความสะดวกในการค้นอีก ๖,๓๔๗ คำ และมีบรรพธรรมหรือหมวดธรรมสำหรับเป็นหลักแห่งการศึกษาอีก ๖๙๘ หมวด.

๓. คำว่า "บุคคล" ในหนังสือเล่มนี้ หมายถึงบุคคลในภาษาไทยธรรมดา : เช่นคำว่า "บุคคล" ที่หน้า ๑๐๒๓ แห่งหนังสือเล่มนี้ พึงรู้

ว่าพูดอย่างภาษาคนธรรมดาทั่วไป ไม่ได้เล็งถึงบุคคลที่เป็นตัวตน หรืออัตตาถาวร อย่างภาษาปรัชญาแห่งศาสนาฮินดู. คำอื่น ๆ เช่นคำว่า "บุรุษ" เป็นต้น ก็มีความหมายอย่างเดียวกัน.

๔. วิธีศึกษาอริยสัจที่สำเร็จประโยชน์ คือการนำเอาข้อความนั้น ๆ มาจับกันเข้ากับเหตุการณ์ในชีวิตจริงของตน : ผู้ศึกษาอริยสัจที่ดีเมื่อได้รู้เข้าใจในข้อความแห่งหัวข้อธรรมนั้น ๆ ดีแล้ว ควรน้อมนำเอาความหมายนั้น ๆ มาดูสภาพจริงในชีวิตประจำวันของตนเองด้วย การศึกษาอริยสัจจธรรมจึงจะถูกตามพระพุทธประสงค์แห่งการเผยแผ่ประกาศอริยสัจ ดังที่พระองค์ตรัสว่าได้ทรงบัญญัติอริยสัจขึ้นไว้สำหรับสัตว์ที่สามารถเสวยเวทนา และได้ทรงบัญญัติโลกอริยสัจไว้ในร่างกายที่ยาววาหนึ่งซึ่งยังมีสัญญาและใจ *(ดูข้อความที่หน้า ๑๓๘ และ ๑๒๕ แห่งหนังสือนี้)*; ถ้ามิฉะนั้นแล้วก็จะเป็นดุจทัพพีไม่รู้รสแกง กบหลงเฝ้ากอบัว "นักศึกษาคัมภีร์เปล่า" หรือเป็นเหมือนกับหนูเอาแต่ขุดรูแล้วไม่อยู่ ฟ้าร้องฝนไม่ตก เป็นต้น.

๕. เรื่องอริยสัจเป็นเรื่องสำคัญจริง ๆ จึงได้ตรัสคำชักชวนซ้ำ ๆ ซาก ๆ อย่างน่ารำคาญ : อริยสัจ เป็นธรรมที่ทรงชักชวนให้สนใจทำโยคกรรม เพื่อรู้ชัดตามเป็นจริงอยู่เสมอ ดังที่ตรัสย้ำในตอนท้ายแทบทุกแห่งที่เมื่อมีการตรัสเรื่องอริยสัจ ซึ่งได้ยกข้อความนั้นมาใส่ให้ดูในภาคนำแล้ว ซึ่งผู้ศึกษาสังเกตดีก็จะเห็นและเห็นว่าทรงพร่ำชักชวนเหลือประมาณ ผิดจากหลักธรรมะเรื่องอื่นซึ่งไม่มีการชักชวนมากอย่างนี้. แต่ถ้าไม่เป็นนักสังเกตที่ดีก็จะนึกรำคาญไปเสียว่า เอามาแปลใส่ทำไมซ้ำ ๆ ซาก ๆ ควรตัดทิ้งบ้าง.

๖. หนังสือเล่มนี้ เพียงพอที่จะใช้เป็นคู่มือแต่งเรื่องอริยสัจโดยสมบูรณ์ : หนังสือเล่มนี้รวมเรื่องอันเกี่ยวกับอริยสัจไว้อย่างครบถ้วน จน

ใคร ๆ สามารถนำไปใช้เป็นคู่มือแต่งหนังสืออริยสัจในสำนวนโวหารธรรมดา ได้อย่างเพียงพอ. กองตำราคณะธรรมทานก็ยังหวังที่จะทำเช่นนั้น.

๗. พระไตรปิฎกทั้งหมด ล้วนแต่เป็นเรื่องอริยสัจ ไม่โดยตรงก็โดยอ้อม : ผู้ศึกษาพึงทราบว่า พระไตรปิฎกทั้งหมดนั้น รวมกันแล้วก็คือเรื่องอริยสัจทั้งสี่นั่นเอง ไม่โดยตรง *(คือวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก)* ก็โดยอ้อม *(คือ อภิธัมมปิฎก).* กล่าวได้ว่า อภิธัมมปิฎกนั้น เป็นอริยสัจโดยอ้อม เห็นได้จากพระพุทธภาษิตที่ตรัสว่า การรู้อริยสัจโดยไม่ต้องรู้อภิธรรมอภิวินัยด้วยนั้นก็มีได้ ดังข้อความที่ยกมาไว้ที่หน้า ๑๕๒๗ แห่งหนังสือนี้. ◎ เรื่องอริยสัจเท่าที่รวบรวมมาในหนังสือเล่มนี้ รวบรวมมาแต่ประเด็นสำคัญ ๆ คือโดยตรงเท่านั้น แม้จะคัดเลือกมาแล้วก็ยังปรากฏเล่มหนาถึง ๑,๕๗๒ หน้า ซึ่งทั้งหมดนั้นนอกจากจะมีข้อความที่เป็นใจความของเรื่องอริยสัจ คือเรื่องทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรคแล้ว ยังมีข้อความทั้งที่เป็นบุรพภาคอุปกรณ์ของการปฏิบัติและอื่น ๆ ด้วย ขอผู้ศึกษาพึงเพ่งตรงที่เป็นหลักเพื่อนำมาปฏิบัติเอาเองอีกทีเถิด นอกนั้นอ่านศึกษาประกอบแนวปฏิบัติเป็นต้น ก็จะได้รับความรู้เกี่ยวกับเรื่องอริยสัจจากพระโอษฐ์พอแก่การที่จะทำความดับทุกข์ให้แก่ตนเอง และสงเคราะห์ผู้อื่น ตามพระพุทธประสงค์.

๘. การสงเคราะห์สังคมอย่างสูงสุด ควรจะเป็นการสงเคราะห์ให้ได้รู้อริยสัจ : การสงเคราะห์สังคม ดังที่นิยมกระทำกันอยู่นั้น ถ้าได้หันมาทำการสงเคราะห์กัน ด้วยการชักชวนกัน ให้มาสนใจในการรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจจธรรม ก็จะเป็นการสงเคราะห์ที่สูงสุด และถูกพระพุทธประสงค์อีกด้วย ดังข้อความที่ยกมาไว้ในหนังสือนี้ ที่หน้า ๔๘ โดยหัวข้อว่า "จงสงเคราะห์ผู้อื่นด้วยการให้รู้อริยสัจ".

๙. การปฏิบัติและรู้อริยสัจ ไม่เป็นสิ่งเหลือวิสัยในชาติปัจจุบันนี้, มีค่าสูงสุด และมีความสุขไปพลาง : การรู้แล้วปฏิบัติตามอริยสัจจนรู้ชัด ไม่ใช่เป็นเรื่องยากเหลือบ่าผ่าแรง เป็นทุกข์ลำบาก ดังที่เข้าใจกันอยู่โดยส่วนมาก หากแต่เป็นการรู้เห็นและถึงได้อย่างสะดวกสบาย มีความสุขและเป็นเรื่องที่ต้องมีอยู่ในชีวิตเป็น ๆ หรือถึงได้ในชีวิตเป็น ๆ ไม่ต้องรอต่อตายแล้ว. *(ดูหนังสือนี้ ที่หน้า ๑๑๗๓, ๙๙, ๑๔๓๖, และที่หน้า ๑๕๒๓).*

๑๐. คำอธิบายพิเศษสำหรับสิ่งที่ชวนฉงนบางอย่าง มีอยู่ที่คำชี้แจงท้ายเล่ม : เมื่อผู้อ่านสะดุดหรือสงสัยในข้อความย่อ หรือแปลก หรือการใช้สัญญลักษณ์เครื่องหมายวรรคตอน หรือข้อความชนิดที่เป็นการสรุปอย่างสั้น ๆ ฯลฯ เป็นต้น อาจจะไปหาคำตอบได้จาก **คำชี้แจงเพิ่มเติม ฯ** (ที่หน้า ๑๕๗๓ — ๑๕๗๗) ในตอนท้ายเล่มแห่งหนังสือนี้ เพราะได้ชี้แจงไว้ในที่นั้นและบอกที่มาอื่นที่ควรจะค้น.

๑๑. หนังสือเล่มนี้ ใช้เป็นอุปกรณ์การแต่งหนังสือหลักพระพุทธศาสนาแบบสากล ได้โดยสะดวก : ผู้ประสงค์จะแต่งหนังสือหลักพระพุทธศาสนา แบบที่นิยมแต่งกันอย่างสากล อาจจะใช้หนังสือชุดจากพระโอษฐ์ ๔ เล่ม *(ซึ่งรวมทั้งอริยสัจจากพระโอษฐ์นี้เล่มหนึ่งด้วย)* เป็นเครื่องมือได้อย่างเพียงพอ เพราะได้รวบรวมใจความสำคัญแห่งพระพุทธศาสนา ทั้งในแง่ของปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ มาไว้อย่างสมบูรณ์ โดยเฉพาะที่เป็นหลักใจความสำคัญที่ไม่ควรจะขาดเสีย.

๑๒. ในนิทเทศแห่งมัคคอริยสัจ มีตรัสถึงสีลสิกขาน้อยมาก ข้อนี้เป็นเพราะเรื่องนั้นเป็นเรื่องที่รู้และปฏิบัติกันอยู่แล้วเป็นพื้นฐานทั่วไป : ผู้ศึกษาที่ได้ดูสารบัญ *(หรือเนื้อเรื่องก็ตาม)* ภาคที่กล่าวถึงมัคคอริยสัจ

ตอนนิทเทศแห่งสีลสิกขา *(คือตอนสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ)* จะรู้สึกว่าได้ตรัสข้อความตอนนี้ไว้น้อยเหลือเกิน. ข้อนี้เป็นเพราะเหตุว่า ปกติธรรมดาของกัลยาณชนสามัญก็มีความประพฤติทางกาย — วาจา — อาชีวะ ดี — ชอบอยู่เป็นปรกติพื้นฐานในฐานะเป็นศีลธรรมสากลอยู่แล้ว พระองค์ตรัสบอกเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ไม่กี่คำ ก็เป็นการเพียงพอ ไม่เหมือนกับเรื่องจิตตสิกขาและปัญญาสิกขาซึ่งเป็นของใหม่สำหรับคนเหล่านั้น.

๑๓. เรื่องอริยสัจ เป็นเรื่องความเป็นความตายของมนุษย์โลก : ข้อนี้ปรากฏตามพระพุทธภาษิตต่าง ๆ ที่รวบรวมมากล่าวไว้· ในตอนที่ว่าด้วย "สัตว์โลกกับจตุราริยสัจ" *(ที่หน้า ๓—๑๘ แห่งหนังสือนี้)* และในตอนที่ว่าด้วย "ชีวิตมนุษย์กับจตุราริยสัจ" *(ที่หน้า ๑๙ — ๔๙)*. นี้เป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่า เรื่องอริยสัจเป็นเรื่องสำหรับสัตว์โลกและชีวิตมนุษย์โดยแท้ แม้แห่งยุคปัจจุบัน.

๑๔. ที่แล้วมา เราศึกษาเรื่องอริยสัจกันน้อยเกินไป : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ที่แล้วมาเราศึกษาเรื่องอริยสัจกันแต่ *แบบย่อ* อย่างที่มีมาในบาลีธัมมจักกัปปวัตตนสูตรแห่งสังยุตตนิกายเป็นต้น จนกลายเป็นหลักทั่วไปว่ามีเพียงเท่านั้น. ส่วน *แบบพิสดาร* นั้น ยังมีในที่อื่น เช่นมหาสติปัฏฐานสูตรแห่งทีฆนิกาย ขยายความของทุกขสมุทัยและทุกขนิโรธออกไปเป็นปิยรูปสาตรูป *(ดังที่ปรากฏอยู่ในหนังสือเล่มนี้ ที่หน้า ๑๒๙ + ๓๒๒ และที่หน้า ๑๓๒ + ๔๑๑)*; และในติกนิบาตแห่งอังคุตตรนิกาย ขยายความของทุกขสมุทัยและทุกขนิโรธโดยปฏิจจสมุปบาทฝ่ายสมุทยวารและนิโรธวารตามลำดับ *(ดังปรากฏอยู่ที่หน้า ๑๓๘ และหน้า ๓๒๘ และที่หน้า ๑๓๙ กับหน้า ๘๑๔)*; ซึ่งไม่ค่อยผ่านสายตาของนักศึกษาทั่วไป.

◎ และท่านจะสังเกตเห็นได้เองว่า คำอธิบายขยายความแห่งคำบัญญัติแต่ละคำ

และเนื้อหาของเรื่องแต่ละเรื่อง แห่งอริยสัจนั้น มีอยู่มากมาย ดังที่ปรากฏอยู่ในหนังสือเล่มนี้ทั้งเล่ม; ขอให้นักศึกษาขยายความรู้เรื่องอริยสัจของท่านให้เต็มตามนี้เถิด จะได้ชื่อว่ามีความรู้เรื่องอริยสัจโดยสมบูรณ์ โดยอาศัยสารบาญทั้งหมดและเค้าโครงแห่งอริยสัจที่หน้า ๑๑๑ — ๑๔๐ เป็นเครื่องอำนวยความสะดวกในการศึกษา.

๑๕. ประโยชน์อย่างสากลแห่งหนังสือเล่มนี้ : หนังสือเล่มนี้เหมาะที่จะใช้เป็นคู่มือทั้งแก่นักเรียน นักปฏิบัติ นักเทศน์ และนักศึกษาค้นคว้าระดับสูงเป็นความรู้รอบตัวในลักษณะอย่างศาสตร์สากลทั่วไป กระทำโดยอาศัยปทานุกรมและลำดับหมวดธรรมท้ายเล่ม เป็นเครื่องอำนวยความสะดวก โดยไม่ยากเลย.

๑๖. หลักธรรมที่ตรัสเฉพาะคนบางคนหรือบางพวก ย่อมใช้ได้แก่คนทุกคนทุกพวก ตามสมควรแก่กรณี : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นเป็นหลักทั่วไปว่า ข้อความในบาลีนั้น แม้จะตรัสในลักษณะที่ว่าเป็นข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุ หรือสมณพราหมณ์ หรือคฤหัสถ์ หรืออุบาสก อุบาสิกา กุลบุตร บุรุษ สตรี เด็ก ผู้ใหญ่ ก็ตาม แต่ในทางปฏิบัตินั้นย่อมนำมาใช้ปฏิบัติได้สำหรับผู้ปฏิบัติทุกชนิด ทุกพวก ทุกเพศ ทุกวัย ตามสมควรแก่กรณี, ผู้อ่านอย่าถือเอาตามตัวอักษรอย่างเดียว; ผู้รวบรวมหนังสือเล่มนี้ จำเป็นต้องแปลไปตามบทบาลี โดยไม่หมายความว่า เมื่อตรัสถึงภิกษุแล้วจะใช้ปฏิบัติได้เฉพาะแก่ภิกษุเท่านั้น. นี้เป็นหลักทั่วไปในทางพระคัมภีร์.

๑๗. สิลสิกขาทั้งหมดแห่งมัคคอริยสัจ ตรัสไว้ด้วยถ้อยคำสั้นๆ เพียง ๓ คำ : ผู้ศึกษาพึงทราบว่า ระบบสีลสิกขาแห่งมัคคอริยสัจนั้น พระองค์ตรัสสรุปไว้ในคำเพียง ๓ คำว่า สัมมาวาจา สัมมากัมมันโต สัมมาอาชีโว

ซึ่งกินความครอบคลุมถึงศีลทั้งหมดของคฤหัสถ์ และศีลของบรรพชิต. ศีลของบรรพชิตนั้น เราในบัดนี้รู้จักกันแต่ในนามของภิกขุปาติโมกข์ และเข้าใจกันว่ามีอยู่ ๒๒๗ สิกขาบท ซึ่งในครั้งพุทธกาลรู้จักกันแต่เพียง ๑๕๐ สิกขาบท *(ดังข้อความที่หน้า ๕๖๑ แห่งหนังสือเล่มนี้).* การจัดเป็นระบบปาติโมกข์นั้น เป็นของเพิ่งจัดในตอนหลัง เมื่อมีสิกขาบทพอที่จะจัดและต้องการให้นำมาสวดทุกกึ่งเดือน. แต่ก่อนนี้ตรัสอยู่ในลักษณะระบบธรรมหรืออุปกรณ์แห่งธรรม เรียกว่าจุลศีล มัชฌิมศีล มหาศีล *(ดังที่ปรากฏอยู่ที่หน้า ๑๕๔๑ — ๑๕๕๐)* ซึ่งโดยใจความก็มุ่งหมายอย่างเดียวกันกับปาติโมกข์ แต่เป็นคำตรัสก่อนมีระบบปาติโมกข์ จึงต้องตรัสอย่างนั้น. ผู้ศึกษาอย่าได้เข้าใจว่า ข้อความแห่งมัคคอริยสัจตอนสีลสิกขานั้นทำไมจึงไม่พูดถึงปาติโมกข์ของภิกษุ หรืออุโบสถศีลของอุบาสกอุบาสิกาเป็นต้นเสียเลย. สรุปความว่า คำว่าสัมมาวาจา สัมมากัมมันโต สัมมาอาชีโว แห่งมัคคอริยสัจ ย่อมครอบคลุมภิกขุปาติโมกข์ จุลศีล มัชฌิมศีล มหาศีล อุโบสถศีล และศีลอื่น ๆไว้ทั้งหมด, ถ้ามี.

๑๘. เพราะมีเบญจขันธ์ จึงเกิดมีทั้งผู้ฆ่าและผู้ถูกฆ่า : เพราะมีเบญจขันธ์เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือของปุถุชน จึงเกิดกิเลสตัณหาอุปาทานขึ้นมา ทำให้สัตว์นั้นเป็นทุกข์. กิเลสหรือตัณหานั่นแหละเป็นฝ่ายผู้ฆ่าหรือผู้ทำให้ตาย จิตที่เป็นทุกข์นั่นแหละเป็นฝ่ายผู้ถูกฆ่าหรือผู้ตาย. กล่าวอย่างตรง ๆ ก็กล่าวได้ว่า เพราะมีเบญจขันธ์จึงมีสิ่งที่ทำให้เป็นทุกข์และสิ่งที่ถูกกระทำให้เป็นทุกข์. สรุปความว่า เบญจขันธ์เป็นฐานที่ตั้งให้เกิดขึ้นทั้งฝ่ายกิเลสที่เป็นผู้ฆ่าและเกิดเวทนาที่เป็นทุกข์แก่จิตเสมือนผู้ถูกฆ่า. ถ้าปราศจากเบญจขันธ์แล้วก็ไม่อาจจะมีทั้งผู้ฆ่าและผู้ถูกฆ่า. *(ดูข้อความที่หน้า ๒๔๖ แห่งหนังสือเล่มนี้).* น่าหัวที่ว่า *อุปาทานว่ามีตัวตนนั่นแหละ เป็นทั้งผู้ฆ่าและผู้ถูกฆ่า.*

๑๙. ความหมายอันแท้จริงของคำว่า "สัตว์" : ความหมายของคนธรรมดาทั่วไป คำว่า "สัตว์" หมายถึงสิ่งที่เกิดมา หรือสัตว์บุคคลตัวตนในปรัชญาอินเดียโบราณสาขาหนึ่ง; แต่ในทางพระพุทธศาสนานั้น คำว่า "สัตว์" หมายถึงผู้ข้องติดอยู่ในสิ่งเป็นที่ตั้งแห่งการข้องติด เพราะความมีปัญญาอ่อนหรือไม่มีปัญญา. สิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความข้องติดก็คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในความรู้สึกของคนคนนั้น. และความหมายของคำว่า "ข้องติด" นี้ใช้ได้แม้แก่ระดับสัตว์เดรัจฉาน. ถ้าพูดว่าติดอยู่ในสังสารวัฏ ก็หมายถึงติดอยู่ในขันธ์อันมีความเปลี่ยนแปลงนั่นเอง. *(ดูข้อความในหนังสือนี้ ที่หน้า ๒๔๙).*

๒๐. จงมองให้เห็นว่า "ทุกข์และผู้ทุกข์" เป็นเพียงกระแสการปรุงแต่งแห่งจิตตามปัจจัย : คำที่พูดกันอยู่ หรือข้อความในคัมภีร์ที่กล่าวอยู่อย่างภาษาคน นั้นทำให้เกิดความรู้สึกเสมือนหนึ่งว่ามีความทุกข์ มีผู้ทุกข์ มีผู้แสวงหาความดับทุกข์. แท้จริงสิ่งเหล่านี้ เป็นเพียงกระแสแห่งความรู้สึกไปตามการปรุงแต่งของจิตตามปัจจัยเท่านั้น. *(ดูข้อความที่หน้า ๒๖๒ แห่งหนังสือนี้).*

๒๑. ภพทุกชนิด เป็นผลแห่งภวตัณหา : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ขึ้นชื่อว่าภพแล้วย่อมเป็นผลของภวตัณหา ไม่ว่าจะเป็นกามภพ รูปภพ หรืออรูปภพ แม้นิดหนึ่งก็เป็นทุกข์. *(ดูข้อความในหนังสือนี้ ที่หน้า ๓๑๙).*

๒๒. ความทุกข์ของคนในโลก เป็นความทุกข์เด็กเล่น เมื่อเทียบกับความหมายของทุกข์ในภาษาธรรม : ผู้อ่านควรฝึกฝนการเปรียบเทียบความหมายระหว่างภาษาคนกับภาษาธรรม ซึ่งใช้คำพูดคำเดียวกัน จากข้อความที่หน้า ๒๗๐ — ๒๗๓ และที่หน้า ๓๕๘ — ๓๖๑ แห่งหนังสือเล่มนี้ ซึ่งถือเอาเป็นตัวอย่างได้อย่างดี, ให้พิจารณาดูโดยละเอียด.

๒๓. อวิชชาก็เป็นสิ่งที่มีปัจจัยและอาหาร : แม้ว่าเราจะไม่รู้ว่าอวิชชาเกิดขึ้นเมื่อไร นอกจากจะพูดได้แต่เพียงว่า ความเกิดขึ้นแห่งอวิชชามีได้เพราะความมีอยู่แห่งอาสวะ แต่อวิชชาก็เป็นสิ่งที่มีเหตุปัจจัยและมีอาหารหล่อเลี้ยง. อวิชชามีอาสวะเป็นปัจจัย ดังข้อความที่หน้า ๘๙๔, มีนิวรณ์เป็นอาหารหล่อเลี้ยง ดังข้อความที่หน้า ๓๓๓, แห่งหนังสือนี้. เรื่องนี้เป็นสิ่งที่ไม่ค่อยจะทราบกัน และอาจจะสอนกันอยู่อย่างผิด ๆ.

๒๔. คำตรัสของพระองค์ ที่มีความหมายผิดจากที่เราเข้าใจกันอยู่บัดนี้ : ตัวอย่างเช่นคำว่า "บาดาล" ทรงหมายถึงทุกขเวทนาที่เกิดอยู่ทางอายตนะ ซึ่งสัตว์ตกจมกันอยู่; หาได้หมายถึงบาดาลที่อยู่ใต้โลกดังที่เราพูดกันไม่ *(ดูข้อความที่หน้า ๑๗๑ แห่งหนังสือนี้).* หรือคำว่า "สมุทร" ทรงหมายถึงรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ที่กระทบอยู่ที่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งมันลึกยิ่งกว่ามหาสมุทรอย่างที่เราพูดกัน *(ดูข้อความที่หน้า ๖๘๕).*

๒๕. อาการเกิดแห่งความทุกข์ มีปริยายมากมายกว่าที่เราพูดหรือสอนกันอยู่ : ท่านที่เป็นครูบาอาจารย์สอนนักธรรม หรือนักเทศน์ก็ดี ควรจะอ่านข้อความแห่งหนังสือนี้ จากหน้า ๓๓๕ — ๓๕๕ และที่หน้า ๓๖๘ ก็จะทราบได้เองว่า อาการเกิดแห่งความทุกข์มีอยู่ไม่น้อยกว่า ๒๗ ปริยาย. สำหรับอาการดับแห่งความทุกข์พึงรู้โดยปฏิปักขนัย หรือดูที่หน้า ๗๓๐ — ๗๔๕.

๒๖. ทารกตั้งต้นมีปัจจยาการแห่งกิเลสและความทุกข์ เมื่อโตพอที่จะยินดียินร้ายต่ออารมณ์ : ส่วนมากเราเชื่อและสอนกันอยู่ว่าทารกมีกิเลสติดมาตั้งแต่อยู่ในท้องมารดา หรือถึงกับติดมาแต่ชาติก่อนก็ยังมี; ขอให้อ่านข้อความที่เกี่ยวกับเรื่องนี้ตั้งแต่หน้า ๓๕๓ — ๓๕๕ ซึ่งเป็นพระพุทธภาษิตโดยตรง แล้ววินิจฉัยดูเองว่ากิเลสตั้งต้นเกิดขึ้นเมื่อไร.

๒๗. ขันธ์ อุปาทานขันธ์ และวิสุทธิขันธ์ สามอย่างนี้มิใช่ของอย่างเดียวกัน : *ขันธ์* คือขันธ์ที่เกิดอยู่ตามปกติ ยังไม่ถูกยึดถือด้วยอุปาทาน แต่อาจจะถูกยึดถือเมื่อไรก็ได้; *อุปาทานขันธ์* คือขันธ์ที่มีอุปาทานยึดครองอยู่ เป็นของหนักและเป็นทุกข์; *วิสุทธิขันธ์* คือขันธ์ของพระอรหันต์ที่ไม่อาจจะเกิดอุปาทานขึ้นยึดครองได้อีกต่อไป ไม่มีทางที่จะเป็นทุกข์. *(เรื่องขันธ์ดูในหนังสือนี้ที่หน้า ๑๕๔ เรื่องอุปาทานขันธ์ดูที่หน้า ๒๐๘ ส่วนวิสุทธิขันธ์พึงพิจารณาดูเอาเองจากเรื่องของขันธ์และอุปาทานขันธ์).*

๒๘. ผู้อยู่คนเดียวอย่างแท้จริง : คือผู้ที่ไม่มีตัณหาในสิ่งใด ดูข้อความที่หน้า ๓๖๐ แห่งหนังสือนี้ และดูข้อที่ ๒๒ แห่งคำชี้แจงนี้เป็นเครื่องประกอบ.

๒๙. เหตุให้เกิดทุกข์เรารู้กันว่าได้แก่ตัณหา แต่ควรจะรอบรู้ถึงปัจจัยแวดล้อมแห่งตัณหาอีก ๑๑ อย่างด้วย : สิบเอ็ดอย่างนั้นได้แก่ อุปธิ อวิชชา สังขาร วิญญาณ ผัสสะ เวทนา ตัณหา(เอง) อุปาทาน อารัมภะ อาหาร อิญชิตะ; ดูข้อความละเอียดที่หน้า ๓๖๘ แห่งหนังสือนี้. สำหรับฝ่ายดับหรือดับตัณหานั้น พึงรู้โดยปฏิปักขนัย หรือดูที่หน้า ๗๓๗.

๓๐. มิจฉาทิฏฐิอันเป็นอันตรายร้ายแรงนั้น เกิดมาจากการไม่รู้หลักอริยสัจในขันธ์แต่ละขันธ์ : มิจฉาทิฏฐิเป็นอันตรายร้ายแรงอย่างไรเป็นที่ทราบกันอยู่อย่างดีแล้ว ควรจะรู้ต่อไปว่ามันเกิดมาจากอะไร. โดยสรุปก็กล่าวได้ว่า เกิดมาจากการที่คนเราไม่รู้ว่ามิจฉาทิฏฐิคืออะไร, เกิดมาจากอะไร, เพื่อประโยชน์อะไร, สำเร็จได้โดยวิธีใด *(โดยนัยแห่งอริยสัจสี่)* ในสิ่งทั้งหลายที่เกี่ยวข้องอยู่กับตน ซึ่งรวมเรียกกันว่าขันธ์ห้าแต่ละขันธ์ ๆ จึงเข้าใจผิดต่อสิ่งนั้น ๆ หรือที่เกี่ยวกับสิ่งนั้น ๆ อันเป็นเหตุให้ทำผิดจากที่ควรจะคิดจะพูดจะทำ. ความ

เข้าใจผิดเหล่านี้เรียกว่ามิจฉาทิฏฐิทั้งสิ้น ; ที่สร้างปัญหาให้มากที่สุดลึกซึ้งที่สุด เรียกว่าอันตคาหิกทิฏฐิ. *(ดูข้อความที่หน้า ๓๗๕ แห่งหนังสือนี้).*

๓๑. ปัญหายุ่งยากเกี่ยวกับคำว่า สักกายทิฏฐิ และคำว่า อัตตวาทุปาทาน : ความยึดถือขันธ์ห้าแต่ละอย่าง โดยความเป็นตน หรือว่าตนมีขันธ์ หรือว่าขันธ์ในตน หรือว่าตนในขันธ์ *(รวม ๒๐ อย่าง)* ถ้าเป็นชนิดยึดถืออย่างเข้มข้นด้วยความโง่เขลาของบุถุชน เรียกว่า ***สักกายทิฏฐิ*** อันจะละเสียได้ด้วยโสตาปัตติมรรค ; ส่วนชนิดที่ยังเหลืออยู่อย่างลึกซึ้งประณีตสุขุม แม้แก่บุคคลในขั้นพระเสขะ อันจะต้องละอย่างเด็ดขาดด้วยอรหัตตมรรค นั้น เรียกว่า ***อัตตวาทุปาทาน.*** *(ดูข้อความที่หน้า ๓๗๒ และหน้า ๒๔๘ + ๖๗๘ แห่งหนังสือนี้).* ความยุ่งยากลำบากอยู่ที่ท่านกล่าวนิทเทศแห่งสักกายทิฏฐิและอัตตวาทุปาทานด้วยข้อความเช่นเดียวกันเช่นนี้. ◎ ความยุ่งยากลำบากต่อไปอีกก็คือ ในที่อื่นมีการจำแนกลักษณะแห่งความยึดถือเป็น ๓ อย่าง คือยึดถือว่า นั่นของเรา *(เอตํ มม)* นั่นเป็นเรา *(เอโสหมสฺมิ)* นั่นเป็นตัวตนของเรา *(เอโส เม อตฺตา)* และกล่าววัตถุที่ตั้งแห่งความยึดถือไว้เป็นอย่างอื่น นอกไปจากขันธ์ห้า คืออายตนะภายในหก อายตนะภายนอกหก วิญญาณหก สัมผัสหก เวทนาหก และตัณหาหก *(แต่ละอย่าง ๆ)* แต่ก็ยังเรียกความยึดถืออย่างนี้ว่า ***สักกายะ*** อยู่นั่นเอง. ถ้าจัดโดยนัยะนี้ ก็จะได้สักกายทิฏฐิหมวดละสิบแปดอีกหลายหมวด *(ดูหนังสือนี้ที่หน้า ๓๗๓ และในตัวจิ๋วหมายเหตุท้ายเรื่องที่หน้า ๓๗๔)* และคงจะแบ่งเป็นสองระดับด้วยเหตุผลเช่นเดียวกันกับข้างต้น คือถ้ายึดถืออย่างหยาบของบุถุชน ก็เรียกว่า ***สักกายทิฏฐิ*** *(กายของกู),* ถ้ายึดถืออย่างละเอียดลึกซึ้ง ก็เรียกว่า ***อัตตวาทุปาทาน*** *(ความหมายมั่นว่าตัวตน) ;* ต่างกันจนต้องละด้วยอริยมรรคที่ต่างกัน ดังกล่าวแล้วข้างต้น. ◎ ผู้สอนนักธรรมหรือนักเทศน์ จะต้องพิจารณาเรื่องนี้กันอย่างรอบคอบ มิฉะนั้นจะเข้าใจผิด หรือสอนผิด หรือถึงกับสอนไม่ได้เอาเสียเลย.

๓๒. ทิฏฐิ - ผัสสะ - เวทนา - ตัณหา ของแต่ละคน เกี่ยวข้องกันและกันอยู่อย่างลึกซึ้ง : ผัสสะทำให้เกิดเวทนา เวทนานั้นมีความหมายอย่างไรคนก็จะเกิดทิฏฐิไปตามความหมายของเวทนานั้น กลายเป็นทิฏฐิประจำตัวของบุคคลนั้น ดังที่มีอยู่ในสารบบแห่งทิฏฐิทั้งหลาย. ครั้นได้สัมผัสใหม่ครั้งหลังอีก ก็เป็นการง่ายที่จะเกิดทิฏฐิอย่างนั้นซ้ำอีก แล้วก็เสวยเวทนานั้นตามความหมายแห่งทิฏฐินั้น เป็นเหตุให้เกิดตัณหาอย่างอนุโลมกันได้กับเวทนาและทิฏฐินั้น ๆ ตัณหานั้นก็ให้เกิดอุปาทาน — ภพ — ชาติ จนเกิดทุกข์ โดยสมควรแก่ทิฏฐินั้น ๆ. นี้เป็นความลับซึ่งมีอยู่ในห้วงลึกแห่งสันดานของคนเราแต่ละคน ๆ *(ดูรายละเอียดที่หน้า ๓๗๖ แห่งหนังสือนี้ พร้อมทั้งข้อความในเชิงอรรถแห่งเรื่องนั้น).* ผู้ศึกษาควรจะสังเกตให้เห็นความเนื่องกันของผัสสะ — เวทนา — ทิฏฐิ — ตัณหา — ความทุกข์ โดยนัยะนี้ แล้วก็จะตอบได้ด้วยตนเองว่า แม้ทิฏฐิจะมีมากมายหลายสิบอย่างก็ให้เกิดความทุกข์ได้อย่างเดียวกันทุกรูปแบบ ตามกฎเกณฑ์อันนี้.

๓๓. ยึดถือว่าตนไม่ได้ นับตั้งแต่ขี้ฝุ่นอนุภาคหนึ่งขึ้นไปจนถึงนิพพาน : พุทธศาสนาต่างจากลัทธิอื่น ตรงที่ไม่มีอะไรเหลืออยู่สำหรับยึดถือหรือบัญญัติว่าตนเช่นพรหมเป็นตัวตนอันสุดท้ายอันแท้จริงเป็นต้น. ◎ ลำดับขั้นต่าง ๆ ของศาสนาทั้งหลาย มีอยู่ว่า ละชั่ว — ทำดี — แล้วบางศาสนาก็บัญญัติเอาสภาพดีที่สุดหรือเหนือดี ว่าเป็นตัวตนอันสูงสุดเป็นกำรถาวร แล้วหยุดอยู่เพียงนั้น. ส่วนพุทธศาสนาก้าวเลยไปถึงว่า แม้สภาพอันเหนือดีนั้นก็ยังมิใช่ตัวตน คือไม่มีสิ่งที่ควรยึดถือว่าตัวตนเลยนั่นเอง; เอาความว่างจากตัวตนอย่างถาวรโดยสิ้นเชิงเป็นจุดสุดท้าย ซึ่งต่างจากศาสนาอื่นกันที่ตรงนี้. ◎ ในพระบาลีจำแนกสิ่งที่ไม่ควรยึดถือโดยความเป็นตัวตนไว้ ๒๔ อย่าง นับตั้งแต่ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ฯลฯ ขึ้นไปจนถึง พรหม ฯลฯ จนถึง นิพพาน, ซึ่งแสดงว่า

ไม่มีสิ่งที่ควรยึดถือว่าตนแต่ประการใดเลย แม้จะเป็นสิ่งสุดท้ายแล้วก็ตาม. หมายความว่า สิ่งที่ยึดถือแล้วจะไม่เกิดความทุกข์แก่ผู้ยึดถือนั้นมันไม่มี. ◎ ในบรรดาสิ่งที่ไม่ควรยึดถือ ๒๔ อย่างนั้น ย่อมรวบเอาสิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่าตัวตนของลัทธิศาสนาอื่น ๆ เข้าไว้ทั้งหมด แม้กระทั่งนิพพานของพุทธศาสนาเองก็ถูกรวมเข้าไว้ในสิ่งที่ไม่ควรยึดถือว่าตัวตน. *(ดูข้อความที่หน้า ๓๗๘ แห่งหนังสือนี้).*

๓๔. การละธรรมชุดละ ๓ อย่าง ตามลำดับ ๙ ลำดับ เป็นรายละเอียดที่น่าสนใจอย่างยิ่ง : เรารู้กันแต่ว่า ละราคะ โทสะ โมหะ ได้ก็ดับทุกข์ได้ โดยไม่ทราบว่ามีขั้นตอนแห่งการละอะไรกี่อย่างซ้อนอยู่ในสายแห่งการละนั้น. ที่จริงมีรายละเอียดที่ลึกซึ้งน่าศึกษาเป็นอย่างยิ่ง สำหรับผู้ที่ต้องการจะศึกษาอย่างแท้จริง ถึง ๙ ขั้นตอน ควรจะศึกษาเป็นอย่างยิ่ง. *(ดูข้อความที่หน้า ๓๘๑ แห่งหนังสือนี้).*

๓๕. จะศึกษาอะไรให้แจ่มแจ้งถึงที่สุด ต้องศึกษาให้ครบโดยหลัก ๖ ประการ : คือศึกษาตัวสิ่งนั้นตามชื่อของมัน แดนเกิดของมัน ประเภทของมัน ผลเกิดจากมัน ความดับของมัน ทางให้ถึงความดับของมัน *(ดูข้อความที่หน้า ๓๙๖ แห่งหนังสือนี้).* สิ่งที่ควรศึกษาอย่างยิ่งตามหลัก ๖ ประการนี้คือ กาม — เวทนา — สัญญา — อาสวะ — กรรม — ทุกข์ ซึ่งแต่ละอย่างมีรายละเอียดหาดูได้ในหนังสือนี้ดังนี้คือ *กาม* ดูที่หน้า ๓๐๗ — ๙ *เวทนา* ดูที่หน้า ๑๗๒ — ๔ *สัญญา* ดูที่หน้า ๑๙๕ — ๖ *อาสวะ* ดูที่หน้า ๓๙๖ — ๘ *กรรม* ดูที่หน้า ๑๐๒๕ — ๗ *ทุกข์* ดูที่หน้า ๒๕๔ — ๕. ◎ อีกนัยหนึ่ง ซึ่งเป็นหลักสำคัญเช่นเดียวกัน คือจะศึกษาสิ่งใด ให้ศึกษาถึงลักษณะแห่งสิ่งนั้น การเกิดแห่งสิ่งนั้น ความดับแห่งสิ่งนั้น เสน่ห์อันหลอกลวงแห่งสิ่งนั้น โทษอันเลวทรามแห่งสิ่งนั้น และอุบายเป็นเครื่องออกจากอิทธิพลแห่งสิ่งนั้น รวมเป็น ๖ อย่างด้วยกัน.

(ดูข้อความที่หน้า ๓๗๑, ๔๒๗ ฯลฯ). ◎ อีกนัยหนึ่ง ซึ่งสำคัญไม่น้อยกว่ากัน คือเมื่อจะศึกษาสิ่งใด ก็ศึกษาสิ่งนั้นโดยนัยแห่งอริยสัจสี่ คือตั้งปัญหาขึ้นมาว่า นี้คืออะไร นี้มาจากอะไร นี้เพื่อผลอย่างไร นี้จะสำเร็จได้โดยวิธีใด รวมเป็น ๔ อย่าง แล้วดูให้ลึกลงไปอีก ๓ อย่างว่า เสน่ห์อันหลอกลวงแห่งสิ่งนั้นมีอยู่อย่างไร โทษอันเลวทรามของสิ่งนั้นมีอยู่อย่างไร และอุบายเป็นเครื่องออกจากอิทธิพลแห่งสิ่งนั้นคืออะไร รวมเป็น ๗ อย่าง ดังนี้ก็มี. *(ดูที่หน้า ๖๒๒).*

๓๖. สำนวนโวหารพิเศษที่ทรงใช้ในการบัญญัติธรรมะ ที่ควรทราบ : ในบาลีมีอยู่เป็นอันมากที่ทรงใช้สำนวนโวหารชนิดนี้ เช่นประโยคว่า "ผู้ใดย่อมเพลินโดยยิ่ง ซึ่งปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ, ผู้นั้นชื่อว่าย่อมเพลินโดยยิ่งในทุกข์....." *(ดูข้อความที่หน้า ๑๕๙ แห่งหนังสือนี้)* ซึ่งเราไม่เข้าใจได้ว่าใครจะไปเพลิดเพลินในตัวธาตุตามธรรมชาติเช่นนั้นได้อย่างไร. ในกรณีเช่นนี้พระองค์ทรงหมายความว่า เพลิดเพลินในรสอร่อยหรือสุขโสมนัสที่ได้มาจากธาตุนั้น ๆ แต่ตรัสเพียงสั้น ๆ ว่าเพลิดเพลินในธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม. เข้าใจว่าวิธีการกล่าวเช่นนี้คงจะมีการใช้อยู่ หรือมีธรรมเนียมการใช้อยู่ในยุคนั้น จนเป็นที่รู้กัน. พวกเราในบัดนี้ไม่เคยชินกับสำนวนชนิดนั้นก็งง หรือถึงกับรู้สึกว่าพูดไม่เป็นภาษา. ขอให้ผู้ศึกษารับรู้ไว้เป็นการล่วงหน้าว่ามีสำนวนโวหารที่ท่านใช้กันอย่างนี้ ก็จะไม่งงและถือเอาใจความได้. ◎ หรือยังมีการกล่าวโดยสำนวนโวหารอย่างนี้ในความหมายอื่น เช่นว่า "การเกิดแห่งธาตุเป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์" *(ดูข้อความที่หน้า ๑๕๙)* ซึ่งหมายความว่า เป็นการเกิดแห่งความพอใจในธาตุซึ่งเป็นการเกิดแห่งตัณหาในรสอร่อยอันมีธาตุนั้น ๆ เป็นมูล และตัณหานั้นก็นำไปสู่ทุกข์ แต่ท่านมาตรัสอย่างสั้น ๆ ว่า "การเกิดแห่งธาตุเป็นการเกิดแห่งทุกข์". ◎ ขอให้ผู้ศึกษารู้จักเทียบเคียงและจับหลักเกณฑ์อันนี้ให้ได้ เพราะยังมีอีกมากมายหลายสิบเรื่องที่พระองค์ตรัสโดยสำนวนโวหารประเภทนี้

เช่นความดับแห่งธาตุหมายถึงความดับแห่งความพอใจในรสอันเกิดจากธาตุ, ความไม่เพลินในธาตุหมายถึงความไม่เพลินในรสอร่อยอันเกิดจากธาตุ, ความยินดีในธาตุหมายถึงความยินดีในรสอร่อยอันเกิดจากธาตุ ดังนี้เป็นต้น. ◎ ยิ่งไปกว่านั้นอีก ได้ตรัสถึงสิ่งอื่นซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความยินดีเป็นต้นนอกไปจากธาตุ แทนคำว่าธาตุก็มีอยู่มากอย่าง เช่นขันธ์ อายตนะ เป็นต้น โดยสำนวนโวหารอย่างเดียวกัน *(ดูข้อความที่หน้า ๔๒๔-๕).* ◎ ยังมีโวหารอีกสำนวนหนึ่ง คือมีหลักว่าการดับซึ่งสิ่งใดหมายถึงการละหรือการดับซึ่งนันทิราคะในสิ่งนั้น ไม่จำเป็นต้องดับตัวสิ่งนั้น *(ดูข้อความที่หน้า ๔๑๓ และหน้า ๔๑๘)*; ซึ่งอาจจะกล่าวได้ถึงกับว่าการดับเสียซึ่งบุตรภรรยาหมายถึงการละเสียซึ่งนันทิราคะในบุตรภรรยา มิได้หมายถึงการฆ่าให้ตาย แล้วเอาไปขุดหลุมฝังเสีย ดังนี้เป็นต้น.

๓๗. **ปัญหาที่เรามีความขัดแย้งกันอยู่เกี่ยวกับนิพพาน :** เดี๋ยวนี้เราถือกันเป็น **หลักทั่วไป** ว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นนิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ อนุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นนิพพานของพระอรหันต์ที่ดับขันธ์แล้ว. ข้อนี้ไม่ตรงตาม **หลักพระบาลี** ซึ่งเป็นที่มาแห่งเรื่องนิพพานธาตุสอง *(คืออิติวุ. ขุ. ๒๕/๒๕๘ — ๒๕๙/๒๒๒).* ปัญหาตั้งต้นขึ้นมาเพราะบาลีตอนต้นที่เป็น **คำร้อยแก้ว** นั้น แสดงว่า นิพพานทั้งสองนั้นเป็นของที่มีได้เมื่อพระอรหันต์ยังมีชีวิตอยู่ : *นิพพานอย่างแรก* หมายถึงความสิ้นกิเลสที่เวทนายังไม่เป็นของเย็นเพราะอินทรีย์ยังไม่ถูกกำจัด, *นิพพานอย่างหลัง* หมายถึงความสิ้นกิเลสที่มีเวทนาเป็นของเย็นสนิทแล้ว; ซึ่งแสดงให้เห็นชัดเจนอยู่แล้วว่า นิพพานทั้งสองชนิดเป็นความสิ้นกิเลสของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่. ครั้นมาถึงตอนข้อความที่เป็น **คาถาท้ายสูตร** นั้นเอง *(ซึ่งมีลักษณะไม่แน่ใจว่าเป็นของเดิมหรือของแต่งผนวกเข้าใหม่ในชั้นหลัง)* กล่าวไว้อย่างกำกวม แต่แสดงไปในทำนองว่าสอุปาทิเสสนิพพานเป็นของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ นิพพานอย่างหลังหรืออนุปาทิเสสนิพพานนั้นเป็นของ

พระอรหันต์ที่ดับขันธ์แล้ว; ครั้นมาถึงยุค **คัมภีร์ที่แต่งกันในชั้นหลัง** ร่วมพันปี เช่นคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นต้น ก็ได้เน้นชัดย้ำลงไปว่าเป็นอย่างนั้น โดยสำนวนที่ไม่กำกวม พวกเราในชั้นหลังถือเอาคำอธิบายในคัมภีร์ชั้นหลังเหล่านี้เป็นหลักแล้วสอนกันอย่างนี้ ซึ่งไม่ตรงตามพระบาลีเดิม และขัดหลักแห่งเหตุผล; และ **น่าหัวที่ว่า** เข้าถึงนิพพานต่อตายแล้ว ซึ่งจะมีประโยชน์อะไร. ผู้ที่หวังจะใช้หนังสือเล่มนี้ให้เป็นประโยชน์แก่การศึกษาของตน จงดูข้อความที่หน้า ๔๔๕ แห่งหนังสือนี้ และข้อความในหมายเหตุท้ายเรื่องนั้นอย่างละเอียดเถิด. ◎ ความเข้าใจผิดอีกอย่างหนึ่ง มีอยู่ว่า พระพุทธองค์บรรลุอนุปาทิเสสนิพพานเมื่อวันดับขันธ์ที่ป่าสาละ เมืองกุสินารานั่นเอง. ข้อนี้ผิดจากหลักธรรมดาและข้อความในพระบาลีที่แสดงอยู่ว่า **ทรงดับขันธ์ด้วยอำนาจอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ** ที่พระองค์ได้ทรงบรรลุแล้วตั้งแต่วันตรัสรู้ ที่โคนต้นโพธิ์ เมื่อ ๔๕ ปีก่อนโน้น ไม่ใช่เพิ่งมาบรรลุอนุปาทิเสสนิพพานธาตุในวันที่ดับขันธ์ในวันนี้ไม่ ทรงบรรลุอนุปาทิเสสนิพพานธาตุตั้งแต่วันตรัสรู้ หรือหลังจากนั้นเพียงเล็กน้อย และมีเรื่อยมาจนกระทั่งถึงวันดับขันธ์ จึงมีคำกล่าวที่ถูกต้องที่สุดว่า **ทรงดับขันธ์ด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ** (ความสิ้นกิเลสที่ไม่มีเชื้อเหลือ) หาใช่บรรลุหรือเข้าสู่อนุปาทิเสสนิพพานธาตุต่อในวันดับขันธ์นั้นไม่; คำว่า เข้าสู่ นั้น เป็นภาษาวัตถุหรือภาษาคนมากเกินไป. ข้อนี้จะยุติเป็นอย่างไร ขอผู้มีปัญญาจงพิจารณาดูโดยเสรีเถิด สำหรับผู้รวบรวมมีความเห็นอย่างนี้. ◎ คำที่เข้าใจยากอีกคำหนึ่ง คือคำว่า เวทนาเป็นของดับเย็นในอัตตภาพนี้ เพราะไม่เพลิดเพลิน, ซึ่งควรจะหมายความว่า พระอรหันต์ประเภทที่สองนั้นยังไม่ดับขันธ์. บาลีบางแห่งยังมีข้อความชัดเจนว่า เวทนาดับเย็นแล้วสรีระยังเหลืออยู่ ดังนี้ก็มี ซึ่งหมายความว่ายังไม่ตายเช่นเดียวกัน *(ดูข้อความที่หน้า ๗๖๔ แห่งหนังสือนี้).*

๓๘. ความหมายอันกำกวมของคำว่า วิราคะ : เราเข้าใจและสอนกันอยู่ว่า วิราคะเป็นอริยมรรค และเรียงลำดับไว้ว่า วิราคะ—วิสุทธิ—วิมุตติ—นิพพาน ซึ่งหมายความว่าวิราคะเป็นบุพพภาคของนิพพาน, แต่มีพระพุทธภาษิตบางแห่งแสดงว่า วิราคะเป็นไวพจน์หรือเป็นสิ่งเดียวกับนิพพาน *(ดูข้อความที่หน้า ๔๕๐ แห่งหนังสือนี้).* หวังว่าผู้ศึกษาโดยเฉพาะครูผู้สอนนักธรรม จะได้พิจารณาเรื่องนี้กันเสียใหม่อย่างถี่ถ้วน. แม้บาลีที่มีอยู่ว่า เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณีตํ ฯลฯ วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ นี้ก็แสดงอยู่แล้วว่า วิราคะกับนิพพานเป็นไวพจน์แก่กันและกัน *(ดูข้อความที่หน้า ๔๔๓). (ควรดูข้อความที่หน้า ๗๔๖—๗๔๘ ด้วย).*

๓๙. การที่จะทราบหรือเข้าใจความหมายแห่งนิพพานอย่างสมบูรณ์ เป็นสิ่งที่ทำได้โดยเข้าใจความหมายของไวพจน์แห่งนิพพานทุกๆคำ : ไวพจน์ของนิพพานเท่าที่จะหามาได้ ได้นำมาใส่ไว้แล้วในหนังสือเล่มนี้ ดูข้อความที่หน้า ๔๕๑—๔๖๓ จะเห็นได้ว่า มีความหมายของไวพจน์บางคำที่เราไม่เคยได้ยินได้ฟังมาก่อน. ◎ ยังมีพระพุทธภาษิตตรัสไว้โดยชัดเจนว่า วิราคะคือ ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย คือความสิ้นไปแห่งราคะ—โทสะ—โมหะ *(ดูข้อความที่หน้า ๔๕๙).*

๔๐. ความเข้าใจผิดอันใหญ่หลวงที่ว่า เราก้าวล่วงความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ไปไม่ได้ : เราสวดบทพิจารณากันเพียงครึ่งท่อนว่า เรามีความเกิด—แก่—เจ็บ—ตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเกิด—แก่—เจ็บ—ตายไปได้. ข้อนี้ผิดหลักพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า ถ้าได้อาศัยเราเป็นกัลยาณมิตรแล้ว สัตว์ที่มีความเกิด—แก่—เจ็บ—ตาย ฯลฯ เป็นธรรมดา จักพ้นจากความเกิด—แก่—เจ็บ—ตาย ฯลฯ ได้ *(ดูข้อความที่หน้า ๑๔๔๓—๕ แห่งหนังสือนี้).* ◎ บาลีอีกแห่งหนึ่งตรัสถึงยาถ่ายและยาสำรอกให้อาเจียนอันเป็นอริยะ *(หมายถึงสัมมัตตะสิบ)*

ซึ่งฝ่ายที่เป็นสัมมาทั้งสิบ จะลุถ่ายหรือสำรอกฝ่ายที่เป็นมิจฉาทั้งสิบได้หมด แล้วสัตว์ทั้งหลายก็จะพ้นจากความเกิด — แก่ — เจ็บ — ตาย ฯลฯ (*ดูข้อความที่หน้า ๔๖๔ และดูข้อความหมายเหตุท้ายเรื่องนั้นด้วย*). ◎ บาลีอีกแห่งหนึ่ง ตรัสถึงโธวนะพิธีล้างกระดูกอันเป็นอริยะ (*ซึ่งได้แก่สัมมัตตะสิบอีกนั่นเอง*) ถ้าประกอบกระทำแล้วสัตว์จะพ้นจากความเกิด — แก่ — เจ็บ — ตาย ฯลฯ (*ดูข้อความที่หน้า ๔๖๖ ตอนหมายเหตุท้ายเรื่อง และที่หน้า ๑๔๔๒ — ๓*). ◎ นักศึกษาและผู้สอนพึงระมัดระวังและอย่าไปเข้าใจแล้วสอนว่า ความเกิด — แก่ — เจ็บ — ตาย ฯลฯ เป็นสิ่งที่เราก้าวพ้นไม่ได้ ถึงกับบางคนสอนเตลิดไปว่าแม้พระอรหันต์พระพุทธเจ้าก็ยังตาย.

๔๑. เราพูดถึงกันแต่สมาธิชนิดที่เป็นบาทฐานของวิปัสสนา ไม่รู้จักสมาธิของพระอรหันต์ : เราพูดเราเรียนเราสอนกันแต่สมาธิที่เป็นบาทฐานของวิปัสสนา สูงสุดเพียงอนันตริยสมาธิที่แฝดอยู่กับวิปัสสนา แล้วถือเสียว่าสมาธิเป็นเพียงอุบายสงบใจเพื่อเป็นบาทฐานของวิปัสสนาเท่านั้น. ◎ ยังมีสมาธิอย่างอื่น คือสมาธิของพระอรหันต์เมื่อท่านต้องการจะอยู่ด้วยสุญญตาวิหารก็มี ได้แก่สมาธิที่เพ่งนิพพานเป็นอารมณ์ว่า เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณีตํ ฯลฯ มีจิตว่างจากอหังการมมังการอยู่เป็นปรกติเป็นต้น ซึ่งมีพูดถึงในบาลีอยู่มากเหมือนกัน แต่เราไม่พูดถึงกันเลย เพราะถือกันเสียว่าสมาธิไปสุดจบเพียงแค่เป็นบาทฐานของวิปัสสนา ไม่นึกฝันว่าพระอรหันต์ก็ยังมีสมาธิอยู่ (*ดูข้อความที่หน้า ๔๖๙ และ ๑๓๓๑ และ ๑๓๓๔ แห่งหนังสือนี้*). ◎ น่าจะมีหลักแบ่งประเภทของสมาธิออกเป็น ๒ ประเภทคือ ๑. *สมาธิของผู้ที่ยังไม่หลุดพ้น* กระทำเพื่อให้เกิดการหลุดพ้น ๒. *สมาธิของผู้หลุดพ้นแล้ว* กระทำเพื่อความอยู่สุขในสุญญตาวิหาร ; ซึ่งจะเรียกกันว่า อโลกุตตรสมาธิและโลกุตตรสมาธิก็แล้วแต่.

๔๒. ข้อความอันเป็นที่ชวนฉงนแก่ผู้ศึกษา หรือแม้กระทั่งครูผู้สอนนักธรรม : ได้แก่ข้อความที่หน้า ๔๗๑ และหน้า ๙๘๙ ว่า "นิพพาน

อันไม่เกิด — นิพพานอันไม่แก่ — นิพพานอันไม่มีความเจ็บไข้ — นิพพานอันไม่มีความตาย" เป็นต้นนั้น ย่อมจะชวนฉงนเพราะเหตุที่ว่า ไม่รู้ว่านิพพานนั้นคืออะไร. เพื่อไม่ให้ฉงนควรจะทราบว่า นิพพานคือธรรมชาติอันเป็นอสังขตะ ไม่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง คือเป็นวิสังขารเหนือความเป็นรูปธรรมนามธรรม จึงเป็นธรรมชาติอันไม่มีการเกิด — การแก่ — การเจ็บไข้ — การตาย. ◎ พึงศึกษาพึงเสาะหาเรื่องอันเกี่ยวกับอสังขตะหรือวิสังขารมาศึกษาต่อไป จากข้อความเรื่องนิพพาน ที่นิทเทศ ๑๐ อันว่าด้วยธรรมเป็นที่ดับแห่งตัณหา *(คือที่หน้า ๔๓๘ — ๔๔๘ หรือที่หน้าอื่น ๆ แห่งหนังสือเล่มนี้ โดยอาศัยปทานุกรมท้ายเล่มเป็นเครื่องค้น)* และที่มาอื่น ๆ นอกจากหนังสือเล่มนี้.

๔๓. นิพพานโดยปริยายและนิปปริยาย ที่เรายังไม่ค่อยทราบกัน : รูปฌานแต่ละอย่าง ๆ และอรูปฌานแต่ละอย่าง ๆ เป็นนิพพาน — ปรินิพพาน — สันทิฏฐิกนิพพาน — ทิฏฐธัมมนิพพาน — ตทังคนิพพาน **โดยปริยาย,** เป็นนิพพานชนิดที่เห็นได้ว่าเอื้อมถึงกันได้ที่นี่และเดี๋ยวนี้ จะเรียกว่าเป็นนิพพานตัวอย่างหรือนิพพานชิมลองก็ได้. ส่วนสัญญาเวทยิตนิโรธชนิดที่สิ้นอาสวะเป็นนิพพาน — ปรินิพพาน — สันทิฏฐิกนิพพาน — ทิฏฐธัมมนิพพาน — ตทังคนิพพาน **โดยนิปปริยาย.** ทั้งหมดนี้เป็นคำของพระอานนท์ที่กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ *(ดูข้อความที่หน้า ๖๗๔, ๔๘๓, ๖๗๗ แห่งหนังสือนี้).* ◎ พวกเราสนใจกันแต่นิพพานที่เนื่องกับความตายและถึงได้ต่อตายแล้วเท่านั้น. ◎ ข้อนี้เป็นสิ่งที่น่าพิจารณากันอย่างมาก. ◎ แม้นิพพานที่อยู่ในรูปไวพจน์ของนิพพาน เช่นคำว่า เขมะ อมตะ อภยะ ปัสสัทธิ และนิโรธ ก็มีนัยะแห่งความเป็นปริยายและนิปปริยายอย่างเดียวกัน *(ดูข้อความที่หน้า ๖๗๔).*

๔๔. นิพพานในพุทธศาสนา ต้องเป็นนิพพานที่เห็นได้หรือรู้สึกได้ด้วยความรู้สึกของตนเอง : นิพพานหรือข้อปฏิบัติเพื่อลุถึงนิพพาน

ในพระพุทธศาสนานี้ ต้องมีลักษณะเป็นสันทิฏฐิกัง อกาลิกัง เอหิปัสสิกัง โอปนยิกัง ปัจจัตตังเวทิตัพพังวิญญูหิ เสมอ; คือผู้นั้นจะรู้สึกเสวยรสของความสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ โมหะ อยู่ในใจของตนเองในขณะนั้น โดยไม่จำกัดเวลา และพอที่จะเรียกให้รู้อื่นมาดูว่ามีอยู่จริง *(ดูข้อความที่หน้า ๔๘๑ แห่งหนังสือนี้).* ◎ ส่วนนิพพานที่ติดอยู่กับความตายหรือต่อตายแล้วนั้น ไม่ใช่นิพพานในพุทธศาสนา เพราะไม่มีลักษณะแห่งสันทิฏฐิกัง อกาลิกัง เอหิปัสสิกัง โอปนยิกัง ปัจจัตตังเวทิตัพพังวิญญูหิ; สรุปความว่า ไม่เป็นสวากขาตธรรมนั่นเอง; ดังนั้น จึงไม่ควรจัดเป็นนิพพานในพระพุทธศาสนา.

๔๕. ทำไมจึงตรัสเรียกความสิ้นราคะโทสะโมหะ ว่าปริญญา : พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกความสิ้นไปแห่งราคะ — โทสะ — โมหะว่าปริญญา *(ดูข้อความที่หน้า ๔๘๗ แห่งหนังสือนี้)* เพราะว่าในบรรดาความรู้ทั้งหลาย ไม่มีความรู้อะไรจะครบถ้วน — สูงสุด — ประเสริฐ — มีค่ามาก — เป็นอริยะ เท่ากับความรู้ว่าบัดนี้กิเลสสิ้นแล้ว; ดังนั้น พระองค์จึงตรัสเรียกความรู้ที่เกิดขึ้นในขณะแห่งความสิ้นกิเลส ว่าเป็นความรู้ชนิด ปริญญา. พวกเรารู้จักปริญญากันแต่ในแผ่นกระดาษ แล้วก็ไม่มีความรู้อะไรในความสิ้นไปแห่งกิเลสหรือความทุกข์.

๔๖. นิสสารณิยธาตุที่มีอานุภาพในการละสิ่งควรละในขั้นเด็ดขาด : ภาวะที่ละสิ่งควรละได้เด็ดขาด เรียกว่า *นิสสารณิยธาตุ;* มีใจความสำคัญคือ เมื่อกำหนดจิตลงไปที่สิ่งควรละจิตไม่รับเอา เมื่อกำหนดลงไปที่สิ่งตรงกันข้ามจิตรับเอา เป็นคู่ๆ ดังนี้คือ กามตรงกันข้ามต่อเนกขัมมะ พยาบาทตรงกันข้ามต่ออัพ์ยาบาท วิหิงสาตรงกันข้ามต่ออวิหิงสา รูปตรงกันข้ามต่ออรูป สักกายะตรงกันข้ามต่อสักกายนิโรธ *รวมเป็น ๕ คู่;* ในที่สุดก็ละสิ่งควรละได้เด็ดขาดบรรลุธรรมถึงขั้นสูงสุด *(ดูข้อความที่หน้า ๔๙๒ แห่งหนังสือนี้).* ◎ ผู้ศึกษาหรือ

ครูผู้สอน พึงสังเกตให้เห็นเงื่อนงำหรือเคล็ดลับของการละ คือดูที่สิ่งนั้นจนเห็นความเลวร้ายไม่น่ารับเอา ครั้นดูที่สิ่งตรงกันข้าม จิตกลับยินดีรับเอา; ทำอย่างนี้เรื่อย ๆ ไปก็จะเป็นการละถึงขั้นเด็ดขาดในที่สุด. นี้เป็นวิธีที่ควรนำไปใช้อย่างยิ่งสำหรับผู้ปฏิบัติ. ◎ สรุปความว่า ภาวะที่ละสิ่งควรละได้เด็ดขาด เรียกว่าธาตุที่ทำการละสิ่งควรละ หรือนิสสารณิยธาตุ.

๔๗. เมื่อไม่ยึดมั่นในสักกายะ ย่อมบรรลุอมตะในทิฏฐธรรม : เมื่อได้ยินว่าอมตะ ๆ เรามักจะหมายถึงนิพพานซึ่งจะถึงกันต่อตายแล้ว แต่ในบาลีแห่งนี้ *(ดูข้อความที่หน้า ๕๐๔ แห่งหนังสือนี้)* แสดงให้เห็นว่า อมตะนั้นคือภาวะที่ไม่ยึดมั่นในสักกายะมีกามเป็นต้น มีเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญาเป็นที่สุด; ความหลุดพ้นจากสักกายะเหล่านั้นเรียกว่าอมตะ ซึ่งไม่ต้องรอต่อตายแล้ว. ผู้รวบรวมเข้าใจว่า อมตะที่สองสหาย *(อุปติสสะ โกลิตะ)* ได้รับจากพระอัสสชิ ก็หมายถึงอมตะที่มีความหมายอย่างนี้, เป็นอมตะมีรสที่ผู้นั้นจะได้รับและเสวยเป็นระยะยาวนาน ก่อนแต่จะดับขันธ์. ขอให้สนใจอมตะกันในลักษณะเช่นนี้เถิด อมตะจะไม่เป็นหมันเปล่า ดังที่กำลังเป็นกันอยู่.

๔๘. ความสัมพันธ์ของธรรมเก้า เท่าที่นักศึกษาควรทราบ : ธรรมเก้าในที่นี้คือ รูปฌานสี่ อรูปฌานสี่ สัญญาเวทยิตนิโรธหนึ่ง *รวมเป็นเก้า.* ◎ ถ้ากล่าวโดยลำดับความสูงต่ำของกันและกัน สำหรับการเข้าอยู่ในฐานะเป็นวิหารธรรม ก็เรียกว่า *อนุปุพพวิหารเก้า.* ◎ ถ้าเป็นการเข้าอยู่ในวิหารธรรมนั้นเพื่อเสวยสุขเป็นต้นในระยะยาว ก็เรียกว่า *อนุปุพพวิหารสมาบัติเก้า.* ◎ ถ้าพิจารณาถึงการที่ว่าอะไรดับแล้วจึงจะเกิดวิหารธรรมข้อไหนขึ้นมา ก็กล่าวได้ว่า เมื่ออามิสสสัญญาดับก็ได้ปฐมฌาน เมื่อวิตกวิจารดับก็ได้ทุติยฌาน เมื่อปีติดับก็ได้ตติยฌาน เมื่ออัสสาสปัสสาสะดับก็ได้จตุตถฌาน เมื่อรูปสัญญาในรูปฌานดับ

ก็ได้อากาสานัญจายตนะ เมื่ออากาสานัญจายตนสัญญาดับก็ได้วิญญาณัญจายตนะ เมื่อวิญญาณัญจายตนสัญญาดับก็ได้อากิญจัญญายตนะ เมื่ออากิญจัญญายตนสัญญาดับก็ได้เนวสัญญานาสัญญายตนะ เมื่อสัญญาและเวทนาดับก็ได้สัญญาเวทยิตนิโรธ ; เมื่อเพ่งถึงอาการที่ทยอยกันดับแล้วมีสิ่งใหม่เกิดโดยลำดับอย่างนี้ ก็เรียกว่า *อนุปุพพนิโรธเก้า.* ◎ เมื่อดูต่อไปในขณะที่จะดับได้สนิทตามลำดับนั้น ถ้ามีอุปสรรคเกิดขึ้นขัดขวางการที่จะบรรลุธรรมที่สูงขึ้นไป เช่นกามสัญญาในอดีตขัดขวางการบรรลุปฐมฌาน วิตักกสัญญาแห่งปฐมฌานในอดีตขัดขวางการบรรลุทุติยฌาน ปีติสัญญาแห่งทุติยฌานในอดีตขัดขวางการบรรลุตติยฌาน อุเบกขาสุขสัญญาแห่งตติยฌานในอดีตขัดขวางการบรรลุจตุตถฌาน รูปสัญญาแห่งจตุตถฌานในอดีตขัดขวางการบรรลุอากาสานัญจายตนะ อากาสานัญจายตนสัญญาในอดีตขัดขวางการบรรลุวิญญาณัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนสัญญาในอดีตขัดขวางการบรรลุอากิญจัญญายตนะ อากิญจัญญายตนสัญญาในอดีตขัดขวางการบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนสัญญาในอดีตขัดขวางการบรรลุสัญญาเวทยิตนิโรธชนิดยังไม่สิ้นอาสวะ แต่ไม่อาจขัดขวางสัญญาเวทยิตนิโรธชนิดที่สิ้นอาสวะ ; เมื่อเพ่งดูที่อาการขัดขวางอยู่ตามลำดับทั้งเก้าลำดับเช่นนี้ ก็เรียกอาการนี้ว่า *อนุปุพพวิหารอาพาธเก้า.* การที่ท่านใช้คำว่า *อาพาธ* ซึ่งแปลว่าความเจ็บไข้ เพราะว่าการขัดขวางนั้นมีความหมายเหมือนอาการเจ็บไข้หรืออาพาธ. ในภาษาบาลีท่านใช้คำอย่างนั้นได้ แต่ในภาษาไทยใช้ไม่ได้ จึงใช้คำว่า *ขัดขวาง* เช่นเราไม่อาจจะใช้คำว่ากามสัญญาเป็นอาพาธแก่การบรรลุปฐมฌาน เราจึงต้องใช้คำว่า กามสัญญาขัดขวางการบรรลุปฐมฌาน ดังนี้เป็นต้น. ◎ ผู้ศึกษาพึงสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันของลักษณะแห่งธรรมทั้งเก้านี้อย่างชัดแจ้ง ว่าถ้าหมายถึงลำดับแห่งการเกิดและแห่งธรรมเป็นเครื่องเข้าอยู่ ก็เรียกว่า *วิหาร ;* ถ้าหมายถึงการเข้าอยู่เสวยสุขตลอดระยะยาว ก็เรียกว่า *วิหารสมาบัติ ;* ถ้าหมายถึง

การที่อะไรจะต้องดับไปก่อนแล้วอะไรจึงจะเกิดขึ้นได้ ก็เรียกว่า *วิหารนิโรธ ;* ถ้าหมายถึงสิ่งที่เป็นอุปสรรคขัดขวางของการก้าวไปใหม่แต่ละขั้น ๆ ก็เรียกว่า *วิหาร-อาพาธ ;* เป็น ๕ อย่างต่างกันอยู่ดังนี้ แต่ก็ยังมีการสัมพันธ์กัน. *(ดูข้อความที่หน้า ๕๒๒ — ๕๔๑ แห่งหนังสือนี้).*

๔๙. คนเกิดมาดำ (ตระกูลต่ำ) หรือเกิดมาขาว (ตระกูลสูง) มีหวังในนิพพานเท่ากัน : ข้อนี้เป็นการเพิกถอนวรรณะตามหลักแห่งพุทธ-ศาสนา. วรรณะโดยกำเนิดวรรณะไหนก็ตาม เมื่อปฏิบัติผิดย่อมไปอบายทุคติ, เมื่อปฏิบัติถูกย่อมไปสู่สุคติโลกสวรรค์, เมื่อปฏิบัติถึงที่สุดเหนือความผิดความถูกย่อมบรรลุนิพพานโดยเสมอกัน ; ดังนั้นวรรณะโดยกำเนิดย่อมไม่มี คือไม่มีความหมาย มีแต่วรรณะโดยการงานหรือหน้าที่ที่ตนกระทำอยู่ คือเมื่อประพฤติหน้าที่อย่างถูกต้องย่อมถึงที่สุดแห่งความทุกข์โดยเสมอกัน. *(ดูข้อความที่หน้า ๕๔๒ แห่งหนังสือนี้).* อย่ายึดมั่นวรรณะโดยกำเนิดเพราะหลงใหลในมาตรฐานแห่งสังคมของตน ๆ หรือคณะนิกาย กันนักเลย.

๕๐. ไฟเกิดมาจากไม้อะไร ๆ ก็เป็นไฟเสมอกัน วิมุตติที่เป็นผลของวิริยะหรือปธานชนิดไหนก็เป็นวิมุตติเสมอกัน : ข้อนี้เป็นการชี้แนะหรือชี้นำให้เห็นความจริงที่ว่า สามัญญผลในพุทธศาสนา มาจากข้อปฏิบัติที่ต่างกันตามสมควรแก่สถานการณ์ หรือสถานภาวะของผู้ปฏิบัติ เพราะเราไม่อาจจะปฏิบัติเหมือนกัน ๑๐๐% *(ดูข้อความที่หน้า ๕๔๘ แห่งหนังสือนี้).* แม้จะมีระบบปฏิบัติต่างกัน แต่ใจความของระบบนั้นก็เหมือนกัน คือปฏิบัติจนเห็นความไม่เที่ยงความเป็นอนัตตาของสิ่งนั้น ๆ แล้ว ก็ปล่อยวางด้วยกันทั้งนั้น ; ดังนั้นที่สุดแห่งความทุกข์หรือนิพพาน จึงมีหนทางปฏิบัติที่จะเข้ามาได้ทุกด้านโดยรอบตัว ทั้งเบื้องบนเบื้องต่ำเบื้องขวาง เหมือนดวงไฟที่มีเส้นรัศมีรอบตัว ดังข้อความ

ในบาลีเกวัฏฏสูตรแห่งทีฆนิกาย แสดงลักษณะของนิพพานว่า สพฺพโตปภํ *(มีทางปฏิบัติเข้ามาถึงได้โดยรอบด้าน) (ดูข้อความในหนังสือนี้ที่หน้า ๔๓๘)*, หรือมหาสมุทรมีทางลงสู่ได้โดยรอบมหาสมุทร ฉะนั้น *(สุมงฺ. ภ. ๑ น. ๔๔๙)*.

๕๑. ความหมายพิเศษของคำว่า "อนันตริยะ" ที่พวกเราควรทราบ : อนันตริยะ แปลว่าไม่มีช่องว่างหรือระหว่างขั้น มีที่ใช้อย่างน้อยก็ ๓ ความหมาย ◎ คือคำว่า ***อนันตริยสมาธิ*** ได้แก่สมาธิที่ติดอยู่กับวิปัสสนา โดยไม่มีอะไรขั้นกลาง; แม้ในขณะแห่งการบรรลุธรรมด้วยอำนาจวิปัสสนาที่มีอนันตริยสมาธิเป็นบาทฐานนี้ ก็เป็นการบรรลุรวดเดียวถึง ไม่มีการหยุดขยักขย่อนเพราะมีสิ่งอื่นเข้ามาแทรกแซง; ท่านจึงจัดว่าเป็นสมาธิชนิดเลิศ ไม่มีสมาธิอะไรอื่นยิ่งกว่า และได้นามว่าอนันตริยสมาธิ หรือบางทีก็เรียกว่าอนันตริกสมาธิก็มี ดังที่มีกล่าวถึงอยู่ในรตนสูตรขุททกนิกาย นี้อย่างหนึ่ง. ◎ อีกคำหนึ่งคือคำว่า ***อนันตริยกรรม*** หมายถึงกรรมชั่วที่รุนแรง ให้ผลรวดเดียวถึงทุคติอันสูงสุด ไม่มีอะไรขั้น. กล่าวได้ว่า กรรมให้ผลรวดเดียวถึงที่สุด ไม่มีกรรมอื่นขั้นเรียกว่าอนันตริยกรรม ดังที่เรารู้กันอยู่ดีแล้วว่าได้แก่อะไรบ้าง นี้อย่างหนึ่ง. ◎ อีกอย่างหนึ่งคือคำว่า ***อนันตริยกิจ*** หมายถึงกิจในขณะแห่งวิปัสสนาชนิดที่ถึงขนาดแล้ว ที่จะตัดกิเลสบรรลุมรรคผล โดยไม่ต้องมีญาณอะไรอื่นมาขั้นให้เป็นขั้นตอน เรียกว่า กิจแห่งการตัดกิเลสไม่มีขั้นตอนในระหว่าง หรืออนันตริยกิจซึ่งก็เป็นเรื่องที่มีความหมายคล้ายกับอนันตริยสมาธิอีกนั่นเอง *(ดูข้อความที่หน้า ๑๔๒๘ แห่งหนังสือนี้)*. ◎ สรุปความว่า อนันตริยะคำนี้ มีความหมายถึงการกระทำรวดเดียวถึงผลที่สุด ไม่มีอะไรขั้น; มีได้ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว ฝ่ายดีคืออนันตริยสมาธิ หรืออนันตริยกิจ ฝ่ายชั่วคือ อนันตริยกรรม. นี้เป็นเรื่องที่พวกเราควรทราบและใช้กันให้เป็นระเบียบตายตัว ไม่ยุ่งยากลำบากกันเสียที.

๕๒. ความหมายอันรวบรัดชัดเจนของคำว่า เสขะ และ อเสขะ ที่อาจใช้เป็นหลัก : เรารู้จักกันแต่เพียงว่า อเสขะคือพระอรหันต์ เสขะคือพระอริยบุคคลที่ต่ำลงมา. นี้เป็นความรู้ที่ยังไม่ชัดเจน และไม่ได้สรุปไว้อย่างกะทัดรัด. ในที่นี้มีคำที่สรุปไว้ว่า ***พระอเสขะ*** คือผู้รู้แจ้งแล้วไม่หมายมั่นไม่เพลิดเพลิน ในดิน น้ำ ไฟ ลม และธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือทุกอย่างโดยความเป็นตัวตน ; และพระอเสขะนี้คือผู้ที่รู้แจ้งแล้ว ไม่หมายมั่นไม่เพลิดเพลินในนิพพาน โดยความเป็นตัวตน. ส่วน ***พระเสขะ*** นั้น เป็นแต่เพียงผู้ที่ **กำลังจะ** เป็นเช่นนั้นเท่านั้น. นี้เป็นความหมายของคำสองคำนี้ อย่างเป็นหลักเกณฑ์และรวบรัดที่สุด แต่กว้างขวางครบถ้วนที่สุด ของคำว่าเสขะอเสขะ. ส่วน ***ปุถุชน*** นั้น คือผู้ไม่รู้ชัดแล้วมั่นหมายเพลิดเพลินในสิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือเหล่านั้นเป็นอย่างยิ่ง. *(ดูข้อความที่หน้า ๕๕๑–๕๕๔ แห่งหนังสือนี้).* ◎ อีกนัยหนึ่ง ***พระเสขะ*** คือผู้ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์แปด ยังไม่มีสัมมาญาณะและสัมมาวิมุตติ เรียกแต่เพียงว่าสัมมัตตะแปด; ส่วน ***พระอเสขะ*** นั้นประกอบด้วยสัมมัตตะแปด แล้วยังประกอบด้วยสัมมาญาณะและสัมมาวิมุตติ รวมเรียกว่าสัมมัตตะสิบ; *(ดูข้อความที่หน้า ๕๕๖—๗).* ◎ อีกนัยหนึ่ง ท่านกล่าวว่า ***พระอเสขะ*** คือผู้ที่ประกอบด้วยสีลขันธ์ สมาธิขันธ์ ปัญญาขันธ์ อันเป็นอเสขะ; โดยใจความก็คือมีสัมมัตตะแปดในนามของสีลขันธ์ สมาธิขันธ์ ปัญญาขันธ์ครบถ้วน แล้วบรรลุสัมมาญาณะและสัมมาวิมุตติอีกสอง เป็นสัมมัตตะสิบ ซึ่งเรียกว่าสีลขันธ์สมาธิขันธ์ปัญญาขันธ์อันเป็นอเสขะนั่นเอง; ความหมายของอเสขะอยู่ที่สัมมาญาณะและสัมมาวิมุตติ; *(ดูข้อความที่หน้า ๕๕๕).* ◎ ท่านมีวิธีกล่าวรวบรัดอีกอย่างหนึ่งว่า ***พระอเสขะ*** ประกอบด้วยสีลขันธ์สมาธิขันธ์ปัญญาขันธ์วิมุตติขันธ์วิมุตติญาณทัสสนขันธ์อันเป็นอเสขะ ซึ่งที่แท้ธรรมขันธ์ทั้งห้านี้คือสัมมัตตะสิบ นั่นเอง *(ดูข้อความที่หน้า ๕๕๕).* ◎ รวมความอย่างรวบรัดก็ว่า

พระเสขะประกอบด้วยสัมมัตตะแปด พระอเสขะประกอบด้วยสัมมัตตะสิบเท่านั้นเอง. แม้จะใช้คำที่เป็นไวพจน์อย่างอื่น ก็ยังคงมีความหมายอย่างนี้.

๕๓. พระโสดาบันละได้เฉพาะราคะโทสะโมหะ ชนิดที่นำไปสู่อบาย : พระโสดาบันละราคะ โทสะ โมหะ ได้เฉพาะชนิดที่หยาบจนถึงกับนำไปสู่อบาย *(อปายคมนิยะ)* จึงได้ชื่อว่าผู้ปิดประตูแห่งอบาย. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ราคะ โทสะ โมหะมิได้มีเพียงชั้นเดียวหรือระดับเดียว ยังมีสูงต่ำกว่ากัน ◎ ที่เป็นชั้นหยาบชั้นเลวที่สุด ย่อมนำไปสู่อบาย, ที่ไม่หยาบไม่เลวไม่ต่ำถึงขนาดนั้นก็ไม่นำไปสู่อบาย เช่นรูปราคะ อรูปราคะ ซึ่งเป็นกลุ่มโลภะ ปฏิฆะซึ่งเป็นกลุ่มโทสะ และโมหะที่สูงกว่าสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพัตตปรามาส ซึ่งพระโสดาบันยังละไม่ได้ ซึ่งจะไปละได้ในขั้นอริยมรรคที่สูงขึ้นไปเช่นอนาคามิมรรคเป็นต้น; ดังนั้น จึงเกิดแบ่งเป็นราคะ โทสะ โมหะ ชั้นที่นำขึ้นไปสู่อบาย ที่พระโสดาบันจะต้องละเด็ดขาด *(ดูข้อความที่หน้า ๕๖๙ แห่งหนังสือนี้),* และราคะ โทสะ โมหะชนิดที่ไม่ถึงกับนำไปสู่อบาย ซึ่งพระโสดาบันยังละไม่ได้. ◎ ผู้ศึกษาอย่าได้เข้าใจว่าเมื่อเรียกว่าราคะ โทสะ โมหะแล้ว จะมีน้ำหนักหรือความหมายเท่า ๆ กันหมด; ขอให้รู้จักแบ่งแยกกันเป็นสองระดับเช่นนี้เถิด.

๕๔. แม้ได้เห็นได้ยินได้ประสพได้สัมผัสธรรมวัตถุหรือธรรมนิมิตอย่างเดียวกัน แต่บรรลุธรรมต่างกัน : ข้อนี้เป็นของธรรมดาไม่แปลกประหลาด เพราะความที่มีอินทรีย์ต่างกันแห่งบุคคลนั้น ๆ บางคนไม่บรรลุอะไรเลย บางคนบรรลุได้เพียงโสตาปัตติผล บางคนบรรลุถึงอรหัตตผล ดังข้อความในหนังสือนี้ที่หน้า ๕๙๐—๑, ๖๕๖—๗ และที่หน้า ๖๘๖—๗; บางคนเกิดธรรมจักษุ บางคนไม่เกิดธรรมจักษุ เช่นในข้อความแห่งธัมมจักกัปปวัตตนสูตร. ในบางกรณีฟังแล้ว ภิกษุบางพวกอาเจียนโลหิตตาย บางพวกลาสิกขาออกไป บางพวกบรรลุอรหัตตผล ดังข้อความในอัคคิขันธูปมสูตร *(ดูข้อความใน ขุ.โอ. หน้า ๑๑—*

๒๓). ◎ และเหตุปัจจัยอย่างอื่นยังมีอีก คือในการแสดงธรรมคราวเดียวกัน บางพวกฟังด้วยดีจนได้ปัญญา, บางพวกฟังไม่ดี คือสนใจแต่คำพูด สนใจแต่ผู้พูด สนใจแต่ประโยชน์ของตัวเอง จิตฟุ้งซ่าน ทำในใจไม่แยบคาย ดูถูกการฟังธรรม คอยจ้องจับข้อผิดพลาดของผู้แสดง ดังนี้แล้วไม่ได้ปัญญา หรือผลของการฟังธรรมเลย *(ดูข้อความในหนังสือนี้ที่หน้า ๓๑๗ — ๘ และดูข้อความประกอบที่หน้า ๑๓๗๓)*, ดังนี้ก็มี. ผู้ศึกษาพึงสังเกตดูให้ดี แล้วไม่ต้องประหลาดใจในข้อนี้; ยิ่งเฉพาะในสมัยนี้ด้วยแล้วยิ่งจะมีความเป็นอย่างนี้มากขึ้น.

๕๕. หลักเกณฑ์การพยากรณ์ตนเอง ว่าบรรลุโสตาปัตติผลหรือไม่ : หลักเกณฑ์นั้นคือ ผู้นั้นเว้นขาดจากภัยเวร ๕ ประการ *(ศีลห้า)* มีโสตาปัตติยังคะ ๔ ประการ *(ดูที่ลำดับหมวดธรรม)* และมีอริยญายธรรม *(ความรู้โดยประจักษ์แห่งอิทัปปัจจยตา)* ก็เป็นอันว่าพยากรณ์ตนเองได้ว่าเป็นโสดาบัน *(ดูข้อความที่หน้า ๕๗๗, ๕๘๐, และที่หน้า ๕๘๔ แห่งหนังสือนี้)*.

๕๖. ชื่อของญาณอีก ๒ ชื่อ ที่เราไม่คุ้นเคยกัน แต่ควรเป็นที่คุ้นเคย : ชื่อสองชื่อนั้นคือ ธรรมญาณ และ อันวยญาณ. ความรู้ที่ประจักษ์แก่ตนในบัดนี้ด้วยญาณใด ญาณนั้นชื่อว่า **ธรรมญาณ;** การคำนวณออกไปถึงอดีตอนาคตว่าถ้ามีญาณอันเป็นสัจจะในเรื่องนี้ก็จะเป็นความรู้อย่างเดียวกับญาณที่รู้อยู่ในปัจจุบันนี้ นี้เรียกว่า **อันวยญาณ.** *(ดูข้อความที่หน้า ๕๘๗ แห่งหนังสือนี้)*. หวังว่าคำสองคำนี้ จะเป็นคำที่ใช้กันอยู่อย่างแพร่หลายในหมู่พวกเรา สืบต่อไป. ผู้ประกอบพร้อมด้วยญาณทั้งสองนี้ ชื่อว่าผู้ถึงพร้อมด้วย*ทิฏฐิทัสสนะ* คือเป็นพระโสดาบัน *(ดูที่หน้า ๕๘๘)*.

๕๗. ความหมายอันยุ่งยากของคำว่า "สอุปาทิ" ซึ่งแปลว่า "มีอุปาทิเหลือ" : ความยุ่งยากอยู่ตรงความหมายของคำว่า *อุปาทิ* ซึ่งเป็นที่

ยอมรับกันว่าแปลว่า *"เชื้อ"*. ครั้นถามว่าเชื้อนั้นหมายถึงอะไร คำตอบก็แตกต่างกันไปตามควรแก่กรณี. ◎ เท่าที่ได้ประมวลสอบสวนดูแล้ว พอจะจับใจความได้ว่า ในกรณีแห่ง *สอุปาทิเสสบุคคลเก้า* คำว่าอุปาทิหมายถึง **กิเลสที่ยังเหลืออยู่** บางส่วนที่ไม่ทำความเป็นพระอรหันต์ ยังคงเป็นเพียงอนาคามี สกทาคามี โสดาบัน ดังข้อความในหนังสือนี้ที่หน้า ๖๐๓ — ๖๐๗. ◎ ในข้อความที่มี *การปฏิบัติธรรมสำหรับความเป็นพระอรหันต์ เช่นสติปัฏฐานสี่ แล้วไม่ประสพผลเต็มตามนั้น* คงได้ผลเพียงเป็นอนาคามี เพราะอุปาทิเหลืออยู่ ดังบาลีที่ว่า สติ วา อุปาทิเสเส อนาคามิตา คำว่าอุปาทิหรือเชื้อในกรณีนี้ ก็หมายถึง **กิเลสที่เหลืออยู่** เช่นเดียวกัน. ◎ ส่วนในกรณีแห่ง *นิพพานธาตุ ๒ อย่าง* ในคัมภีร์อิติวุตตกะที่มีข้อความว่า เป็นพระอรหันต์สิ้นอาสวะแล้ว แต่เวทนายังไม่เป็นของเย็นสนิท นี้เป็นสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ซึ่งแสดงว่ากิเลสหรือไฟดับแล้วก็จริงแต่ความร้อนยังเหลืออยู่ ต้องรอจนกระทั่งเวทนาเย็นสนิทจึงจะจัดเป็นอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ เปรียบเหมือนกระเบื้องเผาแดงจัดเขี่ยออกมาจากเตา แม้จะเปลี่ยนเป็นสีดำแล้ว แต่ยังร้อนจับไม่ได้ นี้ระยะหนึ่ง ต่อมาเย็นสนิทจับได้ นี้อีกระยะหนึ่ง. ระยะแรกเรียกว่า *สอุปาทิเสส* ระยะหลังเรียกว่า *อนุปาทิเสส*. คำว่าอุปาทิในกรณีอย่างนี้ หมายถึง **ความร้อนที่เหลืออยู่** แม้เมื่อไฟดับแล้วคือสิ้นกิเลสแล้ว แต่เวทนายังไม่เย็นสนิท ต่อมาเวทนาเย็นสนิทเรียกว่าดับสนิทไม่มีอุปาทิเหลือ ดังนี้. *(ดูข้อความที่หน้า ๔๔๕ — ๗ และที่หน้า ๗๖๓ — ๕ แห่งหนังสือนี้).* ◎ ส่วน *คำอธิบายนิพพานธาตุทั้งสองที่กล่าวอธิบายกันในชั้นหลัง* อธิบายว่า พระอรหันต์ยังเป็น ๆ เรียกว่ามีสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ คือมีอุปาทิเหลือ ครั้นพระอรหันต์ตายหรือดับขันธ์ลง ท่านเรียกกันว่ามีอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ คือไม่มีอุปาทิเหลือ ; โดยนัยนี้ คำว่าอุปาทิในกรณีนี้หมายถึง **ร่างกายหรือเบญจขันธ์** ซึ่งสอนกันอยู่ทั่วไปในสำนักเรียน. ◎ สรุปความว่า **อุปาทิหรือเชื้อ หมายถึงกิเลสก็มี หมายถึงความร้อน**

ของสิ่งที่มีความร้อนก็มี หมายถึงนามรูปหรือขันธ์ห้าก็มี ผู้มีปัญญาพึงศึกษาใคร่-ครวญดูเองตามควรแก่กรณีเถิด. สำหรับผู้รวบรวมหนังสือเล่มนี้มีความเห็นว่า อุปาทิในกรณีแห่งนิพพานธาตุนั้น หมายถึงความร้อนเหลือเศษหรือความร้อนแฝง ที่ยังไม่ดับสนิท แม้ต้นเหตุคือกิเลสหรือไฟจะได้ดับไปแล้ว; จึงถือเป็นหลักว่า นิพพานธาตุทั้งสองอย่างนั้น เป็นนิพพานธาตุเมื่อพระอรหันต์ยังมีชีวิตอยู่ด้วยกันทั้งสองอย่าง.

๕๘. การละนิวรณ์ห้า มีความหมาย ๒ ระดับ : บุคคลอยู่ในฌาน นิวรณ์ห้าย่อมระงับไป แต่จะกลับมาอีกเมื่อไม่อยู่ในฌาน; อย่างนี้เป็นการละชั่วคราว คือละด้วยอำนาจของฌาน. **ส่วนพระอรหันต์ละนิวรณ์ได้เด็ด-ขาด** เพราะทำลายรากเง่าของนิวรณ์แล้วโดยสิ้นเชิง ดังนั้นท่านจะอยู่ในฌานหรือไม่อยู่ในฌานก็ไม่มีนิวรณ์เกิดขึ้นได้ เป็นการละอย่างเด็ดขาด; พระบาลีมีอยู่อย่างนี้ ผิดกันจากที่เราเรียนเราสอนกันอยู่ว่า ละนิวรณ์ได้ด้วยฌาน ซึ่งเป็นการละได้ชั่วคราวเท่านั้น. *(ดูข้อความในหนังสือนี้ ที่หน้า ๖๒๐ — ๖๒๑).*

๕๙. คำแทนชื่อพระอรหันต์ที่เราไม่เคยได้ยิน เพราะไปแปลเป็นภาษาไทยกันเสียหมด : ตัวอย่างเช่นคำว่า เกพลี นิททโส ตาที อตัมมโย เป็นต้น เรานิยมแปลเป็นภาษาไทยตามหลักการแปลในห้องเรียนกันเสีย จนไม่รู้ว่าคำเหล่านี้เป็นคำที่ใช้เรียกพระอรหันต์กันอยู่ในยุคพุทธกาลหรือก่อนพุทธกาล เช่นเดียวกับคำว่าอรหันต์เป็นคำกลางบ้านใช้กันอยู่ทั่วไปเพื่อเรียกพระอรหันต์นั่นเอง. ◎ สำหรับคำว่า **เกพลี** ไม่ควรจะแปลออกมาในความหมายภาษาไทย คงใช้คำว่าเกพลีสำหรับพูดหรือเรียกผู้ที่เป็นพระอรหันต์ให้เป็นคำธรรมดาคำหนึ่ง. ถ้าอยากจะแปลก็ต้องแปลให้ได้ความหมายครบและชัด เพื่อรู้จักพระอรหันต์ดีขึ้น. ถ้าแปลอย่างนักเรียนในห้องเรียนแปลก็คงจะแปลว่าผู้สิ้นเชิง หรืออะไรในทำนอง

นั้น คงไม่แปลว่า*ผู้มีไกวัลยธรรม คือมีความสมบูรณ์ถึงที่สุด.* เข้าใจว่าที่พวกฝรั่งเขาแปลคำว่า อรหันต์ ออกมาว่า *The Man Perfected* นั้น คงจะได้ถอดเอาความหมายมาจากคำว่าเกพลีนั่นเอง; จึงคิดว่าไม่แปลกันดีกว่า. *(ดูข้อความในหนังสือนี้ที่หน้า ๖๒๐ — ๖๒๘).* ◎ สำหรับคำว่า **นิททโส** นักเรียนบาลีคงจะแปลว่า ไม่มีสิบ ไม่ใช่สิบ, เลยไม่รู้ว่าหมายความว่าอะไร. ที่ถูกนั้นเข้าใจว่าต้องแปลว่า *ผู้ไม่มีด้ายชายเชิงเหลือไว้สำหรับต่อด้ายชุดใหม่เพื่อทอหูกครั้งต่อไป.* คำว่า ทส แปลว่า ด้ายชายเชิง มิได้แปลว่าสิบ, แต่ถ้าเราอย่าแปล เรียกทับศัพท์ว่า นิททสะ ก็จะถูกดีและศักดิ์สิทธิ์ สำหรับที่จะเป็นคำใช้เรียกพระอรหันต์อีกคำหนึ่งอย่างทับศัพท์ไปเลย *(ดูหนังสือ พุ. โอ. ที่หน้า ๓๙๖ ประกอบ).* ◎ สำหรับคำว่า **ตาที** เราแปลกันว่า*ผู้คงที่.* นี่ค่อยยังชั่วหน่อย พอจะมองเห็นความหมายของพระอรหันต์ ว่าท่านไม่หวั่นไหวต่ออารมณ์ใด ๆ แต่ก็ไม่สะดวกที่จะใช้เรียกใช้พูด; ใช้คำว่า ตาที ไปตามเดิมดีกว่า. ◎ สำหรับคำว่า **อตัมมโย** นั้น เป็นคำที่ทำความยุ่งยากมากในการแปลทั้งในบาลีและในอรรถกถา จนไม่รู้ว่าจะเอาใจความกันอย่างไร เรียกทับศัพท์กันดีกว่า. ถ้าจะแปลก็ควรจะแปลว่า *ผู้ไม่สำเร็จมาจากสิ่งปรุงแต่งนั้น ๆ.* การแปลว่า ผู้ไม่มีตัณหาและทิฏฐิ นั้น ไม่เข้ารูปกับพยัญชนะเลย หมดความศักดิ์สิทธิ์ไปเป็นอันมาก ควรเรียกทับศัพท์ว่า อตัมมโย ดีกว่าอีกเช่นกัน. *(ดูข้อความที่หน้า ๙๓๐ และ ๗๙๕ แห่งหนังสือนี้).* ◎ ยังมีไวพจน์ของพระอรหันต์คำอื่น ๆ อีก ที่ควรนำมาศึกษา.

๖๐. ความหมายอันยุ่งยากของทิฏฐิที่ว่า "มี" และทิฏฐิที่ว่า "ไม่มี" : เกี่ยวกับเรื่องนี้ ต้องรู้จักแบ่งทิฏฐิออกเป็น ๒ ระดับกันเสียก่อน คือระดับโลกิยะและระดับโลกุตตระ. ถ้าเป็น *ระดับโลกิยะ* จะมีการบัญญัติว่า "มี" หรือว่า "ไม่มี" ตามควรแก่กรณี เช่นว่าโลกหน้ามีหรือว่าโลกหน้าไม่มี เป็นต้น. แต่ถ้า *ระดับโลกุตตระ* จะไม่มีการบัญญัติว่า "มี" หรือว่า "ไม่มี" แต่

จะบัญญัติว่าเป็นเพียงกระแสแห่งอิทัปปัจจยตา ซึ่งเป็นการบัญญัติที่ถูกต้องตามความเป็นจริงที่ดับตัวตนเพราะดับสมมติและบัญญัติ จึงเป็นไปเพื่อความสิ้นกิเลสและอาสวะ. ◎ ความข้อนี้อาจจะนำมาจับกันกับคำพูดแห่งยุคปัจจุบัน คือคำว่าบวกหรือลบ. *บวก* หมายความว่า มี *ลบ* หมายความว่า ไม่มี พอที่จะเรียกได้ว่า *ทิฏฐิบวก (ภวทิฏฐิ)* หรือ *ทิฏฐิลบ (วิภวทิฏฐิ)*. ◎ พระอรหันต์ไม่มีทั้งทิฏฐิบวกและทิฏฐิลบ เพราะเห็นแจ่มแจ้งในอิทัปปัจจยตา มีผลเลยไปถึงกับว่าไม่อาจจะเกิดความรู้สึกที่เป็นฝ่ายค้านหรือเป็นฝ่ายยอมรับต่อทิฏฐิฝ่ายไหน, อยู่ในโลกได้โดยไม่มีการกระทบกับฝ่ายไหน. ◎ พุทธบริษัทควรจะสนใจความหมายของคำว่า *ภพ (มี)* และ *วิภพ (ไม่มี)* ให้ดี คือให้ถูกต้อง จนไม่ไปยึดติดทั้งสองฝ่าย ไม่เป็นผู้คัดค้านไม่เป็นผู้สนับสนุนแก่ฝ่ายใด สมควรแก่ความเป็นพระอรหันต์เพราะความเห็นอย่างแจ่มแจ้งในกระแสแห่งอิทัปปัจจยตา ดังที่กล่าวแล้ว. เรากำลังตีความของคำว่า "มี" หรือ "ไม่มี" กันอยู่อย่างผิด ๆ ในการเรียนการสอนอยู่เป็นประจำ. *(ดูข้อความที่หน้า ๖๓๖ แห่งหนังสือนี้)*.

๖๑. ลำดับแห่งพระอริยบุคคลที่แปลก ซึ่งตามธรรมดาเราไม่ค่อยสนใจกัน .: เพราะเราไม่ค่อยจะได้ยินจึงถือว่าแปลก และเราไม่ค่อยสนใจเพราะเข้าใจยาก มีคำที่ไม่เข้าใจอยู่เป็นอันมาก; กล่าวคือ ◎ ๑. **อุภโตภาควิมุตต์** ซึ่งแปลว่า หลุดพ้นโดยส่วนสอง เรามักจะเข้าใจกันว่าได้แก่เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ ที่แท้ท่านหมายถึงการบรรลุเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติด้วยและมีความแคล่วคล่องว่องไวในวิโมกข์ทั้งแปดด้วย จึงเรียกว่า วิมุตติโดยส่วนสอง. ผู้ที่เข้าใจอย่างแรกควรเข้าใจเสียใหม่ *(ดูข้อความที่หน้า ๖๕๘ แห่งหนังสือนี้)*. ◎ ๒. พวก **ปัญญาวิมุตต์** เป็นผู้หลุดพ้นที่ไม่เกี่ยวกับวิโมกข์แปด หากแต่เห็นโทษแห่งวิญญาณฐิติเป็นต้นด้วยวิปัสสนาก็หลุดพ้นได้ *(ดูข้อความที่หน้า ๖๖๒)*. [*ทั้งสอง*

พวกนี้ เป็นขั้นพระอรหันต์]. ◎ ลำดับถัดไปคือ ๓. **กายสักขี,** กายสักขี คือผู้ถูกต้องวิโมกข์ แต่อาสวะสิ้นไปแต่เพียงบางเหล่า ยังจะต้องปฏิบัติต่อไป *(ดูข้อความที่หน้า ๖๖๖)*. ◎ ๔. **ทิฏฐิปปัตตะ** คือผู้ที่ไม่ถูกต้องวิโมกข์ มีปัญญารุนแรง อาสวะสิ้นไปแต่เพียงบางเหล่า ยังจะต้องปฏิบัติต่อไป *(ดูข้อความที่หน้า ๖๖๘)*. ◎ ๕. **สัทธาวิมุตต์** คือผู้ที่ไม่ถูกต้องวิโมกข์ มีสัทธารุนแรงเป็นรากฐานแห่งปัญญา อาสวะสิ้นไปแต่เพียงบางเหล่า ยังจะต้องปฏิบัติต่อไป *(ดูข้อความที่หน้า ๖๖๙)*. [*ทั้งสามพวกนี้ เป็นขั้นพระสกทาคามีและอนาคามี (ดูข้อความนี้ที่หน้า ๗๒๐)*]. ◎ ลำดับถัดไป คือ ๖. **ธัมมานุสารี** คือผู้ที่ไม่ถูกต้องวิโมกข์ แต่มีธรรมทั้งหลายทนต่อการเพ่งของเขา คือเขามีปัญญาในการพิจารณาธรรมอยู่เป็นปกติ อาสวะสิ้นไปเพียงบางส่วน ยังจะต้องปฏิบัติต่อไป *(ดูข้อความที่หน้า ๖๗๐)*. ◎ ๗. อันดับสุดท้าย คือ **สัทธานุสารี** ได้แก่ผู้ที่ไม่ถูกต้องวิโมกข์ แต่มีศรัทธาและความรักในตถาคตเหลือประมาณ อาสวะสิ้นไปแต่เพียงบางส่วน ยังจะต้องปฏิบัติต่อไป *(ดูข้อความที่หน้า ๖๗๑)*. [*ทั้งสองพวกนี้ อยู่ในขั้นพระโสดาบัน หรือเตรียมโสดาบัน คือแน่นอนว่าจะเป็นโสดาบันก่อนสิ้นชีวิต ดังบาลีโอกกันตสํ. แห่งขันธสํ. (ดูข้อความที่หน้า ๖๗๐—๖๗๑ และหน้า ๕๙๒)*]. ◎ สรุปความว่า การวางลำดับแห่งพระอริยบุคคลชุดนี้ ท่านถือเอาการมีวิโมกข์หรือไม่มีวิโมกข์เป็นหลักใหญ่, การเสวยรสแห่งวิโมกข์หรือไม่ และธรรมที่เป็นจริตนิสัย เช่นปัญญา เช่นสัทธา เช่นการเพ่งพิสูจน์ ความมีสัทธาและความรักในตถาคตเป็นต้น เป็นหลักรอง. นี้ทำให้เห็นลึกลงไปละเอียดอ่อนยิ่งกว่าหลักเกณฑ์แห่งการละสังโยชน์สิบตามลำดับ ดังที่เรารู้กันอยู่. ◎ ถ้าสังเกตดูให้ดีจะพบว่า *ขั้นเตรียมโสดาบัน* นั้น อยู่ในฐานะที่พวกเราเป็นจำนวนมาก อาจจะลุถึงได้โดยไม่ยากเลย.

๖๒. การสิ้นตัณหาหรือนิพพาน เป็นสิ่งที่มีได้ทั้งที่กายยังปรากฏอยู่ : การสิ้นตัณหานั้นคือนิพพาน *(ดูข้อความที่หน้า ๔๒๒ และหน้า ๔๔๔*

แห่งหนังสือนี้), การสิ้นตัณหานั้น เป็นสิ่งที่มีได้ทั้งที่กายยังปรากฏอยู่ คือยังไม่ตาย *(ดูข้อความที่หน้า ๖๙๗)*; ดังนั้นความจริงจึงมีว่า นิพพานนั้นมิใช่การแตกทำลายแห่งกาย แต่เป็นการสิ้นไปของกิเลสถึงที่สุด สำเร็จเด็ดขาดไปแล้วตั้งแต่กายยังมีชีวิตอยู่. การแสวงหานิพพานในกายที่แตกทำลายแล้วนั้น จะเป็นเรื่องบ้าหลังเสียมากกว่า. ข้อนี้แสดงว่า ***อนุปาทิเสสนิพพาน*** เป็นสิ่งที่มีแล้วตั้งแต่กายยังไม่แตกดับ การแตกดับของกายจึงมิใช่นิพพาน แต่นิพพานเป็นความสิ้นไปแห่งกิเลสต่างหาก. ข้อความนี้จะช่วยอธิบายปัญหาเกี่ยวกับนิพพาน ๒ อย่างได้ดี พึงศึกษาประกอบกันกับข้อที่ ๓๗, ๔๓, ๔๔, และข้อที่ ๕๗, แห่งคำชี้แจงนี้.

๖๓. เราพูดกันอยู่อย่างผิด ๆ ตลอดเวลาว่า พระอรหันต์ตายแล้วไม่เกิด : ท่านผู้พ้นพิเศษแล้ว *(พระอรหันต์)* ท่านถอนความเกิดในภพต่าง ๆ ได้หมดสิ้นแล้ว ทำลายเชื้อแห่งความเกิดหมดสิ้นแล้ว จึงไม่มีอะไรที่จะไปเกิด ดังนั้นคำถามที่ว่าเกิดอีกหรือ? ไม่เกิดอีกหรือ? เกิดบ้างไม่เกิดบ้างหรือ? เกิดก็ไม่ใช่ไม่เกิดก็ไม่ใช่หรือ? จึงเป็นคำถามที่เป็นโมฆะ ไม่มีที่ตั้งที่อาศัยแห่งวัตถุที่เป็นตัวปัญหา. ◎ คนธรรมดาคิดด้วยอวิชชา พูดด้วยอวิชชา จึงเอาเบญจขันธ์มาเป็นตัวตนของตนเองบ้าง ของพระอรหันต์บ้าง ทำให้มีตัวตนสำหรับจะตายและจะเกิด จึงมีปัญหาเนื่องกันกับความเกิดและความตายให้ยุ่งไปหมด. ◎ พระอรหันต์ไม่ใช่เบญจขันธ์ แม้ความเป็นพระอรหันต์จะตั้งอยู่หรืออาศัยเบญจขันธ์เป็นที่แสดงออก ท่านก็ไม่มีตัวตนที่เบญจขันธ์ พระอรหันต์จึงอยู่นอกเหนือโวหารที่จะพูดว่าตายหรือเกิด. ◎ เราไม่ควรจะพูดกันผิด ๆ อีกต่อไปว่า พระอรหันต์ตายแล้วไม่เกิด หรือแม้แต่ว่าเกิด หรือเกิดบ้างไม่เกิดบ้าง หรือเกิดก็ไม่ใช่ไม่เกิดก็ไม่ใช่ ดังนี้อีกต่อไป. นั่นแหละคือข้อที่เราพูดกันอยู่อย่างผิด ๆ ตลอดเวลาว่าพระอรหันต์ตายแล้วไม่เกิด ซึ่งโดยแท้จริงนั้นพระอรหันต์ไม่มีตัวตนที่จะตาย. *(ดูข้อความที่หน้า ๖๙๘ แห่งหนังสือนี้)*.

๖๔. หลักเกณฑ์การตรวจสอบการบรรลุอรหัตตผลของตนเอง : โดยไม่ต้องอาศัยคำบอกกล่าวของผู้อื่น หรือคำนวณด้วยเหตุผลใด ๆ แต่ให้ทดสอบด้วยการสังเกตว่าต่อไปนี้ เมื่อรับอารมณ์ทางตาเป็นต้นแล้วเกิดราคะ โทสะโมหะหรือไม่เกิด ถ้าไม่เกิดก็หมายความว่าบรรลุอรหัตตผลโดยแท้จริง ถ้ายังเกิดอยู่ก็หมายความว่ายังไม่บรรลุอรหัตตผล *(ดูข้อความที่หน้า ๗๐๑ แห่งหนังสือนี้).* ฟังดูเป็นเรื่องที่ง่ายมาก จนไม่มีใครสนใจที่จะใช้หลักเกณฑ์นี้ ไปสนใจหลักเกณฑ์อันวิตถาร เช่นเกี่ยงให้แสดงปาฏิหาริย์ดูบ้างเป็นต้น ซึ่งไม่เกี่ยวกันเลย *(ดูหนังสือนี้ที่หน้า ๔๓๓ — ๔๓๖).* ◎ ผู้รวบรวมได้ฟังคำบอกเล่าหลักเกณฑ์นอกพระคัมภีร์อย่างน่าขบขันว่า รดน้ำสามโอ่งใหญ่ก็ไม่หนาว หรือเอาปืนแอบยิงข้างหลังท่านผู้นั้นก็ไม่สะดุ้ง ก็ถือว่าเป็นพระอรหันต์ ดังนี้เป็นต้น ; กลายเป็นเรื่องชวนหัวไป. ◎ ขอให้ถือเป็นหลักเกณฑ์ว่า ความไม่เกิดราคะ โทสะ โมหะเป็นเครื่องวัดที่แน่นอนของความสิ้นราคะโทสะโมหะ ซึ่งเป็นเรื่องของพระอรหันต์โดยตรง. *(ดูข้อความที่หน้า ๗๐๒ — ๗๑๑ ประกอบ).*

๖๕. ความหมายกำกวมของคำว่าสมณะเป็นต้น ที่ทำให้เกิดปัญหายุ่งยาก อันเป็นเหตุให้เถียงกัน : พวกเรามักจะไม่ทราบกันในข้อที่ว่าลัทธิศาสนาต่าง ๆ ในอินเดียใช้คำที่สำคัญ ๆ ร่วมกัน เช่นคำว่า *สมณะ สมณพราหมณ์* และ *อรหันต์* เป็นต้น. แม้ลัทธิเหล่านี้ใช้คำเหล่านี้ร่วมกัน แต่ก็มีความหมายต่างกัน ดังนั้นจึงเกิดปัญหาขึ้นมาเช่นว่า ลัทธิอื่นก็มีสมณะพุทธศาสนาก็มีสมณะ แล้วมันจะต่างกันอย่างไร ; หรือบางทีก็มีปัญหาว่ามีสมณะแต่ในลัทธินี้ ลัทธิอื่นไม่มีสมณะ. ◎ ขอให้ทราบข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า แต่ละลัทธิมีสมณะ มีพราหมณ์ มีพระอรหันต์ ตามความหมายแห่งลัทธิของตน ๆ. ◎ พุทธศาสนามี *สมณะ* คืออริยบุคคลสี่ดังที่ทราบกันอยู่แล้ว ; พวกอื่นก็มีสมณะไปตามแบบของเขา เรียกว่าสมณะเหมือนกัน ; ดังนั้นจึงมีคำกล่าวซึ่งพระพุทธ-

เจ้าทรงอนุญาตให้ภิกษุบันลือสีหนาทว่า **"ลัทธิอื่น ว่างจากสมณะแห่งลัทธิอื่น"** ซึ่งหมายความว่า แต่ละลัทธิต่างก็มีสมณะตามแบบหรือตามบทบัญญัติแห่งลัทธิของตน. ◎ สำหรับคำว่า ***พราหมณ์*** นั้น ลัทธิพราหมณ์เขาก็มีพราหมณ์ตามแบบของเขา ในพุทธศาสนาหมายถึงพระอรหันต์นั่นเองที่เป็นพราหมณ์ คือผู้หมดบาป. ◎ พุทธศาสนามี ***พระอรหันต์*** ตามแบบที่เรารู้กันอยู่แล้ว พวกอื่นก็มีพระ-อรหันต์ตามแบบของเขา แปลกกันออกไปกระทั่งว่าพระอรหันต์ต้องไม่นุ่งผ้าเป็นต้น *(ดูข้อความที่หน้า ๗๑๑—๗๑๘ และที่หน้า ๗๑๙ แห่งหนังสือนี้).* ◎ สรุปความว่าเราอย่าต้องเถียงกันด้วยเรื่องนี้เลย.

๖๖. โวหารพูดเกี่ยวกับความดับทุกข์ โดยหลายปริยาย : โดยทั่วไปที่ทุกคนทราบอยู่แล้ว คือดับทุกข์ได้เพราะการดับแห่งตัณหา ตามหลักแห่งอริยสัจนั่นเอง. แต่ยังมีโวหารอื่นที่แยบคายเช่นว่า ***ดับทุกข์ได้เพราะดับอวิชชาแล้วดับอุปาทานสี่ได้*** ก็มี ดังข้อความที่หน้า ๗๓๑ แห่งหนังสือนี้; หรือว่า ***ดับอวิชชาแล้ว สายแห่งปฏิจจสมุปบาทส่วนนิโรธวารก็ดับไป คือทุกข์ดับ*** ดังนี้ก็มี ดังข้อความที่หน้า ๗๓๒. ◎ แม้ในคำที่กล่าวว่า **ดับตัณหาเสียได้** ก็มีโวหารที่ลึก คือดับนันทิในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งตัณหาเสียได้ คือได้แก่ ***ดับนันทิในอายตนะภายนอก*** ดังข้อความที่หน้า ๗๓๒ และ ***ดับนันทิในเบญจขันธ์*** ดังข้อความที่หน้า ๗๓๓. ◎ ที่ลึกซึ้งไปกว่านั้นคือ ***เห็นอาทีนพแห่งสัญโญชนิยธรรม*** *(สิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความผูกพัน)* และอุปาทานิยธรรม *(สิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ)* ทั้งหลายจนวิญญาณที่เกิดเกี่ยวกับสิ่งนั้น ๆ ไม่มีที่ตั้ง คือไม่มีสังขารที่จะปรุงแต่ง เป็นเหตุให้นามรูปดับ อายตนะดับ ฯลฯ ตามลำดับแห่งปฏิจจสมุปบาท ความทุกข์ก็ดับ ดังข้อความที่หน้า ๗๓๓ — ๗๓๔ ดังนี้ก็มี. ◎ บางทีท่านก็ทรงใช้สำนวนว่า ***เห็นอาทีนพแห่งสัญโญชนิยธรรม*** แล้ว ไม่มีการหยั่งลงแห่งนามรูป คือนามรูปไม่อาจจะตั้งขึ้น ก็ไม่มีอายตนะ ฯลฯ ตามสายแห่งปฏิจจสมุปบาท ความทุกข์ก็ไม่มี

ดังข้อความในหมายเหตุท้ายข้อบนแห่งหน้า ๗๓๔. ◎ เป็นที่น่าสังเกตว่า บางแห่งท่านทรงใช้คำว่า *วิญญาณ* ในความหมายของอุปาทาน ดังข้อคววมที่หน้า ๗๔๙, ๔๐๐ — ๔๐๑. บางแห่งทรงใช้คำว่า *นันทิ* ในความหมายของอุปาทาน ดังข้อความที่หน้า ๓๓๖, ๓๕๕, ๗๓๓ และหน้า ๗๔๓. รวมความว่า วิญญาณก็ดี นันทิก็ดี อุปาทานก็ดี ในกรณีอย่างนี้ มีความหมายอย่างเดียวกัน คือเป็นเหตุให้เกิดทุกข์. ◎ ข้อนี้ทำให้มีไวพจน์ของคำว่าความดับทุกข์ ขึ้นอีกหลายคำคือ ความดับแห่งอุปธิ ความดับแห่งอวิชชา ความดับแห่งสังขาร ความดับแห่งวิญญาณ ความดับแห่งผัสสะ ความดับแห่งเวทนา ความดับแห่งตัณหา ความดับแห่งอุปาทาน ความดับแห่งอารัมภะ ความดับแห่งอาหาร ความดับแห่งอิญชิตะ ความดับแห่งผัสสายตนะ ฯลฯ ซึ่งรวมกันแล้วก็หมายความว่า มีความดับแห่งอุปาทานในธรรมต่าง ๆ ชื่อเหล่านั้น ดังข้อความที่หน้า ๗๓๗, ๗๓๙ ฯลฯ. ◎ สำหรับ **อาการแห่งการดับ** พระองค์ทรงระบุว่า ถ้าไม่ปักใจลงไปในสิ่งใด สิ่งนั้นก็ไม่เป็นอารมณ์เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ เมื่อวิญญาณไม่มีก็ไม่มีนามรูป ฯลฯ ก็ไม่มีนติ หรือตัณหาเครื่องนำไปสู่ภพ ฯลฯ ก็ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ ฯลฯ ก็ไม่มีสายแห่งปฏิจจสมุปบาท ดังข้อความที่หน้า ๗๔๐ และ ๗๔๑. ◎ ส่วนฝ่ายที่เป็นปฏิปักขนัย คือฝ่ายความเกิดขึ้นแห่งความทุกข์ ก็มีสำนวนกล่าวไว้หลายปริยายเช่นเดียวกัน พึงทราบโดยนัยะตรงกันข้ามจากข้อความข้างบน หรือดูข้อความเช่นที่หน้า ๓๒๘, ๒๙๖, ๓๓๖, ๓๓๗, ๓๔๐, ๓๕๐, ๓๕๕ แห่งหนังสือนี้.

๖๗. การละอวิชชาได้ เพราะเห็นอายตนิกธรรมทั้งปวงตามที่เป็นจริง : อายตนิกธรรมมี ๕ หมวด หมวดละหก คืออายตนะภายในหก อายตนะภายนอกหก วิญญาณหก ผัสสะหก เวทนาหก รวมเป็นสามสิบ; เห็นตามที่เป็นจริงว่าเป็นสิ่งที่ไม่ควรยึดมั่น ตรงกันข้ามจากที่คนธรรมดาเห็น

คือเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น *(ดูข้อความที่หน้า ๗๔๕ พร้อมทั้งเชิงอรรถ และหน้า ๙๑๒, ๓๗๙ แห่งหนังสือนี้).* ◎ ในการสอนนักธรรม เรื่องอวิชชา การละอวิชชา ยังไม่ค่อยชัดเจน ควรจะปรับปรุงกันเสียใหม่ให้เป็นคำอธิบายที่ชัดเจน.

๖๘. ลำดับแห่งการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะที่ชัดเจน : คำว่า วิมุตติญาณทัสสนะต้องแปลว่า ญาณทัสสนะที่รู้เห็นวิมุตติอันเกิดแล้ว; มิได้แปลว่าญาณทัสสนะเพื่อทำวิมุตติอันยังมิได้เกิดให้เกิด. ◎ ปฏิจจสมุปบาทอันเป็นกระแสแห่งการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะ ที่ส่งเสริมกันเป็นลำดับ ๆ นั้น ท่านทรงแสดงไว้โดยสมบูรณ์ มีลำดับดังนี้คือ สติสัมปชัญญะ — หิริโอตตัปปะ — อินทรียสังวร—ศีล—สัมมาสมาธิ — ยถาภูตญาณทัสสนะ — นิพพิทาวิราคะ—วิมุตติญาณทัสสนะ *(ดูข้อความที่หน้า ๗๔๖ แห่งหนังสือนี้).* ◎ ในที่บางแห่งทรงแสดงเรื่องเดียวกันนี้ ด้วยการขยายหรือรวบรัดชื่อธรรมเหล่านั้น มีลำดับคือ ศีล — อวิปปฏิสาร — ปราโมทย์ — ปีติ — ปัสสัทธิ — สุข — สัมมาสมาธิ — ยถาภูตญาณทัสสนะ — นิพพิทา — วิราคะ — วิมุตติญาณทัสสนะ อย่างนี้ก็มี *(ดูที่หน้า ๗๔๗ และหน้า ๗๘๐ — ๗๘๑).* ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า แม้จะมีชื่อของธรรมหรือการเรียงลำดับชื่อธรรมแตกต่างกันไปบ้าง แต่ก็ยังคงเป็นเรื่องเดียวกันอยู่นั่นเอง. ◎ ในที่อื่นทรงแสดงลำดับไว้อย่างย่อที่สุดว่า ศีล — สัมมาสมาธิ — ยถาภูตญาณทัสสนะ — นิพพิทาวิราคะ — วิมุตติญาณทัสสนะ ก็ยังมี *(ดูข้อความที่หน้า ๗๔๘)*; แม้จะสั้นอย่างนี้ก็ยังคงเป็นเรื่องเดียวกันและสมบูรณ์ด้วยกันอยู่นั่นเอง. ◎ ผู้ศึกษาพึงระวังอย่าเอาคำว่า *ยถาภูตญาณทัสสนะ* ไปปนกับคำว่า *วิมุตติญาณทัสสนะ* ซึ่งเป็นคนละอย่างกันและอยู่กันคนละระดับ. ◎ หวังว่าด้วยหลักอธิบายอันนี้จะทำให้ครูผู้สอนหรือผู้อธิบายธรรมทำหน้าที่ของตนได้สะดวกขึ้น.

๖๙. ลำดับแห่งธรรมเพื่อการบรรลุปัจจัตตปรินิพพาน ที่น่าสนใจและชวนให้เกิดการปฏิบัติ : ปัจจัตตปรินิพพาน คือนิพพานที่บุคคลรู้สึกได้ด้วยตน ไม่ต้องเชื่อตามบุคคลอื่น. ข้อนี้ได้ทรงแสดงลำดับแห่งการบรรลุไว้ดังนี้คือ เห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นอนิจจังทุกขังอนัตตา(*ตามนัยแห่งอนัตตลักขณสูตร*) ก็เกิดสัมมาทิฏฐิในขันธ์อันเป็นปัจจุบัน สามารถห้ามกันมิจฉาทิฏฐิว่าเที่ยงว่าสุขว่าอัตตาในขันธ์ทั้งหลาย ห้ามกันอิทธิพลแห่งมิจฉาทิฏฐิในอดีตที่ปรารภขันธ์อย่างเดียวกัน (*ปุพพันตานุทิฏฐิ*) และมิจฉาทิฏฐิอย่างเดียวกันที่จะมีในอนาคต (*อปรันตานุทิฏฐิ*) แล้วความลูบคลำหรือยึดถืออย่างแรงกล้าก็ไม่มีในขันธ์ทั้งหลาย จิตก็คลายจากความกำหนัดในขันธ์ห้า หลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ยึดมั่น แล้วดำรงอยู่ตามสภาพ (เดิมแท้) ของจิต ก็มีความรู้สึกที่เรียกว่าสันตุฏฐิ (*พอใจในตัวมันเอง ความหมายเดียวกับคำว่าสันโดษในกรณีสามัญ*) จิตจึงไม่สะดุ้งหวาดเสียว แล้วจึงมีอาการที่เรียกว่าดับเย็นสนิทเฉพาะตน (*ปัจจัตตปรินิพพาน*) อย่างเป็นสันทิฏฐิโกที่สุด รู้ได้โดยประจักษ์แก่ตนเอง (*ปจฺจตฺต*) ว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นที่จะต้องปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้มิได้มีอีก (*ดูข้อความที่หน้า ๗๕๔ แห่งหนังสือนี้*). ◎ นับว่า เป็นสิ่งที่น่าสนใจและให้เกิดกำลังใจในการปฏิบัติเป็นอย่างยิ่ง. ◎ *ผู้ศึกษาพิเศษ* ควรสนใจพิจารณาความหมายของคำว่า *สันตุฏฐิ* ในกรณีนี้เป็นพิเศษ.

๗๐. เคล็ดลับแห่งทางวิมุตติของจิต ที่ควรทราบ : คือจะต้องมีธรรมเป็นวัตถุแห่งการรู้พร้อมซึ่งอรรถและธรรม จนกระทั่งเกิดปราโมทย์ด้วยความรู้นั้น แล้วจะเกิดปีติจากปราโมทย์ มีกายระงับเพราะปีติ เสวยความสุขด้วยนามกายอันเกิดมาจากกายระงับ แล้วมีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิเพราะความสุขนั้น แล้วผู้นั้นมีความไม่ประมาทสืบต่อไปในการทำความเพียรเผากิเลส มีตนส่งไปแล้วในกระแสแห่งธรรมสมาธิ จิตก็จะหลุดพ้นจากอุปาทาน อาสวะทั้งหลายก็สิ้นไป

หรือมิฉะนั้นก็บรรลุธรรมตามลำดับ ๆ จนถึงที่สุด. ◎ สิ่งสำคัญที่ต้องศึกษาก็คือว่า อะไรจะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งความรู้พร้อมซึ่งอรรถและธรรม ในพระบาลีแห่งหนึ่งท่านแสดงไว้ ๕ อย่างคือ ๑. การฟังธรรมที่ผู้อื่นแสดง แล้วรู้พร้อมซึ่งอรรถและธรรมแห่งธรรมนั้น ๒. เขาเป็นผู้แสดงธรรมเอง ในขณะแสดงอยู่มีการรู้พร้อมซึ่งอรรถและธรรมแห่งธรรมนั้น ๓. กำลังสาธยายธรรมอยู่ เกิดความรู้พร้อมซึ่งอรรถและธรรมแห่งธรรมนั้น ๔. นำธรรมที่เคยได้ยินได้ฟังแล้วมาตรึกตรองอยู่ เกิดความรู้พร้อมซึ่งอรรถและธรรมแห่งธรรมนั้น และ ๕. มีสมาธินิมิตอันตนกระทำไว้ในใจ ทรงไว้ดีแล้ว แทงตลอดดีแล้วด้วยปัญญา เกิดความรู้พร้อมซึ่งอรรถและธรรมแห่งสมาธินิมิตนั้น ; ครั้นรู้พร้อมซึ่งอรรถและธรรมแม้ในแต่ละกรณี ๆ ดังนี้แล้ว จิตย่อมเดินไปตามกระแสดังที่กล่าวแล้วข้างต้น นับตั้งแต่มีปราโมทย์ มีปีติ เป็นลำดับไป จนกระทั่งถึงความสิ้นอาสวะ *(ดูข้อความในหนังสือนี้ที่หน้า ๗๕๕ — ๗๕๙).* ◎ ขอให้ผู้ศึกษาใคร่ครวญดูเถิดว่า โอกาสที่คนเราจะบรรลุธรรม มีมากถึง ๕ ทางเป็นอย่างน้อย ไม่ควรจะท้อถอยว่าเป็นสิ่งที่เหลือวิสัย.

๗๑. ความหมายอันซ่อนเร้นของประโยคที่ว่า "มีแต่ทางนี้เท่านั้น ทางอื่นไม่มี (เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ)" : มีพระบาลีเกี่ยวกับข้อนี้ว่า **"ทางมีองค์แปด เป็นทางอันประเสริฐกว่าทางทั้งหลาย ฯลฯ นี่แหละทางเพื่อความหมดจดแห่งทัสสนะ ทางอื่นมิได้มี (เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ ทสฺสนสฺส วิสุทฺธิยา) เธอทั้งหลายจงเดินตามทางนั้น ฯลฯ เธอทั้งหลายเดินตามทางนั้นแล้ว จักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ทางเราบอกแล้วแก่เธอทั้งหลาย ฯลฯ ความเพียรเป็นกิจที่เธอทั้งหลายพึงกระทำ ตถาคตทั้งหลายเป็นเพียงผู้บอกทางเท่านั้น ฯลฯ"** *(ดูที่หน้า ๘๕๑ แห่งหนังสือนี้).* ◎ ถ้อยคำเหล่านี้เป็นเครื่องยืนยันว่า ทางที่ว่ามีแต่ทางเดียวนั้น คืออริยมรรคมีองค์แปดซึ่งต้องครบสมบูรณ์ทั้งแปดองค์ จะเอามาแต่

เพียงองค์ใดองค์หนึ่งเช่นสัมมาสมาธิเป็นต้นไม่ได้ คือไม่เพียงพอ. แม้ใช้คำว่า ***อริยสัมมาสมาธิ*** อันมีบริขารเจ็ด ก็หมายถึงมีองค์มรรคทั้งเจ็ดที่เหลือรวมอยู่ด้วย เป็นอริยมรรคมีองค์แปดที่สมบูรณ์อยู่นั่นเอง *(ดูข้อความที่หน้า ๑๒๘๖).* ◎ สัมมาสมาธิเพียงองค์เดียวอย่างเดียว จะเรียกว่าทางไม่ได้. ◎ ที่สำคัญไปกว่านั้น ก็ยังมีหลักธรรมอื่นที่ไม่เอ่ยชื่ออัฏฐังคิกมรรค แต่ก็ตรัสไว้ว่าเป็นทางแห่งพระนิพพานได้ก็มี ดังบาลีว่า **"เมื่อใดบุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง—เป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้นเขาย่อมเบื่อหน่ายในสิ่งที่เป็นทุกข์ นั่นแหละเป็นทางแห่งความหมดจด (คือนิพพาน)"** *(ดูข้อความที่หน้า ๘๕๒).* นี้แสดงว่า การเห็นพระไตรลักษณ์เป็นหัวใจของมรรคหรือทาง ซึ่งได้แก่สัมมาทิฏฐิอันเป็นองค์ที่หนึ่งแห่งมรรคนั่นเอง; จึงอาจกล่าวได้ว่า ธรรมใดเป็นที่ตั้งแห่งการเห็นอนิจจังทุกขังอนัตตา ย่อมสงเคราะห์ลงในหัวใจแห่งมรรคได้ทั้งนั้น. ◎ ในที่บางแห่งทรงแสดงไว้ว่า เมื่อภิกษุฟังธรรมอยู่ แสดงธรรมเองอยู่ สาธยายธรรมอยู่ อาจจะเกิดความรู้พร้อมซึ่งอรรถและธรรมแห่งธรรมนั้น เกิดปราโมทย์ ปีติ กายระงับ เสวยสุขด้วยนามกาย มีจิตตั้งมั่น มีความเพียรเผากิเลส จนบรรลุความสิ้นอาสวะ *(ดูข้อความที่หน้า ๗๕๕—๗๕๙)* : นี้ก็ย่อมหมายความว่า ในการเห็นอรรถเห็นธรรมนั้น ย่อมมีการเห็นอนิจจังทุกขังอนัตตาอันเป็นหัวใจแห่งมรรคหรือทางรวมอยู่ด้วยอีกนั่นเอง. นี้เห็นได้ว่า ความสมบูรณ์แห่งองค์มรรคหรือมัคคสมังคี เป็นสิ่งที่มีได้แม้ด้วยต้นเหตุเพียงสักว่าการฟังธรรม—การแสดงธรรม หรือการสาธยายธรรมอยู่. เป็นการกล่าวได้ว่า จุดตั้งต้นของหนทางเข้าสู่นิพพานนั้นมีได้มากแห่ง สมกับข้อความในบาลีอีกแห่งหนึ่งว่า **"วิญญาณ (หรือนิพพาน) นั้น เป็นสพฺพโตปภํ—มีหนทางเข้ามาได้โดยรอบด้าน"** *(ดูข้อความที่หน้า ๔๓๘ และดูข้อที่ ๕๐ แห่งคำชี้แจงนี้ประกอบด้วย)* เพียงแต่ว่าทุก ๆ ทางนั้น มีหัวใจเป็นการเห็นอนิจจังทุกขังอนัตตาก็พอ. ขอได้พิจารณาดูเถิด

จะเกิดกำลังใจในการปฏิบัติเพื่อนิพพาน ไม่ท้อแท้ว่ายากจนเหลือวิสัย; และเข้าใจให้ถูกต้องว่า คำว่า "มีแต่ทางนี้เท่านั้น ทางอื่นไม่มี" นั้นทรงมีความหมายอย่างไรกัน. ◎ อีกอย่างหนึ่ง ทรงแสดงไว้ในคำเริ่มต้นแห่งมหาสติปัฏฐานสูตรว่า "เอกายโน อยํ ภิกฺขเว มคฺโค สตฺตานํ วิสุทฺธิยา ฯลฯ ยทิทํ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา" ซึ่งมีใจความว่า สติปัฏฐานทั้งสี่ เป็นเอกายนมรรค —หนทางอันเอกหรืออันเดียว เพื่อความหมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย. ข้อนี้แม้ไม่ได้ทรงแสดงไว้ด้วยคำว่าอัฏฐังคิกมรรค ก็หมายถึงมีความหมายแห่งอัฏฐังคิกมรรครวมอยู่ด้วย จึงได้ทรงเรียกสติปัฏฐานสี่ว่าเอกายนมรรค เพราะมีบาลีว่า **"สติปัฏฐานสี่อันบุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมทำโพชฌงค์ทั้งเจ็ดให้บริบูรณ์ โพชฌงค์ทั้งเจ็ดบริบูรณ์แล้วย่อมทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์"** ดังนี้ *(ดูที่หน้า ๘๖๘, ๑๒๔๙ และ ๘๐๙—๘๑๔)*, ซึ่งหมายความว่าสติปัฏฐานสี่นั้นเป็นตัวทาง หรือสติปัฏฐานสี่รวมอยู่ในคำว่ามรรคในฐานะเป็นองค์มรรคองค์หนึ่งที่รู้จักกันดีว่าสัมมาสตินั่นเอง. ◎ พระบาลีอีกแห่งหนึ่งมีใจความว่า เมื่อเจริญทำให้มากอยู่ซึ่งอริยอัฏฐังคิกมรรค แม้สติปัฏฐานสี่ก็บริบูรณ์ แม้สัมมัปปธานสี่ก็บริบูรณ์ แม้อิทธิบาทสี่ก็บริบูรณ์ แม้อินทรีย์ห้าก็บริบูรณ์ แม้พละห้าก็บริบูรณ์ แม้โพชฌงค์เจ็ดก็บริบูรณ์ ฯลฯ *(ดูข้อความที่หน้า ๑๔๒๐ และ ๗๙๐—๗๙๓)*; นี้แสดงว่าสติปัฏฐานสี่ก็รวมอยู่ในคำว่าทางอยู่นั่นเอง. ◎ สรุปความในที่สุดว่า คำที่ว่า เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ นั้นท่านเล็งถึงอัฏฐังคิกมรรคและหมวดธรรมชื่ออื่นชื่อไรก็ได้ **ทุก ๆ หมวด** ที่มีความหมายแห่งอัฏฐังคิกมรรครวมอยู่ด้วย ไม่ได้กำหนดไว้อย่างตายตัวสำหรับหมวดธรรมชื่อใดชื่อหนึ่งโดยเฉพาะ; พึงอ่านพระบาลีซึ่งเป็นที่มาแห่งคำว่า เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ อีกครั้งหนึ่ง คือข้อความในหนังสือนี้ที่หน้า ๘๕๑ ภายใต้หัวข้อว่า "ลักษณะหนทางแห่งความหมดจด". ◎ แม้บาลีมหาจัตตารีสกสูตรที่กล่าวถึง อริยสัมมาสมาธิที่มีบริขารเจ็ด ซึ่งเป็นอัฏฐังคิกมรรคที่สมบูรณ์ถึงขีดสุด ก็ยัง

มิได้ตรัสเรียกระบุสิ่งนี้ว่า เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ อยู่นั่นเอง เพราะทรงประสงค์จะให้คำ ๆ นี้หมายถึงอัฏฐังคิกมรรคที่อยู่ในรูปแบบใดหรือชื่อใดก็ได้. ◎ ผู้ศึกษาพึงใคร่ครวญดูให้เป็นอย่างดีเถิด จะพบต้นหนทางแห่งพระนิพพานที่มีอยู่ทั่วไปทุกหัวระแหงที่มีสิ่งเป็นที่ตั้งแห่งการเห็นอนิจจังทุกขังอนัตตา ซึ่งเป็นความเร้นลับแห่งความหมายของคำว่า เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ. และพึงดูคำอธิบายที่ข้อที่ ๗๔ แห่งคำชี้แจงนี้ประกอบอีก.

๗๒. หนทางให้ถึงพระนิพพาน ซึ่งทรงแสดงไว้ด้วยธรรมะชื่อต่าง ๆ อีกมากอย่าง ที่ควรนำมาพิจารณา : ผู้ศึกษาต้องทำในใจไว้เสมอว่า ในที่แห่งหนึ่งตรัสไว้ในลักษณะที่แสดงว่า หนทางแห่งพระนิพพานมีทางเดียว (ดูข้อความที่หน้า ๘๕๑ และหน้า ๑๑๗๖ แห่งหนังสือนี้); แต่ในที่แห่งอื่นทรงแสดงหนทางแห่งพระนิพพานไว้ โดยหลายชื่อหรือหลายอย่าง ฟังดูคล้ายกับว่า ตรัสไว้อย่างขัดแย้งกันเองหรือไม่คงเส้นคงวา. ข้อนี้เราจะต้องทำความเข้าใจให้ถูกต้องว่า ที่ตรัสไว้ว่ามีทางเดียวหรืออย่างเดียวนั้น พระองค์ทรงระบุอัฏฐังคิกมรรคเป็นหลัก (ดูที่หน้า ๘๕๑); ที่ตรัสไว้ว่ามีหลายอย่างหรือหลายทางนั้น ก็หมายความว่าในธรรมนั้น ๆ แต่ละอย่าง ๆ มีอัฏฐังคิกมรรคเป็นหัวใจ. ถ้าท่านเข้าใจความหมายข้อนี้แล้ว จะเห็นได้ว่ามิได้ตรัสไว้อย่างขัดกันเอง. ◎ ต่อไปนี้จะได้แสดงหลักพระบาลีที่ตรัสถึงชื่อต่าง ๆ ของหนทางให้ถึงนิพพาน (นิพพานคามิมรรค) ซึ่งทรงแสดงไว้โดยชื่อต่าง ๆ กัน ดังต่อไปนี้. ◎ ในพระบาลีสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค มีข้อความที่ตรัสว่า "ภิกษุ ท.! กายคตาสติ นี้เรากล่าวว่า เป็นนิพพานคามิมรรค; สมถะและวิปัสสนา นี้เรากล่าวว่า เป็นนิพพานคามิมรรค; สมาธิมีวิตกและวิจาร สมาธิไม่มีวิตกสักแต่ว่ามีวิจาร สมาธิไม่มีวิตกไม่มีวิจาร นี้เรากล่าวว่า เป็นนิพพานคามิมรรค; สุญญตสมาธิ อนิมิตตสมาธิ อัปปณิหิตสมาธิ นี้เรากล่าวว่าเป็นนิพพานคามิมรรค;

สติปัฏฐานสี่ นี้เรากล่าวว่าเป็นนิพพานคามิมรรค; สัมมัปปธานสี่ นี้เรากล่าวว่าเป็นนิพพานคามิมรรค; อิทธิบาทสี่ นี้เรากล่าวว่าเป็นนิพพานคามิมรรค; อินทรีย์ห้า นี้เรากล่าวว่าเป็นนิพพานคามิมรรค; พละห้า นี้เรากล่าวว่าเป็นนิพพานคามิมรรค; โพชฌงค์เจ็ด นี้เรากล่าวว่าเป็นนิพพานคามิมรรค; อริยอัฏฐังคิกมรรค นี้เรากล่าวว่าเป็นนิพพานคามิมรรค." (ในสูตรอื่น ๆ ทรงแจกโดยแยกกันเป็นอย่าง ๆ ไม่รวมกันเป็นหมวดหรือกลุ่มเช่นนี้ก็มี แต่ก็ยังทรงเรียกแต่ละอย่าง ๆ นั้นว่า เป็นนิพพานคามิมรรคอยู่นั่นเอง). *(ดูข้อความที่หน้า ๑๓๗๒—๑๓๗๓.)* ◎ นี้เป็นเครื่องแสดงว่า ถ้าจะเข้าใจข้อความแห่งพระพุทธภาษิตในพระบาลีต่างแห่ง ว่าไม่ขัดกันแล้ว จะต้องทำความเข้าใจอย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น ว่าจะเล็งกันถึงใจความภายในของธรรมะชื่อนั้น หรือจะมองดูกันที่ตัวธรรมะนั้น ๆ จากภายนอก. ◎ ชื่อของนิพพานคามิมรรคที่ตรัสไว้ถึง ๑๑ ชื่อดังที่กล่าวแล้วข้างต้นนั้น ฟังดูอย่างผิวเผินแล้ว รู้สึกว่ามันต่างกันคนละทิศทาง แต่ถ้ามองดูถึงความหมายในภายในซึ่งเป็นชั้นหัวใจ ก็ล้วนแต่แสดงว่านำให้เกิดอัฏฐังคิกมรรคได้ด้วยกันทั้งนั้น ดังนั้นผู้ที่ยึดมั่นในคำว่า เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ (ทางนี้เท่านั้น ทางอื่นไม่มี) จงได้เข้าใจว่า ทางอื่น ๆ นั้น มีอัฏฐังคิกมรรคซ่อนอยู่ในตัว ถ้าตาไม่ถั่วเกินไปคงจะมองเห็นหัวใจอัฏฐังคิกมรรคที่ซ่อนอยู่ในธรรมต่างชื่อนั้น ๆ.

๗๓. มัชฌิมาปฏิปทานั่นแหละ คือเอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ : ในพระบาลีติกนิบาตอังคุตตรนิกาย หน้า ๓๘๑—๓๘๓ ข้อ ๕๙๖—๕๙๗ มีตรัสว่า สติปัฏฐานสี่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา สัมมัปปธานสี่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา อิทธิบาทสี่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา อินทรีย์ห้าเป็นมัชฌิมาปฏิปทา พละห้าเป็นมัชฌิมาปฏิปทา โพชฌงค์เจ็ดเป็นมัชฌิมาปฏิปทา มรรคมีองค์แปดเป็นมัชฌิมาปฏิปทา *(ดูข้อความละเอียดในหนังสือนี้ ที่หน้า ๘๔๗—๘๔๙).* ◎ ใคร ๆ แม้เป็นภิกษุบวชพรรษา

เดียวก็ทราบอยู่แล้วว่า มัชฌิมาปฏิปทากับอริยอัฏฐังคิกมรรคนั้นเป็นสิ่งสิ่งเดียวกัน. เมื่ออริยอัฏฐังคิกมรรคเป็น เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ *(ดังข้อความที่กล่าวไว้แล้วในหนังสือนี้ ที่หน้า ๘๕๑ ภายใต้หัวข้อว่า "ลักษณะหนทางแห่งความหมดจด")* ดังนี้แล้ว *สติปัฏฐานสี่* ก็คือ เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ, *สัมมัปปธานสี่* ก็คือ เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ, *อิทธิบาทสี่* ก็คือเอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ, *อินทรีย์ห้า* ก็คือ เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ, *พละห้า* ก็คือ เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ, *โพชฌงค์เจ็ด* ก็คือ เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ, ไม่ต้องพูดถึง *อริยอัฏฐังคิกมรรค* ซึ่งมีพระบาลีกล่าวไว้ชัดเจนอยู่แล้ว; ดังนั้น ขอให้ผู้ที่กระหายต่อคำว่า เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ จงได้พิจารณาดูโดยรอบคอบเถิดว่าอะไรเป็น เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ ได้บ้าง *(ควรจะอ่านข้อความแห่งข้อที่ ๗๑ แห่งคำชี้แจงนี้ดูอีกครั้งหนึ่ง เป็นเครื่องประกอบด้วย).* ◎ ผู้รวบรวมขอสรุปความว่า อะไร ๆ ที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทาแล้วย่อมเป็น เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ ได้ด้วยกันทั้งนั้น. ◎ มัชฌิมาปฏิปทามีหลายอย่างหลายระดับ คือมัชฌิมาปฏิปทาพื้นฐานทั่วไป มัชฌิมาปฏิปทาในความหมายชั้นกว้าง และมัชฌิมาปฏิปทาในความหมายชั้นลึก *(ดูรายละเอียดที่หน้า ๘๔๕, ๘๔๗ และที่หน้า ๘๔๙ แห่งหนังสือนี้).*

๗๔. วิธีสะดวกและลัดสั้นที่สุดในการปฏิบัติอัฏฐังคิกมรรค : แม้อัฏฐังคิกมรรค *(มีองค์ ๘ ประการ)* ซึ่งเป็นทางสายเดียวเพื่อนิพพาน ทางอื่นไม่มี *(เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ)* นั้นก็ยังมีวิธีปฏิบัติที่ลัดสั้นสมบูรณ์และแน่นอนที่สุด คือการเพ่งความจริงที่ *อายตนิกธรรม (สิ่งที่ทำหน้าที่ติดต่อปรุงแต่ง ได้แก่อายตนะภายในหก อายตนะภายนอกหก วิญญาณหก สัมผัสหก เวทนาหก)* จนไม่กำหนัดลุ่มหลงในธรรมเหล่านั้นแต่ละอย่าง ๆ เห็นโทษของมันอยู่ตลอดเวลา ไม่เกิดอุปาทานในเบญจขันธ์ ไม่มีทางที่จะเกิดตัณหาใด ๆ จึงละความทุกข์ทั้งปวงได้เพราะละตัณหาเสียได้ มีความสุขอยู่ทั้งทางกายและทางจิต. เมื่อเขาเป็นอยู่ในภาวะเช่นนี้ ทิฏฐิของเขาก็เป็น

สัมมาทิฏฐิ ความดำริของเขาก็เป็นสัมมาสังกัปปะ ความพยายามของเขาก็เป็นสัมมาวายามะ สติของเขาก็เป็นสัมมาสติ สมาธิของเขาก็เป็นสัมมาสมาธิ อยู่แล้วโดยอัตโนมัติ; ส่วนกายกรรม วจีกรรม และอาชีวะของเขา เป็นธรรมอันบริสุทธิ์อยู่แล้วโดยพื้นฐานยิ่งกว่าอัตโนมัติ : ด้วยอาการอย่างนี้เป็นอันว่า อริยอัฏฐังคิกมรรคของเขาย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบ. เมื่อเขาเป็นอยู่อย่างนี้ โพธิปักขิยธรรมทั้งหลายก็สมบูรณ์โดยอัตโนมัติคือสติปัฏฐานสี่ สัมมัปปธานสี่ อิทธิบาทสี่ อินทรีย์ห้า พละห้า โพชฌงค์เจ็ด และอัฏฐังคิกมรรคซึ่งเป็นตัวการปฏิบัติอยู่แล้ว, จึงมีสมถะและวิปัสสนาที่เคียงคู่กันไปคือตัวอัฏฐังคิกมรรคนั่นเอง, ความสมบูรณ์แห่งกิจในอริยสัจทั้งสี่ก็มี, เป็นความดับทุกข์ถึงที่สุด *(ดูข้อความที่หน้า ๗๙๐—๗๙๓ แห่งหนังสือนี้)*; สรุปความว่า ข้อปฏิบัติที่ลัดสั้นที่สุดก็คือ การมองเห็นสิ่งทั้งปวงโดยความเป็นสิ่งที่ยึดถือไม่ได้อยู่เป็นประจำ ไม่เกิดตัณหา แต่เป็นการดับตัณหาอยู่เป็นปกติอย่างอัตโนมัติ. นี่แหละคือหัวใจของคำว่า เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ ที่แท้จริงและลัดสั้นที่สุด. ผู้ที่สมาทานบทว่า เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ เป็นหลัก ควรจะสนใจข้อความนี้ให้เป็นอย่างยิ่ง.

๗๕. การใช้ความตายและเวลาที่รอความตายให้เป็นประโยชน์

: เมื่อความตายกำลังคุกคามอยู่ เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ พิจารณาเวทนาอันเกิดขึ้นในขณะนั้น. ◎ ถ้ามี *สุขเวทนา* ก็พิจารณาว่า สุขเวทนาและกายอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนานั้นเป็นของไม่เที่ยง แล้วมันจะเป็นตัวตนแห่งความสุขมาแต่ไหน จึงไม่มีความพอใจในกายและในสุขเวทนานั้น ย่อมละราคานุสัยเสียได้. ◎ ถ้ามี *ทุกขเวทนา* ในขณะนั้นก็พิจารณาว่า ทุกขเวทนาและกายอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนานั้นเป็นของไม่เที่ยง แล้วมันจะเป็นตัวตนแห่งความเที่ยงมาแต่ไหน จึงไม่เกลียดชังกายและทุกขเวทนานั้น ย่อมละปฏิฆานุสัยเสียได้. ◎ ถ้ามี *อทุกขมสุขเวทนา* ในขณะนั้นก็พิจารณาว่า อทุกขมสุขเวทนาและกายอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขม-

สุขเวทนานั้นเป็นของไม่เที่ยง แล้วมันจะเป็นตัวตนแห่งความเป็นของไม่ทุกข์ไม่สุขมาแต่ไหน จึงไม่หลงใหลในกายและอทุกขมสุขเวทนานั้น ย่อมละอวิชชานุสัยเสียได้. ◎ เขาเป็นผู้ปราศจากกิเลสเสวยเวทนาทุกชนิด แม้จะเป็นเวทนาถึงขนาดที่มีกายเป็นที่สุดรอบหรือมีชีวิตเป็นที่สุดรอบก็ตาม. นี้เรียกว่าเวทนาเป็นของเย็นแก่บุคคลนั้น ซึ่งเป็นวิสัยแห่งอนุปาทิเสสนิพพาน. ◎ นี้นับว่าเป็นสิ่งที่ควรสนใจสำหรับบุคคลทุกคน ซึ่งล้วนแต่จะต้องเจ็บต้องตายด้วยกันทั้งนั้น. *(ดูข้อความละเอียดที่หน้า ๗๘๗ – ๗๙๐ แห่งหนังสือนี้).*

๗๖. ลำดับหนทางไปแห่งจิตของสัตว์ แต่ต้นจนถึงความสิ้นอาสวะ อย่างน่าสนใจที่สุด : แม้ว่าพระองค์จะได้ตรัสไว้ในลักษณะแห่งจิตวิทยา ก็มีประโยชน์ในการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์อย่างชัดเจนอย่างยิ่ง เริ่มต้นตั้งแต่จิตต่ำสุดขึ้นไปถึงจิตระดับสุดท้ายอันเป็นความหลุดพ้น มีลำดับดังนี้คือ ◎ จิตที่เกี่ยวกับบ้านเรือน มีอาการแห่ง *โทมนัส* เป็นของต่ำสุด สูงขึ้นไปเป็น *โสมนัส* สูงขึ้นไปอีกเป็น *อุเบกขา* : นี้เป็นกลุ่มอาศัยบ้านเรือน *(เคหสิต)* มีอยู่เป็น ๓ ชั้น. จิตกลุ่มที่ออกจากบ้านเรือน *(เนกขัมมสิต)* ต่ำสุดก็คือ *โทมนัส* สูงขึ้นไปก็คือ *โสมนัส* สูงขึ้นไปอีกก็คือ *อุเบกขา ;* เป็น ๓ ชั้นอีกอย่างเดียวกัน. ◎ ในการละนั้น กลุ่มที่อาศัยบ้านเรือนทุกชนิดทั้ง ๓ ชนิด จะละเสียได้ด้วยกลุ่มที่อาศัยการหลีกออกจากบ้านเรือน ตามคู่ที่ตรงกัน; ตัวอย่างเช่น โทมนัสที่อาศัยบ้านเรือนก็อาศัยโทมนัสที่อาศัยการหลีกออกจากบ้านเรือนเป็นเครื่องละเสียได้เป็นต้น. รวมความว่า ธรรมชื่อใดที่เป็นเคหสิต ก็อาศัยธรรมชื่อนั้นที่เป็นเนกขัมมสิตละเสียได้. ในที่สุดก็ไปจบลงที่คำว่า อุเบกขาที่อาศัยเรือนจะละเสียได้ด้วยอุเบกขาที่อาศัยการหลีกออกจากเรือน. สรุปสั้นที่สุดก็ว่า อาศัยชนิดที่เป็นเนกขัมมสิตเป็นเครื่องละชนิดที่เป็นเคหสิต มาสูงสุดอยู่ที่อุเบกขาอันเป็นเนกขัมมสิต. ◎ ถ้ามันอยู่ในกลุ่มเดียวกัน โสมนัสจะเป็นเครื่อง

ละโทมนัส และอุเบกขาจะเป็นเครื่องละโสมนัส มีลำดับแห่งความสูงต่ำต่อกันและกันอย่างนี้. ◎ ในบรรดาอุเบกขาเหล่านั้น จะมีกี่อย่างกี่ชนิดก็ตาม ถ้ามีรูปธรรมทั้งห้า *(คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ)* เป็นอารมณ์ให้เกิด ก็มีชื่อเรียกรวมกันว่า *นานัตตอุเบกขา* มีได้ตั้งแต่ต่ำที่สุดถึงสูงที่สุดของธรรมประเภทนี้. ส่วนอุเบกขาใดมีอรูปธรรมเป็นอารมณ์อย่างเดียว รวมเรียกชื่อว่า *เอกัตตอุเบกขา;* อาศัยเอกัตตอุเบกขานี้ ละเสียซึ่งนานัตตอุเบกขาทั้งสิ้น; แล้วจึงอาศัยธรรมชื่อ ***อตัมมยตา*** เป็นเครื่องละเสียซึ่งเอกัตตอุเบกขานั้นเป็นอันดับสุดท้าย คือถึงความสิ้นกิเลสอาสวะ. ◎ คำว่า "**อตัมมยตา**" เป็นคำที่แปลยาก มีความหมายกำกวมเป็นที่ถกเถียงกันทั้งในบาลีและอรรถกถา ไม่ค่อยจะยุติ; ขอตัดบทในที่นี้ว่าได้แก่สภาวธรรมที่ปราศจากตัณหามานทิฏฐิ ซึ่งจะเรียกว่าไวพจน์ของพระนิพพานก็ได้ ไม่ควรจะแปลออกมาเป็นภาษาไทย ถ้าถูกบังคับให้แปลก็จะแปลว่า **"ภาวะที่ไม่สำเร็จมาแต่ปัจจัยนั้น ๆ"** คือเป็นตัวอสังขตธรรมหรือวิราคธรรมนั่นเอง. *(ดูข้อความละเอียดในหนังสือนี้ ที่หน้า ๗๙๓ – ๗๙๖).*

๗๗. เสวียนรองหม้อกับเสวียนรองจิต ที่น่าสนใจ : หม้อดินที่ไม่มีเสวียนรองย่อมกลิ้งง่ายและแตก ถ้ามีเสวียนรองย่อมปลอดภัย. จิตนี่ก็เหมือนกัน ถ้าไม่มีเสวียนรองย่อมไม่อาจจะตั้งอยู่โดยชอบ ชนิดที่ตรัสว่า **"ถ้าจักเป็นอยู่โดยชอบไซร้ โลกก็จะไม่ว่างจากพระอรหันต์"**. เสวียนรองจิตได้แก่อริยมรรคมีองค์แปด; เมื่อมีเสวียนชนิดนี้รองจิตแล้วจิตก็ตั้งอยู่โดยชอบ ชนิดที่ไม่อาจจะเกิดกิเลสใด ๆ กิเลสทั้งหลายก็ขาดปัจจัย สิ้นไปในที่สุด. ◎ สรุปความว่า การตั้งอยู่ในอริยมรรคนั่นเอง คือการเป็นอยู่โดยชอบชนิดที่จะทำให้โลกไม่ว่างจากพระอรหันต์. ◎ ขอให้ทุกคนมีเสวียนรองจิตกัน โดยทำนองนี้เถิด. *(ดูข้อความที่หน้า ๘๔๒ แห่งหนังสือนี้).*

๗๘. ธรรมที่สมมติกันว่าเลิศ เป็นสิ่งที่ควรระวังไม่ให้ปะปนกัน : ธรรมทั้งปวงทั้งที่เป็นสังขตะและอสังขตะนั้น มีวิราคธรรม *(ซึ่งเป็นไวพจน์ของนิพพาน)* เป็นเลิศ. ถ้าแบ่งแยกเอามาแต่ฝ่ายสังขตธรรม คือธรรมที่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่งและปรุงแต่งสิ่งอื่นต่อไปด้วยแล้ว ปรากฏว่าอัฏฐังคิกมรรคเป็นของเลิศ. เมื่อกล่าวถึงสังขตธรรมย่อมหมายความว่า สภาวธรรมตามธรรมชาติที่ยังมีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง เช่นขันธ์ ธาตุ อายตนะ เป็นต้นก็ดี ที่เป็นธรรมปฏิบัติเพื่อให้เกิดผลตามที่ประสงค์ก็ดี และผลที่เกิดขึ้นก็ดี รวมเรียกว่าสังขตธรรมด้วยกันทั้งสิ้น. สังขตธรรมทั้งหมดนี้ มีส่วนเลิศอยู่ที่อริยอัฏฐังคิกมรรค เพราะเป็นเครื่องให้สำเร็จประโยชน์ คือดับทุกข์ได้. แม้ผลของอัฏฐังคิกมรรคก็ยังไม่เลิศไปกว่าตัวอัฏฐังคิกมรรค เพราะคลอดออกมาจากอัฏฐังคิกมรรคนั่นเอง. ◎ ขอให้ทุกคนมองเห็นความเลิศของอัฏฐังคิกมรรค แล้วให้ความสนใจ พยายามทำให้เกิดมี ก็จะได้รับผลอันเลิศถึงขนาดเป็นวิราคธรรม ซึ่งเป็นของเลิศทั้งของฝ่ายสังขตธรรมและอสังขตธรรม ด้วยกันจงทุกคนเถิด. *(ดูข้อความที่หน้า ๔๕๐ และ ๘๔๒ แห่งหนังสือนี้).*

๗๙. พรที่เหมาะสมสำหรับภิกษุ แตกต่างจากพรสำหรับชาวบ้าน อย่างน่าสนใจ : เราให้พรกันว่า จงเจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ตามความหมายที่ใช้กันอยู่ตามปกติธรรมดาทั่ว ๆ ไป. ส่วนพรที่พระพุทธองค์ทรงประสงค์สำหรับภิกษุนั้น มีความหมายแตกต่างกันออกไปคือ ◎ **อายุ** ทรงหมายถึงมีความสามารถมีอิทธิบาท ๔ ประการ เพื่อประสพความสำเร็จในอายุที่พึงประสงค์. ◎ **วรรณะ** ทรงหมายถึงความมีศีล สำรวมด้วยปาติโมกขสังวรถึงพร้อมแล้วด้วยมารยาทและโคจร มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลาย แม้เป็นโทษเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลายอยู่. ◎ **สุข** ทรงหมายถึงความมีรูปฌานสี่ อันเป็นความสุขอย่างยิ่งในทิฏฐธรรม ถึงกับมีความหมาย

แห่งนิพพานโดยปริยาย. ◎ พละ ทรงหมายถึงความมีเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ อันเป็นกำลังให้หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง. ◎ *(ดูข้อความที่หน้า ๑๕๑๗ แห่งหนังสือนี้).* ◎ ท่านผู้อ่านพึงเทียบเคียงดูเองเถิดว่า อย่างไหนเป็นพรเด็กเล่น หรือสำหรับหลอกลวงเด็ก และอย่างไหนเป็นพรอันแท้จริงสำหรับความเป็นพุทธบริษัทผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน.

๘๐. ความบกพร่องของพุทธบริษัทเกี่ยวกับเรื่องกรรม : พุทธบริษัทแม้ในประเทศเรา ยังมีความบกพร่อง หรือถึงกับเหลวไหลในเรื่องเกี่ยวกับกรรมอยู่เป็น ๒ อย่าง คือ เรื่อง*กรรมในขั้นต่ำ* ซึ่งในลัทธิอื่นก็มี นั้นก็ยังประพฤติกันไม่ได้, ส่วนเรื่อง*กรรมในขั้นสูง* ซึ่งเป็นเรื่องกรรมในพระพุทธศาสนาโดยแท้จริงนั้น กลับไม่สนใจกันเสียเลยว่าเป็นกรรมในพระพุทธศาสนา. ◎ กรรมประเภทแรกคือ ประพฤติชั่วแล้วได้ทุกข์โดยส่วนเดียว ประพฤติดีแล้วได้สุขโดยส่วนเดียว ประพฤติเจือกันก็ได้รับสุขและทุกข์เจือกัน นี้ก็มิได้ถือกันอย่างเคร่งครัด กลับไปอ้างว่าทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วไม่ได้ชั่วไปเสียก็มี; เรียกว่ากรรมชั้นลูกเด็ก ๆ ก็มิได้ศึกษาและประพฤติกันอย่างจริงจัง. ◎ ส่วนกรรมเป็นชิ้นเป็นอันในระดับสูงคืออัฏฐังคิกมรรค ก็ไม่มีใครในเมืองไทยรู้ว่าเป็นกรรมไม่ดำไม่ขาวเป็นที่สิ้นสุดแห่งกรรมทั้งปวงที่พุทธศาสนาประสงค์ให้มี คงพูดถึงกันแต่เรื่องกรรมดำกรรมขาวหรือกรรมดีกรรมชั่ว แล้วอ้างว่านี้เป็นกรรมในพุทธศาสนาซึ่งที่แท้แล้วในลัทธิอื่นก็มีสอน ดังที่พระองค์ตรัสว่า ยังมีศาสดาเหล่าอื่นที่เป็นสัมมาทิฐิก็มีอยู่ในโลกนี้. ◎ ขอให้ถือกันว่า เรื่องกรรมดีกรรมชั่วนั้นเป็นหลักทั่วไป ส่วนกรรมที่จะเพิกถอนเสียทั้งกรรมดีและกรรมชั่วนั้น ไม่ใช่เรื่องทั่วไปในลัทธิอื่น คงมีแต่ในลัทธิที่มีการปฏิบัติในอัฏฐังคิกมรรคเท่านั้น. ◎ ขอให้พวกเราประพฤติตามหลักกรรมดีกรรมชั่วกันให้จริงจัง แล้วเลื่อนขึ้นมาประพฤติกรรมที่เป็นที่สิ้นสุดแห่งกรรมดีกรรมชั่ว ตามหลักของพุทธศาสนา ซึ่งเป็นกรรม

แท้จริงของพุทธศาสนา กันเสียที ; มิฉะนั้นก็จะได้ชื่อว่า แม้*กรรมในขั้นลูกเด็ก ๆ* ก็ยังประพฤติกันไม่ได้ แล้วจะประพฤติ**กรรมที่ถึงขนาดเป็นผู้ใหญ่** กันได้อย่างไร. ◎ อีกอย่างหนึ่ง ขอให้สังเกตว่า การกระทำกรรมนั้นท่านทรงใช้คำว่า *ปรุงแต่ง* คือปรุงแต่งกายสังขาร – วจีสังขาร – มโนสังขาร อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน หรือไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน แล้วแต่กรณี, ครั้นแล้วก็เข้าถึงโลกอันมีสัมผัสเป็นความเบียดเบียนหรือไม่เบียดเบียน แล้วแต่กรณีอีกเช่นเดียวกัน ; โดยไม่มีถ้อยคำอันแสดงว่าเข้าถึงหลังจากตายแล้ว ซึ่งหมายความว่าเสวยผลกรรมนั้นในโลกนี้ก็ได้ อย่างกะว่าเป็นสัตว์นรกหรือเป็นสัตว์สวรรค์กันได้ในโลกนี้ทีเดียว. ◎ เรามักจะยึดถือกันแต่ในทางที่จะให้เป็นเรื่องหลังจากความตายไปเสียทั้งนั้น เราจึงไม่สนใจกระทำกันอย่างจริงจังในเรื่องของกรรม ในปัจจุบันนี้. ยิ่งสำหรับกรรมไม่ดำไม่ขาวคืออัฏฐังคิกมรรคด้วยแล้ว ยิ่งไม่สนใจว่าเป็นสิ่งที่ต้องกระทำในชาติปัจจุบันนี้ หรือถึงกับถือว่าเป็นสิ่งที่ทำไม่ได้ ต้องรอกันอีกหลายชาติ โดยถือเสียว่าเป็นเรื่องของนิพพานในอนาคตกาลนานไกล เลยไม่ได้รับผลจากเรื่องกรรมไม่ดำไม่ขาวเลยสักนิดเดียว. ◎ แม้ชาวต่างประเทศที่แต่งหนังสือเรื่องกรรมในพุทธศาสนา ก็จะกล่าวถึงกันแต่กรรมดีกรรมชั่วอีกเช่นเดียวกัน ไม่กล่าวถึงกรรมที่สิ้นไปแห่งกรรมดีกรรมชั่ว ซึ่งไม่ถูกต้องหรือเป็นธรรมต่อพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง. ◎ ขอให้ช่วยกันสังวรไว้ในเรื่องอันเกี่ยวกับกรรมในหมู่ชาวไทยเรา เช่นที่กล่าวมานี้. ◎ เราน่าจะนึกกันไปในทางที่ว่า ถ้าดำรงตนอยู่ในอริยมรรคมีองค์แปดแล้ว จะไม่มีอะไรมาทำให้รู้สึกเป็นสุขหรือเป็นทุกข์ได้ เพราะเห็นเป็นธรรมดาเช่นนั้นเองไปเสียหมด ; ข้อนี้พอจะเป็นเครื่องแสดงว่า เราอยู่นอกอิทธิพลของกรรมดำกรรมขาวแต่หนหลังได้ในชาติปัจจุบันนี้แล้ว บ้างกระมัง. *(ดูรายละเอียดเรื่องนี้ที่หน้า ๘๖๐ – ๘๖๓ แห่งหนังสือนี้ พร้อมทั้งหมายเหตุท้ายเรื่องนั้น และควรอ่านข้อความแห่งข้อที่ ๘๖ ของคำชี้แจงนี้ประกอบด้วย).*

๘๑. ความสำคัญของอริยสมาธิหรืออริยสัมมาสมาธิ : ชื่อนี้เท่าที่พบแล้วในพระบาลีมีที่มา ๓ แห่ง คือ ***แห่งที่หนึ่ง*** พบในบาลีมัชฌิมนิกายอุปริปัณณาสก์ มีอยู่ในสูตรชื่อมหาจัตตารีสกสูตร เล่ม ๑๔ หน้า ๑๘๐ ข้อที่ ๒๕๒ เรียกชื่อว่า "อริยสัมมาสมาธิ" *(ดูข้อความที่หน้า ๑๒๘๖ แห่งหนังสือนี้).* ***แห่งที่สอง*** พบในบาลีสังยุตตนิกายมหาวารวรรค เล่ม ๑๙ หน้า ๒๕ ข้อที่ ๘๑ เรียกชื่อว่า "อริยสัมมาสมาธิ" เหมือนกัน *(ดูข้อความในหนังสือขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์ ที่หน้า ๓๐๐).* ***แห่งที่สาม*** พบในบาลีอังคุตตรนิกายสัตตกนิบาต เล่ม ๒๓ หน้า ๔๒ ข้อที่ ๔๒ เรียกชื่อว่า "อริยสมาธิ" *(ขาดคำว่า "สัมมา" ไป) (ดูข้อความที่หน้า ๑๓๑๑ แห่งหนังสือนี้);* แต่ชื่อนี้ที่ปรากฏในบาลีฉบับพม่า อังคุตตรนิกายสัตตกนิบาต เล่ม ๒ หน้า ๔๒๘ ข้อที่ ๔๕ ก็เรียกชื่อว่า "อริยสัมมาสมาธิ" เหมือนในที่มาสองแห่งข้างต้น. ความผิดกันในลักษณะอย่างนี้ไม่มีน้ำหนักหรือความหมายอะไร แม้ฉบับไทยจะขาดคำว่า "สัมมา" ไป ก็ยังคงหมายความว่า "อริยสัมมาสมาธิ" อยู่นั่นเอง เพราะประกอบขึ้นด้วยองค์ ๗ องค์ ซึ่งล้วนแต่เป็น "สัมมาฯ" ทั้งนั้น; ยิ่งปรากฏว่าในฉบับพม่ามีคำว่า "สัมมา" อยู่ด้วย ก็เป็นอันว่าของเดิมแท้ต้องเป็นอริยสัมมาสมาธิแท้ แต่มีการคัดลอกตกหล่นไปก็ได้. ◎ สิ่งที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่งคือ ในบาลีสังยุตตนิกายมหาวารวรรคขึ้นต้นด้วยคำว่าอะไรคืออริยสัมมาสมาธิที่มีที่ตั้งอาศัยและมีบริขาร แล้วตอบว่าได้แก่ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ จนถึงสัมมาสมาธิ. ส่วนในมัชฌิมนิกายอุปริปัณณาสก์ ตั้งคำถามอย่างเดียวกัน แล้วตอบว่าได้แก่ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ ไปจนถึงสัมมาสติ หาได้เลยไปถึงสัมมาสมาธิไม่. ผู้รวบรวมเคยเข้าใจว่าข้อความในสังยุตตนิกายมหาวารวรรคถูกต้อง เพราะครบทั้งองค์แปด ส่วนในมัชฌิมนิกายอุปริปัณณาสก์คงจะตกหล่นองค์ที่แปดไป ไม่สมบูรณ์หรือไม่ถูกต้อง บัดนี้เมื่อใคร่ครวญดูอย่างละเอียดอีกครั้งหนึ่ง เข้าใจว่าที่กล่าวไว้เพียงเจ็ดองค์ *(คือไม่เลยไปถึงสัมมาสมาธิ)* ในอุปริปัณณาสก์นั่นแหละเป็นการถูกต้องแล้ว

เพราะมีข้อความต่อมากล่าวตรงกันหมดทั้งสามแห่งว่า เอกัคคตาจิตที่ประกอบด้วยองค์เจ็ด ชื่อว่า "อริยสัมมาสมาธิ". ◎ สรุปความว่า อริยมรรคมีองค์แปดเมื่อเอาสัมมาสมาธิเป็นตัวตั้ง แล้วเอาเจ็ดองค์ที่เหลือเป็นตัวประกอบ กลมกลืนเป็นอันเดียว ทำหน้าที่ด้วยกันหรือพร้อมกันในการตัดกิเลส นั่นแหละคือ "อริยสัมมาสมาธิ". กล่าวให้สั้นที่สุดอีกครั้งหนึ่งว่า เมื่ออัฏฐังคิกมรรคทำหน้าที่กลมกลืนกันทั้งแปดองค์ตัดกิเลส ก็ได้นามใหม่ว่า "อริยสัมมาสมาธิ" เพื่อจะชี้ให้เห็นชัดตรงที่ทำการตัดกิเลสอย่างไร ซึ่งจะได้อธิบายในข้อถัดไป. ◎ ในที่นี้ขอให้ทราบไว้ก่อนว่า อัฏฐังคิกมรรคนั่นแหละ เมื่อรวมกันทำหน้าที่ตัดกิเลสตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ ก็ได้ชื่อว่าอริยสัมมาสมาธิบ้าง อริยสมาธิบ้าง ซึ่งไม่เป็นปัญหาอะไรในเรื่องชื่อ เพราะตัวแท้ของมันก็คือเอกัคคตาจิตที่ประกอบอยู่ด้วยองค์เจ็ดด้วยกันทั้งนั้น. ◎ ในที่อื่นมีกล่าวถึงการเจริญอริยสัมมาสมาธิอันประกอบด้วยองค์ห้า มีลักษณะเป็นสมาธิในรูปแบบแห่งรูปฌานสี่และปัจจเวกขณญาณ ในฌานนั้นๆ เห็นว่าไม่เข้าเรื่องกัน จึงไม่นำมาใส่ไว้ในที่นี้ ผู้สนใจจะหาอ่านได้ในหนังสือนี้ ที่หน้า ๑๒๘๑ — ๑๒๘๕.

๘๒. อาการที่อัฏฐังคิกมรรครวมกำลังกันทำหน้าที่ตัดกิเลสในนามของ "อริยสัมมาสมาธิ" : อาการที่อัฏฐังคิกมรรคกลมกลืนกันทำหน้าที่ ที่เรียกว่าอริยมัคคสมังคี แล้วตัดกิเลสนั้น เราไม่ค่อยได้สนใจหรือนำมาอธิบายกัน ยังเป็นเรื่องที่มืดมนอยู่ ที่จริงในพระบาลีได้แสดงอาการเช่นนี้ไว้ชัดเจนมากถึง ๒ รูปแบบ คือ ◎ **รูปแบบที่ ๑** ในบาลี *มหาจัตตารีสกสูตร* อธิบายไว้เป็นหลักว่า สัมมาทิฏฐิมีหน้าที่ทำให้รู้ว่าอย่างไรเป็นสัมมาทิฏฐิอย่างไรเป็นมิจฉาทิฏฐิแน่นอนแล้ว ผู้นั้นพยายามละมิจฉาทิฏฐิ เจริญสัมมาทิฏฐิอยู่ด้วยความมีสติอย่างยิ่ง ความรู้ของผู้นั้นในขณะนั้นเป็นสัมมาทิฏฐิของเขา ความพยายามของผู้นั้นในขณะนั้นเป็นสัมมาวายามะของเขา ความมีสติในการทำอย่าง

นั้นในขณะนั้นของผู้นั้นเป็นสัมมาสติของเขา ธรรม ๓ อย่างนี้กลมกลืนกันอยู่ทำหน้าที่ของตน ๆ นี้กลุ่มหนึ่งเรียกว่า *กลุ่มสัมมาทิฏฐิ.* ๏ แล้วสัมมาทิฏฐิยังคงทำหน้าที่ต่อไป ในการรู้ว่าอย่างไรเป็นสัมมาสังกัปปะอย่างไรเป็นมิจฉาสังกัปปะแน่นอนแล้ว ผู้นั้นพยายามละมิจฉาสังกัปปะเจริญสัมมาสังกัปปะอยู่ ด้วยความมีสติอย่างยิ่ง ความรู้อย่างนั้นในขณะนั้นของผู้นั้นเป็นสัมมาทิฏฐิของเขา ความพยายามในการทำอย่างนั้นในขณะนั้นของผู้นั้น เป็นสัมมาวายามะของเขา ความมีสติในการทำอย่างนั้นในขณะนั้นของผู้นั้น เป็นสัมมาสติของเขา ธรรม ๓ อย่างนี้กลมกลืนกันอยู่ทำหน้าที่ของตน ๆ นี้อีกกลุ่มหนึ่งเรียกว่า*กลุ่มสัมมาสังกัปปะ.* ๏ แล้วสัมมาทิฏฐิยังคงทำหน้าที่ต่อไป ในการรู้ว่าอย่างไรเป็นสัมมาวาจาอย่างไรเป็นมิจฉาวาจาแน่นอนแล้ว ผู้นั้นพยายามละมิจฉาวาจาเจริญสัมมาวาจาอยู่ด้วยความมีสติอย่างยิ่ง ความรู้อย่างนั้นในขณะนั้นของผู้นั้นเป็นสัมมาทิฏฐิของเขา ความพยายามในการทำอย่างนั้นในขณะนั้นของผู้นั้น เป็นสัมมาวายามะของเขา ความมีสติในการทำอย่างนั้นในขณะนั้นของผู้นั้นเป็นสัมมาสติของเขา ธรรม ๓ อย่างนี้กลมกลืนกันอยู่ทำหน้าที่ของตน ๆ นี้อีกกลุ่มหนึ่งเรียกว่า *กลุ่มสัมมาวาจา.* ๏ สัมมาทิฏฐิยังคงทำหน้าที่ต่อไป ในการรู้ว่าอย่างไรเป็นสัมมากัมมันตะอย่างไรเป็นมิจฉากัมมันตะแน่นอนแล้ว ผู้นั้นพยายามละมิจฉากัมมันตะเจริญสัมมากัมมันตะอยู่ด้วยความมีสติอย่างยิ่ง ความรู้อย่างนั้นในขณะนั้นของผู้นั้นเป็นสัมมาทิฏฐิของเขา ความพยายามในการทำอย่างนั้นในขณะนั้นของผู้นั้น เป็นสัมมาวายามะของเขา ความมีสติในการทำอย่างนั้นในขณะนั้นของผู้นั้นเป็นสัมมาสติของเขา ธรรม ๓ อย่างนี้กลมกลืนกันอยู่ทำหน้าที่ของตน ๆ นี้อีกกลุ่มหนึ่งเรียกว่า *กลุ่มสัมมากัมมันตะ.* ๏ สัมมาทิฏฐิยังคงทำหน้าที่ต่อไป ในการรู้ว่าอย่างไรเป็นสัมมาอาชีวะอย่างไรเป็นมิจฉาอาชีวะแน่นอนแล้ว ผู้นั้นพยายามละมิจฉาอาชีวะพยายามเจริญสัมมาอาชีวะอยู่ด้วยความมีสติอย่างยิ่ง; ความรู้อย่างนั้นในขณะนั้น

ของผู้นั้น นั่นเป็นสัมมาทิฏฐิของเขา, ความพยายามในการทำอย่างนั้นในขณะนั้นของผู้นั้น นั่นเป็นสัมมาวายามะของเขา, ความมีสติในการทำอย่างนั้นในขณะนั้นของผู้นั้น นั่นเป็นสัมมาสติของเขา : ธรรม ๓ อย่างนี้กลมกลืนกันอยู่ทำหน้าที่ของตน ๆ นี้อีกกลุ่มหนึ่งเรียกว่า *กลุ่มสัมมาอาชีวะ.* รวมเป็น ๕ กลุ่ม. ◎ โดยเหตุที่สัมมาวายามะและสัมมาสติเข้าไปทำหน้าที่อยู่ในกลุ่มทั้งห้าอยู่ตลอดเวลาตามคุณสมบัติของตน ในการพยายามและในการระลึกได้ ท่านจึงไม่จัดเป็นกลุ่มเหมือน ๕ กลุ่มที่แล้วมา แม้กระนั้นก็มิได้หายไปไหน แต่ไปแทรกตัวอยู่ในกลุ่มทั้งห้าข้างต้น อย่างเต็มหน้าที่ของตน. ◎ สัมมาทิฏฐิได้ชื่อว่าผู้นำหน้าของทุกกลุ่ม ดังที่ปรากฏอยู่ในข้อความตอนต้นแห่งกลุ่มนั้น ๆ แล้ว; แล้วยังทำหน้าที่เป็นพิเศษคือ ทำให้เกิดการเกิดขึ้นอย่างเพียงพอเป็นลำดับ ๆ ไปคือ สัมมาสังกัปปะย่อมมีเพียงพอแก่ผู้มีสัมมาทิฏฐิ, สัมมาวาจาย่อมมีเพียงพอแก่ผู้มีสัมมาสังกัปปะ, สัมมากัมมันตะย่อมมีเพียงพอแก่ผู้มีสัมมาวาจา, สัมมาอาชีวะย่อมมีเพียงพอแก่ผู้มีสัมมากัมมันตะ, สัมมาวายามะย่อมมีเพียงพอแก่ผู้มีสัมมาอาชีวะ, สัมมาสติย่อมมีเพียงพอแก่ผู้มีสัมมาวายามะ, สัมมาสมาธิย่อมมีเพียงพอแก่ผู้มีสัมมาสติ, สัมมาญาณะย่อมมีเพียงพอแก่ผู้มีสัมมาสมาธิ, สัมมาวิมุตติย่อมมีเพียงพอแก่ผู้มีสัมมาญาณะ. ◎ อีกอย่างหนึ่ง สัมมาทิฏฐินำให้เกิดการละสิ่งที่ตรงกันข้ามต่อสัมมาทิฏฐิและองค์แห่งสัมมัตตะองค์อื่น ๆ คือช่วยให้เปลี่ยนจากมิจฉาทิฏฐิเป็นสัมมาทิฏฐิ เปลี่ยนจากมิจฉาสังกัปปะเป็นสัมมาสังกัปปะ เปลี่ยนจากมิจฉาวาจาเป็นสัมมาวาจาเป็นต้น. ◎ ในบรรดาธรรมที่สัมมาทิฏฐิจะต้องรู้หรือเห็นว่าเป็นอย่างไร คือ สัมมาทิฏฐิ — สัมมาสังกัปปะ — สัมมาวาจา — สัมมากัมมันตะ — สัมมาอาชีวะนั้น สัมมาทิฏฐิจะต้องแยกเห็นว่าอย่างไรเป็นสาสวะ *(ยังมีอาสวะ)* อย่างไรเป็นอนาสวะ *(ไม่มีอาสวะ)*; ซึ่งสรุปความได้สั้น ๆ ว่า ในชั้นที่ยังเป็นคุณธรรมของคนสามัญยึดมั่นในขันธ์ ก็จัดเป็นพวกสาสวะ คือยังมีอาสวะ ส่วนที่เป็นชั้นของผู้สิ้น

อาสวะก็เรียกว่าเป็นประเภทอนาสวะ คือไม่มีอาสวะ; สัมมาทิฏฐิมีหน้าที่ที่จะรู้เห็นทั้งสองฝ่าย ในการทำหน้าที่ของตน. ◎ สรุปความว่า องค์มรรคทั้งแปดองค์รวมกำลังกัน โดยสัมมาสมาธิเป็นตัวยืนโรงหรือเป็นเจ้าของเรื่อง องค์อีกเจ็ดองค์เป็นตัวประกอบทำหน้าที่ของตน ๆ คือ สัมมาทิฏฐิทำให้สัมมาสังกัปปะ — สัมมาวาจา — สัมมากัมมันตะ — สัมมาอาชีวะทำหน้าที่ของตน ๆ อย่างถูกต้อง โดยมีสัมมาวายามะและสัมมาสติเป็นตัวกำลังและเครื่องมือที่สำคัญ รวมกันเป็นอริยมัคคสมังคีมีองค์แปด ได้นามว่า "อริยสัมมาสมาธิ" คือสัมมาสมาธิอันประเสริฐเพราะมีบริวารถึงเจ็ดองค์; ทั้งหมดนี้เป็นส่วนเหตุหรือส่วนการปฏิบัติ เป็นฝ่ายเสขะ; แล้วอริยสัมมาสมาธิก็ทำหน้าที่ต่อไปให้เกิด *สัมมาญาณะ* สัมมาญาณะให้เกิด *สัมมาวิมุตติ* สิ้นอาสวะ เป็นอเสขะ ถึงที่สุดแห่งพรหมจรรย์ เรียกว่ามีสัมมัตตะสิบที่สมบูรณ์, สององค์หลังนี้เป็นส่วนผลของการปฏิบัติ ซึ่งมักจะถูกแยกออกไปเสีย ไม่นำมาพูดมาสอนพร้อมกัน เราจึงมักได้ยินแต่อัฏฐังคิกมรรคมีองค์แปด ซึ่งที่แท้ก็ได้แก่สัมมัตตะแปดนั่นเอง. ◎ นี้เป็นหลักเกณฑ์ตามข้อความแห่งบาลีมหาจัตตารีสกสูตรในอุปริปัณณาสก์มัชฌิมนิกาย. *(ดูข้อความละเอียดที่หน้า ๑๒๘๖ —๑๒๙๗ แห่งหนังสือนี้).* ◎ ส่วน **รูปแบบที่ ๒** แสดงหลักเกณฑ์ปรากฏอยู่ในบาลี *สฬายตนวิภังคสูตร* ที่เจ็ด แห่งสฬายตนวรรค อุปริปัณณาสก์มัชฌิมนิกาย [*สูตรนี้ในบาลีฉบับพม่าชื่อว่ามหาสฬายตนิกสูตร, ในอรรถกถา (แห่งสูตรนี้) ชื่อว่ามหาสฬายตนสูตร*] นี้แสดงไว้ชัดเจนยิ่งไปกว่านั้น คือแสดงด้วยการเห็นธรรมตามที่เป็นจริงของอายตนิกธรรมทั้งหลายอยู่ตลอดเวลา. อายตนิกธรรมนั้นคือ อายตนะภายในหก อายตนะภายนอกหก วิญญาณหก สัมผัสหก และเวทนาหก ตามที่รู้ ๆ กันอยู่ทั่วไป รวมเป็นอายตนิกธรรม ๓๐ อย่าง. คำว่า "รู้เห็นตามที่เป็นจริง" นั้น ตามหลักทั่วไปในพระบาลีก็คือ เห็น *ลักษณะ* เห็น *สมุทัย (แดนเกิด)* เห็น *อัตถังคมะ (การดับไปตามคราวเมื่อปัจจัยดับ)* เห็น *อัสสาทะ*

(รสอร่อยอันจะพึงได้จากสิ่งนั้น) เห็น *อาทีนวะ (โทษอันต่ำทรามอันซ่อนอยู่ในสิ่งนั้น)* และเห็น *นิสสรณะ (อุบายเป็นเครื่องออกจากอำนาจของสิ่งนั้น).* เมื่อเห็นอยู่อย่างนั้น ก็ไม่เกิดความกำหนัดยินดีในธรรม ๓๐ อย่างนั้น ไม่ยึดมั่นธรรมเหล่านั้นในฐานะเป็นขันธ์ใดขันธ์หนึ่งด้วยอำนาจอุปาทาน มีความสงบสุขไม่กระวนกระวายทั้งทางกายและทางจิต อยู่ดังนี้แล้ว. ในคราวเดียวกัน ความรู้ความเห็นของเขาผู้นั้นเกี่ยวกับอายตนิกธรรมเหล่านั้นก็เป็น *สัมมาทิฏฐิ* ของเขา ความดำริของเขาในลักษณะอย่างนั้นในขณะนั้นเป็น *สัมมาสังกัปปะ* ของเขา ความเพียรพยายามอย่างนั้นของเขาในขณะนั้นเป็น *สัมมาวายามะ* ของเขา ความระลึกในธรรมเหล่านั้นของเขาในขณะนั้น เป็น *สัมมาสติ* ของเขา ความดำรงจิตมั่นในการกำหนดธรรมเหล่านั้นของเขาในขณะนั้น เป็น *สัมมาสมาธิ* ของเขา; ส่วนวจีกรรม — กายกรรม — อาชีวะของเขาผู้เป็นกัลยาณชนตามปกติ บริสุทธิ์อยู่เองแล้ว นั้นเป็น *สัมมาวาจา – สัมมากัมมันตะ – สัมมาอาชีวะ* ของเขา. สรุปความว่า เขามีอริยมรรคมีองค์แปดกลมกลืนกันเป็นอริยมัคคสมังคี ทำการตัดกิเลสอยู่ตลอดเวลาแห่งการกำหนดอายตนิกธรรม มีลักษณะที่อาจจะกล่าวได้ว่าเป็นอริยสัมมาสมาธิเช่นเดียวกัน. หลักเกณฑ์นี้เข้าใจได้ง่ายและปฏิบัติได้ง่ายสำหรับคนทั่วไป ขอให้มีความสนใจกันเป็นพิเศษ. ท่านทรงแสดงอานิสงส์แห่งการปฏิบัตินี้ไว้จนถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ เพราะมีการเห็นอริยสัจทั้งสี่โดยสมบูรณ์ *(ดูข้อความพิสดารในหนังสือนี้ที่หน้า ๗๙๐ – ๗๙๓).* นี้เป็นการทำหน้าที่ของอัฏฐังคิกมรรคโดยรูปแบบที่สอง. แม้จะมีการแสดงไว้ในสูตรอื่นที่อื่น ก็ไม่พิสดารแจ่มแจ้งชัดเจนไปกว่าที่แสดงไว้ในสูตรนี้ จึงไม่ต้องยกมากล่าว เพราะเป็นการเพียงพอแล้ว.

๘๓. หลักเกณฑ์แบ่งแยกหัวข้อธรรมที่เป็นสาสวะและอนาสวะ : ตามปกติที่เป็นหลักสั้น ๆ ที่สุดก็คือ ธรรมชั้นของคนธรรมดาที่ยังยึดถือตัวตนจัดเป็นหลักธรรมชนิดสาสวะ *(เป็นไปกับด้วยอาสวะ)* ที่เป็นของพระอริยเจ้าชั้น

พระอรหันต์ หรือเป็นไปเพื่อความเป็นพระอรหันต์ จัดเป็นหลักธรรมชนิดอนาสวะ *(ไม่เป็นไปกับด้วยอาสวะ).* มีรายละเอียดที่น่าสนใจคือ ที่เป็น **สาสวะ** มีคุณบทว่า "ปุญญภาคิยะ *(เป็นส่วนแห่งบุญ : ไม่ถึงกับเหนือบุญเหนือบาป)* อุปธิเวปักกะ *(มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก : ได้แก่ขันธ์ใดขันธ์หนึ่งที่ถูกยึดถือ โดยความเป็นตนหรือของตน)."* ส่วนที่เป็น **อนาสวะ** มีคุณบทว่า "อริยะ *(ไปจากข้าศึกคือกิเลส)* โลกุตตระ *(นำสู่ระดับเหนือโลก)* มัคคังคะ *(เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน)"* ซึ่งเป็นธรรมของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสวจิต ของผู้เป็น *อริยมัคคสัมังคี (คือผู้ปฏิบัติอริยมรรคที่ครบทุกองค์กลมเกลียวกันอยู่ในการตัดกิเลส)* ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค. *(ดูข้อความที่หน้า ๑๒๘๗ - ๑๒๙๔ แห่งหนังสือนี้).* ◎ และมีหลักสำหรับสังเกตอีกอย่างหนึ่งคือ หลักธรรมปฏิบัติที่เป็น **อนาสวะ** จะถูกต่อท้ายด้วยคำว่า วิเวกนิสฺสิต — วิราคนิสฺสิต — นิโรธนิสฺสิต — โวสสัคคปริณามี นี่เป็นหลักทั่วไป; ที่เป็นพิเศษจะมีการต่อท้ายด้วยคำว่า ราควินยปริโยสาน — โทสวินยปริโยสาน — โมหวินยปริโยสาน ก็มี, อมโตคธ — อมตปรายน — อมตปริโยสาน ก็มี, นิพฺพานนินฺน — นิพฺพานโปณ — นิพฺพานปพฺภาร ก็มี *(ดูคำแปลและรายละเอียดเช่นที่หน้า ๑๔๑๘-๑๔๑๙ แห่งหนังสือนี้).* ◎ หลักธรรมประการหลังนี้ ยังใช้ได้กับธรรมที่จะจัดขึ้นเป็นชั้นสัมมาแห่งองค์มรรค คือถ้าเป็นชั้นธรรมดา ธรรมชื่อนั้นก็จะเรียกโดยชื่อนั้นเฉยๆ ถ้าจะให้เป็นชั้นสัมมาในองค์มรรค ก็ต่อท้ายธรรมชื่อนั้นด้วยคำว่า วิเวกนิสฺสิต เป็นต้น. ตัวอย่างเช่น คำว่า สัมมาทิฏฐิ ถ้าถูกต่อท้ายด้วยคำว่า วิเวกนิสฺสิต เป็นต้น ก็จะเลื่อนชั้นขึ้นเป็นสัมมาทิฏฐิแห่งอัฏฐังคิกมรรคชั้นอนาสวะ. ◎ ในกรณีที่ไม่ต้องใช้คำว่า "สัมมา" นำหน้า ก็ให้เข้าใจว่า ถ้าธรรมชื่อนั้นถูกต่อท้ายด้วยคำว่า วิเวกนิสฺสิต เป็นต้นแล้ว ธรรมชื่อนั้นหมายถึงเป็นธรรมชั้นสูงคือจะเป็นไปเพื่อโลกุตตระหรือนิพพาน มิใช่ชั้นโลกิยะตามธรรมดาของชาวบ้าน. ตัวอย่างเช่นคำว่าสัทธา ในกรณีของคนธรรมดาใช้คำว่า สัทธา เฉยๆ ถ้าจะเป็น

สัทธาในอินทรีย์หรือพละในโพธิปักขิยธรรมเป็นต้น ต้องเป็นสัทธาที่ต่อท้ายด้วยคำว่า วิเวกนิสฺสิต เป็นต้น คือเป็นสัทธาชั้นสูง. แม้สิ่งที่เรียกว่า ศีล เป็นต้น ก็มีหลักเกณฑ์อย่างเดียวกัน คือรักษาศีลเอาบุญไปสวรรค์ไม่ต้องต่อท้ายด้วยคำว่า วิเวกนิสฺสิต เป็นต้น เว้นแต่รักษาศีลเพื่อไปนิพพาน จึงจะต่อท้ายด้วยคำเหล่านี้. ◎ ใจความก็คล้าย ๆ กันกับหลักเกณฑ์เรื่องสาสวะและอนาสวะอีกนั่นเอง.

๘๔. สัมมาทิฏฐิมีความหมายซับซ้อนหลายลำดับ ที่ควรทราบ : ที่แล้วมาเราศึกษาเรื่องสัมมาทิฏฐิกันอย่างผิวเผินทั้งที่เป็นเรื่องสำคัญที่สุด ควรจะชำระสะสางความรู้เกี่ยวกับเรื่องนี้กันเสียใหม่ ให้รัดกุมและเพียงพอ. ◎ สัมมาทิฏฐิควรแบ่งออกเป็น ๒ ระดับ ตามพระพุทธวจนะ คือ ◎ **สัมมาทิฏฐิชนิดสาสวะ** สำหรับผู้ยังมีชีวิตอยู่ด้วยความยึดถือว่าตัวตน ให้ผลเป็นฝ่ายบุญ แต่ยังไม่เหนือบุญไปได้ เรียกว่ามีผลเนื่องอยู่กับของหนักคือขันธ์ โดยทั่วไปได้แก่สัมมาทิฏฐิที่ว่า "อตฺถิ ทินฺนํ อตฺถิ ยิฏฺฐํ ฯลฯ อตฺถิ โลเก สมณพฺราหฺมณา สมฺมคฺคตา สมฺมาปฏิปนฺนา เย อิมญฺจ โลกํ ปรญฺจ โลกํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวเทนฺติ" ซึ่งมีใจความว่า ทาน — การบูชามีผล ทำดี — ทำชั่วมีผล โลกนี้ — โลกหน้ามี บิดา — มารดามี โอปปาติกะกำเนิดมี สมณพราหมณ์ผู้ทำให้แจ้งโลกแล้วประกาศ *(ผู้รู้ธรรมระดับสูงสุด)* มี; ตลอดถึงสัมมาทิฏฐิเบ็ดเตล็ดที่ยังข้องเกี่ยวอยู่กับโลก เช่นทิฏฐิว่า ทำดี ดี ทำชั่ว ชั่ว สัตว์ยังต้องเกิดแก่เจ็บตายเป็นธรรมดา และต้องเป็นไปตามกรรม ดังนี้เป็นต้น. สรุปความว่า เป็นสัมมาทิฏฐิฝ่ายดีในอันที่จะเวียนว่ายไปในสังสารวัฏ. *(ดูข้อความที่หน้า ๘๗๔ และ ๑๒๘๗ แห่งหนังสือนี้).* ◎ ส่วน **สัมมาทิฏฐิประเภทอนาสวะ** นั้น เป็นเรื่องออกไปจากสังสารวัฏ โดยหลักที่ว่าไม่มีสัตว์ไม่มีบุคคล ไม่มีตัวไม่มีตน พ้นดีพ้นชั่ว พ้นบุญพ้นบาป คือมุ่งพ้นทุกข์โดยส่วนเดียว ซึ่งพอจะแยกเป็นอย่าง ๆ พอเป็นเครื่องสังเกต สะดวกสำหรับผู้ศึกษาทั่วไป ดังต่อไปนี้ ◎ สัมมาทิฏฐิในการ

เห็นอริยสัจสี่ คือเห็นทุกข์ — สมุทัย — นิโรธ — มรรค ตามนัยแห่งธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่งเป็นที่รู้กันทั่วไป *(ดูข้อความที่หน้า ๘๗๓, ๘๘๐).* ◎ สัมมาทิฏฐิในการเห็นข้อเท็จจริงของธรรมชาติทั้งปวง อันใคร ๆ ไม่ควรพูดว่า สิ่งทั้งปวงมีอยู่ หรือสิ่งทั้งปวงไม่มี แต่ควรพูดว่ามีแต่กระแสอิทัปปัจจยตาของธรรมชาติเท่านั้น *(ดูข้อความที่หน้า ๘๗๕ - ๖).* ◎ สัมมาทิฏฐิในการเห็นอายตนิกธรรม ๓๐ อย่าง *(อายตนะภายใน อายตนะภายนอก วิญญาณ ผัสสะ เวทนา อย่างละหก ๆ)* หรือจะเห็นเพียงบางหมวดหรือเพียงบางอย่างก็ได้ โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น หรือโดยธรรมลักษณะว่า เกิดขึ้นอย่างไร ดับไปอย่างไรเป็นต้น จนไม่หลงยึดมั่นในธรรมเหล่านั้น เป็นสัมมาทิฏฐิขั้นมูลฐานอย่างยิ่ง *(ดูข้อความที่หน้า ๘๗๕, ๘๗๘ และ ฯลฯ).* ◎ สัมมาทิฏฐิในการเห็นว่า กุศลอกุศลเป็นที่ตั้งแห่งราคานุสัย — ปฏิฆานุสัย — อวิชชานุสัย อย่างไร อันเป็นเหตุให้ละอนุสัยเหล่านั้นได้. ◎ สัมมาทิฏฐิในการเห็นกพฬีการาหาร — ผัสสาหาร — มโนสัญเจตนาหาร — วิญญาณาหาร โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ว่า คืออะไร มาจากอะไร เพื่อประโยชน์อะไร โดยวิธีใด แล้วละกิเลสอนุสัยเกี่ยวกับสิ่งนั้น ๆ ได้. ◎ สัมมาทิฏฐิในการเห็นปฏิจจสมุปบันนธรรม คืออาการแห่งปฏิจจสมุปบาทแต่ละอาการ มีอวิชชาเป็นต้น ไปจนถึงทุกข์ทั้งปวง โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ ว่าคืออะไร เกิดจากอะไร เพื่อผลอะไร ละได้โดยวิธีใด อย่างชัดแจ้งแล้วละกิเลสอนุสัยเกี่ยวกับอาการนั้น ๆ ได้. ◎ สัมมาทิฏฐิในการรู้เห็นอาสวะทั้งหลายโดยนัยแห่งอริยสัจสี่ ว่าคืออะไร เกิดจากอะไร เพื่อผลอันใด ละเสียได้โดยวิธีใด แล้วละอาสวะนั้น ๆ ได้. *(สี่อย่างนับจากข้อนี้ขึ้นไปข้างต้น เป็นสารีปุตตเถรภาษิต ดูข้อความละเอียดที่หน้า ๘๗๗ - ๘๙๖).* ◎ สัมมาทิฏฐิในการเห็นขันธ์ทั้งห้าแต่ละขันธ์ ๆ โดยธรรมลักษณะต่าง ๆ คือ ลักษณะ — อาการ — ประเภท — สมุทัย — อัตถังคมะ *(ดับเป็นครั้งคราว)* — อัสสาทะ *(รสอร่อยอันหลอกลวง)* — อาทีนวะ *(โทษต่ำทรามที่ซ่อนอยู่)* — นิสสรณะ *(อุบายเป็นเครื่องพ้นจากอำนาจของมัน).* ครั้นเห็นแล้วไม่เพลิดเพลินหลงใหล ไม่ยึดมั่นถือมั่น

ดับทุกข์ได้เฉพาะตน. แม้ในกรณีแห่งอายตนะ ธาตุ เป็นต้น ก็มีหลักเกณฑ์อย่างเดียวกัน. *(ดูข้อความที่หน้า ๖๒๒ และ ฯลฯ).* ◎ สัมมาทิฏฐิในการเห็นกาม — กามสัญญา — รูป — รูปสัญญา อันเป็นธรรมเครื่องยึดถือในภูมิธรรมชั้นกามาวจรและรูปาวจร ว่าสิ่งเหล่านี้ยังเป็นเหยื่อของมาร คือยังเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือแล้วเกิดทุกข์. ◎ สัมมาทิฏฐิในการเห็นกาม — กามสัญญา — รูป — รูปสัญญา ว่าเป็นสังขตธรรม มีความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้วไม่ยึดถือให้เกิดทุกข์. ◎ สัมมาทิฏฐิในการเห็นว่า อากิญจัญญายตนะเป็นธรรมเป็นที่ดับแห่งกามและรูป เป็นอายตนะที่ว่างจากอัตตา — อัตตนิยา ซึ่งมีความหมายเดียวกันกับสุญญตา เห็นแล้วเป็นทางดับทุกข์ได้. ◎ สัมมาทิฏฐิในการเห็นลักษณะอันเป็นคำสรุปความของยอดสุดแห่งสุญญตา คือเห็นว่า "ไม่มีอะไรที่เป็นตัวเรา *(นาหํ กุวจินิ)* ความกังวลต่อสิ่งใดหรือในอะไร ๆ ว่าเป็นตัวเราก็ไม่มี *(น กสฺสจิ กิญฺจนตสฺมึ)* และไม่มีอะไรที่เป็นของเรา *(น จ มม กุวจินิ)* ความกังกลในสิ่งใด ๆ ว่าเป็นของเราก็ไม่มี *(กิสฺมิญฺจิ กิญฺจนํ นตฺถิ)*" ซึ่งสรุปความว่า ไม่มีอะไรที่เป็นอัตตาหรืออัตตนิยาอีกนั่นเอง. ◎ สัมมาทิฏฐิในการเห็นว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นธรรมเป็นที่ดับแห่งกาม — กามสัญญา — รูป — รูปสัญญา — อากิญจัญญายตนสัญญา และเห็นว่าอายตนะนั้นเป็นสิ่งสงบประณีต ควรเข้าถึง. ◎ มีสัมมาทิฏฐิในธรรมเป็นที่ถอน "ตน" ขึ้นจากโอฆะคือมีอุเบกขาเพราะแน่ใจได้ว่าตนไม่ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย และก็ไม่ยึดถือในอุเบกขานั้นด้วยอุปาทานใด ๆ ให้เกิดเป็นสักกายะขึ้นมา เห็นอยู่แต่ว่าวิโมกข์แห่งจิตจากสักกายะทั้งหลายนั่นแหละคืออมตธรรม. *(หากอย่างนับแต่ข้อนี้ขึ้นไปข้างต้น ดูข้อความโดยพิสดารที่หน้า ๙๖๓ – ๙๗๐).* ◎ สัมมาทิฏฐิในการเห็นว่า เมื่อหมดตนหรือไม่มีความยึดถือว่าตัวตนก็หมดกรรม ไม่ต้องเป็นไปตามกรรมอีกต่อไป *(ดูข้อความที่หน้า ๑๐๒๕, ๘๖๐ และ ๘๖๖).* ◎ สัมมาทิฏฐิในการเห็นว่า ธรรมอะไรเป็นเครื่องละธรรมอะไร

เช่นเห็นว่าอสุภะเป็นเครื่องละราคะ เมตตาเป็นเครื่องละโทสะ ปัญญาเป็นเครื่องละโมหะเป็นต้น *(ดูข้อความพิสดารที่หน้า ๙๕๖ - ๙๕๘).* ◎ เท่าที่ยกมานี้เป็นตัวอย่างเพียงพอแล้ว สำหรับจะศึกษาเทียบเคียงเรื่องสัมมาทิฏฐิประเภทอนาสวะ. ◎ สรุปความว่า ต้องเป็นไปเพื่อความเห็นว่า **ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นโดยความเป็นตัวตน — ของตน** บุญ — บาป ดี — ชั่ว สุข — ทุกข์เป็นต้น ให้เกิดเป็นอุปาทานขึ้นมา จึงหลุดพ้นไปจากสังสารวัฏ; ทำให้เกิดคำพูดประหลาดสำหรับคนธรรมดา เช่นพูดว่า ไม่ใช่คนนี้หรือคนนั้น ไม่ใช่คนนี้หรือคนอื่น ไม่ใช่อันนี้หรืออันนั้น เพราะมันเป็นเพียงกระแสแห่งความเปลี่ยนแปลงของอิทัปปัจจยตา ไม่ใช่ทำเองหรือคนอื่นทำให้ เพราะมันไม่มีบุคคลซึ่งเป็นผู้กระทำ เพราะมีแต่ความเปลี่ยนแปลงตามกฎอิทัปปัจจยตาอีกนั่นเอง, ซึ่งเป็นภาษาพูดนอกเหนือไปจากที่คนธรรมดาเขาพูดกัน จนต้องเรียกว่าเป็น *ภาษาธรรม* หรือภาษาพูดของคนที่รู้ธรรม. ◎ สัมมาทิฏฐิมีความสำคัญจนถึงกับมีหลักอันสรุปความว่า **สัตว์ทั้งหลายก้าวล่วงความทุกข์ทั้งปวงได้เพราะสมาทานสัมมาทิฏฐิ** *(สมฺมาทิฏฺฐิสมาทานา สพฺพํ ทุกฺขํ อุปจฺจคุํ).* *(ดูข้อความที่หน้า ๑๐๐๐).*

๘๕. ถ้ารู้จักใช้ก็สามารถใช้ความทุกข์ให้กลายเป็นเครื่องดับทุกข์ : สัตว์ทั้งหลายตามธรรมชาติมีความทุกข์อยู่เป็นประจำ คือมีความแก่เป็นธรรมดา มีความเจ็บเป็นธรรมดา มีความตายเป็นธรรมดา มีความต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้นเป็นธรรมดา และมีความต้องเป็นไปตามกรรมเป็นธรรมดา นี้รวมเรียกว่าความทุกข์. เขาจะต้องใช้ความทุกข์นี้ให้เป็นประโยชน์ในฐานะที่เห็นว่า *เป็นความทุกข์ น่าเบื่อหน่าย* เมื่อเขาเห็นอยู่อย่างนี้ จะละความมัวเมาต่าง ๆ อันเกิดจากความไม่เห็นอย่างนี้ คือมัวเมาในความหนุ่ม ความไม่มีโรค มัวเมาในชีวิต ความมีฉันทราคะในสิ่งเป็นที่รัก และความไม่รู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน แล้วประพฤติทุจริตทุกชนิด, เสียได้; นี้เป็นส่วนของปุถุชน. ◎

ถ้าเป็นอริยสาวกเมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมทำมรรคให้เกิดแล้วเจริญด้วยมรรคนั้น จนกระทั่งละสังโยชน์ สิ้นอนุสัย ถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้. *(ดูข้อความที่หน้า ๑๐๑๓ - ๑๐๑๔ แห่งหนังสือนี้).* ◎ นี้เป็นสิ่งที่ไม่ค่อยจะมีใครคิด และนอนใจเสียว่าความทุกข์ก็ต้องเป็นความทุกข์ ไม่มีส่วนที่จะเป็นความดับทุกข์. ◎ แต่ถ้าเขามองเห็นตามความเป็นจริงอย่างนี้แล้ว เขาอาจใช้ความทุกข์ให้เป็นประโยชน์ได้ ในทำนองที่เป็นอุปมาว่า เอาหนามบ่งหนาม, เอาเกลือจิ้มเกลือ, เนื้อเต่ายำเต่า, เป็นต้น.

๘๖. พรหมจรรย์ในพุทธศาสนา คือการประพฤติเพื่อความสิ้นสุดแห่งกรรม : เรารู้และสอนกันแต่เพียงว่า อย่าทำกรรมชั่วเพราะจะต้องรับผลชั่ว ให้ทำกรรมดีเพื่อจะได้รับผลดี นี้ยังไม่ใช่เรื่องกรรมอันเป็นพระพุทธประสงค์หรือเป็นหลักแห่งพุทธศาสนา เราจะต้องรู้เรื่องกรรมโดยครบถ้วน จนทำให้หมดกรรม ไม่ต้องเป็นไปตามกรรมแต่ประการใด อันเป็นตัวพรหมจรรย์ในพุทธศาสนาโดยตรง. เราจะต้องรู้ว่า เจตนาเป็นตัวกรรม, เหตุให้เกิดกรรมคือผัสสะ, มาตรการต่าง ๆ ของกรรมคือทำให้เสวยเวทนาในรูปแบบของสัตว์นรก — กำเนิดเดรัจฉาน — เปรตวิสัย — มนุษย์ — เทวดา, วิบากแห่งกรรมคือที่จะได้รับทันที — เวลาต่อมา — เวลาต่อมาอีก, ความดับแห่งกรรมคือการดับแห่งผัสสะ, ทางให้ถึงความดับแห่งกรรมคืออริยอัฏฐังคิกมรรค. *(ดูข้อความละเอียดที่หน้า ๑๐๒๕ — ๑๐๒๗ แห่งหนังสือนี้).* ◎ ข้อสำคัญที่ควรสังเกตคือ ***กรรมเป็นสิ่งที่เกิด — ดับเพราะผัสสะเกิด — ดับ*** ซึ่งเราไม่ค่อยจะสอนกัน; และที่สำคัญที่สุดก็คือ ***เราจะสิ้นกรรมได้ เมื่อยังมีชีวิตเป็น ๆ อยู่*** ยังไม่ต้องตาย ดังนี้. ◎ สรุปความว่า การประพฤติพรหมจรรย์ในพุทธศาสนานี้ มีความหมายอย่างหนึ่งคือ การทำให้สิ้นกรรมด้วยมัชฌิมาปฏิปทานั่นเอง. ◎ ขอให้ครูบาอาจารย์ ผู้สอนเรื่องกรรมจงได้พิจารณาดูความข้อนี้อย่างละเอียดด้วย อย่าได้สอนเรื่องกรรมอย่างผิด ๆ

เพียน ๆ เป็นกรรมในศาสนาอื่นหรือลัทธิอื่นไปเสีย; ดังที่ชาวต่างประเทศชอบกระทำกันอยู่ในหนังสือที่เขาแต่งขึ้นอันว่าด้วยเรื่องกรรม ซึ่งมีอยู่ทั่วไป.

๘๗. ความหมายพิเศษของคำว่าขันติ ที่เราไม่เคยสังเกตและสนใจ : เรารู้กันแต่ว่า คำว่า *ขันติ* แปลว่า *ความอดทน* ดังที่เราเรียนกันจากนวโกวาทสำหรับนักธรรมชั้นตรี ซึ่งในที่นั้นหมายถึงความอดทนทุกชนิด ตามหลักแห่งศีลธรรมเบื้องต้น. ส่วนตามความหมายพิเศษของคำคำนี้ คือขันติที่เป็นตัวธรรมชั้นสูง เรียกว่า ***อนุโลมิกขันติ*** คือภาวะแห่งความควรที่จะเกิดสัจจานุโลมิกญาณ แห่งวิปัสสนาญาณเก้า มีชื่อโดยเฉพาะว่าอนุโลมิกขันติ ซึ่งถ้ามีแล้วจะง่ายแก่การหยั่งลงสู่นิยามแห่งสัมมัตตะสิบ ถึงที่สุดแห่งความทุกข์ได้. อนุโลมิกขันติเกิดมาจากการรู้ธรรมะตรงตามที่เป็นจริงแห่งสัจจะของธรรมชาติ คือรู้ว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา. ***ขันติ*** ในกรณีอย่างนี้แปลว่า "*ความควร*" มิใช่แปลว่า "ความอดทน". *(ดูข้อความที่หน้า ๑๐๒๗ แห่งหนังสือนี้).*

๘๘. ทิ้งเสียนั่นแหละกลับจะเป็นประโยชน์ ขืนเอาไว้กลับจะเป็นโทษ : ตลอดเวลาที่เรายังไม่รู้ ย่อมยึดถือเอาสิ่งต่าง ๆ โดยความเป็นตัวตนหรือของตน สิ่งต่าง ๆ นั้นได้แก่อายตนิกธรรมทั้งหลาย ๕ หมวดและขันธ์ห้า. ◎ พระพุทธองค์ตรัสว่า **"สิ่งเหล่านั้น** *(แต่ละอย่าง ๆ)* **ไม่ใช่ของเธอ เธอจงละมันเสีย; สิ่งเหล่านั้นอันเธอละได้แล้ว จะเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่เธอ".** ◎ ตามธรรมดาเรายึดถือสิ่งที่เราเห็นว่ามีประโยชน์ ว่าเป็นตัวเราหรือของเรา เราต้องเกิดทุกข์เพราะสิ่งนั้น ดังนั้นจึงตรัสว่าสิ่งนั้น ๆ ไม่ควรจะถือว่าเป็นตัวเราหรือของเรา. รวมความว่า ให้สลัดสิ่งที่เราเคยยึดถืออยู่ตลอดเวลา นั้นออกไปเสีย. ◎ คำกล่าวนี้เป็นสำนวนภาษาธรรมว่า **"ทิ้งเสียกลับจะเป็นประโยชน์"** ตรงกันข้าม

จากภาษาคน ซึ่งเขาจะกล่าวว่า มีไว้หรือเก็บเอาไว้ นั่นแหละจะเป็นประโยชน์. ◎ ขอให้สังเกตให้ดี ๆ ว่า ถ้ามองเห็นธรรมอันลึกซึ้งหรือแท้จริงแล้ว สำนวนโวหารแห่งการพูดจาย่อมเปลี่ยนไปอย่างตรงกันข้าม เช่นคำกล่าวนี้เป็นตัวอย่าง. *(ดูข้อความละเอียดที่หน้า ๙๐๑ แห่งหนังสือนี้).*

๘๙. เหตุอันซ่อนเร้นลี้ลับที่ทำให้คนสมัยนี้ไม่สนใจเรื่องนิพพาน

: คนยุคปัจจุบันที่เรียกกันว่ายุคปรมาณู หรือยุคอวกาศ ที่ถือกันว่ามีความฉลาดอย่างยิ่ง กลับไม่สนใจเรื่องนิพพาน บางคนถึงกับรังเกียจว่าเป็นเรื่องครึคระถ่วงความเจริญ ถึงกับพูดว่าผมไม่ต้องการเรื่องนิพพาน ครั้นได้รับคำชี้แจงว่า ถ้าเรื่องนิพพานไม่มีก็คือไม่มีพุทธศาสนานั่นเอง ดังนี้แล้วเขาก็เงียบเสีย ไม่ติดตามไถ่ถามว่านิพพานคืออะไร จึงอยากจะตั้งปัญหาขึ้นมาว่า ทำไมคนสมัยนี้จึงไม่สนใจเรื่องนิพพาน ก็ตอบได้ตามพระพุทธภาษิตที่ทรงแสดงไว้ เป็นใจความที่สรุปได้ว่า สัตว์ที่มีความเกิดเป็นธรรมดา ก็ไม่มองเห็นโทษของการที่มีความเกิดเป็นธรรมดา โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเกิดแห่งอุปาทานว่าตัวกู — ของกูซึ่งเป็นภาระหนักแห่งชีวิต เขาไม่รู้สึกว่า ถ้าไม่มีความเกิดแห่ง "ตัวกู — ของกู" แล้วจักมีความเบาสบาย จึงได้ลุ่มหลงในความเกิดของตน และของผู้อื่นสิ่งอื่นซึ่งมีความเกิดเป็นธรรมดาเช่นเดียวกัน. ◎ แม้มีความแก่ — ความเจ็บ — ความตายเป็นธรรมดา ก็ไม่มองเห็นโทษแห่งความเป็นเช่นนั้น เพราะไปลุ่มหลงอยู่แต่ในอัสสาทะรสอร่อยสนุกสนานเพลิดเพลินจากสิ่งเหล่านั้น. ◎ แม้จะเป็นผู้มีความโศกเป็นธรรมดา ก็กลับไปเห็นเสียว่าเป็นธรรมดาอย่างนั้นเอง ไม่ต้องเดือดร้อนอะไร. ◎ และข้อสุดท้ายก็คือ เขาเป็นผู้มีชีวิตอยู่อย่างเศร้าหมองรอบตัว หาอะไรเป็นที่น่าชื่นใจไม่ได้ ก็ยังมองไม่เห็นว่าตนมีชีวิตอยู่อย่างเศร้าหมอง จึงไม่เคยมีความรู้สึกที่จะแสวงหาสภาพที่ตรงกันข้าม หรือถึงกับเข้าใจไปว่าสิ่งนั้นมิได้มีอยู่

ด้วยซ้ำไป เขาจึงไม่มีความรู้สึกที่เป็นวี่แววแห่งนิพพาน ลุ่มหลงอยู่ด้วยความเพลิดเพลินอันเกิดจากสิ่งที่มีความเกิด—แก่—เจ็บ—ตาย—โศกเศร้า—เศร้าหมองเป็นธรรมดา อยู่เป็นปกติวิสัยของบุคคลสมัยนี้ จึงขอให้เพียงแต่สำนึกในโทษต่ำทรามของชีวิตในรูปแบบนี้กันเสียบ้าง เรื่องพระนิพพานอันเป็นหัวใจสำคัญของพุทธศาสนาก็จะไม่เป็นหมัน. *(ดูข้อความพิสดารที่หน้า ๙๘๖—๙๘๙ และ ๙๑๐).*

๙๐. บัจจัยหรืออุปกรณ์ที่ทำให้สัมมาทิฏฐิของพวกเรา ผลิดอกออกผล : ตามหลักพระพุทธศาสนา สัมมาทิฏฐิเป็นธรรมสูงสุดที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายก้าวล่วงความทุกข์ทั้งปวงเสียได้ *(สมฺมาทิฏฺฐิสมาทานา สพฺพํ ทุกฺขํ อุปจฺจคุํ).* แต่เราก็ยังสนใจในสิ่งนี้กันแต่เพียงชื่อ ไม่ได้ทำให้เกิดเป็นตัวตนอันแท้จริงขึ้นมา โลกนี้จึงตกอยู่ในภาวะวิกฤตกาลทุกหัวระแหง. แม้ผู้ที่ได้เคยเรียนเรื่องสัมมาทิฏฐิมาบ้าง ก็ไม่ได้ส่งเสริมให้เจริญงอกงาม จนถึงกับเป็นประโยชน์ได้ แต่รู้จักใช้ฝ่ายตรงกันข้ามสำหรับด่าผู้อื่นว่า "ไอ้มิจฉาทิฏฐิ"; นี่คือภาวะที่น่าเวทนาสงสารอย่างยิ่ง. ◎ ขอให้พวกเรารู้จักใส่ปุ๋ย รดน้ำ พรวนดิน ทำความเจริญงอกงามให้แก่สิ่งที่เรียกว่าสัมมาทิฏฐิ ตามพุทธภาษิตที่ทรงแนะนำไว้คือ อยู่กันอย่าง **มีศีล** เป็นพื้นฐาน เพราะว่าคนไม่มีศีลไม่อาจจะมีสัมมาทิฏฐิ, **มีสุตะ** คือการศึกษาเล่าเรียนที่เพียงพอ เป็นที่ตั้งแห่งความเข้าใจอันถูกต้อง, **มีสากัจฉา** คือต้องนำเรื่องนี้มาปรึกษาหารือ วิพากวิจารณ์ ถกเถียงกันอยู่เป็นประจำ เพื่อให้แตกฉานยิ่งขึ้น, **มีการทำสมาธิ** หรือสมถะซึ่งเป็นการเตรียมใจให้สะอาด มั่นคงว่องไว ในการที่จะแทงตลอดเรื่องอันลึกซึ้ง, แล้วก็ **มีวิปัสสนา** คือใช้จิตชนิดนี้แทงตลอดปัญหาทุกชนิด ให้เห็นอย่างแจ่มแจ้ง; รวมเป็น ๕ ประการด้วยกัน; ซึ่งจะเป็นเสมือนหนึ่งปุ๋ยอันจะพึงใช้แก่ต้นไม้คือ สัมมาทิฏฐิ. ขอให้พวกเราสนใจในเรื่องนี้กันเป็นพิเศษเถิด สัมมาทิฏฐิก็จะเจริญก้าวหน้า ผลิดอกออกผลเป็นเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะได้. *(ดูข้อความที่หน้า ๙๒๐ แห่งหนังสือนี้).*

๙๑. ถ้าจะให้เห็นธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาโดยง่าย ต้องตั้งความปรารถนาแห่งการเห็นให้ถูกต้อง : การเห็นอนัตตาเป็นข้อปฏิบัติชั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา เพราะเห็นแล้วจักหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง หรือบรรลุคุณธรรมขั้นสุดท้าย คือความสิ้นอาสวะเป็นพระอรหันต์. ◎ เราศึกษากันแต่เพียงชนิดท่องจำ มิหนำเอามาเป็นเรื่องพูดเล่นหรือล้อกันเล่นเสียมากกว่าที่จะตั้งใจปฏิบัติเพื่อการละกิเลส ดังนั้นเครื่องกระตุ้น *(Motif)* โดยแท้จริง เพื่อเห็นอนัตตาของพวกเราจึงไม่มี หรือมีอย่างไม่ถูกต้อง ไม่สำเร็จประโยชน์. ◎ ขอให้เห็นความสำคัญในข้อนี้ แล้วประพฤติปฏิบัติให้ถูกตรงตามที่ทรงแนะนำไว้ว่า เขาผู้นั้นซึ่งเป็นผู้ต้องการให้ **อนัตตสัญญา** เป็นไปโดยง่าย จะต้องมีความมุ่งมาด ๖ ประการก่อนแต่จะเจริญ ดังต่อไปนี้ ◎ "เราจักเป็นอตัมมโยในโลกทั้งปวง" *(คือเป็นผู้ที่ไม่อยู่ใต้อำนาจปรุงแต่งของสิ่งอะไร ๆ ในโลก)* ◎ และว่า "อหังการทั้งหลายของเราจักเข้าถึงการดับ" *(ความสำคัญด้วยมานะว่า "ตัวตน" ของเรา จักถึงซึ่งการดับไม่เหลือ)* ◎ และว่า "มมังการทั้งหลายของเรา จักเข้าถึงการดับ" *(ความสำคัญด้วยมานะว่า "ของตน" ของเรา จักถึงซึ่งการดับไม่เหลือ)* ◎ และว่า "เราจักเป็นผู้ประกอบด้วยอสาธารณญาณ" *(เราจักเข้าถึงญาณอันมิใช่ญาณในระดับของคนทั่วไป)* ◎ และว่า "ธรรมอันเป็นเหตุ จักเป็นสิ่งที่เราเห็นแล้วด้วยดี" *(เราจักเห็นธรรมประเภทที่เป็นเหตุแห่งธรรมทั้งปวง)* ◎ และว่า "ธรรมทั้งหลายอันเกิดแต่เหตุ จักเป็นสิ่งที่เราเห็นแล้วด้วยดี" *(เราจักเห็นธรรมทั้งปวงประเภทที่เป็นผลอันเกิดมาแต่เหตุ)* ◎ รวมเป็น ๖ ประการด้วยกัน. ◎ ผู้ใดมีความประสงค์ ๖ ประการนี้ เป็นต้นเหตุแห่งการบำเพ็ญเพียร เพื่อให้เกิดอนัตตสัญญาแล้ว อนัตตสัญญาจักเกิดขึ้นแก่เขาผู้นั้นโดยง่ายตามประสงค์. ◎ *(ดูข้อความที่หน้า ๙๓๐ แห่งหนังสือนี้).* ◎ ไหน ๆ เมื่อได้กล่าวถึงอนัตตสัญญาแล้ว ควรจะกล่าวถึงอนิจจสัญญา — ทุกขสัญญา ไปเสียเลยในคราวเดียวกัน ดังต่อไปนี้ ◎ ถ้าต้องการให้ **อนิจจสัญญา** เป็นไปโดยง่าย ผู้

เจริญจะต้องตั้งความมุ่งมาด ๖ ประการก่อนแต่จะเจริญในเบื้องต้น, ว่า "เราจักเห็นสังขารทั้งปวงว่าเป็นสิ่งที่ตั้งอยู่อย่างไม่มั่นคง," ว่า "เพื่อใจของเราจักไม่ยินดีในโลกทั้งปวง," ว่า "เพื่อใจของเราจักหน่ายจากโลกทั้งปวง," ว่า "เพื่อใจของเราจักน้อมไปเพื่อนิพพาน," ว่า "เพื่อสังโยชน์ของเราจักถึงซึ่งการละขาด," และว่า "เพื่อเราจักถึงซึ่งคุณแห่งความเป็นสมณะอันยอดเยี่ยม;" รวมเป็น ๖ ประการด้วยกันดังนี้ *(ดูข้อความที่หน้า ๙๒๘).* ◎ ส่วนการเจริญ **ทุกขสัญญา** อันจะเป็นไปโดยง่ายนั้น ผู้เจริญจะต้องตั้งความมุ่งมาด ๖ ประการก่อนแต่จะเจริญในเบื้องต้น, ว่า "เราจักเกิดนิพพิทาเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง ราวกะว่ามันเป็นเพชฌฆาตเงื้อดาบอยู่ต่อหน้าเรา," ว่า "เพื่อใจของเราจักหน่ายจากโลกทั้งปวง," ว่า "เพื่อเราจักมองเห็นสันติว่ามีอยู่ในนิพพาน," ว่า "เพื่ออนุสัยของเราจักหมดสิ้น," ว่า "เพื่อเราจักได้ทำกิจในการทำที่สุดทุกข์อยู่เป็นประจำ," และว่า "เพื่อจะได้ชื่อว่าเราบำเรอพระศาสดาด้วยความรักโดยธรรม อย่างยิ่ง"; รวมเป็น ๖ ประการด้วยกัน ดังนี้. *(ดูข้อความที่หน้า ๙๒๙).* ◎ ขอให้สังเกตดูด้วยความบริสุทธิ์ใจว่า พวกเราสมัยนี้เจริญพระไตรลักษณ์ด้วยความมุ่งมาดอย่างไรในเบื้องต้น ดูจะไม่มีความมุ่งมาดอะไรเลย มีแต่ความงมงายเสียมากกว่า. ◎ ขอให้พวกเราตั้งความปรารถนาในการที่จะเจริญพระไตรลักษณ์ให้ถูกต้องไปเสียตั้งแต่ต้น ตามกฎเกณฑ์ดังกล่าวนี้ จะได้ประสพผลอันแท้จริง จะไม่เป็นการงมงายให้พวกเด็กสมัยใหม่เอาไปล้อเล่น.

๙๒. เรื่องที่ทุกคนควรทราบเกี่ยวกับกาม อย่างจำเป็นที่สุด : บุถุชนผู้มิได้สดับธรรม ย่อมลุ่มหลงจมอยู่ในกาม มีความทุกข์แสนสาหัสในการแสวงหา ในการได้ ในการยึดครอง เป็นเหตุให้ทะเลาะวิวาท กระทั่งทำสงครามอันไม่รู้จักจบจักสิ้น แล้วก็จบลงด้วยการไปจมอยู่ในอบาย หรือนรก; ทั้งนี้เพราะว่าเขาไม่รู้จักอัสสาทะของกาม อาทีนวะของกาม และนิสสรณะทางออกจาก

กาม จึงต้องเป็นอย่างนั้น. *(ดูรายละเอียดที่หน้า ๙๓๓ — ๙๓๙, ๒๙๓ — ๕, ๓๖๖ — ๗ และ ๒๙๗ — ๓๑๒ แห่งหนังสือนี้).* ◎ ทีนี้อีกทางหนึ่ง พวกหนึ่งก็ตั้งหน้าตั้งตาติเตียนสาปแช่งกามไปเสียตะพึด ทั้งที่ตนก็ยังเลิกกามไม่ได้ ยังต้องบริโภคกาม. ถ้าหากเขารู้จักอัสสาทะอันหลอกลวงของกาม รู้อาทีนวะโทษเลวร้ายของกาม รู้นิสสรณะอุบายเครื่องละฉันทราคะในกาม ตามสมควรแล้ว เขาก็เป็นผู้บริโภคกามอยู่ในโลกได้โดยไม่ต้องรับทุกข์โทษมหาศาลจากกาม. ◎ ใจความสำคัญมันอยู่ที่ว่า เขายังหลีกจากกามไม่ได้ ยังต้องบริโภคกาม เขาควรจะตั้งปัญหาขึ้นมาว่า จะเกี่ยวข้องกับกามในลักษณะอย่างไรจึงจะไม่ต้องรับทุกข์ทรมานมหาศาล มีลักษณะเหมือนกับว่า "กินเหยื่อแล้วไม่ติดเบ็ด" ฉันใดก็ฉันนั้น. *(ดูข้อความที่หน้า ๑๑๐๐ และ ๓๒—๓๕ ฯลฯ).* ◎ สรุปความก็คือว่า บริโภคกามโดยไม่ต้องหลงกามนั่นเอง; แต่บุถุชนบริโภคกามแล้วหลงกามเกินกว่าหลง เขาจะต้องเกี่ยวข้องกับกามอย่างมีสติปัญญา ไม่หลงกาม มองเห็นโทษ ละฉันทราคะในกาม พร้อมกันไป ก็จะเรียกได้ว่าเป็นคฤหัสถ์บริโภคกามที่เป็นสัตบุรุษได้ คือบริโภคกามด้วยสติสัมปชัญญะ เหมือนกับบริโภคอาหารชนิดหนึ่งซึ่งยังจำเป็นแก่ชีวิตของบุถุชน. ◎ ขอให้ข้อความในพระบาลีเหล่านั้นเป็นประโยชน์ แก่ผู้ที่ยังต้องบริโภคกามให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้เถิด.

๙๓. ความหมายอันลึกซึ้งของคำว่าอาหาร ซึ่งเรายังไม่ค่อยจะเข้าใจกัน : เรื่องอาหารสี่เราเข้าใจกันน้อยมาก เป็นที่ลำบากใจแก่ครูผู้สอนนักธรรม นับว่าเป็นปัญหาเฉพาะหน้าอยู่เรื่องหนึ่งซึ่งควรจะตีให้แตกไปโดยข้อความตามพระบาลีที่มีอยู่เป็นหลักฐาน. ◎ **กพฬีการาหาร** *(คำข้าว)* ชื่อว่าเป็นอาหารเพราะหล่อเลี้ยงร่างกายอันเป็นที่ตั้งแห่งกามคุณ ซึ่งเป็นปัจจัยแห่งกามราคะอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ในที่สุด; *จะต้องพิจารณาให้เห็นว่า* เป็นสิ่งที่ควรบริโภคเสมือนพ่อแม่จำใจกินเนื้อลูกเมื่อหลงทางอยู่กลางทะเลทราย ซึ่งจะอร่อยสัก

เท่าไรจะกินได้สักเท่าไรก็ขอให้คำนวณดูเอง. ถ้าปฏิบัติเช่นนั้นได้จะละกามราคะได้ มีผลเท่ากับบรรลุความเป็นอนาคามี. ◎ **ผัสสาหาร** *(ผัสสะหก)* เป็นอาหารคือทำให้เกิดเวทนาอันจะทำให้เกิดตัณหาและอื่น ๆ ไปตามกฎอิทัปปัจจยตา จนกระทั่งถึงความทุกข์ในที่สุดอย่างเดียวกัน ; *จะต้องพิจารณาให้เห็นว่า* ผัสสะทุกชนิดและทุกครั้งเป็นเหมือนผัสสะของแม่โคที่ไม่มีหนังหุ้ม ก็จะมีสัตว์กัดตอมเจ็บปวดอยู่ทั่วทั้งตัว ในที่ทุกหนทุกแห่ง มีทุกขเวทนาแรงกล้าเป็นที่สุด. เมื่อพิจารณาเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมรู้แจ้งเวทนาตามที่เป็นจริง ละอุปาทานในเวทนาทั้งปวงได้ มีผลถึงกับทำให้บรรลุความเป็นพระอรหันต์. ◎ **มโนสัญเจตนาหาร** *(เจตนาแห่งจิต)* ชื่อว่าเป็นอาหารเพราะเป็นเหตุให้เกิดการกระทำคือกรรม ซึ่งจะต้องรับผลกรรมเวียนว่ายไปตามกรรม ได้รับทุกขเวทนาถึงที่สุดอย่างเดียวกัน ; ***จะต้องพิจารณาให้เห็นว่า*** สัญเจตนานั้นคือตัวตัณหาที่นำเข้าไปหากองไฟ ราวกะว่าบุรุษถูกเขาจับตัวไปนั่งอังไฟอยู่ที่ปากหลุมถ่านเพลิงอันแรงกล้า แล้วรู้สึกว่าเป็นเพราะตัณหาของเราเอง จึงต้องถูกกระทำให้มานั่งอยู่ในลักษณะอย่างนี้, เขาก็จะละตัณหาได้และบรรลุความเป็นพระอรหันต์. ทุกคนมีสัญเจตนาอยู่เป็นประจำวันแต่ไม่ค่อยรู้สึกหรือถึงกับไม่รู้จักสิ่งนี้ แม้แต่โดยชื่อ เท่ากับว่านั่งรมตัวเองอยู่ปากหลุมถ่านเพลิงก็ยังไม่รู้สึกตัว ฉันใดก็ฉันนั้น. ◎ **วิญญาณาหาร** *(วิญญาณหก)* ชื่อว่าเป็นอาหารเพราะเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป คือให้อายตนะฝ่ายรูปธรรมทำหน้าที่เรียกว่าให้เกิดรูป ให้จิตทำหน้าที่เกี่ยวกับอายตนะนั้น ๆ ชื่อว่าให้เกิดนาม. แม้จะใช้คำว่าวิญญาณให้เกิดปฏิสนธิ ก็โดยความหมายที่เป็นจุดตั้งต้นให้เกิดนามรูปโดยอาการเช่นนี้อีกนั่นเอง. นับว่าวิญญาณเป็นอาหารที่มีความหมายยิ่งกว่าอาหารทั้งปวง เมื่อมีนามรูปแล้วย่อมเป็นที่ตั้งแห่งอายตนะ—ผัสสะ—เวทนา—และอื่น ๆ ตามกฎอิทัปปัจจยตา จนเกิดทุกข์ในที่สุดอย่างเดียวกัน ; ***จะต้องพิจารณาให้เห็นว่า*** นามรูปอันบุคคลยึดถือด้วยอุปาทานแล้วย่อมเสวยทุกขเวทนาอยู่ตลอดเวลาแห่ง

อุปาทานนั้น ซึ่งอาจจะเป็นทั้งกลางวันและกลางคืนก็ได้ ท่านจึงทรงกระทำอุปมาไว้ว่าเสมือนนักโทษถูกลงอาชญาด้วยการถูกแทงด้วยหอก ๓๐๐ เล่ม ทั้งเช้าทั้งเที่ยงทั้งเย็น. ◎ อาหารทั้งสี่อย่างนี้ แต่ละอย่างทำหน้าที่ให้เกิดผลอันใหม่ขึ้นมา จึงได้ชื่อว่าอาหาร คือสิ่งที่นำผลมา เรารู้จักกันแต่อาหารคือคำข้าวอย่างเดียว แม้กระนั้นก็ยังรู้ไม่จริงไม่หมดสิ้น จึงดับทุกข์อะไรของตนไม่ได้; ขอให้รู้จักอาหารสี่กันให้สมบูรณ์เสียทีเถิด. ◎ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า อาหารสี่นี้มีอยู่เพื่อความตั้งอยู่ของ *ภูตสัตว์ (สัตว์ผู้เกิดแล้ว)* และเพื่ออนุเคราะห์ *สัมภเวสีสัตว์ (สัตว์ผู้กำลังแสวงหาที่เกิด)* ซึ่งจะได้วินิจฉัยในข้อถัดไป. ◎ *(ดูข้อความพิสดารที่หน้า ๙๗๑ — ๙๗๕, ๘๗๙, ๑๑๒๑ และ ๒๘๗ แห่งหนังสือนี้).*

๙๔. ความยุ่งยากเกี่ยวกับความหมายของคำว่า "สัมภเวสีสัตว์": พระพุทธเจ้าตรัสว่า อาหารสี่ *(ดังที่กล่าวแล้วในข้อข้างบน)* มีเพื่อความตั้งอยู่ของภูตสัตว์ และเพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีสัตว์. คำว่า ***ภูตสัตว์*** หมายถึง ***สัตว์ที่เกิดแล้วโดยสมบูรณ์*** ไม่มีปัญหาอะไร. ส่วนคำว่า ***สัมภเวสีสัตว์*** นั้น ยังมีปัญหา; ◎ ตามที่กล่าวสอนกันอยู่ทั่วไปว่า ได้แก่ ***วิญญาณที่เป็นตัวตนของบุคคลผู้ตายแล้วยังไม่มีที่เกิด ยังเที่ยวแสวงหาที่เกิดอยู่.*** ◎ คำกล่าวอย่างนี้ขัดกับหลักพระพุทธศาสนาในข้อที่ว่ามีวิญญาณที่เป็นตัวตน; ตามหลักพระพุทธศาสนาไม่มีวิญญาณชนิดนี้ ดังที่ปรากฏอยู่ในพระบาลีมหาตัณหาสังขยสูตร ที่พระองค์ตรัสตำหนิสาติภิกษุผู้มีความยึดถือว่า วิญญาณเป็นผู้ทำอะไร ๆ ในภพนี้ แล้วเป็นผู้ไปเกิดในภพใหม่ อย่างที่เป็นตัวตนคนเดียวกัน *(ดูข้อความที่หน้า ๑๐๐๖ แห่งหนังสือนี้).* ◎ เมื่อไม่มีวิญญาณไปเกิดเช่นนี้แล้ว สิ่งที่เรียกว่าสัมภเวสีนั้นจะได้แก่อะไร เป็นปัญหาอยู่. ◎ ผู้รวบรวมเข้าใจว่า **ภูตสัตว์** คือ **กระแสจิตที่เป็นไปถึงที่สุดจนมีความรู้สึกว่าตัวตนสมบูรณ์แล้ว ในกรณีหนึ่ง ๆ** อาศัยการปรุงแต่งแห่งปัจจัยคืออาหารทั้งสี่แล้วดำรงอยู่ได้. ส่วน **สัมภเวสีสัตว์** นั้น คือ **กระแสจิต**

ที่ยังเป็นไปไม่ถึงที่สุดแห่งความยึดถือว่าตัวตน เมื่อได้อาศัยการปรุงแต่งแห่งอาหารทั้งสี่แล้ว ย่อมถึงความรู้สึกว่าตัวตนโดยสมบูรณ์ในโอกาสอันควร กลายเป็นภูต-สัตว์ไป. ◎ ถ้ายังไม่ถึงขั้น (ภูตสัตว์) นั้น กระแสจิตนั้นควรจะเรียกว่า สัมภเวสี ไม่เกี่ยวกับการตายเข้าโลงหรือออกโลงของร่างกาย. ◎ ข้อนี้จะมีความจริงอย่างไร ขอฝากไว้แก่ท่านผู้เป็นนักศึกษา หรือผู้ปฏิบัติ หรือผู้ปฏิบัติสำเร็จแล้ว ได้ช่วยพิจารณาหาความยุติกันต่อไปด้วยเถิด. *(ดูข้อความที่หน้า ๒๘๗ แห่งหนังสือนี้).*

๙๕. การพิจารณาอันเป็นไปในภายใน ชนิดที่เป็นหลักปฏิบัติอันถูกต้อง : ผู้ปฏิบัติแต่ละสำนัก ย่อมใช้คำพูดในทำนองดูหมิ่นผู้อื่นในข้อที่ว่า การปฏิบัติของท่านไม่เป็นไปในภายในแต่เป็นไปในภายนอก จึงใช้ไม่ได้. ◎ ทีนี้ก็เกิดปัญหาในข้อที่ว่า อย่างไรเรียกว่าเป็นไปในภายใน อย่างไรเป็นไปในภายนอก ซึ่งแต่ละสำนักก็สงวนฐานะและเกียรติยศของตนด้วยการยืนยันว่า การปฏิบัติอย่างที่พวกตนปฏิบัติอยู่นั่นแหละเป็นการพิจารณาชนิดที่เป็นไปในภายใน. ◎ ใจความสำคัญในข้อนี้เห็นได้ว่า ถ้าเอาสิ่งที่เป็นภายนอกเข้าไปพิจารณาในภายในคือในจิต มันก็ยังเป็นการพิจารณาในภายนอกอยู่นั่นเอง. การพิจารณาทาน ศีล สวรรค์เป็นต้น ที่บุถุชนเขาพิจารณากัน จะพิจารณากันอย่างไร ๆ มันก็ยังเป็นไปเพื่อผลทางวัตถุหรือของภายนอกอยู่นั่นเอง ไม่ต้องกล่าวถึงเรื่องการทำมาหากิน การบ้านการเมือง ซึ่งเป็นเรื่องภายนอกยิ่งขึ้นไปอีก. ◎ ผู้ที่มีความตั้งใจจริงและซื่อตรงต่อตัวเอง ควรถือเอาตามพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่าการพิจารณาที่เป็นไปในภายในนั้นเป็นอย่างไร. เราจะเห็นได้ว่าคำว่า **"ที่เป็นไปในภายใน"** ของพระองค์นั้น หมายถึงพิจารณาธรรมชั้นลึกและมีผลดับทุกข์ถึงที่สุดได้ ได้แก่การพิจารณาธรรมในรูปแบบของ

ปฏิจจสมุปบาท ซึ่งพระองค์ตรัสว่าเป็นธรรมชั้นลึก; ตัวอย่างที่มีปรากฏอยู่ในพระบาลีนิทานสํ. สํ. ทรงแสดงไว้เป็นหลักคือ พิจารณาโดยการตั้งปัญหาว่า *อะไรเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์* ตอบว่าอุปธิ *อะไรเป็นต้นเหตุแห่งอุปธิ* ตอบว่าตัณหา *อะไรเป็นที่เกิดที่ตั้งอยู่แห่งตัณหา* ตอบว่าปิยรูปสาตรูปซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความหลงใหลของบุคคล; ดังนี้เป็นตัวอย่าง *(ดูข้อความละเอียดที่หน้า ๙๗๔ — ๙๗๗ แห่งหนังสือนี้).* ◎ สังเกตดูจากเรื่องที่ตรัสนี้ จะเห็นได้ว่าเรื่องทุกข์ เรื่องอุปธิ เรื่องตัณหา นั้นเป็นเรื่องภายในชั้นลึกจริง ๆ. สำหรับปิยรูปสาตรูปนั้น ตามปกติเป็นอารมณ์ภายนอก แต่เมื่อเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งที่เป็นภายในอันลึกซึ้งก็กลายเป็นเรื่องภายในอันลึกซึ้งไปด้วยกัน. ◎ การพิจารณาให้เห็นว่า **ทุกข์เกิดมาจากอุปธิ อุปธิเกิดมาจากตัณหา ตัณหามีที่เกิดที่ตั้งอยู่ที่ปิยรูปสาตรูป** นี้เป็นเรื่องลึกอย่างไรก็ลองพิจารณาดูเถิด. ◎ สำหรับคำว่า *อุปธิ* นั้น แม้แต่อยู่ในรูปแห่งถ้อยคำก็เป็นเรื่องลึกเสียแล้ว ไม่รู้ว่าอะไรกันแน่ สอนกันอยู่อย่างเดาสุ่ม; แต่ถ้าเราสังเกตดูจากข้อความทั่วไปในที่มาทุกแห่ง พอจะเห็นได้ว่าเป็นคำเก่าแก่ก่อนพุทธกาลก็ได้ พวกชาวบ้านก็พูดเป็นและหมายถึงของหนักที่มีการแบกหรือถือเอาไว้. ในภาษาธรรมดาทั่ว ๆ ไปของประชาชนเหล่านั้น อุปธิเขาหมายถึงร่างกายหรืออย่างมากก็เบญจขันธ์ หาได้รู้ลึกไปถึงหลักเกณฑ์ที่ว่าอะไรเป็นของหนักทางจิตใจแล้วก็เป็นอุปธิทั้งนั้นไม่, ไม่ว่าจะเป็นทางวัตถุทางกายหรือทางจิตหรือทางทิฏฐิความคิดความเห็นก็ตาม. แม้แต่บุญก็เป็นอุปธิ เพราะเป็นของหนักแก่บุคคลผู้เข้าไปยึดถือไว้ด้วยอุปาทาน. ◎ สรุปความว่า อุปธิแปลว่าของหนักที่มีบุคคลเข้าไปแบกไว้ทรงไว้; แต่ในบางกรณีหมายถึงกิริยาอาการที่ทำเช่นนั้นด้วยก็ได้. รวมความว่า สังขตธรรมทั้งหลายเป็นอุปธิได้ทั้งนั้น ถ้ามีใครเข้าไปแบกไว้; การแบกนั้นก็เป็นของหนักอยู่ในตัว; แม้จะเป็นของดีแม้จะเป็นบุญเป็นกุศลหรือความสุข ถ้าเข้าไปแบกไว้ด้วยจิตใจก็เป็นของหนักทั้ง-

นั้น อย่างที่คำขยายความของ *สัมมาทิฏฐิชนิดสาสวะ* กล่าวไว้ว่า "อุปธิเวปักกะ — มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก" เป็นต้น. ◎ คำอธิบายชั้นอรรถกถาพูดให้ยุ่งไปหมดจนศึกษายาก. ที่จริงแล้วควรจะถือว่า สังขารไร ๆ จะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรมก็ตาม ถ้าจิตใจเข้าไปแบกไปยึดไว้แล้ว เป็นอุปธิทั้งนั้น แต่ที่พวกชาวบ้านครั้งกระโน้นถือกันอยู่เป็นหลักหมายความกันเพียงร่างกาย. ◎ ความลึกซึ้งต่อไปอีกก็คือ *ความทุกข์เกิดมาจากอุปธิ* คือการแบกของหนักนั่นเอง กิเลสที่เป็นเหตุให้แบกเรียกชื่อว่าอุปาทาน มีอุปาทานที่ไหนก็มีอุปธิที่นั่น; กล่าวอย่างสั้น ๆ ก็กล่าวได้ว่า ความทุกข์เกิดมาจากอุปธิ, เมื่อไปเอาสิ่งที่เป็นที่ตั้งแห่งการเกิด — แก่ — เจ็บ — ตายมาถือไว้ในฐานะว่าเป็นของตนมันก็เป็นทุกข์ เพราะการแบกของหนักคือตัวตนอันเป็นที่ตั้งแห่งการเกิด — แก่ — เจ็บ — ตาย. ◎ ข้อว่า *อุปธิเกิดมาจากตัณหา* นั้น หมายความว่าการที่จะไปแบกสิ่งใด ก็เพราะมีตัณหาหรือความอยากในสิ่งนั้น, ดังนั้นจึงตรัสว่า อุปธิเกิดมาจากตัณหา. ◎ เมื่อดูลงไปที่ *ตัณหา* ว่า *เกิดที่ไหนตั้งอยู่ที่ไหน* ก็จะพบว่า เกิดในสิ่งซึ่งเป็นอารมณ์ของตัณหานั่นเอง ตั้งอยู่ในอารมณ์แห่งตัณหานั่นเอง ซึ่งรวมเรียกว่าปิยรูปสาตรูป. เมื่อเข้าไปยึดถือในปิยรูปสาตรูปแล้ว ปิยรูปสาตรูปก็กลายเป็นอุปธิไปอีกเช่นเดียวกัน; ความยึดถือของหนักย่อมพัวพันกันอยู่กับสิ่งที่เรียกว่าความทุกข์. ◎ การพิจารณาในภายในย่อมเห็นความจริงเหล่านี้ทั้งหมด ทำให้หลุดพ้นหรือดับทุกข์ได้ นับว่าเป็นสิ่งควรกระทำ. ส่วนการพิจารณาที่เป็นไปในภายนอกนั้น หามีผลถึงขนาดนี้ไม่ จงศึกษาใคร่ครวญดูให้เป็นอย่างดีเถิด.

๙๖. ความน่าประหลาดที่ฆราวาสสนใจไปทูลถามเรื่องการปรินิพพานในทิฏฐธรรม แต่ไม่ปรากฏว่ามีภิกษุไปทูลถามเลย : เท่าที่ปรากฏอยู่ในสูตรทั้งหลาย มีแต่พวกฆราวาสทั้งนั้นที่ไปทูลถามเรื่องการปรินิพพานในทิฏฐธรรม *(คือท้าวสักกเทวราช, บัญจสิขเทพบุตร, อุคคคหบดีชาวเมืองเวสาลี, อุคคคหบดี*

ชาวบ้านหัตถิคาม, อุบาสิคหบดี, โสณคหบดีบุตร, และนกุลบิตาคหบดี) ไม่มีปรากฏที่ไหนว่ามีภิกษุชื่อใดรูปใดรูปหนึ่งไปทูลถามเรื่องนี้ จะสันนิษฐานว่าภิกษุเหล่านั้นรู้แล้วอย่างทั่วถึง ไม่ต้องไปทูลถาม ก็ไม่มีเหตุผลที่จะเชื่ออย่างนั้น หรือจะถือว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องเล็กหรือเรื่องง่ายเกินไป ก็ไม่มีเหตุผลอีกเช่นเดียวกัน. ◎ แต่กลับมีข้อความที่แสดงว่า พระอานนท์สงสัยในเรื่องนี้ จนเข้าไปถามเรื่องนี้กะพระสารีบุตร แทนที่จะไปทูลถามกับพระพุทธเจ้า *(ดูจตุกฺก. อํ. ๒๑/๒๒๖/๑๗๙, หรือดูหนังสือ ปฏิจจ.โอ. ที่หน้า ๒๐).* ◎ ส่วนการที่ไม่ปรากฏว่ามีภิกษุรูปอื่น ๆไปทูลถามนั้น ทำให้สงสัยไปว่าพระทั้งหมดไม่สนใจเรื่องนี้กันเลยหรืออย่างไร ถ้าเป็นเช่นนั้นจริงก็สมแล้วที่พระทั้งหมดแห่งสมัยนี้ก็ไม่สนใจเรื่องนี้กันเหมือนกัน ทิ้งไว้ให้ฆราวาสเป็นผู้สนใจแทน นึกดูแล้วก็น่าเศร้าหรือน่าเวทนา; ขอฝากไว้ให้ท่านที่เรียกตัวเองว่าเป็นเจ้าของพระพุทธศาสนา จงได้พิจารณาดูเถิด. ◎ **การบรรลุปรินิพพานในทิฏฐธรรม** นั้น มีหลักว่า ถ้าบุคคลไม่เพลิดเพลินพร่ำสรรเสริญเมาหมกในอายตนิกธรรมเช่นรูปเป็นต้น วิญญาณที่ตัณหาอาศัยแล้วเพราะอารมณ์นั้น ๆก็ไม่มีแก่เขา วิญญาณที่จะเป็นอุปาทานก็ไม่มี ผู้ไม่มีอุปาทานย่อมปรินิพพานในทิฏฐธรรม *(ถ้าเป็นชั่วขณะก็เป็นปรินิพพานชั่วขณะ)*; นับว่าเป็นหลักปฏิบัติที่น่าสนใจอย่างยิ่ง. ◎ *(ดูข้อความโดยพิสดารที่หน้า ๑๗ - ๒๐ แห่งปฏิจจ.โอ. และดูที่หน้า ๔๐๐, ๔๘๐ แห่งหนังสือเล่มนี้).*

๙๗. การเห็นธรรมทั้งปวงว่าไม่ควรยึดมั่น ทำให้สิ้นตัณหาหรืออวิชชาโดยรวบรัด : เมื่อถูกถามว่า ด้วยการปฏิบัติเพียงเท่าไร จึงจะสิ้นตัณหาหรืออวิชชา ถึงที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ตรัสตอบว่า เมื่อได้สดับหลักธรรมว่าสิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น (สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสาย) โดยความเป็นตัวตน—ของตน ก็ชื่อว่ารู้ยิ่งซึ่งสิ่งทั้งปวง ครั้นรู้แล้วก็คือรอบรู้สิ่งทั้งปวง ครั้นรอบรู้สิ่ง

ทั้งปวงแล้ว เมื่อเสวยเวทนาใด ๆ ก็มองเห็นความไม่เที่ยง ความคลายกำหนัด ความดับ ความสลัดคืนในเวทนานั้น ๆ ไม่ยึดถืออะไรในโลก เมื่อไม่ยึดถือก็ไม่สะดุ้ง เมื่อไม่สะดุ้งก็ดับสนิทรอบในภายใน. ◎ *(ดูรายละเอียดที่หน้า ๙๙๐ แห่งหนังสือนี้).* ◎ ด้วยข้อความนี้เราถือเป็นหลักว่า หัวใจของพระพุทธศาสนาคือการเห็นสิ่งทั้งปวงว่าไม่ควรยึดมั่นถือมั่น ซึ่งทุกคนควรจะสนใจและถือเป็นหลักสูงสุดสำหรับใช้เป็นหลักปฏิบัติ อานิสงส์สูงสุดคือรอบรู้สิ่งทั้งปวง ตัดตัณหาและอวิชชาได้อย่างอัตโนมัติหรือโดยง่าย. ◎ *(ดูข้อความประกอบที่หน้า ๗๔๕ และที่หน้า ๗๔๓—๔).*

๙๘. ความหมายของถ้อยคำที่เราใช้กันอยู่ เดินกันคนละทางกับความหมายของพระองค์ : พวกเราในปัจจุบัน ถือเอาความหมายแห่งคำตามความพอใจ หรือความรู้สึกของตนเอง ความหมายจึงเดินไปคนละทางจนเป็นเหตุให้เถียงกัน หรือไม่ได้รับประโยชน์อะไรจากการกระทำเช่นนั้น ; เราจึงควรระมัดระวังกันเสียใหม่ ให้มีบทนิยามแห่งคำชนิดที่มีประโยชน์ หรือตรงตามที่พระพุทธองค์ทรงใช้ ดังที่จะได้ยกมาเพื่อเป็นตัวอย่าง ซึ่งท่านทั้งหลายจะต้องสังเกตดูเอาเองให้ดี ๆ ดังต่อไปนี้ ◎ คำว่า **พหูสูตผู้ทรงธรรม** พวกเราให้ความหมายกันว่า เรียนอะไรมาก ๆ รู้มาก ๆ จำไว้มาก ๆ แต่พระองค์ทรงบัญญัติว่าในบรรดานวังคสัตถุศาสน์ ๙ ประเภทหรือหมดทั้งพระไตรปิฎกนั้น ผู้ใดรู้อรรถรู้ธรรมแห่งนวังคสัตถุศาสน์ประเภทคาถาแม้เพียงสี่บทเท่านั้น แต่นำมาประพฤติตามธรรมนั้นโดยสมควรแก่ธรรม ผู้นั้นคือพหูสูตผู้ทรงธรรม. ท่านคิดดูเถิดว่ามันต่างกันอย่างไร. ◎ สำหรับคำว่า **นักศึกษาผู้มีปัญญาเฉียบแหลม** นั้น ทรงหมายถึงผู้มีปัญญาเจาะแทงความหมายแห่งอริยสัจทั้งสี่แต่ละอย่าง ๆ เห็นอยู่อย่างแจ่มแจ้ง หาใช่นักศึกษาหัวแหลมระดับมหาวิทยาลัยทั่วไปไม่. ◎ สำหรับ

คำว่า **ผู้เป็นบัณฑิตมีปัญญามาก** นั้น ทรงแสดงความหมายแห่งถ้อยคำนี้ว่า ได้แก่ผู้ที่ความคิดของเขาไม่ดำเนินไปในทางทำตนและผู้อื่นให้เป็นทุกข์ แต่ดำเนินไปในทางทำตนเองและผู้อื่นให้ได้รับประโยชน์เกื้อกูลทั่วโลก. ส่วนพวกเราหมายถึงกันแต่เพียงผู้ได้รับปริญญากันเสียมากกว่า. ◎ *(ดูข้อความที่หน้า ๙๐๗ — ๙๐๘ แห่งหนังสือนี้).* ◎ ยังมีคำว่า **อมาตาปุตติกภัย** (ภัยที่แม้แต่แม่กับลูกก็ช่วยกันไม่ได้) ประชาชนสมัยนั้นหมายถึงภัยเช่นไฟไหม้ใหญ่ น้ำท่วมใหญ่ บ้านแตกสาแหรกขาดเพราะข้าศึกยกเข้ามาปล้นบ้านเมืองดังนี้เป็นต้น; แต่คำนี้พระองค์ทรงหมายถึงภัยที่มีมาจากความแก่ ความเจ็บ ความตาย ในวัฏฏสงสาร *(ดูข้อความที่หน้า ๑๓๙๘).* ◎ ทั้งหมดนี้ท่านทั้งหลายจะสังเกตเห็นได้เองว่า เราให้ความหมายแห่งถ้อยคำกันตื้น ๆ แคบ ๆ และประกอบอยู่ด้วยความหมายของความเห็นแก่ตัวอยู่มากน้อยเพียงไร.

๙๙. ปัญหาเกี่ยวกับผลสุดท้ายของพรหมจรรย์ ที่ยังเข้าใจยุ่งเหยิงสับสนกันอยู่ : พวกเราในบัดนี้ ที่ถือกันว่ามีการศึกษาธรรมอันเจริญแล้วก็ยังตอบกันอย่างสับสน ว่าอะไรเป็นผลสุดท้ายของพรหมจรรย์. ขอตอบอย่างรวบรัดโดยอ้างพระบาลีนั้น ๆ มาเป็นหลักคือ พรหมจรรย์นี้มิได้มีลาภสักการะและเสียงสรรเสริญเป็นอานิสงส์ มิได้มีความถึงพร้อมด้วยศีลเป็นอานิสงส์ มิได้มีความถึงพร้อมด้วยสมาธิเป็นอานิสงส์ มิได้มีความถึงพร้อมด้วยญาณทัสสนะเป็นอานิสงส์ แต่มี **วิมุตติอันไม่กำเริบ** เป็นอานิสงส์ที่มุ่งหมาย — เป็นแก่นสาร — เป็นผลสุดท้าย *(ดูข้อความที่หน้า ๔๘๙ แห่งหนังสือนี้).* ◎ อีกนัยหนึ่งมีว่า พรหมจรรย์นี้มิใช่มีแม้เพียงอิทธิวิธี หรือทิพพโสต หรือเจโตปริยญาณ หรือปุพเพนิวาสานุสสติญาณ หรือทิพพจักขุญาณเป็นอานิสงส์ที่มุ่งหมาย แต่มี **นิพพานญาณอันนำมาซึ่งผลเป็นความสิ้นอาสวะ** เป็นอานิสงส์ที่มุ่งหมาย *(ดูข้อความที่หน้า ๔๓๓ — ๔๓๖).* และอีกนัยหนึ่งรู้ได้จากพระบาลีมหาลิสูตร ว่าการประพฤติพรหมจรรย์

นี้มิได้มีการได้ทิพพโสตธาตุทิพพจักขุธาตุ *(หูทิพย์ตาทิพย์)* เป็นอานิสงส์ *(ดูข้อความที่หน้า ๙๙๓ – ๙๙๔)*. ◎ สรุปความว่า สิ่งที่เรียกว่า ***วิมุตติ*** ก็ดี ***อาสวักขยญาณ*** ก็ดี ***สามัญญผล*** ก็ดี หมายถึงที่สุดทุกข์ด้วยกันทั้งนั้น มิได้หยุดอยู่เพียงแค่ลาภสักการะหรืออุตตริมนุสสธรรมใด ๆ ในขั้นที่ยังต่ำกว่าอาสวักขยญาณ ไม่ต้องพูดถึงสิ่งที่เรียกว่าอิทธิปาฏิหาริย์ต่าง ๆ เลยก็ได้. ◎ แม้พระองค์จะได้ตรัสถึงสมาธิภาวนาบางชนิดที่มีผลทำให้ได้รับความสุขในทิฏฐธรรม หรือได้ญาณทัสสนะอันเป็นทิพย์ *(ดูข้อความที่หน้า ๑๒๗๘ — ๑๒๘๐)* นั้นก็มิได้หมายความว่า ให้ถือเอาสิ่งนั้นเป็นจุดหมายของพรหมจรรย์ เพียงแต่ทรงบอกให้ทราบว่ามันเป็นสิ่งที่มีอยู่และประพฤติกระทำกันได้เท่านั้น. ◎ ขอให้พวกเรารู้จักจุดมุ่งหมายของพรหมจรรย์กันอย่างถูกต้อง สืบต่อไปเถิด. *(เพื่อรู้จุดประสงค์ของ **พรหมจรรย์** กว้างออกไปอีก ควรดูที่ปทานุกรมท้ายเล่มเกี่ยวกับเรื่องนี้ ทุก ๆ หน้า ที่บอกให้ค้นดู)*.

๑๐๐. เรื่องเกี่ยวกับสิ่งน่าเกลียด – ไม่น่าเกลียด ที่ตรัสไว้อย่างลึกซึ้ง : เรื่องนี้เกี่ยวกับเหตุการณ์ในชีวิตประจำวัน ของชาวโลกเป็นอย่างยิ่ง ถึงกับให้เกิดความทุกข์ส่วนบุคคลและอันตรายของสังคมอยู่เป็นประจำ ตามปกติของสัญชาตญาณ. ◎ ถ้ารู้สึกว่าไม่น่าเกลียด *(คือน่ารัก)* ก็เกิดราคะ, ถ้ารู้สึกว่าน่าเกลียด *(คือไม่น่ารัก)* ก็เกิดโทสะ, ถ้าระคนปนกันจนยุ่ง ก็เกิดโมหะ; พระองค์จึงทรงแนะนำไว้เป็นหลักปฏิบัติอย่างชัดเจน ดังต่อไปนี้ ◎ ให้ทำความสำคัญว่าน่าเกลียดในสิ่งที่ไม่น่าเกลียด *(คือเห็นมายาและโทษร้ายกาจ ของสิ่งที่น่ารัก)* เพื่อไม่ให้เกิดราคะในสิ่งนั้น. ◎ ให้ทำความสำคัญว่าไม่น่าเกลียดในสิ่งที่น่าเกลียด *(คือไม่รู้สึกอึดอัดขัดใจในสิ่งที่น่าเกลียด)* เพื่อไม่ให้เกิดโทสะจากสิ่งนั้น. ◎ ให้ทำความสำคัญว่าน่าเกลียดทั้งในสิ่งที่ไม่น่าเกลียดและน่าเกลียด *(เพราะทั้งสิ่งที่ไม่น่าเกลียดและน่าเกลียด ล้วนแต่เป็นอนิจจัง ยึดถือไม่ได้ด้วยกันทั้งนั้น)* เพื่อไม่ให้เกิดทั้งราคะและโทสะเนื่องด้วยสิ่งนั้น ๆ. ◎ ให้ทำความสำคัญว่าไม่น่าเกลียด ทั้งใน

สิ่งที่น่าเกลียดและไม่น่าเกลียด *(เพราะมันเป็นสิ่งธรรมดาธรรมชาติโดยเสมอกัน)* เพื่อไม่ให้เกิดทั้งโทสะและราคะเนื่องด้วยสิ่งนั้น ๆ. ◎ ไม่ทำความรู้สึกว่าน่าเกลียดหรือไม่น่าเกลียดในสิ่งทั้งปวง *(เพราะทุกสิ่งเป็นตถตาหรือเช่นนั้นเองตามธรรมชาติโดยเสมอกัน แล้วมีสติสัมปชัญญะอยู่ด้วยความรู้สึกอันเป็นอุเบกขา)* เพื่อไม่ให้เกิดทั้งราคะโทสะและโมหะในทุก ๆ สิ่ง. ◎ *(ดูข้อความที่หน้า ๙๙๑ — ๙๙๓ แห่งหนังสือนี้)*. ◎ ข้อปฏิบัติเหล่านี้สมควรสำหรับทุกคน ไม่ใช่สมควรเฉพาะผู้ปฏิบัติธรรมในขั้นสูงเท่านั้น. ถ้าประชาชนทุกคนปฏิบัติอย่างนี้ได้ ก็จะมี **ชีวิต "เย็น"** ด้วยกันทุกคน และอยู่กันเป็นผาสุก ไม่กระทบกระทั่งกันด้วยสิ่งที่น่ารักและไม่น่ารัก. ◎ วัตถุแห่งความเป็นปฏิกูลในขั้นละเอียด ตามที่ทรงแสดงไว้ มี ๖ อย่าง คือ ยศ — อุจจารปัสสาวะ — โสกะปริเทวะ ฯลฯ — นิมิตอันสวยงาม — ผัสสะ — อุปาทาน *(ดูข้อความที่หน้า ๙๙๕ — ๙๙๖)*.

๑๐๑. ผู้ที่กล่าวว่า "ใคร ๆ ไม่ควรสอนอะไร ๆ แก่ใครๆ" คือผู้ทำลายโลก : มีคนบางคนมีมิจฉาทิฏฐิว่า ใคร ๆ ที่รู้แล้วไม่ควรสอนอะไรแก่ใคร ๆ เพราะใคร ๆ ไม่อาจจะทำอะไรให้แก่ใคร ๆ ได้ เป็นการเหนื่อยเปล่า เป็นการเสือกกระโหลกไปทำสิ่งที่ไม่ต้องทำ ไปนอนเสวยสุขของตนเองดีกว่า อย่ามัวเที่ยวแสวงหาเกียรติยศชื่อเสียงด้วยการเที่ยวสอนผู้อื่นเลย. ◎ ผู้มีมิจฉาทิฏฐิเช่นนี้ กล่าวเช่นนี้มุ่งกระทบพระพุทธเจ้าและผู้สั่งสอนคนอื่น ๆ ทั่วไป อาจจะเป็นเพราะตนเองไม่สามารถจะสั่งสอนเสียมากกว่า แล้วริษยาผู้ที่จะเจริญก้าวหน้าเพราะได้รับคำสั่งสอน. คนชนิดนี้มีอยู่ในโลก ควรจะรู้จักกันไว้ว่าเป็นบุคคลอันตราย. ◎ *(ดูข้อความที่หน้า ๑๐๐๑ แห่งหนังสือนี้)*.

๑๐๒. คำแปลกใหม่สำหรับพวกเรา ที่ควรนำมาใช้ในการพูดกันเป็นประจำ : คำนี้คือคำว่า **"จิตตสมาธิในธัมมสมาธิ"**; คำนี้หมายถึง

จิตมีสมาธิ คือกำหนดอยู่ซึ่งผลแห่งการปฏิบัติธรรมอันตนเสวยอยู่ด้วยนามกาย. รสแห่งธรรมที่เสวยอยู่ในขณะนั้นนั่นแหละเป็นอารมณ์แห่งสมาธิ จึงได้เรียกว่า "ธัมมสมาธิ" หรือสมาธิที่มีธรรม *(ที่กำลังเสวยอยู่ในความรู้สึก)* เป็นอารมณ์. ความรู้สึกในผลแห่งธรรมที่เป็นปัจจัตตังชนิดนี้ ให้ความเชื่ออันเฉียบขาดแก่ผู้นั้น โดยไม่ต้องพะวงว่าเรื่องนั้น ๆ ผู้อื่นเขาพูดกันหรือบัญญัติกันว่าอย่างไร ในรูปแบบที่เป็นทิฏฐิต่าง ๆ นานา เป็นสัมมาทิฏฐิของพวกหนึ่ง และเป็นมิจฉาทิฏฐิของอีกพวกหนึ่งก็ได้. ◎ คำคำนี้ เราไม่ค่อยได้ยินหรือถึงกับไม่เคยได้ยินเสียเลย ไม่ต้องพูดถึงการที่จะนำมาใช้พูดจากัน ; ดังนั้นต่อไปนี้ขอให้เอาคำอันพิเศษและประเสริฐว่า "จิตตสมาธิในธัมมสมาธิ" นี้ มาใช้พูดกันในวงการพูดจาของเรา. ◎ อีกทางหนึ่ง ซึ่งสำคัญกว่านั้นก็คือว่า สิ่งนี้เป็นเครื่องตัดวิจิกิจฉาหรือกังขาอันจะเกิดขึ้น เมื่อได้ฟังคำสั่งสอนต่าง ๆ กันหลายทิศทางที่ขัดแย้งกัน ว่าไม่ต้องกังขา เพราะเรามีหลักปฏิบัติที่ถูกต้องเป็นปัจจัตตัง เป็นเครื่องตัดสินอยู่แล้ว. ◎ *(ดูข้อความที่หน้า ๙๙๗ — ๑๐๐๐ และดูเรื่องกาลามสูตรที่หน้า ๑๕๐๒ – ๑๕๑๑ แห่งหนังสือนี้เป็นเครื่องประกอบ).*

๑๐๓. เมื่อจิตประกอบอยู่ด้วย "ธรรมวิตก" แล้ว ปัจจัยชั้นเลวจะเปลี่ยนรสเป็นปัจจัยชั้นเลิศโดยอัตโนมัติ : เรื่องนี้มีข้อที่ควรสังเกต คือ รสแห่งปัจจัยมีอาหารเป็นต้นเปลี่ยนไปตามความรู้สึกของจิต ; ถ้า **จิตสบาย เป็นสุข** อาหารมีรสอร่อยได้อย่างตรงกันข้ามโดยอัตโนมัติ. ◎ จิตใจดีในที่นี้ หมายถึงจิตประกอบอยู่ด้วยความปรารถนาน้อย มีความสันโดษ ยินดีในความสงบ ปรารถนาความเพียร *(ทำงานสนุก)* มีสติสมบูรณ์ มีจิตมั่นคงเป็นสมาธิ มีปัญญาไว พอใจในการก้าวไปข้างหน้าโดยมิชักช้า และมีใจเอิบอิ่มอยู่ด้วยรสแห่งฌาน. เมื่อเขาดำรงจิตอยู่อย่างนี้ ความรู้สึกในรสแห่งปัจจัยก็จะเปลี่ยนไปเอง คือ**ผ้าเนื้อหยาบ** มีสัมผัสเลว จะเปลี่ยนเป็นผ้ามีสัมผัสละเอียดอ่อนเหมือนผ้าในหีบของคหบดี,

ข้าวเลว ๆ ของชาวบ้านกับน้ำผักดอง ก็จะเปลี่ยนรสเป็นข้าวสาลีขาวสะอาดมีแกงกับชั้นดีของคนร่ำรวย, **การอยู่โคนไม้** ก็จะกลายเป็นเหมือนอยู่ในปราสาท, **เสื่อหญ้าเลว ๆ** จะให้ความรู้สึก เหมือนพรมเจียมบนเตียงตั้งของคหบดี, **หยูกยาที่เหม็นขม** จะเปลี่ยนเป็นมีรสเหมือนเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย. ◎ *(ดูข้อความละเอียดที่หน้า ๑๑๑๐ — ๑๑๑๓ แห่งหนังสือนี้).* ◎ สรุปความสำหรับคนทั่วไปก็คือ เมื่อจิตเยือกเย็นเป็นธรรมแล้ว สัมผัสทางอายตนะก็จะมีรสอันอร่อยและประณีตขึ้นอย่างสมควรกัน ; กล่าวได้ว่าเป็นกำไรที่ไม่ต้องลงทุนเพิ่มเติม. ขอให้ทุกคนพยายามมีชีวิตอยู่เป็นประจำวันด้วยความสงบเถิด.

๑๐๔. "ชีวิตโวหาร" คำนี้เป็นสิ่งที่พวกเรายังไม่เคยรู้จักกันว่าเป็นการลงทุนค้าอยู่ในตัวชีวิตนั่นเอง : มีพระบาลีแห่งหนึ่ง ซึ่งแสดงเป็นใจความให้เราทราบได้ว่า ในอินเดียครั้งพุทธกาลเขาถือกันว่า ชีวิตเป็นการลงทุนเพื่อผลอันสูงสุดเท่าที่ชีวิตนั้นจะอำนวยให้ได้. แต่คนชั้นชาวบ้านบุถุชนมีหลักเกณฑ์แต่เพียงว่า เมื่อประกอบการงานถึงที่สุดจนกระทั่งถึงยามแก่ยามเฒ่าไม่ต้องทำงานอะไรอีกต่อไป ก็เป็นโวหารสมุจเฉท *(จบการลงทุนค้าด้วยชีวิต)* เสียแล้ว. ส่วนพระพุทธองค์ทรงบัญญัติให้สูงขึ้นไป ถ้าเป็นระดับกลางทรงเล็งถึงไม่มีความชั่วร้ายเช่นปาณาติบาตเป็นต้น จนกระทั่งถึงการไม่ดูหมิ่นผู้อื่นเป็นที่สุด. ◎ ครั้นถูกขอร้องให้ทรงแสดงในอันดับสูงสุด ก็ทรงแสดงด้วยการละกามคุณอันประกอบด้วยอุเบกขามีอารมณ์ต่าง ๆ เสียด้วยเอกัตตอุเบกขา อันเป็นคุณสมบัติของจตุตถฌาน เป็นลำดับไป จนกระทั่งถึงการสิ้นอาสวะ ว่าเป็น *โวหารสมุจเฉทโดยแท้จริง* คือไม่มีอะไรที่จะต้องลงทุนค้าเพื่อผลอันยิ่งขึ้นไปอีกแล้ว เรียกว่าชีวิตถึงที่สุดแห่งโวหาร. ◎ ถ้าเราจะดูกันอีกทางหนึ่ง จะเห็นว่าความเป็นไปของชีวิตมันไปสุดจบอยู่ที่การบรรลุนิพพาน การปฏิบัติธรรมทั้งปวงคือการลงทุนค้า เพื่อผลกำไรชิ้นสุดท้ายคือนิพพานนั่นเอง. ◎ ขอให้ทุกคนปรับปรุงชีวิตของตนให้

มีชีวิตโวหาร โดยนัยะดังกล่าวนี้เถิด. ◎ *(ดูข้อความพิสดารที่หน้า ๑๑๑๔—๑๑๒๐ แห่งหนังสือนี้).*

๑๐๕. ศิลปะแห่งการทำสิ่งที่เป็นอุปสรรค ไม่ให้เป็นอุปสรรคต่อความเพียรในการปฏิบัติธรรม : เรื่องนี้มีความมุ่งหมายที่จะชี้ให้เห็นว่า ถ้าเป็นผู้มีปัญญาแล้วจะไม่มีอะไรที่เป็นอุปสรรคแก่การปฏิบัติธรรมของตน. ในกรณีที่คนธรรมดาถือกันว่าเป็นอุปสรรคแห่งการปฏิบัติธรรม ก็สามารถทำให้ไม่เป็นอุปสรรค แต่กลับเป็นเครื่องส่งเสริมให้กระทำโดยเร็ว หรือทำได้ดียิ่งขึ้นไป. ◎ ในกรณีที่ภิกษุ *มีการงานรอหน้าอยู่* เธอตัดสินใจว่าปฏิบัติธรรมไม่ได้ในขณะที่ทำการงาน เราต้องรีบปฏิบัติธรรมให้เสร็จเสียก่อนการทำการงาน เธอจึงมีกำลังใจในการปฏิบัติธรรมให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี. ◎ อีกทางหนึ่ง ในกรณีที่ภิกษุ *ทำการงานเสร็จแล้ว* ก็รู้สึกว่าเป็นโอกาสแล้ว เป็นความสะดวกแล้วที่จะปฏิบัติธรรม เพราะเราไม่อาจจะปฏิบัติธรรมในขณะที่ทำการงาน เธอก็มีกำลังใจถึงที่สุดในการตั้งหน้าปฏิบัติธรรม จนสำเร็จตามความประสงค์. ◎ ในกรณีแห่งภิกษุผู้ *มีกิจการเกี่ยวกับการเดินทางรอหน้าอยู่* เธอรู้สึกว่าเราไม่อาจปฏิบัติธรรมได้ในขณะเดินทาง เราควรรีบปฏิบัติธรรมให้สำเร็จก่อนการเดินทาง เมื่อมองเห็นอย่างนี้เธอก็มีกำลังใจอย่างยิ่งในการปฏิบัติธรรมสำเร็จได้ตามประสงค์ก่อนการเดินทาง. ◎ อีกทางหนึ่ง ในกรณีที่ภิกษุ *เดินทางเสร็จแล้ว* เธอมีความคิดว่าเมื่อกำลังเดินทางอยู่ปฏิบัติธรรมไม่ได้ บัดนี้การเดินทางเสร็จแล้ว เป็นโอกาสเป็นความสะดวกสมควรที่เราจะปฏิบัติธรรม เธอจึงมีกำลังใจสูงสุดในการปฏิบัติธรรมจนปฏิบัติได้สำเร็จ. ◎ ในกรณีที่ภิกษุ *หาอาหารบิณฑบาตไม่ได้เต็มตามที่ต้องการ* เธอมีความคิดว่า ดีแล้ว ๆ ที่เราไม่ได้บิณฑบาตตามที่ต้องการ เพราะทำให้ร่างกายเราเบา ร่างกายหนักปฏิบัติธรรมไม่ได้ ดังนี้แล้วก็เกิดกำลังใจจากการที่ได้อาหารบิณฑบาตไม่พอว่านั่นเป็นการดี จึงรีบปฏิบัติธรรมด้วยร่างกายที่เบาสำเร็จ

ผลตามประสงค์. ◎ อีกทางหนึ่ง ในการที่ภิกษุ*ได้อาหารบิณฑบาตเต็มตามที่ต้องการ* แต่เธอก็ฉันอาหารบิณฑบาตนั้นด้วยความสันโดษ เพื่อให้ร่างกายเบาสบาย ด้วยการคิดว่าร่างกายหนักนั้นปฏิบัติธรรมไม่ได้ เธอมีกำลังใจดังนี้ แล้วก็ประสพความสำเร็จในการปฏิบัติธรรม. ◎ ในกรณีอันเกี่ยวกับ*การอาพาธเจ็บไข้* ภิกษุผู้*มีอาพาธเล็กน้อย* มีความคิดว่า อาพาธเล็กน้อยนี้อาจจะกลายเป็นอาพาธหนักขึ้นมาเมื่อไรก็ได้ เรารีบฉวยโอกาสนี้ปฏิบัติธรรมเถิดจะเป็นการถูกต้อง เธอก็ขะมักเขม้นในการปฏิบัติธรรมจนบรรลุผล. ◎ อีกทางหนึ่ง ในกรณีที่ภิกษุ*หายจากอาพาธใหม่ ๆ* เธอคิดว่าอาพาธนั้นอาจหวนกลับมาอีกก็ได้ เราจะรีบฉวยโอกาสปฏิบัติธรรมให้สำเร็จก่อนแต่อาพาธนั้นจะกลับมา เป็นการถูกต้องอย่างยิ่ง เป็นการสมควรอย่างยิ่งแก่เราแล้ว เธอก็มีกำลังใจปฏิบัติธรรมนั้น ๆ จนบรรลุผล. ◎ *(ดูข้อความที่หน้า ๑๑๕๒ แห่งหนังสือนี้).* ◎ แม้ว่าข้อความนี้กล่าวสำหรับภิกษุ ผู้เป็นฆราวาสสามารถนำไปปรับปรุง ใช้ให้เหมาะสมสำหรับชีวิตของฆราวาสบ้างก็ได้. ◎ ในที่อื่นนอกไปจากนี้ มีกล่าวถึงเรื่องสำหรับภิกษุโดยเฉพาะ ปรารภเหตุต่าง ๆ ตามที่เกี่ยวข้องกับตนแล้วปรารภความเพียรให้เหมาะสมกับสถานการณ์นั้น ๆ คือไม่มัวหลงอยู่ว่าเรายังหนุ่ม เรายังสบายดี อาหารยังหาง่าย พลเมืองกำลังเป็นสุข สงฆ์กำลังสามัคคีกัน เธอคิดว่าสักวันหนึ่งสถานการณ์จะเป็นอย่างตรงกันข้าม ดังนั้นเราควรรีบปฏิบัติธรรมเสียแต่บัดนี้; เธอก็มีกำลังใจปฏิบัติธรรมจนประสพความสำเร็จ. ◎ *(ดูข้อความที่หน้า ๑๑๕๘ – ๑๑๖๑).* ◎ อีกนัยหนึ่ง กล่าวไว้สำหรับภิกษุผู้อยู่ป่าโดยเฉพาะ คือภิกษุนั้นปรารภว่า เราอยู่ป่าผู้เดียวเราอาจจะประสพภัยจากสัตว์เลื้อยคลาน จากการพลัดตกหกล้ม จากสิงห์สาราสัตว์ จากโจร จากคนป่า ถ้ากระไรเรารีบทำความเพียรเสียก่อนแต่อันตรายเหล่านั้นจะมาถึง; เธอมีกำลังใจอย่างนี้แล้วรีบประกอบความเพียร จนประสพความสำเร็จ. ◎ *(ดูข้อความที่หน้า ๑๑๖๑ – ๑๑๖๓).* ◎ สรุปความว่า

ตัวอย่างทั้งหมดนี้ เป็นการชี้ให้เห็นศิลปะแห่งการทำสิ่งที่เป็นอุปสรรคไม่ให้เป็นอุปสรรค แต่กลายเป็นผลดี ให้เกิดกำลังใจได้ ด้วยกันทั้งนั้น.

๑๐๖. สติปัฏฐานสี่เกี่ยวข้องกับสาวกโดยลำดับชั้น ตามฐานะที่ต่างกัน : สติปัฏฐานสี่เป็นธรรมที่ประหลาดอยู่อย่างหนึ่งในข้อที่ว่าปฏิบัติกันได้ทุกลำดับชั้นของสถานะแห่งบุคคล. ◎ **บุถุชน** ปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ด้วยการเห็นตามเป็นจริงในสิ่งทั้งสี่นั้น. ◎ **พระเสขะ** ปฏิบัติเพื่อรอบรู้สิ่งทั้งสี่นั้นยิ่งขึ้นไปจากที่รู้อยู่ก่อนแล้ว. ◎ ส่วน **พระอรหันต์** ดำรงตนอยู่ในสติปัฏฐานทั้งสี่ เพื่อมีชีวิตอยู่อย่างวิสังยุตต์ *(ไม่เกี่ยวข้อง)* ด้วยธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือเหล่านั้นเพื่อความอยู่เป็นผาสุก และเพื่อเป็นตัวอย่างอันดีแก่ผู้ที่ยังไม่เป็นพระอรหันต์. ◎ ขอให้บริษัททุกพวกสนใจในสติปัฏฐานทั้งสี่ อย่างที่เรียกว่าตลอดกาล. ◎ *(ดูข้อความพิสดารที่หน้า ๑๒๗๒–๑๒๗๔ แห่งหนังสือนี้).* ◎ ถ้าจะสงเคราะห์ผู้อื่นด้วยการสงเคราะห์อันสูงสุด ขอให้สงเคราะห์เขาด้วยการทำให้เขามีสติปัฏฐานทั้งสี่เถิด. *(ดูข้อความที่หน้า ๑๒๗๗).*

๑๐๗. กองกุศลและกองอกุศลที่เราไม่รู้จักและไม่ค่อยพูดถึงกัน : พระพุทธเจ้าตรัสว่าสติปัฏฐานสี่เป็นกองกุศล แต่เรารู้จักกันเพียงการทำบุญสุนทรทาน มีการทอดกฐินและผ้าป่าเป็นต้น ที่ยังมิได้เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลส ซึ่งยังห่างไกลจากการเจริญสติปัฏฐานมากมายนัก. ◎ กองอกุศลพระพุทธเจ้าตรัสว่า ได้แก่นิวรณ์ทั้งห้า ส่วนพวกเรารู้จักกันแต่เพียงว่าฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ทำบาปหยาบช้าอย่างอื่น ๆ ซึ่งเป็นความเศร้าหมองทางกายเท่านั้นไม่ขึ้นไปถึงความเศร้าหมองทางจิต. ◎ การเข้าใจเพียงเท่านี้นับว่าไม่ตรงตามความจริง หรือตามพระพุทธประสงค์ พุทธบริษัทจึงไม่ได้รับความเจริญก้าวหน้า

ตามทางธรรม ขอให้พิจารณากันเสียใหม่. ◎ *(ดูรายละเอียดที่หน้า ๑๒๗๖ แห่งหนังสือนี้).*

๑๐๘. สมาธิหรือฌานที่เป็นไปเพื่อทิฏฐธรรมสุขวิหาร มิได้สงเคราะห์อยู่ในธรรมเครื่องขูดเกลา (สัลเลขธรรม) : ในบาลีหลายแห่งจัดรูปฌานสี่ไว้ในฐานะเป็นทิฏฐธรรมสุขวิหาร *(วิหารธรรมอันเป็นสุขในทิฏฐธรรม)*, จัดอรูปฌานสี่ไว้ในฐานะเป็นสันตวิหาร *(วิหารธรรมอันเป็นความสงบระงับ)* ซึ่งก็เป็นวิหารธรรมอันเป็นสุขในทิฏฐธรรมอย่างเดียวกันอีกนั่นเอง. ◎ สมาธิหรือฌานในลักษณะนี้ ท่านไม่ทรงจัดเป็นสัลเลขธรรม *(ธรรมเป็นเครื่องขูดเกลากิเลส)* เพราะเป็นแต่เพียงเครื่องอยู่เป็นสุข. ◎ *(ดูข้อความที่หน้า ๑๓๐๐ — ๓ แห่งหนังสือนี้).* ◎ ต่อเมื่อสมาธิหรือฌานทำหน้าที่เป็นบาทฐานของวิปัสสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในขั้นที่เรียกว่า *อนันตริกสมาธิ* นั่นแหละ จึงจะจัดเป็นสัลเลขธรรมอย่างยิ่ง. ◎ ผู้ศึกษาและนักปฏิบัติธรรมพึงระมัดระวัง ใช้คำพูดเกี่ยวกับเรื่องนี้ให้ถูกต้องตรงตามพุทธประสงค์ในกรณีนั้น ๆ มิฉะนั้นจักเป็นเหตุให้ทุ่มเถียงกัน.

๑๐๙. รูปแบบต่าง ๆ ของการปฏิบัติเพื่อทำอาสวะให้สิ้น เท่าที่หาพบในพระบาลี : พวกเราควรทราบว่า กระแสการปฏิบัติเพื่อความสิ้นอาสวะนั้น มีหลายระดับหรือหลายชนิด ควรจะสนใจให้เหมาะแก่สถานะของตน ๆ. ◎ **แบบทั่วไป** ซึ่งอาจจะเหมาะแก่คนทั่วไป คือการพิจารณาเบญจขันธ์หรืออายตนิกธรรมหมวดอื่น ๆ เช่นอายตนะหกเป็นต้น โดยธรรมลักษณะมีไตรลักษณ์เป็นต้น สรุปรวมโดยความเป็นอนัตตาเป็นต้น มีกระแสแห่งนิพพานญาณเป็นลำดับไป ดังที่กล่าวไว้ในพระบาลีอนัตตลักขณสูตร คือเห็นความไม่เที่ยงแล้วเบื่อหน่ายคลายกำหนัด หลุดพ้นแล้วรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว. แบบนี้มีสมาธิประกบอยู่กับปัญญา ในลักษณะเป็นอนันตริยสมาธิ บรรลุแล้วอาจจะประกอบอยู่

ด้วยปฏิสัมภิทาก็ได้ ถ้าอุปนิสัยแห่งความเป็นอย่างนั้นมีอยู่. แต่พึงสังเกตว่า แบบนี้ท่านมิได้ทรงกล่าวถึงฌานหรือสมาธิเลยเพราะแฝงอยู่ในรูปของอนันตริยสมาธิดังกล่าวแล้ว. ◎ *(ดูข้อความที่หน้า ๗๔๒, ๔๙๐, ๕๐๑, ๖๒๒, ๖๓๖, ๖๕๕—๗, ๖๖๓–๕, ๗๒๑ ฯลฯ แห่งหนังสือนี้).* ◎ **แบบที่บรรลุปฐมฌาน** แล้ว พิจารณาขันธ์ห้าอันเนื่องอยู่กับปฐมฌานนั้น โดยอาการแห่งสามัญญลักษณะเป็นต้น มีผลถึงความสิ้นอาสวะ หรือความเป็นอนาคามี. *(ดูข้อความที่หน้า ๙๑๒, ๑๔๑๒ แห่งหนังสือนี้).* ◎ **แบบที่บรรลุทุติยฌาน** แล้ว พิจารณาขันธ์ห้าอันเนื่องอยู่กับทุติยฌานนั้น โดยอาการแห่งสามัญญลักษณะเป็นต้น มีผลถึงความสิ้นอาสวะ หรือความเป็นอนาคามี. *(ดูที่หน้า ๙๑๓, ๑๔๑๓).* ◎ **แบบที่บรรลุตติยฌาน** แล้ว พิจารณาขันธ์ห้าอันเนื่องอยู่กับตติยฌานนั้น โดยอาการแห่งสามัญญลักษณะเป็นต้น มีผลถึงความสิ้นอาสวะ หรือความเป็นอนาคามี. *(ดูที่หน้า ๙๑๓, ๑๔๑๓).* ◎ **แบบที่บรรลุจตุตถฌาน** แล้วพิจารณาขันธ์ห้าอันเนื่องอยู่กับจตุตถฌานนั้น โดยอาการแห่งสามัญญลักษณะเป็นต้น มีผลถึงความสิ้นอาสวะ หรือความเป็นอนาคามี. *(ดูที่หน้า ๙๑๓, ๑๔๑๔).* ◎ **แบบที่บรรลุจตุตถฌาน** แล้ว น้อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ และอาสวักขยญาณ ถึงความสิ้นอาสวะ. *(ดูที่หน้า ๑๒๓๓, ฯลฯ)* ◎ **แบบที่บรรลุจตุตถฌาน** แล้ว น้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณโดยตรง ถึงความสิ้นอาสวะโดยไม่เกี่ยวข้องกับปุพเพนิวาสานุสสติญาณและจุตูปปาตญาณ. *(ดูที่หน้า ๑๓๓๕ – ๑๓๓๖).* ◎ **แบบที่บรรลุจตุตถฌาน** แล้ว น้อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ – จุตูปปาตญาณ – อาสวักขยญาณตามลำดับ ถึงความสิ้นอาสวะก็มี *(ดูที่หน้า ๔๙๖, ๑๕๕๘ – ๑๕๖๔ ฯลฯ)*; ส่วนการที่จะมีอภิญญา — ปฏิสัมภิทา — อิทธิวิธีเป็นต้นหรือไม่นั้น เป็นส่วนประกอบของอาสวักขยญาณเป็นกรณีพิเศษเป็นบุคคล ๆ ไป. ◎ แบบที่บรรลุจตุตถฌานแล้ว ละรูปสัญญาเสีย ก้าวไปสู่อรูปฌาน **บรรลุอากาสานัญจายตนะ** พิจารณาขันธ์ทั้งสี่ *(เว้นรูปขันธ์)*

อันเนื่องอยู่กับอากาสานัญจายตนะนั้น โดยไตรลักษณ์เป็นต้น บรรลุความสิ้นอาสวะหรือความเป็นอนาคามี *(ดูที่หน้า ๙๑๓, ๑๔๑๔)*. ◎ แบบที่บรรลุอากาสานัญจายตนะแล้ว ก้าวล่วงอากาสานัญจายตนะเสีย **บรรลุวิญญาณัญจายตนะ** แล้วพิจารณาขันธ์ทั้งสี่อันเนื่องอยู่กับวิญญาณัญจายตนะนั้น โดยอาการแห่งไตรลักษณ์เป็นต้น บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะหรือความเป็นอนาคามี *(ดูที่หน้า ๙๑๕, ๑๔๑๕)*. ◎ แบบที่บรรลุอากาสานัญจายตนะ — วิญญาณัญจายตนะ แล้วก้าวล่วงวิญญาณัญจายตนะเสีย **บรรลุอากิญจัญญายตนะ** แล้วพิจารณาขันธ์ทั้งสี่อันเนื่องอยู่กับอากิญจัญญายตนะนั้น โดยอาการแห่งไตรลักษณ์เป็นต้น และบรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะหรือความเป็นอนาคามี *(ดูที่หน้า ๙๑๕, ๑๔๑๕)*. ◎ แบบที่บรรลุรูปฌานสี่แล้วก้าวขึ้นสู่อรูปฌานสี่ แล้ว **บรรลุสัญญาเวทยิตนิโรธ** แล้วอาสวะสิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา ถึงความสิ้นแห่งอาสวะ *(ดูที่หน้า ๓๓–๓๕, ๕๓๐–๕๔๐, ๖๒๐, ฯลฯ)*, (แต่พึงทราบว่า สัญญาเวทยิตนิโรธที่ไม่ถึงความสิ้นอาสวะก็ยังมีอยู่อีกระบบหนึ่ง ซึ่งมิได้หมายถึงในที่นี้.) ◎ ส่วนเวลาแห่งการบรรลุนั้น ก็ยังมีต่าง ๆ กัน เช่น บรรลุช้า บรรลุเร็ว หรือบรรลุเมื่อดับจิต. ส่วนการที่บุคคลคนเดียวจะบรรลุได้หลายอย่าง ก็ยังมี, ที่สำคัญที่สุด คือมีการบรรลุถึงที่สุดทั้งฝ่ายเจโต *(จิต)* และปัญญา ซึ่งเรียกว่าอุภโตภาควิมุตตินั้น ก็มีจุดสำคัญอยู่ที่ความสิ้นอาสวะ แต่มีองค์ประกอบเข้ามาอีกส่วนหนึ่ง คือความมีอำนาจอย่างแคล่วคล่องในส่วนเจโต แต่ก็มิได้มีความสำคัญอะไรยิ่งไปกว่าความสิ้นอาสวะ.

๑๑๐. ประเภทแห่งอาสวะบางอย่าง ที่เรายังไม่เคยทราบและนำมาสอน : ในพระบาลีอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต มหาวรรคที่ห้า แห่งจตุตถปัณณาสก์ สูตรที่ ๕ ได้กล่าวถึงอาสวะ ๔ ชนิดคือ *อาสวะเกิดแต่กายสมารัมภะ อาสวะเกิดแต่วจีสมารัมภะ อาสวะเกิดแต่มโนสมารัมภะ และอาสวะเกิดแต่อวิชชา* รวมเป็นอาสวะ ๔ อย่าง *(ดูข้อความที่หน้า ๗๖๐–๗๖๒ แห่งหนังสือนี้)*;

เราเคยได้ยินกันแต่กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ ซึ่งมีเรื่องราวต่างกันเป็นคนละอย่างกับอาสวะทั้งสี่นี้. ◎ อาสวะสี่ตามบาลีอังคุตตรนิกายจตุกกนิบาตนี้ แสดงกฎเกณฑ์เกี่ยวกับอาสวะไว้ในฐานะเป็น *นิยตธรรม* คือกฎแห่งธรรมที่ไม่รู้จักเปลี่ยนแปลงตลอดนิรันดรว่า **"ถ้ายังมีอาสวะ จะต้องทนทุกข์ทรมาน, ถ้าสิ้นอาสวะ จะหมดทุกข์และหมดกรรม".** ◎ ธรรมเป็นของเก่าแต่ไม่รู้จักเก่านี้ คือธรรมที่เป็นสันทิฏฐิโก อกาลิโก เอหิปัสสิโก โอปนยิโก ปัจจัตตังเวทิตัพโพวิญญูหิ ซึ่งได้แก่สัวากขาตธรรมหรือหลักพระพุทธศาสนานั่นเอง เป็นหลักสั้นๆ ว่า "มีอาสวะก็มีทุกข์ สิ้นอาสวะก็สิ้นทุกข์และสิ้นกรรม" เป็นกฎแห่งธรรมที่ไม่รู้จักชรา ซึ่งหมายความว่าเป็นธรรมแท้ ทำนองกฎแห่งธรรมชาติที่เป็นอสังขตะเช่นเดียวกับกฎอิทัปปัจจยตาเป็นต้น. ◎ ขอให้พวกเราได้รับความรู้ใหม่ว่า อาสวะที่น่าสนใจอีกหมวดหนึ่งคือ อาสวะสี่ ในที่นี้ และกฎอันเกี่ยวกับอาสวะนี้ เป็นกฎที่ไม่เปลี่ยนแปลงจนได้นามว่าเป็นนิชชรา คือหลักพระพุทธศาสนาที่เราไม่เคยสนใจนำมาสอน หรือนำมาพูดจา.

๑๑๑. ข้อควรรู้ - ไม่ควรรู้ ข้อควรพยายาม - ไม่ควรพยายาม ข้อควรระวัง - ไม่ควรระวัง ในการปฏิบัติธรรมเพื่อสิ้นอาสวะ : เมื่อปฏิบัติธรรมอยู่อย่างถูกต้อง กิเลสก็สิ้นไปโดยไม่อาจจะวัดตวงได้ว่าสิ้นไปเท่าไร เหมือนช่างไม้ไม่อาจจะรู้ว่าด้ามเครื่องมือของเขาสึกกร่อนไปวันละเท่าไร. ◎ เมื่อปฏิบัติถูกต้องแล้ว กิเลสก็ผุพังไปเหมือนเครื่องหวายที่วางไว้กลางแดดกลางฝนโดยไม่ต้องมีใครเจตนาว่าจงผุพังไป. ◎ เมื่อปฏิบัติถูกต้องแล้ว ผลย่อมปรากฏตามลำดับโดยไม่ต้องหวัง เช่นเดียวกับแม่ไก่กกไข่ดีแล้วไม่ต้องทำความหวังว่าลูกไก่จงออกมา. ◎ *(ดูข้อความที่หน้า ๗๗๔ – ๗๗๕ แห่งหนังสือนี้).* ◎ นี้เป็นกฎธรรมชาติที่ผู้ปฏิบัติธรรมควรทราบ มิฉะนั้น จะเกิดความฟุ้งซ่านเพราะความอยากหรือความหวังในการปฏิบัติของตน.

๑๑๒. การหลีกเร้นมีอยู่ ๒ ประการ ซึ่งผู้ศึกษาควรรู้จักแยกความหมายที่ต่างกันออกจากกัน : เราได้ยินคำว่า *หลีกเร้น* กันอยู่บ่อยๆ ในเรื่องอันเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม แต่ไม่เข้าใจความหมายอันชัดแจ้งซึ่งต้องแบ่งแยกออกเป็น ๒ อย่างคือ อย่างหนึ่ง *หลีกออกไปหาความวิเวกเพื่อการปฏิบัติธรรม* อีกอย่างหนึ่ง *หลีกออกไปหาความวิเวกเพื่อการพักผ่อน.* ◎ อย่างแรกมีหลักว่ายินดีในความหลีกเร้นเพื่อบำเพ็ญเจโตสมถะในภายใน มีวิปัสสนา จนบรรลุอรหัตตมรรคหรืออนาคามี. ◎ บางแห่งก็แสดงการปฏิบัติในขณะหลีกเร้นไว้เป็นอย่างอื่นก็มี คือปฏิบัติจนกระทั่งมีผลเป็นรู้ชัดความเกิดและความดับของขันธ์-ห้าแต่ละขันธ์, รู้ชัดอริยสัจสี่, รู้ความเป็นอนิจจังของอายตนิกธรรมทุกหมวดดังนี้ก็มี. ◎ *(ดูข้อความที่หน้า ๑๓๔๐ แห่งหนังสือนี้ พร้อมทั้งหมายเหตุ).* ◎ การหลีกเร้นอย่างหลัง มีความมุ่งหมายเป็นการพักผ่อนด้วยวิเวก ส่วนใหญ่เป็นการกระทำของผู้เสร็จกิจในการปฏิบัติแล้ว เช่นพระองค์เองหรือพระอรหันต์ ในบางโอกาส *(แต่ผู้ที่ยังไม่เสร็จกิจในการปฏิบัติจะกระทำอย่างนี้บ้างก็ได้ ถ้ามีความต้อง-การหรือมีเหตุผลอันควร).* ◎ *(ดูข้อความในหนังสือ พุ.โอ. หน้า ๓๘๑ และหรือดูปฏิจจ.โอ. หน้า ๑๕๒ – ๓).* ◎ ถ้าจะมีการหลีกเร้นชนิดที่สามขึ้นมา ก็เป็นการหลีกเร้นของภิกษุอันธพาลผู้ชอบการหลีกไปนอนเสียเท่านั้นเอง.

๑๑๓. กระแสแห่งสัทธาที่เรายังเข้าใจผิดกันอยู่ และควรศึกษากันเสียใหม่ : แม้ว่าสิ่งที่เรียกว่าสัทธา จะถือกันว่าเป็นเรื่องเบื้องต้นหรือหญ้าปากคอก แต่ก็มิใช่เป็นการง่ายที่จะเข้าใจสิ่งนี้กันอย่างถูกต้องและสมบูรณ์ จึงพูดผิด ๆ สอนผิด ๆ หรือถึงกับปฏิบัติผิด ๆ เกี่ยวกับเรื่องนี้อยู่ทั่ว ๆ ไป ถึงขนาดให้เกิดวิวาทะทุ่มเถียงกันก็มี; จึงขอชักชวนให้ทำความเข้าใจกันเสียใหม่ จากหลักพระบาลีโดยตรง. ◎ เมื่อกล่าวโดยทั่วไปก็พอจะกล่าวได้ว่า *สัทธาประเภทต่ำสุด* ก็คือเชื่องมงาย เพราะเชื่อไปตามสิ่งแวดล้อมภายนอกเช่นคำเล่าลือเป็นต้น อัน

เป็นเหตุให้เกิดลัทธิงมงาย นี้อย่างหนึ่ง *(ดูข้อความที่หน้า ๑๙ แห่งหนังสือนี้).* ◎ *สูงขึ้นมา* คือ สัทธาที่มาจากความเลื่อมใส ในสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส ยอมรับยอมนับถือยอมเสียสละถึงที่สุด อย่างที่เรียกกันในศาสนาสากลทั่ว ๆ ไปว่า "**ภักดี**". สัทธาชนิดนี้นำไปสู่ความงมงายก็ได้, นำไปสู่ความถูกต้องก็ได้ ถ้าได้รับการแวดล้อมปรับปรุงดี; เช่นความเชื่อที่เกิดขึ้นใน พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์เป็นครั้งแรก, โดยเฉพาะอย่างยิ่งเชื่อในหลักปฏิบัติที่เห็นว่าจะดับทุกข์ได้ แล้วก็ปฏิบัติไปตามนั้นด้วยอำนาจสัทธานั้น สัทธานั้นทำให้เกิดความเพียรพยายามชนิดที่เรียกว่าวิริยินทรีย์ มีสติชนิดที่เรียกว่าสตินทรีย์เข้าควบคุมไว้อย่างถูกต้อง บำเพ็ญไปจนเกิดสมาธิที่เป็นสมาธินทรีย์ แล้วเกิดปัญญาชนิดที่เรียกว่าปัญญินทรีย์ในที่สุด แล้วสัทธานั้นก็ถึงที่สุดแห่งความเป็นสัทธา ซึ่งเรียกว่าสัทธินทรีย์กันในตอนนี้เอง. ◎ *(ดูข้อความที่หน้า ๑๔๒๑ – ๑๔๒๓ พร้อมทั้งหมายเหตุ).* ◎ **ขอให้สังเกต** ให้เห็นว่า สัทธินทรีย์ ที่เรียงไว้เป็นอันดับหนึ่งของธรรมหมวดนี้ กลายเป็นสิ่งที่สมบูรณ์ต่อเมื่ออินทรีย์อื่น ๆ ที่สูงกว่าสัทธาสมบูรณ์แล้ว ตัวเองจึงจะสมบูรณ์. นับว่าเป็นสิ่งที่แปลกจากที่เรามักจะเข้าใจกัน และน่าประหลาดมหัศจรรย์ของธรรมชาติชื่อนี้. ◎ ผู้ศึกษาจะต้อง **สังเกตให้เห็น** ว่า *สัทธา* ตามธรรมดากับสัทธาที่มีนามว่า *สัทธินทรีย์* นั้น มิใช่สิ่งเดียวกัน แตกต่างกันมาก ดังจะเห็นได้จากกระแสแห่งสัทธาที่กล่าวแล้วในข้อความข้างต้น. ◎ ถึงแม้สิ่งที่เรียกว่า *อินทรีย์ ๆ* นี้ก็ยังมีอันดับสูงต่ำกว่ากันคือ ในความหมายทั่วไปก็เรียกชื่อว่าอินทรีย์ตามชื่อนั้น ๆ เฉย ๆ แต่ถ้ามีคำว่าวิเวกนิสฺสิตัง วิราคนิสฺสิตัง นิโรธนิสฺสิตัง โวสฺสัคฺคปริณามี ต่อท้ายเข้าด้วยแล้ว ก็หมายถึงอินทรีย์ชนิดที่เป็นไปเพื่อโลกุตตระโดยส่วนเดียว. ◎ เราจึงเห็นความสูงต่ำได้ดังนี้ว่า *สัทธาเฉย ๆ, สัทธินทรีย์เฉย ๆ, สัทธินทรีย์ที่เป็นวิเวกนิสฺสิตังเป็นต้น;* นี้แสดงให้เห็นกระแสแห่งสัทธาตามลำดับ ๆ ว่ามีอยู่อย่างสูงต่ำกว่ากันอย่างไร และไม่รวมสัทธาที่งมงาย

เข้าไว้ด้วย. ผู้ศึกษาควรศึกษา *หลักกาลามสูตร* เป็นเครื่องประกอบในตอนนี้ด้วย *(ดูข้อความที่หน้า ๑๕๐๒ – ๑๕๑๑).* ◎ สรุปความอีกอย่างหนึ่งก็ว่า สิ่งที่เรียกว่า สัทธานั้น มีทั้ง **สัทธาที่มาก่อนปัญญา** และ **สัทธาที่มาภายหลังปัญญา;** อย่างแรกยังไม่แน่นอนว่าจะถูกต้อง อย่างหลังแน่นอนว่าถูกต้อง. ◎ กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็ว่า สัทธาหรือความเชื่อก่อนแต่ได้ผ่านสิ่งนั้น ๆ ก็เป็นอย่างหนึ่ง ครั้นได้ผ่านสิ่งนั้น ๆ ด้วยตนเองแล้ว ก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง; เช่น *สัทธาในธรรมที่ปฏิบัติ,* ก่อนแต่ได้ปฏิบัติก็เป็นอย่างหนึ่ง ครั้นปฏิบัติธรรมนั้นจนเห็นแจ้งประจักษ์แล้วก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง. ◎ แม้ที่สุดแต่ *สัทธาในพระพุทธเจ้า* ที่มีตามข่าวเล่าลือ หรือได้อ่านได้ฟัง ก็เป็นอย่างหนึ่ง ครั้นปฏิบัติธรรมจนดับทุกข์ได้จริงแล้ว สัทธาในพระพุทธเจ้านั้นก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง คือแน่นแฟ้นถึงที่สุด. ◎ อีกอย่างหนึ่งเกี่ยวกับ *ความเชื่อในตนเองของผู้ที่บรรลุธรรมถึงที่สุดแล้ว* ย่อมมีความเชื่อในผู้อื่นน้อยกว่า คือจะคิดจะพูดจะทำไปตามความเชื่อของตนเอง ไม่ต้องคิดพูดทำไปตามความเชื่อในผู้อื่นอย่างที่เรียกว่าคิดพูดทำตาม ๆ กันไป. ตัวอย่างเช่นครูคนหนึ่งบรรลุธรรมแล้ว เขาก็สอนธรรมะไปตามความรู้สึกที่เขามีอยู่จริง ไม่ต้องสอนตามตำราหรือคำพูดของผู้อื่น เพราะเขามีความเชื่อในตนเองอย่างถึงที่สุดและสมบูรณ์. ◎ ขอให้ผู้สนใจ ศึกษาลักษณะแห่งสัทธาว่ามีอยู่หลายขั้นตอนหรือหลายขยักจากข้อความที่กล่าวนี้ให้ดีเถิด.

๑๑๔. การเห็นหรือการถึงพระรัตนตรัย มีอยู่หลายระดับ ซึ่งพวกเรากำลังสับสน ต้องดูกันเสียใหม่ : การเข้าใจหรือการถึง *พระรัตนตรัยในขั้นลูกเด็ก ๆ อมมือ* ก็ยังมี คือเราสอนลูกเด็ก ๆ ให้ถึงพระรัตนตรัย ให้ว่าคำสรณาคมน์ ให้ไหว้พระพุทธรูป หรือเอาพระพุทธรูปเป็นพระพุทธเจ้า จนกระทั่งเติบโตเป็นผู้ใหญ่จนเน่าเข้าโลงไป ดังนี้ก็เห็น ๆ กันอยู่ว่ามีอยู่เป็นอันมากแม้ในประเทศไทยเรา, นี้พวกหนึ่ง. ◎ ขั้นต่อมาเราบวชเราเรียนรู้เรื่องพระ-

พุทธ พระธรรม พระสงฆ์มากขึ้น เรียกได้ว่า ***พระรัตนตรัยโดยการศึกษาปริยัติ*** ที่สอนกันขรมอยู่ในห้องเรียน หรือเทศน์จ้ออยู่บนธรรมาสน์ แล้วเราก็สอบไล่ได้ และตอบปัญหาได้โดยพิสดารเกี่ยวกับพระรัตนตรัย ภาคภูมิใจว่าเรามีเราถึงพระรัตนตรัย, นี้ก็พวกหนึ่ง. ◎ บางพวกก็ ***เจริญพุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ*** ตามที่พระอาจารย์กัมมัฏฐานสอนให้อย่างไร. บางทีก็ ***ทำสมาธิเพ่งเห็นพระพุทธองค์*** ในรูปร่างต่าง ๆ อย่างที่เรียกว่าอัญเชิญมาได้ หรือ ***เห็นรูปของพระธรรม*** ในรูปแบบต่าง ๆ เห็นนิมิตของพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ ในรูปร่างหรือรูปแบบต่าง ๆ กัน ***ถือเอาเป็นพระรัตนตรัย,*** อย่างนี้ก็อีกพวกหนึ่ง. ◎ ทั้งหมดนี้ ไม่เข้ากับหลักเกณฑ์ที่ตรัสไว้ว่า "ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นตถาคต" เอาเสียเลย; นี้เป็นกลุ่มหนึ่ง. ◎ ทีนี้จะได้พิจารณากันให้สูงยิ่งขึ้นไปตามที่ปรากฏอยู่ในพระบาลีมากแห่ง คือกุลบุตรผู้ได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่องความดับทุกข์ ซึ่งสรุปรวมอยู่ในเรื่องอริยสัจ จนเข้าใจแจ่มแจ้งแล้ว ประกาศตนเป็นอุบาสก นับถือพระรัตนตรัยเป็นสรณะของตนจนตลอดชีวิต โดยไม่มีพระพุทธเจ้าหรือใคร ๆ ที่สอนให้ว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ เป็นต้นเลย. ขอให้ดูถึงจิตใจของบุคคลประเภทนี้ ที่เข้าถึง ***พระรัตนตรัยในความรู้สึก*** ของเขาจริง ๆ. ◎ ทีนี้ก็มาถึงพระรัตนตรัยอันแท้จริงและสูงสุด เป็นชั้นสุดท้าย คือ ***พระรัตนตรัยในความรู้สึกของบุคคลที่บรรลุธรรมในขั้นดับทุกข์สิ้นเชิง.*** เขามีความรู้สึกอยู่ในใจในความดับทุกข์สิ้นเชิง ก็รู้ได้แจ่มแจ้งว่า พระพุทธเจ้าผู้สอนให้รู้จักดับทุกข์นั้นจะต้องเป็นอย่างไร พระธรรมที่เป็นเครื่องดับทุกข์นั้น จะต้องเป็นอย่างไร และพระสงฆ์ที่เป็นผู้ปฏิบัติตามแล้วดับทุกข์ได้ นั้นจะต้องเป็นอย่างไร; ทั้งหมดนี้ปรากฏอยู่ที่ความรู้สึกของเขาเอง ซึ่งแน่ใจว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นสัมมาสัมพุทธะ พระธรรมเป็นสวากขาตะ พระสงฆ์เป็นสุปฏิปันนะ, โดยแท้จริง. ◎

(สำหรับพวกหลังนี้ ดูความละเอียดชัดเจนที่หน้า ๑๔๙๘ — ๑๕๐๐ แห่งหนังสือนี้). ◎

สรุปความว่า การเห็นหรือการถึงพระรัตนตรัย มีอยู่เป็นหลายชั้น คือ การถึงโดย*การปฏิบัติตามประเพณี* สำหรับลูกเด็ก ๆ หรือผู้ไม่เคยรู้เรื่องพระรัตนตรัยมาก่อนนี้อย่างหนึ่ง, การถึงพระรัตนตรัยด้วย*การเรียนปริยัติ* บอกกล่าวกันตามที่จะทำได้นี้อย่างหนึ่ง, *การทำกัมมัฏฐาน* ตามแบบฉบับในพุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ นี้ก็อย่างหนึ่ง, *การเพ่งจิตให้เห็นภาพ* อันแปลกประหลาด ซึ่งสมมติเอาเองว่าเป็นพระรัตนตรัย นี้ก็อย่างหนึ่ง, *การฟังธรรมจากพระพุทธองค์* เห็นอริยสัจชัดแจ้ง จนประกาศตนเป็นอุบาสกเฉพาะพระพักตร์พระพุทธองค์ โดยไม่ต้องมีใครแนะนำ นี้ก็อย่างหนึ่ง, *การบรรลุธรรมถึงที่สุด* แล้วรู้จักความหมายอันสูงสุดแห่งพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ขึ้นมาด้วยตนเอง ว่าเป็นจริงตามที่เขากล่าวสรรเสริญกันอย่างอุโฆษ นี้ก็อีกอย่างหนึ่ง. สรุปความได้ว่า พอที่จะกล่าวได้ว่ามีอยู่สัก ๖ ชั้นอย่างนี้.

ข้อความทั้ง ๑๑๔ ข้อนี้ เป็นตัวอย่างของการแนะนำให้ท่านทั้งหลายขุดค้นเอาประโยชน์อันลึกซึ้ง จากหนังสือเล่มนี้. เมื่อมันเป็นเพียงตัวอย่างก็หวังว่าท่านทั้งหลายจะสามารถใช้ตัวอย่างนี้ เป็นเครื่องมือในการขุดค้นให้พบประโยชน์ในทำนองนี้อีก มากมายหลายร้อยข้อทีเดียว.

จบคำแนะนำในการที่จะใช้หนังสือเล่มนี้ให้เป็นประโยชน์.

ปทานุกรม

ในหนังสืออริยสัจจากพระโอษฐ์

(เรียงลำดับตามหลักอักษรไทย)

(จำนวน ๖,๓๔๗ คำ)

ก

กถาเป็นเครื่องขูดเกลาอย่างยิ่ง ๔๖๗

กถาเป็นที่สบายแก่ธรรมเป็นเครื่อง-เปิดโล่งแห่งจิต ๑๑๘๙

(สิบคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)

กถาให้ปรารถนาน้อย (อัปปิจฉกถา) ๘๐๔

กถาให้สันโดษ (สันตุฏฐิกถา) ๘๐๔

กถาให้สงัด (ปวิเวกกถา) ๘๐๔

กถาให้ไม่คลุกคลีด้วยหมู่ (อสังสัคคกถา) ๘๐๔

กถาให้ปรารภเพียร(วิริยารัมภกถา) ๘๐๔

กถาให้มีศีล (สีลกถา) ๘๐๔

กถาให้มีสมาธิ (สมาธิกถา) ๘๐๔

กถาให้มีปัญญา (ปัญญากถา) ๘๐๔

กถาให้เกิดวิมุตติ (วิมุตติกถา) ๘๐๔

กถาให้เกิดวิมุตติญาณทัสสนะ (วิมุตติ-ญาณทัสสนกถา) ๘๐๔

กพฬีการาหาร ๘๗๙/๙๗๑/๙๗๒

กพฬีการาหารควรเห็น ว่ามีอุปมา-เหมือนเนื้อบุตร ๙๗๒

กรณีแห่งการเกิดกามวิตก ๑๐๕๔

กรณีแห่งการเกิดเนกขัมมวิตก ๑๐๕๑

กรณีแห่งการเกิดพ๎ยาปาทวิตก ๑๐๕๕

กรณีแห่งการเกิดวิหิงสาวิตก ๑๐๕๕

กรณีแห่งการเกิดอวิหิงสาวิตก ๑๐๕๒

กรณีแห่งการเกิดอพ๎ยาปาทวิตก ๑๐๕๑

กรรม (การกระทำ) ๑๐๒๕

กรรมกิเลส ๑๐๙๔

กรรมเก่า (กาย) ๑๐๑๖

กรรมเก่า (ปุราณกัมม) ๑๓๙๙

กรรมขาวมีวิบากขาว ๘๖๑

กรรมชนิดที่ทำอย่างมีขีดจำกัด ๑๒๙๘

กรรมดำมีวิบากดำ ๘๖๑

กรรมทั้งดำทั้งขาวมีวิบากทั้งดำทั้งขาว ๘๖๒

กรรมที่ทรงกระทำให้แจ้งด้วยปัญญา-อันยิ่งเองแล้วประกาศ ๘๖๐

กรรมที่เป็นเหตุให้ได้รับผลเป็นความ-
กระเสือกกระสน ๑๐๘๗
กรรมที่เป็นเหตุให้ได้รับผลเป็นความ-
ไม่กระเสือกกระสนทั้งดีและชั่ว ๑๐๘๘
กรรมเป็นที่สิ้นกรรม ๘๖๐
กรรมเป็นที่สิ้นกรรมคือเจตนาเป็น-
เครื่องละกรรมดำกรรมขาว ๘๖๓
กรรมเป็นที่สิ้นกรรมคือโพชฌงค์เจ็ด ๘๖๓
กรรมเป็นที่สิ้นกรรมคืออริยมรรคมีองค์แปด ๘๖๒
กรรมเป็นเนื้อนา ๒๘๓
กรรมมีกามธาตุเป็นวิบาก ๒๘๓
กรรมมีรูปธาตุเป็นวิบาก ๒๘๔
กรรมมีอรูปธาตุเป็นวิบาก ๒๘๔
กรรมไม่ดำไม่ขาวเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ๘๖๒
กรรมใหม่ (นวกัมม) ๑๓๙๙
กรรมอันเป็นบาปโดยฐานะทั้งสี่ ๑๐๙๔
กรวดเท่าเม็ดถั่วเขียว ๗ เม็ดกับขุนเขาหิมาลัย ๒๓
กระต่ายติดบ่วง ๒๘๑
กระต่ายที่เอาอย่างช้าง ๑๓๖๑
กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในทิฏฐธรรม ๘๗๘
กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้เพราะรู้เฉพาะ-
ซึ่งมานะโดยชอบ ๓๙๓/๑๔๘๗
กระทำที่สุดแห่งทุกข์ เพราะรู้จัก-
หน้าตาของมานะอย่างถูกต้องแล้ว ๑๘๒
กระทำในใจซึ่งสักกายนิโรธ (ความดับ-
แห่งสักกายะ) ๑๓๖๕

(สิบเก้าคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)

กระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นภายใน-
(แต่จิตไม่แล่นไป) ๑๑๙๐
กระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็น-
ภายนอก (แต่จิตไม่แล่นไป) ๑๑๙๐
กระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นทั้งภายใน-
และภายนอก (แต่จิตไม่แล่นไป) ๑๑๙๑
กระทำในใจซึ่งอาเนญชะ (แต่จิตไม่แล่นไป) ๑๑๙๑
กระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นภายใน-
(และจิตก็แล่นไป) ๑๑๙๒
กระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นภายนอก-
(และจิตก็แล่นไป) ๑๑๙๒
กระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นทั้งภายใน-
และภายนอก (และจิตก็แล่นไป) ๑๑๙๒
กระทำในใจซึ่งอาเนญชะ (และจิตก็แล่นไป) ๑๑๙๓
กระทำในใจในการเดินด้วยการตั้งจิตว่า-
"บาปอกุศลธรรมจักไม่ไหลไปตาม" ๑๑๙๓
กระทำในใจในการยืนด้วยการตั้งใจว่า "บาป-
อกุศลธรรมจักไม่ไหลไปตาม" ๑๑๙๔
กระทำในใจในการนั่งด้วยการตั้งใจว่า "บาป-
อกุศลธรรมจักไม่ไหลไปตาม" ๑๑๙๔

กระทำในใจในการนอนด้วยการตั้งใจว่า-
"บาปอกุศลธรรมจักไม่ไหลไปตาม" ๑๑๙๔
กระทำในใจในการพูด ตั้งจิตว่า-
"เราจักไม่พูดเรื่องไม่ควรพูด" ๑๑๙๔
กระทำในใจในการตั้งจิตคิดว่า-
"เราจักกล่าวแต่กถาที่ควรพูด" ๑๑๙๕
กระทำในใจในการตรึก ตั้งจิตว่า "เราจัก-
ไม่ตรึกในวิตกที่ไม่ควรตรึก" ๑๑๙๕
กระทำในใจในการตรึก ตั้งจิตคิดว่า-
"เราจักตรึกในวิตกที่ควรตรึก" ๑๑๙๖
กระทำในใจรู้ชัดว่า "ฉันทราคะ-
ในกามคุณเรายังละไม่ได้" ๑๑๙๖
กระทำในใจรู้ชัดว่า "ฉันทราคะ-
ในกามคุณเราละได้แล้ว" ๑๑๙๗
กระทำในใจรู้ชัดว่า "อัสมิมานะในอุปาทาน-
ขันธ์ทั้งห้า เราละได้แล้ว" ๑๑๙๗
กระทำในใจซึ่งอวิชชาปเภท (การ-
ทำลายแห่งอวิชชา) ๑๓๖๖
กระทำในใจอยู่ซึ่งกามทั้งหลาย ๔๙๒
กระทำในใจอยู่ซึ่งความดับแห่งสักกายะ ๔๙๔
กระทำในใจอยู่ซึ่งเนกขัมมะ ๔๙๒
กระทำในใจอยู่ซึ่งพยาบาท ๔๙๓
กระทำในใจอยู่ซึ่งรูปทั้งหลาย ๔๙๓
กระทำในใจอยู่ซึ่งวิหิงสา ๔๙๓
กระทำในใจอยู่ซึ่งสักกายะ ๔๙๔
กระทำในใจอยู่ซึ่งอรูป ๔๙๓
กระทำในใจอยู่ซึ่งอวิหิงสา ๔๙๓
กระทำในใจอยู่ซึ่งอัพยาบาท ๔๙๓
กระทำพระธรรมให้เป็นใหญ่ ๑๕๐๑
กระทำให้แจ้งซึ่งปรมัตถสัจจะด้วยนามกาย ๘๘
กระทำให้เป็นของที่อาศัยได้ ๑๒๓๖
กระทำให้เป็นดุจยาน ๑๓๒๑
กระทำให้เป็นยานเครื่องนำไป ๑๒๓๖
"กระทำให้เหมือนกับที่เรารู้" ๖๕
กระแสการปรุงแต่งแห่งการเกิด-
วิมุตติญาณทัสสนะ ๗๔๖
กระแส (โสต) ๕๙๓
กระแส (แห่งตัณหา) ๒๘๑
กระแสไหลไปสู่นิพพาน ๘๓๙
กรุณาเจโตวิมุตติ ๑๓๒๒
กลัวต่อสิ่งใด สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ ๔
กลางคืนมีปฏิสัลลาณะ คือจิต-
ไม่ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ๑๔๖๔
กลางวันมีวิเวก คือสงัดจาก-
ความรบกวนภายนอก ๑๔๖๔
กล่าวความหลุดพ้นจากภพว่ามีได้เพราะภพ ๔
กล่าวความออกไปได้จากภพว่ามีได้เพราะวิภพ ๔
"กล่าวตรงตามที่เรากล่าว" ๓๓๘
"กล่าวตู่เราด้วยถ้อยคำที่ตนเองถือเอาผิด" ๑๐๐๗
กล่าวโรคโดยความเป็นตัวตน ๓

กล่าวอยู่อย่างชาวโลก แต่มิได้ยึดถือ-
ความหมายอย่างชาวโลก ๖๗
กลุ่มอายตนะเป็นของมืด ๒๖๖
กลุ่มอายตนะเป็นของร้อน ๒๖๕
กว่ามนุษย์จะหลุดจากบ่วง ๒๖
กองกุศลชนิดที่ไม่ต้องใช้เบี้ยหอยเงินทอง ๑๒๗๖
กองถ่านเถ้ารึง ๒๔๗
กองทุกข์ที่เห็นได้เอง ๓๖๑
กองทุกข์มีกามเป็นเครื่องให้กระทำ ๓๖๑
กองแห่งทุกข์อันบุคคลเห็นได้เองว่า-
มีกามเป็นเหตุ ๙๓๔
กองแห่งโทสะอันยังไม่เคยเจาะแทงทำลาย ๘๖๗
กองแห่งโมหะอันยังไม่เคยเจาะแทงทำลาย ๘๖๗
กองแห่งโลภะอันยังไม่เคยเจาะแทงทำลาย ๘๖๗
กองอกุศลและกองกุศลชนิดแท้จริง ๑๒๗๖
ก่อสร้างอยู่ซึ่งเหตุปัจจัยเครื่องปรุงแต่ง ๒๐
กะละภาค ๘/๒๒
กัมมนิโรธ (ความดับไม่เหลือแห่งกรรม) ๑๐๒๕
กัมมนิโรธ (ความดับแห่งกรรม) ๑๔๐๐
กัมมนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึง-
ความดับแห่งกรรม) ๑๐๒๕/๑๓๙๙/๑๔๐๐
กัมมนิโรธคามินีปฏิปทา(คืออัฏฐังคิกมรรค) ๑๐๒๖
กัมมาวรณภาวะ (มีกรรมเป็นเครื่องกั้น) ๑๓๗๓
กัลยาณมิตตตา (ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร) ๘๕๔/๑๕๒๙
กัลยาณมิตตตา (ความมีมิตรดี) ๑๑๐๔
(สี่คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
กัลยาณมิตรทำสัตว์ที่มีความเกิด-
ให้หลุดพ้นจากความเกิด ๑๔๔๔
กัลยาณมิตรทำสัตว์ที่มีความแก่-
ให้หลุดพ้นจากความแก่ ๑๔๔๔
กัลยาณมิตรทำสัตว์ที่มีความตาย-
ให้หลุดพ้นจากความตาย ๑๔๔๔
กัลยาณมิตรทำสัตว์ที่มีโสกะ ฯลฯ-
ให้หลุดพ้นจากโสกะ ฯลฯ ๑๔๔๔
กัลยาณวัตรที่ทรงฝากไว้ ๑๔๘๘
กัลยาณวัตรอันเป็นไปเพื่อความ-
เบื่อหน่าย ฯลฯ เพื่อนิพพาน ๑๔๘๘
กาม (กิเลส)–กามสัญญา–กามวิตก-
ในการเสพกาม ๑๐๕๗
กามของคนเรา ๓๐๗
กามคุณ ๓๐๗
กามคุณห้า ๑๑/๑๓/๓๔/๒๙๐/๓๐๗/๓๕๔/
๕๑๖/๖๑๙/๗๗๖/๗๙๖/๘๓๓/๙๓๓/๑๐๕๘
กามคุณห้าคือบ่วง ๒๙๐
กามคุณห้าในอริยวินัยเรียกกันว่าโลก ๖๑๙
กามตัณหา ๒๙๐
กามทั้งหลายดับไปในปฐมฌาน ๕๒๔

กามทั้งหลายมีรสอร่อยน้อยมีทุกข์มาก ๒๙๙
กามธาตุ ๙๕๗/๑๐๕๔
กามนันทิ (ความเพลินในกาม) ๒๙๐
กามปริฬาหะ(ความเร่าร้อนเพราะกาม) ๒๙๐
กามปิปาสา (ความหิวกระหายในกาม) ๒๙๐
กามเป็นเครื่องผูก ๒๙๑
กามเป็นที่เที่ยวหาอาหารของมาร ๒๙๒
กามเป็นที่พร่ำบ่นหาของคนพาล ๒๙๒
กามเป็นมายา ๒๙๒
กามเป็นสิ่งที่มีการหลอกให้หลงเป็นธรรมดา ๒๙๒
กามเป็นวิสัยของมาร ๒๙๒
กามเป็นเหยื่อของมาร ๒๙๒
กามเป็นอาณาจักรของมาร ๒๙๒
กามเปรียบด้วยของในความฝัน ๓๐๔
กามเปรียบด้วยของยืม ๓๐๔
กามเปรียบด้วยเขียงสับเนื้อ ๒๙๙
กามเปรียบด้วยชิ้นเนื้อคาปาก ๓๐๑
กามเปรียบด้วยถือคบเพลิงทวนลม ๓๐๒
กามเปรียบด้วยท่อนกระดูก ๓๐๐
กามเปรียบด้วยผลไม้ ๓๐๕
กามเปรียบด้วยรูรั่วของเรือ ๓๑๒
กามเปรียบด้วยหลุมถ่านเพลิง ๓๐๓
กามเปรียบด้วยหอกและหลาว ๒๙๙
กามเปรียบด้วยหัวงู ๒๙๙
"กามแผดเผาอยู่ก็ยังขืนเสพกาม" ๒๙๘
กามภพ ๒๘๓
กามภพ-ภพมีกาม ๒๘๙
กามโภคีไสยา (นอนอย่างคนบริโภคกาม) ๑๓๐๘
กามโภคีชั้นเลิศ ๑๑๐๐
กามมีรสอร่อยน้อยมีทุกข์มาก ๑๐๕๖
กามไม่มีความเย็น ๒๙๒
กามโยคะ ๔๒๗
กามโยคะ (การประกอบอยู่ด้วยกาม) ๒๙๐
กามราคะ (ความกำหนัดในกาม) ๒๙๐
กามราคะมีกำลังจนเขานำออกไปไม่ได้ ๓๙๑
กามราคะอันอริยสาวกละได้พร้อมทั้งอนุสัย ๓๙๑
กามราคานุสัย ๒๒๔
กามวิตก (ความตริตรึกในกาม) ๑๐๕๔
กามสัญญา ๙๕๖
(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
กามสัญญาเกิดจากกามธาตุ ๑๐๕๔
กามสังกัปปะเกิดจากกามสัญญา ๑๐๕๔
กามฉันทะเกิดจากกามสังกัปปะ ๑๐๕๔
กามปริฬาหะเกิดจากกามฉันทะ ๑๐๕๔
กามปริเยสนาเกิดจากกามปริฬาหะ ๑๐๕๕
กามปริเยสนาที่เป็นเหตุแห่งการปฏิบัติผิด-โดยกายวาจาใจ ๑๐๕๕
กามสิเนหะ (ความเสน่หาในกาม) ๒๙๐
กามสุข ๑๒/๕๑๖/๗๙๗/๘๓๓
กามสุขัลลิกานุโยค ๘๒๕
กามัชโฌสานะ (ความเมาหมกในกาม) ๒๙๐

กามมุจฉา (ความสยบในกาม) ๒๙๐
กามุปาทาน ความถือมั่นในกาม ๒๑๐
"กายก็ไม่ลำบาก ตาก็ไม่ลำบาก" ๑๒๕๐
กายกรรมที่พิจารณาแล้วพึงกระทำ ๑๐๘๑
กายกรรมที่พิจารณาแล้วพึงเร่งกระทำ ๑๐๘๒
กายกรรมที่พิจารณาแล้วพึงเลิกละเสีย ๑๐๘๑
กายกรรมที่พิจารณาแล้วพึงแสดงพึง-เปิดเผยแล้วพึงระวังสังวรต่อไป ๑๐๘๒
กายกรรมที่พิจารณาแล้วพึงอยู่ด้วยปีติ-และปราโมทย์ ๑๐๘๒
กายกรรมที่พิจารณาแล้วไม่พึงกระทำ ๑๐๘๑
กาย (กายทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) ๑๐๒๔
กายของผู้ที่สิ้นตัณหาแล้ว ก็ยังตั้งอยู่ชั่วขณะ ๖๙๗
กายคตาสติเป็นอุปกรณ์แก่อินทริยสังวร ๑๒๓๔
กายฉุดไปหาสัมผัสที่ยั่วยวนใจ ๑๒๓๔
กายซึ่งมิใช่ของเราหรือของใครอื่น ๑๐๑๖
กายที่ยาวประมาณวาหนึ่ง ๔๔๐
กายที่ยาววาหนึ่งซึ่งประกอบด้วย-สัญญาและใจ ๑๕๒๓
กายนครที่ปลอดภัย ๖๘๙
กายนครที่มีมารคอยรังควาญอยู่ตลอดเวลา ๖๙๕
กายในขณะแห่งอนิมิตตเจโตสมาธิ-เป็นกายที่ผาสุกกว่า ๑๓๔๔
กายสมาจาร (การประพฤติประจำ-ทางกาย) ๑๑๔๓
กายสมารัมภะ (ตัณหาปรารภการกระทำ-กรรมทางกาย) ๗๖๐
กายสักขีโดยนิปปริยาย ๖๖๘
กายสักขีโดยปริยาย ๖๖๙
กายสักขี (ผู้มีการเสวยสุขด้วยนามกาย-เป็นพยาน) ๖๖๖
กายสังขารอันเป็นไปกับด้วยความ-เบียดเบียน ๘๖๑
กายสังขารอันไม่เป็นไปกับด้วยความ-เบียดเบียน ๘๖๑
กายสังขาร (อำนาจที่ทำให้เกิดการ-ปรุงแต่งทางกาย) ๑๐๒๓
กายสัญเจตนา (ความจงใจที่เป็นไปทางกาย) ๑๐๒๒
กายานุปัสสนา ๘๐๖
กายานุปัสสนาตามนัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร ๑๒๐๙
กายานุปัสสนาตามนัยแห่งอานาปานสติสูตร ๑๒๐๘
กายานุปัสสนาหมวดนวสีวถิกา (คือกาย) ๑๒๑๔
กายานุปัสสนาหมวดมนสิการในธาตุ-(ซึ่งเป็นกาย) ๑๒๑๓
กายานุปัสสนาหมวดมนสิการ-ในสิ่งปฏิกูล (คือกาย) ๑๒๑๒

กายานุปัสสนาหมวดลมหายใจ-
เข้า-ออก (คือกาย) ๑๒๐๙
กายานุปัสสนาหมวดสัมปชัญญะ (ในกาย) ๑๒๑๑
กายานุปัสสนาหมวดอิริยาบถ(คือกาย) ๑๒๑๑
การกระทบ (ผัสสะ) ๑๓๐/๓๒๓/๔๑๑
การกระทำความเพียรอย่างมีระบบ ๘/๗๔
การกระทำโดยลำดับ ๘๕๒
การกระทำต่ำทราม ๘๒๗
การกระทำที่ถูกต้องตามกาละ ๑๓๑๖
การกระทำที่เป็นการขับไล่ไสส่ง (อปสาทน) ๘๒๗
การกระทำที่เป็นการเชิดชู (อุสสาทน) ๘๒๗
การกระทำที่มีความลาดไปทางนิพพาน ๘๓๙
การกระทำในใจโดยไม่แยบคาย-
(อโยนิโส มนสิการโร) ๙๓๒
การกระทำในใจโดยแยบคาย-
(โยนิโส มนสิการโร) ๖๒๙/๙๓๒
การกระทำปฏิการคุณที่ไม่สมกัน ๑๕๓๐
การกระทำปฏิการคุณที่สมกัน (สุปฏิการ) ๑๕๓๐
การกระเสือกกระสนแม้ที่เป็นสุคติสวยงาม ๑๐๘๙
การกล่าวคำหยาบว่า "มึง! มึง!" ๓๖๗
การกล่าวที่งดงามเพราะความเป็น-
ผู้รู้กาละในกรณีนั้น ๑๐๖๖
การกล่าวที่งดงามยิ่งด้วยอุเบกขา (มติ-
ของลัทธิอื่น) ๑๐๖๕
การกล่าวเท็จทั้งที่รู้ว่าเป็นเท็จเพราะกาม ๒๙๓
การกล่าวอย่างของพระอรหันต์ ๑๐๗๓
การกล่าวอย่างไม่เกิดการทะเลาะวิวาท-
กับใคร ๆ ในโลก ๑๐๗๒
การก่อขึ้นแห่งทุกข์ ๓๒๐
การก่อขึ้นแห่งโลกทางอายตนะหก ๓๔๗
การก้าวลงสู่ครรภ์ ๑๐๙/๑๓๘
การก้าวลงแห่งนามรูป ๓๔๒/๓๔๘
การก้าวลงแห่งนามรูปย่อมไม่มี ๔๘๔/๗๔๐
(แปดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
การก้าวล่วงซึ่งปฐมฌาน ๗๙๙
การก้าวล่วงซึ่งทุติยฌาน ๗๙๙
การก้าวล่วงเสียซึ่งตติยฌาน ๘๐๐
การก้าวล่วงซึ่งจตุตถฌาน ๘๐๐
การก้าวล่วงเสียซึ่งอากาสานัญจายตนะ ๘๐๐
การก้าวล่วงเสียซึ่งวิญญาณัญจายตนะ ๘๐๐
การก้าวล่วงเสียซึ่งอากิญจัญญายตนะ ๘๐๑
การก้าวล่วงเสียซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ ๘๐๑
การกำจัดสมารัมภะและอวิชชา ๗๖๐
การกำเนิดที่เป็นการปรารภเพื่อความ-
สิ้นอาสวะ ๑๔๓๖
การกู้หนี้ (ในภาษาคน) ๒๗๐
การกู้หนี้ (ในภาษาธรรม) ๒๗๒

การเกิดของธาตุเท่ากับการเกิดของทุกข์ ๑๕๙
การเกิดของวิญญาณเท่ากับการเกิดของทุกข์ ๒๐๗
การเกิดของเวทนาเท่ากับการเกิดของทุกข์ ๑๙๐
การเกิดของสังขารเท่ากับการเกิดของทุกข์ ๒๐๑
การเกิดของสัญญาเท่ากับการเกิดของทุกข์ ๑๙๗
การเกิดขึ้นของทุกข์ ๑๕๙
การเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ ๓๒๘
การเกิดขึ้นแห่งตัณหา ๓๒๐
การเกิดทุกคราวเป็นทุกข์ร่ำไป ๖๕๗
การเกิดและดับในอัตภาพนี้ ๑๐๒๖
การเกียดกันกิเลสด้วยตบะ ๑๔๗๑
การเกียดกันกิเลสด้วยตบะที่ยัง–ไม่ถึงยอดถึงแก่น ๑๔๗๙
การข่มขี่และการห้ามด้วยสสังขารธรรม ๑๓๒๕
การขี่ขอนสดท่อนกลมข้ามแม่น้ำ ๘๓๗
การเข้าถึงซึ่งกาม ๑๐๔๘
การเข้าถึงหัวใจแห่งความจริงในกรณีนั้น ๆ ๘๓
การเข้าไปตั้งไว้ซึ่งทุกขสัญญาในสังขาร–อย่างไม่จำกัดขอบเขต ๙๒๙
การเข้าไปตั้งไว้ซึ่งอนัตตสัญญาในธรรม–ทั้งปวงอย่างไม่จำกัดขอบเขต ๙๓๐
การเข้าไปตั้งไว้ซึ่งอนิจจสัญญาในสังขาร–อย่างไม่จำกัดขอบเขต ๙๒๘
การเข้าไปนั่งใกล้ (ปยิรุปาสนา) ๙๒
การเข้าไปหาบุคคลผู้ได้ทั้งเจโตสมถะ–ในภายในและอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา–แล้วถาม ๑๔๖๗
การเข้าไปหาบุคคลผู้ได้เจโตสมถะแล้วถาม ๑๔๖๖
การเข้าไปหาบุคคลผู้ได้อธิปัญญา–ธัมมวิปัสสนาแล้วถาม ๑๔๖๖
การเข้าไปหา (อุปสงฺกมน) ๙๒
(สี่คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :–)
การคบหากับสัปบุรุษ (สปฺปุริสสํเสว) ๙๐๙
การฟังพระสัทธรรม (สทฺธมฺมสฺสวน) ๙๐๙
การทำในใจโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) ๙๐๙
การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม–(ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติ) ๙๐๙
การเคลื่อนและการบังเกิด (จุติ + อุปะปาตะ) ๓๔๓
การเคลื่อนและการบังเกิด –(จุติ + อุปะปาตะ) ย่อมไม่มี ๗๔๑
การโฆษณาของคนเหล่าอื่น (ปรโต โฆโส) ๙๓๒
การงานชอบ ๑๓๕/๘๒๓
การเงี่ยลงซึ่งโสตะ (โสตาวธาน) ๙๒
การจบกิจแห่งอริยสัจ กำหนดด้วยความ–สมบูรณ์แห่งญาณสาม ๑๕๓๒

การจองจำที่เป็นอันตรายต่อการ–
บรรลุโยคักเขมธรรม ๒๗๓
การจุติและการเกิดขึ้นใหม่ไม่มี –
ก็ไม่มีการปรากฏในที่ใดๆ ๔๔๓
การเจริญธรรมสาม เพื่อละธรรมสาม ๙๕๕
การเจริญธรรมสาม เพื่อละธรรมสาม–
(อีกนัยหนึ่ง) ๙๕๖/๙๕๗
การเจริญภาวนาก็เหมือนแม่ไก่กกไข่ ๗๗๕
การเจริญสติปัฏฐานของคนฉลาด ๑๑๘๕
การเจริญสติปัฏฐานเป็นการอารักขา ๑๒๖๘
การเจริญสมาธิที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ ๑๓๓๔
การเจริญสัมมาสมาธิที่ประกอบด้วยองค์ห้า ๑๒๘๑
การฉันโภชนะแต่ในที่นั่งแห่งเดียว ๑๑๒๑
การชิมรสพระนิพพานเป็นการล่วงหน้า ๕๓๐
การใช้ความทุกข์ให้เป็นประโยชน์ ๑๐๑๓
การใช้ดอกเบี้ย (ในภาษาธรรม) ๒๗๒
การดับทุกข์สิ้นเชิง ไม่เนื่องด้วยอิทธิวิธี ๔๓๓
การดำรงชีพชอบ กินความไปถึง–
ความสันโดษ ๑๐๙๑
การดำรงชีพชอบของพระอริยเจ้า ๑๑๑๐
การดำรงชีพชอบคือการลงทุนเพื่อนิพพาน ๑๑๑๔
การดำรงชีพชอบโดยทิศหก ๑๐๙๓
การดำรงชีพชอบตามหลักอริยวงศ์ ๑๑๐๗
การดำรงชีพชั้นธรรมดาของฆราวาส ๑๑๐๑
การดำรงชีพชั้นรองเลิศของฆราวาส ๑๑๐๑
การดำรงชีพชั้นเลิศของฆราวาส ๑๑๐๐
การดำรงชีพสุจริตมิได้มีเฉพาะเรื่องการ–
เลี้ยงชีพ ๑๑๒๕
การดำรงสมาธิจิต เมื่อถูกเบียดเบียน ๑๓๒๖
การได้ทวีปทั้งสี่มีค่าไม่ถึงเสี้ยวที่สิบหก–
ของการได้โสตาปัตติยังคธรรม–
๔ ประการ ๕๙๕
การได้รับกระลีทั้งสองฝ่าย ๙๔๙
การได้ (ลาโภ) ๓๖๖
การตกที่ไม่แน่นอนของท่อนไม้อันซัด–
ขึ้นสู่อากาศ ๙๗
การตอกโยกถอนลิ่มอันใหญ่ออกด้วยลิ่มเล็ก ๑๐๔๓
การต่อสู้ของผู้เกลียดกลัวความทุกข์ ๑๔๗๙
การต้องใช้ดอกเบี้ย (ในภาษาคน) ๒๗๐
การต้องใช้ดอกเบี้ย (ในภาษาธรรม) ๒๗๒
การตั้งจิตไว้ในนิมิตอันเป็นที่ตั้งแห่ง–
ความเลื่อมใส ๑๒๓๑
การตั้งตนไว้ในธรรม (ปธาน) ๙๐
การตั้งอยู่ของสิ่งซึ่งมีปรกติเสียดแทง ๑๕๙/
๑๙๐/๑๙๗/๒๐๑/๒๐๗/๓๔๗/๓๕๐
การตั้งอยู่แห่งโรค ๓๔๗
การตัดขาดโวหารกรรม (โวหารสมุจเฉโท) ๑๐๙๙/๑๑๑๘
การตามบรรลุถึงซึ่งความจริง ๘๙
การตามรักษาซึ่งสมาธินิมิตที่เกิดขึ้นแล้ว ๑๑๓๓

การตามรักษาไว้ซึ่งความจริง ๘๕
การตามรู้ซึ่งความจริง ๘๗
การตามเห็นความเป็นของน่าเบื่อหน่าย–
ในสัญโญชนิยธรรม ๗๗๑
การตามเห็นความเป็นของน่ายินดี–
ในสัญโญชนิยธรรม ๗๗๑
การตามเห็นอันเป็นเครื่องให้ถึงซึ่ง –
การเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ๓๗๔
การตามเห็นอันเป็นเครื่องให้ถึงซึ่ง –
การดับไปแห่งทุกข์ ๑๔๒๖
การติดตามทำความกำหนดรู้ในความจริง ๘๗
การถอนอนุสัย ๗๐๖
การถือว่ามีเหตุปลอดภัยกว่าการถือว่าไม่มีเหตุ ๙๕๒
การถือเอาซึ่งความสำเร็จทั้งสองฝ่าย ๙๕๑
การถือเอาโดยแยกเป็นส่วน ๑๑๔๑
การถือเอาศีลและพรตผิดความมุ่งหมาย–
ที่แท้จริง ๕๗๐
การถูกจองจำในนรกหรือในกำเนิดเดรัจฉาน ๒๗๓
การถูกจับกุม (ในภาษาคน) ๒๗๑
การถูกจับกุม (ในภาษาธรรม) ๒๗๒
การถูกติดตามหนี้ (ในภาษาคน) ๒๗๑
การถูกติดตามหนี้ (ในภาษาธรรม) ๒๗๒
การถูกทวงหนี้ (ในภาษาคน) ๒๗๑
การถูกทวงหนี้ (ในภาษาธรรม) ๒๗๒
การทรงไว้ซึ่งธรรม (ธมฺมธารณา) ๙๑
การทำกิจของอินทรีย์ในขณะบรรลุธรรม ๑๔๒๑
การทำความเพียรแข่งกับอนาคตภัย ๑๑๕๔
การทำความเพียรแข่งกับอนาคตภัย–
(อีกนัยหนึ่ง) ๑๑๖๑
การทำความรู้จักกับกาย ๑๐๑๖
การทำในใจต่อลมหายใจเข้าและออก–
เป็นเวทนาอันหนึ่ง ๆ ๘๐๗
การทำในใจถึงลมหายใจเป็นเวทนา–
อย่างหนึ่ง ๑๑๙๙
การทำบุคคลให้รู้อริยสัจจัดเป็นอนุศาสนี–
ปาฏิหาริย์ ๑๕๑๘
การทำรถให้แล่นไปได้ถึงนิพพาน ๔๗๘
การทำลายอหังการมมังการ ๑๔๘๖
การทำสติในรูปแห่งกายานุปัสสนา ๑๒๐๘
การทำสติในรูปแห่งจิตตานุปัสสนา ๑๒๒๐
การทำสติในรูปแห่งธัมมานุปัสสนา ๑๒๒๓
การทำสติในรูปแห่งเวทนานุปัสสนา ๑๒๑๘
การทำสติฝ่ายถูกชม ๑๒๔๓
การทำสติฝ่ายถูกติ ๑๒๔๒
การทำสติเมื่อถูกประทุษร้าย ๑๒๔๔
การทำสมาธิ ๙๒๓
การทำหน้าที่สัมพันธ์กันของบริขารเจ็ด ๑๒๘๖
การทำให้เกิดสัมมาทิฏฐิเมื่อมีปัญหา–
ระหว่างลัทธิ ๙๔๗
การทำให้แจ้งซึ่งปรมัตถสัจจะ–
ด้วยนามกาย ๑๑๓๕

การแทงตลอดอริยสัจ ๑๕๐๑
การนอนทางวิญญาณ ๑๓๐๙
การนอน ๔ อย่าง ๑๓๐๘
การน้อมจิตไปสู่อมตธาตุ (คือนิพพาน) ๙๑๒
การนิรมิตกายอันสำเร็จด้วยใจ (มโนมยิทธิ) ๑๕๕๙
การบรรพชาเป็นโอกาสอันโล่ง ๗๐๗
การบรรลุฌานที่ ๑ ๑๓๖๓/๑๕๕๕/ฯลฯ
การบรรลุฌานที่ ๒ ๑๓๖๓/๑๕๕๖/ฯลฯ
การบรรลุฌานที่ ๓ ๑๓๖๔/๑๕๕๗/ฯลฯ
การบรรลุฌานที่ ๔ ๑๓๖๕/๑๕๕๗/ฯลฯ
การบรรลุถึงยอดถึงแก่น ๑๔๗๙
การบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนะ ๑๓๐๓
การบรรลุวิญญาณัญจายตนะ ๑๓๐๒
การบรรลุสัญญาเวทยิตนิโรธ ๑๓๐๐
การบรรลุอรหัตต์หรืออนาคามีในภพปัจจุบัน ๑๕๓๘
การบรรลุอากาสานัญจายตนะ ๑๓๐๒
การทรรลุอากิญจัญญายตนะ ๑๓๐๒
การบริโภคเนื้อบุตรเดินทางอันกันดาร–ที่ยังเหลืออยู่ ๙๗๑
การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ๒๘๓/๓๔๙/๔๘๔
การแบกของหนัก ๓๕๘
การแบกถือของหนัก ๔๑๘
การปฏิบัติเกี่ยวกับจีวร ๑๑๒๐
การปฏิบัติโดยลำดับ ๘๕๒
การปฏิบัติที่น้อมไปเพื่อนิพพานอยู่ในตัว–โดยไม่ต้องเจตนา ๑๔๑๖
การปฏิบัติเพื่อนิพพานก็เป็น "โวหาร" –อย่างหนึ่ง ๑๑๒๐
การปฏิบัติอริยสัจ ไม่มีทางที่จะขัด–ต่อหลักกาลามสูตร ๑๕๐๒
การปฏิสนธิของสัตว์ในครรภ์ ๓๕๓
การประกอบความเพียรในการ–ทรมานตนให้ลำบาก ๘๒๕
การประกอบตนพัวพันอยู่ด้วย–ความใคร่ในกาม ๘๒๕
การประกอบตนอยู่ในกามสุขัลลิกะ–(กามสุขัลลิกานุโยค) ๘๓๓
การประกาศธรรมจักร ๖๐
การประพฤติธรรมหมดจดด้วยดี ๕๖๐/๑๓๘๓
การปรินิพพานในทิฏฐธรรม ๗๔๙
การปรินิพพานในทิฏฐธรรม–(อีกปริยายหนึ่ง) ๗๕๐
การปรุงแต่งสังขารแต่ละหมวด–(๓ หมวด) มีอาการสี่ ๑๐๒๓
การปลงภาระหนัก ๔๑๘
การปลงภาระหนักลงเสียได้ ๔๑๘
การปลุกเร้าความเพียร ๑๑๕๑
(สิบสามคำต่อไปนี้ ศึกษาต่อเนื่องกันไป :–)
การปลูกฝังศรัทธา ๘๘
การเข้าไปหา ๘๘
การเข้าไปนั่งใกล้ ๘๘

การเงี่ยโสตลงฟัง ๘๘
การฟังธรรม ๘๘
การทรงจำธรรมไว้ ๘๘
การใคร่ครวญเนื้อความของธรรมนั้น ๘๘
การที่ธรรมทนต่อการเพ่งพินิจ ๘๘
การเกิดขึ้นแห่งฉันทะ ๘๘
การมีอุสสาหะ ๘๘
การพิจารณาหาความสมดุลย์แห่งธรรม ๘๘
การตั้งตนไว้ในธรรม ๘๘
การกระทำให้แจ้งซึ่งปรมัตถสัจจะ ๘๘
การปิดกั้นอาสวะทั้งปวงโดยเจ็ดวิธี ๖๓๔
การเป็นพระอริยเจ้าไม่ใช่สิ่งสุดวิสัย ๖๘๘
การเป็นอยู่ที่น้อมไปเพื่อนิพพานอยู่ในตัว ๑๔๑๖
การไปจากที่มิใช่ฝั่ง (วัฏฏสงสาร) ๘๕๙
การผูกจิตติดกับอารมณ์ ๓๕๙
การแผ่จิตอันสหรคตด้วยกรุณา ๙๙๘
การแผ่จิตอันสหรคตด้วยมุทิตา ๑๐๐๐
การแผ่จิตอันสหรคตด้วยเมตตา ๙๙๘
การแผ่จิตอันสหรคตด้วยอุเบกขา ๑๐๐๐
การฝึกเพื่อความสมบูรณ์แห่งสติสัมปชัญญะ ๑๒๓๙
การฝึกเพื่อมีสติสัมปชัญญะโดยอ้อม–และโดยตรง ๑๒๓๙
"การพ้นจากบ่วง" ๓๓
การพ้นทุกข์โดยไม่รู้อริยสัจ ๕
การพลัดออกนอกทางจนหลงทาง ๔๗๓
การพากเพียรปิดกั้นการเกิดอกุศล ๑๑๔๑
การพิจารณาโดยแยบคาย ๖๓๐
การพิจารณาที่ทำให้ละความเมา ๕ อย่างได้ ๑๐๑๓
การพิจารณาเพื่อความสิ้นแห่งแดนเกิด–ของทุกข์ ๙๗๗
การพิจารณามีอุปการะมากในกุศลธรรม– ๑๑๓๗/๑๑๓๙
การพิจารณาหาความสมดุลย์แห่งธรรม–(ตุลนา) ๙๐
การพูดจาที่เป็นอริยะและอนริยะ ๑๐๖๐
การเพ่งอย่างของภิกษุกระจอก ๗๘๓
การเพ่งอย่างของภิกษุอาชาไนย ๗๘๔
การเพ่งอย่างของสัตว์กระจอก ๗๘๒
การเพ่งอย่างของสัตว์อาชาไนย ๗๘๓
การเพียรละอกุศลแข่งกับความตาย ๑๑๕๖
การฟังซึ่งธรรม (ธมฺมสฺสวน) ๙๒
การฟังอริยสัจเหมาะสำหรับจิตที่ฟอกแล้ว ๑๔
การมาการไปไม่มี การจุติและการ–เกิดขึ้นใหม่ก็ไม่มี ๔๔๓
การมาการไป (อาคติคติ) ๓๔๓
การมาการไป (อาคติคติ) ย่อมไม่มี ๗๔๑
การไม่เกิดอนุสัยสามเมื่อเสวยเวทนาสาม–แล้วดับเย็น ๗๘๗
การไม่ยึดถือธรรมที่ได้บรรลุ ๕๐๗
"การไม่สำรวมอินทรีย์" ๓๓๔
การไม่สำรวมอินทรีย์บริบูรณ์ย่อมทำ–ทุจริตให้บริบูรณ์ ๓๑๔/๓๓๔

การแยกธรรมอันไม่เป็นข้าศึกออกเสีย–
จากธรรมที่เป็นข้าศึก ๘๒๗
การรวบถือเอาทั้งหมด (รวมเป็นภาพเดียว) ๑๑๔๑
การรักษาโรคด้วยอำนาจสมาธิ ๑๓๕๐
การรู้จักแสวงหาของมนุษย์ ๙๘๖
การรู้เบญจขันธ์โดยหลักแห่งอริยสัจสี่ ๕๖๗
การรู้ปัญจุปาทานักขันธ์โดยธรรมลักษณะห้า ๕๖๘
การรู้และการละซึ่งธรรมที่ควรรู้และควรละ ๑๓๙๖
การรู้สึกเสวยเวทนาตามทิฏฐิ–
เฉพาะอย่าง ๆ ของตน ๆ ๙๓๓
การรู้อริยสัจเป็นของไม่เหลือวิสัย ๙๓
การรู้อริยสัจเป็นไปกับด้วยทุกข์โทมนัสหามิได้ ๙๙
การรู้อริยสัจเป็นไปกับด้วยสุขโสมนัส ๙๙
การรู้อริยสัจมิได้เนื่องอยู่กับการรู้–
อภิธรรมอภิวินัย ๑๕๒๘
การรู้อริยสัจไม่เป็นสิ่งสุดวิสัย ๗๒
การเรียนปริยัติมิใช่การรู้อริยสัจ ๑๔๙๗
การลงกรรมกรณ์ยี่สิบเจ็ดชนิดแบบโบราณ ๓๖๔
การลงทุนเพื่อนิพพาน ๑๑๑๔
การล่วงสิกขาบทเล็กน้อย ๕๖๑
การละกาเมสุมิจฉาจารชื่อว่าอภัยทาน –
อเวรทาน – อัพ์ยาบัชฌทาน ๑๐๘๖
การละความตกอยู่ในอำนาจของกาย ๙๕๔
การละความผูกพันในความสุขทุกชั้น ๗๙๖
การละความผูกพันในรูปฌานและอรูปฌาน ๗๙๙
การละซึ่งทิฏฐิ ๘๐๒
การละทิฏฐิด้วยอนุปัสสนาญาณ–
ในอารมณ์ของทิฏฐินั้น ๆ ๘๐๒
การละปาณาติบาตชื่อว่าอภัยทาน–
อเวรทาน–อัพ์ยาบัชฌทาน ๑๐๘๔
การละอทินนาทานชื่อว่าอภัยทาน –
อเวรทาน – อัพ์ยาบัชฌทาน ๑๐๘๕
การเลิกละโวหาร (การทงทุน) ในอริยวินัย ๑๑๑๕
การเลือกที่อยู่ในป่า (วนปัตถ์) ๑๔๕๙
การเลือกสถานที่และบุคคลเป็นอุปกรณ์–
แห่งมรรค ๑๔๕๙
การวางลำดับอริยสัจเสียใหม่ไม่มีเหตุผล ๑๑๗
การวินิจฉัยในความสุข ๑๑
การศึกษาจากน้องสาวของตนเอง ๙๔๐
การศึกษาโดยลำดับ ๘๕๒
การสงครามระหว่างเทวดากับอสูร ๑๓๔๑
การสลัดคืนซึ่งทิฏฐิ ๘๐๒
การสลัดคืนเสียซึ่งทิฏฐิ ๑๐๐๕
การสันนิษฐานโดยส่วนเดียว ๘๔
การสำนึกบาป ๘๙๘
การสำนึกบาปคือเห็นโทษโดยความ–
เป็นโทษแล้วทำคืนตามธรรม ๘๙๙

การสำรอกเสียได้หมดซึ่งอวิชชา ๗๓๑
การสิ้นอาสวะจบพรหมจรรย์ ๗๓๘
การสิ้นอาสวะเพราะอาศัยจตุตถฌาน ๙๑๓
การสิ้นอาสวะเพราะอาศัยตติยฌาน ๙๑๓
การสิ้นอาสวะเพราะอาศัยทุติยฌาน ๙๑๓
การสิ้นอาสวะเพราะอาศัยเนวสัญญานา-สัญญายตนะ ๙๑๑
การสิ้นอาสวะเพราะอาศัยปฐมฌาน ๙๑๑
การสิ้นอาสวะเพราะอาศัยวิญญาณัญจายตนะ ๙๑๕
การสิ้นอาสวะเพราะอาศัยอากาสานัญจายตนะ ๙๑๓
การสิ้นอาสวะเพราะอาศัยอากิญจัญญายตนะ ๙๑๕
การสืบต่อความไม่ประมาทของอริยสาวก ๑๔๖๒
การเสพกายสมาจาร ๑๑๔๓
การเสพคาม-นิคม-นคร-ชนบท ๑๑๕๐
การเสพจิตตุปบาท ๑๑๔๗
การเสพทิฏฐิปฏิลาภ ๑๑๔๘
การเสพที่เป็นอุปกรณ์แก่ความเพียร ๑๑๔๓
การเสพที่ไม่เป็นอุปกรณ์แก่ความเพียร ๑๑๔๓
การเสพบุคคล ๑๑๕๐
การเสพปัจจัยสาม ๑๑๕๐
การเสพมโนสมาจาร ๑๑๔๖
การเสพวจีสมาจาร ๑๑๔๔
การเสพสัญญาปฏิลาภ ๑๑๔๗
การเสพอัตตภาวปฏิลาภ ๑๑๔๙
การเสพอารมณ์หก ๑๑๔๙
การแสดงตัวของปัญญินทรีย์ ๑๕๑๕
การแสวงหากาม (กาเมสนา) ๑๔๐๔
การแสวงหาความจริง ๘๓
การแสวงหาที่ประเสริฐ(อริยปริเยสนา) ๙๘๙
การแสวงหาที่พึ่งภายนอก ๒๕๕
การแสวงหาที่ไม่ประเสริฐ (อนริยปริเยสนา) ๙๘๖
การแสวงหา (ปริเยสนา) ๓๖๖
การแสวงหาผิด (เอสนา) ๓ อย่าง ๑๔๐๔
การแสวงหาพรหมจรรย์ (พฺรหฺม-จริเยสนา) ๑๔๐๔
การแสวงหาภพ (ภเวสนา) ๑๔๐๔
การแสวงหาอย่างประเสริฐ ๔๗๑/๙๑๐
การหยั่งลงแห่งนามรูปย่อมไม่มี ๗๓๔
การหยั่งลงแห่งวิญญาณย่อมไม่มี ๗๓๔
การหล่อเลี้ยงความจริงอันนั้นไว้ ๘๓
การหลีกจากกามเป็นบุรพภาคของพรหมจรรย์ ๑๐๕๐
การหลีกออกทางกาย ๙๑๗
การหลีกออกทางจิต ๙๑๗
การหวงกั้น (อารกฺโข) ๓๖๗
การเห็นกายและเวทนาในระดับแห่งผู้หลุดพ้น ๙๕๔
การเห็นความเกิดดับของเบญจขันธ์ ๑๓๓๗
การเห็นความปฏิกูลแห่งความรัก ๙๙๕

การเห็นความปฏิกูลแห่งผัสสะ ๙๙๕
การเห็นความปฏิกูลแห่งยศ ๙๙๕
การเห็นความปฏิกูลแห่งสุภะ ๙๙๕
การเห็นความปฏิกูลแห่งอาหาร ๙๙๕
การเห็นความปฏิกูลแห่งอุปาทาน ๙๙๕
การเห็นความไม่เที่ยงของอายตนิกธรรม ๑๓๓๖
การเห็นแจ้งในธรรมด้วยอำนาจปัญญาอันยิ่ง ๑๑๔๐
การเห็นชนิดที่ละมิจฉาทิฏฐิได้ ๙๗๘
การเห็นชนิดที่ละมิจฉาทิฏฐิ-ที่ปรารภอัตตาและโลก ๙๘๑
การเห็นชนิดที่ละสักกายทิฏฐิได้ ๙๗๙
การเห็นชนิดที่ละอัตตานุทิฏฐิได้ ๙๘๐
การเห็นไตรลักษณ์เป็นทาง-แห่งความหลุดพ้น ๙๘๑
การเห็นถูกตามธรรมชาติ ๑๐๒๘
การเห็นผิดจากธรรมชาติ ๑๐๒๘
การเห็นอยู่ด้วยปัญญาอันชอบตามที่-เป็นจริงซึ่งอารมณ์โดยลักษณะสาม ๘๐๒
การอยู่คนเดียวชนิดที่บริบูรณ์ ๖๙๖
การอยู่แบบพระอริยเจ้า ๖๑๑
การอยู่ป่ากับการเจริญสมาธิแยกกันไม่ได้ ๑๓๖๑
การอยู่ป่าต่างกันหลายความหมาย ๑๐๙๒
การอยู่เป็นสุขมีได้แม้เมื่อปฏิบัติธรรมชั้นสูง ๑๑๗๓
การออกไปเสียได้จากทางเดิน-แห่งจิตของบุถุชน ๗๙๓
การออกไปอยู่ป่ามิได้เหมาะสำหรับทุกคน ๑๓๖๒
การอารักขาทั้งตนเองและผู้อื่น ๑๒๖๘
การอาศัยปฏิปทานั้น ๆ แล้วข้าม-โอฆะเสียได้คืออริยวิโมกข์ ๙๗๐
กาลที่ตถาคตบังเกิด ๑๐
กาลที่ตถาคตยังไม่บังเกิด ๑๐
กาลวาที ๕๐๘
กำจัดเสียซึ่งจักษุแห่งมาร ๓๓
กำลังเรี่ยวแรงหมดไปเจโตวิมุตติก็เสื่อม ๒๙
กำหนดรู้ใจแห่งสัตว์อื่นบุคคลอื่น-ด้วยใจของตน ๔๙๖
(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
กำหนดสมาธินิมิตโดยเอื้อเฟื้อในเวลาเช้า ๑๓๑๘
กำหนดสมาธินิมิตโดยเอื้อเฟื้อในเวลากลางวัน ๑๓๑๘
กำหนดสมาธินิมิตโดยเอื้อเฟื้อในเวลาเย็น ๑๓๑๘
กิจของปัญญินทรีย์ ๑๕๑๖
กิจที่ต้องกระทำด้วยการเกิดขึ้นแห่งสติ ๑๒๔๕
กิจแห่งองค์มรรคทั้งหลายสัมพันธ์กันด้วยดี ๑๒๙๕
กินอยู่อย่างลืมตัว ๒๖

กิเลสเป็นเหตุให้เกิดความรกทึบเพียงดังป่ารก ๖๔๔
กิเลสเป็นเหตุให้เข้าไปสู่ภพ ๔๑๙
กิเลสเพียงดังความรกของป่า ๙๐๒
กิเลสาวรณภาวะ (มีกิเลสเป็นเครื่องกั้น) ๑๓๗๓
กุมมัคคเสวนา (การพัวพันอยู่ในทิฏฐิอันชั่ว) ๓๘๑
กุลบุตรพึงธรรมออกบวช ๑๕๔๐
กุศลกรรมบถโดยนิทเทศอันละเอียด ๑๕๖๗
กุศลกรรมบถสิบ ๑๕๖๙
กุศลธรรม–อกุศลธรรม ๑๓๗๑
กุศลวิตก ๑๐๓๑
กุศลวิตกย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด ๑๐๕๑
กุศลสังกัปปะมีทุติยฌานเป็นที่ดับ ๑๐๓๖
กุศลสังกัปปะมีประเภทสาม ๑๐๓๖
กุศลสังกัปปะมีสัญญาสามเป็นสมุฏฐาน ๑๐๓๖
กุศลสังกัปปะมีสัมมัปปธานสี่เป็นทางดับ ๑๐๓๗
กุสลกิริยา ๑๐๒
กุสลราสี (กองกุศล) คือสติปัฏฐานทั้งสี่ ๑๒๗๖
กุสีตวัตถุ (ที่ตั้งแห่งความเกียจคร้าน) ๑๑๖๘
"เกพลี" ในธรรมวินัยนี้ ๖๒๑/๖๒๒
เกพลีบุคคลในพุทธศาสนา ๖๒๒
เกพลีบุคคลไม่มีวัฏฏะเพื่อการบัญญัติ ๖๒๔
เกพลี (มีไกวัลยธรรม) ๖๒๐
เกพลีอยู่จบพรหมจรรย์ ๖๒๑/๖๒๒
เกิดกิเลสและทุกข์เพราะทิฏฐิบวก–ทิฏฐิลบ ๓๗๑
เกิดขึ้นแห่งอายตนะคือเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ๓๔๗
แก้วมณีหรือหินไร ๆ ที่เพชร–จะพึงทำลายไม่ได้ไม่มี ๑๑๗๕
"โกตุหลมงคล" ๕๘๒
โกลังโกละ ๕๖๖
โกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ๓๘๒
โกสัมพี ๖๐

ข

ขยะแขยงเหมือนถูกเขาเอาซากงูซากสุนัข–หรือซากคนมาแขวนเข้าที่คอ ๑๐๔๔
(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :–)
ของไม่เที่ยง (อนิจฺจา) ๙๕๔
ของปรุงแต่ง (สงฺขตา) ๙๕๔
ของอาศัยกันเกิดขึ้น (ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา) ๙๕๔
ของมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา (ขยธมฺมา) ๙๕๔
ของมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา (วยธมฺมา) ๙๕๕
ของมีความจางคลายไปเป็นธรรมดา–(วิราคธมฺมา) ๙๕๕
ของมีความดับไปเป็นธรรมดา (นิโรธธมฺมา) ๙๕๕

"ของหนัก" ๓๕๗/๔๑๘
ข้อแก้ตัวของคนขี้เกียจ ๑๑๖๘
ข้อควรกำหนดเกี่ยวกับรูป ๑๖๘
ข้อควรกำหนดเกี่ยวกับวิญญาณ ๒๐๗
ข้อควรกำหนดเกี่ยวกับเวทนา ๑๙๑
ข้อควรกำหนดเกี่ยวกับสังขาร ๒๐๑
ข้อควรกำหนดเกี่ยวกับสัญญา ๑๙๗
ข้อควรทราบเกี่ยวกับอกุศลมูล ๓๘๕
ข้อควรระวังในการเจริญสติปัฏฐานสี่ ๑๒๓๒
ข้อความที่ควรทราบก่อนเกี่ยวกับจตุราริยสัจ ๑
ข้อความนำเรื่องมรรค ๘๒๒
ข้อที่พวกเราควรจะให้ความสนใจเป็นอย่างยิ่ง ๑๔๘๙
ข้อนั้นไม่สมควรแก่เรา ๑๕๐๐
ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้ ๖/๑๔/๓๖/๙๖/๔๓๑/๔๘๘/๖๔๙/๖๕๑/๖๘๙/๘๐๓/๘๖๓/๙๒๐/๙๔๐/๙๔๓/๙๔๖/๙๖๔/๙๖๕/๙๖๖/๙๖๗/๙๖๘/๙๙๗/๑๐๒๗/๑๓๐๐/๑๓๐๒/๑๓๑๕/๑๓๕๐/๑๔๔๐
ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จักมีได้ ๕/๙๖/๑๘๔/๒๐๗/๓๙๓/๔๓๐/๔๓๑/๔๘๙/๕๔๗/๕๙๔/๖๘๔/๗๗๑/๙๑๙/๙๓๙/๙๔๓/๙๔๖/๙๙๖/๑๐๒๗/๑๐๕๗/๑๐๕๘/๑๐๕๙/๑๐๗๕/๑๐๗๖/๑๑๖๔/๑๓๑๔/๑๓๕๖/๑๓๕๗/๑๔๓๙
ข้อปฏิบัติเกี่ยวกับธาตุห้า ๙๕๘
ข้อปฏิบัติทำให้เกิดจักษุ ๘๒๖
ข้อปฏิบัติทำให้เกิดญาณ ๘๒๖
ข้อปฏิบัติที่ตถาคตได้ตรัสรู้เฉพาะแล้ว ๘๒๖
ข้อปฏิบัติที่เป็นสักกายนิโรธคามินีปฏิปทา ๑๔๒๕
ข้อปฏิบัติที่ไม่ดิ่งไปหาสิ่งสุดโต่ง ๘๒๖/๑๔๘๕
ข้อปฏิบัติเท่าไร ๆ ก็ล้วนแต่มุ่งทำลาย-อหังการมมังการมานานุสัย ๑๔๘๗
ข้อปฏิบัติเป็นทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) ๘๒๖
ข้อปฏิบัติเป็นไปเพื่อความสงบ ๘๒๖
ข้อปฏิบัติเพื่อนิพพาน ๘๒๖
ข้อปฏิบัติหลังจากการค้นหาพบ-ผู้จะช่วยให้พบความจริงสิบสอง ๘๘/๙๐-๙๒
ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา ๘๙๔
ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ ๘๙๖
ข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือ-แห่งอาหาร ๘๗๙
ข้อยุตติที่ทนได้ต่อการเพ่งพินิจ-ด้วยความเห็นของเขา (ว่าจริง) ๘๔
ขันธ์ซึ่งยังมีอาสวะเป็นที่ตั้ง-อาศัยอยู่แห่งอุปาทาน ๒๐๙
ขันธ์ทั้งห้าเป็น "ของหนัก" ๔๑๘
ขันธ์ที่ยังมีอุปาทาน ๒๑๐

ขันธ์เป็นที่ตั้งแห่งสัญโญชน์ ๒๒๘
ขันธ์เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ๒๑๔
ขันธ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือทั้งห้า ๑๒๙/๑๕๓
ขั้นตอนอันจำกัดแห่งปัจจัยของ-
การละกาม-รูป-อรูปราคะ ๗๗๐
ขั้นตอนอันจำกัดแห่งปัจจัยของปัญญาขันธ์ ๙๑๙
ขั้นตอนอันจำกัดแห่งปัจจัยของสัมมาสมาธิ ๑๓๑๔
ข้ามแม่น้ำด้วยการร้องเรียกฝั่งโน้นให้มาหา ๑๐๗๘
ข้ามแล้วซึ่งเครื่องข้องในโลก ๖๒๐
ข้ามแล้วซึ่งตัณหาในโลก ๓๓/๓๕
"ข่ายเป็นเครื่องดักสัตว์" ๓๑๔
ข้าศึกของมัชฌิมาปฏิปทา ๘๒๕
ข้าศึกของมัชฌิมาปฏิปทา (อีกนัยหนึ่ง) ๘๒๖/๘๒๙
ขีล (ตะปูตรึงจิตคือราคะโทสะโมหะ) ๑๔๐๕
"ขื่อคา" - "เครื่องจองจำ" ในอริยวินัย ๑๐๕๘
เขตต์(กรรมที่เปรียบเสมือนเนื้อนา-
สำหรับงอก) ๑๐๒๔
เขมมิคทายวัน ๑๕
เขมะ (ที่เกษม) ๔๕๖/๔๖๓
เขมัปปัตต์โดยนิปปริยาย ๖๗๖
เขมัปปัตต์โดยปริยาย ๖๗๕
เขาทำกรรมใดไว้ เขาย่อมอุปบัติด้วยกรรมนั้น ๑๐๘๘/๑๐๘๙
เข้ากันได้เหมือนน้ำนมกับน้ำ ๑๗๙
เข้ากันและกันได้สนิทเหมือนน้ำนมกับน้ำ ๑๐๕๒
เข้าไปหาความตายเพราะกาม ๒๙๕
(สิบคำต่อไปนี้ ศึกษาอย่างต่อเนื่องกันไป :-)
เข้าสู่ปฐมฌาน วาจาดับ ๗๖๖
เข้าสู่ทุติยฌาน วิตกและวิจารดับ ๗๖๖
เข้าสู่ตติยฌาน ปีติดับ ๗๖๖
เข้าสู่จตุตถฌาน อัสสาสะปัสสาสะดับ ๗๖๖
เข้าสู่อากาสานัญจายตนะ รูปสัญญาดับ ๗๖๖
เข้าสู่วิญญาณัญจายตนะ-
อากาสานัญจายตนสัญญาดับ ๗๖๖
เข้าสู่อากิญจัญญายตนะ-
วิญญาณัญจายตนสัญญาดับ ๗๖๖
เข้าสู่เนวสัญญานาสัญญายตนะ-
อากิญจัญญายตนสัญญาดับ ๗๖๖
เข้าสู่สัญญาเวทยิตนิโรธ-
สัญญาและเวทนาดับ ๗๖๖
เข้าสู่ภาวะสิ้นอาสวะ ราคะโทสะโมหะดับ ๗๖๖
ไข้เพราะวิบากกรรม ๑๓๕๒

ค

คติสำหรับบุคคลผู้มีมิจฉาทิฏฐิ ๑๐๐๒
คนกล่าวคำเท็จเพราะกาม ๒๙๓
คนกำหนัดแล้วด้วยกามราคานุสัย ๒๒๔

คนโกรธแล้วด้วยปฏิฆานุสัย ๒๒๔
คนเขลาไม่ได้ประพฤติพรหมจรรย์-เพื่อสิ้นทุกข์ ๑๓๙๔
คนชาติขาวก่อให้เกิดนิพพานอันไม่ดำไม่ขาว ๕๔๖
คนดำหรือคนขาวล้วนมีหวังในนิพพาน ๕๔๒
คนตาบอด (อนฺโธ) ๑๐๓
คนที่กล่าวตามไม่พลอยกลายเป็นผู้ควรถูกติ ๓๓๘
คนที่ปลูกเรือนแต่ไม่อยู่ ๔๗
คนที่ปลูกเรือนและทั้งอยู่ ๔๘
คนที่รู้สึกแต่กรรมชั่วของตน-ก็เสมือนคนกู้หนี้มาบริโภคอยู่ ๒๗๓
คนเน่าใน ๗๙
คนพาลมีกรรม (การกระทำ) เป็นเครื่องหมาย ๑๔๕๔
คนมีจิตเหมือนแผลกลัดหนอง ๑๑๗๔
คนมีจิตเหมือนเพชร ๑๑๗๕
คนมีจิตเหมือนฟ้าแลบ ๑๑๗๕
คนมีชาติขาวก่อให้เกิดธรรมขาว ๕๔๕
คนมีชาติขาวก่อให้เกิดธรรมดำ ๕๔๕
คนมีชาติขาวก่อให้เกิดนิพพาน-อันเป็นธรรมไม่ดำไม่ขาว ๕๔๖
คนมีชาติดำก่อให้เกิดธรรมขาว ๕๔๔
คนมีชาติดำก่อให้เกิดธรรมดำ ๕๔๔
คนมีชาติดำก่อให้เกิดนิพพานอันไม่ดำไม่ขาว ๕๔๕
คนมีตาข้างเดียว (เอกจกฺขุ) ๑๐๓
คนมีตาสมบูรณ์ (จกฺขุมา) ๑๐๔
คนมีตาสองข้าง (ทฺวิจกฺขุ) ๑๐๓
คนไม่ปลูกเรือนและทั้งไม่อยู่ ๔๗
คนไม่มีบ่า ๙๐๒
คนรวยก็มีธรรมะได้ ๑๐๑๒
คนหลงแล้วด้วยอวิชชานุสัย ๒๒๔
คนอยู่แต่ไม่ปลูกเรือน ๔๗
คลองแห่งจักษุของพราน ๓๕
คลองแห่งสัสสตะ (ทิฏฐิที่ถือว่าเที่ยง) ๒๖๒
คลองแห่งอำนาจของมารผู้มีบาป ๓๖
คลองแห่งอุจเฉทะ (ทิฏฐิที่ถือว่าขาดสูญ) ๒๖๒
คล่องแคล่วด้วยวาจา-มองเห็นตามด้วยใจ-เจาะแทงด้วยความเห็น ๙๑๘
ควรแก่ความสิ้นไปแห่งทุกข์ ๔๒๐
ควรละธรรมบ่วยกล่าวทำไมถึงสิ่งไม่ใช่ธรรม ๔๖
ความกระวนกระวาย (ทรถ) ๓๕๖/๗๙๑
ความกระหยิ่มในอนุตตรวิโมกข์ ๑๘๘
ความกลัวเกิดมาแต่ความรัก ๓๖๗
ความกลัวเกิดมาแต่ตัณหา ๓๖๘
ความกลัวต่อการติเตียนจากผู้อื่น ๙๐๕
ความกลัวต่อการติเตียนตนด้วยตน ๙๐๔
ความกลัวต่อทุคติ ๙๐๖
ความกลัวต่ออาชญา ๙๐๕
ความกลัวเป็นเหตุแห่งสัมมาทิฏฐิ-

(ชนิดโลกิยะ) ๙๐๔
ความก่อขึ้นพร้อมแห่งอวิชชา ๘๙๔
ความก่อขึ้นพร้อมแห่งอาสวะ ๘๙๖
ความก่อขึ้นพร้อมแห่งอาหาร ๘๗๙
ความก่อขึ้นแห่งกาม ๒๙๐
ความก่อขึ้นแห่งผัสสายตนะ ๔๒๘
ความก่อขึ้นแห่งภพ ๓๑๒
ความกำหนัดด้วยความพอใจ-
(ฉนฺทราโค) ๓๖๖
ความกำหนัดในกาม ๔๒๗
ความกำหนัดในทิฏฐิ ๔๒๘
ความกำหนัดในภพ ๔๒๘
ความกำหนัดไปตามอำนาจความตริตรึก ๓๐๗
ความกำหนัดไปตามอำนาจ-
ความตริตรึกคือกาม ๓๐๗
ความเกลียดเกิดจากความเกลียด ๑๓๔๘
ความเกลียดเกิดจากความรัก ๑๓๔๗
ความเกิด ๑๒๖/๑๔๘
ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ ๕๗๙/๑๓๓๘
ความเกิดขึ้น (สมุทัย) ๙๓๓
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ ๑๘/๑๙๐/๑๙๗/
๒๐๑/๒๐๗/๓๒๘/๓๓๐/๓๓๕/๓๓๖/๓๓๙/
๓๔๑/๓๔๒/๓๔๔/๓๔๗/๓๕๐/๓๕๕/
๑๐๑๖
ความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป ๓๔๑/๓๔๘
ความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไปย่อมไม่มี ๗๔๒
ความเกิดขึ้นแห่งรูป ๑๖๙
ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ ๒๐๘
ความเกิดขึ้นแห่งเวทนา ๑๗๑
ความเกิดขึ้นแห่งสังขาร ๒๐๒
ความเกิดขึ้นแห่งสัญญา ๑๙๘
ความเกิดขึ้นแห่งอาหาร ๑๖๙
ความเกิดและความดับแห่งทุกข์แก่ผู้นั่งอยู่ที่นี่
๓๔๐
ความเกิดแห่งทุกข์ มีเพราะความเกิดแห่งนันทิ
๓๔๔
ความเกิดแห่งผัสสะ ๑๗๑/๑๙๒
ความแก่ ๑๒๖/๑๔๘
ความเข้าใจผิดเกี่ยวกับตนเองและธรรมะ
๖๕๓
ความเข้าไปใคร่ครวญซึ่งอรรถะ-
(อตฺถุปปริกฺขา) ๙๑
ความเข้าไปเพ่งชั้นเลิศ ๖๐๘
ความเข้าไปสงบรำงับของสิ่ง-
ซึ่งมีปรกติเสียบแทง ๔๑๖/๔๒๕
ความคับแค้นใจ ๑๒๗/๑๕๐
ความคิดของบุถุชนไม่อาจลงรอยกับอริยสัจ
๑๓
ความเคยชิน (อนุสัย) แห่งการตั้งทับ-
และการฝังตัวเข้าไปแห่งจิต ๗๐๓
ความจริงตามแบบของชาวโลก ๘๓
ความจริงอันประเสริฐคือความดับไม่เหลือ-
ของทุกข์ ๑๒๐/๔๐๗/๔๐๙

ความจริงอันประเสริฐคือทางดำเนินให้ถึง-
ความดับไม่เหลือของทุกข์ ๑๒๐
ความจริงอันประเสริฐคือทุกข์ ๑๑๙/๑๔๕/
๑๔๗
ความจริงอันประเสริฐคือมรรค ๘๑๙/๘๒๑
ความจริงอันประเสริฐคือเหตุให้เกิดทุกข์
๑๑๙/๒๗๗/๒๗๙
ความจริงอันประเสริฐที่ควรกำหนดรอบรู้
๑๑๘
ความจริงอันประเสริฐที่ควรทำให้เจริญ ๑๑๙
ความจริงอันประเสริฐที่ควรทำให้แจ้ง ๑๑๙
ความจริงอันประเสริฐที่ควรละเสีย ๑๑๘
(เก้าคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
ความจับยึดด้วยทิฏฐิ (ทิฏฺฐิคหณํ) ๑๐๐๘
ความลำบากด้วยทิฏฐิ (ทิฏฺฐิกนฺตารํ) ๑๐๐๘
ความเป็นข้าศึกด้วยทิฏฐิ (ทิฏฺฐิสูกํ) ๑๐๐๘
ความโยกโคลงด้วยทิฏฐิ (ทิฏฺฐิวิปฺผนฺทิตํ)
๑๐๐๘
ความรึงรัดด้วยทิฏฐิ (ทิฏฺฐิสญฺโญชนํ) ๑๐๐๘
ความเป็นไปกับด้วยทุกข์ (สทุกฺขํ) ๑๐๐๘
ความเป็นไปกับด้วยความยากลำบาก-
(สวิฆาตํ) ๑๐๐๘
ความเป็นไปกับด้วยความคับแค้น-
(สอุปายาสํ) ๑๐๐๘
ความเป็นไปอับด้วยความเร่าร้อน-
(สปริฬาหํ) ๑๐๐๘
ความจับอกจับใจ (ปริคฺคโห) ๓๖๗
ความจางคลายดับไปโดยไม่มีเหลือ-
แห่งอวิชชา ๑๕๑๖
ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งผัสสายตนะ
๗๓๙
ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอารัมภะ
๗๓๗
ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอาหาร
๗๓๗
ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอิญชิตะ
๗๓๘
ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอุปธิ ๗๓๗
ความจางคลายไปโดยไม่เหลือของตัณหา
๔๑๘
ความจำหมาย (สัญญา) ๑๓๑/๓๒๔/๔๑๒
ความเจริญด้วยพละสำหรับภิกษุ ๑๕๑๘
ความเจริญด้วยโภคะสำหรับภิกษุ ๑๕๑๘
ความเจริญด้วยวรรณะสำหรับภิกษุ ๑๕๑๗
ความเจริญด้วยสุขสำหรับภิกษุ ๑๕๑๗
ความเจริญด้วยอายุสำหรับภิกษุ ๑๕๑๗
ความเจริญทางธรรมทางจิตทางวิญญาณ
๑๐๑๓
ความเจริญทางโลกหรือทางวัตถุ ๑๐๑๓
ความเจริญในกุศลธรรมทั้งหลายที่หวังได้
๑๒๓๗
ความเจริญในอริยวินัย ๘๙๙
ความเจริญแห่งสังขาร ๓๔๙
ความชอบใจ (ว่าจริง) ๘๓
ความชุ่มอยู่ในกามสุข (กามสุขัลลิกะ) ๘๓๓

ความเชื่อ (ว่าจริง) ๘๓
"ความดับ" ๔๑๕
ความดับของขันธ์คือความดับของทุกข์ ๔๑๖
ความดับของอายตนะคือความดับของทุกข์ ๔๒๕
ความดับทุกข์มีเพราะความดับแห่งนันทิ ๔๑๓
ความดับไปแห่งกาม ๒๙๐
ความดับไปแห่งผัสสายตนะ ๔๒๘
ความดับไปแห่งภพ ๓๑๒
ความดับไม่เหลือของเครื่องนำไปสู่ภพ ๒๘๓
ความดับไม่เหลือของตัณหา ๒๕๕
ความดับไม่เหลือของทุกข์ ๒๕๕
ความดับไม่เหลือของทุกข์(อีกนัยหนึ่ง) ๘๑๔
ความดับไม่เหลือของโลก ๕๘
ความดับไม่เหลือของเวทนา ๑๗๓/๑๙๒
ความดับไม่เหลือของสัญญา ๑๙๖
ความดับไม่เหลือแห่งรูป ๑๖๙
ความดับไม่เหลือแห่งโลก ๑๒๕
ความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ ๒๐๘
ความดับไม่เหลือแห่งสังขาร ๒๐๒
ความดับไม่เหลือแห่งสัญญา ๑๙๘
ความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา ๘๙๔
ความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ ๘๙๖
ความดับไม่เหลือแห่งอาหาร ๑๖๙/๘๗๙
ความดับเย็นของเวทนามีได้แม้ในทิฏฐธรรม ๔๔๘
ความดับสิ้นแห่งกองทุกข์ ๔๑๔/๔๑๖/๔๑๘/๔๒๕/๕๗๙/๗๓๐/๗๓๑/๗๓๓/๗๓๔/๗๓๕/๗๓๖/๗๔๐/๗๔๑/๗๔๒/๗๔๓/๑๐๑๖/๑๓๓๙
ความดับสนิทแห่งวิญญาณ ๑๓๘๔
ความดับสนิทแห่งวิญญาณ-เหมือนความดับสนิทแห่งไฟ ๕๖๐
ความดับแห่งกรรมคือความดับแห่งผัสสะ ๑๐๒๖
ความดับแห่งตัณหา ๔๑๐
ความดับแห่งทุกข์ ๗๓๐
ความดับแห่งทุกข์ย่อมมี-เพราะความดับแห่งนันทิ ๗๓๒
ความดับแห่งผัสสะ ๑๗๒/๗๓๙
"ความดับแห่งภพโดยประการทั้งปวงมีอยู่"-(ทิฏฐิ) ๗๒๔
"ความดับแห่งภพโดยประการทั้งปวงไม่มี"-(ทิฏฐิ) ๗๒๓
ความดับแห่งโลก ๗๓๐
ความดับแห่งเวทนา ๑๗๒
ความดับแห่งสิ่งใดหมายถึง-ดับนันทิราคะในสิ่งนั้น ๔๑๖
ความดับแห่งอาสวะมีเพราะ-ความดับแห่งอวิชชา ๓๙๗
ความดับแห่งอุปาทานมีเพราะ-ความดับแห่งนันทิ ๗๔๓
ความดำริชอบ ๑๓๕/๘๒๓

ความดำริในการไม่เบียดเบียน ๘๒๓
ความดำริในการไม่พยาบาท ๘๒๓
ความดำริในการออก (จากกาม) ๘๒๓
ความตกจมอยู่ในกามทั้งหลาย ๘๓๐
ความตระหนี่ตระกูล ๑๓๕๘
ความตระหนี่ธรรม (เครื่องให้บรรลุมรรคผล) ๑๓๕๘
ความตระหนี่ (มจฺฉริยํ) ๓๖๗
ความตระหนี่ลาภ ๑๓๕๘
ความตระหนี่วรรณะ (ความดี) ๑๓๕๘
ความตระหนี่ ๕ อย่าง ๑๓๕๘
ความตระหนี่อาวาส ๑๓๕๘
ความตริตรึกไปตามเหตุผลที่แวดล้อม-(ว่าจริง) ๘๔
ความตริ (วิตก) ๑๓๑/๓๒๕/๔๑๒
ความตั้งใจมั่นชอบ ๑๓๗/๘๒๔
ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งขันธ์ ๙๑๙
ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ ๔๑๖/๔๒๕
ความตั้งอยู่ไม่ได้ (อัตถังคมะ) ๙๓๓
ความต่างกันแห่งอินทรีย์ ๖๘๖
ความต่างระหว่าง "พระโคดม"-กับ "พระผู้มีพระภาค" ๑๑๑๕
ความต่างระหว่างอกุศลมูล ๓ อย่าง ๓๘๕
ความต่างแห่งบุคคลมีเพราะความต่างแห่งผล ๖๘๘
ความต่างแห่งผลย่อมมีเพราะ-ความต่างแห่งอินทรีย์ ๖๘๘
ความตาย ๑๒๖/๑๔๘
ความตายหมายถึงการบอกคืนสิกขา ๖๕๒
ความเต็มเปี่ยมแห่งกำลังของสมาธิ ๑๓๑๑
ความแตกต่างระหว่างคนเขลาและบัณฑิต ๑๓๙๓
ความแตกต่างระหว่างอริยสาวกและบุถุชน ๓๙๔
ความไตร่ตรอง (วิจาร) ๑๓๑/๓๒๕/๔๑๓
ความถูกต้องเกี่ยวกับความรู้สึกว่า-ปฏิกูลหรือไม่ปฏิกูล ๙๙๑
ความที่ธรรมทั้งหลายทนได้ต่อการเพ่งพินิจ-(ธมฺมนิชฺฌานกฺขนฺติ) ๙๑
ความที่ไม่รู้ว่ามีกรรมเป็นของตัว ๑๐๑๔
ความที่สัตว์ปรารถนาแล้วไม่ได้สิ่งนั้นสมหวัง ๑๒๘/๑๕๑
ความที่สัตว์เหล่านั้นไม่เห็นอริยสัจทั้งสี่ ๘
ความทุกข์กาย ๑๒๗/๑๔๙
ความทุกข์ของคนบูชาการได้กาม ๒๗๓
ความทุกข์ของบุถุชน ๒๖๗
ความทุกข์ของโสดาบันผู้สัตตักขัตตุปรมะ ๒๓
ความทุกข์เจียนตายหมายถึงการต้องอาบัติ ๖๕๓
ความทุกข์ใจ ๑๒๗/๑๕๐
ความทุกข์ที่พวกไหนบัญญัติ-ก็ยังต้องอาศัยผัสสะ ๓๓๘

ความทุกข์นั้นอาศัยปัจจัยคือผัสสะ ๓๓๘
ความทุกข์ในโลก ๒๗๓
ความทุกข์เป็นสิ่งที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ๒๖๓
ความทุกข์มิใช่การกระทำของบุคคลใด ๒๖๓
ความทุกข์มีการแสวงหาที่พึ่งภายนอกเป็นผล ๒๕๕
ความทุกข์มีความหลงใหลเป็นผล ๒๕๕
ความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ๓๕๖
ความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ๓๕๖
ความทุกข์อาศัยปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ๓๓๘
ความโทมนัสเนื่องด้วยการหลีก-
ออกจากเหย้าเรือน ๑๘๘
ความโทมนัสเนื่องด้วยเหย้าเรือน ๑๘๘
ความน้อมไปของจิตไม่มี การมาการไปก็ไม่มี ๔๔๓
ความนึกถึง (สัญเจตนา) ๑๓๑/๓๒๔/๔๑๒
ความแน่ใจหลังจากการปฏิบัติ ๙๙๗
ความบังเกิดมีสำหรับสัตว์ผู้ที่ยังมีอุปาทานอยู่ ๓๕๑
ความเบาใจของพุทธบริษัท ๑๕๑๐
(สี่คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
ความเบาใจ ถ้าปรโลกมี ๑๕๑๐
ความเบาใจ แม้ถ้าปรโลกไม่มี ๑๕๑๐
ความเบาใจ ถ้าบาปเป็นอันกระทำ-
สำหรับผู้กระทำ ๑๕๑๐
ความเบาใจ แม้ถ้าบาปไม่เป็นอันกระทำ-
สำหรับผู้กระทำ ๑๕๑๐
ความประพฤติเป็นไปด้วยปัญญา-
เครื่องรักษาตน ๑๒๗๕
ความประหลาดมหัศจรรย์ในธรรมวินัยนี้ ๔๔๒
ความปรากฏของชราและมรณะ ๑๕๙/๑๙๐/๑๙๗/๒๐๑/๒๐๗/๓๔๗/๓๕๐
ความปลงใจรัก (วินิจฺฉโย) ๓๖๖
ความปลอดจากกามโยคะ ๔๒๗
ความปลอดจากทิฏฐิโยคะ ๔๒๘
ความปลอดจากภวโยคะ ๔๒๗
ความปลอดจากอวิชชาโยคะ ๔๒๘
ความเป็นของปฏิกูลในมินิตอันสวยงาม ๙๙๖
ความเป็นของปฏิกูลในผัสสะ ๙๙๖
ความเป็นของปฏิกูลในอุปาทาน ๙๙๖
ความเป็นข้าศึกต่อพระอริยเจ้า ๙๔๙
ความเป็นต่างกันของกรรม ๑๐๒๕
ความเป็นต่างกันของกาม ๓๐๘
ความเป็นต่างกันของทุกข์ ๒๕๔
ความเป็นต่างกันของเวทนา ๑๗๓
ความเป็นต่างกันของสัญญา ๑๙๕
ความเป็นต่างกันของอาสวะ ๓๙๗
ความเป็นทุกข์สามลักษณะ ๒๕๗
ความเป็นผู้มีมิตรดีเป็นพรหมจรรย์ทั้งสิ้น ๑๔๔๔
ความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ ๑๒๗๒

ความเป็นผู้ไม่ถอยหลังในการทำความเพียร ๑๑๖๓
ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในการบริโภค ๑๒๗๒
ความเป็นผู้ยินดีในการคลุกคลีกันเป็นหมู่ ๑๒๗๒
ความเป็นผู้ยินดีในการคุยพุ้ง ๑๒๗๑
ความเป็นผู้ยินดีในการงาน ๑๒๗๑
ความเป็นผู้ยินดีในการหลับ ๑๒๗๑
ความเป็นพระโสดาบันไม่อาจแปรปรวน ๕๙๔
ความเป็นพระอรหันต์ ๖๐๙
ความเป็นสมุทัยแห่งรูป ๓๓๕
ความเป็นสมุทัยแห่งวิญญาณ ๓๓๕
ความเป็นสมุทัยแห่งเวทนา ๓๓๕
ความเป็นสมุทัยแห่งสังขารทั้งหลาย ๓๓๕
ความเป็นสมุทัยแห่งสัญญา ๓๓๕
ความเป็นสหายแห่งพรหมภายหลังแต่การตาย ๑๓๕๖
ความเป็นโสดาบันประเสริฐกว่า-
เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๕๙๔
ความเป็นอนาคามี ๑๓๔๐
ความเป็นอริยบุคคลไม่เนื่องด้วย-
อภิญญาทั้งหก ๔๓๔
ความแปรปรวนเป็นธรรมดาของโลกธรรม ๑๒๔๗
ความผูกโกรธดังเชือกหนังที่รึงรัด ๔๗๘
ความแผดเผา (สนฺตาป) ๓๕๖/๗๙๑
ความพ้นพิเศษโดยสมัย ๔๘๘
ความพ้นพิเศษอันประเสริฐ ๕๐๔
ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก ๑๒๘/๑๕๑
ความพอใจจักต้องเข้มงวดพอในการ-
สมาทานการปฏิบัติ ๑๔๗๐
(สิบเจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาอย่างต่อเนื่องกันไป :—)
ความพอใจว่าตบะบริบูรณ์แล้วเป็น-
อุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ ๑๔๗๑
ความยกตนข่มผู้อื่นด้วยตบะเป็น-
อุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ ๑๔๗๑
ความมัวเมาด้วยตบะเป็นอุปกิเลส-
ของผู้บำเพ็ญตบะ ๑๔๗๑
ความพอใจด้วยลาภสักการะและเสียง-
สรรเสริญ เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ ๑๔๗๒
ความข่มผู้อื่นด้วยลาภสักการะและเสียง-
สรรเสริญเป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ ๑๔๗๒
ความมัวเมาด้วยลาภสักการะและเสียง-
สรรเสริญเป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ ๑๔๗๒
ความไม่มีปัญญาเป็นเครื่องออกจากอัสสาทะ-
แห่งสิ่งนั้นกินเอา ๆ เป็นอุปกิเลสของ-
ผู้บำเพ็ญตบะ ๑๔๗๒
ความคิดว่าอิสรชนจักสักการะเรา-
เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ ๑๔๗๒

ความมีวาทะย่ำยีสมณะอื่นราวกะว่ามีคม-
แห่งพื้นดังสายฟ้า เป็นอุปกิเลสของ-
ผู้บำเพ็ญตบะ ๑๔๗๓
ความริษยาและตระหนี่ในตระกูล-
เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ ๑๔๗๓
ความชอบนั่งแสดงตัวตามทางที่คนผ่าน-
เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ ๑๔๗๔
ความไม่เปิดเผยตน (ตามที่เป็นจริง)-
ตามที่ประกาศ เป็นอุปกิเลสของ-
ผู้บำเพ็ญตบะ ๑๔๗๔
ความมีปกตินิสัยทำสิ่งไร ๆ ให้เป็นของ-
ปกปิด เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ
๑๔๗๔
ความไม่ยอมรับ (ว่าถูกว่าจริง) ต่อปริยาย-
ที่ควรยอมรับ เป็นอุปกิเลสของผู้-
บำเพ็ญตบะ ๑๔๗๔
ความเป็นคนขี้โกรธมักผูกโกรธ-
เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ ๑๔๗๔
ความเป็นคนลูบคลำสิ่งต่าง ๆ ตามทิฏฐิของ-
ตน มีมายา ยึดถือไว้เหนียวแน่น-
เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ ๑๔๗๕
อุปกิเลส ๑๖ คำข้างบนนี้มีปฏิปักขนัย-
ดูที่หน้า ๑๔๗๕ เป็นต้นไป
ความเพลิดเพลินในกาม ๔๒๗
ความเพลิดเพลินในทิฏฐิ ๔๒๘
ความเพลิดเพลินในภพ ๔๒๘
ความเพลินนั่นแหละ คืออุปาทาน ๑๓๓๘
ความเพลินนั้นคืออุปาทาน ๓๓๙
ความเพลินอันนั้นเป็นอุปาทาน ๓๕๕
ความเพียรชอบ ๑๓๖/๘๒๓
ความเพียรดุจของผู้บำรุงรักษาป่าไม้สาละ
๑๑๓๔
ความเพียรเพื่อความสิ้นอาสวะ ๑๑๓๗
ความเพียรเพื่อความสิ้นอาสวะ (อีกนัยหนึ่ง)
๑๑๓๙
ความเพียรเพื่อให้รู้ตามเป็นจริง ๖/๑๑/๒๑/
๓๗/๓๘/๓๙/๔๐/๔๑/๔๒/๕๗/๖๑/๖๙/
๗๒/๗๓/๗๕/๗๖/๑๑๑/๑๑๔/๑๑๖/๑๑๘/
๑๑๙/๒๗๔/๔๐๓/๘๑๖/๑๓๓๙/๑๔๙๐
ความเพียรสี่อิริยาบถ ๑๑๒๙
ความมัวเมาในความไม่มีโรค ๑๐๑๔
ความมัวเมาในความหนุ่ม ๑๐๑๓
ความมัวเมาในชีวิต ๑๐๑๔
ความมีฉันทราคะในสิ่งเป็นที่รัก ๑๐๑๔
ความมีมิตรดีเป็นทั้งหมดแห่งพรหมจรรย์
๔๖๘
ความมีศีลชนิดเป็นที่พอใจของพระอริยเจ้า
๕๗๓/๕๗๕
ความมืดบอดของโลก ๙
ความเมาหมกในกาม ๔๒๗
ความเมาหมกในทิฏฐิ ๔๒๘
ความเมาหมกในภพ ๔๒๘
ความไม่ประมาท ๑๑๘๖
ความไม่เป็นข้าศึกต่อพระอริยเจ้า ๙๕๐

ความไม่เพลินในอายตนะคือ-
ความหลุดพ้นจากทุกข์ ๔๒๔
ความไม่มีที่อาศัยอีกต่อไปของตัณหา ๔๑๘
ความไม่มีโรค ๑๘
ความไม่มีอะไรตั้งอยู่ในฐานะเป็นภพ ๔
ความไม่รู้จักอิ่มในกุศลธรรม ๑๑๖๓
ความไม่สะดุ้งหวาดเสียวเพราะไม่มีอุปาทาน ๕๑๔
ความไม่สะดุ้งหวาดเสียวเพราะไม่มีอุปาทาน-
(อีกนัยหนึ่ง) ๕๑๕
ความไม่สะอาด (อโสเจยฺย) ๑๕๖๔
ความไม่หวั่นไหวแห่งจตุตถฌาน ๗๙๙
ความยากจน (ในภาษาคน) ๒๗๐
ความยากจน (ในภาษาธรรม) ๒๗๑
ความยึดถือทำให้มีผู้ให้ตายและผู้ตาย ๒๔๖
ความเย็นที่ไม่มีอะไรเย็นยิ่งไปกว่า ๑๔๓๗
ความรอดของสิ่งที่เกิดที่เป็นที่ถูก-
อะไรทำที่ถูกอะไรปรุง ๔๔๓
ความระคนด้วยสิ่งไม่เป็นที่รัก ๑๒๗/๑๕๐
ความระงับเฉพาะแห่งความหยาบ-
กระด้างทางกาย ๑๔๑๒
ความระลึกชอบ ๑๓๖/๘๒๔
ความรัก-เกลียดที่มีอยู่ตามธรรมชาติ ๑๓๔๗
(สี่คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
ความรักเกิดจากความรัก ๖๓๘/๑๓๔๗
ความเกลียดเกิดจากความรัก ๖๓๘/๑๓๔๗
ความรักเกิดจากความเกลียด ๖๓๘/๑๓๔๘
ความเกลียดเกิดจากความเกลียด ๖๓๘/๑๓๔๘
ความรักตามประมาณ (ที่ควรจะมี) ในตถาคต ๖๗๑
ความร่างับแห่งจิตมี ความน้อมไป-
ของจิตย่อมไม่มี ๔๔๓
ความร่ำไรรำพัน ๑๒๗/๑๔๙
ความรู้แจ้ง (วิญญาณ) ๑๓๐/๓๒๓/๔๑๑
ความรู้ที่ถึงขั้นทำลายตัณหา-
แห่งกามคุณแม้ในอดีต ๔๒๖
ความรู้ที่ทำให้มีการอบรมจิต ๑๓๑๐
ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ ๑๔๙๕
ความรู้สึกเกิดแต่การกระทบ (เวทนา) ๑๓๐/๓๒๒/๔๑๑
ความรู้สึกของกุลบุตรผู้ออกบวช ๑๕๔๐
ความรู้สึกของบุถุชน ๑๒
ความรู้สึกต่อธรรม (ธมฺมเวท) ๑๓๑๙
ความรู้สึกต่ออรรถ (อตฺถเวท) ๑๓๑๙
ความรู้สึกที่ทำให้ออกบวช ๑๐๔๒
ความรู้สึกในใจของผู้ชนะตัณหาได้ ๖๕๗
ความรู้สึกอย่างแจ่มแจ้งเมื่อเวทนาสัญญา-
และวิตกเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ๑๑๗๘
ความรู้อันแท้จริง ๔๘๗
ความเร่าร้อน (ปริฬาห) ๓๕๖/๗๙๑
ความเร่าร้อนเพราะกาม ๔๒๗
ความเร่าร้อนเพราะทิฏฐิ ๔๒๘
ความเร่าร้อนเพราะภพ ๔๒๘

ความลดหรือความเต็มของ-
มหาสมุทรไม่ปรากฏ ๔๔๑
ความลดหรือความเต็มขึ้นของ-
นิพพานธาตุไม่ปรากฏ ๔๔๑
ความลดหลั่นแห่งพระอริยบุคคล-
ผู้ปฏิบัติอย่างเดียวกัน ๕๖๔
ความลวงของกาม ๒๙๗
ความละไปของตัณหา ๔๑๘
ความลังเลในปฏิปทาทางดับทุกข์ ๕๗๐
ความลับของธาตุสี่ ๑๖๐
ความลับของเบญจขันธ์ ๒๒๘
(สี่คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
ความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าอย่างไม่-
หวั่นไหว (พุทธอเวจจัปปสาทะ)
๕๗๒/๑๔๖๒
ความเลื่อมใสในพระธรรมอย่างไม่หวั่นไหว-
(ธัมมอเวจจัปปสาทะ) ๕๗๒/๑๔๖๓
ความเลื่อมใสในพระสงฆ์อย่างไม่หวั่นไหว-
(สังฆอเวจจัปปสาทะ) ๕๗๓/๑๔๖๓
ความมีศีลที่พระอริยเจ้าพอใจ (อริยกันตศีล)
๕๗๓/๑๔๖๓
ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรมมา-
สู่พระสัทธรรมนี้ ๘๗๗
ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระธรรม ๕๗๒
ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า
๕๗๒
ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ ๕๗๓
ความวิเวกในกลางวัน ความ-
หลีกเร้นในกลางคืน ๑๔๖๓
ความโศก ๑๒๖/๑๔๙
ความโศกเกิดมาแต่ความรัก ๓๖๗
ความโศกเกิดมาแต่ตัณหา ๓๖๘
ความสมดุลย์ของสมถะและวิปัสสนา
๑๔๖๔/๑๔๖๖
ความสมดุลย์แห่งธรรม ๘๘
ความสมบูรณ์แห่งสติสัมปชัญญะ ๑๒๓๙
ความสมประสงค์สูงสุดมีได้เพราะสัมมัตตะ
๑๔๖๗
ความสยบมัวเมา (อชฺโฌสานํ) ๓๖๗
ความสยบอยู่ในกาม ๔๒๗
ความสยบอยู่ในทิฏฐิ ๔๒๘
ความสยบอยู่ในภพ ๔๒๘
ความสลัดกลับคืนของตัณหา ๔๑๘
ความสะดวกสบายแก่การดับของกิเลส ๙๘๓
ความสะดุ้งหวาดเสียว ๒๑๗
ความสะดุ้งหวาดเสียว (อีกนัยหนึ่ง) ๒๑๙
ความสะอาด (โสเจยฺย) ๑๕๖๗
ความสังเวช ๑๑๓๕
ความสัมพันธ์กันของสามัญญลักษณะ ๒๓๕
ความสามารถทำได้จนเป็นสักขีพยานใน-
ธรรมนั้น ๆ ในเมื่ออายตนะยังมีอยู่
๑๒๘๔/๑๓๑๘
ความสำคัญผิดเป็นเหตุให้เกิดนันทิ ๓๗๘
ความสำคัญอันวิปริตว่า "สุข" ๑๗

(สองคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป:—)
ความสิ้นกรรมย่อมมีเพราะความสิ้นตัณหา ๘๖๖
ความสิ้นทุกข์ย่อมมีเพราะความสิ้นกรรม ๘๖๖
ความสิ้นตัณหาคือนิพพาน ๔๒๑
ความสิ้นนันทิและราคะ ๗๕๑
ความสิ้นไปแห่งตัณหาคือนิพพาน ๔๒๒
ความสิ้นไปแห่งตัณหาซึ่งตรัสไว้โดยสังเขป ๗๔๔
ความสิ้นไปแห่งนันทิและราคะ ๘๗๕
ความสิ้นไปแห่งอุปาทาน ๔
ความสิ้นแห่งราคะ - โทสะ - โมหะ นี้คือ-ที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ๑๓๘๗
ความสิ้นอาสวะเพราะอาศัยจตุตถฌาน ๙๑๓
ความสิ้นอาสวะเพราะอาศัยตติยฌาน ๙๑๓
ความสิ้นอาสวะเพราะอาศัยทุติยฌาน ๙๑๓
ความสิ้นอาสวะเพราะอาศัยปฐมฌาน ๙๑๑
ความสิ้นอาสวะเพราะอาศัย-วิญญาณัญจายตนะ ๙๑๕
ความสิ้นอาสวะเพราะอาศัย-อากาสานัญจายตนะ ๙๑๓
ความสิ้นอาสวะเพราะอาศัย-อากิญจัญญายตนะ ๙๑๕
ความสิ้นอาสวะมีได้สำหรับผู้สามารถ-รู้อยู่เห็นอยู่ ๑๔๙๕
ความสุข ๕๒
ความสุขเกิดแต่กามคุณ ๕๑๖
ความสุขเกิดแต่จตุตถฌาน ๕๑๘
ความสุขเกิดแต่ตติยฌาน ๕๑๘
ความสุขเกิดแต่ทุติยฌาน ๕๑๗
ความสุขเกิดแต่เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ๕๒๐
ความสุขเกิดแต่ปฐมฌาน ๕๑๗
ความสุขเกิดแต่วิญญาณัญจายตนฌาน ๕๑๙
ความสุขเกิดแต่อากาสานัญจายตนฌาน ๕๑๙
ความสุขเกิดแต่อากิญจัญญายตนฌาน ๕๒๐
ความสุขชนิดที่เป็นภายใน ๑๑
ความสุขที่ประณีตกว่าความสุขอันเกิดแต่-เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ๕๒๑
ความสูงต่ำแห่งการปฏิบัติตามที่อาจทำให้-เกิดขึ้น ๗๗๖
ความเสน่หาในกาม ๔๒๗
ความเสน่หาในทิฏฐิ ๔๒๘
ความเสน่หาในภพ ๔๒๘
ความโสมนัสเนื่องด้วยการหลีกออกจาก-เหย้าเรือน ๑๘๗
ความโสมนัสเนื่องด้วยเหย้าเรือน ๑๘๗
ความหมายของคำว่า "ความดับ" ๔๑๕
ความหมายของคำว่า "จากพระโอษฐ์" ๑๒๑
ความหมายของคำว่า "รูป" ๑๖๓
ความหมายของคำว่า "วิญญาณ" ๒๐๓
ความหมายของคำว่า "เวทนา" ๑๖๙
ความหมายของคำว่า "สังขาร" ๑๙๙
ความหมายของคำว่า "สัญญา" ๑๙๓
ความหมายของคำว่า "สัมมาอาชีวะ" ๑๐๙๙
ความหมายของคำว่า "เสขะ" ๑๔๓๓

ความหมายของคำว่า "อริยะ" ๑๔๓๓
ความหมายของ "บาดาล" ๑๗๑
ความหลีกเร้น (ปฏิสลฺลาณ) ๑๓๔๐
ความหลุดออกไปของตัณหา ๔๑๘
ความหวั่งของผู้มีกัลยาณมิตร ๘๕๔
ความหวั่นไหวไม่มี ความรำงับแห่งจิต-ย่อมมี ๔๔๒
ความหวั่นไหวแห่งตติยฌาน ๗๙๘
ความหวั่นไหวแห่งทุติยฌาน ๗๙๘
ความหวั่นไหวแห่งปฐมฌาน ๗๙๘
ความหิวกระหายในกาม ๔๒๗
ความหิวกระหายในทิฏฐิ ๔๒๘
ความหิวกระหายในภพ ๔๒๘
ความเห็นชอบ ๑๓๕/๘๒๓
ความเห็นว่ากายของตน ๕๗๐
ความอยาก (ตัณหา) ๑๓๑/๓๒๕/๔๑๒
ความอยู่เป็นผาสุกของบุคคลผู้ถึงที่สุดแห่ง-พรหมจรรย์ ๑๔๖๔
ความอร่อยกลางกองทุกข์ ๒๙๗
ความอร่อยที่ไม่คุ้มกับความทุกข์ ๒๙๘
ความอาภัพต่อการบรรลุโลกุตตรธรรม ๕๖๑/๕๖๔
คันถะ (สิ่งร้อยรัดนามกายคืออภิชฌา-พยาบาท – สีลพรต – สัจจะเฉพาะตน) ๑๔๐๖
คันธัพพะ (สัตว์ที่จะเข้าไปปฏิสนธิในครรภ์) ๓๕๓
คั้นเถิดจะได้น้ำมัน ! ๑๓๙๓
คมฺภีรตฺถา – มีอรรถอันลึกซึ้ง ๕๐๕
คมฺภีรา – อันลึกซึ้ง ๕๐๕
คาถาของพระพุทธเจ้ากลายเป็นคาถาของ-บุถุชน ๔๗๗
คาถาอันน่าเศร้า (อนจฺฉริยา) ๑๖
คำกลางใช้กันได้ระหว่างศาสนาทุกศาสนา ๘/๗๔
คำกล่าวที่น่าหัว (หสฺสก) – ที่ต่ำต้อย(นามก)-ที่เปล่า ๆ ปลี้ ๆ (ริตฺตก) – ที่เหลวไหล-(ตุจฺฉก) ๑๐๗๕
คำกล่าวที่ไม่ประกอบด้วยปาฏิหาริย์-(อปฺปาฏิหิริกตํ) ๑๐๗๔
คำไขความของสัมมากัมมันตะ ๑๐๘๓
คำไขความของสัมมาวาจา ๑๐๖๖
คำชี้ชวนวิงวอนเกี่ยวกับอริยสัจ ๑๑๔/ฯลฯ
คำถามที่อาจใช้ทดสอบความเป็นอรหันต์ ๗๐๒
คำแทนชื่อของสัมมาทิฏฐิ ๙๐๘
คำว่า "เกพลี" ๖๒๒/๖๒๘
คำว่า "ขึ้นไปติดแห้งอยู่บนบก" ๗๘
คำว่า "เข้าถึง" ๕๘๒
คำว่า "ครรภ์" เป็นคำแทนชื่อของกาม ๓๑๑
คำว่า "เครื่องข้อง" เป็นคำแทนชื่อของกาม ๓๑๑
คำว่า "เครื่องตรวจ" ๖๕๑
คำว่า "จมเสียในท่ามกลาง" ๗๘

คำว่า "ชรา" ๓๓๐
คำว่า "ชาติ" ๓๓๐
คำว่า "ตัณหา" ๓๓๑
คำว่า "ถูกเกลียวน้ำวนวนไว้" ๗๘
คำว่า "ถูกมนุษย์จับไว้" ๗๘
คำว่า "ถูกอมนุษย์จับไว้" ๗๘
คำว่า "ทุกข์" เป็นคำแทนชื่อของกาม ๓๑๐
คำว่า "โทษอันเป็นพิษ" ๖๕๑
คำว่า "นามรูป" ๓๓๒
คำว่า "เน่าเสียเองในภายใน" ๗๘
คำว่า "ปฏิกูล" ๙๙๖
คำว่า "เบือกตม" เป็นคำแทนชื่อของกาม ๓๑๑
คำว่า "ผัสสะ" ๓๓๑
คำว่า "แผล" ๖๕๐
คำว่า "ฝีงนอก" ๗๘
คำว่า "ฝีงใน" ๗๘
คำว่า "ภพ" ๓๓๑
คำว่า "ภัย" เป็นคำแทนชื่อของกาม ๓๐๙
คำว่า "มรณะ" ๓๓๐
คำว่า "โรค" เป็นคำแทนชื่อของกาม ๓๑๐
คำว่า "ลูกศร" ๖๕๑
คำว่า "ลูกศร" เป็นคำแทนชื่อของกาม ๓๑๐
คำว่า "วิญญาณ" ๓๓๒
คำว่า "วิภพ" ๔
คำว่า "เวทนา" ๓๓๑
คำว่า "ศาสตรา" ๖๕๑
คำว่า "สังขาร" ๓๓๒
คำว่า "หมอผ่าตัด" ๖๕๑
คำว่า "หัวฝี" เป็นคำแทนชื่อของกาม ๓๑๐
คำว่า "อวิชชา" ๓๓๒
คำว่า "อายตนะหก" ๓๓๑
คำว่า "อุปาทาน" ๓๓๑
คิด (เจเตติ) ๓๔๑
คิริมานนทสัญญา ๑๓๕๐
คุณของกายคตาสติ ๑๒๓๕
คุณค่าของอริยสัจ ๙๕
คุณค่าหรือคุณสมบัติชนิดที่ไม่ต้องมีสภาวะ-เป็นรูปธรรม ๙๕๓
คุณลักษณะพิเศษของพระอรหันต์ ๖๑๕
คุณแห่งสัมมาสังกัปปะ ๑๐๔๐
เครือเถามาลุวา ๒๘๐
เครื่องกระตุ้นให้ปรารภความเพียร ๑๑๕๑
เครื่องกระทำความไม่สะอาด ๑๕๖๗
เครื่องกระทำความสะอาด ๑๕๗๐
เครื่องกระทำให้เกิดจักษุ ๑๐๓๑
เครื่องกระทำให้แตกต่างกันระหว่าง-ตถาคตกับภิกษุผู้ปัญญาวิมุตต์ ๗๒๑
เครื่องกระทำให้มืดบอด ๑๐๓๐
เครื่องกีดขวางการละสัญโญชน์ ๔๓๐
เครื่องจูงใจสู่ภพ ๒๘๒
เครื่องเจริญแห่งปัญญา ๙๐๙
เครื่องดำเนินเฉพาะตนในระดับเสขะ-(เสขปาฏิปท) ๑๔๓๑

เครื่องตรึงจิต (เจโตขีล) ๕ อย่าง ๑๑๖๕
เครื่องตัดสินความผิด – ถูกที่แน่นอน ๙๙๗
เครื่องถอนอัสมิมานะในปัจจุบัน ๔๖๖
เครื่องทำความเป็นพราหมณ์ ๔๔
เครื่องทำความเป็นสมณะ ๔๔
เครื่องทำตนให้เป็นที่พึ่ง ๑๑๗๘
เครื่องทำให้แจ้งซึ่งสกทาคามิผล ๙๐๙
เครื่องทำให้แจ้ง ซึ่งโสตาปัตติผล ๙๐๙
เครื่องทำให้แจ้งซึ่งอนาคามิผล ๙๐๙
เครื่องทำให้แจ้งซึ่งอรหัตตผล ๙๐๙
เครื่องนำไปสู่ภพ (ภวเนตฺติ) ๒๘๒
เครื่องนำไปสู่ภพใหม่ ๓๕๕
เครื่องนำไปสู่ภพใหม่ (นติ – ตัณหา) ๓๔๓
เครื่องนำไปสู่ภพใหม่ (นติ – ตัณหา) ย่อมมี ๓๔๔
เครื่องนำไปสู่ภพใหม่ (นติ= ตัณหา)–
ย่อมไม่มี ๗๔๑
"เครื่องบ่มวิมุตติ" ๘๐๖
เครื่องปรุงอันเป็นบุญ ๔๓๙
เครื่องปรุงอันเป็นอเนญชา ๔๓๙
เครื่องปรุงอันมิใช่บุญ ๔๓๙
"เครื่องปิด"–"เครื่องกั้น"–"เครื่องคลุม"–
"เครื่องร้อยรัด" ในอริยวินัย ๑๐๕๙
เครื่องผูกซึ่งผูกไว้หย่อน ๆ แต่แก้ได้ยาก ๒๙๑
เครื่องผูกพันจิต (วินิพนฺธ) ๕ อย่าง ๑๑๖๖
เครื่องผูกพันสัตว์ ๒๔๘
เครื่องผูกอันไม่มั่นคง ๒๙๑
เครื่องยึดเหนี่ยวโลกดุจหมุดสลักยึดโยงรถ ๑๐๙๙
เครื่องละปุพพันตอปรันตสหคตทิฏฐินิสสัย ๑๒๖๗
เครื่องให้ได้เฉพาะซึ่งปัญญา(ปญฺญาปฏิลาภ) ๙๐๙
เครื่องให้ถึงกระแสแห่งพระนิพพาน ๙๐๙
เครื่องให้เป็นผู้มากด้วยปัญญา–
(ปญฺญาพาหุลฺล) ๙๑๐
เครื่องให้เป็นผู้มีปัญญาคมกล้า(ติกฺขปญฺญตา) ๙๑๐
เครื่องให้เป็นผู้มีปัญญาเจาะแทง–
(นิพฺเพธิกปญฺญตา) ๙๑๐
เครื่องให้เป็นผู้มีปัญญาฉับพลัน–
(สีฆปญฺญตา) ๙๑๐
เครื่องให้เป็นผู้มีปัญญาแล่น (ชวนปญฺญตา) ๙๑๐
เครื่องให้เป็นผู้มีปัญญาไว(ลหุปญฺญตา)๙๑๐
เครื่องให้เป็นผู้มีปัญญาอันร่าเริง–
(หาสปญฺญตา) ๙๑๐
เครื่องให้มีความไพบูลย์แห่งปัญญา–
(ปญฺญาเวปุลฺล) ๙๐๙
เครื่องให้มีปัญญาเสมือนแผ่นดิน–
(ภูริปญฺญตา) ๙๑๐
เครื่องให้มีปัญญาอันไพบูลย์(วิปุลปญฺญตา) ๙๑๐
เครื่องให้มีปัญญาอันลึกซึ้ง (คมฺภีรปญฺญตา) ๙๑๐

เครื่องให้มีปัญญาอันหนาแน่น(ปุถุปญฺญตา) ๙๑๐
เครื่องให้มีปัญญาอันหาประมาณมิได้-(อปฺปมตฺตปญฺญตา) ๙๑๐
เครื่องให้มีปัญญาอันใหญ่หลวง-(มหาปญฺญตา) ๙๑๐
เครื่องออกพ้นไปได้(นิสสรณะ) จากรูป ๑๖๘
เครื่องออกพ้นไปได้(นิสสรณะ) จากวิญญาณ ๒๐๘
เครื่องออกพ้นไปได้ (นิสสรณะ) จากเวทนา ๑๙๑
เครื่องออกพ้นไปได้ (นิสสรณะ) จากสังขาร ๒๐๒
เครื่องออกพ้นไปได้(นิสสรณะ) จากสัญญา ๑๙๘
เครื่องอาบอันเป็นภายใน ๖๓๖
เคล็ดลับเหมือนแม่โคบินภูเขาลาดชัน ๙๒๓
เคหสิตโสมนัส ๑๘๗
เคหสิตอุเบกขา ๑๘๙
เค้าโครงของอริยสัจ ๑๑๑
โคจรสำหรับสมณะ ๑๑๘๐
โคจรอันเป็นวิสัยแห่งบิดาตน ๑๕๑๖
"โคที่หากินตามภูเขา" ๙๒๓
โคนไม้จะกลายเป็นปราสาทเรือนยอดของ-คหบดี ๑๑๑๒

ฆ

ฆราวาสก็สมควรเจริญสติปัฏฐาน ๑๒๗๖
ฆราวาสคับแคบเป็นทางมาแห่งธุลี ๗๐๗/๑๐๔๒/๑๕๔๐
ฆ่ากิเลสไม่ต้องฆ่าคน ๙๐๒

ง

งานละเอียดอ่อนยิ่งกว่าการแทงทะลุ-ขนทรายด้วยขนทราย ๑๕๐๑
เงื่อนต้นของพรหมจรรย์ ๓๙/๔๐/๔๑/๔๖

จ

จงกระทำเหตุทั้งภายในและภายนอก ๑๕๒๘
"จงตัดป่าเถิด อย่าตัดต้นไม้เลย" ๙๐๒
จงทำให้จบการเล่น (การยึดถือ) ให้ถูกวิธี ๔๒๒
"จงปฏิบัติเพื่อความสิ้นไปแห่งตัณหาเถิด" ๔๒๒
"จงพอกพูนทางแห่งสันติเถิด" ๙๐๒
"จงเพียรเผากิเลสอย่าได้ประมาท" ๑๔๑
จงมาถึงที่ไม่มีน้ำจากที่มีน้ำ ๘๕๙
จงยินดีเฉพาะต่อพระนิพพาน ๘๕๙
จงอบรมจิตให้เสมอด้วยน้ำ (อาโป) เถิด ๙๖๐
จงอบรมจิตให้เสมอด้วยแผ่นดิน (ปฐวี) เถิด ๙๕๙

จงอบรมจิตให้เสมอด้วยไฟ (เตโช) เถิด ๙๖๐
จงอบรมจิตให้เสมอด้วยลม (วาโย) เถิด ๙๖๑
จงอบรมจิตให้เสมอด้วยอากาสเถิด ๙๖๒
จตุตถฌานไม่อยู่ในวิสัยแห่งความหวั่นไหว ๗๙๙
จมกามครั้งที่สอง ๒๗
จมกามตามปกติ ๒๖
จมลงสู่ห้วงแห่งความมืด ๒๔
จมูกฉุดไปหากลิ่นที่น่าสูดดม ๑๒๓๔
จ้องมองต่ออัสสาทะอยู่ ปัญจุปาทานขันธ์-ย่อมก่อเกิด ๓๕๖
จะบรรลุได้โดยง่ายเป็นไม่มี ๕๒
จักต้องตายหรือได้รับทุกข์เจียนตาย ๕๐
จักเป็นผู้ประกอบด้วยอสาธารณญาณ-(อันไม่ทั่วไปแก่บุถุชน) ๙๓๐
(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
จักเป็นผู้ผู้เดียวยินดียิ่งในวิเวก ๘๐๓
จักถือเอาซึ่งนิมิตสำหรับจิตได้ ๘๐๓
จักทำสัมมาทิฏฐิให้บริบูรณ์ได้ ๘๐๓
จักทำสัมมาสมาธิให้บริบูรณ์ได้ ๘๐๓
จักละสังโยชน์ทั้งหลายได้ ๘๐๓
จักทำให้แจ้งซึ่งนิพพานได้ ๘๐๓
จักเป็นผู้เห็นสันติในนิพพานอยู่เป็นประจำ ๙๒๙
จักเป็นอตัมมโยในโลกทั้งปวง ๙๓๐
จักษุอันเป็นทิพย์ ๔๙๗
จัณฑาลวังสิกะกายกรรม ๑๒๖๘
จากรูปฌานไปสู่อาสวักขยญาณโดยตรง ๑๓๓๕
จาคสัมปทา ๑๑๐๗
จิตของผู้ที่จะเป็นอยู่ด้วยความไม่ประมาท ๑๓๖๒
จิตของผู้มีสุข (นิรามิส) ย่อมเป็นสมาธิ ๑๒๙๘
จิตตนิยมและวัตถุนิยมก็อยู่ด้วยกันได้ ๑๐๑๒
จิตตระหนี่เป็นสิ่งที่ต่ำเกินไปสำหรับ-การบรรลุธรรม ๑๓๕๘
จิตตสมาธิในธัมมสมาธิ ๙๙๘
จิตตั้งมั่นแล้ว ธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏ ๑๓๖๒
จิตตั้งไว้ถูก จำทำลายอวิชชา-จักทำวิชชาให้เกิดขึ้นได้ ๙๙๗
จิตตั้งไว้ผิด จักทำลายอวิชชา-จักทำวิชชาให้เกิดขึ้นไม่ได้ ๙๙๖
จิตตานุปัสสนา ๘๐๗
จิตตานุปัสสนาตามนัยแห่งมหาสติ-ปัฏฐานสูตร ๑๒๒๑
จิตตานุปัสสนาตามนัยแห่งอานาปานสติสูตร ๑๒๒๐
จิตตุปปาท (ความมักเกิดขึ้นแห่งจิต) ๑๑๔๗
จิตตุปปาทปริยาย(สักว่าคิดถึงก็มีคุณมากแล้ว) ๑๔๕๐
จิตถอยกลับ ไม่ยื่นเข้าไปในการดื่มด่ำอยู่-ในเมถุนธรรม แต่ความรู้สึกว่าปฏิกูล-ดำรงอยู่ในจิต ๗๖๗

จิตที่เจริญแล้วจะได้อะไร ๙๐๔
จิตที่ปราศจากสติ ๑๒๗๐
จิตที่ปัญญาอบรมแล้ว ๑๓๘๑
จิตที่ไม่มีเชิงรองรับ ๘๔๒
จิตที่ยังไม่ได้ฟอก ๑๖
จิตที่หลุดพ้นด้วยดี ๗๕๑
จิตนี้เป็นธรรมชาติประภัสสร ๑๓๑๐
จิตประภัสสรตามธรรมชาติ ๑๓๑๐
จิตประภัสสรสมุจเฉท ๑๓๑๐
จิตเป็นสมาธิแล้ว ธรรมลักษณะย่อมปรากฏ-ตามที่เป็นจริง ๑๓๓๖
จิตเป็นสมาธิแล้ว ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง ๑๓๓๗
จิตมีตัณหาเรียกว่าการอยู่สองคน ๓๕๘
จิตไม่กำหนัดในธรรมเป็นที่ตั้ง-แห่งความกำหนัด ๑๑๘๗
จิตไม่ขัดเคืองในธรรมเป็นที่ตั้ง-แห่งความขัดเคือง ๑๑๘๗
จิตไม่มัวเมาในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา ๑๑๘๗
จิตไม่มีตัณหาเรียกว่าอยู่คนเดียว ๓๕๙
จิตไม่หลงในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความหลง ๑๑๘๗
จิตหยั่งลงสู่อมตะเมื่อประกอบด้วยสัญญา-อันเหมาะสม ๗๖๖
จินดาที่เป็นอาทิพรหมจรรย์ ๑๐๓๔
จินดาที่ไม่เป็นอาทิพรหมจรรย์ ๑๐๓๔
จินตนาอันเป็นบาปอกุศล ๑๐๓๓
จุดมุ่งหมายแท้จริงของพรหมจรรย์ ๑๓๘๙
จุตูปปาตญาณ ๔๙๗/๑๕๖๓
จุตูปปาตญาณธาตุ ๔๙๗
เจตนาเป็นกรรม ๑๐๒๕
เจตโสลีนัตตา (ความมีจิตหดหู่) ๓๘๑
เจตโสวิกเขปะ (ความส่ายแห่งจิต) ๓๘๑
เจตโสอภินิโรปนา=งอกงามแห่งความคิดถึง-ที่สุดของจิต ๑๐๓๐
เจโตปริยญาณธาตุ ๔๙๖
เจโตวิมุตติชนิดที่ยังมีอุปสรรค ๑๓๖๕
เจโตวิมุตติที่ไม่กำเริบ ๔๘๙
เจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติที่เข้าถึงแล้วไม่มี-อหังการมังการมานานุสัย ๑๔๘๖
เจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันไม่มีอหังการะ-มมังการะมานานุสัย ๔๖๙
เจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ ๙๓/๖๐๘/๑๑๑๘
เจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ ๔๙๘/๕๕๙/๖๖๑/๗๒๙/๑๑๗๕/๑๓๘๓/๑๓๙๐/๑๔๓๔/๑๕๑๘
เจโตวิมุตติอันสงบ ๑๓๖๕
เจโตสมาธิที่สามารถเพิ่มผาสุกทางกาย ๑๓๔๔
เจโตสมาธิอันไม่มีนิมิต ๑๓๔๔
(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
เจริญเนกขัมมธาตุ เพื่อละกามธาตุ ๙๕๘
เจริญอัพยาปาทธาตุเพื่อละพ๎ยาปาทธาตุ ๙๕๘

เจริญอวิหิงสาธาตุ เพื่อละวิหิงสาธาตุ ๙๕๘
(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
เจริญเนกขัมมวิตก เพื่อละเสียซึ่งกามวิตก ๙๕๗
เจริญอัพ๎ยาปาทวิตก เพื่อละเสียซึ่ง-พ๎ยาปาทวิตก ๙๕๗
เจริญอวิหิงสาวิตก เพื่อละเสียซึ่งวิหิงสาวิตก ๙๕๗
(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
เจริญเนกขัมมสัญญา เพื่อละกามสัญญา๙๕๖
เจริญอัพ๎ยาปาทสัญญาเพื่อละพ๎ยาปาทสัญญา ๙๕๖
เจริญอวิหิงสาสัญญา เพื่อละวิหิงสาสัญญา ๙๕๖
(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
เจริญเมตตาภาวนาเถิดพยาบาทจักละไป ๑๔๒๖
เจริญกรุณาภาวนาเถิดวิหิงสาจักละไป๑๔๒๗
เจริญมุทิตาภาวนาเถิดอรติจักละไป ๑๔๒๗
เจริญอุเบกขาเถิดปฏิฆะจักละไป ๑๔๒๗
เจริญอสุภะภาวนาเถิดราคะจักละไป ๑๔๒๗
เจริญอนิจจสัญญาภาวนาเถิดอัส๎มิมานะ-จักละไป ๑๔๒๗
เจริญสติปัฏฐานทั้งสี่โดยวิธีทั้งสาม ๑๒๓๗
เจริญสมาธิจักรู้อริยสัจตามเป็นจริง ๗๕
(สี่คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
เจริญอสุภะเพื่อละราคะ ๔๖๘/๘๐๕
เจริญเมตตาเพื่อละพยาบาท ๔๖๘/๘๐๕
เจริญอานาปานสติเพื่อตัดเสียซึ่งวิตก ๔๖๘/๘๐๕
เจริญอนิจจสัญญาเพื่อถอนอัส๎มิมานะ ๔๖๘/๘๐๕
(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
เจริญอสุภะเพื่อละเสียซึ่งราคะ ๙๕๖
เจริญเมตตาเพื่อละเสียซึ่งโทสะ ๙๕๖
เจริญปัญญาเพื่อละเสียซึ่งโมหะ ๙๕๖
"เจ้าของสวนผัก" ๒๗
เจ้าเหนือหัวของสัตว์โลก ๒๘๒
ใจของเราจักออกจากโลกทั้งปวง ๙๒๙
ใจฉุดไปหาธรรมารมณ์ที่ถูกใจ ๑๒๓๔
ใจที่ปราศจากมานะว่าเราว่าของเรา-(อหงฺการมมงฺการมาน) ๗๖๘

ฉ

(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาต่อเนื่องกันไป :—)
ฉลาดในสมาธิ ๑๓๔๖
ฉลาดในการเข้าสู่สมาธิ ๑๓๔๖
ฉลาดในการดำรงอยู่ในสมาธิ ๑๓๔๖
ฉลาดในการออกจากสมาธิ ๑๓๔๖
ฉลาดในความเหมาะสมแห่งสมาธิ ๑๓๔๖
ฉลาดในธรรมเป็นโคจรแห่งสมาธิ ๑๓๔๖
ฉลาดในอภินิหารแห่งสมาธิ ๑๓๔๖
"ฉันทราคะ" ในความหมายที่กว้าง ๓๔๐
ฉันทราคะในแต่ละขันธ์คือตัวสัญโญชน์ ๒๒๗

ฉันทะ ๙๑
ฉันทะ (ความพอใจ) ๒๕๐
ฉันทะเป็นมูลเหตุแห่งทุกข์ ๓๔๑
ฉันทะและวิตกชนิดที่เป็นวิสัยแห่งชาวบ้าน ๑๒๔๔
ฉันทะและวิตกชนิดที่เป็นวิสัยแห่งบรรพชิต ๑๒๔๔
เฉไปติดบ่วงทิฏฐิ ๒๙

ช

ชอบตามระลึกถึงเรื่องเก่ากับมาตุคาม ๘๓๒
ชอบเสียงของมาตุคาม ๘๓๑
ชาคริยานุโยค ๑๑๕๑
(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
ช่างทองสูบลมตะพืดไปทำทองให้ไหม้ – (สุกเกิน) ๑๓๑๗
ช่างทองพรมน้ำตะพืดไปทำทองนั้นให้เย็น ๑๓๑๗
ช่างทองตรวจดูตะพืดทำให้ทองนั้นไม่สุก – อย่างพอดี ๑๓๑๗
ช้างต้นที่รู้ประหาร ๖๐๑
ช้างต้นที่รู้ไป ๖๐๑
ช้างต้นที่รู้ฟัง ๖๐๑
ช้างต้นที่รู้อดทน ๖๐๑
ชาติชราและมรณะต่อไป ๓๔๙
ชายหนุ่มหญิงสาวที่ชอบแต่งตัว ๑๑๓๙
ชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชา ๑๕๔๗
ชีวิตมนุษย์กับจตุราริยสัจ ๑๙
ชื่อแห่งกามคุณห้า ๕๐
ชื่อแห่งการปรารภความเพียร ๕๑
ชื่อแห่งความโกรธและความคับแค้น ๕๐
ชื่อแห่งตถาคตผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธะ ๕๑
ชื่อแห่งตัณหา ๕๐
ชื่อแห่งเนกขัมมะ ๕๑
ชื่อแห่งมาตุคาม ๕๑
ชื่อแห่งอายตนะหกในภายใน ๕๐
ชื่อแห่งโอรัมภาคิยสังโยชน์ห้า ๕๐
เชิงรองรับของจิต ๘๔๒
เชือกหรือบ่วงที่จะจูงสัตว์ไปสู่ภพ ๒๘๒
เชื้องอกของพืช ๒๘๕
ใช้จ่ายโภคทรัพย์ (อย่างสุรุ่ยสุร่าย) – เหมือนคนกินผลมะเดื่อ ๑๑๐๔

ฌ

ฌาน (ที่มีสัญญา) ๙๑๑
ฌานที่ ๑ ๑๐๖/๕๑๖/๑๒๗๙/๑๒๘๑ ฯลฯ
ฌานที่ ๒ ๑๐๖/๕๑๗/๑๒๗๙/๑๒๘๒ ฯลฯ
ฌานที่ ๓ ๑๐๖/๕๑๗/๑๒๗๙/๑๒๘๒ ฯลฯ
ฌานที่ ๔ ๑๐๖/๕๑๘/๑๒๗๙/๑๒๘๓ ฯลฯ
ฌานทุกระดับมีชื่อเรียกว่านิพพานชนิดหนึ่ง ๔๘๓
ฌานระงับความรัก – เกลียด ๑๓๔๗
ฌายีภิกษุผู้ฉลาด ๙๑๕

ญ

ญาณเกิดจากสมาธิของผู้ที่มีสติปัญญา-รักษาตน ๑๓๒๔
ญาณเครื่องกำหนดรู้ใจผู้อื่น (เจโตปริยญาณ) ๑๕๖๑
ญาณเครื่องรู้ซึ่งจุติและอุปะปาตะของสัตว์-(จุตูปปาตญาณ) ๑๕๖๓
ญาณทัสสนะ (ก่อนการบรรลุ) ๑๕๕๘
ญาณทัสสนะ (ปัญญาเครื่องรู้เห็น) ๔๘๘
ญาณทัสสนะ (หลังการบรรลุ) ๑๕๓๔
ญาณทัสสนะอันวิเศษควรแก่ความเป็นอริยะ ๑๓๕๗
ญาณในตถาคตพลญาณ ๑๓๔๙
ญาณประเภทยิ่งเร็ว ๘๙๙
ญาณเป็นเครื่องสิ้นไปแห่งอาสวะ ๕๓/๗๖/๑๔๙๙
ญาณมีได้เฉพาะแก่ผู้มีจิตตั้งมั่น ๑๓๔๙
ญาณสามในแต่ละอริยสัจ ๑๕๓๒
ญาณหยั่งรู้ว่า "พ้นแล้ว" ๕๔
ญาติอย่างยิ่ง ๔๗๐

ฐ

ฐานที่เกิดแห่งตัณหา ๓๒๑
ฐานที่ตั้งแห่งความมีสัมปชัญญะ ๑๙ ฐาน ๑๑๙๐
ฐานแห่งวิปัสสนาในตัวเอง ๙๑๑
ฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ ๑๒๓๙
ฐานะเป็นทางแห่งอมตะ ๘๓๙

ด

ดวงตา-ญาณ-ปัญญา-วิชชา-และ-แสงสว่างในอริยสัจ ๑๕๓๒
ดับกิเลสและทุกข์เพราะออกเสียได้จาก-ทิฏฐิบวกทิฏฐิลบ ๖๓๖
ดับตัณหาคือปลงภาระหนักลงได้ ๔๑๘
ดับไปเร็วเหมือนการกะพริบตาของคน ๑๔๓๐
ดำรงชีวิตอย่างคนหลุดพ้นตามที่เขาสมมติกัน ๑๑๑๔
ดำริ (ปกปฺเปติ) ๓๔๑
ดินน้ำไฟลมเป็นสิ่งที่ปุถุชนยังไม่ได้รู้รอบ ๕๕๑
ดินน้ำไฟลมเป็นสิ่งที่ภิกษุผู้เสขะ-จะต้องได้รู้รอบ ๕๕๒
ดินน้ำไฟลมเป็นสิ่งที่ภิกษุผู้อรหันต์ขีณาสพ-ได้รู้รอบแล้ว ๕๕๔
เดช (แห่งธรรม) อันวิริยะนฤมิตขึ้น ๕๔๘
เดรัจฉานกถา (เรื่องขวางหนทางธรรม-สำหรับบรรพชิต) ๑๕๔๕
เดรัจฉานวิชา ๑๕๔๗
เดิน-เดินค่อยๆ-ยืน-นั่งลง-นอนเสียดีกว่า ๑๐๔๕
แดนเกิดแห่งทุกข์ ๒๙๖

ต

ตกลงในเหวแห่งความเกิด ฯลฯ ๒๐
ตถาคต ๓๑/๓๙/๖๓/๗๙/๓๗๕/ ฯลฯ
ตถาคตเกิดขึ้นในโลกแสดงธรรม ๑๕๔๐
ตถาคตทั้งหลายเป็นเพียงผู้บอก (วิธีแห่ง-การกระทำ) ๘๕๒
ตถาคตถอนตัวออกได้แล้วจากโลก ๕๗
ตถาคตภาสิตา – อันเป็นตถาคตภาษิต ๕๐๕
ตถาคตไสยา (นอนอย่างตถาคต) ๑๓๐๙
ตถาคตอุบัติขึ้นในโลก ๕๙
ตถาคือมีความเป็นอย่างนั้น ๑๐๕
ตทังคนิพพานโดยนิปปริยาย ๖๗๗
ตทังคนิพพานโดยปริยาย ๖๗๗
ตทังคนิพพุโต ๖๗๖
ตนเองก็ปฏิบัติตามหลักเกณฑ์อันนั้น ๘๓
ตโปชิคุจฉวาท ๘๓๘
ตโปชิคุจฉวาท (การสอนเกียจกันบาป-ด้วยตบะ) ๘๓๗
ตโปชิคุจฉิวัตร ๘๓๗
ตรัสโวหารโลกแต่มิได้ทรงยึดถือ ๖๕
ตรัสให้มีสติคู่กันไปกับสัมปชัญญะ ๑๒๓๘
ต้นเหตุแห่งมิจฉาทิฏฐิ ๙๓๒
ต้นเหตุแห่งสัมมาทิฏฐิ ๙๓๒
ต้องละฉันทราคะในเบญจขันธ์ ๒๕๒
ต้องแล่นไปในสังสารวัฏ ๖
ตัณหักขยะ (ที่สิ้นตัณหา) ๔๕๗/๔๖๓
ตัณหาเกิดในที่ไหน ๑๒๙/๓๒๒
ตัณหาเกิดเพราะความได้เป็นหรือไม่ได้-เป็นอย่างที่ต้องการ ๓๒๒
ตัณหาเกิดเพราะจีวร (เครื่องนุ่งห่ม) ๓๒๑
ตัณหาเกิดเพราะเสนาสนะ (เครื่องอยู่-เครื่องใช้) ๓๒๒
ตัณหาเกิดเพราะอาหาร ๓๒๒
ตัณหา (ความทะยานอยาก) ๒๕๐
ตัณหา (เครื่องให้เกิดความสะดุ้ง) ๒๘๑
ตัณหาเจริญเพราะมีมิจฉาทิฏฐิในปิยรูป-สาตรูป ๓๗๙
ตัณหาดับไปในที่ไหน ๔๑๐
ตัณหาโดยวิภาค ๒๘๘
ตัณหาโดยวิภาค (อีกนัยหนึ่ง) ๒๘๙
ตัณหาตั้งอยู่ในที่ไหน ๑๒๙/๓๒๒
ตัณหาถูกทำให้แห้งสนิทแล้วก็ไหลไม่ได้ ๕๔๒
ตัณหาทำให้มีการเกิดอีก ๒๘๐/๓๕๘
ตัณหาที่จะนำไปสู่ภพ ๗/๓๕๖
ตัณหานั่นแหละเป็นเชื้อ ๓๕๒
ตัณหานุสัย ๒๘๐
ตัณหาในกาม ๒๗๙
ตัณหาในความมีความเป็น ๒๗๙
ตัณหาในความไม่มีไม่เป็น ๒๗๙
ตัณหาในภพ ๗
ตัณหาเป็นเครื่องถักร้อยเพื่อให้เกิดขึ้น-แห่งภพนั้น ๆ ๗๖๒

ตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัดผัสสะให้ติดกัน ๗๖๒
ตัณหาเป็นเชื้อแห่งการเกิด ๓๕๑
ตัณหาเป็นเพื่อนสองของคน ๓๕๙
ตัณหาเป็นยางของพืช ๒๘๓
ตัณหาเป็นเหตุแห่งความโศก ๓๖๗
ตัณหาพร้อมทั้งราก (อวิชชา) ๔๗๘
ตัณหามีกระแสสามสิบหกสาย ๒๘๑
ตัณหามีเวทนาเป็นเหตุให้เกิด ๒๘๗
ตัณหามีอยู่อุปธิก็มีอยู่ ๒๘๖
ตัณหาไม่มีอุปธิก็ไม่มี ๒๘๖
ตัณหาละไปในที่ไหน ๔๑๐
ตัณหาวิจริต (ความนึกที่ซ่านไปด้วยอำนาจ-
แห่งตัณหา) ๓๑๕
ตัณหาสัญโญชน์ ๒๘๒
ตัวความไม่สะอาด ๑๕๖๗
ตัวความสะอาด ๑๕๗๐
ตัวฉันทราคะที่มีอยู่ในปัญจุปาทานักขันธ์-
คือตัวอุปาทาน ๒๑๓
ตัวชักนำมาซึ่งมิจฉามรรค ๑๐๐๙
ตัวทาง ๕๐
ตัวพรหมจรรย์ ๑๓๘๗
ตาณะ (ที่ป้องกัน) ๔๖๑/๔๖๓
ตาฉุดไปหารูปที่น่าพอใจ ๑๒๓๔
ตาที่เป็นเหตุให้ได้โภคทรัพย์ ๑๐๓
ตาที่เป็นเหตุให้รู้ธรรม ๑๐๓
ตาบอดจูงตาบอดเป็นแถวยาว ๑๐๗๕
ตามเห็นกายในกาย แต่อย่าตรึกซึ่งวิตก-
อันเข้าไปประกอบอยู่กับกาย ๑๒๓๓
ตามเห็นจิตในจิต แต่อย่าตรึกซึ่งวิตก-
อันเข้าไปประกอบอยู่กับจิต ๑๒๓๓
ตามเห็นซึ่งตนว่ามีรูป ๒๑๘/๒๔๘
ตามเห็นซึ่งตนว่ามีอยู่ในรูป ๒๑๘/๒๔๘
ตามเห็นซึ่งรูปโดยความเป็นตน ๒๑๘/๒๔๘
ตามเห็นซึ่งรูปว่ามีอยู่ในตน ๒๑๘/๒๔๘
ตามเห็นธรรมในธรรมแต่อย่าตรึกซึ่งวิตก-
อันเข้าไปประกอบอยู่กับธรรม ๑๒๓๓
ตามเห็นเวทนาในเวทนาแต่อย่าตรึกซึ่งวิตก-
อันเข้าไปประกอบอยู่กับเวทนา ๑๒๓๓
ตายตามสิ่งใดไป ย่อมถูกตราหน้าเพราะสิ่งนั้น
๒๒๖
ติรจฉานกถา ๔๑
ติวิธูปปริกฺขี ๖๒๒
เตโชธาตุที่เป็นไปในภายใน ๑๕๘/๙๖๐
เตโชธาตุที่เป็นภายนอก ๑๕๘/๙๖๐
เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) ๑๕๖
เตรียมพระโสดาบัน (คือธัมมานุสารีและ-
สัทธานุสารี) ๕๙๒/๖๗๐-๑/๑๔๖๔
เต่าตาบอด ๑๐๒
ไตรสิกขา ๕๕๗
ไตรสิกขาของพระอเสขะ ๕๕๕
ไตรสิกขา (อีกนัยหนึ่ง) ๕๕๙

ถ

ถ้วยดื่มสำริดที่มีเครื่องดื่มใส่อยู่แล้วในโลก–
มียาพิษปนติดอยู่ ๓๗๙
ถอนอนุสัยคืออวิชชา ๑๘๓
ถอนอนุสัยแห่งทิฏฐิและมานะ ๘๗๘
ถ้อยคำที่ประกอบด้วยสมาบัติ ๑๔
ถ้อยคำที่ยึดถือเอาแตกต่างกัน ๔๐
ถ้อยคำอันพร่ำบ่นถึงกามคุณ ๑๔
ถัมภะ (หัวดื้อ) ๗๖๙
"ถ้ากระไรเราดำรงตนอยู่ในความลำบากเถิด" ๑๑๗๓
"ถ้าขันธ์จักได้มีสุขโดยถ่ายเดียว" ๒๓๑
"ถ้าขันธ์เป็นทุกข์โดยถ่ายเดียว" ๒๓๐
ถ้าจะมีตัวตนกันบ้าง ๑๐๑๔
"ถ้านิสสรณะจากขันธ์แต่ละขันธ์ มี" ๒๒๙
"ถ้านิสสรณะ (อุบายเครื่องออกพ้นไปได้)–
จากขันธ์แต่ละขันธ์ ไม่มี" ๒๒๙
ถ้ามีใครกล่าวติเตียนต่อหน้า ๑๒๔๔
ถ้ามีใครประหารเธอด้วยฝ่ามือ ๑๒๔๔
ถ้ามีราคะ มีนันทิ มีตัณหาในอาหาร ๓๔๘
ถ้าไม่มีราคะ ไม่มีนันทิ ไม่มีตัณหาในอาหาร ๔๘๔
ถ้ายังมีเชื้อก็ยังไม่ปรินิพพาน ๔๗๙
ถ้าหมดเชื้อก็ปรินิพพาน ๔๗๙
"ถ้าอัสสาทะของแต่ละขันธ์ มี" ๒๒๘
"ถ้าอัสสาทะ (รสอร่อย) ของแต่ละขันธ์ ไม่มี" ๒๒๘
"ถ้าอาทีนพของแต่ละขันธ์ มี" ๒๒๙
"ถ้าอาทีนพ (โทษ) ของแต่ละขันธ์ ไม่มี" ๒๒๙
ถึงฝั่งนอกแห่งโลกคือถึงความสิ้นอาสวะ ๑๐๔๙
ถูกความกลัวคุกคามเอาแล้ว ๑๙
ถูกจิตนี้คดโกงล่อลวงปล้นปลอก ๑๘
ถูกตราหน้าเพราะตายตามเบญจขันธ์ ๒๒๖
ถูกตราหน้าเพราะอนุสัยในเบญจขันธ์ ๒๒๔
ถูกต้องธรรมเหล่านั้นด้วยนามกายแล้วแลอยู่ ๑๔๒๒
ถูกทำให้ยุ่งเหยิงเหมือนด้ายยุ่ง ๓๑๔
ถูกภพบังหน้าแล้ว ๔
เถรภาษิต ๕๔๒
เถรีภาษิต ๔๓๙
เถาวัลย์ (คือตัณหา) ๒๘๑

ท

ทรงกล่าวธรรมปริยายอยู่ตามลำพังพระองค์ ๗๓๖
ทรงกำชับเรื่องการทำลายอหังการมมังการ ๑๔๘๖
ทรงบัญญัติแต่ความทุกข์และความดับทุกข์ ๖๔

ทรงเป็นแต่ผู้บอกทางเท่านั้น ๔๗๕
ทรงพบ ๕๓
ทรงพยากรณ์เฉพาะเรื่องอริยสัจสี่ ๖๒
ทรงพระนามว่าสัมมาสัมพุทธะ เพราะได้ – ตรัสรู้อริยสัจสี่ ๕๗
ทรงรอบรู้โลก ๕๗
ทรงรำพึงถึงหมู่สัตว์ ๓
ทรงแสวง ๕๒
ทรัพย์ประจำตัวของกษัตริย์ ๕๔๘
ทรัพย์ประจำตัวของพราหมณ์ ๕๔๘
ทรัพย์ประจำตัวของแพศย์ ๕๔๘
ทรัพย์ประจำตัวของศูทร ๕๔๘
ทรัพย์อย่างยิ่ง ๔๗๐
ท่อธารแห่งบุญ ๑๐๘๕
ทักษิณาทานที่มีผลเลิศในเบื้องบน ๑๑๒๔
ทัณฑวาคุระ ๓๐
ทัสสนะไม่วิปริต ๑๕๖๙
ทัสสนะวิปริต ๑๕๖๖
ทางดำเนินแห่งจิตให้ถึงซึ่งการเกิดขึ้นแห่ง – สักกายะ ๓๗๓
ทางดำเนินแห่งจิตให้ถึงซึ่งการดับไปแห่ง – สักกายะ ๑๔๒๖
ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของทุกข์ ๒๕๕/๘๒๑
ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของโลก ๕๘
ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของเวทนา ๑๗๔
ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งรูป ๑๖๙
ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่ง – วิญญาณ ๒๐๘
ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่ง – เวทนา ๑๙๒
ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร ๒๐๒
ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสัญญา ๑๙๖/๑๙๘
ทางเดินแห่งจิตของปุถุชน ๗๙๓
ทางนั้นอันเป็นที่หลงแห่งมาร ๘๕๑
ทางเป็นเครื่องให้ถึงอมตะ ๔๗๖
ทางไปแห่งจิตของสัตว์ ๑๘๖
ทางเพื่อการรู้จักการถอนซึ่งลูกศร ๘๕๒
ทางเพื่อความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพรหม ๑๒๙๘
ทางมาแห่งอนุสัย ๑๘๓
ทางมีองค์แปดประเสริฐกว่าทางทั้งหลาย ๘๕๑
ทางโล่งอันแน่นอนไปสู่สัมมัตตนิยาม ๑๓๗๓
ทางเสื่อมแห่งโภคะ ๑๐๙๔
ทางแห่งความหมดจด ๘๕๒
ทางแห่งความหลุดพ้นอย่างยิ่งตามทิฏฐิ – แห่งตน ๆ ๓๗๐
ทางแห่งถ้อยคำที่กล่าวหา ๑๓๒๖
ทางแห่งนิโรธ ๕๐๕
ทางแห่งพระนิพพานอันเป็นธรรมหมดจด ๙๘๒

ทางให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งโลก ๑๒๕
ทางให้ถึงความหลุดพ้นห้าทาง ๗๕๕
"ทางให้ถึงนิพพานเราได้แสดงแล้ว" ๑๔๑
ทายาทแห่งภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า ๗๗๒
ทารกไม่รู้ตามที่เป็นจริงซึ่งเจโตวิมุติ – ปัญญาวิมุติ ๓๕๕
ทำได้จนเป็นสักขีพยานในขณะที่อายตนะ – ยังมีอยู่ ๔๙๕
ทำที่สุดทุกข์โดยไม่รู้อริยสัจ ๙๖
ทำนองเส้นผมบังภูเขา ๓
ทำมารให้เป็นผู้ตาบอด ๓๓
ทำไมจึงกล่าวกันว่ารูป ๔๙๙
ทำไมจึงกล่าวกันว่าวิญญาณ ๕๐๐
ทำไมจึงกล่าวกันว่าเวทนา ๔๙๙
ทำไมจึงกล่าวกันว่าสังขาร ๔๙๙
ทำไมจึงกล่าวกันว่าสัญญา ๔๙๙
ทำอย่างไรสรีรยนต์จักถึงฝั่งโน้นได้ ๔๗๘
ทิ้งเสียนั่นแหละกลับจะเป็นประโยชน์ ๙๐๑
ทิฏฐธรรมนิพพานโดยนิปปริยาย ๖๗๕
ทิฏฐธรรมนิพพานโดยปริยาย ๖๗๔
ทิฏฐธัมมนิพพานวาท ๓๗๗
ทิฏฐิคตะ ๔๓๗
ทิฏฐิซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งการวิวาท ๑๐๐๒
ทิฏฐิดังเชือกที่ผูกล่าม ๔๗๘
ทิฏฐิทัสสนะที่เป็นไปเพื่อทุกขนิโรธ ๔๓๗
ทิฏฐิที่กระเดียดไปในทางกำหนัดย้อมใจ ๗๒๔
ทิฏฐิที่กระเดียดไปในทางเข้าไปยึดมั่นถือมั่น ๑๐๐๓
ทิฏฐิที่กระเดียดไปในทางประกอบตน – (อยู่ในภพ) ๑๐๐๓
ทิฏฐิที่กระเดียดไปในทางประกอบอยู่ในภพ ๗๒๔
ทิฏฐิที่กระเดียดไปในทางเพลิดเพลิน ๑๐๐๓
ทิฏฐิที่กระเดียดไปในทางมีความกำหนัด – ย้อมใจ ๑๐๐๓
ทิฏฐิที่กระเดียดไปในทางไม่กำหนัดย้อมใจ ๗๒๔
ทิฏฐิที่กระเดียดไปในทางไม่ประกอบอยู่ – ในภพ ๗๒๔
ทิฏฐิที่กระเดียดไปในทางไม่ยึดมั่นด้วย – อุปาทาน ๗๒๔
ทิฏฐิที่กระเดียดไปในทางยึดมั่นด้วยอุปาทาน ๗๒๔
ทิฏฐิที่กระเดียดไปในทางสยบมัวเมา ๑๐๐๓
ทิฏฐิที่เกี่ยวกับตัณหา ๓๗๐
ทิฏฐิที่ถือเอาได้ซึ่งประโยชน์โดยส่วนสอง ๙๕๒
ทิฏฐินิสสัยที่สหรคตด้วยปุพพันตขันธ์ ๑๒๖๗
ทิฏฐินิสสัยที่สหรคตด้วยอปรันตขันธ์ ๑๒๖๗
ทิฏฐิบวก – ทิฏฐิลบ ๖๓๖
ทิฏฐิปฏิลาภ (การได้ทิฏฐิเฉพาะเรื่อง) ๑๑๔๘

ทิฏฐิปปัตต์ (ผู้บรรลุแล้วด้วยความเห็น - ลงสู่ธรรม) ๖๖๘
ทิฏฐิปรารภทั้งปุพพันตะและอปรันตขันธ์ ๓๗๐
ทิฏฐิปรารถปุพพันตขันธ์ ๓๗๐
ทิฏฐิปรารภอปรันตขันธ์ ๓๗๐
ทิฏฐิโยคะ ๔๒๘
ทิฏฐิว่า "ลมก็ไม่พัด แม่น้ำก็ไม่ไหล สตรี-มีครรค์ก็ไม่คลอด พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็ไม่ขึ้นไม่ตก แต่ละอย่าง ๆ เป็นของตั้งอยู่อย่างมั่นคงดุจการตั้งอยู่ของ-เสาระเนียด" ๕๘๔
ทิฏฐิสัญโญชน์ (สังโยชน์คือความเห็นผิด) ๓๘๘
ทิฏฐิสัมปทา (ความเป็นโสดาบัน) ๕๖๙
ทิฏฐิสัมปันนบุคคล ๒๒
ทิฏฐิให้เกิดเวทนาที่ล้วนแต่เป็นทุกขสมุทัย ๓๗๖
ทิฏฐิอันเป็นไปตรง ๑๒๓๗
ทิฏฐิอันเป็นอธิมุตติบท ๓๗๐
ทิฏฐุปาทานความถือมั่นในทิฏฐิ ๒๑๐
ทิพพโสตญาณธาตุ ๔๙๖
ทิ่มแทงกันและกันด้วยหอกปาก ๑๗๙
ทิศใดอันเธอไม่เคยไปตลอดกาลยาวนาน ๖๐๓
ทิศเบื้องขวา ๑๐๙๕
ทิศเบื้องซ้าย ๑๐๙๗
ทิศเบื้องต่ำ ๑๐๙
ทิศเบื้องบน ๑๐๙๘
ทิศเบื้องหน้า ๑๐๙๕
ทิศเบื้องหลัง ๑๐๙๖
ทิศเป็นที่ผาสุกแก่ตถาคต ๑๐๕๓
ทีปะ (เกาะที่พ้นน้ำ) ๔๖๐/๔๖๓
ที่เกิดของเวทนาทั้งสามได้แก่ "ผัสสะ" ๗๙๐
ที่เกิดและการเกิดแห่งตัณหา ๓๒๐
ที่เกิดแห่งอาหาร ๒๘๗
ที่เกิดแห่งอุปธิ ๒๘๖
ที่เกิดแห่งอุปาทาน ๒๘๗
"ที่" ซึ่งจักษุของมารผู้มีบาปมองไม่เห็น ๑๓๔๒
"ที่" ซึ่งดวงจันทร์ก็ไม่ส่องแสง ๔๔๐
"ที่" ซึ่งดวงอาทิตย์ก็ไม่ปรากฏ ๔๔๐
"ที่" ซึ่งดาวศุกร์ย่อมไม่ส่องแสง ๔๔๐
"ที่" ซึ่งดินน้ำไฟลมไม่อาจเข้าไปอยู่ ๔๔๐
"ที่" ซึ่งธาตุสี่หยั่งลงไม่ถึง ๔๓๘
"ที่" ซึ่งนามรูปดับไม่มีเหลือ ๔๓๘
"ที่" ซึ่งมารผู้มีบาปมองไม่เห็น ๓๓
"ที่" ซึ่งมารและบริวารของมารไปไม่ถึง ๓๒
"ที่" ซึ่งวัฏฏะย่อมไม่หมุน ๔๓๙
ที่ดับแห่งภพทั้งหลายโดยประการทั้งปวง ๔๔๖
ที่ตั้งอาศัยเกิดแห่งตัณหา ๑๓๐/๓๒๒
"ที่ตั้งอาศัยแห่งการเจริญ-สัมโพธิปักขิกธรรม" ๘๐๖

ที่ต้านทานสำหรับสัตว์ผู้กลัว ๑๓๔๑
ที่ติดของสัตว์ ๒๑๕
ที่ที่ควรเที่ยวไปซึ่งเป็นวิสัยแห่งบิดาของตน ๑๑๘๐
ที่ที่มารไปไม่ถึง ๔๓๙
ที่ที่มีโศก มีธุลี มีความคับแค้น ๓๔๘
ที่ที่ไม่ใช่ที่เที่ยวของบุถุชน ๔๓๙
ที่เที่ยวนอกโลก ๔๓๙
ที่นั่ง–นอน–ยืน–เดิน อันเป็นทิพย์ ๑๓๔๕
ที่เป็นที่ประชุมลงของสิกขาบททั้งปวง ๕๖๑
ที่พึ่งอันเกษม ๑๙
ที่พึ่งอันสูงสุด ๑๙
ที่มิใช่ฝั่ง (วัฏฏสงสาร) ๘๕๙
ที่มุ่งแสวงของผู้มองเห็นโทษในโลก ๔๗๑
ที่ไม่โศกไม่มีธุลีและไม่มีความคับแค้น ๔๘๔
ที่ละไปดับไปแห่งตัณหา ๔๑๐
(ห้าคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :–)
ที่สงบสังขารทั้งปวง ๔๔๓
ที่สละคืนอุปธิทั้งปวง ๔๔๓
ที่สิ้นตัณหา ๔๔๓
ที่คลายความกำหนัด ๔๔๓
ที่ดับกิเลส ๔๔๓
ที่สงัดซึ่งสัตว์ยินดีได้โดยยาก ๘๕๙
ที่สุดของพรหมจรรย์คือนิพพาน ๔๒๒
ที่สุดในเบื้องต้นของภวตัณหา ๓๑๓
ที่สุดในเบื้องต้นของอวิชชา ๓๓๓
ที่สุดแห่งทุกข์ ๔๔๑/๔๔๒/๔๔๓/๕๔๒/๗๖๕/๗๗๓
ที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ๑๓๘๗
ที่สุดแห่งโลกที่ไม่อาจถึงได้ด้วยการไป ๔๔๐
ที่สุดแห่งอนุสัย ๘๐๓
ที่หลบพ้นภัยจากมาร ๑๓๔๑
ที่อันเป็นฝั่ง (นิพพาน) ๘๕๙
ทุกขตา (คือทุกข์เพราะทุกข์ ทุกข์เพราะ–ปรุงแต่ง ทุกข์เพราะแปรปรวน) ๑๔๐๕
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นสิ่งที่ควรทำ–ให้เกิดมี ๑๔๘๙
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ๑๑๐
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ(โดยพิสดาร) ๑๓๕
ทุกขนิโรธคามินีสมนุปสฺสนา ๑๔๒๖
ทุกขนิโรธเรียกว่าสักกายนิโรธ ๗๔๔
ทุกขนิโรธอริยสัจ ๑๑๐
ทุกขนิโรธอริยสัจ (โดยพิสดาร) ๑๓๒
ทุกขนิโรธอริยสัจเป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้ง ๘๑๕
ทุกขนิโรธอริยสัจ (อีกนัยหนึ่ง) ๑๑๕
ทุกขเวทนา ๑๗๑
ทุกขเวทนาพึงเห็นโดยความเป็นลูกศร ๑๘๑
ทุกขสมุทยคามินีสมนุปสฺสนา ๓๗๔
ทุกขสมุทยอริยสัจ ๑๑๕
ทุกขสมุทยอริยสัจ (โดยพิสดาร) ๑๒๙/๓๒๒
ทุกขสมุทยอริยสัจเป็นสิ่งที่ควรละ ๔๐๓
ทุกขสมุทยอริยสัจ (อีกนัยหนึ่ง) ๑๓๘
ทุกขสัญญาเป็นไปโดยสะดวกเมื่อมุ่ง–อานิสงส์หกประการ ๙๒๙

ทุกขอริยสัจ ๑๐๙/๑๔๕
ทุกขอริยสัจ (โดยพิสดาร) ๑๒๕
ทุกขอริยสัจเป็นสิ่งที่ควรรอบรู้ ๒๗๔
ทุกขอริยสัจ (อีกนัยหนึ่ง) ๑๑๓
ทุกขอริยสัจ (อีกนัยหนึ่ง) ๑๑๔
ทุกข์กล่าวโดยย่อ ๑๒๙/๑๕๓
ทุกข์เกี่ยวกับความยากจนในโลก ๒๗๑
ทุกข์ของเทวดาและมนุษย์มีเสมอกันตามธรรมชาติ ๒๕๘
ทุกข์คือกระแสการปรุงแต่งทางจิต ๒๖๒
ทุกข์ชนิดที่ธีรชนไม่เคยประสบ ๒๗๓
ทุกข์ชนิดปลายแถว (แสดงโดยภาษาคน) ๒๗๐
ทุกชนิดปลายแถว (แสดงโดยภาษาธรรม) ๒๗๑
ทุกข์ดับไปทุกขั้นตอนแห่งการกระทำที่กระทำแล้ว ๕๙๖
ทุกข์ทั้งหมดนั้นมีฉันทะเป็นมูล ๓๔๑
ทุกข์ที่คลายช้า ๒๕๔
ทุกข์ที่คลายเร็ว ๒๕๔
ทุกข์ที่ทรงแสดงด้วยอายตนะภายใน ๑๑๔
ทุกข์ที่ทรงแสดงด้วยอุปาทานขันธ์ ๑๑๓
ทุกข์ที่มีประมาณยิ่ง ๒๕๔
ทุกข์ที่มีประมาณเล็กน้อย ๒๕๔
ทุกข์ที่ว่าตนทำเองก็หามิได้ผู้อื่นทำให้ก็หามิได้ก็อาศัยผัสสะเกิดขึ้น ๒๖๓
ทุกข์ที่ว่าตนทำเองก็อาศัยผัสสะเกิดขึ้น ๒๖๓
ทุกข์ที่ว่าตนทำเองด้วยผู้อื่นทำให้ด้วยก็อาศัยผัสสะเกิดขึ้น ๒๖๓
ทุกข์ที่ว่าผู้อื่นทำให้ก็อาศัยผัสสะเกิดขึ้น ๒๖๓
ทุกข์โทมนัสเพราะการอารักขาโภคทรัพย์ ๓๖๒
ทุกข์โทษที่เกิดจากกาม ๓๖๑
ทุกข์นี้หนอมีอุปธิเป็นเหตุให้เกิด ๙๗๕
ทุกข์ประเภทใหญ่ ๆ ๒๑
ทุกข์เพราะการเข้าถึงอบาย ๓๖๖
ทุกข์เพราะการเข้าทำสงครามกัน ๓๖๓
ทุกข์เพราะการปล้นเอาเมือง ๓๖๔
ทุกข์เพราะการไม่ได้บริโภคตามเวลา ๓๖๑
ทุกข์เพราะความพยายามไร้ผล ๓๖๒
ทุกข์เพราะติดอยู่ในอายตนะ ๒๕๙
ทุกข์เพราะถูกลงกรรมกรณ์ ๓๖๔
ทุกข์เพราะมัวเพลินในอายตนะ ๒๖๔
ทุกข์เพราะมีลักษณะทนได้ยาก ๒๕๘
ทุกข์เพราะมีลักษณะเป็นของปรุง ๒๕๘
ทุกข์เพราะมีลักษณะแปรปรวน ๒๕๘
ทุกข์เพราะยึดถือสิ่งที่ยึดถือไม่ได้ ๒๖๐
ทุกข์เพราะวิวาทบาดหมางกัน ๓๖๓
ทุกข์มีขึ้นเพราะอุปธิ ๔
ทุกข์มีอาการแปด (อีกนัยหนึ่ง) ๑๐๙/๑๑๑
(สิบเอ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
ทุกข์มีอุปธิเป็นปัจจัย ๓๖๘
ทุกข์มีอวิชชาเป็นปัจจัย ๓๖๘
ทุกข์มีสังขารเป็นปัจจัย ๓๖๘

ทุกข์มีวิญญาณเป็นปัจจัย ๓๖๘
ทุกข์มีผัสสะเป็นปัจจัย ๓๖๘
ทุกข์มีเวทนาเป็นปัจจัย ๓๖๘
ทุกข์มีตัณหาเป็นปัจจัย ๓๖๘
ทุกข์มีอุปาทานเป็นปัจจัย ๓๖๘
ทุกข์มีอารัมภะ (ความเกาะเกี่ยว) เป็นปัจจัย ๓๖๘
ทุกข์มีอาหารเป็นปัจจัย ๓๖๙
ทุกข์มีอิญชิตะ (ความหวั่นไหว) เป็นปัจจัย ๓๖๙
ทุกข์สรุปในปัญจุปาทานักขันธ์ ๑๕๔
ทุกข์เหลือน้อยขนาดฝุ่นติดปลายเล็บ ๒๒
ทุกข์อย่างยิ่ง ๔๗๐
ทุกข์อาศัยปัจจัยคือผัสสะเกิดขึ้น ๒๖๓/๓๓๘
ทุกเขอนัตตสัญญา ๗๖๘
ทุกเขอนัตตสัญญา (ความสำคัญรู้ในความเป็นอนัตตาในทุกข์) ๑๑๕๗
ทุกเขอนัตตสัญญา (สัญญาว่ามิใช่ตนในสิ่งที่เป็นทุกข์) ๖๘๐
ทุกแง่มุมที่เกี่ยวกับอกุศลมูล ๓๘๔
ทุจริตบริบูรณ์ย่อมทำนิวรณ์ห้าประการให้บริบูรณ์ ๓๑๔/๓๓๔
ทุสสีล์ยะ (ความทุศีล) ๓๘๒
เทวดาทั้งหลายล้วนแต่ถูกผูกด้วยเครื่องผูกคือกามคุณ ๔๓๙
เทวดาและมนุษย์มีอารมณ์เป็นที่มายินดี ๒๕๘
"แทะท่อนกระดูกที่ชำแหละเนื้อออกหมดแล้ว" ๓๐๐
โทมนัสที่ควรเสพ ๑๑๔๒
โทมนัสที่ไม่ควรเสพ ๑๑๔๒
โทวจัสสตา (ความเป็นคนว่ายาก) ๓๘๒
โทษของกาม ๓๖๑
โทษของการไม่มีกายคตาสติ ๑๒๓๔
โทษของธาตุ ๑๖๐
โทษที่เกิดจากมิจฉาทิฏฐิในการพูด ๑๐๐๑/๑๐๐๒
โทษในข้อที่ตนมีความเกิดเป็นธรรมดา ๔๗๑
โทษในข้อที่ตนมีความแก่เป็นธรรมดา ๔๗๑
โทษในข้อที่ตนมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ๔๗๒
โทษในข้อที่ตนมีความตายเป็นธรรมดา ๔๗๒
โทษในข้อที่ตนมีความเศร้าหมองรอบด้านเป็นธรรมดา ๔๗๒
โทษในข้อที่ตนมีความโศกเป็นธรรมดา ๔๗๒
โทษแห่งกาม ๒๙๐
โทษแห่งความโศก ๒๖๘
โทษแห่งผัสสายตนะ ๔๒๙
โทษแห่งภพ ๓๑๓
โทษแห่งมิจฉาสังกัปปะ ๑๐๓๘
โทษแห่งอันตคาหิกทิฏฐิสิบ ๑๐๐๘
โทษอันต่ำทราม (อาทีนวะ) ๙๓๓
โทษ (อาทีนวะ) ของรูป ๑๖๔/๑๖๘

โทษ (อาทีนวะ) ของวิญญาณ ๒๐๘
โทษ (อาทีนวะ) ของเวทนา ๑๖๘/๑๗๒/๑๙๑
โทษ (อาทีนวะ) ของสังขาร ๒๐๒
โทษ (อาทีนวะ) ของสัญญา ๑๙๘
โทสะที่ควรแก่การถึงซึ่งอบาย ๕๗๐
โทสะเป็นอกุศลมูล ๓๘๔
โทสะมีโทษมากคลายเร็ว ๓๘๖

ธ

ธรรมกถึกแห่งยุค ๑๔๐๖
ธรรมเกษมจากโยคะ ๙๑๐
ธรรมเกี่ยวกับสัญโญชนิยธรรม ๒ อย่าง ๓๘๗
ธรรมของสัตบุรุษ–ไม่เป็นของสัตบุรุษ ๑๓๗๑
ธรรมของอาหุเนยยบุคคล ๆ ๑๔๘๑
ธรรมขันธ์ของพระอเสขะ ๕๕๕
ธรรมเครื่องข้ามฝั่ง ๘๕๙
ธรรมเครื่องรักษาจิตด้วยสติ ๑๑๘๖
ธรรมเครื่องสิ้นอาสวะ ๑๔๒๓
ธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม ๑๓๐๑
ธรรมเครื่องอยู่สงบ ๑๓๐๒
ธรรมจักรที่ใคร ๆ ในโลกให้หมุนกลับมิได้ ๑๔๓
ธรรมจักษุ ๑๕
ธรรมชาติของกาม ๑๐๕๖
ธรรมชาติจริงแท้ ๔๗๐
ธรรมชาติเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง ๑๓๓๑/๑๓๕๓
ธรรมชาติเป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง ๑๓๓๑/๑๓๕๓
ธรรมชาติอันสงบ ๔๗๓
ธรรมโดยสายกลาง (อีกปริยายหนึ่ง) ๒๖๒
(สิบคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :–)
ธรรมทั้งปวงมีฉันทะเป็นมูลราก ๑๕๓๑
ธรรมทั้งปวงมีมนสิการเป็นแดนเกิด ๑๕๓๑
ธรรมทั้งปวงมีผัสสะเป็นสมุทัย ๑๕๓๑
ธรรมทั้งปวงมีเวทนาเป็นที่ประชุมลง ๑๕๓๑
ธรรมทั้งปวงมีสมาธิเป็นประมุข ๑๕๓๑
ธรรมทั้งปวงมีสติเป็นอธิบดี ๑๕๓๒
ธรรมทั้งปวงมีปัญญาเป็นอันดับสูงสุด ๑๕๓๒
ธรรมทั้งปวงมีวิมุตติเป็นแก่น ๑๕๓๒
ธรรมทั้งปวงมีอมตะเป็นที่หยั่งลง ๑๕๓๒
ธรรมทั้งปวงมีนิพพานเป็นที่สุดจบ ๑๕๓๒
ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา ๘๕๒
ธรรมทั้งหลายย่อมทนต่อความเพ่งพินิจ ๘๘
ธรรมทั้งหลายอันเกิดแต่เหตุจักเป็นสิ่ง–ที่เราเห็นแล้วด้วยดี ๙๓๑
ธรรมทำความเป็นเทวดา ๑๓๔๖
ธรรมทำความมีกำลังในสมาธิ ๑๓๑๒
ธรรมทำความสงบ – ไม่ทำความสงบ ๑๓๗๑
ธรรมทำความหลุดพ้นเพราะความสิ้นไป–แห่งตัณหา ซึ่งตรัสไว้โดยสังเขป ๗๔๔
ธรรมทำจิตให้อยู่ในอำนาจ ๑๓๔๖
ธรรมที่ควรกระทำให้เจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง ๑๑๗

ธรรมที่ควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง ๑๑๗
ธรรมที่ควรเจริญ–ธรรมที่ไม่ควรเจริญ ๑๓๗๒
ธรรมที่ควรทำให้เกิดขึ้น – ธรรมที่ – ไม่ควรทำให้เกิดขึ้น ๑๓๗๒
ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง – ธรรมที่ไม่ควร – ทำให้แจ้ง ๑๓๗๒
ธรรมที่ควรทำให้มาก – ธรรมที่ไม่ควรทำ – ให้มาก ๑๓๗๒
ธรรมที่ควรรอบรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ๑๑๖
ธรรมที่ควรระลึกถึง–ธรรมที่ไม่ควรระลึกถึง ๑๓๗๒
ธรรมที่ควรรู้และควรละ ๑๓๙๖
ธรรมที่ควรละด้วยปัญญาอันยิ่ง ๑๑๗
ธรรมที่ควรเสพ – ธรรมที่ไม่ควรเสพ ๑๓๗๒
ธรรมที่ใครค้านไม่ได้ ๑๐๘
ธรรมที่ชื่อว่า "นิพพาน" ๔๔๓
ธรรมที่ทรงแสดงแล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง ๑๔๘๘
ธรรมที่ทรงแสดงแล้วเปรียบได้กับพ่วงแพ ๔๖
ธรรมที่ทำความเนิ่นช้าแก่การบรรลุ – พระนิพพาน ๑๑๑๐
ธรรมที่ทำความเป็นผู้มีอำนาจเหนือจิต ๑๓๔๖
ธรรมที่ประกอบด้วยทุกข์ ๘๒๗/๘๒๘
ธรรมที่เป็นครึ่งหนึ่งของพรหมจรรย์ ๑๔๔๓
ธรรมที่เป็นนิพพานคามิมัคคะ ๑๓๗๒
ธรรมที่เป็นพรหมจรรย์ทั้งหมด ๑๔๔๓
ธรรมที่ผิดไม่ได้ทั้งสองฝ่าย ๙๕๒
ธรรมที่พึ่งแล้วจักพากันเกิดความประมาท ๖๐๗
ธรรมที่ไม่ทรงเคยได้ยินได้ฟังมาแต่ก่อน ๑๕๓๒
ธรรมที่ไม่ประกอบด้วยทุกข์ ๘๒๗/๘๒๘
ธรรมที่ยังไม่เคยแสดงให้ปรากฏ ๖๐๗
ธรรมที่เรากล่าวต่อเมื่อถูกถามเจาะจง ๖๐๗
ธรรมที่สมควรแก่การหลุดพ้นจากทุกข์ ๔๙๑
ธรรมที่สิ้นไปแห่งอาสวะ ๔๔๔
ธรรมที่อริยสาวกเห็นแล้วด้วยดี ๕๗๙
ธรรมที่อาศัยกันและกันแล้วทยอยกันเกิดขึ้น ๓๒๘
ธรรมเทศนาซึ่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายทรง – ยกขึ้นแสดงเอง ๑๕
ธรรมธาตุต่าง ๆ ๔๙๕
ธรรมบทเก่าที่รับรู้กันว่าเลิศคือสัมมาสติ ๑๔๒๔
ธรรมบทเก่าที่รับรู้กันว่าเลิศคือสัมมาสมาธิ ๑๔๒๔
ธรรมบทเก่าที่รับรู้กันว่าเลิศคืออนภิชฌา ๑๔๒๔
ธรรมบทเก่าที่รับรู้กันว่าเลิศคืออัพยาบาท ๑๔๒๔
ธรรมบำบัดกิเลสเป็นเครื่องระคายใจ – (โดยนิปปริยาย) ๑๓๔๔
ธรรมบำบัดกิเลสเป็นเครื่องระคายใจ – (โดยปริยาย) ๑๓๔๔

ธรรมปริยายซึ่งมีปริยายร้อยแปด ๑๗๖
ธรรมปริยาย ๔๐ อันตถาคตให้หมุนไปแล้ว – อันใครๆ ในโลกให้หมุนกลับไม่ได้ ๑๒๙๗
ธรรมปริยายอันชื่อว่าแว่นธรรม ๕๘๐
ธรรมปริยายอันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ๗๓๖
(ห้าคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :–)
ธรรมเป็นกุศลนับเนื่องในกุศล ๘๖๓
ธรรมไม่มีโทษนับเนื่องในธรรมไม่มีโทษ ๘๖๓
ธรรมควรเสพนับเนื่องในธรรมที่ควรเสพ ๘๖๓
ธรรมควรแก่อริยะนับเนื่องในธรรม – ควรแก่อริยะ ๘๖๓
ธรรมฝ่ายขาวนับเนื่องในธรรมฝ่ายขาว ๘๖๓
ธรรมเป็นเครื่องเปิดโล่งแห่งจิต ๑๑๘๙
ธรรมเป็นเครื่องสะดุ้งหวาดเสียว ๒๑๘
(ห้าคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :–)
ธรรมเป็นเครื่องให้ถึงวิมุตติข้อที่ ๑ – (การฟังธรรม) ๗๕๖
ธรรมเป็นเครื่องให้ถึงวิมุตติข้อที่ ๒ – (การแสดงธรรม) ๗๕๗
ธรรมเป็นเครื่องให้ถึงวิมุตติข้อที่ ๓ – (การสาธยายธรรม) ๗๕๗
ธรรมเป็นเครื่องให้ถึงวิมุตติข้อที่ ๔ – (การตรึกตรองธรรม) ๗๕๘
ธรรมเป็นเครื่องให้ถึงวิมุตติข้อที่ ๕ – (การมีสมาธิแทงตลอดซึ่งธรรม) ๗๕๙
ธรรมเป็นเครื่องให้ถึงวิมุตติ – (วิมุตตายตนะ ๕ ประการ) ๗๕๕
ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยเจ้า ๖๑๑
ธรรมเป็นที่กำจัดโทสะ (โทสวินโย) ๔๔๔
ธรรมเป็นที่กำจัดโมหะ (โมหวินโย) ๔๔๔
ธรรมเป็นที่กำจัดราคะ (ราควินโย) ๔๔๔
ธรรมเป็นที่ขจัดความกระหาย ๔๕๐
ธรรมเป็นที่คลายความกำหนัด ๔๕๐
ธรรมเป็นที่ดับกิเลส ๔๕๐
ธรรมเป็นที่ดับตามลำดับซึ่งยังไม่ถึงนิพพาน ๕๒๒
ธรรมเป็นที่ดับแห่งตัณหา ๔๓๗
ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งการขูดเกลา ๑๔๔๘
ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งการเจริญสติ ๑๑๘๖
ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโทสะ ๘๗
ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโมหะ ๘๗
ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโลภะ ๘๗
ธรรมเป็นที่ตัดวัฏฏะ ๔๕๐
ธรรมเป็นที่ถอนความอาลัย ๔๕๐
ธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา ๔๕๐
ธรรมเป็นไปเพื่อการตัดขาดซึ่งโวหาร – ในอริยวินัย ๑๑๑๕
ธรรมเป็นรุ่งอรุณแห่งอัฏฐังคิกมรรค ๘๕๔
ธรรมเป็นส่วนแห่งวิชชา ๙๐๓
ธรรมเป็นเหตุให้เนิ่นช้า ๖๔๒

ธรรมเป็นอุปการะมากแก่การตามบรรลุถึง-ซึ่งความจริง ๙๐
(สี่คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
ธรรมพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ๗๙๒
ธรรมพึงละด้วยปัญญาอันยิ่ง ๗๙๒
ธรรมพึงทำให้เจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง ๗๙๒
ธรรมพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง ๗๙๒
ธรรมเพื่อการรอบรู้อุปาทานทั้งปวง ๗๕๙
ธรรมมีการนำออกซึ่งราคะ-โทสะ-โมหะ-เป็นปริโยสาน ๑๓๖๙
ธรรมมีความงามในเบื้องต้น-ท่ามกลาง-ที่สุด ๙๑๘
ธรรมมีนิพพานเป็นที่ไป (นิพฺพานคม) ๘๖๕
ธรรมมีนิพพานเป็นที่สุดจบ-(นิพฺพานปริโยสาน) ๘๖๕
ธรรมมีนิพพานเป็นเบื้องหน้า-(นิพฺพานปรายน) ๘๖๕
ธรรมมีประโยชน์-ธรรมไม่มีประโยชน์ ๑๓๗๑
ธรรมมีสุขเป็นกำไร-มีทุกข์เป็นกำไร ๑๓๗๑
ธรรมมีสุขเป็นผลตอบแทน-มีทุกข์เป็นผลตอบแทน ๑๓๗๑
ธรรมมีอุปการะมากแก่บุคคลผู้เป็นเสขะ ๑๕๒๘
ธรรมมีอุปการะมากแก่มนุษย์ ๙๐๙
ธรรมไม่ทำความมีกำลังในสมาธิ ๑๓๑๑
ธรรมไม่ประกอบด้วยทุกข์ ๘๒๙
ธรรมไม่เป็นข้าศึก (อรณ) ๘๒๙
ธรรมไม่เป็นเครื่องสั่งสมกิเลส-สั่งสมกิเลส ๑๓๗๑
ธรรมไม่เป็นไปเพื่ออาสวะ-ธรรมเป็นไป-เพื่ออาสวะ ๑๓๗๑
ธรรมไม่แผดเผา-ธรรมแผดเผา ๑๓๗๑
ธรรมไม่มีความแก่ ๙๑๐
ธรรมไม่มีความเจ็บไข้ ๙๑๐
ธรรมไม่มีความตาย ๙๑๑
ธรรมไม่มีความเศร้าหมอง ๙๑๑
ธรรมไม่มีโทษ-ธรรมมีโทษ ๑๓๗๑
ธรรมยอดยิ่ง (บรมธรรม) ๔๔๔
ธรรมละเอียดลึกซึ้งเห็นได้ยากเป็นอณู ๑๖
ธรรมลักษณะ ๘ ประการแห่งเวทนา ๑๗๑
ธรรมลักษณะ ๓ ประการของกาม ๙๓๓
ธรรมลักษณะ ๓ ประการของรูป ๙๔๐
ธรรมลักษณะ ๓ ประการของเวทนา ๙๔๔
ธรรมลักษณะ ๕ ของทิฏฐิ ๓๗๑
ธรรมลักษณะ ๕ ของอุปาทานขันธ์ห้า ๕๖๘
ธรรมลักษณะ ๕ แห่งผัสสายตนะหก ๙๓๓
ธรรมลุ่มลึกอันไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งถึงได้-ด้วยการตรึก ๖๙๘
ธรรมเลิศมีวิบากที่เลิศ ๘๔๒
ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ (โดยละเอียด) ๑๒๐๓
ธรรม ๒ อย่างเป็นส่วนแห่งวิชชา ๙๐๓
ธรรมสัญญาในฐานะแห่งธรรมโอสถ ๑๓๕๐
ธรรม ๓ อย่างที่ควรเจริญ ๙๕๖

ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อมซึ่ง-สัมมากัมมันตะ ๑๒๙๓
ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อมซึ่งสัมมาทิฏฐิ ๑๒๘๘
ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อมซึ่งสัมมาวาจา ๑๒๙๑
ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อม-ซึ่งสัมมาสังกัปปะ ๑๒๙๐
ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อม-ซึ่งสัมมาอาชีวะ ๑๒๙๕
ธรรมสำหรับพวกที่ยังไม่มีศาสดาอันเป็นที่-พอใจ ๙๔๗
ธรรม ๔ ประการที่ควรเจริญให้ยิ่งขึ้นไป ๔๖๘
ธรรม ๔ ประการที่ต้องเจริญให้ยิ่งขึ้นไป-ในตอนสุดท้าย ๘๐๕
ธรรม ๔ ประการสำหรับผู้ปฏิบัติ ๘๙๙
ธรรม ๖ ประการที่เป็นอุปสรรคแก่การก้าว-ลงสู่นิยามธรรม ๑๓๗๓
ธรรม ๖ ประการที่ไม่เป็นอุปสรรคแก่การ-ก้าวลงสู่นิยามธรรม ๑๓๗๔
ธรรมห้าช่วยให้แทงตลอดอกุปปธรรมได้-ต่อการไม่นาน (นัยที่ ๑) ๑๑๘๗
ธรรมห้าช่วยให้แทงตลอดอกุปปธรรมได้-ต่อกาลไม่นาน (นัยที่ ๒) ๑๑๘๘
ธรรมห้าช่วยให้แทงตลอดอกุปปธรรมได้-ต่อกาลไม่นาน (นัยที่ ๓) ๑๑๘๙
ธรรม ๕ ประการของผู้ควรเพื่อเข้าถึง-สัมมาสมาธิ ๑๓๑๓
ธรรม ๕ ประการเครื่องอนุเคราะห์สัมมาทิฏฐิ ๙๒๑
ธรรม ๕ ประการสำหรับคนเจ็บไข้ ๑๔๓๔
ธรรมห้าเป็นอุปการะแก่อานาปานสติภาวนา-(นัยที่ ๑) ๑๑๘๗
ธรรมห้าเป็นอุปการะแก่อานาปานสติภาวนา-(นัยที่ ๒) ๑๑๘๘
ธรรมห้าเป็นอุปการะแก่อานาปานสติภาวนา-(นัยที่ ๓) ๑๑๘๙
ธรรม-อธรรม ๑๓๗๑
ธรรม-อธรรม-อรรถ-อนรรถ เป็นสิ่งที่-ควรทราบ ๑๓๘๖
ธรรมอันเป็นกุศลครอบงำความกลัวเสียได้ ๑๔๘๐
ธรรมอันเป็นเกาะที่พึ่ง ๔๔๔
ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์ ๗๓๓
ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ๒๑๓/๓๕๐/๗๓๔
ธรรมอันเป็นที่สร่างแห่งความเมา ๔๕๐
ธรรมอันเป็นที่สุดของสมณปฏิบัติ ๑๔๑๑
ธรรมอันเป็นเบื้องต้นอย่างยิ่งในบรรดา-กุศลธรรม ๑๒๓๗
ธรรมอันเป็นเหตุจักเป็นสิ่งที่เราเห็นแล้ว-ด้วยดี ๙๓๑
ธรรมอันไปทวนกระแส ๑๖

ธรรมอันพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่งคือ – ปัญจุปาทานขันธ์ ๑๔๑๗
ธรรมอันพึงทำให้เจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง – คือสมถะและวิปัสสนา ๑๔๑๘
ธรรมอันพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งคือ – วิชชาและวิมุตติ ๑๔๑๘
ธรรมอันพึงละด้วยปัญญาอันยิ่งคืออวิชชา – และภวตัณหา ๑๔๑๘
ธรรมโอสถโดยธรรมปีติ ๑๓๕๐
ธรรมะที่ยิ่งกว่าสมาธิภาวนา ๘๕๗
ธรรมะสำหรับคนชรา ๗๗๑
ธรรมะอันผิดไม่ได้ (อปัณณกธรรม) ๙๔๗
ธรรมารมณ์เกี่ยวกับความรัก–เกลียด ๑๓๔๗
ธัมมจริยา ๑๐๒
ธัมมญาณ (ญาณในธรรม) ๕๘๗
ธัมมยานอันประเสริฐ ๑๓๖๘
ธัมมราคะธัมมนันทิ ๙๑๒
ธัมมวาที ๕๐๘
ธัมมสงเคราะห์ที่ทุกคนควรกระทำ ๑๒๗๗
ธัมมสมาธิ ๙๙๘
ธัมมาธิปไตย (ความมีธรรมเป็นใหญ่) ๑๕๐๐
ธัมมานุปัสสนา ๘๐๘
ธัมมานุปัสสนาตามนัยแห่งมหาสติปัฏฐาน – สูตร ๑๒๒๔
ธัมมานุปัสสนาตามนัยแห่งอานาปานสติสูตร ๑๒๒๓
ธัมมานุปัสสนาหมวดขันธ์(คือธรรม) ๑๒๒๕
ธัมมานุปัสสนาหมวดนิวรณ์ (คือธรรม) ๑๒๒๔
ธัมมานุปัสสนาหมวดโพชฌงค์ (คือธรรม) ๑๒๒๗
ธัมมานุปัสสนาหมวดอริยสัจ (คือธรรม) ๑๒๒๘
ธัมมานุปัสสนาหมวดอายตนะ (คือธรรม) ๑๒๒๖
ธัมมานุสารี ๕๙๒/๖๘๗
ธัมมานุสารี (ผู้แล่นไปตามธรรม) ๖๗๐
ธาตุชั้นกลาง (รูปธาตุ) ๒๘๔
ธาตุชั้นทราม (กามธาตุ) ๒๘๓
ธาตุชั้นประณีต (อรูปธาตุ) ๒๘๔
ธาตุที่ทำความง่ายให้แก่การละตัณหา ๔๙๒
ธาตุเป็นเครื่องสลัดเสียซึ่งกาม ๔๙๒
ธาตุเป็นเครื่องสลัดเสียซึ่งพยาบาท ๔๙๓
ธาตุเป็นเครื่องสลัดเสียซึ่งรูป ๔๙๓
ธาตุเป็นเครื่องสลัดเสียซึ่งวิหิงสา ๔๙๓
ธาตุเป็นเครื่องสลัดเสียซึ่งสักกายะ ๔๙๔
ธาตุไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ๑๖๑
ธุวะ (ของยั่งยืน) ๔๕๔/๔๖๒
"เธอจงทรงจำอริยสัจสี่ไว้โดยประการที่เรา– แสดง" ๑๑๖/๑๑๘

(สี่คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :–)

โธวนะที่ผู้มีความเกิด หลุดพ้นจากความเกิด ๑๔๔๓
โธวนะที่ผู้มีความแก่ หลุดพ้นจากความแก่ ๑๔๔๓

โธวนะที่ผู้มีความตาย หลุดพ้นจากความตาย ๑๔๔๓
โธวนะที่ผู้มีความโศก ฯลฯ หลุดพ้นจาก – ความโศก ฯลฯ ๑๔๔๓
โธวนะอันประเสริฐ ๑๔๔๓

น

นอนอย่างราชสีห์ ๑๑๕๑
น้อมจิตไปสู่อมตธาตุ (คือนิพพาน) ๑๔๑๒
นักรบผู้เชี่ยวชาญการยิงศร ๖๔๖
นักรบผู้ยิงได้ไกล ๖๔๖
นักรบผู้ยิงได้แม่นยำ ๖๔๗
นักรบผู้สามารถทำลายหมู่พลอันใหญ่ได้ ๖๔๗
นักเรียนอริยสัจ ๔๗
นัตถิก – อัตถิกวาท ๙๔๗
นันทิ (ความเพลิดเพลิน) ๒๐๕/๓๕๘
นันทิในกาม ๔๙๔
นันทิในพยาบาท ๔๙๔
นันทิในรูป ๔๙๔
นันทิในวิหิงสา ๔๙๔
นันทิในสักกายะ ๔๙๔
นันทิราคะพึงเห็นว่าเหมือนกับน้ำ ๒๐๖
"นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นอัตตา – ของเรา" ๒๑๙
"นั่น โคนไม้, นั่น เรือนว่าง" ๑๔๑/๕๐๕
นานัตตสัญญา (ความกำหนดหมายในภาวะ– ต่าง ๆ) ๕๓๕
นาบาปคือสมณพราหมณ์มีมิจฉามรรค ๑๔๔๕
นาบุญคือสมณพราหมณ์มีสัมมามรรค ๑๔๔๖
นาบุญหรือนาบาปเนื่องอยู่กับองค์แห่งมรรค ๑๔๔๕
นามรูป ๒๒๒
นามรูปดับสนิทเพราะการดับสนิทของ – วิญญาณ ๔๓๘
น้ำชำระกระดูกให้บริสุทธิ์ (โธวนํ) ๔๖๖
น้ำติดปลายใบหญ้าคา กับน้ำในสระกว้าง – ๕๐ โยชน์ ๒๓
น้ำในมหาสมุทรไม่มีอยู่แม้สักว่าองคุลีเดียว ๑๐๑๙
น้ำ ๒–๓ หยดกับน้ำทั้งมหาสมุทร ๒๓
น้ำ ๒–๓ หยดกับน้ำในแม่น้ำ ๕ สายรวมกัน ๒๓
นิฆะ (สิ่งกระทบจิตคือราคะโทสะโมหะ) ๑๔๐๕
นิชฌามปฏิปทา ๘๓๐
นิทานสัมภวะ (เหตุเป็นแดนเกิด) แห่งกรรม ๑๐๒๕
นิทานสัมภวะ (เหตุเป็นแดนเกิด) แห่งกาม ๓๐๘
นิทานสัมภวะ (เหตุเป็นแดนเกิด) แห่งทุกข์ ๒๕๔
นิทานสัมภวะ (เหตุเป็นแดนเกิด) แห่งเวทนา ๑๗๓

นิทานสัมภวะ (เหตุเป็นแดนเกิด) แห่งสัญญา ๑๙๕
นิทานสัมภวะ (เหตุเป็นแดนเกิด) แห่งอาสวะ ๓๙๖
นิทานสัมภวะแห่งกรรมคือผัสสะ ๑๐๒๕
นิทเทศว่าด้วยกิเลสทั้งหลายในฐานะสมุทัย ๓๘๑
นิทเทศว่าด้วยข้อความนำเรื่องมรรค ๘๒๒
นิทเทศว่าด้วยข้อความสรุปเรื่องมรรค ๑๓๖๘
นิทเทศว่าด้วยความดับแห่งตัณหา ๔๑๐
นิทเทศว่าด้วยทิฏฐิเกี่ยวกับตัณหา ๓๗๐
นิทเทศว่าด้วยที่เกิดและการเกิดแห่งตัณหา ๓๒๐
นิทเทศว่าด้วยทุกข์สรุปในปัญจุปาทานักขันธ์ ๑๕๔
นิทเทศว่าด้วยธรรมเป็นที่ดับแห่งตัณหา ๔๓๗
นิทเทศว่าด้วยประเภทและอาการแห่งทุกข์-ตามหลักทั่วไป ๑๔๘
นิทเทศว่าด้วยผู้ดับตัณหา ๕๕๑
นิทเทศว่าด้วยลักษณะแห่งตัณหา ๒๘๐
นิทเทศว่าด้วยสัมมากัมมันตะ ๑๐๘๐
นิทเทศว่าด้วยสัมมาทิฏฐิ ๘๗๓
นิทเทศว่าด้วยสัมมาวาจา ๑๐๖๐
นิทเทศว่าด้วยสัมมาวายามะ ๑๑๒๗
นิทเทศว่าด้วยสัมมาสติ ๑๑๗๖
นิทเทศว่าด้วยสัมมาสมาธิ ๑๒๗๘
นิทเทศว่าด้วยสัมมาสังกัปปะ ๑๐๒๙
นิทเทศว่าด้วยสัมมาอาชีวะ ๑๐๙๐
นิทเทศว่าด้วยหลักเบ็ดเตล็ดเกี่ยวกับ-ความทุกข์ ๒๕๔
นิทเทศว่าด้วยอาการดับแห่งตัณหา ๗๓๐
นิทเทศว่าด้วยอาการที่ตัณหาทำให้เกิดทุกข์ ๓๒๘
นิทเทศแห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ๘๒๒
นิทเทศแห่งทุกขอริยสัจ ๑๔๘
นิทเทศแห่งนิโรธสัญญา ๑๓๕๓
นิทเทศแห่งนิโรธอริยสัจ ๔๑๐
นิทเทศแห่งปฏิจจสมุปบันนธรรม-(ในปฏิจจสมุปบาท) ๓๓๐
นิทเทศแห่งปหานสัญญา ๑๓๕๒
นิทเทศแห่งมัคคอริยสัจ ๘๒๒
นิทเทศแห่งวิราคสัญญา ๑๓๕๒
นิทเทศแห่งสมุทยอริยสัจ ๒๘๐
นิทเทศแห่งสัพพโลเกอนภิรตสัญญา ๑๓๕๓
นิทเทศแห่งสัพพสังขาเรสุอนิจจสัญญา ๑๓๕๓
นิทเทศแห่งอนัตตสัญญา ๑๓๕๑
นิทเทศแห่งอนิจจสัญญา ๑๓๕๐
นิทเทศแห่งอสุภสัญญา ๑๓๕๑
นิทเทศแห่งอาทีนวสัญญา ๑๓๕๑
นิทเทศแห่งอานาปานสติ ๑๓๕๔
นิปปปัญจะ (สิ่งที่ไม่ถ่วงไว้ในโลกนี้) ๔๕๕/๔๖๒

นิปปีติกฌาน (คือฌานที่ ๓) ๕๓๒
นิปุณะ (ของละเอียด) ๔๕๓/๔๖๒
นิพพาน ๕/๑๖/๑๘/๔๒๒/๔๔๓/๔๔๔/๔๕๐/๔๕๑/๔๖๒/๔๖๙/๔๗๐/๔๗๖/๖๐๓
นิพพานก็เป็นธาตุอย่างหนึ่ง ๔๙๕
นิพพานก็เป็นอารมณ์แห่งสัญญาได้ ๑๓๓๓
นิพพานของคนตาบอด ๔๗๕
(สิบเอ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
นิพพานคามิมรรคคือกายคตาสติ ๑๓๗๒
นิพพานคามิมรรคคือสมถะและวิปัสสนา ๑๓๗๒
นิพพานคามิมรรคคือสวิตักกสวิจาร–อวิตักกวิจารมัตตะ–อวิตักกอวิจารสมาธิ ๑๓๗๒
นิพพานคามิมรรคคือสุญญต–อนิมิตต–อัปปณิหิตสมาธิ ๑๓๗๒
นิพพานคามิมรรคคือสติปัฏฐานสี่ ๑๓๗๒
นิพพานคามิมรรคคือสัมมัปปธานสี่ ๑๓๗๒
นิพพานคามิมรรคคืออิทธิบาทสี่ ๑๓๗๒
นิพพานคามิมรรคคืออินทรีย์ห้า ๑๓๗๒
นิพพานคามิมรรคคือพละห้า ๑๓๗๒
นิพพานคามิมรรคคือโพชฌงค์เจ็ด ๑๓๗๓
นิพพานคามิมรรคคืออริยอัฏฐังคิกมรรค ๑๓๗๓
นิพพานคามิมัคคะ ๑๓๗๒
นิพพานคือวิราคธรรม ๔๕๐
นิพพานที่เห็นได้เอง ๔๘๐/๔๘๑
นิพพานที่เห็นได้เอง (ตามคำของพระอานนท์) ๔๘๒
นิพพานธรรมปรากฏก็หมดสงสัย ๔๗๐
นิพพานธาตุ ๔๔๔
นิพพานธาตุไม่มีอุปาทิเหลือ ๔๔๖
นิพพานธาตุยังมีอุปาทิเหลือ ๔๔๖
นิพพานธาตุสองชนิด ๔๔๕
นิพพานในทิฏฐธรรม ๔๖๘/๔๘๐/๗๕๐/๘๐๕
นิพพานเป็นประโยชน์ที่มุ่งหมายของวิมุติ ๔๒๓
นิพพานเป็นสิ่งที่ปุถุชนยังไม่ได้รู้รอบ ๕๕๓
นิพพานเป็นสิ่งที่พระสุคตแสดงไว้แล้ว ๙๐๒
นิพพานเป็นสิ่งที่ภิกษุผู้เสขะจะต้องได้รู้รอบ ๕๕๓
นิพพานเป็นสิ่งที่ภิกษุผู้อรหันต์ขีณาสพ–ได้รู้รอบแล้ว ๕๕๔
นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง ๔๗๐
นิพานเพราะไม่ยึดถือธรรมที่ได้บรรลุ ๕๐๗
นิพพาน : ภาวะอันไม่เกิด ๔๗๑
นิพพาน : ภาวะอันไม่แก่ ๔๗๑
นิพพาน : ภาวะอันไม่มีความเจ็บไข้ ๔๗๒
นิพพาน : ภาวะอันไม่มีความตาย ๔๗๒
นิพพาน : ภาวะอันไม่มีความเศร้าหมอง–รอบด้าน ๔๗๒
นิพพาน : ภาวะอันไม่มีความโศก ๔๗๒
"นิพพานเราได้แสดงแล้ว" ๑๔๑

นิพพานเห็นได้ยากยิ่ง ๔๗๐
นิพพานอธิวจนะ (คำแทนชื่อ) ๔๖๒
นิพพานอันเป็นธรรมที่สิ้นไปแห่งความเกิด–ความตาย ๖๕๓
นิพพิทา ๗๔๘
นิพพิทาถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย ๗๔๘
นิพพิทาวิราคะ ๗๔๗
นิพพิทาวิราคะถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย ๗๔๖
นิพพิทาสัญญาจักปรากฏเหมือนมี–เพชฌฆาตเงื้อดาบอยู่ต่อหน้า ๙๒๙
นิมิตเพื่อการบรรลุอธิจิตประการที่ ๑ ๑๐๔๒
นิมิตเพื่อการบรรลุอธิจิตประการที่ ๒ ๑๐๔๓
นิมิตเพื่อการบรรลุอธิจิตประการที่ ๓ ๑๐๔๔
นิมิตเพื่อการบรรลุอธิจิตประการที่ ๔ ๑๐๔๕
นิมิตเพื่อการบรรลุอธิจิตประการที่ ๕ ๑๐๔๕
นิมิตล่วงหน้ากล่าวคือรุ่งอรุณ ๘๙๗
นิมิตล่วงหน้าแห่งกุศลธรรมคือสัมมาทิฏฐิ ๘๙๗
นิมิต ๕ ประการสำหรับการบรรลุอธิจิต ๑๐๔๒
นิยามคือความถูกต้องในกุศลธรรมทั้งหลาย ๓๑๘
นิยามธรรม (บทสรุปอันแน่นอน) อันเป็นสัมมัตตะ(ภาวะแห่งความถูกต้อง) ๑๓๗๓
นิรามิสตระ (ยิ่งกว่าไม่ประกอบด้วยอามิส) ๗๗๖
นิรามิส (ไม่ประกอบด้วยอามิส) ๗๗๖
นิโรธ (ความดับ) แห่งกาม ๓๐๘
นิโรธ (ความดับ) แห่งอาสวะ ๓๙๗
นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งเวทนา ๑๗๒
นิโรธมิใช่ความตาย ๖๙๗
นิโรธสัญญา (ความสำคัญรู้ในความดับ–ไม่เหลือ) ๑๑๕๗
นิโรธสัญญา (สัญญาในความดับ) ๖๘๑
นิโรธแห่งกามย่อมมีเพราะนิโรธแห่งผัสสะ ๓๐๘
นิโรธแห่งเวทนา ๑๗๒
นิโรธอริยสัจ ๔๐๗/๔๐๙
นิโรธอริยสัจเป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้ง ๘๑๕
นิโรธอริยสัจ (อีกนัยหนึ่ง) ๘๑๔
นิวรณ์ – ข้าศึกแห่งสมาธิ ๑๓๕๖
นิวรณ์ทั้งห้าคืออกุสลราสี (กองอกุศล) ๑๒๗๖
นิวรณ์บริบูรณ์ย่อมทำอวิชชาให้บริบูรณ์ ๓๑๔/๓๓๔
นิวรณ์เป็นเครื่องทำกระแสจิตไม่ให้รวมกำลัง ๑๓๕๗
นิวรณ์เป็นเครื่องเศร้าหมองจิตทำปัญญา–ให้ถอยกำลัง ๑๓๓๖
นิวรณ์เป็นอาหารของอวิชชา ๓๓๓
นิสสรณะของรูป ๑๖๘
นิสสรณะในฐานะปัจจัยแห่งการออกไปพ้น ๒๒๙
นิสสรณะ (อุบายเครื่องออก) จากกาม ๙๓๙
นิสสรณะ (อุบายเครื่องออก) จากรูป ๑๖๘/๙๔๓

นิสสรณะ (อุบายเครื่องออก) จากวิญญาณ ๒๐๘
นิสสรณะ (อุบายเครื่องออก) จากเวทนา ๑๗๒/๑๙๑/๙๔๖
นิสสรณะ (อุบายเครื่องออก) จากสังขาร ๒๐๒
นิสสรณะ (อุบายเครื่องออก) จากสัญญา๑๙๘
นิสสารณิยธาตุ ๔๙๒
"นุงนังเหมือนพงหญ้ามุญชะและบีพพชะ" ๓๑๔
เนกขัมมธาตุ ๙๕๘/๑๐๕๑
เนกขัมมวิตก [ความตริตรึกในเนกขัมมะ – (ออกจากกาม)] ๑๐๕๑
เนกขัมมวิตกไม่มีในจิตของสามัญสัตว์ ๑๐๕๗
เนกขัมมสัญญา ๙๕๖
(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :–)
เนกขัมมสัญญาเกิดจากเนกขัมมธาตุ ๑๐๕๑
เนกขัมมสังกัปปะเกิดจากเนกขัมมสัญญา ๑๐๕๑
เนกขัมมฉันทะเกิดจากเนกขัมมสังกัปปะ ๑๐๕๑
เนกขัมมปริพาหะเกิดจากเนกขัมมฉันทะ ๑๐๕๑
เนกขัมมปริเยสนาเกิดจากเนกขัมมปริพาหะ ๑๐๕๑
เนกขัมมปริเยสนาเป็นเหตุให้มีการปฏิบัติ – ถูกโดยกายวาจาใจ ๑๐๕๑
เนกขัมมสิตโทมนัส ๑๘๙
เนกขัมมสิตโสมนัส ๑๘๗
เนกขัมมสิตอุเบกขา ๑๘๙
เนกขัมมสุข ๗๙๗
เนกขัมมะ (ความหลีกออกจากกาม) ๕๓๐
เนกขัมมะแท้ ๑๐๓๗
เนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา ๕๐๔
เนวสัญญานาสัญญายตนสัญญาดับไปใน – สัญญาเวทยิตนิโรธ ๕๒๙
เนวสัญญานาสัญญายตนสัปปายปฏิปทา ๙๖๘
เนวสัญญานาสัญญายตนะ ๑๐๗/๕๒๐
เนวสัญญานาสัญญายตนะที่สอง ๖๖๔
เนื่องด้วยเวลาที่พอเหมาะ เนื้อที่ที่พอดี – ประโยชน์ที่น่ารัก ๔
เนื้อป่าที่ติดบ่วง ๓๔
เนื้อป่าที่ไม่ติดบ่วงแม้นอนจมอยู่บนกองบ่วง ๓๕
เนื้อพวกที่สอง ๒๗
เนื้อพวกที่สาม ๒๙
เนื้อพวกที่สี่ ๓๑
เนื้อพวกที่หนึ่ง ๒๖
เนื้อหรือนกที่พลัดเข้าสู่เครื่องดัก ๒๙๕
แนวปฏิบัติเบื้องต้นสำหรับผู้บวชใหม่ ๑๕๔๑
ในร่างกายที่ยาววาหนึ่ง ๑๒๕/๔๔๐

บ

บทธรรมเก่าที่อยู่ในรูปขององค์มรรค๑๔๒๓
บทพิจารณาเพื่อระงับความโศก ๒๖๗

บทแห่งอริยสัจสี่ประเสริฐกว่าบททั้งหลาย ๘๕๑
บทอธิษฐานจิตเพื่อทำความเพียร ๑๑๖๓
บรรเทาปฏิฆานุสัย ๘๗๘
บรรเทาอนุสัยคือปฏิฆะ ๑๘๓
บรรพชาที่ไม่เป็นหมัน แต่มีผลมีกำไร๑๓๙๑
บรรพชาเป็นโอกาส (คือที่โปร่งโล่ง) อันยิ่ง ๑๐๔๒/๑๕๔๐
บรรลุอรหันต์โดยละมัญญนะหกชนิด ๗๖๙
บริขารเจ็ดของอริยสัมมาสมาธิ ๑๒๘๖/๑๓๑๑
บริโภคกามโดยไม่จมกาม ๓๔
บริโภคเพียงเพื่ออนุเคราะห์ ๑๑๒๑
บริโภคแล้วโดยชอบด้วยเหตุผล (อายตนโส) ๑๑๒๔
บริษัทชื่อปฏิปุจฉาวินีตาปริสาโนอุกกาจิต–วินีตา ๕๐๖
บริษัทชื่ออุกกาจิตวินีตาปริสาโนปฏิปุจฉา–วินีตา ๕๐๕
บริษัทที่เกี่ยวกับอริยสัจ ๑๕๑๑
บริษัทที่เลิศในบรรดาบริษัท ๑๕๑๒
บริษัทที่เลิศในบรรดาบริษัททั้งสอง ๕๐๗
บริษัทประเสริฐ (อริย) ๑๕๑๒
บริษัทไม่ประเสริฐ (อนริย) ๑๕๑๒
บริษัทเลิศเพราะสนใจโลกุตตระสุญญตา ๕๐๕
บ่วงแห่งมัจจุที่ข้ามได้ยากนัก ๘๕๙
บวชเพื่อรู้ความดับทุกข์ ๔๒
บวชแล้วโดยพิจารณาเห็นว่ามีทุกข์หยั่งลง–แล้ว มีทุกข์เป็นเบื้องหน้าแล้ว ๑๕๐๐
บัญญัติได้แต่กามุปาทาน ๒๒๐
บัญญัติได้แต่กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน–และสีลัพพตุปาทาน ๒๒๑
บัญญัติได้แต่กามุปาทานและทิฏฐุปาทาน ๒๒๑
บัญญัติทรัพย์ประจำตัวของศูทร ๕๔๘
บัณฑิตประพฤติพรหมจรรย์เพื่อสิ้นทุกข์ ๑๓๙๔
บัณฑิตมีกรรม (การกระทำเป็นเครื่องหมาย) ๑๔๕๕
บัณฑิตละธรรมดำแล้วเจริญธรรมขาว ๘๕๙
บางคราวทรงครองคหบดีจีวร ๖๗
บางคราวทรงบริโภคเสมอขอบปากบาตร ๖๗
บางคราวทรงอยู่เกลื่อนกล่นด้วยผู้คนทั้งหลาย ๖๗
"บาดาล" คำแทนชื่อของทุกขเวทนา ๑๗๑
บาดาลไม่มีที่ยืนเหยียบถึง ๑๗๑/๑๗๕
บุคคลเกี่ยวกับเนกขัมมะ ๑๐๓๑
บุคคลที่กายก็ไม่ออกจิตก็ไม่ออก ๑๐๓๒
บุคคลที่กายก็ออกจิตก็ออก ๑๐๓๒
บุคคลที่กายไม่ออกแต่จิตออก ๑๐๓๒
บุคคลที่กายออกแต่จิตไม่ออก ๑๐๓๑
บุคคลที่ชื่อว่าถึงแล้วซึ่งวิชชา ๓๗
บุคคลที่ชื่อว่าถึงแล้วซึ่งอวิชชา ๓๗/๒๕๑/๔๐๒

บุคคลที่เพียงแต่จะดีกว่าเด็กอ่อนนอนหงาย-อยู่บนเบาะบ้างเท่านั้น ๑๓๘๕
บุคคลที่มีเชื้อเหลือ ๖๐๓
บุคคลที่ศึกษานั้นแหละชื่อว่าเสขะ ๕๖๐
บุคคลผู้ถึงซึ่งวิชชา ๖๘๑
บุคคลผู้บรรลุอนุปาทาปรินิพพาน ๖๐๘
บุคคลผู้มีเชื้อเหลือพวกที่ ๑ ๖๐๔
บุคคลผู้มีเชื้อเหลือพวกที่ ๒ ๖๐๔
บุคคลผู้มีเชื้อเหลือพวกที่ ๓ ๖๐๕
บุคคลผู้มีเชื้อเหลือพวกที่ ๔ ๖๐๕
บุคคลผู้มีเชื้อเหลือพวกที่ ๕ ๖๐๕
บุคคลผู้มีเชื้อเหลือพวกที่ ๖ ๖๐๖
บุคคลผู้มีเชื้อเหลือพวกที่ ๗ ๖๐๖
บุคคลผู้มีเชื้อเหลือพวกที่ ๘ ๖๐๖
บุคคลผู้มีเชื้อเหลือพวกที่ ๙ ๖๐๗
บุคคลผู้มีอุปการะมาก ๗๐
บุญญกิริยา ๑๐๒
บุพพภาคแห่งการเจริญสมาธิ ๑๓๑๓
บุพพภาคแห่งการทำความเพียรเพื่อความ-สิ้นอาสวะ ๑๑๓๗
บุพพภาคแห่งการทำความเพียรเพื่อความ-สิ้นอาสวะ (อีกนัยหนึ่ง) ๑๑๓๙
บุรพภาคแห่งการเจริญสมาธิ ๑๓๗๘
บุรุษแข็งแรงจับบุรุษอ่อนแอข่มขี่บีบคั้น-ทำให้เร่าร้อน ๑๐๔๖
บุรุษตาบอดมาแต่กำเนิด ๔๗๖
บุรุษตามืดมาแต่กำเนิด ๑๗
บุรุษที่ชื่อว่าบุรุษคนสุดท้ายแห่งบุรุษทั้งหลาย ๑๔๘๙
บุรุษผู้สูงสุด ๕๐๓
บุรุษพริกที่มีความเร็ว มีผิวพรรณ มีท่าทาง-ผ่าเผยด้วย ๑๕๒๘
บุรุษพริกที่มีความเร็ว มีผิวพรรณ ไม่มี-ท่าทางผ่าเผย ๑๕๒๗
บุรุษพริกที่มีความเร็ว ไม่มีผิวพรรณ-ไม่มีท่าทางผ่าเผย ๑๕๒๗
"บุรุษโรคเรื้อน" ๒๙๗
บุรุษอาชาไนย ๕๐๓
บุรุษอาชาไนยผู้เจริญ ๑๑๓๕
เบญจขันธ์ ๑๕๔
เบญจขันธ์โดยวิภาค ๑๕๔
เบญจขันธ์โดยสรุป ๒๒๑
เบญจขันธ์ทั้งสามกาลเป็นที่ตั้งแห่งการ-บัญญัติกฎสังขตะ ๒๒๓
เบญจขันธ์เป็นทั้งผู้ฆ่าและผู้ตาย ๒๔๖
เบญจขันธ์เป็นที่บัญญัติกฎแห่งสังขตะ ๒๒๓
เบญจขันธ์เป็นทุกข์ ๒๓๖
เบญจขันธ์เป็นธรรมฝ่ายที่แตกสลายได้ ๒๓๒
เบญจขันธ์เป็นภาระที่หนัก ๒๔๖
เบญจขันธ์เป็นสิ่งที่ควรรอบรู้ ๒๒๑
เบญจขันธ์เป็นอนัตตา ๒๓๙
เบญจขันธ์ไม่เที่ยง ๒๓๓
เบญจพิธพรที่ทรงระบุไว้สำหรับภิกษุ ๑๕๑๖
เบญจพิธพรที่ไม่เกี่ยวกับตัณหา ๑๕๑๖

"เบ็ดหกตัว" ๓๕๗
แบกบันไดไปพาดประสาทซึ่งไม่รู้ว่า-อยู่ที่ไหน ๑๐๗๗
ใบมะขามป้อมใช้ใส่น้ำ ๙๖

ป

ปกิณณกทุกข์ที่มีกามตัณหาเป็นมูล ๓๖๖
ปฏิฆนิมิต (สิ่งที่แสดงให้รู้สึกกระทบกระทั่ง) ๓๘๖
ปฏิฆสัญญา (ความกำหนดหมายอารมณ์ที่-กระทบใจ) ๕๓๕
ปฏิฆสัญโญชน์ (สังโยชน์ คือความโกรธ-ไม่ได้อย่างใจ) ๓๘๘
ปฏิฆานุสัย ๑๗๕/๒๒๔
ปฏิฆานุสัยย่อมไม่นอนตาม ๗๘๖
ปฏิจจสมุปบาท ๑๖/๓๒๘
ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวารเป็นทุกขนิโรธ-อริยสัจ ๑๓๗๑
ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายนิโรธวารเป็น-สัมมาปฏิปทา ๑๓๗๐
ปฏิจจสมุปปันนธรรม ๒๖๓/๓๓๘
ปฏิบัติแต่เพียงห้า, สามย่อมเต็มเอง ๗๙๑
ปฏิบัติเพื่อเบื่อหน่ายต่อขันธ์อันเป็นปัจจุบัน ๕๐๐
ปฏิบัติเพื่อรู้อริยสัจต้องเป็นธัมมาธิปไตย ๑๕๐๐
ปฏิบัติลำบาก ประสบผลช้า ๑๔๒๗
ปฏิบัติลำบาก ประสบผลเร็ว ๑๔๒๘
ปฏิบัติสบาย ประสบผลช้า ๑๔๒๘
ปฏิบัติสบาย ประสบผลเร็ว ๑๔๒๙
ปฏิบัติอย่างที่ความตายจะไม่แลเห็นท่าน ๔๓๓
ปฏิปทาการอบรมอินทรีย์ ๑๔๓๐
ปฏิปทาเป็นเครื่องสะดวกแก่การเพิกถอน-เสียซึ่งความมั่นหมายทั้งปวง ๕๑๒
ปฏิปทาเป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพาน ๙๘๓
ปฏิปทาเป็นที่สบายแก่เนวสัญญานา-สัญญายตนะ ๕๐๗
ปฏิปทาเบียกแฉะ (อาคาฬหปฏิปทา) ๘๒๙
ปฏิปทาเพื่อการกำหนดรู้ซึ่งทุกข์ ๘๔๕
ปฏิปทาเพื่อความเป็นอริยบุคคลสี่ ๘๕๗
ปฏิปทาเพื่อทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ยิ่งกว่า-สมาธิภาวนา ๘๕๘
ปฏิปทาเพื่อบรรลุอรหัตตผลของคนเจ็บไข้ ๑๔๓๔
ปฏิปทาเพื่อละโอรัมภาคิยสังโยชน์ก็คือมรรค ๑๔๑๑
ปฏิปทาเพื่อเลิกละภัยทั้งสมาตาปุตติกภัย-และอมาตาปุตติกภัย ๑๓๙๙
ปฏิปทาเพื่อสิ้นอาสวะ ๑๔๒๗
ปฏิปทาสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) ๘๒๙
ปฏิปทาให้ถึงความเกิดขึ้นแห่งเวทนา ๑๗๒

ปฏิปทาให้ถึงความดับแห่งเวทนา ๑๗๒
ปฏิปทาให้ถึงซึ่งนิโรธแห่งกาม ๓๐๙
ปฏิปทาให้ถึงซึ่งนิโรธแห่งอาสวะ ๓๙๗
ปฏิปทาไหม้เกรียม (นิชฌามปฏิปทา) ๘๒๙
ปฏิปทาอันเป็นที่สบายแก่เนวสัญญานา-สัญญายตนะ ๔๗๘
ปฏิปทาอันสมควรแก่การเพิกถอนความ-มั่นหมายทั้งปวง ๕๑๐
ปฏิปุจฉาวินีตาปริสาโนอุกกาจิตวินีตา ๕๐๕
ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) ๑๕๖
ปฐวีธาตุอันเป็นภายนอก ๑๕๗/๙๕๘
ปฐวีธาตุอันเป็นภายใน ๑๕๖/๙๕๘
ปณีตะ (สิ่งประณีต) ๔๕๖/๔๖๓
ปธานสี่ในฐานะสัมมัปปธาน ๑๑๓๒
ปธานสี่ในฐานะแห่งสัมมาวายาโม ๑๑๒๗
ปธาน ๔ อย่าง (พิเศษ) ๑๑๓๒
ปธานิยังคะ (องค์แห่งผู้สมควรประกอบ-ความเพียร) ๑๑๕๕
ปมาทะ (ความประมาท) ๓๘๒
ประกาศอนุตตรธรรมจักร ๑๔๓
ประพรมกายด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก ๑๒๘๑
ประพรมกายด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ ๑๒๘๒
ประพรมกายด้วยสุขหาปีติมิได้ ๑๒๘๓
ประพรมไปตลอดกายด้วยใจอันบริสุทธิ์-ผ่องใส ๑๒๘๓
ประพฤติพรหมจรรย์โดยไม่หวังผล ๑๓๙๒
ประพฤติพรหมจรรย์โดยหวังเข้าสู่เทพนิกาย ๑๑๖๗
ประพฤติพรหมจรรย์โดยหวังผล ๑๓๙๒
ประพฤติพรหมจรรย์โดยหวังผลก็มิใช่-ไม่หวังผลก็มิใช่ ๑๓๙๓
ประพฤติพรหมจรรย์ทั้งโดยหวังผลและ-ไม่หวังผล ๑๓๙๓
ประพฤติพรหมจรรย์นี้เพื่อรอบรู้ทุกข์ ๒๖๙
ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อไปเป็นเทพยดา ๘๓๓
ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อละเพื่อตัดอนุสัย ๔๓๑
ประเพณีสวดคิริมานนทสูตร ๑๓๕๕
ประเภทและอาการแห่งทุกข์ตามหลักทั่วไป ๑๔๘
ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย ๑๕๓๙
ประมวลสิ่งที่ต้องรู้เกี่ยวกับเวทนา ๑๙๒
ประมาณเครื่องกำหนดไม่มีทางที่จะเอามา-ใช้แก่ผู้ถึงซึ่งความดับแห่งการยึดถือ-ตัวตน ๗๐๐
ประโยชน์ของการเจริญสมาธิ ๑๓๓๖
ประโยชน์ที่ตนเข้ามาเป็นพราหมณ์ ๕๖๙
ประโยชน์ที่ตนเข้ามาเป็นสมณะ ๕๖๙
ประโยชน์ที่มุ่งหมายของนิพพิทา ๔๒๓
ประโยชน์ที่มุ่งหมายของวิมุติ ๔๒๓
ประโยชน์ที่มุ่งหมายของวิราคะ ๔๒๓
ประโยชน์ที่มุ่งหมายของสัมมาทัสสนะ ๔๒๓

ประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ๔๓/๔๔
ประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ ๔๓/๔๔
ประโยชน์อันสูงสุดของสัมมัตตะ ๑๔๘๔
"ประสานกันสับสนดุจรังนัก" ๓๑๔
ปราโมทย์ ๗๔๗
ปราโมทย์ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย ๗๔๗
ปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรม ๑๓๑๙
ปรายนะ (ที่สุดทาง) ๔๖๑/๔๖๓
ปรารถนาลาภทั้งที่ชอบอยู่ป่า ๑๒๗๐
ปรารภโพชฌงค์แล้ว มรรคก็เป็นอัน-ปรารภด้วย ๘๖๗
ปรารภสติปัฏฐานแล้ว มรรคก็เป็นอัน-ปรารภด้วย ๘๖๘
ปราศจากนิวรณ์ อุปมาด้วยการพ้นความ-เป็นทาส ๑๓๐๔
ปราศจากนิวรณ์ อุปมาด้วยการพ้นทางกันดาร ๑๓๐๔
ปราศจากนิวรณ์ อุปมาด้วยการพ้นหนี้ ๑๓๐๓
ปราศจากนิวรณ์ อุปมาด้วยการหลุดเรือนจำ ๑๓๐๔
ปราศจากนิวรณ์ อุปมาด้วยการหายป่วย ๑๓๐๓
ปราศจากผัสสะหรือเวทนาย่อมไม่มีทางที่-จะเกิดทิฏฐิ ๓๗๗
ปราศจากสัจจะแห่งตถา ๖๔๓
ปริกกมนปริยาย (การละทางผิดสู่ทางถูก) ๑๔๕๑
ปริญญา (ความรอบรู้) ๔๘๗
ปริญญาที่แท้จริง ๔๘๗
ปรินิพพาน ๔๔๑
ปรินิพพานเฉพาะตน ๕๑๐/๖๘๔/ ๗๓๑/๗๔๔
ปรินิพพานเฉพาะตน (ปจฺจตฺตํ ปรินิพฺพายติ) ๕๑๑
ปรินิพพานในทิฏฐธรรม ๕๐๘
ปรินิพพานในทิฏฐธรรมด้วยการตัดอกุศลมูล ๕๐๘
ปรินิพพานปริยาย (การละจากร้อนสู่เย็น) ๑๔๕๒
ปริยัติธรรม ๔๗
"ปลาติดอวน" ๓๗๐
ปลาที่เข้าไปสู่ปากแห่งเครื่องดัก ๒๙๕
ปลาบปลื้มยินดีด้วยการได้เห็นการบำเรอ-ด้วยกาม ๘๓๒
ปวิเวกกถา (เรื่องความสงัด) ๔๖๗
ปวิเวก (ความอยู่สงัดจากกาม) ๕๓๐
ปหานปธาน ๑๑๒๘
ปหานปธาน (พิเศษ) ๑๑๓๓
ปหานสัญญา (ความสำคัญรู้ในการละเสีย) ๑๑๕๗
ปหานสัญญา (สัญญาในการละ) ๖๘๐
ปัคคาหนิมิต ๑๓๑๖
ปัคคาหนิมิตโดยส่วนเดียว เป็นไปเพื่อ-ความฟุ้งซ่าน ๑๓๑๖
ปัจจเวกขณนิมิตที่แทงตลอดดีแล้วด้วยปัญญา ๑๒๘๔

ปัจจัยของปัญญาขันธ์ ๙๑๙
ปัจจัยของสัมมาสมาธิ ๑๓๑๔
ปัจจัยเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ ๒๓๐
ปัจจัยเพื่อความเศร้าหมองของสัตว์ ๒๓๐
ปัจจัย ๒ อย่างเพื่อความเกิดขึ้นแห่งมิจฉาทิฏฐิ ๙๓๒
ปัจจัย ๒ อย่างเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฏฐิ ๙๓๒
ปัจจัยแห่งการกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน ๘๐๓
ปัจจัยแห่งความเศร้าหมองและบริสุทธิ์ ๒๓๐
ปัจจัยแห่งทุกข์ (โดยอเนกปริยาย) ๓๖๘
ปัจจัยแห่งภวตัณหา ๓๑๓
ปัจจัยแห่งอวิชชา ๓๓๓
ปัจเจกสัจจะ ๖๑๓
ปัจโจโรหณีอันเป็นอริยะ ๑๔๔๘
ปัญจุปาทานขันธ์ ๑๕๔/๗๐๓
ปัญจุปาทานขันธ์เป็นทุกขอริยสัจ ๒๕๖
ปัญจุปาทานักขันธ์ ๒๐๘
ปัญจุปาทานักขันธ์เป็นทุกข์ ๒๕๖
ปัญญากถา (เรื่องปัญญา) ๔๖๗
(แปดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
ปัญญาขันธ์หมวดญาณทัสสนะ ๑๕๕๘
ปัญญาขันธ์หมวดมโนมยิทธิ ๑๕๕๙
ปัญญาขันธ์หมวดอิทธิวิธี ๑๕๖๐
ปัญญาขันธ์หมวดทิพพโสต ๑๕๖๐
ปัญญาขันธ์หมวดเจโตปริยญาณ ๑๕๖๑
ปัญญาขันธ์หมวดปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๑๕๖๒
ปัญญาขันธ์หมวดจุตูปปาตญาณ ๑๕๖๓
ปัญญาขันธ์หมวดอาสวักขยญาณ ๑๕๖๓
ปัญญาขันธ์อันเป็นอเสขะ ๕๕๕/๕๕๖
ปัญญาเครื่องเจาะแทงกิเลส(นิพเพธิกปัญญา) ๙๐๗
ปัญญาเครื่องรู้เครื่องเห็น (หลังการบรรลุ-ธรรม) ๕๕
ปัญญาเครื่องรู้เห็นตามที่เป็นจริงในอริยสัจ ๑๕๓๓
ปัญญาเฉียบแหลม ปฏิภาณงดงาม-คำถามสวยสลวย ๙๐๗
ปัญญาที่เจริญแล้วจะได้อะไร ๙๐๔
ปัญญาที่ต้องมีในเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ๙๑๖
ปัญญาที่เป็นอริยะ ๔๖๗
ปัญญาที่สมาธิอบรมแล้ว ๑๓๘๑
"ปัญญาวิมุตต์" ๗๒๑
ปัญญาวิมุตต์โดยนิปปริยาย ๖๖๖
ปัญญาวิมุตต์โดยปริยาย ๖๖๕
ปัญญาวิมุตต์ (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา) ๖๖๒
ปัญญาสติกับนามรูปดับเพราะวิญญาณดับ ๕๔๑
ปัญญาสัมปทา ๑๑๐๗
ปัญญาอันเป็นอาทิพรหมจริยิกา ๙๑๖
ปัญญินทรีย์เห็นได้ในอริยสัจสี่ ๑๕๑๕
ปัญหาเกี่ยวกับสิ่งที่ไม่อาจจะมองเห็นตัว ๙๕๓
ปัญหาทางลัทธิ ๙๕๓

ปัญหาอันจะพึงตอบเกี่ยวกับธรรมทั้งปวง ๑๕๓๑
ปัสสัทธิ ๗๔๗
ปัสสัทธิถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย ๗๔๗
ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (โดยละเอียด) ๑๒๐๕
ปาปมิตตตา (ความมีมิตรชั่ว) ๓๘๒
ปาระ (ฝั่งนอก) ๔๕๒/๔๖๒
ป่ามักจะนำไปเสียซึ่งใจของภิกษุผู้ไม่ได้สมาธิ ๑๓๖๑
ป่าไม้ที่ศักดิ์สิทธิ์ ๑๙
ปิยรูปสาตรูป ๕๐/๑๒๙/๓๒๒/๓๒๗/๓๗๙/๔๑๐/๖๕๕/๙๗๗/๑๐๔๘
ปีติ ๗๔๗
ปีติดับไปในตติยฌาน ๕๒๕
ปีติถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย ๗๔๗
ปีติที่ประกอบด้วยอามิส ๗๗๖
ปีติที่ไม่ได้ประกอบด้วยอามิส ๗๗๖
ปีติที่ยิ่งกว่าไม่ประกอบด้วยอามิส ๗๗๗
ปีติย่อมดับในตติยฌาน ๕๒๒
ปีติและสุขอันเว้นจากกามเว้นจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ๑๐๓๘
ปีติสัมโพชฌงค์ (โดยละเอียด) ๑๒๐๔
ปีติสุขเป็นสิ่งหวั่นไหวในทุติยฌาน ๗๙๘
ปีติอันเป็นนิรามิส ๑๒๐๔
ปุถุชนคือผู้ที่ยังไม่รู้จักนิพพาน ๕๕๒
ปุถุชนคือผู้ยึดถือเต็มที่ ๕๕๑
ปุถุชนสุข ๗๙๗
ปุพพันตกัปปิกวาท ๓๗๖
ปุพพันตาปรันตกัปปิกวาท ๓๗๗
ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๔๙๗/๑๕๖๒
ปุพเพนิวาสานุสสติญาณซึ่งไม่เป็นสัสสตทิฏฐิ ๔๙๘
ปุพเพนิวาสานุสสติญาณที่แท้จริง ๔๙๘
ปุพเพนิวาสานุสสติญาณที่ไม่ขัดต่อหลักมหาปเทส ๕๐๓
ปุพเพนิวาสานุสสติญาณธาตุ ๔๙๗
ปุพเพนิวาสานุสสติญาณธาตุที่ชัดเจน ๔๙๗
ปุยฝ้ายเมื่อวางอยู่บนพื้นที่อันเสมอ ๑๐๐
ปุพวกสัญญา (ความสำคัญรู้ในศพมีแต่หนอน) ๑๑๕๘
ปูรณกัสสปะ ๒๓๐
เปตไสยา (นอนอย่างเปรต) ๑๓๐๘
"เป็นคนไม่มีป่าเถิด" ๙๐๒
เปรียบเทียบพระเสขะ-อเสขะ ๕๖๐
เปสสหัตถาโรหบุตร ๑๒๗๕
โปฏฐปาทะ ๖๒

ผ

ผลของทุกข์ ๒๕๕
ผลของมิจฉัตตะและสัมมัตตะ ๑๔๖๘
ผลของเวทนา ๑๗๓
ผลของสมถวิปัสสนาอันดับสุดท้าย ๔๙๕
ผลของสัญญา ๑๙๖

ผลของอาการที่ตัณหาไม่นำไปสู่ภพใหม่ ๗๙๐
ผลที่เกิดขึ้นเมื่อบุคคลมีมิจฉัตตะ ๑๔๖๘
ผลที่เกิดขึ้นเมื่อบุคคลมีสัมมัตตะ ๑๔๖๙
ผลสำเร็จแห่งการกำจัดอกุศลวิตก ๑๐๔๖
ผลสี่แห่งสุขัลลิกานุโยคของสัมมาทิฏฐิ ๘๓๖
ผลสืบต่อของสัมมาอาชีวะ ๑๑๒๒
ผลแห่งการถอนความมั่นหมายในธรรม-ทั้งปวง ๕๑๐
ผลแห่งการท่องเที่ยวไปในโคจรอันเป็น-วิสัยแห่งบิดาตน ๑๕๑๖
ผลแห่งการปิดกั้นอาสวะทั้งปวงโดยเจ็ดวิธี ๖๓๔
ผลแห่งการเห็นเวทนาโดยถูกต้อง ๑๘๒
ผลแห่งความเป็นโสดาบัน ๕๙๕
ผลแห่งพรหมจรรย์ ๘๖๐
ผลอันบุคคลพึงบรรลุด้วยเสขญาณ ๔๙๕
ผัสสนิโรธมีในท่ามกลาง ๗๖๒
ผัสสสมุทัยเป็นส่วนสุดข้างที่สอง ๗๖๒
ผัสสะ ๑๘๓/๒๒๒
ผัสสะถูกต้องแล้วมากมายเท่าไรก็ยังไม่มี-กิเลสท่วมทับใจ ๑๔๘๐
ผัสสะทั้งหลายย่อมถูกต้องภูตสัตว์ผู้อุปบัติแล้ว ๑๐๘๘/๑๐๘๙
ผัสสะที่ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน ๘๖๑
ผัสสะเป็นส่วนสุดข้างหนึ่ง ๗๖๒
ผัสสะอันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน ๘๖๑
ผัสสายตนะหกประการ ๙๓๓
ผัสสาหาร ๘๗๙/๙๗๒
ผัสสาหารควรเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนแม่-โคนมที่ปราศจากหนังห่อหุ้ม) ๙๗๒
ผาสุกธรรมสำหรับผู้เกลียดต่อทุกข์ ๑๔๗๙
ผ้าขี้ริ้วจะกลายเป็นผ้าที่เต็มอยู่ในหีบผ้าของ-คหบดี ๑๑๑๒
ผู้กระทำที่สุดทุกข์ได้เพราะรู้เฉพาะซึ่ง-มานะโดยชอบแล้ว ๓๙๓/๔๙๔/๖๓๔/๖๘๓
ผู้กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในทิฏฐธรรม ๗๖๒
ผู้กระทำเพียงบางส่วน ย่อมทำให้สำเร็จได้-บางส่วน ๕๖๔
ผู้กระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุติปัญญาวิมุติ-อันหาอาสวะมิได้ ๕๖๔/๖๖๑
ผู้กระทำให้แจ้งซึ่งอนาสวเจโตวิมุตติปัญญา-วิมุตติ ๖๒๗/๗๑๒/๘๓๗
ผู้กระทำให้บริบูรณ์ก็ย่อมทำให้สำเร็จได้-บริบูรณ์ ๕๖๔
ผู้กระทำให้บริบูรณ์ในสิ่งอันเลิศ ๑๓๘๔
ผู้กลัวต่อความเป็นทาสของกิเลส ๑๑๓๐
"ผู้กล่าวซึ่งธรรม" (ธมฺมกถิโก) ๗๕๐
ผู้กล่าวโดยธรรม (ธมฺมวาที) ๘๖๔
ผู้กล่าวโดยวินัย (วินยวาที) ๘๖๔
ผู้กล่าวโดยอรรถ (อตฺถวาที) ๘๖๔
ผู้กล่าวตามกาล (กาลวาที) ๘๖๔
ผู้กล่าวถูกต้องตามที่เป็นจริง (ภูตวาที) ๘๖๔

ผู้กล่าวโวหารที่เขากล่าวกันอยู่ในโลก–แต่ไม่ยึดมั่นความหมายไร ๆ ๙๕๕
ผู้กลืนเบ็ดของมาร ๓๕๗
ผู้กายสักขี ๖๖๖
ผู้กายสักขี (ตามคำของพระอานนท์) ๖๖๗
ผู้กำจัดมารและเสนามารเสียได้ ๔๗๑
ผู้กำลังจะไม่ยึดถือ ๕๕๑
ผู้กำลังต้องการทางนั้นอยู่ ๕๐
ผู้กำลังโน้มเอียงไปสู่นิพพาน ๖๕๓
ผู้กำหนดนิมิตนั้นได้ ๑๑๘๖
ผู้กำหนดนิมิตนั้นไม่ได้ ๑๑๘๕
ผู้เกิดอยู่อย่างมีเครื่องผูกพัน ๒๔๙
ผู้แก่อยู่อย่างผู้มีเครื่องผูกพัน ๒๔๙
(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :–)
ผู้ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม ๑๔๓๘
ผู้ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง ๑๔๓๘
ผู้ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรทำจิตให้ร่าเริง ๑๔๓๘
ผู้เข้าไปเพ่งอย่างยิ่งซึ่งจิตในสมัยที่ควรเข้า–ไปเพ่งอย่างยิ่ง ๑๔๓๘
ผู้มีจิตน้อมไปในธรรมประณีต–(ปณีตาธิมุตติโก) ๑๔๓๘
ผู้ยินดียิ่งในนิพพาน(นิพฺพานาราโม) ๑๔๓๘
ผู้ขยะแขยงต่อสิ่งที่ควรขยะแขยง ๓๙๙
ผู้ขยะแขยงต่อสิ่งที่ไม่ควรขยะแขยง ๓๙๘
ผู้ข้องติดในสิ่งนั้น ๆ เรียกว่า สัตว์ ๔๒๑
ผู้ข้องแล้วด้วยสัญโญชน์ ๒๘๑
ผู้ข้องอยู่ในภพ ๕๑๒
ผู้ขาดจากความรู้สึกว่าสิ่งไม่ปฏิกูลและสิ่ง–ปฏิกูลเสียทั้งสองอย่าง ๙๙๒
ผู้ข้ามได้แล้วซึ่งเครื่องข้องในโลก ๖๒๐/๑๓๔๒
ผู้ข้ามพ้นโลกที่ยังไม่ชื่อว่าข้ามพ้นโลก ๖๑๙
ผู้ข้ามเสียได้ซึ่งความเกิดและความแก่ ๔๖๙/๖๑๑
ผู้เขมัปปัตต์ (ตามคำของพระอานนท์) ๖๗๕
ผู้เข้าถึงซึ่งเจโตสมาธิอันไม่มีนิมิต ๖๗๒
ผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ ๖๖๐
ผู้เข้าถึงวิญญาณัญจายตนะ ๖๖๐
ผู้เข้าถึงสัญญาเวทยิตนิโรธ ๖๖๐
ผู้เข้าถึงอากาสานัญจายตนะ ๖๕๙
ผู้เข้าถึงอากิญจัญญายตนะ ๖๖๐
ผู้เข้าไปเพ่งเป็นอย่างดีแล้วเพราะเห็นการ–ละอภิชฌาและโทมนัส ๘๐๙
ผู้เข้าไปหาเป็นผู้ไม่หลุดพ้น ๖๘๓
ผู้คงที่ ๕/๔๔๖
ผู้คงที่อยู่ ๖๑๐
ผู้ควรกระทำให้แจ้งซึ่งทิฏฐิสัมปทา ๕๗๐
ผู้ควรแก่ความสิ้นไปแห่งทุกข์ ๙๓๑
ผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์ ๔๓/๕๖๗
ผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะ ๔๓/๕๖๗
ผู้ควรถูกตราหน้า ๒๒๔/๒๒๖
ผู้ควรถูกเรียกว่าเป็นกาลวาที ๕๐๘

ผู้ควรถูกเรียกว่าเป็นอกาลวาที ๓๘๔
ผู้คัดค้านต่อภวทิฏฐิ ๓๗๑
ผู้คัดค้านต่อวิภวทิฏฐิ ๓๗๑
ผู้เคลื่อนจากสัทธรรมเพราะลาภ ๑๒๗๐
ผู้ใคร่ในสิกขา ๑๓๔๕
ผู้ง่ายที่จะสลัดคืนซึ่งอุปาทาน-
(สุปฺปฏินิสฺสคฺคี) ๑๔๕๐
ผู้โงหัวอยู่ในข่ายนั้น ๓๗๑
ผู้จบเวท ๑๗๕/๓๙๔
ผู้จมน้ำคราวเดียวแล้วก็จมเลย ๗๒๗
ผู้จมลงแล้วในบาดาล (แห่งเวทนา)
๑๗๑/๑๗๕
ผู้จะมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวแล้วกระทำที่สุด-
แห่งทุกข์ได้ ๕๖๒
ผู้จักเกิดในภพแห่งมนุษย์หนเดียว ๕๖๒
ผู้จักตรัสรู้ธรรมได้ในกาลเบื้องหน้า ๕๗๑
ผู้จักต้องท่องเที่ยวไปสู่สกุลสองหรือสามครั้ง
๕๖๒
ผู้จักถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในธรรม-
วินัยนี้ ๑๑๓๔
ผู้จากโลกนี้ไปสู่โลกอื่นอย่างผู้มีเครื่องผูกพัน
๒๔๙
ผู้เจริญด้วยความเจริญของพระอริยเจ้า ๑๐๑๒
ผู้เจริญด้วยความเจริญทั้งสองฝ่ายใน-
ทิฏฐธรรม ๑๐๑๓

(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)

ผู้ฉลาดในการเข้าสู่สมาธิ ๑๓๑๒
ผู้ฉลาดในการดำรงอยู่ในสมาธิ ๑๓๑๒
ผู้ฉลาดในการออกจากสมาธิ ๑๓๑๒
ผู้มีปกติกระทำ (สมาธิ) โดยเอื้อเฟื้อ ๑๓๑๒
ผู้มีปกติกระทำ (สมาธิ) โดยติดต่อ ๑๓๑๒
ผู้มีปกติกระทำด้วยธรรมเป็นที่สบาย-
(แก่สมาธิ) ๑๓๑๒
ผู้ฉลาดในฐานะเจ็ดประการ ๖๒๒
ผู้ฉลาดในวาระจิตแห่งตน ๑๑๓๗/๑๑๓๙
ผู้ชนะโลกแล้วทั้งเบื้องบนเบื้องขวาง-
และเบื้องล่าง ๖๑๘
ผู้ชี้ทาง ๕๐
ผู้ชื่อว่าทำโพชฌงค์ทั้งเจ็ดให้บริบูรณ์ ๘๑๓
ผู้ชื่อว่าทำสติปัฏฐานทั้งสี่ให้บริบูรณ์ ๘๐๙
ผู้ชื่อว่ามีอวิชชา ๒๕๑
"ผู้ชื่อว่าไม่ทำตามคำสอนของเรา" ๑๓๓๐
ผู้ใช้อำนาจให้เป็นไปในกามที่ผู้อื่นนิรมิตให้
๑๐๔๘
ผู้ดับตัณหา ๕๕๑
ผู้ดับเย็นด้วยองค์นั้นๆ (ตทงฺคนิพฺพุโต) ๖๗๖
ผู้ดับเย็น (ปรินิพฺพุตา) ในโลก ๘๖๐
ผู้ดับเย็นสนิทแล้ว ๕
ผู้ดับสนิทไม่มีส่วนเหลือ ๔๑๙
ผู้ดับสนิทรอบในภายใน ๙๙๑
ผู้เดินสุดทางสายไกลแล้ว ๖๐๙
ผู้ได้จิตตสมาธิในธัมมสมาธิ ๙๙๙
ผู้ได้เจโตสมถะแต่ไม่ได้ธัมมวิปัสสนา
๑๔๖๔/๑๔๖๖

ผู้ได้เจโตสมถะในภายในได้อธิปัญญา-
ธัมมวิปัสสนา ๑๑๔๑
ผู้ได้เจโตสมถะในภายในแต่ยังไม่ได้-
อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ๑๑๔๐
ผู้ได้โดยง่ายซึ่งกถาสิบ ๔๖๗
ผู้ได้ทั้งเจโตสมถะและธัมม-
วิปัสสนา ๑๔๖๕/๑๔๖๗
ผู้ได้ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ๔๔๕
ผู้ได้ทำมรรคที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ๗๒๑
ผู้ได้ทำมรรคที่ยังไม่มีใครกล่าวให้-
เป็นมรรคที่กล่าว ๗๒๑
ผู้ได้ทำมรรคที่ยังไม่มีใครรู้ให้มีคนรู้ ๗๒๑
ผู้ได้ธัมมวิปัสสนาแต่ไม่ได้เจโต-
สมถะ ๑๔๖๕/๑๔๖๖
ผู้ได้บรรลุถึงประโยชน์ของตนแล้ว ๔๔๕
ผู้ได้พ้นแล้วในทุก ๆ สิ่ง ๖๐๙
ผู้ได้รับความสุขอันหยั่งลงสู่พรหมจรรย์-
ในกาลอันควร ๕๗๔
ผู้ได้สุขวิหารในทิฏฐธรรม ๑๑๘๖
ผู้ได้เห็นอยู่ซึ่งพระสัทธรรมนี้ ๕๘๘
ผู้ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนาแต่ไม่ได้-
เจโตสมถะในภายใน ๑๑๔๐
ผู้ตกอยู่ในที่มืด ๒๓
ผู้ตกอยู่ในหลุมเพลิงเป็นนิจ ๒๕
ผู้ตทังคนิพพุโต ๖๗๖
ผู้ต้องกลับไปสู่อำนาจของมารอีก ๔๓๙
ผู้ตัดรอนความทุกข์เพียงดังลูกศรที่-
คอยทิ่มแทงในภพได้ ๖๑๑
ผู้ตัดรอยต่อคือกิเลสที่จะต่อภพต่อชาติ ๖๑๐
ผู้ตั้งทับซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นนิมิตอัน-
ตั้งไว้ด้วยดี ๙๒๕
ผู้ตั้งอยู่ในธรรมจนกระทั่งกายแตก ๑๗๕/
๓๙๔
ผู้ตั้งอยู่อย่างลิดรอนซึ่งรากฐานแห่งกุศล ๙๕๐
ผู้ตั้งอยู่อย่างลิดรอนซึ่งรากฐานแห่ง-
อกุศล ๙๕๑
ผู้ตามประกอบเจโตสมถะในภายใน ๑๓๔๐
ผู้ตามประกอบเดรัจฉานกถา ๑๕๔๕
ผู้ตามประกอบในธรรมเป็นเครื่องตื่น ๑๑๕๑
ผู้ตามมาในภายหลัง ๗๒๑
ผู้ตามเห็นกายในกาย ๘๐๖/๘๐๙/๑๑๗๙/๑๑๙๘
ผู้ตามเห็นความเป็นของน่าเบื่อหน่าย-
ในสัญโญชนิยธรรม ๓๘๘/๗๗๑
ผู้ตามเห็นความเป็นของน่ายินดีใน-
สัญโญชนิยธรรม ๗๗๑
ผู้ตามเห็นความเป็นทุกข์ในขันธ์ ๔๙๑
ผู้ตามเห็นความเป็นอนัตตาในขันธ์ ๔๙๑
ผู้ตามเห็นความไม่เที่ยงในขันธ์ ๔๙๐
ผู้ตามเห็นจิตในจิต ๘๐๘/๘๑๒/๑๑๗๙/๑๒๐๐
ผู้ตามเห็นธรรมในธรรม ๘๐๙/๘๑๓/๑๑๗๙/
๑๒๐๑
ผู้ตามเห็นเวทนาในเวทนา ๘๐๗/๘๑๑/๑๑๗๙/
๑๑๙๙
ผู้ตามเห็นอยู่ซึ่งความเกิดขึ้นและ-
ความเสื่อมไปในอุปาทานขันธ์ห้า ๙๙๖

ผู้ตายคาประตูนิพพาน ๖๕๑
ผู้ตายอยู่อย่างผู้มีเครื่องผูกพัน ๒๔๙
ผู้ติดบ่วง ๒๑๖
ผู้ติดเหยื่อโลก ๑๓
ผู้ถอดกลอนประตูออกเสียได้-
(นิรคฺคโฬ) ๖๔๘
ผู้ถอนความเห็นว่าจริงดิ่งไปคนละ-
ทางขึ้นเสียแล้ว ๖๑๓
ผู้ถอนตนจากโลก ๑๒๔
ผู้ถอนตัณหาขึ้นได้กระทั่งราก ๔๑๙
ผู้ถอนรากแห่งความรักและความ-
เกลียดได้ ๖๓๗
ผู้ถอนลิ่มสลักได้แล้ว (อุกฺขิตฺตปลิโฆ) ๖๔๘
ผู้ถอนเสาระเนียดขึ้นเสียได้ (อพฺ-
พุเฬหสิโก) ๖๔๘
ผู้ถึงความเจริญงอกงามในธรรมวินัยนี้
๑๑๓๔/๑๒๔๕/๑๔๕๓
ผู้ถึงความตายหรือความทุกข์เจียนตาย ๖๕๒
ผู้ถึงความเป็นเทพ ๑๐๖
ผู้ถึงความเป็นพรหม ๑๐๗
ผู้ถึงความเป็นอริยะ ๑๐๗
ผู้ถึงซึ่งกระแสแห่งธรรมแล้ว ๕๘๘
ผู้ถึงซึ่งวิชชา ๖๘๑
ผู้ถึงซึ่งอวิชชา ๔๐๑/๔๐๒/๑๐๐๙
ผู้ถึงทับซึ่งธรรมอันเป็นสาระ ๔๔๖
ผู้ถึงทับสันติบทในโลกนี้ ๑๐๓๑
ผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ ๕๘๑-๕๘๓
ผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ (อีกนัยหนึ่ง) ๕๘๓
ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยทัสสนะ ๕๘๘
ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยทิฏฐิ ๕๘๘
ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยรัตนะเจ็ด ๖๑๗
ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยองค์ (แห่งสัม-
มัตตะ) ทั้งสิบ ๖๑๗
ผู้ถึงแล้วซึ่งกระแส (แห่งนิพพาน) ๕๗๗
ผู้ถึงแล้วซึ่งนิพพานในทิฏฐธรรม ๔๘๐
ผู้ถึงอาเนญชา ๑๐๗
ผู้ถือเอาแก่นสารทางฝ่ายกายได้ด้วย ๑๐๑๒
ผู้ถือเอาซึ่งนิมิตแห่งจิตได้อยู่ จักทำ-
สัมมาทิฏฐิให้บริบูรณ์ได้ ๔๓๑
ผู้ถือเอาในลักษณะที่เป็นการถือเอา-
โดยแยกเป็นส่วน ๆ ๑๓๓๕
ผู้ถือเอาในลักษณะที่เป็นการรวบถือเอา-
ทั้งหมด ๑๓๓๕
ผู้ถูกกระทำแล้วให้ตกอยู่ภายในแห่งข่าย ๓๗๑
ผู้ถูกกล่าวหาด้วยเรื่องที่เป็นจริงก็-
บิดพริ้ว ๓๘๔
ผู้ถูกกล่าวหาด้วยเรื่องที่เป็นจริงก็-
ยอมรับไม่บิดพลิ้ว ๕๐๘
ผู้ถูกกล่าวหาด้วยเรื่องที่ไม่เป็นจริง-
ก็พยายามที่จะทำให้แจ้งชัด ๕๐๙
ผู้ถูกกล่าวหาด้วยเรื่องที่ไม่เป็นจริง-
ก็ไม่พยายามที่จะทำให้แจ้งชัด ๓๘๕
ผู้ถูกตัณหาปกคลุมแล้ว ๒๘๐

ผู้ถูกตัณหาเป็นดุจข่ายเครื่องดักสัตว์-ปกคลุมไว้ ๒๙๕
ผู้ถูกผูกพันทั้งภายในและภายนอก ๒๔๙
"ผู้ถูกยิงด้วยลูกศรสองลูก" ๓๙๕
ผู้ถูกลูกศรแห่งความโศกอันมีพิษ-เสียบแทงแล้ว ๒๖๘
ผู้ทรงชี้ให้รู้จักทุกข์ ๕๐
ผู้ทำความทุกข์ให้แก่ผู้อื่นโดยที่ไม่-ควรจะมี ๓๘๔
ผู้ทำตนเป็นข้าศึกต่อพระอรหันต์ ๙๔๙
ผู้ทำตามคำสอน ๙๔
ผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบัน ๖๘๙
ผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์เพราะรู้จักหน้าตา-ของมานะอย่างถูกต้องแล้ว ๔๓๒
ผู้ทำลายกองอวิชชาได้ ๙๐๐
ผู้ทำลายเบ็ดหักเบ็ดแหลกละเอียดแล้ว ๖๘๓
ผู้ทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความ-เป็นสมณะ ๕๖๗
ผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ๕๗๖
ผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำให้พอ-ประมาณในสมาธิ ทำพอประมาณ-ในปัญญา (สกทาคามี) ๕๖๒
ผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำให้พอ-ประมาณในสมาธิ ทำพอประมาณ-ในปัญญา (โสดาบัน) ๕๖๑
ผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำให้-บริบูรณ์ในสมาธิ ทำพอประมาณ-ในปัญญา (อนาคามี) ๕๖๒
ผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำให้-บริบูรณ์ในสมาธิ ทำให้บริบูรณ์-ในปัญญา (อรหันต์) ๕๖๓
ผู้ทำอันตรายแก่บรรดากุลบุตรผู้-อาศัยธรรมวินัยนี้ ๑๐๐๑
ผู้ทำอุปกิเลสให้ละไปได้ ๑๑๘๖
ผู้ทำอุปกิเลสให้ละไปไม่ได้ ๑๑๘๕
ผู้ทิฏฐิปัตต์ ๖๖๘

(สี่คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
ผู้ทิฏเฐวธัมเมสสังขารปรินิพพายี ๕๙๗
ผู้กายัสสเภทาสสังขารปรินิพพายี ๕๙๘
ผู้ทิฏเฐวธัมเมอสังขารปรินิพพายี ๕๙๙
ผู้กายัสสเภทาอสังขารปรินิพพายี ๖๐๐
ผู้ที่กำลังจะรู้จักนิพพาน ๕๕๓
ผู้ที่ชื่อว่า "สัตว์ (ผู้ข้องติด)" ๒๕๐
ผู้ที่ชื่อว่า "เห็นอยู่โดยชอบ" ๒๔๗/๔๒๒
ผู้ที่ได้เดินไปตามทาง ๕๐
ผู้ที่ตัณหาและทิฏฐิอาศัยไม่ได้ ๑๒๑๐/๑๒๒๐/๑๒๒๒/๑๒๒๕
ผู้ที่ถามเลยปัญหาเสียแล้ว ๔๒๓
ผู้ที่ถึงฝั่งแห่งพระนิพพาน ๘๕๙
ผู้ที่ประกอบพร้อมด้วยอริยมรรคมีองค์แปด ๕๗๒

ผู้ที่มารใจบาปไม่ทำอะไรให้ได้-
ตามชอบใจ ๖๘๓
ผู้ที่มารอันมีบาปกระทำอะไรไม่ได้ ๖๙๕
ผู้ที่ไม่ยึดถือแม้ในนิพพาน ๕๕๔
ผู้ที่ยังต้องมองสีหน้าของผู้อื่น ๑๐๐
ผู้ที่ยังไม่รู้จักนิพพาน ๕๕๒
ผู้ที่หมดความยึดถือในทุกสิ่ง ๕๕๓
ผู้ที่เหมือนกับถูกนำตัวไปเก็บไว้-
ในสวรรค์ ๑๕๗๑
ผู้ที่เหมือนกับถูกนำไปเก็บไว้ในนรก ๑๕๗๐
ผู้เที่ยงแท้ต่อพระนิพพาน (นิยต) ๕๖๑/๕๗๑/
๕๗๒/๕๙๓
ผู้เที่ยงแท้ต่อสัทธรรม (สทฺธมฺมนิยโต) ๕๙๖
ผู้ธัมมานุสารี ๖๗๐
ผู้น้อมใจด้วยความรู้สึกว่า "งาม" เท่านั้น ๖๕๙
ผู้นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสีย-
ได้ ๘๐๖/๘๐๙/๑๑๙๘/๑๒๓๑/๑๒๓๒
ผู้นิพพาน (ตามคำของพระอานนท์) ๖๗๔
ผู้บรรลุคุณวิเศษอันโอฬารยิ่งกว่า-
ที่บรรลุอยู่ก่อน ๑๒๓๑
ผู้บรรลุฌานที่ ๑ ๑๕๕๕
ผู้บรรลุฌานที่ ๒ ๑๕๕๖
ผู้บรรลุฌานที่ ๓ ๑๕๕๗
ผู้บรรลุฌานที่ ๔ ๑๕๕๗
"ผู้บรรลุแล้วซึ่งนิพพานในทิฏฐ-
ธรรม" (ทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานปตฺโต) ๗๕๐
ผู้บรรลุแล้วตามลำดับซึ่งทันตภูมิ ๖๑๘
ผู้บวชแล้วโดยชอบ ๔๒
ผู้บอกทางและผู้เดินทางมีการหลุดพ้น-
อย่างเดียวกัน ๗๒๑
ผู้แบกของหนัก ๓๕๗/๓๕๘/๔๑๘
ผู้ปฏิบัติจนเสร็จกิจในพรหมจรรย์แล้ว ๖๑๑
ผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๙๐๗
ผู้ปฏิบัติเปรียบด้วยนักรบ ๖๔๖
ผู้ปฏิบัติเพื่อความดับเย็นเป็นนิพพาน ๖๕๔
ผู้ปฏิบัติเพื่อหมดบาป ๔๗๐
"ผู้ปฏิบัติแล้วซึ่งธรรมตามสมควรแก่-
ธรรม" (ธมฺมานุธมฺมปฏิปนฺโน) ๗๕๐
ผู้ปฏิบัติแล้วเพื่อชนะโลกทั้งสอง ๑๐๙๓
ผู้ปฏิบัติอย่างเดียวกันมีผลต่างกัน ๕๖๔
ผู้ปรกติอยู่ได้เพราะเห็นธรรม-
ลักษณะห้า ๒๕๘
ผู้ประกอบด้วยกามโยคะและภวโยคะ ๑๐๔๙
ผู้ประกอบด้วยการผูกจิตติดกับอารมณ์ ๓๕๙
ผู้ประกอบด้วยตัณหาสัญโญชน์ ๒๘๒
ผู้ประกอบด้วยปัญญาซึ่งสามารถ-
กำหนดความเกิดขึ้นและความดับ ๑๑๕๕
ผู้ประกอบด้วยวิชชาอันเป็นเสขะ ๕๘๘
ผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ ๑๑๗๗/๑๕๕๒
ผู้ประกอบด้วยอวิชชา ๓๗
ผู้ประกอบด้วยอสาธารณญาณ ๕๙๖
ผู้ประกอบฝึกฝนเพื่อบรรลุอธิจิต ๑๐๔๒
ผู้ประกอบพร้อมด้วยองค์หก ๖๑๒
ผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยธรรม ๔ เพื่อ-

ความเป็นโสดาบัน ๕๗๓
ผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยองค์ทั้ง-
๘ ชื่อว่าเป็นพระเสขะ ๕๕๗
ผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยองค์ทั้ง ๑๐ ชื่อ-
ว่าเป็นพระอรหันต์ (พระอเสขะ) ๕๕๗
ผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยองค์แห่งการ-
บรรลุซึ่งโสดา ๕๗๘
ผู้ประกอบแล้วด้วยญาณอันเป็นเสขะ ๕๘๘
ผู้ประกาศธรรมในลักษณะบันลือ-
สีหนาท ๖๑๘
ผู้ประเดี๋ยวยอมรับประเดี๋ยวคัดค้าน ๓๗๑
ผู้ประพฤติเช็ดอุจจาระของตนด้วยมือ ๘๓๐
ผู้ประพฤติเปลือยกาย ๘๓๐
ผู้ประเสริฐในโลก ๖๑๗
ผู้ปรารภความเพียรไม่ทอดทิ้งธุระ-
ในกุศล ๑๑๕๕
ผู้ปราศจากกามโยคะแต่ยังประกอบ-
ด้วยภวโยคะ ๑๐๔๙
ผู้ปราศจากกามโยคะและภวโยคะ ๑๐๔๙
ผู้ปราศจากกิเลสเครื่องร้อยรัดแล้ว-
เสวยเวทนา ๗๖๓
ผู้ปราศจากความครั่นคร้าม ๙๔
ผู้ปราศจากภัยเวรโดยสิ้นเชิง ๖๑๗
ผู้ปราศจากสิ่งเสียบแทงแห่งจิต ๖๔๔
ผู้ปราศจากอาลัย ๔๙๔
ผู้ปรินิพพานเฉพาะตน ๕๑๒/๗๖๓
ผู้ปรินิพพานด้วยต้องใช้ความเพียร-
เรี่ยวแรง ๕๖๓
ผู้ปรินิพพานด้วยไม่ต้องใช้ความ-
เพียรเรี่ยวแรง ๕๖๓
ผู้ปรินิพพาน (ตามคำของพระอานนท์) ๖๗๔
ผู้ปรินิพพานในทิฏฐธรรม ๕๐๙
ผู้ปรินิพพานในระหว่างอายุยังไม่-
ทันถึงกึ่ง ๕๖๓
ผู้ปรินิพพานเมื่ออายุพ้นกึ่งแล้วจวน-
ถึงที่สุด ๕๖๓
ผู้ปลงภาระลงได้แล้ว ๔๔๕
ผู้ปัญญาวิมุตต์ ๖๖๒
ผู้ปัญญาวิมุตต์ (ตามคำของพระอานนท์) ๖๖๕
ผู้ปัญญาวิมุตต์ (อีกนัยหนึ่ง) ๖๖๓
ผู้ปิดกั้นทิศทั้งหกโดยเฉพาะ ๑๐๙๕
ผู้เป็นเกพลี ๖๒๐
ผู้เป็นเกพลีบุคคลในพุทธศาสนา ๖๒๒
ผู้เป็นที่ตั้งแห่งความเคารพ ๙๑๗
ผู้เป็นบัณฑิตมีปัญญามาก ๙๐๘
ผู้เป็นบุตรที่เกิดแต่อกพระพุทธเจ้า ๖๑๗
ผู้เป็นไปไม่ได้ที่จะพึงคิดประทุษ-
ร้ายตถาคต ๕๘๓
ผู้เป็นไปไม่ได้ที่จะพึงถือศาสดาอื่น ๕๘๓
ผู้เป็นไปไม่ได้ที่จะพึงทำสงฆ์ให้-
แตกกัน ๕๘๓
ผู้เป็นไปไม่ได้ที่จะพึงปลงชีวิตบิดา ๕๘๓
ผู้เป็นไปไม่ได้ที่จะพึงปลงชีวิต-
พระอรหันต์ ๕๘๓

ผู้เป็นไปไม่ได้ที่จะพึงปลงชีวิตมารดา ๕๘๓
ผู้เป็นพรหมจารีถึงที่สุด ๖๓๕
ผู้เป็นพหูสูตผู้ทรงธรรม ๙๐๗
ผู้เป็นมหานาคผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว ๖๑๗
ผู้เป็นมหาวีระเที่ยวไปในที่ต่าง ๆ ๖๑๗
ผู้เป็นมุนีล่วงเสียได้ซึ่งโยคะกิเลส ๔๓๐
ผู้เป็นอุดมบุรุษ ๖๑๐
ผู้เปรียบเหมือนต้นไม้ใหญ่ ๆ ถูก-
เครือเถาคลุมแล้วพินาศ ๓๘๕/๕๐๙
ผู้เปิดเผยตนเองตามที่เป็นจริง ๑๑๕๕
ผู้ไปสู่สังสารวัฏ ๔๒๙
ผู้ผุดขึ้นครั้งหนึ่งแล้วจึงจมเลย ๗๒๗
ผู้ผุดขึ้นแล้ว เดินเข้ามาถึงที่ตื้นแล้ว ๗๒๘
ผู้ผุดขึ้นแล้ว เดินเข้าหาฝั่ง ๗๒๘
ผู้ผุดขึ้นแล้ว ถึงฝั่งข้ามขึ้นบกแล้ว ๗๒๙
ผู้ผุดขึ้นแล้วยืนอยู่ ๗๒๗
ผู้ผุดขึ้นแล้วเหลียวดูรอบ ๆ อยู่ ๗๒๘
ผู้พ้นไปจากรูป อรูป สุข ทุกข์-
โดยสิ้นเชิง ๔๔๑
ผู้พ้นพิเศษเพราะความสิ้นตัณหา ๖๓๔
ผู้พ้นแล้วจาก (เครื่องผูกแห่ง) มาร ๒๑๖
ผู้พรากมาเสียจากกิเลสาสวะได้หมด ๖๑๐
ผู้พอกพูนบาปกรรมอยู่เนืองนิตย์ ๒๗๓
ผู้พอใจในความไม่เนิ่นช้า ๑๑๑๐
ผู้พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยวิธี-
สามประการ ๖๒๒/๖๒๖
ผู้พิจารณาเห็นสภาพที่มียิ่งและมี-
หย่อนในวิสัยโลก ๖๑๑
ผู้เพลิดเพลินอยู่ในสิ่งที่เป็นทุกข์ ๒๕๑
ผู้เพียรเพ่งเผากิเลสอยู่ ๔๗๐
ผู้มัวแต่เห็นเป็นของอร่อยใน-
สัญโญชนิยธรรม ๓๘๗
ผู้มาถึงพระสัทธรรมนี้แล้ว ๕๘๘
ผู้มากไปด้วยสุขและโสมนัสใน-
ทิฏฐธรรม ๑๔๓๖
ผู้มากอยู่ด้วยความรู้สึกเบื่อหน่ายในขันธ์ ๔๙๐
ผู้มิได้เบียดเบียนสัตว์ที่สะดุ้งหวั่น-
ไหวและไม่สะดุ้งหวั่นไหว ๙๙๙
ผู้มีกระแสในเบื้องบนไปถึงอกนิฏฐภพ ๕๖๓
ผู้มีกัลยาณธรรม ๖๒๗
ผู้มีกัลยาณปัญญา ๖๒๗
ผู้มีกัลยาณปีติมุ่งปัญญาเป็นเบื้องหน้า ๑๔๘๐
ผู้มีกัลยาณศีล ๖๒๗
ผู้มีกามอันตนเข้าไปดำรงอยู่ ๑๐๔๘
ผู้มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องหน้า ๕๖๑
ผู้มีการปรินิพพานในภพนั้น ๕๖๓
ผู้มีการศึกษามีปัญญาเครื่องเจาะ-
แทงกิเลส ๙๐๗
ผู้มีการศึกษาแล้วแทงตลอดซึ่งเนื้อ-
ความด้วยปัญญา ๙๐๗
ผู้มีการสดับ ๑๗๑/๒๔๗/๒๕๗/๓๙๑/๓๙๔/
๕๑๔/๕๑๕/๖๑๘/๖๒๘/๖๕๕/๖๗๘/๖๘๑
๖๘๒/๗๔๒/๗๘๘/๑๐๑๖/๑๐๕๑/๑๒๔๖/
๑๓๑๐

"ผู้มีการอยู่อย่างมีเพื่อนสอง" ๓๕๙
"ผู้มีการอยู่อย่างอยู่ผู้เดียว" ๓๖๐
ผู้มีกายสังขารอันสงบรำงับแล้ว ๖๑๔
ผู้มีกายอันเครียดครัดในการปฏิบัติ-ธรรม ๑๑๓๘
ผู้มีกำเนิดเดรัจฉานสิ้นแล้ว ๕๗๗
ผู้มีกิเลสอันเป็นเครื่องผูกจิตให้อยู่-กับภพสิ้นไปรอบแล้ว ๔๔๕
ผู้มีโกสัชชะ ๓๘๓
ผู้มีความเกษมจากโยคะถึงที่สุด ๖๓๕
ผู้มีความดำริไม่ขุ่นมัว ๖๑๔
(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :-)
ผู้มีความต้องการน้อย ๑๑๘๘
ผู้มีอาหารน้อย ๑๑๘๘
ผู้ไม่มีความมีนชา ๑๑๘๘
ผู้มีสุตะมาก ๑๑๘๘
ผู้พิจารณาเห็นเฉพาะอยู่ซึ่งจิตอัน-หลุดพ้นแล้ว (ตามลำดับ) ๑๑๘๘
ผู้ได้ตามปรารถนาซึ่งกถาอันเป็น-ไปเพื่อการขัดเกลากิเลส ๑๑๘๙
ผู้อยู่ป่ามีเสนาสนะอันสงัด ๑๑๘๙
ผู้มีความเนิ่นช้าเป็นที่มายินดี ๓๗๒
ผู้มีความประพฤติเข้ากันได้ในเพื่อน-สพรหมจารี ๙๒๐
ผู้มีความเป็นโดยประการอื่น ๕๑๒
ผู้มีความพ้นอย่างไม่มีอะไรให้หมาย-ได้เป็นโคจร ๖๑๐
ผู้มีความพ้นอย่างว่างกิเลสเป็นโคจร ๖๑๐
ผู้มีความพอใจในความคลุกคลีกัน-เป็นหมู่ ๔๓๐
ผู้มีความเพียรอันปรารภแล้ว ๔๖๗
ผู้มีความยินดีในธรรมอันไม่ทำ-ความเนิ่นช้า ๖๓๗
ผู้มีความสงสัยอันข้ามได้แล้ว ๙๔
ผู้มีความสำเร็จถึงที่สุด ๖๓๕
ผู้มีเครื่องผูกแห่งมาร ๒๑๖
ผู้มีจักษุ ๔๔๖
ผู้มีจิตเป็นมหัคคตะอันไพบูลย์-อธิษฐานจิตครอบงำโลกอยู่ ๙๖๓
ผู้มีจิตเป็นสมาธิแล้ว ย่อมรู้ได้ตาม-เป็นจริง ๗๕
ผู้มีจิตไม่เข้าไปมีอนุสัยในแต่ละขันธ์ ๒๒๕
ผู้มีจิตสงบแล้วในภายใน ๔๒๖
ผู้มีจิตสหรคตด้วยกรุณา ๑๕๐๙
ผู้มีจิตสหรคตด้วยมุทิตา ๑๕๐๙
ผู้มีจิตสหรคตด้วยเมตตา ๑๕๐๙
ผู้มีจิตสหรคตด้วยเมตตาแผ่ไป ๑๓๒๖
ผู้มีจิตสหรคตด้วยอุเบกขา ๑๕๐๙
ผู้มีจิตหลุดพ้นด้วยดี ๖๑๔
ผู้มีจิตหลุดพ้นเพราะสิ้นภวเนตติ ๔๔๖
ผู้มีจิตอันกามราคะกลุ้มรุม ๓๙๑
ผู้มีจิตอันกามราคะไม่กลุ้มรุม ๓๙๑
ผู้มีจิตอันความทุกข์รวบรัดแล้ว ๒๕๕
ผู้มีจิตอันความโลภกลุ้มรุมแล้ว ๓๘๔

ผู้มีจิตอันความโลภไม่กลุ้มรุมแล้ว ๕๐๘
ผู้มีจิตอันโทสะรึงรัดแล้ว ๔๘๑
ผู้มีจิตอันพยาบาทกลุ้มรุม ๓๙๑
ผู้มีจิตอันพยาบาทไม่กลุ้มรุม ๓๙๑
ผู้มีจิตอันโมหะรึงรัดแล้ว ๔๘๒
ผู้มีจิตอันราคะรึงรัดแล้ว ๔๘๑
ผู้มีจิตอันวิจิกิจฉากลุ้มรุม ๓๙๑
ผู้มีจิตอันวิจิกิจฉาไม่กลุ้มรุม ๓๙๑
ผู้มีจิตอันสักกายทิฏฐิกลุ้มรุม ๓๙๑
ผู้มีจิตอันสักกายทิฏฐิไม่กลุ้มรุม ๓๙๑
ผู้มีจิตอันสีลัพพตปรามาสกลุ้มรุม ๓๙๑
ผู้มีจิตอันสีลัพพตปรามาสไม่กลุ้มรุม ๓๙๑
ผู้มีจิตอันหาขอบเขตมิได้ ๖๕๖
ผู้มีเจตโสลีนัตตา ๓๘๓
ผู้มีเจตโสวิกเขปะ ๓๘๓
ผู้มีใจยินดีในการบำเพ็ญ ๑๑๐๙
ผู้มีใจยินดีในการละ ๑๑๐๙
ผู้มีฌานอันตนไม่ละเลย ๑๓๔๐
ผู้มีตทังคนิพพาน (ตามคำของพระ-อานนท์) ๖๗๗
ผู้มีตนเป็นประทีป ๑๑๗๘
ผู้มีแต่การเคี้ยวกินซึ่งกันและกัน ๑๐๒
ผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์-ทั้งหลาย ๑๕๕๑
ผู้มีทิฏฐธรรมนิพพาน (ตามคำของ-พระอานนท์) ๖๗๔
ผู้มีทิฏฐิว่าโทษในกามทั้งหลายไม่มี ๘๒๙
ผู้มีที่สุดแห่งกิจถึงที่สุด ๖๓๕
ผู้มีทุสสีล์ยะ ๓๘๓
ผู้มีธรรมญาณและอันวยญาณ ๕๘๗
ผู้มีธรรมเป็นประทีป ๑๑๗๘
ผู้มีธรรมอันไม่ทำความเนิ่นช้าเป็น-ที่มายินดี ๖๓๗
ผู้มีธรรมอันไม่รู้เสื่อม (อปริหานธมฺโม) ๕๙๖
ผู้มีนรกสิ้นแล้ว ๕๗๗
ผู้มีปกติตามเห็นกายในกาย ๑๓๒๒
ผู้มีปกติตามเห็นความเกิดขึ้นและ-ความเสื่อมไปในขันธ์ ๙๑๘
ผู้มีปกติตามเห็นความตั้งขึ้นและ-เสื่อมไปในอุปาทานขันธ์ทั้งห้า ๑๒๘๐
ผู้มีปกติตามเห็นความไม่งามในกาย ๕๙๘
ผู้มีปกติตามเห็นจิตในจิต ๑๓๒๔
ผู้มีปกติตามเห็นธรรมในธรรม ๑๓๒๔
ผู้มีปกติตามเห็นว่าไม่เที่ยงใน-สังขารทั้งปวง ๕๙๘
ผู้มีปกติตามเห็นเวทนาในเวทนา ๑๓๒๓
ผู้มีปกติน้อมไปในนิพพาน ๕๗๔
ผู้มีปกติพิจารณาเห็นกายในกาย ๑๒๐๙/๑๒๑๐
ผู้มีปกติพิจารณาเห็นจิตในจิต ๑๒๒๑
ผู้มีปกติพิจารณาเห็นธรรม-ในธรรม ๑๒๒๓/๑๒๒๕
ผู้มีปกติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา ๑๒๑๙
ผู้มีปกติไม่ต้องถามคนอื่นว่าอะไร-เป็นอย่างไร ๖๑๑

ผู้มีปกติเห็นโดยความเป็นอาทีนวะใน-
ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ๗๓๔
ผู้มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย ๙๑๗
ผู้มีปกติอยู่คนเดียว ๖๙๖
ผู้มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท ๑๓๖๒/๑๓๖๓
ผู้มีปมาทะ ๓๘๓
ผู้มีปรกติเกษมจากโยคะ ๔๒๙
ผู้มีปรกติไปสู่ชาติและมรณะ ๔๒๙
ผู้มีปรกติมองเห็นฝั่งนี้ (คือวัฏฏสงสาร) ๖๗๙
ผู้มีปรกติมองเห็นฝั่งโน้น (คือนิพพาน) ๖๗๙
ผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอาทีนวะ-
ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์ ๗๓๓
ผู้มีประโยชน์ตนอันตามถึงแล้ว ๑๓๘๘
ผู้มีปัญญา ๔๖๗
ผู้มีปัญญาเครื่องชำแรกกิเลส ๕๘๘
ผู้มีปัญญาในความหลุดพ้นด้วยดี ๖๑๔
ผู้มีปัญญาเป็นความสมบูรณ์ด้วยการ-
ก่อและการฉาบ ๖๙๒
ผู้มีปาปมิตตตา ๓๘๓
ผู้มีปุพพันตาปรันตานุทิฏฐิ ๓๗๐/๓๗๗
ผู้มีเปรตวิสัยสิ้นแล้ว ๕๗๗
ผู้มีพนักพิงสี่ด้าน ๖๑๒
ผู้มีพวกพ้องดี (กลฺยาณสมฺปวงฺก) ๔๖๖
ผู้มีพุทธจักษุประเสริฐกว่าสัตว์สอง-
เท้าทั้งหลาย ๘๕๑
ผู้มีมรณสัญญาอันตั้งไว้ดีแล้วในภายใน ๕๙๘
ผู้มีมิตรดี (กลฺยาณมิตฺต) ๔๖๖
ผู้มีรูปกายนี้ชื่อว่าสิ้นสุดกันเพียงนี้ ๖๑๑
ผู้มีรูปย่อมเห็นรูปทั้งหลาย ๖๕๙
ผู้มีลักษณะควรประกอบความเพียร ๑๑๕๕
ผู้มีวิจิกิจฉา ๓๘๓
ผู้มีวิริยะเป็นพลกาย ๖๙๑
ผู้มีศรัทธาเชื่อความตรัสรู้ของตถาคต ๑๑๕๕
ผู้มีศีลงาม-ธรรมงาม-ปัญญางาม-
ก็เป็นเกพลี ๖๒๗
(แปดคำต่อไปนี้ ศึกษาอย่างต่อเนื่องกันไป :—)
ผู้มีศีลมีปกติเห็นเป็นภัยในโทษ-
แม้มีประมาณน้อย ๑๔๘๒
ผู้ฉันโภชนะโดยเคารพไม่เดือด-
ร้อนกระวนกระวาย ๑๔๘๒
ผู้เกลียดต่อกายทุจริตวจีทุจริต-
มโนทุจริต ๑๔๘๒
ผู้มีการอยู่ร่วมกันเป็นสุขไม่ทำ-
ผู้อื่นให้หวาดกลัว ๑๔๘๒
ผู้เปิดเผยความคดของตนในผู้เป็นวิญญู-
ชนเพื่อกำจัดโทษนั้นของตนเสีย ๑๔๘๒
ผู้มีสิกขาว่าผู้อื่นจะศึกษาหรือไม่-
ก็ตามใจ แต่เราจะศึกษา ๑๔๘๒
ผู้ถ้าไปก็ไปตรง ๑๔๘๒
ผู้มีความเพียรอันปรารภด้วยเนื้อ-
และโลหิตในสรีระ ๑๔๘๓
ผู้มีสติ ๗๘๗
ผู้มีสติประพฤติธรรมถึงที่สุดรอบด้าน-
ไม่พึงเกรงต่อภัย ๑๔๗๙

ผู้มีสติปัฏฐาน ไม่มีทางที่จะเกิดความ-
เห็นว่าอัตตาและโลกเป็นของเที่ยง ๑๒๖๘
ผู้มีสติปัฏฐาน ย่อมไม่มีความรู้สึกว่า-
สัตว์บุคคล ๑๒๖๘
ผู้มีสติเป็นนายทวาร ๖๙๒
ผู้มีสติลืมหลง ชื่อว่าไม่มีจิต ๑๒๐๐
ผู้มีสติสมบูรณ์ ๖๐๙
ผู้มีสติสัมปชัญญะรอคอยการทำกาละ ๗๘๗
ผู้มีสติอยู่อย่างมีสัมปชัญญะ ๑๒๓๘
ผู้มีสหายดี (กลฺยาณสหาย) ๔๖๖
ผู้มีสัญญาว่าปฏิกูลทั้งในสิ่งไม่ปฏิกูล-
และสิ่งปฏิกูลอยู่ ๙๙๒
ผู้มีสัญญาว่าปฏิกูลในสิ่งไม่ปฏิกูลอยู่ ๙๙๑
ผู้มีสัญญาว่าปฏิกูลในอาหาร ๕๙๘
ผู้มีสัญญาว่ามิใช่สิ่งน่ายินดีในโลก-
ทั้งปวง ๕๙๘
ผู้มีสัญญาว่าไม่ปฏิกูลทั้งในสิ่งปฏิกูล-
และสิ่งไม่ปฏิกูลอยู่ ๙๙๒
ผู้มีสัญญาว่าไม่ปฏิกูลในสิ่งปฏิกูลอยู่ ๙๙๒
ผู้มีสัทธรรมเจ็ดเป็นที่โคจร ๖๑๗
ผู้มีสัทธาเป็นเสาระเนียด ๖๙๐
ผู้มีสันทิฏฐิกธรรม (ตามคำของพระ-
อานนท์) ๖๗๓
ผู้มีสัมปชัญญะ ๗๘๘/๑๑๗๘
ผู้มีสัมโพธิเป็นเบื้องหน้า (สมฺโพธิ-
ปรายน) ๕๙๓
ผู้มีสุตะเป็นอาวุธ ๖๙๑
ผู้มีหิริเป็นคูล้อมรอบ ๖๙๐
ผู้มีองค์ห้าอันประกอบพร้อมแล้ว ๖๒๑
ผู้มีองค์ห้าอันละขาดแล้ว ๖๒๐
ผู้มีอนัตตสัญญา ย่อมถึงซึ่งการถอน-
อัสมิมานะในทิฏฐธรรม ๘๐๕
ผู้มีอนาสวจิต ๘๗๔/๑๐๓๐/๑๐๖๒/๑๐๘๓/
๑๐๙๑
ผู้มีอบายทุคติวินิบาตสิ้นแล้ว ๕๗๗
ผู้มีอริยจิต ๘๗๔/๑๐๓๐/๑๐๖๒/๑๐๘๓/๑๐๙๑
ผู้มีอริยมัคคสมังคี ๘๗๔/๑๐๓๐/๑๐๖๒/๑๐๘๓/
๑๐๙๑
ผู้มีอัชฌาสัยน้อมไปในเหยื่อของโลก ๑๔
ผู้มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา ๕๖๑/๕๗๑/๕๗๒
ผู้มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา (อวินิ-
ปาตธมฺม) ๕๙๓
ผู้มีอาพาธน้อย ๑๓๑๒
ผู้มีอาพาธน้อยมีโรคน้อย ๑๑๒๑/๑๑๕๕
ผู้มีอารักขาอย่างเดียว ๖๑๒
ผู้มีอำนาจในคลองแห่งชนิดต่าง ๆ-
ของวิตก ๑๐๔๘
ผู้มีอำนาจเหนือจิต ๑๓๔๖
ผู้มีอุเบกขาเป็นอุปาทาน ๔๗๘
ผู้มีอุปาทาน ย่อมไม่ปรินิพพาน ๔๐๑
ผู้มีอุปารัมภจิตตตา ๓๘๓
ผู้มีโอตตัปปะเป็นเชิงเทินเดินรอบ ๖๙๑
ผู้มีดมนธ์เพราะอำนาจแห่งกาม ๒๙๕
ผู้ไม่กระวนกระวายใจได้แล้ว ๖๑๐

ผู้ไม่กล่าวคำประจบหรือคำขัดแย้งใครๆ ๙๕๕
ผู้ไม่กลืนเบ็ดของมาร ๖๘๓
ผู้ไม่เกิดนันทิ (อุปาทาน) ๖๔๕
ผู้ไม่ขยะแขยงต่อสิ่งที่ควรขยะแขยง ๓๙๘
ผู้ไม่ขยะแขยงต่อสิ่งที่ไม่ควรขยะแขยง ๓๙๙
(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :–)
ผู้ไม่ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม ๑๔๓๗
ผู้ไม่ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง ๑๔๓๗
ผู้ไม่ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควร–
ทำจิตให้ร่าเริง ๑๔๓๗
ผู้ไม่เข้าไปเพ่งอย่างยิ่งซึ่งจิตในสมัย–
ที่ควรเข้าไปเพ่งอย่างยิ่ง ๑๔๓๗
ผู้มีจิตน้อมไปในธรรมทราม–
(หีนาราโม) ๑๔๓๗
ผู้ยินดียิ่งในสักกายะ (สกฺกายาราโม) ๑๔๓๗
ผู้ไม่ข้องติดอยู่ในธรรมทั้งปวง ๖๙๕
ผู้ไม่เข้าถึงซึ่งการนับ (ว่าเป็นอะไร) ๑๗๕/
๓๙๔
ผู้ไม่เข้าไปหาเป็นผู้หลุดพ้น ๖๘๓
ผู้ไม่เข้าไปหาย่อมหลุดพ้น ๖๘๓
ผู้ไม่ครั่นคร้ามต่อชนเหล่าอื่นผู้มี–
ธรรมเป็นปรปักษ์ ๑๔๘๐
ผู้ไม่ควรกระทำให้แจ้งซึ่งทิฏฐิสัมปทา ๕๗๐
ผู้ไม่ควรแก่ความรู้พร้อมอันไม่มี–
อะไรยิ่งกว่า ๘๓๘
ผู้ไม่ควรแก่ความสิ้นไปแห่งทุกข์ ๙๓๑
ผู้ไม่ควรแก่ญาณทัสสนะ ๘๓๘
ผู้ไม่ควรถูกตราหน้า ๒๒๕/๒๒๖
ผู้ไม่ควรที่จะทำกาละก่อนแต่ที่จะ–
ทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล ๕๙๒
ผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นไปแห่งทุกข์ ๓๒๖
ผู้ไม่จมลงแล้วในบาดาล ๑๗๑/๑๗๕
ผู้ไม่จำต้องเชื่อไปกับผู้อื่นเขา ๖๑๐
ผู้ไม่ดูหมิ่นความนิ่งอย่างพระอริยเจ้า ๙๑๘
ผู้ไม่ได้ทั้งเจโตสมถะและไม่ได้ธัมม–
วิปัสสนา ๑๔๖๕/๑๔๖๗
ผู้ไม่ได้ยินได้ฟัง ๑๖๒/๒๑๖/๒๑๙/๒๔๘/
๒๕๑/๒๖๐/๓๗๘/๕๕๑
ผู้ไม่ได้สุขวิหารในทิฏฐธรรม ๑๑๘๕
ผู้ไม่ตกอยู่ในอำนาจของจิต ๑๓๔๖
ผู้ไม่ต้องเชื่อตามคำของผู้อื่น ๙๔
ผู้ไม่ต้องมองสีหน้าของผู้อื่น ๑๐๐
ผู้ไม่ต้องอาศัยปัจจัยจากใครอื่นใน–
สาระแห่งพรหมจรรย์ ๖๑๘
ผู้ไม่ตอบโต้ (น ปฏิสฺเสเนติ) ๖๔๐
ผู้ไม่ตั้งทับซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นนิมิต–
อันตนตั้งไว้ด้วยดี ๙๒๔
ผู้ไม่ตามประกอบในธรรมที่ไม่–
เป็นที่สบายแก่นิพพาน ๖๕๐
ผู้ไม่ตามเห็นว่าเป็นอัตตา (ตัวตน) ๖๘๒
ผู้ไม่ตามเห็นว่าเป็นอัตตนิยา (ของตน) ๖๘๒
ผู้ไม่ติดพัน (ในเวทนา) ๗๘๗
ผู้ไม่ติดพันแล้วด้วยทุกข์ ๗๘๗
ผู้ไม่ถึงความตายหรือความทุกข์–
เจียนตาย ๖๕๐

ผู้ไม่ถือตัว (น อุสฺเสเนติ) ๖๓๙
ผู้ไม่ถูกผูกพันด้วยเครื่องผูกใด ๆ ทั้ง-
ภายในภายนอก ๖๗๙
ผู้ไม่ทอดทิ้งธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย ๙๑๘
ผู้ไม่ทอดทิ้งสัมปชัญญะ ๑๗๕
ผู้ไม่ทำความทุกข์ให้แก่ผู้อื่นโดยที่-
ไม่ควรจะมี ๕๐๘
ผู้ไม่ทำตนเป็นข้าศึกต่อพระอรหันต์ ๙๕๐
ผู้ไม่ประกอบด้วยการผูกจิตติดกับอารมณ์ ๓๖๐
ผู้ไม่ปรุงเครื่องปรุงอันเป็นบุญ ๔๓๙
ผู้ไม่ปรุงเครื่องปรุงอันเป็นอเนญชา ๔๓๙
ผู้ไม่ปรุงเครื่องปรุงอันมิใช่บุญ ๔๓๙
ผู้ไม่ปรุงแต่งอภิสังขารอันเป็นบุญ ๗๖๓
ผู้ไม่ปรุงแต่งอภิสังขารอันเป็นอเนญชา ๗๖๓
ผู้ไม่ปรุงแต่งอภิสังขารอันมิใช่บุญ ๗๖๓
ผู้ไม่พูดเรื่องนอกเรื่อง ๙๑๘
ผู้ไม่เพลิดเพลินกะสิ่งอันเป็นทุกข์ ๔๒๔
ผู้ไม่เพลิดเพลินพร่ำสรรเสริญสยบ-
มัวเมาซึ่งอุเบกขา ๙๖๘
ผู้ไม่มีการระคนด้วยหมู่เป็นที่มายินดี ๘๐๓
ผู้ไม่มีการสดับ ๑๗๑/๒๕๑/๓๙๑/๓๙๔/๖๘๕/
๑๐๑๔/๑๐๕๕/๑๒๔๕/๑๓๑๐/๑๓๙๗/
๑๓๙๘
ผู้ไม่มีกิจอะไรๆที่ต้องทำด้วยความ-
ไม่ประมาท ๑๓๘๘
ผู้ไม่มีกิเลสพุ่งกลุ้มเหมือนควัน ๔๖๙/๖๑๑
ผู้ไม่มีความกังวล ๘๕๙
ผู้ไม่มีความพอใจในความคลุกคลี-
กันเป็นหมู่ ๔๓๑
ผู้ไม่มีความหวั่นไหวไปในอารมณ์-
ไหน ๆ ๔๖๙
ผู้ไม่มีปัจจัยแห่งการมาสู่ผึ่งใน ๖๔๔
ผู้ไม่มีเรื่องยุ่งเกี่ยวกับอาหาร ๖๑๐
ผู้ไม่มีสัญญาในรูปซึ่งเป็นภายในย่อม-
เห็นรูปทั้งหลายอันเป็นภายนอก ๖๕๙
ผู้ไม่มีเสียนหนามหมดเสียนหนาม ๑๓๖๐
ผู้ไม่มีหนามยอกใจ ๖๙๕
ผู้ไม่มีหนามยอกตำ ๖๙๕
ผู้ไม่มีหนาม หมดเสียนหนามยอกตำ ๖๙๕
ผู้ไม่มีเหตุหรือคุณลักษณะอะไร ๆ ที่-
ใคร ๆจะกล่าวว่าท่านเป็นอะไร-
ได้อีกต่อไป ๗๐๐
ผู้ไม่มีเหตุแห่งภพอันเป็นเครื่องผูกพัน ๖๔๔
ผู้ไม่มีอนุสัย ๓๙๓
ผู้ไม่มีอารมณ์เป็นที่มายินดี ๒๕๘
ผู้ไม่มีอาสวะในทิฏฐธรรม ๑๗๕/๑๗๖/๓๙๔
ผู้ไม่มีอุปธิกิเลส ๖๘๖
ผู้ไม่มีอุปาทานย่อมปรินิพพาน ๕๐๗/๗๔๙/
๙๖๘
ผู้ไม่ยึดถืออย่างเหนียวแน่น-
(อนาธานคาหี) ๑๔๕๐
ผู้ไม่ยึดมั่นแล้ว ยินดีในความสลัดคืน-
ซึ่งความยึดมั่น ๘๖๐

ผู้ไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลก ๑๒๑๐/๑๒๒๐/๑๒๒๒/๑๒๒๕
ผู้ไม่รับอาหารที่เขาร้องเชิญ ๘๓๐
ผู้ไม่รู้จักรูป ๑๕๖
ผู้ไม่รู้จักเศร้าโศก ๖๐๙
ผู้ไม่รู้ชัดธรรมลักษณะ ๕ ของทิฏฐิ ๓๗๑
ผู้ไม่รู้ชัดอุบายเป็นเครื่องสลัดออก-จากสักกายทิฏฐิ ๓๙๑
ผู้ไม่รู้เบญจขันธ์โดยนัยอริยสัจสี่ ๒๕๑
ผู้ไม่รู้ไม่เห็นพรหมจะมากล่าวแสดง-หนทางไปสู่พรหม ๑๐๗๕
ผู้ไม่รู้สึกความหลวมตัวของตัว ๒๙๕
ผู้ไม่รู้อยู่ไม่เห็นอยู่ ๑๐๔
ผู้ไม่รู้อริยสัจ ๑๙/๒๓/๒๕
ผู้ไม่ล่วงพ้นอบายทุคติวินิบาต-และสังสารวัฏฏ์ ๓๑๕/๖๘๕
ผู้ไม่ลุกโพลง (น ปชฺชลติ) ๖๔๑
ผู้ไม่ลูบคลำด้วยทิฏฐิของตน-(อสนฺทิฏฺฐิปรามาสี) ๑๔๕๐
ผู้ไม่แล่นอ้าวไปข้างหน้า ๖๔๒
ผู้ไม่วกอ้าวมาข้างหลัง ๖๔๒
ผู้ไม่สมควรที่จะรื้อถอนซึ่งโอฆะ ๘๓๘
ผู้ไม่สะดุ้งหวาดเสียวแล้ว ๖๑๑
ผู้ไม่สามารถลงหลักแห่งความรู้ของตน ๑๐๐
ผู้ไม่สำคัญมั่นหมาย ๖๔๕
ผู้ไม่หลงใหล ๓๕๒
ผู้ไม่หลุดพ้นไปได้จาก ครรภ์ ๓๑๑
ผู้ไม่หลุดพ้นไปได้จาก เครื่องข้อง ๓๑๑
ผู้ไม่หลุดพ้นไปได้จาก ทุกข์ ๒๕๑/๓๑๐
ผู้ไม่หลุดพ้นไปได้จาก เบือกตม ๓๑๑
ผู้ไม่หลุดพ้นไปได้จาก ภัย ๓๐๙
ผู้ไม่หลุดพ้นไปได้จาก โรค ๓๑๐
ผู้ไม่หลุดพ้นไปได้จาก ลูกศร ๓๑๑
ผู้ไม่หลุดพ้นไปได้จาก หัวผี ๓๑๐
ผู้ไม่หวั่งอะไรแล้ว ๔๖๙/๖๑๑
ผู้ไม่หวั่นไหวในเพราะวิธา (ชั้น-แห่งมานะสาม) ทั้งหลาย ๖๑๘
ผู้ไม่เห็นซึ่งอริยสัจทั้งสี่ ๙๗/๑๐๐
ผู้ไม่เห็นฝั่งนี้ ๒๔๙
ผู้ไม่เห็นฝั่งโน้น ๒๔๙
ผู้ไม่ไหม้เกรียม (น ปชฺฌายติ) ๖๔๒
ผู้ไม่อัดควัน (น ธูปายติ) ๖๔๐
ผู้ไม่อาจกระทำอนันตริยกรรม ๕๘๑
ผู้ไม่อาจเข้าถึงธรรมะไร ๆ โดย-ความเป็นตัวตน ๕๘๑
ผู้ไม่อาจเข้าถึงสังขารไร ๆ โดย-ความเป็นของเที่ยง ๕๘๑
ผู้ไม่อาจเข้าถึงสังขารไร ๆ โดย-ความเป็นของสุข ๕๘๑
ผู้ไม่อาจมาสู่ทิฏฐิว่า "สุขและทุกข์-เกิดขึ้นได้ตามลำพัง" ๕๘๔
ผู้ไม่อาจมาสู่ทิฏฐิว่า "สุขและทุกข์ตนทำเอง" ๕๘๔
ผู้ไม่อาจมาสู่ทิฏฐิว่า "สุขและทุกข์-ตนทำเองก็มี ผู้อื่นทำให้ก็มี" ๕๘๔

ผู้ไม่อาจมาสู่ทิฏฐิว่า "สุขและทุกข์ผู้-อื่นทำให้" ๕๘๔
ผู้ไม่อาจมาสู่ทิฏฐิว่า "สุขและทุกข์-ไม่ต้องใครอื่นทำให้ (เกิดขึ้นได้-ตามลำพัง)" ๕๘๔
ผู้ไม่อาจมาสู่ทิฏฐิว่า "สุขและทุกข์-ไม่ต้องทำเองและไม่ต้องใครอื่น-ทำให้ (เกิดขึ้นได้ตามลำพัง) ๕๘๔
ผู้ไม่อาจมาสู่อนาคมนียวัตถุ (วัตถุ-ที่ไม่ควรเข้าหา) ๕๘๒
ผู้ไม่อาจยังภพที่แปดให้เกิดขึ้น ๕๘๒
ผู้ไม่อาจแสวงหาทักขิเณยยบุคคล-ภายนอกจากศาสนานี้ ๕๘๑
ผู้ไม่อาจหวังการถึงความบริสุทธิ์-โดยโกตุหลมงคล ๕๘๑
ผู้ไม่อาจอยู่อย่างไม่มีความเคารพ-ยำเกรงในพระธรรม ๕๘๒
ผู้ไม่อาจอยู่อย่างไม่มีความเคารพ-ยำเกรงในพระศาสนา ๕๘๒
ผู้ไม่อาจอยู่อย่างไม่มีความเคารพ-ยำเกรงในพระสงฆ์ ๕๘๒
ผู้ไม่อาจอยู่อย่างไม่มีความเคารพ-ยำเกรงในสิกขา ๕๘๒
ผู้ไม่โอ้อวดไม่มีมารยา ๑๑๕๕
ผู้ยอมทำลายโอกาสที่จะมีเพื่อเอา-อะไรเสีย ๖๑๐
ผู้ย้อมติดอยู่ในการบริโภคกาม ๒๙๔
ผู้ยังไกลจากนิพพาน ๗๗๓
ผู้ยังต้องเที่ยวไปในภพแห่งเทวดา-และมนุษย์อีกเจ็ดครั้ง ๕๖๒
ผู้ยังมีอุปาทานอยู่จะปรินิพพานไม่ได้ ๔๗๘
ผู้ยังมีอุปาทานอยู่ย่อมไม่ปรินิพพาน ๔๗๙
ผู้ยังไม่ได้เจโตสมถะในภายในยัง-ไม่ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ๑๑๔๐
ผู้ย่ำยีเสียได้ทั้งความไม่ยินดีและ-ความยินดี ๑๑๐๙
ผู้ยินดีในกามอันตนนิรมิตเอง ๑๐๔๘
ผู้ยึดถือเต็มที่ ๕๕๑
ผู้ยืนอยู่จดประตูแห่งอมตะ ๕๘๘
ผู้รวมอยู่ในกลุ่มโสดาบัน ๕๙๒
ผู้รอดไปได้ไม่ตายกลางทาง ๖๔๙
ผู้รอดพ้นเสียได้จากนรก ฯลฯ ๕๙๕
ผู้รอบรู้ซึ่งเวทนา ๑๗๕
ผู้รับผลของการปฏิบัติเกี่ยวกับธาตุสี่ ๖๘๒
ผู้รื้อถอนสังโยชน์ได้แล้ว ๔๙๔
ผู้รื้อรั้วล้อมออกเสียได้ (สงฺกิณฺณ-ปริกฺโข) ๖๔๘
ผู้รู้ความลับของปิยรูป-สาตรูป ๖๕๕
ผู้รู้จักรูป ๑๕๖
ผู้รู้จักเลือกเอาฝ่ายดับไม่เหลือแห่งภพ ๗๒๓
ผู้รู้จักหน้าตาของมานะอย่างถูก-ต้องแล้ว ๑๘๒/๓๘๙
ผู้รู้แจ้งปรินิพพานอันอะไรปรุง-แต่งให้แปรเปลี่ยนไม่ได้ ๖๑๐

ผู้รู้ชัดอุบายเป็นเครื่องสลัดออกจาก-
สักกายทิฏฐิ ๓๙๑
ผู้รู้ซึ่งประโยชน์ ๙๙
ผู้รู้ทั่วถึงธรรมหายากทั้งที่ทรงแสดง-
เองโดยย่อและพิสดาร ๑๔๘๖
ผู้รู้ในโลกอย่างไม่มีผู้รู้อื่นยิ่งกว่า ๖๑๘
ผู้รู้พร้อมในโลกมีปัญญาถึงที่สุด ๑๓๘๓
ผู้รู้สึกต่อเวทนาตามทิฏฐิของตน ๆ ๓๗๗
(สิบหกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
ผู้รู้สึกตัวทั่วถึงว่าเราหายใจยาว ๑๑๘๒
ผู้รู้สึกตัวทั่วถึงว่าเราหายใจสั้น ๑๑๘๒
ผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวง ๑๑๘๒
ผู้ทำกายสังขารให้รำงับอยู่ ๑๑๘๒
ผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งปีติ ๑๑๘๒
ผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งสุข ๑๑๘๒
ผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิตตสังขาร ๑๑๘๓
ผู้ทำจิตตสังขารให้รำงับอยู่ ๑๑๘๓
ผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิต ๑๑๘๓
ผู้ทำจิตให้ปราโมทย์ยิ่งอยู่ ๑๑๘๓
ผู้ทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่ ๑๑๘๓
ผู้ทำจิตให้ปล่อยอยู่ ๑๑๘๓
ผู้ตามเห็นซึ่งความไม่เที่ยงอยู่เป็น-
ประจำ ๑๑๘๓
ผู้ตามเห็นซึ่งความจางคลายอยู่เป็น-
ประจำ ๑๑๘๓
ผู้ตามเห็นซึ่งความดับไม่เหลืออยู่เป็น-
ประจำ ๑๑๘๔
ผู้ตามเห็นซึ่งความสลัดคืนอยู่-
เป็นประจำ ๑๑๘๔
(สิบเก้าคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
ผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีที่จิตไม่-
น้อมไปสู่สุญญตาอันเป็นภายใน ๑๑๙๐
ผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีที่จิตไม่น้อม-
ไปสู่สุญญตาอันเป็นภายนอก ๑๑๙๑
ผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีที่จิต-
ไม่น้อมไปสู่สุญญตาอันเป็นทั้ง-
ภายในและภายนอก ๑๑๙๑
ผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีที่จิตไม่-
น้อมไปสู่อาเนญชะ ๑๑๙๑
ผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีที่จิตน้อม-
ไปสู่สุญญตาอันเป็นภายใน ๑๑๙๒
ผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีที่จิตน้อม-
ไปสู่สุญญตาอันเป็นภายนอก ๑๑๙๒
ผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีที่จิต-
น้อมไปสู่สุญญตาอันเป็นทั้ง-
ภายในและภายนอก ๑๑๙๓
ผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีที่จิต-
น้อมไปสู่อาเนญชะ ๑๑๙๓
ผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณี-
แห่งการเดิน (ปฏิบัติธรรมอยู่) ๑๑๙๓
ผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณี-
แห่งการยืน (ปฏิบัติธรรมอยู่) ๑๑๙๔
ผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณี-
แห่งการนั่ง (ปฏิบัติธรรมอยู่) ๑๑๙๔

ผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่ง-
การนอน (ปฏิบัติธรรมอยู่) ๑๑๙๔
ผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีไม่พูด-
เรื่องไม่ควรพูด ๑๑๙๕
ผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งกถา-
ที่ควรพูด ๑๑๙๕
ผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่ง-
วิตกอันไม่ควรตรึก ๑๑๙๕
ผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งวิตก-
อันควรตรึก ๑๑๙๖
ผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งฉันท-
ราคะในกามคุณที่ตนยังละไม่ได้ ๑๑๙๖
ผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งฉันท-
ราคะในกามคุณที่ตนละได้แล้ว ๑๑๙๗
ผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งอัสมิ-
มานะในปัญจุปาทานขันธ์อัน-
ตนละได้แล้ว ๑๑๙๗
ผู้รู้อยู่ผู้เห็นอยู่ ๑๐๔
ผู้รู้อรรถรู้ธรรมแห่งคาถาแม้เพียงสี่บท ๙๐๗
ผู้รู้อริยสัจ ๒๐
ผู้รู้อริยสัจเป็นหลักอยู่ในใจ ๓๖
ผู้รู้อริยสัจไม่จำเป็นต้องรู้อภิธรรม-
และรวยลาภ ๑๕๒๖
ผู้รู้อินทรีย์หกแล้วไม่ยึดมั่นก็มี ๕๙๑
ผู้รู้อินทรีย์หกแล้วยังยึดมั่นอยู่ก็มี ๕๙๑
ผู้รู้อุปาทานขันธ์แล้วไม่ยึดมั่นก็มี ๕๙๐
ผู้รู้อุปาทานขันธ์แล้วยังยึดมั่นอยู่ก็มี ๕๙๐
ผู้ลดธงปลงภาระปราศจากเครื่องผูกพัน ๖๔๙
ผู้ล่วงมัจจุราชให้หลง ๖๘๕
ผู้ล่วงพ้นตัณหาอันส่ายไปในโลก ๓๑๒
ผู้ล่วงพ้นบุถุชนภูมิ ๕๙๒
ผู้ล่วงเสียได้จากเครื่องข้อง ๖๘๖
ผู้ลอกคราบทิ้งแล้ว ๖๔๒
ผู้ละการแสวงหาสิ้นเชิงแล้ว ๖๑๓
ผู้ละกิเลสเครื่องร้อยรัดได้แล้วทุกกรณี ๖๐๙
ผู้ละขาดจากการต้องตาย ๖๘๖
ผู้ละราคะ-โทสะ-โมหะระดับโสดาบัน ๕๖๙
ผู้ละเสียได้ซึ่งอนุสัยในกายและใน-
เวทนา ๗๘๘
ผู้ละเสียได้แล้วซึ่งความยินดีและ-
ความยินร้าย ๗๔๓
ผู้ละองค์ห้าได้ขาด ๖๑๒
ผู้ละอาลัยและสิ่งที่ทำให้อาลัยเสียได้ ๖๐๙
ผู้ละอาสวะนานาแบบ ๖๒๘
ผู้เลิศที่สุด ๑๓๔๕
ผู้เลือกเอาการปฏิบัติฝ่ายที่เป็นไป-
เพื่อดับแห่งภพทั้งหลาย ๗๒๕
ผู้แล้วแต่มารต้องการจะทำตามอำเภอใจ ๒๙๑
ผู้ว่าง่ายแท้จริง ๑๑๒๖
ผู้วิ่งเลาะอยู่ตามฝั่งใน ๘๕๙
ผู้เว้นขาดแล้วจากกายสมารัมภะ ๗๖๐
ผู้เว้นขาดแล้วจากมโนสมารัมภะ ๗๖๑
ผู้เว้นขาดแล้วจากวจีสมารัมภะ ๗๖๑
ผู้สงบเสงี่ยมจริง ๑๑๒๕

ผู้สนองโอวาท ๙๔
ผู้สมควรเพื่อความสิ้นไปแห่งทุกข์ ๓๒๖
ผู้สมบูรณ์ด้วยทิฏฐิโดยธรรมชาติ ๕๘๑
ผู้สลัดทิ้งเสียได้แล้วทั้งฝั่งในและฝั่งนอก ๖๔๓
ผู้สักการะธรรมะอยู่ ๑๑๒๖
ผู้สัทธานุสารี ๖๗๑
ผู้สัทธาวิมุตต์ ๖๖๙
ผู้สันโดษ ๑๕๕๒
ผู้สันโดษด้วยจีวรตามมีตามได้ ๑๑๐๘
ผู้สันโดษด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้ ๑๑๐๘
ผู้สันโดษด้วยเสนาสนะตามมีตามได้ ๑๑๐๘
ผู้สันโดษ (ยินดีตามที่มีอยู่) ๑๐๙๑
ผู้สำคัญว่าควรในสิ่งที่ควร ๓๙๙
ผู้สำคัญว่าควรในสิ่งที่ไม่ควร ๓๙๘
ผู้สำคัญว่าธรรมในสิ่งที่เป็นธรรม ๔๐๐
ผู้สำคัญว่าธรรมในสิ่งที่ไม่ใช่ธรรม ๓๙๘
ผู้สำคัญว่าไม่ควรในสิ่งที่ควร ๓๙๘
ผู้สำคัญว่าไม่ควรในสิ่งที่ไม่ควร ๓๙๙
ผู้สำคัญว่าไม่ใช่ธรรมในสิ่งที่เป็นธรรม ๓๙๘
ผู้สำคัญว่าไม่ใช่ธรรมในสิ่งที่ไม่ใช่ธรรม ๔๐๐
ผู้สำคัญว่าไม่ใช่วินัยในสิ่งที่เป็นวินัย ๓๙๙
ผู้สำคัญว่าไม่ใช่วินัยในสิ่งที่ไม่ใช่วินัย ๔๐๐
ผู้สำคัญว่าไม่ใช่อาบัติในสิ่งที่เป็นอาบัติ ๓๙๘
ผู้สำคัญว่าไม่ใช่อาบัติในสิ่งที่ไม่ใช่-อาบัติ ๓๙๙
ผู้สำคัญว่าวินัยในสิ่งที่เป็นวินัย ๔๐๐
ผู้สำคัญว่าวินัยในสิ่งที่ไม่ใช่วินัย ๓๙๙
ผู้สำคัญว่าอาบัติในสิ่งที่เป็นอาบัติ ๓๙๙
ผู้สำคัญว่าอาบัติในสิ่งที่มิใช่อาบัติ ๓๙๘
ผู้สำรวมเที่ยวไปในหมู่บ้าน แม้-ถูกด่าก็ไม่กล่าวคำหยาบ ๑๔๘๐
ผู้สำเร็จกิจแห่งชีวิต ๑๑๑๔
ผู้สิ้นความหวัง ๖๑๐
ผู้เสวยความสุขทั้งทางกายและ-ทางจิต ๗๙๑/๑๔๖๑
ผู้เสวยเวทนาเพียงอย่างเดียว ๗๘๕
ผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล ๕๐๕
ผู้หมดกิเลสที่จะรั้นเพื่อรักษามานะ-เสียแล้ว ๖๑๑
ผู้หมดสิ้งปรารถนา ๔๑๙
ผู้หมดอุปาทานย่อมปรินิพพาน ๔๘๐
ผู้หยั่งลงสู่สัปปุริสภูมิ (ภูมิแห่งสัตบุรุษ) ๕๙๒
ผู้หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม (ระบบแห่ง-ความถูกต้อง) ๕๙๒
ผู้หยั่งลงสู่อมตะ ๖๑๑
ผู้หย่าขาดจากความทุกข์ที่ต้องมาเกิด-อีกต่อไป ๖๘๖
ผู้หลงใหล ๓๕๒
ผู้หลีกออกเจริญสติปัฏฐานอยู่ผู้เดียว ๑๒๓๖
ผู้หลุดจากบ่วง ๒๑๖
ผู้หลุดพ้นด้วยอรหัตตผลญาณ ๕๖๑
ผู้หลุดพ้นได้เพราะไม่ยึดมั่นถือมั่น ๖๕๓
ผู้หลุดพ้นแล้วเป็นเจโตวิมุตต์-และปัญญาวิมุตต์ ๖๔๗

ผู้หลุดพ้นแล้วมีอุปมา ๕ อย่าง ๖๔๗
ผู้หวาดสะดุ้งอยู่ด้วยอุปาทาน ๒๑๘
ผู้หายหิว ดับเย็นสนิท ๑๗๔
ผู้เห็นซึ่งอริยสัจทั้งสี่ด้วยดี ๑๐๑
ผู้เห็นโดยถูกต้อง (สมฺมทฺทโส) ๑๘๒
ผู้เห็นโทษโดยความเป็นโทษแล้ว-
ทำคืนตามธรรม ๘๙๙
ผู้เห็นธรรมทั้งหลายที่เกิดมาแต่เหตุ ๕๙๖
ผู้เห็นธรรมที่เป็นเหตุ ๕๙๖
ผู้เห็นภัยในความยึดถืออันเป็น-
ตัวเหตุให้เกิดและให้ตาย ๖๕๓
ผู้เห็นภัยในวัฏฏะ (ภิกขุ) ๖๓๕
ผู้เห็นสภาพยิ่งและหย่อนในโลก-
(ว่าเป็นของว่างเสมอกัน) ๔๖๙
ผู้เห็นสิ่งอันเป็นที่รักที่สนิทใจในโลก-
โดยความเป็นของเที่ยง ๓๘๐
ผู้อนิมิตตวิหารี ๖๗๒
ผู้อภิรมย์ในความสงบสงัดอยู่ จักถือ-
เอาซึ่งนิมิตแห่งจิตได้ ๔๓๑
ผู้อยู่ใกล้ต่อนิพพาน ๗๗๓
ผู้อยู่คนเดียว ๖๙๕
ผู้อยู่คนเดียวในระดับที่สมบูรณ์-
ลึกซึ้งที่สุด ๖๙๗
ผู้อยู่เดียวโดดอภิรมย์ในความสงบสงัด ๔๓๐
ผู้อยู่ในสถานะอันเลิศที่สุด ๑๑๗๙
ผู้อยู่อย่างคนมีสุขก็ทำวิราคะ-
ให้ปรากฏได้ ๗๒๕
ผู้อยู่อย่างมีจิตเสมอกันกับหญิง-
สะใภ้ใหม่ ๑๐๗๑
ผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธะ ๑๔๓
ผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยแล้ว ๔๔๖
ผู้อาจและไม่อาจเจริญสติปัฏฐานสี่ ๑๒๗๑
ผู้อาบแล้วด้วยเครื่องอาบ ๖๓๕
ผู้อาบแล้วด้วยเครื่องอาบอันเป็นภายใน ๖๓๖
ผู้อุทิศตนในการเผากิเลส ๑๑๒๙
ผู้อุบัติขึ้นในทันที ๕๖๓
ผู้อุภโตภาควิมุตต์ ๖๕๘
ผู้อุภโตภาควิมุตต์โดยสมบูรณ์ ๖๕๙
ผู้อุภโตภาควิมุตต์ (ตามคำของ-
พระอานนท์) ๖๖๑
ผู้เอ็นดู ๕๐๕
ผู้แอบอิงภวทิฏฐิเข้าถึงภวทิฏฐิ-
หยั่งลงสู่ภวทิฏฐิ ๖๓๖
ผู้แอบอิงวิภวทิฏฐิเข้าถึงวิภวทิฏฐิ-
หยั่งลงสู่วิภวทิฏฐิ ๖๓๖
"แผ่นดินคือศีล" ๑๔๕๗
แผ่เมตตาสู่โลกทุกทิศทาง มี-
บุคคลผู้มีเวรนั้นเป็นอารมณ์ ๑๓๒๖

ฝ

ฝักฝ่ายแห่งทุกข์ที่มี (กาม)-
ตัณหาเป็นมูล ๓๖๗
ฝังแล้วอย่างดี ๓๖

ผีเท้าไววัดด้วยการรู้อริยสัจ ๗/๒๒
ผุ่นที่ซ้อนขึ้นด้วยปลายเล็บเทียบกับ-
มหาปฐพี ๗/๒๒

พ

พ้นได้จากทุกข์ ๒๑/๒๔/๒๕/๓๘๘/๔๑๕/
๔๒๔/๔๙๐/๔๙๑/๔๙๒/๖๓๗/๖๕๖/๖๗๙/
๗๗๑/๑๒๔๗/๑๓๙๔
พ้นทุกข์เพราะไม่เพลินในธาตุ ๔๑๔
พ้นวิเศษเพราะปราศจากอุปกิเลส ๑๓๑๐
พยาบาทมีกำลังจนเขานำออกไปไม่ได้ ๓๙๑
พยาบาทอันอริยสาวกละได้พร้อม-
ทั้งอนุสัย ๓๙๑
พ๎ยาปาทธาตุ ๙๕๗/๑๐๕๕
พ๎ยาปาทวิตก [ความตริตรึกใน-
พยาบาท (มุ่งร้าย)] ๑๐๕๕
พ๎ยาปาทสัญญา ๙๕๖
(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :–)
พ๎ยาปาทสัญญาเกิดจากพ๎ยาปาทธาตุ ๑๐๕๕
พ๎ยาปาทสังกัปปะเกิดจากพ๎ยาปาท-
สัญญา ๑๐๕๕
พ๎ยาปาทฉันทะเกิดจากพ๎ยาปาท-
สังกัปปะ ๑๐๕๕
พ๎ยาปาทปริพาหะเกิดจากพ๎ยาปาท-
ฉันทะ ๑๐๕๕
พ๎ยาปาทปริเยสนาเกิดจากพ๎ยาปาท-
ปริพาหะ ๑๐๕๕
พ๎ยาปาทปริเยสนาที่เป็นเหตุแห่ง-
การปฏิบัติผิดโดยกายวาจาใจ ๑๐๕๕
พรหมจรรย์ ๘๖๐
พรหมจรรย์ที่ทรงฝากไว้กับพวกเรา ๑๔๘๗
พรหมจรรย์ที่เป็นไปเพื่อนิพพาน ๑๓๘๙
พรหมจรรย์ที่แสดงไว้โดยขันธ์สาม ๑๕๓๙
พรหมจรรย์นี้เป็นเครื่องเจาะแทงกิเลส ๓๐๙
พรหมจรรย์นี้เป็นที่ดับไม่เหลือ-
แห่งกรรม ๑๐๒๖
พรหมจรรย์นี้เป็นนิโรธแห่งอาสวะ ๓๙๘
พรหมจรรย์นี้เป็นไปเพื่อนิพพิทา-
ฯลฯ เพื่อนิพพาน ๑๓๘๙
พรหมจรรย์นี้เพื่อการละขาดซึ่งภพ ๔
พรหมจรรย์นี้เพื่อประโยชน์แก่การ-
กำหนดรู้ความที่สัตว์ต้องเดินทางไกล-
ด้วยอวิชชา (อทฺธานปริญฺญตฺถํ) ๘๔๑
พรหมจรรย์นี้เพื่อประโยชน์แก่การ-
ดับเย็นในทิฏฐธรรมเพราะไม่ยึด-
มั่น (อนุปาทาปรินิพฺพานตฺถํ) ๘๔๑
พรหมจรรย์นี้เพื่อประโยชน์แก่การ-
ถอนอนุสัย (อนุสยสมุคฺฆาตนตฺถํ) ๘๔๑
พรหมจรรย์นี้เพื่อประโยชน์แก่การ-
ทำให้แจ้งซึ่งผลคือวิชชาและวิมุตติ-
(วิชชาวิมุตฺติผลสจฺฉิกิริยตฺถํ) ๘๔๑
พรหมจรรย์นี้เพื่อประโยชน์แก่การรู้-
การเห็น (ญาณทสฺสนตฺถํ) ๘๔๑
พรหมจรรย์นี้เพื่อประโยชน์แก่การละ-
สังโยชน์ (สญฺโญชนปหานตฺถํ) ๘๔๐

พรหมจรรย์นี้เพื่อประโยชน์แก่การ-
สำรอกซึ่งราคะ (ราควิราคตฺถํ) ๘๔๐
พรหมจรรย์นี้เพื่อประโยชน์แก่ความ-
สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย-
(อาสวานํ ขยตฺถํ) ๘๔๑
พรหมจรรย์นี้เพื่อรอบรู้ทุกข์ ๒๖๙
พรหมจรรย์นี้เพื่อละสัญโญชน์ ๓๘๙
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม-
ด้วยญาณทัสสนะเป็นอานิสงส์ ๔๘๙
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม-
ด้วยศีลเป็นอานิสงส์ ๔๘๙
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม-
ด้วยสมาธิเป็นอานิสงส์ ๔๘๙
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีลาภสักการะ-
เป็นอานิสงส์ ๔๘๙
พรหมจรรย์นี้มีเจโตวิมุตติ (อันไม่-
กำเริบ) นั่นแหละเป็นผลสุดท้าย ๔๘๙
พรหมจรรย์นี้มีเจโตวิมุตติเป็น-
ประโยชน์ที่มุ่งหมาย ๔๘๙
พรหมจรรย์นี้หยั่งลงสู่นิพพาน มี-
นิพพานเป็นที่สุดท้าย ๔๒๓
พรหมจรรย์แผ่ไพศาลจนกระทั่งเทวดา-
และมนุษย์สามารถประกาศได้ ๘๔๔
พรหมจรรย์ผ่ายผิด (ซึ่งเป็นสีลัพ-
พัตตปรามาส) ๑๔๐๕
พรหมจรรย์สำหรับผู้ถึงที่สุดแห่ง-
ทุกข์แล้ว ๑๓๘๘
พรหมจรรย์สำหรับผู้ยังไม่ถึงที่สุด-
แห่งทุกข์ ๑๓๘๘
พรหมจรรย์ให้ผลอย่างเครื่องจักร ๑๓๙๒
พระคุณของผู้ที่ทำให้เรารู้แจ้งอริยสัจสี่ ๑๕๓๐
พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ล้วนแต่-
ตรัสรู้อริยสัจ ๖๘
พระพุทธองค์กับจตุราริยสัจ ๕๐
พระพุทธอุทานเมื่อตรัสรู้ได้ ๗ วัน ๕
พระยาสัตว์ชื่อสีหะ ๕๘
พระศาสดาจักเป็นผู้ที่เราบำเรอแล้ว ๙๒๙
พระสกิทาคามี ๕๙๗
พระเสขะ ๕๕๑/๕๕๗/๑๒๗๓
พระเสขะคือผู้กำลังจะไม่ยึดถือ ๕๕๑
พระเสขะคือผู้ที่กำลังจะรู้จักนิพพาน ๕๕๓
พระเสขะผู้ประกอบด้วยองค์แปด-
แห่งสัมมัตตะ ๑๒๙๖
พระโสดาบันกับพระอรหันต์-
ต่างกันในการเห็นธรรม ๕๙๐
พระโสดาบันกับพระอรหันต์ต่าง-
กันในการเห็นธรรม (อีกนัยหนึ่ง) ๕๙๑
พระโสดาบันเป็นใครกัน ๕๗๑
พระโสดาบันเป็นใครกัน(อีกนัยหนึ่ง) ๔๗๒
พระโสดาบันเป็นใครกัน(อีกนัยหนึ่ง) ๕๗๔
พระโสดาบันเป็นใครกัน (อีกนัยหนึ่ง) ๕๗๖
พระโสดาบันผู้รู้จักปัญจุปาทานักขันธ์ ๕๗๑
พระโสดาบันผู้รู้จักอินทรีย์หก ๕๘๙
พระองค์เป็นแต่ผู้ชี้ทาง ๕๐

พระอนาคามีพวกที่จักปรินิพพาน-ในระหว่าง ๕๙๗
พระอนาคามีพวกที่มีกระแสใน-เบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภพ ๕๙๗
พระอรหันต์ ๕๕๓/๕๕๗/๖๔๕
พระอรหันต์ขีณาสพ ๕๙๗
พระอรหันต์คือผู้เป็นเกพลี ๖๒๐
พระอรหันต์คือผู้เป็นอเสขะ ๖๐๙
พระอรหันต์เจริญสติปัฏฐานเพื่อ-ความอยู่เป็นผาสุกของท่าน ๑๒๗๕
พระอรหันต์ตายแล้วสูญหรือ ๖๙๘
พระอรหันต์ผู้ประกอบด้วยองค์สิบ-แห่งสัมมัตตะ ๑๒๙๖
พระอรหันต์มีคุณลักษณะที่น่าสนใจ ๖๑๖
พระอรหันต์รู้แจ้งปัญจุปาทานักขันธ์-แล้วหลุดพ้น ๖๐๗
พระอรหันต์เลิศกว่าภวัคคพรหม ๖๑๘
พระอริยบุคคลผู้ต้องใช้สังขารธรรม-ต่างกัน ๕๙๗
พระอริยบุคคลมีหลายระดับ (เพราะ-อินทรีย์ยิ่งหย่อนกว่ากัน) ๖๘๗
พระอริยบุคคลมีอันดับเจ็ด ๖๕๘
พระอริยบุคคลละสังโยชน์ได้ต่างกัน ๕๙๖
พระอเสขะ ๕๕๓/๑๒๗๓
พระอเสขะคือผู้ที่ไม่ยึดถือแม้-ในนิพพาน ๕๕๔
พระอเสขะคือผู้ที่หมดความยึดถือ-ในทุกสิ่ง ๕๕๓
พระอเสขะ (อรหันต์) ๖๐๙
"พรานเบ็ด" ๓๕๖
พราหมณ์ไตรเพทกับกาม ๑๐๕๘
พราหมณ์ไตรเพทกับนิวรณ์ ๑๐๕๙
พละถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ ๗๙๑
พลาดแล้วจากเจโตวิมุตติและปัญญา-วิมุตติ ๔๓
พลีกรรม ๕ ประการ ๑๑๒๔
พวกที่ทรุดลงอยู่ที่ตรงนั้น ๑๐๑๐
พวกที่ทำความเย็น ๑๔๓๘
พวกที่มีความใคร่ในสิกขา ๑๑๗๙
พวกที่มีจักษุเห็นตามที่เป็นจริง ๑๐๑๑
พวกที่มีบทอันเห็นแล้ว ๑๐๒๐
พวกที่ไม่ทำความเย็น ๑๔๓๗
พวกที่แล่นเตลิดไป ๑๐๑๑
"พวกพ้องของเจ้าของสวนผัก" ๒๗

(สิบเอ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)

พวกรู้จักรูป ๑๔๕๓
พวกฉลาดในลักษณะ ๑๔๕๔
พวกคอยเขี่ยไข่ขาง ๑๔๕๔
พวกปิดแผล ๑๔๕๔
พวกสุมควัน ๑๔๕๕
พวกรู้จักท่าที่ควรไป ๑๔๕๕
พวกรู้จักน้ำที่ควรดื่ม ๑๔๕๕
พวกรู้จักทางที่ควรเดิน ๑๔๕๖
พวกฉลาดในที่ที่ควรไป ๑๔๕๖
พวกรีด "นมโค" ให้มีส่วนเหลือ ๑๔๕๖

พวกบูชาผู้เฒ่า ๑๔๕๗
พอตัวทั้งเพื่อตนและผู้อื่น ๑๔๐๖
พอตัวทั้งเพื่อตนและผู้อื่น-
(อีกนัยหนึ่ง) ๑๔๐๗
พอตัวเพื่อตนแต่ไม่พอตัวเพื่อผู้อื่น ๑๔๐๗
พอตัวเพื่อตนแต่ไม่พอตัวเพื่อผู้อื่น-
(อีกนัยหนึ่ง) ๑๔๐๘
พอตัวเพื่อตนแต่ไม่พอตัวเพื่อผู้อื่น-
(อีกนัยหนึ่ง) ๑๔๐๙
พอตัวเพื่อผู้อื่น แต่ไม่พอตัวเพื่อตน ๑๔๐๘
พอตัวเพื่อผู้อื่น แต่ไม่พอตัวเพื่อตน-
(อีกนัยหนึ่ง) ๑๔๐๙
พอตัวเพื่อผู้อื่น แต่ไม่พอตัวเพื่อตน-
(อีกนัยหนึ่ง) ๑๔๑๐
พอถูกเขาแทงด้วยปฏักที่ขุมขน-
ก็สังเวช ๑๑๓๕
พอถูกเขาแทงด้วยปฏักที่หนังก็สังเวช ๑๑๓๖
พอถูกแทงด้วยปฏักถึงกระดูกก็สังเวช ๑๑๓๖
พอรู้เรื่องการร้อยรัดก็สามารถทำ-
ที่สุดทุกข์ ๗๖๒
พอแล้วสำหรับสัตว์จะสำนึกตัว ๒๑
พอสักว่ารู้อริยสัจ ๒๒
พอเห็นเงาของปฏักก็สังเวช ๑๑๓๕
พันธุมดีราชธานี ๑๔
พาราณสี ๑๔๓
พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยความ-
เป็นธาตุ ๖๒๖
พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยความ-
เป็นปฏิจจสมุปบาท ๖๒๖
พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยความ-
เป็นอายตนะ ๖๒๖
พิธีกรรมชื่อโธวนะ ๑๔๔๒
พิธีเครื่องชำระบาป ๑๔๔๒
พิธีปลงบาปด้วยสัมมัตตปฏิปทา ๑๔๔๖
พิธีปัจโจโรหณีของพวกพราหมณ์ ๑๔๔๗
พิธีปัจโจโรหณีในอริยวินัย ๑๔๔๗
พิษลูกศรแห่งความทุกข์ของบุถุชน ๒๖๗
พึงกระทำให้เขาทราบเรื่องจริงโดยความ-
เป็นเรื่องจริงเมื่อถูกสรรเสริญ ๑๒๔๔
พึงข่มขี่ความไม่ยินดีในที่อยู่อันสงัด ๑๔๘๐
พึงครอบงำเสียซึ่งอำนาจของสิ่ง-
อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก ๑๔๘๐

(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)

พึงเจริญให้เป็นธรรมมีวิตกมีวิจาร ๑๓๒๑/
๑๓๒๓
พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีวิตก-
มีแต่เพียงวิจาร ๑๓๒๑/๑๓๒๓
พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีวิตก-
ไม่มีวิจาร ๑๓๒๑/๑๓๒๓
พึงเจริญให้เป็นธรรมเป็นไป-
กับด้วยปีติ ๑๓๒๑/๑๓๒๓
พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีปีติ ๑๓๒๑/๑๓๒๓
พึงเจริญให้เป็นธรรมสหรคต-
ด้วยความยินดี ๑๓๒๑/๑๓๒๓

พึงเจริญให้เป็นธรรมสหรคต-
ด้วยอุเบกขา ๑๓๒๑/๑๓๒๓
พึงตัดกระแสแห่งกามอันหยั่งลง-
ในปิยรูปและสาตรูป ๑๐๔๘
พึงถูกต้องสัตว์ทั้งที่ยังสะดุ้งและ-
มั่นคง ด้วยเมตตา ๑๔๘๐
พึงแถลงให้เห็นเรื่องไม่จริง โดย-
ความเป็นเรื่องไม่จริง เมื่อถูกติ ๑๒๔๓
พึงทำความสมดุลย์ของสมถะ-
และวิปัสสนา ๑๔๖๔/๑๔๖๕
(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
พึงทำในใจซึ่งสมาธินิมิตโดย-
กาลอันควร ๑๓๑๖
พึงทำในใจซึ่งปัคคาหนิมิตโดย-
กาลอันควร ๑๓๑๖
พึงทำในใจซึ่งอุเปกขานิมิตโดย-
กาลอันควร ๑๓๑๖
พึงทำลายข้อขัดแย้ง(ขีล)ในเพื่อน-
สพรหมจารีทั้งหลาย ๑๔๘๑
พึงประพฤติอธิศีลอธิจิตและ-
อธิปัญญาเถิด ๑๓๘๓
พึงเป็นผู้ทอดสายตาต่ำ ไม่-
หลุกหลิกด้วยเท้า ๑๔๘๑
พึงเป็นผู้มีสติศึกษาเพื่อนำออก-
เสียซึ่งธุลีในโลก ๑๔๘๑
พึงเป็นเสขะไม่มีที่อยู่ที่อาศัย-
เที่ยวไปเถิด ๑๔๘๐
พึงแผ่จิตครอบงำทิศทั้งปวงด้วย-
สมาธิอันหาประมาณมิได้ ๑๓๘๓
พึงเรียนเอาให้ดี พึงเจริญทำให้มาก-
โดยอาการที่พรหมจรรย์จักตั้งอยู่-
ได้ตลอดกาลนาน ๑๔๘๗
พึงละฉันทะและวิตกชนิดที่-
เป็นวิสัยแห่งชาวบ้าน ๑๒๔๔
พึงเว้นกามทั้งที่เป็นของทิพย์และ-
ของมนุษย์ ๑๐๔๘
พึงสงเคราะห์ชนด้วยการชักชวน-
ในการเจริญสติปัฏฐานทั้งสี่ ๑๒๗๗
พึงอยู่โดยชอบโลกก็จะไม่ว่างจาก-
พระอรหันต์ ๑๔๐๒
พืชของภพ ๒๘๓
พุทธานุสสติแม้เมื่อกำลังทำงานอยู่ ๑๓๑๙
พุทธานุสสติ แม้เมื่อเดินอยู่ ๑๓๑๙
พุทธานุสสติ แม้เมื่อนอนเบียด-
บุตรอยู่บนที่นอน ๑๓๑๙
พุทธานุสสติ แม้เมื่อนอนอยู่ ๑๓๑๙
พุทธานุสสติ แม้เมื่อนั่งอยู่ ๑๓๑๙
พุทธานุสสติ แม้เมื่อยืนอยู่ ๑๓๑๙
พูดจาซิกซี้เล่นหัวสัพยอกกับมาตุคาม ๘๓๑
เพชรพลอยเม็ดหนึ่งแห่งพระศาสนา ๑๕๓๐
เพราะกำหนัดยินดีจึงพัวพัน ๒๓๑
เพราะคลายกำหนัด ย่อมบริสุทธิ์ ๒๓๑
เพราะความสิ้นไปรอบแห่งสังโยชน์-
เบื้องต่ำห้าเป็นสสังขารปรินิพพายี ๕๖๓

เพราะความสิ้นไปรอบแห่งสังโยชน์-
เบื้องต่ำห้าเป็นอสังขารปรินิพพายี ๕๖๓
เพราะความสิ้นไปรอบแห่งสังโยชน์เบื้อง-
ต่ำห้าเป็นอันตราปรินิพพายี ๕๖๓
เพราะความสิ้นไปรอบแห่งสังโยชน์เบื้อง-
ต่ำห้าเป็นอุทธังโสโตอกนิฏฐคามี ๕๖๓
เพราะความสิ้นไปรอบแห่งสังโยชน์-
เบื้องต่ำห้าเป็นอุปหัจจปรินิพพายี ๕๖๓
เพราะความสิ้นไปรอบแห่งสังโยชน์-
เบื้องต่ำห้าเป็นโอปปาติกอนาคามี ๕๖๓
เพราะความสิ้นไปรอบแห่งสังโยชน์-
สามเป็นผู้โกลังโกละ ๕๖๒
เพราะความสิ้นไปรอบแห่งสังโยชน์-
สามเป็นผู้เป็นเอกพีชี ๕๖๒
เพราะความสิ้นไปรอบแห่งสังโยชน์-
สามเป็นผู้สัตตักขัตตุปรมะ ๕๖๒
เพราะความสิ้นไปรอบแห่งสังโยชน์-
สามเป็นโสดาบัน ๕๖๑
เพราะความสิ้นไปรอบแห่งสังโยชน์-
สามราคะโทสะโมหะก็เบาบาง -
เป็นสกทาคามี ๕๖๒

(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)

เพราะเจริญสัมโพชฌงค์ ตัณหา-
ย่อมละไป ๘๖๖
เพราะตัณหาละไป กรรมก็ละไป ๘๖๖
เพราะกรรมละไป ทุกข์ก็ละไป ๘๖๖
เพราะแตกสลายได้จึงถูกเรียกว่ารูป ๑๖๓
เพราะเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด ๒๓๑
เพราะปรุงแต่งให้สำเร็จรูปจึง-
ถูกเรียกว่าสังขาร ๑๙๙
เพราะพัวพันจึงเศร้าหมอง ๒๓๑
เพราะมิจฉาทิฏฐิจึงเป็น "ปลาติดอวน" ๓๗๑
เพราะมีสิ่งที่ไม่ตาย สิ่งที่ตายจึง-
มีทางออก ๔๗๒
เพราะไม่ทำในใจซึ่งนานัตตสัญญา-
จึงบรรลุอากาสานัญจายตนะ ๕๓๕
เพราะไม่หวาดสะดุ้ง ย่อมปรินิพพาน-
(ดับรอบ) เฉพาะตน ๗๕๕
เพราะรู้แจ้ง (ต่ออารมณ์ที่มากระทบ) -
ได้ จึงถูกเรียกว่าวิญญาณ ๒๐๓
เพราะรู้สึก (ต่อผลอันเกิดจากผัสสะ) -
ได้จึงถูกเรียกว่าเวทนา ๑๖๙

(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)

เพราะละราคะได้ ที่ตั้งของวิญญาณ-
ก็ไม่มี ๖๘๔
เพราะวิญญาณไม่มีที่ตั้ง ก็ไม่งอกงาม ๖๘๔
เพราะไม่ถูกปรุงแต่ง ก็หลุดพ้นไป ๖๘๔
เพราะหลุดพ้นไป ก็ตั้งมั่น ๖๘๔
เพราะตั้งมั่น ก็ยินดีในตนเอง ๖๘๔
เพราะยินดีในตนเอง ก็ไม่หวั่นไหว ๖๘๔
เพราะไม่หวั่นไหว ก็ปรินิพพาน-
เฉพาะตน ๖๘๔
เพราะหมายรู้ได้พร้อมจึงถูกเรียกว่า-
สัญญา ๑๙๔

(แปดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
เพราะเห็นด้วยปัญญาโดยชอบ-
ปุพพันตานุทิฏฐิทั้งหลาย-
ย่อมไม่มี ๗๕๔
เพราะปุพพันตานุทิฏฐิไม่มี-
อปรันตานุทิฏฐิก็ไม่มี ๗๕๕
เพราะอปรันตานุทิฏฐิไม่มี ความ-
ยึดมั่นลูบคลำย่อมไม่มี ๗๕๕
เพราะความยึดมั่นลูบคลำไม่มี-
จิตย่อมจางคลาย ๗๕๕
เพราะคลายกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น ๗๕๕
เพราะจิตหลุดพ้นแล้ว จิตจึงดำรงอยู่ ๗๕๕
เพราะเป็นจิตที่ดำรงอยู่ จิตจึงยินดี-
ร่าเริงด้วยดี ๗๕๕
เพราะเป็นจิตที่ยินดีร่าเริงด้วยดี-
จิตจึงไม่หวาดสะดุ้ง ๗๕๕
เพราะอาสวะไม่มี ก็ไม่กระทำซึ่งกรรม-
ใหม่และกรรมเก่าก็สิ้นไปด้วย ๗๖๐
เพราะอุปธิมี ชรามรณะจึงมี ๙๗๖
เพลินในทุกข์ ๒๕๑
เพลินในธาตุเท่ากับเพลินในทุกข์ ๑๕๙
เพลินในเบญจขันธ์เท่ากับเพลิน-
ในทุกข์ ๒๕๑
เพลินอย่างยิ่งซึ่งดิน ๓๗๘
เพลินอายตนะเท่ากับเพลินทุกข์ ๒๙๖
เพียงแต่รู้ชัดอริยสัจชั่วแวบสั้นมา-
วายามะยังไม่ใช่ถึงที่สุด ๑๑๗๔
เพียงเพื่อการบังเกิดในเนวสัญญา-
นาสัญญายตนภพ ๕๓
โพชฌงค์เจ็ด ๕๔๖
โพชฌงค์เจ็ดที่ทำวิชชาและวิมุตติ-
ให้บริบูรณ์ ๑๑๘๑
โพชฌงค์เจ็ด หมวดกายาฯ ๘๐๙
โพชฌงค์เจ็ด หมวดจิตตาฯ ๘๑๒
โพชฌงค์เจ็ด หมวดธัมมาฯ ๘๑๓
โพชฌงค์เจ็ด หมวดเวทนาฯ ๘๑๑
โพชฌงค์ถึงซึ่งความเต็มรอบ-
แห่งความเจริญ ๗๙๑
โพชฌงค์ทั้งเจ็ด ๘๑๓
โพชฌงค์ทั้งเจ็ดชนิดที่ทำวิชชา-
และวิมุตติให้บริบูรณ์ ๘๑๔
โพชฌงค์ในฐานะเป็นมรรค ๘๖๕
โพชฌงค์บริบูรณ์เพราะสติปัฏฐาน-
บริบูรณ์ ๘๐๙
โพชฌงค์บริบูรณ์ย่อมทำวิชชาและ-
วิมุตติให้บริบูรณ์ ๑๒๐๗
โพชฌงค์อันบุคคลปรารภถูกต้อง-
แล้ว อริยมรรคก็เป็นอันปรารภ-
ถูกต้องด้วย ๘๖๗
โพชฌงค์อันบุคคลปรารภผิดแล้ว-
อริยมรรคก็เป็นอันปรารภผิดด้วย ๘๖๗

ฟ

ฟองไข่ออกเป็นตัว มิใช่โดยเจตนา-
ของแม่ไก่ ๗๗๕

ภ

ภพโดยวิภาค ๒๘๘
ภพที่แปด ๕๘๒
ภพ (ผลแห่งภวตัณหา) ๓๑๙
ภพแม้ชั่วขณะดีดนิ้วมือก็ยังน่ารังเกียจ ๓๑๙
ภพแม้ชั่วลัดนิ้วมือก็ไม่มีคุณอะไร-ที่พอจะกล่าวได้ ๓๑๙
ภพแห่งอสูร ๓๘
ภวตัณหา ๓๑๓
ภวตัณหาเป็นธรรมชาติมีอาหาร ๓๑๓
ภวตัณหาเพิ่งมีต่อภายหลัง ๓๑๓
ภวตัณหาย่อมปรากฏเพราะมีสิ่งนี้ ๆ-เป็นปัจจัย ๓๑๓
ภวทิฏฐิ (ทิฏฐิฝ่ายบวก) ๓๗๑
ภวทิฏฐิ (ว่ามี) ๖๓๖
ภวนันทิ (ความเพลิดเพลินในภพ) ๓๑๓
ภวนิโรธวาท ๙๔๗
'ภวเนตฺติ' ๒๘๒
ภวเนตติ ๔๔๖
ภวปริฬาหะ (ความเร่าร้อนเพราะภพ) ๓๑๓
ภวปิปาสา (ความหิวระหายในภพ) ๓๑๓
ภวมุจฉา (ความสยบในภพ) ๓๑๓
ภวโยคะ ๔๒๗
ภวโยคะ (การประกอบอยู่ด้วยภพ) ๓๑๒
'ภวรชฺชุ' ๒๘๒
ภวราคสัญโญชน์ (สังโยชน์คือความ-กำหนัดในภพ) ๓๘๘
ภวราคะ (ความกำหนัดในภพ) ๓๑๓
ภวราคานุสัย ๖๐๘
ภวสิเนหะ (ความเสน่หาในภพ) ๓๑๓
ภวัชโฌสาน (ความเมาหมกในภพ) ๓๑๓
ภัทรมุข (วิฑูฑภะ) ๒๙๓
ภัยเกิดจากความแก่ (ชราภยํ) ๑๓๙๘
ภัยเกิดจากความเจ็บไข้ (พฺยาธิภยํ) ๑๓๙๘
ภัยเกิดจากความตาย (มรณภยํ) ๑๓๙๘
ภัย ที่เขาไม่รู้จัก ๔
ภัยที่มารดาและบุตรช่วยกันไม่ได้ ๑๓๙๘
ภัยที่แม่ลูกก็ช่วยกันไม่ได้ ๑๓๙๗
ภัยเวร ๕ ประการ ๕๗๗
ภาระ (ของหนัก) ๒๔๖
ภาวนาปธาน ๑๑๒๘
ภาวนาปธาน (พิเศษ) ๑๑๓๓
ภาวนาย่อมมีด้วยการดำรงจิตไว้-(ในนิมิตเป็นที่ตั้งแห่งความ-เลื่อมใส) ๑๒๓๑
ภาวะบริสุทธิ์แห่งการประพฤติ-พรหมจรรย์ ๑๔๗๕
ภาวะเป็นที่รักที่ยินดี ๕๐/๑๒๙/๓๒๒/๓๒๗/๓๗๙/๔๑๐/๖๕๕/๙๗๗/๑๐๔๘
ภาวะเป็นที่รักที่ยินดี (ปิยรูปสาตรูป) ๓๒๗
ภาวะเป็นที่รักที่ยินดีเป็น "หนาม" ๓๒๗
ภาวะไม่บริสุทธิ์แห่งการประพฤติ-พรหมจรรย์ ๑๔๗๑

ภาวะแห่งความถูก (สมฺมตฺต) ๑๔๔๑
ภาวะแห่งความผิด – ถูก ๑๔๔๒
ภาวะแห่งความผิด (มิจฺฉตฺต) ๑๔๔๑
ภาวะแห่งความสิ้นตัวตนและสิ้นโลก ๗๗๑
ภาวะแห่งผัสสะ ๓๔๕
ภิกษุณีผู้สาวิกา (ในศาสนานี้) ๙๓
ภิกษุที่เป็นผู้ฉลาดในฐานที่ตั้ง ๙๐๐
ภิกษุที่เป็นผู้ทำลายกองทัพใหญ่ได้ ๙๐๐
ภิกษุที่เป็นผู้ยิงได้ไกล ๙๐๐
ภิกษุที่เป็นผู้ยิงได้เร็ว ๙๐๐
ภิกษุที่รู้ประหาร ๖๐๒
ภิกษุที่รู้ไป ๖๐๓
ภิกษุที่รู้พึ่ง ๖๐๒
ภิกษุที่รู้อดทน ๖๐๒
ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร ๑๕๒๙
ภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยชวะ ๗๒๒
ภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยชวะ (อีกนัยหนึ่ง) ๗๒๓
ภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยชวะ (อีกนัยหนึ่ง) ๗๒๓
ภิกษุผู้สาวก (ในศาสนานี้) ๙๓
ภิกษุมิได้เจริญภาวนาเพื่อได้รูปทิพย์–เสียงทิพย์ ๙๙๓
ภิกษุยืนแอบฟังพระผู้มีพระภาค ๗๓๖
ภิกษุสมบูรณ์ด้วยพละ ๗๒๒
ภิกษุสมบูรณ์ด้วยวรรณะ ๗๒๒
ภิกษุสมบูรณ์ด้วยอาโรหปริณาหะ ๗๒๓
ภิกษุสาติเกวัฏฏบุตร ๑๐๐๗
ภูตวาที ๕๐๘
โภคะที่ไม่สูญเปล่า ๑๑๒๒

ม

มนต์เครื่องปิดเป่า (นิทฺธมนํ) ๔๖๖
มนุษย์ถือเอาที่พึ่งผิด ๆ ๑๙
มโน (มโนทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วย–อวิชชา) ๑๐๒๔
มโนสมาจาร (การประพฤติประจำ–ทางใจ) ๑๑๔๖
มโนสมารัมภะ (ตัณหาปรารภการ–กระทำกรรมทางใจ) ๗๖๑
มโนสังขารอันเป็นไปกับด้วยความ–เบียดเบียน ๘๖๑
มโนสังขารอันไม่เป็นไปกับด้วยความ–เบียดเบียน ๘๖๑
มโนสังขาร (อำนาจที่ให้เกิดการปรุง–แต่งทางใจ) ๑๐๒๓
มโนสัญเจตนา (ความจงใจที่เป็น–ไปทางใจ) ๑๐๒๒
มโนสัญเจตนาหาร ๘๗๙/๙๗๓
มโนสัญเจตนาหารควรเห็น ว่ามี–อุปมาเหมือนหลุมถ่านเพลิง ๙๗๓
มมังการคือการกระทำในใจด้วยความ–ยึดถือว่าของเราว่าของตน ๙๓๐
มมังการทั้งหลายของเราจักเข้าถึงการดับ ๙๓๑
มรณสัญญา (ความสำคัญรู้ในความ–ตาย) ๑๑๕๗

มรณสัญญาเครื่องทำจิตให้ถอยกลับ-
จากความยินดีในชีวิต ๗๖๗
มรณสติที่มีอมตะเป็นปริโยสาน ๑๑๕๖
มรรคทำกิจแห่งอริยสัจสี่พร้อมกัน-
ไปในตัว ๑๔๑๗
มรรคทำให้โพธิปักขิยธรรมสมบูรณ์-
ไปในตัว ๑๔๑๙
มรรคที่เป็นเสขะของเสขบุคคล ๑๔๘๓
มรรคปฏิปทาเพื่อการสำรอกซึ่งราคะ ๘๔๑
(สี่คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
มรรคเป็นวิเวก-วิราค-นิโรธนิสฺสิต-
โวสฺสคฺคปริณามี ๑๔๑๙
มรรคเป็นราค-โทส-โมหวินยปริ-
โยสาน ๑๔๑๙
มรรคเป็นอมโตคธ-อมตปรายน-
อมตปริโยสาน ๑๔๑๙
มรรคเป็นนิพพานนินฺน-นิพฺพาน-
โปณ-นิพพานปพฺภาร ๑๔๑๙
มรรคมีองค์แปดรวมอยู่ในพรหมจรรย์-
ตลอดสาย ๑๓๙๑
มรรคและปฏิปทาเพื่อละเสียซึ่ง-
โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๑๔๑๒
มรรคอันเป็นส่วนเจาะแทงกิเลส-
(นิพฺเพธภาคิย) ๘๖๖
มละ (มลทินของจิตคือราคะโทสะ-
โมหะ) ๑๔๐๕
มหาทานที่รู้จักกันว่าเป็นของเลิศ ๑๐๘๕
มหาปฐพีและขุนเขาสิเนรุมีควันขึ้น ๑๐๑๙
มหาปฐพีและขุนเขาสิเนรุมีไฟลุก ๑๐๒๐
มหาปุริสวิตก ๑๑๑๐
มหาภูตคือธาตุสี่ ๑๕๖
มหาภูต (ธาตุ) ๑๕๕/๒๒๒
มหาภูตรูปสี่ ๕๙๔
(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
มหาศีล หมวดการทำพิธีรีตอง ๑๕๔๗
มหาศีล หมวดทายลักษณะ ๑๕๔๗
มหาศีล หมวดทายฤกษ์การรบพุ่ง ๑๕๔๘
มหาศีล หมวดทายโคจรแห่งนักษัตร ๑๕๔๘
มหาศีล หมวดทำนายข้าวยาก-
หมากแพง ๑๕๔๙
มหาศีล หมวดฤกษ์ยามและเข้าทรง ๑๕๔๙
มหาศีล หมวดหมอผีและหมอยา ๑๕๕๐
มองดูกันและกันด้วยสายตาแห่ง-
ความรัก ๑๐๕๓
(ห้าคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
มะม่วงสี่ชนิด ๑๔๙๘
มะม่วงดิบ สีเหมือนสุก ๑๔๙๘
มะม่วงสุก สีเหมือนดิบ ๑๔๙๘
มะม่วงดิบ สีเหมือนดิบ ๑๔๙๘
มะม่วงสุก สีเหมือนสุก ๑๔๙๘
มัคคโกวิโท (ฉลาดในมรรค) ๗๒๑
มัคคปฏิบัติต้องอาศัยที่ตั้งคือศีล ๑๔๕๗
มัคคภาวนาฝ่ายถูก ๑๔๔๐
มัคคภาวนาฝ่ายผิด ๑๔๓๙

มัคควิทู (รู้แจ้งมรรค) ๗๒๑
มัคคอริยสัจ ๘๑๙
มัคคัญญู (รู้มรรค) ๗๒๑
มัคคานุคา (ผู้เดินตามมรรค) ๗๒๑
มัจจุราชไม่เห็นผู้ที่เห็นโลกเหมือน-ฟองน้ำและพยับแดด ๔๓๓
มัจฉริยสัญโญชน์ (สังโยชน์คือความ-ตระหนี่) ๓๙๐
(สิบคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
มัชฌิมศีลหมวดพืชคามภูตคาม ๑๕๔๓
มัชฌิมศีลหมวดการบริโภคสะสม ๑๕๔๓
มัชฌิมศีลหมวดดูการเล่น ๑๕๔๓
มัชฌิมศีลหมวดการพนัน ๑๕๔๔
มัชฌิมศีลหมดที่นั่งนอนสูงใหญ่ ๑๕๔๔
มัชฌิมศีลหมวดประดับตกแต่งกาย ๑๕๔๕
มัชฌิมศีลหมวดดิรัจฉานกถา ๑๕๔๕
มัชฌิมศีลหมวดการชอบทำความ-ขัดแย้ง ๑๕๔๖
มัชฌิมศีลหมวดการรับใช้เป็นทูต ๑๕๔๖
มัชฌิมศีลหมดโกหกหลอกลวง-เพื่อลาภ ๑๕๔๖
มัชฌิมาปฏิปทา ๘๒๖/๘๓๐
มัชฌิมาปฏิปทา (ข้อปฏิบัติเป็น-ทางสายกลาง) ๘๔๖/๑๔๘๕
มัชฌิมาปฏิปทาคือโพธิปักขิยธรรม ๘๔๗
มัชฌิมาปฏิปทาได้แก่กระแสแห่ง-ปฏิจจสมุปบาท ๘๕๑
มัชฌิมาปฏิปทาโดยอัตโนมัติ ๑๔๑๖
มัชฌิมาปฏิปทาที่ตรัสรู้เอง ๑๔๘๕
มัชฌิมาปฏิปทาที่แสนสุข ๑๔๓๖
มัชฌิมาปฏิปทา (ในความหมาย-ชั้นกว้าง) ๘๔๗
มัชฌิมาปฏิปทา(ในความหมายชั้นลึก) ๘๔๙
มัชฌิมาปฏิปทาในฐานะเหตุให้เกิด-จักษุและญาณเพื่อนิพพาน ๘๔๕
มัชฌิมาปฏิปทา (พื้นฐานทั่วไป) ๘๔๖
มัชฌิมาปฏิปทา ๓ ลำดับ ๘๔๖
มัชฌิมาปฏิปทาสำหรับธรรมกถึก-แห่งยุค ๑๔๐๖
"มันเป็นของทุกข์ด้วยกันทั้งคู่" ๒๓๘
"มันเป็นของไม่เที่ยงด้วยกันทั้งคู่" ๒๓๖
"มันเป็นอนัตตาด้วยกันทั้งคู่" ๒๔๕
มัศยาชาติที่พลัดเข้าสู่เครื่องดัก ๒๙๔
มานสัญโญชน์ (สังโยชน์คือความ-สำคัญตน) ๓๘๘
มานะ (ถือตัว) ๗๖๙
มานานุสัย ๖๐๘
มารเป็นพวกพ้องของผู้ประมาท ๒๙๕
มาลุงก์ยบุตร ๔๔/๗๙/๘๒
มิจฉัตตะ (ภาวะแห่งความเป็นผิด) ๑๔๔๒
มิจฉาทิฏฐิ (โดยพื้นฐาน) ๑๒๘๖
มิจฉาทิฏฐิต่อโลกอื่น ๙๔๘
มิจฉาทิฏฐิที่ว่าวิญญาณเป็นผู้-ท่องเที่ยว ๑๐๐๖

มิจฉาปฏิปทา ๑๓๗๐
มิจฉาปฏิปทา (เป็นข้าศึกต่อมัชฌิมา-ปฏิปทา) ๘๒๗
มิจฉาวาจาต่อโลกอื่น ๙๔๘
มิจฉาสังกัปปะต่อโลกอื่น ๙๔๘
มิใช่ถึงธรรมเพราะเหตุแห่งคำของ-สมณะ! ๑๑๘๗
มิฬหสุข ๑๒/๗๙๗
มิฬหสุข มิทธสุข และสุขอันเกิดจาก-ลาภสักการะและเสียงสรรเสริญ ๙๙๕
มีการเกิดปรากฏ (อุปฺปาโท ปญฺญายติ) ๔๔๘
มีการเสื่อมปรากฏ (วโย ปญฺญายติ) ๔๔๘
มีจิตฝังลงไป (อนุเสติ) ๓๔๑
มีจิตเหมือนแผ่นดินใหญ่ ๑๓๒๗
มีจิตเหมือนแม่น้ำคงคา ๑๓๒๙
มีจิตเหมือนอากาศ ๑๓๒๘
มีจิตอ่อนนุ่มเหมือนแผ่นหนังแมวป่า ๑๓๓๐
(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
มีธรรมเป็นที่มายินดี (ธัมมาราโม) ๑๔๓๖
มีการเจริญภาวนาเป็นที่มายินดี-(ภาวนาราโม) ๑๔๓๖
มีการละกิเลสเป็นที่มายินดี-(ปหานาราโม) ๑๔๓๖
มีความสงัดจากโยคธรรมเป็นที่มา-ยินดี (ปวิเวการาโม) ๑๔๓๖
มีธรรมอันไม่เบียดเบียนเป็นที่-มายินดี (อัพ๎ยาปัชฌาราโม) ๑๔๓๖
มีธรรมอันไม่ทำความเนิ่นช้าเป็นที่-มายินดี (นิปปปัญจาราโม) ๑๔๓๖
มีผลจักนั่งเป็นผาสุก ๑๓๒๔
มีผลจักไปเป็นผาสุก ๑๓๒๔
มีผลจักยืนเป็นผาสุก ๑๓๒๔
มีผลจักสำเร็จการนอนเป็นผาสุก ๑๓๒๔
มีผัสสะบังหน้า ๓
(สิบคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
มีศีลแล้วอวิปปฏิสารย่อมเกิด (เอง) ๗๘๐
มีอวิปปฏิสารแล้วปราโมทย์ย่อมเกิด-(เอง) ๗๘๐
มีปราโมทย์แล้ว ปีติย่อมเกิด (เอง) ๗๘๐
มีใจปีติแล้ว กายย่อมรำงับ (เอง) ๗๘๑
มีกายรำงับแล้ว ย่อมได้เสวยสุข (เอง) ๗๘๑
มีสุขแล้ว จิตย่อมตั้งมั่นเป็นสมาธิ (เอง) ๗๘๑
มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้ว ย่อมรู้ย่อม-เห็นตามที่เป็นจริง (เอง) ๗๘๑
มีการรู้อยู่เห็นอยู่ตามที่เป็นจริงแล้ว-ย่อมเบื่อหน่าย (เอง) ๗๘๑
มีความเบื่อหน่ายแล้ว ย่อมคลาย-กำหนัด (เอง) ๗๘๑
มีความคลายกำหนัดแล้ว ย่อมทำให้-แจ้งซึ่งวิมุตติญาณทัสสนะ (เอง) ๗๘๑
มีโศกหรือไม่มีก็เพราะมีหรือไม่มี-แห่งฉันทราคะ ๓๔๐
มีสติด้วยคิดอยู่ว่า "หนามอย่ายอก-เราเลย" ๓๒๗

มีสติเห็นธรรมอันเป็นภายในภาย-
นอก-ทั้งภายในและภายนอก ๑๒๓๗
มีหลังงอเหมือนโคปานสีแห่งหลังคา ๙๔๐
มีอนุสัยในสิ่งใด ย่อมตายไปตามสิ่งนั้น ๒๒๖
มืดเพราะ (ความกลัดกลุ้มแห่ง)-
ความทุกข์ ๒๖๗
มุฏฐสัจจะ (ความมีสติอันลืมหลง) ๓๘๑
มุตติ (ความพ้น) ๔๕๙/๔๖๓
มุทิตาเจโตวิมุตติ ๑๓๒๒
มุมน้อยของความทุกข์ที่พระองค์ไม่มี ๕๑
มูลฐานแห่งการบัญญัติขันธ์-
(แต่ละขันธ์) ๒๒๒
เมฆฝนที่คำรามแล้วไม่ตก ๑๔๙๗
เมฆฝนที่ตกแต่ไม่คำราม ๑๔๙๗
เมฆฝนที่ทั้งคำรามทั้งตก ๑๔๙๘
เมฆฝนที่ทั้งไม่คำรามและไม่ตก ๑๔๙๗
เมฆฝน ๔ จำพวก ๑๔๙๗
เม็ดกระเบา ๗ เม็ด กับมหาปฐพี ๒๓
เม็ดผักกาด ๒-๓ เม็ด กับขุนเขา-
หิมาลัย ๒๓
เมตตาเจโตวิมุตติ ๑๒๙๘/๑๓๒๑
เมตตาเจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้น-
แห่งจิตอันประกอบอยู่ด้วยเมตตา) ๓๘๗
เมื่อกามนันทิไม่นอนตาม ๔๙๔
เมื่อกิริยาที่ไปนิพพานเบาสบาย-
เหมือนไม้ลอยตามน้ำ ๗๗
เมื่อความสงสัยทั้งปวงสิ้นไป ๔๗๑
เมื่อคิดว่าจักรักษาตน ก็จงเจริญ-
สติปัฏฐาน ๑๒๖๙
เมื่อคิดว่าจักรักษาผู้อื่น ก็จงเจริญ-
สติปัฏฐาน ๑๒๖๙
เมื่อจิตตั้งมั่น ธรรมย่อมปรากฏ ๑๔๖๓
เมื่อเจริญภาวนาอยู่อย่างถูกต้อง,-
สังโยชน์ทั้งหลายย่อมสูญสิ้น-
ไปเอง ๗๗๔
เมื่อดูอยู่เห็นอยู่ซึ่งอายตนิกธรรม-
องค์แห่งมรรคก็พรั่งพรู ๑๔๖๑
เมื่อใดตัว "เธอ" ไม่มี, เมื่อนั้น-
เธอก็ไม่ปรากฏ ๔๔๑
เมื่อใดธรรมปรากฏ ๔๗๐
เมื่อตัณหาเจริญอย่างทั่วถึง ๓๕๐
เมื่อตั้งอยู่ ก็มีภาวะอย่างอื่นปรากฏ ๔๔๘
เมื่อตั้งอยู่ ก็ไม่มีภาวะอย่างอื่นปรากฏ ๔๔๘
เมื่อตีความคำบัญญัติผิด แม้ทารก-
นอนเบาะก็มีศีลโดยอัตโนมัติ ๑๓๘๔
เมื่อทิฏฐิตั้งไว้ถูก มัคคภาวนาเป็นสิ่ง-
ที่ตั้งไว้ถูก ๑๔๔๐
เมื่อทิฏฐิตั้งไว้ผิด มัคคภาวนาเป็น-
สิ่งที่ตั้งไว้ผิด ๑๔๔๐
เมื่อเที่ยวโงหัวก็โงหัวอยู่ในอวน ๓๗๐
เมื่อเที่ยวผุดก็ยังคงผุดอยู่ในอวน ๓๗๐
เมื่อ "เธอ" ไม่มี ๔๔๑
เมื่อบุคคลรู้สึกต่อความสิ้นราคะ-
โทสะ-โมหะ ๔๘๐

เมื่อปฏิญญาว่าได้ตรัสรู้ ๑๒๐
เมื่อปัญจุปาทานขันธ์ถึงซึ่งความ-
ไม่ก่อเกิดต่อไป ๗๙๐
เมื่อปัญจุปาทานขันธ์ถึงซึ่งความ-
ไม่ก่อขึ้นอีกต่อไป ๑๔๖๑
เมื่อผุดก็ผุดอยู่ในอวน ๓๗๐
เมื่อพ้นจากบ่วง ๓๑
เมื่อเพลิดเพลินในสุขเวทนา อนุสัย-
คือราคะย่อมตามนอน ๓๙๒
เมื่อมีปัญหาระหว่างลัทธิ ๙๔๗

(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)

เมื่อมีสักแต่ว่าเห็น-ได้ยิน-รู้สึก-
รู้แจ้ง, ตัวท่านก็ไม่มี ๗๗๒
เมื่อตัวท่านไม่มีเพราะเหตุนั้น,-
ตัวท่านก็ไม่มีในที่นั้น ๆ ๗๗๒
เมื่อใดตัวท่านไม่มีในที่นั้น ๆ ฯลฯ ๗๗๓

(สิบสองคำต่อไปนี้ ศึกษาต่อเนื่องกันไป :—)

เมื่อมีสัทธาเกิดขึ้นแล้วย่อมเข้าไปหา-
(สัตบุรุษ) ๘๕๓
เมื่อเข้าไปหาย่อมเข้าไปนั่งใกล้ ๘๕๓
เมื่อเข้าไปนั่งใกล้ย่อมเงี่ยโสตลงสดับ ๘๕๓
เมื่อเงี่ยโสตลงสดับย่อมได้ฟังธรรม ๘๕๓
เมื่อฟังธรรมแล้วย่อมทรงจำธรรมไว้ได้ ๘๕๓
เมื่อทรงจำธรรมไว้ได้ย่อมพิจารณา-
เนื้อความแห่งธรรม ๘๕๓
เมื่อพิจารณาเนื้อความแห่งธรรม-
ธรรมทั้งหลายย่อมทนต่อการ-
เพ่งพิสูจน์ ๘๕๓
เมื่อธรรมทนต่อการเพ่งพิสูจน์มีอยู่-
ฉันทะย่อมเกิด ๘๕๓
เมื่อเกิดฉันทะแล้วย่อมมีอุตสาหะ ๘๕๓
เมื่อมีอุตสาหะแล้วย่อมใช้ดุลยพินิจ ๘๕๓
เมื่อใช้ดุลยพินิจ (พบ) แล้วย่อม-
ตั้งตนไว้ในธรรมนั้น ๘๕๓
เมื่อมีตนส่งไปแล้วในธรรม ย่อม-
กระทำให้แจ้งซึ่งบรมสัจจ์ด้วย-
นามกาย ๘๕๓
เมื่อมีอนัตตสัญญาย่อมถอนเสียได้-
ซึ่งอัสมิมานะ ๔๖๘
เมื่อมีอนิจจสัญญา อนัตตสัญญา-
ย่อมตั้งมั่น ๔๖๘

(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)

เมื่อไม่ปรุงย่อมไม่ถือมั่น ๔๓๙
เมื่อไม่ถือมั่นย่อมไม่เสียวสะดุ้ง ๔๔๐
เมื่อไม่เสียวสะดุ้งย่อมปรินิพพาน ๔๔๐

(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)

เมื่อไม่มั่นหมายก็ไม่ถือมั่นสิ่งใด ๆ ๕๑๑
เมื่อไม่ถือมั่นก็ไม่สะดุ้ง ๕๑๑
เมื่อไม่สะดุ้งก็ปรินิพพานเฉพาะตน ๕๑๑

(สองคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป:—)

เมื่อไม่ยึดมั่นย่อมไม่หวั่นใจ ๕๑๓
เมื่อไม่หวั่นใจย่อมดับสนิทเฉพาะตน ๕๑๓

(สองคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)

เมื่อไม่ยึดมั่นอยู่ ย่อมไม่สะดุ้ง ๗๓๑
เมื่อไม่สะดุ้ง ย่อมปรินิพพานเฉพาะตน ๗๓๑
เมื่อไม่รู้จริงในเวทนาอันไม่ใช่ทุกข์-
ไม่ใช่สุข อนุสัยคืออวิชชาย่อม-
ตามนอน ๓๙๒
เมื่อยังไม่ทรงรู้อริยสัจ ๕๔
เมื่อยังไม่ปฏิญญาว่าได้ตรัสรู้ ๑๒๐
เมื่อยังไม่รู้อริยสัจ ๑๐๐
เมื่อระทมใจในทุกขเวทนา อนุสัย-
คือปฏิฆะย่อมตามนอน ๓๙๒
เมื่อรักษาตนก็คือรักษาผู้อื่น ๑๒๖๙
เมื่อรักษาผู้อื่นก็คือรักษาตน ๑๒๖๙
เมื่อละโทสะได้แล้ว ๔๘๑
เมื่อละโมหะได้แล้ว ๔๘๒
เมื่อละราคะได้แล้ว ๔๘๑
เมื่อลาภเกิดขึ้นแก่บุถุชน ๑๒๔๕
เมื่อลาภเกิดขึ้นแก่อริยสาวก ๑๒๔๖
เมื่อสงฆ์แตกกัน ๑๑๗๑
เมื่อสงฆ์สามัคคีกัน ๑๑๗๒

(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)

เมื่อสติของภิกษุผู้เข้าไปตั้งไว้แล้ว-
ไม่ลืมหลง, นั่นคือสติสัมโพชฌงค์ ๘๑๐
เมื่อเป็นผู้มีสติใคร่ครวญธรรมนั้น-
อยู่ด้วยปัญญา, นั่นคือธัมมวิจย-
สัมโพชฌงค์ ๘๑๐
เมื่อความเพียรไม่ย่อหย่อนอันภิกษุ-
ผู้ใคร่ครวญในธรรมปรารภแล้ว,
นั่นคือวิริยสัมโพชฌงค์ ๘๑๐
เมื่อปีติอันเป็นนิรามิสเกิดขึ้นแก่-
ภิกษุผู้มีความเพียร, นั่นคือปีติ-
สัมโพชฌงค์ ๘๑๐
เมื่อทั้งกายและทั้งจิตของภิกษุผู้มี-
ปีติ ร่างับ, นั่นคือปัสสัทธิ-
สัมโพชฌงค์ ๘๑๑
เมื่อจิตของภิกษุผู้มีกายร่างับแล้ว-
ตั้งมั่น, นั่นคือสมาธิสัมโพชฌงค์ ๘๑๑
เมื่อภิกษุเป็นผู้เข้าไปเพ่งเฉพาะซึ่ง-
จิตอันตั้งมั่น, นั่นคืออุเบกขา-
สัมโพชฌงค์ ๘๑๑
เมื่อสังโยชน์เหมือนเครื่องหวายสิ้นอายุ ๗๗๔
เมื่อสัตบุรุษได้โภคะอันโอฬาร ๑๑๒๒
เมื่อเห็นความดับไม่เหลือแห่งโลก-
(โลกนิโรธ) อยู่, ทิฏฐิที่ว่าสิ่ง-
ทั้งปวงมี ย่อมไม่มี ๘๗๖
เมื่อเห็นแดนเกิดขึ้นแห่งโลก (โลก-
สมุทย) อยู่, ทิฏฐิที่ว่าสิ่งทั้งปวง-
ไม่มี ย่อมไม่มี ๘๗๖

(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)

เมื่อเห็นสักว่าเห็น ๔๔๑
เมื่อได้ฟังเสียงสักว่าฟัง ๔๔๑
เมื่อได้กลิ่นก็สักว่าดม ๔๔๑
เมื่อลิ้มรสก็สักว่าลิ้ม ๔๔๑

เมื่อสัมผัสทางผิวกายก็สักว่าสัมผัส ๔๔๑
เมื่อได้รู้แจ้งสักว่าได้รู้แจ้ง ๔๔๑
เมื่ออริยสัจสี่ถูกแยกออกเป็น ๒ ซีก ๑๕๑๒
เมื่ออานาปานสติบริบูรณ์ ๑๑๙๘
แม้จะเป็นโค รสด้วยกัน แต่ไม่อาจ-
เกิดพร้อมกัน ๖๖
แม้จะเป็นอัตตาด้วยกัน แต่ไม่อาจ-
เกิดพร้อมกัน ๖๖
แม้เดินอยู่ก็เป็นผู้ปราศจากนิวรณ์ ๑๑๓๐
แม้เดินอยู่ก็เรียกว่าเป็นผู้ทำความ-
เพียรเผากิเลส ๑๑๒๙
แม้นวกะ-เสขะ-อเสขะก็พึงเจริญ-
สติปัฏฐาน ๑๒๗๒
แม้นอนตื่นอยู่ก็เป็นผู้ปราศจาก-
นิวรณ์ ๑๑๓๑
แม้นอนตื่นอยู่ก็เรียกว่าเป็นผู้ทำ-
ความเพียรเผากิเลส ๑๑๓๐
แม้นั่งอยู่ก็เป็นผู้ปราศจากนิวรณ์ ๑๑๓๑
แม้นั่งอยู่ก็เรียกว่าเป็นผู้ทำความ-
เพียรเผากิเลส ๑๑๒๙
แม้ในการละกิเลสชั้นสูงก็ยังมีการ-
อยู่เป็นสุข ๑๑๗๓
แม้เป็นเวทนาด้วยกัน ก็ไม่อาจ-
เกิดพร้อมกัน ๑๗๙
แม้เพียงปฐมฌานก็ชื่อว่าเป็นที่-
หลบพ้นภัยจากมาร ๑๓๔๑
แม้เพียงปฐมฌานก็บำบัดกิเลสอัน-
เป็นเครื่องระคายใจได้ ๑๓๔๒
แม้มีการปฏิบัติอย่างเดียวกันแท้-
ก็ยังได้รับผลลดหลั่นกัน ๕๖๖
แม้ยืนอยู่ก็เป็นผู้ปราศจากนิวรณ์ ๑๑๓๐
แม้ยืนอยู่ก็เรียกว่าเป็นผู้ทำความ-
เพียรเผากิเลส ๑๑๒๙
แม้เรื่องจริง-มีประโยชน์-น่าฟังก็-
ยังต้องรู้กาละที่ควรกล่าว ๑๐๗๒
แม้อยู่อย่างคนมีทุกข์ก็ทำกุศลธรรม-
ให้เต็มเปี่ยมได้ ๑๑๗๓
โมกขจิกะ ๓๕๔
โมหะที่ควรแก่การถึงซึ่งอบาย ๕๗๐
โมหะเป็นอกุศลมูล ๓๘๔
โมหะมีโทษมากคลายช้า ๓๘๖
ไม่ก่อสร้างขึ้นซึ่งเหตุปัจจัยเครื่อง-
ปรุงแต่ง ๒๐
ไม่ก่ออยู่ไม่ยุบอยู่แต่เป็นการยุบแล้ว-
ดำรงอยู่ ๕๐๒
ไม่ขว้างทิ้งอยู่ไม่ถือเอาอยู่ แต่เป็น-
การขว้างทิ้งแล้วดำรงอยู่ ๕๐๒
ไม่เข้าไปติดเสียที่ฝั่งนอก ๗๘
ไม่เข้าไปติดเสียที่ฝั่งใน ๗๘
ไม่ควรกล่าวอย่างรีบร้อนจนปากสั่น ๘๒๗
ไม่ควรแก่ความสิ้นไปแห่งทุกข์ ๔๒๐
ไม่คิดถึงสิ่งใดด้วย-ไม่ดำริถึงสิ่งใด-
ด้วย-ไม่มีใจฝังลงไปในสิ่งใดด้วย ๗๔๐
ไม่จมเสียในท่ามกลาง ๗๘
ไม่จำเป็นจะต้องผ่านทุกข์ทุกชนิด ๒๑

ไม่จำเป็นต้องรู้อภิธรรมและรวยลาภ ๑๕๒๖
ไม่ใช่ละตัววัตถุนั้น แต่ละความ-
กำหนัดพอใจในสิ่งนั้น ๔๒๐
ไม่ตกจมลงในเหวแห่งความเกิด ฯลฯ ๒๐
ไม่ตกจมลงสู่ห้วงแห่งความมืด ๒๔
ไม่ต้องการจะเห็นรูปก็หลับตาเสีย-
หรือเหลียวมองไปทางอื่นเสีย ๑๐๔๔
ไม่ตามเห็นซึ่งรูปโดยความเป็นตน-
ฯลฯ ๑๔๒๕
ไม่ตามเห็นซึ่งวิญญาณโดยความ-
เป็นตน ฯลฯ ๑๔๒๖
ไม่ตามเห็นซึ่งเวทนาโดยความ-
เป็นตน ฯลฯ ๑๔๒๕
ไม่ตามเห็นซึ่งสังขารโดยความ-
เป็นตน ฯลฯ ๑๔๒๕
ไม่ตามเห็นซึ่งสัญญาโดยความ-
เป็นตน ฯลฯ ๑๔๒๕
ไม่ติดแห้งอยู่บนบก ๗๘
ไม่ถึงนิพพานเพราะพลัดออก-
นอกทางจนหลงทาง ๔๗๓
ไม่ถูกเกลียวน้ำวนวนไว้ ๗๘
ไม่ถูกมนุษย์จับไว้ ๗๘
ไม่ถูกอมนุษย์จับไว้ ๗๘
ไม่ทำให้กระจัดกระจายอยู่ไม่ทำให้-
เป็นกองอยู่ แต่เป็นการทำให้-
กระจัดกระจายแล้วดำรงอยู่ ๕๐๒
ไม่ทำให้มอดอยู่ไม่ทำให้โพลงอยู่-
แต่เป็นการทำให้มอดแล้วดำรงอยู่ ๕๐๒
ไม่นิพพานเพราะยึดถือธรรมที่ได้-
บรรลุ ๔๗๗
ไม่เน่าเสียเองในภายใน ๗๘
ไม่ปรากฏมีการเกิด (น อุปฺปาโท-
ปญฺญายติ) ๔๔๘
ไม่ปรากฏมีการเสื่อม (น วโย-
ปญฺญายติ) ๔๔๘
ไม่เป็นทั้งฝ่ายรับและฝ่ายค้าน ๖๓๖
ไม่พ้นทุกข์เพราะมัวเพลินในอายตนะ ๒๖๔
ไม่พ้นไปจากทุกข์ ๒๐/๒๔/๒๕/๑๕๙/๒๕๑/
๒๖๔/๒๙๗/๓๗๒/๓๗๙/๓๘๘/๗๗๑/
๑๒๔๖/๑๓๙๔
ไม่พึงกระทำความตื่นเต้นแห่งใจ-
ในคำกล่าวสรรเสริญ ๑๒๔๓
ไม่พึงตามประกอบซึ่งกามสุข ๘๒๖
ไม่พึงตามประกอบซึ่งอัตตกิลมถา-
นุโยค ๘๒๖
ไม่พึงทำความอาฆาตเกลียดชัง-
เจ็บใจในชนผู้กล่าวติ ๑๒๔๒
ไม่พึงยึดถือภาษาพูดของชาวเมือง ๘๒๗
ไม่เพ่งต่อขันธ์อันเป็นอดีต ๕๐๐
ไม่เพลิดเพลินขันธ์อนาคต ๕๐๐
ไม่เพลิดเพลินไม่พร่ำสรรเสริญ-
ไม่เมาหมกอยู่นันทิในสิ่งนั้น-
ย่อมดับไป ๗๔๓
ไม่เพิกถอนโลกสมัญญา ๘๒๗
ไม่มั่นหมายซึ่งสิ่งทั้งปวง ๕๑๑

ไม่มั่นหมายโดยความเป็นสิ่งทั้งปวง ๕๑๑
ไม่มั่นหมายในสิ่งทั้งปวง ๕๑๑
ไม่มั่นหมายสิ่งทั้งปวงว่าของเรา ๕๑๑
ไม่มีความพอใจเพียงแค่ความ-
เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ๑๔๖๓
ไม่มีความเย็นในกาม ๒๙๒
ไม่มีบุคคลผู้ทุกข์ ๒๖๒
ไม่มีผู้อื่นเป็นปัจจัยเพื่อความเชื่อ ๘๗๖
ไม่มีฤทธิ์หรืออานุภาพที่จะบันดาลว่า-
หลุดพ้นวันนี้หรือพรุ่งนี้ ๑๔๗๐
ไม่มีสัตว์บุคคลที่เป็นผู้กระทำหรือ-
ถูกกระทำ ๒๖๓
ไม่มีอาการสั่นสะเทือนเพราะถูกยกวาทะ ๓๖
ไม่ยินดีในเหตุปัจจัยเครื่องปรุงแต่ง ๒๐
ไม่ยึดถือในปัญจุปาทานขันธ์ ๗๐๓
ไม่ยึดถือในโวหารทั้งสี่ ๗๐๒
ไม่ยึดมั่นในธาตุทั้งหก ๗๐๔
ไม่ยึดมั่นในอายตนะทั้งหลาย ๗๐๕
ไม่รู้จักเบญจขันธ์ชื่อว่ามีอวิชชา ๒๕๑
ไม่เร่าร้อนอยู่เพราะความแผดเผา-
ของความเกิด ๒๕
ไม่สะดุ้งหวาดเสียวเพราะไม่มีอุปาทาน ๕๑๔
ไม่อาจจะกล่าวว่าใครดีกว่าใคร-
(เพราะอาศัยเหตุสักว่าชื่อ) ๗๑๙
ไม่อาจละราคะโทสะโมหะก็เพราะ-
หลงในสัญโญชนิยธรรม ๓๘๗

ย

ยถาภูตญาณทัสสนะ ๗๔๖/๗๔๘
ยถาภูตญาณทัสสนะถึงพร้อมด้วย-
อุปนิสัย ๗๔๖
ยถาภูตญาณในการจุติและอุบัติ ๑๓๕๐
ยถาภูตญาณในความเศร้าหมอง ฯลฯ-
แห่งฌาน ฯลฯ ๑๓๔๙
ยถาภูตญาณในความสิ้นไปแห่ง-
อาสวะ ๑๓๕๐
ยถาภูตญาณในปุพเพนิวาสานุสสติ ๑๓๕๐
ยถาภูตญาณในสิ่งซึ่งเป็นฐานะ ฯลฯ ๑๓๔๙
ยถาภูตญาณในสิ่งซึ่งเป็นวิบาก ฯลฯ ๑๓๔๙
"ยศก็อย่ามาเกี่ยวข้องกันเราเลย" ๙๙๕
ยอดของสังขตธรรมและอสังขตธรรม ๔๕๐
ยอดสี่ยอดของสุญญตานุปัสสนา ๙๖๖
ยอดแห่งกุศลธรรม ๘๕๕
ยอดแห่งสังขตธรรมทั้งปวง ๘๔๒
ย่อมขว้างทิ้งคือไม่ถือเอา ๕๐๑
ย่อมทำให้กระจัดกระจายคือไม่ทำให้-
เป็นกอง ๕๐๒
ย่อมทำให้มอดคือไม่ทำให้ลุกโพลง ๕๐๒
ย่อมยุบคือไม่ก่อ ๕๐๑
ยังคงอยู่เป็นสุขแม้เพราะความ-
แปรปรวนดับไปแห่งอารมณ์ ๒๕๘
ยังมีกิจที่จะต้องทำด้วยความไม่-
ประมาท ๑๓๘๘
ยังไม่ได้แทงตลอดซึ่งอนาสววิมุตติ ๕๖๕

(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :–)
ยากที่จะเป็นไปได้ที่ใคร ๆ จะพึงได้–
ความเป็นมนุษย์ ๑๔๙๖
ยากที่จะเป็นไปได้ที่ตถาคตผู้อรหันต–
สัมมาสัมพุทธะจะเกิดขึ้นในโลก ๑๔๙๖
ยากที่จะเป็นไปได้ที่ธรรมวินัยอัน–
ตถาคตประกาศแล้วจะรุ่งเรือง–
ไปทั่วโลก ๑๔๙๖
ยาดองด้วยน้ำมูตรเน่าจะกลายเป็น–
เภสัชนานาชนิดของคหบดี ๑๑๑๓
ยาถ่ายอันเป็นอริยะ (อริยวิเรจน) ๔๖๔
ยาถ่ายอันให้ผลพ้นจากชาติ ฯลฯ ๔๖๔
ยาสำรอกความเกิด–แก่–ตาย ๔๖๔
ยาสำรอกให้อาเจียน (วมน) ๔๖๖
ยินดีการลูบคลำที่ได้รับจากมาตุคาม ๘๓๑
ยินดีธาตุเพราะไม่รู้จักธาตุ ๑๖๒
ยินดีอย่างยิ่งในเหตุปัจจัยเครื่องปรุงแต่ง ๒๐
"ยึดมั่นอยู่" (อุปาทิยมาน) ๒๑๗
ยืนอยู่ เดินอยู่ นั่งอยู่ นอนอยู่ก็–
สง่างาม ๓๕
โยคกรรม ๘/๑๐/๒๒/๒๓/๒๔/๒๖/๔๙/๗๔/
๙๗/๙๘/๙๙/๑๐๑/๑๐๒/๑๐๔/๑๐๕/๑๐๖/
๑๑๕/๑๔๑/๑๐๓๓/๑๐๓๔/๑๑๓๙/๑๑๔๐/
๑๔๙๖/๑๕๐๒
โยคกรรมเพื่อการได้เจโตสมถะ–
ในภายใน ๑๑๔๐
โยคกรรมเพื่อการได้อธิปัญญา–
ธัมมวิปัสสนา ๑๑๔๐
โยคกรรมเพื่อความสิ้นอาสวะ–
ทั้งหลาย ๑๑๓๙/๑๑๔๑
โยคะ (กิเลสรัดรึงจิตคือกาม ภพ–
ทิฏฐิ อวิชชา) ๑๔๐๕
โยคะคือกาม ๔๒๗
โยคะคือทิฏฐิ ๔๒๗
โยคะคือภพ ๔๒๗
โยคะคืออวิชชา ๔๒๗
โยคกฺเขมี ๔๒๙
โยนิโสมนสิการ ๓๘๗/๑๕๒๙

ร

"รมตัวอยู่ที่หลุมถ่านไฟ" ๒๙๗
รสของสิ่งที่ประเสริฐกว่ากามรส ๑๐๓๗
รสอร่อยของธาตุ ๑๖๐
รสอร่อยแห่งกาม ๒๙๐
รสอร่อยแห่งผัสสายตนะ ๔๒๙
รสอร่อยแห่งภพ ๓๑๒
รสอร่อย (อัสสาทะ) ๙๓๓
รสอร่อย (อัสสาทะ) ของรูป ๑๖๘
รสอร่อย (อัสสาทะ) ของวิญญาณ ๒๐๗
รสอร่อย (อัสสาทะ) ของเวทนา ๑๗๒
รสอร่อย (อัสสาทะ) ของเวทนา–
(อีกนัยหนึ่ง) ๑๘๔
รสอร่อย (อัสสาทะ) ของสังขาร ๒๐๑
รสอร่อย (อัสสาทะ) ของสัญญา ๑๙๗

รโหวาทะ (การกล่าวในที่ลับหลัง) ๘๒๗
ร้อนเพราะไฟกิเลสและไฟทุกข์ ๒๖๕
รอบ (ปริวัฏฏ์) สามแห่งการรู้อริยสัจ ๑๕๓๒
รอบรู้แล้วเพราะความหลุดพ้น-
(วิโมกฺขปริญฺญาต) ๗๖๐
"รอยแซะงาแห่งตถาคต" ๑๔๙๙
รอยทางเก่าที่เคยเป็นหนทางเก่า ๘๔๓
"รอยเท้าแห่งตถาคต" ๑๔๙๙
"รอยสีตัวแห่งตถาคต" ๑๔๙๙
รอให้รู้เรื่องไม่จำเป็นก็ตายเปล่า ๔๔
ระดับแห่งบุคคลผู้ถอนตัวขึ้นจากทุกข์ ๗๒๗
ระบบพรหมจรรย์ทรงแบ่งไว้เป็น-
๒ แผนก ๑๓๘๘
ระลึกได้ถึงขันธ์ที่เคยอยู่อาศัย-
ในภพก่อน ๔๙๖
ระวังมัคคภาวนา : มีทั้งผิดและถูก ๑๔๓๙
รักนางงามซึ่งไม่รู้ว่าอยู่ที่ไหน ๑๐๗๗
รัตนะในธรรมวินัย ๑๕๓๐
รัตนะในมหาสมุทร ๑๕๓๐
รากเง่าแห่งอุปาทานขันธ์ ๒๑๒
ราคะ (ความกำหนัด) ๒๕๐
ราคะที่ควรแก่การถึงซึ่งอบาย ๕๗๐
ราคะที่มีเบญจกามคุณเป็นแดนเกิด ๙๗๒
ราคะมีโทษน้อยคลายช้า ๓๘๖
ราคานุสัย ๑๗๕
ราคานุสัยก็ไม่นอนตาม ๗๘๖
ร่างกายมีเหตุผลที่จะเป็นตัวตน-
ดีกว่าจิต ๑๐๑๔
รายชื่อธรรมแห่งการขูดเกลา ๑๔๔๘
รายละเอียดที่ควรเข้าใจให้ถูกต้อง-
เกี่ยวกับเรื่องกรรม ๑๐๒๕
รายละเอียดที่ควรศึกษาเกี่ยวกับกาม ๓๐๗
รายละเอียดที่ควรศึกษาเกี่ยวกับอาสวะ ๓๙๖
รีดเถิด จะได้น้ำนม! ๑๓๙๓
รีบปฏิบัติแต่ไม่ต้องร้อนใจว่าจง-
สำเร็จ (นั่นแหละคือมัชฌิมา-
ปฏิปทา) ๑๔๖๙
รุ่งอรุณแห่งการรู้อริยสัจสี่ ๘๙๗
รุ่งอรุณแห่งกุศลธรรม ๘๙๗
(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาต่อเนื่องกันไป :—)
รุ่งอรุณแห่งมรรคคือกัลยาณมิตตตา-
(ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร) ๘๕๔
รุ่งอรุณแห่งมรรคคือสีลสัมปทา-
(ความถึงพร้อมด้วยศีล) ๘๕๔
รุ่งอรุณแห่งมรรคคือฉันทสัมปทา-
(ความถึงพร้อมด้วยฉันทะ) ๘๕๔
รุ่งอรุณแห่งมรรคคืออัตตสัมปทา-
(ความถึงพร้อมด้วยความ-
เหมาะสมแห่งตน) ๘๕๕
รุ่งอรุณแห่งมรรคคือทิฏฐิสัมปทา-
(ความถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฏฐิ) ๘๕๕
รุ่งอรุณแห่งมรรคคืออัปปมาทสัมปทา-
(ความถึงพร้อมด้วยความไม่-
ประมาท) ๘๕๕

รุ่งอรุณแห่งมรรคคือโยนิโสมนสิการ-สัมปทา (ความถึงพร้อมด้วย-โยนิโสมนสิการ) ๘๕๕
รุ่งอรุณแห่งอัฏฐังคิกมรรค ๘๕๔
รูปปธรรม (คุณสมบัติหรือคุณค่าที่-มีรูป) ๙๕๓
รูป (กาย) เป็นที่ตั้งแห่งสัญโญชน์ ๒๒๗
รูป (กาย) เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ๒๑๓
รูปขันธ์ ๑๕๔
รูปขันธ์โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ ๑๖๘
รูปขันธ์ที่ยังมีอุปาทาน ๒๐๙
รูปฌานเป็นสุขัลลิกานุโยค ๘๓๕
รูปฌานมีขันธ์ครบห้า ๙๑๓/๑๔๑๔
รูปฌานและอรูปฌาน ยังมิใช่ธรรม-ชั้นที่เป็นเครื่องขูดเกลา ๑๓๐๐
รูปที่อาศัยมหาภูตสี่อย่าง ๑๕๕
รูปเป็นอุปาทานขันธ์ ๑๒๑
รูปภพ ๒๘๔
รูปภพ-ภพมีรูป ๒๘๙
รูปและรูปอาศัย ๑๕๕
รูปสัญญา (ความกำหนดหมายในรูป) ๕๓๕
รูปสัญญาทั้งหลายดับไปในอากาสา-นัญจายตนะ ๕๒๗
รูปสัญญาย่อมดับในอากาสานัญ-จายตนะ ๕๒๒
รูปูปาทานขันธ์ ๑๒๒
รู้จักสุขอันแท้จริงต่อเมื่อปัญญาเกิด ๑๗
รู้จักอุปาทานแท้จริงต่อเมื่อหมด-อุปาทาน ๗๕๙
รู้แจ้งชัดความสิ้นไปแห่งปัจจัย-ทั้งหลาย ๔๗๑
รู้แจ้งชัดธรรมพร้อมทั้งเหตุ ๔๗๑
รู้ชัดกิเลสซึ่งเกิดมีอยู่ในภายในว่า-เกิดมีอยู่ในภายใน ๗๐๑
รู้ชัดกิเลสอันไม่เกิดมีอยู่ในภายใน-ว่าไม่เกิดมีอยู่ในภายใน ๗๐๑
รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับ-แห่งอาหาร ๘๗๙
รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาหาร ๘๗๙
รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งอาหาร ๘๗๙
รู้ชัดซึ่งอาหาร ๘๗๙
รู้ชัดโทษในความแก่แล้วแสวงหา-นิพพาน ๙๑๐
รู้ชัดโทษในความเจ็บไข้แล้วแสวงหา-นิพพาน ๙๑๐
รู้ชัดโทษในความตายแล้วแสวงหา-นิพพาน ๙๑๑
รู้ชัดโทษในความเศร้าหมองแล้ว-แสวงหานิพพาน ๙๑๑
รู้ชัดอาหารสี่โดยนัยอริยสัจสี่ ๘๗๙
รู้ซึ่งความเกิดและความดับ ๔๖๗
รู้แต่เพียงว่าสิ้นไปในเมื่อมัน-สิ้นไปๆ เท่านั้น ๗๗๔
รู้เบญจขันธ์โดยนัยอริยสัจสี่ ๕๕
รู้มิจฉาทิฏฐิว่าเป็นมิจฉาทิฏฐิ ๑๒๘๖

รู้เวทนาเพื่อดับดีกว่ารู้เพื่อเป็น-
ปัจจัยแก่ตัณหา ๙๓๒
รู้สัมมาทิฏฐิว่าเป็นสัมมาทิฏฐิ ๑๒๘๖
รู้สึกซึ่งดินโดยความเป็นดิน ๓๗๘
รู้อริยสัจแจ่มใสเหมือนเห็นของ-
ในน้ำใส ๗๖
เร่ร่อนไปสู่ภพน้อยภพใหญ่เหมือน-
วานร ๒๘๐
เราจักถูกขันธ์เคี้ยวกิน ๕๐๐
เราถูกขันธ์เคี้ยวกินแล้ว ๕๐๐
เราถูกขันธ์เคี้ยวกินอยู่ ๕๐๐
"เราอย่าต้องเกี่ยวข้องกับยศเลย" ๙๙๕
เร่าร้อนอยู่เพราะความแผดเผาของ-
ความเกิด ฯลฯ ๒๕
เริ่มเบื่อหน่ายในสิ่งที่เป็นทุกข์ ๘๕๒
เรียกว่า "สัตว์" เพราะติดเบญจขันธ์ ๒๔๙
เรื่องขวางหนทางธรรม ๔๑
เรื่องความพ้นทุกข์ ๔๐
เรื่องที่พึ่งตาม ๆ กันมา (ว่าจริง) ๘๓
เรื่องที่รับมาเฉพาะพระพักตร์พระผู้มี-
พระภาคเจ้า ๑๒๐
เรื่องทุ่มเถียงแก่งแย่งกัน ๔๐
เรื่องน่ารู้พิเศษเกี่ยวกับเวทนา ๑๗๔
เรื่องไม่มีประโยชน์ ๔๑
เรื่องราวอันเกิดจากการหวงกั้น-
(อารกฺขาธิกรณ์) ๓๖๗
เรื่องสำคัญที่สุดในพุทธศาสนา ๒๖๓

ฤ

ฤษีเก่าแก่ทั้งหลาย ๑๐๗๔

ล

ลมย่อมเป็นเชื้อของเปลวไฟ ๓๕๑
ลมหายใจเข้าออกเป็นกายอันหนึ่ง ๆ ๘๐๖
ลมหายใจเป็นกายอย่างหนึ่ง ๑๑๙๘
ลมอัสสาสะปัสสาสะอันจะมีเป็น-
ครั้งสุดท้าย ๑๒๖๕
ล่วงไปร้อยปี ๆ จึงผุดขึ้นมาครั้งหนึ่ง ๆ ๑๐๒
ละกรรมที่มีโทษเจริญกรรมที่-
ไม่มีโทษ ๑๕๐๑
ละกิเลสตัณหาได้คือละเบญจขันธ์ได้ ๔๑๙
ละความเพลิดเพลินในอุปาทานขันธ์-
พร้อมกับการเกิดแห่งธรรมจักษุ ๑๘
ละฉันทราคะในสิ่งที่เป็นทุกข์ ๒๕๓
ละฉันทราคะในสิ่งที่เป็นอนัตตา ๒๕๓
ละฉันทราคะในสิ่งที่ไม่เที่ยง ๒๕๒
ละฉันทราคะแห่งสิ่งใดคือการละซึ่ง-
สิ่งนั้น ๔๒๐
(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
ละตัณหาได้ ย่อมละอุปธิได้ ๖๕๖
ละอุปธิได้ ย่อมละทุกข์ได้ ๖๕๖
ละทุกข์ได้ ย่อมพ้นจากชาติชรา-
มรณะ ฯลฯ ๖๕๖

ละภวตัณหาได้และไม่เพลิดเพลิน-
วิภวตัณหาด้วย ๕
ละราคะโทสะโมหะก่อน ละชาติ-
ชรามรณะ ๓๘๑
ละราคะโทสะโมหะได้เพราะไม่หลง-
ในสัญโญชนิยธรรม ๗๗๑
ละราคานุสัย ๘๗๘
ละสัญโญชน์ได้ จักทำให้แจ้งซึ่ง-
นิพพานได้ ๔๓๑
ละอกุศลเจริญกุศล ๑๕๐๑
ละอนุสัยคือราคะ ๑๘๓
ละอาสวะได้จึงเป็นผู้ไม่หลงใหล ๓๕๒
ละอาสวะไม่ได้จึงเป็นคนหลงใหล ๓๕๒
ลักษณะของกาเมสุ มิจฉาจารา-
เวรมณี ๑๐๘๔
ลักษณะของความจริง ๘๓
ลักษณะของความดับแห่งทุกข์ ๗๓๙
ลักษณะของความดับแห่งทุกข์-
(อีกปริยายหนึ่ง) ๗๔๐
ลักษณะของความดับแห่งทุกข์-
(อีกปริยายหนึ่ง) ๗๔๑
ลักษณะของบุถุชน ๑๖๒
ลักษณะของปัญญินทรีย์ ๑๔๒๒
ลักษณะของปาณาติปาตา เวรมณี ๑๐๘๓
ลักษณะของผู้ง่ายต่อการเข้าอยู่ใน-
สมาธิ ๑๓๑๓
ลักษณะของผู้มีความเพียรสี่อิริยาบท ๑๑๓๐
ลักษณะของผู้มีสติ ๑๒๓๘
ลักษณะของผู้มีสัมปชัญญะ ๑๒๓๘
ลักษณะของผู้อาจและไม่อาจเจริญ-
สติปัฏฐานสี่ ๑๒๗๑
ลักษณะของวิริยินทรีย์ ๑๔๒๑
ลักษณะของสตินทรีย์ ๑๔๒๑
ลักษณะของสมาธินทรีย์ ๑๔๒๒
ลักษณะของสัทธินทรีย์ ๑๔๒๒
ลักษณะของสัมมาทิฏฐิ ๘๗๕
ลักษณะของสัมมาทิฏฐิ (ระดับสูงสุด) ๘๗๕
ลักษณะของอทินนาทานา เวรมณี ๑๐๘๔
ลักษณะของอปิสุณวาท ๑๐๖๖
ลักษณะของอผรุสวาท ๑๐๖๖
ลักษณะของอพรหมจริยา เวรมณี ๑๐๘๔
ลักษณะของอมุสาวาท ๑๐๖๖
ลักษณะของอสัมผัปปลาปวาท ๑๐๖๗
ลักษณะความทุกข์ (อีกปริยายหนึ่ง) ๒๕๖
ลักษณะความสมบูรณ์แห่งศีล ๑๓๘๔
ลักษณะความสะอาด-ไม่สะอาดใน-
อริยวินัย ๑๕๖๔
ลักษณะเจ็ดที่ประจำสังขตธรรม ๙๕๔
ลักษณะทั่วไปของความเป็นพระ-
อรหันต์ ๖๐๙
ลักษณะที่เป็นโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๓๙๐
ลักษณะและวิบากแห่งสัมมากัมมันตะ ๑๐๘๔
ลักษณะสิบเอ็ดประการของกายที่-
ควรเห็น ๙๕๔
ลักษณะหนทางแห่งความหมดจด ๘๕๑

ลักษณะแห่งกามตัณหา ๒๙๐
ลักษณะแห่งการเจริญอริยมรรค ๑๔๕๘
ลักษณะแห่งการถึงที่สุดทุกข์ ๗๖๓
ลักษณะแห่งขันธ์ ๑๑ ประการที่ควร-
ตามเห็น ๙๑๒
ลักษณะแห่งความทุกข์ (อีกปริยาย-
หนึ่ง) ๒๕๗
ลักษณะแห่งความเป็นอนัตตา ๒๓๙-๒๔๔
ลักษณะแห่งจิตที่หลุดพ้นด้วยดี ๗๕๑
ลักษณะแห่งจิตที่หลุดพ้นด้วยดี-
(อีกนัยหนึ่ง) ๗๕๒/๗๕๓/๗๕๔
ลักษณะแห่งตัณหา ๒๘๐
ลักษณะแห่งปัญญาขันธ์โดย-
รายละเอียด ๑๓๘๐
ลักษณะแห่งปัญญินทรีย์ ๑๕๑๖
ลักษณะแห่งผู้เจริญอินทรีย์ขั้นอริยะ ๑๔๓๒
ลักษณะแห่งผู้เป็นเสขปาฏิบท ๑๔๓๑
ลักษณะแห่งภวตัณหา ๓๑๒
ลักษณะแห่งสติสัมปชัญญะของภิกษุ ๑๑๗๗
ลักษณะแห่งสมาธิขันธ์โดย-
รายละเอียด ๑๓๗๘
ลักษณะแห่งสิกขาสามโดย-
รายละเอียด ๑๓๗๖
ลักษณะแห่งสีลขันธ์โดยละเอียด ๑๓๗๖
ลักษณะแห่งอินทรียภาวนาชั้นเลิศ ๑๔๓๐
ลักษณะอีกปริยายหนึ่งแห่งกาม-
สุขัลลิกานุโยค ๘๓๑
ลักษณาการแห่งการรู้อริยสัจ ๗๓๘
ลัทธิวิญญาณนอกพุทธศาสนา ๑๐๐๗
ลัทธิอื่นไม่รู้เรื่องอัตตวาทุปาทาน ๒๑๙
ลัทธิอื่นว่างจากสมณะแห่งลัทธิอื่น ๗๑๙
ลาภอย่างยิ่ง ๔๗๐
ลำดับการดับตามลำดับของสิ่งที่พึงดับ ๕๓๐
ลำดับการปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล ๘๕๒
ลำดับการหลุดพ้นโดยละเอียด-
(เมื่อเห็นอนัตตา) ๗๕๔
ลำดับปัจจัยแห่งการกระทำให้แจ้ง-
ซึ่งนิพพาน ๘๐๓
ลำดับแห่งการเข้าอยู่ตามลำดับ ๕๓๐
ลำดับแห่งการดับของสังขาร ๗๖๖
ลำดับแห่งการเสวยรสของการเข้าอยู่-
ตามลำดับ ๕๓๐
ลำดับแห่งโลกิยสุขซึ่งยังไม่ถึงนิพพาน ๕๑๖
ลำดับแห่งอริยสัจมีอย่างตายตัว ๑๑๖
ลิ้นฉุดไปหารสที่ชอบใจ ๑๒๓๔
ลูกโคที่ยังดื่มนมเข้าไปหาแม่ ๒๙๕
ลูกโซ่แห่งความดับทุกข์ ๔๑๔
ลูขปฏิปทา ๑๔๗๓
ลูบร่างกายด้วยฝ่ามือ แล้วร้องว่า-
นี่ยังไงล่ะนิพพาน ๔๗๕
เลณะ (ที่ซ่อน) ๔๖๐/๔๖๓
เลื่อนไหลไปสู่นิพพาน ๗๘

(สี่คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)

โลก ๑๒๔/๔๔๐

โลกสมุทัย (เหตุให้เกิดโลก) ๔๔๐
โลกนิโรธ (ความดับแห่งโลก) ๔๔๐
โลกนิโรธคามินีปฏิปทา (ทางดับ-แห่งโลก) ๔๔๐
โลก (คือทุกข์) ๕๗
โลกตกอยู่ในอำนาจของสิ่ง ๆ เดียว ๒๘๒
โลกถูกตัณหาชักนำไป ๒๘๒
โลกทั้งปวงควันกลุ้ม ๔๓๙
โลกทั้งปวงร้อนเปรี้ยง ๔๓๙
โลกทั้งปวงลุกโพลง ๆ ๔๓๙
โลกทั้งปวงไหวโยกเยกอยู่ ๔๓๙
โลกนิรุติ ๖๗
(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
โลกนี้ ๔๔๑
โลกอื่น ๔๔๑
"โลก" ที่ระหว่างแห่งโลกทั้งสอง ๔๔๑
โลกนี้ไม่มีค่าอะไรมากไปกว่าเศษ-หญ้าเศษไม้ ๕๔๒
โลกบัญญัติ ๖๗
โลก (ปัญจุปาทานขันธ์) ๓๔๕
โลกโวหาร ๖๗
โลกสมัญญา ๖๗
โลกอริยสัจ ๑๕๒๓
โลกอันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน ๘๖๑
โลกอันไม่เป็นไปกับด้วยความ-เบียดเบียน ๘๖๑
โลกอุดร ๔๔๐
โลกาธิปไตย ๑๕๐๑
โลกามิส ๒๗
โลกามิสซึ่งเป็นเหมือนกับสวนผัก-แห่งมาร ๒๗
โลกิยสัมมาทิฏฐิ ๘๗๔/๙๕๑
โลกุตตรธรรมเป็นทรัพย์ประจำตัว-สำหรับคน ๕๕๐
โลกุตตรผลมีได้จากการตั้งจิตไว้ถูก ๙๙๖
โลกุตตรสมาธิสัญญา ๑๓๓๑
โลกุตตรสัมมาทิฏฐิ ๘๗๔
โลกุตตระอันมารผู้มีบาปหยั่งลงไม่ได้ ๑๑๙๗
โลกุตฺตรา-เป็นโลกุตตระ ๕๐๕
โลภะที่เป็นอกุศลมูลนั้นก็เป็นอกุศล ๓๘๔
โลภะเป็นอกุศลมูล ๓๘๔
"โลหิต" หมายถึงน้ำนมของมารดา ๓๕๔

ว

วงกลมถูกตัดแล้วก็หมุนไม่ได้ ๕๔๒
(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
วจีกรรมที่พิจารณาแล้วไม่พึงกระทำ ๑๐๖๓
วจีกรรมที่พิจารณาแล้วพึงกระทำ ๑๐๖๓
วจีกรรมที่พิจารณาแล้วพึงเลิกละ ๑๐๖๓
วจีกรรมที่พิจารณาแล้วพึงเร่งเพิ่ม-การกระทำ ๑๐๖๓
วจีกรรมที่พิจารณาแล้วพึงเปิดเผย-แล้วพึงระวังสังวรต่อไป ๑๐๖๔

วจีกรรมที่พิจารณาแล้วพึงอยู่ด้วย-
ปีติและปราโมทย์ ๑๐๖๔
วจีสมาจาร (การประพฤติประจำ-
ทางวาจา) ๑๑๔๔
วจีสมารัมภะ (ตัณหาปรารภการ-
กระทำกรรมทางวาจา) ๗๖๑
วจีสังขาร - สิ่งปรุงแต่งการพูด ๑๐๓๐
วจีสังขารอันเป็นไปกับด้วยความ-
เบียดเบียน ๘๖๑
วจีสังขารอันไม่เป็นไปกับด้วยความ-
เบียดเบียน ๘๖๑
วจีสังขาร (อำนาจที่ให้เกิดการปรุง-
แต่งทางวาจา) ๑๐๒๓
วจีสัญเจตนา (ความจงใจที่เป็นไป-
ทางวาจา) ๑๐๒๒
วัตถุ (ที่ตั้งแห่งทิฏฐิ) ๖๒ ประการ ๙๓๓
วัตถุที่ไม่ควรเข้าหา ๕๘๒
วัตถุ (พืชเพื่อการงอก) ๑๐๒๔

(สี่คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)

วัตถุแห่งการกำหนดรู้ ๑๔๑๙
วัตถุแห่งการละ ๑๔๑๙
วัตถุแห่งการทำให้แจ้ง ๑๔๑๙
วัตถุแห่งการทำให้เจริญ ๑๔๑๙
วัตถุแห่งกิจของปัญญินทรีย์ ๑๕๑๖
วัตถุแห่งสัมมาทิฏฐิ ๙๓๓/๙๔๐/๙๔๔
วนปัตถ์ที่ควรเลือกเอา ๑๔๖๐
วนปัตถ์ที่ควรอยู่จนตลอดชีวิต ๑๔๖๐
วนปัตถ์ที่ไม่ควรเลือกเอา ๑๔๕๙
วันปัจโจโรหณี (ปลงบาป) ของ-
พวกสกุลพราหมณ์ ๑๔๔๗
วาจากล่าวแล้วควรแก่เวลา ๑๐๖๗
วาจากล่าวแล้วด้วยเมตตาจิต ๑๐๖๗
วาจากล่าวแล้วตามสัจจ์จริง ๑๐๖๗
วาจากล่าวแล้วอย่างประกอบด้วย-
ประโยชน์ ๑๐๖๗
วาจากล่าวแล้วอย่างอ่อนหวาน ๑๐๖๗
วาจาของสะใภ้ใหม่-สะใภ้เก่า ๑๐๗๑
วาจาของสัตบุรุษ ๑๐๖๙
วาจาของอสัตบุรุษ ๑๐๖๘
"วาจาเครื่องพร่ำสอนพวกเธอของ-
เรา" ๑๔๑/๕๐๕/๙๗๐/๑๔๐๐/๑๔๓๔
วาจาชอบ ๑๓๕/๘๒๓
วาจา (วจีทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วย-
อวิชชา) ๑๐๒๔
วาจาสี่ที่แสดงว่าผู้กล่าวเป็นสัตบุรุษ ๑๐๖๙
วาจาสี่ที่แสดงว่าผู้กล่าวเป็นอสัตบุรุษ ๑๐๖๘
วาทบถคือคลองแห่งถ้อยคำสำหรับ-
เรียก ๗๐๐
วาทะว่าตน ๘๐๒
วาทะว่าโลก ๘๐๒
วานร : อุปมาการเกิดดับของจิต ๑๐๑๕
วาโยธาตุอันเป็นภายนอก ๑๕๘/๙๖๑
วาโยธาตุอันเป็นภายใน ๑๕๘/๙๖๑
วาโยธาตุ (ธาตุลม) ๑๕๖

วิจฉิททกสัญญา (ความสำคัญรู้ใน-ศพเป็นชิ้น ๆ ท่อน ๆ) ๑๑๕๘
วิจิกิจฉา ๕๗๐
วิจิกิจฉา (ความลังเลในธรรมที่ไม่-ควรลังเล) ๓๘๑
วิจิกิจฉามีกำลังจนเขานำออกไปไม่ได้ ๓๙๑
วิจิกิจฉาสัญโญชน์ (สังโยชน์คือ-ความลังเลสงสัย) ๓๘๘
วิจิกิจฉาอันอริยสาวกละได้พร้อมทั้ง-อนุสัย ๓๙๑
วิชชา ๓๗
วิชชาของผู้ถึงซึ่งวิชชา ๖๘๑
วิชชาเป็นตัวชักนำมาซึ่งองค์แปด-แห่งสัมมามรรค ๙๐๓
วิชชาและวิมุตติ ๑๑๗/๑๒๒/๑๒๐๗/๑๔๑๘
วิชชา-วิมุตติบริบูรณ์เพราะโพชฌงค์-บริบูรณ์ ๘๑๓
วิชาชื่อคันธารี ๑๕๑๙
วิชาชื่อมณิกา ๑๕๑๙
วิญญาณ ๓๔๙
วิญญาณขันธ์ ๑๕๕
วิญญาณขันธ์โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ ๒๐๘
วิญญาณขันธ์ที่ยังมีอุปาทาน ๒๐๙
วิญญาณซึ่งเข้าถือเอารูป ๒๐๖
วิญญาณซึ่งเข้าถือเอาเวทนา ๒๐๖
วิญญาณซึ่งเข้าถือเอาสังขาร ๒๐๗
วิญญาณซึ่งเข้าถือเอาสัญญา ๒๐๖
วิญญาณซึ่งประกอบด้วยปัจจัยพึง-เห็นว่าเหมือนกับพืชสด ๒๐๖
วิญญาณฐิติ ๖๖๓
วิญญาณฐิติพึงเห็นว่าเหมือนกับดิน ๒๐๖
วิญญาณที่จะเป็นอุปาทานไม่มี ๗๔๙
วิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความ-แปรปรวนของรูป ๒๑๘
วิญญาณนั้นคืออุปาทาน ๔๐๑
วิญญาณเป็นที่ตั้งแห่งสัญโญชน์ ๒๒๘
วิญญาณเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ๒๑๔
วิญญาณเป็นปฏิจจสมุปบันนธรรม ๑๐๐๗
วิญญาณเป็นเมล็ดพืช ๒๘๓
วิญญาณเป็นอุปาทานขันธ์ ๑๒๑
วิญญาณมีธรรมดาแปรปรวน ๒๐๔
วิญญาณมีอวิชชาเป็นเครื่องกั้น ๒๘๓
วิญญาณเมื่อทำหน้าที่เป็นพืช ๒๐๕
"วิญญาณไม่มีที่สิ้นสุด" ๑๐๗/๕๓๖
วิญญาณัญจายตนะ ๑๐๗/๕๑๙
วิญญาณัญจายตนสัญญาดับไปใน-อากิญจัญญายตนะ ๕๒๘
วิญญาณัญจายตนสัญญาย่อมดับใน-อากิญจัญญายตนะ ๕๒๒
วิญญาณาหาร ๘๗๙/๙๗๖
วิญญาณาหารควรเห็นว่ามีอุปมา-เหมือนนักโทษถูกประหาร ๙๗๔
วิญญาณูปาทานขันธ์ ๑๒๒
วิญญูชนผู้จะตามรักษาไว้ซึ่งความจริง ๘๔
วิตกเกิดขึ้นก็แจ่มแจ้ง (วิทิตา) ๑๑๗๘

วิตกเข้าไปตั้งอยู่ก็แจ่มแจ้ง ๑๑๗๘
วิตกดับลงก็แจ่มแจ้ง ๑๑๗๘
วิตกโดยปริยายสองอย่าง ๑๐๓๐
วิตกที่เป็นอาทิพรหมจรรย์ ๑๐๓๓
วิตกที่ไม่เป็นอาทิพรหมจรรย์ ๑๐๓๓
วิตกและวิจารทั้งหลายดับไปใน-ทุติยฌาน ๕๒๕
วิตกและวิจารย่อมดับในทุติยฌาน ๕๒๒
วิตกวิจารเป็นสิ่งหวั่นไหวในปฐมฌาน ๗๙๘
วิธา (ความรู้สึกยึดถือที่ทำให้เกิดการ-เปรียบเทียบ) ๑๔๐๕
วิธีการณ์เพื่อให้ได้รับประโยชน์-ถึงที่สุด (อุปนิสา) ในการฟัง ๑๕๑๒
วิธีการบ่มวิมุตติให้ถึงที่สุด ๘๐๔
วิธีพิจารณาธรรมในภายในเพื่อความ-สิ้นทุกข์ ๙๗๕
วิธีพิจารณาเพื่อกำจัดอกุศลวิตกตาม-ลำดับ ๑๐๔๒
วิธีพิจารณาเพื่อเกิดสัมมาสังกัปปะ ๑๐๓๘
วิธีพิจารณาเพื่อ "หมดปัญหา"-เกี่ยวกับอาหาร ๙๗๑
วินยวาที ๕๐๘
วินิบาตกับการเห็นจตุราริยสัจ ๑๐๑
วินีลกสัญญา (ความสำคัญรู้ในศพ-ขึ้นเขียว) ๑๑๕๘
วิบากของกาเมสุมิจฉาจาร ๑๐๘๗
วิบากของปาณาติบาต ๑๐๘๖
วิบากของมิจฉากัมมันตะ ๑๐๘๖
วิบากของอทินนาทาน ๑๐๘๖
วิบากที่ทำให้มาเกิดเป็นสัตว์ที่-ไม่อาจจะเข้าใจธรรมได้ ๑๓๗๔
วิบากที่เป็นไปเพื่อก่อเวรด้วยศัตรู ๑๐๘๗
วิบากที่เป็นไปเพื่อการได้ฟังเสียง-ที่ไม่น่าพอใจ ๑๐๗๙
วิบากที่เป็นไปเพื่อการแตกจากมิตร ๑๐๗๘
วิบากที่เป็นไปเพื่อการถูกกล่าวตู่-ด้วยคำไม่จริง ๑๐๗๘
วิบากที่เป็นไปเพื่อความเสื่อมแห่ง-โภคะ ๑๐๘๖
วิบากที่เป็นไปเพื่อมีอายุสั้น ๑๐๘๖
วิบากที่เป็นไปเพื่อวาจาที่ไม่มีใคร-เชื่อถือ ๑๐๗๙
วิบากที่เลิศย่อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใส-ในธรรมอันเลิศ ๘๔๒

(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)

วิบากในทิฏฐธรรม (คือทันควัน) ๑๐๒๕
วิบากในอุปะปัชชะ (คือในเวลา-ต่อมา) ๑๐๒๕
วิบากในอปรปริยายะ (คือในเวลา-ต่อมาอีก) ๑๐๒๕
วิบาก (ผลสุกวิเศษ) แห่งกรรม ๑๐๒๕
วิบากแห่งกาม ๓๐๘
วิบากแห่งปิสุณวาท ๑๐๗๘
วิบากแห่งผรุสวาท ๑๐๗๘

วิบากแห่งมิจฉาวาจา ๑๐๗๘
วิบากแห่งมุสาวาท ๑๐๗๘
วิบากแห่งสัมผัปปลาวาท ๑๐๗๙
วิบากแห่งสัมมากัมมันตะ ๑๐๘๔
วิบากแห่งอาสวะ ๓๙๗
วิปฏิสารเครื่องทรมานใจติดตามเขา-ทั้งในบ้านและในป่า ๒๗๓
วิปัสสนาญาณมีฌานเป็นบาท ๙๑๒
(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :-)
วิปัสสนาญาณมีปฐมฌานเป็นบาท ๑๔๑๒
วิปัสสนาญาณมีทุติยฌานเป็นบาท ๑๔๑๓
วิปัสสนาญาณมีตติยฌานเป็นบาท ๑๔๑๓
วิปัสสนาญาณมีจตุตถฌานเป็นบาท ๑๔๑๔
วิปัสสนาญาณมีอากาสานัญจายตนะ-เป็นบาท ๑๔๑๔
วิปัสสนาญาณมีวิญญาณัญจายตนะ-เป็นบาท ๑๔๑๕
วิปัสสนาญาณมีอากิญจัญญายตนะ-เป็นบาท ๑๔๑๕
วิปัสสนาที่เจริญแล้วจะได้อะไร ๙๐๔
วิปัสสี ๑๔
วิปากาวรณภาวะ (มีวิบากเป็น-เครื่องกั้น) ๑๓๗๔
วิภวตัณหา ๓๑๙
วิภวทิฏฐิ (ทิฏฐิฝ่ายลบ) ๓๗๑
วิภวทิฏฐิ (ว่าไม่มี) ๖๓๖
วิภาคแห่งเบญขันธ์ ๑๕๔
วิภาคแห่งปฏิจจสมุปบาท ๓๒๙
วิภาคแห่งปัญจุปาทานักขันธ์ ๒๐๘
วิภาคแห่งภวตัณหาร้อยแปด ๓๑๔
วิภาคแห่งรูปขันธ์ ๑๕๕
วิภาคแห่งวิญญาณขันธ์ ๒๐๓
วิภาคแห่งเวทนา ๑๗๖
วิภาคแห่งเวทนาขันธ์ ๑๖๙
วิภาคแห่งสังขารขันธ์ ๑๙๘
วิภาคแห่งสัญญาขันธ์ ๑๙๓
วิภูตะ-เข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง ๗๘๔
วิมุตติกถา (เรื่องวิมุตติ) ๔๖๗
วิมุตติกับวิมุตติของคนต่างวรรณะ-ไม่ต่างกัน ๕๔๘
วิมุตติขันธ์อันเป็นอเสขะ ๕๕๖
วิมุตติญาณทัสสนกถา (เรื่องวิมุตติ-ญาณทัสสนะ) ๔๖๗
วิมุตติญาณทัสสนขันธ์อันเป็นอเสขะ ๕๕๖
วิมุตติญาณทัสสนะ ๗๔๗/๗๔๘
วิมุตติญาณทัสสนะถึงพร้อมด้วย-อุปนิสัย ๗๔๗/๗๔๘
วิมุตติต่างกันทั้งที่เป็นผลของการ-ปฏิบัติอย่างเดียวกัน ๖๘๖
วิมุตติถอนรากความรัก-เกลียด-ตามธรรมชาติ ๖๓๗
วิมุตติไม่มีความต่างกันตามวรรณะ-ของผู้ปฏิบัติ ๕๔๖
วิมุตติอันหาอาสวะมิได้ ๘๕๘
วิโมกข์ ๔๘๗

วิโมกข์ที่ประกอบด้วยอามิส ๗๗๙
วิโมกข์ที่ไม่เกี่ยวกับการสิ้นอาสวะ ๔๓๓
วิโมกข์ที่ไม่ประกอบด้วยอามิส ๗๗๙
วิโมกข์ที่ยิ่งกว่าไม่ประกอบด้วยอามิส ๗๗๙
วิโมกข์ที่ ๑ ๖๕๙
วิโมกข์ที่ ๒ ๖๕๙
วิโมกข์ที่ ๓ ๖๕๙
วิโมกข์ที่ ๔ ๖๕๙
วิโมกข์ที่ ๕ ๖๖๐
วิโมกข์ที่ ๖ ๖๖๐
วิโมกข์ที่ ๗ ๖๖๐
วิโมกข์ที่ ๘ ๖๖๐
วิโมกข์แปด ๑๒๙๙
วิโมกข์แห่งจิต ๕๐๔/๕๖๐/๑๓๘๔
วิราคธรรม ๔๕๐
วิราคธรรมประเสริฐกว่าธรรมทั้งหลาย ๘๕๑
วิราคสัญญา (ความสำคัญรู้ในความ-คลายกำหนัด) ๑๑๕๗
วิราคสัญญา (สัญญาในความคลาย-กำหนัด) ๖๘๑
วิราคะ ๗๔๘
วิราคะถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย ๗๔๘
วิราคะ (ที่คลายกำหนัด) ๔๕๙/๔๖๓
วิราธนา(ความไม่ประสบความสำเร็จ) ๑๔๖๗
วิริยสัมโพชฌงค์ (โดยละเอียด) ๑๒๐๓
วิริยารัมภกถา (เรื่องมีความเพียร) ๔๖๗
วิริยินทรีย์เห็นได้ในสัมมัปปธานสี่ ๑๕๑๕
วิเวกสุข ๗๙๗
วิสังขาร (สภาพที่อะไรปรุงแต่งไม่ได้-อีกต่อไป) ๖๕๗
วิหารธรรม ๕๒๓
วิหิงสาธาตุ ๙๕๗/๑๐๕๖
วิหิงสาวิตก [ความตริตรึกในวิหิงสา-(เบียดเบียน)] ๑๐๕๕
วิหิงสาสัญญา ๙๕๖
(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
วิหิงสาสัญญาเกิดจากวิหิงสาธาตุ ๑๐๕๖
วิหิงสาสังกัปปะเกิดจากวิหิงสาสัญญา ๑๐๕๖
วิหิงสาฉันทะเกิดจากวิหิงสาสังกัปปะ ๑๐๕๖
วิหิงสาปริฬาหะเกิดจากวิหิงสาฉันทะ ๑๐๕๖
วิหิงสาปริเยสนาเกิดจากวิหิงสา-ปริฬาหะ ๑๐๕๖
วิหิงสาปริเยสนาที่เป็นเหตุแห่งการ-ปฏิบัติผิดโดยกายวาจาใจ ๑๐๕๖
เวทนาเกิดขึ้นก็แจ่มแจ้ง (วิทิตา) ๑๑๗๘
เวทนาขันธ์ ๑๕๔
เวทนาขันธ์โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ ๑๙๒
เวทนาขันธ์ที่ยังมีอุปาทาน ๒๐๙
เวทนาเข้าไปตั้งอยู่ก็แจ่มแจ้ง ๑๑๗๘
เวทนาคือทางไปแห่งจิตของสัตว์ ๑๘๖
เวทนาดับลงก็แจ่มแจ้ง ๑๑๗๘
เวทนาโดยปัจจัย ๔๑ ชนิด ๑๕๒๔
เวทนาทั้งหลายของเธอดับเย็นใน-โลกนี้เอง ๔๔๕

เวทนาที่เกิดจากการครองเรือน ๑๑๔๒
เวทนาที่เกิดจากการปฏิบัตินับ-
ตั้งแต่ทุติยฌานขึ้นไป ๑๑๔๒
เวทนาที่เกิดจากการปฏิบัตินับตั้งแต่-
ปฐมฌานลงมา ๑๑๔๒
เวทนาที่เป็นไปกับด้วยความ-
เบียดเบียน ๘๖๑
เวทนาที่เป็นไปทางกาย ๑๗๖
เวทนาที่เป็นไปทางใจ ๑๗๖
เวทนาที่เป็นสุขและทุกข์เจือกัน ๘๖๒
เวทนาที่ไม่เป็นไปกับด้วยความ-
เบียดเบียน ๘๖๑
เวลาที่เหมาะสมซึ่งเมื่อภิกษุนั้น-
ปฏิบัติแล้ว จิตก็จะหลุดพ้น-
จากอาสวะ ๑๔๗๐
เวทนาที่อาศัยเนกขัมมะ ๑๑๔๒
เวทนาทุกชนิดสรุปลงในความหมาย-
ว่า "ทุกข์" ๑๘๒
เวทนานุปัสสนา ๘๐๗
เวทนานุปัสสนาตามนัยแห่งมหา-
สติปัฏฐานสูตร ๑๒๑๙
เวทนานุปัสสนาตามนัยแห่ง-
อานาปานสติสูตร ๑๒๑๘
เวทนาเป็นของเย็นในอัตตภาพนี้-
จนกระทั่งถึงที่สุดแห่งชีวิต ๔๔๙
เวทนาเป็นของเย็นในอัตตภาพนี้-
สรีระทั้งหลายก็เหลืออยู่ จน-
กระทั่งถึงที่สุดแห่งชีวิต ๗๖๔
เวทนาเป็นทางมาแห่งอนุสัย ๑๘๓
เวทนาเป็นที่ตั้งแห่งสัญโญชน์ ๒๒๘
เวทนาเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ๒๑๔
เวทนาเป็นสิ่งที่บัญญัติได้หลายปริยาย ๑๗๘
เวทนาเป็นอุปาทานขันธ์ ๑๒๑
เวทนามีกายเป็นที่สุดรอบ ๔๔๙/๗๖๓/๗๘๙
เวทนามีชีวิตเป็นที่สุดรอบ ๔๔๙/๗๖๓/๗๘๙
เวทนามีธรรมดาแปรปรวน ๑๘๐
เวทนามีธรรมดาไม่เที่ยง ๑๗๙
เวทนาสามเกี่ยวกับความเพียร ๑๑๔๒
เวทนาสามเป็นสิ่งที่ไม่อาจเสวยได้-
พร้อมกัน ๙๕๔
เวทนา ๓ อย่าง ๑๗๑
เวทนาอันเกิดจากรูปเป็นอเนก-
ประการ ๗๗๓
เวทนาอันบุคคลไม่เพลิดเพลินแล้ว-
จักเป็นของดับเย็นในอัตตภาพนี้ ๔๔๕/
๔๔๙/๗๖๔/๗๘๙/๑๒๖๐
เวทนาอันไม่ทำความเดือดร้อนแต่-
อย่างใด ๙๕๔
เวทนาอันไม่เพลิดเพลินแล้วจัก-
เป็นของเย็นในอัตตภาพนี้ ๗๘๙
เวทนาอาศัยเหตุปัจจัยคือกาย ๗๘๘
เวทนูปาทานขันธ์ ๑๒๒
เว้นจากปัจจัยแล้ว ความเกิดแห่ง-
วิญญาณมิได้มี ๑๐๐๗
เว้นจากโภชนะอันตราย ๒๘

เวมัตตตา (ความเป็นต่างกัน) แห่งทุกข์ ๒๕๔
เวมัตตตา (ความเป็นต่างกัน) แห่ง-
เวทนา ๑๗๓
เวมัตตตา (ความเป็นต่างกัน) แห่ง-
สัญญา ๑๙๕
เวมัตตตา (ความมีประมาณต่าง ๆ)-
แห่งกรรม ๑๐๒๕
เวมัตตตา (ประมาณต่าง ๆ) แห่งกาม ๓๐๘
เวมัตตตา (ประมาณต่าง ๆ) แห่ง-
อาสวะ ๓๙๗
เวียนว่ายเพราะไม่เห็นอริยสัจ ๙๗
แว่นธรรม ๕๘๐
แว่นส่องความเป็นพระโสดาบัน ๕๘๐
โวหาร (การลงทุนเพื่อผลกำไร)-
ต่าง ๆ อันเขาตัดขาดแล้ว-
(โวหารสมุจเฉโท) ๑๑๑๔
"โวหาร" คำแปลกประหลาด-
สำหรับผู้อ่านที่ไม่เคยทราบ ๑๑๒๐
"โวหารสมุจเฉโท" ๑๐๙๙
โวหารสี่ ๗๐๒
ไวพจน์ของกาม ๓๐๙
ไวพจน์ของความเพียร ๕ คำ ๑๑๓๘
ไวพจน์ของคำว่า "จิต" ๑๐๑๕
ไวพจน์ของคำว่า "ไม่รู้" ๓๗๕
ไวพจน์ของคำว่าสังกัปปะ ๗ คำ ๑๐๓๐
ไวพจน์ของจตุราริยสัจ (แสดงด้วย-
ขันธ์) ๑๒๑
ไวพจน์ของจตุราริยสัจ (แสดงด้วย-
คำว่า โลก) ๑๒๔
ไวพจน์ของจตุราริยสัจ (แสดงด้วย-
คำว่า สักกายะ) ๑๒๓
ไวพจน์ของจตุราริยสัจ (แสดงด้วย-
คำว่า อันตะ) ๑๒๒
ไวพจน์ของนิพพาน ๔๕๑
ไวพจน์ของสัมมาวายามะ ๑๑๓๒
ไวพจน์แห่งตัณหา ๒๘๑
ไวพจน์แห่งอริยอัฏฐังคิกมรรค ๑๓๖๘

ศ

ศาสดาผู้เอ็นดู ๑๔๑
ศิลปะแห่งการคำนวณ ๓๖๑
ศิลปะแห่งการใช้สัญญาณด้วยมือ ๓๖๑
ศิลปะแห่งการปลุกเร้าความเพียร ๑๑๕๑
ศิลปะแห่งการพยากรณ์ ๓๖๑
ศิลปะแห่งศัสตราวุธ ๓๖๑
ศีล (ขั้นจุลศีล) ๑๕๔๑
ศีล (ขั้นมหาศีล) ๑๕๔๗
ศีล (ขั้นมัชฌิมศีล) ๑๕๔๓
ศีลชนิดที่บริบูรณ์แล้ว จักละ-
กามราคะ-รูปราคะ-อรูปราคะได้ ๗๗๐
ศีลทั้งหลายชนิดเป็นที่พอใจของ-
เหล่าอริยเจ้า ๕๘๑
ศีลที่ตัณหาและทิฏฐิไม่ลูบคลำ ๕๗๓

ศีลที่เป็นไทจากตัณหา ๕๗๓
ศีลที่เป็นไปเพื่อสมาธิ ๕๗๓
ศีลที่ผู้รู้ท่านสรรเสริญ ๕๗๓
ศีลที่ไม่ขาดไม่ทะลุไม่ด่างไม่พร้อย ๕๗๓
ศีลที่ไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิลูบคลำ-
เป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิ ๕๗๓/๑๓๘๔
ศีลอันบริสุทธิ์หมดจด ๑๒๓๗
ศึกษาทั้งอธิศีลทั้งอธิจิตทั้งอธิปัญญา ๕๖๐
เศร้าหมองแล้ว เพราะอุปกิเลส ๑๓๑๐

ส

สกทาคามี ๕๖๒/๕๖๖/๗๑๒/๘๕๗/๑๓๙๐
สงครามระหว่างพวกเทพกับอสูร ๓๘
สงเคราะห์ด้วยการให้รู้อริยสัจ ๔๘
สตตวิหารธรรม ๔๔๘
สติดำรงไว้เพียงเพื่อความรู้เพียงเพื่อ-
อาศัยระลึก ๑๒๑๐/๑๒๒๐/๑๒๒๒/
๑๒๒๕
สตินทรีย์เห็นได้ในสติปัฏฐานสี่ ๑๕๑๕
สติในการเผชิญโลกธรรม ๑๒๔๕
สติปัฏฐานของคนฉลาด ๑๑๘๕
สติปัฏฐานถึงซึ่งความเต็มรอบแห่ง-
ความเจริญ ๗๙๑
สติปัฏฐานทั้งสี่ ๕๔๖
สติปัฏฐานทั้งสี่คือกุสลราสี-
(กองกุศล) ๑๒๗๖
สติปัฏฐานทั้งสี่ที่ทำโพชฌงค์ทั้งเจ็ด-
ให้บริบูรณ์ได้ ๑๒๐๑
สติปัฏฐานบริบูรณ์เพราะอานา-
ปานสติบริบูรณ์ ๘๐๖
สติปัฏฐานเพื่อไม่เกี่ยวข้องอยู่ ๑๒๗๓
สติปัฏฐานเพื่อรอบรู้ ๑๒๗๓
สติปัฏฐานเพื่อรู้ตามเป็นจริง ๑๒๗๓
สติปัฏฐานสำหรับพระเสขะ ๑๒๗๓
สติปัฏฐานสำหรับพระอเสขะ ๑๒๗๓
สติปัฏฐานสำหรับพระนวกะ ๑๒๗๒
สติปัฏฐานสี่ ๑๑๗๗
สติปัฏฐานสี่ที่ทำโพชฌงค์ทั้งเจ็ด-
ให้บริบูรณ์ ๑๑๘๐
สติปัฏฐานสี่ที่ส่งผลถึงวิชชาและ-
วิมุตติ ๑๑๘๐
สติปัฏฐานสี่บริบูรณ์เมื่ออานาปานสติ-
บริบูรณ์ ๑๑๙๘
สติปัฏฐานสี่บริบูรณ์ย่อมทำ-
โพชฌงค์ให้บริบูรณ์ ๑๒๐๑
สติปัฏฐานสี่เป็นเอกายนมรรค ๑๑๗๖
สติปัฏฐานสี่เป็นโคจรสำหรับสมณะ ๑๑๘๐
สติปัฏฐานสี่เหมาะสมทั้งแก่อเสขะ-
เสขะ-และคฤหัสถ์ ๑๒๗๔
สติปัฏฐานอันบุคคลปรารภถูกต้อง-
แล้ว อริยอัฏฐังคิกมรรคก็เป็น-
อันปรารภถูกต้องแล้วด้วย ๘๖๘

สติปัฏฐานอันบุคคลปรารภผิดแล้ว-
อริยอัฏฐังคิกมรรคก็เป็นอัน-
ปรารภผิดด้วย ๘๖๘
สติเร็วเหมือนม้าอาชาไนย ๑๒๔๕
สติสัมปชัญญะ ๗๔๖
สติสัมปชัญญะโดยตรง ๑๒๔๒
สติสัมปชัญญะโดยอ้อม ๑๒๓๙
สติสัมโพชฌงค์ (โดยละเอียด) ๑๒๐๒
สติอธิษฐานการงาน ๑๒๔๒
สนันตนธรรมโบราณมีลักษณะแปด ๑๔๒๔
สนิมจิตเทียบสนิมทอง ๑๓๕๙
สนิมแห่งจิต ๕ ประการ ๑๓๕๙
สบตาต่อตากับมาตุคาม ๘๓๑
"สบายเนื้ออยู่บ้างก็ตรงที่แผลได้-
รับการเกา" ๒๙๘
สพรหมจารีย์ผู้รู้อยู่เห็นอยู่ซึ่งธรรม-
นั้นก็มีอยู่ ๑๕๐๐
สภาพที่อะไรปรุงแต่งไม่ได้อีกต่อไป ๖๕๘
สภาพแห่งความไม่มีอะไรเป็นที่-
จำนงหวัง ๕๔๒
สมควรที่จะกระทำที่สุดแห่งทุกข์ ๔๔
สมจริยา ๑๐๒
สมชีวิตา (ความเลี้ยงชีวิตอย่างสม่ำ-
เสมอ) ๑๑๐๔
สมณปทุมะ (ผู้เสมือนบัวปทุม) ๗๑๓/๗๑๔/
๗๑๖/๗๑๘
สมณปุณฑรีกะ (ผู้เสมือนบัว-
บุณฑริก) ๗๑๓/๗๑๔/๗๑๖/๗๑๗
สมณพราหมณ์พวกที่ได้พ้นไปจาก-
อิทธานุภาพแห่งมาร ๒๗
สมณพราหมณ์พวกที่พ้นไปจาก-
อิทธานุภาพของมาร ๓๓
สมณพราหมณ์พวกที่มีวาทะว่า-
"บางสิ่งควรแก่ข้าพเจ้า บางสิ่ง-
ไม่ควรแก่ข้าพเจ้า" ๑๐๐๔
สมณพราหมณ์พวกที่มีวาทะว่า-
"สิ่งทั้งปวงควรแก่ข้าพเจ้า" ๑๐๐๓
สมณพราหมณ์พวกที่มีวาทะว่า-
"สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่ข้าพเจ้า" ๑๐๐๓
สมณสุขุมาล (ผู้ละเอียดอ่อน)-
ในหมู่สมณะ ๗๑๓/๗๑๔/๗๑๖/๗๑๘
สมณอจละ (ผู้ไม่หวั่นไหว) ๗๑๒/๗๑๔/
๗๑๖/๗๑๗
สมณะ (ที่ ๑) ๗๑๑
สมณะที่ ๒ ๗๑๒
สมณะที่ ๓ ๗๑๒
สมณะที่ ๔ ๗๑๒
สมณะสี่ประเภท ๗๑๑
สมณะสี่ประเภท (อีกนัยหนึ่ง) ๗๑๒
สมณะสี่ประเภท (อีกนัยหนึ่ง) ๗๑๔
สมณะสี่ประเภท (อีกนัยหนึ่ง) ๗๑๕
สมณะสี่ประเภท (อีกนัยหนึ่ง) ๗๑๗
สมณะหาได้ในธรรมวินัยที่มี-
อัฏฐังคิกมรรค ๑๔๐๒

สมณะแห่งลัทธิหนึ่ง ๆ ต่างจาก-
สมณะแห่งลัทธิอื่น ๗๑๙
สมถะที่อบรมแล้วจะได้อะไร ๙๐๔
สมถะและวิปัสสนา ๑๑๗/๑๒๒/๔๙๕/๙๐๓/
๑๔๑๘
สมถะและวิปัสสนาเป็นธรรมเคียงคู่-
กันไป ๗๙๑
สมยวิโมกข์ ๔๘๗
สมัยที่ไม่เหมาะสมสำหรับการทำความ-
เพียร ๑๑๗๑
สมัยที่สมควรกระทำความเพียร ๑๑๗๑
สมาตาปุตติกภัย (ภัยที่มารดาและ-
บุตรช่วยกันได้) ๑๓๙๘
สมาธิกถา (เรื่องสมาธิ) ๔๖๗
สมาธิของผู้ที่มีสติปัญญารักษาตน ๑๓๒๔
(แปดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
สมาธิขันธ์หมวดอินทรียสังวร ๑๕๕๑
สมาธิหมวดสติสัมปชัญญะ ๑๕๕๒
สมาธิหมวดสันโดษ ๑๕๕๒
สมาธิหมวดเสนาสนะสงัด-
ละนิวรณ์ ๑๕๕๓
สมาธิหมวดปฐมฌาน ๑๕๕๕
สมาธิหมวดทุติยฌาน ๑๕๕๖
สมาธิหมวดตติยฌาน ๑๕๕๗
สมาธิหมวดจตุตถฌาน ๑๕๕๗
สมาธิขันธ์อันเป็นอเสขะ ๕๕๕
สมาธิจากการเดิน (จงกรม) ย่อม-
ตั้งอยู่นาน ๑๓๑๒
สมาธิที่เป็นอสังขตมนสิการ ๑๓๓๓
สมาธิที่มีผลเป็นความไม่มีหัง-
การะมมังการะมานานุสัย ๔๖๙
สมาธิที่มีสัญญาในนิพพาน ๑๓๓๓
สมาธิที่ศีลอบรมแล้ว ๑๓๘๑
สมาธินทรีย์เห็นได้ในฌานสี่ ๑๕๑๕
สมาธินิมิต ๑๓๑๖
สมาธินิมิตโดยส่วนเดียวเป็นไป-
เพื่อความเกียจคร้าน ๑๓๑๖
สมาธิบริขาร ๗ ประการ ๑๓๑๑
สมาธิเป็นมรรค (แท้) ๑๓๕๐
สมาธิภาวนาแต่ละอย่าง ๆ อาจทำได้-
ถึง ๗ ระดับ ๑๓๒๐
สมาธิภาวนาที่เป็นไปเพื่อการได้-
เฉพาะซึ่งญาณทัสสนะ ๑๒๗๙
สมาธิภาวนาที่เป็นไปเพื่อความ-
สิ้นแห่งอาสวะ ๑๒๘๐
สมาธิภาวนาที่เป็นไปเพื่อความอยู่-
เป็นสุขในทิฏฐธรรม ๑๒๗๙
สมาธิภาวนาที่เป็นไปเพื่อสติ-
สัมปชัญญะ ๑๒๘๐
สมาธิภาวนามีประเภทสี่ ๑๒๗๘
สมาธิภาวนาอันเป็นไปเพื่อ-
สติสัมปชัญญะ ๑๒๓๙
สมาธิสัมโพชฌงค์ (โดยละเอียด) ๑๒๐๕

สมาบัติที่ไม่มีสัญญา ๙๑๕
สมุทยคามินีปฏิปทาแห่งเวทนา ๑๗๒
สมุทยอริยสัจ ๒๗๗
สมุทรที่เป็นเพียงแอ่งน้ำใหญ่ ๖๘๕
สมุทรที่มีทั้งสัตว์ร้ายที่มีทั้งรากษส-
มีทั้งคลื่นวังวน ๖๘๖
สมุทรในวินัยของพระอริยเจ้า ๖๘๕
สมุทัยแห่งเวทนา ๑๗๑
สรณะ (ที่พึ่ง) ๔๖๑/๔๖๓
สระบัวชื่อ สุมาคธา ๓๘
สรีรยนต์ ๔๗๘
สรุปอานิสงส์ของสัมมาทิฏฐิ ๑๐๐๐
สวนศักดิ์สิทธิ์ ๑๙
ส่วนประกอบของความเพียร ๑๑๕๑
ส่วนสุดว่าสิ่งทั้งปวงมี (อตฺถิตา) ๘๗๕
ส่วนสุดว่าสิ่งทั้งปวงไม่มี (นตฺถิตา) ๘๗๕
ส่วนสุด (อนฺตา) ทั้งสอง ๘๒๕
ส่วนสุด (อันตะ) ทั้งสอง-
(อีกปริยายหนึ่ง) ๒๖๒/๘๗๕
สสังขารปรินิพพายี ๕๖๕
สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๔๔๕
สะดุ้งหวาดเสียวเพราะอุปาทาน ๒๑๗
สักกายทิฏฐิ ๕๗๐
สักกายทิฏฐิ (ความเห็นว่ากายของตน) ๓๘๑
สักกายทิฏฐิมีกำลังจนเขานำออกไป-
ไม่ได้ ๓๙๑
สักกายทิฏฐิมีได้ด้วยอาการอย่างไร ๓๗๒
สักกายทิฏฐิอันอริยสาวกละได้-
พร้อมทั้งอนุสัย ๓๙๑
สักกายนิโรธ ๕๙/๑๒๔/๗๔๔
สักกายนิโรธคามินีปฏิปทา ๕๙/๑๒๔
สักกายนิโรธคามินีปฏิปทา-
(ทางดำเนินแห่งจิตให้ถึงซึ่ง-
การดับไปแห่งสักกายะ) ๑๔๒๕
สักกายนิโรธันตะ ๗๔๔
สักกายสมุทยคามินีปฏิปทา ๓๗๓
สักกายสมุทยันตะ ๒๘๑
สักกายสมุทัย ๕๙/๑๒๔/๒๘๑
สักกายสมุทัยไวพจน์แห่งตัณหา ๒๘๑
สักกายะ ๕๙/๑๒๔/๒๑๔
สักกายะและสักกายันตะ ๒๑๔
สักกายะ (เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ-
ด้วยอุปาทาน) ๙๗๐
สักกายันตะ ๒๑๕
สักว่าดำเนินอยู่ในอัฏฐังคิกมรรค-
ก็เป็นอาหุเนยยบุคคล ฯ แล้ว ๑๔๘๑
สงฺกปฺปราค ๓๐๗
สังขตธรรม ๔๕๐
สังขตธรรมทั้งหลายอริยอัฏฐัง-
คิกมรรคเป็นธรรมเลิศ ๘๔๒
สังขตลักษณะแห่งสังขตธรรม ๔๔๘
สังขารขันธ์ ๑๕๕
สังขารขันธ์โดยนัยแห่งอริยสัจ ๒๐๒
สังขารขันธ์ที่ยังมีอุปาทาน ๒๐๙

สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ ๘๕๒
สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ๘๕๒
สังขารทั้งหลายเป็นที่ตั้งแห่ง-
สัญโญชน์ ๒๒๘
สังขารทั้งหลายเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ๒๑๔
สังขารทั้งหลายเป็นสิ่งที่หวังอะไร-
ไม่ได้ (อนสฺสาสิก) ๑๐๑๗
สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง (อนิจฺจ) ๑๐๑๗
สังขารทั้งหลายไม่ยั่งยืน (อธฺว) ๑๐๑๗
สังขารเป็นอุปาทานขันธ์ ๑๒๑
สังขารมีธรรมดาแปรปรวน ๒๐๐
สังขารูปาทานขันธ์ ๑๒๒
สังฆทานดีกว่า ๑๐๒๐
สังฆสามัคคีเป็นพระพุทธประสงค์ ๑๐๕๔
สังโยชน์เจ็ด ๓๘๘
สังโยชน์เจ็ด (อีกนัยหนึ่ง) ๓๘๙
สังโยชน์ที่ประกอบเข้าแล้วเป็น-
เหตุให้มาสู่โลกนี้อีก ๙๗๒
สังโยชน์น้อยใหญ่ในฐานะแห่ง-
ฌานและอายตนะ ๘๐๑
สังโยชน์สิบ ๓๙๐
สังวรปธาน ๑๑๒๘
สังวรปธาน (พิเศษ) ๑๑๓๒
สังสารวัฏมีเบื้องต้นและที่สุดอัน-
บุคคลไปตามอยู่รู้ไม่ได้ ๙๙
สังสารวัฏมีเบื้องต้นและเบื้องปลาย-
อันบุคคลรู้ไม่ได้ ๒๑๕
สังสาระเครื่องให้ถึงซึ่งชาติและมรณะ ๑๐๔๙
สัจจญาณ-กิจจญาณ-กตญาณใน-
อริยสัจ ๑๕๓๒
สัจจะ (ของจริง) ๔๕๒/๔๖๒
สัจจะที่ตถาคตเห็นแล้ว ๔๓๗
สัจจะที่ผู้มีสัมมาทิฏฐิไม่สงสัยไม่ลังเล ๘๗๖
สัจจะไม่เข้าใครออกใคร ๖๔
สจฺจานุปตฺติ ๘๙
สจฺจานุโพโธ ๘๗
สจฺจานุรกฺขณา ๘๕
สัญเจตนา (ความคิดนึก) ๒๐๐
สัญญลักษณ์ของศาสนาที่มีความ-
หลุดพ้น ๑๔๐๑
สัญญาเกิดก่อนญาณ ๙๒๒
สัญญาเกิดขึ้นก็แจ่มแจ้ง (วิทิตา) ๑๑๗๘
สัญญาขันธ์ ๑๕๕
สัญญาขันธ์โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ ๑๙๘
สัญญาขันธ์ที่ยังมีอุปาทาน ๒๐๙
สัญญาเข้าไปตั้งอยู่ก็แจ่มแจ้ง ๑๑๗๘
สัญญาคตะว่าประณีต ๖๓๕
สัญญาคตะว่าเลว ๖๓๕
สัญญาคตะว่าอย่างนี้ ๆ ๖๓๕
สัญญาเครื่องทำความเนิ่นช้า-
(ปปญฺจสญฺญา) ๘๐๒
สัญญาดับลงก็แจ่มแจ้ง ๑๑๗๘
สัญญาที่กระทำให้มากแล้วมีอมตะ-
เป็นปริโยสาน ๗๖๗/๗๖๙

สัญญาที่เป็นส่วนประกอบแห่งวิชชา ๖๘๐
สัญญาที่มีอมตะเป็นปริโยสาน ๗๖๖
สัญญาในกาม ๑๓๖๓
สัญญาในสิ่งไม่เป็นที่ตั้งแห่งความ-ยึดถือ ๑๓๓๑
สัญญาในอุปาทานระงับไป เมื่อ-อารมณ์แห่งสัญญานั้นเป็นวิภูตะ ๗๘๒
สัญญาปฏิลาภ (การได้ความหมาย-มั่นเฉพาะเรื่อง) ๑๑๔๗
สัญญาเป็นที่ตั้งแห่งสัญโญชน์ ๒๒๘
สัญญาเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ๒๑๔
สัญญาเป็นอุปาทานขันธ์ ๑๒๑
สัญญามีได้ทั้งในสิ่งที่เป็นสังขตะ-และอสังขตะ ๑๓๓๓
สัญญามีธรรมดาแปรปรวน ๑๙๖
สัญญาและเวทนาย่อมดับในสัญญา-เวทยิตนิโรธ ๕๒๒
สัญญาว่าความน่ากลัวอันแรงกล้า-(ติพฺพาภยสญฺญา) ๗๖๗
สัญญาว่าปฏิกูลทั้งในสิ่งที่ไม่ปฏิกูล-และทั้งในสิ่งที่ปฏิกูล ๑๒๕๑
สัญญาว่าปฏิกูลในสิ่งที่ไม่เป็นปฏิกูล ๑๒๕๑
สัญญาว่าปฏิกูลและไม่ปฏิกูลทั้งสอง-ระงับไปเหลืออยู่แต่อุเบกขา ๑๒๕๒
สัญญาว่าไม่ปฏิกูลทั้งในสิ่งที่ปฏิกูล-และในสิ่งไม่ปฏิกูล ๑๒๕๒
สัญญาว่าไม่ปฏิกูลในสิ่งที่ปฏิกูล ๑๒๕๑
สัญญาเวทยิตนิโรธ ๕๒๑
สัญญาสมาบัติเจ็ด ๙๑๕
สัญญา ๑๐ ที่มีอมตะเป็นปริโยสาน ๑๑๕๗/๑๑๕๘
สัญญา ๑๐ ที่มีอมตะเป็นปริโยสาน-(อีกปริยายหนึ่ง) ๑๑๕๘
สัญญาอันละเอียดในปีติและสุขที่-เกิดจากวิเวก ๑๓๖๓
สัญญาอันละเอียดในปีติและสุขที่-เกิดจากสมาธิ ๑๓๖๔
สัญญาอันละเอียดในอทุกขมสุข ๑๓๖๔
สัญญาอันละเอียดในอุเปกขาสุข ๑๓๖๔
สัญญาอันสุขุมยิ่งขึ้นไปตามลำดับ ๑๓๖๓
สัญญาอันเหมาะสม ๗๖๖
สัญญูปาทานขันธ์ ๑๒๒
สัญโญคะ (ความผูกจิตติดกับอารมณ์) ๓๕๙
สัญโญชน์และที่ตั้งแห่งสัญโญชน์ ๒๒๗
สัญโญชน์อย่างเอก ๒๘๒
สญฺโญชนิยธมฺม ๒๒๘/๓๘๘/๗๗๑
สัญโญชนิยธรรม ๓๕๑
สัญโญชนิยธรรมคือขันธ์ ๒๒๗
สัตตักขัตตุปรมะ ๕๖๖
สตฺตฏฺฐานกุสโล ๖๒๒
สัตบุรุษที่ยิ่งกว่าสัตบุรุษ ๑๔๐๓
สัตบุรุษลักษณะ ๑๐๗๐
สัตบุรุษลักษณะ (อีกนัยหนึ่ง) ๑๔๐๓
สัตว์เกิดกลับมาเป็นมนุษย์มีน้อย ๗

สัตว์เกิดเป็นสัตว์บกมีน้อย ๙
สัตว์จำพวกวินิบาต ๑๐๒
สัตว์ติดอยู่กับหลักก็ไม่เห็นหลัก ๒๑๕
สัตว์ทั้ง ๖ ชนิดนั่งเจ่านอนเจ่าอยู่-ข้างเสาหลัก ๑๒๓๕
สัตว์ทั้ง ๖ ชนิดยื้อแย่งฉุดดึงกัน ๑๒๓๔
สัตว์ทั้งหลายอันอวิชชาบังหน้า ๔
สัตว์ที่ตั้งอยู่ในกุศลกรรมบถมีน้อย ๙
สัตว์ที่มีน้อยนักในโลก ๒๙๔
สัตว์ที่มีอยู่มากในโลก ๒๙๔
สัตว์ที่มีอวิชชาเป็นเครื่องกั้น ๙๗
สัตว์บริสุทธิ์เพราะเบื่อหน่ายคลาย-กำหนัด ๒๓๑
สัตว์เปิดเผยคือพวกปสุสัตว์ ๑๒๗๖
สัตว์ผู้กำลังแสวงหาที่เกิด (สัมภเวสี) ๒๘๗
สัตว์ผู้เกิดแล้ว (ภูตสัตว์) ๒๘๗
สัตว์ผู้ไม่เป็นไทต่อความกำหนัด ๑๖
สัตว์ผู้สามารถเสวยเวทนา ๑๐๙/๑๓๘/๑๕๒๓
สัตว์มาเกิดในมัชฌิมชนบทมีน้อย ๙
สัตว์มีปัญญาจักษุมีน้อย ๙
สัตว์ไม่เสพของเมามีน้อย ๙
สัตว์ลึกลับคือพวกมนุษย์ ๑๒๗๖
สัตว์โลกกับจตุราริยสัจ ๓
สัตว์โลกมีอุปายะอุปาทานะและ-อภินิเวสเป็นเครื่องผูกพัน ๘๗๖
สัตว์วินิบาต ๑๐๑
สัตว์เศร้าหมองเพราะกำหนัดพัวพัน ๒๓๑
สัตว์อ่อนน้อมถ่อมตนมีน้อย ๙
สัตว์เอื้อเฟื้อบิดามีน้อย ๙
สัตว์เอื้อเฟื้อพราหมณ์มีน้อย ๙
สัตว์เอื้อเฟื้อมารดามีน้อย ๙
สัตว์เอื้อเฟื้อสมณะมีน้อย ๙
สัทธรรมประการที่ ๑ ๖๙๐
สัทธรรมประการที่ ๒ ๖๙๐
สัทธรรมประการที่ ๓ ๖๙๑
สัทธรรมประการที่ ๔ ๖๙๑
สัทธรรมประการที่ ๕ ๖๙๒
สัทธรรมประการที่ ๖ ๖๙๒
สัทธรรมประการที่ ๗ ๖๙๒
สัทธัมมสัญญัตติ (ทำให้ผู้อื่นหมายมั่น-ในสัทธรรม) ๙๕๐
สัทธา ๙๓
สัทธาตามประมาณ (ที่ควรจะมี)-ในตถาคต ๖๗๑
สัทธานุสารี (ผู้แล่นไปตามสัทธา) ๕๙๒/๖๗๑/๖๘๗
สัทธาวิมุตต์ (ผู้หลุดพ้นด้วยสัทธา) ๖๖๙
สัทธาสมบูรณ์ต่อเมื่อบรรลุธรรมแล้ว ๑๔๒๓
สัทธาสมบูรณ์ต่อเมื่อประกอบอยู่-ในญาณที่เห็นความหลุดพ้น-ของตนแล้ว ๑๔๒๓
สัทธาสัมปทา ๑๑๐๖
สัทธินทรีย์เห็นได้ในโสตาปัตติ-ยังคะสี่ ๑๕๑๕
สันตะ (สิ่งสงบระงับ) ๔๕๕/๔๖๓

สันตุฏฐิกถา (เรื่องสันโดษ) ๔๖๗
สันทิฏฐิกธรรมโดยนิปปริยาย ๖๗๓
สันทิฏฐิกธรรมโดยปริยาย ๖๗๓
สันทิฏฐิกนิพพาน ๔๘๒/๔๘๓
สันทิฏฐิกนิพพานโดยนิปปริยาย ๔๘๓
สันทิฏฐิกนิพพานโดยปริยาย ๔๘๓
สัปปายปฏิปทา (ตามลำดับ ๆ) ๕๐๔
สัพพโลเกอนภิรตสัญญา (ความสำคัญรู้ในความไม่ยินดีในโลกทั้งปวง) ๑๑๕๗
สัพพโลเกอนภิรตสัญญาเครื่องทำจิตให้ถอยกลับจากความเป็นจิตติดอยู่ในโลก ๗๖๗
สัมปชัญญะระดับสูงสุด ๑๑๗๘
สัมผัปปลาปวาทระดับครูบาอาจารย์ ๑๐๗๓
สัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก-วิราคะ-นิโรธ-น้อมไปเพื่อโวสสัคคะ ๑๑๘๑/๑๑๘๔/๑๒๐๗
สัมโพชฌงค์อันสหรคตด้วยอานาปานสติ ๑๑๘๔
สัมโพชฌงค์อันอาศัยวิเวก-วิราคะ-นิโรธ-โวสสัคคะ ๑๒๐๗
สัมโพธิสุข ๗๙๗
สัมมัตตนิยาม ๑๓๗๓
สัมมัตตนิยาม (ระเบียบแห่งความถูกต้อง) ๑๐๒๗
สัมมัตตะในนามว่าอริยมรรค ๑๓๗๑
สัมมัตตะเป็นธรรมเครื่องสิ้นอาสวะ ๑๔๒๓
สัมมัตตะ (ภาวะแห่งความเป็นถูก) ๑๔๔๒
สัมมัตตะและมิจฉัตตะ ๑๓๗๑
สัมมัตตะสิบของพระอเสขะ ๕๕๖
สัมมัปปธานถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ ๗๙๑
สัมมัปปธาน ๔ อย่าง ๑๑๓๒
สัมมากัมมันตะ (การทำการงานที่ถูกต้อง) ๘๒๖
สัมมากัมมันตะโดยปริยายสอง ๑๐๘๒/๑๒๙๒
สัมมากัมมันตะที่ทรงแสดงด้วยกาเมสุ ฯ ๑๐๘๐
สัมมากัมมันตะที่ทรงแสดงด้วยอพรหม ฯ ๑๐๘๐
สัมมากัมมันตะที่เป็นส่วนแห่งบุญ (ปุญฺญภาคิย) ๑๐๘๓/๑๒๙๒
สัมมากัมมันตะที่มีอุปธิเป็นวิบาก (อุปธิเวปกฺก) ๑๐๘๓/๑๒๙๒
สัมมากัมมันตะที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ (สาสว) ๑๐๘๓/๑๒๙๒
สัมมากัมมันตะ ย่อมเพียงพอสำหรับผู้มีสัมมาวาจา ๑๒๙๖
สัมมากัมมันตะ ๒ ชนิด ๑๒๙๒
สัมมากัมมันตะอันเป็นโลกุตตระ (โลกุตฺตร) ๑๐๘๓/๑๒๙๓
สัมมากัมมันตะอันเป็นองค์แห่งมรรค (มคฺคงฺค) ๑๐๘๓/๑๒๙๓

สัมมากัมมันตะอันเป็นอริยะ (อริย)–
ไม่มีอาสวะ (อนาสวะ) ๑๐๘๓/๑๒๙๓
สัมมาญาณะ ย่อมเพียงพอสำหรับ–
ผู้มีสัมมาสมาธิ ๑๒๙๖
สัมมาญาณะย่อมมีอย่างเต็มที่แก่ผู้–
มีสัมมาสมาธิ ๙๐๓
สัมมาทัสสนะ (การเห็นโดยชอบ) ๔๒๒
สัมมาทิฏฐิ ๖๔๗/๗๕๑–๗๕๓/๘๗๓
สัมมาทิฏฐิก็อยากดับ ๑๐๑๐
สัมมาทิฏฐิควรจะรวมไปถึงการสำนึก–
บาป ๘๙๘
สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นที่ถูกต้อง) ๘๒๖
สัมมาทิฏฐิชนิดที่เป็นสันทิฏฐิโก ๑๐๐๐
สัมมาทิฏฐิชนิดที่ระงับผลร้ายเสียได้–
ในเมื่อเกิดการขัดแย้ง ๙๕๒
สัมมาทิฏฐิโดยปริยายสองอย่าง ๘๗๓/๑๒๘๗
สัมมาทิฏฐิต่อโลกอื่น ๙๕๐
สัมมาทิฏฐิต่อโอฆนิตถรณะ ๙๖๘
สัมมาทิฏฐิที่ควรมี ๙๕๒
สัมมาทิฏฐิที่ควรสร้างขึ้น ๙๕๒
สัมมาทิฏฐิที่นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก ๑๒๘๘
สัมมาทิฏฐิที่เป็นส่วนแห่งบุญ–
(ปุญญภาคิย) ๘๗๔/๑๒๘๗
สัมมาทิฏฐิที่เป็นองค์ประกอบแห่ง–
หนทางเพื่อนิพพาน ๑๒๘๘
สัมมาทิฏฐิที่มีผลเนื่องอยู่กับของ–
หนัก (อุปธิเวปกฺก) ๑๒๘๗
สัมมาทิฏฐิที่มีลักษณะเป็นตัวตน ๘๗๔
สัมมาทิฏฐิที่มีอุปธิเป็นวิบาก–
(อุปธิเวปกฺก) ๘๗๔/๑๒๘๗
สัมมาทิฏฐิที่ไม่มีทางจะผิดได้ ๙๕๓
สัมมาทิฏฐิที่ไม่มีลักษณะแห่งตัวตน ๘๗๔
สัมมาทิฏฐิที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ–
(สาสว) ๘๗๔/๑๒๘๗
สัมมาทิฏฐิในการรู้จักแยกแยะและ–
เลือก ๑๐๑๕
สัมมาทิฏฐิในเนวสัญญานาสัญญายตน–
สัปปายปฏิปทา ๙๖๗
สัมมาทิฏฐิในอากิญจัญญายตน–
สัปปายปฏิปทา ๙๖๕
สัมมาทิฏฐิในอาเนญชสัปปายปฏิปทา ๙๖๓
สัมมาทิฏฐิบริบูรณ์ จักทำสัมมาสมาธิ–
ให้บริบูรณ์ ๔๓๑
สัมมาทิฏฐิเป็นธรรมนำหน้า ๑๒๘๖
สัมมาทิฏฐิเป็นผู้นำในการละมิจฉัตตะ ๑๒๙๕
สัมมาทิฏฐิเป็นรุ่งอรุณแห่งการรู้–
อริยสัจสี่ ๘๙๗
สัมมาทิฏฐิเป็นรุ่งอรุณแห่งกุศลธรรม ๘๙๗
สัมมาทิฏฐิเป็นองค์นำหน้า ๑๒๙๕–๑๒๙๖

(แปดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :–)

สัมมาทิฏฐิเมื่อกุลบุตรฟังธรรมจน–
เกิดสัมมาทิฏฐิ ๑๓๙๑
สัมมาสังกัปโป เมื่อกุลบุตรอยาก–
บวชแล้วออกบวช ๑๓๙๑

สัมมาวาจา เมื่อกุลบุตรเว้นจาก-
วจีทุจริตและเดรัจฉานกถา ๑๓๙๑
สัมมากัมมันโต เมื่อกุลบุตรเว้นจาก-
กรรมอันเป็นอกุศล ๑๓๙๒
สัมมาอาชีโว เมื่อกุลบุตรเว้นจาก-
มิจฉาชีพ ๑๓๙๒
สัมมาวายาโม เมื่อกุลบุตรทำความ-
เพียรอยู่ในที่ทุกสถาน ๑๓๙๒
สัมมาสติ เมื่อกุลบุตรมีสติสัมปชัญญะ ๑๓๙๒
สัมมาสมาธิ เมื่อกุลบุตรตั้งต้นเจริญ-
สมาธิและได้รูปฌานสี่ ๑๓๙๒
สัมมาทิฏฐิย่อมไม่ตั้งทับซึ่งอุปายะ-
และอุปาทาน ๘๗๖
สัมมาทิฏฐิระดับโลกุตตระ ๘๗๖
สัมมาทิฏฐิ ๒ ชนิด ๑๒๘๗
สัมมาทิฏฐิหมวดเนื่องด้วยกุศล-
อกุศล ๘๗๗
สัมมาทิฏฐิหมวดเนื่องด้วยปฏิจจ-
สมุปบาท ๘๘๒
สัมมาทิฏฐิหมวดเนื่องด้วยอริยสัจสี่ ๘๘๐
สัมมาทิฏฐิหมวดเนื่องด้วยอาหารสี่ ๘๗๘
สัมมาทิฏฐิอันเป็นโลกุตตระ-
(โลกุตฺตร) ๘๗๔/๑๒๘๘
สัมมาทิฏฐิอันเป็นองค์แห่งมรรค-
(มคฺคงฺค) ๘๗๔/๑๒๘๘
สัมมาทิฏฐิอันเป็นอริยะนำขึ้นสู่-
ระดับเหนือโลก ๑๒๘๘
สัมมาทิฏฐิอันเป็นอริยะ (อริย)-
ไม่มีอาสวะ (อนาสว) ๘๗๔/๑๒๘๘

(สิบคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)

สัมมาทิฏฐิ อันเป็นอเสขะ ๑๔๑๑
สัมมาสังกัปปะ อันเป็นอเสขะ ๑๔๑๑
สัมมาวาจา อันเป็นอเสขะ ๑๔๑๑
สัมมากัมมันตะ อันเป็นอเสขะ ๑๔๑๑
สัมมาอาชีวะ อันเป็นอเสขะ ๑๔๑๑
สัมมาวายามะ อันเป็นอเสขะ ๑๔๑๑
สัมมาสติ อันเป็นอเสขะ ๑๔๑๑
สัมมาสมาธิ อันเป็นอเสขะ ๑๔๑๑
สัมมาญาณะ อันเป็นอเสขะ ๑๔๑๑
สัมมาวิมุตติ อันเป็นอเสขะ ๑๔๑๑

(ห้าคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)

สัมมาทิฏฐิอันศีลอนุเคราะห์แล้ว ๙๒๐
สัมมาทิฏฐิอันสูตรอนุเคราะห์แล้ว ๙๒๑
สัมมาทิฏฐิอันสากัจฉาอนุเคราะห์แล้ว ๙๒๑
สัมมาทิฏฐิอันสมถะอนุเคราะห์แล้ว ๙๒๑
สัมมาทิฏฐิอันวิปัสสนาอนุเคราะห์แล้ว ๙๒๑
สัมมาทิฏฐิอันอนุเคราะห์แล้วด้วย-
องค์ธรรม ๕ ประการ ๙๒๐
สัมมาปฏิบัติ ๑๓๗๐
สัมมาปฏิปทา ๑๓๗๐
สัมมาปฏิปทา ไม่เป็นข้าศึกต่อ-
มัชฌิมาปฏิปทา ๘๒๘
สัมมาวาจา ๑๐๖๐

สัมมาวาจา (การพูดจาที่ถูกต้อง) ๘๒๖
สัมมาวาจาขั้นสูงสุด ๑๐๗๒
สัมมาวาจาชั้นสูงสุด (ระดับพระ-พุทธเจ้า) ๑๐๗๒
สัมมาวาจาโดยปริยายสองอย่าง ๑๐๖๑/๑๒๙๐
สัมมาวาจาต่อโลกอื่น ๙๕๐
สัมมาวาจาที่เป็นส่วนแห่งบุญ-(ปุญฺญภาคิย) ๑๐๖๒/๑๒๙๑
สัมมาวาจาที่มีอุปธิเป็นวิบาก-(อุปธิเวปกฺก) ๑๐๖๒/๑๒๙๑
สัมมาวาจาที่ยังเป็นไปกับด้วย-อาสวะ (สาสว) ๑๐๖๒/๑๒๙๑
สัมมาวาจาย่อมเพียงพอสำหรับ-ผู้มีสัมมาสังกัปปะ ๑๒๙๖
สัมมาวาจาอันเป็นโลกุตตระ-(โลกุตฺตร) ๑๐๖๒/๑๒๙๑
สัมมาวาจาอันเป็นองค์แห่งมรรค-(มคฺคงฺค) ๑๐๖๒/๑๒๙๑
สัมมาวาจาอันเป็นอริยะ (อริย)-ไม่มีอาสวะ (อนาสว) ๑๐๖๒/๑๒๙๑
สัมมาวายามะ ๑๑๒๗
สัมมาวายามะ (ความพากเพียรที่ถูก-ต้อง) ๘๒๖
สัมมาวายามะย่อมเพียงพอสำหรับ-ผู้มีสัมมาอาชีวะ ๑๒๙๖
สัมมาวิมุตติ ๖๔๗
สัมมาวิมุตติย่อมเพียงพอสำหรับ-ผู้มีสัมมาญาณะ ๑๒๙๖
สัมมาวิมุตติย่อมมีอย่างเต็มที่แก่ผู้มี-สัมมาญาณะ ๙๐๓
สัมมาสติ ๑๑๗๖
สัมมาสติ (ความรำลึกที่ถูกต้อง) ๘๒๖
สัมมาสติในฐานะเครื่องทำตนให้-เป็นที่พึ่ง ๑๑๗๘
สัมมาสติย่อมเพียงพอสำหรับผู้มี-สัมมาวายามะ ๑๒๙๖
สัมมาสมาธิ ๖๔๖/๗๔๖/๗๔๗/๑๒๗๘
สัมมาสมาธิ (ความตั้งใจมั่นคงที่-ถูกต้อง) ๘๒๖
สัมมาสมาธิชนิดที่มีพรหมวิหาร-เป็นอารมณ์ ๑๒๙๘
สัมมาสมาธิชั้นเลิศ ๑๒๘๑
สัมมาสมาธิถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย ๗๔๖/๗๔๗
สัมมาสมาธิบริบูรณ์จักละสัญโญชน์ได้ ๔๓๑
สัมมาสมาธิย่อมเพียงพอสำหรับผู้มี-สัมมาสติ ๑๒๙๖

(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)

สัมมาสมาธิย่อมมีอย่างเต็มที่แก่ผู้มี-สัมมาสติ ๘๙๗/๙๐๓
สัมมาญาณะย่อมมีอย่างเต็มที่แก่-ผู้มีสัมมาสมาธิ ๘๙๗
สัมมาวิมุตติย่อมมีอย่างเต็มที่แก่ผู้มี-สัมมาญาณะ ๘๙๗
สัมมาสังกัปปะ ๑๐๒๙
สัมมาสังกัปปะ (ความดำริที่ถูกต้อง) ๘๒๖

สัมมาสังกัปปะโดยปริยายสองอย่าง ๑๐๒๙/๑๒๘๙
สัมมาสังกัปปะต่อโลกอื่น ๙๕๐
สัมมาสังกัปปะทำให้เกิดสังฆสามัคคี ๑๐๕๒
สัมมาสังกัปปะที่เป็นส่วนแห่งบุญ-(ปุญฺญภาคิย) ๑๐๒๙/๑๒๘๙
สัมมาสังกัปปะที่มีอุปธิเป็นวิบาก-(อุปธิเวปกฺก) ๑๐๒๙/๑๒๘๙
สัมมาสังกัปปะที่ยังเป็นไปกับด้วย-อาสวะ (สาสว) ๑๐๒๙/๑๒๘๙
สัมมาสังกัปปะย่อมเพียงพอสำหรับ-ผู้มีสัมมาทิฏฐิ ๑๒๙๖
สัมมาสังกัปปะ ๒ ชนิด ๑๒๘๙
สัมมาสังกัปปะอันเป็นโลกุตตระ-(โลกุตฺตร) ๑๐๓๐/๑๒๘๙
สัมมาสังกัปปะอันเป็นองค์แห่ง-มรรค (มคฺคงฺค) ๑๐๓๐/๑๒๘๙
สัมมาสังกัปปะอันเป็นอริยะ(อริย)-ไม่มีอาสวะ (อนาสว) ๑๐๓๐/๑๒๘๙
"สัมมาสัมพุทธะ" ๗๒๑
สัมมาอาชีวะ ๑๐๙๐
สัมมาอาชีวะ (การดำรงชีพที่ถูกต้อง) ๘๒๖
สัมมาอาชีวะโดยปริยายสอง ๑๐๙๐/๑๒๙๔
สัมมาอาชีวะที่เป็นส่วนแห่งบุญ-(ปุญฺญภาคิย) ๑๐๙๐/๑๒๙๔
สัมมาอาชีวะที่มีอุปธิเป็นวิบาก-(อุปธิเวปกฺก) ๑๐๙๐/๑๒๙๔
สัมมาอาชีวะที่ยังเป็นไปกับด้วย-อาสวะ (สาสว) ๑๐๙๐/๑๒๙๔
สัมมาอาชีวะย่อมเพียงพอสำหรับ-ผู้มีสัมมากัมมันตะ ๑๒๙๖
สัมมาอาชีวะสมบูรณ์แบบสำหรับ-คฤหัสถ์ ๑๑๒๓
สัมมาอาชีวะ ๒ ชนิด ๑๒๙๔
สัมมาอาชีวะอันเป็นเป็นโลกุตตระ-(โลกุตฺตร) ๑๐๙๑/๑๒๙๔
สัมมาอาชีวะอันเป็นองค์แห่งมรรค-(มคฺคงฺค) ๑๐๙๑/๑๒๙๔
สัมมาอาชีวะอันเป็นอริยะ (อริย)-ไม่มีอาสวะ (อนาสว) ๑๐๙๑/๑๒๙๔
สัลเลขธรรม (ความขูดเกลา) ๑๔๔๘
สัสสตทิฏฐิก็อยากอยู่ ๑๐๑๐
สัสสตวาท ๓๗๖
สาธุธรรม-อสาธุธรรม ๑๓๗๑
สามัญญลักษณะของขันธ์ ๒๓๕
สามิส (ประกอบด้วยอามิส) ๗๗๖
สายแห่งปฏิจจสมุปบาท ๓๒๘
สาราคะ (ความกำหนัดกล้า) ๓๕๙
สาวกมาอยู่อาศัยพระองค์ เพราะ-ปัญหาอริยสัจ ๖๗
สำคัญแต่ในอันที่จะติดตามครูเท่านั้น-(ไม่สนใจที่จะหลีกออกอยู่ปฏิบัติ-ผู้เดียว) ๑๒๓๖/๑๓๒๐
สำคัญมั่นหมายซึ่งดิน ๓๗๘

สำคัญมั่นหมายโดยความเป็นดิน ๓๗๘
สำคัญมั่นหมายในดิน ๓๗๘
สำคัญมั่นหมายว่าดินของเรา ๒๗๘
"สำคัญมั่นหมายอยู่" (มญฺญมาน) ๒๑๗
สำคัญสิ่งใดโดยประการใด สิ่งนั้น-
เป็นโดยประการอื่น ๓
สิกขาบททั้งหลาย ย่อมไม่เป็นหมันเลย ๕๖๔
สิกขาบทที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหม-
จรรย์ ๕๖๑
สิกขาบทร้อยห้าสิบสิกขาบท ๕๖๑
สิกขาสาม เป็นสิ่งที่ส่งเสริมกันตาม-
ลำดับ ๑๓๘๑
สิ่งคงที่ไม่รู้จักเปลี่ยนตัว ๑๑
สิ่งควรทราบเกี่ยวกับกุศลสังกัปปะ ๑๐๓๖
สิ่งควรทราบเกี่ยวกับอกุศลสังกัปปะ ๑๐๓๕
สิ่งควรแลกเอาแม้ด้วยการถูกแทง-
ด้วยหอกวันละ ๓๐๐ ครั้ง ๑๐๐ ปี ๙๙
สิ่งซึ่งแตกสลายได้ ๒๓๒
สิ่งซึ่งแตกสลายไม่ได้ ๒๓๒
สิ่งซึ่งท่านอาศัยแล้วเพ่ง ๕๐๓
สิ่งซึ่งทำให้รู้จักพระศาสดาอย่าง-
ถูกต้อง ๘๖๓
สิ่งซึ่งเป็นของลามก ๒๘๐
สิ่งซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งสัญโญชน์ ๒๒๗/๓๕๑
สิ่งซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ๒๑๓/๓๕๐
สิ่งซึ่งเป็นไปเพื่อแทงตลอดซึ่ง-
ธาตุเป็นอเนก ๔๙๕
สิ่งซึ่งมีปรกติเสียบแทง ๔๒๕
สิ่งเดียวเป็นทั้งผู้ฆ่าและผู้ตาย ๒๔๖
สิ่งท่วมทับจิตแล้ว ทำปัญญาให้ถอย-
กำลัง ๑๓๕๗
สิ่งทั้งปวงที่ต้องรู้จักเพื่อความสิ้นทุกข์ ๙๓๑
สิ่งทั้งปวงเป็นของมืด ๒๖๖
สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน ๒๖๕
สิ่งทั้งปวงเป็นเพียงการเกิดขึ้นของ-
ธรรมชาติล้วน ๆ ๕๔๑
สิ่งทั้งปวงเป็นเพียงการสืบเนื่องกัน-
เป็นสายของสิ่งที่มีปัจจัยปรุงต่อ ๆ-
กันมาล้วน ๆ ๕๔๑
สิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น ๗๔๔
สิ่งทั้งปวงอันใคร ๆ ไม่ควรเข้าไป-
ยึดมั่นถือมั่น ๙๙๐
สิ่งทั้งหลายทั้งปวงอันใคร ๆ ไม่ควร-
ยึดมั่น ๗๔๕
สิ่งที่ควรกล่าวกะผู้อื่นว่าท่านจงมาดู-
เถิด ๔๘๑
สิ่งที่ควรน้อมเข้ามาใส่ใจ ๔๘๑
สิ่งที่ควรรอบรู้ ๒๒๑
สิ่งที่ความยาวความสั้นความเล็ก-
ความใหญ่ความงามความไม่งาม-
ไม่หยั่งลงได้ ๔๓๘
สิ่งที่ใคร ๆ ไม่ควรเพลิดเพลิน ๔๗๓
สิ่งที่ชื่อว่ากระแส ๕๙๓
สิ่งที่ดินน้ำไฟลมไม่หยั่งลงได้ ๔๓๘

สิ่งที่ตรัสไว้สมบูรณ์ก็ยังเอามาขัดแย้ง-
กันได้ ๑๗๙
สิ่งที่ต้องย้าวันละ ๓ หน ในวงการ-
สมาธิ ๑๓๑๘
สิ่งที่ต้องรู้ต้องละ ๓๒๖
สิ่งที่ต้องรู้ต้องละ (อีกนัยหนึ่ง) ๓๒๖
"สิ่งที่ตรงกันข้ามไปเสียทุกอย่าง" ๔๔๒
สิ่งที่ตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ได้ ๔๔๒
สิ่งที่ตัณหาและทิฏฐิอาศัยอยู่ได้ ๔๔๒
สิ่งที่ทรงบัญญัติการกำจัดมันเสีย-
ในทิฏฐธรรมนี้ ๘๑
สิ่งที่ท่านอาศัยแล้วเพ่ง ๗๘๔
สิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้วจักอยู่เป็นผาสุก-
แม้ในคราวที่เกิดโจรภัย ๑๑๖๐
สิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้วจักอยู่เป็นผาสุก-
แม้ในคราวที่เกิดทุพภิกขภัย ๑๑๖๐
สิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้วจักอยู่เป็นผาสุก-
แม้ในคราวเมื่อสงฆ์แตกกัน ๑๑๖๑
สิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้วแม้จะแก่เฒ่าก็-
จักอยู่เป็นผาสุก ๑๑๕๙
สิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้วแม้จะเจ็บไข้ก็-
จักอยู่เป็นผาสุก ๑๑๕๙
สิ่งที่นามรูปดับสนิทไม่มีเหลือ ๔๓๘
สิ่งที่บุคคลนั้นพึงกระทำโดยยิ่ง ๙๘
สิ่งที่บุถุชนยังไม่ได้กำหนดรู้โดยทั่วถึง ๑๖๒
สิ่งที่ประเสริฐกว่าความเป็นพระเจ้า-
จักรพรรดิ ๕๙๔
สิ่งที่ประเสริฐชนิดที่ไม่มีอะไรยิ่ง-
ไปกว่า ๕๒
สิ่งที่ปัจจัยทำให้เกิดความรู้สึกขึ้น-
(อภิสญฺเจตยิต) ๑๐๑๖
สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น (อภิสงฺขต) ๑๐๑๖
สิ่งที่ปุถุชนไม่รู้จักแล้วหมายมั่น-
เพลิดเพลิน ๕๕๑
สิ่งที่เป็นทุกข์ ๒๓๗/๒๕๖
สิ่งที่เป็นทุกขธรรม ๒๓๗
สิ่งที่เป็นธรรมและเป็นอรรถ ๑๓๘๖
สิ่งที่เป็นเสี้ยนหนามต่อกัน-
โดยธรรมชาติ ๑๓๕๙
สิ่งที่เป็นอธรรมและเป็นอนรรถ ๑๓๘๖
สิ่งที่ผู้รู้ก็รู้ได้เฉพาะตน ๔๘๑
สิ่งที่ผู้สมบูรณ์ด้วยทิฏฐิทำไม่ได้-
โดยธรรมชาติ ๕๘๑
สิ่งที่พึงเห็นว่าทุกข์ ๒๔๗/๔๒๒
สิ่งที่พึงเห็นว่าทุกข์ที่เกิดแล้ว ๒๔๗/๔๒๒
สิ่งที่พึงเห็นว่าเป็นผู้ให้ตาย ๒๔๗/๔๒๒
สิ่งที่พึงเห็นว่าเป็นมาร ๒๔๗/๔๒๒
สิ่งที่พึงเห็นว่าผู้ตาย ๒๔๗/๔๒๒
สิ่งที่พึงเห็นว่าโรค ๒๔๗/๔๒๒
สิ่งที่พึงเห็นว่าลูกศร ๒๔๗/๔๒๒
สิ่งที่พึงเห็นว่าหัวฝี ๒๔๗/๔๒๒
สิ่งที่ฟังแล้วสักว่าได้ยิน ๗๗๒
สิ่งที่มาล่วงหน้าเพื่อความถึงพร้อม-
แห่งกุศลธรรม ๙๐๓

สิ่งที่มีความรู้สึกต่ออารมณ์ได้-
(เวทนีย) ๑๐๑๖
สิ่งที่มีได้เป็นได้ ๑๔
สิ่งที่มีทางปฏิบัติเข้ามาถึงได้โดยรอบ ๔๓๘
สิ่งที่มีผลเป็น ๒ ฝ่าย ๘๓
สิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักมีภาวะเป็นที่ยินดี
๕๐/๑๒๙/๓๒๒/๓๒๗/๓๗๙/๔๑๐/๖๕๕/
๙๗๗/๑๐๔๘
สิ่งที่มีไม่ได้แก่บุคคลผู้มีสติอันลืมหลง ๘๐๘
สิ่งที่มีสิบของอัตถิกวาท ๙๔๘
สิ่งที่มีอาหารและเนตติ (ตัณหา)-
เป็นแดนเกิด ๔๗๓
สิ่งที่ไม่เคยได้เห็นไม่เคยได้ฟัง ๒๙๓
สิ่งที่ไม่เต็มขึ้นหรือพร่องลง ๔๔๑
สิ่งที่ไม่เที่ยงในหมู่มนุษย์ ๑๒๔๗
สิ่งที่ไม่ประกอบด้วยกาล ๔๘๑
สิ่งที่ไม่ปรุง ๔๓๙
สิ่งที่ไม่มีการเกิดใหม่อีกต่อไป ๕๔๒
สิ่งที่ไม่มีปรากฏการณ์ ๔๓๘
สิ่งที่ไม่มีสิบของนัตถิกวาท ๙๔๗
สิ่งที่ไม่มีหรือไม่เป็นอะไรเลย-
นอกจากตัวมันเอง ๔๔๒
สิ่งที่รู้แจ้งแล้วสักว่ารู้แจ้ง ๗๗๒
สิ่งที่รู้ยิ่งแล้ว แต่ไม่ทรงนำมาสอน ๖๐
สิ่งที่รู้ยิ่งแล้วทรงนำมาสอน คือ-
เรื่องความพ้นทุกข์ ๖๑
สิ่งที่รู้สึกแล้วสักว่ารู้สึก ๗๗๒
สิ่งที่เราพยากรณ์ ๔๕/๖๔/๘๐
สิ่งที่เราไม่พยากรณ์ ๔๕/๖๒/๗๙
สิ่งที่เรียกกันว่า "กาย" ๑๐๑๔
สิ่งที่เรียกกันว่า "จิต" ๑๐๑๕
สิ่งที่เรียกว่ากามคุณและกามสุข ๘๓๓
สิ่งที่เรียกว่ากุศล ๘๗๘
สิ่งที่เรียกว่ากุศลมูล ๘๗๘
สิ่งที่เรียกว่าทุกขธรรม ๒๕๗
สิ่งที่เรียกว่า 'มาร มาร' ๒๔๖/๔๒๒
สิ่งที่เรียกว่า 'สัตว์ สัตว์' ๒๔๙/๔๒๑
สิ่งที่เรียกว่าอกุศล ๘๗๗
สิ่งที่เรียกว่าอกุศลมูล ๘๗๗
สิ่งที่เรียกว่าอมตะ ๘๓๙
สิ่งที่แล่นดิ่งไปสุดโต่ง (อนฺต) ๘๒๕
สิ่งที่หวังได้สำหรับผู้มีมิตรดี ๔๖๖
สิ่งที่เห็นแล้วสักว่าเห็น ๗๗๒
สิ่งที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น-
(ปฏิจฺจ สมุปฺปนฺน) ๑๔๓๐
สิ่งธรรมดาในหมู่สัตว์จำพวกวินิบาต ๑๐๒
สิ่งนั้นมีแน่ ๔๔๓
"สิ่งนั้น" หาพบในกายนี้ ๔๔๐
สิ่งโน้นซึ่งรำงับและประณีตกล่าวคือ-
อุเบกขา ๑๔๓๐
สิ่งเป็นนิโรธธรรม ๒๓๔
สิ่งเป็นวยธรรม ๒๓๔
สิ่งเป็นสมุทยธรรม ๒๓๔
สิ่งมิได้เกิด (อชาตํ) ๔๗๒

สิ่งมิได้ถูกอะไรทำ (อกตํ) ๔๗๒
สิ่งมิได้ถูกอะไรปรุง (อสงฺขตํ) ๔๗๒
สิ่งมิได้เป็น (อภูตํ) ๔๗๒
สิ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ๑๕
สิ่งมีความแผดเผาอันยิ่งใหญ่ ๑๖
สิ่งมีความเร่าร้อนอันยิ่งใหญ่ ๑๖
สิ่งมีความหลอกลวงเป็นธรรมดา ๑๗๔
สิ่งมีปัจจัยปรุงแต่ง (สงฺขต) ๑๔๓๐
สิ่งมีสัมผัสเป็นทุกข์ ๑๖
สิ่งไม่ควร (จะพอใจ) แล้วละเสีย ๗๙๙
สิ่งไม่เป็นวิสัยแห่งความตรึก ๔๗๓
สิ่งรีบด่วนกว่าการดับไฟที่กำลัง-ไหม้อยู่บนศีรษะ ๙๘
สิ่งสงเคราะห์สัมมาทิฏฐิให้ออกผล ๙๒๐
สิ่งสิบสิ่งซึ่งอาจบัญญัติเป็นความสุขได้ ๕๒๑
สิ่งหนึ่งซึ่งบุคคลพึงรู้แจ้ง ๔๓๘
สิ่งอันเป็นเครื่องประกอบสัตว์ไว้-ในภพ ๔๒๗
สิ่งอันละได้แล้วจักเป็นไปเพื่อ-ประโยชน์สุข ๒๔๓/๙๐๑
สิ้นกิเลสก็แล้วกัน ไม่ต้องรู้ว่าสิ้นไป-เท่าไร ๗๗๔
สิ้นอาสวะเพราะรู้อริยสัจ ๑๐๔
สิวะ (สิ่งที่เย็น) ๔๕๖/๔๖๓
สีเถิด จะได้ไฟ! ๑๓๙๓
สีล ๗๔๖
สีลกถา (เรื่องศีล) ๔๖๗
สีลขันธ์อันเป็นอเสขะ ๕๕๕
สีลถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย ๗๔๖
สีลัพพตปรามาส ๕๗๐
สีลัพพตุปาทาน ความถือมั่นในศีล-พรต ๒๑๐
สีลัพพัตตปรามาส (การลูบคลำศีล-และวัตรอย่างปราศจากเหตุผล) ๓๘๑
สีลัพพัตตปรามาสมีกำลังจนเขานำ-ออกไปไม่ได้ ๓๙๑
สีลัพพัตตปรามาสอันอริยสาวกละได้-พร้อมทั้งอนุสัย ๓๙๑
สีลวิสุทธิ์เป็นองค์แห่งสามัญญปฏิบัติ ๘๓๗
สีลสัมปทา ๑๑๐๖
สีสปาวัน ๖๐
สีหนาทด้วยเรื่องสักกายะ ๕๙
สีหนาทประกาศจตุราริยสัจ ๕๘
สีหไสยา (นอนอย่างสีหะ) ๑๓๐๙
สุกกมรรค-กัณหมรรค ๑๓๗๑
สุข ๗๔๗
สุขเกิดแต่ความรู้พร้อม ๑๒
สุขเกิดแต่ความสงัดเงียบ ๑๒
สุขของบุถุชน ๑๒
สุขถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย ๗๔๗
สุขทางเมถุน ๑๒
สุขที่ควรกลัว ๗๙๖
สุขที่ต่ำทราม ๘๒๘
สุขที่บุคคลควรเสพให้ทั่วถึง ๑๒

สุขที่บุคคลไม่ควรเสพ ๑๒
สุขที่ประกอบด้วยอามิส ๗๗๗
สุขที่ไม่ควรกลัว ๗๙๗
สุขที่ไม่ประกอบด้วยอามิส ๗๗๗
สุขที่ยังหวั่นไหวและไม่หวั่นไหว ๗๙๗
สุขที่ยิ่งกว่าไม่ประกอบด้วยอามิส ๗๗๘
สุขที่สัตว์โลกควรกลัว ๑๑
สุขที่สัตว์โลกไม่ควรกลัว ๑๑
สุขทุกข์เนื่องจากการมีอยู่แห่งขันธ์ ๒๖๘
สุขเวทนา ๑๗๑
สุขเวทนาพึงเห็นโดยความเป็นทุกข์ ๑๘๑
สุขโสมนัสที่เป็นไปเพื่อสิ้นอาสวะ ๑๔๓๖
สุขโสมนัสอันเกิดขึ้นเพราะกามคุณ ๑๒
สุขหรือทุกข์ในใจย่อมเกิดขึ้นเพราะ-อาศัยขันธ์ ๒๖๘
สุขอย่างยิ่ง ๔๗๐
สุขอย่างอื่นที่สงบระงับกว่ากาม ๑๐๓๘
สุขอาศัยเนกขัมมะ ๑๒
สุขัลลิกานุโยคของมิจฉาทิฏฐิ ๘๓๔
สุขัลลิกานุโยคของสัมมาทิฏฐิ ๘๓๕
สุขัลลิกานุโยคที่ต่ำทราม ๔ อย่าง ๘๓๔
สุขัลลิกานุโยคที่เป็นไปเพื่อนิพพาน-๔ อย่าง ๘๓๕
สุขัลลิกานุโยคที่สอง (ทุติยฌาน) ๘๓๕
สุขัลลิกานุโยคที่สาม (ตติยฌาน) ๘๓๕
สุขัลลิกานุโยคที่สี่ (จตุตถฌาน) ๘๓๖
สุขัลลิกานุโยคที่หนึ่ง (ปฐมฌาน) ๘๓๕
สุขัลลิกานุโยค ๒ แบบ ๘๓๔
สุญญตปฏิสํยุตฺตา-ประกอบด้วย-เรื่องสุญญตา ๕๐๕
สุตตันตะ ๕๐๕
สุตตันตะที่กวีแต่งขึ้นใหม่ ๕๐๖
สุตตันตะที่ตถาคตภาษิต ๕๐๖
สุตฺเต โอสาเรตพฺพํ วินเย สนฺทสฺ-เสตพฺพํ ๕๐๓
สุทธิ (สิ่งบริสุทธิ์) ๔๕๙/๔๖๓
สุทุททสะ (ของเห็นได้ยากอย่าง-ยิ่ง) ๔๕๓/๔๖๒
สุภนิมิต (สิ่งที่แสดงให้รู้สึกว่างาม) ๓๘๖
สุภาษิตวาจาในฐานะสัมมาวาจา ๑๐๖๗
สุภาษิตวาจาในฐานะสัมมาวาจา-(อีกนัยหนึ่ง) ๑๐๖๗
เสขญาณ ๔๙๕
เสขธรรม (ธรรมที่ควรศึกษาสูง-ขึ้นไป) ๗๗๐/๙๑๙/๑๓๑๕
เสขปฏิปทา ๕๖๐/๑๓๘๓
เสขปาฏิปท ๑๔๓๑
เสขวิชชา ๔๙๕
เสขะ ๑๒๖๓/๑๒๗๓/๑๒๗๔/๑๓๘๘/๑๕๒๘
เสวียนรองก้นหม้อ ๘๔๒
"เสาเขื่อน หรือ เสาหลัก" เป็นคำ-แทนชื่อแห่งกายคตาสติ ๑๒๓๖
เสาอินทขีล ๑๐๐
เสียงเล่าลือเกี่ยวกับพระผู้มีพระภาคเจ้า ๙๔๗

(เก้าคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
เสียนหนามแก่ผู้ยินดีในปวิเวก ๑๓๖๐
เสียนหนามแก่ผู้ตามประกอบใน-อสุภนิมิต ๑๓๖๐
เสียนหนามแก่ผู้คุ้มครองทวารใน-อินทรีย์ทั้งหลาย ๑๓๖๐
เสียนหนามแก่พรหมจรรย์ ๑๓๖๐
เสียนหนามแก่ปฐมฌาน ๑๓๖๐
เสียนหนามแก่ทุติยฌาน ๑๓๖๐
เสียนหนามแก่ตติยฌาน ๑๓๖๐
เสียนหนามแก่จตุตถฌาน ๑๓๖๐
เสียนหนามแก่สัญญาเวทยิตนิโรธ-สมาบัติ ๑๓๖๐
เสือหญ้าจะกลายเป็นเครื่องลาดของ-คหบดี ๑๑๑๓
แสดงธรรมโดยสายกลาง (มชฺเฌน) ๘๔๙
แสนปีที่ฝนไม่ตกเลย ๑๐๑๗
แสวงหาอยู่ว่าอะไรเป็นกุศล ๕๒
โสกะปริเทวะ ฯลฯ อุปายาส เกิดจาก-ของรัก ๑๓
โสดาบัน ๕๖๑/๕๗๑/๕๘๖/๗๑๑/๘๕๗/๑๓๙๑
โสดาบัน (ผู้ถึงแล้วซึ่งกระแส) ๕๙๓
โสดาบันผู้สัตตักขัตตุปรมะ ๒๓
โสตธาตุอันเป็นทิพย์ (ทิพพโสต) ๔๙๖/๑๕๖๐
โสตาปัตติยังคะสี่ ๕๗๗
โสตาปันนะ ๕๙๓
โสมนัสซึ่งซาบซ่านและมีเยื่อใย ๒๘๑
โสมนัสที่ควรเสพ ๑๑๔๒
โสมนัสที่มีวิตกมีวิจาร ๑๑๔๒
โสมนัสที่ไม่ควรเสพ ๑๑๔๒
โสมนัสที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร ๑๑๔๒

ห

หญ้าวีรณะ ๒๘๐
หนทางเก่าที่ทรงพบใหม่ ๘๔๒
หนทางเก่าอันพระพุทธเจ้าในกาล-ก่อนเคยทรงดำเนิน ๘๔๓
หนทางเครื่องไปอันเอกทางเดียว ๑๑๗๖
หนทางเพื่อการตรัสรู้ ๗๓๕
หนทางแห่งการกำหนดรู้ทุกข์ ๘๔๔
หนทางให้ถึงจุดหมาย ๘๔๐
หนทางอันประเสริฐประกอบด้วย-องค์แปด ๑๒๔
"หนามข้างใต้" ๓๒๗
"หนามข้างบน" ๓๒๗
"หนามข้างล่าง" ๓๒๗
"หนามข้างหน้า" ๓๒๗
"หนามข้างหลัง" ๓๒๗
"หนามข้างเหนือ" ๓๒๗
"หนามในวินัยของพระอริยเจ้า" ๓๒๗
"หนาม" ในอริยวินัยนี้ ๓๒๗
หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อทิศเบื้องขวา ๑๐๙๕
หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อทิศเบื้องซ้าย ๑๐๙๗

หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อทิศเบื้องต่ำ ๑๐๙๗
หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อทิศเบื้องบน ๑๐๙๘
หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อทิศเบื้องหน้า ๑๐๙๕
หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อทิศเบื้องหลัง ๑๐๙๖
หน้าที่ที่มนุษย์พึงปฏิบัติต่อ "กาม" ๑๐๔๘
หน้าที่สัมพันธ์ของกลุ่มสัมมา-
กัมมันตะ ๑๒๙๒
หน้าที่สัมพันธ์ของกลุ่มสัมมาทิฏฐิ ๑๒๘๖
หน้าที่สัมพันธ์ของกลุ่มสัมมาวาจา ๑๒๙๐
หน้าที่สัมพันธ์ของกลุ่มสัมมา-
สังกัปปะ ๑๒๘๘
หน้าที่สัมพันธ์ของกลุ่มสัมมาอาชีวะ ๑๒๙๓
หน้าที่อันเกี่ยวกับอริยสัจ ๑๑๘
หนูที่ขุดรูแต่ไม่อยู่ ๔๗
หนูที่ทั้งขุดรูและทั้งอยู่ ๔๗
หนูที่ไม่ขุดรูและทั้งไม่อยู่ ๔๗
หนูที่อยู่แต่ไม่ขุดรู ๔๗
หมดกรรมก็หยุดหมุน ๕๔๒
หมดตัวตนก็หมดเครื่องผูกพัน ๖๗๘
หมดตัวตนก็หมดอหังการ ๖๗๙
หมด "อาหาร" ก็นิพพาน ๔๘๔
หมวดว่าด้วยการทำหน้าที่ของมรรค ๑๔๑๗
หมวดว่าด้วยการสงเคราะห์องค์มรรค ๑๓๗๕
หมวดว่าด้วยคุณค่าของมรรค ๑๓๘๗
หมวดว่าด้วยโทษของการขาด-
สัมมาทิฏฐิ ๑๐๐๑
หมวดว่าด้วยโทษของการขาดสัมมา-
วาจา ๑๐๗๓
หมวดว่าด้วยโทษของการขาด-
สัมมาสติ ๑๒๗๐
หมวดว่าด้วยโทษของการขาด-
สัมมาสมาธิ ๑๓๕๖
หมวดว่าด้วยโทษของการขาด-
สัมมาสังกัปปะ ๑๐๕๔
หมวดว่าด้วยโทษและอานิสงส์ของ-
สัมมากัมมันตะ ๑๐๘๖
หมวดว่าด้วยธรรมชื่ออื่นมีความ-
หมายเกี่ยวกับมรรค ๑๔๒๓
หมวดว่าด้วยปกิณณกะเกี่ยวกับข้อ-
ความนำมรรค ๘๖๔
หมวดว่าด้วยปกิณณกะเกี่ยวกับ-
สัมมาทิฏฐิ ๑๐๑๐
หมวดว่าด้วยปกิณณกะเกี่ยวกับ-
สัมมาวายามะ ๑๑๖๔
หมวดว่าด้วยปกิณณกะเกี่ยวกับ-
สัมมาสติ ๑๒๗๑
หมวดว่าด้วยปกิณณกะเกี่ยวกับ-
สัมมาสมาธิ ๑๓๕๙
หมวดว่าด้วยปกิณณกะเกี่ยวกับ-
สัมมาสังกัปปะ ๑๐๕๖
หมวดว่าด้วยปกิณณกะเกี่ยวกับ-
สัมมาอาชีวะ ๑๑๒๕
หมวดว่าด้วยมรรคกับพระพุทธองค์ ๑๔๘๕
หมวดว่าด้วยมรรคกับอาหุเนยย-
บุคคล ๑๔๘๑

หมวดว่าด้วยลักษณะของมรรค ๘๓๙
หมวดว่าด้วยลักษณะของสัมมา-กัมมันตะ ๑๐๘๓
หมวดว่าด้วยลักษณะของสัมมาวาจา ๑๐๖๖
หมวดว่าด้วยลักษณะของสัมมา-สังกัปปะ ๑๐๓๒
หมวดว่าด้วยลักษณะ-ไวพจน์-อุปมาของสัมมาวายามะ ๑๑๒๙
หมวดว่าด้วยลักษณะ-อุปมาของ-สัมมาสติ ๑๑๗๗
หมวดว่าด้วยลักษณะ-อุปมาของ-สัมมาสมาธิ ๑๒๘๑
หมวดว่าด้วยลักษณะ-อุปมาของ-สัมมาอาชีวะ ๑๐๙๑
หมวดว่าด้วยลักษณะ-อุปมา-ไวพจน์-ของสัมมาทิฏฐิ ๘๗๕
หมวดว่าด้วยไวพจน์ของมรรค ๑๓๖๘
หมวดว่าด้วยหลักการปฏิบัติของ-สัมมาทิฏฐิ ๙๓๒
หมวดว่าด้วยหลักการปฏิบัติของ-สัมมาวายามะ ๑๑๕๖
หมวดว่าด้วยหลักการปฏิบัติของ-สัมมาสติ ๑๒๐๘
หมวดว่าด้วยหลักการปฏิบัติของ-สัมมาสมาธิ ๑๓๑๓
หมวดว่าด้วยหลักการปฏิบัติของ-สัมมาสังกัปปะ ๑๐๓๘
หมวดว่าด้วยหลักการปฏิบัติของ-สัมมาอาชีวะ ๑๑๒๐
หมวดว่าด้วยเหตุปัจจัยของมรรค ๘๕๔
หมวดว่าด้วยอันตะ ๒ จากมรรค ๘๒๕
หมวดว่าด้วยอานิสงส์ของมรรค ๘๕๗
หมวดว่าด้วยอานิสงส์ของสัมมาทิฏฐิ ๙๗๘
หมวดว่าด้วยอานิส่งส์ของสัมมาสติ ๑๒๔๘
หมวดว่าด้วยอานิสงส์ของสัมมาสมาธิ ๑๓๓๖
หมวดว่าด้วยอานิสงส์ของสัมมาสังกัปปะ๑๐๕๐
หมวดว่าด้วยอานิสงส์ของสัมมา-อาชีวะ ๑๑๒๒
หมวดว่าด้วยอุทเทศ-นิทเทศของ-มรรค ๘๒๒
หมวดว่าด้วยอุทเทศ-วิภาคของ-สัมมากัมมันตะ ๑๐๘๐
หมวดว่าด้วยอุทเทศ-วิภาคของ-สัมมาทิฏฐิ ๘๗๓
หมวดว่าด้วยอุทเทศ-วิภาคของ-สัมมาวาจา ๑๐๖๐
หมวดว่าด้วยอุทเทศ-วิภาคของ-สัมมาวายามะ ๑๑๒๗
หมวดว่าด้วยอุทเทศ-วิภาคของ-สัมมาสติ ๑๑๗๖
หมวดว่าด้วยอุทเทศ-วิภาคของ-สัมมาสมาธิ ๑๒๗๘
หมวดว่าด้วยอุทเทศ-วิภาคของ-สัมมาสังกัปปะ ๑๐๒๙

หมวดว่าด้วยอุทเทศ-วิภาคของ-
สัมมาอาชีวะ ๑๐๙๐
หมวดว่าด้วยอุปกรณ์การปฏิบัติมรรค ๑๔๔๘
หมวดว่าด้วยอุปกรณ์ของสัมมา-
สังกัปปะ ๑๐๓๕
หมวดว่าด้วยอุปกรณ์-เหตุปัจจัย-
ของสัมมาทิฏฐิ ๙๐๔
หมวดว่าด้วยอุปกรณ์-เหตุปัจจัย-
ของสัมมาวายามะ ๑๑๓๕
หมวดว่าด้วยอุปกรณ์-เหตุปัจจัย-
ของสัมมาสมาธิ ๑๓๑๐
หมวดว่าด้วยอุปกรณ์-เหตุปัจจัย-
โดยอัตโนมัติของสัมมาสติ ๑๑๘๖
หมวดว่าด้วยอุปมาธรรมของมรรค ๑๔๓๙
หม้อที่ไม่มีเสวียนรองรับ ๘๔๒
หม้อร้อนออกจากเตาเผา ไออุ่น-
หายไป กระเบื้องหม้อเหลืออยู่ ๗๖๔
(ห้าคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :-)
หม้อสี่ชนิด ๑๔๙๘
หม้อเปล่า-ปิด ๑๔๙๘
หม้อเต็ม-เปิด ๑๔๙๘
หม้อเปล่า-เปิด ๑๔๙๘
หม้อเต็ม-ปิด ๑๔๙๘
หมักเถิด จะได้เนย! ๑๓๙๓
หมู่บ้าน นิคม นคร ชนบทและ-
บุคคล ที่ควรเสพหรือไม่ควรเสพ ๑๔๖๐
หยุดถือมั่นก็หยุดหวั่นไหว ๕๑๓
หลงในสัญโญชนิยธรรม ๓๘๗
"หลงเพลิดเพลินอยู่" (อภินนฺทมาน) ๒๑๗
หลักการควรสรรเสริญหรือควร-
ติเตียนเกี่ยวกับสัมมาวาจา ๑๐๖๔
หลักการดำรงชีพเพื่อผลพร้อมกัน-
ทั้งสองโลก ๑๑๐๒
หลักการทดสอบตัวเองว่าเป็น-
อรหันต์หรือไม่ ๗๐๐
หลักการปฏิบัติเกี่ยวกับปัจจัยสี่ ๑๑๒๐
หลักการศึกษาเกี่ยวกับกุศลศีล ๑๕๑๔
หลักการศึกษาเกี่ยวกับกุศลสังกัปปะ ๑๕๑๔
หลักการศึกษาเกี่ยวกับอกุศลศีล ๑๕๑๓
หลักการศึกษาเกี่ยวกับอกุศลสังกัปปะ ๑๕๑๔
หลักเกณฑ์การเลือกสถานที่และ-
บุคคล ๑๔๕๙
หลักเกณฑ์พยากรณ์ภาวะโสดาบัน-
ของตนเอง ๕๗๗
หลักจำแนกความเป็นสัตบุรุษ-
อสัตบุรุษ ๑๔๐๒
หลักดำรงชีพเพื่อประโยชน์สุขใน-
ทิฏฐธรรม ๑๑๐๒
หลักดำรงชีพเพื่อประโยชน์สุขใน-
สัมปรายะ ๑๑๐๖
หลักที่ควรรู้เกี่ยวกับทุกข์ ๒๕๔
หลักที่ควรรู้เกี่ยวกับเวทนา ๑๗๒
หลักที่ควรรู้เกี่ยวกับสัญญา ๑๙๕
หลักธรรมปฏิปทาอันไม่รู้จักเก่า-
(นิชฺชรา) ๗๖๐

หลักปฏิบัติเกี่ยวกับการถึงสัจจะ ๘๓
หลักปฏิบัติเกี่ยวกับคิลานเภสัช ๑๑๒๒
หลักปฏิบัติเกี่ยวกับบิณฑบาต ๑๑๒๑
หลักปฏิบัติเกี่ยวกับเสนาสนะ ๑๑๒๑
หลักวิธีการศึกษาอริยสัจสี่ใช้ได้กับ-หลักทั่วไป ๑๕๑๓
หลักวินิจฉัยกายกรรม ๑๐๘๑
หลักวินิจฉัยกายกรรมเมื่อกระทำแล้ว ๑๐๘๒
หลักวินิจฉัยกายกรรมเมื่อกระทำอยู่ ๑๐๘๑
หลักวินิจฉัยกายกรรมเมื่อจะกระทำ ๑๐๘๑
หลักวินิจฉัยวจีกรรม ๑๐๖๒
หลักวินิจฉัยวจีกรรมเมื่อกระทำแล้ว ๑๐๖๔
หลักวินิจฉัยวจีกรรมเมื่อกระทำอยู่ ๑๐๖๓
หลักวินิจฉัยวจีกรรมเมื่อจะกระทำ ๑๐๖๒
หลักสำคัญของพุทธศาสนา ๒๖๓
หลักสำคัญที่คนธรรมดาจะไม่นึกฝัน ๗๖๐
หลักสำคัญสำหรับผู้หลีกออก ๑๒๓๖
หลีกเร้น แล้วจักรู้อริยสัจ ๗๕
หลุดพ้นจากทุกข์เพราะไม่เพลินใน-ขันธ์ ๔๒๔
หลุดพ้นได้เพราะการรู้ออกจาก-สัญญาคตะทั้งสาม ๖๓๕
(ห้าคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
ห้วงน้ำสี่ชนิด ๑๔๙๘
ห้วงน้ำตื้น เงาลึก ๑๔๙๘
ห้วงน้ำลึก เงาตื้น ๑๔๙๘
ห้วงน้ำตื้น เงาลึก ๑๔๙๘
ห้วงน้ำลึก เงาลึก ๑๔๙๘
หัวข้อแห่งอรณวิภังคะ ๘๒๗
หิริโอตตัปปะ ๗๔๖
หิริโอตตัปปะถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย ๗๔๖
หูฉุดไปหาเสียงที่น่าฟัง ๑๒๓๔
เหตุดับแห่งทุกข์ที่ตรัสไว้โดย-อเนกปริยาย ๗๓๗
เหตุที่ได้มีคำกล่าวว่า "ตถาคต" ๕๘
เหตุที่ต้องมีพระพุทธองค์และธรรม-วินัยอยู่ในโลก ๖๙
เหตุที่ทรงพยากรณ์ ๖๔
เหตุที่ทำให้เป็นเพียงผู้กายัสสเภทาส-สังขารปรินิพพายี ๕๙๘
เหตุที่ทำให้เป็นเพียงผู้กายัสสเภทา-อสังขารปรินิพพายี ๖๐๐
เหตุที่ทำให้เป็นเพียงผู้ทิฏเฐวธัมเม-สสังขารปรินิพพายี ๕๙๘
เหตุที่ทำให้เป็นเพียงผู้ทิฏเฐวธัมเม-อสังขารปรินิพพายี ๕๙๙
เหตุที่ทำให้ฟังธรรมไม่รู้เรื่อง ๓๑๗
เหตุที่ทำให้ฟังธรรมไม่รู้เรื่อง (อีก-ปริยายหนึ่ง) ๓๑๘
เหตุที่ทำให้แสวงหานิพพาน ๙๑๐
เหตุที่พระอริยบุคคลมีปริมาณมาก ๙๓
เหตุที่ไม่ทรงพยากรณ์ ๖๔
เหตุที่สัจจะได้นามว่า "อริยะ" ๑๐๔
เหตุที่สัจจะได้นามว่า "อริยะ" (อีก-นัยหนึ่ง) ๑๐๕

เหตุปัจจัยของเบญจขันธ์ก็เป็นทุกข์ ๒๓๘
เหตุปัจจัยของเบญจขันธ์ก็เป็น-
อนัตตา ๒๔๕
เหตุปัจจัยของเบญจขันธ์ก็ไม่เที่ยง ๒๓๖
เหตุปัจจัยที่ทำให้โทสะเกิดหรือเจริญ ๓๘๖
เหตุปัจจัยที่ทำให้โทสะไม่เกิดหรือ-
ละไป ๓๘๗
เหตุปัจจัยที่ทำให้ปรินิพพานใน-
ทิฏฐธรรม ๗๔๙
เหตุปัจจัยที่ทำให้โมหะเกิดหรือเจริญ ๓๘๖
เหตุปัจจัยที่ทำให้โมหะไม่เกิดหรือ-
ละไป ๓๘๗
เหตุปัจจัยที่ทำให้ราคะเกิดหรือเจริญ ๓๘๖
เหตุปัจจัยที่ทำให้ราคะไม่เกิดหรือ-
ละไป ๓๘๗
เหตุปัจจัยที่ทำให้สัตว์ไม่ปรินิพพาน-
ในทิฏฐธรรม ๔๐๑
เหตุปัจจัยที่สัตว์ปรินิพพานใน-
ปัจจุบัน ๔๘๐
เหตุปัจจัยที่สัตว์ไม่ปรินิพพานใน-
ปัจจุบัน ๔๗๙
เหตุปัจจัยเพื่อการบัญญัติรูปขันธ์ ๒๒๒
เหตุปัจจัยเพื่อการบัญญัติวิญญาณขันธ์ ๒๒๒
เหตุปัจจัยเพื่อการบัญญัติเวทนาขันธ์ ๒๒๒
เหตุปัจจัยเพื่อการบัญญัติสังขารขันธ์ ๒๒๒
เหตุปัจจัยเพื่อการบัญญัติสัญญาขันธ์ ๒๒๒
เหตุปัจจัยแห่งวิชชาและวิมุตติ ๙๒๑
เหตุเป็นแดนเกิดของทุกข์ ๒๕๔
เหตุเป็นแดนเกิดของเวทนา ๑๗๓
เหตุเป็นแดนเกิดของสัญญา ๑๙๕
เหตุแปดประการเพื่อให้ได้อาทิพรหม-
จริยกปัญญา ๙๑๖
เหตุภายนอกคือกัลยาณมิตตตา ๑๕๒๙
เหตุภายในคือโยนิโสมนสิการ ๑๕๒๘
เหตุยี่สิบให้เกิดอันตคาหิกทิฏฐิสิบ ๓๗๕
เหตุให้เกิดจักษุและญาณเพื่อนิพพาน ๘๔๕
เหตุให้เกิดและเจริญแห่งอาทิพรหม-
จริยกปัญญา ๙๑๖
เหตุให้เกิดโลก ๕๗/๑๒๔
เหตุให้ปรารภความเพียร ๑๑๓๕
เหตุให้ไม่ปรินิพพานในทิฏฐธรรม ๔๐๐
เหตุให้สาวกบูชาแล้วและอยู่อาศัย ๖๘
เหตุให้อาสวะเจริญและไม่เจริญ ๓๙๘
เห็นการละอภิชฌาและโทมนัสจึงชื่อ-
ว่าเป็นผู้ตามเห็นธรรมในธรรม ๑๒๐๑
เห็นแก่เหยื่อจึงติดเบ็ด ๓๕๖
"เห็นทุกข์โดยความเป็นลูกศร" ๑๗๕
เห็นธรรมที่เกิดแล้วเป็นแล้ว ๑๐๑๑
เห็นผิดจากธรรมชาติก็ไม่อาจทำให้-
แจ้งมรรคผล ๑๑๒๗
เห็นพระรัตนตรัยแท้จริงก็ต่อเมื่อ-
หลุดพ้นจากอาสวะแล้ว ๑๔๙๘
เห็นแล้วด้วยดี ๓๖
"เห็นแล้วด้วยปัญญา" ๓๓

เห็นโลกชนิดที่มัจจุราชไม่เห็นเรา ๔๓๓
เห็นโลกมีค่าเท่ากับเศษหญ้าเศษไม้ ๕๔๑
เห็นโลกเหมือนฟองน้ำและพยับแดด ๔๓๓
เห็นสิ่งทั้งปวงโดยประการอื่นจากที่-
เขาเคยเห็นเมื่อยังไม่รู้แจ้ง ๗๔๕
"เห็นสุขโดยความเป็นทุกข์" ๑๗๕
เห็นอทุกขมสุขอันกำลังมีอยู่โดย-
ความเป็นของไม่เที่ยง ๑๗๕
เหมือนกุมารน้อย ๆ เล่นเรือนน้อย ๆ-
ที่ทำด้วยดิน ๔๒๑
เหมือนกุมารน้อย ๆ เลิกเล่นเรือน-
น้อย ๆ ที่ทำด้วยดิน ๔๒๑
"เหรียญกษาปณ์" ๓๖๕
เหวแห่งความทุกข์เพื่อตัวเอง ๑๙

อ

อกาลวาที ๓๘๔
อกิริย-กิริยวาท ๙๔๗
อกุศลกรรมบถโดยนิทเทศอันละเอียด ๑๕๖๔
อกุศลกรรมบถสิบ ๑๕๖๖
อกุศลธรรมทั้งหลายอันติดตามมา-
ด้วยอหิริกะและอโนตตัปปะ ๑๐๐๙
อกุศลธรรมอันลามกซึ่งเกิดแต่-
ความโลภ ๓๘๕/๕๐๙
อกุศลวิตก ๑๐๓๐
อกุศลวิตกย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้-
เกิด (นิทาน) ๑๐๕๔
อกุศลสังกัปปะมีปฐมฌานเป็นที่ดับ ๑๐๓๕
อกุศลสังกัปปะมีประเภทสาม ๑๐๓๕
อกุศลสังกัปปะมีสัญญาสามเป็น-
สมุฏฐาน ๑๐๓๕
อกุศลสังกัปปะมีสัมมัปปธานสี่เป็น-
ทางดับ ๑๐๓๕
อกุสลราสี (กองอกุศล) คือนิวรณ์-
ทั้งห้า ๑๒๗๖
องค์คุณที่จำเป็นแก่ผู้เป็นธรรมกถึก ๑๔๑๐
องค์คุณที่ทำให้เจริญงอกงามใน-
พรหมจรรย์ ๑๔๕๒
องค์ ๗ ประการที่แวดล้อม-
เอกัคคตาจิต ๑๒๘๖
องค์แปดแห่งสัมมัตตะเป็นธรรม-
สำหรับพระเสขะ ๑๒๙๗
องค์แปดแห่งอริยมรรคสงเคราะห์-
ลงในสิกขาสาม ๑๓๗๕
องค์มรรคชนิดที่มีการนำออกซึ่ง-
ราคะ-โทสะ-โมหะเป็นปริโยสาน ๘๔๐
องค์มรรคชนิดที่มีการหยั่งลงสู่อมตะ ๘๔๐
องค์มรรคชนิดที่ลาดไปสู่นิพพาน ๘๔๐
องค์มรรคชนิดที่อาศัยวิเวกอาศัย-
วิราคะเป็นต้น ๘๔๐
องค์สิบสำหรับภิกษุผู้ควรถูกติ ๑๐๒๑
องค์สิบสำหรับภิกษุผู้ควรสรรเสริญ ๑๐๒๑

องค์สิบห้าเพื่อการทำลายกระเปาะ-
ของอวิชชา ๑๔๓๕
องค์สิบแห่งสัมมัตตะเป็นธรรม-
สำหรับพระอรหันต์ ๑๒๙๗
องค์แห่งความเป็นพระเสขะ ๕๕๗
องค์แห่งความเป็นพระอเสขะ ๕๕๗
อชัชชระ (ของที่ไม่คร่ำคร่า) ๔๕๓/๔๖๒
(เก้าคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
อดีตกามสัญญาจะมาคอยเป็นอาพาธ ๕๔๐
อดีตวิตักกธัมมสัญญาจะมาคอยเป็น-
อาพาธ ๕๔๐
อดีตปีติสัญญาจะมาคอยเป็นอาพาธ ๕๔๐
อดีตอุเปกขาสัญญาจะมาคอยเป็น-
อาพาธ ๕๔๐
อดีตรูปสัญญาจะมาคอยเป็นอาพาธ ๕๔๐
อดีตอากาสานัญจายตนสัญญาจะมา-
คอยเป็นอาพาธ ๕๔๐
อดีตวิญญาณัญจายตนสัญญาจะมา-
คอยเป็นอาพาธ ๕๔๐
อดีตอากิญจัญญายตนสัญญาจะมา-
คอยเป็นอาพาธ ๕๔๑
อดีตเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา-
ไม่อาจมาเป็นอาพาธ ๕๔๑
อดีต-อนาคต-ปัจจุบัน มีบุคคล-
บวชแล้วรู้อริยสัจ ๗๓
อดีต-อนาคต-ปัจจุบัน ล้วนแต่มี-
การรู้อริยสัจ ๗๓
อดีต-อนาคต-ปัจจุบัน ล้วนมีการ-
ประกาศอริยสัจ ๗๒
อตัมมยตา ๗๙๕
อตัมมโย ๙๓๐
อติขีณวาท (การกล่าวใส่หน้ากัน) ๘๒๗
อตินิปาตะ (สำคัญตัวเองว่าเลว) ๗๖๙
อติมานะ (ยกตัว) ๗๖๙
อทุกขมสุขธรรม (คือฌานที่ ๔) ๕๓๔
อทุกขมสุขเป็นธรรมอันรำงับ ๑๗๕
อทุกขมสุขเวทนา ๑๗๑
อทุกขมสุขเวทนาพึงเห็นโดยความ-
เป็นของไม่เที่ยง ๑๘๑
อโทสะเป็นกุศลมูล ๕๐๘
อธัมมวาที ๓๘๔
อธิกรณะ (กรรมเป็นเครื่องกระทำ-
ให้เกิดการงอก) ๑๐๒๔
อธิจจสมุปบันนิกวาท ๓๗๖
อธิจิตตสิกขา ๕๕๘/๑๓๘๒
อธิปัญญาสิกขา ๕๕๘/๑๓๘๒
อธิปัญญาสิกขา (อีกนัยหนึ่ง) ๕๕๙/๑๓๘๓
อธิมานะ (ถือตัวจัด) ๗๖๙
อธิมุตติบท ๓๗๐
อธิสิกขาสาม ๑๓๘๒
อธิสิกขาสาม (อีกนัยหนึ่ง) ๑๓๘๒
อธิสีลสิกขา ๕๕๘/๑๓๘๒
อโธภาวังคมนียธรรม (นำไปสู่ฝ่ายต่ำ) ๑๔๕๑

อนตะ (สิ่งซึ่งอะไร ๆ น้อมไปไม่ได้) ๔๕๑/๔๖๒
อนริยมรรคชนิดมีองค์สิบ ๑๓๗๑
อนริยมรรคซึ่งหมายถึงอกุศล-กรรมบถสิบ ๑๓๗๕
อนริยโวหาร (โวหารพูดที่มิใช่อริยะ) ๑๐๖๐
อนริยสุข ๗๙๗
อนัญญถาคือไม่เป็นไปโดยประการ-อื่นจากความเป็นอย่างนั้น ๑๐๕
อนัตตสัญญาเป็นไปโดยสะดวกเมื่อ-มุ่งอานิสงส์หกประการ ๙๓๐
อนัตถวาที ๓๘๔
อนันตริยกิจคือสมถะและวิปัสสนา-รวมกำลังกัน ๑๔๒๘
อนาคตภัย ๑๑๕๘
อนาคตภัย (อีกนัยหนึ่ง) ๑๑๖๑
อนาคมนียวัตถุ ๕๘๒
อนาคามิผล ๑๔๓๙
อนาคามี ๑๕๑๓
อนาคามีคือผู้ไม่มาสู่ความเป็น-อย่างนี้ ๑๐๔๙
อนาทริยะ (ความไม่เอื้อเฟื้อใน-บุคคลและธรรมอันควรเอื้อเฟื้อ) ๓๘๒
อนาลยะ (สิ่งที่ไม่เป็นอาลัย) ๔๖๐ ๔๖๓
อนาสวเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ ๖๓๙
อนาสววิมุตติ ๕๖๕
อนาสวสัญญาเวทยิตนิโรธ ๖๑๙
อนาสวะ (สิ่งที่ไม่มีอาสวะ) ๔๕๒/๔๖๒
อนิจจสัญญา (ความสำคัญรู้ในความ-ไม่เที่ยง) ๑๑๕๗
อนิจจสัญญาเครื่องทำจิตให้ถอย-กลับจากลาภสักการะและเสียง-สรรเสริญ ๗๖๗
อนิจจสัญญาเป็นไปโดยสะดวกเมื่อ-มุ่งอานิสงส์หกประการ ๙๒๘
อนิจจสัญญา (สัญญาว่าไม่เที่ยง) ๖๘๐
อนิจเจทุกขสัญญา ๗๖๗
อนิจเจทุกขสัญญา (ความสำคัญรู้ใน-ความเป็นทุกข์แห่งความไม่เที่ยง) ๑๑๕๗
อนิจเจทุกขสัญญา (สัญญาว่าทุกข์-ในสิ่งที่ไม่เที่ยง) ๖๘๐
อนิทัสสนะ (สิ่งที่ไม่แสดงตัว) ๔๕๔/๔๖๒
อนิมิตตวิหารี (ผู้อยู่ด้วยวิหารธรรม-อันไม่มีนิมิต) ๖๗๒
อนีติกธัมมะ (ธรรมที่ไม่มีเสนียด) ๔๕๘/๔๖๓
อนีติกะ (สิ่งที่ไม่มีเสนียด) ๔๕๘/๔๖๓
อนุตตรธรรมจักร ๖๐
อนุตตรวิโมกข์ ๑๘๘
อนุตตรสมโพธ ๘๓๘
อนุนยสัญโญชน์ (สังโยชน์คือกาม-ราคะเป็นเหตุให้ติดตาม) ๓๘๘
อนุปัสสนา (การตามเห็น) หมวดที่ ๑ ๑๕๑๓
อนุปัสสนา (การตามเห็น) หมวดที่ ๒ ๑๕๑๓
อนุปัสสนาญาณในอารมณ์ของ-ทิฏฐินั้น ๆ ๘๐๒

อนุปัสสนาหนึ่ง ๆ ๗๓๘
อนุปาทาปรินิพพาน ๖๐๘
อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๔๔๑/๔๔๕
อนุปุพพปัสสัทธิโดยนิปปริยาย ๕๒๓
อนุปุพพปัสสัทธิโดยปริยาย ๕๒๒
อนุปุพพวิหารอาพาธ ๕๓๐
อนุปุพพสังขารนิโรธ ๗๖๖
อนุปุพพสังขารปฏิปปัสสัทธิ ๗๖๖
อนุปุพพสังขารวูปสโม ๗๖๖
อนุรักขนาปธาน ๑๑๒๘
อนุรักขนาปธาน (พิเศษ) ๑๑๓๓
อนุโลมิกขันติ (ความสมควรแก่-อนุโลมิกญาณ) ๑๐๒๗
อนุศาสนีปาฏิหาริย์ ๖๑๖/๑๕๒๐
อนุสสติเป็นไปเพื่อการได้เฉพาะซึ่ง-ญาณทัสสนะ ๑๒๔๐
อนุสสติเป็นไปเพื่อการแทงตลอด-ซึ่งธาตุเป็นอเนก ๑๒๔๒
อนุสสติเป็นไปเพื่อการละซึ่งกาม-ราคะ ๑๒๔๐
อนุสสติเป็นไปเพื่อความอยู่เป็น-สุขในทิฏฐธรรม ๑๒๔๐
อนุสสติเป็นไปเพื่อถอนขึ้นซึ่ง-อัสมิมานะ ๑๒๔๑
อนุสสติเป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะ ๑๒๔๒
อนุสสติภาวนาเป็นสิ่งที่เจริญได้-ในทุกอิริยาบถ ๑๓๑๙
อนุสัย (กิเลสเคยชินอยู่ในสันดาน) ๑๔๐๖
อนุสัยคือกามราคะ ๔๓๑
อนุสัยคือทิฏฐิ ๔๓๑
อนุสัยคือปฏิฆะ ๑๘๓/๔๓๑
อนุสัยคือปฏิฆะ เกิดจากทุกขเวทนา ๓๙๓
อนุสัยคือปฏิฆะ ต้องละด้วยการ-บรรเทา ๓๙๓
อนุสัยคือปฏิฆะ ย่อมไม่ตามนอน ๖๘๘
อนุสัยคือภวราคะ ๔๓๑
อนุสัยคือมานะ ๔๓๑
อนุสัยคือราคะ ๑๘๓
อนุสัยคือราคะเกิดจากสุขเวทนา ๓๙๓
อนุสัยคือราคะ ต้องละด้วยการละ ๓๙๓
อนุสัยคือราคะ ย่อมไม่ตามนอน ๖๘๘
อนุสัยคือวิจิกิจฉา ๔๓๑
อนุสัยคืออวิชชา ๑๘๓/๔๓๑
อนุสัยคืออวิชชาเกิดจากอทุกขมสุข-เวทนา ๓๙๓
อนุสัยคืออวิชชา ต้องละด้วยการถอน ๓๙๓
อนุสัยคืออวิชชาย่อมไม่ตามนอน ๖๘๙
อนุสัยเจ็ดสลายเมื่อขาดความยึดมั่น-ในอารมณ์แห่งปปัญจสัญญา ๘๐๒
อนุสัยทั้งสามเกิดได้แม้เมื่อเสวยทุกข-เวทนา ๓๙๔
อนุสัยทั้งสามไม่เกิดแก่อริยสาวกแม้-เมื่อเสวยทุกขเวทนา ๗๘๕
อนุสัยเนื่องอยู่กับเวทนา ๓๙๓

อนุสัยในรูป ๒๒๔/๒๒๖
อนุสัยในวิญญาณ ๒๒๕/๒๒๖
อนุสัยในเวทนา ๒๒๔/๒๒๖
อนุสัยในสังขาร ๒๒๕/๒๒๖
อนุสัยในสัญญา ๒๒๕/๒๒๖
อนุสัยในสิ่งใดจะถูกตราหน้า-
เพราะสิ่งนั้น ๒๒๔
"อนุสาสนีของเราแก่พวกเธอ" ๗๘๗/๑๒๓๘
อนุสาสนีเป็นสิ่งที่ไม่ต้องกระทำ-
ในภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยสติ ๑๒๔๕
อเนกังสิกธรรม ๙๕
อโนตตัปปะ (ความไม่กลัวในสิ่งที่-
ควรกลัว) ๓๘๒
อบายที่กว้างใหญ่ ๒๑
อปรันตกัปปีกวาท ๓๗๗
อปโลกินะ (เป้าที่หมาย) ๔๕๔/๔๖๒
อปัณณกธรรม (ธรรมอันผิดไม่ได้) ๙๕๐
อปายคมนิยโทสะ (โทสะที่ควรแก่-
การถึงซึ่งอบาย) ๗๕๐
อปายคมนิยโมหะ (โมหะที่ควรแก่-
การถึงซึ่งอบาย) ๕๗๐
อปายคมนิยราคะ (ราคะที่ควรแก่การ-
ถึงซึ่งอบาย) ๕๗๐
อภัพพฐานสำหรับผู้ที่ถึงพร้อมด้วย-
ทิฏฐิ ๕๘๒
อภัพพฐานสำหรับผู้ที่ถึงพร้อมด้วย-
ทิฏฐิ (อีกนัยหนึ่ง) ๕๘๓
อภิชาติ ๖ ชนิด ของปูรณกัสสป ๕๔๓
อภิชาติ ๖ ชนิด ของพระองค์ ๕๔๓
อภินิเวสของจิตว่า "อัตตาของเรา" ๘๗๖
อภินิเวส คืออนุสัยเป็นเครื่องนอนตาม ๘๗๖
อภิสมาจาริกธรรม ๗๗๐/๙๑๙
อภูตวาที ๓๘๔
อมตธรรม ๕๐๔
อมตธรรมคือวิโมกข์แห่งจิต ๕๐๔/๙๗๐
อมตะ (สิ่งไม่ตาย) ๔๕๕/๔๖๓
อมราวิกเขปีกวาท ๓๗๖
อมาตาปุตติกภัย (ภัยที่มารดาและ-
บุตรช่วยกันไม่ได้) ๑๓๙๘
อโมหะเป็นกุศลมูล ๕๐๘
อย่าคิดเรื่องโลก ๓๘/๓๙
อย่าถือเอาว่าจริง :-
เพราะเหตุสักว่าฟังตาม ๆ กันมา ๑๕๐๓
เพราะเหตุสักว่ากระทำตาม ๆ กันมา ๑๕๐๓
เพราะเหตุสักว่าเล่าลือกันอยู่ ๑๕๐๓
เพราะเหตุสักว่ามีที่อ้างในปิฎก ๑๕๐๓
เพราะเหตุสักว่าใช้เหตุผลทาง-
ตรรกคาดคะเน ๑๕๐๓
เพราะเหตุสักว่าใช้เหตุผลทาง-
นัยะสันนิษฐาน ๑๕๐๓
เพราะเหตุสักว่าการตรึกตามอาการ ๑๕๐๓
เพราะเหตุสักว่าทนต่อการเพ่ง-
แห่งทิฏฐิ ๑๕๐๓
เพราะเหตุสักว่าฟังดูน่าเชื่อ ๑๕๐๓

เพราะเหตุสักว่าสมณะผู้พูดเป็น-ครูของตน ๑๕๐๓
"อย่าเป็นบุรุษพวกสุดท้ายแก่เรา-เลย" ๑๔๘๙
อย่ายึดถือธรรมแต่ใช้เป็นเครื่องมือ ๔๖
อยู่ในสังสารวัฏก็ไม่รู้เห็นสังสารวัฏ ๒๑๖
อยู่ป่าไม่มีสมาธิ จิตจักจม จิตจัก-ปลิวไป ๑๓๖๑
อโยนิโสมนสิการ (การกระทำในใจ-โดยไม่แยบคาย) ๓๘๖
อโยนิโสมนสิการ (ความทำในใจ-ไม่แยบคาย) ๓๘๑
อรหัตตผลทันทีในทิฏฐธรรม ๑๒๔๘
อรหัตตผลในกาลแห่งมรณะ ๑๒๔๘
อรหัตตผลในทิฏฐธรรม ๑๓๔๐/๑๔๓๙/๑๕๑๓
อรหันต์ ๑๒๖๓
อรหันต์ขีณาสพ ๑๒๗๓
อรหันต์คือผู้สิ้นอาสวะ ๑๐๔๙
"อรหันตสัมมาสัมพุทธะ" ๕๗
อริฏฐภิกขุคันธวาธิปุพพะ ๒๙๘
อริยกันตศีล (ศีลเป็นที่ชอบใจของ-พระอริยเจ้า) ๑๓๘๔
อริยขันธ์สาม ๑๕๓๙
อริยจักษุสำหรับจะรู้จักความไม่มี-โรคและเห็นนิพพาน ๔๗๗
อริยญายธรรม ๕๗๗/๕๗๙
อริยญายธรรมคืออิทัปปัจจยตา ๕๗๙
อริยธรรม-อนริยธรรม ๑๓๗๑
อริยธัมมังอโสตุกัมย์ตา (ความไม่-อยากฟังธรรมของพระอริยเจ้า) ๓๘๒
อริยบุคคลขั้นต้นที่สุด ๒๓
อริยปัญญา ๗
อริยปัญญาขันธ์ ๑๕๕๘
อริยมรรคชนิดมีองค์สิบ ๑๓๗๑
อริยมรรคซึ่งมิใช่อริยอัฏฐังคิกมรรค ๑๓๗๕
อริยมรรคซึ่งหมายถึงกุศลกรรมบถ-สิบ ๑๓๗๕
อริยมรรคและอนริยมรรค ๑๓๗๑
อริยโลกุตตรธรรม ๕๔๘
อริยโลกุตตรธรรมสำหรับคนทุกคน-ทุกวรรณ ๕๔๘
อริยวงศ์ (ธรรมที่เป็นเชื้อสายของ-พระอริยเจ้า) ๑๑๐๗
อริยวาส ๖๑๑
อริยวิมุตติ ๗
อริยวิโมกข์ ๕๐๔
อริยวิโมกข์ (ความพ้นพิเศษอัน-ประเสริฐ) ๙๖๙
อริยวิโมกข์คืออมตธรรม ๕๐๔
อริยวิโมกข์หรือโอฆนิตถรณะ ๙๖๙
อริยวิหาร-พรหมวิหาร-ตถาคตวิหาร ๑๒๖๓
อริยโวหาร (โวหารพูดที่เป็นอริยะ) ๑๐๖๑
อริยศีล ๗
อริยสมาธิ ๗

อริยสมาธิขันธ์ ๑๕๕๑
อริยสัจคือความก่อขึ้นแห่งทุกข์ ๓๒๘
อริยสัจจินตนา ๑๐๓๓
อริยสัจญาณเป็นญาณประเภทยิงเร็ว ๘๙๙
อริยสัจวิตก ๑๐๓๒
อริยสัจทรงบัญญัติสำหรับสัตว์ที่-
อาจมีเวทนา ๑๕๒๓
อริยสัจทำให้มีตาครบสองตา ๑๐๓
อริยสัจที่ใคร ๆ ควรรอบรู้ ๔๐๓
อริยสัจที่ใคร ๆ ควรละ ๔๐๓
อริยสัจบัญญัติสำหรับสัตว์ผู้สามารถ-
เสวยเวทนา ๑๐๙/๑๓๘
อริยสัจมีหลักอย่างเดียว มีปริยาย-
มากมาย ๑๑๑
อริยสัจสี่ ๑๑๑/๑๒๕/๑๓๘ ฯลฯ
อริยสัจสี่โดยพิสดาร (นัยที่สอง) ๑๓๘
อริยสัจสี่โดยพิสดาร (นัยที่หนึ่ง) ๑๒๕
อริยสัจสี่โดยสังเขป (นัยทั่วไป) ๑๑๑
อริยสัจสี่โดยสังเขป (แสดงด้วยปัญจุ-
ปาทานขันธ์) ๑๑๒
อริยสัจสี่โดยสังเขป (แสดงด้วยอาย-
ตนะหก) ๑๑๔
อริยสัจสี่ในรูปแบบพิเศษ ๑๑๖
อริยสัจสี่เป็นที่ตั้งแห่งการแสดงตัวของ-
ปัญญินทรีย์ ๑๕๑๕
อริยสัจสี่เป็นอารมณ์แห่งนิพเพธิก-
ปัญญา ๙๐๗
อริยสัจสี่มีสามรอบ ๑๑๙
อริยสัจสี่มีสิบสองอาการ ๑๑๙
อริยสัจสี่สำหรับความเป็นอริยบุคคล ๑๐๖
อริยสัจสี่เห็นแต่อริยสัจเดียวไม่ได้ ๑๒๐
อริยสัจ (หรือโลกสัจ) ที่ทรงบัญญัติ-
ไว้ในกายเป็น ๆ ๑๕๒๒
อริยสัมมาสมาธิที่มีที่ตั้งอาศัยที่มี-
บริขาร ๑๒๘๖/๑๓๑๑
อริยสัมมาสมาธิมีบริขารเจ็ด ๑๒๘๖
อริยสาวกคือผู้มีปกติอยู่ด้วยความ-
ไม่ประมาท ๑๔๖๒
อริยสาวกใช้โภคทรัพย์เพื่อหน้าที่-
๔ ประการ ๑๑๒๓
อริยสาวกผู้ถึงพร้อมด้วย (สัมมา) ทิฏฐิ ๒๒
อริยสีลขันธ์ ๑๕๓๙
อริยอัฏฐังคิกมรรคถึงซึ่งความเต็ม-
รอบแห่งความเจริญ ๗๙๑
อริยอัฏฐังคิกมรรคนี้แลคือพรหมจรรย์ ๑๓๘๗
อริยอัฏฐังคิกมรรคเป็นกรรมที่สิ้นกรรม ๘๖๐
อริยอัฏฐังคิกมรรคเป็นสังขตธรรม ๑๓๗๖
อริยอัฏฐังคิกมัคคอธิวจนะ ๑๓๖๘
อริยานังอทัสสนกัมยตา (ความไม่-
อยากเห็นพระอริยเจ้า) ๓๘๒
อรูปฌานมีขันธ์เพียงสี่ ๙๑๓/๑๔๑๔
อรูปภพ ๒๘๔
อรูปภพ-ภพไม่มีรูป ๒๘๙
อโลภะเป็นกุศล ๕๐๘

อโลภะเป็นกุศลมูล ๕๐๘
อวทัญญุตา (ความไม่เป็นวทัญญู) ๓๘๒
อวิชชา ๓๗/๒๕๑/๔๐๑/๔๐๒
อวิชชาของผู้ถึงซึ่งอวิชชา ๔๐๒
อวิชชาแทรกแซงอยู่ในธรรมทั้ง-
หลายสิบสอง ๑๐๒๔
อวิชชานุสัย ๒๒๔/๖๐๘
อวิชชานุสัยย่อมไม่นอนตาม ๗๘๖
อวิชชาบริบูรณ์ย่อมทำภวตัณหาให้-
บริบูรณ์ ๓๑๔
อวิชชาเป็นธรรมชาติมีอาหาร ๓๓๓
อวิชชาเป็นนิทานสัมภวะแห่งอาสวะ ๓๙๖
อวิชชาเป็นสิ่งที่มาล่วงหน้าแห่ง-
อกุศลธรรมทั้งหลาย ๑๐๐๙
"อวิชชาเป็นอาหารของภวตัณหา" ๓๑๓
อวิชชาเพิ่งมีต่อภายหลัง ๓๓๓
อวิชชามีสิ่งนี้เป็นปัจจัย ๓๓๔
อวิชชาย่อมปรากฏเพราะมีสิ่งนี้-
สิ่งนี้เป็นปัจจัย ๓๓๓
อวิชชาโยคะ ๔๒๘
อวิชชาละได้แล้วมีผลสี่ ๗๓๑
อวิชชาและภวตัณหา ๑๑๗/๑๒๑/๑๔๑๘
อวิชชาและอัญญาณ ๔๒๙
อวิชชาสัญโญชน์ (สังโยชน์คืออวิชชา) ๓๘๘
อวิตกธรรม (คือฌานที่ ๒) ๕๓๑
อวิตถาคือไม่ผิดไปจากความเป็น-
อย่างนั้น ๑๐๕
อวินยวาที ๓๘๔
อวิปปฏิสาร ๗๔๗
อวิปปฏิสารถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย ๗๔๗
อวิหิงสาธาตุ ๙๕๘/๑๐๕๒
อวิหิงสาวิตก (ความตริตรึกใน-
อวิหิงสา) ๑๐๕๒
อวิหิงสาสัญญา ๙๕๖
(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
อวิหิงสาสัญญาเกิดจากอวิหิงสาธาตุ ๑๐๕๒
อวิหิสาสังกัปปะเกิดจากอวิหิงสา-
สัญญา ๑๐๕๒
อวิหิงสาฉันทะเกิดจากอวิหิงสาสัง-
กัปปะ ๑๐๕๒
อวิหิงสาปริฬาหะเกิดจากอวิหิงสา-
ฉันทะ ๑๐๕๒
อวิหิงสาปริเยสนาเกิดจากอวิหิงสา-
ปริฬาหะ ๑๐๕๒
อวิหิงสาปริเยสนาเป็นเหตุให้มีการ-
ปฏิบัติถูกโดยกายวาจาใจ ๑๐๕๒
อสมยวิมุตติ (ความหลุดพ้นที่ไม่มี-
สมัย) ๔๘๙
อสมยวิโมกข์ ๔๘๘
อสมาธิเป็นมรรคลวง (กุมฺมคฺค) ๑๓๕๐
อสังขตธรรม ๔๕๐
อสังขตบท ๔๔๖
อสังขตมนสิการ ๑๓๓๓
อสังขตลักษณะของอสังขตธรรม ๔๔๘
อสังขตะ (สิ่งที่ไม่ถูกอะไรปรุงแต่ง) ๔๕๑/
๔๖๒/๔๗๒

อสังขารปรินิพพายี ๕๖๕
อสังวระ (ความไม่สำรวม) ๓๘๒
อสังสัคคกถา (เรื่องไม่คลุกคลี) ๔๖๗
อสัญญีสัตตายตนะ ๖๖๔
อสัตบุรุษที่ยิ่งกว่าอสัตบุรุษ ๑๔๐๓
อสัตบุรุษลักษณะ ๑๐๖๘
อสัตบุรุษลักษณะ (อีกนัยหนึ่ง) ๑๔๐๒
อสัทธัมมสัญญัตติ (ทำให้ผู้อื่น-หมายมั่นในอสัทธรรม) ๙๔๙
อสัทธิยะ (ความไม่มีสัทธา) ๓๘๒
อสัมปชัญญะ (ความปราศจาก-สัมปชัญญะ) ๓๘๑
อสุภนิมิต (สิ่งที่แสดงให้รู้สึกว่าไม่-งาม) ๓๘๗
อสุภสัญญา ๗๖๗
อสุภสัญญา (ความสำคัญรู้ในความ-ไม่งาม) ๑๑๕๗
อเสขธรรมสิบ ๑๔๑๑/๑๔๔๒
อหังการคือการกระทำในใจด้วย-ความยึดถือว่าเราว่าตน ๙๓๐
อหังการทั้งหลายของเราจักเข้าถึง-การดับ ๙๓๐
อหังการมมังการมานานุสัย ๙๓๐/๑๔๘๖
อหิริกะ (ความไม่ละอายในสิ่งที่ควร-ละอาย) ๓๘๒
อเหตุก-เหตุกวาท ๙๔๗
"อะไร ๆ ไม่มี" ๑๐๗/๕๓๗
"อากาศไม่มีที่สิ้นสุด" ๑๐๗
อังคาพยพแห่งพระราชา ๖๔๖
อัจฉริยะ (สิ่งน่าอัศจรรย์) ๔๕๗/๔๖๓
อัญญาณ ๔๒๙
อัญญาปฏิเวธ (การแทงตลอด-อรหัตตผล) ๙๑๕
อัฏฐังคิกมรรคกับนิพพาน ๘๖๔
อัฏฐังคิกมรรคคือหนทางเก่าที่ทรง-พบใหม่ ๘๔๒
อัฏฐังคิกมรรคชนิดที่แน่นอนว่า-ป้องกันการแสวงหาผิด ๑๔๐๔
อัฏฐังคิกมรรคทำหน้าที่เสมือนหนึ่ง-เสวียนรองก้นหม้อ ๘๔๒
อัฏฐังคิกมรรคในฐานกัลยาณวัตรที่-ทรงฝากไว้ ๑๔๘๘
อัฏฐังคิกมรรคในฐานะตัวพรหมจรรย์ ๑๓๘๗
อัฏฐังคิกมรรคในฐานะธรรมเครื่อง-ข้ามฝั่ง ๘๕๙
อัฏฐังคิกมรรคในฐานะเป็นทาง-แห่งอมตะ ๘๓๙
อัฏฐังคิกมรรคในฐานะเป็นหนทาง-แห่งการกำหนดรู้ทุกข์ ๘๔๔
อัฏฐังคิกมรรคในฐานะพรหมจรรย์ ๘๖๐
อัฏฐังคิกมรรคในฐานะเพชรพลอย-เม็ดหนึ่งแห่งพระศาสนา ๑๕๓๐
อัฏฐังคิกมรรคในฐานะหนทางให้ถึง-จุดหมาย ๘๔๐

อัฏฐังคิกมรรคในฐานะแห่งธัมมยาน-
อันประเสริฐ ๑๓๖๘
อัฏฐังคิกมรรคบริบูรณ์ได้โดยวิธีลัด ๑๔๖๑
อัฏฐังคิกมรรคบริบูรณ์ ธรรมอีก-
๖ หมวดก็บริบูรณ์ ๑๔๒๐
อัฏฐังคิกมรรคเป็นกัมมนิโรธคามินี-
ปฏิปทา ๑๓๙๙
อัฏฐังคิกมรรคเป็นกัลยาณมิตร ๑๔๔๓
อัฏฐังคิกมรรคเป็นทางอันเกษม-
กว่าทางทั้งหลาย ๔๗๖
อัฏฐังคิกมรรคเป็นปฏิปทาเพื่อความ-
เป็นอริยบุคคลสี่ ๘๕๗
อัฏฐังคิกมรรคเป็นพรหมจรรย์ ๑๓๘๙
อัฏฐังคิกมรรคเป็นยอดแห่งสังขต-
ธรรมทั้งปวง ๘๔๒
อัฏฐังคิกมรรคเป็นสัญญลักษณ์-
ของศาสนาที่มีความหลุดพ้น ๑๔๐๑
อัฏฐังคิกมรรคเป็นสัมมาปฏิปทา ๑๓๗๐
อัฏฐังคิกมรรคเป็นอิทธิปาทภาวนา-
คามินีปฏิปทา ๑๔๐๐
อัฏฐังคิกมรรคมีกระแสไหลไปสู่-
นิพพาน ๘๓๙
อัฏฐังคิกมรรคเรียกว่ากุศลธัมม ๑๓๖๘
อัฏฐังคิกมรรคเรียกว่าธรรมยาน ๑๓๖๙
อัฏฐังคิกมรรคเรียกว่าพรหมจริยะ ๑๓๖๘
อัฏฐังคิกมรรคเรียกว่าพรหมัญญะ ๑๓๖๘
อัฏฐังคิกมรรคเรียกว่าพรหมยาน ๑๓๖๙
อัฏฐังคิกมรรคเรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา ๑๓๖๘
อัฏฐังคิกมรรคเรียกว่าสมถะและ-
วิปัสสนา ๑๓๖๘
อัฏฐังคิกมรรคเรียกว่าสัมมัตตะ ๑๓๖๘
อัฏฐังคิกมรรคเรียกว่าสัมมาปฏิปทา ๑๓๖๘
อัฏฐังคิกมรรคเรียกว่าสัมมาปฏิปัตติ ๑๓๖๘
อัฏฐังคิกมรรคเรียกว่าสามัญญะ ๑๓๖๘
อัฏฐังคิกมรรคเรียกว่าอนุตตร-
สังคามวิชัย ๑๓๖๙
อัฏฐังคิกมรรคสำเร็จได้ด้วยยอด-
แห่งกุศลธรรม ๘๕๕
อัฏฐังคิกมรรคสำเร็จได้ด้วยอัปปมาท ๘๕๕
อัฏฐังคิกมรรคให้เกิดความปรากฏ-
แห่งตถาคต ๑๓๙๔
อัฏฐังคิกมรรคให้เกิดสุคตวินัย ๑๓๙๕
อัฏฐิกสัญญา (ความสำคัญรู้ในศพ-
มีแต่กระดูก) ๑๑๕๘
อัตตกิลมถานุโยค ๘๒๖
อัตตภาพจากกามเป็นวิบากแห่งกาม ๓๐๘
อัตตภาพจากอวิชชาเป็นวิบากแห่ง-
อาสวะ ๓๙๗
อัตตภาพมีส่วนแห่งบุญ ๓๐๘
อัตตภาพมีส่วนแห่งอบุญ ๓๐๘
อัตตภาวปฏิลาภ (การได้อัตภาพ-
เฉพาะชนิด) ๑๑๔๙
อัตตวาทุปาทานความถือมั่นใน-
วาทะว่าตน ๒๑๐

อัตตาชนิดไม่มีรูป ๖๖
อัตตาชนิดสำเร็จด้วยใจ ๖๕
อัตตาชนิดหยาบ ๖๕/๑๑๗๓
อัตตาธิปไตย ๑๕๐๑
อัตตามีรูปประกอบด้วยมหาภูตสี่ ๖๕
อัตตามีรูปสำเร็จด้วยใจ ๖๕
อัตตาอันเป็นมโนมยะ ๑๑๗๔
อัตตาอันเป็นอรูปี ๑๑๗๔
อัตตาอันหารูปมิได้ ๖๖
อัตถวาที ๕๐๘
อัตถิกวาท ๙๕๑
อันตคาหิกทิฏฐิกับการรู้อริยสัจ ๗๙
อันตคาหิกทิฏฐิสิบ ๖๒/๙๕/๑๐๐๘
อันตราปรินิพพายี ๕๖๕
อันตรายแก่ผู้ตามศึกษาอยู่ในธรรม-วินัยนี้ ๒๕๒
อันตะคือสักกายนิโรธ ๑๒๓
อันตะคือสักกายนิโรธคามินีปฏิปทา ๑๒๓
อันตะคือสักกายสมุทัย ๑๒๓
อันตะคือสักกายะ ๑๒๒
อันตานันติกวาท ๓๗๖
อัน์วยญาณ (ญาณในการรู้ตาม) ๕๘๘
อัปปฏิวานี (ไม่ถอยหลัง) ๙๘
อัปปมาทธรรม ๒ อย่าง ๑๑๖๓
อัปปีจฉกถา (เรื่องปรารถนาน้อย) ๔๖๗
อัพภุตะ (สิ่งที่ไม่มีไม่เป็น) ๔๕๗/๔๖๓
อัพ์ยาปัชฌะ (สิ่งที่ไม่เบียดเบียน-สัตว์) ๔๕๘/๔๖๓
อัพ์ยาปาทธาตุ ๙๕๘/๑๐๕๑
อัพ์ยาปาทวิตก (ความตริตรึกใน-อัพ์ยาบาท) ๑๐๕๑
อัพ์ยาปาทสัญญา ๙๕๖
(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
อัพ์ยาปาทสัญญาเกิดจากอัพ์ยา-ปาทธาตุ ๑๐๕๑
อัพ์ยาปาทสังกัปปะเกิดจากอัพ์ยา-ปาทสัญญา ๑๐๕๑
อัพ์ยาปาทฉันทะเกิดจากอัพ์ยาปาท-สังกัปปะ ๑๐๕๒
อัพ์ยาปาทปริฬาหะเกิดจากอัพ์ยา-ปาทฉันทะ ๑๐๕๒
อัพ์ยาปาทปริเยสนาเกิดจากอัพ์ยา-ปาทปริฬาหะ ๑๐๕๒
อัพ์ยาปาทปริเยสนาเป็นเหตุให้มี-การปฏิบัติถูกโดยกายวาจาใจ ๑๐๕๒
อัส์มิมานะ (ความสำคัญว่าเรามีเรา-เป็น) ๗๘/๖๑๖/๖๔๒/๖๔๙/๑๑๙๗/๑๒๔๑/๑๔๒๗
อสฺสขลุงฺก-ปุริสขลุงฺก ๑๕๒๖
อัสสาทะของรูป ๑๖๔
อัสสาทะของเวทนาที่ไม่ทำความ-เดือดร้อนแก่ผู้ใด ๑๘๔
อัสสาทะชั้นเลิศ ๑๘๔

อัสสาทะในฐานะปัจจัยแห่งความ-กำหนัดยินดี ๒๒๘
อัสสาทะ (รสอร่อย) ของกาม ๙๓๓
อัสสาทะ (รสอร่อย) ของรูป ๙๔๐
อัสสาทะ (รสอร่อย) แห่งเวทนา ๑๗๒/๑๙๑/๙๔๔
อัสสาทะ-อาทีนวะ-นิสสรณะของกาม ๙๓๓
อัสสาทะ-อาทีนวะ-นิสสรณะของ-รูปกาย ๙๔๐
อัสสาทะ-อาทีนวะ-นิสสรณะของ-เวทนา ๙๔๔
อัสสาสะและปัสสาสะย่อมดับใน-จตุตถฌาน ๕๒๒
อาการเกิดขึ้นแห่งความทุกข์ (แสดง-ด้วยผัสสะ) ๓๓๘
อาการเกิดขึ้นแห่งความทุกข์ (แสดง-ด้วยอารมณ์เป็นที่ก้าวลงแห่ง-นามรูป) ๓๔๒
อาการเกิดขึ้นแห่งความทุกข์ (แสดง-ด้วยอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งนติ) ๓๔๓
อาการเกิดขึ้นแห่งความทุกข์ (แสดง-ด้วยอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งภพใหม่) ๓๔๑
อาการเกิดขึ้นแห่งทุกข์โดยสมบูรณ์ ๓๒๘
อาการเกิดขึ้นแห่งโลก ๓๔๕
อาการเกิดดับแห่งเวทนา ๑๙๐
อาการเกิดแห่งกุศลวิตก ๑๐๕๑
อาการเกิดแห่งความทุกข์ ๓๓๕
อาการเกิดแห่งความทุกข์ (โดยสังเขป) ๓๔๔
อาการเกิดแห่งความทุกข์ (แสดง-ด้วยฉันทราคะ) ๓๓๙
อาการเกิดแห่งความทุกข์ (แสดง-ด้วยนันทิ) ๓๓๙
อาการเกิดแห่งเนกขัมมสังกัปปะ ๑๐๔๑
อาการเกิดแห่งอกุศลวิตกหรือมิจฉา-สังกัปปะ ๑๐๕๔
อาการดับแห่งความทุกข์ ๗๓๐
อาการดับแห่งความทุกข์ (อีกปริยาย-หนึ่ง) ๗๓๓-๗๓๖
อาการดับแห่งตัณหา ๗๓๐
อาการดับแห่งตัณหาในนามแห่งนันทิ ๗๔๓
อาการดับแห่งทุกข์ (โดยสมบูรณ์) ๗๓๒
อาการดับแห่งทุกข์ (โดยสังเขป) ๗๓๒
อาการดับแห่งทุกข์ (โดยสังเขปที่สุด) ๗๓๑
อาการดับแห่งโลก ๗๓๐
อาการที่ตัณหาเจริญขึ้น ๓๕๕
อาการที่ตัณหาทำให้เกิดทุกข์ ๓๒๘
อาการที่ถึงพร้อมด้วยศีล (ขั้นจุลศีล) ๑๕๔๑
อาการที่ถึงพร้อมด้วยศีล (ขั้น-มหาศีล) ๑๕๔๗
อาการที่ถึงพร้อมด้วยศีล (ขั้น-มัชฌิมศีล) ๑๕๔๓
อาการที่ทำให้เกิดสัตว์ผู้สามารถ-เสวยเวทนา ๑๐๙/๑๓๘
อาการที่ทุกข์เกิดขึ้น (จากเบญจขันธ์) ๓๓๕

อาการที่ทุกข์เกิดขึ้น (เพราะตัณหา-ในอายตนะ) ๓๔๙
อาการที่ทุกข์เกิดขึ้น (เพราะยึดถือ-เบญจขันธ์) ๓๓๗
อาการที่ทุกข์เกิด (จากตัณหา) ๓๕๐
อาการที่ทุกข์เกิด (จากอาหาร) ๓๔๘
อาการที่ทุกข์ดับไปในขณะที่ตัณหา-ดับไปในเวทนา ๑๕๒๓
อาการที่สัญญาเกิดก่อนญาณ ๙๒๓
อาการที่สัตว์เกิดตัณหาและเกิดทุกข์ ๓๕๓
อาการที่สัตว์ทั้งหลายเป็นทายาทแห่ง-กรรม ๑๐๘๘/๑๐๘๙
อาการที่สัตว์ไม่ได้ตามปรารถนาใน-ขันธ์ ๒๔๐
อาการที่อยู่ในฌานเรียกว่าตถาคต-ไสยา ๑๓๐๘
อาการที่อวิชชาทำให้มีการเกิดดับ-แห่งสังขาร ๑๐๒๒
อาการสิบสองแห่งการรู้อริยสัจ ๑๕๓๒
อาการห้าที่เห็นผิดในปัยรูป-สาตรูป ๓๗๘/๓๗๙
อาการแห่งการละอวิชชา (โดยย่อ) ๗๔๔
อาการแห่งบุคคลผู้หลุดพ้น ๗๔๒
"อากาศไม่มีที่สิ้นสุด" ๕๓๖
อากาสธาตุอันเป็นภายนอก ๙๖๒
อากาสธาตุอันเป็นภายใน ๙๖๒
อากาสานัญจายตนสัญญาดับไปใน-วิญญาณัญจายตนะ ๕๒๗
อากาสานัญจายตนสัญญาย่อมดับใน-วิญญาณัญจายตนะ ๕๒๒
อากาสานัญจายตนะ ๑๐๗/๕๑๙
อากิญจัญญายตนสัญญา ๕๐๔
อากิญจัญญายตนสัญญาดับไปใน-เนวสัญญานาสัญญายตนะ ๕๒๘
อากิญจัญญายตนสัญญาย่อมดับใน-เนวสัญญานาสัญญายตนะ ๕๒๒
อากิญจัญญายตนสัปปายปฏิปทา-(ข้อที่ ๑) ๙๖๖
อากิญจัญญายตนสัปปายปฏิปทา-(ข้อที่ ๒) ๙๖๖
อากิญจัญญายตนสัปปายปฏิปทา-(ข้อที่ ๓) ๙๖๗
อากิญจัญญายตนะ ๑๐๗/๕๒๐
อาคามีคือผู้มาสู่ความเป็นอย่างนี้ ๑๐๔๙
อาคาฬ์หปฏิปทา ๘๒๙
อาชีวะชอบ ๑๓๖/๘๒๓
อาณาจักรแห่งโลกอุดร ๔๔๐
อาทิตย์ดวงที่ ๒ ๑๐๑๗
อาทิตย์ดวงที่ ๓ ๑๐๑๘
อาทิตย์ดวงที่ ๔ ๑๐๑๘
อาทิตย์ดวงที่ ๕ ๑๐๑๘
อาทิตย์ดวงที่ ๖ ๑๐๑๙
อาทิตย์ดวงที่ ๗ ๑๐๑๙
อาทิพรหมจริยิกปัญญา (ปัญญาที่-ต้องมีในเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์) ๙๑๖

อาทีนพของรูป ๑๖๔
อาทีนวะ (โทษ) แห่งเวทนา ๑๗๒/๑๙๑
อาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) ของรูป ๙๔๐
อาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) ของเวทนา ๙๔๖
อาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) แปดหมวดของกาม ๙๓๔
อาทีนวะในฐานะปัจจัยแห่งความเบื่อหน่าย ๒๒๙
อาเทสนาปาฏิหาริย์ ๖๑๖/๑๕๑๙
อานาปานสติที่ทำสติปัฏฐานทั้งสี่ให้บริบูรณ์ได้ ๑๑๙๘
อานาปานสติที่มีผลมาก ๑๑๘๑
อานาปานสติที่มีผลมาก (แบบที่ ๑) ๑๑๘๒
อานาปานสติที่มีผลมาก (แบบที่ ๒) ๑๑๘๔
อานาปานสติป้องกันการดำริในทางกามแต่จะให้น้อมไปในทางเนกขัมมะ ๑๒๕๑
อานาปานสติเป็นสิ่งที่มีไม่ได้แก่บุคคลผู้มีสติอันลืมหลง ๑๒๐๐
อานาปานสติสมาธิ ๑๒๕๐
อานาปานสติสมาธิเป็นธรรมอันเอก ๑๒๔๘
อานาปานสติสมาธิเป็นไปเพื่อการกำจัดเสียซึ่งอนุสัย ๑๒๖๔
อานาปานสติสมาธิเป็นไปเพื่อการละสัญโญชน์ ๑๒๖๔
อานาปานสติสมาธิเป็นไปเพื่อความรอบรู้ทางไกล (อวิชชา) ๑๒๖๔
อานาปานสติสมาธิเป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะ ๑๒๖๓/๑๒๖๔
อานิสงส์ของการหลีกเร้น ๑๓๔๐
อานิสงส์ของการอบรมกระทำให้มากในกายคตาสติ ๑๒๓๕
อานิสงส์ของอานาปานสติตามที่เคยปรากฏแก่พระองค์เอง ๑๒๕๐
อานิสงส์ของอานาปานสติในการทำสติปัฏฐานสี่ ฯลฯ ให้บริบูรณ์ ๑๒๔๙
อานิสงส์ของอานาปานสติในการละความดำริอันอาศัยเรือน ๑๒๕๐
อานิสงส์ตามปกติของอานาปานสติ ๗ ประการ ๑๒๔๘
อานิสงส์ตามปกติแห่งอานาปานสติ ๑๒๔๘
อานิสงส์ตามลำดับการเกิดแห่งธรรมโดยไม่ต้องเจตนา ๗๘๐
อานิสงส์ทางจิตห้าของผู้มีมหาปริวิตก ๑๑๑๒
อานิสงส์ในการเดิน (จงกม) ๑๓๑๒
อานิสงส์พิเศษแห่งอัฏฐังคิกมรรค ๘๖๓
อานิสงส์พิเศษแห่งอานาปานสติ ๑๒๕๗
อานิสงส์สี่แห่งมหาปุริสวิตก ๑๑๑๑
อานิสงส์แห่งการปฏิบัติโดยหลักพื้นฐาน ๑๔๒๖
อานิสงส์แห่งการละซึ่งอัตตาทั้งสาม ๖๖
อานิสงส์แห่งความไม่ประมาทคือสติ ๑๒๖๖

(สิบคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :–)
อานิสงส์แห่งศีลคืออวิปปฏิสาร ๗๘๐
อานิสงส์แห่งอวิปปฏิสารคือปราโมทย์ ๗๘๐
อานิสงส์แห่งปราโมทย์คือปีติ ๗๘๐
อานิสงส์แห่งปีติคือปัสสัทธิ ๗๘๐
อานิสงส์แห่งปัสสัทธิคือสุข ๗๘๐
อานิสงส์แห่งสุขคือสมาธิ ๗๘๐
อานิสงส์แห่งสมาธิคือยถาภูตญาณ–ทัสสนะ ๗๘๐
อานิสงส์แห่งยถาภูตญาณทัสสนะ–คือนิพพิทา ๗๘๐
อานิสงส์แห่งนิพพิทาคือวิราคะ ๗๘๐
อานิสงส์แห่งวิราคะคือวิมุตติญาณ–ทัสสนะ ๗๘๐
อานิสงส์อย่างสังเขปที่สุดของอานา–ปานสติ ๒ ประการ ๑๒๔๘
อานิสงส์อานาปานสติควรแก่นามว่า–อริยวิหาร–พรหมวิหาร–ตถาคต–วิหาร ๑๒๖๓
อานิสงส์อานาปานสติทำสังโยชน์–ให้สิ้น ฯลฯ สิ้นอาสวะ ๑๒๖๔
อานิสงส์อานาปานสติทำให้เป็นสุขแล้ว–ดำเนินไปในตัวจนสิ้นอาสวะ ๑๒๖๒
อานิสงส์อานาปานสติทำให้มีกาย–ไม่โยกโคลง ๑๒๕๗
อานิสงส์อานาปานสติทำให้มีสุข–วิหารอันสงบเย็น ๑๒๖๐
อานิสงส์อานาปานสติทำให้รู้จักลม–หายใจอันจักมีเป็นครั้งสุดท้าย–แล้วดับจิต ๑๒๖๕
อานิสงส์อานาปานสติทำให้รู้ต่อ–เวทนาทุกประการ ๑๒๕๙
อานิสงส์อานาปานสติในการควบคุม–ความรู้สึกเกี่ยวกับความปฏิกูล ๑๒๕๑
อานิสงส์อานาปานสติเป็นเหตุปัจจัย–ที่พระศาสนาจะตั้งอยู่นานภาย–หลังพุทธปรินิพพาน ๑๒๖๖
อานิสงส์อานาปานสติเป็นเหตุให้–ได้รูปฌานทั้งสี่ ๑๒๕๒
อานิสงส์อานาปานสติเป็นเหตุให้–ได้สัญญาเวทยิตนิโรธ ๑๒๕๖
อานิสงส์อานาปานสติเป็นเหตุให้–ได้อรูปฌานทั้งสี่ ๑๒๕๔
อานิสงส์อานาปานสติสามารถกำจัด–บาปอกุศลทุกทิศทาง ๑๒๕๗
อานุภาพแห่งสมาธิ ๑๓๓๙
อานุภาพแห่งอัฏฐังคิกมรรค ๑๓๙๔
อาเนญชสัญญา ๕๐๔
อาเนญชสัปปายปฏิปทา (ข้อที่ ๑) ๙๖๔
อาเนญชสัปปายปฏิปทา (ข้อที่ ๒) ๙๖๔
อาเนญชสัปปายปฏิปทา (ข้อที่ ๓) ๙๖๕
อาโปธาตุที่เป็นไปในภายใน ๑๕๗
อาโปธาตุที่เป็นภายนอก ๑๕๗
อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) ๑๕๖

อาโปธาตุอันเป็นภายนอก ๙๕๙
อาโปธาตุอันเป็นภายใน ๙๕๙
อาพาธต่าง ๆ ๔๓ อย่าง โดยชื่อ ๑๓๕๒
อาพาธ (ในทางจิต) ๕๓๑
อาภิสมาจาริกธรรม ๑๓๑๔
อามิสส (กาม) สัญญาย่อมดับใน-ปฐมฌาน ๕๒๒
อายตนะ (การสัมพันธ์เพื่อให้เกิด-การงอก) ๑๐๒๔
"อายตนะนี้ว่างจากอัตตา ว่างจาก-อัตตนิยา" ๙๖๖
อายตนะสองอย่างอาศัยสัญญาสมาบัติ-๗ อย่าง ๙๑๕
อายตนะหกเป็นทุกขอริยสัจ ๒๖๔
อายตนิกธรรม ๕ หมวด ๙๓๑
อารมณ์ที่ไม่น่าพอใจก็ไม่เป็นสิ่งที่-รู้สึกอึดอัดขยะแขยง ๑๒๓๕
อารมณ์ ๕ อย่าง หาใช่กามไม่ ๓๐๗
อารมณ์แห่งนิพเพธิกปัญญา ๙๐๗
อารมณ์อันวิจิตรในโลกหาใช่กามไม่ ๓๐๗
อารักขสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยการ-รักษา) ๑๑๐๓
อารัพภวัตถุ (ที่ตั้งแห่งการปรารภ-ความเพียร) ๑๑๕๑
อารัมภะ (ความเกาะเกี่ยว) ๓๖๘/๗๓๗
อาราธนา (ความสำเร็จสูงสุดชนิด-เป็นที่พอใจของพระอริยเจ้า) ๑๔๖๗
อารามธรรม ๑๔๓๖
อารูปปธรรม (คุณสมบัติที่เป็น-สภาวะไม่มีรูป) ๙๕๒
อารูปปวาท ๙๔๗
อารูปปวิโมกข์ ๔๓๖
อาวรณียธรรม (กิเลสที่กั้นจิต) ๑๑๕๑
(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
อาศัยเนกขัมมสิตโสมนัส ละเคหสิต-โสมนัส ๗๙๖
อาศัยเนกขัมมสิตโสมนัส ละเนกขัมม-สิตโทมนัส ๗๙๖
อาศัยเนกขัมมสิตโทมนัส ละเคหสิต-โทมนัส ๗๙๖
อาศัยเนกขัมมสิตอุเบกขา ละเคหสิต-อุเบกขา ๗๙๖
อาศัยเนกขัมมสิตอุเบกขา ละเนก-ขัมมสิตโสมนัส ๗๙๖
อาศัยเอกัตตอุเบกขา ละนานัตต-อุเบกขา ๗๙๖
อาศัยอตัมมยตา ละเอกัตตอุเบกขา ๗๙๖
อาสวะใด ๆ ที่วิมุตติจะพึงทำลายไม่-ได้ไม่มี ๑๑๗๕
อาสวะทำหน้าที่อย่างเดียวกับตัณหา ๓๕๒
อาสวะทำให้เกิดในภพใหม่ ๓๕๒
(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
อาสวะส่วนที่ละได้ด้วยการเห็น ๖๒๘
อาสวะส่วนที่ละได้ด้วยการสำรวม ๖๓๐

อาสวะส่วนที่ละได้ด้วยการเสพ ๖๓๐
อาสวะส่วนที่ละได้ด้วยการอดกลั้น ๖๓๑
อาสวะส่วนที่ละได้ด้วยการเว้น ๖๓๒
อาสวะส่วนที่ละได้ด้วยการบรรเทา ๖๓๓
อาสวะส่วนที่ละได้ด้วยการเจริญทำ-ให้มาก ๖๓๓
อาสวะสิ้นไปเพราะการกำจัดสมา-รัมภะและอวิชชา ๗๖๐
อาสวะสิ้นเองเมื่อปฏิบัติชอบ ๗๗๕
อาสวักขยญาณ ๔๘๖/๔๙๘/๗๓๘/๑๓๓๖/๑๕๖๔
อาสวักขยญาณธาตุ ๔๙๘
อาสวักขยญาณเป็นเครื่องให้พ้นจาก-อาสวะ ๔๘๖
อาหารของคนขอทานจะกลายเป็นข้าว-สาลีมีแกงและกับของคหบดี ๑๑๑๒
อาหารของนิวรณ์ทั้งหลาย ๓๑๔
อาหารของภวตัณหา ๓๑๓
อาหารของอวิชชา ๓๑๓/๓๓๓
อาหารที่ ๑ คือคำข้าว ๒๘๗
อาหารที่ ๒ คือผัสสะ ๒๘๗
อาหารที่ ๓ คือมโนสัญเจตนา-(มโนกรรม) ๒๘๗
อาหารที่ ๔ คือวิญญาณ ๒๘๗
อาหารมีตัณหาเป็นเหตุให้เกิด ๒๘๘
อาหาร ๔ อย่าง ๘๗๙
อาหารแห่งวิชชาและวิมุตติ ๙๒๒
อาหาเรปฏิกูลสัญญา (ความสำคัญรู้-ในปฏิกูลแห่งอาหาร) ๑๑๕๗
อาหาเรปฏิกูลสัญญาเครื่องทำจิต-ให้ถอยกลับจากตัณหาในรส ๗๖๗
อาหารดาบสผู้กาลามโคตร ๕๒
อำนาจทางกายเป็นไปตลอดถึง-พรหมโลก ๔๙๕
อำนาจแห่งธัมมราคะธัมมนันทิ ๙๑๒
อิญชิตะ (ความหวั่นไหว) ๗๓๘/๓๖๙
อิทธานุภาพแห่งมาร ๒๗
อิทธิบาท ๑๔๐๐
อิทธิบาทถึงซึ่งความเต็มรอบแห่ง-ความเจริญ ๗๙๑
อิทธิบาทภาวนา ๑๔๐๑
อิทธิบาทภาวนาคามินีปฏิปทา ๑๔๐๑
อิทธิบาท (สี่ประการ) มีอุสโสฬหี-เป็นที่ห้า ๑๔๓๕
อิทธิปาฏิหาริย์ ๖๑๖/๑๕๑๘
อิทธิปาทภาวนาคามินีปฏิปทา ๑๔๐๐
อิทธิพลของกาม ๒๙๔
อิทธิวิธิญาณธาตุ ๔๙๕
อิทธิวิธีมีอย่างต่าง ๆ ๔๙๕
อิทธิวิธี (วิธีเครื่องแสดงฤทธิ์) ๑๕๖๐
อิทัปปัจจยตาคืออริยญายธรรม ๕๗๙
"อิทปฺปจฺจยา อวิชฺชา" ๓๓๔
อินทร์พรหมและปชาบดี ๕๐๓/๗๘๔

อินทรีย์ถึงซึ่งความเต็มรอบแห่ง-ความเจริญ ๗๙๑
อินทรีย์ที่ยังไม่ถูกกำจัด ๔๔๕
อินทรียภาวนาชั้นเลิศ (อนุตฺตรา-อินฺทฺริยภาวนา) ๑๔๓๐
อินทรีย์มีประมาณยิ่งบรรลุอนันตริย-กิจได้เร็ว ๑๔๒๘
อินทรียสังวร ๗๔๖
อินทรียสังวรถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย ๗๔๖
อินทรียสังวรเป็นอุปกรณ์แห่งสัมมา-วายามะ ๑๑๔๑
อินทรีย์อ่อนบรรลุอนันตริยกิจได้ช้า ๑๔๒๘
อินทรีย์อันอบรมแล้วในชั้นอริยะ-(อริยภาวิตินฺทฺริย) ๑๔๓๒
อิสสาสัญโญชน์ (สังโยชน์คือความ-ริษยา) ๓๙๐
อิสิปตนมฤคทายวัน ๑๔๓
อุกกาจิตวินีตาปริสาโนปฏิปุจฉาวินีตา ๕๐๕
อุจเฉททิฏฐิก็อยากไป ๑๐๑๐
อุจเฉทวาท ๓๗๗
อุฏฐานสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยความ-ขยัน) ๑๑๐๓
อุทกดาบสผู้รามบุตร ๕๒
อุทเทศแห่งจตุราริยสัจ ๑๔๓
อุทเทศแห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา-อริยสัจ ๘๒๒
อุทเทศแห่งทุกขอริยสัจ ๑๔๗
อุทเทศแห่งนิโรธอริยสัจ ๔๐๙
อุทเทศแห่งมัคคอริยสัจ ๘๒๑
อุทเทศแห่งสมุทยอริยสัจ ๒๗๙
อุทเทสและนิทเทสแห่งอัฏฐังคิก-มรรคแต่ละองค์ ๘๗๐
อุทเทสแห่งสัมมากัมมันตะ ๑๐๘๐
อุทเทสแห่งสัมมาทิฏฐิ ๘๗๓
อุทเทสแห่งสัมมาวาจา ๑๐๖๐
อุทเทสแห่งสัมมาวายามะ ๑๑๒๗
อุทเทสแห่งสัมมาสติ ๑๑๗๖
อุทเทสแห่งสัมมาสมาธิ ๑๒๗๘
อุทเทสแห่งสัมมาสังกัปปะ ๑๐๒๙
อุทเทสแห่งสัมมาอาชีวะ ๑๐๙๐
อุทธมาฆตนิกเนวสัญญีนาสัญญีวาท ๓๗๗
อุทธมาฆตนิกสัญญีวาท ๓๗๖
อุทธมาฆตนิกอสัญญีวาท ๓๗๗
อุทธังโสโตอกนิฏฐคามี ๕๖๖
อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) ๓๘๒
อุทธัมภาคิยสังโยชน์ ๓๙๐
อุทธัมภาคิยสังโยชน์ (กิเลสเครื่อง-ร้อยรัดสัตว์เป็นไปในภพเบื้อง-บน) ๑๔๐๖
อุทธุมาตกสัญญา (ความสำคัญรู้ใน-ศพขึ้นพอง) ๑๑๕๘
อุบายเครื่องพ้นไปของธาตุสี่ ๑๕๙
อุบายเครื่องพ้นไปจากผัสสายตนะ ๔๒๙
อุบายเครื่องสิ้นตัณหาโดยสังเขป ๙๙๐

อุบายเครื่องออกไปพ้นได้จากธาตุ ๑๖๐
อุบายเครื่องออกไปพ้นได้จากวิญญาณ ๒๐๘
อุบายเครื่องออกไปพ้นได้จากเวทนา ๑๗๒/๑๙๑/๙๔๖
อุบายเครื่องออกไปพ้นได้จากสังขาร ๒๐๒
อุบายเครื่องออกไปพ้นได้จากสัญญา ๑๙๘
อุบายเครื่องออกไปพ้นได้-(นิสสรณะ) จากรูป ๑๖๘/๙๔๓
อุบายเครื่องออกพ้นไปได้จากกาม ๒๙๐
อุบายเครื่องออกพ้นไปได้จากภพ ๓๑๓
อุบายเป็นเครื่องออกไปพ้น (นิสสรณะ) ๙๓๓
อุบายแห่งการดำรงจิตในสติปัฏฐาน ๑๒๓๐
อุบายอันยิ่งเป็นเครื่องออกจาก-สัญญาคตะ ๖๓๕
อุบาสกผู้สาวก (ในศาสนานี้) ๙๓
อุบาสิกาผู้สาวิกา (ในศาสนานี้) ๙๔
อุเบกขาเจโตวิมุตติ ๑๓๒๒
อุเบกขาที่ควรเสพ ๑๑๔๒
อุเบกขาที่ประกอบด้วยอามิส ๗๗๘
อุเบกขาที่ไม่ควรเสพ ๑๑๔๒
อุเบกขาที่ไม่ประกอบด้วยอามิส ๗๗๙
อุเบกขาที่ยิ่งกว่าไม่ประกอบด้วย-อามิส ๗๗๙
อุเบกขาเนื่องด้วยการหลีกออกจาก-เหย้าเรือน ๑๘๙
อุเบกขาเนื่องด้วยเหย้าเรือน ๑๘๙
อุเบกขามีภาวะต่าง ๆ (นานัตตอุเบกขา) ๗๙๔/๗๙๕
อุเบกขามีภาวะอย่างเดียว (เอกัตต-อุเบกขา) ๓๐๐/๗๙๔/๗๙๕
อุเบกขามีอารมณ์เดียวอันเป็นที่ดับ-อุปาทาน ๓๐๐/๑๑๑๘
อุเบกขามีอารมณ์ต่าง ๆ ๓๐๐/๑๑๑๘
อุเบกขาสัมโพชฌงค์ (โดยละเอียด) ๑๒๐๖
อุเบกขาสุขดับไปในจตุตถฌาน ๕๒๖
อุเบกขาสุขเป็นสิ่งหวั่นไหวในตติยฌาน ๗๙๘
อุปกรณ์แก่สัมมาวายามะ ๑๑๔๑
อุปกรณ์แก่อินทริยสังวร ๑๒๓๔
อุปกรณ์แห่งการปฏิบัติมรรค ๑๔๕๒
อุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ ๑๔๗๑
อุปธินี้มีตัณหาเป็นเหตุให้เกิด ๙๗๖
อุปธิมีตัณหาเป็นเหตุให้เกิด ๒๘๖
อุปนิสัย ๗๔๖
อุปมาการฝึกช้างศึกด้วยการฝึกตน-ของอริยสาวก ๖๐๐
อุปมาสิบอย่างแห่งความเลิศของ-อัปปมาท ๘๕๖
อุปมาห้าแห่งจิตที่ปราศจากนิวรณ์ห้า ๑๓๐๓
อุปมาแห่งการตั้งอยู่ในจตุตถฌาน ๑๓๐๘
อุปมาแห่งการตั้งอยู่ในตติยฌาน ๑๓๐๗

อุปมาแห่งการตั้งอยู่ในทุติยฌาน ๑๓๐๖
อุปมาแห่งการตั้งอยู่ในปฐมฌาน ๑๓๐๕
อุปมาแห่งความเป็นอนิจจัง ๑๐๑๗
อุปมาแห่งรูป ๑๖๓
อุปมาแห่งวิญญาณ ๒๐๔
อุปมาแห่งเวทนา ๑๗๐
อุปมาแห่งสังขาร ๑๙๙
อุปมาแห่งสัญญา ๑๙๔
อุปริภาวังคมนปริยาย (การละทางต่ำ-สู่ทางสูง) ๑๔๕๑
อุปริภาวังคมนียธรรม (นำไปสู่ฝ่าย-สูง) ๑๔๕๑
อุปสมสุข ๗๙๗
อุปสรรคของการประกอบสัมมา-วายามะ ๑๑๖๔
อุปหัจจปรินิพพายี ๕๖๕
อุปาทานกับอุปาทานขันธ์มิใช่อัน-เดียวกัน ๒๑๓
อุปาทานขันธ์ห้ามีฉันทะเป็นรากเง่า ๒๑๒
อุปาทาน (ความยึดมั่นด้วยกาม-ทิฏฐิ-สีลพรต-อัตตวาท) ๑๔๐๖
อุปาทาน คืออุปาทานเครื่องยึดมั่น ๘๗๖
อุปาทานมีตัณหาเป็นเหตุให้เกิด ๒๘๗
อุปาทานและที่ตั้งแห่งอุปาทาน ๒๑๓
อุปาทานิยธรรม ๒๑๓/๓๕๐
อุปาทานิยธรรมคือขันธ์ ๒๑๔/๓๕๐
อุปาทานิยธรรมคืออายตนะภายนอก ๒๑๔
อุปาทานิยธรรมคืออายตนะภายใน ๒๑๔
อุปายะ (กิเลสเป็นเหตุเข้าไปสู่ภพ) ๒๘๓
อุปายะคือตัณหาเครื่องนำเข้าไป ๘๗๖
อุปารัมภจิตตตา (ความมีจิตเที่ยว-เกาะเกี่ยว) ๓๘๒
อุเปกขานิมิต ๑๓๑๖
อุเปกขานิมิตโดยส่วนเดียวจะไม่ทำ-จิตให้ตั้งมั่นโดยชอบ ๑๓๑๖
อุภโตภาควิมุตต์โดยนิปปริยาย ๖๖๒
อุภโตภาควิมุตต์ (ผู้หลุดพ้นโดยส่วน-ทั้งสอง) ๖๕๘
อุภโตภาควิมุตต์เมื่อกล่าวโดยปริยาย ๖๖๑
อุรุเวลาเสนานิคม ๕๓
อุสสาหะ ๙๐
อุสโสฬหี (ขะมักเขม้น) ๙๘
เอกพีชี ๕๖๖
เอกังสิกธรรมในธรรมวินัยของพระ-องค์ ๙๕
เอกัคคตาจิตที่เป็นอริยสัมมาสมาธิที่มี-ที่ตั้งอาศัย ๑๒๘๖
เอกัคคตาจิตที่แวดล้อมอยู่ด้วยองค์-เจ็ดประการ ๑๓๑๑
เอกัจจสัสสติกเอกัจจอสัสสติกวาท ๓๗๖
เอกายนมรรค ๑๑๗๖
เอสนา (การแสวงหา) ๑๔๐๕

เอสิกัฏฐายิฏฐิตสัสสตทิฏฐิ ๕๘๖
โอกาสแห่งการเห็นอริยสัจบัดนี้ถึง-
พร้อมแล้ว ๑๔๙๖
โอฆนิตถรณะ (การถอน "ตน"-
ขึ้นจากโอฆะ) ๙๖๙
โอฆะ (กิเลสท่วมจิตคือกาม ภพ-
ทิฏฐิ อวิชชา) ๑๔๐๕
โอปปาติกสัตว์ (พระอนาคามี) ๙๓
โอปปาติกอนาคามี ๕๖๓/๙๑๒
โอปปาติกะ (อนาคามี) ๗๑๒/๘๕๘/๑๓๙๐
โอมานะ (แกล้งลดตัว) ๗๖๙
โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๓๙๐
โอรัมภาคิยสังโยชน์ (กิเลสเครื่องร้อย-
รัดสัตว์เป็นไปในภพเบื้องต่ำ) ๑๔๐๖
โอวาทแห่งการทำสติ เมื่อถูกติหรือ-
ถูกชม ๑๒๔๒

ลำดับหมวดธรรม
ในหนังสืออริยสัจจากพระโอษฐ์

(เรียงลำดับจากน้อยไปหามากและตามลำดับอักษร)

(จำนวน ๖๙๘ หมวด)

๑

กุศลสังกัปปะมีทุติยฌานเป็นที่ดับ หนึ่ง — — — — — — ๑๐๓๖
ฌานหนึ่ง ที่ไม่อยู่ในวิสัยแห่งความหวั่นไหว หนึ่ง — — — — ๗๙๙
ธรรมบำบัดกิเลสเป็นเครื่องระคายใจ (โดยนิปปริยาย) หนึ่ง — — — ๑๓๔๔
สังโยชน์อย่างเอก หนึ่ง — — — — — — — — ๒๘๒
เหตุทำให้สัจจะได้นามว่าอริยะ หนึ่ง — — — — — — ๑๐๖
อกุศลสังกัปปะมีปฐมฌานเป็นที่ดับ หนึ่ง — — — — — ๑๐๓๕
อารักขา หนึ่ง — — — — — — — — — — ๖๑๒
อิทธิบาท หนึ่ง — — — — — — — — — ๑๔๐๐

๒

กามโภคีผู้ควรสรรเสริญโดยฐานะสอง สอง — — — — — ๑๑๐๒
ความไม่มีอหังการะมมังการะมานานุสัยในที่สองสถาน สอง — — — ๔๖๙
ความรู้ที่ทำให้มีการอบรมจิต ๒ อย่าง สอง — — — — — ๑๓๑๐
ฐานแห่งสัจจะเป็นสิ่งที่มีผลได้ทั้งสองฝ่าย สอง — — — — — ๘๔

ตลอดกาลทรงบัญญัติเฉพาะเรื่อง ๒ เรื่อง สอง ---- ๖๔
ตาสองชนิด สอง ---- ๑๐๓
ทิฏฐิเกี่ยวกับภพ ๒ ประเภท สอง ---- ๓๗๑
โทมนัสสองอย่าง สอง ---- ๑๑๔๒
ธรรมเกี่ยวกับสัญโญชนิยธรรม ๒ อย่าง สอง ---- ๓๘๗
ธรรมที่สัตว์ผู้มีอาลัยเห็นได้ยาก สอง ---- ๑๖
ธรรมมีอุปการะมากแก่บุคคลผู้เป็นเสขะ สอง ---- ๑๕๒๘
ธรรม ๒ ประการ สอง ---- ๗๗๑
ธรรม ๒ อย่างเป็นส่วนแห่งวิชชา สอง ---- ๙๐๓
ธรรมอันเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรม สอง ---- ๑๒๓๗
นิพพานธาตุมี ๒ อย่าง สอง ---- ๔๔๕
บริษัทที่เกี่ยวกับอริยสัจ ๒ จำพวก สอง ---- ๑๕๑๑
บริษัท ๒ จำพวก สอง ---- ๕๐๕
ปัจจัย ๒ อย่างเพื่อความเกิดขึ้นแห่งมิจฉาทิฏฐิ สอง ---- ๙๓๒
ปัจจัย ๒ อย่างเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฏฐิ สอง ---- ๙๓๒
ผลของทุกข์สอง สอง ---- ๒๕๕
มานานุสัยมีที่ตั้งสอง สอง ---- ๖๗๙/๗๐๖
ระบบพรหมจรรย์ทรงแบ่งไว้เป็น ๒ แผนก สอง ---- ๑๓๘๘
วิตกโดยปริยาย ๒ อย่าง สอง ---- ๑๐๓๐
วิโมกข์ ๒ ระดับ สอง ---- ๔๘๗
เวทนา ๒ ฝ่าย สอง ---- ๓๙๕
เวทนา ๒ อย่าง สอง ---- ๑๗๖
ส่วนสุดทั้งสอง สอง ---- ๘๗๕
สัมมากัมมันตะโดยปริยาย ๒ อย่าง สอง ---- ๑๐๘๒/๑๒๙๒
สัมมากัมมันตะ ๒ ชนิด สอง ---- ๑๒๙๒
สัมมาทิฏฐิโดยปริยาย ๒ อย่าง สอง ---- ๘๗๓/๑๒๘๗
สัมมาทิฏฐิ ๒ ชนิด สอง ---- ๑๒๘๗

สัมมาวาจาโดยปริยาย ๒ อย่าง สอง ---- ---- ---- ---- ---- ๑๐๖๑/๑๒๙๐
สัมมาวาจา ๒ ชนิด สอง ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๒๙๐
สัมมาสังกัปปะโดยปริยาย ๒ อย่าง สอง ---- ---- ---- ---- ---- ๑๐๒๙/๑๒๘๙
สัมมาสังกัปปะ ๒ ชนิด สอง ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๒๘๙
สัมมาอาชีวะโดยปริยาย ๒ อย่าง สอง ---- ---- ---- ---- ---- ๑๐๙๐/๑๒๙๔
สัมมาอาชีวะ ๒ ชนิด สอง ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๒๙๔
สิ่งที่แล่นดิ่งไปสุดโต่ง (อนุตา) ๒ อย่าง สอง ---- ---- ---- ---- ---- ๘๒๕
สุขัลลิกานุโยค ๒ แบบ สอง ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๘๓๔
สุตตันตะมีประเภทสอง สอง ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๕๐๖
โสมนัส ๒ อย่าง สอง ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๑๔๒
อันตะ ๒ จากมรรค สอง ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๘๒๕
อัปปมาทธรรม ๒ อย่าง สอง ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๑๖๓
อานิสงส์อย่างสังเขปที่สุดของอานาปานสติ ๒ ประการ สอง ---- ---- ---- ๑๒๔๘
อายตนะสอง สอง ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๖๖๔
อุเบกขา ๒ อย่าง สอง ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๑๔๒

๓

กฎแห่งสังขตะสาม สาม ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๒๒๓
กามโภคีผู้ควรสรรเสริญโดยฐานะสาม สาม ---- ---- ---- ---- ---- ๑๑๐๑
กามมีลักษณะเดียวกันทั้งสามกาล สาม ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๖
การเข้าถึงซึ่งกาม ๓ อย่าง สาม ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๐๔๘
การได้อัตตาเฉพาะอย่าง ๓ อย่าง สาม ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๖๕
การตามเห็นเกี่ยวกับตัวตนโดยอาการสาม สาม ---- ---- ---- ๒๑๙/๒๓๕/๓๓๗
การตามเห็นอนัตตาในขันธ์โดยอาการสาม สาม ---- ---- ---- ---- ---- ๒๔๒
การบังเกิดขึ้นในภพใหม่ต่อไปสามระดับ สาม ---- ---- ---- ---- ---- ๒๘๔
การปฏิสนธิในครรภ์มีเพราะการประชุมพร้อมกันของสิ่ง ๓ อย่าง สาม ---- ๓๕๓

การสลัดคืนสิ่งทั้งสาม สาม ---------- ๔๓๗
การแสวงหาผิด (เอสนา) ๓ อย่าง สาม ---------- ๑๔๐๔
การเห็นเวทนาสามโดยนัยสาม สาม ---------- ๑๘๑
การอยู่คนเดียวที่บริบูรณ์มีลักษณะสาม สาม ---------- ๖๙๖
กิริยาที่จิตกระทำสิ่งนั้น ๆ ให้เป็นอารมณ์สาม สาม ---------- ๓๔๑
กุศลธรรม สาม ---------- ๙๔๘
กุศลมูล ๓ อย่าง สาม ---------- ๕๐๘
กุศลวิตก ๓ อย่าง สาม ---------- ๑๐๓๑
กุศลสังกัปปะมีประเภทสาม สาม ---------- ๑๐๓๖
กุศลสังกัปปะมีสัญญาสามเป็นสมุฏฐาน สาม ---------- ๑๐๓๖
ข้อควรสังเกตเกี่ยวกับอนุสัย สาม ---------- ๑๘๓/๒๒๔
ความเข้าไปเพ่งชั้นเลิศ สาม ---------- ๖๐๘
ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณย่อมไม่มีเพราะเหตุสาม สาม ---------- ๗๔๐
ความต่างระหว่างอกุศลมูล ๓ อย่าง สาม ---------- ๓๘๕
ความเป็นทุกข์ ๓ ลักษณะ สาม ---------- ๒๕๗
ความไม่สะอาดทางกายมี ๓ อย่าง สาม ---------- ๑๕๖๕
ความไม่สะอาดทางใจมี ๓ อย่าง สาม ---------- ๑๕๖๖
ความสะอาดทางกายมี ๓ อย่าง สาม ---------- ๑๕๖๘
ความสะอาดทางใจมี ๓ อย่าง สาม ---------- ๑๕๖๙
ความสุขที่มีลักษณะสาม สาม ---------- ๗๗๖
คำที่ใช้เรียกแทนชื่อของนิพพานธาตุสาม สาม ---------- ๔๔๔
ใคร่ครวญธรรมโดยวิธีสามประการ สาม ---------- ๖๒๖
เจริญสติปัฏฐานทั้งสี่โดยวิธีทั้งสาม สาม ---------- ๑๒๓๗
ฌานสามที่อยู่ในวิสัยแห่งความหวั่นไหว สาม ---------- ๗๙๘
ญาณสามในแต่ละอริยสัจ สาม ---------- ๑๕๓๒
ตัณหามีประเภทสาม สาม ---------- ๑๑๒
ตัณหามีหน้าที่สาม สาม ---------- ๑๑๒

ทิฏฐิซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งการวิวาท ๓ จำพวก สาม ---- ๑๐๐๒
โทษของกามมีลักษณะสาม สาม ---- ๑๖
ธรรมชาติ ๓ อย่างที่มีอยู่ในโลก สาม ---- ๖๙
ธรรมลักษณะ ๓ ประการของกาม สาม ---- ๙๓๓
ธรรมลักษณะ ๓ ประการของรูป สาม ---- ๙๔๐
ธรรมลักษณะ ๓ ประการของเวทนา สาม ---- ๙๔๔
ธรรมสามเป็นเครื่องวินิจฉัยผู้กล่าวความจริง สาม ---- ๘๗
ธรรม ๓ อย่างที่ควรเจริญ สาม ---- ๙๕๖
ธรรม ๓ อย่างที่ควรเจริญ (อีกนัยหนึ่ง) สาม ---- ๙๕๖
ธรรม ๓ อย่างที่ควรเจริญ (อีกนัยหนึ่ง) สาม ---- ๙๕๗
ธรรม ๓ อย่างที่ควรเจริญ (อีกนัยหนึ่ง) สาม ---- ๙๕๗
ธรรม ๓ อย่างที่ควรละ สาม ---- ๙๕๕
ธรรม ๓ อย่างที่ควรละ (อีกนัยหนึ่ง) สาม ---- ๙๕๖
ธรรม ๓ อย่างที่ควรละ (อีกนัยหนึ่ง) สาม ---- ๙๕๗
ธรรม ๓ อย่างที่ควรละ (อีกนัยหนึ่ง) สาม ---- ๙๕๗
ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อมซึ่งสัมมากัมมันตะ สาม ---- ๑๒๙๓
ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อมซึ่งสัมมาทิฏฐิ สาม ---- ๑๒๘๘
ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อมซึ่งสัมมาวาจา สาม ---- ๑๒๙๑
ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อมซึ่งสัมมาสังกัปปะ สาม ---- ๑๒๙๐
ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อมซึ่งสัมมาอาชีวะ สาม ---- ๑๒๙๕
บุคคลที่กระทำปฏิการะได้ยาก ๓ จำพวก สาม ---- ๗๑
บุคคลมีอุปการะมากต่อบุคคล ๓ จำพวก สาม ---- ๗๐
บุคคล ๓ จำพวก สาม ---- ๑๐๓
บุรุษพริก ๓ ชนิด สาม ---- ๑๕๒๖
ปฏิปทาการอบรมอินทรีย์ ๓ ระดับ สาม ---- ๑๔๓๐
ปฏิปทา ๓ อย่าง สาม ---- ๘๒๙
ประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ สาม ---- ๔๔

ปัญญาอันชอบตามที่เป็นจริงซึ่งอารมณ์โดยลักษณะสาม สาม — — — ๘๐๒
ปาฏิหาริย์ ๓ อย่าง สาม — — — — — — — ๖๑๖/๑๕๑๘
ปีติที่มีลักษณะสาม สาม — — — — — — — — ๗๗๖
ผลต่างกันของทิฏฐิสาม สาม — — — — — — — ๑๐๑๐
ผู้ควรถูกตราหน้าสาม สาม — — — — — — — ๒๒๔/๒๒๖
ผู้ไม่ควรถูกตราหน้าสาม สาม — — — — — — ๒๒๕/๒๒๖
ภพโดยวิภาค ๓ อย่าง สาม — — — — — — — — ๒๘๘
ภัยที่มารดาและบุตรช่วยกันไม่ได้ ๓ อย่าง สาม — — — — — ๑๓๙๘
มหาทานที่รู้จักกันว่าเป็นของเลิศ สาม — — — — — — ๑๐๘๕
มัชฌิมาปฏิปทา ๓ ลำดับ สาม — — — — — — — ๘๔๖
ม้าแกลบ ๓ ชนิด สาม — — — — — — — — ๑๕๒๖
รอบ (ปริวัฏฏ์) สามแห่งการรู้อริยสัจ สาม — — — — — — ๑๕๓๒
ลักษณาการแห่งตัณหาสาม สาม — — — — — — — ๒๘๐
วิบากแห่งกรรมทั้งหลาย ๓ อย่าง สาม — — — — — — ๑๐๒๕
วิโมกข์ที่มีลักษณะสาม สาม — — — — — — — — ๗๗๖
เวทนาสามเป็นสิ่งที่ไม่อาจเสวยได้พร้อมกัน สาม — — — — — ๙๕๔
เวทนา ๓ อย่าง สาม — — — — — — ๑๗๑/๑๗๓/๑๗๖/๑๘๓/๓๙๓
ไวพจน์ของคำว่า "จิต" มีสาม สาม — — — — — — ๑๐๑๕
ไวพจน์ของนิพพาน ๓ คำ สาม — — — — — — — ๔๕๑
สติสัมปชัญญะในธรรมสาม สาม — — — — — — — ๑๒๓๙
สังขตลักษณะแห่งสังขตธรรม ๓ อย่าง สาม — — — — — ๔๔๘
สังโยชน์ สาม — — — — — — — — — — ๖๒๙
สัญญาคตะสาม สาม — — — — — — — — — ๖๓๕
สามัญญลักษณะของขันธ์ สาม — — — — — — — ๒๓๕
สิกขา ๓ อย่าง สาม — — — — — — — — ๕๕๗/๕๖๑
สิกขา ๓ อย่าง (อีกนัยหนึ่ง) สาม — — — — — — — ๕๕๙
สิ่งที่ต้องย้ำวันละ ๓ หนในวงการสมาธิ สาม — — — — — ๑๓๑๘

หลักวินิจฉัยกายกรรม ๓ สถาน สาม — — — — — — ๑๐๘๑
หลักวินิจฉัยวจีกรรม ๓ สถาน สาม — — — — — — ๑๐๖๒
เหตุที่ต้องมีพระพุทธองค์และธรรมวินัยอยู่ในโลกสาม สาม — — — ๖๙
เหตุให้สัจจะได้นามว่าอริยะ สาม — — — — — — — ๑๐๕
อกุศลธรรม สาม — — — — — — — — — ๙๔๘
อกุศลมูล ๓ อย่าง สาม — — — — — — — — ๓๘๔
อกุศลวิตก ๓ อย่าง สาม — — — — — — ๖๐๒/๖๓๓/๑๐๓๐
อกุศลสังกัปปะมีประเภทสาม สาม — — — — — — — ๑๐๓๕
อกุศลสังกัปปะมีสัญญาสามเป็นสมุฏฐาน สาม — — — — — ๑๐๓๕
อธิสิกขาสาม สาม — — — — — — — — — ๑๓๘๒
อธิสิกขาสาม (อีกนัยหนึ่ง) สาม — — — — — — — ๑๓๘๒
อนุสัยสาม สาม — — — — — — — — — ๑๘๓
อริยขันธ์ สาม — — — — — — — — — — ๑๕๓๙
อริยสัจสี่มีสามรอบ สาม — — — — — — — — ๑๑๙
อสังขตลักษณะของอสังขตธรรม ๓ อย่าง สาม — — — — — ๔๔๘
อาสวะ ๓ อย่าง สาม — — — — — — ๕๔/๓๙๖/๖๒๙/๘๙๕
อุเบกขาที่มีลักษณะสาม สาม — — — — — — — ๗๗๖

๔

กรรมกิเลส ๔ ประการ สี่ — — — — — — — — ๑๐๙๔
กรรม ๔ อย่าง สี่ — — — — — — — — — ๘๖๐
กรรมอันเป็นบาปโดยฐานะทั้งสี่ สี่ — — — — — — ๑๐๙๔
กามโภคีผู้ควรสรรเสริญโดยฐานะทั้งสี่ สี่ — — — — — — ๑๑๐๐
การกล่าวสอนเรื่องกรรมทั้งสี่ สี่ — — — — — — — ๓๓๘
การตามเห็นเกี่ยวกับตัวตนโดยอาการสี่ สี่ — — — — ๒๑๘/๒๔๘/๒๖๐

การนอน ๔ อย่าง สี่ — — — — — — — — ๑๓๐๘
การปรุงแต่งสังขารแต่ละหมวด (๓ หมวด) มีอาการสี่ สี่ — — — ๑๐๒๓
การไม่ตามเห็นว่าเป็นอัตตาโดยอาการสี่ สี่ — — — — — — ๕๑๔
การไม่ประกอบอยู่ด้วยโยคะสี่ สี่ — — — — — — — ๔๒๙
การแสวงหาอย่างประเสริฐ ๔ อย่าง สี่ — — — — — — ๙๑๐
กุศลสังกัปปะมีสัมมัปปธานสี่เป็นทางดับ สี่ — — — — — ๑๐๓๗
ของที่ไม่เปลี่ยนจากความคงที่สี่ สี่ — — — — — — — ๑๑
ขันธ์ห้าโดยนัยแห่งอริยสัจสี่ สี่ — — — — — — ๔๐๑/๖๘๑
คนปลูกเรือนสี่จำพวก สี่ — — — — — — — — ๔๗
ความกลัว ๔ อย่าง สี่ — — — — — — — — ๙๐๔
ความคิดสี่ไม่เกี่ยวกับโลก สี่ — — — — — — — ๓๙
ความถึงที่สุด (อัจจันตะ) ๔ ชนิด สี่ — — — — — — ๖๓๔
ความเบาใจของพุทธบริษัท ๔ ประการ สี่ — — — — — — ๑๕๑๐
ความปลอดจากโยคะสี่ สี่ — — — — — — — — ๔๒๗
ความเป็นต่างกันของทุกข์ สี่ — — — — — — — ๒๕๔
ความเพียรสี่อิริยาบถ สี่ — — — — — — — — ๑๑๒๙
ความไม่ประมาทในฐานะ ๔ อย่าง สี่ — — — — — — ๑๑๘๖
ความไม่มั่นหมายโดยอาการ ๔ สถาน สี่ — — — — — — ๕๑๑
ความไม่สะอาดทางวาจามี ๔ อย่าง สี่ — — — — — — ๑๕๖๕
ความรู้ (ญาณ) สี่ — — — — — — — — — ๘๒๓
ความสงสัยเกี่ยวกับอริยสัจสี่ สี่ — — — — — — — ๕๘๖
ความสะอาดทางวาจามี ๔ อย่าง สี่ — — — — — — — ๑๕๖๘
คำไขความของสัมมาวาจาสี่ สี่ — — — — — — — ๑๐๖๖
เครื่องผูกสี่ที่ทำให้ได้นามว่า "สัตว์" สี่ — — — — — — ๒๕๐
เจโตวิมุตติกบุคคล ๔ จำพวก สี่ — — — — — — — ๑๓๖๕
ช้างต้นประกอบด้วยคุณสมบัติสี่ สี่ — — — — — — — ๖๐๐
ฌาน สี่ — — — — — — — — — — ๖๕๔

ฌานสี่เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม สี่ — — — — — ๖๙๓
ฐานที่เกิดแห่งตัณหา ๔ อย่าง สี่ — — — — — — — ๓๒๑
ถอนความมั่นหมายโดยความหมายสี่สถาน สี่ — — — — — ๕๑๓
ทรัพย์สี่ประการที่พวกพราหมณ์บัญญัติ สี่ — — — — — ๕๔๘
ที่ต้านทานสำหรับสัตว์ผู้กลัว สี่ — — — — — — — ๑๓๔๑
ธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม สี่ — — — — — — ๑๓๐๑
ธรรมเครื่องอยู่สงบ สี่ — — — — — — — — ๑๓๐๒
ธรรมที่ใครค้านไม่ได้สี่หมวด สี่ — — — — — — — ๑๐๘
ธรรมเทศนาซึ่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงยกขึ้นแสดงเอง สี่ — — — ๑๕
ธรรมบทเก่า ๔ อย่าง สี่ — — — — — — — — ๑๔๒๓
ธรรมเป็นเครื่องเจริญแห่งปัญญา สี่ — — — — — — ๙๐๙
ธรรมสี่ที่บัญญัติสำหรับสัตว์ผู้สามารถเสวยเวทนา สี่ — — — ๑๐๙/๑๓๘
ธรรมสี่ประการที่ควรเจริญให้ยิ่งขึ้นไป สี่ — — — — — — ๔๖๘
ธรรมสี่ประการที่ต้องเจริญให้ยิ่งขึ้นไปในตอนสุดท้าย สี่ — — — ๘๐๕
ธรรม ๔ ประการเพื่อความเป็นโสดาบัน สี่ — — — — — ๕๗๒
ธรรม ๔ ประการสำหรับผู้ปฏิบัติ สี่ — — — — — — ๘๙๙
ธรรม ๔ ประเภท สี่ — — — — — — — — ๑๐๓
ธรรม ๔ อย่างในกายที่ยาววาหนึ่ง สี่ — — — — — ๑๒๕/๔๔๐
ธรรมะที่ยิ่งกว่าสมาธิภาวนา สี่ — — — — — — — ๘๕๗
ธรรมารมณ์เกี่ยวกับความรัก – เกลียด ๔ ประการ สี่ — — — — ๑๓๔๗
ธรรมารมณ์แห่งความรัก – เกลียด ๔ ประการ สี่ — — — — — ๖๓๗
ธาตุมีสี่อย่าง สี่ — — — — — — — — — ๑๕๖
นักเรียนอริยสัจ ๔ จำพวก สี่ — — — — — — — ๔๗
บุคคลเกี่ยวกับการละสังโยชน์ ๔ จำพวก สี่ — — — — — ๕๙๖
บุคคลเกี่ยวกับเจโตสมถะ ๔ จำพวก สี่ — — — — — ๑๔๖๔/๑๔๖๖
บุคคลเกี่ยวกับเนกขัมมะ ๔ ประเภท สี่ — — — — — — ๑๐๓๑
บุคคลเกี่ยวกับสัมมาวาจา ๔ จำพวก สี่ — — — — — — ๑๐๖๔

บุรุษอาชาไนยผู้เจริญ ๔ จำพวก สี่ ---- ๑๑๓๕
ปฏิปทาเพื่อสิ้นอาสวะ ๔ แบบ สี่ ---- ๑๔๒๗
ปธาน ๔ อย่าง สี่ ---- ๑๑๒๗
ปธาน ๔ อย่าง (พิเศษ) สี่ ---- ๑๑๓๒
ปากทางแห่งความเจริญ ๔ ประการ สี่ ---- ๑๑๐๕
ปากทางแห่งความเสื่อม ๔ ประการ สี่ ---- ๑๑๐๕
ผลสี่แห่งการดับของอวิชชา สี่ ---- ๕๑๓
ผลสี่แห่งสุขัลลิกานุโยคของสัมมาทิฏฐิ สี่ ---- ๘๓๖
ผู้ประกอบแล้วด้วยองค์แห่งการบรรลุซึ่งโสดา ๔ องค์ สี่ ---- ๕๗๘
ผู้มีพนักพิงสี่ด้าน สี่ ---- ๖๑๒
พรหมวิหารสี่เพื่อความเป็นพรหม สี่ ---- ๑๐๗
พระอริยบุคคลผู้ต้องใช้สังขารธรรมต่างกัน ๔ ประการ สี่ ---- ๕๙๗
ภิกษุประกอบด้วยคุณธรรม ๔ ประการ สี่ ---- ๖๐๑
ภิกษุอริยสงฆ์ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ สี่ ---- ๗๒๒/๘๙๙
มหาภูต (ธาตุ) สี่ ---- ๑๕๕
มิจฉาทิฏฐิเกี่ยวกับความทุกข์ในลัทธิอื่น สี่ ---- ๒๖๓/๓๓๘
เมฆฝน ๔ จำพวก สี่ ---- ๑๔๙๗
ยอดสี่ยอดของสุญญตานุปัสสนา สี่ ---- ๙๖๖
รูปขันธ์โดยปริวัฏฏ์ สี่ ---- ๕๖
รูปฌาน สี่ ---- ๑๒/๓๓/๑๐๖/๗๙๗/ ฯลฯ
รูปฌานสี่เพื่อความเป็นเทพ สี่ ---- ๑๐๖
(สิบหกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)
รู้ชัดเกี่ยวกับกุศลอกุศลอย่างละสองรวมเป็นสี่ สี่ ---- ๘๗๗
รู้ชัดอาหารสี่โดยนัยอริยสัจสี่ สี่ ---- ๘๗๙
รู้ชัดเกี่ยวกับทุกข์โดยนัยสี่ สี่ ---- ๘๘๐
รู้ชัดชรามรณะโดยนัยอริยสัจสี่ สี่ ---- ๘๘๒
รู้ชัดชาติโดยนัยอริยสัจสี่ สี่ ---- ๘๘๓

รู้ชัดภพโดยนัยอริยสัจสี่ สี่ — — — — — — — — ๘๘๔
รู้ชัดอุปาทานโดยนัยอริยสัจสี่ สี่ — — — — — — — ๘๘๕
รู้ชัดตัณหาโดยนัยอริยสัจสี่ สี่ — — — — — — — ๘๘๖
รู้ชัดเวทนาโดยนัยอริยสัจสี่ สี่ — — — — — — — ๘๘๗
รู้ชัดผัสสะโดยนัยอริยสัจสี่ สี่ — — — — — — — ๘๘๘
รู้ชัดสฬายตนะโดยนัยอริยสัจสี่ สี่ — — — — — — — ๘๘๙
รู้ชัดนามรูปโดยนัยอริยสัจสี่ สี่ — — — — — — — ๘๙๐
ผู้ชัดวิญญาณโดยนัยอริยสัจสี่ สี่ — — — — — — — ๘๙๑
รู้ชัดสังขารโดยนัยอริยสัจสี่ สี่ — — — — — — — ๘๙๒
รู้ชัดอวิชชาโดยนัยอริยสัจสี่ สี่ — — — — — — — ๘๙๓
รู้ชัดอาสวะโดยนัยอริยสัจสี่ สี่ — — — — — — — ๘๙๕
รู้ชัดอุปาทานขันธ์โดยปริวัฏฏ์สี่ สี่ — — — — — — — ๕๕
ลักษณะของผู้มีความเพียรสี่อิริยาบถ สี่ — — — — — — ๑๑๓๐
โลกอริยสัจ สี่ — — — — — — — — — ๑๕๒๓
วรรณะ ๔ เหล่า สี่ — — — — — — — — — ๕๔๗
วาจาสี่ที่แสดงว่าผู้กล่าวเป็นสัตบุรุษ สี่ — — — — — — ๑๐๖๙
วาจาสี่ที่แสดงว่าผู้กล่าวเป็นอสัตบุรุษ สี่ — — — — — — ๑๐๖๘
วิชชา สี่ — — — — — — — — — — ๓๗
วิญญาณขันธ์โดยปริวัฏฏ์ สี่ — — — — — — — ๕๖
วิญญาณฐิติ ๔ อย่าง สี่ — — — — — — — — ๒๐๖
เวทนาขันธ์โดยปริวัฏฏ์ สี่ — — — — — — — — ๕๖
โวหาร ๔ ประการ สี่ — — — — — — — — ๗๐๒
สติปัฏฐาน ๔ ประการ สี่ ๑๑๗๗/๑๑๘๐/๑๑๙๘/๑๒๖๖/๑๒๖๗/๑๒๗๒/๑๒๗๕/๑๒๗๖-๗
สมณพราหมณ์ศาสดาต่างๆ ๔ จำพวก สี่ — — — — — — ๙๙๗
สมณะ ๔ ประเภท สี่ — — — — — — — — ๗๑๑
สมณะ ๔ ประเภท (อีกนัยหนึ่ง) สี่ — — — — — — ๗๑๒
สมณะ ๔ ประเภท (อีกนัยหนึ่ง) สี่ — — — — — — ๗๑๔

สมณะ ๔ ประเภท (อีกนัยหนึ่ง) สี ๗๑๕
สมณะ ๔ ประเภท (อีกนัยหนึ่ง) สี ๗๑๗
สมาธิภาวนามีประเภทสี่ สี ๑๒๗๘
สรีรยนต์แล่นไปถึงฝั่งโน้นด้วยการกระทำสี่ สี ๔๗๘
สักกายะโดยปริวัฏฏ์ สี ๕๙
สักกายะ ๔ อย่าง สี ๑๒๔
สังขารขันธ์โดยปริวัฏฏ์ สี ๕๖
สัญญาขันธ์โดยปริวัฏฏ์ สี ๕๖
สัตว์เกี่ยวข้องกับกามมีอาการ สี ๑๗
สัมมัปปธาน ๔ อย่าง สี ๑๑๓๒
สัมมาทิฏฐิโลกุตตระ (ตามคำพระสารีบุตร) ๔ หมวด สี ๘๗๗
สามุกกังสิกกถา สี ๑๕
สิ่งควรทราบเกี่ยวกับกุศลสังกัปปะโดยนัยสี่ สี ๑๐๓๖
สิ่งควรทราบเกี่ยวกับอกุศลสังกัปปะโดยนัยสี่ สี ๑๐๓๕
สิ่งที่ต้องรู้ต้องละ ๔ หมวด สี ๓๒๗
สิ่งที่ทรงพยากรณ์ สี ๔๕/๖๔/๘๐
สิ่งที่หวังได้สำหรับผู้มีมิตรดีสี่ สี ๔๖๖
สุขที่ควรกลัวมีชื่อ ๔ อย่าง สี ๗๙๗
สุขที่ไม่ควรกลัวมีชื่อ ๔ อย่าง สี ๗๙๗
สุขอาศัยเนกขัมมะ สี ๑๒
สุขัลลิกานุโยคที่ต่ำทราม ๔ อย่าง สี ๘๓๔
สุขัลลิกานุโยคที่เป็นไปเพื่อนิพพาน ๔ อย่าง สี ๘๓๕
สุภาสิตวาจาอันประกอบด้วยองค์สี่ สี ๑๐๖๗
โสตาปัตติยังคะ สี ๕๗๘
หน้าที่อันเกี่ยวกับอริยสัจมีสี่ชนิด สี ๑๑๘
หลักการปฏิบัติเกี่ยวกับปัจจัยสี่ สี ๑๑๒๐
หลักดำรงชีพเพื่อประโยชน์สุขในทิฏฐธรรม สี ๑๑๐๒

หลักดำรงชีพเพื่อประโยชน์สุขในสัมปรายะ สี่ — — — — — ๑๑๐๖
อกุศลสังกัปปะมีสัมมัปปธานสี่เป็นทางดับ สี่ — — — — — ๑๐๓๕
อริยธรรมสี่ สี่ — — — — — — — — — ๗
อริยบุคคลสี่ สี่ — — — — — — — — — ๘๓๖
อริยวงศ์ (ธรรมที่เป็นเชื้อสายของพระอริยเจ้า) ๔ อย่าง สี่ — — — ๑๑๐๗
อริยสัจมีสี่อย่าง สี่ — — — — — — — — — ๘๑๕
อริยสัจสี่เพื่อความเป็นอริยะ สี่ — — — — — — — ๑๐๗
อริยสาวกใช้โภคทรัพย์เพื่อหน้าที่ ๔ ประการ สี่ — — — — ๑๑๒๓
อริยอัฏฐังคิกมรรคมี ๔ รูปแบบ สี่ — — — — — — ๘๕๖
อรูปฌานสี่เพื่อความเป็นอาเนญชา สี่ — — — — — — ๑๐๗
อวิชชา สี่ — — — — — — — — — — ๓๗
อวิชชาละได้แล้วมีผลสี่ สี่ — — — — — — — — ๗๓๑
อันตะ ๔ อย่าง สี่ — — — — — — — — — ๑๒๒
อัสสาทะของรูปฌานสี่ สี่ — — — — — — — — ๑๘๔
อาการที่ไม่หมายมั่นนิพพานสี่ สี่ — — — — — — — ๕๕๔
อาการที่ไม่หมายมั่นสี่ สี่ — — — — — — — — ๕๕๔
อาการที่หมายมั่น สี่ — — — — — — — — — ๕๕๑
อาการสี่ที่สัตว์มั่นหมายในนิพพาน สี่ — — — — — — ๖๔๖
อานิสงส์สี่แห่งมหาปุริสวิตก สี่ — — — — — — — ๑๑๑๑
อาหารมีประเภทสี่ สี่ — — — — — — — — ๒๘๗
อาหาร ๔ อย่าง สี่ — — — — — — — ๓๔๘/๔๘๔/๘๗๙
อิทธิบาทภาวนา สี่ — — — — — — — — — ๑๔๐๑
อุเบกขามีภาวะอย่างเดียว สี่ — — — — — — — ๗๙๕
อุปาทานขันธ์โดยปริวัฏฏ์ สี่ — — — — — — — ๕๕
อุปาทานมีประเภทสี่ สี่ — — — — — — — — ๒๑๐
อุปาทาน ๔ อย่าง สี่ — — — — — — — — ๒๑๙

๕

กองถ่านเถ้ารึงห้า ห้า ๒๔๗
กามคุณ ๕ อย่าง ห้า ๑๑/๑๓/๓๔/๒๙๐/๓๐๗/๓๕๔/๕๑๖/๖๑๙/๗๗๖/๗๙๖/๘๓๓/๙๓๓/๑๐๕๘
การพิจารณาที่ทำให้ละความเมา ๕ อย่างได้ ห้า ๑๐๑๓
การรู้ปัญจุปาทานักขันธ์โดยธรรมลักษณะห้า ห้า ๕๖๘
กำลังของพระเสขะ ๕ ประการ ห้า ๑๔๒๙
ขันธ์ซึ่งยังมีอาสวะเป็นที่ตั้งอาศัยอยู่แห่งอุปาทาน ห้า ๒๐๙
ข้อปฏิบัติเกี่ยวกับธาตุห้า ห้า ๙๕๘
ขั้นตอนห้าขั้นของการเกิดทุกข์ ห้า ๓๔๙
ความตระหนี่ ๕ อย่าง ห้า ๑๓๕๘
ความถูกต้องเกี่ยวกับความรู้สึกว่าปฏิกูลหรือไม่ปฏิกูล ห้า ๙๙๑
เครื่องตรึงจิต (เจโตขีล) ๕ อย่าง ห้า ๑๑๖๕
เครื่องผูกพันจิต (วินิพนฺธ) ๕ อย่าง ห้า ๑๑๖๖
โครสมีชนิด ห้า ๖๖
ญาณในสมาธิอานิสงส์ ๕ ประการ ห้า ๑๓๒๕
ฐานะที่สัตว์ไม่ได้ตามปรารถนา ๕ ประการ ห้า ๒๖๗
ทางแห่งถ้อยคำที่กล่าวหา ๕ อย่าง ห้า ๑๓๒๖
ทางให้ถึงความหลุดพ้น ๕ ทาง ห้า ๗๕๕
ทาษกรรมกรอันนายพึงปฏิบัติต่อโดยฐานะห้า ห้า ๑๐๙๗
ที่ซึ่งจักษุของมารผู้มีบาปมองไม่เห็น ห้า ๑๓๔๒
ที่ตั้งแห่งการบัญญัติขันธ์แต่ละขันธ์ห้า ห้า ๒๒๒
ที่ตั้งแห่งความยึดถือ ห้า ๑๘
ธรรมเป็นกำลังแห่งพระเสขะห้า ห้า ๕๙๘
ธรรมเพื่อการบรรลุผลในทิฏฐธรรม ๕ ประการ ห้า ๑๔๓๙
ธรรมลักษณะห้าเกี่ยวกับกาม ห้า ๒๙๐/๔๒๗
ธรรมลักษณะห้าเกี่ยวกับภพ ห้า ๓๑๒

ธรรมลักษณะห้าของทิฏฐิ ห้า ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๓๗๑
ธรรมลักษณะห้าของผัสสายตนะหก ห้า ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๔๒๘
ธรรมห้าช่วยให้แทงตลอดอกุปปธรรมได้ต่อกาลไม่นาน (นัยที่หนึ่ง) ห้า ---- ๑๑๘๗
ธรรมห้าช่วยให้แทงตลอดอกุปปธรรมได้ต่อกาลไม่นาน (นัยที่สอง) ห้า ---- ๑๑๘๘
ธรรมห้าช่วยให้แทงตลอดอกุปปธรรมได้ต่อกาลไม่นาน (นัยที่สาม) ห้า ---- ๑๑๘๙
ธรรม ๕ ประการของผู้ควรเพื่อเข้าถึงสัมมาสมาธิ ห้า ---- ---- ---- ---- ๑๓๑๓
ธรรม ๕ ประการเครื่องอนุเคราะห์สัมมาทิฏฐิ ห้า ---- ---- ---- ---- ๙๒๑
ธรรม ๕ ประการเพื่อนิพพิทา ฯลฯ นิพพาน ห้า ---- ---- ---- ---- ๑๔๑๖
ธรรม ๕ ประการสำหรับคนเจ็บไข้ ห้า ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๔๓๔
ธรรมห้าเป็นไปเพื่อความสุกรอบของเจโตวิมุตติที่ยังไม่สุกรอบ ห้า ---- ---- ๘๐๔
ธรรมห้าเป็นอุปการะแก่อานาปานสติภาวนา (นัยที่หนึ่ง) ห้า ---- ---- ---- ๑๑๘๗
ธรรมห้าเป็นอุปการะแก่อานาปานสติภาวนา (นัยที่สอง) ห้า ---- ---- ---- ๑๑๘๘
ธรรมห้าเป็นอุปการะแก่อานาปานสติภาวนา (นัยที่สาม) ห้า ---- ---- ---- ๑๑๘๙
ธัมมขันธ์ห้าของพระอเสขะ ห้า ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๕๕๕
ธาตุที่สามารถสลัดซึ่งสิ่งที่ควรสลัด ๕ อย่าง ห้า ---- ---- ---- ---- ---- ๔๙๒
นิมิต ๕ ประการสำหรับการบรรลุอธิจิต ห้า ---- ---- ---- ---- ---- ๑๐๔๒
นิวรณ์เครื่องกางกั้น ๕ อย่าง ห้า ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๓๕๗
นิวรณ์ ๕ อย่าง ห้า ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๐๕๙/๑๒๗๖/๑๓๕๖
บุพพภาคแห่งการเจริญสมาธิ ๕ ขั้น ห้า ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๓๑๓
ปธานิยังคะ (องค์แห่งผู้สมควรประกอบความเพียร) ๕ อย่าง ห้า ---- ---- ๑๑๕๕
ปัญจุปาทานขันธ์ ห้า ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๕๔/๗๐๓
ผลห้าแห่งการละขาดความรัก - เกลียด ห้า ---- ---- ---- ---- ---- ๖๓๙
ผู้ถือการฉันหนเดียวเป็นวัตร ๕ จำพวก ห้า ---- ---- ---- ---- ---- ๑๐๙๓
ผู้ถือการบิณฑบาตเป็นวัตร ๕ จำพวก ห้า ---- ---- ---- ---- ---- ๑๐๙๓
ผู้ถือการไม่นอนเป็นวัตร ๕ จำพวก ห้า ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๐๙๓
ผู้ถือการห้ามอาหารที่เขานำมาถวายเป็นวัตร ๕ จำพวก ห้า ---- ---- ---- ๑๐๙๓
ผู้ถือการอยู่กลางแจ้งเป็นวัตร ๕ จำพวก ห้า ---- ---- ---- ---- ---- ๑๐๙๓

ผู้ถือการอยู่โคนไม้เป็นวัตร ๕ จำพวก ห้า ---- ๑๐๙๓
ผู้ถือการอยู่ในเสนาสนะที่เขาจัดให้เป็นวัตร ๕ จำพวก ห้า ---- ๑๐๙๓
ผู้ถือการอยู่ป่าช้าเป็นวัตร ๕ จำพวก ห้า ---- ๑๐๙๓
ผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ๕ จำพวก ห้า ---- ๑๐๙๒
ผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ๕ จำพวก ห้า ---- ๑๐๙๓
ผู้ปรกติอยู่ได้เพราะเห็นธรรมลักษณะห้า ห้า ---- ๒๕๘
ผู้หลุดพ้นแล้วมีอุปมา ๕ อย่าง ห้า ---- ๖๔๗
พลีกรรม ๕ ประการ ห้า ---- ๑๑๒๔
ภรรยาอันสามีพึงปฏิบัติต่อโดยฐานะห้า ห้า ---- ๑๐๙๖
ภัยในอนาคต ๕ ประการ ห้า ---- ๑๑๕๘
ภัยในอนาคต ๕ ประการ (อีกนัยหนึ่ง) ห้า ---- ๑๑๖๑
ภัยเวร ๕ ประการอันอริยสาวกทำให้สงบ ห้า ---- ๕๗๗
ภาระ (ของหนัก) ห้า ห้า ---- ๒๔๖
มารดาบิดาอันบุตรพึงปฏิบัติต่อโดยฐานะห้า ห้า ---- ๑๐๙๕
มิตรสหายอันกุลบุตรพึงปฏิบัติต่อโดยฐานะห้า ห้า ---- ๑๐๙๗
ลักษณะแห่งสัมมาสมาธิชั้นเลิศ ๕ ประการ ห้า ---- ๑๒๘๑
เวทนา ๕ อย่าง ห้า ---- ๑๗๗
เวมัตตตาแห่งกรรมทั้งหลาย ห้า ---- ๑๐๒๕
ไวพจน์ของความเพียร ๕ คำ ห้า ---- ๑๑๓๘
ไวพจน์ห้าแห่งธรรมที่ต้องมีเมื่อเห็นธรรม ห้า ---- ๑๑๙
ไวพจน์แห่งนิพพาน ห้า ---- ๑๖
สติสัมปชัญญะโดยอ้อม ห้า ---- ๑๒๓๙
สนิมจิตเทียบสนิมทอง ห้า ---- ๑๓๕๙
สนิมแห่งจิต ๕ ประการ ห้า ---- ๑๓๕๙
สนิมแห่งทอง ๕ ประการ ห้า ---- ๑๓๕๙
สมณพราหมณ์อันกุลบุตรพึงปฏิบัติต่อโดยฐานะห้า ห้า ---- ๑๐๙๘
สมัยที่ไม่สมควรแก่การกระทำความเพียร ๕ อย่าง ห้า ---- ๑๑๗๑

สมัยที่สมควรกระทำความเพียร ๕ อย่าง ห้า ---- ๑๑๗๑
สัมมาทิฏฐิอันอนุเคราะห์แล้วด้วยองค์ธรรม ๕ ประการ ห้า ---- ๙๒๐
สัมมาสมาธิที่ประกอบด้วยองค์ห้า ห้า ---- ๑๒๘๑
สิ่งที่ใช้เป็นพืชมี ๕ อย่าง ห้า ---- ๒๐๕
สิ่งที่ต้องรู้ต้องละ ๕ หมวด ห้า ---- ๓๒๖
สิ่งห้าที่เป็นปัญหาเกี่ยวกับการบัญญัติสัจจะ ห้า ---- ๘๓
สุภาษิตวาจาประกอบด้วยองค์ห้า ห้า ---- ๑๐๖๗
เหตุที่ทำให้พึงธรรมไม่รู้เรื่องห้า ห้า ---- ๓๑๗
เหตุที่ทำให้พึงธรรมไม่รู้เรื่องห้า (อีกปริยายหนึ่ง) ห้า ---- ๓๑๘
เหตุที่ทำให้พึงธรรมไม่รู้เรื่องห้า (อีกปริยายหนึ่ง) ห้า ---- ๓๑๘
อนุปุพพิกถา ห้า ---- ๑๕
อวิชชานุสัยตามนอนเมื่อไม่รู้ธรรมลักษณะห้าของอทุกขมสุขเวทนา ห้า ---- ๓๙๒
อาการที่ทำให้เกิดสัตว์ผู้สามารถเสวยเวทนา ห้า ---- ๑๐๙/๑๓๘
อาการที่หลงในกามคุณ ห้า ---- ๓๔
อาการที่ไม่หลงในกามคุณ ห้า ---- ๓๔
อาการห้าที่เห็นผิดในปิยรูป - สาตรูป ห้า ---- ๓๗๙
อาจารย์อันศิษย์พึงปฏิบัติต่อโดยฐานะห้า ห้า ---- ๑๐๙๕
อานิสงส์ทางจิตห้าของผู้มีมหาปุริสวิตก ห้า ---- ๑๑๑๒
อานิสงส์ในการเดิน (จงกม) ๕ อย่าง ห้า ---- ๑๓๑๒
อายตนิกธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความมั่นหมายมีหมวดห้า ห้า ---- ๕๑๐
อายตนิกธรรม ๕ หมวด ห้า ---- ๙๓๑
อาสวะนำไปสู่กำเนิดห้า ห้า ---- ๓๙๗
อินทรีย์ห้า ห้า ---- ๕๙๘/๖๘๗/๑๔๒๙/๑๕๑๕
อุทธัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการ ห้า ---- ๓๙๐
อุเบกขามีภาวะต่างๆ ห้า ---- ๗๙๕
อุปมาห้าแห่งจิตที่ปราศจากนิวรณ์ ห้า ---- ๑๓๐๓
อุปมาห้าแห่งภพ ห้า ---- ๓๑๙
อุปาทานขันธ์ ๕ อย่าง ห้า ---- ๑๒๑/๓๕๗/๕๖๘/๕๙๐

อุปาทานิยธรรม ห้า — — — — — — — — ๒๑๓/๓๕๐
โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการ ห้า — — — — — — ๓๙๐

๖

การก่อขึ้นแห่งโลกทางอายตนะหก หก — — — — — — ๓๔๗
ความโทมนัสเนื่องด้วยการหลีกออกจากเหย้าเรือน ๖ อย่าง หก — — ๑๘๘
ความโทมนัสเนื่องด้วยเหย้าเรือน ๖ อย่าง หก — — — — — ๑๘๘
ความสงสัย (กังขา) ในฐานะ หก — — — — — — — ๕๘๖
ความโสมนัสเนื่องด้วยการหลีกออกจากเหย้าเรือน ๖ อย่าง หก — — ๑๘๗
ความโสมนัสเนื่องด้วยเหย้าเรือน ๖ อย่าง หก — — — — — ๑๘๗
คำถามที่อาจใช้ทดสอบความเป็นอรหันต์ ๖ หมวด หก — — — — ๗๐๒
ฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ หก — — — — — — — — ๑๒๓๙
ฐานะที่ไม่อาจเป็นไปได้ ๖ ประการ หก — — — — — — ๕๘๑
ฐานะที่ไม่อาจเป็นไปได้ ๖ ประการ (อีกนัยหนึ่ง) หก — — — — ๕๘๒
ฐานะที่ไม่อาจเป็นไปได้ ๖ ประการ (อีกนัยหนึ่ง) หก — — — — ๕๘๓
ฐานะที่ไม่อาจเป็นไปได้ ๖ ประการ (อีกนัยหนึ่ง) หก — — — — ๕๘๓
ตถาคตพลญาณ ๖ ประการ หก — — — — — — — ๑๓๔๙
ทางเสื่อมแห่งโภคะ ๖ ทาง หก — — — — — — — ๑๐๙๔
ทุกข์เกี่ยวกับความยากจนในโลก หก — — — — — — ๒๗๑
ทุกขสัญญาเป็นไปโดยสะดวกเมื่อมุ่งอานิสงส์ ๖ ประการ หก — — — ๙๒๙
ธรรมของผู้ทำความเย็น ๖ ประการ หก — — — — — — ๑๔๓๘
ธรรมของผู้ไม่ทำความเย็น ๖ ประการ หก — — — — — ๑๔๓๗
ธรรมทำความมีกำลังในสมาธิ ๖ ประการ หก — — — — — ๑๓๑๒
ธรรมเป็นข้าศึกแก่สติปัฏฐาน ๖ อย่าง หก — — — — — ๑๒๗๑
ธรรมมีส่วนแห่งวิชชา (วิชชาภาคิย) ๖ อย่าง หก — — — — ๖๘๐
ธรรมไม่ทำความมีกำลังในสมาธิ ๖ ประการ หก — — — — ๑๓๑๑

ธรรม ๖ ประการที่เป็นอุปสรรคแก่การก้าวลงสู่นิยามธรรม หก — — ๑๓๗๓
ธรรม ๖ ประการที่ไม่เป็นอุปสรรคแก่การก้าวลงสู่นิยามธรรม หก — — ๑๓๗๔
ธรรม ๖ อย่างของผู้ควรกระทำให้แจ้งซึ่งทิฏฐิสัมปทา หก — — — ๕๗๐
ธรรม ๖ อย่างของผู้ไม่ควรกระทำให้แจ้งซึ่งทิฏฐิสัมปทา หก — — — ๕๗๐
ธรรม ๖ อย่างของผู้ไม่ควรเพื่อทำให้แจ้งซึ่งอรหัตตผล หก — — — ๗๖๙
ธาตุ ๖ อย่าง หก — — — — — — — — — ๗๐๔
"เบ็ดหกตัว" หก — — — — — — — — — ๓๕๗
ปูรณกัสสปบัญญัติชาติ ๖ ชนิด หก — — — — — — ๕๔๒
ผู้ปิดกั้นทิศทั้งหกโดยเฉพาะ หก — — — — — — — ๑๐๙๕
รายละเอียดที่ควรเข้าใจให้ถูกต้องเกี่ยวกับเรื่องกรรม หก — — — ๑๐๒๕
รายละเอียดที่ควรศึกษาเกี่ยวกับกาม หก — — — — — — ๓๐๗
รายละเอียดที่ควรศึกษาเกี่ยวกับอาสวะ หก — — — — — ๓๙๖
ลำดับหกแห่งปัจจัยการกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน หก — — — — ๘๐๓
วิญญาณมีประเภทหก หก — — — — — — — — ๒๐๓
เวทนามีประเภทหก หก — — — — — — — — ๑๖๙
เวทนา ๖ อย่าง หก — — — — — — — — — ๑๗๗
สตตวิหารธรรม ๖ ประการ หก — — — — — — — ๔๔๘
สังขารมีประเภทหก หก — — — — — — — — ๑๙๘
สัญญามีประเภทหก หก — — — — — — — — ๑๙๓
สัญญาหก หก — — — — — — — — — ๑๙๕
หมู่แห่งตัณหาหก หก — — — — — — — — ๒๘๘
หลักที่ควรรู้เกี่ยวกับทุกข์ หก — — — — — — — ๒๕๔
หลักที่ควรรู้เกี่ยวกับเวทนา หก — — — — — — — ๑๗๒
หลักที่ควรรู้เกี่ยวกับสัญญา หก — — — — — — — ๑๙๕
อนัตตสัญญาเป็นไปโดยสะดวกเมื่อมุ่งอานิสงส์ ๖ ประการ หก — — — ๙๓๐
อนิจจสัญญาเป็นไปโดยสะดวกเมื่อมุ่งอานิสงส์ ๖ ประการ หก — — — ๙๒๘
อภัพพฐานสำหรับผู้ที่ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ หก — — — — — ๕๘๒

อภัพพฐานสำหรับผู้ที่ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ (อีกนัยหนึ่ง) หก — — — ๕๘๓
อภัพพฐานสำหรับผู้ที่ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ (อีกนัยหนึ่ง) หก — — — ๕๘๓
อภิชาติ ๖ ชนิด ของพระองค์ หก — — — — — — — ๕๔๓
อภิญญาหก หก — — — — — — — — — ๔๙๕
อาการหกแห่งความสำคัญมั่นหมาย หก — — — — — — ๓๗๘
อาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) ของรูป หกหมวด หก — — — — ๙๔๐
อานิสงส์การทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล ๖ อย่าง หก — — — — ๕๙๕
อานิสงส์ของการอบรมกระทำให้มากในกายคตาสติ หก — — — — ๑๒๓๕
อายตนะภายในและภายนอกอย่างละหก หก — — — — — ๗๐๕
อารามธรรม ๖ ประการ หก — — — — — — — ๑๔๓๖
อินทรีย์ ๖ อย่าง หก — — — — — — — ๕๘๙/๕๙๑
อุเบกขาเนื่องด้วยการหลีกออกจากเหย้าเรือน ๖ อย่าง หก — — — ๑๘๙
อุเบกขาเนื่องด้วยเหย้าเรือน ๖ อย่าง หก — — — — — — ๑๘๙

๗

คุณสมบัติของพระอรหันต์เจ็ด เจ็ด — — — — — — ๕๕๓
ฌานที่มีสัญญา เจ็ด — — — — — — — — — ๙๑๑
ธรรมเจ็ดที่เป็นองค์ประกอบของการปรุงแต่งด้วยอวิชชา เจ็ด — — — ๑๐๒๔
ธรรมทั้งหมดเจ็ดหมู่ที่เป็นสักกายะ เจ็ด — — — — — — ๕๐๔
ธรรมทำจิตให้อยู่ในอำนาจ ๗ ประการ เจ็ด — — — — — ๑๓๔๖
ธรรมลักษณะ ๗ ประการแห่งขันธ์ห้า เจ็ด — — — — — ๖๒๒
บริขารเจ็ดของอริยสัมมาสมาธิ เจ็ด — — — — — ๑๒๘๖/๑๓๑๑
บุคคลเปรียบด้วยบุคคลตกน้ำ ๗ จำพวก เจ็ด — — — — — ๗๒๗
ผู้ฉลาดในฐานะ ๗ ประการ เจ็ด — — — — — — — ๖๒๒
พระอริยบุคคลมีอันดับเจ็ด เจ็ด — — — — — — — ๖๕๘
พฤติบัญญัติของวิญญาณเจ็ด เจ็ด — — — — — — — ๒๐๗

โพชฌงค์ ๗ ประการ เจ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๖๓๓/๘๑๓/๘๖๕
เมถุนสังโยคเจ็ดมีลักษณะเป็นกามสุขัลลิกานุโยค เจ็ด ---- ---- ---- ---- ๘๓๓
ลักษณะเจ็ดที่ประจำสังขตธรรม เจ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๙๕๔
วิญญาณฐิติเจ็ด เจ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๖๖๓
ไวพจน์ของคำว่าสังกัปปะ ๗ คำ เจ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๐๓๐
ไวพจน์ของวิราคธรรม เจ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๔๕๐
ไวพจน์เจ็ดของการเห็นธรรม เจ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๕
สมาธิบริขาร ๗ ประการ เจ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๓๑๑
สมาธิภาวนาแต่ละอย่างๆ อาจทำได้ถึง ๗ ระดับ เจ็ด ---- ---- ---- ---- ๑๓๒๐
สัญญา ๗ ประการ เจ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๗๖๖
สัญญาสมาบัติเจ็ด เจ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๙๑๕
สัญโญชน์ (สิ่งผูกพัน) ๗ อย่าง เจ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๓๘๘
สัญโญชน์ (สิ่งผูกพัน) ๗ อย่าง (อีกนัยหนึ่ง) เจ็ด ---- ---- ---- ---- ๓๘๙
สัทธรรม ๗ ประการ เจ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๖๘๙
อนุสัย ๗ อย่าง เจ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๔๓๑/๘๐๓
อริยสัมมาสมาธิมีบริขารเจ็ด เจ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๒๘๖
อาการแห่งการประกาศธรรม เจ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๖๐
อานิสงส์ตามปกติของอานาปานสติ ๗ ประการ เจ็ด ---- ---- ---- ---- ๑๒๔๘
อุปมาทุกข์ของโสดาบัน เจ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๒๓
เอกัคคตาจิตที่แวดล้อมอยู่ด้วยองค์ ๗ ประการ เจ็ด ---- ---- ---- ---- ๑๓๑๑

๘

กุสีตวัตถุ (ที่ตั้งแห่งความเกียจคร้าน) ๘ อย่าง แปด ---- ---- ---- ---- ๑๑๖๘
เครื่องกระตุ้นให้ปรารภความเพียร แปด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๑๕๑
เครื่องทำความเป็นสมณะ แปด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๔๔
ทุกข์โทษที่เกิดจากกาม แปด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๓๖๑

ทุกข์มีอาการแปด แปด ---- ๑๐๙/๑๓๘
ธรรมของอาหุเนยยบุคคลฯ ๘ ประการ แปด ---- ๑๔๘๑
ธรรมบำบัดกิเลสเป็นเครื่องระคายใจ (โดยปริยาย) แปด ---- ๑๓๔๔
ธรรมเป็นไปเพื่อการตัดขาดซึ่งโวหารในอริยวินัย แปด ---- ๑๑๑๕
ธรรม ๘ ประการเป็นเครื่องข้ามฝั่ง แปด ---- ๘๕๙
ธรรมลักษณะ ๘ ประการแห่งเวทนา แปด ---- ๑๗๑
นิวรณ์ ๘ อย่าง แปด ---- ๑๑๑๗
บุคคลปรารถนาลาภ ๘ จำพวก แปด ---- ๑๒๗๐
ภาวะแห่งความถูก (สมฺมตฺต) แปด ---- ๑๔๔๑
ภาวะแห่งความผิด (มิจฺฉตฺต) แปด ---- ๑๔๔๑
มรรคมีองค์แปด แปด ---- ๑๑๐/๑๑๒/๑๑๔/๑๑๕/๑๓๙
มหาปุริสวิตก ๘ อย่าง แปด ---- ๑๑๑๐
โลกธรรม ๘ อย่าง แปด ---- ๑๒๔๗
วิโมกข์ แปด ---- ๖๕๙/๑๒๙๙
ไวพจน์แปดของกาม แปด ---- ๓๐๙
ไวพจน์แปดของกามโยคะ แปด ---- ๒๙๐
ไวพจน์แปดของทิฏฐิโยคะ แปด ---- ๔๒๘
ไวพจน์แปดแห่งภวโยคะ แปด ---- ๓๑๓
สังโยชน์ ๘ อย่าง แปด ---- ๑๑๑๗
หนทางอันประเสริฐประกอบด้วยองค์แปด แปด ---- ๑๓๕/๘๒๒/๘๒๖
เหตุ ๘ ประการเพื่อให้ได้อาทิพรหมจริยิกปัญญา แปด ---- ๙๑๖
องค์แห่งมรรคที่เป็นเสขะของเสขบุคคล แปด ---- ๑๔๘๓
อนริยโวหาร ๘ ประการ แปด ---- ๑๐๖๐
อริยโวหาร ๘ ประการ แปด ---- ๑๐๖๑
อาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) แปดหมวดของกาม แปด ---- ๙๓๔
อานิสงส์พิเศษแห่งอานาปานสติ (๘ หมวด) แปด ---- ๑๒๕๗
อารัพภวัตถุ (ที่ตั้งแห่งการปรารภความเพียร) แปด ---- ๑๑๕๑
อิทธิบาทภาวนาคามินีปฏิปทามีองค์ แปด ---- ๑๔๐๑

๙

ที่ซึ่งมารและบริวารไปไม่ถึง เก้า ... ๓๓
ธรรมที่ดับตามลำดับ ๙ ลำดับ เก้า ... ๕๒๒
ธรรมเป็นเครื่องอยู่แห่งจิต ๙ ลำดับ เก้า ... ๕๒๓
บุคคลที่มีเชื้อเหลือ ๙ จำพวก เก้า ... ๖๐๓
ปกิณณกทุกข์ที่มีกามตัณหาเป็นมูลเก้า เก้า ... ๓๖๖
ปริยัติธรรม เก้า ... ๔๗
วิธีการบ่มวิมุตติให้ถึงที่สุด ๙ ลำดับ เก้า ... ๘๐๔
ไวพจน์แห่งพระโสดาบัน ๙ คำ เก้า ... ๕๘๘
สันทิฏฐิกนิพพานเก้า เก้า ... ๔๘๓
หมวดธรรม ๑๐ หมวดที่ต้องละโดยอาการเก้า เก้า ... ๓๘๑
เหตุปัจจัย ๙ ประการแห่งวิชชาและวิมุตติ เก้า ... ๙๒๑
อนุปุพพนิโรธเก้า เก้า ... ๕๒๒
อนุปุพพวิหารเก้า เก้า ... ๕๒๓
อนุปุพพวิหารสมาบัติเก้า เก้า ... ๕๒๔
อนุปุพพวิหารอาพาธเก้า เก้า ... ๕๓๐

๑๐

กถาเป็นเครื่องขูดเกลาอย่างยิ่งสิบ สิบ ... ๔๖๗
กถาเป็นที่สบายแก่ธรรมเป็นเครื่องเปิดโล่งแห่งจิต สิบ ... ๑๑๘๙
กถาสิบอันเป็นเครื่องขัดเกลากิเลส สิบ ... ๘๐๔
กุศลกรรมบถ สิบ ... ๑๕๖๙
ความคิดเกี่ยวกับโลก สิบ ... ๓๙
ความเจริญ ๑๐ อย่าง สิบ ... ๑๐๑๒
ความดับแห่งสังขารโดยลำดับสิบ สิบ ... ๗๖๖

คิริมานนทสัญญา ๑๐ ประการ สิบ — — — — — — ๑๓๕๐
จินตนาอันเป็นบาปอกุศล สิบ — — — — — — — ๑๐๓๓
ทิฏฐิ สิบ — — — — — — ๓๐/๓๙/๔๔/๖๒/๗๙/๓๗๕/๖๑๓
ที่ตั้งอาศัยเกิดแห่งตัณหา ๑๐ หมวด สิบ — — — — — ๑๓๐/๓๒๒
ที่ละที่ดับแห่งตัณหา ๑๐ หมวด สิบ — — — — — ๑๓๒/๔๑๐
ธรรม ๑๐ ประการเพื่อความสิ้นอาสวะ สิบ — — — — — ๑๔๒๓
ธรรมสิบเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยเจ้า สิบ — — — — — ๖๑๑
บุคคลเกี่ยวกับอาสวะ ๒ จำพวก ห้าหมวด สิบ — — — — — ๓๙๘
ประโยชน์อันสูงสุดของสัมมัตตะ สิบ — — — — — — ๑๔๘๔
ปัจเจกสัจจทิฏฐิ สิบ — — — — — — ๖๑๓/๑๐๓๓
ปัญหาอันจะพึงตอบเกี่ยวกับธรรมทั้งปวง สิบ — — — — — ๑๕๓๑
มิจฉัตตะ (ภาวะแห่งความเป็นผิด) ๑๐ ประการ สิบ — — — — ๑๔๔๒
ยาสำรอกความเกิด – แก่ – ตายสิบ สิบ — — — — — — ๔๖๔
ไวพจน์ของคำว่า "ไม่รู้" สิบคำ สิบ — — — — — — ๓๗๕
ศีลย่อมยังอรหัตตผลให้บริบูรณ์โดยลำดับสิบ สิบ — — — — ๗๘๐
สังโยชน์ ๑๐ ประการ สิบ — — — — — — — — ๓๙๐
สัญญา ๑๐ ที่มีอมตะเป็นปริโยสาน สิบ — — — — — — ๑๑๕๗
สัญญา ๑๐ ที่มีอมตะเป็นปริโยสาน (อีกปริยายหนึ่ง) สิบ — — — ๑๑๕๘
สัมมัตตะ (ภาวะแห่งความเป็นถูก) ๑๐ ประการ สิบ — — — — ๑๔๔๒
สัมมัตตะสิบของพระอเสขะ สิบ — — — — — — — ๕๕๖
สิ่งที่บุถุชนชอบถามสิบ สิบ — — — — — — — ๖๒
สิ่งที่มีสิบของอัตถิกวาท สิบ — — — — — — — ๙๔๘
สิ่งที่ไม่ทรงพยากรณ์ สิบ — — — — — — — ๔๕/๖๒/๗๙
สิ่งที่ไม่มีสิบของนัตถิกวาท สิบ — — — — — — — ๙๔๗
สิ่งสิบที่แม้มี ก็ไม่เป็นการประพฤติพรหมจรรย์ สิบ — — — — ๘๑
สิ่ง ๑๐ สิ่งซึ่งอาจบัญญัติเป็นความสุขได้ สิบ — — — — — ๕๒๑
เสียนหนาม ๑๐ อย่าง สิบ — — — — — — — — ๑๓๖๐

หมวดสามแห่งธรรมที่ต้องละ ๑๐ หมวด สิบ ---- ---- ---- ---- ---- ๓๘๑
หลักกาลามสูตร สิบ ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๕๐๒
อกุศลกรรมบถ สิบ ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๕๖๖
องค์สิบสำหรับภิกษุผู้ควรถูกติ สิบ ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๐๒๑
องค์สิบสำหรับภิกษุผู้ควรสรรเสริญ สิบ ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๐๒๑
อนริยมรรคชนิดมีองค์สิบ สิบ ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๓๗๑
อภิสัลเลขกถาสิบ สิบ ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๘๐๔
อริยมรรคชนิดมีองค์สิบ สิบ ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๓๗๑
อเสขธรรม ๑๐ ประการ สิบ ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๔๑๑/๑๔๔๓
อันตคาหิกทิฏฐิสิบ สิบ ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๗๙/๑๐๐๘
อานิสงส์ตามปกติแห่งอานาปานสติ (๑๐ หมวด) สิบ ---- ---- ---- ---- ๑๒๔๘
อุปมาของกามสิบ สิบ ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๒๙๙
อุปมาโทษแห่งกามสิบ สิบ ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๐๕๖
อุปมาสิบอย่างแห่งความเลิศของอัปปมาท สิบ ---- ---- ---- ---- ---- ๘๕๖

๑๑

ความทุกข์มีอาการสิบเอ็ด สิบเอ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๒๕๔
นิโรธมีอาการสิบเอ็ด สิบเอ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๑๐/๑๓๙
ปัจจัยแห่งทุกข์ (โดยอเนกปริยาย) สิบเอ็ด สิบเอ็ด ---- ---- ---- ---- ๓๖๘
ลักษณะ ๑๑ ประการของกายที่ควรเห็น สิบเอ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ๙๕๔
ลักษณะแห่งขันธ์ ๑๑ ประการที่ควรตามเห็น สิบเอ็ด ---- ---- ---- ---- ๙๑๒
สมุทัยมีอาการสิบเอ็ด สิบเอ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๐๙/๑๓๘
เหตุดับแห่งทุกข์ (โดยอเนกปริยาย) สิบเอ็ด สิบเอ็ด ---- ---- ---- ---- ๗๓๗
องค์คุณที่ทำให้เจริญงอกงามในพรหมจรรย์ สิบเอ็ด ---- ---- ---- ---- ๑๔๕๒
อนุปัสสนาในปัจจัยแห่งทุกข์ ๑๑ ประการ สิบเอ็ด ---- ---- ---- ---- ๓๖๙
อนุปัสสนาในเหตุดับแห่งทุกข์ ๑๑ ประการ สิบเอ็ด ---- ---- ---- ---- ๗๓๘

๑๒

ข้อปฏิบัติหลังจากการค้นหาพบผู้จะช่วยให้พบความจริง สิบสอง ---- ๘๘/๙๐-๙๒
เจริญสติปัฏฐานสี่โดยอาการ สิบสอง ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๒๓๗
ระดับอริยบุคคลสิบสอง เพราะยิ่งหย่อนแห่งอินทรีย์ห้า สิบสอง ---- ---- ๖๘๗
อริยสัจสี่มีสิบสองอาการ สิบสอง ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๑๙
อวิชชาแทรกแซงอยู่ในธรรมทั้งหลายสิบสอง สิบสอง ---- ---- ---- ---- ๑๐๒๔
อาการสิบสองแห่งการรู้อริยสัจ สิบสอง ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๕๓๒

๑๕

วิชชาสิบห้า สิบห้า ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๖๘๒
องค์สิบห้า เพื่อการทำลายกระเปาะของอวิชชา สิบห้า ---- ---- ---- ---- ๑๔๓๕
อวิชชาสิบห้า สิบห้า ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๔๐๒

๑๖

ภาวะบริสุทธิ์แห่งการประพฤติพรหมจรรย์ ๑๖ ประการ สิบหก ---- ---- ๑๔๗๕
ภาวะไม่บริสุทธิ์แห่งการประพฤติพรหมจรรย์ ๑๖ ประการ สิบหก ---- ---- ๑๔๗๑
อานาปานสติที่เจริญทำให้มากแล้วมีผลอานิสงส์ใหญ่ ๑๖ ขั้น สิบหก ---- ---- ๑๑๘๒
อุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ ๑๖ ประการ สิบหก ---- ---- ---- ---- ---- ๑๔๗๑

๑๗

สิ่งเป็นที่ตั้งแห่งสัญญาสิบเจ็ด สิบเจ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๗๘๔
สิ่งอยู่ในวิสัยแห่งการเลือก ๑๗ อย่าง สิบเจ็ด ---- ---- ---- ---- ---- ๑๔๖๐

๑๘

ตัณหาวิจริต ๑๘ อย่างที่เข้าไปจับยึดขันธ์อันเป็นภายนอก สิบแปด — — ๓๑๖
ตัณหาวิจริต ๑๘ อย่างที่เข้าไปจับยึดขันธ์อันเป็นภายใน สิบแปด — — ๓๑๕
ลักษณะสิบแปดแห่งผู้ไม่ลุกโพลง สิบแปด — — — — — ๖๔๑
ลักษณะสิบแปดแห่งผู้ไม่อัดควัน สิบแปด — — — — — ๖๔๐
เวทนา ๑๘ อย่าง สิบแปด — — — — — — — — ๑๗๗

๑๙

ฐานที่ตั้งแห่งความมีสัมปชัญญะ ๑๙ ฐาน สิบเก้า — — — — ๑๑๙๐

๒๐

ความเห็นผิดในเบญจขันธ์โดยอาการยี่สิบ ยี่สิบ ๒๖๐
ธรรมเป็นฝักฝ่ายแห่งกุศลมีปริมาณยี่สิบ ยี่สิบ ๑๒๙๗
ธรรมเป็นฝักฝ่ายแห่งอกุศลมีปริมาณยี่สิบ ยี่สิบ ๑๒๙๗
วิชชายี่สิบ ยี่สิบ ๖๘๑
สักกายทิฏฐิมีได้ด้วยอาการยี่สิบ ยี่สิบ ๓๗๒
เหตุยี่สิบให้เกิดอันตคาหิกทิฏฐิสิบ ยี่สิบ ๓๗๕
อวิชชายี่สิบ ยี่สิบ ๒๕๑/๔๐๑

๒๑

ไวพจน์ของมิจฉัตตะ ยี่สิบเอ็ด ๑๓๗๑
ไวพจน์ของสัมมัตตะ ยี่สิบเอ็ด ๑๓๗๑

๒๔

ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งการบัญญัติทุกข์ยี่สิบสี่ ยี่สิบสี่ ๒๕๗
วัตถุยี่สิบสี่เป็นที่ตั้งแห่งความสำคัญมั่นหมาย ยี่สิบสี่ ๓๗๘
สิ่งที่ปุถุชนไม่รู้จักแล้วหมายมั่นเพลิดเพลิน ยี่สิบสี่ ๕๕๑
สิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความหมายมั่นยี่สิบสี่ ยี่สิบสี่ ๕๕๑/๕๕๔

๒๗

การลงกรรมกรณ์ ๒๗ ชนิดแบบโบราณ ยี่สิบเจ็ด ๓๖๔

๒๙

เรื่องขวางหนทางธรรม ยี่สิบเก้า ๔๑

๓๐

ที่ตั้งแห่งการเกิดทุกข์สามสิบ สามสิบ ๒๖๙
ธรรมที่ต้องละสิบหมวดนับเรียงตัวได้สามสิบ สามสิบ ๓๘๑
ธรรมที่ถูกรู้เห็นโดยความเป็นทุกขัง ๓๐ อย่าง สามสิบ ๙๘๐
ธรรมที่ถูกรู้เห็นโดยความเป็นอนัตตา ๓๐ อย่าง สามสิบ ๙๘๐
ธรรมที่ถูกรู้เห็นโดยความเป็นอนิจจัง ๓๐ อย่าง สามสิบ ๙๗๙
อายตนิกธรรมสามสิบ สามสิบ ๒๖๙
อายตนิกธรรม ๖ หมวดๆ ละ ๕ อย่าง สามสิบ ๑๓๔๐

๓๒

นิพพานอธิวจนะ (คำแทนชื่อ) ๓๒ คำ สามสิบสอง ๔๖๒
ไวพจน์ของนิพพาน ๓๒ คำ สามสิบสอง ๔๕๑

๓๖

ตัณหาวิจริต ๓๖ อย่าง สามสิบหก ๓๑๗
ทางไป (แห่งจิต) ของสัตว์ ๓๖ แห่ง สามสิบหก ๑๘๖
เวทนา ๓๖ อย่าง สามสิบหก ๑๗๗

๓๗

ธรรมที่ทรงแสดงแล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง สามสิบเจ็ด ๑๔๘๘
โพธิปักขิยธรรม สามสิบเจ็ด ๑๔๘๗

๔๐

ธรรมปริยาย ๔๐ อันตถาคตให้หมุนไปแล้วอันใคร ๆ ในโลกให้หมุนกลับไม่ได้ สี่สิบ ๑๒๙๗

๔๑

เวทนาโดยปัจจัย ๔๑ ชนิด สี่สิบเอ็ด ๑๕๒๔

๔๓

อาพาธต่าง ๆ ๔๓ อย่างโดยชื่อ สี่สิบสาม ๑๓๕๒

๔๔

รายชื่อธรรมแห่งการขูดเกลา สี่สิบสี่ ๑๔๔๘

๕๙

การเกิดแห่งธรรมห้าสิบเก้าเป็นการเกิดแห่งทุกข์ ห้าสิบเก้า ๓๔๗

๖๐

ที่เกิด – ที่ตั้งแห่งตัณหา หกสิบ ๑๓๐/๓๒๒
ที่ละที่ดับแห่งตัณหา หกสิบ ๑๓๒/๔๑๐
ปิยรูปสาตรูป หกสิบ ๑๒๙/๓๒๒/๔๑๐

๖๒

วัตถุ (ที่ตั้งแห่งทิฏฐิ) ๖๒ ประการ หกสิบสอง ๓๗๐
อธิมุตติบทวัตถุ ๖๒ ประการ หกสิบสอง ๓๗๗

๑๐๘

ตัณหาวิจริต ๑๐๘ อย่าง หนึ่งร้อยแปด ๓๑๗
ธรรมปริยายซึ่งมีปริยายร้อยแปด หนึ่งร้อยแปด ๑๗๖
วิภาคแห่งภวตัณหาร้อยแปด หนึ่งร้อยแปด ๓๑๔
เวทนา ๑๐๘ อย่าง หนึ่งร้อยแปด ๑๗๘

อริยสัจจากพระโอษฐ์ จบ.

โปรดแก้คำผิด

ในหนังสืออริยสัจจากพระโอษฐ์

(เฉพาะเล่มภาคปลาย)

(การนับบรรทัด ให้นับตั้งแต่บรรทัดบนสุด คือบรรทัดของเลขหน้า, ถ้ามี (จล) ให้นับขึ้นมาจากบรรทัดล่าง : เพื่อประหยัดเวลา)

(คำผิด ชนิดที่ต้องแก้ ก่อนอ่าน)

หน้า	*บรรทัด*	*คำที่ผิด*	*แก้เป็น*
๘๒๕	๗	มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม	มีความอยู่เป็นปกติสุข
๙๖๐	๒ (จล)	จิตเสมอ	จิตให้เสมอ
๙๗๗	๓ (จล)	ทุกขสมุทัย	ทุกข์
	๘ (จล)	เป็นหก	เป็นสิบ
๙๙๕	๖	อสุภ	สุภะ
๑๐๖๖	๘	มั่ง	มั่น
๑๑๐๙	๑ (จล)	จุตกฺ	จตุกฺ
๑๑๒๓	๗ (จล)	คบหดี	คหบดี
๑๑๒๘	๑ (จล)	/๙ /	/๙๖/
๑๑๖๐	๘ (จล)	สะดวกเลย ;	สะดวกเลย; และจะเสพเสนาสนะอันเงียบ-สงัดซึ่งเป็นป่าชัฏ ก็ไม่ทำได้ง่าย ๆ เลย ;
๑๑๙๘	๓	๑๔ อย่าง	๑๘ อย่าง
๑๒๐๔	๓	ธรรมวิจย	ธรรมวิจยะ — วิริย
๑๒๑๑	๒	โลกนี้.	โลก.
๑๒๑๒	๕ (จล)	พังผิด	พังผืด

๑๒๑๘	๘	โลกนี้.	โลก.
๑๒๒๐	๘ (จล)	โลกนี้.	โลก.
๑๒๒๓	๒	โลกนี้.	โลก.
๑๒๒๕	๑๐	โลกนี้.	โลก.
๑๒๒๖	๖	โลกนี้.	โลก.
๑๒๒๗	๓	โลกนี้.	โลก.
	๑ (จล)	โลกนี้.	โลก.
๑๒๒๙	๙ (จล)	ผ่านพ้	ผ่านพ้น
๑๒๓๐	๗ (จล)	โลกนี้.	โลก.
๑๒๓๔	๙	ยื้อแย้ง	ยื้อแย่ง
๑๒๓๕	๘	ยื้อแย้ง	ยื้อแย่ง
๑๒๗๒	๖ (จล)	มหาวาร. สํ. ๑๙	ฉกฺก. อํ. ๒๒
๑๒๗๓	๑ (จล)	๒๙๑ — ๒๙๔	๖๙๑ — ๖๙๔
๑๓๐๑	๕ (จล)	จุกทะ	จุนทะ
๑๓๐๖	๓ (จล)	อนุปฺบ่	อนุปฺป
๑๓๔๓	๕	กษัตริย์	ราชา
	๖	ทั้งหลาย;	สาวกของเดียรถีย์ ทั้งหลาย;
	๗	กษัตริย์	ราชา
๑๔๒๗	๘	อยู่, เมื่อ	เถิด. เมื่อ
๑๔๕๓	๔ (จล)	ท.	ท.!
๑๔๖๗	๕	การณ์	กรณ์
๑๔๗๙	๘ (จล)	—๕๕/ —๒๘	—๕๐/ —๒๕
๑๔๘๘	๖ (จล)	มิตรที่	วัตรที่

๑๕๑๖	๑ (จล)	กัน.	กัน. และเนื้อความแห่ง-หัวข้อนี้ มีความเนื่องกันมาจากหัวข้อที่แล้ว.
๑๕๒๗	๓ (จล)	ปัญญา	ปัญหา
๑๕๒๙	๑ (จล)	อิติว.	อิติวุ.
๑๕๕๕	๒ (จล)	ถูกตัว	ถูตัว
๑๖๐๒	๒	จะลุ	จะรุ
๑๖๐๔	๕	ให้รู้	ให้ผู้
๑๖๓๗	๙	สัมกัปปะ	สังกัปปะ

(คำผิด ชนิดธรรมดา)

๘๙๒	๑๐ (จล)	รู้ชัด	รู้ชัด
๑๐๔๑	๗	วิตก)	วิตกฺ).
๑๐๗๘	๑ (จล)	วิสัย	วิสัย.
๑๐๘๐	๓	มิ	มี
๑๑๙๒	๒ (จล)	นอก	นอก.
๑๒๒๔	๙ (จล)	ภิกษ	ภิกษุ
๑๒๒๘	๑๐	ชด	ชัด
๑๒๔๗	๖	อยู	อยู่
๑๓๙๗	๒	หนึง	หนึ่ง
๑๔๐๓	๘ (จล)	สัดบุรุษ	สัตบุรุษ
๑๔๑๒	๓ (จล)	ดังนี้	ดังนี้.
๑๔๑๙	๘	นิพพาน นิพฺ	นิพพาน, นิพฺ
๑๔๕๒	๒	อุปาทาน"	อุปาทาน".
	๑๐ (จล)	๑๐๘	๑๐๘.

๑๕๖๔	๒	นุสาริ	นุสารี
๑๕๒๓	๒	เมือ	เมื่อ
	๕ (จล)	๑๓๘.	๑๓๘).
๑๕๖๔	๒	นี่ทุกข์	"นี่ทุกข์
	๑๒	"ห้วง	ห้วง

บันทึก

หนังสือชุด "ธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส" เท่าที่ได้จัดพิมพ์ขึ้นไว้ในพระพุทธศาสนา มาจนถึงวันนี้ มีราชื่อ และเลขหมายประจำเล่ม ดังนี้ :-

ลำดับพิมพ์ออก	*ชื่อหนังสือ*	*เลขประจำเล่ม*
(๑)	พุทธประวัติจากพระโอษฐ์	๑ [*พิมพ์ถึงครั้งที่ ๙*]
(๒)	อิทัปปัจจยตา	๑๒ [*พิมพ์ถึงครั้งที่ ๓*]
(๓)	สันทัสเสตัพพธรรม	๑๓ [*พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒*]
(๔)	ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๑	๓๖
(๕)	พุทธิกจริยธรรม	๑๘
(๖)	ขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์	๓ [*พิมพ์ถึงครั้งที่ ๕*]
(๗)	โอสาเรตัพพธรรม	๑๓ . ก [*พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒*]
(๘)	พุทธจริยา	๑๑
(๙)	ตุลาการิกธรรม เล่ม ๑	๑๖
(๑๐)	มหิดลธรรม	๑๗ . ข
(๑๑)	บรมธรรม ภาคต้น	๑๙ [*พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒*]
(๑๒)	บรมธรรม ภาคปลาย	๑๙ . ก [*พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒*]
(๑๓)	อานาปานสติภาวนา	๒๐ . ก [*พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒*]
(๑๔)	ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๑	๓๑
(๑๕)	สุญญตาปริทรรศน์ เล่ม ๑	๓๘
(๑๖)	คายธรรมบุตร	๓๗
(๑๗)	ฆราวาสธรรม	๑๗ . ก [*พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒*]
(๑๘)	ปรมัตถสภาวธรรม	๑๔ . ก
(๑๙)	ปฏิปทาปริทรรศน์	๑๔
(๒๐)	ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๒	๓๖ . ก
(๒๑)	สุญญตาปริทรรศน์ เล่ม ๒	๓๘ . ก
(๒๒)	เต็กิจฉกธรรม	๑๗ . ง

ลำดับพิมพ์ออก	ชื่อหนังสือ	เลขประจำเล่ม	
(๒๓)	โมกขธรรมประยุกต์	๑๗ . ก	
(๒๔)	ศารทกาลิกเทศนา	๒๖	
(๒๕)	ศีลธรรม กับ มนุษย์โลก	๑๘ . ข	
(๒๖)	อริยศีลธรรม	๑๘ . ค	
(๒๗)	การกลับมาแห่งศีลธรรม	๑๘ . ก	
(๒๘)	ธรรมสัจจสงเคราะห์	๑๘ . ช	
(๒๙)	ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์	๔	[*พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒*]
(๓๐)	ธรรมะกับการเมือง	๑๘ . จ	
(๓๑)	เยาวชนกับศีลธรรม	๑๘ . ง	
(๓๒)	เมื่อธรรมครองโลก	๑๘ . ฉ	
(๓๓)	ไกวัลยธรรม	๑๒ . ก	
(๓๔)	อาสาฬหบูชาเทศนา เล่ม ๑	๒๔	
(๓๕)	มาฆบูชาเทศนา เล่ม ๑	๒๒	
(๓๖)	พระพุทธคุณบรรยาย	๑๑ . ก	
(๓๗)	วิสาขบูชาเทศนา เล่ม ๑	๒๓	
(๓๘)	ชุมนุมล้ออายุ เล่ม ๑	๔๒ . ก	
(๓๙)	ธรรมบรรยายต่อหางสุนัข	๓๙ . ค	
(๔๐)	เทคนิคของการมีธรรมะ	๓๗ . ก	
(๔๑)	อะไรคืออะไร ?	๓๗ . ค	
(๔๒)	ใครคือใคร ?	๓๗ . ข	
(๔๓)	อริยสัจจากพระโอษฐ์	๒	[*พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒*]

ผู้บริจาคทรัพย์ในการพิมพ์ และผู้ร่วมมือช่วยเหลือทุกท่าน
ขออุทิศส่วนกุศลแก่สรรพสัตว์

๒๔ พฤษภาคม ๒๕๒๗

[โปรดช่วยค่าพิมพ์ อริยสัจจากพระโอษฐ์ ชุดละ ๔๘๐ บาท (๒ เล่ม)]